

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA

MAGYAR TÖRTÉNET

IV. KÖTET

ÍRTA

SZEKFŰ GYULA

BUDAPEST 1935

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

22.59.1 RÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST. (FELELŐS: THIERING RICHARD).

ÖTÖDIK KÖNYV

XVII-ik SZÁZAD

MÁSODIK RÉSZ

AZ ERDÉLYI-MAGYAR ÁLLAMRENDSZER. A VALLÁSÜGY

ELSŐ FEJEZET

AZ ÚJ NEMESI ALKOTMÁNY ÉS POLITIKAI GONDOLKOZÁS

AKORÁBBAN egységes magyar élet már Erdély különválása óta két politikai szervezetben folyt, de e két magyar állam viszonya Bocskay István támadása és a bécsi béke óta lényegesen megváltozott. A XVI. század történetében megismertük az erdélyi fejedelemség belső gyöngeségét, benne egységes rendi szervezet hiányát, aminek következtében az erdélyi politika nádszálként hajlott, ingadozott a fejedelmek személyes akarata és elhatározásai szerint. Ezek pedig maguk is minden alkalommal elismerték a magyar király felsőbbségét, s tudatában voltak, hogy fejedelemségük, hogy úgy mondjuk, szükségalakulat, melynek csak külső erőszak, a török hatalom ad létalapot. Ehhez képest erdélyi önállóság sem a politikai tényekben, sem a mögöttük rejlő gondolkodásiján nem nyilvánult meg, s a XVI. század legnagyobb erdélyi államférfiak Fráter György, Báthory István, Bocskay István életük feladatának Erdély egyesítését Magyarországgal, az erdélyi államiságnak ilyen vagy olyan formában megszüntetését tartották.

Erdély és a királyság ellentéte

Ezt a politikai Hamupipőke-szerepet Báthory István lengyel király korában sem változtatta meg, amikor ő Erdély sorsát szintén nem onnan, hanem Lengyelországból szerette volna, mint tudjuk, eredménytelenül, megjavítani. Változást csak az új, 1604-i Bocskay-koncepció hozott. Igaz, Bocskay gondolata sem valósul meg azonnal, s a bécsi békekötésnél igényelt szerepet Erdély egyelőre nem tudja betölteni, de már nem messze az idő, mikor a fejedelemség trónszékében erősakarató államférfiak, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György sikerrel próbálják Bocskay elképzelt koncepcióját megvalósítani, ő alattuk a régi magyar királyságnak kiszakadt része önálló életet él, önmagának, saját népességének felvirágoztatására, anélkül, hogy fölmerülne előtte a XVI. századi álom, a magyar királyságba leendő visszacsatlakozás. Ez az ifjabb magyar államalakulat csak most lesz, Bocskay elgondolásában, Bethlen és utódai állampolitikájától megvalósítva valóságos, öncélú állam, mely most már nemcsak éj szaki és nyugati hatalmakkal, de az anyaországgal is egyenrangúnak tartja magát. De ezen az egyenlőségi síkon mégis csak közelebb áll Magyarországhoz, mint bár-

mily más országhoz vagy tartományhoz: összeköti vele az a kapocs, mely már hasonlóképen Bocskay Istvántól származik: az erdélyi fejedelemség hivatottnak érzi magát a királyságbeli alkotmányos viszonyokba mindannyiszor belenyúlni, ahányszor csak, nézete szerint, a magyarság érdekei megkívánják.

Míg tehát a XVI. században a diplomácia és hadvezetés nyugatról, a királyságból próbált Erdély viszonyaiba avatkozni és azt visszakapcsolni, addig most a keleti fél, az erdélyi fejedelmek folytatnak aktív, sőt agresszív politikát Magyarországgal szemben, s ha eredeti törökbarát koncepciójuk nem engedi is nekik a két országnak saját jogaruk alatti egyesítését, — erre a török féltékenyen ügyel mindenkor, — a királyság keleti, szomszédos területeit időnkint mégis elfoglalják. Az erdélyi fejedelemséggel ebben a korban minden királyságbeli államférfiúnak számolnia kell, viszont az erdélyi fejedelmek szeme is ott függ a nyugati és éj szaki látóhatáron, hisz a két államalakulat oly szoros kapcsolatban van egymással, hogy mind-egyiknek politikai számításaiban a másik, a vérrokon partner, a döntő tényező.

Ez a két ikerország, Erdélynek valóságos állami öntudatra ébredése óta, belső fejlődésében ellentett utakon jár. A következőkben látni fogjuk, hogy Erdély nagyságát és egyáltalában állami létét a rendiségtől csak formálisan, némely cerimóniák következtében függő fejedelmi hatalom alapítja meg, melynek szabad akarathatóságait a török hűbérúr, ha megkapja az adót- alig akadályozza. Holott a nyugati fél, a királyság, már szinte egy század óta nem rendelkezik többé autarkióval, belső fejlődésében mindegyre idegen hatások érvényesülnek, s éppen ez idegen hatások, valamint az ősi autarkióra törekvő politikai erők összeütközései szabják meg a magyar királyság e korbéli, az erdélyitől gyökeresen eltérő belső fejlődésmenetét. Az erdélyi nemzeti magyar fejedelmi hatalommal s annak korlátlan-ságra törekvő irányával szemben a magyar királyságban ekkor születik meg a nemesi alkotmány, állandó oppozícióban az ország határain kívül székelő királysággal, mely viszont az erdélyi fejedelemséghez hasonlóan maga is abszolutisztikus irányt vesz. Csakhogy a királyságban érvényesülni törekvő abszolutisztikus hatalom nem magyar, nem nemzeti érdekeket képvisel, mint az erdélyi, hanem idegen és érvényesülése a magyar politikai élet teljes megszűnését jelentené.

A királyságbeli kormányzat

A magyar királyság központi kormányzatának alapelveit vizsgálva és azoknak abszolutisztikus tendenciáit felismerve, a XVII. század első felét illetőleg a szent korona viselőiről, a Habsburg-házbéli királyokról ugyanazt kell mondanunk, mint XVI. századi elődeikről. Az I. Lipótot megelőző Habsburgok távol állottak tudatos abszolutisztikus tendenciáktól, s gondol-

ködásukban az abszolutizmusnak sem politikai, sem gazdasági ideái még gyökeret nem vertek. Ami nem azt jelenti, mintha ők, ha hatalmat éreztek kezükben, azt régi rendi előjogok összetörésére fel nem használták volna, hiszen éppen II. Ferdinánd az, aki elkeseredett küzdelem után, a hadi szerencse kihasználásával összeroppantja a csehek alkotmányát. Ezt azonban távolról sem azon meggyőződésből tette, mintha országainak reábizott gondja kívánná a rendi privilégiumok romjain az abszolút fejedelmi hatalom felállítását, aminthogy Csehországban megszerzett korlátlan befolyását nem is sietett oly hasznos politikai és gazdasági rendszabályokra felhasználni, aminőket akár Bethlen Gábor Erdélyében, akár Richelieu és később XIV. Lajos Franciaországában hozott létre a közjóra törekvő fejedelemség. Ellenkezőleg: II. Ferdinánd a fehérhegyi ütközet után eltörli ugyan a csehek régi alkotmányát, de helyébe újat ad, melyben bár kevesebb, de még mindig lényegében rendi előjogok engedtetnek, azaz a fejedelmi hatalom az ő végletes győzelmét még nem tudja az abszolutizmus érdekében kihasználni.

És csakugyan ezek a Habsburgok egészen más dolgokra gondoltak, semmint a Bodinustól és a természetjogtól ekkor már kidolgozott elvi abszolutizmus megvalósítására. Hozzátehetjük, egyik sem volt olyan fából faragva, hogy az akkoriban új ideák érdekében, XIV. Lajos vagy Frigyes Vilmos brandenburgi választó példájára, évtizedeken át dolgoztak volna. Az ősi faj a spanyol és burgundi házasságok óta eredeti germán hajthatatlanságát még megtartotta ugyan, de ez már csak inkább negative, semmint nagy alkotó munka és pozitív erő kifejtés által nyilatkozott. Láttuk, már I. Ferdinánd is túlságosan sokat hallgatott tanácsosaira, akiknél pedig jobban ismerte ő maga a dolgokat; Miksa király akaratereje egyenesen súlyos krízisbe került, melyben végkép megtörtött, s valami félnépszerűséggel párosult makacssággá devalválódott. Rudolf gyógyíthatatlan betegsége ugyan következés nélkül múlt el a család fejlődésében, de az alkotásvágy, kezdeményező erő és általában a pozitív munka öröme mintha Ferdinánd fiaiból és unokáiból egyképen hiányzott volna. Ez kiderül, ha Rudolfnak a trónon utódait, Mátyás, II. és III. Ferdinánd egyéniségét egy pillanatra magunk elé idézzük.

II. Mátyás, II. és III. Ferdinánd

II. Mátyás király trónrajutásával már bevégezte életének feladatát. Gyermektelen bátyja mellett éveken át intett neki a királyság reménye, melyet azonban a mostoha körülmények, s nem egyszer Rudolf kiszámíthatatlan szeszélye, majd pedig a trónjára törő testvér iránt állandósuló gyűlölete elérhetetlennek tüntettek fel. A trón érdekében megtanult alakoskodni, szerepeket játszani, amiben a Habsburgok ez újkori sorozatában szinte egyedül áll; a színjátszás és az önmagánál egyébnek feltűnni törekvés nem tartozott a XVI. és XVII. századi Habs-

burgok bűnei közé. A trón érdekében kereste a Rudolftól elfordult alattvalókkal a kapcsolatokat, s a királyság reménye hajtotta őt a protestánsok felé, akikkel egyesülve, sikerült is bátyját trónjáról ledönteni. Korábban, mikor még a protestánskérdés nem látszott felhasználhatónak királyi tervei számára, ő volt az, aki 1604-ben javaslatot tett Rudolfnak a Miksa-féle alsó- és felsőausztriai vallási engedmények visszavonására és jellemző, hogy aki két évvel később megköti a bécsi békét, s ennek jóváhagyását Rudolftól, minden eszközzel, kiharcolja, az ekkor még a jogászok véleményére támaszkodva természetesen tartja, hogy az alattvalóknak adott privilégiumokat a fejedelem bármikor visszavonhatja, mert hiszen a privilégium kegyelmi tény, s az alattvalók nem kényszeríthetik kegyelmi tényekre uralkodójukat! Egészen bizonyos, hogy a bécsi békét is hasonló rosszhiszeműséggel kötötte meg; hogy pedig életében, úgy ahogy, megtartotta, ennek magyarázatát a hatalmi viszonyokon kívül, melyek annak megtartását saját érdekében ajánlották, egyéni kényelemszeretete adja meg.

Elérve ugyanis célját, király korában kényelemben akarta a méltóságot élvezni, melyért annyiszor meg kellett magát, alattvalók előtt is, aláznia. Hát még, mikor a császárságot is elérte, melyet már remélni sem mert! Élete a megüledett, idősebb ember passzív kényelmében telt el, vidám szemlélkedéssel; felesége társaságában végignézegette, kezébe vette a Rudolftól gyűjtött drágaságokat; maga ugyan ilyeneket nem gyűjtött, de ami pénzt tudott szerezni, szívesen félretette. Feleségével boldogan élt, vidám udvart tartott, udvari bolondok, zenészek otthon voltak nála, de rokonait nem szerette, távol tartotta őket magától, észben tartva, hogy ő maga is gyermektelen, s így rokonai éppúgy várják utána a királyságot, mint ő várta Rudolf után.

Utóda, II. Ferdinánd, I. Ferdinándnak a stájer ágból született unokája volt, aki Mátyással ellentétben ismét örökölte a családbeli egyenes, céljára makacsul törekvő jellemet. Anyja bajor hercegasszony volt, őmaga Münchenben tanult, Miksa bajor herceggel, a későbbi fehérhegyi győzővel együtt, s a jezsuiták új szelleme őt is teljesen hatalmába kerítette. Már gráci főherceg korában keresztülvitte a belsőausztriai tartományok ellenreformációját, s egyházpolitikai céljai érdekében később is hajthatatlannak mutatkozott; Istenbe vetett bizalommal állotta ki a legnagyobb megpróbáltatásokat, s mikor ilyenekből kiszabadult, például mikor a Burgba tóduló protestáns felkelők inzultusaitól váratlanul mentette meg egy lovascsapat érkezése, mély hittel adott hálát az isteni gondviselésnek. De az uralkodás művészetéhez ő sem értett. Annak dacára, hogy a kor szokása szerint kedvelte a pompát, s udvartartásában nagyszámú lovagot és léhűtőt tartott, szegény emberekhez is barátságos volt, mindenkitől elvette instanciáját, s ahol lehetett,

segített; pénze sohasem volt, udvaroncai mindent elkértek tőle s ő nagyúri adakozó kedvében senkitől se tudott semmit megtagadni. Napi élete pontosan be volt osztva, úgyhogy munkakerülőnek senki sem mondhatta, de ez a napi munka követ-fogadásokból, tanácsulésekből, azokon elnöklésből, aláírásokból állott, anélkül, hogy az ügyek felett tulajdonképen áttekintést szerzett volna magának. Emellett igen sok időt vett igénybe főpassziója, a vadászat, hetenkint gyakran négy napot, továbbá a zene, amihez kritikusi hozzá szokták adni vallásos foglalkozásait — naponként kétszer hallgatott szentmisét — s ebből azt a benyomást nyerték, hogy uralkodói feladataira nem marad elég ideje. Pedig Ferdinándnál nem az időhiány volt a baj, hanem az, hogy bizonyos politikai irányban elindulván és abban végig kitartván, a részleteket, a napi munkát illetőleg megelégedett az ügyek formális elintézésével, s itt is ragaszkodott azon eszközökhöz, melyeket neki titkos tanácsosai kijelöltek. A német birodalmi és vallási politika nagy irányai maguktól következtek főhercegi múltjából, ezek az ő szellemi termékei voltak, de a végrehajtáshoz szükséges gondolatokat már nem ő termelte. Így indul meg már nála a fejlődés, melynek során unokája, I. Lipót, igen fontos politikai dolgokban aláírógép lesz, míg az ügyek vezetése teljesen ellenőrizetlen tanácsosok kezébe siklik át. Már I. Ferdinándnál is láttuk, hogy tanácsosait főként anyagi dolgokban nem inkommodálta; XVII. századi utódainál a szabad lopás szinte elvvé magasodik, s állandó szokás lesz, hogy 10—15 évi szolgálat után fejedelmi vagyon birtokában távoznak a miniszterek. Ahol pedig a tanácsosok ennyire gazdagodnak, ott természetesen senki sem akad, aki az uralkodó költséges passzióit korlátozni akarná. II. Ferdinánd vadászati kiadásai évi 500.000 forintot tettek ki, a zenére, muzsikások tartására, zenei előadásokra 150.000-et, istállójára 350.000-et költött, s az udvari élet maga 700.000 forintba került, — bizonyítéka annak, hogy a meleg, könnyen adakozó szív jobb, ha nem tartozik egy gazdasági krízisben élő fejedelem érényei közé.

Legvilágosabban látta ezt a trónörökös, a későbbi III. Ferdinánd, aki gyakran elmélkedett azon a kérdésen, vajjon a fiú visszaszerezheti-e az atyjától elpazarolt vagyont. Trónraléptekor első dolga volt a vadászat, zene, udvartartás költségeit leszállítani, s atyja főminiszterét, Eggenberget elküldeni. Persze a Habsburgok ez örökölt passzivitása mellett teljesen mindegy volt, a főudvarmestert és titkos tanács elnökét Eggenbergnek, Trautsonnak, Trautmannsdorfnak vagy Auerspergnek nevezik-e. Lényeges megtakarítások csak úgy voltak lehetségesek, ha maga a gazda lát gazdasága után. III. Ferdinánd alapos filozófiai s politikai műveltséggel rendelkezett, beszélt vagy értett németül, latinul, csehül, magyarul, spanyolul, franciául, olaszul, de elsősorban hadvezérnek érezte magát, I. Miksa császár óta az első Habsburg, aki személyesen hadba megy és döntő csatákban

vezeti seregét. Az igaz, hogy nagy sikereket nem ért ei hadvezetésével, aminthogy a dolgok intézése neki is kisiklott kezéből. Az ő személye alkalmat adott azon megkülönböztetés kifejlődésére, mely szerint a király jóindulatú, de tanácsosai rosszak, s amelyet már II. Ulászló érdekében is alkalmaztak a magyarok, de igazán nagy szerepre a XVIII. és XIX. században jutott. Sok későbbi királyhű magyar véleményét anticipálta Esterházy Miklós nádor sóhaja III. Ferdinándról: „szánom csak ezt az mi jámbor kegyelmes urunkat ilyen szép ifjúságában s talentumiban, *hogy ebbe hozták*“ — azaz, hogy idegen tanácsosai ilyen dolgokra rávették. Bár a harminc évig tartó háborút már II. Ferdinánd is szívesen megszüntette volna, azt annyi érdekellentét tartotta életben, hogy meg kellett várni, míg magától, a felek végkimerülése folytán kimúlik, közben pedig a két Ferdinánd alig tehetett egyebet, mint szinte karbatett kézzel nézni ez elemi csapás lefolyását. Egyik sem volt nagy és gyors elhatározások embere, emberileg becsületes, humánus, jó lelkek, vallásilag erkölcsös életűek, példaszerű férjek és családapák, szorgalmas aláírók és ülészők, akik többet nem tehettek, mint amire tehetségük volt.

Az abszolutisztikus irány Európában

A kormányzás abszolutisztikus iránya tehát, mely Rudolf-tól kezdve folyton erősödik, nem ő tőlük indul ki és a történeti felelősségnek méltánytalan elosztása volna, ha az abszolutisztikus ideák érvényesülését, bűn vagy erényként, nekik tulajdonítanánk. Az új kormányforma ekkor már elméletileg régen kész volt, s amint I. Ferdinánd koriban is láttuk, hogy a Bécsben székelő Habsburgok kormány- és közigazgatása olyan ideák után igazodik, melyek már a nyugat vezető országaiban érvényesetek, ugyanezt kell a XVII. századra nézve is megállapítanunk. E század elején a rendi dualizmus hosszas harca már vége felé közeledett, s a rendi hatalom, szétszórva, megverve, legfontosabb pénz- és hadügyi pozícióiból kiűzve, mindenütt készült letenni a fegyvert a hatalmasan előretörő territoriális fejedelmi hatalom előtt. Ez utóbbi már megkezdte az államterület gazdasági megszervezését, egységes alapon, anélkül, hogy a rendi tagozódást tekintetbe vette volna; azok a jövedelmek, melyeket az egységes államterületből kivont, függetlenítették őt a rendek adómegajánlási jogától, mely mindinkább formalitássá lesz, anélkül, hogy gyakorlása fejében a rendek újabb közjogi engedményeket tudnának kicsikarni a fejedelemtől. Ezzel kiesik kezükből a legerősebb fegyver, melyet a korábbi dualisztikus küzdelemben annyi sikerrel alkalmaztak előjogaik megerősítése és kibővítése érdekében. Megrendült pozíciójukat annál szabadabban ostromolja a fejedelmi hatalom, minél inkább sikerül neki a bányászat, ipar és kereskedelem elősegítésével anyagi függetlenséget szereznie és ennek birtokában

az egységesített nemzeti területen pozitív nemzeti politikát folytatnia. Franciaország nemzeti nagyságát nem a frondeur-ködő nagyurak, nem is az ország területi szétszakadását fenntartó, ahhoz ragaszkodó hugenották munkálják, hanem a királyi hatalom, mely magasabb nemzeti és kulturális hivatottsága tudatában söpri el az ellenállást, vissza nem riadva sem véres polgárháborúktól, sem a legősibb családok fiainak kivégzésétől.

A fejedelmi hatalomnak ez az öntudata igen sok forrásból származik, melyeknek részletezésébe itt nem bocsátkozhatunk. Külsőleg leggyakrabban az isteni joggal, divino jure, támogatják a rendi hatalom elleni erélyes fellépést, azon gondolatból indulva ki, hogy a fejedelem sajátmaga, lelke szerint felelős az Istentől rábizott alattvalók jólétéért, s ezért van felhatalmazva legjobb belátása szerint gondoskodni róluk. De az abszolutizmus teóriája részleteiben már tisztán világi képződmény, s mint ilyen egyrészt a római jog segítségével alkotja meg a modern impérium, a főhatalmi jog körét, másrészt pedig Machiavelli tanait követve, az államraisons, a közjót helyezi spekulációi középpontjába, s ennek érdekében, mely mindenek felett való, szabadítja fel a fejedelmet nemcsak a rendek gyámkodásától, hanem lassacskán minden erkölcsi kötelektől is. A fejlődés során a valláserkölcsei díszletek lehullanak, és előáll a nemzetállam korlátlan jogait, mindent magában foglaló hatalmát képviselő abszolutisztikus hatalom.

Az ausztriai abszolutizmus

A XVII. század első felének Habsburgjaira még a valláserkölcsei szempontok hatottak, s így az abszolutisztikus fejlődésben határozottan mögötte maradtak Richelieunak vagy Mazarinnak, akiknél a hit szempontjai csak addig érvényesültek, míg általános nemzetpolitikai koncepciójukkal össze voltak egyeztetetők. Hiányzott ezenkívül a Habsburg-abszolutizmus akkori, modern kifejlődéséhez a nemzeti alap, lévén az ő fejedelmi hatalmuk nem egységes nemzeti területre, hanem különböző ily területek egész mozaikjára kiterjesztve. A XVI. század óta megalapozott merkantil-szisztéma ehhez képest nem volt náluk nemzeti területen alkalmazható, s a Habsburgok kénytelenek voltak annak elveit a lényeg feláldozásával alkalmazni, olyképen, hogy az ő merkantilizmusukból nem is állott elő egy valódi nemzeti gazdaságterület. Az elvek a levegőben voltak, alkalmazásukra ott volt az I. Ferdinándtól legjobb nyugati minták szerint megalapított központi kormány-szervezet, de a feladat túlságos nehézségekkel járt, éppen a monarchiának kiterjedése, vegyes rendi és nemzeti viszonyai miatt. Ehhez képest a nyugati abszolutizmus irányában alig is történhetik egyéb, mint a bécsi kormánytól közvetlen függésben lévő ausztriai tartományok közigazgatásának modernizálása. Ezeken a területeken az új rendszabályok nemzeti ellenállást nem keltenek, s így a már úgylis meglévő rendi és vallási

ellentéteket nem élesítik ki még inkább. A fejedelmi hatalom a központi hivatalokból kiindulólágg mindinkább érvényesül a közép- és alsófokú hivatalokban; a középfokú hivatalok előbb Bécsben és Grácban, utóbb, a cseh felkelés bukásával Prágában rendi képviselőkkel fejedelmi hatóságokká alakulnak át, melyek immár rendi akadékoskodástól függetlenül hajtják végre a felsőbb parancsokat. Általános elfogadott elv lesz, hogy hivatali megbízás csak a fejedelmi hatalom részéről jöhet, s a közigazgatási hivatalok tekintélyét minden jog forrása, a fejedelem adja. Ezek a középfokú hivatalok gondoskodnak ezután területükön az alsóbbfokú közigazgatásról is, rendőri intézkedések, a jogrend és közbeke védelme, hatalmaskodások üldözése, luxus és ruhaviselet szabályozása, egész a káromkodás eltiltásáig, fejedelmi hatóságok kötelessége és kizárólagos joga lesz, úgyhogy a korábban teljhatalmú lokális és feudális hatóságok vagy elszorvadnak, vagy átfolynak a fejedelmi megbízás alapján működőbe. Az alsóbb közigazgatás illetően kialakításával nyúl be a fejedelem a társadalom legalsóbb osztályait érdeklő ügyekbe, az alsóbbfokú pénzügyi és igazságszolgáltatási szervek beleszólnak a feudális birtokosok és jobbágyaik közötti viszonyba és lassankint általánossá lesz az a felfogás, hogy az alattvalók, a jobbágyok jogvédelme a fejedelmi joghatóság körébe tartozik. Már I. Ferdinánd kimondotta, hogy a tartományi Regierungoknak, azaz az egész monarchia szempontjából nézve a középhaszóságoknak joguk van mindenkinek védelmére közbelépni; később e fejedelmi középhaszóságok mind többször jutnak abba a helyzetbe, hogy az alsóbbfokú közigazgatási hatóságok és a feudális urak között kitört viszályokban ítékezzenek, amikor is a fejedelem képviselőiben szorítják vissza a feudális birtokosok érvényesülését minden téren. A gráci kormány a XVII. század közepén hivatva érzi magát minden polgári és bűnygyben, feudális és állami ügyben ítélni és az „Isten szeretetén alapuló ősi igazságot“ kiszolgáltatni az alattvalóknak. A cseh területen a közigazgatásnak eddig inkább rendi kezelője, a Kreishauptmann ekkor már tisztán fejedelmi megbízásból működik, s ő is, miként az egész alsóbbfokú szervezet, pusztá létevel is előkészíti a jobbágyvédelmet, a feudális birtokosok előjogainak fejedelmi érdekből való megszüntetését.

Míndez azonban az államélet magasabb szféráiban csak később érezteti hatását, a XVIII. század felvilágosodott abszolútizmusát fogja előrevinni, de a XVII. században még nincs közjogi jelentősége. Az itt tárgyalt három Habsburg korszakát, a nyugati fejlődéssel ellentétben, még a tipikus rendi dualizmus jellemzi, az ő mindennapos harcaival, melyekből csak lassankint, igen nagy erőfeszítések árán tud kiemelkedni a fejedelmi hatalom. Az abszolútizmus lassú érvényesülésének egyik főoka, hogy az uralkodók és főhivatalnokai s tanácsosaik nem

munkálkodnak elvi alapokon és állandó akarattal ez irányban; a főminiszterek, amennyiben feudális nagyurak, soha nem gondolták át az abszolutisztikus teóriákat, s amit tesznek, azt inkább alkalmilag és azért teszik, mert nekik a rendek nélkül, azok befolyásának háttérbe szorításával, kétségtelenül kényelmesebb kormányozniok. Az abszolutisztikus tannak Lipót koráig nincs is ausztriai elméleti képviselője, úgyhogy politikai rendszabályokon kívül egyéb tudatos működéssel ezirányban nem is találkozunk.

Khlesl abszolutizmusa

Kivéve egy ausztriai államférfiút, II. Mátyás titkos tanácsának elnökét, Khlesl kardinálist, aki, mint tudjuk, már a bécsi béke előtt is szerepet játszott, utána pedig tulajdonképen ő határozta meg II. Mátyás magatartását a magyar kérdéssel szemben. Khlesl joggal mondhatta magáról, hogy a Habsburgok diadalának nálánál jobban senki sem örülhet, mert ő éjjelnappal töri a fejét, hogyan lehet a rebelliókat megszüntetni. A rendi mozgalmak az ő szemében rebellióval egyenértékűek, s ebben nagy iskolát csinál, századokon át követni fogják bécsi miniszterek; a rebelliót pedig, nézete szerint, fegyverrel kell leverni, mert az uralkodónak erre minden joga megvan; még akkor is, ha a rendi előjogok megtartására ígéretet tett volna. Igaz, mondja juristáinak véleménye alapján, az uralkodó rendes körülmények közt nem bonthatja fel az egyszer megkötött szerződéseket, de ha az azok kötésénél remélt dolgok és ígéretek nem teljesülnek, ez magában véve is bontó okot szolgáltat. Ilyen bontó ok a rendek attentumai a fejedelmi hatalom ellen, továbbá az előjogaikkal űzött visszaélés, aminek következtében a szerződések önmaguktól érvénytelenekké válnak és öfelségének alkalmá nyílik azok teljes cassatiójára, megsemmisítésére. Mint látható, a még nagy jövővel bíró Verwirkungsteória már csirájában megvan Khlesl eszközei közt is, melyekkel az abszolutizmus érdekében a rendi hatalmakra támad; az eszközöket magukat a római jognak és a jus naturae-nak szabályai szolgáltatják neki.

Az ilyen felfogás a magyarság politikai szervezetével szemben csak ellenséges lehetett. Míg I. Ferdinánd, sőt még Miksa és Rudolf is csak a napi politika szükségleteiből fordultak a magyar rendi alkotmány ellen, anélkül, hogy személyes antipátia vagy megsemmisítésre törekvés vezeték volna őket, addig Khlesl és az ő tanításait engedelmesen befogadó Mátyás király már tudatosan ellenséget láttak benne, amelynek megtörése az ő feladatuk. Khlesl nemcsak egészében átveszi, hanem meg is toldja és rendszerré képezi ki a magyar természetéről a XVI. században itt-ott, főleg velencei követeknél felbukkanó felfogást; a magyar természettől hajlik a rebellióhoz, a tractatiók és folytonos kiegyezések rendszeréhez, — amivel ő a rendi dualizmus természetében levő folytonos tárgyalási

szükségletet akarja kifejezni; ezen rossz hajlandóságát, nézete szerint már Hunyadi Mátyás is felismerte, ezért tartotta, a nemzet ráncbaszedésére, német lovasokból a fekete sereget. A mai helyzetben Hunyadi Mátyás példáját követve, továbbra is szükség van német végvári katonaságra, szükséges továbbá a nádor hatalmának megszüntetése; Khlesl az 1606 utáni nádorok, Illésházy István és Thurzó György működéséből arra a meggyőződésre jut, hogy a nádor kezében nemcsak a katonai, hanem az igazságszolgáltatási hatalom is veszedelmes, mert sokan keresik kegyét és könnyen tesz szert népszerűsége, melynek birtokában a királyi jurisdictiónak korlátokat von és helyében a sajátját terjeszti. Különösen Thurzó György nádori működését kíséri végig nagy bizalmatlansággal, s attól sem riad vissza, hogy gyűlöletes módon fejedelemség keresésével, a király iránti hűtlenséggel vádolja meg; ennek bizonyítékát látja többek közt abban is, hogy Thurzónak végül is sikerült a szentkoronát, a bécsi béke értelmében, hazahozatnia! Khlesltől kezdve fejlődik ki ez a nagyfokú bizalmatlanság a nádorsággal szemben, mely végső fokon a nádori méltóságnak az uralkodóház tagjaira ruházását eredményezte, ellentétben a régi magyar királyi felfogással, mely a nádori hatalomban annál kevésbé látott veszedelmet, mivel az egész nádori jogkör a királyi hatalom kifolyása volt.

Khlesl abszolutizmusában nyoma sincs annak a népjóléti, kereskedelem- és iparemelő tendenciának, mely az egész iránynak európai jogosultságát megadta; ő csak politikai fogásokra képes, melyek érdekében piaci ékesszólással ócsárolja a gyűlölt rendiségeket, s végső ratiója egyszerűen a háború. A Báthory Gábor- és Bethlen Gábor-féle nehézségek közepeit többször is mentetgetőzik, hogy ő nem felelős semmiért, mert hiszen kezdettől fogva háborút javasolt, s ha ez mégis elmaradt, nem az ő hibája. Valóban, az abszolutizmus nem vezethette volna Európa legnagyobb kultúrnépeit évszázadokon át, ha csak ilyen durva politikai eszközökkel rendelkezett volna, aminőket Khlesl őrzött fegyvertárában! Erdéllyel szemben fegyver, a magyar országgyűléssel szemben is fegyver, mert a magyar népet nem lehet ratiókkal meggyőzni, csakis: armata manu! Khlesl fáradásai következtében Mátyás király nagyszámú német vagy spanyol katonasággal jött az országgyűlésekre, amelyeknek előkészítéséhez most már az is hozzátartozott, hogy a bécsi udvar, az országgyűlésekre menendő, előzőleg spanyol királytól, németektől kolduljon össze csapatokat. Az anyagi erő egyetlen eszköze lévén ennek az új ausztriai abszolutizmusnak, meg kell tőle tagadnunk azt, hogy a rendi politika eszközeinél magasabbrendű módszereket alkalmazott volna.

A brutális erőszakon kívül csakugyan kevés segítő-eszköze volt a bécsi kormánynak, hogy időnkénti céljához, a rendiség háttérbeszorításához közelebb jusson. Valamikor,

I. Ferdinánd korában, az újonnan létesített központi hatóságok magasabbrendű közigazgatást termeltek, mint a rendek, azóta azonban ez a központi kormányrendszer fejlődés helyett visszaesést tüntet fel. Nem kis része volt ebben Rudolf periódusának, aki a központi hatóságokat szabadjukra eresztette, minden ellenőrzés alól felszabadította azáltal, hogy palotájába zárkózva, legfeljebb a titkos tanácsosokat fogadta. Igaz, Mátyás, még inkább utódai újra megjelennek a titkos tanács ülésein, maguk veszik át a többi központi hivatal főnökeitől a jelentéseket, de az ügymenetnek közben kifejlődött betegségeit többé nem tudják orvosolni. A legnagyobb baj a hivatali fizetéseknek szinte állandó hiánya: úgy a tizenötéves török háború, mint a harmincéves, horribilis kiadásaikkal lehetetlenné tesznek minden rendezett költségvetést és annak megtartását; a hivatalnoki fizetések vagy kiutaltatnak valami állami bevételre, vámra, harmincadra, állami birtok jövedelmére, vagy pedig egyáltalában nem fizettetnek. Az első esetben is az állami jövedelem legtöbbször már egyéb célra van lekötve, úgyhogy ketten-hárman várják az összegek beérkezését, s ha így az illető hivatalnok kézhez kapja is járandóságát, ebben is megvan az a veszedelem, hogy az állami jövedelmet sajátjának tekintve, fizetésén felül is elsikkasztja. Általában mind gyakribbá válik, hogy a hivatalnok egyszersmind hitelezője is az államnak: minden jövedelem „anticipálva“ van, már bejövetele előtt lekötve, úgyhogy a központ még azt sem tudja meg, mennyi folyik be, egyes hivatalnokok azonnal ráteszik kezüket. Vannak hivatalok, például pénzverdék, bányatisztségek, melyeket a tisztviselő után felesége vagy családja örököl, mert az üzembe befektetett összegeket az állam nem képes megtéríteni. Bár tehát így a hivatalnoknak elég útja van arra, hogy rendes fizetésének elmaradását az állam kárával jóvátegye, a császári szolgálat, éppen bizonytalan anyagi helyzeténél fogva, nem igen kecsegtető; szolgálatot kereső jogászok és nemesek inkább fordulnak a német territoriális fejedelmekhez, s még a kis rajnai egyházi fejedelemségek is elvonják a Habsburg-udvartól a tehetségeket. Nem kevésbé alacsony fokon állott az ügyek kezelési módja; itt a XVI. század végére kihalt minden élénkség és minden iniciatíva; az a vontatott tárgyalási mód, melyet a szent római birodalom központi hatóságain annyit gúnyolnak századokon át, már ekkor készen van, elsősorban a császári udvar birodalmi hatóságaiban, a birodalmi kancelláriában és udvari tanácsban, de innen tovább terjedve, a tartományi központi szervekben is. Az egyes hatóságok kompetenciái elhatárolatlanok, minek következtében egyik a másikhoz tolja az ügyeket, s ha a birodalmi udvari tanács és főtörvényszék híres volt arról, hogy egyes pereit néha 50, néha 70, sőt 152 évig sem tudta lefolytatni, ugyanezen tehetetlenség figyelhető meg az ausztriai központi hatóságoknál, de itt már

sürgős közigazgatási ügyekben, melyeknek elintézésétől tömegek és népek sorsa függ.

Mіндеzen bajokat már a kortársak is felismerték; a velencei követek és pápai nunciások, így Carafa püspök, II. Ferdinánd korában megvetéssel nézik az osztrák hivatalok munkáját és sajnálkoznak a császárokon, kiket saját tanácsosaik és hivatalnokaik fosztanak ki. Khlesl maga lehetetlennek tartja ilyen viszonyok közt a fegyveres fellépést, szerinte nemcsak pénziány, munícióhiány, ilyen nép (amüyen a magyar), ilyen nádor az akcióképtelenség oka, hanem a konfúziók, az érdekek, meg az ügyszeretet és szorgalom hiánya, a folytonos sértődések és kompetenciák. Mindezen bajokon nem a hivatalszervezet korszerű reformjával akarnak segíteni: az I. Ferdinándtól megalapított hatóságok nagyobb változások nélkül vegetálnak a tudatos abszolutizmus beköszöntéséig, I. Lipót koráig, s ami javaslatot a főhivatalnokok közben készítenek, mint például a tisztakezü kremsmünsteri apát, Wolfram kamaraelnök, azok is gondolatlan, jámbor óhajtásokból állanak: a költségek leszállítást, s a jövedelmek felemelését ajánlják, új utak keresése nélkül. Khlesl pedig, az egyetlen öntudatos abszolutista szidalmazza és császárjának feljenti a főhivatalnokokat, kiket sohasem talál hivatalukban, majd pedig lelkesítő beszédek tart egy-egy titkos tanácsosnak, hogy fogjanak össze, a „haza“ szolgálatában tegyék félre a „szubtilitásokat, a kompetenciákat és passziókat“, ne nézzenek egymás guszthusára és dízguszthusára, hanem barátjaikkal összefogva, győzzék le a másik pártot a titkos tanácsosok közt. Ezentúl Khlesl sem tudja magát egyébbel vigasztalni a császári kormányzás tehetetlenségén, mint maximákkal, melyeket a korszak arcana-irodalmából, a machiavellisztikus és római jogi elveket nyúlós erkölcsi téztában összekeverő könyvekből merített: a politikában lelkes munka kell és mindenhez alkalmazkodás; a bölcs változtatja terveit; a legkisebb körülmény is elég a helyzet megváltoztatásához és végül: Isten szándékát, titkait és a jövő dolgokat úgysem ismerhetjük meg, hanem értelmünkkel kell a dolgokat megítélnünk. Khlesl aggresszív, s mégis értelmetlen politizálása bizonyítja, hogy a római szentszék nem ok nélkül volt ellene a kezdő abszolutizmus e századában magas egyházi férfiak politizálásának.

Mi pedig felvethetjük a kérdést: ilyen kormányzati erkölcs, bölcsesség és ügyesség vajjon minő magasabb jogokkal bír arra, hogy hatalmukat mindenáron kiterjesszék Magyarországra?!

A magyar rendiség még lehanyatlásában és szélsőséges egoizmusában sem volt alacsonyabbrendű politikai képződemény, mint a nyugati abszolutizmus e csökevénye, a kátyúkban dőcögő ausztriai kormányzat, melynek ekkor még álmában sem jutott eszébe a népek java és amely Magyarországot,

ha kezébe fogja, éppoly kevésbé tudja előrevinni az európai jólét és műveltség útjain, mint saját tartományait.

A kérdés tehát tisztán hatalmi volt, s a magyarság jövője attól függött, minő erőket tud kifejteni a rendi dualisztikus küzdelemnek e meghosszabbított kiadásában az alacsonyrendű, szervezetlen, s nagyjában még öntudatlan bécsi abszolútizmus-sal szemben.

A RENDISÉG A BÉCSI BÉKE NYÚJTOTTA eszközt használt a védelmük melyek, mint láttuk, sokkal nagyobb hatalmi állást biztosítottak számára, mint amit a XVI. században élvezett. A bécsi béke alkotmányrendező artikulusait azután II. Mátyás király még inkább szigorított formában volt kénytelen koronázása előtt külön dekrétumban kiadni, úgyhogy a további fejlődés alapjául ezek az 1608-i, antecoronationális artikulusok szolgáltak. Az egész komplexum több igen erős hatalmi eszközt biztosít a rendiség számára, így különösen a királyi trón betöltése, az idegen hatóságok kizárása és a régi magyar hatóságok befolyásának biztosítása dolgában, továbbá a királyi hatalom általános megnyirbálása és az örökös tartományokkal kötött konföderáció által.

Öröklés és választás, II. Mátyás

A királyi szék betöltésével összefüggő kérdések voltak azok, melyeknek eldöntésétől függött az egész dualisztikus küzdelem sorsa. Láttuk már, hogy a XVI. századbeli Habsburgok sikerrel eliminálták a rendek trónbetöltő asszisztenciáját és sem Miksa, sem Rudolf megválasztásánál nem találtunk a rendeknek adott ígéreteket; ez esetekben a választás ténye annyira elhomályosult, hogy az országgyűlési artikulusok még csak említést sem tesznek róla. Ezen a ponton 1606 óta a rendek teljes győzelmet arattak, mégpedig Mátyás főherceg segítségével, aki Rudolf trónját elvéve, kénytelen volt elődjei útjáról letérni és az őt királynak elfogadó rendeknek igen nagy engedményeket tenni. Miután Rudolftól a bécsi és zsitvatoroki béke végrehajtása semmiképp nem volt remélhető, s miután ő a Mátyástól összehívott pozsonyi országgyűlést szétesztető rendeletet adott ki, kiszolgáltatva az országot a hajdúlázadás és a török háború rémeinek, az országgyűlés nem oszlott szét, a királytól helytartónak kinevezett Forgách Ferenc esztergomi érsek hatóságát nem ismerte el, hanem megerősítette Mátyás főherceget gubernátor ságában és Thurzó György kérdésére egyhangúlag kijelentette, hogy a bécsi béke fenntartásáért mindnyájan halni is készek. A főherceg, Illésházy István és Thurzó György ekkor már megegyeztek Rudolf letételében, s a magyarok jóhangulatának biztosítására Mátyás egyenesen felszólítja a rendeket, hogy a bécsi békéből esetleg kimaradt rendelkezéseket most utólag felvegyék, — ekkor került be a vallási rendelkezéseknek

a jobbságra vonatkozó fontos része. Az országgyűlés ekkor a koronás királlyal szemben határozottan forradalmi alapra helyezkedett a főurak és a bécsi békéhez ragaszkodó protestáns nemesek vezetése alatt; a városi követek nem voltak beavatva a királyellenes tervekbe, s a soproni követ jámboran megjegyzi, hogy ezekkel a fontos tárgyakkal tulajdonképpen a királyhoz kellene fordulni, ha nem volna veszély a késedelemben. Az országgyűlés 1608 február 1-én szerződést köt az alsó- és felsőausztriai rendekkel a hajdúk, a törökök és „minden ellenség és zavart okozó” ellenében. A szerződés éle már Rudolf ellen irányul, s ezért az esztergomi érsek és Nádasdy Tamás nem is írják alá.

Rudolfon azonban nem lehetett segíteni; ő prágai tehetetlenségében a németbirodalmi rendektől várt katonai segítyt, pedig ekkor már Morvaország is a forradalom útjára lépett, letette az eddigi Landeshauptmant és Mátyás bizalmasa, Liechtenstein Károly vezetésével április 19-én Eibenschützben csatlakozott a magyar-ausztriai konföderációhoz; a magyar rendeket itt Lépes Bálint püspök képviselte. Most azután az egyesült magyar-morva-ausztriai rendek sereggel nyomulnak be Csehországba, a magyarok Thurzó György vezetése alatt; Rudolf a 20.000 főnyi sereg közeledtére hajlandó volna a bécsi és zsitvatoroki béke megerősítésére, de már minden késő, a spanyol követ is csak a tehetetlen uralkodó lemondásával látja a ház jövőjét biztosítva, aminthogy Rudolfnak nem is marad más híve, mint a birodalmi protestánsok vezetője, Anhalti Christian herceg, aki őt éppen a domus Austriaca teljes pusztulása reményében biztatja ellenállásra. Az utolsó pillanatban a csehek kiereszszakolják rendi és vallási jogaik megerősítését Rudolftól — a dualisztikus rendszer rendi presszióinak, lehet mondani, zsebmetszéseinek kiváló példája — s tőle kielégítve, Mátyás és a konföderált rendek ellen fordulnak, minek következtében a júniusi egyezményben Mátyás csak Magyarországot, a két Ausztriát és Morvaországot kapja meg, Csehországra nézve csak örökösödési joga ismertetik el Rudolf halála esetére. Mátyás országainak rendjei sietnek még a sterboholi táborban újabb, titkos konföderációt kötni, melyben rendi jogaik védelmére megígérik egymásnak, hogy az új fejedeleme-nek teendő hódolásnál, vagy Magyarországon a koronázásnál biztosítani fogják, feltétel gyanánt, a protestáns vallás szabad gyakorlatát, s ha ez valamelyiküknek nem sikerülne, a másik két ország segíteni fogja.

Így jut, a testvérvizsoly felhasználásával, a magyar rendiség a király választó jognak teljes elismeréséhez és biztosításához, amint az Mátyásnak a cseh expedíció után végbement koronázásánál megtörténik. Rudolf lemondólevele még arra szólítja fel a rendeket, hogy helyette Mátyást „fogadják el, kiáltásuk ki és koronázzák meg”, de a tanulóknak Mátyás már

„megválasztására“ hívja fel őket; a rendek most nádor választását és a bécsi békének törvénybeiktatását szabják feltétel gyanánt, az előbbit ugyan sikerül Mátyásnak a választás utánra halasztani, de a bécsi béke kiegészített szövegét csakugyan kénytelen koronázása előtt külön törvénykönyv gyanánt kiadni, s ezzel eddig példátlan biztosítékát adni a rendi alkotmány szellemében gyakorlandó kormányzatának, — amin nem változtat az, hogy utódai és azok hívei, így Esterházy Miklós nádor is, alkalmilag kétségbevonták e koronázás előtt hozott törvények jogi érvényét. Csak ezután választják meg őt a rendek, Illésházy felszólítására, a koronázás utáni törvényekbe beírva, hogy „megválasztották, kikiáltották és megkoronázták“.

A fejedelmi hatalom akkori, modern fejlődésének útjában legnagyobb köllonc a rendek választójoga volt. A dualisztikus rendszerben minden választás vagy új fejedelem trónralépte alkalmat szolgáltatott, hogy a rendek a koronázást vagy hódolást feltételekhez kössék, s ezen feltételek közt természetesen ott szerepelt az összes rendi előjogok megerősítése. Választási jog mellett keveset használt a központi kollégiumok és római jogászok minden fáradozása a rendi jogok visszaszorítására, revíziójára, kasszálására, ha az új fejedelem, hogy trónraléphessen, kénytelen volt azokat újból megerősíteni. Ebből a szempontból a magyar rendek, XVI. században elhomályosult választójoguk ily tökéletes elismertetésével, nagy sikert értek el, ami azonban nem akadályozta a fejedelmi hatalmat saját, ellentétes érdekeinek további követésében. Ez történt már Mátyás utódja kiszemelésénél is, ami az 1608-i törvényhozás ellenére megy végbe, amennyiben Mátyás királynak idős, gyermektelen testvéröccsei, Miksa és Albert főhercegek lemondanak jogaikról, mik őket „a magyar korona elnyerésére megilletnék“, hasonlóan lemond az ausztriai és magyar tartományok ez esetben való örökösödéséről a spanyol király is, birtokok ígérete fejében, s mindegyik beleegyezik Ferdinánd stájer főherceg, Belső-Ausztria ura trónraléptébe. Persze mindez titokban folyt, de később mégis napvilágra került a dolog, s főként I. Rákóczi György használta ki Bécs ellen azt, hogy a magyar koronát törvényellenesen Spanyolországnak akarták juttatni.

Az 16184 választás, Pázmány

Az új király választása az 1618-i országgyűlésen ment végbe, melyet már két év óta készültek összehívni, mivel Thurzó György nádor halálával az új törvények értelmében egy esztendő alatt nádorválasztó országgyűlést kellett tartani. A meghívók nem említik a királyválasztást, aminthogy ekkor már a magyarság vezető elméi fel is ismerték az 1608-i vívmánynak nem rendi, hanem általános nemzeti szempontból kétes értékét. Mindjárt látni fogjuk, hogy a bécsi béke és 1608 alkotmányrendező törvényei nem tudták az életet megváltoz-

tatva, azon kapcsokat elszakítani, melyek immár százéves fejlődés során Magyarország dolgait az uralkodónak és bécsi hatóságainak alárendelve tartották. Oly szabad királyválasztás, mely nem Habsburgot emelne a trónra, ezen kapcsolatok közt lehetetlenség volt, s az országra végső katasztrófát jelentett volna. A viszonyok józan mérlegelése vezeti Pázmány Pétert, az új esztergomi érseket, mikor 1618-ban előbb a vármegyegyűléseken, azután az országgyűlésen szót emel a Habsburg-ház örökösödése mellett. Szerinte a régi magyarok „mindenkor az míg a királyi magból valaki találtatott”, addig idegent nem választottak; ezt fejezték ki Hunyadi Mátyás alatt, amikor a nádornak azon esetre adták az első szavazatot, ha a „királyi mag kihal és új királyt kell választani”; ezt mondták ki az 1547:5. törvénycikkben is, elismerve az egész ausztriai háznak Ferdinánd személyében történt megválasztását. De jogi alapon kívül a történeti szükségszerűség is a Habsburgok mellett szól, kik a szomszéd országok urai. „Annakokáért valaki Csehországot Morvával és Sziléziával és mellette Ausztriát Styriával és Karinthiával bírni fogja, úgy tetszik, hogy minékünk kéntelen ahhoz fejünket hajtunk. Mert azmint mondám, noha Magyarországnak hossza messze terjedett, de az széle igen kicsiny és egyfelől német provinciákkal határos, másfelől az törökökkel, lehetetlen, hogy Magyarország erejével az két hatalmas fejedelemség közt megmaradhasson” — ezért kell Pázmány szerint a nyugati, keresztény fejedelmi házat a trónon megtartani, annál inkább, mert hiszen a trónjelölt Ferdinánd Szent Istvánra viszi fel genealógiáját. A Habsburg-házi örökösödésnek ily elismerése csak akkor volna veszedelmes, ha „szabadságunkban és törvényünkben“ megbolygattatnánk; ennek kikerülésére szolgál Pázmány szerint a koronázási eskü: a király „koronázatkor az mi hazánknak és nemzetségünknek törvényeire és régi szabadságára azért esküszik meg, hogy bátorságosak lehessünk szabadságunkban“.

Pázmány itt még Bocskayt is felülmúló éleslátással ismerte fel hazánk középeurópai helyzetének lekötöttségét: míg Bocskay a pillanatnyi helyzet kihasználásával arról akart gondoskodni, hogy az ország függetlensége megmaradjon, amíg „idegen nemzetség“ kezén van a korona, addig Pázmány az idegen nemzetség uralmának feltételeit vizsgálva konstatálhatta, hogy a török hódítás fennállása miatt Magyarországnak lehetetlen, még ha akarna is, más nemzetséget ültetni trónjára. Azok a kísérletek, melyek később, a török kiűzéséig a Habsburgok eltávolítására törekedtek, félreismerték a Pázmánytól kifejezett vaskényszerűséget, s utóbb Bethlen Gábornak is elég keserűséget okozott, hogy a magyar királyság ez életfeltételeit félreismerve indult a korona meghódítására. A XVII. században egyetlen lehető útja volt Habsburg-királyok fölöslegessé tételének: az, ha Magyarország valami más viszonylat, államszövetség felhasz-

nálásával, ausztriai segély nélkül tud a töröktől szabadulni. Ebben az esetben nem szorul rá többé a nyugati szomszédra és szabadon választhatja fejedelmét. De tudjuk, hogy éppen a Habsburgok ellen feltámadó erdélyi hatalom szövetségese, alattvalója volt a töröknek, s a török kiűzésére álmában sem gondolhatott, — így esett meg, a középeurópai realitások kivédhetetlen nyomása alatt, hogy a felszabadító háborúkat a Habsburgok vezették, s ezzel minden tényleges jogcímet megszerettek az örökösödés állandóvá tételére.

Az esztergomi érsek 1618-i szereplésében kétségtelenül része van annak is, hogy a klérus Ferdinánd főhercegben végre olyan királyt várt Szent István trónjára, aki elődeivel, Miksával, Rudolffal és Mátyással szemben a katolikus érdekeket nem fogja feláldozni politikai vagy egyéni szempontokból. De Pázmány állásfoglalását meghatározta annak az óhaja is, hogy számolva a Habsburg-uralom történeti szükségszerűségével és a modern kormányzati irányokkal, lehetővé váljék Magyarországon egy modernebb, a királlyal való dualisztikus ellenkezést feladó kormányzati szellem. Hiszen az abszolutisztikus fejlődés éppen azért jelentett Magyarországra veszedelmet, mert azt idegenek és külföldi központban alakították ki; ha viszont a magyarság kiegyezik királyával, megadja neki azt, amit ekkor már, a lengyel királyt kivéve, minden fejedelem bírt, nincs kizárva, hogy az új uralkodási elvek magyar központból, magyar tanácsosok által érvényesülhetnek. Nem akarom azt állítani, hogy Pázmány, aki Khlesl bukásával az új uralkodónak bizalmában az első helyet foglalta el, egy ilyen nemzeti abszolutisztikus fejlődés lehetőségeit átgondolta volna; annyi bizonyos, hogy az uralkodó és alattvaló viszonyait az új abszolutizmus elvei szerint fejtegető elméleti magyar munkát az ő embere írta, Balásfi Tamás püspök, akit, bár rakoncátlan életmódját nem helyeselte, mindegyre visszafogadott bizalmába. Azt is tudjuk, hogy Pázmány a spanyol királlyal folyt tárgyalásokba is be volt avatva, továbbá vezető szerepe volt II. Ferdinánd 1621-i végrendelete megalkotásában, s azon az első aláírás, két osztrák úré előtt, az ő kezétől van; már pedig ez a végrendelet foglalja össze legelőször, spanyol mintára, az ausztriai ház összes középeurópai birtokait, benne Magyarországot is, egyetlen hitbizományá és majorátussá, melyben a fiágon örökösödés rendje házi törvényként megállapíttatik. Az esztergomi érsek, a Habsburg-ház iránt tanúsított feltétlen hűségével és szolgálataival Ferdinánd királynak valóságos barátságát nyerte meg, és joggal számíthatott arra, hogyha a rendi mozgalmakat nem ugyan leszereli, de korlátok közé levezeti, akkor a királyi hatalom további, kiterjedt működése a katolikus rendek közreműködésével magyar formák közt fog haladni. Ma megállapíthatjuk, hogy hazánk társadalmi és gazdasági nehézségei leginkább arra vezethetők vissza, hogy az

abszolutizmus magyar jellegű működése kiesett fejlődésünk-ből; az abszolutizmus nálunk idegen lévén, nemzetnevelő hatása helyett csak elnyomását éreztük és ha annak idején magyarok alkalmazhatják a kormányzás ez akkor modern eszközét és magyarok szüntetik meg idejében az elavult rendiséget, Hunyadi Mátyás példáját követve, az ország fejlődése egészen más irányt vesz. Ezt a gondolatot, az idegen abszolutisztikus befolyás kizárásával az országban benn létesíteni egy erős királpárti központot, mely a fejedelmi hatalmat kihasználva, az új abszolút irányt számunkra hasznosítaná, egyedül Pázmány körében kereshetjük, aki még gráci tanár korában közvetlen közelségben szemlélte, miként törte meg stájer Ferdinánd, az ő későbbi II. Ferdinándja, a belsőausztriai rendek közjogi és protestáns különállását a fejedelmi jog és katolicizmus javára. A fejedelmi hatalom, mint a népek fejlődésére üdvös új hatóerő jelentőségét, ott tanulta meg Pázmány, s azt iparkodott utóbb saját népe javára hasznosítani.

De már az 1618-i országgyűlés is megmutatta, hogy a Khlesltől vad magyargyűlölettel képviselt idegen törekvések és a rendi irányzat közt ez a gondolat szinte életképtelen. A királyválasztás ügyében Pázmány Khlesl és a rendek közt volt kénytelen közvetíteni és Mátyásnál formálisan kiharcolni a rendi kívánságot, hogy tudniillik a megválasztandó főherceg választása előtt feltételeket fogadjon el, s ezekről hitlevelet adjon ki. A rendek ezt a módját látták előjogaik biztosításának, s miután már Mátyás is, választása előtt, külön dekrétumot adott ki, ettől kezdve állandósul a Habsburg-királyokra a koronázás előtti diploma inaugurale kiadásának kötelezettsége. Rendi fejlődésünkre jellemző, hogy az előjogok és szabadságok ily taxatív elsorolása, mint a trónralépés feltétele, csak most jön divatba, amikor más európai országokban a feltétel nélküli trónörökösödés érvényesül, s amikor hasonló rendi kívánságok másutt mindenütt, Lengyelországot kivéve, formassággá és ceremóniává avultak. Az első hitlevél lényegében az 1606-i és 1608-i rendelkezések megtartására kötelezte a trónralépő királyt, az utána következők, III., IV. Ferdinándé és I. Lipóté tartalmilag megegyeztek az elsővel, melyet nagyobb tekintély kedvéért a legközelebbi, 1622-i országgyűlés törvénykönyvébe is beiktattak.

Az 16254 választás; az új alkotmánybiztosítékok

A legközelebbi királyválasztás az 1625-i országgyűlésen folyt le, anélkül, hogy ennek meghívó leveleiben az országgyűlési tárgyak közt megemlítették volna. Pázmány ez alkalommal is hiába hangoztatta a Habsburg-ház örökösödési jogát; II. Ferdinánd legalább a hitlevél kiadását szerette volna elkerülni, s e célból Pázmány tanácsára fiának megválasztása után a koronázást elhalasztani, hogy a legközelebbi országgyűlésig esetleg a politikai erőviszonyok megváltozván, a hit-

levélnek a királyi hatalomra súlyos pontjai megváltoztathatók legyenek, itt azonban Esterházy Miklós nádor, mint a rendi kormány feje lépett közbe, ajánlva a királynak a rendi kívánásokhoz képest a koronázás előtt a hitlevelet kiadatni, s utána fiát megkoronáztatni. Tényleg III. Ferdinánd csak az atyjától kiadott hitlevélszöveggel egyező tartalmú diploma kiállítását követően koronáztatott meg, nem az összes országgyűlési szavazatok hozzájárulásával, mert a Bethlen Gábortól függő hét felsőmagyarországi vármegye, Bethlen haragjától félve, semmiféle kapacitálásra sem adta le szavazatát, de viszont „jelenlétükkel és hallgatásukkal”⁴ elismerték a választás tényét. III. Ferdinándnak trónralépés előtt meghalt fia, IV. Ferdinánd hasonlókép csak a „kondíciók akceptálása után” koronáztatott meg. Ugyanígy IV. Ferdinánd halála után I. Lipót is a II. Ferdinánd-féle hitlevél elfogadása és kiadása után érte el, hogy Szent István koronáját fejére tegyék.

Mindezek az egymásra következő hitlevelek, az alapjukat képező bécsi békével és 1608-i törvénycikkekkel valóságos rendszerévé alakulnak az alkotmánybiztosítékoknak, a rendiség olyan hatalmas erődjévé, amilyennel az a magyar történet eddigi folyamán sohasem rendelkezett. Maga a gondolat, hogy e rendelkezéseket veszély fenyegeti, hogy egy új király esetleg nem hajlandó azokat eddigi formájukban akceptálni, nagyfokú izgalomba hozza a rendeket és viszont, minden egyes újabb megerősítése e komplexumnak mindennél inkább alkalmas az ő megnyugtatásukra. Ami az egész komplexum tartalmát illeti, a rendek méltán vannak azzal megelégedve, hiszen a XVI. századi helyzethez képest a királyi hatalom oly mérvű háttérbe szorításáról van szó, amilyen már csak a lengyel alkotmány rendelkezéseivel állítható párhuzamba. Aminthogy ebben a korszakban mind gyakrabban hivatkoznak a rendiség képviselői a lengyel mintára, s például Pázmány Péter kénytelen az 1625-i országgyűlésen visszautasítani ezt a párhuzamot és megállapítani, hogy a magyar gyakorlatban eddig a rendeknek úgysem voltak a fejedelmi hatalmat annyira korlátozó jogaik, mint a lengyel republikában. De a rendi hatalom így is elég széles területekre terjed ki, amikor a királytól elveszik a béke és háború jogát, megtiltva neki, hogy „az ország előleges tudta és beleegyezése nélkül, Magyarországon és annak kapcsolt részeiben háborút indítson”, ami magában véve is a rendi hatalmat eddig el nem ért magaslaton mutatja be. De tilos a királynak külföldi katona behozatala is, amivel lehetlenné válik, hogy alárendelt helyzetéből fegyverrel szabadítsa ki magát. Kötelessége a rendeket összes kiváltságaikban megtartani és őket kizárólag magyarok útján kormányozni. Itt a bécsi hatóságok eddigi befolyásának tökéletes ignorálásával szabályozzák a magyar ügyeknek magyar elintézését: idegeneknek ezekre nem lehet befolyásuk, az udvari vagy ausztriai kamara azokba töb-

bet bele ne avatkozzék, az ország pénzügyeit ezután a generális thesaurarius, a főkincstartó intézze, akit a király a magyar tanács tagjai közül nevezzen ki és mindig világi legyen; magyar ügyekben csak a magyar kancellária kiadványai legyenek érvényesek, és idegen hatóságtól jött kiadványok érvénytelenek legyenek. Mindez egy csapásra megszünteti nemcsak a bécsi kamaráknak, hanem a titkos tanácsnak és hallgatólag a haditanácsnak befolyását is, melyeknek működése, mint láttuk, a XVI. században már bizonyos fokig törvényes elismerésre is talált. Az évtizedek folyamán külföldre került központi kormányt e rendelkezések most minden tekintetben visszamagyarítják; az ország koronája, melyet eddig a királyok Bécsben vagy Prágában őriztek és út jókban magokkal vitték, visszakerül a csonkaország székhelyére, Pozsonyba, ahol már nemcsak a király, hanem „a karok és rendek, sőt még a távollevő országglakók“ is vigyáznak rája, s őrzésére született magyarok választatnak. A király maga az országban köteles lakni és azt „saját személyében adminisztrálni“, azaz nem az ő közigazgatási hatóságai által; ha pedig ezt fontos okok miatt nem tehetné és az országtól huzamosabban távol kell maradnia, akkor nevében a nádor a magyar tanács tagjaival kormányoz „olyan teljes hatalommal, mintha maga a király székelne itt“. Ez az egész új berendezés, mely éles ellentétben van az addigi viszonyokkal, a törvények megtartásának általános erkölcsi kötelezettségén kívül két garanciát nyer: az egyik a nádori méltóság, a másik az országgyűlésnek új összetétele. Nádasdy Tamás halála óta most kénytelen a királyi hatalom először új nádor választásába beleegyezni, s 1608-tól kezdve szakadatlan sora következik e magas méltóság viselőinek, akiket a bécsi béke és 1608 értelmében inkább a rendek, mint a király választanak ki, amennyiben a királytól kandidált két katolikus és két protestáns jelölt közül a karok és rendek választják. A nádori méltóságra most már mint szemük fényére vigyáznak, s ahol csak tehetik, újabb feladatokkal ruházzák fel, s minden, az országban előforduló ügy elintézésénél, katonai és igazságszolgáltatási dolgokban, az ő tekintélyét tolják előtérbe. A nádor mellett az országgyűlés összetétele is biztosítékot nyújt a királyi hatalom egy újabb túlhatalma ellenében, amennyiben az 1608 koronázás utáni 1. tv.-cikkben megszüntetik azt az állapotot, amikor a király az ő saját belátása szerint hívhatott meg urakat, egyháziakat és városokat az országgyűlésnek már régóta kialakult két táblájára; ettől kezdve az egyháziaknak nagyrésze az alsó táblára utasíttatik, ahol a vármegyék követei mellett alig juthatnak érvényhez, csakis a valóságos, joghatósággal bíró püspökök maradnak meg a főpapok és főurak tábláján; a városok részvételi joga pedig, mint föntebb láttuk, végkép összezsugorodik és az országgyűlés akaratától tétetik függővé. E rendi testület befolyását pedig állandóvá teszi a király azon kötelezettsége,

hogy trónraléptekor három hónapon belül, nádor halála után egy éven belül, s általában háromévenként köteles az országgyűlést összehívni.

Mindezen artikulusok betűiben kétségtelenül megvan minden, ami az ország saját autarkiájához, a magyarság nemzeti autonómiájához szükséges, ami tehát az 1526 óta eltelt Habsburg-század összes, a magyar fejlődéssel ellentétes fejleményeit eliminálni alkalmas. Ki kell emelnünk azt is, hogy az egész új berendezés tisztán magyar alapokon épül föl, a régi magyar kormányzási rendszert akarja megvalósítani, az ő főhivatalnokaival, akik saját felelősséggel, kollégialis testületek nélkül intézik a nekik kijelölt ügyköröket, a nádor a legfőbb kormányzást, hadi és igazságszolgáltatási ügykört, a főkincstárnok a pénzügyeket, köztük részben az addig a királynak fenntartott jövedelmeket is. A rendek tehát erélyes fordulattal visszatérnek a magyar múlthoz, elvetik az utóbbi század alatt betolakodott német vagy középeurópai államéleti formákat és tiltakoznak a szomszédos német hatalom minden további beavatkozása ellen. Aminthogy ez az egész új törvényhozás Bocskay országgyűléseiből indult ki, alapelveit nagy nemzeti felháborodás szülte, s továbbépítésében, a magyar királyság diétáin hasonlóképpen lángoló németgyűlölet és nemzeti érzés vettek részt. Ha a régi nemzeti államot, amint az még Mohács előtt a XVI. század ausztriai együttélésétől el nem homályosítva élt, érzés, szenvedély és nemzeti akarat visszahozhatta volna, akkor azt ez új törvényhozás, a rendek nemzeti érzéséből táplálkozva, az 1606 és 1608-i alapokon, és az újra és újra törvénybe iktatott királyi hitlevelek segítségével bizonyára új életre keltette volna.

Az elkésett rendiség

Hogy ez még sem történt, annak okát nem a magyar rendek akarathányában, s nem is tisztán a bécsi hatóságok erősebb, hatásosabb akaraterejében kell keresnünk, nem is valami elvont, a magyar történetben immanensnek feltételezett nemzeti szerencsétlenségben, hanem egyszerűen abban, hogy ilyen rendi eszközökkel a XVII. században már lehetetlenség volt államot fenntartani. Tudjuk, hova jutott a lengyel állam, mely ebben az időben indul el a rendi reszpublika lejtőjén, amelyen az újkornak bonyolult viszonyaiban nincs többé megállás. Ezen a lejtőn a magyar rendiség is megindult, amikor közigazgatási téren a modern államélet eszközeit eldobva, a már több mint száz éve elavult középkori magyar kormányzási rendszerhez tér vissza, s amikor társadalmi téren az egyháziak és a városok érvényesülését megakasztva, sajátmagát tisztán a vármegyei nemesi rétegre és az időnkint azzal szimpatizáló főurakra korlátozza. Az új nemesi alkotmány, Bocskay óta kifejlődve, nem számíthat többé a társadalom osztatlan támogatására: a városok a vármegyéek hegemoniája alatt görnyedve, a királyi hata-

lomhoz húznak, az egyháziakat a rendi alkotmányt kialakító Bocskay-féle törvények protestánsvédő artikulusai is eltávolítják a rendiségtől, annál inkább, mert hiszen II. Ferdinánd óta a királyság ismét katolikus és az egyházi érdekeket anyagilag is támogatja, miként ezt még látni fogjuk.

Az új törvények és hitlevelek tehát olyan rendi alkotmányt alakítanak ki, amelynek hordozója elsősorban a köznemesség. Az új alkotmány nemesi alkotmány, melynek megvannak a maga élei nemcsak a királysággal, hanem más társadalmi osztályokkal, a főpappal, a polgársággal és jobbagysággal szemben is. A köznemesség pedig nemcsak a nemzeti autonómia javára használja fel új közjogát, hanem egyszersmind a maga hegemoniája kiépítésére, s ezzel együtt saját terhei megkönnyítésére. Mi sem jellemzőbb erre a különben természetes osztály érdekre, mint mikor II. Ferdinánd hitlevelében, fenntartva a német befolyás, a bécsi központi hatóságok beavatkozásának tilalmát, egyszersmind megígértetik a királlyal, hogy a végek őrzéséről pedig „atyailag gondoskodni fog“, azaz a védelmet a külföldi király gondjára bízva, megint abba a hibába esnek, mint már I. Ferdinánd korában, amikor hasonlóképp a királyra bízva az ország védelmét, ezzel maguk tették lehetővé a külföldi hatóságok befolyását. Mintha valaki maga statuálná az okot, melynek okozatai ellen kézzel-lábbal tiltakozik.

Az új közjogi elvek csak akkor szerezhették volna vissza Magyarország kormányzati autarkiáját, ha a rendek erős kormányt tudnak alapítani, bent az országban, ha ezt a kormányt adóval és katonával ellátják és így a nemzet életfenntartásához szükségeseket maguk hozzák össze, a külföldi király segítségével. Ne felejtjük el, hogy az egész új rendi hatalom a Bocskaytól elért eredményeken alapszik, melyeknek viszont előfeltételük volt a török háborúról, s az ország területi integritása eléréséről való lemondás; ezzel kapcsolatban az új rendiség nem is gondolhatott többé török háborúra és így az ahhoz szükséges nagy erőfeszítés, hatalmas katonai kontingensek kiállítása egyszersmindenkorra feleslegessé vált. Úgyhogy a csonka országban a kormányzati autarkia helyreállítására, eleve is lemondva az integritásról, teljesen elegendő lett volna, ha a rendiség olyan kormányt termel ki magából, amely a végvárak katonaságát ellátja, azon katonaságot, melynek számát a zsitvatoroki béke megkötése után úgyis leszállították, úgyhogy a magyar vitézek Lengyelországba tódultak hadi szolgálatra. Tehát csak ezt a redukált védelmet kellett volna fenntartani, hogy a királyi hatalom illetéktelen, külföldi természetű beavatkozásának véget vessenek.

A tényleges kormányzás; nádor, kancellár

A valóságban ilyen rendi kormánnyal az egész korszakban nem találkozunk, s minden, amit a külföldi befolyás kizárását

illetőleg 1608-tól kezdve kimondták, papirosbölcseiség maradt, éppen úgy, mint I. Ferdinánd óta minden hasonló rendelkezés. A kancellária továbbra is fennáll ugyan, vezetője, a továbbra is püspök-kancellár a királyt minden külföldi útjában elkíséri, a magyar kéréseket, miket nem egyszer nagy magyar küldöttségek visznek a császár birodalmi székhelyeire is, Augsburgba, Regensburgba, átveszi és a királynak átnyújtja; egyes törvények értelmében mellette két magyar tanácsosnak is kell tartózkodnia, ami azonban alig volt így, s ha igen, keveset változtatott a dolgok elintézésének régi menetén. A magyar tanács rendszeren a nádor elnöklete alatt szintén állandóan működött; fontos esetekben a király az egész tanácsot magához hivatja Bécsbe és személyesen kéri ki véleményüket; Esterházy Miklós nádor rendszeren vonakodik a tanácsulással Bécsbe menni. Mindez azonban most sem több, mint a XVI. században: formalitás, bevezetője a dolgok igazi elintézésének, ami már a titkos tanácsban történik, távol a magyar urak befolyásától. Ez utóbbi hatóságban ekkor már ausztriai német és cseh, meg olasz urak dominálnak, a birodalmi németek háttérbe szorulván, szinte teljesen kiestek, s ezek az udvari főnemesek, személyi érdekeiktől és kapzsiságuktól vezetve, döntenek a magyar ügyekben a magyarok részvétele nélkül. Csak 1646-ban jelenik meg az első magyar titkos tanácsos, Pálffy Pál, aki nemsokára nádor lesz. De a magyarok bevonulásakor a titkos tanács már nem egységes testület, kebelében egyes fontosabb ügyekre bizottságok alakultak (legelőször 1625-ben, az új cseh alkotmány kidolgozására), s az ekkori 15—20 titkos tanácsos közül a folyó ügyek intézésére 4—5-nél több nem hivatott össze. A többiek szolgálatára csak esetről-esetre reflektált a császár, ha olyan ügyről volt szó, melyben az illető valamely okból szakembernek volt tartható. Így készül a titkos tanács konferenciákra, deputációkra bomlani, ami I. Lipót alatt meg is történt, s ezzel kapcsolatban alakul ki a titkos tanácsos két fajtája: az, aki a főudvarmester vezetése alatt tényleg szinte naponkint köteles a Burgban megjelenni, s a monarchia minden ügyében tanáccsal szolgálni, s az, akit ilyenre csak ritkán, alkalmilag hívnak be. A magyarok ez utóbbiak közé tartoztak, s még a kancellár is, aki közelről látta a dolgokat, s akinek referádája a 4—5 valóságos tanácsos üléseinek szubsztrátumát szolgáltatta, elkeseredve szemlélte az osztrák főurak tehetetlenségét, mely a Habsburg-politika lassúságának és folytonos baklövéseinek oka volt. Lippay György kancellár abban az évben, 1642-ben írja Esterházy nádornak, amikor esztergomi érsekké lett és hosszú évek után elhagyta a kancellárságot, hogy „ezekben az mi bőrünkben járó dolgokban csak opiniót sem kérnek mitőlünk, hanem az bellicum (haditanács) is azt felelé a tanácsban öfelségének, hogy mikor osztán resolválva leszen az dolog, akkor közlik velünk az állapotot“. Az előző

évben pedig így tört ki, szintén a nádor előtt, aki ekkor engedélyt akart kérni a török támadásainak megtorlására: „Ezek az emberek magukat sem tudják oltalmazni, nem hogy minket... Az minemű gubernatióval vannak, igazán mondom Nagyságodnak, hogy én egyebet nem várok utolsó ruinánál, nemcsak az töröktől, de másutt is, hanemha Isten ugyan csodatételekkel tart meg bennünket. Most az egy isteni félelemnél több jó bizony nincsen, úgy látom, az egész gubernatióban. Jó az egynek, igaz, de több is kell hozzája.“ Emellett a titkos tanácsosok mindegyre nyugatra néznek, s a birodalmi érdekek fontosabbak nekik, mint a magyarok, amint Lippay is megfigyelte ezt: „Ezek az emberek mindenestül bemerültek az impériumi hadba, úgyhogy még fülük sincsen ki belőle, hogy hallani kívánnák az mi nyavalyáinkat. Meg is vagyok szólítva, noha nem öfelségétől, hogy az Nagyságod írásinak csak az velejét vegyem ki, ne f ár asszam annyival és terheljem fülüket“, de a kancellár nem tágít: „fáradtig elől beszélem nyavalyáinkat4‘. Míg a XVI. században a külföldi kormány legalább állandóan foglalkozott azon ügyekkel, melyeknek intézését kivette a magyarok kezéből, addig most már kezdetét veszi a magyar kérdéseknek azon lenéző tárgyalási módja, amely később, századokon át annyi alkalmat fog elmulasztatni a bécsi kormányokkal a magyar helyzet javítására.

Pénzügyek, magyar kamara

Hogy a bécsiektől elhanyagolt ügyeket belső magyar kormány, nemzeti autonómia kereteiben hozza rendbe, ehhez első-sorban rendezett pénz- és hadügy lett volna szükséges. Mindkét téren szinte példátlan tehetetlenséget árult el az új nemesi rendszer. Az 1608-ban felállított főkincstartóság természetesen nem tudott életerős hatósággá alakulni, lévén az egyetlen feudális úrból álló hivatal már rég elavult igazgatási forma, amely az akkori feladatoknak már nem tudott megfelelni. Ehhez képest a magyar kamara tovább működik az ő kollégiális szervezetével, sőt az országgyűlések, ősi rendi szokás szerint megfedkezve korábbi határozataikról, még az udvari kamarával fennálló viszonyát is elismerik, csak azt követelik, hogy az a viszony „korrespondencia“ legyen, ne pedig alárendeltség, „dependencia“, miként ezt már a XVI. században is követelték. A pénzügyi kormányzás dolgában tehát minden a régiben marad, s az országgyűlések régi szokást követve, jámbor óhajtásokat hangoztatnak a nondependentiáról, a harmincadoknak Pozsonytól az Adriáig a magyar kamara alá rendeléséről, az abuzusok megszüntetéséről. Mindezt rendkívül csekély pénzügyigazgatási ismerettel és belátással; az 1647 :146. tv.-cikk például abban látja a bajokat, hogy igen sok a kamarai tisztviselő, s ezért követeli, hogy az egyes harmincadhivataloknál az ellenőr, a contrascriba állása megszüntetessék, holott így is elég csalás

Magyar hímzéssel díszített szoknya és vállfűző.

MAGYAR HÍMZÉSSEL DÍSZÍTETT SZOKNYA ÉS VÁLL-FŰZŐ: (Bethlen Gábor fejedelem nejének, Brandenburgi Katalinnak szoknyája és vállfűzője) kék selyembársony, domború arany- és ezüsthímzéssel. A bársonyalak a XVII. század első fele, az arany- és ezüstfonalas hímzés magyar munka, ugyancsak a XVII. század első feléből. Félköríves szekfűs, rózsás és tulipános mintája keleti hatásról tanúskodik; szintígy a hozzátartozó vállfűző is, amelyet a szoknyával együtt ma a budapesti Iparművészeti Múzeum őriz.

és hivatali sikkasztás fordult elő a magyar harmincadoknál, bár távolról sem annyi, mint az egészen korrump udvari kamarai, kezelésben. Míg a bécsi pénzügyek kezelésénél maguk a hatóságok élén álló arisztokraták estek a hűtlen kezelés bűnébe, addig a magyar kamaránál csak alsóbb hivatalnokok követtek el szabálytalanságokat, de megbüntetésük rendszeren nehézségekbe ütközött, mivel egy-egy hatalmas főúr szárnyai alá menekültek. A kamarai igazgatás területe ilymódon nem egyszer csataterré vált egymásra féltékenykedő nagyurak számára, így Ekker Lukács harmincados esetében 1640-ben és a következő években, aki ellen Esterházy nádor követelt vizsgálatot, s a kamara elnöke, Pálffy Pál, legalább eleinte, védelmébe vette, — ugyanekkor Esterházy saját szolgálatába vette, s bizalmasává tette a kamara egy másik elbocsátott hivatalnokát, Walticher Márkust, s tőle, meg Ekkertől szerezte információit régi haragosa, a kamaraelnök ellenében. Mindez azt mutatja, mily beteg kormányzás lett volna, ha a bécsi béke értelmében sikerül a főhivatalokat középkori módra egy-egy főúr kezébe adni. A magyar kamara függésére különben éppen elég volt, hogy az 1569-i utasítás érvényben maradt, mely több utat is nyitva tartott a bécsi befolyás számára, s erre támaszkodva egy 1637-i udvari rendtartás egyenesen kimondja, hogy „az udvari kamarának minden más kamara felett hatalma és joghatósága van“ és „amennyiben valamely ország vagy örökös tartomány külön kamarával bír, az ilyen az udvari kamara dependentiájában legyen“, azaz épp az ellenkező álláspontot statuálja, mint amit a magyar rendiség papirosnyilatkozatai követelnek. Ezen a helyzeten csak a Kollonics Lipót kamaraelnöksége alatt kiadott 1672-i utasítás változtat, magyar szempontból in pejus, amennyiben az addig érvényes 1569-i utasítás kifejezéseit megszigorítja, s ahol korábban az rendeltetett, hogy az ügyeket elintézés végett a magyar kamarának a királyhoz kell felterjesztenie, ott most félre nem érhetően kimondatik, hogy „udvari kamaránkhöz küldendők nekünk jelentéstétel végett“. Az új utasítás e központosító hatásának ellensúlyozására követeli az alkotmányt helyreállító 1681-i országgyűlés, hogy a magyar kamara ismét függetlenítették és csak korrespondenciában legyen bécsi kollégájával; a király ezt el is rendeli, de már Kollonicsot nem bocsátja el állásából, melyet ő tisztán absolutistico-centralisztikus irányban tölt be, s Budavár visszafoglalása óta, mint látni fogjuk, a magyar pénzügyigazgatásnak még eddigi formális önállósága is megszűnik.

Valójában a nemesi alkotmány védelme alatt a magyar kamara még sanyarúbb alárendeltségbe került, mint a XVI. században. A magyar állam pénzügyi szuverénitása alól kiesett ekkor már egész Horvátország és Szlavónia, melyek a XVII. század eleje, Kanizsa elveszte óta területileg is alig voltak többé kapcsolatban Magyarországgal, s pénzügyeiket a gráci kamarának voltak kénytelenek alárendelni. Viszont a keleti terüle-

tekre az erdélyi fejedelmek tették rá kezüket és a szepesi kamara időnként Bethlen Gábor és Rákóczi György utasításainak engedelmeskedett. A nyugatmagyarországi, Fraknó és Kismarton körüli birtokokat visszacsatolta ugyan II. Ferdinánd, de a szepesi városok továbbra is lengyel igazgatás alatt álltak. A magyaróvári harmincad és uradalom, a horvát és dunántúli vámhelyek, a bányavárosok és az egész bányászat továbbra is ki voltak véve a magyar kamara alól, melynek egy 1628-i rendelet azt is eltiltotta, hogy tíz forintnál nagyobb összegeket királyi rendelet nélkül utalványozzon; a bevételekről való rendelkezést az udvari kamarától kellett várnia, melynek negyedévenként pontosan felterjesztette bevételei és kiadásai jegyzékét. Ez utóbbi egyébként fizetett kémeket tartott a magyar kamara számvevőségénél, s minden alkalommal megpróbálta vizsgálat, inkvizíció vagy vizitáció útján beavatkozni. 1627-ben maga Pálffy Pál, a későbbi nádor, ekkor pozsonyi kamarai elnök kénytelen II. Ferdinándnál védekezni az udvari kamara vádjai ellen, mintha a magyar kamarások fosztogatnák a királyi jövedelmeket, s nagynehezen tudja megakadályozni, hogy a feladók vádjainak megvizsgálásával az udvari kamara bizassék meg, melynek korrupcióját ekkor már csak tehetetlensége múlta felül.

A bécsi kamara és befolyása

Igaz, a bécsi pénzügyigazgatás ekkor szokatlanul súlyos feladatok előtt állott, amennyiben neki kellett a harmincéves háború költségeit előteremteni. Hogy ezeket honnan vette, azt ma már a történeti kutatás sem tudja többé pontosan megállapítani, annyira ellenkeztek a pénz előteremtésében alkalmazott módszerek az állami pénzügyigazgatásról kiképződött fogalmaink legprimitívebbjeivel is. II. Ferdinánd 18 millió adóssággal kezdi uralkodását, magának az 1619. évi hadjáratnak havi szüksége 328.000 forint, egy évre 4,300.000; a pénzt egész kis kölcsönökkel is próbálják megszerezni, s a hitelezők és adakozók névsorában kereskedők, egyháziak, spanyol király, pápa, birodalmi rendek közt magyar urakat is találunk, Homonnaiakat, Frangepánokat, Draskovicsokat, Koháry Pétert. 1620-ban Breuner Szigfrid udvari kamaraelnök bankalapítást ajánl, az olasz Monte-k mintájára, mely a készpénzfizetéseket közvetítené, ezért két százalékot tartana meg magának, s a nyereséget az államnak adná át. De ami a fejlett olasz gazdasági életben lehető volt, ahhoz itt Közép-Európában a kereskedelem és pénzforgalom még teljesen hiányzott; a pénzügyeket továbbra is lelkiismeretlen pénzrontással és azzal próbálják javítani, hogy régi és új államadósságokat egyes tartományokkal elvállaltatnak; így kénytelen a levett Csehország 1622-ben 8,169.000 forintot magára vállalni. III. Ferdinánd az első, aki a hadiadósságok rendezésére 10, 15, 30, 50, 100 forintos obligációkat ad ki, és

ily módon nemzeti kölcsönként 1643-ban 1,800.000 forintot akar szerezni, ami azonban szintén nem sikerül. Marad utolsó kétségbeesett eszköznek sürgős hadi és egyéb kiadások fedezésére az udvar főembereitől felveendő kölcsön, ami az udvari kamara szelíd nyomása alatt megy végbe, de igen csekély eredménnyel; 1662-ben már hiába küldi a kamara az egyes urakhoz Lipót császár sajátkezű levelét, ezek a dúsgazdag főurak a legkülönbözőbb, s néha arcátlan ürügyek alatt zárkóznak el: Róttál és Trautson a rossz termés miatt maguk is szegények, Abensberg-Traun, Schwarzenberg, Nostitz: majd meggondolják, Auersperg: majd személyesen intézi el a császárral, Gonzaga: írásban fog válaszolni, Stahremberg: boldog volna, ha annyi pénze volna, amennyit kérnek tőle, Montecuccolinak nincs ideje válaszolni, mert éppen kikocsizik, Portia végül, a főminiszter, fel se bontja a császár levelét.

A kezdődő abszolutizmusnak e kitarítottjai nemcsak hogy semmit sem tesznek a pénzügyi helyzet javítására, melyért tulajdonkép ők a felelősek, mióta a monarchia összes pénzügyeit Bécsben központosították, hanem az orvoslás nagy lehetőségeit is ők maguk teszik tönkre. A cseh felkelés leverése után magában Csehországban 491 uradalom került konfiskálás alá, melyek együttvéve a királyság területének háromnegyedét tették ki. Egy részüket II. Ferdinánd elajándékozta, a másikat eladta. A cseh egyháznak régi birtokait csak igen kis részben adta vissza, a legtöbb adománybirtokot ez a német udvari arisztokrácia kapta, mely ekkor szerezte meg vagyonát, hogy annak birtokában elcsehesedve, évszázadokon át kormányozza tovább az egész monarchiát. A birtokok értéke 90—100 milliót tett ki, bár csak 30 millióra becsülték, s eladásukból, hozzászámítva a rendekre, főként városokra kirótt súlyos pénzbüntetéseket, összesen 25 és fél millió forint jött be. Amennyiben bejött, mivel a császár, jó szívetől vezetett, boldog-boldogtalannak elengedte a vételár egy részét, amit különben a kevésbbé jószívú vevők úgyis lehetőleg értékét vesztett pénzben fizettek le. A nagynehezen befolyt pénzt azonban alig lehetett a régi adósságok törlesztésére fordítani, a folyvást újonnan kiállítandó katonaság mindent megemésztett, az ezredek felállításával megbízott ezredek hallatlan számlákkal léptek fel, s a császár kénytelen volt nekik utólag fizetni, így csak 1635-ben 1,951.000 forint ily „kegydíjat“ fizetett ki utólagos hadi kötelezettségei fejében az arisztokráciából való ezredeknek. Igen általános számítás szerint a birodalmi háború 1618—40-ben 71,400.000 forintba került, s ebből Alsó-Ausztria 3,800.000 forintot, Belső-Ausztria 5,400.000-et, Csehország 22 milliót, Morvaország 2,500.000-et és Szilézia 7,700.000 forintot fizetett. Hozzávéve a bajor és szász választó segítségét, amiért az előbbi Felső-Ausziát kihasználhatta, az utóbbi pedig

a két Lausitzot Szászországhoz csatolhatta, az egész háború 110 millió felüli összegbe is belekerült.

Bármennyire korrupt, sőt időnként tárgyilag is rosszakarátú volt a bécsi pénzügyigazgatás, ennyi adósság felvétele és a hadsereghez átutalása magában véve is nagy teljesítmény volt, mely természetesen az országok kizsarolása nélkül nem mehetett végbe. A háború tartama alatt a bécsi kormány fér fiaak, még ha akarták volna, sem alkalmazhatták a merkantilizmusnak az alattvalók jólétét elősegítő módszereit, amiknek természetes előfeltétele befektetés lett volna. Ehhez képest nyoma sincs, hogy az udvari kamara magasabb nemzetgazdasági elvek szolgálatában hozzányúlt volna az egyes országok és tartományok gazdasági fejlesztéséhez, ellenkezőleg, az a módszer, melyet a merkantilizmus alacsonyabb fokán, többek közt nálunk is, alkalmazott, csak a meglévő gazdasági élet leromlását eredményezhette. Értjük itt az úgynevezett appaldo-rendszert, mely általában bérbeadást jelentett, s ekkor a kamarai jövedelmeknek nagy bérletek által való kezelését. Így került a többnyire olasz származású appaldatorok kezébe minden ipari és kereskedelmi bevétel, amiből nagy összegeket lehetett kisajtolni, így az idriai higanybányák és a higanynak és melléktermékeinek külföldi piacokra szállítása, így a besztebányai rézkereskedelem, melyet 1642-től kezdve a bécsi kereskedő Joaneli-család bérelt, s bár mindennemű kedvezményben, vámmentességben stb. részesültek, s bár üzletüket lassankint az egész magyar bányatermelésre kiterjesztették, sikerült nekik elérniök, hogy kétévtizedes működésük alatt a kamara nem hogy nyert volna, de folyton kölcsönökkel volt kénytelen táplálni a bányauzemek termelőképességét. A besztebányai üzem fenntartására már a Bocskay kezéből való átvétel korában kellett havi 10.000 forintot, egy esztendőre 120.000-et befektetni, s általában a bányauzem minden része nagy adósságokkal volt megterhelve; Körmöcbányának 1646-ban 200.000 forint terhe volt, s az egyes kölcsönök utáni kamat húsz százalékra is felment. Mindezen bajokat az appaldo-rendszer még inkább kifejlesztette, sőt elpusztíthatlanokká tette, mivel az appaldatorok az udvari nagyuraknál összeköttetésekkel mindent elérhettek.

A marhakereskedelem

A magyar gazdasági életre a bányá-appaldónál is súlyosabb volt a marhakereskedelem bérbeadása, amire e korban szintén több kísérlet történt. Az udvari kamara a harmincéves háború elején gondolt rá, 1622-ben javaslatot téve, miként lehetne „a magyar marhakereskedés hasznát, mely eddig másoké, öfelsege hasznává tenni, amely esetben öfelsége nem csekély profithoz jutna“. Így alakult meg a Velencével folytatott marhakereskedés már meglévő appaldójának mintájára a Land-

verleger-Compagnia, amelynek monopóliumává tétetett a magyarországi szarvasmarha- és bőrkereskedés, amiből azonban a társaság csak hétpercentes hasznot tarthatott meg magának, a többit, valamint a csempészetből folyó bírság jövedelmeket, s még ezen felül évi 20.000 tallért a császárnak volt köteles fizetni. A monopólium birtokában a társaság nemcsak leszorította a magyar marha árát Magyarországon, hanem az olcsó áron összevásárolt állatot Bécsben a birodalmi városok mészárosainak nagy „aufslág“-gal, a Bécsből Augsburg, Nürnberg stb. élelmezésére kivitt marhák párjára 24 birodalmi tallérral, adta el. A magyar marha ára ilymódon a bécsi vásáron 30—35 forint helyett 95 forintra is felszökött, úgyhogy a délnémet városok és a bécsi mészárosok egyképen méltatlankodtak. Az üzlet igazi kárvallói, a magyar tőzsérek hasonlóképen, akik kimutatták, hogy míg ők egy bokor, azaz egy pár ökör után csak 2—3 tallért nyernek, addig a társaság 15-öt. De el volt keseredve Bethlen Gábor is, aki otthon Erdélyben monopóliummá téve a marhakereskedelmet, ő maga hajtatta, saját nyereségére, a marhát Bécsbe és a birodalomba, rendesen harmincad fizetése nélkül, — öt külön szerződésben kellett harmincad fizetésére kötelezni. Most ő is kénytelen volt a magyar területen marháit a compagnianak átadni, az attól diktált olcsó áron, s ezzel elesett a további szállítás és birodalmi eladás hasznától. Ennek következtében a saját harmincadain vetett ki bokronként hat tallér vámot a Magyarországra hajtott marhák után. Végül az udvari kamara maga volt kénytelen kölcsönöket adni a bécsi mészárosoknak, hogy a compagniatól megdrágított marhát meg tudják venni, s minthogy a társaság jövedelméből úgysem folyt be a kincstárba semmi, azt már 1624-ben feloszlatták. Ily gyászos véget ért a bécsi merkantilizmus ez egyik első kísérlete, az udvari kamara szaktekintélyeinek csekély kapacitását kétségtelenné téve.

A magyar tőzsérek különben nem voltak oly könnyen letörhetőek, miután a divatos kereskedelmi elveket maguk is jól elsajátították, s például a győri több mint hetven tőzsér társaságba állván, szinte korlátlan monopóliumot gyakorolt a bécsi marhavásárral vetekedő forgalmú győri hetivásárokon, a marha árát közös megegyezéssel szöktetve föl. Rendkívül sok torzsalakodásuk volt a különböző olasz nagykereskedőkkel, akik időnkint a Velencébe irányuló marhakereskedelem appaldatorai voltak, máskor meg nagymennyiségű marha egyszeri vámmentes kivitelére jártak ki maguknak a bécsi kamara vezetőinél engedelmet. A velencei kereskedelem ekkor a Zrínyiek tenger melléki birtokairól, Buccariból tengeren át ment, a szárazföldön ugyancsak Zrínyi-birtok, Légrád volt előző állomása, ahonnan a marhákat a tengerhez hajtották. Az ausztriai törekvés állandóan odairányult, hogy a velencei kereskedelemről kizárja a magyarokat, s Grácon és Belső-Ausztrián keresztül

vezetve azt, a velenceiek ausztriai kezekbe fizessék az árucikkek árát. Mindezen törekvések véget nem érő torzsalkodásokra vezettek a magyar érdekeket védelmező pozsonyi kamara és a bécsi, meg gráci hatóságok közt, mely utóbbiaknak még álmukban sem jutott eszükbe, hogy Magyarország is a császár országa, s így annak gazdasági érdekeire is tekintettel kellene lenni. A magyar országgyűlések, rendi szokás szerint, itt is papirosnyilatkozatokra szorítottak, a kereskedelem szabadságát hangsúlyozva, s hogy például a küzdelemben pozitív intézkedésekkel, a magyar tőzsérek támogatásával beleszóltak volna, annak sincs semmi nyoma. A szegény pozsonyi kamara, melynek működése mindig szálfka volt a magyar rendek szemében, magára hagyatva, beadványokkal és könyörgéssel védte a magyar érdekeket a most kezdődő merkantilizmus korszakában, amikor is a gazdasági élet fellendülését mindenütt az abszolutisztikus hatalmak, nem pedig a rendiségek eszközölték.

A rendiség és a védelem; a hadiadó

De felismerve a bécsi hatóságok tehetetlenségét és rosszakarátát, mellyel az uralmuk alá erőszakkal hajtott magyar gazdasági területet sorsára engedték, sőt létfeltételeit tudatos rendelkezéseikkel is megnehezítették, az érem másik oldalaként a rendiség bűneit és mulasztásait is meg kell tekintenünk. Az udvari kamara, bár tehetségtelenül és elvetendő eszközökkel, de mégis csak törte magát a háború horribilis költségei megszerzésében, a magyar kamara hasonlóképen komoly munkával és hazafias kötelességérzettel védelmezte a rábizott gazdasági terület érdekeit, — ilyen komolyságot a rendiségnél e korban hiába keresnénk. A XVI. századhoz hasonlóan ez a kor is irígylésreméltó lelki nyugalommal bízta rá az ország védelmi költségeinek fedezését a királyra, akinek hatalmát oly kevéssé kedvelte és oly szívesen megnyirbálta. Szakadatlan sora ismeretes a törvénycikkeknek, melyek a császárra róják e terhet; így az 1618 :34., mely szerint a végek építésére ő fáradozzon és „Magyarország, mint az egész kereszténység védőfala és bástyája iránt való kegyes atyai jóindulatánál fogva a római szent birodalom fejedelménél, meg a többi szomszédos országoknál vigye ki“, hogy eddigi ígéretei szerint a végvárak „erődítésekkel, hadi ágyúkkal, élelmiszerekkel, zsoldfizetéssel és egyéb szükségességekkel a lehető legjobban megerősítve legyenek“, mert ha ezt a császár nem teszi, akkor azok még kisebb török támadásoknak sem állhatnak ellen. Különös és egyedül a rendiség természetéből érthető felfogása a nemzeti autarkia-nak ez a kérés éppen akkor, amikor a rendek oly önérzetesen utasították vissza Pázmány Péter felszólalásait azon uralkodóház örökösödése érdekében, amelytől egyedül várták megmaradásukat! Hasonló kívánságokat fejeznek ki az 1630 : 2., 1638 : 34. törvénycikkek, ez utóbbi a császártól ígéretet kér és nyer, hogy

a védelem költségeit Csehországból, az ausztriai tartományokból és a birodalomból meg fogja szerezni.

A rendiség ily gondolkodásmódja mellett érthető, ha a védelem pénzügyi oldala e korban is teljesen elhanyagolva sínylődik. A tulajdonképeni hadiadó, a már rendes adóvá vált dika kivettetik ugyan, a 15 éves török háború dikájától messze elmaradó mértékben, előbb 3, azután rendszeren 5 forintban portánkint, azonban az adóbeszedésre alkalmas terület mindinkább összeszorul, egyrészt a török hódításai következtében, másrészt pedig azon gazdasági processzus folyamán, melyet a korábbi fejezetekben megismerlünk, s amely a jobbágylakosság mind nagyobb tömegeit telepíti át a dika alá nem eső alodium majorságaira és teszi kuriális jobbágyokká, akik szintén adómentességet igényelnek. A dikabevétel ezek következtében folyton apad, úgyhogy végül alig jön számba, még a magyar kamara bevételei között sem, amelyek pedig ekkor rendkívül alacsonyok. Az 1621—26. évek alatt a pozsonyi kamara öt-estendei összes dikabevétele, a felsőmagyarországi vármegyéket leszámítva, 26.842 forint, esztendőnkint minimálisan 2919, maximálisan 8017 forint; ugyanezen háborús években, a felsőmagyarországi megyék egy része különben is Bethlen Gábor kezére kerülvén, egész Felső-Magyarország ötévi dikajövedelme 4393 forintot tesz ki! 1608 óta, a nemesi alkotmány megerősödésével mind kevesebb a dika összege, 1610-ben még 19.065, 1611-ben 14.690, 1613-ban 8661, 1626-ban 8017, 1627-ben 7749 forint. Az országgyűlés többször megpróbálja saját rendi kezelésbe venni a portális adót, anélkül, hogy ezzel annak összege megszaporodnék; ilyen periódus után a magyar kamara élénken tiltakozik az ellen, hogy újra az ő kezébe adassék, mivel az egész dikából haszon nem, csak gond származik.

A hadiadó e rendkívüli elapadásán nem segít az sem, hogy egyes szükségletekre külön adókat szavaz meg az országgyűlés, így időnkint a török béke költségeire, azután a királyi koronázási ajándéokra; — állandó adóvá lesz a koronaörzésre kivetett évi félforint, miután a koronaörzés költségeit nem sikerült a királyra áthárítani, továbbá 1635-től kezdve a harmincadon felül minden exportra kivetett félharmincad, mely utóbb egészében a végvárok szükségleteire fordítatik. Mindez azonban együttvéve sem tesz ki sokat; a már említett 1622—26 közti ötéves periódusban az egész rendkívüli adó nem tesz ki többet 146.579 forintnál. A magyar kamara összes jövedelmei ekkor átlag 90—100.000 forintra mennek évenként, ami a 40-es években már 60.000-re is leszáll, közöttük a harmincad a legtöbb, évi 30—45.000 forint, utána következik a városok és mezővárosok taksája, mely a maga 10.000 forintot rendszeren felülmúló összegével meghaladja a vármegyei terület megfelelő adónemének, a portális adónak hozadékát. Tehát még a pozsonyi (és szepesi) kamara jövedelmeiben is több a városi élettől, meg

kereskedelemtől és ipartól szolgáltatott adó, mint a nemesi birtokjogtól védett agrár termelésé; ez adatokból kétségtelen, hogy az állam és vele a védelem céljaira nemcsak hogy a nemesség nem áldozott, de jobbágysai sem, ami annyit jelent, hogy a jobbágság megterhelése nagyrészt a nemesúr és legkisebb részben az állam javára történt. Viszont a kiadások közt mindinkább emelkednek azok, melyek a rendi kormány fenntartására szolgálnak; így a nádor 24.000 forintnyi évi fizetésén kívül (aki különben ez összegben körülbelül ezer lovas tart), 1635-ben 40.000 forint esik az országgyűléstől kiküldött különböző, határkiigazító, békéltető bizottságokra, 6500 forint a kamara tisztviseleinek fizetésére, 6900 forint a külföldi futárookra, 1370 forint útiköltségekre, 15.000 forint kegydíjakra stb. A kép teljessé tétele végett még megemlítjük, hogy az 1622-i, összesen 8496 forintot kitevő dikajövedelemre Nyitra vármegye 20“ forintot, Trencsén 1016-ot szolgáltatott be, Bars 829-et, Hont 594-et, Pozsony 500-at, tizenegy más vármegye hozzájárulása 500 forinton alul volt, le egészen 133 forintig; Sopron, Vas, Zala, Somogy ez évben semmit sem fizetett, s a felső-magyarországi vármegyékből összesen 514 forint folyt be.

A végvárak. Esterházy Miklós javaslatai

Pedig a végváraknak mégis ott kellett állmuk a török rablások ellen védbástyaúl, s a végvári katonát valamiképen fizetni kellett! Senki sem képzelhette, hogy a Bocskay koncepciója értelmében fennálló hosszú török béke feleslegessé fogja tenni az I. Ferdinándtól létesített végvári rendszert. A végvári főkapitányságok továbbra is fennmaradnak, összesen 88 várban néz körülbelül 15.000 ember farkaszemet a törökkel; később, 1650 felé, számuk 12.000-re apad, bár bizonyos, hogy a kimutatott létszámnak mindenkor jóval alatta maradt a tényleges létszám. A külföldi hozzájárulás azonban éppen úgy ki-kimarad, mint a magyar rendek szolgáltatásai; a harmincéves háború alatt egyes tartományok, Csehország, Felső-Ausztria, véglegesen elpusztultak, de időnkint mégis fizetnek, s például 1638-ban a cseh rendek megint elküldik képviselőjüket, egy Kolowrat-Krakowszkyt, a magyar határra, hogy ott a cseh hadisegély felhasználását ellenőrizze. Rendesen csak Belső-Ausztria tartja fenn a szlavóniai végeket, melyek már minden tekintetben hozzátartoznak, csak a formális becsatolás hiányozván, Alsó-Ausztria pedig a győri főkapitányság várait; a többi végek pusztulnak, bástyáik elomolnak, katonáik éheznek, rabolnak és szegénylegényekké lesznek. A végvári dicsőség utolsó foszlányai is leszakadoznak e pusztulásnak kitett, mindenkitől elhagyott katonákról, Balassa Bálint társainak friss harci kedve már emlékezetben sem él többé, s a rendi alkotmány kifejlődése egybeesik a magyar hadi szellem, a magyar vitézség váratlan elhanyaglásával.

Ebben megegyeznek mindazok a kortársak, akik született és kinevezett vezetői lévén a magyar végváriaknak, a helyzetet kritikus szemmel nézik, hogy kötelességüket teljesítendő, a bajokat minél teljesebben, egészükben orvosolhassák. Szavuk a pusztában kiáltó szava volt, sem a bécsi hatóságok, sem a magyar rendek nem hallgattak rájuk: e két részen a vétkes közömbösség ugyanoly mértékét kell megállapítanunk. Esterházy Miklós, nádor korában, egész csomó beadványban követelte a honvédelem javítását, s ezzel kapcsolatban a pénzügyek rendezését, beadványai a bécsi hatóságoknál elsüllyedtek, s mikor azokat az országgyűlés elé akarta terjeszteni, úgy II. Ferdinánd, mint utóda III. Ferdinánd eltiltották attól. Esterházy meggyőző részletekkel rajzolja meg a végvári védelem szomorú állapotát, s az okok között a nemesi áldozatkészség hiányát is felsorolja. „Most kicsoda az, ki cselekedettel nem vérét, de csak kevés rész javát is végezek szerint kívánná kiadni, nem-hogy azonkívül valamit cselekednék édes hazájáért!41 így jutotunk szerinte az extremumra „nem annyira erőtlenségünk, mint az magunk nem-akarátja miatt“. Régebben több eszköz állott a védelem szolgálatában, idegen segély, több ezerből álló continuus miles (amint ezt a XVI. században láttuk is), személyes felkelés gyakorta, portális adófizetés, most azonban „minden hazánk és magunk oltalmát az külső öfelsége erejére bíztuk, s az nyomorult községre (azaz a jobbágyra), úgymint az portákra, senki semmivel az magáébul nem akarván az közönséges jót segíteni“. A részleges felkeléseknél, amikor a török támadás csak egyes országrészeket fenyegetett, a portális adót a nemes maga szedi be a jobbágytól, hogy azon maga állítsa ki az országgyűléstől megszabott számú, portánként néhány, 2—4 katonát, de Esterházy szerint ilyenkor saját szolgálait, szabadosait, fegyverre alkalmatlan gyerekeket küld el, rosszul felfegyverezve, a pénzt pedig elteszi magának s az ily felkelésből több kár, mint haszon származik; a generális felkelés pedig, attól kell tartani, a mohácsinak példájára végződnek, ha összejönne.

Esterházy javaslatai szerint Magyarország megvédhető magát, 50—60.000 embert ma is kiállíthatna, de ehhez egész had- és pénzügyi berendezését más lábra kellene állítani. A katonaillesztésnél a bárók és előkelők példáját kell követni, akiknek kondíciója a „török torkában“ egészen más, mint más keresztény országokban; a magyar báró várában lakik és annak védelmére katonát tart, maga Esterházy ezereken felül; hasonlóképp kell megint continuus milest tartani a végvárakban, s azokat ott jól kiképezni; javasolja tehát, hogy az országgyűlésektől függetlenül, minden társadalmi osztály jövedelme arányában állandó katonaságot tartson, a főnemesek váraikban vagy a végeken, a többiek a végvárakban, mégpedig négy porta után, a prelátusok száz forintnyi tizedjövedelem után egy-egy lovast,

ki „igen könnyen meglehetne, s igen szép sereget is tenne“; vármegyék és városok hasonlóképen jövedelmük szerint tartanak, úgyhogy kisebb támadásokat az ország maga is kivédhetne, csak a „pogány derék indulatjakor“ kellene a királyhoz fordulni.

Pénzügyi téren Esterházy az országtól is nagyobb áldozatot kíván. A magyar kamara jövedelmei egészükben a védelemre fordítandók, így különösen a dika, a városok taksája, a harmincad, s legalább egy része a bánya jövedelmeknek, melyek, mint a nádor tudhatta, a bécsi udvartartás fedezésére mentek ki; de fel kellene emelni a hadi célokra adott félharmincadot egész harmincaddá, amit szerinte a marhakereskedelem nagyobb megterhelése nélkül el lehetne érni. Követeli továbbá a dupla harmincadnak minden kivételre való megállapítását és a kiváltságolt osztályoknak megadóztatását: a bandériumot nem tartó egyháziak beneficiumaik szerint, a kanonokok és kisebb jövedelműek egy aranyat fizessenek, a világi nemesek, akik kastélyban laknak, de fegyvereseket nem tartanak, két aranyat, kúriában lakó nemesek pedig egyet, malmok után szintén egyet; prédikátorok, kiknek háza nemesinek számít, hasonlóképen egyet. A koronára szálló birtokokat eladva, ezekből évente 500.000 forint is bejöhet, amely összeget szintén a végekre kellene adni. A végvárok domíniumai is jobban kezelendők; a borkimérési jog haszna ne a kapitányok zsebébe menjen, gabona, bor és egyéb élelmiszer elég terem a birtokokon, nincs szükség arra, hogy a bécsi hatóságok most Ausztriából, sőt Linzből hozzanak a végbelieknek gabonát és bort, holott a dunai és szárazai szállítás többbe kerül, mint az élelmiszer egész vételára itthon.

A hanyatló végvári élet

A legfőbb bajnak Esterházy azt tartja, hogy a nemesség lassankint visszavonul a harci élettől. Szerinte ez részben érthető: azon nyomorúság miatt, melyben a végváriak élni kénytelenek, nem igen áll be szolgálatra nemes ifjú, inkább otthon marad és ökonómiával foglalkozik. De mégis szomorú, hogy a nemesség, mely azelőtt vagyona felét is védelemre adta, ma ötvened-hatvanad részét is sajnálja. Esterházy javaslatai száraz adatok halmazán át mindegyre az erkölcsi kérdést érintik: a gens Hungarának ősi hadi erkölcséből való kivetkőzését olyan korban, amikor pedig fegyver nélkül a magyar lét egy pillanatig sem biztosítható. Ezt a lehangoló tény, a hadi szolgálatra való kedvetlenséget, a pénzbeli áldozatkészség hiányát s velük együtt a katonai disziplína, a régi végvári rendtartás felbomlását szinte minden akkori főkapitány elpanaszolja. Forgách Zsigmond borsodi főispán 1641-ben írja, hogy neki az egri török őrség ellenében Szikszóra ezer emberre volna szüksége, ami 36.000 forintból meglehetne olyképen, hogy a tizenhárom

vármegye egyenkint 3000-et fizessen és bizonyos, hogy „egy vármegye sincs, akiben ne volna ember, akinél 3000 forintot ne találnának“, s ha pénz volna, az ország hullámzó, szökött jobbágy, birtoktalan nemes népességéből „a bizonyosra, mint a mézre, úgy tódulna a jó katona“, de a pénzhiány mindent megakadályoz. Itt jelentkezik a nemesi korszak új decentralizáló hatása is: a védekezés is vármegyénként tagolódik, egy-egy vármegye a saját szükséglete szerint pillanatnyilag fogad és bocsát el katonát, amikor is lehetetlen rendet és diszciplinát tartani, Forgách Zsigmond szerint egy-egy vármegye néha 6—8000 forintot is fizet katonaságra, de az eredmény semmi: „a török is rabol, saját fizetett népünk is rabol. Szabad legény névvel senkinek osztán nem volna szabad élni, hanem mint tolvajt, mert nem is egyéb, valahol hallanak, kergetnék, így a latorság is kigyomlálódna, a vitézlő rend is a diszciplinát megszokná.“

A fizetetlen katonaság évtizedes nyomorában teljesen demoralizálódott, s mint már korábban említettük, a vár körüli jobbágyfalvaknak, valamint a hódoltsági parasztnak is ostromává lett. Rablások és zsarolások nem egyszer a király nevében mennek végbe alantas végvári tisztek részéről, akik még éhezésükben és ruhátlanságukban is büszkék arra, hogy a király katonái. Kanizsai János szatmári lovas hadnagy 1670-ben ugoctimegyei községben hatalmaskodván, nemes személyeket verve, sarcolva, fogságba cipelve, állatokat elhajtva, a nemesi jószágot „koronás királyunk őfelsége számára“ foglalta le, Danka János gyaloghadnagy pedig ugyanekkor Kókényesden, Keresztúron a jobbágynépességet szedi ráncba, a bíró családját kardra akarja hányni, ha „máskor a falu össze nem gyűl és süveget nem vetnek előtte, ha távul meglátják is“. Egy másik faluban a bírót levonatva, keményen megverve, kijelentette: „Én vagyok most a ti császártok ebben a két vármegyében; meghidgyétek, ha másszor kijövölt, harmadik falu ellen meghalljátok híreket is, süvegelve jöjjetek előmbe, mert Isten engem úgy segítjen, hogy feleségestül, gyermekestül megöllek benneteket.“

Anélkül, hogy a magyar végbeli katonaság kihágásainak súlyosabb eseteit felsorolnók, eléggé világos a nagy különbség, mely e diszciplálatlan csapatok és a XVI. század végvári dicsősége közt van. A nemesember nem vezeti többé a jobbágyból lett végvárit, s ha igen, nem a jóra, hanem a rendet tartó kapitányok tekintélyének lerombolására. Ez a fejlődés Lipót korára már odajut, hogy a végbeli kapitány már csak jobbágykatonára tud támaszkodni, a hadi szolgálatban még megmaradt nemesek minden szigor ellenére is rendbontó elemek. A vármegyei hatóság új, XVII. századi kifejlődése összefogta egy-egy megye területén a nemességet, de ezzel párhuzamosan nemzetvédelmi szempontból végtelenül sajnálatos irányzatnak vagyunk tanúi: a megyei, partikuláris felkelésnél még

felkel a nemes, de az általános védelemnél, a végvári vonal fenntartásánál és a nagy vállalkozásoknál már kihull a láncszemből: gyakorlatban a főkapitány-nagybirtokos alatt a vidéki nemesség helyett inkább csak zsoldost, s elsősorban jobbágykatonát találunk. Koháry István, Füleknek Thököly és a török ellenében hősi védője, aki Balassa Bálinthoz hasonlóan, hadi mesterség mellett tollforgatással is foglalkozik, panaszosan írja 1680-ban Esterházy Pálnak, hogy nem elég, hogy a vármegyével rossz a viszonya, mert az alispán végvári katonák felett is ítélkezni akar, a szolgálatban levő nemesekkel sem bír, ezek „végházban éccakának idein is nyargalóznak, lövöldöznek, s akarmi ellenség hírére fegyvert sem fognak; csak ez a keveses és majdnem jobbára elfogyott vitézlő rend váltálja és stázsálja az egész nemességet. Senki sem cirkáltat, senki nem váltáltat ökegyelmek közül. Ellenben a szabad földet némelyek csak magok hatalmával felfogják, a vitézlő rendre osztott szántóföldeket is sokan eltulajdonították, hol koldulnak s hol ittben laknak öfölsége s Nagyságod tilalma ellen is, sok több rendetlen dolgok is ezekkel a nemesi szabadság prerogatívája szín alatt impune megtörténhetnek“. A nemesi szabadság hasonló rendetlenségében szenvedtek Wesselényi Pál és Thököly kurucjai is, amint ezt még látni fogjuk; erre a korszakra legyen elég kiemelnünk, hogy a végváriak fegyelmét a rossz fizetés és elhanyagolás mellett a nemesi szabadságok e korbéli kultusza is megzavarta.

A nádori tekintély hanyatlása

Ezekből eléggé kiderül az is, hogy az 1608 óta annyiszor megerősített nemesi előjogok és alkotmánybiztosítékok együttevége sem hoztak létre komoly kormányzati hatalmat, melynek tekintélye, felhasználható jövedelme és hadserege lett volna. A nádori méltóság tekintélyét hiába védték meg a bécsi hatóságok ellenében, ha azt maguk a vármegyék nem ismerték el, s ha a magyar kormány közegeit a hivatali hierarchia minden fokozatán tekintély nélkül hagyták. Mert, amint a füleki nemesek — azaz a hódolt Pest, Pilis, Solt, Heves vármegyék tisztikarát tevő urak semmit se hajtottak védelmezőjüknek, Koháry főkapitánynak parancsaira, nem sokkal több tekintéllyel bírt még a legerélyesebb nádor is a vármegyék előtt. Esterházy Miklós nádor hadfölkelő rendeletét végrehajthatlanul maradnak, még akkor is, mikor pedig II. Ferdinánd a törvény értelmében őt, távolléte idejére, helyettesének nevezi ki. A nádor ezen kinevezésről értesítve Győr vármegyét, szép szavakban biztatgatja engedelmességre: „éljünk igen szép egyességben, hogy távollétében is öfölsége hallhasson minden jót felőlünk és Isten öfölségét egységben rövid nap visszahozván körünkben, találhassa kedves országát kegyelmetekkel együtt azon jó békekességben és dicséretes egyességben“ — de már rendeletet adva generális inszurrekcióra, kénytelen meg-

magyarázni, hogy neki ehhez igenis joga van, mint a király helyettesének. A vármegye azonban így sem kel fel rendesen: „sokan minden engedelem nélkül házuknál maradnak, némelyek a mustra után hazatérnek, mások táborba szállva, az előljárok engedelmé nélkül hazamennek“. Sőt a vármegye a nádor felkelő rendeleteit gyűlésen meri tárgyalni, mintha, mondja Esterházy: „mi sem az ország statutomát, sem az nemességnek szabadságát, sem mostani hazánk szükségét nem látnánk“, pedig „igen jól tudjuk mi, mit teszen s micsoda gyümölcse vagyon az kegyelmetek generális insurrectiójának“, ő protestál a vármegye engedetlensége miatt „visszavaló dolognak látván azt, mind a lelki, mind a testi dolgokban, az mikor az nyáj akarja s kívánja legeltetni a pásztort“. Hasonlóképp elkeseredve látja az adóbehajtásnál is, hogy „sokakban igen meghűlt az ő hazájokhoz való igaz szeretetük“, sokan a lovasok kiállítására helyett — ekkor, 1630-ban, a hét vármegyének visszafoglalásáról van szó — pénzt fizetnek, de nem maguk zsebéből, mire Esterházy megjegyzi: „de ezt a szegény emberek semmiképpen nem akarjuk, hogy exigálja, hanem maga adgya meg kegyelmetek, holott az maga személyét menti evvel az personális insurrectiótól meg“. Ez a szemrehányás folyton szerepel Esterházy zsörtölődéseiben, hogy a nemesurak az adózást és fegyverbeállást egyképpen jobbágyaikra hártják; 1634-ben egy részleges expedícióra négy portánként egy lovas és egy gyalog vettetőt ki, a földesurakat külön biztatja, hogy maguk is járuljanak hozzá és „magok oltalmát ne bízzák teljességgel csak pórjokra és azoknak értékekre“. Különösen felindul azon, hogy még a koronaórzésre kivetett csekély adó sem jön be, mert „bűn és gyalázatos is, hogy így elhagyattatnak“ a koronaórző gyalogok: „ugyan irtózom belé, írja ugyanezen évben, hogy az mikor elmémben forogatom ezt a mi segedelmünkre való idegenségünket, holott ha meggondolom, a dikában, ami az közönséges kontributiót nézné, átallom kimondani, mennyi jut négy esztendő alatt egy jobbágyemberre, s mindazáltal, im abban is megfogyatkoznak sok helyeken“ — a jobbágyok adóbeli megfogyatkozásáért Esterházy, a viszonyok alapos ismerője, persze a földesurakat teszi felelőssé.

Esterházy küzdelme Pázmánynyal és Lippayval

A had- és pénzügyek, tehát a védelem ekorbeli viszonyaira vonatkozó adataink egész rendi berendezkedésünket is megvilágítják, melynek főhibája az volt, hogy az idegen hatásoknak kitett fejedelmi hatalom és a fejlődésében megállóit és makacsul visszafelé, II. Ulászló korába tekintő rendiség küzdelme, ez elkésett dualisztikus harc, semmiképp nem tudott megnyugváshoz jutni. Az ellentett álláspontból, az örökös nézeteltérésekből még nem robbant ki tényleg fegyveres harc, de a rendi dualisztikus erők végletes önzése, mely mindkét

félre egyformán jellemző, egyelőre tétlenséget, cselekvésre kép-
telenséget, valósággal helyben topogást hozott létre. Erős
akarat és energia felőrlődött, ha e szembenálló erők közé
került, s azokat cselekvésre, a haza megmentését célzó intéz-
ményes munkára próbálta rávenni. Ez tragikus sorsa Ester-
házy Miklósnak, aki fiatal korának, a 15 éves háborúnak be-
nyomásai alatt egész működése alatt a török elleni védelemért
élt és dolgozott, s ebben az uralkodó és bécsi kormánya, meg
a magyar rendek: főpapok, főurak, köznemesek támogatását
állandóan nélkülöznie kellett. A bécsi hatóságok a 30 éves
háború érdekében formálisan akadályozták a török elleni
aktív védelmet, a pusztító becsapások visszautasítását és meg-
boszulását, s a királlyal intó és dorgáló rendeleteket adattak
ki Esterházy számára, amely törekvésükben Pázmány érsek
is támogatta őket. Mikor a török egy készülődésére a nádor
1634-ben insurrekciót hirdetett, ezt a király Pázmány közbe-
lépésére visszavonatta, mire a felindult nádor a nyitrai káp-
talannál, mint hiteles helynél, protestációt jegyeztetett be
mindazok ellen, akik őt az ország védelmében való gondos-
kodásban akadályozzák. A szemrehányást Pázmány magára
vette, ellentiltakozásokat Íratott be a hiteles helyeknél, amiből
keserű levélváltás, majd a nyilvánosság előtt folytatott vizsálya
származott bíborosérsek és nádor között. Esterházy ahelyett,
hogy közvetítő lehetett volna méltóságánál fogva, király és
rendek közt, aktívabb törekvéseivel mindenütt visszautasítá-
ásra talált. Nagy honvédelmi tervezeteit nem szabad bete-
jesztenie az országgyűlésekre, mert a bécsi kormány és nem
egyszer a magyar kancellár, Lippay püspök véleménye szerint
is inkább a kormány elleni indulatos panaszokat, mint refor-
mokat tartalmaznak. Kísérleteket tesz a török ügyön keresz-
tül a külpolitikába, legalább is a konstantinápolyi diplomácia
intézésébe befolyjni, de titkos tanács és haditanács itt is útjá-
ban vannak: hosszú évek panaszai után éri el, hogy a magyar-
ellenes Schmidt Rudolf konstantinápolyi rezidentet elbocsátják,
s utána megint németet neveznek ki, aki mellé alárendelt sze-
repben rendelik ki a nádortól ajánlott Szelepcsényi György
kanonokot. Pázmány halála után Lippay kancellár áll útjába
a nádor reformjainak, melyek iránt a rendek sem tanúsítanak
legcsekélyebb érdeklődést sem. A bécsi kormány abszolutisztikus
törekvéseit kivédeni nem tudja: a török helyett a német-
országi háborúra visznek ki katonát és pénzt, bárhogy tiltakozik
is ellene; memorandumaiban erélyesen követeli a ma-
gyar alkotmány védő törvények végrehajtását, — ezt is hasz-
talan; országgyűlések tartását szorgalmazza, de a király csak
„rövid országgyűlést”⁴ akar, melyen a rendek szavazzák meg
a honvédelem szokványos költségeit, s aztán menjenek haza,
ne alkalmatlanokdjanak gravameneikkal. A már kihirdetett,
s össze is gyűlt 1642-i országgyűlést ily okból kell Esterházy-

nak szétküldenie, ami a rendeknél sem emeli hitelét, viszont az udvar is neheztel rá, hiszen az önérzetes nádor újból, mint már többször is, lemond hivataláról anélkül, hogy a király elbocsátaná. De ha együtt vannak is a rendek, akkor sem jön ki hasznos dolog a dietális tárgyalásokból: egyrészt főpapok és főurak, másrészt a felsőtábla és a köznemesség közt állandó az egyenetlenkedés, a megyei követek az alsótáblán tumultuózus jeleneteket rendeznek úgy annyira, hogy Esterházy reformjavaslatai között a diéta nyugodt tárgyalásmenetét biztosító rendszabályokra is kénytelen kiterjeszkedni. A nádor indulatosan, sőt brutálisan is bánik az ellenzékkel, viszont az udvar és Lippay kancellár részéről szenvedett sérelmeit nem egyszer elpanaszolja a protestáns megyei követeknek. Végsofokon a vallási megosztás is közrejátszik, hogy a rendiség egységes munkára képtelen és az országgyűlések nem hozzák meg a nádortól és a nemzet jobbaitól kívánt eredményeket. Esterházy, bármennyire híve is az ellenreformációnak, a dietái tárgyalások nyugalma érdekében, tehát a török elleni védekezés erősítésére folyvást javasolja a protestáns köznemesség felfogásához való közeledést, különösen a bécsi béke és az 1608-i vallásügyi törvény végrehajtása által, — ezt a törekvését szintén paralizálja a bécsi udvar és a főpapság. Végigkísérve a nádor emberfölötti fáradásait, melyekkel mégsem tudta az országgyűléseket és a központi kormányt nemzetfenntartó cselekvésre indítani, azt is be kell látnunk, hogy az elavult rendiség és idegen kormány között az ősi nádori méltóság is szükségszerűen időszerűtlenné vált: nem közvetít többé, hanem két malomkő között őrlődik ereje. Esterházy energiája és honszeretete nagy volt, de végül is csak felőrlődött, a viszonyokat meg nem változtatva.

Zrínyi Miklós a közállapotokról

A nádornál jobban senki sem ismerte a közigazgatási viszonyokat és az emberek hangulatait, úgyhogy a huszas, harmincas és negyvenes évekre egész objektív pontossággal megállapíthatjuk az Esterházytól megfigyelt és ostorozott bajok fennállását. A század közepére, be egészen I. Lipót korába hasonlóképpen megbízható adataink vannak, mégpedig magától Zrínyi Miklóstól, aki már nem annyira praktikus kormányzati szempontból nézte a dolgokat és nem azt kereste, miként hajtják végre a vármegyék az ő rendeleteit (mint még Esterházy), hanem magasabb nemzeti álláspontról jutott ugyanolyan lesújtó eredményekre. Zrínyi Miklós a nemzeti ideál útján haladva, elégedetlen kora nemességével és kesereg a magyar hadi disziplína végzetes hanyatlásán. Talán ő az egyetlen, kinek megvan a történeti szemlélethez szükséges objektivitása, a napi gondoktól megszabadulása, valamint fantáziája is, minek segítségével az ehnült XVI. század hadi erényeit világosan felismeri,

és saját korába visszatérve, néha borongó lemondással, de legtöbbször heves ócsárlással, lángostoros szavakban korholja lehanyatlott kortársait. Hogy szavai nem túloznak, ebben bizonyosak lehetünk, ismerve már a józan, praktikus Esterházy hasonló nézeteit.

Zrínyi Miklós nemcsak poéta doctus volt, aki szigetvári ősének történetét tudatos kútfőfelhasználással énekelte meg, hanem egyszersmind tudós katona is, akinek a magyar nemeség újabb, dekadens képén elsősorban a tanultság hiánya tűnik fel. A faj kitűnő, a magyar természet ma is bátor és harcias, állapítja meg lelkes szavakban az, akinél hevesebben senki sem szerette fáját, s akinek devizája „ne bántsd a magyart“ volt. Ez a deviza azonban nála sem jelentette azt, hogy behúnyja szemeit a magyar hiba és vétek előtt. Ebben Zrínyi Miklós Széchenyi István kevés elődje közé tartozott. „Teliek a históriák a mi magyar nemzetünknek dicsőségével, teli a világ azoknak emlékezeteivel és Európának egy szeglete sincs, aki az mi eleinkről becsülettel ne szólana; soha muzulmán vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard miatt, soha ennek a pogány holdnak betöltését úgy nem késiette senki, mint mi magyarok. De meg kell vallanunk, noha nyögve és pironkodva: ... csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahonnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért és ezer ilyen vétünkért. Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek, hanem ím megmondom magadnak fogyatkozásodat, olyan szívvel és szándékkal, hogy megismérvén magad is, vedd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet...“ Ahol egy lelkes ember, mint Zrínyi Miklós, így beszél édes nemzetéhez, ott a fejlődés során nagy mélységeknek kellett felnyílniuk, melyekbe kisebb embernek szeme be sem hatolhatott volna. A török torkában levő nemzetre csakugyan el sem képzelhető nagyobb csapás, mint a hadszervezetnek Zrínyitől felismert elhanyaglása: „Mikor meghallottuk, hogy a török nagy készüllettel fegyverkezik és készül reánk, mi is akkor, de későn, tapodni kezdtünk, kaptunk mindenfelé, hadat, seregeket kezdtünk gyűjteni. De micsodás seregeket, micsoda hadakat? régi látott, hallott vitézekből állott-e vájjon ez a sereg? bizonyára nem, hanem mentül rosszabb, hitetlenebb, istentelenebb, tolvajabb volt az országban, a gyűlt össze a mi sípolásinkra. Ismét, ki volt ennek a hadnagya? ugyancsak szintén ilyen, vagy aki még jobban megelőzte a többi részegséggel, garázdasággal, kevélységgel, aki a maga vitézsége rudimentált vagy kassai kereskedőkön, vagy kecskeméti tőzsérekén, vagy soproni kal-márokon, vagy más szabad városok s szegény polgárok kárán végezte el; aki nem a jóhírért, névért és becsületért, hazájához való szeretetiért íratta be magát a hadakozásban, hanem hogy

jobban ezeket az ott fenn megírt virtusokat szabadabbul űzhesse; aki hogy jobban valami boszúját valamely falura vagy nemesemberre tölthesse, kívánt hadi emberré lenni, hogy evvel a titulussal mind módot, mind mentséget vétkének, mind impunitást találjon.“ Ez a fizetlenségében, elhagyatottságában fosztogatóvá, rablóvá vált végvári katona portréja, akiben a diszciplína is végkép elhalt, s akinek oly régóta nincs már fegyvere sem, hogy viselésétől is elszokott: „Ihon, magyar katona, ihon, magyar hajdú, a te fogyatkozásod. Ha én a katonának azt mondanám, viselj fegyverderekat, karabint, tartsd meg a rendet; ha a hajdúnak, viselj muskétát és pikát, ne hágj ki az te rendedből, mit mondana nekem? legelőször megnevetne, azután meggyűlölné. Hej-hej, hun van a magyarnak régi jó híre! kivel németeket, olaszokat, törököket feljül haladta; váljon olyan könnyen nyerték-e a magyarok Pannóniát, amint most hadakoznak?... Examináljuk a mi rendtartásunkat. Nem különben mint a ménés avagy barom járása; egy csoportban nincs több tisztviselő egy hadnagnál, senki nem néz rendtartást, senki nem kívánja, sőt gyűlöli. Nemcsak ebben vagyunk rendetlenek, de rendetlenek mindenben. Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük“, — a magyar azt hiszi, egy kis puskával várakat vehet, sáncokat megszagathat, pedig míg azt egyszer tölti, a muskatéros négyszer lő, pedig a janicsár is muskétát visel már, a szpáhi meg, sőt a lengyel zsoldos is fegyverderekat. Zrínyi maga korának egyik legképzettebb tudós hadvezére, s nem sajnálja népét a némettől, sőt a töröktől való tanulásra is utasítani: várépítésben, mezei hadban, fegyverzetben, fegyelemben, hiszen egyik nagy népnél sem fordul elő, mint a magyarnál, hogy a „legrosszabb lovász is szembeugrik a hadnagyával, ott pörlődik és szitkozódik vele“, s a vezér nem meri a méltó büntetést alkalmazni, az akasztófát. Bethlen Gábor, aki Zrínyinél szerencsésebb, mert maga ura volt és szabadon rendelkezett seregével, ki is gúnyolta egy alvezérét, hogy az a nemesi kiváltságokat respektálva, nem mer fegyelemsértő nemest kivégeztetni. Zrínyi ilyent nem tehetett, azért panaszkodik: „Próbáld meg Magyarországon, ha mered az ilyen kicsi dologért megöletned az alattvalót; vagy hogy mind elszöknek, vagy hogy feltámadnak rád s agyonvernek. Mitől vagyon ez? attul, hogy a disciplina militaris közülünk rég elveszett; csak annyival kell hinni bennünket vitézeknek, hogy kard van az oldalunkon.“

Pedig Zrínyi Miklós Esterházynál is közelebbi viszonyban volt a nemességgel, nem nézte le feudális nagybirtokos és országnagy álláspontjáról, sőt katonának jobbágyot nem is fogadott be szívesen: „csak héjában, a paraszt a kapanyelet tudja forgatni, és a vitézség nem öneki való és nem is hozzá illik“, — ő egyébként is ellensége volt az abszolutisztikus államformának és ha a nemességet mégis így korholta, ebben csak

az a felismerés vezette, hogy katonai szervezet és kormány nélkül az oldott kévéként széthulló nemesség, hitlevelek és Verbóczy-féle jogok birtokában sem képes a hazát fenntartani. A kérdést világosan állította fel: „Látom, hogy egy Mátyás király azt cselekszi a magyarral, akit akar, és egy Bethlen Gábor megállíthatja rendjét mindenféle vitézlió renddel. De hun vannak ezek a kapitánok? oda vannak, csak a jó hírek-nevek maradt meg.“ Mátyás király és Bethlen Gábor mindketten erős központi hatalom kormányosai voltak, akik a rendi hullámoktól, a rendiségtől terjesztett fegyelemhiánytól semmiféle viszonylatban, sem hadban, sem politikában nem ijedtek meg; a királyi magyarság elgyöngülését végső fokon éppen az okozta, hogy a központi erő nem volt többé magyar erő, s ellene a magyar autarkia védelmében a magyarság csak rendi formákban tudott szervezkedni. Rendi szervezet pedig ekkor már az állami test felbomlását készítette elő, Lengyelországban a lengyel respublikát, a német birodalomban a központi egység elhalását és territoriális fejedelemségekre felbomlását, Magyarországon a vármegyeileg szervezett nemesség uralmát, s ezzel együtt a Lipót korabeli teljes felbomlását a régi állami egységnek.

Amit nagy magyarok, Esterházy Miklós és Zrínyi Miklós nem tudtak a nyugati félen megvalósítani, az állami akarattá, s magyar akarattá erősödött a keleti félen, Erdélyben.

MÁSODIK FEJEZET

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

BOCSKAY ISTVÁN végrendeletében Erdélyországtól búcsúzván, ezt édes hazájának nevezi, „ki őt szülte, nevelte, tartotta, kinek sok javát vette és azonképen holta után is híret ott igyekszik inkább terjeszteni, nevelni és a maga dicséretes emlékezetét hátrahagyni“. Végrendeletét a kolozsvári nagytemplomban koporsója mellett felolvasták, mintha csak propagandát akartak volna csinálni az ő nagy koncepciójának, melyben a vezető szerepet, magyarság és alkotmánya fenntartásában, az ő szeretett Erdélyének szánta. A végrendelet egyúttal az erdélyi utódlásról is rendelkezett, Homonnai Bálintot, magyarországi fővezérét ajánlva a rendeknek megválasztásra. Erdély rendéinek nem tetszhetett, hogy a meghalt fejedelem felsőmagyarországi urat ajánl, aki ugyan jó protestáns, de birtoka nincs Erdélyben; Homonnai el nem fogadásában lehet hogy azon ellenszenvek maradványai is hatottak, amellyel Erdély rendjei Bocskay korábbi működését évtizedeken át kísérték.

Erdély Bocskay végrendelete ellen. Rákóczi Zsigmond

Ott volt közöttük a fejedelemtől megbízott kormányzójuk, az öreg Rákóczi Zsigmond, aki bár szintén felsőmagyarországi nagybirtokos volt, de már ismerték és erélyétől nem kellett tartaniok. Mert fejedelemválasztásnál a rendek nemcsak Erdélyben, másutt is mindenkor tekintetbe vették e szempontot. Rákóczi siet Erdélyben a hatalmat Bocskay végrendeleti végrehajtóinak kezéből kivenni, a fejedelmi várak az ő kezén vannak, s mikor a rendek híret veszik, hogy Bocskay testének kíséretében felsőmagyarországi nagyurak, Széchy, Czobor, Nyáryak sereggel jönnek, Homonnai megválasztását kierőszakolandók, 1607 február 12-én nagy hirtelenséggel megválasztják Rákóczi Zsigmondot fejedelemnek.

Bocskay már ez ellen nem tiltakozhatott, különben is éppen a tőle megszerzett szabadválasztás jogán állottak Rákóczihoz, amint a felsőmagyarországi rendek meg is írták: „Fejedelemséget egy ember magának nem vehet, hanem az Isten dolga, akit arra választ ő szent felsége, pad alól is előveszi, amint Dávidot a juhok mellől, Mathiast egy rabságbul királyságra vitte ... Efféle dologban egy megholt embernek testamentoma sem használ, mert az fejedelem választás nem ebben, hanem Isten után egy nemes országnak szabad választásában áll.“ Bocskay elvét fenntartva és akaratát visszautasítva, a kérdés

az volt, vajjon Erdély érvényesíteni tudja-e elhatározását bonyolult külügyi helyzetében. Homonnai maga belenyugodott Rákóczi uralmába, aki különben is apósa volt; a török ugyan az ő nevére állította ki az athnámét, respektálva Bocskay utolsó akaratát, de a levelet hozó tihaja a választást látva, Homonnai nevét kivakarta és helyébe Rákócziét írta. Nagyobb nehézségeket csak a királyság felől lehetett várni, ahol az ország főméltóságai, mint tudjuk, a korona jogainak sérelmét látták Erdély szabad fejedelmválasztásában. Az Illésházy mellett legbefolyásosabb úrnak, Thurzó Györgynek csakugyan az volt a nézete, hogy Erdély jogtalanul választotta meg Rákóczit, a bécsi béke szerinte csak Bocskaynak adott jogokat, de „meghalván Bocskay, annak az diplomának is vége szakadott, úgy-hogy Erdély azon Magyarországnak koronás királyához, az kitől azelőtt függött, szállott“, annál inkább, mert hiszen Bocskay fejedelmi joga is csak erőszakon alapult, nem választáson, választás „contra jus coronae“ volna: „miérthogy Erdély eleitől fogvást az magyarországi királyhoz hallgatott, valami oly új dologgal magokat el ne idegenítsék, sőt az fejedelm választástól el is szűnjének Magyarország koronás királyának akaratja nélkül, hanem azkit őfelsége választ és konfirmál, ők is ugyanazont és ne egyebet uraljanak“.

Azaz a magyarországi ágostai evangélikusok vezére Bocskay halálával a bécsi békének Erdélyre vonatkozó rendelkezéseit nem tartja érvényeseknek, és azt kívánja, hogy Erdély a magyar királytól, Rudolftól kijelölendő fejedelemnek hódoljon. A magyar urak közt 1606 után is csak a procedura dolgában vannak különbségek, amelyet a szabadválasztó Erdély ellen alkalmaztatni akarnak; a lényegben mindnyájan megegyeznek, s ez az, hogy Erdély külön választójoga a magyar korona integritásának súlyos sérelme, mely mielőbb orvoslandó. Eltérés csak aziránt van, mikor és hogyan, fegyverrel vagy békésen szüntessék-e meg Erdély különállását. Az árnyalatok ugyanazok, mint évtizedek múlva, amikor I. Rákóczi György eltávolítását Esterházy Miklós fegyverrel is szükségesnek látja, Pázmány Péter pedig, kiadós katonai erő hiányában, jó viszonyt tart fenn azzal, akit úgysem lehet eltávolítani trónjáról. Most Rákóczi Zsigmond tolerálását Illésházy István ajánlja, aki a Bocskaynak engedett szabad választás jogát úgy interpretálja, hogy ez nem prejudikál a magyar korona jogának, mert hiszen Bocskay maga ígérte a dolgot „a régi és helyes útra vezetni“, ez a régi helyes út nem egyéb, minthogy a magyar korona joga érvényesüljön Erdélyre is; Illésházy szerint azonban a „magyar koronának ez Erdélyt illető hallgatólagos joga“ most mégsem érvényesítendő fegyver által, nehogy a török legyen a két harcos fél, a Rákóczi- és Homonnai-párt között a tertius gaudens. 1607-ben félre nem érthetően megírja Rákóczinak, már mint fejedelem-

nek, hogy Erdélynek azért kell külön fejedelem alatt maradnia, azért nem szabad német kézbe esnie, nehogy törökké legyen: Ferdinánd, Miksa és Rudolf hasztalan próbálták elfoglalni, megtartani nem tudták, „minthogy Erdély igen oda bé vagyon, Buda, Esztergom, Fejérvár és a több török végházak mind előtte feküsznek“. Erdély külön fejedelemségébe tehát azért egyezett bele a király, s vele a német tanács, hogy „a töröktől ezzel is megoltalmazzák és Magyarországnak megtartsák. Senki nem lehet oly vak, aki ezt által nem látja, hogyha Erdélyben török férkezik, hát Magyarországnak el kell belőlle veszni“. Itt Illésházy a régi politikus realista pillantásával ismerte fel Erdély függetlenségének igazi alapját, melyet Bocskay nemzet- és alkotmányvédő argumentumokkal akart elleplezni: Erdély független azért, mert a török nem engedi meg visszacsatolását a magyar koronához. Erdély függetlenségét Magyarország respektálni tartozik, nem szerződések, még kevésbé Erdélynek valami természetes vagy immansens önállósági joga alapján, hanem azért, mert önállóságának megszüntetése török háborút vonna maga után, amire az 1606 óta békeberendezésű Magyarország egyelőre nem képes. Erdély tehát a magyar korona híveinek, az integritás bajnokainak nem öncél, hanem szükséges rossz, egyelőre, a török uralom hanyatlásáig.

Háborút persze Homonnai Bálint érdekében még Khlesl sem kezdhett, akinek politikai számításaiba pedig igen jól beillett volna Erdélynek német hadsereggel visszahódítása. A fejedelmi szék betöltésébe a szinte feloszlóban levő ausztriai hatalom, s vele Magyarország nem szólhatott bele, annak sorsát Erdély belső viszonyai döntötték el, amikor is csakhamar kiderült, hogy sem a Bocskaytól megszerzett választási joggal nem tudnak élni a rendek, sem pedig akarataknak érvényt szerezni. Hiába hangoztatták, az új jog gyakorlásában kissé megsédülve, hogy „az egész keresztyén birodalomban sehon nem szokás és ugyan hallatlan, hogy valamely magvaszakadó fejedelem országa hire és akarattya nélkül valakinek testamentumban hagyta volna országát. A római császár nagy fejedelem az keresztyénségben, de ha az ország hire és akarattya nélkül elhagyná birodalmát testamentomban, soha senki meg nem tartaná benne“; hiába utasították vissza a meghalt fejedelem végrendeletében megnyilvánult nyomást, ha a csakhamar jelentkező fegyveres nyomásnak nem tudtak ellenállni. A veszedelem nem Homonnaitól, nem is a töröktől jött, aki pedig szívesen látta volna, ha a magyarok újra egymás ellen fordulnak, Ali egri basa eléggé pénzelte is a tiszai hajdúkat, hogy Rákóczi ellen forduljanak; az igazi trónkövetelő az ifjú Báthory Gábor volt, a somlyai ág utolsó sarja, aki a gazdag ecsedi Báthory István uradalmait is örökölte, daliás, fényes levante, belsejében azonban a családi hanyatlás minden tünetével, melyek növérét,

Báthory Annát a kor egyik legmegvetettebb alakjává tették. Báthory a tizenhétévesek gondtalan bátorságával mindjárt Bocskay halálakor bejelentette trónigényét, még pedig a „vérség jogán“; Bocskaynak egyik nagy párthíve, a Basta elől emigrált erdélyiek feje, Bethlen Gábor is melléje állt, s ez utóbbi a Rákóczi választó országgyűlésen is megjelent, hogy ott Báthory mellett hangulatot keltsen. A tapasztalt Rákóczi a választás idejére elzáratta, utána azonban kieresztette őt. Az akkori választásokat, melyek mind a rendi élet cselekményei voltak, természetesen nem nézhetjük mai szemmel, s ehhez képest pártellenfelek elzárása, vesztegetés, presszió minden rendi választásnál elmaradhatatlanok voltak.

Báthory Gábor

Báthory Gábor pénzét Bocskay egykori hajdúi szívesen fogadták, annál inkább, mert hiszen végleges letelepítésük még folyamatba sem került, s földjükben a királyi kapitányok üldözése, zaklatása miatt alig maradhattak. Török biztatásra már előbb Homonnaihoz állottak ugyan, s ináncsi gyűlésükön a bécsi béke végrehajtását követelve, kijelentették, hogy „ha Homonnai nem veszi fel a magyarországi fejedelemséget, mi általán fogva bocskorost emelünk fejedelemségre“, — miután azonban a csak Bocskaynak átengedett felsőmagyarországi vármegyék, Kassával együtt, visszakerültek a királyi főtisztviselők kezébe, magyarországi fejedelemség helyett az erdélyi trón betöltése felé fordították érdeklődésüket. 1608 februárjában megszabják Báthorynak feltételeiket, melyekért hajlandók őt Erdély fejedelemségébe bevinni: tegyen esküt arra, hogy a kálvinista hitben megmarad, hogy az unitárius heretikusokat és pápista tévelygőket kiirtja, a hajdúk fejét, Nagy Andrást minden hajdúk generálisává és maga után második személylé teszi, s őket Várad, Ecsed, Kálló közt letelepíti. Ugyanekkor Báthory a királyságbeli magyarok részéről is biztosítja útját: Forgách Ferenc érsek előtt katolikusnak tünteti fel magát és megígéri, hogy a katolikus vallás szabadságát, Erdélybe érkezve, ki fogja mondatni, mire Rudolf őt Rákóczi Zsigmond helyébe kormányzónak nevezi ki. A hajdúk közeledése hírére Rákóczi Zsigmond, lévén ő békeszerető és nagy vagyonszerző, áruba bocsátja fejedelemségét; Báthorytól Szádvár és Sáros uradalmait kapja lemondása fejében, s miután ezeket tisztartói átvették, az 1608 márciusi kolozsvári országgyűlésen lemond, helyébe a rendek egyhangúlag ugyanazt a Báthoryt választják fejedelmüknek, akit előbb még éretlen embernek szidalmaztak.

Báthory Gábor megválasztására a rendeket a fegyveres erő, a hajdúk és a Partiumnak a Báthory-család kezén levő túlsúlya kényszerítette, bár formálisan most is szabad volt a választás és Báthory megírta a rendeknek, hogy csak jöjjenek össze és válasszanak, addig ő nem megy be csapataival. A fejedelmi

kondíciókba be is vették, hogy az ország főszabadsága a libera electio, melyet ők az utóbbi időkben két császártól is kiharcoltak, de Báthory is tartsa meg őket benne. A valóságban Erdély rendei, Bocskaytól szerzett szabadságukkal élni nem tudva, a fegyveres trónkövetelő előtt meghajoltak, akárcsak korábban, amire jellemző az is, hogy Báthory Gábor a fejedelem Rákóczi-nak menedéklevelet állít ki, szabad távozásra, háznépével, szekereivel és lábas jószágával együtt, még mielőtt Rákóczi lemondott volna! A rendek választási aktusa formalitásnál alig volt egyéb.

Az új fejedelem jól beleült trónszékébe: a két moldvai vajdával hűségesküt tétetett, Konstantinápolyba az athnámé kieszközlésére az ott járatos Bethlen Gábort küldötte, aki meg is hozta azt három évi adóelengedéssel; főtanácsosa, Imrei! János által a királlyal is kiegyezett: ez megkötötte Illésházyval a kassai egyezményt, mely a bécsi békét megerősíti, Nagy-bányát a fejedelemnek adja, aki viszont megígéri, hogy Mátyást segíteni fogja, de nem a török ellen. Bár így Bocskay halála után minden rendbe jött, Báthory országlása mégis véres volt, teli katasztrófákkal, melyek ugyanazon síneken jönnek az országba, mint azelőtt, a Bocskay korát megelőzőleg. A véres katasztrófák lehetősége tovább is fennáll, mert Bocskay csak kifelé ismertethette el az ő kitaró energiája által Erdély függetlenségét, de hogy ez a függetlenné vált ország önálló állami életet élhessen, az ahhoz szükséges belső változtatásokra nem maradt többé ideje. Erdély az önállóságba a régi politikai berendezéssel lépett be, amelyben, mint emlékszünk, a három nemzetnek csak igen laza együttműködése volt biztosítva, anélkül, hogy a fejedelmi hatalom útjába ez a rendiségnek alig is nevezhető politikai alakulat komoly akadályokat gördíthetett volna. Az erdélyi országgyűlés gyöngesége magától adott helyet az abszolút uralkodónak, aki itt saját belátása szerint alkothatott, s akit a hitlevél általánosságain kívül olyan szigorú ígéretek nem kötöttek, mint éppen ekkor a Habsburg magyar királyt. Mielőtt azonban ily modern uralkodó — Bethlen Gábor személyében — megérkezett volna, az országnak el kellett szenvednie Báthory Gábor egész zsarnokságát, mely magasabb politikai célok nélkül egy születésénél, vagyonánál, sikereinél fogva elbizakodott ifjú ember szenvedélyeinek zabolátlan kifejezése volt. A fiatalember sem érzéki indulataim nem tudott uralkodni, s ezzel magyar urakat, szász polgárokat asszonyaik becsületében sebzett meg, sem gögjén és hirtelen haragján, mellyel már attól sem riadt vissza, hogy fejedelem létére sajátkezűleg vágja le hajdúvezérét, Nagy Andrást, akinek különben árulásait és gyilkosságait megbocsátotta. Feleségétől elválva, közbotránnyt okozva él tanácsosai feleségeivel; tekintélye hanyatlásával néhány elégedetlen úr összeáll ellene, többnyire katolikusok, akiket vallási sérelem is nyom: Báthory eleinte, az érseknek

tett ígérete szerint, mintha pártolná a katolikus vallást, néhány jezsuitát be is ereszt, de aztán az országgyűlésen elhalasztja a vallásgyakorlat ügyét, s ezzel még a katolikus nagyuraknak is kétségessé teszi vallásuk magán, otthoni gyakorlását. De a Kendy-féle összeesküvésnek nem a vallási sérelem, nem is Báthory botrányos életmódja az oka; az urak egyszerűen megúnták a fejedelmet, s miután az erdélyi fejedelem személye körül még nem fejlődött ki a sérthetlenség fogalma, mint a szent korona érintése következtében a magyar királyokat illetőleg, megkísérelték láb alól eltételét. Szamosújvárott és utóbb Széken nem sikerült elfogniok, Báthory került felül, emberei Kornis Györgyöt megölték, Kornis Boldizsárnak Kolozsvárott fejét vették, Kolosvári jogügyigazgatót pedig felakasztották. Mindez törvényes ítélet nélkül, a nemesi jogok súlyos sérelmére, amin azonban az országgyűlés most éppoly kevésbé akad fenn, mint Báthory Zsigmond vérengzései alatt: az 1610 márciusi országgyűlés Kendy Istvánra és más elmenekültekre fejes jószág vesztést mond ki, a pópás vallást is súlyosan bünteti, mert ennek felei támadtak a fejedelemre: újból korlátozza a katolikusoknak még magángyakorlatát is.

Az összeesküvők Magyarországra menekültek, de Thurzó György nádor személyesen jön le Majthényba Báthoryval szorosabb kapcsolatról tárgyalni, ami azonban nem sikerül; utóbb a második kassai egyezményben Báthory megint csak nem vállalja a török elleni háborút, sőt a nyugati támadástól tartva, könnyelműségében a szászok főhelyét, Nagyszebeni elfoglalja, — fejedelmi látogatás ürügye alatt a kapuban megáll beszélgetni, míg hadai bemennek, — a várost megerősített, de ezzel az egész szász nemzetet halálos ellenségévé teszi. A szászokat ilyen sérelem még sohasem ért, s ezt az elfoglalás után ott tartott országgyűlés megtetéz azzal, hogy Szebent fejedelmi székhelyé teszi, falvait elkönfiskálja, magát a várost 100.000, majd 57.000 forint bírságra ítéli. Ugyanekkor veszi el vagyonát 147 polgár, akiket Kendy Istvánnal és Radul havasalföldi vajdával folytatott összeesküvéssel gyanúsítanak. Báthory sereggel megy Radul ellen, elüzi őt; székhelyén, Tergovistyén felveszi a havasalföldi vajda címét, bár a porta, régi politikája szerint, nem engedi meg a vajdaság és Erdély egyesülését, s Radul helyébe új vajdát nevez ki. Radul Mátyás királyhoz fut, koncentrált támadás tervét megbeszélendő. Az országban a brassói bíró, Weiss Mihály tüzi ki a lázadás zászlaját, aki más szász vezetőkhöz, a Pemflingerekhez, Haliererekhez hasonlóan idegen eredetű, csehországi, égeri családból való; ellene Báthory személyesen indul, de az Oláhországból betörő Radul vajdával és a brassaiakkal szemben az ú. n. papírmalom mellett elveszti a csatát, Imrefi elesik, ő maga nagynehezen menekül vissza Szebenbe. Ekkor jön be, a nádornak, Thurzó Györgynek akarata ellenére Forgách Zsigmond kassai

főkapitány, az ifjú Homonnai Györggyel, Czobor Mihállyal, a hajdúk Nagy András alatt melléje állanak, Kolozsváron, Fej érváron át Szeben ostromára indul, de ekkorra már Radult a török elkergette vajdaságából, Forgách seregének nincs bázisa, Bethlen Gábor Déváról török segéllyel jön a fejedelem megmentésére, a hajdúk is visszatérnek a hűségre, Forgách kiszorul Moldvába, s hazatérőben serege teljesen szétszóródik.

Báthory most bosszút áll a szászokon, a tizedeket elveszi tőlük, a Barcaság várait elfoglalja, új országgyűlésen 43 urat proskribál a Kendy-, Kornis-, Petki-, Sennyei-, Sarmasági-, Kálnoki-, Bernát-, Domokos-, Nemes-, Mikes stb. családból, amiben az országgyűlés példátlan meghunyászkodással váratlan gráciát lát és azt, hogy Báthory „természet szerint való fejedelmünk“, aki úgy igazgatja őket, mint „édesatya és vér szerint való alumnusa“, amiért is neki nagyobb szolgálattal nem tudnak lenni, minthogy a haza atyja névvel megajándékozzák. Egyedül Weiss Mihály tartja magát bátran Brassóban és az odamene-kült magyar urakkal együtt új fejedelmet kér a portától, hivatkozva Báthory szörnyűségeire. A levelet a szászokon kívül a Brassóba zárkózott székely és magyar főurak írják alá, mint három nemzet és szorultságukban nagyobb adó fizetésére, sőt a töröktől Báthory Zsigmond alatt elvett Lippa és Jenő várak visszaadására vállalkoznak. A portáról megjön fejedelemnek Géczy András, hajdúkapitány, Báthory portai követe, oláh és török sereggel, de a vele egyesült brassói urak és szászok Földvárnál, a Barcaságban, Báthory ellen csatát vesztenek, maga Weiss Mihály is hőiesen elesik, a magyar és székely nemesség virágával együtt.

Báthory Gábor most Bécs felé fordul, a hintapolitika primitív módján, oly képen, hogy persze sem a török, sem a bécsi udvar nem bízhatik benne. A Khleslrel és Thurzóval folytatott tárgyalások az 1613-i április 11-i pozsonyi szerződésre vezetnek, melyben elismertetik Erdély szabad fejedelmválasztási joga, de a titkos szerződésben Báthory megígéri, hogy ha a török az adón kívül fegyveres segítségre kényszerítené, akkor ellene a császár segítségét fogja igénybe venni. De ekkor már Báthory bukott ember volt, a Bocskay óta kifejlett erőviszonyok értelmében őt nem a magyarok, és Khlesl gyűlölsége, hanem a török buktatta meg, akinél régi híve, Bethlen Gábor eszközölte ki letételét. Bethlen Gábor

Bethlen Gábor nem származott oly előkelő családból, mint Báthory, ősei birtokos nemesek voltak Békés vármegyében, Iktár pedig, honnan családját nevezték, Temes vármegyében volt. Atyja János Zsigmond alatt költözött Erdélybe, anyja székely leány volt, s mindkettőt korán elvesztette, Bocskay mellett apródoskodott Báthory Zsigmond udvarában, később Székely Mózes híve volt, az emigrációból, török földről ő

kezde meg Bocskayval a tárgyalásokat, melyekből egyszer csak kitört a felkelés lángja. Utóbb Báthory Gábort trónra segítve, nagy birtokokat kapott tőle, de bizalmas tanácsosai közé soha sem tartozott, ehhez Bethlen Gábor túlszigorú erkölcsi felfogással bírt. De különben sem helyezte ifjú urának könnyelmű, szinte desperado politikáját, Szeben elfoglalásának és a havasalföldi hadjáratnak egyképen ellene volt; ő régi török kapcsolatai alapján óvakodott bonyadalmaktól, melyek a törököt Erdély ellen fordíthatják. A bizalmatlanság ellen-szenvvé vált, amikor Báthory részegségében Bethlen feleségére akart támadni, majd ellene kétszer is kardot rántott. Bethlen végül is menekülni kénytelen, hogy a fejedelem bosszúját elkerülje, az erdélyi országgyűlés persze előbb őt is engedelmesen proskribálja, de csakhamar megváltoztatja magatartását, amikor Bethlent a szultán fogadja, a díván fejedelemmé teszi és szerdárt adva melléje, sereggel küldi vissza. Báthory most békülni szeretne a portával, de Szebent nem akarja kiadni kezéből, csak Lippát és Jenőt ígéri el ő is a töröknek. A szerdár, Szkender basa már jön a Vaskapu felől, Magyar Ogli basa és Sahin Giráj tatár khán pedig Szeben felől, Báthoryt elvágják a szász várostól, Kolozsvár nem fogadja be, Forgách Zsigmond Husztot ajánlja fel neki menedékhelyül, amit ő nem fogad el, végül Váradon Géczy András, akivel kibékült, hajdúival megöleti, amiért utóbb Bethlen Géczyt is kivégezteti. Khlesl később azzal dicsekedett, hogy ő vágatta le Báthoryt, miután meggyőződött arról, hogy lehetetlen benne bízni. Mások szerint nem is lehetett más vége, mikor úrfi létére hajdúkkal keveredett össze.

Szkender basa a már kinevezett fejedelemmel nyomult Báthory után, Kolozsvárra választó országgyűlést hív össze, megírván, hogy Báthoryt a szultán nem tűri, neki „Erdélyt soha bírní nem hagyja“, még „ha egy nagy havast megtöltene is arannyal“; a basa arra is megesküdt, hogy fejedelemválasztás előtt el nem hagyja Erdélyt. Az országban két basa, tatár khán, két oláh vajda pusztított, mikor az országgyűlés, török nyomás alatt, 1613 október 23-án megválasztá Bethlent, mint egykorú író mondta: „mert noha hólyagozni kezdett vala az ország, hogy a török akarátja ne légyen, hanem a libera electio légyen, de ugyan lön electio! Azt választék, akit a török császár akara és a basa — féltekben libere eligálták Bethlen Gábort“. Utána a basa „székibe ültetve Bethlent pusztában“ kimene, többet rabolva 25.000 emberrel, akit tatár és török magával vitt. A választás előtt Bethlen kívánságára az országgyűlés, régi engedelmessége szerint, megsemmisítette az ő személyének korábbi proskripcióját.

Az új fejedelem, ismerve a viszonyokat, legfontosabbnak tartotta a fejedelmi várak birtokát, de egyes várakat már elfoglalt Dóczy András szatmári főkapitány, azon ürüggyel, hogy

azok Báthory-várák, melyek a család kihaltával a királyra szállanak. Bethlen előbb otthon akart rendet csinálni, kibékült a szászokkal, visszaadva nekik Szeben városát, s az 1614 februári országgyűlés elé oly proposíciókkal lépett, melyek Erdély állami egységét voltak, fejedelmi hatalom alatt, szorosabbra fűzendők. Az unió szerinte „a három nemzetség közt hazánknak megmaradására való szent egyesség“, s ezen alapelvből kiindulva követelte, hogy az uniált három nemzet egyformán viselje a terheket, egyforma erővel építsék fel a fejedelmi székhelyet, Fejérvárt és a többi elpusztult várakat, őrizzék a végvárakat; a portai követen kívül, akit a fejedelem fizet, a többi követség költségeit fedezzék, s mindé célokra, a község terhe nélkül („holott annak sok is a fejedelem adója és uraszolgálatja“) közpénztárat, aerarium publicum-ot állítsanak fel. Ez utóbbit fel is állítják, hogy úr és nemes és szászok, ne jobbágyok adójából tápláltassék, de egyébként a három nemzet semmi kedvet sem mutat az unió következeinek ily levonására, s Bethlen az őt jellemző gyors felfogóképességgel és elhatározással már az 1615 szeptemberi országgyűlésen elhagyja a három nemzet szerkezetének, egymáshoz való viszonyának feszegetését, s inkább saját fejedelmi hatalma kiépítését kezdi meg. összeiratja a fejedelmi várakat és jövedelmeket, ezek: Huszt, Kővár, Szamosújvár, Várad, Gyalu, Kolosmonostor, Fejérvár, Déva, Fogaras, Görgény, Karánsebes, Lugos, az adózó szabad királyi városok és mezővárosok, harmincadok, sóaknák, bányák, vashámorok, Törés vára, ami együttvéve nemcsak az ekkor már földnélküli magyar királyéhoz képest, hanem a XVI. századi erdélyi vajdai birtokhoz képest is igen nagy hatalmat jelent; köztük sok a volt magánbirtok, mint Fogaras, Kolosmonostor és sok az Erdélyen kívüli, mint Várad és Huszt, melyekre a három nemzetnek nincs befolyása. Ezen birtokokra kimondatja, hogy mindazok, melyek 1588 óta a közbeeső időben valakinek eladományoztattak, eladattak vagy zálogba tétettek, visszaadassanak, kivéve akkor, ha ez elidegenítés érdeméért történt. Hogy érdem szerint adattak-e, azt a fejedelem és tanácsosai ítélik meg, s mivel 1588 óta, a sok fejedelem valamelyikétől szinte minden erdélyi család kapott valamiféle adományt, ezzel a törvénnyel a fejedelem kezében tartotta az egész nemességet, melytől bármikor elvehette birtokai egvrészét.

Az abszolút kormányzás Erdélyben

A birtokok a fejedelmi hatalomnak gazdasági alapjai is lévén, tulajdonukban Bethlen megkezdhetette azon kormányformának kialakítását, mely a három nemzet laza összefüggése mellett egyedül adhatta meg az új erdélyi államnak azt a konszisztenciát, melyre szüksége volt, hogy állammá lehessen és XVI. századi vegetálása és folytonos bukácsolása, sőt bukása helyett állami feladatokat állandóan, megszakítatlanul végez-

hessen. Ez a kormányforma pedig az akkor egész Európában divatos korlátlan fejedelmi hatalom volt, a speciális erdélyi alkotmány formalitásainak fenntartása mellett. Tehát azt is mondhatjuk, hogy abszolút principátus, de nem országgyűlések nélkül, hanem a rendi hatalom külszínének fenntartásával, az Erdélyben szokásos félévi országgyűlésekkel, amelyek azonban soha nem határoznak mást, mint amit a fejedelem akar és parancsol. Bethlen fejedelmi propozícióit a rendek elfogadják, diplomáciájának tényeit, amennyiben érdemesnek tartja velük közölni, jóváhagyják, háborúira adót szavaznak, ami mindenestre könnyebb nekik, mint korábbi, Bethlen elődjei alatti főfeladatuk: kivégzett rendi társaik, rokonaik emlékének utólagos proskribálása. Az engedelmisséget megkönnyíti nekik Bethlen Gábor fejedelmi egyénisége, mely tartózkodó, tekintélyt parancsoló, udvarában fejedelmi fényt és pompát kifejtő, de emellett lelkének legbelsőbb szövetéig közülnök való, nemcsak magyar, hanem erdélyi. Amint a Bethlentől állammá kifejlesztett Erdély fogja magából kitermelni a speciális erdélyi gondolkodásmódot, mely már válfaja, történetileg kialakult külön formája a magyar léleknek, úgy mondhatjuk, hogy az első ilyen erdélyi gondolkodás Bethlen Gáborban működött, ő az első, aki már nemcsak hogy Erdélyt hívja édes hazájának, nem pedig Magyarországot (később, magyar hadjárataiban ezt is megteszi, persze politikai célból), hanem összes politikai konstrukcióinak is ezt az új, független Erdélyt teszi középpontjává. Míg Bocskay Erdéllyel a magyarországi magyarságot akarta fenntartani, s ezért akart Erdélyt, addig Bethlennél Erdély már öncél, neki az erdélyi fejedelemség kialakítása önmagában is nagy és hasznos munka, tekintet nélkül arra, hogy a királyságbeli magyaroknak hasznára lesz-e vagy sem. Erdély most differenciálódik igazában, fejedelme pedig, Bethlen Gábor személyében, most lesz igazi szuverén, akinek öntudatát a magyar kapcsolat többé nem befolyásolhatja.

Az új állami öntudat kifejlődését vizsgálva, e kornak nemcsak egyik hajtóerőjét kell felismernünk, az autokratizmus felé hajló fejedelmi hatalmat, hanem egyúttal az akkor minden egyéb politikai momentumnál is hatékonyabb vallási vonatkozást. Amikor Erdélyben a magyartól eltérő, attól elhatárolt állami öntudat első nyilvánulásai megfigyelhetők, akkor már az államhatalom gyakorlóit, a rendek többsége és a fejedelem protestáns vallású, s ehhez képest az új állam is protestáns jelleget ölt magára első megnyilatkozásaitól fogva. Erdély protestáns politikai iránya nagyban hozzájárult a Magyarországtól differenciálódó mozgalom gyorsításához, hiszen ugyanekkor a magyar királyság az ellenreformáció segítségével mind nyomatékosabban hangsúlyozza az ősi katholicumot, mely a magyar állam megalkotója volt, s melynek szimbóluma, a szent korona, a katholicusok részéről külön tisztelet tárgya. Bethlen Gábor

megkísérelte ugyan erdélyi hatalmát szélesebb alapokon, az egész magyar államterületre meggyökereztetni, a királyságot azonban nem tarthatta meg, a szent korona továbbra is megmaradt a Habsburg-házból való királyok fején, úgyhogy az új erdélyi szuverénitást, még ha Bethlen akarta is, lehetetlen volt a régi magyar fogalmakból, a szent korona ősi tiszteletét igénybe véve, fölépíteni. Annál kevésbbé, mert hiszen a szent korona tisztelete területiális szempontból úgyszólván összeegyeztethetetlen volt külön erdélyi állammal, amint az ez volt, mint láttuk, nemcsak a katolikusoknak, hanem a magyarországi protestánsoknak is a véleménye. Így azután, a szent korona egész ősi rendszerével ellentétben, attól függetlenül alakítja ki a protestáns egyházi tan az erdélyi szuverénitást, abszolutizmusra hajló, tisztán protestáns színezetű politikai képződményként, melyet ennél fogva mint a magyarországi protestánsizmus legmagasabb fokú politikai megnyilvánulását kell szemügyre vennünk.

Az abszolutizmus felé hajló fejedelemség a XVII. században még elsősorban vallási vonatkozású, úgy a katolikusoknál, mint a protestánsoknál; laicizált fejedelmi hatalmat ebben a korban hiába keresnénk bárhol is, az államraisonnak gyakran nagyon is világi eszközeit még mindegyik államszervezetben mélyen beágyazzák vallási maximákba, nem törődve az ellentéttekkel, melyek csak a következő században fogják az államélet teljes laicizálását a kontinensen keresztülvinni. Az új erdélyi szuverénitást igazolását és határait is protestáns, közelebbről kálvini hittételekben találjuk meg, amint már a helvéciai konfesszió is, melynek magyar kiadását éppen Bethlen Gábor készítette el 1616-ban a magyar nemzet okulására, megmondja: „Mindennemű fejedelemség Istentől rendeltetett az emberi nemzetnek békességére és csöndességére és úgy, hogy az világon legfőbb hele legyen“; a protestáns fejedelemség ez isteni eredetéből természetesen következik vallásvédő szerepe, amelyet keresztény, istenfélő étellel, a békesség fenntartásával, az igazság prédikálásának és az igaz hitnek előmozdításával tölt be, valamint azzal, hogy „az hazugságot és idegen isteni tiszteletet minden hitelenséggel és bálványozással együtt kiirtja és az Istennek ecclesiáját oltalmazza“. „Mert tanítjuk, teszi hozzá a helvét hitvallás, hogy az hitnek gondgya főképen néz az szent fejedelemre“, akinek egyébként kötelessége a hit védelmében kardját is kivonnia, vallásháborút kezdenie.

Aki Isten dicsőségére és egyháza védelmére ennyi kötelességet teljesít, annak előjogai is vannak, melyek összességükben már az abszolutisztikus fejedelem hatáskörével egyenlők. A Bethlen Gábor körében készült politikai elméleti munkák az akkori általános felfogás szerint lenézőleg nyilatkoznak a nép jogairól, s távol minden demokráciától vagy alkotmányosságtól, a fejedelmi hatalomnak egyedül az isteni jogban állítanak korlátokat. Bár az erdélyi szuverénitást kálvinista alapokon nőtt ki,

ebben mégis megegyezik az anglikán, episcopalis felfogással, melynek államelméletét erősen abszolutista szellemben akkor nem régen írta meg I. Jakab, a reakcionárius, legitimista angol király. Jakab királynak már más viszonylatban is említett könyve, melyben fiát oktatja ki az abszolutisztikus kormányzásra, 1612-ben jelent meg magyar fordításban „Királyi aján-dék-1 címen; ez a könyv az, mely félre nem érthetően írta körül abszolutisztikus értelemben az uralkodó fogalmát: „A Monar-chia az egy tulajdon úri fejedelemségnek a méltósága“, mint ilyen isteni eredetű, még pedig az uralkodó személye által, akit ugyan az Isten „emberré teremtett, de annak felette félistenné tett és maga helyébe az uraságnak méltóságába állatott“. A magyar fordító csak ez abszolutisztikus elmélet híve, amikor az előszóban kimondja, hogy a fejedelem „a közönséges köz-ségnek éltető lelke és oly megmaradásra szereztetett erős lánc és kötele, mellyel a Polgári társaság egymáshoz összecsatolta-tik“. Ez a protestáns elmélet nem ismer egyének és csoportok közt más kapcsoló erőt, mint az uralkodó személyét: az orszá-giás célja eszerint a polgári társaság, az állammá szervezett közösség fenntartása, s ennek egyetlen biztosítója, kútfeje és energiaforrása a fejedelem, akinek ez a kiemelkedő hely ter-mészet szerint vallási alapon jut, s a hatalom gyakorlása is számára csak vallásos kötelesség lehet. A legcsupaszabb abszo-lutizmust tanulta és írta meg a wittenbergi egyetem hallgatója-ként báró Osztróthy István, aki két wittenbergi disszertáció-ban védelmezte 1616-ban az isteni eredetből és a természetjog-ból leszármaztatott uralkodói hatalmat, mely „legfőbb és a tör-vényektől független“ (summa legibusque soluta potestas). Azon kellene csodálkoznunk, ha ez akkor általános protestáns állam-elméletet nem alkalmazták volna Bethlen Gáborra, a vallás e fegyverben járó hőisére. Pataki Fűsüs János sárospataki lelkész a Bethlennek ajánlt „Királyoknak tükrőre“ című művében „vak paraszt községről“ beszél, és azt tartja, hogy „megcsalattatik és megcsal az, valaki az községnek beszédétől hallgat és függ, kinek híjában való mondásai és beszédi annyi számúak, mennyi habjai vadnak az tengernek, az szélvésznek idején“, ilyen ál-hatatlanságra a fejedelem nem építhet, aminthogy a népnek nincs is joga, csak kötelességei vannak az uralkodóval szemben. A pataki prédikátor szerint a nép kötelessége tudni, hogy a király nem vakszerencséből, hanem Isten akaratja szerint való gondviselésből uralkodik; az Istentől küldött királyt az ő orszá-gában levő minden népek szeretettel tiszteljük és böcsületit megadják; kötelessége a népnek „az gubernálásra szükséges költségnak, adónak, vámnak, dézsmának, és egyéb Isten törvé-nyével nem ellenkező úr adójának, városok és faluk szerint való beszolgáltatása“; kötelessége „félennie az magistratust, ennek elviselhető boszuságtételét csendes elmével szenvednie és az Istennek ostorától rettegven, az királynak megölésétől magát

felette oltalmaznia“. Viszont a király joga és kötelessége a vallás és cerimóniai és papjai védelmén kívül az „ország rendeléséről és gubernálásáról“ gondoskodni, s ennek érdekében Istentől kérni tanácsot, azaz a „szentírásból, melyben szól az Isten“; kötelessége még az Isten ígéje igaz hirdetőivel való értekezés és azok szerint való engedelmisség. A kormány Összeállítása is teljesen a király feladata; rendi szemléletnek itt már nyoma sincsen: kötelessége „jámbor és istenfélő keresztényen férfiaknak, az népnek igazgatására méltóknak és illendőknak, az prefectusságnak tisztére való emelése és rendelése“; joga van még a közönséges nyomorúság alatt a népet „penitenciára kényszeríteni“, s az „igaz vallás oltalmazásáért, azaz megújításáért, és a nyilvánvaló pártosok ellen, királyi méltóságának megtartásáért hadakoznia“. A király egyeduralmának egyetlen mérséklője az, hogy tanácsosok legyenek mellette, de ezeket is ő maga válassza ki. Tanácsos kell, mert a király egymagában nem bírná egészséggel a sok munkát: „Mivelhogy egyesnek ítéletéből mindenek az országban el nem végeztethetnek, ha testének és lelkének erőssége mérték nélkül tanáltatnék is öbenne, mindazáltal az sok gondok miatt meg kellene erőtlenednie“; tehát a tanácsosok nem valami közjogi megfontolásból, hanem egyszerűen a király személyes erői pótlására veendő fel, s ehhez képest „úgy éljen az király az tanácsosokkal, miképen az fő hajós mester az sok evedzőzőkkel (evezősökkel): noha sokan vonszak az hajót, de azért az egész hajónak főképen való gondját csak az hajós mester viseli, így kell az királynak az egész országnak és polgári társaságnak kiváltképen való gondját egyedül magának viselni. Mert ha teljességesen csak az tanácsosokra bízza magát és az országnak sok habok közt ingadozó bárkáját, az királynak és az országnak gondviselése nagy fogyatkozások nélkül nem lészen.“ Mindezek a tanok nem egyedülállóak, nem is újak, a kezdő abszolutizmus egész ily uralkodói „tükröz“-irodalommal rendelkezett, melynek egyik híres darabját, a Fejedelmeknek serkentő óráját, V. Károly császár egy püspökének szinte minden európai nyelven megjelent munkáját éppen Bethlen Gábor kocában fordíttatta le leendő utóda, Rákóczi György. Hasonló nézeteket hirdetett az akkor leghíresebb, már racionalista politikai író, Justus Lipsius: ennek a „polgári társaság tudományáról“ írt hat könyvei“ is ekkor terjednek el magyar protestáns fordításban, bár ő hol katolikus, hol protestáns, vallásilag megbízhatatlan író volt. Mindezekben nyoma sincs már semmi rendi követelőzésnek, a nép politikai jogok és aspirációk nélkül szerepel, minden hatalom a fejedelem kezében Összpontosul, aki pedig egyedül Istentől és az ő ígéje hirdetőitől, a jelen esetben, Erdélyben a református egyháziaktól függ. Az egész irodalom szemléletesen bizonyítja a kor abszolutisztikus hajlandóságát és azt, hogyha Magyarországon hazai középpont

király és udvar körül kifejlődött volna a korszerű abszolutizmus, akkor nálunk is menthetetlenül vége lett volna a rendi korszaknak és fejlődésünk aligha vesz más irányt, mint nyugati szomszédainké. De a bécsi, idegen abszolutizmus, mely ekkor már erősödőben volt, a dolog természete szerint csak ellenhatást kelthetett, amint hogy a Bethlen Gábor egyeduralmát hirdető erdélyi munkák nagy száma mellett a királyságban, a nyugati félen csak egyetlen elméleti mű ismeretes, mely a Habsburg-uralkodónak hasonló jogokat követel, s ez a már említett Balásfi Tamás-féle könyv. Az erdélyi fejlődésnek nagy szerencséje volt, hogy ez új európai ideákat ott magyar nemzeti fejedelemség képviselhette, amely előli az elavult rendiség árnyéként vonult vissza, ellenállást meg sem kísérelve.

Bethlen szuverénításának mégis volt egy nehézsége, s ez az, hogy ő nem örökölte a trónt. Itt azután az isteni jog hangsúlyozása segített, amint már Fűsüs János kijelentette: „Isten és az ország rendelkezésének oltalmazójának jóságos cselekedetekkel kell tündöklőnek lenni és nem annyira genealógiájának méltóságával“; a fejedelemnek nem kell örökölnie méltóságát. Öröklésről szó sincs ebben az irodalomban, mely ezen a ponton kivételesen elválk a nyugati abszolutizmustól és alkalmazkodik, inkább öntudatlanul, a Bocskay-féle választásúéivhez —, a fejedelem istenes kormányzásával önként megszerzi magának népe jóindulatát és szeretetét, úgyhogy az Istentől jövő hatalomnak egyik bizonyos ismertető jele éppen az, hogy az ilyen fejedelmet népei szeretik. „Az olyan király viszi jól véghez uralkodását, mondja Fűsüs János, az kinek Isten oly méltóságot ad, hogy az ország örömet bévész, nem erővel adatik, hanem Istentől küldetik és választatik, mint az országnak földjét, főképen élő vitézit, az hadakozásra megtanító Bethlen Gábor.“ Az ilyen fejedelem aztán alhatik bátran „jobbágyi közül akármelyiknek kebelében-, s ha népei szeretik, akkor anélkül, hogy a zsarnokság útjaira tévedne, gyakorolhatja a teljes hatalmat, melyet a nyugati fejedelmeknek a római jog alapján jogtudósaik, Bethlennek pedig prédikátorai ajánlanak: „Az mely király avagy fejedelem az népet szereti és azoktól ő is szerettetik, nem különben tündöklök birodalmában, mint az jó házi gazda az népe között, fő hajósmester hajójában az evedzőzök között, az embernek szíve az többi tagok között és az fényes nap az holddal egyetemben az több ragyogó csillagok között, sőt az kedves Isten személyét viselő király az itt ez földön, az mi Isten az égben.“ íme, Fűsüs János sárospataki lelkész formulázásában az új erdélyi abszolút szuverénítás, melynek kifejlődése a nyugati abszolutizmustól elválaszthatatlan, azzal egy folyamat.

Igaz, az erdélyi törvényhozás tovább működött, tovább hozta az artikulusokat, de ezeknek megtartására a fejedelem ügyelt fel, amint hogy tartalmukat is az ő akarata határozta meg.

Ehhez képest református írástudóinak propagandája nem is beszél szabadságokról, az erdélyi rendek szabadságainak tiszteletéről, hanem egyedül a fejedelem iránt tartozó kötelességekről. A külföldi utazásairól már ismert Szepsi Csombor Márton „magyar tanító“ egyik neveltjét, Nyáry Ferencet, az ő „édes kis patrónusát“ így oktatja ki Bethlen Gábor iránti kötelességeire, célzatosan fenntartva ennek választott magyar királyi méltóságát, melyről pedig Bethlen már akkor lemondani kényszerült: „Az Úristen bennünket megbüntet, ha ez mi Gedeonunknak... jó akaratját, fáradságát, nyughatatlanságát, sok költségét, érettünk való sok szenvedését semminek állítjuk és meg nem köszönjük“ — mi papok, mondja, imádkozunk érte — „Ti pedig, kik nagyságos nevet viseltek mindnyájan, háladatosak legyetek, mind külső-, mind belsőképen; külsőképen mellette legyetek mindennemű segítséggel, belsőképen pedig nemcsak szájjatokkal, hanem ugyan szívetekkel vallj átok, hanem egyszermind higyjétek is választott királyotoknak lenni; az község meghálálja királyunknak jótéteményét, ha tisztében szorgalmatosan eljár, éjjel-nappal munkálkodik, s tehetsége szerint forgolódik azon, miképen igaz dézsmáját, szükséges rovását (adóját) haladék nélkül megadgya, és midőn az urak és nemesek azt kiáltják: Uralkodgyál mi rajtunk, — hálaadók lesznek az alsó renden valók, ha ament kiáltnak.“ Úr és nemes, azaz a rendek, alávetik magukat a fejedelem kormányának, amit azután a rendeken aluli néposztályok hallgatóság, egy ámennel tudomásul vesznek: a politikai életnek oly konstrukciója ez, melyet abszolutizmusnál egyébnek nem mondhatunk.

Bethlen gazdasági politikája

Az új hatalom első birtokosa, Bethlen Gábor nem követte a bécsi abszolutisták példáját, akik a népet csak kormányozták, adóztatták, háborúba vitték, anélkül, hogy róla gondoskodtak volna. Bethlen Gábor egyeduralmának megvan az a népjóléti színezete, mely nélkül ma, századokkal utóbb, egyetlen abszolutizmust sem ismerhetünk el jogosnak. Hogy honnan vette gazdasági rendszabályait, kitől tanulta merkantilista elveit, erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Tudós nevelése alig volt, latinul is később tanult meg, nyugati országokat nem látott, korábbi viszontagságos élete csak a török birodalom területén hurcolta meg. Kálvinista prédikátoraitól sem tanulhatott nemzetgazdaságot, ezek egész abszolutisztikus elméletüket vallási okokból készítették a hitsorsós fejedelem hatalmának megalapozására. Így teljes homályban vagyunk az első újkori gazdasági koncepció eredete felől, amely magyar földön megjelent, s fel kell tennünk, hogy Bethlen Gábor az ő szinte genialitással határos praktikus érzékével egyszerűen azt valósította meg, ami akkor egész Európában a levegőben volt, de amit például a bécsi titkos tanácsosok mégsem vettek észre. Pénzügyi és

gazdasági rendelkezéseiben Erdélyt mint zárt nemzeti államterületet tekinti, elválasztva a külföldtől, ugyanazon koncepció szerint, amellyel a merkantilizmus teoretikusai a XVI. században, praktikus alkalmazói pedig most, az ő korában kezdik megvalósítani azon zárt nemzeti egységeit a gazdasági életnek, amelyek azután a hatalmas európai nemzetállamoknak biztos gazdasági alapjainak szolgálnak.

A kezdő merkantilizmusban a gazdasági életet a fejedelem rendezi be, akinek egyelőre még nagy harcokat kell folytatnia a rendiséggel, hogy gazdasági szuverénitását, mint a nemzeti egység felsőbbes képviselője, birtokába lépjen. Bethlen Gábornak ez, éppen Erdély rendjeinek ismert gyöngesége miatt, nem esett nehezére. Adóköveteléseit nem igen merték az országgyűlések visszautasítani, s egyébként is a fejedelmi várak, uradalmak, bányák és egyéb üzemek eléggé függetlenítték őt a három nemzet nehézkes országgyűlési apparátusától. Jövedelmeit nemcsak szerencsés hódításai, hanem kereskedelmi politikája is szaporították; korábban a Báthoryak alatt, amikor utoljára volt őt megelőzőleg békés kormányzat, az ország jövedelmei körülbelül 300.000 forintra rúgtak, alatta legalább is 450—500.000 forintra, amely összeget ő, a vele szemben ellenséges érzületű Carafa pápai nuncius szerint, „kereskedésével és zsarnokságával” annyira növelhette, amennyire akarta. A nikolsburgi békében megkapta a felsőmagyarországi hét vármegyét, melyeknek adminisztrációja akkor a Kassán székelő szepesi kamara kezében volt; ez a hatóság most az ő parancsai szerint dolgozik, s Bethlen kemény gazda, aki nem tűri a bécsi kamarai igazgatásból megszokott renyhéséget és rendetlenséget, stílusa is más, aminthogy a bécsi hivatalos nyelvben nem is fordult elő olyan vagy hasonló kifejezés, mint amit ő ír a szepesi kamarának, mikor egy késedelmes adós nagyúr tói akarja behajtani adósságát: mondják meg neki, „ne vesződjék velem, mert isten úgy idvezítsen, az ebeknek vagdaltatom elibe“. A kassai kamara alatta 120.000 forintot is bevesz a portális adóból, a tokaji és egyéb uradalmakból, holott korábban, a magyar királyság alatt szolgálván, bevételei alig múlták felül a 60.000 forintot.

Kereskedelmi politikájában ő is a monopóliumokat és tilalmakat alkalmazza, de nagyobb hajlékonysággal, a gazdasági változások iránt nagyobb érzékenységgel, mint a bécsi udvari kamara emberei, akik derűre-borúra, vagy kell, vagy sem, vették igénybe az appaldo-rendszert. Bethlen ezenfelül óvakodik bérletekhez nyúlni, ő már most megvalósítja azt a lépést, amelyet a bécsi politika csak később, az appaldo-rendszer csődje után tesz meg: a kereskedelmileg kiaknázható jövedelmeknek állami, saját üzembeli kezelését. Nagy változatossággal ad ki különböző tárgyakra vételi, eladási és kiviteli tilalmakat, márhára, lovakra, bőrökre, aranyra, ezüstre, vasra, mézre, viaszra.,

amikor is az eladás és vétel jogát felfüggesztve, azt egyedül a maga számára veszi igénybe, összevásároltatja az országban található mennyiségeket, s azokat saját hasznára, saját neve alatt szállítja ki, exportálja. Így nevez ki, méz- és viaszmonopólium esetén, állami, azaz fejedelmi méz- és viaszgyűjtőket, akik neki esküt téve vásárolják össze a falvakban az árut és hordókba gyűjtve szállítják a fejedelem tárházába; ugyanakkor az árakat maximálja, minek következtében az egész gazdasági területen egyforma áron veszik emberei az árut, mit azután külföldön elad. A merkantilizmus gondolatköreibe vág az a törekvése is, hogy exportkereskedelme érdekében minél több országgal létesítsen állandó érintkezést: politikai kapcsolatokból az ő észjárása azonnal kikövetkezteti a kereskedelmi kapcsolatot és kereskedelmi hasznot. A császárral folytatott háborúinak szüneteit Bécs és az Adriai-tenger felé irányuló marhakereskedésre használja fel, amikor is lehetőleg igénybe veszi a magyar és bécsi uraknak szokás szerint megadott harmincadmentességet. Különösen sokat fáradott a velencei árukereskedelem kifejlesztésén, politikai ágensei a velencei Senato előtt többet beszéltek erről, mint politikai megbízásuk tárgyairól: egyetlen kereskedelmi ajánlattal, ökörben, bőrben, rézben, kén-esőben, viaszban 353.000 arany értékű árut akart szállítani, s ez összeg egy része fejében viszont velencei áru átvételére kötelezte magát, amikor is az otthon maximált áron összevett viaszt dupláján akarta eladni. Velence azonban túlságosan távol feküdt akkor, s török területen át, az akkor különösen közbiztonság nélküli Bosznián és Dalmácián keresztül, bármily jó viszonyban volt is Bethlen a portával, mégsem lehetett állandó kereskedelmi összeköttetést szerveznie.

Ugyancsak az akkori merkantil-szellemben próbálta emelni bányái jövedelmét, melyek ekkor már a hosszú zavarokban elpusztulván, kijavításukra és üzembehelyezésükre erőszakkal hozott képzett munkásokat az elfoglalt magyar bányavárosokból. A sóbányákból nem kevesebb, mint 30.000 forint jövedelme volt; réztermelésével a hasonlóképp merkantilista Öxenstjerna svéd kancellár gondolata szerint, szerette volna, a svéd rézzel szövetségben, az egész európai piacot monopolizálni, s az árakat diktálni. Gazdasági elképzelései a meglévő, századokon át megszokott viszonyoktól teljesen függetlenek voltak: a céhrendszerrel szemben, mely akkor még az egész magyar területen tiszteletnek örvend, veszedelmes szabadkereskedelmi tendenciákat próbál érvényesíteni, betelepíti Alvincre a morva újkeresztényeket, tanult mesterembereket, akik jobb árut készítenek, mint a székely és szász céhbéliek; nekik tehát a limitációkban, melyeket országgyűlései által adat ki, nagyobb árakat engedélyez és az egész erdélyi területre rászabadítja őket. A szászok ipari és kereskedelmi hegemoniáját megtörendőnek tartja egyéb országrészek érdekében, s ezért a szász városok-

ban három-három boltot akar felállítani, hogy így, hatósági konkurenciával, szabályozza az áralakulást. Nézete szerint a szász és székely földön olcsóbb az élet és a termelés, úgyhogy szász és székely iparosnak olcsóbban lehet és kell árulni, mint a magyar vármegyék mesterembereinek. A céhekbe tömörült elemeknek törökországi zsidó kereskedők behozásával is konkurenciát csinál, akiknek privilégiumokat ad drága szövetek, fűszerek behozatalára; ilyenekben a lakosság fogyasztását, s ezzel életszínvonalát mindenképp emelni akarta — az időben ez is tipikusan modern gondolat volt. Egyébként a nyugati fejedelemekkel, köztük II. Ferdinánddal versenyt hamisította az aprópénzt, keveset adva rendjei panaszkodására.

Hadsereg, külpolitika, merkantilizmus, barokk kultúra

Hadseregének összeállításában is hódolt a modern kor gondolatainak. Kis országának népei között a székelyek és hajdúk, a Partesben, szívesen katonáskodtak, Magyarország ellen induló seregeiben ezek mindig ott vannak, de különben a személyes felkelés mellett mindinkább állandó katonaságra, mégpedig zsoldosok tartására törekedik. Különösen első, igazi nagy hadjáratának tapasztalatai óta próbál német zsoldosokat tartani: a császári sereg egyes német csapattestjeit elfogva, betelepíti őket Erdélybe, hogy újabb hadjárat esetén újra fegyverbe hívja, vagy pedig testőrei, darabontjai közé sorozza őket. Bethlen óta áll az erdélyi fejedelem testőrségének egy része, akárcsak a francia királyé, németekből, s mikor később Apafi Mihály törvénytelen elfogatásokat eszközöl, az ilyeneket rendszeren német darabontjai hajtják végre. Hadseregét szigorú rendben tartja, mindennek maga néz utána, maga mustálja, órákon át nyeregben ülve és maga vezeti; a seregben mindig harcképes instrumentum állott rendelkezésére, melyet a népeség megkérdezése vagy megterheltetése nélkül használhatott.

Rendezett pénzügyek, harcképes hadsereg, a rendektől való függetlenség: előfeltételei voltak minden külpolitikának, mely a belső erőket, a fejedelmi hatalom eszközeit lehetőleg külső terjeszkedésre, hódításokra használta fel. Európa akkori állapotában minden fölkészült, modern államalakulat, saját erőinek öntudatában, szinte természetes módon ment át támadásba a szomszédok ellen. Erdélynek két oldalt volt lehetséges terjeszkednie, a török felé, az oláh fejedelemségekben, meg a magyar királyság felé. Az első utat járta Báthory Gábor, aki hiába hódította meg Havasalföldet, a török mégis elűzte és összetörte. Bethlen, mint a török régi barátja, aki a portai díván személyiségeit közelről ismerte, sőt döntéseiket nem egyszer befolyásolni is tudta, óvakodott elődjének példáját követni, annál inkább, mert hiszen nemcsak trónja megszerzését köszönhette a töröknek, hanem megtartását is. A magyar királyság vezéreberei és a bécsi udvar miniszterei sokáig nem tudtak

kibékülni trónraemeltetésével, őt törökösnek, hitetlennek, a kereszténység árulójának tartották, megszökött alattvalóinak intrikáit szívesen pártolták, sőt Homonnai Györgynek, az ifjú konvertita trónkövetelőnek, seregyűjtését és betörését is elnézték, bár azután letagadták. Az első években Bethlennek nagy nehézségeket okoz a magyarok magatartása, bár ezek között döntő esetekben a háborús párt mindig kisebbségben marad; még Illésháznak a nádorságban utóda, Thurzó György is megváltoztatja korábbi háborús nézeteit, Bécsben a Bethlennek való megegyezés szellemét képviselve. Khlesl és harcias társai, látva, hogy a Bethlen ellen megindítandó támadás feltétlenül török háborúba menne át, 1614-ben a linzi „general-landtag“-ra összehívják a Habsburg-országok összes rendi képviselőit; a magyarokat Náprágyi Demeter püspök vezeti, aki a nádor szellemében lehetetlennek tartja a török háborút és ezzel Bethlen megtámadását; a magyarok ez állásfoglalását látva, a többi országok követői sem találtak okot adóajánlásra, s így a kialakulófélben levő Habsburg-monarchia ez első „gesammtparlamentje“, aminek némileg pontatlanul nevezni lehet, eredmény nélkül oszlott el. Homonnai így magára maradt, saját felelősségére kísérletezett a tőle megvásárolt hajdúkkal és Kadizáde Ali budai basával, aki szívesen okozott apróbb nehézségeket Bethlennek. Mindez nem ingatta meg Bethlen portai szilárd állását, annál kevésbé, mert miután Homonnai is hajlandó volt, fejedelemsége esetére, Lippát és Jenőt a töröknek visszaadni, ő most maga intézte el e régóta húzódó dolgot, mely mindegyre alkalmas volt Erdély és a porta viszonyát megzavarni: maga ment 1616-ban Lippa alá és a benne lévő magyar őrséget, több napi ágyúzás után, megadásra készítve, a várat átadta a töröknek, s ezzel Erdély szüzerénjének bizalmát addig hallatlan mértékben megszerezte.

A nyugati viszonyt Thurzó György békeszeretete több szerződésben is próbálta rendezni, így az 1615-i és 1617-i két nagyszombati egyezményben; ez utóbbi Homonnai hajdúinak erdélyi betörését és erre következőleg Bethlennek Debrecenig kitámadását követte és intézte el békésen. Ezen szerződésekben és az elsővel kapcsolatosan kiállított titkos szövegben Bethlen, elődjei példájára, elismerte Erdélynek a magyar korona alá tartozását, sőt azt is, hogy ő és örökösei csak addig élvezhetik Erdély szabad fejedelemsválasztási jogán az önállóságot, míg Isten segítségével Buda és Eger a török hatalma alól vissza nem kerül, ami Erdélynek a királyságba visszacsatolását fogja jelenteni. De Bethlennek a portával fenntartott jó viszonya, s elsősorban az ő uralkodásra termett és uralkodásra vágyó egyénisége bizonyossá tették a magyar politika vezetőit, hogy e papiros-szerződések nem fogják sokáig megmenteni a rendiségében tehetetlen Magyarországot a keleti Savova támadásától. Bethlen magyarországi hadjáraitat más össze-

függésekben fogjuk említeni, itt, az erdélyi állam kifejlődése rajzánál inkább csak az érdekel, miként terjednek folyvást a körök, melyekbe az addig távol Keleten ismeretlenségben élt Erdélyt fejedelmének akarata tetteleg bekapcsolja.

Erdélyország Bethlen Gábor kezében nyeri el, aktív külpolitikájával, függetlenségének immár európai jelentőségű, szélesebbkörű attribútumait. Bocskay még csak a két szomszédal érintkezett, s országának jövőjét bármily fényes képekben képzelte is el, azt csak a magyar-török ellentét ütközéspontjában, Közép-Európa délkeleti sarkában elszigetelten tudta felfogni. Csak Bethlen Gábor óta lesz Erdély fennmaradásához európai pillantás szükséges, amely egyvégtében ítéli meg a távolabbi: második, harmadik szomszéd helyzetét is, sőt az Erdély javára kihasználható momentumok közé egészen távoli, nyugati országok viszonyait is felveszi. Igaz, Bethlen is kicsiben kezdte, csak lassankint vont be számításaiba mind szélesebb földrajzi területek államalakulatait. A cseh fölkelés kitöréséig, elődjéhez hasonlóan, török és magyar közé beékelten forgott szűk helyzetében, majd a csehekkal érintkezésbe lépve, politikai számításaiba mindazon erőket bekapcsolta, melyek a harmincéves háború ez első korszakában keresték a döntést, ekkor még csak Közép-Európa, a Habsburg-országok területén. Egy pillanatig cseh király akar lenni, később pedig állhatatosan fel-felveti a gondolatot, hogy magyar királyságához Belső-Ausztria tartományait hozzácsatolva, közvetlen szomszédságba jusson Velencével, ami neki a nyugati országokkal való könnyebb politikai érintkezést és jövedelmező kereskedelmi kapcsolatokat jelentett volna. Első háborújában még Prága a diplomáciai központ, mellyel állandó érintkezésben van; szövetségben áll, a régi magyar-osztrák konföderációra támaszkodva, a Habsburg-uralom ellen fellázadt ausztriai rendekkel és mindegyre szövetséget keres az óvatos velencei köztársaságnál, mely azonban ily távoli, szinte romantikus kapcsolatok iránt hűvös ellenszenvvel viseltetik. Prágából a téli király, Pfalzi Frigyes politikai kapcsolatai már tovább terjednek Közép-Európa határain túl: ezek a pfalzi összeköttetések készítik elő, a fehérhegyi csata után, Bethlen köreinek újabb kitágulását is. Angliával, Franciaországgal, Hollandiával előbb csak közvetve van állandó érintkezésben, ezeknek konstantinápolyi követei útján, akik Erdély hatalmi viszonyainak közelebbi ismeretében kormányaiknak szívesen ajánlgatják a Bethlennel való szövetekezést. Franciaországot azonban Bethlen életében még a belső bonyodalmak foglalták el, Richelieunek előbb a rendi és hugenotta önállóságot kellett megtörnie, hogy az újonnan kialakított abszolút monarchia erejét döntőleg vethesse be a - Habsburgok elleni régi küzdelemben, az ő politikájához tehát Bethlennek még nem volt alkalmá hozzácsatolódnia. Viszont I. Jakab angol király, a protestáns legitimizmus e különös kép-

viselője, bár Bethlennek főszövetséges, s a pfalzi választó és téli király, Frigyes apósa volt, állhatatosan vonakodott Bethlennek érintkezésbe lépni, mert szerinte az erdélyi fejedelem maga is a legitim Habsburg-uralom ellen feltámadt rebellis volt. Így azután Bethlennek igen nagy fáradságába, folytonos követküldésekbe és nagy költségeibe került, míg a Habsburgok ellen alakult nyugati koalícióba felvették, hiszen Angliában eleinte még követeit sem akarták partraszállani engedni. A harmincéves háborúnak a csehre következő dán korszakát megnyitó hágai szövetségbe a protestáns hatalmak, Anglia, Hollandia és Dánországnak végre utólag őt is felvették 1626 végén Westminsterben, biztosítva neki a Habsburgok elleni támadásra, melyet mindenkor koncentrikusnak képzeltek el, havi 40.000 tallért, aminek fejében Bethlen kötelezte magát 15.000 főnyi magyar katonasággal támadni a császár és szövetségesei ellen. Azonban az egyidejű, koncentrikus támadást a nagy távolság, s a szerződő felek közti érintkezés nehézségei megakadályozták, s a császár főhadvezére, Wallenstein és Tilly egyenkint verte meg a nyugati protestáns haderőket, úgyhogy ezeknek csak szétszórt, demoralizált töredékei jöhettek Magyarországra, együttműködni Bethlennek, s ennek következtében Erdély ez új támadásának sem lett pozitív eredménye. Azonban a westminsteri szerződés így is új korszakot nyit Erdély és Közép-Európa történetében, azt a korszakot, amikor a saját öncélúságára ébredt Erdély, a török hatalom állandó pártfogását feltételezve, a Habsburg-ház nyugati ellenségeivel szövetségben tesz új és új kísérleteket a Közép-Európát reprezentáló nagyhatalom megsemmisítésére. Ez a diplomáciai irány kétségtelenül ellentétben van Erdély XVI. századi politikájával, amikor a Báthoryak alatt végcélja mégis csak a török kiűzése és a régi Magyarország helyreállítása volt. Most, a XVII. században, Bocskay és Bethlen kezdeményei óta az erdélyi külpolitikának alapvető feltétele a török birodalom fennállása, aminek egyik súlyos következménye lesz természetesen a török kiűzésével Erdély függetlenségének is menthetetlen bukása. De a Habsburg-ellenes nyugati szövetség egyelőre minden tekintetben kívánatos és hasznos volt a protestáns Erdély számára, melynek Bethlen és utóda, Rákóczi György alatt meglehetett a reménye, hogy a magyar királyságban, sőt az ausztriai tartományokban is túlsúlyhoz juttatva a protestantizmust, egyrészt megszabadul a nyugati fél részéről folyvást fenyegető veszedelemtől, másrészt pedig saját területét is megnagyobbítja. Ez az erdélyi protestáns öncélúság szempontjából egészséges elgondolása Bethlennek persze később már nem volt fenntartható, amikor az európai helyzet változásával a nyugati protestáns hatalmak Habsburg szövetségeseivé lettek s a korábban gyűlölt katolikus császárságot minden erejükkel támogatták a Bourbonok ellen vívott élet-halálharcban. A harc ezen fázisában

Erdélynek nem volt Bethlen Gábora, s ilyenek hiányában Erdély megmaradt a nyugati, Habsburg-ellenes szövetségben, akkor is, mikor ennek régi tagjai kilépven, Franciaország egyedül folytatta a harcot. A század második felében így alacsonyodik le Erdély XIV. Lajos zsoldosává, akivel azonban a Napkirály szégyenli a nyilvánosság előtt való barátkozást. A fejlődést, mely ide vezetett, Bethlen indította meg, és kétségtelen, hogy ő, a viszonyok későbbi változását észrevéve, más utakat talált volna, mint az immár tehetetlen törökhöz és a Magyarországon közvetlenül úgyszemint érdekelt Franciaországhoz való szolgálai csatlakozást. Bethlen a nyugati hatalmaknak nem zsoldosa, hanem szövetségese volt, aki a maga szuverén érdekei szerint állt be koalíciójukba, vagy lépett ki belőle.

Ehhez képest soha nem kötötte le magát annyira, hogy a viszonyok változásával új eszközökhöz ne nyúlhatott volna. Az államraison nála is erősebb a szerződéseknél, mint általában kortársainál. Egyszerre több, ellentétes irányban tárgyal, s végcéljai megválasztásánál is tekintettel van távolabbi lehetőségekre, azon esetre, ha a közelebbiek nem valósulnának meg. A magyar koronáról lemondani kényszerülven, éveken át mind intenzívebben foglalkozik a lengyel királyság megszerzésével, amint hogy nyugati tárgyalásaival párhuzamosan, mindegyre szemmel tartja a lengyel reszpublika és a svéd korona küzdelmeit is. 1626-ban elvévén második feleségül a brandenburgi választófejedelem nővérét, Katalint, ennek sógorával, Gusztáv Adolf svéd királlyal is állandóbb érintkezésbe jut, anélkül, hogy tetteleg belenyúlna a svéd-lengyel küzdelembe. Élete utolsó éveiben azt remélte, hogy az öreg, szélütött király halálával háború nélkül megválasztják királyuknak a lengyel rendek, amely utolsó illúziója azután kevésbé realiztikus gondolkodású utódai fejében tovább élt és Erdély sok „jajjának“ lett még okozója.

Erdélyország mindezen érintkezése, s európai államrendszerbe felemelkedése Bethlen Gábor személyes munkája volt. Ő maga volt a saját fővezére, a saját külügyminisztere, ő maga írta hosszú, szálkás betűivel ezrekre menő diplomáciai iratait és utasításait: tanácsosai csakugyan nem játszottak mellette egyéb szerepet, mint az „evedzőzők“ a főhaj ómester mellett. Az államgazdaság, diplomácia és háború mellett más akkori abszolútus uralkodók mintájára, építkezéseket is végzett, hogy állandó székhelye udvartartása pompájának megfelelő legyen: Gyulafehérvár ott a régi, elpusztult rezidenciát modern fejedelmi palotává építtette, olasz reneszánsz-mintára tornácokkal, belül stukkó-mennyezetekkel, velencei tükrökkel, olasz és nürnbergi festett kárpitokkal. A város bástyáit a három nemzettel építtette, a szászoké el is készült, jelölül a jó viszonyoknak, mely őket Bethlennel utóbb összekötötte. De egész magánéletében is szívesen utánozta az akkori barokk fejedelmek szokásait:

drága bútort, gobelint, kristályüveget gyűjtött, s hozatott be, leginkább Velencéből; Muranóból üvegmunkásokat telepített Fogarasba; udvartartásában zenét, éneket, olasz daljátékokat és balettet ápolt, spanyol gitárosokat, német orgonistákat, olasz zsidó komédiásokat fizetett. Mintája a nyugati katolikus, olasz fejedelmi háztartás volt, ennek utánzásában vallási elfogulatlansággal próbálta az egyházi zenét újból egybekötni a reformált hitű istentisztelettel, a gyulafehérvári templomba orgonát és barokk faragványú szószéket állítva be, amit papjai, halála után, siettek eltávolítani. Szintén idegen föld haladását akarta átplántálni fejedelemségébe, Gyulafehérvárott főiskolát, katolikus mintájú akadémiát alapítva, amelyben „ne magyar iskolákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more jesuitarum exerceálja a gyermek magát az oratio csinálásokban“. Valamint nem vonakodott, bár a katolikus államok nagy ellensége volt, a gyűlölt jezsuitákat állítani követendő például kálvinista tanítói elé, hasonlóan elfogulatlansággal törekedett a jobbágyság nevelésére, törvény által biztosítva, hogy a földesurak jobbágyfiaikat nevelésükben, iskolába járásukban meg ne akadályozzák. Saját vallásának lelkészeit és azok leszármazóit egyszer és mindenkorra megneemesítette.

Erdély alatta nagy, gazdag és hatalmas, az idegen államok gyülekezetében tekintélyes lett, s ezzel Bethlen bebizonyította Bocskaynak inkább csak feltevészerű alapgondolatát, hogy tudniillik a meglévő török kapcsolatok közt, a magyar koronától elszakítva is, biztosítható az ország élete. Bethlen utódai később, emlékezve a jó viszonyra, mely közte és a porta közt fennállott, könnyen megfeledkezhetek arról a folytonos gondorról és fáradságról, melyet neki e jó viszony fenntartása okozott. Mert bármennyire nyugati érdekekbe kapcsolódott is politikája, Erdély létkérdése az ő uralma alatt is a portától függött, az ottani folyton változó dívánbasáktól és nagyvezérektől, akiknek megnyerésére, kapzsiságuk kielégítésére Bethlen óriási összegeket áldozott, s akiknek félrevezetésére, bizalmatlanságuk elaltatására diplomatáinak legügyesebbjeit alkalmazta. A porta elhitte hűségét, a Báthory István fejedelemsége óta 15.000 aranyra emelt portai adót az ő kedvéért ismét 10.000-re szállította le, döntő pillanatokban mégis elhagyta őt és Magyarország ellen irányított expedícióit nemcsak hiányos segítségnyújtással, hanem egyenes fenyegetésekkel is akadályozta teljes kifejlésükben. A porta még vele szemben sem mondott le a török állambölcseiség régi maximájáról, arról, hogy a magyar királyság és Erdély egy kézben egyesítése nem tűrhető. Mikor Bethlen már meghódította Magyarországot és kezében volt a magyar korona, hogy azt fejére téve, az 1526-i kettős királyválasztás következeit keletről, Erdély hatalmi szavával reparálja meg: akkor a mufti így formulázta a török tilalmat, melyben benne van a hatalmas, fényes porta egész félelme a régi,

nagy Magyarország feltámadásáról, ugyanaz a remegés, mely Magyarország megrablóinak álmát mindenkor, más időkben is megzavarja: „Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja; mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak, mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hagyjuk mi másnak a miénket.“ Ha már Bethlen mindenáron magyar király akar lenni, akkor tartsa meg a magyar koronát, de mondjon le Erdélyről, s hogy ez utóbbi gondot ne okozzon a portának, osztassák fel, az oláh vajdaságok mintájára, három tartományra: székely, szász és magyar vármegyei területre, amelyek azután széttörve, erőtlennül, soha el nem érhetik a magyar királysághoz való visszatérésüket.

Bethlen Gábor Erdélyt felemelte a legmagasabb fokra, melyet a porta még éppen csak eltűrhetett; de az ő török tárgyalásaiból kiolvasható azon eredmény, hogy Bocskaynak erdélyi koncepciója mégis csak korlátok közé van szorítva, amelyeket, ha át akar lépni, barbár büntetés fogja a vazallusállamot alattvalói kötelességeire figyelmeztetni. A porta Bethlen Gáborról is tudta, hogy politikájában Konstantinápoly légkörétől idegen ideálokat követ, amint egy egykorú török történetíró megírta róla: „Ez a hitetlen pedig az Iszlám seregein soha sem segített, mert mindegyre csak a saját országára volt neki gondja.“ Török úr és alávetett magyar közt zavartalan jó viszonyt, hátsó gondolatok nélkül, még Bethlen Gábor diplomáciai genialitása sem varázsolhatott elő. Erdély nyugalma, aranykora nem lehetett évszázados időszak, jó, ha néhány évtizedre kiterjedhetett.

BETHLEN GÁBOR ABBAN IS EGYEDÜLÁLLÓ, kivételes jelenség volt, hogy nem gondolt a trónnak családjára, a Bethlenek számára való biztosítására. Még életében fejedelemmé választotta fiatal és szép, de könnyelmű, sőt esztelen feleségét, aki ugyan a katholicizmushoz hajlott, de férje kedvéért, ennek halála előtt, ünnepélyesen visszatért a protestáns hitre. Bethlen halála, 1629, után azonban Brandenburgi Katalin nem tudta magát a trónon tartani, a melléje kormányzónak rendelt Bethlen István, Gábornak csekély tehetségű öccse, a protestáns többséggel együtt ellene volt; főbizalmasa, Csákv István pedig, akivel viszonya is volt, nagyralátó egyéniségével csak növelte ellene a gyűlölségeket. Az ország különben is nem ok nélkül tartott attól, hogy Brandenburgi Katalin azontúl is, hogy a Bethlentől megszerzett hét vármegye a szerződés értelmében visszazáll Magyarországra, Erdélyt eddigi önállóságából kivétkeztetve, valamiképp megint német-magyar kapcsolatba hozza és így a török haragjának kiteszi. A gyöngé asszonyt tanácsosai, köztük az ifjú Kemény János, végül is le-

mondásra kényszerítették, az új országgyűlés Bethlen Istvánt választá fejedelemnek, aki azonban ekkor már Katalintól megszabadulandó, István fia, a „kis gróf” és veje, Zólyomi Dávid útján felajánlotta a fejedelemséget Rákóczi Györgynek, Zsigmond fejedelem fiának, Bethlen Gábor magyarországi hatalmas párthívének. A határozatlan Bethlen István, akiben testvérbátyja géniuszának egy csöppje sem volt meg, bár szerette volna az ölébe hullott fejedelemséget megtartani, fia, veje és Rákóczi hadikészületeivel szemben nem merte a fegyveres ellenállást megszervezni és az országgyűlés határozatának érvényt szerezni. Rákóczi zsoldosokat fogadott, s a kis gróftól, aki Várad kapitánya volt, bevezetve Váradon várta be az ügyek fejleményét, emberei által mindent megtéve a hangulat javára fordítására. Bethlen István a császártól és Esterházy Miklós nádortól várt segítséget, Rákóczi megválasztását azonban Brandenburgi Katalin döntötte el, aki a török jóindulatát kieszközölte számára, s az új fejedelem választó országgyűlésen képviselője, Kemény János által elsőnek adta rá szavazatát. A rendek hidegvérrel elhagyták a már megválasztott Bethlen Istvánt: miután már előbb, az 1630 szeptemberi országgyűlésen tiltakoztak Rákóczi Váradra szállása és támadó szándéka ellen, ami „elejtitől fogva való szabadságinknak teljességgel nyilván és hallatlan való romlására néz”, s támadásának fegyveres visszautasítására Bethlen Istvánt felhatalmazták, — alig két hónap múlva ugyanezt a Rákóczi Györgyöt fejedelmükké választották. Megismétlődött tehát az, ami Báthory és Bethlen Gábor választásakor: a rendek fegyveres trónkövetelő előtt meglapultak, s korábbi választásukat visszavonva, a formák megóvásául „libere” választották azt, akit *kell*t választaniok, mert a hatalom már az ő akaratuk ellenére is kezében volt.

I. Rákóczi György

Pedig az erdélyi rendek szívesen ragaszkodtak volna rendi hatalmukhoz, ha ilyenel egyáltalán rendelkeztek volna. Bethlen Gábor erőskezű uralma után fellélekzettek, s utódjait iparkodtak előre is megkötni, nehogy azok az ő rendi igényeik sérelmével továbbra is abszolutisztikus módszerekkel uralkodjanak. Helyzetük azonban igen nehéz volt: nemcsak hogy a XVII. század levegője nem kedvezett többé új rendi állam kifejlődésének, ahol még ilyen nem volt, hanem másrészt Erdélyt úgyszólván a fejedelmi hatalom tette állammá, s így a rendi igények utólag már alig voltak érvényesíthetők. De amit lehetett, megtették: már az 1630 januári országgyűlésen megtiltották Katalinnak a férjétől gyakorolt kormányzási rendszer folytatását, a „sokrendbéli közöttünk exerceáltatott törvénytelenégeket”, s valódi rendi észjárással elsősorban a fejedelmi hatalom pénzügyi alapjait vonták el, amennyiben úgy az ország, mint a fejedelem-asszony magánjövedelmeit is thesaurarius kezébe adták, a

fejedelmi határozatokat pedig általában is a tanács akaratától tették függővé, s a Bethlen uralkodása alatt az 1615-i országgyűlés határozata értelmében magánosoktól visszavett régi fiskális birtokokat újra visszaadták a magánosoknak, kiktől Bethlen elvette, s végül a szabad kereskedelmet helyreállítva, az abszolút uralmat pénzügyileg is lehetetlenné tették. Hasonlóan jártak el hadügyi téren is, a német hadak elbocsátását mondva ki és eltiltva, hogy a fejedelem nemeseket hadfölkelésre kényszerítsen, vagy a nemesi előjogokat másként is megsértse. Mindezzel Bethlen összes reformjai megsemmisültek, s I. Rákóczi Györgynek újra hozzá kellett látnia fejedelmi hatalma kialakításához.

Szelleme nem volt sem oly átfogó, sem oly mozgékony, mint Bethlen Gáboré, de a politikai szükségességeket világosan felismerte, s megvalósításuk érdekében Bethlennél nagyobb makacsságot, szinte hajthatatlanságot tanúsított. Bethlen sokoldalúságával, az utak és eszközök közt állandó válogatásával szemben Rákóczi György egy úton járt, invenció nélkül, de erős akarattal. Ő már nem volt barokk fejedelem, aki állama érdekében fényűző pompába burkolózott; megelégedett családi vagyonának emelésével, s külföldi luxuscikkek vétele helyett minden jövedelmét családi birtokainak üzemébe fektette be. Hogy Bethlenhez hasonlóan ő is korlátlan hatalmat élvezett, visszaszorítva az uralkodása elején megnyilatkozó rendi tendenciákat, ezt ő takarékoságának, sokat ócsárolt zsugoriságának és annak köszönhetette, hogy vagyonát csodálatos következetességgel családi hatalma javára kamatoztatta. Nem ok nélkül vádolták, hogy az Erdélyből kiszívott nagy összegeket magyarországi birtokaira küldi és ott kincseket halmoz össze, elvonva azokat az erdélyi gazdasági élettől. Családi vagyona gyarapításában néha igen kevés skrupulussal rendelkezett, s az eszközöket, melyekkel atyjától örökölt birtokait szinte mérhetetlenbe növelte — a tőle bírt Rákóczi-birtokok összes évi jövedelmét félmillió forintra becsülték — morális szempontból már kortársai is nem egyszer kifogásolták. Így szerezte meg Brandenburgi Katalintól a hatalmas munkácsi uradalmat, melynek a Rákóczi-ház történetében még fontos szerep jutott: Katalin Rákóczinak kisebbik, Zsigmond fiát könnyelműen örökbe fogadta, majd, miután munkácsi tiszttartója, Balling János úgyszintén Rákóczi hűségére tért, s őt magát, Csáky István kíséretében, be sem eresztette, a várat és ingóságait káptalan előtt is Rákóczira bízta, aki azután még a drága ingóságokat sem adta többé neki vissza. Katalin végül is mindenéből kifosztva távozott, Munkács Rákóczi, a tokaji uradalom pedig egyelőre Ferdinánd kezén maradt.

Rákóczi és erdélyi rendjei viszonyában a fejedelmi törekvéseken kívül az ő vagyonszerző szándékai is érvényesültek. Mint magyarországi úr, kezdettől fogva érezte az erdélyi fő-

urak ellenszenvét, kikkel szemben trónja biztosítására kellett gondolnia. Egymásután támadtak fel ellene a trónkövetelők, s ahol komoly trónkövetelés vagy pártütés ténye nem volt is megállapítható, ő ott is kemény kézzel szétütött, s ezt a mozgolódók vagyona siratta meg. A sort az öreg Prépostváry Zsigmond nyitotta meg, aki Erdélyben és a szomszédos magyar területen gazdag úr volt, s egy vigyázatlan levele miatt országgyűlési határozattal megnotázva, erdélyi birtokait elvesztette. Követte a fiatal Zólyomi Dávid, akinek fejébe szállott, hogy ő vitte be Rákóczit a fejedelemségre, nagyhangú nyilatkozatok tett, hadat gyűjtött, hogy azzal Wallenstein alatt szolgáljon, — a fejedelem őt is elfogatta, az országgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte, de fejének kegyelmet adott; Rákóczi őt haláláig Kővárban fogságban tartotta. Ekkor már künn volt a portán Székely Mózses fejedelemnek hasonnevű fia, aki régi szokás szerint nagy ígéretekkel próbálta Rákóczi elejtésére és az ő saját felemelésére rábeszélni a törököt; — Rákóczi mindent megtett, hogy a kellemetlen trónkövetelőt a porta „tengerbe vetesse, horogban hányassa“ vagy neki kiadja, s ettől kezdve otthon is gyanús szemmel vizsgálta, nem érintkezik-e valaki Székely Mózessel az ő letétele érdekében. Leggyanúsabb az öreg Bethlen István volt, aki sohasem felejtette el a saját fejedelemségét, s magyarországi birtokain élve, nem állított ki hűségnyilatkozatot. A „kis gróf“, István, korai halála után egyetlen fia maradt neki, Péter, aki egy nemesember-tisztjét haragjában úgy megverte, hogy ez belehalt, mire Rákóczi, elébe vágva az ilyen esetekben szokásos egyezkedésnek, Bethlen Pétert országgyűlésre idézte, s távollétében elítéltette. Erre Bethlen Istvánt is elhagyta türelme, Egerbe, s onnan Budára ment, a töröktől segítséget kérni Rákóczi elűzésére, aki szerinte törvénytelenégeivel egész Erdélyt elidegenítette magától. A porta maga sem kedvelte az adók beküldésében mindig késedelmes Rákóczit, s a Bethlen név is kedves lévén még előtte, a budai és temesvári basa által megsegítette Bethlen Istvánt. De a temesvári basa seregét már Szalontánál megijesztette Győry Jakab hajdúhadnagy esti támadása, s a döntő csata előtt, 1636 őszén a török feláldozta Bethlen Istvánt, kiegyezvén Rákóczival. Az öreg Bethlen így kénytelen volt alattvalóvá lenni, a hűséglevelet kiállítani, s egyébként Ecsed, Huszt birtokában békeességben élhetett. Később ugyan nem kevés notapör gyarapította még a fejedelem birtokait, részben erkölcsbe ütköző bűnökért, így a Mikes-fiúk esetében nőrablásért, — Zólyomi Erzsébetnek birtokait Rákóczi per nélkül is elvette, — de többé uralmát senki kétségessé nem tette, s ő hatalmas magyarországi birtokaira támaszkodva, Erdélyben is elérte a hatalom ugyanazon fokát, mint Bethlen Gábor. Végül is, mint fejedelem és mint a Rákóczi-család feje, olyan erőforrásokkal rendelkezett, mint senki más az egész magyar területen; hosszú

pörökben, egyességekben, a császárral kötött megállapodásokban Munkácsot, Mádot, Ónod várát hozzácsatolta birtokaihoz, Fogarast feleségének, Lórántffi Zsuzsánnának adta, — jövedelmei gyarapítására majorságokat, méneseket, juhtenyészetet tartott fenn, s egy 1631-i törvény értelmében ismét igénybe vette a monopóliumok és kiviteli tilalmak alkalmazását, főként méz, viasz, szűr, ökör dolgában. Hatalma neki is egyéni volt, melyet ő családi alapokon fejlesztett ki, az erdélyi három nemzet akaratától függetlenül; bizalmas követei is rendszeresen nem erdélyi urak, hanem munkácsi, sárospataki udvartartásának emberei, az ő fizetett szolgálói voltak.

Mindezen hatalmi eszközök birtokában Rákóczi György tovább folytatta, Bethlen Gábort követve, az erdélyi aktív külpolitikát, azzal a különbséggel, hogy ő már készen kapta az összekötetéseket, s pl. Gusztáv Adolf maga fordult hozzá szövetség kötése végett a Habsburgok ellenében. Rákóczi, ha lehet, még jobban gyűlölte a „németet“, azaz a katolikus Habsburgok hatalmi állását, amihez elég oka is volt, mert trónralépésekor sereggel támadt reá Esterházy Miklós nádor és elűzte volna, ha ő a nádor seregét Rakamaznál, a Tiszánál idejekorán, mielőtt megerősödhetett volna, szét nem veri. A katolikus restauráció is elég aggodalmat okozott Rákóczinak, aki feleségével és fiaival együtt erőshitű kálvinista volt, s így szívesen várta az alkalmat, hogy nagy elődje példájára ő is latba vesse kardját hitsorsosai helyzetének javítására. Míg azonban Bethlen ki tudta várni a pillanatot, mikor diplomáciai akciót siker reményében kezdhették, addig Rákóczi szinte egész uralkodása alatt megszakítatlanul erőszakolta a helyzeteket, melyek talán épp az ő várakozni nem tudása miatt késlekedtek és ha elértek is, akkor ő maga tért ki előlük, mindegyre keveselvén a szövetségesektől, főként a svédektől nyújtott garanciákat. Különösen a portát és az ott tartózkodó francia követet biztatgatja, nógatja a Habsburgok elleni támadásra, némelykor láthatólag megfélelvezve arról, hogy ezek a hatalmak saját érdekekkel bírnak, melyekre inkább vannak tekintettel, mint Erdély fejedelmének óhajtsaira. Már 1632 nyarán ajánlja a portának: „Ha azért őhatalmassága élni akar az jó alkalmatossággal, most az ideje és ha ma parancsolja is őhatalmassága, mi készen vagyunk megindulni, csak őhatalmassága rendeljen mellénk 20.000 jó kopjást, 10.000 tatárt, 6000 jó gyalogost, úgyhogy okvetetlen Kisasszony havának az utolján legyenek Egernél és Esztergomnál“ Támadása tervében, bár maga nem szereti a törököt, mégis mellőzhetetlennek « tartja a török seregeket, — magyar részről oly evolúció, mely Bethlen Gábornál megkezdődve, Thököly törökbarátságáig fog vezetni. Mindegyre jó alkalmakat lát, hogy a török szerdárt adjon melléje sereg élén: „Bizony dolog pedig az, hogy soha erdélyi fejedelemnek nagyobb és jobb módja az ő hatalmas-

sága országának terjesztésében nem volt, mint minékünk va-
gyon isten áldásából“, s azért „igen méltó és szükséges, hogy
mind a szerdárt oly instructióval bocsássa őhatalmassága“,
hogy segítsen neki a lengyelek ellen is, akiknek folytonos király-
választási zűrzavarait ő is azon gondolatban kíséri figyelemmel,
miként szerezhetné meg magának a lengyel trónt. A „derék
dologra“, vagyis az ő diplomáciája nyelvén a császár és Magyar-
ország elleni hadjáratra azonban a portát szinte lehetetlen volt
rávenni, mert a konstantinápolyi politika állandóságát e kor-
ban már folytonos belső katasztrófák, lázadások, erőszakos
trónváltogatások zavarták; Rákóczi inkább a franciától és
svédőtől remélhetett támogatást, semmint a császári követek
zsoldjában álló divánbasáktól, akik neki különben is rendszeren
ellenségei voltak. Követei folyton utasításba kapják, hogy a
„gallus követet stimulálják“ a szövetezésre és a háborúra,
amire csak 1635 óta van remény, mert Franciaország csak ekkor
lépett be a harmincéves háborúba. Tényleg rengeteg tárgyalás
folyik Rákóczi és a franciák közt; az ő nyugati megbízottja
rendszeren a Bethlen Gábortól Gyulafehérvárra hívott tanár,
Bisterfeld, akinek azonban egyszer megmondta a francia követ,
hogy „ezeket a dolgokat csinálni kell, de nem szabad rólok
beszélni“, annyira gyűlöletesnek tűnt fel még akkor is a török-
kel és a török vazallusával való szövetség. Rákóczi leginkább
svéd szövetség megkötését remélte a francia közvetítéstől, de
Svédország később már vonakodott a szerződéstől, úgyhogy
csak szinte tízesztendő tárgyalás után sikerült Rákóczinak
1643 áprilisában a svéd-erdélyi-francia szövetséget létrehozni,
amire támaszkodva azután megkezdte a magyar királyság ellen
diadalmas hadjáratát. A porta ugyan nagynehezen adta bele-
egyezését, hogy Erdély birtokát magyar vármegyékkel szapo-
rítsa; utóbb szintén a portai tilalom játszott közre a háborút
befejező linzi béke megkötésében, s uralkodásának hátralevő
része is folytonos kínos és veszedelmes portai tárgyalásokban
telt el az adó felemelése, török betörések és pusztítások dol-
gában.

De a portai aknamunka nem akadályozhatta Rákóczi Györ-
gyöt, hogy azzal párhuzamosan aránylag jó viszonyt tartson
fenn a császárral és a magyar királysággal, melynek különben
is ő volt a legnagyobb földbirtokosa. Ezt a viszonyát az 1631-i
kassai és 1633-i eperjesi egyezmény szabályozta, melyekben
bár megígérte, hogy a törökkel nem barátkozik Magyarország
ellen, de az erdélyi önállósággal ellenkező nyilatkozatokat már
nem tett. A magyar kormányférfiak közt Esterházy nádor
kénytelen-kelletlen tűrte halálos ellenségének, birtokszerzésben
vetélytársának erdélyi uralkodását, de a császári haderők Nyu-
gaton lekötve, s a magyarok, rendi széttagoltságukban, minden
önálló akcióra képtelenek lévén, Esterházy állandó harcvágya
minden következés nélkül maradt. Nagyobb realizmussal ítélte

meg az erdélyi magyar viszonyt Pázmány Péter, az ország ügyeinek a nádorral vetélkedő intézője, aki tisztában lévén Erdély visszacsatolásának lehetetlenségével, a tények előtt meghajolva, egyelőre lemondott a szent korona jogainak érvényesítéséről, amíg a helyzet meg nem változik. Különbösen annak megváltozásán, a nyugati, német és olasz háborúk megszüntetésén ő fáradozott legtöbbit. Pázmány felfogása szerint az adott kedvezőtlen helyzetben egyebet nem lehet tenni, mint Rákóczit szép szóval, baráti biztatásokkal visszatartani attól, hogy a törökhöz állva, pogány hadat hozzon Magyarországra, amiből szerinte nemcsak a királyságnak, hanem elsősorban magának Erdélynek származnék végveszedetme. Ezért támogatja az érsek Rákóczi minden kérését, ezért járja ki neki Munkács és Mád formális birtoklását, ezért helyteleníti és teszi jóvá meleg, barátságos szavakkal Esterházy tüzúrás-politikáját, folytonos gyanúját és sértéseit. Ezért írja Rákóczinak: „bizonyosan higgye kegyelmed, hogy itt fenn is sok gondolkodást szerez az erdélyi állapot, mivel ha Erdély elveszne (kit Isten ne adjon), bizony másoknak is jutna a nyavalyában“. Legnagyobb bajnak azt tartaná, ha Erdély egészen török kézre jutna, amit bizonyosra vesz akkor, ha Bethlen Istvánnak sikerül török hadsereg élén megszereznie a fejedelemséget. „Kegyelmed azon legyen, és meg ne ijedjen: mert Isten az, aki a pogány ellen megsegíti az keresztyéneket... Nem kell uram az keresztyénségnek ilyen szép bástyáját, mint Erdélyt pogánynak hagyni... Bizonytalán higgyen kegyelmed, hogy soha én senkinek sem titkon, sem nyíltan nem faveálok, valaki pogánnyal megyen keresztyén fejedelemre; mert az ilyen ember személyválogatás nélkül átokba és excommunicatióba vagy a római anyaszentegyházban.“ Pázmány valószínűleg meglepetve olvasta volna Rákóczinak a török támadását előkészítő portai leveleit, de ezek ismeretében is aligha változtatta volna meg álláspontját: a magyarságnak és keresztyénségnek nem lévén ereje Erdélyt visszahódítani, ezt távol kellett tartani minden kalandtól, melyből török hadjárat és a vazallus fejedelemségnek oláh vajdaság színvonalára leszorítása származott volna.

II. Rákóczi György

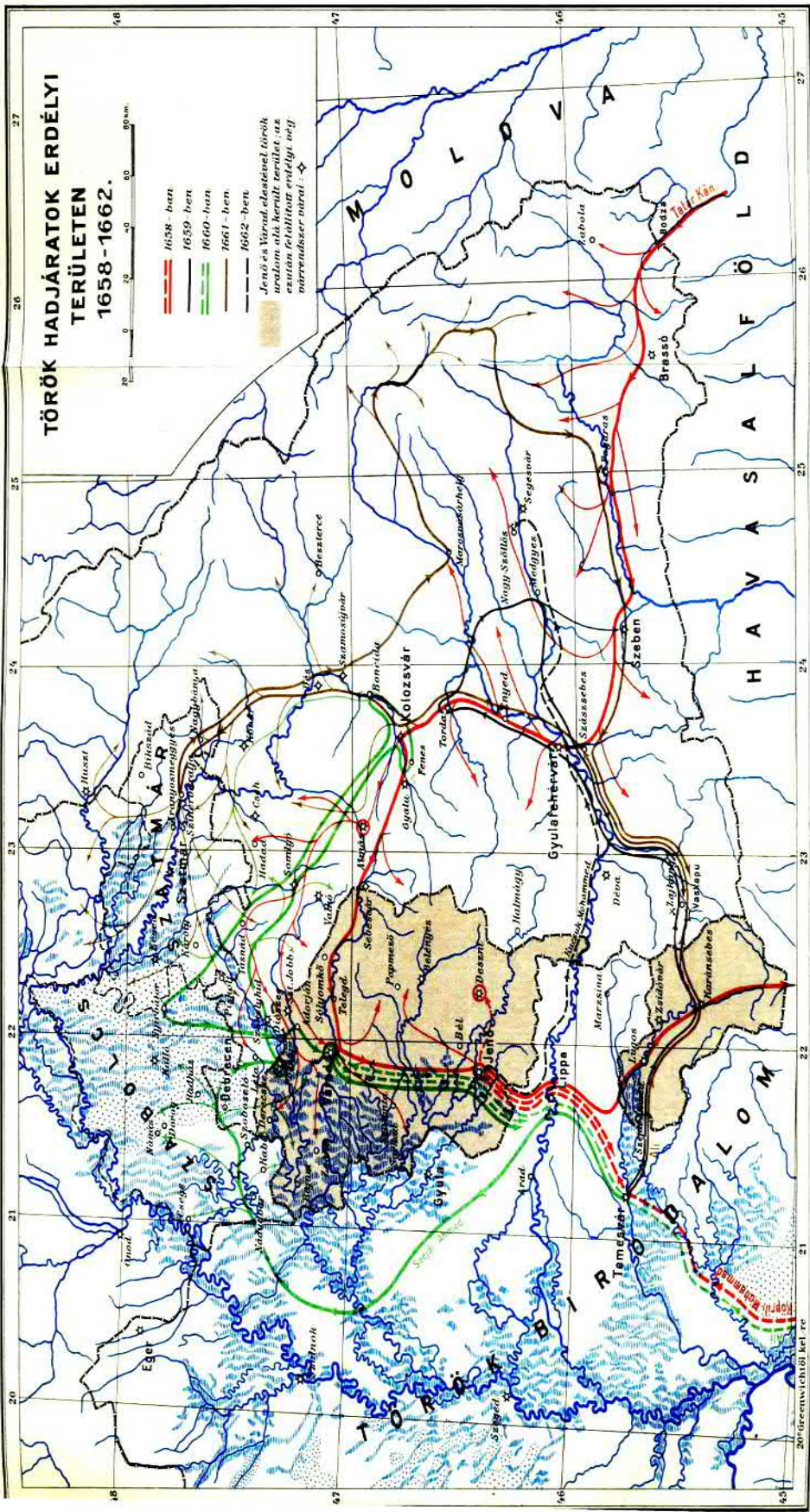
Az „öreg“ Rákóczi fia, II. Rákóczi György 1648-ban, 27 éves korában lépett, atyja halála után, a trónra, miután az erdélyi rendek, nagy vonakodással, még atyja életében fejedelemmé választották, természetesen újból megpróbálva az abszolút hatalom korlátozását, a fiskus jogainak megnyirbálásával, s a szabad kereskedelem helyreállításával. Csak a viasz-, méz- és lókereskedés monopóliumát hagyták meg, a két elsőnek jövedelmét az udvartartásra, az utóbbiét a hadseregére deputálva. Az új fejedelem azonban, atyja példájára, érvényesítette fejedelmi hatalmát, s a kormányzásban legföllebb annyi változás állott be, hogy ő gyakrabban kért tanácsot anyjától, s bizal-

TÖRÖK HADJÁRATOK ERDÉLYI TERÜLETEN 1658-1662.

- 1658-ben
- 1659-ben
- 1660-ban
- 1661-ben
- 1662-ben

Jenő és Várad elutasítását követően az erdélyi terület az oszmánok kezébe került, az autarkidzsár-naként.

mas embereitől, különösen Kemény Jánostól, anélkül, hogy szavukra sokat hallgatott volna. Felesége, a szép Báthory Zsófia, aki házassága kedvéért protestáns hitre kényszerült térni, nem volt befolyással elhatározásaira; testvéröccse, a rendkívül művelt Rákóczi Zsigmond, 1652-ben meghalt; anyjával a presbyterianizmus dolgában különbözött össze, s Lórántffi Zsuzsánna keserű szívvel vonult vissza Sárospatakra, s igazgatta ott a Rákóczi-ház magyarországi birtokait, gondoskodott mély hittel és szeretettel a kálvinista egyházi és iskolaügyről. Bethlen Gábor útján pedig egy elkényeztetett, nagyralátó fiatalember próbált haladni és végre elérni azt, amire elődjei hiába vágyakoztak, a magyar vagy a lengyel korona birtokát.

Egyelőre maga II. Rákóczi György sem tudta, melyiket szerezze meg magának. A svéd király követének 1652-ben elmondotta, hogy a magyarok nem szeretik német királyukat, aki vallásban is különbözik tőlük, s ezért ő volna nekik fejedelemnek a legkedvesebb; neki erre elég kilátása is vün, mert hiszen bírja a legjobb magyar erősségeket és szorosokat, ő a leggazdagabb, — atyjától örökölt kincse kitesz tízmilliót, s ezt Munkácson és Patakon őrzi, anyja pedig vele együtt e birtokokból évi félmillió tiszta jövedelmet szerez — ennyi eszköze lévén, ezzel vagy a lengyel, vagy a magyar, vagy mind a két koronát elnyerheti. Ez esetre a svéd követ rögtön számba vette Lengyelországnak Rákóczi és a svéd király közti megosztását. Persze míg a dolgok ide fejlődtek, a kor szokása szerint végtelen sok és zavaros diplomáciai játéknak kellett lefolynia. Európa ezen délkeleti sarkában, mióta a török elgyengülvén, nem tudta az erőket lezorítva tartani, folytonos marakodás folyt lengyelek, moldvai oláhok, zaporogi kozákok, krimi tatárok közt, akiknek céltalan és értelmetlen küzdelmeit távolabbi szemlélők, Svédország, Moszkva, néha a császár akarták maguknak hasznosítani. Már Bethlen Gábor is beleszólt néha ezekbe a viszonyokba, közvetítvén török és lengyel és oláh között. I. Rákóczi György rendszeren fenn tudta tartani felsőbbségét a két oláh vajda felett, s tekintélye ez európai szem szögből alantasabb körökben oly nagy volt, hogy pl. Chmielnicki Bogdán, a kozákok hetman ja, Báthory István példájára hivatkozva hívta őt meg Lengyelország királyának, miután a lengyel köztársaság seregét tönkrevverte. A levél az öreg Rákóczit ravatalon találta, de politikájára nagy sikert jelentett, miután a lengyel urakhoz korábban küldött követei már a lengyeleket is megmunkálták az ő királysága érdekében. Ebben a délkeleti sarokban azonban folyton változott a helyzet, bár a kozákok egy darabig komolyan a Rákócziaktól remélték, hogyha már a lengyel királyságot nem tudja is a család megszerezni, mégis Erdély tekintélye alatt sikerül magukat a lengyel iga alól felszabadítani. Rákóczi Zsigmond, akit vezérüknek kértek fel, hajlandó a kozákok „elnyomatott szabadsá-

gáért“ síkra szállani: „szabad pengig akárkinek is az igaz ügyet segíteni“, de azért kategorikus rezolúciót nem adhat nekik, mert egyedül a kozákokra támaszkodva nem jó kikezdeni a respublikával, „az tatár hitihez meg igen keveset bízhatik ember“. Tiszta dinasztikus megfontolásokkal van itt dolgunk, melyek közt egy minden rendi befolyástól mentesített uralkodóház tagjai keresik az utakat, hogyan csatolhatnának meglévő országukhoz új tartományokat anélkül, hogy ily lépéseiket országuk szükségletei bármikép is kívánnák. A család moldvai vajdalánnyal kötendő házasság tervével is foglalkozik; 1651-ben a kozákok egyenesen „kozák királyságot“ ajánlanak fel Rákócziaknak. De Lengyelország birtoka sokkal kecsgetetőbb volt. Az orosz-lengyel háborúban a lengyel és tatár harcol az orosz-szál és kozákkal és mindkét fél számít Erdély támogatására; ugyanez volt Rákóczi helyzete az 1655-ben kitört lengyel-svéd háborúban. Előbb a lengyelrel tárgyalt, mit adna fegyveres segítségért, de a trónra pozitív ígéretet nem tudott szerezni. Ez oldalról kiábrándulva, készen várta a svéd ajánlatokat, azon naiv hitben, „hogy egész Kelet és Nyugat tágranyílt szemekkel várja, melyik oldal felé fog hajlani“. Követei már előbb is bejárták a protestáns hatalmakat, s úgy Cromwellnél, mint X. Károly svéd királynál igen hízelgő fogadtatásra találtak. A svéd király megkérdezte követétől, mit csinálnak a bátor székelyek, mire ez biztosítá a királyt, hogy a székelyek most is oly bátran fognak harcolni, mint azelőtt és hogy 30—40, sőt 50.000 székely harcos is van. A király erre szenátoraihoz fordult, mondván: „Látjátok ezt a nagy hatalmat!“, a követ pedig kijelentette, hogy ura, Rákóczi annyira felkészült a háborúra, hogy csak az ellenség hiányzik hozzá. Erre a svéd király bölcsen megjegyezte: ellenséget könnyű találni, és azután annál nagyobb sikerrel vitte be Rákóczit a lengyel háborúba.

Ezt a követet európai körújtára Rákóczi György Comenius Ámosnak, a nagy pedagógusnak biztatására küldte el, s be kellett szólnia Drábik Miklóshoz is, a Comenius-féle chiliasta morva testvérek fanatikus prófétájához. Mert Rákóczit nemcsak az abszolút monarchia természetes iránya, nemcsak a saját ambíciója, hanem azok a homályos jóslatok is sietteték végzetes fegyverfogásra, melyeket Drábik bocsátott ki, már évek óta megparancsolva a Rákóczi-háznak, hogy Isten választottja lévén, vonja ki kardját az Antichristus, a pápaság és a bestia, az ausztriai ház ellen. Comenius rövid sárospataki tanársága alatt ezeket a szálakat szötte, rendületlen bizalommal lévén a veszekedő természetű próféta jóslatai iránt. Előbb Zsigmondnak kellett volna hadba szállani, ennek halála után Györgynek; Comenius maga külön könyvben biztatta Györgyöt, mint Sámuel Sault a szent háborúra. Drábik egyre fenyegetőbb hangú jóslatait Kemény János, a főtanácsos és fővezér vette át Patakon Comenius kezéből; a Rákócziak magyarországi tiszt-

tartója, Klobusiczky és mások is hittek bennük, csak Lóránffi Zsuzsanna utasítá el magától e sötét dolgokat és próbálta fiát a háborúról lebeszélni: „nekem pedig, anyád lévén, nagy rettegésem sokképen; egyik fél mellett is, hogy hadakozzál haszonért, szükséged arra nincsen... az hadakozásnak kezdetit tudja ember, de végét csak az Isten tudja“. Végül is a jóslatok ügyét Rákóczi a nagy theológus Bisterfeldre bízta, aki a morva testvéreknek nem hitt ugyan, de a háborút helyeselte: „A fejedelem kezemben van; ha azt mondom, itt az idő, holnap indul.“ Rákóczi el is indult, miután Kemény János közvetítésével szerződésben megegyezett a svédekkel, hogy lengyel király lesz, de az ország egy részét, a Visztulától északra és nyugatra, nekik adja.

Az 1657-i hadjárat katasztrófával végződött. A fejedelem ugyan Krakót a svédektől átvéve, abba Bethlen János alatt erdélyi őrseget helyezett, majd a svéd királlyal egyesülve, Varsót is elfoglalta, de Lengyelország felosztását akkor sem Mazarin, sem a Habsburgok, sem a török nem kívánta. Miután a dán király betört Svédországba, a svédek hazamentek és egyedül hagyták a felháborodásában könnyekre fakadó Rákóczit, de semmi sem segített, a fejedelemnek vissza kellett vonulnia a kietlen országon át, a lengyelek nem állottak csatát neki. Viszont a török, aki úgyis haragudott rá, hogy fegyveresen tette le a moldvai vajdát és most a két oláh vajda segélycsapatait is magával vitte lengyel földre, mintha csak Ő volna a hűbéruruk, több levelével tiltotta a háborútól, s ez nem használván, a tatár khánt küldte ellene. A kimerült, éhező erdélyi sereg hosszú bolyongás után kiegyezett a lengyelekkel, Rákóczi 1,200.000 forint hadisarcot volt kénytelen ígérni, s azután kis csapattal hazalovagolt, a sereget azonban a lengyel útmutatók Moldva felé menet a tatár sereg torkába vezették; Kemény János hősiességével vezetése alatt csatát veszítve, az erdélyiek vagy elpusztultak, vagy krimi fogságba kerültek.

Az önálló Erdély bukása

Ezzel tulajdonképpen el is tűnt Erdély önálló léte, rövid, fényes csillogás után. Bocskay István koncepciójának félszázadnál hosszabb élet nem adatott, mert kiderült, hogy a törökre támaszkodó Erdély, ha az állami lét természetes attribútumait, külpolitikai célokat és eszközöket igénybe meri venni, előbb-utóbb prédájává lesz a török kéznek, mely mindegyre kész lecsapni reá. A katasztróféért lehetetlenség egy személyt okolni, hiszen II. Rákóczi György csak nagyobb bátorsággal és kevesebb óvatossággal folytatta azt a dinasztikus politikát, amit elődei és amelynek követésére őt a fejedelmi hatalom abszolút természete egyenesen ráutalta. Amint ebben az országban számtalan országgyűlésen senki fel nem mert szólalni a legelőkelőbb uraknak törvénytelen, mert idézés nélküli, s nem is in flagranti történt elfogatása és elítéltetése ellen, amint itt

a rendiség, melynek természetes központja Budavára, s az ott működött rendi testületek voltak, levágatva a magyar rendiség testéről, önmagából semmiféle ellenőrző, a fejedelmi hatalmat korlátozó apparátust nem tudott kifejleszteni, éppen így nem várhatjuk tőle, hogy a fejedelmi hatalom dinasztikus céljainak útjába állott légyen. A Rákóczi-ház pedig Erdélyben és Magyarországon oly hallatlan vagyontestet és hatalmat halmozott össze, hogy ennek birtokában érhető, ha tervei magasra röptültek. Csak egyről feledkezett meg, arról, hogy Erdély egész létalapja, történeti értelme, Zápolyai János óta úgy, mint Bocskay koncepciójában, a töröknek dunai hatalmi állása. A török koncepció csak kis Erdélyt tűrt meg, s ha Bethlen és az öreg Rákóczi kötelességtudó munkájuk helyett országot az oláh vajdaságok színvonalára süllyeszti le, a katasztrófa bizonyára kikerülhetne volna utódokat. De Erdély rövid fénykora, 1613-tól 1657-ig, túlságosan fényes volt, semhogy a török elszenvedhette volna.

A betegen hazatérő Rákóczit az ország még visszafogadta volna, de a török bosszút esküdött ellene, s a török akarátával szemben nehéz volt magát tartania. Igaz, az országgyűléstől fejedelemmé választott Rédey Ferenc csakhamar visszalépett, de már Barcsay Ákosnak, Rákóczi helytartójának fejedelemségét a török is támogatta. Rákóczi a császárnál keresett pártfogást, akinek visszatérést ajánló követére, Szelepcsényi György püspökre annak idején Przemyslnél nem hallgatott. Mint Pázmány Péter előre érezte: a magyar királyság képtelen lévén aktív fellépésre, az az Erdély, mely most kihívta maga ellen a törököt, védtelenül pusztult el. Rákóczi hőiesen küzdött a török seregek ellen, bár közben lelki depresszióinak hatása alatt, részben vagy egészben, világosan vagy homályos szavakkal visszavonulásra is hajlandó volt. A töröktől kinevezett Barcsayt azonban nem tudta kiűzni, s 1660 májusában a török ellenében elvesztett fenesi csatában halálos sebeket kap, s Váradon meghal. Utána Kemény János, a krimi fogságból megjött fővezér, régi tapasztalt katona éri el a polcot, mely, saját véleménye szerint, rég megillette volna: 1661 elején az országgyűlés fejedelemmé választja, Barcsay lemond, de mikor mégis újra érintkezésbe bocsátkozik a törökkel, Kemény János őt az országgyűlés felhatalmazásával elfogadja, majd testvérével együtt megöleti. Maga Kemény hiába egyesül a megmentésére Erdélybe küldött Montecuccoli seregével, az óvatos császári vezér Kolozsvárról visszafordul, mielőtt fizetetlen, éhező seregével veszteséget szenvedne, Kemény pedig újra Erdélybe nyomulva, 1662 januárjában Segesvár mellett, a szöllősi határban a törökkel megütközve életét veszíti.

A Rákóczi-ház bukására következő esztendők kiszolgáltatják Erdélyt a török leplezetlen vérszomjának és pénzsóvárgásának, azon motívumoknak, melyek érdekében a porta ma-

gyarországi birtokaiért mindenkor kész volt körömszakadtáig harcolni. Szeidi Ahmed budai basa, Ali basa szerdár, tatár khánok és a két oláh vajda éveken át keresztül-kasul járták, rabolva, sarcolva, pusztítva, öldökölve az országot a Tiszától, Debrecentől és Huszttól kezdve a székely hegyekig, melyeknek lakói most ismerik meg igazában a török hűbérurat és tatár seregeit. Jenőt maga Köprili Mohammed nagyvezír veszi be. Ekkor pusztul el Fejérvár is, vele Bethlen Gábor palotája: „lefüggő aranyas mesterséggel csinált szép olasz mennyezetei, faragott kövekből, fejér márványkőből való padimentomi leszakadoztanak és elolvadtak minden ékességi“. Minden egyes sereg ezrekre menő rabbal távozik az országból, s a pusztítás minden látható ok nélkül megy végbe, mert hiszen Rákóczitól már elállóit az ország, újra és újra fellángol a töröknek évtizedeken át elfojtott dühe és megvetése a kis ország ellen, mely már túlságosan kimutatta az ő hatalmas fejedelmei alatt, hogy csak név-lég van neki alárendelve. A lakosság most néhány évre komprimálva és hatványozottabban éli át a magyarországi török háborúk borzalmait: a fenesi csata után Szeidi Ahmed Kolozsvárra küld „száz öreg késért, a fejeket nyúzni“, s a keresztény fejeket szalmával kitömve, tíz szekérre rakatva Konstantinápolyba küldi, ahol azokat garmadába szórják, s a „véresszájú aggastyán“ nagyvezír paripáját rájuk ugrasztja, hogy végül is a háromezer magyar fej kutyák étkéül szolgáljon.

A török most, a végleges bukást megelőző önbizalmi rohamban, Erdéllyel egyszersmindenkorra végezni akar. A basák és bégek, félretéve minden formalitást, személyesen jelennek meg az országgyűléseken, s ott szemben szidalmazták a rendeket, mindegyre több és több sarcot követelve. A Barcsayt elfogadó 1658 novemberi marosvásárhelyi gyűlésen Musztafa belgrádi bég előbb kioktatja a rendeket: „Nyissátok meg az szemeteket, mi nálunk Törökországban az fának az ágait megnezik, mint nőttenek ki az tövökből, s az mely ág rossz gyümölcsöt terem, azt elmetszik s más jó ágat tesznek beléje. Ti is, aki nem igaz az hatalmas török császárhoz, a nyakát annak messétek meg, a jószágát adjátok más igaz jámbor vitéz embernek“ — s azután egyenkint hűségnyilatkozatra kényszerítve a jelenlevőket, a csiki székelyeket rögtön el akarja zárni, mondván: „Nektek az szemetekből is kiismerszik, hogy hamisak vadtok, az mentétekbe bevonjátok az orrotokat, félre nézve, félválra mondjátok, hogy az császárhoz hívek vattok, de hamis az szüvetek“, egy követet nyakánál fogva akar kivonni, s csak amikor megmagyarázzák, hogy az ország törvényei is megbüntetik az ilyen gonoszokat, csendesedik le, a a a a-t sóhajtozva. Legtöbbet Barcsay Ákosnak kellett szenvednie, akivel a basák úgy bántak, mint lovászegényükkel, s folytonos halálos fenyegetésekkel sajtolták ki belőle a pénzt

és újabb erdélyi területeket. Barcsay nem elég, hogy Lúgost és Karánsebest átadta nekik, Erdély nyugati végbástyáját is követelték tőle, a nagyvezír megírta neki, hogy „mostan hatalmas császáruk akarja az, hogy Vár adót elvegye, mivel ők voltak árulók... de váljon Vár adó kié? Ha azt mondjátok Erdélyé? Erdély nem hatalmas császáré-é?” — s mikor Barcsay nem tudta nekik megszerezni, láncot vernek az erdélyi fejedelem lábára, akivel szemben különben rendes beszédmódjuk az ilyen: „hatalmas császáromnak szent áldott fejére esküszöm, hacsak valami kicsin áruításban megtalálunk is érni, ha teljességgel az ökör szarvában bújnál is, onnan is kikeresünk, s még az eb Rákóczinál is nagyobb ellenségünk lennél, így-é jobb?” Hogy az ország erélyes fejedelem híján mennyire tehetetlen volt, erre jellemző, hogy Vár adó maradt minden országos segítség nélkül, — a magyarországi segítség kudarcát más viszonylatban fogom említeni, — s a városi polgárok néhány biharmegyei nemessel együtt védelmezték hősiesen, elhanyagolt bástyák mögött, minden katonai tapasztalat nélkül. A várban elég tüzes szerszám, gránát, lapda volt ugyan, de egyetlen patantyús sem, aki azokat dobni tudta volna, úgyhogy a gránátokat kézbe sem merték fogni, s így csak ágyúval, puskával, karddal állottak ellen, de mégis oly sikerrel, hogy Ali basa véres ostrom után 1660 augusztusában csak hitlevélre tudta megvenni a várost, védőit Debrecenbe eresztve.

I. Apafi Mihály

Végül is Ali basa szerdár, Barcsay halála után nem találván erdélyi urat, aki a fejedelemséget elvállalta volna, a táborhelye közelében lakó Apafi Mihályt nevezte ki fejedelemmé, elismertetvén őt az 1661 novemberi országgyűléssel. Az új fejedelemnek, akit Kemény János halála az utolsó ellenfejedelemtől is megszabadított, főfeladata az adó és sarc beszállítása volt. A portai adó Barcsay óta 40.000 aranyra emeltetett, ennyit szabott meg az Apafinak adott athnámé is, de még sokkal súlyosabbak voltak a sarchátralékok. Csak 1658-ban 500.000 tallér hadisarcot vetettek ki a törökök; Apafi az első évben háromévi hátralékos portai adót és sarchátralékra 110.000 tallért fizet be, nemes urak és szász polgárok ékszereiket viszik és olvasztják össze, hogy a török megszállástól megszabaduljanak, amely azonban még két esztendeig eltartott.

Apafi Mihály lassú észjárású, inkább tehetségtelen, emellett részeges, a borivás hatása alatt hirtelenharagú ember volt, aki mellett a politikai dolgokat felesége, Bornemissza Anna vezette, nagy vagyonszerző, zsugori, okos asszony. A rendek ugyan most is megpróbálták a fejedelmi hatalom korlátait felállítani: már a Barcsay Ákossal elfogadtatott kondíciókba is bevették, hogy követségeküldést, szerződéskötést országgyűlés nélkül nem végez, tizenkét tanácsosát az országgyűlés választja és ha a három nációnak „maga hasznára” bármit határoz, azt a fejedelem

köteles elfogadni és artikulusba íratni. Ugyanezekre kötelezte az országgyűlés Apafit is, külön körülírva a nemesi szabadságokat, megszabva, hogy a székelyek és szászok maguk választásuk tisztviselőiket és hogy a homagiumon kívül külön hűség-reverzálisokra, „kénytelen szolgaságra“ ne kényszerítse őket. Papiroson valóban kiterjedt rendi jogok ezek, de a közélet továbbra is a régi formákban maradt: vármegyék, székelyek, szászok az ő autonóm köreikben éltek, melyeket a fejedelem alig érintett, — még a vármegyei főispánok kinevezési jogával sem igen mert élni, s ráhagyta a vármegyékre, hogy főispánt válasszanak maguknak, akit ő azután megerősít, — az autonóm körökön felüli államéletbe azonban a rendek ezután sem folytak be nagyobb mértékben, s így a tehetségtelen Apafi hatalma szinte épp oly korlátlan volt, akárcsak Bethlen Gáboré.

Ha szabad összehasonlításokat tennünk, Apafi udvara és hatalma nem sokban különbözött egy-egy német duodec-fejedelmétől, ahol a főszemélyek mindnyájan közletről ismerték egymást és a politika ügyeit családiasán, folytonos pletykák, hatásköri és rangsorbeli veszekedések közt intézték el. Hiszen még az országgyűlés tagjai is régi ismerősök, rokonok, atyafiak voltak, akik nem egyszer engedtek meg maguknak tréfákat, így mikor Mikes Kelemen nevében cigány vajdaságot kérő folyamodványt olvastak fel nagy hahota közepett az 1664. évi országgyűlésen, vagy mikor a fejedelem udvari bolondjával tárgyaltak. Az ügyek intézésébe Bornemissza Annán kívül az atyafiság más asszonyai is befolytak: Kemény Jánosné Lónyay Anna, Zólyominé nagy szerepet vittek a pártéletben, különösen pedig Szentpáli Jánosné, a fejedelemasszony nővére. Keményné és Zólyominé az Apafi-pártiak csak „táltosoknak“ csúfolták. Az egész koma-társaságban — mindegyre édes komámuramok szerepelnek a politikai levelezésben — legnagyobb befolyása Teleki Mihálynak volt, a partiumból beszármazott nemes úrnak, aki Apafi mellett hadvezér és a diplomácia intézője lett, tisztelői őt „a méltóságos fejedelem és az nemes Erdélyország Atlaszának“ nevezték. Bornemissza Annávali rokonsága fölmentette őt az udvari tányérnyalástól, mely más tanácsuraknak egyedüli felemelője volt, így Székely Lászlóé, Naláczi Istváné; ez utóbbit barátai kedveskedve „önagysága szép hopmesterének“, „a brassai asszonyok szép szeméinek nézésétől megrészegeedett kopaszfejű uramnak“ nevezték. A többnyire egyszerű sorból felemelkedett tanácsosok azután kihasználták a fejedelmi hatalom korlátlanságát, s ennek leple alatt üzleteket kötöttek, strómannok által saját maguk vették bérbe a vám- és só jövedelmeket, anélkül, hogy megtorlásra valaki is gondolt volna. A kormányzat tekintélye leszállóit ugyan, de az udvaron kívül nem volt politikai intézmény, mely veszedelmessé lehetett volna a fejedelemre és tanácsuraira, akik minden külső gátlás nélkül adhatták át magukat szenved-

délyeiknek. A magyarországi bujdosók követe, Ispán Ferenc írja az Apafival folytatott érintkezéséről: „Az fejedelem önagsága már engem háromszor rávött az italtra, eleget reménykedém ugyan, de bizony mindenkor többet kellett innom kelletténél“, maga Bornemissza Anna pedig fogadkozik, hogy a menekült magyarokra többet nem fog hallgatni, mert tudja, hogy Szuhay Mátyás azt mondta, hogy egy sereg disznót se bízna a fejedelemre; — Apafiné fel van háborodva, hogy a bujdosók most mégis hozzáfutnak segítségért. A fejedelmi önértet annál féltékenyebben nézte a neki alárendelt tanácsosokat, s elég volt a pusztá gyanú, valami asszonyi pletyka, hogy fogságba, száműzetésbe, esetleg a halálba küldessenek. Még I. Rákóczi György alatt sem volt annyi nótázás, mint a különben jóindulatú Apafi korában; alig múlt el országgyűlés, hogy a tanácsurak maguk közül, vagy a többi főúr közül valamely gazdagabbat, eszesebbet, hatalmasabbat félre ne tettek volna. Már 1662-ben kezdték a Kemény-pártiak nótázásával, 1666-ban Bethlen Domokost, Szilvási Bálintot zárják el, Zólyomi Miklós pedig, aki Bethlen Istvánnak nőági örököse volt, Vajdahuny ad birtokát elvesztve, a portára szökik állandó trónkövetelőnek. Ettől kezdve aztán nagy csomó ember kerül rabságba azon címen, hogy Zólyomival érintkezik, így mindjárt Paskó Kristóf is. Mivel a fejedelem borittas állapotban hirtelen haragú, s szinte beszámíthatatlan volt, egy-egy bejáratos ember akárkinék elfogatását is aláírathatta vele, s ilyent utóbb még Bornemissza Anna is csak nehezen tudott visszavonatni vele. A tanácsosok közt ilykép valóságos félelem-psychois fejlődött ki; mindegyik remegett a pozíciójáért, életéért és iparkodott a másikat, a többit eláztatni, mielőtt őrá kerülne a sor. 1671-ben a tanácsosok, megijedve a fejedelemtől, ligát kötnek maguk között, kötelezve magukat egymás közös védelmére, — persze, mikor a fejedelem megtudja ezt, s nótára idézi őket, egy ártatlan kapitihára, Boér Zsigmondra tolják az egészet, akit nótán el is ítélnék, de később kegyelmet kap. Alig volt ebben a korban kiválóbb ember, aki legalább egy-két napig vagy egy-két hónapig börtönben ne ült volna, így Fleischer András, a szászok nagytekintélyű vezére, így az ifjú Bethlen Miklós, a legműveltebb erdélyi főúr s atyja, János, a kancellár és történetíró. Tragédiává nőtt ez a sok kis komédia Bánffy Dénes esetében, aki elegánciában, bátorságban, hatalomban mindenkít felülmúlt, politikailag Teleki Mihállyal szemben a németbarátság híve volt, Kolozsvárnak, mint immár végvárnak Várad ellen, főkapitánya, szókimondó ember, a fejedelemaszszonnyal atyafiságban. A duodec abszolútizmus alatt ekkor már levélben sem mondhatta meg senki véleményét, s mikor Bánffy a magyar menekültek fegyveres megsegítését nem helyeselve, egy barátjának cédulán megírta: „jobb volna a nyomorodott hazának vesztég ülni, mert bizony sem írunk, sem

szelencénk“, a cédula Apafi elé került, aki szörnyű haragra lobbant, hogy ő nem borbély, akinek íra és szelencéje legyen, s már ekkor, 1665-ben, megfenyegette Bánffy Dénest. A nagyúr azonban ezután sem tartóztatta magát nyilatkozataiban, szitkozódásaiban: „igazán nem hiában vesz ez a hitvány ország el“, írta egyszer, úgyhogy végül is mindenki fenyegetve érezvén magát, az urak 1674-ben ligába állottak ellene, — alkalmul szolgált Bánffynak túlságosan önálló végvári működése, amennyiben kolozsvári főkapitány lévén, a várad ellen előbb hadat állított fel, s utóbb vele a végek védelmére egyezményt kötött. A tanácsurak, ligájuk értelmében, közfelkelést rendeltek el és magával Apafival is aláírták, hogy mellőlük „Bánffy Dénes kedvéért el nem áll... s ha teheti, elfogatja“. A gyanútlan Bánffy szeretetteljes levelet írt Telekinek, aki pedig maga fogalmazta a ligát, melynek segítségével a zabolátlan nagyurat elfogták, országgyűlésen elítélték, kivégezték, — a Bornemissza Annától kieszközölt kegyelem elkésve érkezett meg. Birtokain a fejedelem és az urak osztozkodtak, de már a következő évben követte a bukásban nagy ellensége, Béli Pál, a székelyek vezére, aki elfogva, majd hitlevélre kibocsátva, utóbb több társával török földre menekült. Végül is 1682-ben, a török táborba menetel előtt Apafi jónak látta eltöröltetni az „átkozott ligát“, mely „istent és minden keresztyén nemzetet és igaz hazafiát irtóztat és lelki ismeretét is sérti“. Az országgyűlések persze mindenkor főt hajtottak, még a szászok is rászavaztak a nótákra, ha már azokat az ország vezetői, a magyar urak, jónak látták. A rendek különben 1687-ben maguk között is concordia-levelet adtak ki, kölcsönösen megbocsátva egymásnak, az utolsó pillanatban, az állam feloszlása előtt.

Ilyen kormányrendszer mellett vetődött fel Erdély létkérdése, előbb a bujdosókkal kapcsolatban, akik a magyarországi német abszolutizmus ellen kértek segítyt, azután Budavár visszafoglalásakor, ami tulajdonképen Erdély különlétének földrajzi és hatalmi feltételeit egyszerre megszüntette. Nem csodálható, hogy Erdély e nagy változásokban távolról sem játszhatott aktív szerepet, egyebet nem tehetett, mint folyton tárgyalni, protestálni, könyörögni, s bevárni, míg a császári seregek bevonulnak és az ország szabad fejedelemválasztását megszüntetik. A bujdosók ügyében hasonló eredménytelenségre kárhoztatta Erdélyt a belső gyöngeség, a had- és pénzügynek elhanyagolása. A fővezér, Teleki Mihály saját seregéről mondja, hogy „rettenetes prédálók, szófogadatlanok, csak az egy élő Isten vigyáz reánk“, s amint láttuk, hogy Váradon, a fővégyárban sincsenek pattantyúsok, hasonlóképen hiányoznak tanult tűzmesterek egyéb várakban is; a fejedelemasszonynak, Bornemissza Annának kell gondoskodnia, hogy mikor egy idegen pattantyús betéved Erdélybe, ez egyik városból a másikba küldessék, hadd tanuljanak tőle, mivelhogy „az egy

porcsináláshoz tudunk, azonkívül semmit sem“. Az állami élet tisztán az udvarban koncentráldott, s míg ott a tanácsurak meggazdagodtak az Apafitól nyert adományokból, addig a végvári szolgálatban, Teleki Mihály panaszai szerint is, fizetetlenek voltak a fejedelem „hű embereid

Erdély kis, védtelen provinciaként hullott vissza a magyar koronát viselő Habsburgok monarchiájába, de önálló állami léte, mely tulajdonkép csak Bocskaytól tart Apafi haláláig, nem múlt el mélyrehatóbb benyomások nélkül az akkori nemzedékek felett. Külön meg fogjuk szemlélni a vallási viszonyok speciális alakulását, mely bár távol volt az egyenjogúsítástól, de mégis lehetővé tette különböző felekezetűeknek egymás mellett békességben élését, tehát ezzel a de facto-helyzettel kiképezte, iskolázottá tette a lakosokat a később bekövetkező toleranciára. Az erdélyi katolikusok és protestánsok későbbi barátságosabb együttélése, melynek annyi szép példája látható korunkban, már az önálló fejedelemség korára vezethető vissza, s egyik aktívuma Erdély Magyarországtól való különletének. Bethlen és a Rákócziak államának nagysága is mély benyomásokat hagyott hátra az erdélyi lélekre, mely immár nemcsak ressentiment-nal kapcsolatban érezte erdélyi voltát, mint mikor Basta korában megállapította, hogy minden rossz Magyarországból jön reá, hanem lassankint, a XVII. század második felére, már hozzászokott ahhoz, hogy Erdélyre, mint valami különálló, öncélú, a magyar céltól különböző alakulatra gondoljon és reá büszke legyen. Itt kétségtelenül hatása volt Bethlen Gábor példájának, aki Erdélyből indult Magyarország meghódítására, s ezzel kortársai és az utódok gondolkodásában a súlypontot Magyarországról Erdélyre helyezte át. Hogy Erdély az első, az igazán erős államalakulat, melynek Magyarország csak függeléke lehet, ez a szinte tapasztalati tény lesz egyik eleme az új erdélyi gondolkodásnak, melynek egyik korai, de rendkívül jellemző tényét Szalárdi János, a levéltárnok-történetíró, Várad egyik hősi védelmezője nyújtotta, aki 1664-ben Magyarország meghódítását és Erdélyhez csatolását ajánlta Telekinek, mert Erdély helyzete rossz, nagy a török adó, bizonyos határunk sincs, athnáménk sincs megfelelő, s „igen féltő, ha most ez a szegény haza (Erdély) is annak az darab ország hódolásának alkalmatosságával lábra nem kaphat, azután soha ezt az alkalmatosságot meg nem találja és így csak az földön marad“. Szalárdi gondolatmenete szerint, melyet a transsilvanizmus egyik első megnyilatkozásának tarthatunk, Bocskay és Bethlen nyomdokain fel kell használni a magyarságnak a német nemzettől való elfordulását és vallási elnyomtatását, hogy azon „darab ország“ Erdélyhez csatoltatva, ennek helyzete javuljon, nagy igája és elviselhetetlen adózása enyhüljön. Ilyen gondolatmenet korábban, mielőtt Bethlen Gábor megalakította az erős, mindenütt imponáló erdélyi államot.

teljességgel elképzelhetetlen; a XVI. századi Erdély maga volt független, kiegészítő rész és a dolognak meg kellett fordulnia, hogy a transsilvanus-gondolat talajt kapjon maga alá és abban gyökeret verjen. Ezen gondolat alapelemeit Bethlen és Rákóczi állama szolgáltatta, további kifejlődésére nagy hatással volt az állam bukásán érzett keserűség, amint az Cserei Mihálynál és Bethlen Miklósánál, a transsilvanizmus e nagy formulázóinál meg fog nyilvánulni.

Addig is szinte állandóvá lesz a század második felében a magyartól elkülönített erdélyi haza kultusza, melyben vezető szerepük az udvari prédikátoroknak van. Erdély fogalma ekkor még elsősorban protestáns fogalom, ragaszkodnak hozzá szász lutheránusok és magyar kálvinisták, összekötve azt az ő vallásukra vonatkozó fogalmakkal. Tolnai F. István 1663-ban Radnóton a „haza békeességéről”⁴ prédikálván, a jó hazafi kötelességét a „hazánkban levő Isten ecclesiájának” előmozdításában látja és mikor a haza javára szolgáló eszközöket felsorolja, II. Rákóczi György szerencsétlen hadjáratára célozva, megemlíti: „az ország igazgatásában nem kell a fejedelmeknek, s tanácsuraknak Istent késérteni, nem kell magokat vakmerőségre adni és vetni, hanem szükséges és hasznos tapogatva járni”, — íme, a külön, a magyartól elvált történet eseményei így szülnek történeti tanulságokat, melyek hasonlóképpen mások, mint a magyarországiak, s így termékenyül meg a fényes és szomorú múlt, erdélyi múlt, emlékezetével, a magyartól függetlenül, az alakulóban levő erdélyi lélek. Ez nemcsak a magyartól függetlenül, hanem azzal többé-kevésbé tudatos ellentétben született meg, az ősi lelki egységet megjelenése kettéhasította, s ezt a változást jól érzékelteti mindjárt a független Erdély legelső idejében Esterházy Miklós nádornak I. Rákóczi György egy embere előtt tett nyilatkozata, mely egyenes tagadása Erdély Öncélúságának: „eszeveszett bolond, aki azt tartja, hogy valami magánosán való magyar fejedelemség ezt a nemzetet és hazát megtarthatná”. A keleti fél a végleges bukás előtt alig egy évtizeddel álmokat sző, hogy a magyar királyságot egészében vagy részekben elszakítsa a Habsburg-háztól és a nyugati kapcsolattól: ugyanekkor a nyugati fél a nemzeti élet alapfeltételének tartja a magányból és a gyöngeségből a nagy középeurópai hatalom szárnyai alá menekülést, bár jól tudja, hogy a Habsburg-védelemnek nagy árát kell naponkénti szenvedésekkel fizetnie. Menekülés ebből a helyzetből csak a nemzeti erők egyesítésével volt várható, s ezért kellett, a nemzeti történet logikája szerint, Erdély önállóságának végül is megszűnnie.

A VALLÁSI KÉRDÉS A KATHOLIKUS RESTAURÁCIÓ

OKÁBÁK! egyességnek szerzője az egy vallás és ha megelegyítettett, mindenkor háborúságos. — Az igazán okos és bölcs fejedelemnek tehát az Egy Istennek vallásán és tiszteletén kívül nem kell mást megtartania, de meg kell büntetnie azt, ha ki megelegyíti. Méltán helyeztetik az Istenhez legközelebb, ki az isteni felségért bosszút áll“. „Annak okáért ez az mi állhatatos értelmünk, hogy egy országban egy vallást kell tartani“, így olvasható ez Justus Lipsiusnak, a XVII. században Magyarországon annyit olvasott racionalista, mérsékelt machiavellista írónak Laskai Jánostól, öreg Bethlen István csesedi prédikátorától készített fordításában.

Vallásszabadság és tolerancia a 17. században

A század vallásos viszonyait vizsgálva, meg kell szabadulnunk attól a szemlélettől, mintha a XVII. század harcaiban az egymással szemben álló felek valamelyike is az egyetemes humanizmus, tolerancia és elvi vallásszabadság híve lett volna. Amint már a nemzetiségi kérdés vizsgálatánál is tapasztaltuk, hogy akkor is voltak ugyan nemzeti minoritások, de a viszonyok megítélésében végzetesen tévedtünk volna, ha mai, vagy akár XIX. századi minoritásfelfogásunkat vetítettük volna vissza e lényegileg más viszonyok közé: éppen így a történeti módszer durva megsértése volna, ha a racionalizmus és XVIII. századi tolerancia óta kifejlődött vallási gondolkodást akar-nók feltételezni a XVII. századi küzdő felek egyikénél vagy másikánál. Ami nem azt jelenti, hogy az akkori vallásharcok nem járultak hozzá eredményükkel, végső fokon a XIX. században immár általános vallási rendszer kialakulásához, melynek értelmében különböző felekezeti emberek vegyesen, területi tagoltság nélkül élnek ugyanazon polgári közösségekben. Az együttélés, az egymás tolerálása, eltűrése hosszú századok alatt fejlődött ki és e századok alatt minden vallási kisebbség, mely élni akart és életéért üldöztetést szenvedett, kétségtelenül hozzájárult a tolerancia későbbi győzelméhez, Angliának századokon át elnyomott katolikus hitvallói csak úgy, mint a pozsonyi törvényszék gályarabjai és a francia dragonnade-ok

emigránsai. A történeti tévedés az volna, ha ezen elnyomottakban a későbbi, racionalisztikus tolerancia védelmezőit látnok és ha elnyomóikat későbbi, akkor még csirákban is alig meglévő társadalmi elvek alapján idéznők a történet törvényszéke elé. A tolerancia és vallásszabadság gyakran említetik a vallási harcokban, de mindenkor az elnyomást szenvedő kisebbség részéről, amely kisebbség azután, ha hatalomra jutott, ugyanolyan elnyomást érvényesít másokkal szemben.

A vallásharcokat a tolerancia igazi szülője, a racionalizmus és voltaireianizmus valamikor egyszerűen örültségnek, az emberi esztelenség, sötétség produktumának minősítette. Ha ez így volna, akkor a történészek könnyű munkája volna, mert lelki betegségek történetével más tudományág foglalkozik. A valóságban a XVI. és XVII. század vallási története a legkomplikáltabb problémák egyike, nemcsak azért, mert a problémák utóhatásaikban ma is élnek, hanem azért is, mert a vallási élet megnyilvánulásai akkoriban lényegesen más társadalmi és politikai struktúrában jelentkeztek. Manapság egy állam, egy nemzet, egy vallás követelménye néhány, a történettől elkényeztetett népen kívül mindenütt másutt csak a vallásos lélek jámbor óhaja lehet, melynek megvalósítására mai társadalmunk és politikánk teljességgel alkalmatlan: akkor azonban, a fent közölt Justus Lipsius részlet szerint a politikának alapelve volt az, amit ma elfogadhatatlannak jelentene ki minden vegyes vallású állam bármely népképviselője. Igaz, akkor is érezték az egyvallás követelésének emberi sorsokra súlyos következményét: ugyanezen író, aki egymásután a katolicizmusnak és különböző protestáns felekezeteknek híve volt, s akinek munkái nálunk protestáns fordításokban közkezen forogtak, „Európának mostani állapotján“ így kesereg: „melyet megvallom könyhullatás nélkül nem nézhetek, mert kegyességnek színe alatt sok ezer emberek vesztenek és vesznek el“, de azért ő sem állítja fel a korlátlan vallásszabadságnak, minden vallás megtörésének elvét, hanem büntetendőknak tartja azokat, akik „magok is rosszul értenek az Isten és a bevett szentségek felől s egyebeket is azon értelemre támadások által hajtanak4-, viszont nem büntetendők, akik „külön vétkeznek és csendességben élnek“, ezeket nem kell felettébb cirkálni és elövonni, inkább tanítani, mint kínozni.

Ez a nyilatkozat utolsó részében már engedmény volt a vallások együttélésén dolgozó tendenciával szemben, de az egész gondolkodás mai európai törvényhozásunk szempontjából kétségtelenül túrhetetlen türelmetlenség jele. Akkor azonban normális helyzetben katolikus és protestáns egyformán ezen a véleményen volt és a vallásgyakorlat szabadságát csak akkor hangoztatta, amikor erre neki, a saját érdekében szüksége volt. Ez az, amit a vallási múlt kutatója „kisebbségi türelmének“ nevez. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy akkor minden

ember, leszámítva néhány humanista vagy udvaronc libertinust, vallásos lélek volt, aki az ő saját vallásos meggyőződése értelmében, az emberek lelki javáért és Isten dicsőségéért látta szükségesnek az ő egyháza kizárólagosságát. Itt nem szükséges Béza Theodorra hivatkoznunk, s az ő eretnekellenes kálvinista tanára: a mai protestáns és katolikus tudomány, amennyiben valóban tudomány, megegyezik abban, hogy a XVII. század végét és a XVIII. századot megelőzőleg az európai kontinensen sehol sem lát, a protestáns táborban sem, elvi vallásszabadságot és toleranciát. Ez utóbbiak csirái ott szunnyadtak Hugo Grotiusnak, a gomarianusoktól üldözött arminianus filozófusnak irataiban, de tömeghatásuk Angliában csak a század végén, a kontinensen még később kezdődik. Addig mindkét fél, katolikus és protestáns, egyformán vallási parancsot lát abban, hogy saját vallásának egyeduralmát minden eszközzel biztosítsa.

Idegen író nyilatkozataival kezdtem e fejezetet, amelyek protestáns fordításokban közkézen forogtak, mert ezzel is bizonyíthatjuk, hogy Magyarország e téren is beletartozott az akkori kultúrközösségbe, s a nyugati ideák itt akkor is egészükben érvényesültek. Hazai viszonyainkat a XVII. században annál könnyebben megérthetjük, mert ezek a korábbi, XVI. századi talajból nőttek ki, s az események motívumai közt ugyanazokkal találkozunk, mint már a XVI. században, a hitújítás elterjedésénél. A vallási érzés nyilvánulásai most is társadalmi, jogi és politikai kötöttségben jelentkeznek, Erdélyben úgy, mint a magyar királyságban; most is a földesúri hatalom, a jus patronatus, és a fejedelmi hatalom szabják meg, vagy akarják megszabni az alattvalók, a tömegek vallási életének irányát; ezzel párhuzamosan a kisebbségek igénybe veszik a lelkiismeret szabadságának ősi érveit, de amikor és ahol uralomra jutnak, ugyanezen érveket mély vallásos meggyőződéssel hagyják el. Vizsgálódásunk eredményeként nem fogjuk elképzelni, hogy a vallásszabadság és szabad gondolat dolgában Európát megelőztük, hiszen ha ez igaz volna, úgy őseink ez Európaszerte vallásos korbán kisebb vallásos érzéssel, langyosabb hitben éltek volna, mint más népek. A magyarországi vallásharcok tényleg nem is képviselték Hugo Grotius és ritka követőinek filozófiai rendszereit, hanem erős hittel bíró emberek küzdelmei voltak saját hitük egyeduralmáért, s ahol ez nem volt lehetséges, ott legalább a saját hitnek szabad gyakorlásáért. Az már az általános szellem-történeti értékelés körébe vág, hogy a királyságbeli protestánsok, az erdélyi katolikusok és unitáriusok, más vallású államhatalom uniformizáló törekvéseivel szemben fenntartva magukat, ezzel valamiképen az egyetemes toleranciának, az európai, keresztény vallások társadalmi egymásmellettiségének elvét is szolgálták. De akkor tényleg, bizony ők mindnyájan a saját vallásuk szolgálatában küzdöttek, távol kompromisszumoktól és lagymatagságtól.

A XVI. század leírásánál tapasztaltuk, hogy a protestantizmus szinte az egész országban elterjedve, nem változtatta meg a vallási élet társadalmi feltételeit. A protestáns individuum éppen úgy beleilleszkedik az akkori társadalom és politika hatalmi viszonyaiba, mint a katolikus, éppen úgy él a saját felekezete érdekében a rendi jogok teljességével, mint azelőtt, vagy utóbb a katolikus korszakban az ellenfél. Nálunk sincs másként, mint egész Európában: a protestantizmus individuális iránya, mely a XVIII. század óta minden szellemi fejlődésben oly nagy szerepet játszik, akkor még a társadalmi viszonylatokban egyáltalában nem érzékelhető. Ahol a közjogi, rendi hatalom protestáns kézen van, ott az élet is protestáns színezetű, ugyanez áll a katolikusokra is. Protestáns város, protestáns földesúr a saját vallását kizárólag érvényesíti, miként a katolikus is, — ezen a helyzeten az 1606 óta hozott vallási törvények egyelőre alig tesznek változtatást.

A valláskérdés 1606 és 1608 alapján. A földesúri jog

A bécsi béke 1. articulusa, mint tudjuk, az ország felsorolt rendéinek: mágnásoknak, nemeseknek, szabad királyi és mezővárosoknak, végül a végekbeli magyar katonáknak vallásuk szabad gyakorlatát engedte, amivel Bocskay hívei annál kevésbbé voltak megelégedve, mert az articulus mindezt a „római katolikus vallás sérelme nélkül“ mondotta ki, azzal, hogy a katolikusok „papsága, templomai és egyházai érintetlenül és szabadon maradjanak“. Igaz, Mátyás főherceg 1606 szeptember 25-i oklevelében kinyilatkoztatta, hogy ez a záradék nem rosszhiszeműen, hanem csak azért tétetett oda, hogy egyik fél se zavarassák az ő „vallásában, gyakorlatában és templomaiban“, amellelt ez a nyilatkozat sem teremtett jogilag világos helyzetet, úgyhogy a protestánsok Mátyás választásakor, 1608-ban keresztülvitték az 1606-i rendelkezés lényeges javítását olyképen, hogy a felsorolt rendek után a földesúri uralom alatti mezővárosoknak és jobbágyfalvaknak is megengedettett, hogy vallásuknak, melyet önként és szabadon fogadnak el, gyakorlata mindenütt szabad legyen. Ezzel a szabad gyakorlat jogát a jobbágyoknak is megnyerték, egy általános kifejezéssel, melynek tartalmáért egyúttal meg is kezdődött a százados harc.

A protestánsok már ekkor követelték az „una cum templis“ kifejezés beiktatását, ami azt jelentette volna, hogy protestáns jobbágyok katolikus földesúr alatt is maguknak igényelhetik, protestánsokká tehetik falu jóknak eddig kegyúri jogon katolikus templomát. Érvelésük szerint ez a rendelkezés nem szüntethet meg a földesúr kegyúri jogát, csak korlátozná, aminthogy a jobbágyoknak földesúri szolgáltatásairól szóló törvények sem szüntetik meg a földesúri jogot, csak gyakorlatát szabályozzák. És bár itt általános emberi érvet is hoztak fel, mely szerint ilyen rendelkezésre azért is szükség van, mert vannak jobbágyok,

akik inkább vértanúi halált halnak, semmint hitüktől elpártolnának, követelésüket az országgyűlés, melyen pedig ekkor még nagy protestáns többség volt, mégsem fogadta el. Az alábbiakban közelebbről is látni fogjuk azt a szoros kapcsolatot, mely a jobbágyságnak vallási jogai és egyéb, világi helyzetét meg szabó kötöttségei közt fennállott: amíg az ő egyénisége szinte elvileg jogtalan állapotban sínylődött, addig vallási felszabadítása is anachronizmus lett volna. Az 1608. évi vallási törvény-cikk mégis bevetette a köztudatba a szegénység vallási egyéniségének fogalmát és azt, hogy ezzel valamiképp foglalkozni lehet és kell. Ehhez képest vannak is egyes adataink, melyek azt mutatják, hogy alkalmilag meg is kérdezték a hatóságok a népet, hogy milyen vallású papot akar magának. Így száll ki az Apponyiak birtokára, Sándorfára 1615 körül Thurzó György nádor parancsára a nyitramegyei alispán, aki a lutheránus Apponyi Pál előadása szerint „melléje vévén egy szolgabíró-t és két esküd-tet, nagy erős hitre mind megesküdteték őket, hogy sem félelemért, sem adományért, sem barátságért, hanem az ő igaz hitekre megmondják, micsoda hiten való papot kívánnak, többen találkoztanak sokkal is, akik az Augustana confession való praedicator-t kívántak és úgy vitték a mi hitünkön való praedicator-t bé, holott annak előtte két holnappal vagy többel is, az pápista pap már kiment volt belőle, a két esztendő alatt soha csak egyszer töltötte ki benne esztendejét, hanem esztendejének előtte mindenik ki két holnappal s ki hárommal elment, mert az szegénység nem kedvelte, s úgy *attak* osztán az szent-egyházat meg minekünk, melynek mindenkor mind mi, mind a mi Atyánk szabad uraságában voltak és bírták“. Látszólag és külsőleg a megyei hatóság a földesúr beleegyezésével hivatalosan megkérdi a községet vallása felől, s aszerint helyeznek be evangélikus papot, — a valóságban a község azt a választ adta, amelyet a hatóság, Thurzó György nádortól elkezdve és a földesúr elvart tőle, s nagy kérdés, hogyha a jobbágy falu más vallás mellett nyilatkozott volna, vajjon azt is oly meglelégedéssel fogadták volna el urai és földesúri? A földesúr respektálta a falu kívánságát, mert ez ugyanaz a vallás volt, amellyel ő és családja „szabad uraságban“, kegyúrként bírta a templomot. A történés talaján állva észre kell vennünk, hogy a jobbágyság megkérdezését akkor látják az urak érdemesnek, amikor remélhetik, hogy az ő óhajtasuk szerint lesz a válasz, azaz a jobbágyság szava csak kísérője, melléköngéje a kegyúri jogokon alapuló földesúri akaratnak. A Muraközben a katolikus hitet helyreállító Zrínyi György is így ír 1623-ban, amikor a protestáns prédikátorokat kiűzi: „Ha az én catholicus subditusim (alattvalóim) se őket szenvedni, se szolgálni, se fizetni nem akarnak prédikátor uraimnak, csudálom, hogy ... jószágombeli egyházimat ... hatalmasan bírnia igyekeznek“, örvendetes, hogy a jobbágyok ugyanazt akarják, mint a földesúr, de persze az első

1. Az 1638-ban elkészült pozsonyi német ág. evang. templom.
2. Gúnyos rajz a hitvitázó irodalomból.

1. AZ 1638-BAN ELKÉSZÜLT POZSONYI NÉMET ÁG. EVANG. TEMPLOM. — 2. GÚNYOS RAJZ A HITVITÁZÓ IRODALOMBÓL. 1. A „Domus domini renovata ... das Pressburgische Gotteshaus der evang. Teutscher Kirchen und Getmein (Pozsony) 1640“ című mű címlapjáról (R. M. K. II. 558. sz.); a pozsonyi protestánsoknak ekkor csak alacsony tetejű, lakóházszerű templomot volt szabad építeniök, torony nélkül. — 2. Kézdivásárhelyi Matkó István (erdélyi: zilahi, tordai, kolozsvári) református lelkész „X út Tök könyvnek eltépése, avagy Bányász:csákány“ című (sárospataki) 1668. művének (R. M. K. I. 1072. sz.) címlapjáról; a könyv Sámbar Mátyás jezsuita ellen irányul, s a címlapon azt ábrázolja, amint két magyarruhás református prédikátor csákánnyal üti a jellegzetes jezsuita-kalapban és hosszú fekete öltözetben levő, hosszú szakállú Sámbar Mátyást, aki — haszontalan munkája jeléül — egy teknőben sarat dagaszt.

és a tulajdonképeni jogalkotás az úr akarata; ezek a momentumok vannak egybefogva Zrínyi György utolsó szavaiban, melyekkel a prédikátorokat kiutasítja: „Prédikáljanak ott, az hol acceptálják az jámborok, magam alattam valóknak én találtam lölki pásztorokat, azzal contentusok (meg vannak elégedve), ökegyelmek tanítását nem kívánják.“ Azt sem szabad elfelednünk, hogy még ott is, ahol valamely -kivételes okból megkérdezték a népet, ennek véleménye különféle módon volt magyarázható, s a földesurak mindegyre a saját vallásuk érdekében használták fel azt. Hetmény községet illetőleg egyrészt a birtokos, Csuthy Gáspár és Thurzó nádor, másrészt az 1614. évi komjáti zsinaton megjelent kálvinista lelkészek között folyik nagy vita, vajjon akarta-e a falu a kálvinista prédikátor bemene-telét vagy sem; a papok szerint a nép egészében mellette van, a földesurak közül is többen, viszont Csuthy szerint a népnek nem református, hanem evangélikus pap kell, s ezért Maziani hetményi kálvinista prédikátort, akiről szó van, a nádori pa-ranccsal el is távolítják a községből.

A jobbágyoknak vallási önállóságára, amint ezt a szélső protestáns kívánság megformálta, ekkor még nem volt szüksége a hazai protestantizmusnak, mely előző századbeli terjesz-kedését éppen a magánkegyúri jog protestáns magyarázatával érte el, s amely ekkor is még egész országrészekben hatalmas nagybirtokosokat számlált gyülekezetében. A „templomokkal együtt“ kifejezés még igen gyakran útjába állhatott volna a pro- testáns földesurak hittedjesztő akciójának, s áttörhette volna a protestáns hit és istentisztelet fenntartását, mely protestáns föld- desúr alatt éppen úgy kötelességévé volt téve az egész jószág kormányzatának, akárcsak katolikus úr alatt a katolikusé. Itt legyen szabad néhány esetet felsorolnom, melyek világosan mutatják, hogy a földesúri és városi hatalomba bécsi béke és 1608 :1. tv.-cüd ellenére is mennyire szabadon gyakorolta a jobbágyok lelkiismerete felett a régi földesúri jogokat. Thurzó Szaniszló az ágostai evangélikusok főembere volt, óriási terü- leten földesúr, aki még egész természetesnek találja birtokain az ő hitének kényszerrel való fenntartását, utasításba adva 1614-ben bajmóci udvarbírájának: „Az mi jószágunkban lévő szentegyházakra szorgalmatos gondja legyen, hogy azokban mindenütt igaz keresztyén lelki tanítók legyenek, kik az Isten- nek igéjét tisztán és igazán hirdessék és az sacramentumokat szolgáltassák. Az egyházakat tisztán tartassa és az egyházi szol- gáknak, szokás szerint az ő fizetésüket megadassa. Az községet is reá kényszerítse, hogy az Isten igéjének hallgatásában és meg- tanulásában szorgalmatosak legyenek. Az Úr szent vacsorájá- val gyakorta éljenek és az ő prédikátorukat is böcsületben tart- sák, hogy az Istennél is áldást vehessenek.“ Azaz Thurzó itt a kor szokása szerint a jó magistratus kötelességei alól nem vonja ki magát, melyek közé tartozik, fejedelemlél, mint városbíró-

nál, földesúrnál és gazdatisztnél, az alájuk rendelt emberek valóságos életéről, az ő hitük szerint, autoritatíve gondoskodni. Akárcsak a katolikus restauráció alatt Esterházy Pál, aki dunántúli prefectusát utasítja: „Elsőben is mindenkinek fölötté szükséges lévén az isteni félelem, azért előtte viselje jószágink prefectusa, s az igaz catholica religióban maradván maga is, szorgalmatosan reá vigyázzon arra is, hogy minden alatta valói azon hitben maradjanak, s mást is azonkívül senkit se szenvedjen/- Érthető tehát, hogy amíg az ország területének nagyobb részén a földesúri hatalom a protestantizmus érdekében érvényesült, addig nem volt szükség a jobbágyok vallási önállóságára, hiszen ezzel a földesúr az ő hitétől való elpártolást, tehát bűnös dolgot segített volna elő, — viszont mikor az ország nagybirtokosai szinte kivétel nélkül katolikus hitre tértek, akkor ezek részéről hasonlóképen vallásos meggyőződés állta útját annak, hogy alattvalóik számára a protestantizmus mint eretnekség, azaz a kárhozat útjai megnyitására beleegyezzenek. Természetesen mindegyik fél iparkodik a vallásos meggyőződését igazoló törvényes rendelkezéseket előtérbe állítani, így emelik maguk elé védpajzsként a katolikusok a „katolikus egyház sérelme nélkül“-t kimondó formulát, amikor kegyúri jogokra hivatkoznak, s így emlegeti Thurzó György nagytehetségű fia, Imre a királlyal szemben, mikor ez 1619-ben az ő birtokához tartozó Vágújhelyre prépostot akar behelyezni, az ő törvénytiszteletét, mely nem engedi meg neki az 1608. törvénnyel szemben protestáns helységbe katolikus papot tenni, de nem feledkezik meg kegyúri jogáról sem, kiemelve, hogy „azon prépostság adományozási joga ezen nemes Magyarország régi szent császárainak és királyainak engedelméből nem az esztergomi érsekre, hanem a földesurakra tartozik“; s ő köztük az egyetlen fiági örökös, amiből az következik, hogy az ő vallásának kell érvényesülni.

Ugyanilyen gondolkodást találunk a városi hatóságoknál is. A szabad királyi és bányavárosok, amennyiben a XVI. században protestáns hitre tértek át, katolikus istentiszteletet nem tűrtek többé falaik között; az erdélyi szász városok, Debrecen hasonlóképen nem. Ahol azonban valamiképen, rendesen közjogi úton bejutott és terjeszkedhetett a katolikus vallás, ott a protestantizmus szorult védekező pozícióba vagy éppen távozni is kényszerült. Így sikerült az esztergomi érseknek, állandó küzdelmek közt, székhelyén, Nagyszombatban uralkodóvá tenni a -katholicizmust. A már fent is említett nagyszombati protestáns polgár, Asztalos András lelkendezve írja az 1608-i vallási törvényről Szenei Molnár Albertnek, hogy „immár Isten kegyelméből most minden helyeken, hol ennek előtte még csak házoknál sem volt szabad olvasni a szentírást, most nyilván nagy bátorsággal hirdettetik az evangélium, Posonban, Szombatban, Komáromban, Győrött, Samariában, Sélién, az jezsuitákat be

sem bocsátják az országba. Sok helyeken, hol az háború (Bocskay-féle) előtt be sem mert menni az evangelicus predicator, most immár a pápistát be sem bocsátják, mint Komáromban, Újvárbán, Samarjában, Sélyére, mely ugyan az jezsuitáké vala és több falukban is“. Kassa városa egy századnál tovább következetes ridegséggel érvényesítette lutheránus földesúri jogát, eltiltva a város területén az elég nagyszámú kálvinisták és katolikusok vallásgyakorlatát. Statútumai mindegyre az ágostai hitvallás kizárólagosságát hangsúlyozzák: „Mivelhogy egy ecclesiában vagyunk itt az királi szabad városban, írják 1632-ben, szükséges, hogy egy ceremóniákkal is éljünk“; ehhez képest ha egy kálvinista szenátor falura megy az ő hite szerint venni úrvacsorát, megintik, s „tisztének tőle elvételével“ fenyegetik, mikor pedig ennek pataki prédikátor barátja, látogatóba jövén, házában kálvinista istentiszteletet tart, a „város szabadságának megromlásáért“ pörbe fogják, sőt el is csukják. A város szabadságához hozzátartozik a polgárság vallásügyének rendezése, s abban az egy hit fenntartása, akárcsak a földesúr jogaihoz ugyanaz a jobbagyokat illetőleg. Mai észjárásunk szerint a városok hallatlan módon nyúlnak be polgáraik magánéletébe, holott tényleg csak akkoriban 'mindenütt elismert, sőt minden valláserkölcsi traktátustól lelkükre kötött kötelességüket gyakorolják. Így Debrecen városa, mikor görög keleti hitre tért polgárait számúzi és visszatérés esetére halállal fenyegeti, egy 1598-i jegyzőkönyve szerint: „Mivelhogy Tóth János és Katalin, Deák Benedek leánya, innen elmenvén, hitöket megtagadták és az orosz pap által eskettettek a házasságra össze, azért végeztük felőlük, hogy innen mint hitehagyottak elmenjenek és soha Debrecen városba se lakni, se másképp ne merjenek jönni, mert ha ki itt őket látja, mindjárt bemondván, fejük vétessék.“ Nem kevésbé védi polgárainak vallását, vegyes házasság ellen is, az ekkor már magyar Szászváros hatósága, mely egy Aleksa István nevű polgárával kötelezvényt állíttat ki arról, hogy bár ez oláh vallásban nevelkedve, ezen „dögletes, babonás és bálványozó“ vallásból áttért az „igaz orthodoxa religióra, melyet közönségesen Calvinianának is szoktunk nevezni“, s feleségül református lányt vett, most kötelezi magát, hogy maga is kálvinista hitben marad, feleségét is megtartja abban, különben elítélhető „csak egy parciális székin az tiszteletes orthodoxa religion lévő prédikátor uraiméknak“, elvásztható feleségétől, amikor is esküszegőként „jure politico mint becsülete vesztett Judás helyi hatóság által megbüntettessék“. Azaz a város elősegíti az ő hitére térést, eltiltja annak elhagyását, a vegyes házasságot pedig egyszerűen felbontja a kálvinista lelkészek határozata alapján, aminthogy Erdélyben a katolikusok is az országgyűlésen sokat panasztak, hogy protestáns feleségüket erőszakkal elveszik tőlük.

Mindezen, tetszés szerint szaporítható adatokból megállá-

píthatjuk tehát, hogy az 1606 és 1608-i vallásügyi rendelkezésektől függetlenül tovább élt a XVI. század gyakorlata, mely a földesuraknak igen kiterjedt jogokat biztosított alattvalóik vallásügyeinek rendezésére. Nemcsak a katolikusoknál nem kell ezen csodálkoznunk, a protestáns földesúr és magistratus illetén jogai is nemcsak jogok, hanem kötelességek voltak, melyek a helvét konfessióból és zsinati határozatokból következtek, s melyeket a prédikátorok nem mulasztottak el a földesurak lelkiismerete elé tartani. Ehhez képest mindkét félen megtaláljuk az istenes földesúr típusát, akiért az ő felekezetén levők imádkoznak; így kéri Istent Szepsi Mihály tarcali kálvinista esperes, egy földesúri templom felavatásánál: „oltalmazad ecclesiánkat, fejedelmünket, keresztyén patronusainkat, patronáinkat, minden rendbeli híveiddel és az szegény községgel egyetemben“.

A „szegény község“ még a század első felében is mindkét fél gondolkodásában csak függeléke a földesúri hatalomnak, akár csak a reformáció első feltűnése óta. A helyzet akkor változik, mikor a katolicizmus előretörésével a protestáns földesurak száma megfogy és ennek következtében a földesúri jog tisztán a katolikusok javára hat széles tömegekben. Csak természetes, hogy a katolikusok ragaszkodnak ehhez a joghoz akkor is, mikor a jus patronatus gyakorlatából, főuraiknak katolikus hitre áttérése következtében kiszorult protestánsok már elvetik ezt a rájuk nézve értéktelenné, sőt veszélyessé vált jogot, s vele szemben a jobbágnak természetes, emberi jogait kezdik hangoztatni. A katolikus restauráció egész ideje alatt katolikus részről folyton kiemelik, hogy a protestantizmus ugyanezen földesúri jog alapján terjedt el és tartotta fenn magát, az országgyűlési tárgyalásokban pedig Esterházy Miklóstól kezdve mindenki rámutat arra, hogy a városokban ugyanezen elv érvényesítésével tartatik fenn a protestantizmus egyedulalma. A gyakorlatnak a magyar jogban gyökerező voltára leghatározottabban Pázmány Péter mutatott rá az 1618-i országgyűlésen és utána több nyelven megjelent röpiratában. Pázmány a jobbágyoknak a templomokhoz való jogát tagadva, négy érvet hoz fel: 1. a vallás szabadságához a templom nem tartozik, mert ha tartoznék, akkor az eddigi törvények sérelmével a katolikusoknak sincs vallásszabadságuk, mert hiszen Lőcsén, Bártfán, Eperjesen, Körmöcbányán stb. nem tudnak templomhoz jutni; 2. ha a földesúrtól elveszik a jobbágy javára a templomot, akkor a földesúrnak (aki más vallású, mint jobbágya), nem marad saját istentiszteletére helye, ez azonban a protestánsokat nem akadályozza a templomok követelésében, tehát fel kell venni, hogy a templom elvételével a földesúr vallásgyakorlata nem kisebbedik, amikor is világos, hogy a földesúr birtokában lévén a templom, a jobbágy vallásgyakorlata sincs érintve, azaz „miért nem maradhat meg a parasztok vallásának szabadsága a templo-

mok nélkül?"; 3. Mátyás király 1606 szeptemberi oklevele azzal, hogy a bécsi béke vallási rendelkezéseit interpretálja (a protestánsok érdekében), nem interpretálhatja egyúttal az utóbb hozott 1608-i törvényt, melyben először van szó a falvak vallásgyakorlatáról és 4. a közjogi érvnek hosszú időre érvényes formulázása: a jobbágnak nem lehet nagyobb joga, mint földesurának, mert már Verbőczy értelmében (3. pars, 30. titulus) „az parasztoznak nincsen semmihez igazságok a földön, az melyet miveinek, hanem az munkájoknak jutalmához“, azaz a bérhez, melyet az úr földje műveléséért kapnak; ha pedig még a föld sem a paraszté, melyen házát építi, mennyivel kevésbé emelhet jogot a földesúri templom birtokára! „Mert abban áll a szentegyházakon való igazságnak (azaz a jus patronatusnak) ereje és állapotja, hogy az megyésurak (a patronusok) az templomoknak régi fundálások szerint, azoknak az egyházi személyeknek, az kiknek akarják, adják a beneficiumot és az templomba való szolgálatot.“

A korábbi századok ismerete alapján bizonyos, hogy ez az álláspont nem felelt meg azon felfogásnak, melyet a pápaság úgy a királyi, mint a magán kegyúri joggal szemben folyton hangoztatott, folyvást tagadván azt, hogy a beneficiumot a földesúr az egyház beleegyezése nélkül, saját belátása szerint adományozhatja el. A pápaság mint szellemi hatalom, természet-szerűleg ellene volt annak, hogy vallási dolgokban a földesúr, egyszerűen anyagi birtokjoga alapján, rendelkezék. A középkori egyház nagynehezen érte el azt, hogy a jus conferendi helyébe a gyakorlatban a jus presentandi lépett, azaz a megüresedett javadalomra a kegyúr csak kijelölt alkalmas, méltó személyt, aki az egyházi hatóság előtt bemutatva, presentálva, ennek jóváhagyásával foglalta el helyét, ahol eltartása a kegyúrtól adott javadalomból történt. Ha már a középkorban is nehéz volt a magyar földesurat kegyúri gyakorlatában ilyképen megkötni, még nehezebbé vált ez a XVI. században, amikor a protestáns kegyurak teljesen megszakítják az egyházzal fenntartott százados kapcsolatot, s úgy az egyháztól, mint még katolikus jobbágyaiktól függetlenül hozzák be a javadalomba protestáns lelkészeiket, akik aztán a papjától megfosztott „szegény községet“ saját hitükre térítik. A fegyver azonban kétélű volt, s az ellenreformáció során katolikus kézbe kerülván, a protestantizmusnak éppoly károkat okozott, mint korábban a katholicizmusnak. Magyar közjogi, és Verbőczy alapján magánjogi érvénye ellen azonban kifogás nem eshetett, s az is bizonyos volt, hogy amit egy Thurzó Szaniszló maga is gyakorolt, azt nem tagadhatta meg az egyházi földesuraktól és Forgách Zsigmondtól meg Esterházy Miklóstól sem; és végül a jobbágy jogtalanságának Verbőczy-féle formulázása ellen az országban egyetlen nemes sem szólalhatott fel, hiszen ez a korszak az, mely a nemesi életet egészében a Hármaskönyvnek ugyanazon szakaszára építi.

Pázmány tehát az akkori magyar felfogás szerint meggyőzhetően alapot szerzett a katolikus restaurációnak, egyházilag azonban, lehet mondani, elavult formulát ragadott ki és vetett évszázados küzdelem kellős közepébe, mert a javadalomnak a földesúr által szinte magántulajdonként kezelése a szentszék régi, spirituális felfogásával kétségtelenül ellenkezett. A jus patronatus illetén alkalmazása nem katolikus egyházi tan, hanem a katolikus szempontból veszedelmesnek felismert eszköz politikus visszafordítása a protestánsok ellen, amelynek alkalmazásában Pázmány nem láthatott veszélyt addig, amíg remélhette, hogy a katolicizmus meg fogja hódítani a földesurak többségét.

A protestanizmus csakugyan nehéz helyzetbe került, amikor a nagybirtokosok egymás után katolikus hitre tértek. Nagy protestáns urak előre láthatták, hogy örökösök elhagyva vallásukat, az egész birtokkezelő apparátust a katolikus hit terjesztésének szolgálatába fogják állítani; innen a törekvés, hogy a magyar örökösödési jog egy új szempontú kiépítésével jogutódaiknak vallásváltoztatási jogait megkössék. Thurzó György nádor 1615-i végrendeletében nemcsak az ingóságok és készpénz, hanem a birtok öröklésére is feltételül köti ki, hogy leányai és vejei az ágostai hitvallásban megmaradjanak, s az ágostai lelkészeket és tanítókat megtartva és megbecsülve, vigyázzanak, nehogy az ő birtokaikba az ágostai hitvallással ellenkező idegen tanok és eretnokségek beférkőzzenek; ellenkező esetben megátkozza őket és szerzett jogai örökösödéséből kizárja. Azaz a földesúr az ő saját vallása szerint gyakorolt kegyúri jogát nemcsak életében alkalmazza az ő protestáns felekezete kizárólagos biztosítására, hanem halála után is szeretné azt állandósítani, a fenyegető ellenreformációval szemben. Hasonló célt szolgál az 1604-i szerződés, Dersffy Miklós honti főispán királyi tanácsos és Wesselényi István között, melyben ez utóbbi, elvéve az előbbinek leányát, Dersffy Katát, maga és felesége nevében kötelezi magát, hogy a reá szálló Dersffy-birtokokon az ágostai hitvallást megtartja; ha azonban katolikus hitre térnének, a birtokokat elvesztik. Ezt a szerződést Thurzó György nádor éppen az 1606. és 1608. tv.-cikkekre hivatkozva erősítette meg Zsolna mezővárosa kérésére, mely Dersffy-birtok volt, s földesurától még 1595-ben engedélyt kapott az ágostai hit bevezetésére, megígérve ugyanekkor, hogy ezt a hitet minden módon meg fogja tartani és védelmezni. Egy-egy birtokos egyéni hitbeli állásfoglalásától tehát roppant érdekek függték, s megérthetjük, ha az 1606. és 1608. törvények protestáns magyarázatával látható ellentétben is a protestánsok mindent megtettek birokállománvuk védelmére. A harcot a katolikus térítés döntötte el, s pl. az itt említett Wesselényi István fia, Ferenc nádor utóbb a katolicizmus nagy oszlopa lett.

Ilyen körülmények között, amikor mindegyik felekezett, akarva, nem akarva, létérdekeitől irányított, nem szabad túlbecsülnünk a század vallásügyi törvényhozását, mely a dolog természete szerint nem alkotott új tényeket, hanem csak a fejlődés után sántikált és legfőlegb jogsabályokat hozott létre, miket a két egymással szemben álló fél a saját érdeke szerint hajtott vagy nem hajtott végre. Tudjuk különben is, hogy rendi törvények hozatalától végrehajtásukig mindenkor beláthatatlan távolság volt. A fenti példák eléggé bizonyítják, hogy az 1608 : 1. tv.-cikk alig változtatott bármit is a korábbi helyzeten, s kedvéért egy földesúr sem respektálta inkább jobbágyainak az övétől különböző vallásgyakorlatát, annál kevésbbé, mert hiszen a bécsi béke megadva a rendeknek a szabad vallásgyakorlatot, ezzel, Verbóczy említett rendelkezése alapján, úgysis lehetővé tette nekik a falvak vallásos életének szabályozását. Lehet mondanunk, a bécsi béke és 1608 olyatén magyarázatába, mely a jobbágyok kényszerítését eltiltaná, mindegyik fél csak a másikkal szemben bocsátkozott: 1618-tól kezdve minden országgyűlésen hevesen összetűznek a rendek, egymás szemére vetve a jobbágyokon elkövetett vallási kényszer eseteit, elsősorban a falutemplomok elvételeit. Ha máshonnan nem tudnók, éppen ezen gravamen-jegyzékekből látjuk, hogy protestáns és katolikus, az eddigi törvényeket jobbágyellenesen, Verbóczy szellemében magyarázva, egyképen elvette a birtokán levő más vallású jobbágyok templomait. A hangulat elkeseredését jellemző panaszok mellett, — aminő például az, hogy a két fél a másik vallását kölcsönösen szidalmazza és „kutya hit“-nek nevezi, hosszú sorban vonultatják fel a templomelfoglalások és ezzel kapcsolatban lelkeselűzések eseteit, így 1619-ben a protestánsok Alaghy Menyhértet, a pálosokat, esztergomi érseki tisztartókat, Esterházy Mihály-nét, egy Wesselényit, egy Balassát vádolják egyenkint 1—2—4—10 templom elfoglalásával; ugyanekkor a katolikusok Péchy Tamást, Lengyel Jánost, a Zrínyi grófokat, a Thurzókat, köztük Thurzó Szaniszlót, aki egy csomó leányegyházat elvett tőlük, továbbá királyi városokat, így Bártfát, Eperjest, melyek az eddigi vallástörvényekkel ellenkezve, szintén nem tűrnek falaik közt katolikus istentiszteletet.

A helyzet csak lassankint változott, de a 40-es évekig, legalább is Pázmány Péter haláláig a két félnek minden panasa és nagyfokú elkeseredése mellett sem vehetjük fel, hogy a kegyúri jog rideg, Verbóczy-féle alkalmazásán kívül nagyobb excessusok történtek volna, kivéve az erdélyiek hadjáratait, amikor katolikus papok élete nem volt biztonságban. Az oszt-rák tartományok erőszakos ellenreformációja, amint azt Ferdinánd fegyveres erő útján még főherceg korában Stájerországban, később az ausztriai és cseh tartományokban végrehajtá, Magyarországon Bocskay hadjárata óta nem utánozta-

tott, a kassai nagytemplomnak Belgiojoso által történt elfoglalása és Pethe érsek kudarcral végződött szepesi expedíciója óta ilyenekre a háttérbe szorult, idegen katonáitól megfosztott királyi hatalom többé nem vállalkozott. A mozgalom a katolikus térítésen, a nagybirtokosoknak, lehet mondani, fejenkénti meghódításán kívül tisztán a kegyúri jog síkján mozgott, s amennyiben ezen felülemelkedve, országos ügyé vált, azt e rendi korszakban, mint minden más ügyet, nagy huzavonával, végtelen tanácskozásokkal, de erőszak nélkül és eredménytelenül intézték el. Például szolgálhat erre a pozsonyi lutheránus tempóm építése, melybe az ott székelő kormány és érsek már azon a címen sem egyeztek bele, mert a király és országgyűlés székhelyének még nagyobb elprotestantizálódását jelentette volna. Bár a templom építését 1634-től kezdve több királyi rendelet tiltotta, megszakítás nélkül épült az Illésházy Gáspár és mások pénzéből, a kamaraelnöktől, Pálffy Páltól hozott tilalommal a tanács Esterházy Miklós nádorhoz ment, felszólítva őt a közbelépésre; a nádor erre többször vállalkozott is, csak azt kérte, hogy a királyi rendeletek iránti respektusból 3—4—io napra szüntessék meg az építkezést, s ő nádori szavára fogadja, hogy kieszközli nekik az engedélyt. A tanács egy órára sem szüntette meg az építést; audienciára járt a nádorhoz, a királyhoz Regensburgba, ahol Lippav kancellárnak újabb és újabb kérvényeket adott át, ezeket a nádor a magyar tanácsban tárgyalta, s mikor Pálffy erélyes fellépést javasolt a város ellen, hallgatást parancsolt neki. A város azt is megteszi, hogy Esterházy ígését nem látva elég erősnek, tőle a királyhoz megy, majd a protonotariustól hozott újabb tilalomra megint visszamegy a nádorhoz. Utóbb Pálffy a közben trónralépett III. Ferdinánddal önmagát bízta meg az ügy elintézésével, s az új királynak leteendő esküformulát megváltoztatja olyképen, hogy a város ebből az építkezés veszedelmére következtet, s ezért nem fogadja el az esküszöveget, mire Pálffy a tanácsra bízza, hogy olyan szövegre tegyen esküt, amilyenre akar. Végül Esterházy megengedi nekik, hogy az országgyűlés összehívásáig építsék a templomot, de az országgyűlés alatt a protestáns követek ne ebbe az új templomba járjanak, hanem a régibe; a város ezt sem tartja meg, a protestáns követek éppen ebbe a templomba járnak, s mikor 1638 végén, megszakítatlan ötesztendős építkezés után felavatják, a nádor, országbíró, érsek, kancellár éppen a templom mellett mennek el, anélkül, hogy egy szót is szóljanak. Ez a templomügy legalább is 12—15 királyi, nádori, kancellári rendeletre adott alkalmat, melyektől senki sem ijedt meg; elképzelhetjük ily rendeletek hatását más, távolabbi városokban és az autonómia csúcspontjára ekkor kapaszkodó vármegyéknél!

Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a protestánsok 1606. és 1608. vívmányainak kiegészítése körül forogtak, egyelőre

nem több sikerrel, mint hogy II. Ferdinánd hitlevelébe 6. föltételként belekerült az 1606. és 1608-i vallási artikulus is. Bethlen Gábor 1619—20-i pozsonyi országgyűlése azután protestáns többséggel nyúlt a dolgokhoz, természetesen nem valami egyetemes tolerancia, hanem a protestáns hegemonia érdekében, amennyiben a katolikus egyházi rendet egyszerűen számkivette, s összes birtokait lefoglalta. Utána a beszercebányai országgyűlés már engedélyezett három katolikus püspököt, akiket egyszerű államhivatalnokokká akart tenni a protestáns vallású államfő mellett. Ezeket a határozatokat maga Bethlen Gábor ejtette el, s az ő három békekötése az eddigi, 1606., 1608. artikulusok és az 1618-i, 1622-ben törvénybeiktatott hitlevél megerősítésén kívül a vallásügyi helyzetben tulajdonképen semmi változást nem eszközölt. Még az ő pozsonyi országgyűlésének azon határozata, hogy a szabad gyakorlatba a falvak templomai, temetőhelyei és harangjai is beleértendőek, azaz ezekre is a jobbágyoknak nem pedig a földesuraknak van joga, sem talált Bethlen béketárgyalásaiban az ő részéről támogatást, úgyhogy a magyar országgyűlések tovább folytatták az 1606. és 1608. szövegek feletti meddő vitát, mialatt Pázmány és társai hatása alatt óriási lépésekkel haladt előre a katolikus restauráció, a nagybirtokosok visszatérése. Ehhez képest a 30-as évek országgyűlésein mind több a katolikus urak részéről elkövetett templomfoglalás elleni panasz, s a protestáns rendek, minél kevesebb köztük a nagybirtokos, annál inkább elfordulnak a kegyúri jogtól, s ezzel szemben a jobbágyfalvak jogait pártolják. Az 1637—38-i országgyűlésen már a katolikus rendek vannak többségben, s miután így vigasztalan kisebbség helyzete várna a protestánsokra, birodalmi és osztrák mintára külön akarnak szervezkedni, mint „evangélikus statusok“, s így, külön rendként, akarják beadni gravameneiket. Ennek Esterházy nádor hevesen ellenszegül, de megakadályozni nem tudja a protestáns rendek külön tanácskozásait és külön sérelmi beadványát. Végül is egyes, a katolikus restauráció körébe eső városok, mint Nagyszombat, Léva, Szokolca, némi sérelmei orvosoltatnak, s III. Ferdinánd hitlevelébe is belekerül a már ismert vallási artikulus.

A linzi béke és a földesúri jog

A királyságbeli protestánsok gondolkodásában ekkor áll be a krízis, mely őket végleg ellenségévé teszi a kegyúri jognak, XVI. századi felemelkedésük eszközének. Mikor dunántúli területeken egyetlen nagybirtokos konverziója útján ezrei a jobbágyoknak térnek át katolikus vallásra, valóban nincs értelme többé az elvhez ragaszkodni, mely nekik legfőlegbb középirtokosok jobbágyait tudja immár biztosítani. Azaz minél inkább kisebbségbe szorul a protestantizmus, annál inkább jobbágybarát lesz, a szegény község lelki életének védelmét követeli, s ezzel kétségtelenül olyan útra lép, mely a felekezetek

állami kötöttségéből valamikor ki fog vezetni a racionalizmus és modern konstitucionalizmus vallási ideavilágába. Ebből a szempontból mondható, hogy a protestánsoktól ekkor alkalmazni kezdett elvek lesznek a modernek, nem pedig a katolikus restaurációnak Verbőczytől megkötött felfogása. Legvilágosabban nyilatkozik ez új és régi gondolat ellentéte az I. Rákóczi György hadjáratát befejező béketárgyalásokban, amikor Rákóczi megbízottja, Lónyay Zsigmond minden kertelés nélkül vallja vallási dolgokban jobbágy és nemes egyenjogúságát. Ő mondja ki a nemesi alkotmány korában azt a hallatlan szót, hogy a pór-nak is van előjoga: 1606 csak a rendeknek adott jogokat, de 1608 már a jobbágyoknak is, s „így azoknak (ugvan)azon prerogatívájuk volna“. Ha ezt a gondolatot a protestánsok tovább gondolták volna, rá kellett volna jönniök Verbőczy egész jobbágyelnyomó rendszerének tagadására, hiszen „prerogatívának“ elismerése a jobbágy számára, magában yéve is kiáltó ellentétben volt az akkori Magyarország egész társadalmi berendezésével. Már pedig ezek a protestáns urak bármily őszinte hévvel lelkesedtek is hitsorsos jobbágyaik szabad vallásgyakorlataért, a katolikusokhoz hasonlóan ők is rendi gondolkozás korlátái közt éltek és azokból semmikép ki nem léphettek. Lónyay Zsigmond azon főurak közé tartozott, akik a felső-tiszai vidéken ebben az időben az orthodox protestanizmus episcopális szervezetével szemben a világi elem érvényesülését követelték, s ezért a papi elem részéről puritánoknak szidalmaztattak; ő volt az, aki mint Bereg megye főispánja, Szatmár, Ugocsa, Bereg és Szabolcs főrendei és nemesei kívánságait az 1642-i váradi zsinathoz eljuttatta, de persze mind e világi urak reformgondolatai nem a jobbágyságnak a presbyteri szervezetbe való illesztésére irányultak, hanem egyszerűen arra, hogy ők, a nemesek és patrónusok szólhassanak bele a papok dolgaiba, amit az utóbbiak „nagy álmélkodással“ vettek tudomásul és kijelentették, hogy íme, a világi rend ki akarja magát vonni az egyházi fegyelem alól. A linzi béke megalkotói ebben a világban éltek és érthető, másként nem is várható, hogy alig hogy kimondja Lónyay a nagy szót, a jobbágyok vallási prerogatívájáról, már vissza is vonja és kompromisszive elhomályosítja. Mert lehetetlen a templomok birtokát teljesen a jobbágy kezébe adni, s ezzel a nemestől az ősei alapította templomot elvenni, melynek fenn-tartása mindenkor az ő feladata volt. Ezért javasolja Lónyay: „pápista földesuraknak maradnának meg az magok residen-tiáikban templomuk, az hol övék az proprietas és olyan helyen az paraszt ember is csinálhatna más auditóriumot magának; egyebütt az templomokat pedig az parochiákkal együtt resti-tuálhatnák az községnek, mert az lehetetlen, hogy az földes-uraknak is templomuk ne lenne (mintha csak Pázmány kardi-nális beszélne!) magok birodalmában, holott mikor az volt, hogy a községé legyen az templom, akkor az urok is inkább

mind egy valláson voltak vélek“. Protestáns és katolikus egyformán nyomása alatt áll az akkori társadalmi és birtokrendnek, mely alól még az a protestáns sem szabadulhat, aki pedig érzi, hogy ez a rend újabban az ő hátrányára áll fenn. Viszont a protestánsoktól felvetett, hogy úgy mondjam, minoritásvédelmi elvnek is megvan a hatása, mint általában minden humanisztikus elvnek komoly emberekre, ezért bólint beleegyezőleg Esterházy nádor Lónyaynak: „méltó, hogy ne cogáltassanak az pórok kedvek ellen való religióra földesuraktól“ és „méltó az is, hogy religiójuk exerceálására papjok lehessen magok között, mert ezeket mind cõmprehendálják az articulások, de templom nincs az articuluban, hanem templom nélkül is lehet exercitum, így pedig nagyobb lenne a parasztság prerogatívája a földesúrnár, azaz a földesúri előjog mégis erősebb minden más meggondolásnál ebben a generációban, mely más társadalmi rendet el sem tud képzelni.

Különben az új ideának útját az is megnehezítette, hogy magok a protestánsok sem csatlakozhattak hozzá fenntartás nélkül, mert hiszen a vallási meggyőződés nekik is feladatukká tette, ahol csak lehet, hitükben megtartani a nekik alárendelt embereket. Maga Rákóczi György, akinek követe ez új ideát először képviselte, s aki erős protestáns hittel követelt jobbagysorbeli hitsorsosainak Magyarországon a földesúri jogtól szabad vallásgyakorlatot, ugyanez a Rákóczi, mint erdélyi fejedelem, a négy recepta religio rendszerében erőszakkal is iparkodott a sajátját terjeszteni, végül pedig, harmadik minőségében, mint magyarországi nagybirtokos, ugyanazon kegyúri elveket gyakorolta, amelyekről való lemondást követelt a katolikusoktól. A felsőmagyarországi protestáns uradalmakban ekkor is tilos volt a jobbagynak katolikus hitre térni és a falu templomát magának igényelni, amint ez megesett 1629-ben a szuhai, gömörmezei faluban, melynek egyik patrónusa Rákóczi György volt. A falu parasztjai, mint Rákóczi tiszttartója, Jákóffy Ferenc írta, felfuvalkodván, pápistává lettek, s a templomban pápista misét tartottak, de „minthogy a mi fundusunkon a templom“, Jákóffy a katolikus parasztoktól lepecsételt templom ajtaját felszakasztva, újra prédikáltort vitt be, de azt egyelőre saját költségén kellett tartania, mert „négy falu elállott, sem fizetni, sem predicatiójára nem akarnak járni“. A nádor erre írt Jákóffynak, aki eljárása törvényességét azzal védte meg, hogy „minthogy a templom miénk, azt oltalmazom, Nagyságod is meggondolhatja, hõgv lehessen, hogy az parasztembernek, vagy más idegen uraknak szabad elvenni az mi templomunkat, s nekünk pedig az sajátunkat sem szabad legyen oltalmazni“, mire aztán Esterházy nem tudott egyebet válaszolni Rákóczi Györgynek, mint hogy ő helyesli Jákóffy felfogását, igaza van abban, hogy „az jus patrónatuság az földesurakat illeti“ és így a templomokról

és parochiákról is ők diszponálhatnak, de legalább a békeség kedvéért „ezt az egyet nem kellene Jákóffy uramnak annyéra erősíteni“. Rákóczi később sem adta föl patronatusi jogait, s mikor a linzi békében Kassa városát megkapta, az ott levő „királyi ház“ katolikus kápolnáját, ő lévén az új tulajdonos, protestáns istentiszteletre rendezte be; mikor pedig a katolikusok, akiknek Kassán más istentiszteleti helyük nem volt, visszakérték azt, biztosai világosan megmondták: „Az példák is azt mutatják, mind fejedelmek, generálisok idejében, az kié volt a fundus, azé volt az capella is“, — ebben igazuk volt, a királyi házban Bethlen idejében protestáns, a királyi főkapitányok alatt katolikus kápolna volt, de ez éppen a cujus régió, illius religio elvnek magyar, földesúri értelmezése következtében volt így, s valóban, ezen elvnek adekvát, speciális magyar kifejezését senki sem fejezte ki oly pontosan, mint Rákóczinak a linzi békét megkötő biztosai, akik a saját felekezetük érdekében emlegetik a jobbágyoknak a földesúri kényszer alól felszabadítását, de a saját hitük érdekében szárazon kijelentik: „akié a fundus, azé a capella“.

A nagybirtokosok naponkinti áttérésének következményeit a protestánsok csak azzal paralizálhatták volna, ha bátran, a fentiekhez hasonló különbségtételek nélkül odaállnak a jobbágy mellé és gondolatuk végső következményeit is levonják. Mert abban a kötött társadalomban lehetetlenség volt a jobbágy számára egyetlen téren kiharcolni prerogatívát, amikor minden más téren meghagyták folyton súlyosbodó függőségében, s lehetetlenség volt csak a katolikusokká vált nagyurak jobbágyainak vallási függetlenségét követelni, s ugyanakkor a protestáns földesúr jobbágyait a függőségben megtartani. Viszont méltánytalanság volna az akkori protestáns rendektől egész jobbágyfelszabadító programot várunk. Ebben a helyzetben Rákóczi György győzedelmes hadjárata sem eredményezett egyebet, mint az eddigi, végre nem hajtott törvények egy újabb papiros-kibővítését, az 1645-i linzi békét és ennek az 1646—47. országgyűlésen történt becikkelyezését. Itt most már félre nem érthetően körülíratott, hogy semmiféle, mezővárosi, falusi, végbeli parasztot nem szabad az ő vallásában háborítani, a falvak templomaiból és parochiáiból nem távolítható el az ő papjuk; kimondatott a Bethlen»féle protestáns országgyűlések követelése is, hogy t. i. a szabad gyakorlathoz a templom, temetés és harangozás is hozzátartozik. A linzi béke által eggyel több lett a szerződés, mely a folyton növekvő katolikus többség belső meggyőződésével ellentétben volt, sőt a nemesi alkotmány alapját tévő földesúri jog szempontjából is aggodalmas rendelkezéseket tartalmazott. Pozitív hasznuk a protestánsoknak egyelőre alig volt egyéb, minthogy az országgyűlés határozata értelmében a

tőlük kért többszáz templom helyett kilencvenet csakugyan visszaadtak nekik a katolikus földesurak.

A linzi rendelkezés, mely Erdély protestáns uralkodójának fegyveres közbenjárására jött létre, a magyar protestántizmus XVII. századi védekező harcában a legmagasabb pontot jelzi, de erre a protestánsok csak akkor jutottak el, mikor már a küzdelmet tulajdonképpen elvesztették, mert évtizedeken át nem sikerült megakadályozniuk a telkeknek azt az elfordulását, melyet Pázmány és segítőitársai, a jezsuiták eszközöltek.

A katolikus restauráció. Forgách Ferenc

A katolikus restaurációnak, melyet német terminológiával ellenreformációnak is szokás nevezni, tulajdonképeni megindítója Forgách Ferenc esztergomi érsek, bíbornok volt, a protestáns Forgách Simonnak, törökverő hősnek fia, aki rokonának, Báthory István lengyel királynak udvarában tért át a katolikus hitre a nagy jezsuita diplomata, Possevino hatása alatt, utóbb Rómában tanult és hallgatója volt Bellarmin bíborosnak, a protestáns támadások ellenében a dogmák nagy rendszerezőjének, s minden későbbi katolikus hitvitázó mesterének. 1596-ban nyitrai püspökké neveztetvén ki, az egyházmegyéjében uralkodó végzetes paphiányon és a hitélet elhanyaglásán a jezsuiták igénybevételével akart segíteni, akik Draskovich György kalocsai érsek támogatásával, az Oláh Miklós-féle sikertelen kísérlet után, 1586-tól kezdve újra bent voltak az országban, a túrói prépostság, a sellyei és znióvár-aljai jószágok birtokában. Forgách nemcsak hogy tizenkét papnövendéket küldött a sellyei főiskolára, hanem egyházmegyéje plébániáinak oktatására is alkalmazta, missziók segítségével, a jezsuitákat. Utóbb, mint esztergomi érsek, egész tekintélyével védelmébe vette őket a Bocskay-párt ellenében, tiltakozott az országból való száműzésük, birtok jogtól való megfosztásuk ellen, s 1615-ben betelepítette őket Nagyszombatba. Az érsek, bár az országos politika küzdelmeinek is mindegyre középpontjában állott, már szakított XVI. századi elődei életmódjával, akik, mint tudjuk, humanista tanulmányaik és állami hivatalnoki teendőik mellett a lelkek gondozását annyira elhanyagolták — elég Verancsics Antalra gondolnunk —, hogy ezért világi katolikusok és római egyházi körök hibáztatását is magukra vonták. Forgách az első, aki életét a régi magyar katolikus hitélet restaurációjának szenteli, aki tervszerűleg foglalkozik a nép pasztorációjával, tervszerűleg próbálja a vele rokonságban levő nagyurakat a régi vallásra visszatéríteni, anélkül, hogy alapján véve politikailag irányított, s különben is heves, erélyes, sőt makacs temperamentuma a lelkek hódítása terén nagyobb sikereket engedett volna neki. Legnagyobb jelentőségű gondolata volt, hogy a rekatholizálás munkájára jezsuitákat kell felhasználni, akiknek sellyei kollégiumát nagyban segítette, s mint a rendnek Rudolf ki-

rálytól kinevezett egyik védnöke, már 1593-tól kezdve nagyban igénybe vette a rend tagjait Felsőmagyarország, különösen a nyitrai püspöki egyházmegye lelki gondozásában. A nyitrai diócézis volt az, ahonnan az ellenreformáció magyar földön kiindult, s annak püspöke Forgách, aki Pázmány Péter útját előkészítette.

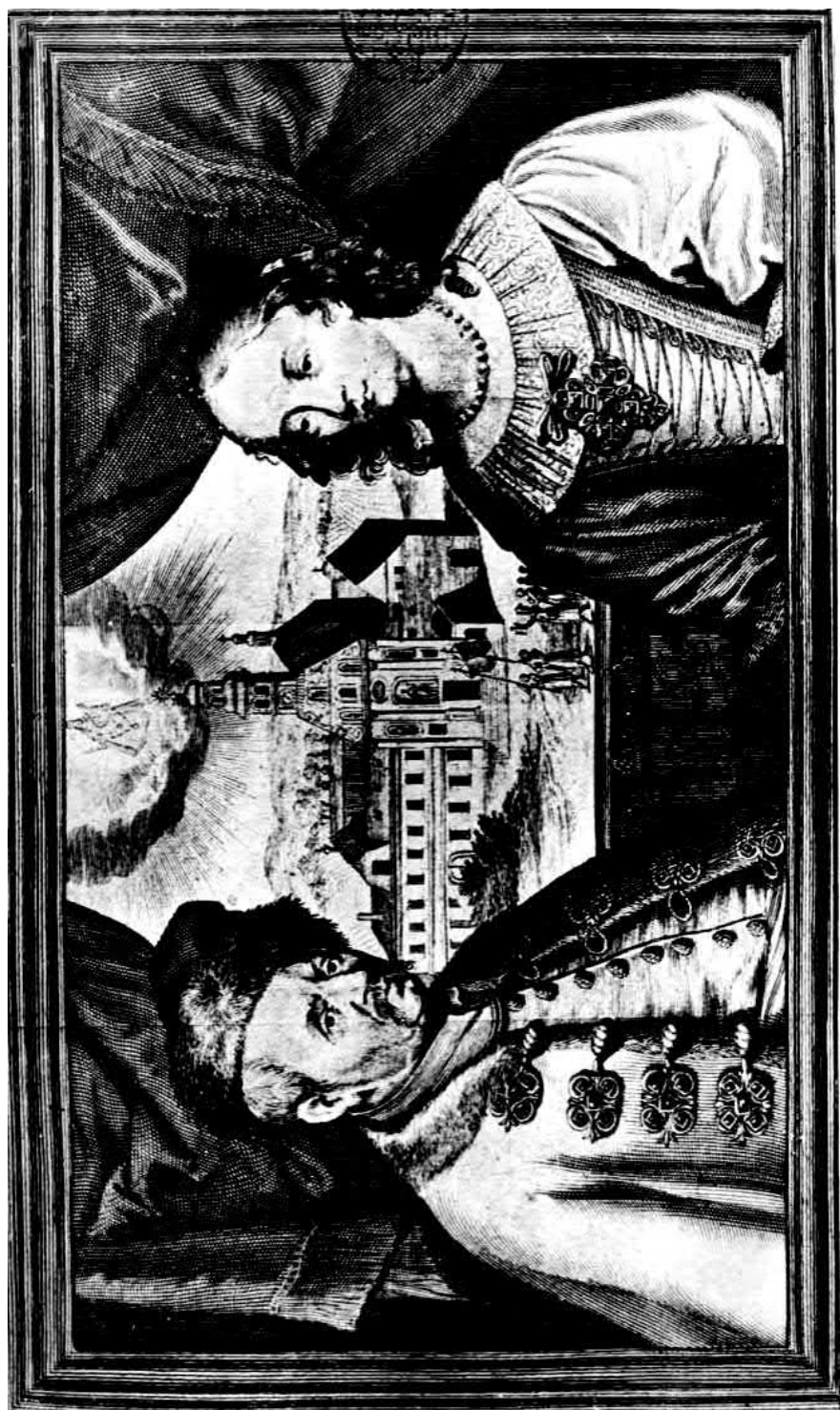
Pázmány Péter

Pázmány is protestáns, régi nemesi családból származott, míg azonban Forgách nagy családi összeköttetések szárnyán rövid tanulás után püspöki méltóságra emelkedett, addig a váradi nemes ifjú a jezsuita-rendbe lépve, szinte húsz esztendőn át a rendben tanult és tanított, keresztülmenvén mindazon discipiánán, melyet a Jézus-társaság, alapítója szellemében, tagjai nevelésére alkalmazott. Ki kell itt emelnünk, amiről Pázmány fényes politikai sikereinek szemlélete mellett túlságos könnyen megfeledkezik az utókor; hogy t. i. ő elsősorban pap, szerzetes, egyházi férfiú volt, akinek összefoglaló jellemzését, bár történetünk során előbb is, utóbb is találkozzunk nevével, itt, a vallási kérdés tárgyalásánál kell megkísérelnünk. A modern egyházi gondolkodás, melyet akkor csak a jezsuita-rend iskoláiban, s főként római szemináriumában lehetett elsajátítani, önála ősi magyar úri temperamentumra rakódik rá és ennek rendetlen kitöréseit, ilyen kitörések lehetőségét akadályozza. Pázmány nemcsak csodálatos magyar nyelvében maradt magyar, magyarabb, mint századokon át húzódo hosszú sora barátainak és ellenségeinek, ő nemesi öntudatában is magyar volt, s mi sem hozta ki sodrából annyira, mint a Bocskay-pártiak azon követelése, hogy őket, a jezsuitákat, magyarelleses voltuk miatt távolítsák el az országból. Ilyenkor a magyar nemes úr büszkeségével hivatkozott származására, aminthogy a Jézus-társaság magyar tagjai ekkor valóban, szinte kivétel nélkül előkelő nemes családok sarjai voltak. Szülőföldjével annyira érzi szoros kapcsolatát, hogy mikor híre jön, hogy Bethlen állítólag Váradot is át akarja adni a töröknek, Várad fia harcias hangon jelenti ki: „Én részemről Váradot és vidékét méltónak tartom arra, hogy megtartásáért az egész kereszténység harcoljon“. Ha Pázmány világi pályán marad és emelkedik főúri rangba, akkor bizonyára az ő tevékenységében is ugyanazon fantáziát, a tényeknek lelkesedés szemszögéből való szemléletét állapíthatjuk meg, mint a század szinte minden nagyuránál. Talán Nádasdy Tamás volt az utolsó, akinél az olasz renaissance mérséklő hatása megállapítható; utána a magyar főurak, nemcsak hatalmi eszközeik korlátlansága tudatában, de elsősorban vérbeli összetételük következtében is szinte szuverén módon bánnak el a valósággal, melynek korlátait nem respektálják. Innen a folytonos konfliktusok, melyekbe életük keveredik, a szigeti Zrínyi Miklósé csak úgy, mint Esterházy Miklósé, aki szinte

mindenkivel összeveszett s ellensége volt Bethlennek és Rákóczi Györgynek, ellensége volt Pázmánynak, ellensége az országgyűlési rendeknek, akikkel brutálisan bánt, de nem kemény szívből, hiszen mélyérzésű, emberszerető ember volt, hanem magyar temperamentumának hevessége és ezzel együtt törekvéseinek, igényeinek korlátlansága miatt. Ez a főúri temperamentum Bethlen Gábornál bár egyéni hajlékonysággal párosul, úgyhogy kitöréseinek alig vannak következései, utánuk gyorsan lehiggad: mégis az ő politikai küzdelmein és célkitűzésein is világosan megfigyelhető az a bizonyos függetlenség a realitásoktól, melynek légkörében él a korlátlan lehetőségeket elért magyar főnemes. Bethlen egyénisége is legyőzte ezt az illuzionizmust, valószínűleg ifjúkorától kezdve szerzett keserves tapasztalatai segítségével, melyekre emlékezve, mindenkor féket vetett fantáziájának, mely nemcsak tollát tette színessé, de akaratát is el akarta ragadni. Korlátlanul élték ki magyar úri temperamentumukat a Balassák, akik két századon át mindegyre börtönbe kerültek az akkori társadalmi renddel való összeütközéseik miatt, magasabb fokon szintén korlátlan vágyaik, a valóságnak illuzionista félreismerése juttatta vérpadra Zrínyi Pétert és Nádasdy Ferencet. Egyedül azok a főurak kivételek, akiknek vérében már ekkor is sok a nyugodtabb, északi szláv és német elem, így a szláv keverékű Thurzók, így a német házassággal korán szelídített Pálffyak, sőt még a költő Zrínyi Miklósnak szigeti őséhez képest megállapodott, rendezettebb fantáziája és harmonikusabb egyénisége is, nagy irodalmi, könyvműveltségén kívül talán felmenő ágban az idegen, német, szláv házasságokra vezethető vissza.

Pázmány Péterben e magyar főúri temperamentumnak fölébe helyezkedett a Jézus-társaság disciplinája, mely az akarat korlátlanságát hangsúlyozó főúri ideál helyébe az exercitia spiritaliában fejlődött modern papi ideált állította. Szent Ignác nevelése, ha jó talajban dolgozhatott, megölte a világi akarat rendetlen kívánságait, de a bűnös földi akarat paralizálásával nem tehetetlen bábokat alkotott, akik fölöttes hatáságuk parancsának becsukott szemmel, kihalt akarattal engedelmeskednek, hanem lelkes lényeket, az akarat hőseit, akik a magas célra függesztett szemekkel kerülnek el a célra nem vezető utakat és követik, testi és lelki erőiknek teljes megfeszítésével, azon parancsokat, melyeket eleve is jóra vezetőknél ismernek. A Jézus-társaság óriási munkáját, mely a racionalizmus és a hozzá csatlakozott protestantizmus mellett a modern Európa lelkiiségének kialakításában oly nagy szerepet játszott, nem végezhették akarattalan bábok, hanem olyan bátor emberék, akik a gyöngye emberi természetet minden földi nehézség legyőzéséhez szoktatták. Pázmány lelkében megmaradt a magyar úri temperamentum, hiszen ez magyar lelkének alapszövege volt, de nyilvánulásait, korlátlan kitöréseit egész életére leszorította

a vallásos disciplina. Még mint fiatal gráci tanárról megállapítják előjárói, hogy jó ítélőképessége, tanultsága és bölcsessége mellett „natura cholericus”; ez a természete később is főlegesen bonyodalmakat okoz neki és például abban az elkeseredett harcban, melyet az esztergomi érsekség elsőbbségéért folytat a cholericus természet prototypusával, Esterházy Miklós nádorral, még bizonyára megtaláljuk világi természetének, hajthatatlan uralkodási öntudatának utolsó nyilvánulásait, de a törekvéseket, melyek életének egész tartalmát adják, már a Jézus-társaság disciplinája irányítja. Amint a jezsuitanevelésnek az Istenhez vezető úton egyik eszköze volt a rendetlen szenvedelmek legyőzése és az érzelmeken uralkodó racionális berendezése a gondolkodásnak: úgy látjuk Pázmányban is jezsuita vezetés alatt végzett tanulmányai közt folyvást erősödni ezt a nyugodt, világos rendet létrehozó, önmagát és a világot legyőző racionalizmust. Theológiában az ő százada Aquinói Szent Tamáson keresztül újból visszatért Aristoteleshez: ezt a „pogány bölcsesét” sokszor emlegeti, s mellette Szent Ágostonon keresztül az antik sztoicizmus szelleme is hatással volt egyénisége kialakulására. Gráci olvasmányai közel hozzák a kor természettudományához is, mely ekkor már a renaissance fantasztikus spekulációi helyett szintén racionalista irányban indult meg, s mindez érthetővé teszi, hogy ennek a mély szenvedélyektől viharzó, uralkodásra teremt embernek ideálja az önmagát legyőző és szabályozó bölcs lesz, aki „jó szerencsében higgadt, igazságos, mérsékletes, okos, állhatatos, emberismerő” és ami fő: „bír indulataival”. Ez az aszketikus életfelfogással párosult racionalizmus rendez be naponkénti életét, mely így belső zökkenők nélkül szolgálhatja hitének transcendens céljait; minden emberi zavart, mely gyarló természetünk-től előhíva gátolja állandó felemelkedésünket, ezzel az észszerű életberendezéssel győz le, aminthogy hatalmas szenvedélytől hordott barokk stílusában, a páthosznak látszólagos, mindent magával ragadó áradatában is folyton felmerül és végül is mindent megszelídít, megszabályoz ez a világosságot és rendet teremtő racionalisztikus lényeg. Miként a barokk Pázmány felfedezője, Horváth János írja róla: „Mindaz, ami e hatalmas férfiúban szenvedély és egyáltalán érzelmi energia, csak e logikus vezetés nyomán tör ki és buzogja ki magát. Már akkor nem árthat a gondolat rendjének, csak zúgóbbá teszi; nem hibázhatja már el a vágást, csak érzékenyebben sújthat, a nyelvet pedig színessé, fordulatossá pezsdíti.” Értethető, hogy a szenvedelmeket rendbeszedő Pázmány alig mehetett együtt az Esterházy Miklós-féle „passzionátusokkal”, akikben a szenvedélyek anarchikusán tomboltak, s ezen az sem változtatható, hogy hitük egyforma mély és életfelfogásuk egyformán transcendens volt.

Templomot és kolostort alapító főúri pár, a katolikus restauráció korából.

TEPLOSOT ÉS KOLOSTORT ALAPÍTÓ FŐÚRI PAR
A KATHOLIKUS RESTAURÁCIÓ KORÁBÓL. A kép az
1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc gróf országbíró és fele;
ségét, Esterházy Anna Júliát, Esterházy Miklós nádor leányát
ábrázolja rendkívül kifejezően; szerzője Philipp Kilián augs?
burgi rézmetsző (1628—1693); a házaspár mögött látható a
tőle alapított loretoai (Sopron vármegye) Boldogasszony A emp;
lom és a szerviták rendháza. A Szépművészeti Múzeum met'
szetgyűjteménye példányáról.

Elmondhatjuk, újkori történetünkben, a társadalom és államélet magas régióiban Pázmány Péterrel új típus jelenik meg, a lelki emberé, aki összes tehetségeit évtizedek megszakítatlan munkájával a magyarság lelki képe kialakítására használja fel. Pázmányt sorsa egész más síkba állította, mint a középkori prédikátort és könyvíró szerzetest, vagy mint a XVI. század protestáns kultúrembereit, akiknek típusa Heltai Gáspár vagy Bornemisza Péter lehet: ő országos hatalom birtokában országra szóló eszközöket használ fel nem világi hatalom kialakítására, nem a politika mozgatására, hanem a lelkiek kiképzésére, lelki tények teremtésére. Típusnak őt tulajdonképpen alig mondhatjuk, olyan ritkán, kevesen követték, s ő maga is annyira kiemelkedett e gyér követői közül is. Célját: a magyar lélek katolikus szellemű kiművelését és a szó és toll és iskola eszközeit mind rendjétől nyerte, s benne így Európának nagy szellemi mozgalma koncentrálódik és hat a magyar területen. És elsősorban: hogy Pázmány nagy céljai mellett mindvégig kitartott, s hogy azok követésében mind magasabbra lépett egyenesirányú pályája, ez, azt hiszem, szintén a Jézus-társaság akaratnevelő hatásának köszönhető.

A politika az ő lelki céljai mellett mindenkor az ancilla szerepét játszotta; politikai célok az ő egyéniségét meg nem mozdították anélkül, hogy azok mögött, mint tulajdonképeni motorok, lelki célok ne rejtőztek volna. Politikának és vallásnak akkori felbonthatatlan összeköttetésében a primátust nála a vallás tartja meg, s ez az oka, hogy II. Ferdinánd mellett sem Khlesnek, sem Richelieunek szerepét át nem veszi, amely szerepre különben őt a császár barátsága és saját nagy formátuma szinte predesztinálhatták volna. II. Ferdinánddal a Habsburg-ház új, erős katolikus hitű ága lépett trónra, s a császár-király katholicizmusa, mely védelmet, sőt az elveszett területek visszaszerzését is ígérte a római egyháznak, hosszú időre frigyét létesített a dinasztia és az egyház között. Pázmánynak törhetetlen Habsburg-pártisága mellett hasonló hatással volt az a belátás is, hogy a pogány török ellen is csak a Habsburg-ház folyton növekvő, katasztrófákat Isten látható segítségével könnyen legyőző hatalmánál kereshet a magyar kereszténység védelmet. Pázmány ajkain Bethlen ellen a törökösség, a pogánybarátság vádja nem volt frázis, mint ezt langyosabb korok szívesen elképzelték; ő hitének egész idegen kedésével tartózkodott a törökösségtől, melyben a keresztény magyarság lelki veszedelmét, pogánytól megfertőzését látta. Ehhez képest nem is adja fel soha a török kiűzésének reményét, bár éppen logikailag diszciplínáit gondolkodásmódja ta nítja meg arra, hogy törökellenes nagy háború egyelőre lehetetlen. A politika lehetőségeinek józan mérlegelése következtében száll szembe Esterházy kalandos háborús terveivel, melyek egyszer már a rakamazi vereséghez vezettek; nagyon

jól tudja, hogy a hazai rendi katonasággal reménytelen akár a törököt, akár ennek vazallusát, az erdélyi fejedelmet megtámadni, hiszen erre Bethlen három hadjárata éppen elég tapasztalatot nyújtott neki. Innen van barátságos magatartása Rákóczi György iránt, de innen folytonos tanácsai a császárnál, hogy a német és olasz háborúkat minél előbb fejezze be és seregeit Nyugaton felszabadítva, azokat a távoli, de örök magyar cél, az ország területének visszahódítása szolgálatába adja. Folyvást terveket készít a katolikus nyugati hatalmak, Spanyol-, Francia-, Bajorország, a pápa, Velence, Firenze összefogására a török kiűzése érdekében. Ezt munkálja római követségében is, melyet a császár nevében, VIII. Orbán pápa kedve ellenére vállal el, akit azután nem is tud franciabarát politikájától elszakítani. A római misszióknak sikertelensége még inkább megnyitotta szemét és beláttatván vele, hogy a Habsburg-ház a nyugati bonyodalmaktól még sokáig nem fog szabadulni, erői még sokáig Nyugaton lesznek lekötve: ennek tudatában Pázmány még inkább ragaszkodott békebarát politikájához, úgy a törökkel, mint Erdéllyel szemben.

Évtizedeken át ugyanazon politikai irányt követni, sem jobbra, sem balra nem nézve, ritkaság abban az államraionvezette világban, amikor ha nem is a nagy, állandó célokat, de az ahhoz vezető kisebbeket, és az eszközöket mindenki a napi kilátások szerint váltogatta. Pázmány politikájának ezt az állandóságát egyrészt spirituális végcéljai, másrészt pedig a könyvek közt, a theológia, dialektika, logika elvont világában töltött esztendőik adták meg. Tízévi bécsi és római tanulás után négy esztendőn át a gráci rendházban bölcsészetet tanít, majd kétévi magyarországi írói, prédikátori és tanítói működés után 1603-tól 1607-ig újból a gráci főiskolán adja elő a scholastikai theológiát. Rómában nem voltak nagy tanárai, Bellarmint nem hallgatta, de az ő könyveitől elkezdve egész Suarezig az egész akkori jezsuita theológiai irodalom olvasmányaihoz tartozott; első munkáját Bellarmin védelmében írja, gráci működése alatt az akkori bölcsészet és theológia minden ágát hatalmas kötetekben dolgozza fel, ifjúsága valóban lelki gyakorlatok és megfeszített olvasmány, megfeszített könyvtudomány közben telik el. Grác szolgáltatta emellett a mintát ellenreformátori működéséhez is. A fiatal magyar jezsuitát nem elégíthették ki teljesen előadásai, melyeken összesen ha ötven hallgatója, s köztük csak néhány magyar lehetett; a tanterem ajtajában ott állott előtte a mozgalmas gráci élet, mely épp ebben az időben nagy szellemi és anyagi erőfeszítéssel szüntette meg Belsőausztria protestantizmusát és tette helyébe a diadalmas barokk restaurációt. A jezsuita kolostor nem hiába állott szoroson az uralkodó palotája mellett, II. Ferdinánd, mint még stájer főherceg, a restaurációt jezsuitái tanácsai szerint hajtott végre, s Pázmány rendtársai

és gráci barátai közül előbb Viller Bertalan, majd Lamormaini Vilmos volt az ő legbizalmasabb embere, éveken át nagybefolyású gyóntató ja. A gyermek főhercegek a jezsuitákhoz jártak nyilvános tanulókként, s Ferdinand maga is gyakran ebédelt náluk, itt kezdődött Pázmánnyal való ismeretsége, melynek utóbb szinte baráti színezete lett. Ebben a tipikusan barokk környezetben fejlődik ki Pázmány több politikai hajlandósága: így rendkívüli loyaltása, mellyel az uralkodó személyéhez, s általa az udvarhoz viseltette, továbbá a barokkot jellemző arisztokratikus kizárólagossága, mely munkáiban is kifejezésre jut, mikor egyre antik és modern császárok, királyok, fejedelmek, héroszok példáit forgatja és elvként kiemeli, hogy „mentül méltóbb és böcsületösb személyiül származik valamely cselekedet, annál nagyobb és böcsületösb“. Az Egyház világi elterjedésének állami kapcsolataiba is itt kapott bepillantást: a 90-es évek brutális protestánsüldözése már elmúlt, amikor Grácba érkezett; a politikai eszközök helyébe, a restauráció szolgálatában szellemi eszközök kerültek, a lelkek meghódítását ekkor kezdte meg Ferdinánd tanácsosa, Brenner Márton seckauai püspök, aki ezt a munkát a papság erkölcsi megreformálásával, templomok és istentiszteletek barokk felékesítésével kapcsolta egybe. Pázmány hazai működéséhez talán ha nem is mintát, melyet másolt volna, hanem előképet itt látott: a restaurációnak az államhatalom támogatásával, s egyúttal a hívek lelki megnyerésével leendő végrehajtására.

Forgách érsek ösztönzésére magyarul kezd dolgozni; első művében Magyarai Istvánnak, a Nádasdyak sárvári prédikátorának munkája ellen fordul, amely az ország romlásának sokféle okait német eredetű régi protestáns felfogás szerint, a katolikus vallás eltvelyedésére, Istentől elfordulására vezeti vissza. Pázmány ettől kezdve érseki tanácsadó, a turóci prépostság kezelője, követ és politikus, majd érsek és kardinális korában megszakítatlanul írja magyar munkáit, melyekkel nemcsak a XVI. században annyira elmaradt katolikus irodalmat gyarapítja, — az ő magyar munkái számban majdnem elérik az előtte megjelent katolikus művek összes számát, — hanem az új nemzeti irodalmat is megalapítja. A világot látott, éveken át idegen nyelveken beszélő jezsuitát egyszerre csak előnti az ősmagyar kifejezések áradata, melyekkel a Körös partján élt a váradi kisfiú és ez a hamisítatlan magyar nyelv lesz a jezsuita spirituális céljának örök eszközévé, leghatalmasabb segítőjévé. Nincs az ő írói működésében semmi nyoma a könyvmoly tudakosságának, a betűvető ember theoretikus szürkeségének és elmélkedő hajlamainak; ő nem ír magyar grammatikát, mint az erdélyi fejedelmek kálvinista püspöke, Geleji Katona István, hogy többi munkáiban követett nyelvi gyakorlatát igazolja; ő nem a tudatos nyelvész és író, hanem az öntudatlan nyelv-művész. Vonások és képek öntudatlanul tolnak össze nála

színes leírásá, melyet át- és átszőnek spirituális vonatkozások, hasonló öntudatlan természetességgel felvetődve, öregségében egyszer megsokalja a nagyszombatiak zajos farsangolását, s ezt így írja meg a nagyszombati bírónak: „Magunk akartunk kegyelmeddel szólni ma reggel, de sok dolgaink között el- feledkeztünk. Az este későn, úgymint kilenc óra után, nagy zörgéssel, kiáltással farsangoltak ott az mi utcánkon valakik. Ilyen közönséges csapások között, úgy teczik, nem illenék efféle farsangolás és nemcsak Bécsbe megtiltotta az város és öfelsége is, hogy semmi maskarák és afféle illetlen vigasságok ne legyenek, de Posonban se szenvedték meg csak az csenge- tyűs szánkázásokat se. Azért kegyelmedet atyai szeretettel intjük, hogy az böcsületes tanáccsal egybegyűlvén, tegyen oly rendelést, melylyel az Isten engeszteltessék, mert ha Isten nem könyörül rajtunk (minthogy nem is könyörül, ha ő szent fel- ségét boszantjuk), félő, hogy az öröm siralomra fordul,“ Gyö- keres magyar fordulatokat, ősmagyar ízű, paraszti eredetű köz- mondásokat szór el hatalmas körmondataiban, melyeken azon- ban mindvégig rendszerező világosság és a magyar nyelv hajlé- konyságával soha vissza nem élő szabatosság vonul végig. íme egy ily körmondatrészlet, melyet Prédikációi kötetében adott Szűz Mária tiszta fogantatásáról: „Szemem előtt viselvén, hogy abban az országban lakom, melynek oltalmazó asszonyává ren- delte Szent István király Boldog-Asszonyt és halála óráján tes- tamentomban hadta nemzetünknek Asszonyunk tiszteletit, kire nézve a mái napig költő pénzünkön, a Bóldog-Asszonv képe körül ama szokott bötökkel, Patrona Hungáriáé, Magyarország Asszonyának valljuk a Szent Szüzet; megemlékezvén arról is, hogy Váradon lettem a világra, mely várost Asszonyunk ha- ggyásából épített és Boldog-Asszony templomával ékesített Szent László király../- Itt a körmondatban mindig van tar- talom, jelélül annak, hogy a korai barokkal állunk szemben, melyen még megvannak a renaissance világosságnak hatásai és már át van itatva, a jövőt irányítandó racionalizmustól. Pázmány még minden mondatával ki akart valamit fejezni, nem úgy, mint a XVIII. század második felének a rendi taposó- malomba befogott barokk írói. Stílusa és egyénisége diadalmas aktivitására még csak ezt a párbeszédfélét idézem, melyben Magyar István prédikátorhoz fordul: „Mit mondanál, ha én is, más, harmad is ugyanezt tulajdonítaná magának? (t. i. hogy csak ő magyarázza helyesen a Szentírást). Forगतod az Szent írást? Én is. Könyörgesz Istennek, hogy világosító Szent Lel- ket adjon? Én is. Kívánod lelked üdvösségét? Én is. Te ma- gyarázod az Szent írást? Én is. Honnan tudjam, melyikünk magyarázza jobban, igazban?“

A katolikus restauráció ügyét politikai síkon a főkegyúri, kegyúri jogok teljes kihasználásával, de nem erőszakkal, nem katonai beszállással munkálta, mint ez a harmincéves há-

ború alatt osztrák tartományokban gyakori volt, hanem a lelkék meghódításával. Eszközei: magyar imakönyv írása és kiadása, Kempis Tamás Krisztus követéséről szóló művének magyar fordítása, prédikációk tartása és kiadása, a lelkipásztorokodás minden akkor szokásos eszköze. Ezekhez tartozott akkoriban a szóban és írásban való hitvitázás, a saját hitfelekezeti dogmáknak és rítusnak megvédése az ellenfél ócsárlásai és ferdítése ellenében, s a másik felekezethez lehető könyörtelen, de hatásos támadása. Pázmány hitvitázó iratai az ő irodalmi termelésében elég nagy helyet foglalnak el, mégis alig számíthatók eszközöknél egyebeknek nagy céljai szolgálatában. Kisebb vitairatainak tartalmát rendszerbe az 1613-ban megjelent „Isteni igazságra vezérlő kalauz“ foglalta, a protestánsoktól támadott dogmáknak magas nyugateurópai színvonalon készült előadása és apológiája, az egész erre vonatkozó protestáns irodalommal polemizálva. Pázmány tudományának és valódi jezsuita munkateljesítményének nagyságát mi sem mutatja inkább, mint hogy az egész utána következő katolikus hitvitázó irodalom, két munkatársától, Balásfi Tamástól és a korábban református Veresmarti Mihály tói elkezdve a Kalauzból merítette érveit és tudását, hosszú évtizedeken át, valamint hogy protestáns ellenfelei, nem érezvén magukat elég erősnek méltó felelet írására, a Kalauzt Thurzó György nádor költségén latinra fordítva Wittenbergbe küldték. Az ily módon készült válasz, wittenbergi német tudós tollából, csak tíz év múlva jelent meg. De még félszázaddal később is „Páter Kalauz“ érveivel tusakodnak a protestáns írók, s mikor a Pázmánytól stílusban és műveltségben oly messze esett Sámbar Mátyás jezsuita mindegyre a Kalauzra támaszkodik, egyik ellenfele, Czeglédi István, éppen hatvan évvel a Kalauz megjelenése után írja kis könyvében, hogy „amíg e testes írásnak megrázogatását a keresztény világ szemlélné“, legalább ő tisztogatja meg kis munkájában annak vádjaitól a saját vallását.

A reformáció gyors terjedésének egyik elősegítője volt a katolikus klérus kipusztulása, amit előző kötetünkben részletesen megismerlünk. Pázmány 1616-ban esztergomi érsekké kineveztetvén, a magyar klérust is organikusán, alulról felfelé próbálta újjáalakítani. A tridenti zsinat parancsa értelmében papnöveldeket alapít, az egész ország klerikusai számára a bécsi Pazmaneumot, melynek felállítására 1623-ban 115.000 forint alapítványi összeget biztosított. Az egyházmegyei succrescentia növeléséhez azonban ismét meg kellett szerezni a püspökségek anyagi alapjait; Pázmány e téren is sokat fáradozott, idegen kézre jutott egyházi javadalmak visszaszerzésében. A legnagyobb foglaló ekkor már a magyar kamara volt, mely deficités gazdálkodásában a meghalt főpapok hátrahagyott javaira vetette magát, s amit lehetett, elidegenített azokból; egyes nagyjavadalmak, így Forgách érsek halála után botrá-

nyos jelenetek játszódtak le a kamara és a hátrahagyott rokokók közt, amikor is éppen a jogszerű örökös, az egyház, járt legrosszabbul. Pázmány a „királyi jognak“ ezen visszaéléseit éveken át erélyesen visszautasítja, s végül régi barátja, Lamormaini császári gyóntató közbenjárásával kieszközli a dolog rendezését: II. Ferdinánd 1625-ben a főpapoknak megengedi ingóságaik fele részéről a végrendelezést, másik felét egyházi célokra, főként papnöveldek alapítására és káptalani könyvtárakra köti le, felszólítva egyúttal őket, hogy a végvárakról se feledkezzenek meg testamentumokban; a végvárak fenntartására adandó köteles rész utóbb, I. Lipót korában állandósul. Pázmány a végrendeleti köteles részeken kívül a papnöveldek számára évi járulékot is köt ki az 1630-i zsinaton, ezek azonban az akkori szegénységben nem sokat hoznak, úgyhogy kísérletei egy katolikus egyházi célt szolgáló országos alap létesítésére kevés eredménnyel járnak: csak mikor a linzi béke után a protestánsok végkép felmentetnek a katolikus plébániák számára való fizetés alól, az ennek következtében veszélyeztetett katolikus alsó papság érdekében alapítja meg III. Ferdinánd 1647. és 1650-i rendeletével az ú. n. „cassa parochorum“-ot, melybe egyelőre a magyar kamarával fizetett évi 6000 forintot. Ami Pázmány életében történt, az mind az ő pénzáldozatainak és fáradozásainak eredménye, az állam lényegesebb hozzájárulása nélkül. Az ő személyes munkája következtében állanak csakhamar képzett, Rómában, Bécsben, Nagyszombatban tanult egyházi férfiak a restauráció rendelkezésére, akiknek egyházi diszciplinájára az érsek szinte vasszigorral ügyel fel, de viszont templomokról, templomi felszerelésekről, szertartáskönyvekről, javadalmakról is gondoskodik számukra. Anyagiakon felülemelkedő voltára jellemző, hogy római követsége alatt a pápától a saját egyházmegyéjének megcsonkítását kéri, szerinte négy új püspökség volna kivágandó abból, köztük a szepesi, mindegyik megfelelő anyagi dotációval. A török hódoltságban élő katolikusok lelki gondozásáról sem feledkezik meg: az ottani világi licentiatások pótlására a propaganda-congregatiót kéri magyar papok nevelésére. Viszont a török területekre nézve mindenképen fenntartandónak tartja és védelmezi a magyar király püspöknevezési jogait.

Térítéseinek számát és lefolyását nem ismerjük eléggé; néhány esetben biztosan következtethetünk egyéniségének személyes varázsára. Így Forgách Zsigmondnál, a későbbi nádornál, akit testvére, az érsek, éveken át nem tudott katolikus egyházba téríteni, holott ez Pázmánynak, az egyszerű szerzetesnek, rövid idő alatt sikerült. Mikor Thurzó Ádám, Szaniszló nádor fia, egy katolikus hitre tért evangélikus prédikátorát megkötözve börtönbe vetette semptei kastélyában, Pázmány levélben és követek által megróttta ez eljárását, s pár hónap múlva a gróf, testvérével és özvegy anyjával együtt katolikus

hitre tért, s most már lutheránus prédikátorait üzte el vagy beszélte rá az áttérésre. Pázmány a főúri családok mindegyikével barátságos levelezést tartott fenn, az egyes tagokat lassú rábeszéléssel vezetve rá a katolikus hitigazságok elfogadására. Térítő munkásságának eredményeit megítélhetjük abból, hogy a Homonnai-, Thurzó-, Zrínyi- és Pálffy-családokat katolikus hitre térítvén, az éj szaki és nyugati Felföld, a Dunántúl és Horvát-Szlavónország igen nagykiterjedésű területein állította helyre a katolikus hit uralmát. Hogy pedig ez a hódítás megmaradjon, ezért a visszatérített főúri családokon kívül egészen új, művelt katolikus középosztályt, nemességet és tanult rendet is kiképzett, egyrészt a jezsuiták iskoláiban és a nagyszombati nemesi nevelőintézetben, másrészt a szintén Nagyszombatban, 1635-ben alapított főiskolában, melyre 100.000 forintot adományozott. Mindezen alapításai a 700.000 forintot messze felülmúlják; Pázmány nem fényes rezidenciák, hanem tisztán lelki célokat szolgáló alapítványok céljaira adta egész jövedelmét, melyet az érseki jogoknak a kamarával szemben való erélyes képviselésével és visszanyert nagy földbirtokaiból szerzett. A töle hatalmas energiákkal megindított fejlődés során a század közepén, 1655-ben már csak négy protestáns főnemes család volt a királyság területén.

A rekatholizációnak ez országrészekre szóló eseteiben az áttért főnemes elsősorban a protestáns prédikátorokat távolította el birtokairól. Az említett Thurzó grófok előbb ígéretekkel vagy fenyegetésekkel vették rá a kegyúri jogaiktól függő prédikátorokat, hogy ők is áttérjenek, — a protestáns papság, egyházi vagyon híján, mindenütt még jobban függött a földesuraktól, mint a katolikusok, miután az előző század reformációjában a nagybirtokosok nem új egyházuknak, hanem maguknak foglalták le a régi egyház birtokait. Így sikerült pl. Thurzó Ádámnak magát a birtokán lakó superintendenst is áttéríteni. Ahol azonban a lelkészek ragaszkodnak hitükhöz, ott életbe lép a kegyúri jogok alkalmazása, amint erre, elveihez híven, Pázmány is kioktatta Thurzót, mikor ez áttérése után a galgóci templomot a lutheránusoknak meg akarja hagyni: „Édes fiam uram, ebben a dologban nem kell embernek magát megcsalni, mert nagy és léleküdvösségben járó dolog. Azért először fundamentomul azt vetem, a mi tekéletes igasság, hogy kegyelmed az ország törvénye és articulusi szerint nem tartozik az maga jószágában templomot engedni az lutheránusoknak. Mert noha sokszor vitatták azt a más hitő atyafiak, hogy a templomokat a földesurak nekik engedjék, de soha az ország reá nem ment, hanem a templomoknak jus patronatussága a földesurak kezében és teljes hatalmában maradt. Azért a templomhoz semmi just és igasságot soha nem adott az ország a subditusoknak“ (jobbágyoknak). A Pázmánytól áttérített Zrínyi György bán, a költő atyja, maga írja az érseknek, hogy tíznél több

heretikus prédikátort üzött el; a Thurzók bicsei uradalmát öröklő Esterházy Miklós a prédikátorok elűzése után jobbágyainak vallási életét vette ellenőrzés alá; házasságuk előtt megkövetelte, hogy áldozzanak, protestánst nem engedett a falu temetőjébe temetni, s végül, aki mégis protestáns maradt, azt birtokairól elküldte. Ez a földesúri jog Verbóczi-féle fogalmazásának legszélső alkalmazása volt, s ha mai társadalmi viszonyaink közt elítéljük ilyenek lehetőségét is, abban az időben jogilag támadhatatlan eljárás volt. Sőt oly világos és közérthető igazságnak tartották (láttuk, a protestánsok is), hogy mikor Pázmány a Bethlen-pártiak azon vádjá ellen védekezik, mintha ő valaha is mondta volna, hogy „jobb, hogy az egész Magyarországot vadak lakják, hogysen mint az eretnekeknek benne-való maradást engedjünk“, — esküszik, hogy ilyen neki se szájába, se elméjébe soha nem jött, de igenis azt mondta, hogy „inkább akarja, hogy az ő jobbágyi pusztán hadgyák az falut, hogy sem mint az ő templomon való igassága ellen az parasztok a templomokat magoknak foglalják1-. Ilyen eset aránylag ritkán fordult elő; sok helyen a jobbágyság körében a protestantizmus tudatosan két generációnál régebben még nem élt, a század második felének, Lipót korának szenvedései is hiányoztak ekkor még, melyeknek emléke később annyira összeforrasztotta az üldözöttek egységébe a protestáns felekezeteket, s így a jobbágyságnak rekatholizációja nem okozott sokkal nagyobb nehézségeket, mint annak idején protestánssá tétele. A katolikus térítés inkább annyiban állott súlyosabb feladat előtt, hogy míg az előző században a protestáns térítők előtt a régi egyház hierarchiája egyszerűen szétfoslott, magától semmivé lett, addig most a protestáns lelkészi kar, új szervezetében — az ágostai evangélikusoké csak 1610-ben alakult meg — szorosan összetartott és helyét valóban nem hagyta el máskép, mint erőszaknak engedelmeskedve.

A jezsuiták a restauráció szolgálatában

A világ azonban ekkor még komplikáltabb volt, mint az előző században, s ha a protestantizmus terjedésénél megállapítottuk, hogy az hit nélkül nem mehetett végbe, ugyanezt kell a katolikus restaurációnál is konstatálnunk. Nagyon felületes és ideig-óráig ható rendszabály lett volna a prédikátorok eltávolítása, ha a katolikus földesúr nem gondoskodik a község új lelki táplálékáról. És itt a világi papság mellett igen nagy, lehet mondani túlnyomó szerepe volt a Jézus-társaságnak, mely Pázmánytól alapított városi kollégiumaiban, Pozsonyban és Győrött, utóbb más városokban is a katolikus középosztályt nevelte, de nézetem szerint igazán nemzetalakító munkát a falukban, a jobbágyok körében végzett. A rend tagjai már a század elején missziókat kezdenek mindenfelé, ahol csak a viszonyok legalább átmenetileg kedveznek nekik; másutt állandó letelepedésben, rezidenciában is főfoglalkozásuk a prédí-

kálás és a szegény nép pasztorálása. A falusi papság teendőit elsősorban a jezsuiták végzik, akik éveken át vándorolnak egyik faluból a másikba, s közöttük valóságos vándormisszionáriusok vannak, amilyen volt pl. Sámbar Mátyás, aki kisegítőként vette át néhány hónapra a vegyes felekezetű község plébániáját, s a katolikusok számát mégegyszer annyira emelve adta vissza a parochusnak, hogy maga, bátyúját nyakába vetve, tovább vándoroljon. A jezsuita missziókat ugyanis nem tartóztatták fel közigazgatási vagy uradalmi határok, protestáns városokba és falvakba is bemerészkedtek, s mindenütt megtámadták prédikációikban, concióikban a protestáns tanokat. Az egyes vidékek és nagyúri birtokok vallási állandóságában, mely a földesúri jog segélyével volt fenntartható, a vándor jezsuiták közeledése mozgalmak, küzdelmek és békétlenségek kezdetét jelentette; az ő működésük előbb a terület protestáns egységét szüntette meg, hogy azután az itt-ott megnyert kis katolikus szigetek kibővítésével az egész területről kiszorítsák a protestantizmust. Ellenfeleik irataikban mindegyre ezt a működésüket jellemzik, mindegyre békességzavaróknak tűnnek fel, akik nem érik be az egyszer elért birtokállománnyal, hanem más felekezetek kárára akarnak folyton terjeszkedni. Valóban, amint folyton szaporodó állandó lakhelyeikről, rezidenciáik és kollégiumaik székhelyéről keresztül-kasul bejárják, egyedül vagy kettesben, gyakran áruhában a vidéket, itt is, ott is próbálkoznak, s még a „meddő talajon“ is prédikálnak, gyónatnak és áldoztatnak, amíg a protestáns többségtől mint békebontók elűzetnek, hogy megint újra visszatérjenek: a protestánsok nem zárkozhatnak el a gondolat elől, hogy a jezsuiták mindezt terv szerint, harci szándékból, előre kiszámítva teszik.

Mária-kultusz

A jezsuiták maguk, egy-egy provinciájuk működéséről beszámolva, külön pontokban szoktak megemlékezni az áttérések számáról, az általános gyónásokról, az oltári szentség imádásáról, Szűz Mária és a szentek tiszteletéről, iskolákról, tanítványaik száma gyarapodásáról. A Mária-tiszteletben magyar ferencesek, azután a Nádasdy Ferentől pártfogolt, Lorettóba telepített szerviták versenyeztek velük, de a nemsokára közjogi jelentőségűvé vált Mária-kultusznak a jezsuiták nagy istápolói. Az életkor és társadalmi állás, foglalkozás szerint tagolt Mária-kongregációk a Jézus-társaság legsajátabb alkotásai voltak; bennük szervezetük szerint lehető volt az egyetemes katolikus szemléletbe a legkülönbözőbb műveltségű és korú embereket bekapcsolni. A királyságnak minden vezető embere a Mária-kongregációkban nyerte a hitéhez való törhetlen ragaszkodást, Esterházy Miklóstól elkezdve a nádorok, kamaraelnökök, főkapitányok hosszú sora; a legrégebb kongregációk közé tartoztak a Pázmány egyetemén felállítottak. A Mária-kultusz a katolikus restauráció kezdeteitől fogva szoros kapcsolatot tartott

a magyar nép régi Mária-tiszteletével: a protestantizmusból visszatérő új nemzedékek már az ősrégi Mária-énekek vallásos és egyúttal hazafias táplálékát szívják magukba; imakönyvek, vallásos traktátusok és Mária-himnuszok terjesztik annak emlékét, hogy az első magyar király országát Szűz Máriának, a Boldogságos Anyának, Nagyboldogasszonynak, Magyarország patronájának ajánlotta fel. Mint a Szent István királyról szóló ének mondja: „Krisztusnak anyját, áldott Szűz Máriát, — Alázatosan, mint édes asszonyát — Tiszteie s rábízá önnönmagát és az országát. “ A magyarság minél mélyebbre süllyed a nyomorban és elkeseredésben, annál gyakrabban hangzik fel a tanítás: „Boldogok lésztek magyarok, hogy ha a Szent István testamentomára reá emlékeztek“, mert minden gonosz, mi a nemzetet éri, a Szűz Mária ősi magyar tiszteletétől való elfordulásból származik, s így épül fel e vallási képzeteken a protestánsok Antikrisztus—Babylon-elméletével szemben, mely tudvalevőleg az ország romlását a papság és a tőle megrontott Tómai katolicizmus bűneiből származtatja, a regnum Marianum, a Szent Istvántól Máriának felajánlott Magyarország katolikus rendszere. A nemzet pusztulását mindenkor a Mária országától, a katolikus hitelvektől elfordulás okozza.; ez a gondolat a legkülönbözőbb csapások közt megjelenik, így pl. egy énekszerző Báthory Gábor és vele Erdély bukását a Mária-kultusz ellanyhulásával érteti meg: a török nyargalását nem szenvedte Csík országa, mert ez az egyetlen, mely megmaradt Mária tiszteletében. Viszont nagy bajoktól is Szűz Mária menti meg népét, amint egy minorita szerzetes, Kopcsányi Márton, egyenesen a magyarok ősi Mária-tiszteletével magyarázza, hogy a Fehérhegyi csata után megtarthatták alkotmányukat: „Nagy könyörületességből Ion az Istennek, mondja 1631-ben, hogy a mi nemzetünk is úgy nem jára a pártütésért, mint Ausztria, Styria, Cseh- és Morvaország. Bizony nem a mi erőnknek, nem a mi sokaságunknak, nem a mi egyezésünknek tulajdoníthatjuk, hogy mi is el nem tapodtatánk, szabadságunkat el nem vésztők, — az mi kegyelmes Urunk magáért, az ó szentanyjáért és Szent Istvánért oltalmazza meg a mi nyomorodott hazánkat“, Mária érdeme az is, hogy napról-napra erőszak és kényszerítés nélkül térnek vissza a protestánsok, s „remélhetjük, hogy még a mi nemzetünk is újabban bevészi Szent István király tanítását és vallását, s a római anyaszentegyházba lépik, melyet engedjen a Világ Ura, a Magyarország patronájának, a Boldogságos Szűz Máriának érdeméért és esedezéséért“. A barokk korszaknak az itt szinte először megnyilatkozó, erősen nemzeti jellegű Mária-kultusza a múltba a magyar ferencrend közvetítésével kapcsolódik, s az első Mária-prédikációk és dicsőítések tartalmilag elsősorban a szintén ferences Temesvári Pelbárt műveivel függnék össze. A század

közepén már jezsuiták és ferencesek egymással vetélkednek a Mária-kultuszt szolgáló művek kiadásában.

Régi magyar katolikus emlékek és a török hadjáratok nyomorúságainak naponkint megújuló friss benyomásai együttvéve adják a regnum Marianum történetfilozófiáját, mely katolikus volta mellett a régi határaiba visszavezetett, integer, Nagymagyarországot posztulálja, koronás királyának és ősi patronájának, magyarok Nagyasszonyának vezetése alatt. Ez a felfogás kibékíthetetlenül törökellenes, aminthogy a török harcok nagy katolikus hőse, a költő Zrínyi Miklós is előljárt a Mária-kultuszban, pennájának és kardjának is az a Múza adott erőt, ki „nem rothadó zöld laurusból, nem is gyöngye ágbul viseli koszorúját“, hanem koronája fényes mennyei csillagokból, holdból és szép napbul van kötve. A regnum Marianum XVII. századi megjelenési formája válasz a Bocskaytól kimondott erdélyi gondolatra, annak török vonatkozásaira, válasz az új, a magyar koronától függetlenítt erdélyi protestáns államalakulatra, s ezekkel szemben a magyar történet folytonosságát, a magyar államterület századokon át változatlan teljességét, a magyar léleknek ősi keresztény, katolikus hagyományait képviseli. A katolikusoknak ez a leginkább jezsuitáktól kidolgozott történetfilozófiája sohasem tudott belenyugodni az ország feldaraboltságába, sem a török uralomba, sem a török védelme alatt kifejlődő, meghúzódó területi alakulásokba, minő volt az új Erdély, s utána a tiszai és felsőmagyarországi részek kuruc függetlensége. És mikor a törököt végül sikerül kiűzni az ősi területről, ennek egysége ismét a regnum Marianum fogalmában fog kifejezést nyerni, s ez a gondolat biztosítja kétszázéves törés és tévelygés után a magyar államiság tradicionális kontinuitását Erdélynek, az új, büszke független államnak szomorú romjain. Herceg Esterházy Pál nádornál senki sem érezte át jobban az új, töröktől megszabadult országnak Szent Istvánig visszanyúló megszakítatlan múltját, s ő az, aki az anyjától, Esterházy Miklósné Nyári Krisztinától örökölt vallásossággal egyenesen Szűz Máriának köszöni meg a szabadulást, aki Szent Istvántól neki adott országát soha nem hagyja el. Szent István a „Boldogságos Szűz Máriának országát örökössé tévén, magát, s minden alatta valókat az oltár előtt tett esküvéssel néki kötelezé“, s bár a magyarság sokszor elpártolt Patronájától, ez mégis mindenkor kegyes, irgalmas és szorgalmatos gondviselését mutatta és végül is, hogy „a minden istenes, áhítatos, szent dolgok ellen felfegyverkezett eretnekségnek dühösködése megzaboláztatott, országunk utolsó romlására kiáradott pogányságnak tábori megrontattak, annyi Ínségek között is mindeddig megtartatott hazánk: Boldogságos Nagy Asszonyunknak örökös jószágára való kegyes vigyázásának és gondviselésének tagadhatatlan bizonyága“. A romok eltakarításának és az új, nagy Magyarország felépítésének mun-

kája e szellem vezetése alatt kezdődött meg, s az a sok barokk jellegű kezdemény, mely Pázmány működésében, az Esterházy Miklóstól épített nagyszombati olasz-barokk templomban, a jezsuiták térítésében és sajátos barokk jellegű lelkipásztorkodásában, az ősi Mária-kultusz felélesztésében, nagy írók, mint Pázmány és Zrínyi új stílusteremtésében jelentkezik, a század végén és az új század elején, a török kiűzésével és a tőle függő Erdély jelentőségének megszűnésével egyetlen nagy alkotó áramlatban fog egyesülni és létrehozza a specifikus magyar barokk korszakot.

Társadalmi nyugtalanság a vallási kérdés következtében

A katolikus restauráció munkája azonban már ekkor is hatalmas mozgalmat keltett, melynek hullámai a magyar társadalmat állandó izgatottságban tartották. A XVI. század második felének vallási megállapodottsága után, amikor majd mindenki protestáns volt és csak néhány főpap próbált sikertelenül elégedetlenkedni, a korszak e síma tükre Pázmány és a jezsuiták felléptével egyszerre széttöredezik, minden mozgásba jön és minden műveltebb családban fölmerül, égetővé válik, családtagokat egymástól elidegenít a vallási probléma. Ebben a hívő korban az üdvösség útjairól naponkint vitatkoznak, s alig van összejövétel, ahol a különböző vallásfelekezetek hívei egymást a saját nézeteikre ne akarnák téríteni. Birtokállományát mindkét fél terjeszteni akarja, míg a század 30-as éveitől kezdve a protestantizmus tisztán védelmi helyzetbe nem szorul. Az 1608-i országgyűlésen Náprágyi püspöknél ebédelnek a városok protestáns követői, jelen van Pázmány és egy másik jezsuita is; a soproni követ előadása szerint az egész ebédet vallási vitatkozás töltötte ki, amikor is a jezsuiták nyilaikat folyton a protestánsokra irányozták, de ezek bátran visszalöttek. Éppen mert mindegyik fél vallásos kötelességének tartotta a térítést, ezért az erős hitű emberek közömbös alkalmakkor is hozzáláttak a másik fél vallási tévelygéseinek kimutatásához, a mai felfogás szerint bizonyára indiszkrét módon. II. Rákóczi György még trónralépte előtt lakomát adva a császár követének, örsy Zsigmondnak, az asztalnál a katolikus hit hibáit tárgyalta, szemére vetette a követnek, hogy a katolikusok fadarabokat — szentek képeit — imádnak, mire ez ajánlkozott arra, hogy neki egy kápolnából aranyos szentszobrot hoznak, azt összetöri, ezzel bizonyítandó, hogy a katolikusok nem imádják a faragott képeket. A vita folyamán Rákóczi fiatal feleségének, Báthory Zsófiának, kinek kálvinistává kellett lennie, szeméből csöndesen megeredt a könny; Rákóczi erre, felesége protestáns voltát kiemelni akarván, elmondta, hogy anyja, Lórántffi Zsuzsánna példájára már felesége is vette az Ürvacsorát, mire meg örsy jelentette ki, hogy ez még nem baj, megeheti a kenyeret a fejedelemasszony, csak szívében maradjon katolikus, ő is megeszi a kenyeret, sőt még marhahúst is

hozzá. Erre aztán Rákóczi megkérte vendégét, hogy felesége jó protestáns lévén, ezt a tárgyat ne feszegezzék. Elképzelhetjük azonban, hogy kevésbé jól nevelt és etikettes, vagy szenvedélyesebb természetű emberek között az ilyen mindennapos beszélgetésekből naponkinti súrlódások származtak, s a felekezettek egymás közti viszonya mindinkább bő forrásává lett az elkeseredésnek.

Mindez azonban természetes következménye az akkor mindenütt uralkodó „egy állam — egy vallás“ tannak; vallási-lag indifferens ember alig van még, s ha ugyanazon közösségben különböző hitű emberek összejönnek, és együttélni kénytelenek, az együttélésnek ekkor még alig van más formája, mint a folytonos küzdelem. Sem ebben az állandó súrlódásban, sem pedig a felekezeti ellentétek irodalmi kifejezésében, a hitvitázó iratokban nem kell magyar specialitást látnunk: mindkettő megvolt a Nyugat azon országaiban is, hol az ősi katolikus egyház nem tudta megtartani az egyeduralmat, de az új egyházak egyike sem tudott kizárólagos hatalomra szert tenni. Magyarország csak ekkor érzi, hogy több vallásnak lett hazájává, s benne a felekezeti villongás, éppen, mert lakói erős hitű emberek, ekkor kezd állandósulni. Különben a harc nemcsak katolikus és protestáns között folyik; az egyes protestáns felekezetek egymás ellen is kénytelenek védekezni, mert a térítés kötelessége, az ő tanaik szerint is, nemcsak a katolikusokkal szemben, hanem a más, protestáns „eretnekekkel“ szemben is fennáll, aminthogy valóban eretnekeknek nyilvánították egymást, s köztük a „magyar harmóniára“ való törekvések kezdettől fogva kilátástalanok voltak. Mikor Samarjai János szuperintendens kálvinista részről 1628-ban megpróbálta a helvét hitvallás tanainak az augsburgival való egyezését kimutatni, ezt a törekvést Lethenyi István csepregi prédikátor, a lutheránusok részéről így utasította el: „Hogy lehetnénk mi övélek atyafiságos és barátságos egységben, holott ők is, mint a pápások, szinte úgy ostromolják az mi ecclesiánkat? bennünket szörnyű tévelygésekkel vádolnak és kárhoznak: eretnek eutyichianusoknak, nestorianusoknak... és félpávistáknak hívnak, kapernaistáknak, testragó cyclopeseknek, ubiquistáknak, evangeliom ellenségeinek, olaszországi emberhúsevőknek, sátán ganéja oltalmazóinak és sok ezerféle éktelen, utálatos és káromló epithetonokkal rutítanak és gyaláznak“. Ezért azután a dialektika akkor csalhatatlannak tartott szabályai szerint szigorúan elutasítja a közeledést: „Valakik az igaz és tiszta Augustana confessiót megváltoztatják és szédelgő lélekkel különböztetik és magyarázzák, azok annak nem társai és nem atyafiai. De az calvinisták ezt megváltoztatják és szédelgő lélekkel különböztetik és magyarázzák. Hát az calvinisták annak nem társai, sem atyafiai“. Mihez képest az ország vegyes vallású, nem tiszta kálvinista vidékein egy-egy ágostai evangélikus lelkész

feltűnése éppen úgy a béke megzavarását jelentette a kálvinistáknak (és viszont), akárcsak egy fekete reverendás, fekete magas kalapos jezsuitaé. Pathai István kálvinista püspök-lelkész 1616-ban tiltakozik az ellen, hogy Pápán a földbirtokos úr mellett levő lutheránus lelkész magánházaiban is kiszolgálhassa az úrvacsorát, meg is írja: „Új dolgot hallok, hogy igaz-e, nem tudom, az a hír, hogy a gusztánus prédikátorok közül valakit bevitték hozzátok... Ha szabad mindenkinek maga akarata szerint bármit elkövetni, félek, hogy megzavarják az egyház boldog állapotát. Hogyan véled, hogy ezt a bajt megakadályozni kellene?”

Az igazi ellenség azonban az egységében, világpolitikai összefüggésében és csodálatos szerveztségében mind hatalmasabban előrenyomuló katolicizmus volt. Mind többen térnek át a régi vallásra, nemcsak a kegyúri jog következtében, nemcsak a tudatlan, műveletlen emberek, hanem írástudók, sőt prédikátorok is. Ez utóbbiak áttéréseinél többnyire teológiai motívumok állapíthatók meg; a később pozsonyi kanonok Veresmerti Mihály, prédikátor korában ilyen kételyekre kér választ tudós hitsorsosaitól: vájjon mi bizonyítja, hogy egy prédikátor Istentől valóban elhivatott? vájjon miképpen ismerhető fel egy lelkésznél, hogy a szentírást a Szentlélek segítségével magyarázza, mikor mindegyik felekezet önmagáról állítja ezt? ugyancsak ő különösnek tartja, hogy tudatlanok és műveletlenek, azaz a község tagjai állapítsák meg a szentírás helyes magyarázatát és vizsgálják felül a lelkész interpretációját, — ez utóbbi kérdésben is egyebek közt ott van már a barokk-korszak egész tekintélykeresése és az a nagy emberi hajlandóság, hogy a legszentebb dolgok rfaponkint, vidékenkint változó magyarázatából visszameneküljön az egységes, világi magyarázatoknak ki nem szolgáltatott katolicizmus hatalmas kupolája alá.

A károsult felekezet foyton növekvő elkeseredéssel szemlélte az áttéréseket és a saját erős hitéből, és alapos teológiai képzettségéből érthetően megvetéssel sújtotta a „hittel kereskedőket és azt hamar cserélőket“, a „Szent Péter hajójába mezítelen beugrókat“, akik „elhullámosodott és férges okokért megvetik az Izraelnek tiszta forrását, s béomlott kútra mentek meríteni.“⁴ A katolikus restauráció nagy szellemi mozgalmát világi okokra visszavezetve rögzítik meg generációk lelkében azok, kik hitükben és reményeikben megsértve élik át a protestantizmusnak szinte katasztrofális visszaszorítását. Szerintük a jezsuita fekete barátok „az urak udvaraiban, városokban afféle magok társaságában nevelt és tanult ifjakat bocsátanak ki, s ezek által rongják az országnak békességes állapotját (íme, itt is, mint mindig, minden félen a szívbeli vágyakozás a békeség, az ország egységes vallási állapot ja után!), az emberek közt való külső nyájaskodásnak színe alatt. Mert ha ezek valami

kicsiny tisztecskét kaphatnak, ú. m. secretariusságot, notariusságot, prókátorságot, hadnagyságot, kapitányságot — kapnak is pedig, mert most nekik szolgál e világ, — kézzel-lábbal, szívvel-lélekkel, mindenütt és mindenkor azon vadnak, és abban munkálkodnak, miképen az Christus Jézusnak dicsőségét meghomályosítsák, egyedül való érdemes közbenjárását a megholt szenteknek, s magoktul szentté csinált papoknak, barátoknak, püspököknek, apáturaknak, apácáknak osztogassák. Azon vannak ültetéssel, vetekedéssel, fenyegetéssel, kedveskedő hízelkedéssel, hogy a szent evangéliomnak értelemmel való hirdetését minden helyekből kiveszessék és elnyomják, az pápa szentségét és az emberi szerzésnek bálványát felmagasztalják, mint Christus Urunk idejében cselekszenek vala a sidó phariseusok.“ Csak természetes, hogy ebben az elkeseredett vallási hangulatban a katolikus előretörés katonáiról, a jezsuitákról nálunk is kialakult az Európaszerte ismeretes torzkép, nálunk is megjelennek, idegen könyvekből fordítva, a „jesuvita páterek titkai“, melyek szerint a jezsuiták nagy sikereiket gonosz eszközeiknek köszönik, vak engedelmességgel szolgálják a pápának világi uralmát, aki följobbvalónak tartja magát minden uralkodónál és különösen jó viszonyban van a spanyolokkal, ezért tanítja is, hogy Isten különösen pártfogolja a spanyol monarchiát, melynek jogában van a királyokat és fejedelmeket éppúgy szolgáláivá tenni, mint a bíbornokok is a pápa szolgálói. A jezsuiták bűnei közt ott szerepel a fejedelemgyilkosság tana, továbbá, hogy bár a gyónás titkát nekik sem szabad, még az igaz vallás érdekében sem, elárulniok a fejedelmeknek, de közvetve igen: „csavargásnak és elmében való megtartásnak tudománya által és feleletben való tétovázással is.“ A klérus és a legtevékenyebb szerzetesrend elleni antipáthiák gyökerei itt jelentkeznek, a protestantizmus XVII. századi visszazorítása idején.

Minél inkább növekedett a katolikus fél hatalma, s minél több lelket hódított el a protestantizmustól, annál inkább nőtt ennek ellenszenve, s viszont a győzelmek a katolikusok buzgóságára is nagy sarkalló hatással voltak. Ebben az évtizedes küzdelemben azután a protestánsok, eddigi állásaikból kiszorítva, mégis új utakra tértek, szinte kényszerítve eddigi eszközeik sikertelensége által. Távoli és tisztán irodalomtörténeti szemlélet a hitvitázó irodalom e töménytelen sok termékét könnyen lenézheti egyhangúság, unalom, durva szitkozódó stílus miatt, közlelről megnézve azonban itt is minden egyes író külön egyéniség, s ehhez képest a formában is vannak lényeges eltérések. Pázmány Péter és ellenfelei, Magyarai, Alvinczi és mások kétségtelenül hosszú érvénnyel körvonalazták a vitakérdéseket és megoldásokat is teremtettek, melyekre jóformán minden későbbi utódjuk munkája visszavezethető; ugyancsak ők, bár céljaikhoz képest erősen népiesek, még tartózkodó,

akkori műveit társaságokban használható nyelven írtak. Utánuk mind több az idegenből, német, francia, latin, eredetiből való fordítás, a Pázmány utáni hitvitázók tartalmában Pázmányt és idegen szövegeket követnek, formailag pedig mindinkább eldurvulnak, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy minél szélesebb, műveletlen rétegeket akarnak maguknak megnyerni. Hajnal Mátyás jezsuita és ellenfelei, köztük Keresztúri Pál még mindig magasabb fokon állnak, mert az Esterházyaknak és Rákócziaknak is írnak, mint a tisztán tömeghatásokra számító Sámbar Mátyás és ellenfelei, Czeglédi István, Matkó János, Pósházi János. De ha irodalmi szempontokra korlátolt vizsgálat helyet gondolataikat mint az akkori magyar gondolat kifejezőit nézzük, fel kell ismernünk a korábbi századokban is megállapított tény, hogy t. i. a magyar fejlődés telítve van általános emberivel, ez esetben a mindent felülmúló vallási érzéssel, továbbá általános európaival: a hitvitázó irodalom európai függőségét egy szorgalmas kritikai kutatás könnyen kideríthetné. Itt minket az eddigieken kívül még az a kérdés érdekel, miként szűnik a két fél gondolkodásának eddig minden téren megállapítható párhuzamossága, s miként tér át a protestáns gondolat, a mi adott speciális viszonyaink között az „egy ország — egy vallás“ egyenleg zsákutcájából a vallás szabadságának elvére, a hitbeli kényszer elutasításához. Kétségtelenül hosszú és nehéz út, szövevényes gondolatok közt, a hitbuzgó protestáns számára, aki bizonyára nehéz szívvel mondott le arról, hogy saját igaznak ismert hitét az eddigi eszközökkel tovább terjeszthesse. Hozzátehetjük: nem is mondott le addig, míg a terjesztésre bármi kis reménye lehetett.

A vallásszabadság kérdése

A katolikusok álláspontja e téren adva volt az egyetemes egyházé által, s ehhez képest, mikor 1606 és 1608, majd a Bethlen-féle hadjáratok után aktuálissá, napi témává vált az a kérdés, vajjon a hittételek megengedik-e azt, amire a katolikus király és rendjei újból és újból kénytelenek voltak magukat kötelezni: Veresmarty Mihály egyszerűen lefordította a jezsuita van der Beck Mártonnak, II. Ferdinánd egyik gyóntatójának erre vonatkozó könyvét. Ebben világosan kimondotta, hogy a katolikus egyház magában véve nem helyeselheti a vallás szabadságát, mely nem egyéb, minthogy az emberek szabadon mennek az eretnenség kárhozatába, de viszoht ahol már az „egy ország — egy vallás“ megszűnt, ott az új helyzet egészen új követelményekkel bírhat. „A katolikus fejedelem nem parancsolhatja, nem javalhatja, vagy bé nem hozhatja a hitnek szabadságát, hanem, amennyire tőle telhet, mindenképen kell azt ellenezni. Mindazonáltal, a közönséges jónak, ha nagyobb kára nélkül nem ellenezheti, szenvedheti, mint kisebb gonoszt, nagyobb gonosznak eltávoztatásáért, mely egyébképen következnék. És az eretnekekkel ha megalkuszik a hit szabadságá-

Jelenet a kuruc életből. Thököly korából

JELENET A KURUC ÉLETBŐL, THÖKÖLY KORÁBÓL.
Anthoni Ernst Burk hard v. Birckenstein, Erzherzogliche Handgriffe des Zirkels und Linials, I. Lipót fia, József számára készült, 1689-ben Augsburgban megjelent műből, mely függékében a hadtudományhoz szükséges geometriához példaként magyar várak képét közli. Ez Varannó várát (Zemplén vármegye) ábrázolja, előtte mulatozó kurucok.

nak szenvedésén, fogadását meg kell tartani“ így ha a fejedelem megegyezett, régi példát véve, a túlságosan elhatalmasodott donatistákkal, hogy átad nekik, az ő rítusuk gyakorlására egy szentegyházat, s ennek fejében a többi templomban megtudja tartani a hitet, ez szabad és helyes dolog, mert így a kisebb gonoszt szenvedni a nagyobb helyett. „Szabad és tisztességes dolog pedig a hitnek szabadságát, nagyobb gonosznak eltávoztatásáért szenvedni és annak szenvedéséről ilyen kényszerben, a katolikus fejedelem szabadon és tisztességesen végezhet. Azért, ha kötést tévesen vélek, hitet meg kell tartani“ Különbözik pedig, „a hitnek és vallásnak szabadsága semmiképpen nem szabad és ez a keresztyén tudománnyal is ellenkezik, az országnak is ártalmas és veszedelmes,“ ez utóbbinak egyrészt azért, mert a lélek üdvösségére nézve minden téves tan „ragadó tudomány“, egy gyülekezetben beleesik egy-két emberbe, s az egész gyülekezet elragadja, másrészt, mert a hit egysége nélkül külső békesség és csendesség sem található: „ahol azért különbözőség van a hitben, szükséges ott visszavonásoknak és pártoskodásoknak lenni,“ aminthogy kálvinisták is kálvinistákat, gomaristák arministákat erővel és fegyverrel űznek el.

Ez a tan: a hit egysége és az egység bizonyos területen való fenntartásának kötelessége, mint tudjuk, a protestáns fejedelmekre is kötelező volt, s az augsburgi vallásbékével, mely érvényben volt, teljesen megegyezett. Magyarországon, ahol csak egy szuverén volt, ugyanez a vallási parancs, a kegyúri jogok útján, a földesurakra vonatkozott, akik közt a 30-as évekre a protestánsok száma, mint tudjuk, igen megfogyatkozott. A valóságban tehát a kegyúri jog ekkor már csak egyoldalúlag, a protestánsok ellen volt alkalmazható, s innen van, hogy ezek most más alapra helyezkedve, lemondanak a kegyúri jogok alapján való kényszerről és lassankint áttérnek a vallásszabadság modern megfogalmazására. Becanus művére válaszolva, 1643-ban vetik fel a nagy kérdést: „szabad-e valakit (és nevezet szerint a pápistáknak az evangélikusokat) erőszakkal vallásra kényszeríteni?“ A válasz nyíltan tagadó: „Hogy senkit vallásra hatalommal kényszeríteni nem szabad, közönségesen minden vallásokról állatom“, törököt, zsidót sem szabad keresztyén hitre fegyverrel téríteni, mert Krisztus sem térített fegyverrel ... „Szabad-é a polgári uralkodásban a fejedelmeknek, uraknak és akármilyen rendben való patronusoknak az ő alatt valókat erőszakkal a magok vallására kényszeríteni? Kire egyáltalában azt mondom, semmiképpen nem szabad.“ Igaz, hogy Németországban Garafa nuncius könyve szerint (mely az ellenreformáció alapelveit világosan exponálta) minden választónak és egyéb fejedelmeknek joga van erre, sőt szerinte ami megadatik a fejedelmeknek, nem tagadható meg azok fejétől, a császártól sem, akinek tehát ugyanazon vallási kényszerre van joga az ő örökös tartományaiban, — ezen analógiától a protes-

táns magyar felfogás olykép tér el, hogy rámutat arra, hogy Magyarország nem örökös tartománya a császárnak, hanem uralkodója választás útján jut birtokába, tehát itt a birodalmihoz hasonló jogokat nem követelhet.

A vallásszabadságnak ez az első hangja, 1643-ban, gyöngé, erőtlén gyermekhang volt. Aki először kimondta, az som volt teljesen bizonyos dolgában, hiszen könnyen észrevehető a zavar, mellyel a német analógiát visszautasítja. A korszak társadalmi és politikai viszonyaiban még kétségtelenül nehéz volt ennek az ideának helyet szorítani; künn az augsburgi béke, lutheránusok és katolikusok évszázados egyezsége, itthon a kegyúri jog, mely még néha, elvéte, protestáns érdekében is gyakorolható volt, továbbá az erdélyi gyakorlat, hol Kálvin egyháza nem a vallás szabadságával, hanem a „fejedelmek, urak és patrónusok“ hatalmával lett uralkodóvá, mindez a vallásszabadságnak, későbbi korok e magas ideájának, szinte törvénytelen, alig túrt helyzetet jelölt ki. Ebben a korai ideában nyoma sincs még későbbi utódja magasrendű szellemiségének, nyoma sincs az individuális felelősségérzetnek és az abból következő szabad választásnak; aki 1643-ban kimondta, álmában sem gondolt a vallás szabad változtatására, vagy annak állami és társadalmi respektálására. A hitbuzgó szívében nem élt egyéb vágy, mint megszüntetni azt a veszedelmet, hogy a „páristák az evangélikusokat vallásukra kényszerítsék“. A szabadságra itt is az erőtlén hivatkozik, akinek nincs kényszereszköze, s aki a minoritások rendes szokása szerint ily módon akar nyomasztó helyzetéből menekülni. Ehhez képest követelése nem is jelent vallási örökbékét, hanem különös, a viszonyokból azonban érthető kerülővel, szinte gondolati salto mortaléval a vallásszabadság hangoztatásával egyszerre bebizonyítja azt, hogy a protestáns vallást szabad, sőt kell is adott esetben fegyverrel védelmezni. Krisztus nem térített fegyverrel, ezt kiemeli a másik féllel szemben, de hogy Krisztus fegyvert vonni sem engedett, erre már nem engedi emlékezni a saját felekezetének szorongatott volta, melyen az akkori viszonyok között mindenütt fegyverrel akartak segíteni. A vallásszabadság fogalma mellé így kerül kiegészítőként a talio, a szeptet szeggel, éppenséggel nem keresztényi elve. „Azt mondom azért: igenis szabad az evangélikusoknak magokat fegyverrel oltalmazni, ha a páristáktul vallásukért fegyverrel üldöztetnek.“ A katolikus vitázó az evangélikusok fegyverét kegyetlen pártoskodásnak mondotta, a páristákét igaz és vallástoltalmazó fegyvernek, ezzel a „haszontalan színnel“ szemben így tüzel most fegyverre a protestáns író: „Halljátok, magyar evangélikusok? Halljátok, alsó s fölső renden valók? Nem akarja-e Veresmarti (amint őtúle telhet) kezeteket lábatokat megkötni, hogy a páristák fegyverét minden rugódozás nélkül, a mészárszék előtt megköttöztetek barom módjára, várjátok nyakatokra? Nem

fűz-é benneteket egy pórázra a rókákkal, szarvasokkal, s egyéb oktan állatokkal, kiket akárki is vétek nélkül megölhet?“, s erre jön a harcias végkövetkeztetés: fegyverhez kell nyúlnia az evangélikusnak a katolikus fegyvere ellen.

Így tűnik le, semmisül meg a vallásszabadság alig kinyílt eszméje a fegyverzajban, mely katolikus és protestáns, erdélyi és nyugati magyar, kuruc és labanc harcából feltörve a kultúra és emberi békesség minden hangját elhallgattatja. Ítélni arról, hogy ki kezdte, kié a felelősség, bizonyára történetietlen dolog volna, hiszen itt a társadalomból és adott viszonyaiból, gondolatok szövevényes előzményeiből elháríthatatlanul fejlődtek ki, mint minden történeti képződmény, a nagy ellentétek. A protestantizmus sokkal nagyobb anyagi és szellemi erővel rendelkezett, semhogy tétlenül várhatta volna, míg a katolikus restauráció befejezi munkáját; erői nem mondták fel a szolgálatot a döntő pillanatban, mint a katholicizmusé a reformáció közeledtére, s így nem maradt egyéb hátra, mint fegyverre bízni a mérkőzés eldöntését. Ebben a vallásharcban a vallásszabadságnak csak szerény, ideológiai szerep juthatott, távol a ható erőktől, melyekkel számolni kellett, s ehhez képest a vallás szabadsága egyik félnek sem jelentett mást, mint a saját vallásának szabadságát és végső fokon annak győzelmét, hegemoniáját.

És mégsem szabad ezt a gyöngé, beteges, mindegyre kihűynyi készülő ideát lebecsülnünk. Az eszme megjelenhetik és rendszerré azonnal kialakulhat egy nagy gondolkodó fejében, mint pl. Kantéban az örökbéke, de vájjon a századok mennyi pusztulásába, véres emberhegyekbe fog kerülni, míg talán egyszer megvalósulhat! A vallásszabadság nagy gondolata nálunk nem pattant ki készen filozófus- vagy emberbarátagyból, úgy sántikált elő, félénken, bénán, mint a gyöngébbnek egy bizonytalan, elhárító gesztusa, de véres harcokon, politikai és adminisztratív küzdelmek századain keresztül — mégis csak lett jövője! A vallásszabadság ideáját kezdettől fogva az hordozta, akinek, gyöngébb lévén, arra szüksége volt: a magyar protestantizmus; ez a tény a katholicizmussal ellentétben szervezkedő protestáns gondolatnak a későbbi századokban nagy helyzeti energiát adott, melynek segélyével új és új európai mozgalmak magyarországi megnyilvánulásaihoz sokkal közelebbi, melegebb viszonyba tudott lépni, mint régi ellenfele, a katholicizmus.

Az erdélyi terület vallásügyi fejlődése, mint tudjuk, már a XVI. században letért a magyar fejlődés útjáról, amennyiben ott egyik vallásfelekezett sem lévén elég erős az egyeduralom megszerzésére, János Zsigmond és Báthory István alatt létrejött a négy recepta religio rendszere. Az előző kötetben láttuk, hogy ez a rendszer négy különböző vallásnak szimultán együttélését biztosította, anélkül, hogy modern értelemben vett val-

lásszabadságot foglalt volna magában: ellenkezőleg, az egész erdélyi törvényhozás évtizedek következetes munkájával azon fáradozott, hogy továbbfejlődésében, természetes gyarapodásában (a többiek rovására) mindegyik felekezetet megakassza és az egyszer létrejött birtokállományt, terület és lelkek dolgában, mindörökre megrögzítse. Mert ez volt az egyetlen módja, a vallásfelekezetekben levő immanens terjeszkedő erő elnyomásával, a béke megóvásának és annak, hogy az egyensúly a négy felekezet közt, úgy ahogy, fenntartassék. A korszak egyházpolitikai ismerete alapján ezt is nagy kezdeménynek kellett tartanunk, a nyugateurópai viszonyok közt elképzelhetetlen kísérletnek arra, hogy egyszerre négy vallásfelekezet békességben, egymást eltűrve, éljen meg ugyanazon állam határai között. A felekezetek területi elhatárolása mellett az innováció tilalma is hathatósan közreműködött a viszonyok állandósításán, megakadályozva újabb felekezetek fellépését és terjeszkedését a már meglévők, a recepták rovására.

A vallási kérdés Erdélyben

Mi sem mutatja annyira, hogy ez az egész berendezés idegen volt a vallásszabadság modern fogalmától, mint az, hogy a négy recepta religió rendszere a megalakulást követő században ahelyett, hogy a szabadság és egyenjogúsítás irányában fejlődött volna, vaskövetkezetességgel fenntartotta a korlátokat, sőt egyes, recipiált felekezetek helyzetét a régihez képest még inkább megkötötte. Nagyobb egyenlőség helyébe a XVII. század a meglévő egyenlőtlenlégek megmerevedését és bizonyos tereken újabb egyenlőtlenléget hozott, s mindezt azon felekezet érdekében, melynek gyülekezetébe tartozott az állam hatalmas feje, a fejedelem. Erdély XVII. századi vallásügyét a kálvinista egyház növekvő túlsúlya, egyes felekezetek, így az unitárius és katolikus, helyzetének rosszabbodása jellemzi, anélkül azonban, hogy a recepta religiók rendszerében, formálisan legalább, lényegesebb változás állna be.

Ennek a rendszernek fenntartására a fejedelmek hitleveleikben, az eléjük adott feltételekben mindenkor ígéretet tettek, s ez a rendszer változhatlan érvényű jogszabályként mondatott ki a II. Rákóczi Györgytől 1653-ban kiadott törvénykönyvben, az *Approbatae Constitutiones*ben. Az *Approbata* I. titulusa kijelenti, hogy az eddigi négy religió ezután is recipiálnak tartassék, a boldogemlékezetű elődöknek dicséretes példája szerint, az eddigi törvények értelmében olyképp, hogy szabad gyakorlatuk az ország törvényei szerint megszokott helyeken ezután is megengedtesék. Azaz Erdélyországnak vallásügyi alaptörvényei — a hitlevelek és az *Approbaták* első titulusa éppoly alapvető fontosságú törvények az erdélyi fejlődésre, mint a bécsi és linzi béke, az 1608 és 1622-i törvények a magyarországra — továbbra is fenntartják a vallásgyakorlat helyhezköttöttségét, mely szerint minden egyes felekezet csak

bizonyos helyeken bír gyakorlattal, e helyeken kívül pedig országos törvény és jogszokás akadályozza abban. Egyébként a felekezetek közt maguk az Approbaták is különbséget tesznek: legsúlyosabban a katolikus hitről rendelkeznek, amennyiben annak hierarchiáját is megcsónkítják, továbbra is kizárva az országból a püspököt és a jezsuitákat; katolikus papot vagy szerzetest különben is csak azon helyeken tűrnek meg, ahol eddig is gyakorlatuk volt; a főurak papot csak saját házuknál tarthatnak, tehát mintegy magán istentisztelet gyakorlására, egyébként pedig, a földesúri területeken kívül, „derekas helyen“, csak a felsorolt templomok birtokában hagyatnak meg, úgymint Kolosmonostoron, Udvarhelyen, Somlyón, s azután Csíkszékben. Továbbra is érvényben marad a János Zsigmond korabeli elv, hogy a többség határozza meg a község vallását és a templom hovatartozását, azzal, hogy a kisebbség építhet magának újat, ami bár tényleg nehezen keresztülvihető, de elvben nagy haladás volt. A görög keleti oláh vallásnak továbbra is megvan a gyakorlata, de az Approbaták kifejezése szerint csak időlegesen és tolerálva; a recipiált vallások mögött ez csak mint tolerált húzódik meg, bár gyakorlata kétségtelenül sokkal kevésbé volt megkötve, mint a katolikusoké. Az egész rendszerben végül nagy erővel érvényesül a fejedelmi hatalom: az összes felekezetek püspökeit, a katolikus vikáriusait a fejedelem erősíti meg, illetőleg nevezi ki; az oláhok is kénytelenek tőle kérni maguknak püspököt. Az államhatalom kezébe ezenkívül is igen nagy diszkrecionális jogot adott az a gyakorlat, mely szerint a nem-kálvinista felekezetű püspökök és eseperek vizitációra csak fejedelmi ajánlással és felhatalmazással mehettek, aminthogy ezt a jogot Bethlen Gábor és a két Rákóczi György állandóan gyakorolták is.

A fejedelmi hatalom Bocskay István óta állandóan református kézen lévén, mindezen tények lassankint a református egyház tényleges, bár törvényben ki nem mondott hegemoniájához vezettek. Egyházi téren ugyanaz a helyzet, mint politikáin: Bethlen és utódainak szinte abszolút hatalma tényleg megvan, bár törvénybe soha nem iktatják. A szászok ágostai evangélikus egyháza immár nem a katolikus, hanem a kálvinista terjeszkedéstől fél; elszigetelt szász falvakra féltő gondal ügyelnek, nehogy esetleg a kálvinisták, beköltözve, többségre jussanak, az egyházat elvegyék maguknak, s így a „kálvinista méreg“ tovább terjedjen. A szászok és magyar kálvinisták közti küzdelem hevesebb formákat ölt Apafi alatt, aki maga is a vallásos irodalom terén próbálkozott és saját vallását nagy hitbuzgósággal szerette volna terjeszteni; Fogarásból kitiltja a lutheránus papot, aki addig a szomszédból szokott bejárni hitsorsosai számára istentisztelet tartására; Szászernye faluról kijelenti, hogy itt már többségben vannak a kálvinisták, tehát a templomot nekik kell átadni, mire a szász püspök nép-

számlálást rendeztet, s kiderülvén, hogy még kettővel több a lutheránus, mint a kálvinista, ezek nem is kapják meg a templomot; Brassóban azonban az országgyűlés helyet ad a kálvinistáknak templomépítésre, nem törődve a százszok tiltakozásával.

Unitáriusok és szombatosok

A százszoknak azonban komoly okuk a panaszra az egész korszakban nem volt és az ágostai evangélikus egyház sehol sem örvendett más vallású uralkodó alatt oly korlátlan szabadságnak és megbecsültetésnek, mint az erdélyi. Annál nehezebb helyzetük volt az unitáriusoknak, akiknek Szentháromságtagadó tanát a kálvinisták is istenkáromlásként gyűlölték. Igaz, a Dávid Ferenc-féle unitárius tan nem is tartozott a recipiált religiók közé; azon unitarizmus, mely szabad gyakorlattal rendelkezett, az 1579-i országgyűléstől elfogadott tanokon épült, amelyek Krisztus istenségét megtartották; ez az 1579-i hitvallás azonban, bár a „lelkészek megegyezésével”⁴ jött létre, éppenséggel nem felelt meg az unitáriusok valódi meggyőződésének, melyet azonban ők, a törvények szigorától tartva, nyíltan alig mertek nyilvánítani. Így az unitáriusok egy része titokban ragaszkodott a meg nem engedett tanokhoz; más részük ekkor már nem is volt unitárius, hanem a teljességgel eltiltott zsidók vagy szombatosok szektájába tartozott. Ezek a Dávid Ferenc-féle unitáriusokból ágaztak ki, mint egykorú író helyesen felismerte: „két vallás lön az egyből, arianus (azaz unitárius) és szombatos“, alapítójuk Eössi András gazdag székely úr volt, aki még János Zsigmonddal együtt lett unitárius, s tankezelvényekben hirdette, hogy a négy recipiált vallás a hamis, — „megtaláltuk az igazságot!“, kiáltotta. Az új tant az 1595-i országgyűlés, s azóta minden fejedelem elítélte, de titokban tovább fejlődött Eössi fogadott fia, Péchy Simon támogatásával, aki nemcsak tapasztalt politikus és államférfiú volt, hanem a zsidó nyelv és a héber tudományok nagy tudósa; ezekben a Földközi-tenger partjain végzett nagy utazása alatt, zsidókkal érintkezve, tökéletesíté magát. Bethlen Gábor alatt kancellár, s bár fejedelme a Habsburg-párti magyarokkal való tárgyalásai miatt 1621-ben elfogatta, 1624-ben, az akkor még többnyire unitárius kolozsváriak kezességére kieresztette, s ettől kezdve szenterzsébeti birtokán írta a talmud, valamint rabbinikus iratok alapján készült könyveit. Sokat vett át a Bethlentől beeresztett spanyol zsidók szefárdi rítusából; hívei a szombati napot ünnepelték, disznóhúst nem ettek, húsvétkor kovásztalan pogácsával éltek, s a zsidó hitet a tőle készített ima- és szertartáskönyv szerint gyakorolták. Az 1618-i országgyűlés, Bethlen proпозиójára, személy- és birtokbüntetéssel fenyegette őket; Péchy nem is mert nyíltan fellépni, csak Bethlen halála után, amikor birtokairól az unitárius lelkészeket elűzte. De Bethlen utóda, I. Rákóczi György, nem állott meg a fenye-

getésnél: ő a szombatosokkal együtt az unitáriusokat is sújtani akarta, akikről azt hitte, hogy hitfelülnék, a portán élő trónkövetelő Székely Mózesnek párhívei. Miután Ravius Mátyás kolozsvári szász unitárius lelkész a magyar unitáriusok püspökét, Beke Dánielt innovációval vádolta meg, hogy t. i. elhagyta az 1579-i országgyűléstől megengedett unitárius tant, az 1638-i országgyűlés vizsgáló bizottságot küldött ki annak megállapítására, mi igaz ebben. Ilymódon indult meg a szombatosok tragédiája, akiknek most vallást kellett tenniük, ragaszkodnak-e az 1579-i hitvalláshoz, mely már az unitáriusok nagy részének sem felelt meg, annál kevésbé önekik, de ellenkező esetben az 1618-i és 1622-i országgyűlési végzések szerint notapör alá kerülnek. A kolozsvári unitáriusok megijedtek és elfogadták Rákóczi feltételeit, aki Kolozsvárba mindenképen be akarta vinni a saját vallását; a nagy- és kistanács egynegyedébe kálvinistákat választottak és beleegyeztek, hogy négyévenként ezekből legyen a bíró, s nekik templomot és templomhelyet is adtak. A dési complanatió pedig, a fejedelem elnöklete alatt, elismerték az 1579-i hitvallást, és hogy „Jézus Krisztust isteni tisztelettel imádják és directe segítségül hívják“, valamint hogy a keresztelést az Atya, Fiú és Szentlélek nevében végzik. Rosszabbul jártak a szombatosként leleplezett unitáriusok. Ezek vizsgáló-bizottság elé kerültek, tehát vallási ügyben állami hatóság kezébe és ez a dési bíróság több százat közülük börtönre ítélte; százankint-százötvenenkint vitték őket egy-egy fejedelmi várba, ahol nehéz várépítő munkára fogva, az orthodox, azaz kálvinista papok tanításainak hatása alatt mindnyájan megjavultak és visszatérvén a kálvinista egyházba, szabadon bocsáttattak. Azok azonban, kik az unitárius tan szentháromságtanához ragaszkodtak, Krisztuskáromlásért megpálcázásban részesültek, s közülük egy, Thoroczkai Máté püspök fia János, foglalkozása szerint ötvös, halálbüntetésben; őt a hatóság cigányok által megköveztette. A vezető főurak hasonlóképen fő- és jószágvesztésben marasztaltattak el, így Péchy és rokonsága, közte Kornis- és Kendeffy-leánvok is, azonban vagyonuk fejében mind kegyelmet kaptak, Péchy a börtönből kezesség mellett szabadult, távolabbi rokonai 12.000 forintig kezességek érte Rákóczinak, aki a szenterzsébeti házat néhány részbirtokkal és hetven jobbággal visszaadta neki, élete fogytáig, ezer tallér lefizetése ellenében. A szombatosok ettől kezdve nem játszanak szerepet, egy-két faluban mint titkos szekta vegetálnak, szegény jobbágyok közt; és ezt az eredményt elének idézve, elmondhatjuk, hogy a magyar területen soha, egyetlen vallási gyülekezetei sem sikerült állami eszközökkel oly eredményesen letörni, mint az erdélyi fejedelmi hatalomnak a szombatosokat.

De a szombatosokkal együtt az unitáriusok is halálos sebet kaptak, melyből soha többé nem épültek fel. A dési compla-

natio hitelveiket kötötte meg oly irányban, mely tulajdonképen ellenkezett az ő régi tanaikkal, azokkal, melyek nekik addig biztos elterjedést és népszerűséget szereztek. Rákóczi óta azonban nemcsak nem terjeszkednek többé, hanem területileg is visszaszorulnak. Már Bethlen Gábor sikerrel lépett fel ellenük, amikor püspöke, Keserői Dayka János által háromszéki és udvarhelyi gyülekezeteiből, ahol régi szokás szerint együtt éltek kálvinistákkal, kiűzte papjaikat, templomaikat elvette és a megmaradt unitáriusokat egyszerűen alárendelte a kálvinista lelkészeknek és a püspök joghatóságának. Ezek az unitárius gyülekezetek csak a protestáns erdélyi fejedelemség bukása után, 1693-ban tudtak az orthodox fennhatóság alól szabadulni. Unitárius adatok szerint 62 község szenvedte ekkor Keserői Dayka Jánosnak fegyveres erőttől kísért vizitációját, kálvinista hagyományok csak 8—10 faluról tudnak. Kétségtelen azonban, hogy a kálvinista állami hatalom ez esetben nem respektálta a recepta religió-rendszer azon alapelvét, hogy a „szokott helyeken” mindegyik félnek szabad a vallásgyakorlata; a dési complanatio azután teljessé tette az unitáriusok alávetését, akikben ettől kezdve még élénkebben élt az elnyomott szekták gyűlölete elnyomóik, a kálvinista államhatalom ellen.

Mindezt azonban az államhatalom teljes jóhiszeműséggel végezte, azon meggyőződésből, hogy a fejedelemnek Isten előtti kötelessége az ő vallását, a helvét hitvallást védeni és terjeszteni, s alattvalói lelki üdvéről gondoskodni. Rákóczi püspöke, Geleji Katona István, vastag köteteket írván az unitárius vallás ellen, hitbuzgósággal mutatja ki, hogy az eretnekek ellen joga és kötelessége az államfőnek fellépni. Szabad akaratukra sem hivatkozhatnak: „Nem vehetnek azért az Istennek decretumából az eretnekek magoknak semmi mentségre való okot”, s helyesen járt el Dávid követői ellen Bethlen Gábor: „ennek a veszedelmes szektának ez hazából való kiirtásában a dicsé- « retes emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem urunk öfelsege, az ő Istenhez és annak igaz tiszteletéhez szokott kegyessége szerint, szorgalmatosan ügykezett, s nem akarván azt tovább, sok lelkeknek kárhozat jókra, országában szenvednie, annak követőit a nemes országgal együtt az ittvaló fejevári gyűlésben anno Christi 1618 megszentenciázá”, amire Dávid gonosz követői blandratistáknak jelentették ki magukat, így akarva szabadulni, de sikertelenül, mert „ez rút confessiót boldogult kegyelmes urunk tollálni akarván, az egész székelységet, kiváltképen Háromszéket, üdvözült Keserői János, akkori orthodoxus püspök és melléje adatott brachium által, az ellenkezőknek nagy méreg boszuságokra, megcirkáltatá és feltalálá, hogy sok szép rakott ecclesiák és bő népű roppant helyek, amelyeket a Christus istenségét tagadó hitetők elfoglaltanak volt, a mi igaz keresztyén (református) vallásunkon voltak és azok, mint ólálkodva járó farkasok, közülök kiűzetvén, közikben keresz-

tyén lelkipásztorok rendeltetének és ismét az ő lelki any jónak, az igaz Ecclesiának, kebelében visszatérének. Ez istenes úton, módon számtalan sok lelkek a kárhozatból kiragadtának és az ecclesiák igen megsaporodának, s a tévelygőknek pedig gyülekezetik meghiúsodának“. Ugyanaz a XVII. századi tipikus gondolkodás ez, mely a vallási kényszert, a saját vallás fenntartásának és terjesztésének kötelességét a Habsburgoknak éppúgy lelkére köti, mint a lutheránus szász vagy svéd fejedelmeknek, s a brachium alkalmazása, az eretnokség és „rút confessiók“ tollálásának, kiirtásának szándéka bizonyára nem specialitásai Bethlen és Rákóczi fejedelemségének, de viszont az ő protestáns államkoncepciójuknak lényeges részét teszik.

A puritanizmus

Ugyanez a gondolat jelentkezik azon állandó törekvésükben is, hogy a görög keleti oláhokat is egyházszerkezettel alárendeljék a kálvinizmusnak, valamint a ruthén görög keletiekkel és katolikusokkal szemben való magatartásukban. Rákóczi György mindent megtesz magyarországi birtokán a ruthének katolikus uniója ellen: az unionista püspököt, Taraszovics Bazilt elfogatja és éveken át fogságban tartja. Döntőleg nyúl be saját egyháza ügyeibe, az ő egyéni akarata és hite akadályozza meg az angol presbyterianizmus elterjedését. A presbyteri rendszeren alapuló puritanizmust először tiszavidéki fiatal lelkészek ismerik meg a németalföldi egyetemeken, majd Angliában; a váradi iskolából kikerült Tolnai Dali János 1638-ban Londonban kilenc társával eskü alatti szövetkezést köt arról, hogy az új tanokat otthon terjeszteni fogják. Ennek a „londoni ligának“ azonban igen kevés eredménye lett: mire Tolnai hazatért, az orthodox kálvinista lelkészi kar már védekezett az új tanok ellen, zsinatokon pontokat hozott, melyek szerint itthon működőktől és külföldi egyetemekre kimenőktől egyaránt esküt követeltek a fennálló szabályok megtartására a papi hivatal tiszteletbentartására és minden puritán vagy independens szokás távoltartására. Tolnainak már sárospataki tanárrá való beiktatása is nagy nehézségekbe ütközött, majd el is vesztette állását, s a 30-as évek végétől kezdve szinte két évtizeden át hányódott hatás és nagyobb visszhang nélkül különböző parochiákon és iskolai állásokon. Pedig a tőle és gyér társaitól tervezett reformok távolról sem célozták a puritanizmus gondolatvilágának vagy egyházi szervezetének hiánytalan megvalósítását. Sárospatakon az orthodox szellemű, s a görög-latin nyelvet előtérbe helyező tankönyvek helyett újakat akart bevezetni, az addig csak latinul énekelt zsoltárokat Szenei Molnár Albert francia ritmusai szerint magyarul kívánta énekelteni, hitvitázás helyett erkölcsösség és ájtatos életre helyezte a fősúlyt, anélkül, hogy komoly eredményeket érhetett volna el. A mozgalom további lefolyásában a kálvinista hierarchia kö-

reire korlátozódott és főkérdései, melyeket legnagyobb hévvel tárgyaltak zsinatokon és röpiratokban, abból álltak, hogy kötelező-e a Miatyánk elmondása különböző egyházi ténykedésekben, s hogy az úrvacsorái szertartásban elhagyandó-e a katholicizusból megmaradt első és második elevatio. A mozgalomnak határozott éle volt a hierarchia és a püspöki rendszer ellen, itt-ott arra is kísérletek történtek, hogy magánházakban tartsanak istentiszteleteket, de ezt a törekvést sikerült csírájában elnyomni. A 40-es években a tiszai megyék nemessége is „puritánus“ hajlandóságairól tett tanúságot, amikor — mint fent említettem — a papság mellett nagyobb befolyást követelt magának az egyházi ügyekre, de ez hatalmi kérdésnél egyéb alig volt, s a főuraknak és vármegyei nemeseknek eszükbe sem jutott, hogy a jobbágyoknak egyházi téren hasonló jogokat kérjenek. A puritanizmussal kapcsolatos elmélyült vallásosságának egyedül Lorántffi Zsuzsanna volt a híve, a református egyház szeretetteljes jótevője, aki Sárospatakon időnkint védeni próbálta a főiskolai tanárságtól, diákságtól, papságtól és vármegyétől egyként ferde szemmel nézett puritán hajlandóságú lelkészeket, s legbizalmasabb embere és udvari papja az ájtatos, nagy szónok, műveit író, állásokat el nem fogadó Medgyesi Pál volt. Ehhez a körhöz tartozott Lorántffi Zsuzsanna kisebb fia, Rákóczi Zsigmond herceg is, míg a hatalmasok, I. és II. Rákóczi György, Kemény János a tekintélyi elv alapján állottak és az orthodox törekvéseket, a püspöki hatalmat pártolták. Jellemző a vallási dolgoknak a rendi társadalomtól való determináltságára, hogy a puritánus új tatossághoz vonzódo Lorántffi Zsuzsanna többször is kísérletet tesz, hogy kegyúri jogánál fogva valósítson meg valamit ideáiból, zsinatokat hív össze a tőle függő papokból és világiakból, akárcsak korábban, mint láttuk, Nádasdy Ferenc; panasziratokat küld az erdélyi országgyűléshez a tiszántúli, meg az erdélyi püspök és az esperesek ellen, egyszer pedig panaszt tesz a fogarasi pap ellen, hogy az az ő pátronusi jogainak sérelmével nem neki, hanem az erdélyi püspöknek engedelmeskedik! Azaz a régi magyar, rendi kegyúri jog szelleme nemcsak Pázmány és Esterházy légkörében, de még a pietista ájtatosságra hajló sárospataki fejedelemszony lelkén is uralkodik, ami eléggé megmagyarázza, miért volt lehetetlenség a puritanizmust Magyarországra átültetni. A mozgalom a 40-es évek első felében főként a Tiszáninnen vert hullámokat, s maga Geleji Katona István is eleinte a presbyterianus tan szellemében való kompromisszumra gondolt, de az 1646-i enyedi zsinat ezirányú határozatait utóbb, a szatmári zsinaton elejti, miután a fejedelem négy szemközt beszélt vele. Ez a zsinat I. Rákóczi György elnöklete alatt a presbyterianizmus helyett a püspöki egyház mellett dönt, sőt a tiszáninenni területre új püspökség felállítását mondja ki; a puritánus nevet, mint botrányosat, eltiltja és konfiskáció, s még súlyosabb bün-

tetés terhe alatt behozza minden nyomdatermekre nézve az előzetes cenzúrát; végül csak azoknak engedi meg, hogy külföldre menjenek tanulni, akik reverzalist adnak, hogy nem lesznek eretnekek, azaz presbyterianusok. Ez utóbbiak tanait a Gelejitől összeállított, s Rákóczitól 1649-ben jóváhagyott kánonok végkép félretolták; az erdélyi kálvinizmus, a fejedelmi hatalom hatása alatt, ekkor kapja episcopális formáját, mely őt az akkori nyugati testvéregyházaktól megkülönbözteti. Hogy a fejedelem nem akart puritanizmust és hogy I. Károly kivégzése e tekintetben elrettentő hatással, volt reá, ez érthető, viszont az erdélyi fejedelmi hatalom természetéből azt is tudjuk, hogy a fejedelem akaratának érvényesülnie kellett. De végül is az akkori magyar társadalmi felfogás sem kedvezett presbyteriumok felállításának, melyekben a község, jobbágy és nemes vegyesen ügyelt volna fel az egyházi dolgokra. A vitában az egyik érv így hangzott: „Jobbágyaink lennének a mi intőink; ami nagyobb, ők lennének az ecclésián bíránk, s azok után kellene nekünk somfordálnunk. A jobbágy presbyter az urának vétkét az presbyteriumban találná bémondani, az urat intenék meg vagy prédikálnák ki érette, az úr jobbágy-presbyter uamat fogatná elő s bántatná úgy véle, hogy más is tanulna rajta, — sók rút zűrzavar jőne ebből ki.“ Valóban, a Verbőczytől megfogalmazott nemesi felfogás nemcsak a katolikus restauráció útjait szabta meg a kegyúri jog dolgában, hanem a kálvinizmusnak is determinálta episcopális fejlődését és útjából olyan kitűnő híveit, minő Medgyesi Pál és Apácai Csere János volt, könyörtelenül félretolta. A katolikusok helyzete Erdélyben

A katolikus vallás viszonyaira elég lesz néhány szóval rámutatnunk. Ez bármily veszedelmes terjeszkedési energiákkal bírt is a restauráció korában, azok ellen Erdélyben az eddigi rendszer elég védelmet tudott nyújtani. Izabellától kezdve nincs püspöke a katholicizmusnak, nincs tehát papszentelés sem, külföldről papot nem eresztenek be, egyedül Csikszékben vegetálnak a ferencesek, akik magukra hagyatva minden egyházi szellemet nélkülöznek, házasságban élnek és nem házas esperest el sem akarnak fogadni. Bethlen Gábor ugyan, politikából, Carafa nunciussnak kedvébe járván, vikáriust engedélyez nekik, akit utána is a protestáns fejedelem nevez ki, s aki ha rendkívüli felhatalmazással papot szentel, ezt a működését az állami hatalom eltiltja. Így az egyház legfőllebb csak vegetálhatott, régi hatalma visszaszerzésére semmikép sem gondolhatott. Megkötötte őt a recepta religio rendszer helyi rendelkezése is: a katolikus vallásgyakorlat a „szokott helyeken⁴ kívül nem terjedhetett, sőt időnkint még ezeken is eltiltották, így az 1610. törvénnyel. Bethlen Gábor az 1615. kolozsvári országgyűlésen egy régi, ismeretlen törvényre való hivatkozással kimondotta, hogy falvankint amely fél többségben van, azé legyen a

templom, de ez a katolikusokkal szemben nem lett végre hajtva, s egyébként is a törvény szövege elvileg megakadályozta minden vallási kisebbség védelmét. Tehát a katolikus vallásgyakorlatot korlátozó régi, 1564. és 1566. törvények szelleme tovább élt, sőt néha még szigorított formában. Még a megengedett helyeken is, minő volt Udvarhely, rendkívüli nehézségekbe került a templomtartás az itt többségben levő katolikusoknak, akik itt plébániai templomukat 1612-ben elvesztették. Bethlen előbb egy üresen álló templomot jelöl ki, de a reformátusok ellenzése miatt nem adja át nekik, új templom-építésüket eltiltja és végül is azt engedi meg nekik, hogy a szomszédos katolikus Bethlenfalvába járjanak istentiszteletre és ott tartsanak papot. Egyedül néhány népesebb helyen, ahol több templom is volt, vagy ahol nem zavarhatták az uralkodó hit túlsúlyát, kaptak Bethlen alatt, így Kolozsvárott, Tövisen és Kolosmonostoron. Viszont mindinkább korlátozódik az a joguk, hogy ahol nincs katolikus istentisztelet, ott legalább a szomszéd községbe járhassanak, hasonlóképpen veszélyeztetve van a század első felében kifejlődött magánygyakorlat is. 1630-ban kimondják, hogy ahol „egy recipiált vallásnak nincs gyakorlata, ott betegek gyóntatására és szükség esetén keresztelezésre“ szabad a katolikus papnak bemennie. A katolikusok panaszait minden országgyűlésen beterjesztik, de ott nem intézik el; I. Rákóczi György 1640-ben azt válaszolja nekik, hogy „az országnak vadnak articulusi, ahhoz tartásuk magokat“, s nem is tudja, kitől volna bántódásuk; Apafi 1665-ben inti őket „ne válogassanak templomban“, s amit az ország articulusa meg nem határozott, azt ő sem adhatja meg, mert ő „magától nem nyúlhat articulusaik bontogatásához és variálásához“. Törvények, unió, oklevelek és fejedelmi kondíciók pedig mindig egyre megújítják a vallásgyakorlat szabadságát a „szokott helyeken“, 1649-ben világosan kimondják, hogy „ahol pedig valamelyik religio eddig nem exerceáltatott, ennek utána is ne exerceáltassék.“ Ehhez képest a katolikusok Várad eleste után, mikor a hódoltság Kolozsvárig terjed, hiába követelik kolosmonostori iskolájuknak és templomuknak Kolozsvárra helyezését azzal, hogy ott kinn nincsenek a török elől biztonságban; ezt a fejedelemség bukásáig sem kapják meg. 1670-ben Apafi úgy utasítja el őket, hogy kérésük tárgyalása elől ebédelni megy, azalatt gyorsan összeállíttatja az országgyűlési articulusokat és ebédjét a szokottnál hosszabbra húzza, nehogy a katolikusok panaszukkal hozzá jöhessenek.

Ilyen körülmények közt a katolikusok is elnyomatva érezték magukat, s ezen nem segített a barátságos bánásmód, melyet főuraik a fejedelmek részéről tapasztaltak. Bethlen Gábor még néhány jezsuitát is beengedett Karánsebesre, de mint II. Rákóczi György utólag mondotta, csak politikai okból, hogy „ezáltal a hazafiak közt pártokat mozgasson.“

A karánsebesi misszió mellett Fogarason is tarthatott a Bethlentől behívott Szini István jezsuita atya lakóházában missziót, majd Fehérvárott iskolát, két másik jezsuitának Kolosmonostoron engedte meg az iskola felújítását; — a jezsuitanevelés kitűnő volta, tudjuk, nem maradt hatás nélkül Bethlen egyéniségére. De mindezen engedményeit saját hatalmából, országgyűlési végzés nélkül hozta, úgyhogy a katolikusok helyzete az ő uralkodása alatt sem javult. A Rákócziak és Apafi alatt fontosabb ügyek tárgyalásából rendszeresen kizárattak, a külpolitikában nem volt befolyásuk, s mikor egyszer II. Rákóczi György környezetében a svéd követ látogatásakor csak a katolikus Mikes Mihály kancellár van jelen, a fejedelem elhalasztja a tárgyalást, hogy „gyanún felüli miniszterével”⁴ megbeszélhesse a dolgot. A recepta religio rendszere mind világosabban a protestáns fejedelemség és a kálvinista egyház uralmának fenntartására szolgált: 1652-ben a kiskorú I. Rákóczi Ferenc fejedelmi kondícióiba belekerült, hogyha eltérne a kálvinista vallástól, a rendek a hűségeskü alól feloldoztatnak; a katolikusok hiába mondták, hogy az ország vegyes vallású, és a katolikusokat nem volna szabad kizárni a fejedelemségből.

A helyzet megváltozott 1690 után, a Habsburg-ház uralma alá került Erdélyben; a fejedelmi hatalom, katolikussá lévén, az ő hitfelei próbálták meg a saját hitük uralmának biztosítását. Kálvinisták és katolikusok egyképen hatása alatt állottak az állam és vallás akkori összefüggésének, s erre támaszkodva, mindkét fél minden lehető és szükséges eszközt igénybe vett a saját hite érdekében; — ez a XVII. század vallásügyi fejlődésének kendőzetlen, a tényeknek megfelelő eredménye.

ÖTÖDIK KÖNYV

XVII-İK SZÁZAD

HARMADIK RÉSZ
A BÉCSI ABSZOLUTIZMUS ÚTJÁN

A POLITIKAI FEJLŐDÉS A WESSELÉNYI- ÖSSZEESKÜVÉSIG

ÚRISTEN, adj egvességet az magyar nemzet közé, — sóhajtott fel a császár és Illésházy István híve, Bosnyák Tamás főkapitány, a Bocskay felkelést befejező zavarok között. Ezt a sóhajtást ismételte a század minden magyar generációja, anélkül, hogy az Úr az egész korszakban valaha is megadta volna népének, ami után annyira vágyakozott. Valóban, a mohácsi katasztrófa után annyi egymással ellentétes erő fejlődött ki a magyar történetben, hogy ezek szükségszerűleg egymásra törvén, küzdelmük az egész századot kitöltötte, míg végre a XVIII. századra erejük elgyöngült, hatásuk kiegyenlítődt, s a magyarság végre elérhette az egvességet és az áldott békességet.

Az ellentétes erők.

A korábbiakban már eléggé megismertük az egymás ellen fordult erőket, melyeknek érvényesülési küzdelméből állt elő a XVI. század belső nyugalma után az 1606-ra következő mozgalmas korszak. Török támadás és keresztény védekezés; erdélyi fejedelemség és nyugati magyarság: protestántizmus és katolikus restauráció; keleti abszolutisztikus és nyugati törekvések; magyar rendiség és bécsi centralizáció, majd leplezetlen abszolutizmus: mindezen erőpárok egyszerre hatottak, anélkül, hogy bármelyik is teljesen egybeesett, azonossá vált volna a többiekkel. Mindez együttvéve valami különös nyugtalanságot, központ és egyensúly nélküli mozgalmasságot kölcsönöz a korszaknak. Aszerint, amint egyik vagy másik erőpár küzdelme kerül előtérbe, s a többiek mellékessé válván, nem tudják többé az emberek magatartását döntőleg befolyásolni, annak megfelelően az egyének is időnkint más-más erőpár hatása alá kerülvén, különböző arcot mutatnak. A költő Zrínyi Miklóstra évtizedeken át döntő befolyással a török-magyar ellentét van, hogy utolsó éveiben ennek élményét elhomályosítsa lelkében a magyar-bécsi ellentét, s halála előtt megkezdje az új erőpár mindent lenyűgöző hatása alatt az új orientációt. Hozzá hasonlóan más államférfiaink életében is megtaláljuk a frontváltoztatást: Thurzó Györgynek, mint főkapitánynak, a török-magyar kérdés a főgondja, azután a vallási ellentét, majd az erdélyi-magyar, s utoljára a magyar-bécsi érdekellentét szabja meg tevékenységét, amint

Pázmány Péter is e különböző erópárok hatása alatt változtatja meg Erdéllyel szemben állásfoglalását s lesz Bethlen ellenségéből I. Rákóczi György jóakaró barátjává. És amint az egyes szereplők működésénél mindegyre tekintetbe kell vennünk e különböző síkon mozgó ideákat, hasonlóképen ez ellentétes ideák egymást felváltó működése, egyiknek háttérbe szorulása, másinak, harmadiknak váratlan aktualitása szabja meg az egész korszaknak egymásra következő eseményeit is.

A század első felében a zsitvatoroki békére következően hirtelen és váratlanul szőrül ki a történet homlokteréből a török-kérdés, mely az elmúlt századnak mindennél hatalmasabb központi élménye volt. A magyarság lelkében nem ég többé a pogány elleni küzdelem zsarátnoka, lehűtötte azt egyrészt Bocskay és nagy utódai, Bethlen és öreg Rákóczi törökbarát koncepciója, másrészt pedig a Habsburgok új nyugati orientációja. A keleti magyar, Erdély fejedelmeinek példáját követve, kezdett megnyugodni a török uralomban, s közömbösen vette tudomásul, hogy Budavárában és Dobó István várában török basa székel, valamint hogy Erdély is Konstantinápolynak van immár sokkal állandóbban alávetve, mint még Bocskay előtt. De nem kevésbé bénítólag hatott a szigetvári Zrínyi és a költő Balassa törökellenes hagyományainak gyakorlására a bécsi udvar középeurópai elfoglaltsága, mely az ő anyagi erejét igénybe vévén, a török béke fenntartását európai politikájának egyik sarkpontjává tette. Nemcsak hogy nincs többé Rudolf óta magyar király, aki komolyan gondolna a török kiűzésére, hanem a magyar urak, kapitányok és végbeliek alkalmi török harcai is csak most találnak Bécs részéről állandó visszautasításra. A bécsi udvar gyökeresen szakított Rudolf politikájával, aki a zsitvatoroki békét semmiképpen sem akarta megerősíteni: 1606 óta szorgalmasan megújítja a lejárt török békét és szigorú rendeletekkel tiltja el a magyarok törökellenes mozgolódásait. És bár a Bocskay-féle koncepcióban, az ő hadjáratának és török szövetségének hatása alatt, benne volt a lehetőség, hogy a török hatalom máskor is pártfogásába vegye Bécs ellenében a magyar nemzeti és rendi aspirációkat, ezzel a lehetőséggel a török félszázadon át nem volt hajlandó élni, s Bocskay Erdélye sem részesül többé, egész fennállása alatt, a török részéről komoly hadi segítségben.

Hozzátehetjük: a töröknek valóban semmi oka nem volt arra, hogy Bocskay koncepciója szerint továbbra is fegyverrel támogassa a magyarság küzdelmét a bécsi udvar ellenében. Hiszen mióta Bécs kelet felé őszintén békés politikára törekedett, a töröknek nem ő, hanem éppen a soha meg nem nyugvó magyar végváriak voltak az ellenségei. Mind gyakoribb tehát, hogy a porta és Bécs megegyeznek a magyarok zabolátlanságának elítélésében és így a magyarság leküzdhe-

tetien vágya, az egész ország integritásának visszaszerzésére, amennyiben még él egyesek lelkében, nyugaton és délen, a töröknél és a császári kormánynál egyaránt korlátokra talál. Nemcsak Esterházy Miklós nádor, de Zrínyi Péter és Miklós is, egyre kapják a bécsi tilalmakat, melyek a béke fenntartását célozva, az ő törökellenes törekvéseiket korholják. A két fél, török és bécsi között a magyarsággal szemben annyira kifejlődik az érdekközösség, hogy a magyarságnak nemcsak harci kedvét, hanem háborús hajlamának eszközeit is szívesen, egyesült erővel megsemmisítenék. Egészen leplezetlenül nyilvánult meg e törekvés a zsitvatoroki béke első megerősítésénél, az 1615-i bécsi békét megelőző tárgyalásokban, amikor Khiesl bíbornok szívesen kiszolgáltatta volna a töröknek a még akkor nyughatatlan hajdúságot, a török pedig egyenesen felszólítja a császáriakat, hogy a magyar végvárakba németeket helyezzenek és a magyarokat küldjék el „földjeik művelésére“, békés foglalkozásra. A javaslatot maga II. Mátyás király is nagy örömmel fogadta, de végrehajtani még sem lehetett: a magyar végvonalt egészen megszüntéig nem nélkülözhetette a magyar vitézséget, éppen az osztrák tartományok és Bécs biztonsága érdekében.

A török hanyatlása

Különben Bocskay épp akkor szerzett barátot a törökben, mikor az fegyveres ellenségnek nem is volt már félelmes. A tizenötéves török háború végkép felőrlötte a török hadi erőt, mely az évtizedes perzsa hadjáratokban is erősen megfogyatkozott. A janicsárok borzasztó vérveszteséggel érték meg a magyar béke megkötését, és soraik kitöltésére' egyelőre gondolni sem lehetett, mert a gyermektized alig folyt be többé, s a keresztény gyermekeket janicsárokká nevelő intézet létszáma évtizedeken át nem volt betöltve. A hadsereggel együtt lehanyaglott a közigazgatás is: a gyermektizedesedők otthagyták a rájuk gyermekeit, ha a szülők illő módon megvesztegették őket; a hűbértokok apáról-fiúra örökössé váltak, s így a szpáhik maguk sem értettek többé eddigi harci mesteriségükhöz. Központi kormány pedig évtizedeken át alig volt a portán: a mezőkeresztési „győző“, III. Mohammed, elpuhult, kegyetlen idióta volt, utódai egész fiatal korban jutottak trónra, ahol őket anyjuk, a hárem és a basák intrikái tartották fenn és uralmukat janicsárok és ulemák lázadásai tarkították. A harcias ifjú Ozmán szultánt 1622-ben a nagyvezír és a janicsárok megölték, s helyébe a hülye Musztafát ültették. A következő évben IV. Murad került trónra, aki a török történetben is példátlan kegyetlenséggel állította helyre a khalifa tekintélyét, a fővárosban csakúgy, mint az ázsiai tartományokban, ahol a vezérbasákat kivégezve, hihetetlen kincseket gyűjtött össze magának. De még ő alatta sem lehetett szó az ozmán birodalom aktív külpolitikájáról Európában: ázsiai fel-

kelések és perzsa háborúk foglalták el idejét, s különben sem volt állandó kormányja, mert nagyvezíreit néhány hónapnál tovább nem engedte kormányozni. Nagyvezír, mufti, a szultán testvérei, sőt fiai is mindegyre véres halállal haltak a török birodalom e félszázados dekadenciája alatt, melyből az Murad 1640-i halála után, Kara Musztafa nagyvezírsége alatt kezdett kiemelkedni.

Mindez megmagyarázza, hogy a török-magyar viszonylatban egyelőre a határok változatlanok, s a török harc ideája minden részen, töröknél, császárnál, Erdélynél és a magukra hagyott magyaroknál egyként háttérbe szorul. Hasonlóképpen aránylag nyugalmas formákban érvényesül a másik ideapár: a magyar-német ellentét. Itt amellet, hogy a Habsburg-hatalom a harmincéves háború nehéz küzdelmeiben volt elfoglalva, döntő szerepet játszott a királyság hatalmi eszközeinek példátlan szegénysége is. A XVI. század nagy birtokadományozásai óta nincs többé magyar királyi birtok, s pótlására a Rudolf alatt megkezdett kamarai pörök sem folytathatók többé a bécsi béke óta. Ami birtok magszakadás útján az ősiség szerint a királyra szállt, azt az 1606 utáni alkotmányosságban kénytelen újra nemesi kézre juttatni, s ez a korszak az, amikor régebbi gazdag családok, Thurzók, Dobók kihaltával az Esterházyak, Rákócziak, Csákyak, utóbb Zichyek nagy vagyontömegei előállanak. A király pedig hatalmas nagybirtokos alattvalói között szegény marad, s birtokhiányát fegyveres erővel sem tudja jóvátenni, hiszen 1606 óta az alkotmánybiztosító törvények egész sora kizárja a német katonaságot az ország területéről.

A német-magyar viszony

A német-magyar erőviszonynak a német katonaság kérdése volt a sarkpontja. A Habsburgok, mint magyar királyok, az 1606-on felépülő nemesi alkotmányban már jóformán semmi hatalommal nem bírtak és hogy királyi tekintélyük, de megdinasztikus érdekeik is érvénnyel képviselhetők legyenek, erre egyetlen eszközük a tőlük függő, nekik hű német katonaság lehetett. Bocskay óta azonban tilos nekik németeket behozni, amely tilalmat már II. Mátyás király igen súlyosnak, s reá, mint a német nemzetiség tagjára, sértőnek tartja. Űgy ő, mint II. Ferdinánd mindegyre megpróbálják, nádor vagy országgyűlés útján, a tilalom megszüntetését, mert szerintük lehetetlenség épp a német nemzet fiait kizárni az országból, amikor ezek annyi vér- és pénzáldozatot hoztak a magyarság török elleni védelmében. Kétségtelen, hogy a német katonaság kizárásából magára Magyarországra is veszedelmek származhattak, amennyiben a nemesi uralom nem tudott gondoskodni harcképes nemzeti seregről, mely külső ellenséggel szemben és belső zavarokban is eréllyel léphetett volna fel. Ilyen nemzeti sereg híján belátó államférfiak nem is voltak

elvi ellenségei a német katonaságnak: maga Thurzó György nádor, akit Mátyás király mindegyre méltatlanabból vett gyanúba, mert hiszen Thurzó neki és a Habsburg-háznak mindvégig nagy híve volt, csodálkozik azon, hogy az ország egyrészen az emberek megháborodtanak a német fegyveresek bejövetelén: „az mitől az emberek ott rettegnek, itt azt az nemesek főképen óhajtással és nagy buzgó szóval kívánják, mert ily nagy nyomorúságban lévén az hajdúságtól szegények, hová forduljanak, hová legyenek, holott az vármegyék segíteni késedelmesekek⁴-, írja 1611-ben, s szerinte „nem szükség azért kevesektől tartani, mert azokkal mindenkor bírhat az ország“. Kevés német katona valóban marad is a végvárakban, de nem annyi, hogy a bécsi hatóságok parancsára a nemesi alkotmány megtörésére felhasználható volna. Nagyobb tömegeket nem eresztenek be; német katonák behozatalát tárgyalva, az 1622-i országgyűlésen nagy botrány tört ki, s a rendek mindenkor körömszakadtáig ellenállának, amiben Erdély is támogatja őket, s pl. Bethlen Gábor is szorgalmatosan figyeli, nem hoz-e be a császár német katonát, aki persze ő ellene volna felhasználható. És tényleg: ameddig nagyobb német haderő nem áll a császár rendelkezésére az országban, addig sem az Erdély elleni védelemre, még kevésbbé támadásra, sem pedig a rendeknek abszolutisztikus szellemű megtörésére gondolni sem lehet. Wesselényi nádorsága alatt a végvárakba lassan szivárog a németség, a nádor tudtával, de nagy tömegekről még nincsen szó. Bethlen ellenében Wallenstein alatt, majd Rákóczi György ellen, továbbá ennek fia megsegítésére és a török ellen, Montecuccoli és Souches alatt, rövid időre bejönnek ugyan német csapatok, de Magyarország csak 1670 óta lesz újból, még sokkal nagyobb mértékben, mint a XVI. század folytonos háborúiban, németek garnizonjává. Azaz csak ez 1670-i összeesküvés ad alkalmat a bécsi kormánynak arra, hogy idegen katonaságot behozva, az abszolutisztikus uralom legfőbb eszközét Magyarországon is biztosítsa magának.

Nyílt sisakkal tehát egyelőre nem léphetett fel az abszolutizmus, bármily világosan látta is megvalósulása módját már Khlesl kardinális. A Bécsben lakó, magát németnek tartó király és magyar népe közt a viszony, hirtelen szakítás helyett, lassankint rosszabbodott, s félszázadnál több idő kellett hozzá, míg a hangulat Habsburgellenessé fordulhatott. A nagy protestáns Thurzó György feleségével folytatott levelezésében, hitvesi szerelmének meghatóan lágy kifejezései közt is ősi magyar alattvalói tisztelettel emlékezik meg mindegyre királyáról, aki ellen, mint Isten ellen is „embernek tusakodni — írja feleségének —, ez minthogy nem méltó, szívem, veszedelmes is“. ötleme hosszú az út Vitnyédy Istvánig, Zrínyi Miklós bizalmasáig, aki Lipótról csak szidalmakkal tud megemlékezni, s komolyan tervet kohol elfogatására. Az elidegenedés e hosszú

útján a bécsi udvar járt elől, neki volt aktív szerepe a magyarság németgyűlöletének és Habsburgellenes érzelmeinek kifejezésében. Látni fogjuk az embertelen vad gyűlölséget és megvetést, mellyel Lipót császár emberei üldözik a magyarságot; Khiesl korában ugyanez a gyűlölség, ha nem is olyan meztelen formában, már megállapítható. Bocskay felkelése óta a bécsi központi hivatalok vezetői, a miniszterek nem tudnak bizalmatlanság nélkül érintkezni a magyarokkal, s ebben, mint tudjuk, osztozik Mátyás király is, az a Habsburg, aki a magyaroknak köszönte ugyan trónját, de egész családjában, talán Ferenc Ferdinánd trónörökösét kivéve, leginkább idegenkedett tőlük. Mikor 1609-ben titkos tanácsában Illésházy halálával Thurzó Györgynek nádorrá választásáról van szó, tanácsosai természetesnek tartják, hogy a protestáns magyarokban nem lehet bízni, de viszont a katolikusokban sem, mert ezek meg félnek a protestánsoktól. A magyarság megbízhatatlan, rebellis természetéről kialakult nézet, melyet a XVI. században inkább csak a külföldi, velencei, pápai követek hangoztattak, ekkor lesz a bécsi kormány tagjainál általános meggyőződés, s maga II. Mátyás király sem tartózkodik annak többszöri drasztikus kifejezésétől. Utódai azután, királyi hivatusuknak magasabb felfogásával, magyar alattvalóik illetén szidalmazásától megtartóztatták magukat, de az ellenszenv, bizalmatlanság, rosszindulat tovább lángol a hamu alatt, hogy 1670-ben egyszerre felcsapjon: ekkor már egészen világossá lesz azoknak magyargyűlölete, akik hivatottnak tartják magukat a magyarok kormányzására.

Az ország kormányzása itthon még a nagybirtokosok kezében van, akik megosztják azt a főpapság vezető embereivel. A Bécsben lakozó király iránt mindnyájan régi homagiális tisztelettel viseltetnek; a német kérdés, a bécsi orientáció még nem szakítja őket pártokra, mint később, az abszolutizmus korában. Mellettük azonban a nemesi alkotmány szelleméhez képest mind érezhetőbb a vármegyei nemesség befolyása, mely különösen az országgyűléseken nyilvánul meg. A bécsi kérdéssel szemben ezek a nemesi követek már határozottan ellenzéki állásponton vannak; ők követelik és viszik keresztül az 1608-i törvények folytonos megújításait, s ez az ellenzéki felfogásuk elsősorban vallási meggyőződésükből táplálkozik. Míg a nagybirtokosok soraiban mind kevesebb a protestáns főúr, s a már katholizáltak szívesebben hozzásimulnak a királyi hatalomhoz, mely a katolikus restauráció legnagyobb előmozdítója, addig a vármegyei nemesség nagy tömegei még protestánsok, az országgyűléseken még némi szerepet játszó városiak hasonióképen. A század első felének ellenzékiisége a német-magyar és katolikus-protestáns ideapár hatása alatt fejlődik ki. Németellenes és protestáns beszédek zuhatagai hallhatók a protestáns rendek magánösszejövetelein, konven-

tikulumain, melyeket a nádor és personális hasztalan próbál eltüntetni.

Tévednénk azonban, ha az ellenzékiiségnek forradalmi, felforgató célzatokat tulajdonítanánk. A császári sas szárnyai alá szorult magyar nemesség még mindig lojális alattvaló, aki I. Ferdinánd óta megszokott tisztelettel néz az uralkodóra és ahol csak lehet, engedelmesen főt hajt a királyi akarat képviselői, főpapok és főurak előtt. Ma szinte el sem tudjuk magunknak képzelni azt a távolságot, mely az ellenzéki köznemesség és az ország bárói közt társadalmi érintkezés terén is megvolt, s melyet az előbbieket mint valami természetest elfogadtak. Esterházy Miklós nádort heves temperamentuma nem egyszer elragadta, s ilyenkor a nemes követeket bántóan gúnyolta, szidalmazta, anélkül, hogy ennek bármily következményei is lettek volna; felszólalni is ellene inkább csak a felsőmagyarországi követek mertek, akik Bethlen Gábor uralma alatt lévén, szabadabban beszélhettek. Az 1637—38-i országgyűlésre III. Ferdinánd Pozsonyba érkezvén, Lósy Imre esztergomi érsek rövid beszédet tart; a király fel sem emeli kezét kalapjához, de a városok és vármegyék követei úgy rohannak hozzá, kézfogásra, hogy majd agyonnyomják s a rend fenntartásával megbízott főlovászmester ilyen és hasonló alkalmakkor szidalmakkal és ütlegekkel csinál köztük rendet. A városi követek külső alázatossága még egy fokkal mélyebb a megyeiekénél: mikor ők Esterházy nádorhoz bemutatkozni mennek, csak a hopmester fogadja őket, aki durván megkérdi, ki eresztette be őket, mikor a nádor nem hajlandó fogadni. A követek tovább várnak, s a nádor mellékajton kimegy a házból; valamivel több szerencsájuk van a personálisnál, aki fogadja őket, de nagy magyar beszédükre három szót sem szól, megnézi megbízóleveleik pecsétjét, s azzal elbocsátja őket. És mindebben az a jellemző, hogy a követek mindezen nem háborodtak fel, hanem természetesnek találták, annyira másnak, a magukénál magasabbnak érezték a főurak tekintélyét.

A társadalmi osztályoknak ezen, barokkizált feudalizmusnak nevezhető alárendeltsége mellett a jövő mozgalmainak igazi kútfeje a vallási kérdés volt. II. és III. Ferdinánd alatt ez determinálja az emberek akaratát kormányellenes irányban, s a protestánsoknak folytonos háttérbeszorulása okozza igazában az elégedetlenség hangulatát, mely előttejárója az abszolutisztikus kor felkeléseinek. Vallás és politika minden egyes nemesi és városi követnél szoros összefüggésben van, hiszen a protestánsok éppoly erős hittel ragaszkodnak vallásukhoz, mint a katolikusok, s mindegyiknek köznapi életében is a legnagyobb szerepet a vallás gyakorlata tölti be. A felvidéki protestáns követek betekintve a nagyszombati és pozsonyi templomokba, idegenkedve nézik a katolikus istentiszteletben a papoknak szerintük értelmetlen forgásait, me-

lyek kóklerekhez vagy pláne majmokhoz méltóak, s a katolikusok szentmiséjét olyan borzadállyal írják le, akárcsak a pogány török szertartásait. Más összefüggésben láttuk, hogy a prédikációk és a laikusok beszélgetései is ekkor mindegyre agresszív, a másik felet támadó cézzal folytak, s mindez megérteti velünk, hogy a nemesi alkotmány kifejlődése korábban a tulajdonképeni oppozíció a protestánsok tömegeiben kezdett összesűrűsödni. A katolikus restauráció terjedésével ezek mind nagyobb elkeseredéssel szorították össze fogaikat, amikor a nagyurak a vallási törvényeknek kegyúri értelmű magyarázatát adták elibük. Egy ilyen alkalommal, mikor ily magyarázatot nem akartak elfogadni, a türelmét vesztett Esterházy összeszidta őket, hogy hogyan merik követeléseiknek a király elé terjesztését remélni, hiszen, ha ennyire diszgusztálnák öfelségét, könnyen azt a választ kaphatnák tőle, hogy „vagytok moslák”. Mire a protestánsok a kisebbségek erős hitével válaszolták: „inkább veszítsük el életünket, sem hogy ezt a dolgot elhagyjuk”.

De bármennyire világos volt, hogy a vallási kérdés elkerülhetetlenül véres jelenetekben fog kirobbanni, a század első fele még e tekintetben is előkészület nyugalmi stádiuma. Pázmány korában a protestánsok még többségben vannak, s ő maga különben sem volt erőszakos megoldások embere, megelégedvén a nagyurak visszatérésével, az érseki és az állami, kamarai birtokok katolikus jellegének megóvásával és a klérus társadalmi és állami tekintélyének emelésével. Munkáját az egyszerűbb Lösy Imre (1637—42), majd a nagyműveltségű s erős politikai érzékű Lippay György (1642—66) folytatják, az ő érsekségük alatt megy végbe a döntő áttérések egy része, melyek a Dunántúl nyugati részein végkép túlsúlyra juttatják a katholicizmust, a felvidéken pedig legalább szigeteket alkotnak, hol a jezsuita térítés megvetheti lábát. Nagyonfontosságú e tekintetben a Thurzó-birtokok máj említett sorsa, továbbá Batthyányi Ádámnak Pázmány rábeszélésére végbement konverziója 1630-ban, s Nádasdy Ferencé, aki előbb még Esterházy Miklóssal szemben vitairatban védte az ágostai hitvallás tételeit, sőt anyja, Révay Judit második, katolikus házasságakor is megmaradt hitében, de 1643-ban maga is katolikus lett, a nádor leányát elvette, s ettől kezdve a kegyúri jog alapján óriási családi birtokain is végrehajtotta az ellenreformációt. Persze ez sem ment egyszerre, s ha arról hallunk, hogy Nádasdy 40.000 jobbágját téríté katolikus hitre, ezt a számot sem szabad pontosnak vélnünk, hiszen a dunántúli katolikus urak, Esterházy, Nádasdy, Batthyányi, Széchy, Kéry stb. birtokain még az 50-es és 60-as években is találunk elég nagy számmal protestáns gyülekezeteket; a teljes áttérés csak 1670 hatása alatt ment végbe.

Ilyen viszonyok közt, amikor a krízis és katasztrófa még távol vannak, az erdélyi-nyugati ideapárnak sem lehetett oly ereje, hogy a békés fejlődés menetét hosszabb időre megzavarhatta volna. Bethlen Gábor tragikumához tartozik, hogy korán jött, amikor a nyugati magyarság még nem volt kész & felkelésre, mert úgy nemzeti-rendi, mint vallási szempontból azt hitte, hogy fegyver nélkül, a törvények érvénybe helyezésével biztosíthatja kívánságait a bécsi kormánnyal szemben. S bár Bethlen támadását publicisztikailag szokatlan ügyesség-gel készíté elő: manifesztumaiban és a „Querela Hungariae“-ben a német elnyomást, az ország szabadságainak és a protestáns vallásgyakorlatnak sérelmeit kiáltó színekkel ecsetelte, a királyságbeli magyarság belső hajlandóságát nem tudta úgy megnyerni, amint megnyerhette volna, ha Apafi helyett ő vezeti a bujdosók támadását fél századdal később.

Bethlen támadásainál a kort jellemző ideák mind együttevée szerepelnek. Erdélynek rendi hatalomtól független uralkodója országa határait akarja terjeszteni, s nagy urakodói művészetét méltóbb színpadon, magyar vagy cseh királyként gyakorolni. De emellett törökbarát múltjánál fogva is régi ellensége a német uralomnak, a Habsburg-ház hatalmának, melyre nézve, úgy hiszik akkor a pfalzi kálvinisták és más protestánsok, elkövetkezett a földindulás ideje. Bethlen reméli, hogy a Habsburg-ház koncentrikus megtámadásával sikerülni fog Magyarország felszabadítása és Erdéllyel egyesítése nemzeti uralkodó alatt, ő alatta. Végül vallásos érzései is kielégülnek, ha a katolikus király trónjába beülve, az állami apparátust immár a protestánsok érdekében használhatná fel. Egyéni ambíciói, fejedelmi területgyarapodás, nemzeti magyar és protestáns vallási érzés, ezek együttevée adják kezébe a fegyvert, ugyancsak németellenes és protestáns szabadság-törekvés állítja melléje a felvidék főurait, az ifjú Rákóczi Györgyöt, a még ifjabb, geniális hevületű Thurzó Imrét, György nádor árváját, az önző Széchy Györgyöt, később a becsületes Illés-házy Gáspárt. 1619-ben erdélyi csapatai mellett a főúri kontingensek viszik előre a támadást, úgyhogy a koronát kezébe kerítve, tarthat Pozsonyban, s utóbb, mint választott király, Besztercebányán országgyűlést.

A támadásnak, eltekintve Bethlen komplikált egyéni motívumaitól, elsősorban vallási iellege volt, mit a katolikus klérus üldözése is bizonyított. Rákóczi György hajdúi Kassát elfoglalva, 1619 szeptember 6-án kegyetlenül meggyilkolják az ott talált két jezsuitát, Pongrácz Istvánt és Grodecz Menyhértet és Körösi Márk esztergomi kanonokot, a vértanúságban Szent Gellért e követőit. Sem ez a büntett, sem a papok más bántalmazásai büntetésre nem találtak, s tudjuk, hogy az országgyűlés protestáns többsége is a katolikus vallásgyakor-

latra veszedelmes törvényeket hozott. Az első pillanatban a lutheránus Thurzó Szaniszló, a későbbi nádor is csatlakozott a mozgalomhoz. Mindez a vallási momentum döntő szerepére utalna, de amint változott a külpolitikai helyzet, amint megszűnt a kilátás, hogy cseh segítséggel a Habsburg-házra döntő csapás lesz mérhető, a fehérhegyi csata után magyarországi párhívei is egymásután elhagyják Bethlent. A valóságban még a vallásügyi elégedetlenség sem volt olyan fokú, hogy a nyugati protestánsokat a koronás magyar királytól végkép elidegenítette volna; ők továbbra is remélték vallásgyakorlatuknak törvény szerinti biztosítását, s II. Ferdinánd amnesztiájára tömegesen visszatértek hozzá.

Bethlen az ő sikereit saját tehetségein kívül tulajdonképen csak az ő kitűnő erdélyi katonaságának köszönhette. Igaz, hogy a felvidéki és alsómagyarországi vármegyék, csapatai közeledtére, siettek neki meghódolni; mit is tehettek volna egyebet a vármegyék, mikor a rendi alkotmány kifejlése óta sem erős központi hatalom, sem nádori, sem német sereg nem volt az országban, a vármegyék maguk is fegyvertelenek voltak, úgy-hogy mindenki, aki erővel közeledett feléjük, számíthatott Kódolásukra. A protestáns vármegyék szívesen is hódoltak, de már katonaállításra és adózásra ők sem vállalkoztak. S a Bethlentől megszállott vármegyék csakhamar tapasztalták, mi a különbség a magyar királyság alkotmánya és az erdélyi abszolutisztikus módszer között. Bethlen súlyos adókat vetett ki rájuk, ellenőrizni akarta katonaállításukat, korholta és fenyegette őket. Ung és Ugocsa követeit megfenyegeti, hogy „Isten nyakatokat szakaszthatja“, de kénytelen belátni, a vármegyék nyakas vonakodását nem tudja megszüntetni. „Bizony uram — írja Rákóczi Györgynek — mostan kívántatnék, hogy minden magyar megmutatná hazájához való szeretetét, de amint látom, abban semmi nem kell; s én mellém eddig egy úr, egy nemes ember nem jött, hanem csak az erdélyi haddal va^vok.“ Keserűen panaszodik, hogy „kiváltképen az hadakozástól oly idegen az mi nemzetünk“, s mikor a magyar rendek mindenkép békülni akarnak és a császárnak hódolni, megírja nekik, hogy „de bizony jaj léssen országul néktek“, a Habsburg- király elnyomásával szemben „bizony nem jön többé Bethlen Gábor segítségtekre, megégetvén kása az száját, nem köti fel másszor az harangot falu fejében, ... látván mostan szemeivel, mely igen elvonszák az emberek magokat, nem akarnak hazájókért, Isten tisztességéért, reliigiójókért, szabadságókért semmit költeni és személyekben szolgálni“.

Tényleg 1608 óta a magyar törvényhozás sokkal jobban biztosítja a nemesi szabadságot, mint az erdélyi fejedelem alatt, abszolutisztikus törekvések súlya alatt még nem görnyedt a vármegyei nemes, aki tehát az erdélyi szigortól és diszciplínától sietve elfordult és iparkodott vissza a nádori és királyi

hatalom könnyebb járma alá. Hogy Bethlen a téli király bukása után, külső szövetséges nélkül, mégis fenn tudta magát tartani Magyarországon és az 1622 január 6-i nikolsburgi békében aránylag előnyös feltételeket nyert: élethossziglan megkapta Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaúj vármegyéket, Kassával együtt, a német birodalmi hercegi címet, Oppeln és Ratibor hercegségeket, Munkács és Ecsed uradalmait: mindezt nem a magyar rendek kitarlásának, hanem saját fölényes államférfíúi és katonai tehetségének köszönhetete. 1621-ben a hamburgi béketárgyalásokat megszakítva, újra harcba száll, bár Forgách Zsigmond nádor és a protestáns nagyurak, Széchy, Illésházy is elhagyták, s a tisztelelkű Thurzó Imre is békét ajánl neki, ily szavakkal: „Bizony azért, kicsiny bosszúságért, haragért és bizonytalan hadért az bizonyos traktát nem köllene elvágni“; — mégis Erdély már oly jól meg volt szervezve, hogy Bethlen seregével a Dunántúlt is elfoglalhatta, a császári vezérek, Dampierre és Buquoy harcban el estek, a kelletlenkedő vármegyék újra meghódoltak neki. De a nyugati magyarság lelkét még sem nyerhetete meg; török és tatár segédhadai mindenütt félelmet terjesztettek, még portai követe is helytelenítete, hogy a törökben bízik: „az keresztýénségnek opponáltuk magunkat, elszakadtunk tőlük és így ha meg akar nyomorgatni, ki segít rajtunk? kinek könyörögjünk? miképen ellenkezzünk?“ — írta neki követe, Sövényházi Dániel. Végül is alvezérei, Kornis Zsigmond, Horvát István, Petneházi István kérték a békére, azzal, hogy hadai nem hajlandók tovább harcolni, s ők maguk sem lehetnek tovább távol házuktól, melyben családjaikat a Bethlentől elhívott török-tatár segédcsapatok fenyegetik. Így kötötte meg Bethlen kénytelenségből a békét.

Nikolsburgban le kellett mondanía a választott magyar királyi címről, bár előbb még erősítgetete, hogy erről soha nem fog lemondani, inkább meghal e tisztsége mellett. Érthető, hogy az európai diplomáciai helyzet változásaival még kétszer szerencsét próbált. 1623-i támadásánál szintén csak erdélyi hadseregére támaszkodott, mely gyors menetekben vonult a morva határra, török segítséggel, s ott Gödingben Carafa császári tábornokot és Wallensteint körülzárta. De külső segítség elmaradtával, hosszas tárgyalások után megkötötte az 1624 május 8-i bécsi békét, melyben Oppeln és Ratibor birtokáról lemondani kényszerült. Harmadik támadását végre nagy diplomáciai előkészület után kezdte meg, de szövetségeseit a császár és a bajor herceg vezérei, Wallenstein és Tilly megverték, Mansfeld és János Ernő szász-weimari herceg szétzüllött sereggel jöttek Magyarországra, vele egyesülendők, nyomukban Wallenstein. Bethlen a császári fővezér támadása elől Drégelypalánktól keletre kitért, viszont Wallenstein nem merte őt üldözni, hanem a nyugati határszélre vonult vissza, ahol

utóbb seregét Bethlen bátran szorongatta, de ő végül is egyéb eredmény híjján megkötötte az 1626 december 20-i pozsonyi békét, mely az előbbiektől nem különbözik, csakhogy benne komoly ígéretekkel kellett tennie, hogy a császár ellen soha nem támad fel és tatárhoz, törökhöz nem folyamodik többé.

Bethlen joggal panaszkodhatott utóbb: „Rövid szóval, senki-nek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az nikolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio nem volt, mint mimagunknak, ha valaki kérdezné, miért és kitől? egyebet nem felelhetnénk, hanem ezt, azon országnak statusitól, akiknek nagy szükségben magunk életének és fejedelemségének periklitálásával, sok vitéz híveinknek vérek hullásokkal igen hasznosan szolgálván, azoktól vöttük vala azt a remunerációt.“ Még a béketárgyalásokon sem voltak jelen: „minden rend akarata ellen haza oszolván, csak a sem volt, kivel beszélgessünk!-. Sőt a nyugati vármegyék ekkor már ő ellene fogtak fegyvert, Esterházy nádor és Zrínyi György vezetése alatt, s ez a harmadik háború végkép kiábrándította Bethlent a Bocskay-koncepció megvalósíthatásából, kiderülvén, hogy a királyságbeli magyarok éppenséggel nem hajlandók Erdélyhez csatlakozni, s államukkal az erdélyi fejedelem hatalmi körét növelni. A nyugati magyarság akarata ellenére pedig még a Bethlentől megszervezett erdélyi fejedelemség sem volt elég erős a királyság elfoglalására. I. Rákóczi György támadása

Erdélynek következő, 16—45-i támadása, Rákóczi György alatt, némileg változott viszonyokat talált. A harmincas években a katholicizmus nagy léptekkel folytatta térhódításait, s Pázmány térítő munkásságának gyümölcsei már kezdtek beérni a negyvenes években. Rákóczi ellen protestáns családok katolikus sarjai fognak fegyvert, köztük Wesselényi Ferenc, a későbbi nádor és Zrínyi Miklós, az ifjú költő. A nyugati párt ez új erőszaporulatát azonban kiegyenlítő az a körülmény, hogy a felvidéki protestánsok, éppen a katholicizmus előhaladása és nyomása következtében, most már lelkesebben csatlakoznak az erdélyi fejedelemhez, semmint Bethlen korában. Rákóczi György hadjárata ehhez képest sokkal inkább vallás-háború, mint az előbbieket. Manifesztumában a nádori tekintély sérelmeit, a király választó jog megszüntetésére irányuló törekvéseket is emlegeti ugyan, de a főbajnak a jezsuitákat tartja, s elsősorban protestáns érdekeket, a lelkészek elűzését, a templomok elfoglalását mondja fegyverfogása indokainak. Ehhez képest Rákóczi alig is veszi hasznát a támadásnál a katolikus rendeknek, akik csak kényszerűségből állanak mellette, amíg seregei az illető területet megszállva tartják. A katolikusok még Felsőmagyarország keleti részeiben is kedvetlenek, róluk írja Rákóczi: „itt igen kevés pápista vagyon, az kinek tetszenék az mi hadakozásunk“; nem is bízik hozzájuk: „pápistáknak úgy nem kell hinni, mint a töröknek“. Az ország

ekkor kezd felekezetek szerint megoszolni, s a mindinkább protestáns jellegű Erdély immár joggal kezd számíthatni a királyságbeli protestánsok támogatására.

Az ország védelmi szervezete most még nagyobb nyomor és elhagyatottság képét nyújtá, mint Bethlen korában.

A harmincéves háború tovább folyt, s tartama alatt a bécsi központi hatóságok egyetlen magyar forintot sem voltak hajlandók költeni a végvárak és magyar katonai szervezet kijavítására. Láttuk, miként gáncsolta el Esterházy nádor ily törekvéseit az udvar maga. Esterházy Miklós húszéves nádorsága alatt, 1625—45 közt, a király és bécsi kormánya kellemetlen zavarásnak vették, ha Magyarország katonai szükségleteire figyelmeztették okét, s mikor pl. Esterházy 1640-ben és máskor engedélyt kér a folyton vakmerőbb török betörések megboszuzulására, a király nem adja meg neki. Csak Lippay kancellár ajánlta neki, tegye meg a támadást: „ha Nagyságod jól megcsapja a törököt, vagy megcsapatja, bizonyos, hogy Nagyságod agyon nem verjük érte“. Alkotni, várakat építeni, katonát tartani azonban ily szemérmes „taeite“-engedélyekkel nem lehetett; a fegyverkezésnek, míg élt, Pázmány Péter is ellene volt, meg lévén győződve, hogy a nyugati háborúk tartama alatt csak béke lehetséges a hatalomban gyarapodó Erdéllyel. Az ő országokat átfogó államférfim pillantása mindegyre a „rés imperii“ állását figyelte, s látva, hogy ott a francia és > pápai politika miatt egyelőre nem remélhető a Habsburg-erők felszabadulása, ezért akart minden áron békességben maradni az erdélyi fejedelemmel, de utolsó esetben, ha Rákóczi jó szóval nem tartható féken — hiszen sem Pázmány és Esterházy, sem a bécsi udvar előtt nem volt ismeretlen Rákóczi állandó törekvése, külföldi segéllyel háborút indítani —, akkor nézete szerint az erdélyi fejedelem „insolentiája“ ellenében német sereget kell behozni. Ebben ő is követője volt Thurzó György nádornak, s a valóságban, az új nemesi alkotmány nem gondoskodván hadseregről, csak addig volt német katonaságot kizáró rendelkezéseivel együtt sértetlenül fenntartható, míg az országot külső támadás nem érte.

A háború lefolyása a magyar és erdélyi hadszervezet nagymérvű elhanyagolt voltát mutatja. Hadvezéri tehetsége sem Rákóczinak, sem a vele szemben álló Esterházynak nem volt, még legtöbbet értett a dologhoz Kemény János, akinek volt néha stratégiai pillantása, de a sereg állapotát és szellemét ő sem változtathatta meg. Kemény még Bethlen Gábornál is keserűbben panaszkodik, hogy senki sem akar harcolni, legkevésbé a magyarok, kiknek szabadságaiért fogott Rákóczi fegyvert. Mindjárt a háború elejéről megállapítja, hogy a „magyarországiak csak erőszakból voltak felülve, ahhoz képest nagyobb résznyire az ellenséghez vonszanak vala“. Egyik vezértársának, Bornemisza Pálnak ezt írja: „Ez napok alatt

néhány csatát (portyát) bocsátottam el; csak meg sem nézte az ellenséget; elkedvetlenedett, gazzá lőtt, sem istent, hazáját, tisztességet nem gondol, csak felesége, barma, gabonája mellé szaladhasson, az mellett penig elfajult a nép“, — a kisnemeshez hasonlóan kedvetlen a nagyúr is: „az jószágos nemes főemberek csak szégyenség, mennyi szolgát küldtenek, azoknak is pénzt nem adtak“. Ugyancsak ő figyel meg, hogy a nemesi kontingenseknek csak éppen a csata előtt lehet kopjákat kiosztani, különben elvesztegetik, s mire harcra kerül a sor, fegyverük sincs többé. Ilyen viszonyok közt Rákóczi is csak erdélyi hadában, székely, német, oláh zsoldosaiban bízhatott, s Kemény János „a magyar nemzetnek elvetemedettségében“ keresi a kedvetlenség okát, azzal vigasztalván magát, hogy „nem most jött be ez nemzet közé az az elvetemedettség“.

Esterházy csak hasonló nehézségek közt tudta a nyugati vármegyék csapatait összegyűjteni, amelyek támogatására Götz és Puchheim tábornokok alatt némi császári sereg is bejött az országba. Mindegyik fél addig nyomult előre, míg ellenállásra nem talált; ahol pedig komoly harcra került volna a sor, ott mindketten „retirada, magyarul lassú futás“-hoz (Kemény János kifejezése) folyamodtak. Előbb Rákóczi seregei özönlötték el az országot a Vágig, azután Esterházyéi a Tiszáig, majd ez utóbbi Rákóczi elől a Szepességbe és Nyitrához húzódik, hogy újabb nyugati hullám elől a fejedelem Rakamaznál a Tisza mögé vonuljon vissza. Közben azonban a svéd Torstenson megverte a császáriakat, Morvaországba tört, Bécset fenyegette, Götzöt kivitték ellene az országból, s 1645 nyarán Rákóczinak, harmadszori erőfeszítéssel, sikerült a Morva határig eljutni és Torstensonnal egyesülni. Győzelmet igazában európai diplomáciájának, svéd és francia szövetségének köszönhet, saját seregével, magára hagyatva még a makacs öreg Esterházyt sem győzte volna le. A seregében levő svéd katonai attasé szerint a tábor megerősítéséről, élelmezéséről, raktárak felállításáról szó sem volt: rövid táborozás alatt is kiélik a vidéket; csupa lovasból áll a magyarság, mely ennél fogva a német katonaságot, ha ez némileg előnyös helyzetben van, nem is támadhatja meg. Tudjuk, a Széchy Máriától átadott Murányvár mennyire zavarta Rákóczi felvonulásait, mégsem hódította vissza; ekkor már a magyarság, akár erdélyi, akár királyi hadseregben szolgált, várostromoktól is eltanult és azokban gyakorlatlanná vált.

Rákóczi hadjárata csak növelte a nyugati és keleti magyar közti ellentéteket. A bejött, s fizetetlen német hadak a harmincéves háború borzalmaival terjesztették el messze a Tiszáig, Szerencsen a Rákócziak síroltjából a tetemeket kihányták, viszont az erdélyi hadsereg a nyugati részek lakosságát pusztította akkori rendes szokás szerint. Esterházy megírta a fejedelemnek, hogy „az szabadságnak és reígióinak oltalmát is

senki kegyelmedre nem bízta“ és „Isten az ő szent nevejét oltalmazza azt a mi szegény hazánkat attul a szabadságiul és törvény túl, az mineműt az kegyelmed directiója alatt Erdélyben látunk“, s amelyet Rákóczi az elfoglalt nyugati részeken is meghonosít. „Ez-e a szabadság? nem szabadság, hanem rab-ság.“ A háború annál súlyosabb terhet jelentett, mert Rákóczi részén, talán most először, a jobbágyok is résztvesznek a háborúban: tót és magyar parasztok nemcsak az elmaradt német katonákat verik agyon és fosztják ki, hanem csapatokba állva az erdélyi had mellett működnek. Kemény ugyan nem sokat bízott bennük: „Parasztágnak gyülekezeteit sok helyen hallom, de az csak azt várja, ha melyik fél egymást megnyomja, azon kapdos; efféléhez keveset avagy semmit kell bízni“ — de kétségtelenül ekkor jelentkeznek először a kurucjobbágyoknak ősei, akik protestáns vallásuk gyakorlata mellett kelnek fel, de az úri hatalom alól is szabadulnak, ha fegyverbe állanak. Az ő tanulatlan tömegeikkel azután teljes lehetlenné vált a rendes, hadi tudomány szerinti hadakozás, mint ezt Zrínyi Miklós is látta; a kurucok rendetlen vonulásai leginkább erre, a pórkatonaság részvételére, vezethetők vissza.

Vallásilag nem kevésbé éleződtek ki a viszonyok. A háborút követő országgyűlésen a protestánsok ismét szembe találták magukat a földesúri joggal, s annak dacára, hogy győzelmes hadjáratra, vallásuk szabadságát biztosító békére hivatkozhattak, 400 elvett protestáns templom helyett csak 90-et kaptak vissza, ezt is nagy kommissiózás, huzavona után, amikor már Nádasdy Ferencnek és másoknak katholizálása által még többet vesztek. A katolikusok pedig papjaik üldözését siratták, Rákóczi hadai „rút marcangolásokat tévén mind barátokon, s mind papokon, s ugyan meg is ölvén őket; azonkívül oltárokat s isten tisztességire csinált képeket, még a sakramentomokat is taposván és rontván; fejeket szedvén az képeknek s kopján hordozván Isten bosszúságára“, amint ezt Esterházy is szemére vetette ellenfelének. Ezen és más keserőségeit a nádor a nagyközönség elé is adta, kinyomtatván Rákóczival folytatott levelezését, s ezzel a katolikusoknak évtizedekre érveket adva kezükbe a protestáns kuruc mozgalom ellenében.

Az udvart és a királyságbeli magyarság többségét a katolikus restauráció érdeke közös politikára predesztinálta, s ha a magyarok mégis ellene fordultak Bécsnek, magában ebben a tényben is a bécsi kormányférfiak politikai tehetetlenségének bizonyítékát kell látnunk. Az 50-es években az ország többsége katolikus már, s mégis mindegyre növekszik az ellenzéki szellem. Itt tipikus Zrínyi Miklós alakja, akinél büszkébb senki sem volt királyhűségére, őseinek állandó lojalitására, aki meggyőződéses katolikus volt és mégis mindinkább kereste az utakat, melyekre lépve az ország, a bécsi kormány bűnös

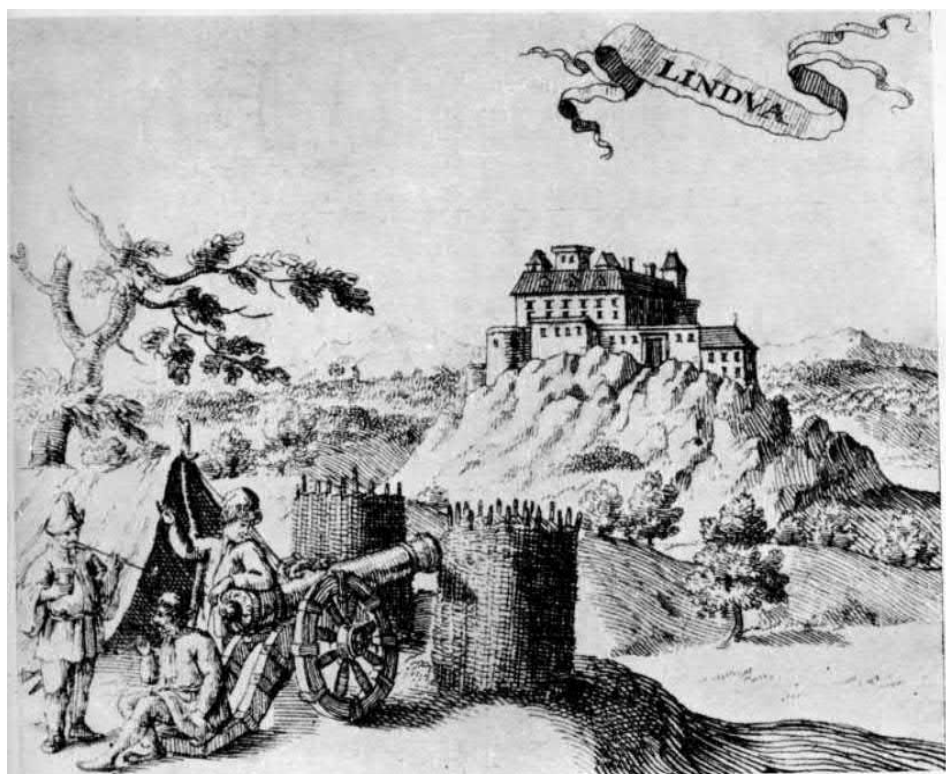
tehetetlensége alól felszabadulhat. Reá, valamint az egész nemzetre is ez irányban az ismét akuttá vált török kérdés volt döntő hatással.

A török megerősödése

IV. Murád rémuralmára a háremben élő, tehetségtelen Ibrahim szultán alatt megkezdődik Kara Musztafával az albán származású nagyvezírek kora, akik vad energiájukkal még egyszer összefogják a hanyatló birodalom nagy erőforrásait, a közigazgatás kinövéseit kegyetlenül lenyesegetik, a janicsárokból újra harcképes sereget alkotnak, sőt még a szpáhikat is, úgyahogy, rendbeszedik. Kara Musztafát ugyan már 1643-ban meggyilkolták, s utána ismét palotaforradalmak következtek, maga Ibrahim is 1648-ban egy ilyenben pusztult el, de hét-esztendő utóda, IV. Mohammed alatt 1656-ban a szintén albán Köprili Mohammed nagyvezír vette kezébe a kormányt, aki a húszéves kandiai harcot is diadalmasan fejezte be. Az ozmán állam pedig energiáit minden megerősödésekor csak külső háborúkra tudta használni, s így kezdődik az új harcias korszak, melynek folyamán Velence, Lengyelország, majd Magyarország - és Erdély a feléledt ozmán rablótámadások objektumai.

A bécsi kormány egy darabig ignorálta a porta e váratlan megerősödését, bármily világosan tudtára adták is ezt neki konstantinápolyi követei, köztük Reniger Simon, aki naponta látta a nagyvezír sátra mellett a friss fejhalmokat, új győzelmek jeleit. A weszfáliai béke óta a Habsburg-birodalom továbbra is be volt kapcsolva Európa minden bonyadalmába: franciák és svédek a birodalmi ügyekbe is befolytak, Lengyelország és Spanyolország bajaiban a német Habsburgok is legközelebből érdekelve voltak. S Richelieu után Mazarin jött felsőbbeséges államművészetével; az ő Franciaországa már nem volt távol attól, hogy a spanyol örökséget, az egészet, vagy legalább gazdag részeit, elkaparítsa a vérszerinti öröksöktől. Ezen nyugati perspektívák III. Ferdinánd alatt és I. Lipót első éveiben kezdenek kialakulni, melyekből a bécsi kormány nem sok jót várhatott magának, s ennek következtében, figyelmét teljesen Nyugatra fordítva, minden keleti bonyadalom elöl óvatosan, sőt ha kellett, szégyenérzés nélkül is, kitért.

Forma szerint keleten hosszú béke uralkodott: a zsitvatoroki békét csak imént, 1648-ban erősítették meg újból 22-esztendőre; az osztrák tartományokat nem is zavarta a török, de annál inkább a magyarságot. Ismerjük a török „béke“ áldásait, a folytonos becsapásokat és rablásokat, melyek a portai kormányzavarok következtében még állandóbbá lettek; a végbeli basáknak Konstantinápolyból senki sem parancsolt többé, s így szabadon pusztíthattak magyar területen, sőt még várak, Léva és Győr sikertelen rajtaütésétől sem riadtak vissza. Egy ilyen szinte 5000 főnyi török sereget vert meg nyitravidéki

Hadjelenet a Thököly-korból.

*HADIJELENET A THÖKÖY-KORBÓL. Brickentesin id.
művéből, Alsólendva várát, s előtte magyar ostromló katonaságot ábrázolja.*

rablásában Forgách Ádám gróf főkapitány 1652-ben Nagyveze-kénynél, 800 török halála a magyar seregnek is nagy árba került: Esterházy Miklós nádor elsőszülött fia, László gróf és három unokatestvére, Esterházy Dániel fiai elestek ott: „édes hazánk és anyánk Magyarország vitéz négy fia, egy harcon, egy mezőben, egy órában“. A Dunántúl és a déli vidékeken hasonlóképp állt a békekor harca: itt a férfivá serdült két Zrínyi gróf, Miklós és Péter és Batthyányi Ádám dunántúli főkapitány utasíták vissza a török támadást, megtoldva a maguk beütésével. Zrínyi Miklós itt élte át magasztos fellengéssel, de valószínűs véres harcokban kedves költőjének, Tassónak képeit a pogány járom alól megszabadítandó Jeruzsálem szolgálatában, itt látogatták őt „magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái“, akik a magyaroknak egyik tengertől a másikig csináltak egykor kard élveit békességes megtelepedést. Ezt a békességet megint megzavarta a feltámadt pogány birodalom, ezért keres orvosságot a „török áfium“ ellen, a „rettenetes sárkány“ ellen, mely utolsó veszedelemben dönti az ő népét. Ezért kiált fel: Ne bántsod a magyart! „ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkányt — de kiáltás nem elég: nekünk, a dicsőséges magyar vér maradékainak „meg kell indulnunk, halálra is ha kívántatik mennünk“. Erdélyt az adózás és alázatosság meg nem menthette, s ezért egyetlen eszköz a fegyver és a jó vitézi rezolúció. Ezt felismerve, annál súlyosabban érezték a magyar vezérek a bécsi kormány állandó, értelmetlen tilalmát, mely nekik lehetlenné tette azt az erő kifejtést, mely nélkül pedig a rabló török támadásokat nem lehetett megakadályozni. Esterházytól kezdve Pálffy Pálon át Wesselényiig és Zrínyi Miklósig mindenki görnyedezett a bécsi parancsok alatt, melyek formálisan török előjoggá tették a végek pusztítását, úgyhogy még a leg-hívebbek is felismerni vélték a tilalomban a magyarság elleni rosszindulatot. Így írja a közismerten udvari szellemű Pálffy Pál nádor egy ilyen királyi tilalomról Batthyányi Ádámnak: „De úgy köll meglenni, mert azok által dirigáltatunk, kik másnak inkább, hogynem minekünk hisznek akármit is hamarébb el, nem értvén sem egyik, sem másik közülök az mi nyavalyánkat.“ Ez a gondolat később a Wesselényi-összeesküvésben terebélyesedett ki, természetes következeként a magyarság szükségleteit ignoráló bécsi kormányzásnak.

A megújult török támadásokra az ötvenes években a magyarság újra összeszorítja öklét és belső visszavonást, Bocskay-féle és erdélyi koncepciót elfelejtve, visszautasítva, készül az ősi ellenségre leütni. Köprili Mohammed 1658-i erdélyi hadjárata, Várad bukása, Kemény János eleste, majd Apafinak szégyenteljes behelyezése újra felkorbácsolja a nyugati magyarságot, mely úgy érzi, hogy a saját utolsó órája is elérkezett, ha az Erdély felől közelgő török vésznek útjába

nem áll. Még oly elkeseredett protestáns és Habsburg-ellenes is, mint Vitnyédy István, régi pogányellenes páthossal izgat török háborúra és óv a töröknek hódolástól, „az kinek hite nincsen, az ki a teremtő istent, az emberi nemzetségnek megváltó Fiát nem böcsüli, sőt böcsületleníti, az kinek mint az ördögnek soha egy igaz szava nem volt és elkeseredett hit-sorsosait inti: „ne vegyük magunkra azt a gyalázatos nevet, hogy körösztýén fejedelmünköt rebellálván, pogány urat választottunk magunknak“. Az 1655-ben megválasztott új nádor, Wesselényi Ferenc is a török ellen buzdítja a vármegyéket az ő egyénileg túlradó kifejezésmódján: „Árkusokat írhatnánk, koncok telhetnének, az török nemzetnek véghetetlen ravasz rókásságáról...“ „de nem hagy Isten bennünket, noha bűnös fiai megérdemlettük az ostorozást, azonban kardot kössönj, édes nemzetem, magad oltalmára!“

A kétféle magyar politika, Zrínyi Miklós

Ezek az ötvenes évek, főként az 1655-i országgyűléstől egész a vasvári békéig, végzetes évek voltak a magyarság és uralkodóháza közti viszony alakulásában. Az újra éledt török veszedelemmel szemben a nemzet részben a maga hibájából, részben azonkívül képtelen volt egyedül védekezni, s innen érthetők ezek a fentidézett segélykiáltások, melyekkel mind-egyre a bécsi udvar kapuit döngették és kértek védelmet a magyarság vezetői. Mint a török hódítás egész korszakában, most is egyszerre két-három lehetőség nyílt meg, melyeknek ha bármelyikét egységesen ragadja meg a magyarság, helyzetén könnyíthetett, vagy tán fordíthatott volna is. Ehelyett a megoldási módok és eszközök csak növelték a szétszakadozást, az erők elforgácsolódását; az udvarhoz szítók mind kisebb száma, kiknek véleményét Pálfalvy János választott erdélyi püspök fejezte ki egy memorandumában az 1655. országgyűlésen, a Nyugat felé néző magyarok önkínzó éleslítésével állapíták meg, hogy „mi magyarok az ország erejével nem tudjuk megszabadítani hazánkat a törökök zsarnokságától“, mert hiszen anyira gyöngék vagyunk, hogy ausztriai segély nélkül még a végvári őrségek zsoldját sem tudnók fizetni. Pálfalvy szerint hazánknak az ausztriai tartományokkal való kapcsolata egyenesen létérdekünk, s ha e kapcsolat a Habsburg-ház uralmával együtt megszűnnék, a török ellen semmikép sem tarthatnék fenn magunkat. Annyira megy ez a felfogás, hogy számára nem a Habsburg, hanem a nemzeti király pusztulás forrása: a nemzeti király nem támaszkodhatik külső területeken levő hatalmára, saját udvartartása és a török elleni védelem érdekében kénytelen lenne a már rég szétszortott királyi vagyont, koronabirtokokat visszaszerezni, s a lakosságot ugyanoly súlyos adók és más elnyomás alatt tartani, mint Hunyadi Mátyás király. A külhatalmaktól is csak a Habsburgok tudnak segédelmet szerezni, hiszen szomszédaink mindnyájan ellen-

ségeink és nemzeti, magyar királyt nem támogatnának, hanem örülnének, ha annak és népének rosszul megy dolga. A realista magyar azt is be meri vallani, hogy letűnt az ősi harci dicsőség, nincsenek gyakorolt vezéreink, sem tanult katonáink, kik Hunyadi János és Mátyás példájára a sereget modern szükségletek szerint felszerelnék, kitanítanák és hadba vezetnék. Hiú reménykedés helyett tehát ismerjük végre fel, hogy fennmaradásunk Isten után az ausztriai háztól függ, ennek kell megindítania a török ellen seregeit, ennek kell a magyarságot felfegyvereznie, amit hogy most még nem tesz, ez is érthető, mert hiszen nem volna jó dolga, ha a nyughatatlan népet önmaga ellen fegyverezné fel. Az uralkodóházat tehát meg kell nyerni, a magyarság barátjává tenni, ezt pedig a Habsburg-ház örökösödésével, annak országgyűlési elfogadásával lehet elérni.

A másik fél nem hitt abban, hogy az örökösödés elfogadásával megnyerheti a nemzetnek a Habsburg-ház egész, hátsógondolat nélküli támogatását. De ennek a felfogásnak nemcsak a diplomáciai helyzet a megokolása, mint még Pázmánynál, aki jól látta a Habsburgok nyugati érdekeltségét, s ezért nem remélte a felszabadítást, ezért nem akart háborút törökkel és Erdéllyel. Az ötvenes évekre már annyira eltávolodtak egymástól király és nemzet, hogy együttműködésük még az ősi loyális Zrínyi-család sarja előtt is lehetetlennek tűnik fel. Udvariasságból ugyan ő is a rossz tanácsadókat okolja a királynak Magyarországtól való elfordulásáért, de hozzáteszi: „valamint lehetetlen a szeleknek fűjását a tenger háborúságára meggátolni, így lehetetlen a fejedelmek tanácsátul az ily rossz elméjű tanácsadókat eltiltani“. Idegen király alatt Magyarország nem emelkedhetik fel többé arra a régi magaslatra, melyről lebukott, s amelyre éppen nemzeti királya, Hunyadi Mátyás emelte. Az 1655-i országgyűlés körül írta meg Zrínyi Miklós „Mátyás király életéről való elmélkedéseit“, melyekben Mátyás nagy alakját állítja oda a magyarság elé, s bár jellemének egyes vonásait, így jó emberei iránt tanúsított hálátlanságát helyteleníti, az egész alakot mégis szabaddító hősként, igazi nemzeti királyként rajzolja. Hunyadi Mátyás a barokk gondolkodás legnagyobb formátumú hőse, akinek nagysága népe nagyságát jelenti: „Az ő szerencséje mindenütt nagy volt, mert a szorgalmatossága végzetlen, mert fáradsága úntalan, mert bátorsága győzhetetlen, mert vigyázása megcsalhatatlan“, ez a hatalmas alak a Machiavelli-féle fejedelem, akinek virtü-ja, „mesterséges vitézsége“ oly nagy, hogy a fortunát „pórázra fűzheti, s népe szunnyadtságát az ő ébrékenvsége őrzi, népe nyugodalmát az ő fáradsága“. Egyedül a Mátyáshoz hasonló új hős — aminőnek Zrínyi néha II. Rákóczi Györgyöt, néha önmagát tartotta — szabadíthatja fel az országot, a Habsburg-király nem, sőt ha ennek mégis sike-

rülne a törököt kiűznie, abból a magyarságnak végveszedelme, legnagyobb elnyomása származnék —, a németek „ekkor jobban felfuvalkodván, épen eltaposnák nemzetünket“. Az ugyancsak 1655-ben névtelenül írt Siralmas panaszban, úgylátszik Pálfalvay gondolataira válasz gyanánt, ily félelmes realiztikus pillantással körvonalazza a jövőt. Míg azonban neki nincsenek illúziói az idegen királlyal és udvarával szemben, addig más kérdésben Pálfalvay az illúziótlan, amikor nem hiszi, hogy a magyarság önerejéből felszabadíthatná magát. Zrínyi egész Újzerinvára bukásáig és a vasvári fegyverletételig erős hittel követeli népétől a lehetetlent: hogy fegyverbe álljon, hogy „tartson egy ármádát tábori kézen, aki mindenfelé, minden órában, télen-nyáron, oda mehessen, ahová a szükség kívánja“. Bár sajátmaga tapasztalatai napról-napra megáfolták e hitét, hogy a szétszórt, elpusztult, harci erényekből kivetkőzött magyarságból újra hatalmas hadi instrumentumot lehet összekovácsolni, mégis ragaszkodott mély fajszeretetből ez alig realizálható szép képhez, s ezért követelte magának a nádorságot, hogy hivatalos hatalommal foghasson álma megvalósításához. A magyarság ily fegyveres feltámasztása éppúgy illúzió volt, mint az aulikusok hite, hogy a Habsburg-örökösödés kimondásával egy érzelmi egységbe lesz kovácsolható bécsi udvar és magyarság. Végső fokon e két ellentétes felfogás egymást tette lehetetlenné: az aulikusok felajánkozása és ígéretései könnyűvé tették az udvar számításait arra, hogy az örökösödést elfogadatja, s annak fejében semmit sem kell adnia; — viszont a Zrínyi-féle gondolatmenet, s annak az 1670-i összeesküvésig ható következései megakadályozták az aulikusok munkáját, hiszen ezek hűségnyilatkozatainak senki sem hitt többé az udvarban, amikor még olyan ősi királyhú családok leszármazói, mint Zrínyi és Nádasdy is, megrendültek hűségükben. Zrínyi Miklós az ő hatalmas politikai műveltségével, jellemeszilárdságával és biztos nemzeti érzésével soha se jutott volna oda, ahova Péter testvére, végül is török szövetség keresője, de a II. Rákóczi Györggyel folytatott tárgyalásaiban, s francia kapcsolataiban lehetetlen az elidegenedést észre nem venni, melyet viszont a bécsi udvarnak a magyarságot lefegyverző és a törökkel a magyar hátán békülő politikája növesztett nagyra.

Mert a török támadásokra újuló harci lelkesedést a bécsi udvarnak sikerült nemcsak lehűtenie, hanem igen sok helyen azzal a gondolattal helyettesítenie, hogy ha Nyugat nem tud megvédeni, akkor valóban nem marad egyéb hátra, mint kiegyezni a törökkel. Mikor később, a visszafoglaló háborúk alatt és után a magyarságnak szemére vetették, hogy e harcból nem vette ki részét, ahogyan kivehette volna: ezek a szemrehányások igazságtalanok voltak, mert a század közepe óta szinte húsz éven át könyörgött a magyarság: főurak, vármegyék,

kapitányok, kancellárok, nádorok, engedtessek meg nekik a török harc, kapjanak hozzá kielégítő külföldi segítséget, s akkor legalább is Erdélyt kiragadják a török torkából. Már pedig Erdély birtokában nem sokáig tarthatták magukat az Alföld török erősségei... A bécsi kormány ekkor, Portia gróf, majd herceg és Auersperg gróf vezetése alatt, eltért a XVI. századi Habsburgok politikájától, mely ha az országot nem tudta is felszabadítani, de török támadás elől való védelmét állandó feladatának tartá; Magyarország most a bécsi politika ez egyoldalú nyugati iránya mellett kénytelen volt felismerni, hogy hivatott védelmezőitől is teljesen elhagyatva, védtelenül áll a törökkel szemben.

Várad és Erdély bukása

Az ellenzéki hangulat ebből a felismerésből táplálkozott, mely elől II. Rákóczi György bukása óta senki sem zárkozhatott el. Mind Rákóczi, mind a rövid ideig szereplő Rédey a királyságtól vártak és kértek segítséget, követségeikkel járatván Pozsonyt és Bécsset, anélkül, hogy eredményt érhetek volna el. A bécsi kormány ugyan folyvást ülésezett, a titkos tanácsban mindegyre meghallgatták a magyarokat is, akik a fegyveres segítség mellett voltak, de az ausztriai tagoktól leszavaztattak. Közben jöttek Köprili Mohammed és basái hadvonulásainak hírei, jött Jenő elestének híre s Wesselényi nádor előre látta, hogy Jenő és Várad bukásával a hajdúság is hódolni kénytelen, ami a magyarokat végkép el fogja keseríteni. De a magyar és német tanácsosok semmiképp sem tudtak megegyezni; az előbbieket és Rákóczi segélykérő követi egyre arra a nézetre jutnak, hogy a németek szívesen látják a magyarok egy kis sanyargatását: „godono di vederli un poco mortificati“, mint a velencei követ kifejtette, aki a bécsi kormánnyal ellentétben támogatta a háborús magyarokat, mert dunai török háborútól Kandia felmentését remélte. Portia és társai érezték a felelősséget, mely Erdély és a magyarság kiszolgáltatásával hárul rájuk, s ezért nyílt elutasítás helyett hónapokon, sőt éveken át halogatták az ügy elintézését, nem tudva maguk sem, mit csináljanak. Zrínyi Miklós annyira el volt keseredve, hogy már meg sem jelent a konferenciákon, s betegség, búskomorság vett rajta erőt. Őt a belső ügyek menete is elkedvetlenítette: jogos büszkesége szenvedett sérelmet, amikor a király kizárta őt a nádorságra kandidáltak sorából, s ezzel a hozzá képest tehetségtelen Wesselényi jutott az ország első méltóságába, s ami őt leginkább bánthatta, a fővezérségbe. Egy darabig Rákóczival is élénk összeköttetésben volt, s az esetre, ha a Habsburg-ház kihalna — Lipót beteges fiatalember volt —, az erdélyi fejlődelmet szívesen látta volna Magyarország trónján. Rosszul esett tehát neki Rákóczit védelem nélkül elvérezni látni, s a bécsi udvar ki nem elégítő hadmozdulatainak ő volt a legszigorúbb kritikusa.

A kormánynak Várad védelmére mégis csak kellett valamit tennie. II. Rákóczi György 1658 júniusában a szerencsi szerződésben lemondott Szabolcs és Szatmár megyékről, melyek a felvidéki vármegyékkel ellentétben a linzi béke szerint atyja halála után is az ő kezén maradtak és császári őrseget vállalt Szatmárba és Kállóba. Közben az 1660 januárjában megkötött olivai béke Jütlandban és Pommernben szabaddá tette a császári csapatokat, s Wesselényi követelésére de Souches császári tábornok megszállta a két vármegyét és a Rákóczi-várat. A magyar tanács tagjai a legnagyobb felindultsággal követelték ez akció folytatásaként Várad megsegítését, s mikor Portia herceg a királyt Pécsből Grácba vitte, utána mentek és ott alkalmatlankodtak kéréseikkel, minden eredmény nélkül. Souches néhány ezer emberrel a rakamazi sáncból nézte a váradi polgárok hősiességét, a nádornak még kevesebb hada volt, s hiába kérte őket Krisztus sebeire a Váradból kiküldött bihari alispán, a gráci kormánytól nem jött rendelet. Portia éppen akkor vitte Lipótot Grácból Triesztbe, tengeri fürdőbe, bár Lippay érsek nézete szerint „nem volna bizon mostan ideje ennek az sétálásnak“; a titkos tanács úgy fogta fel a dolgot, hogy Várad a Partiumban lévén, nem királyi, hanem erdélyi terület, s így megsegítése a török-erdélyi ügyekbe való jogtalan beavatkozás és az anynyira kerülendő török háború oka lenne. Végül a magyarok újabb fellépésére 1660 augusztus 13-án Grácból rendelet ment Souches-hoz, hogy ha „összeütközés nélkül“ teheti, küldjön be segítséget Váradba. Az őrseg azonban augusztus 27-én kitűzte a fehér zászlót, s a bécsi kormány utólag bármennyire magyarázgatta is eljárását, az egész magyarság joggal őt okolta, hogy Szent László városa török basa székhelyévé lett.

Erdély tragédiája tovább folyt, párhuzamosan a kandiai háborúval. Velence és a pápa továbbra is mindent megtettek, hogy az éj szaki gondjaitól megszabadult bécsi kormányt törökellenes koalícióba hozzák, a nuncius és a jezsuiták folyvást ez irányban mozogtak, ez utóbbiak már Várad felmentése mellett is felléptek, azonban a bécsi központi hatóságok, pénz, sereg, bátorság és felelősségérzet híján semmit sem tettek. Lippay érsek nem habozott kijelenteni, hogy a magyaroknak tudniuk kell, számíthatnak-e védelemre, különben idejében kell gondoskodni védelemről, azaz, ezt Pécsben is így értették: ki kell egyezniük a törökkel, függetlenül a Habsburgoktól. Mikor azonban Kemény János hajlandó volt, ha megsegítik, Erdély váraiba is császári őrseget fogadni, 1661 nyarán Montecuccoli Rajmund gróf fővezér és Heister Gottfried generális alatt tényleg elindult a segítség. A fővezér, aki Európa minden harcterét végigharcolta, s nagy elméleti ismeretekkel is rendelkezett, fázott a hosszú út ismeretlen veszélyeitől, s inkább Esztergom és Ruda ostromához akart fogni, hogy ezzel elvonja

Erdélytől a török sereget. A haditanács utasítására azonban elindult, Keménnyel együtt bevonult Erdélybe egész Kolozsvárig, de mivel a száz városok közben meghódoltak a töröknek, az éj szaki várakban császári őrséget hagyva kivonult, sorsára bocsátva Kemény Jánost. Montecuccoli meg volt győződve, hogy mint hadvezér kitűnően járt el: serege zsold és élelem híján volt, a magyar lakosság és német városok mindenütt barátságtalanok voltak hozzá; nézete szerint ilyen útra sikerrel csak akkor lehetett volna vállalkozni, ha Alsó- és Felső-Magyarországon keresztül megszakítatlan sora áll az élelemmel, fegyverrel és katonasággal, valamint betegek ellátására kórházakkal ellátott váraknak. Ez elméletileg talán helyes volt, de a fővezér maga ismerte legjobban a császári pénzügyeket, melyek ilyen várhálózat kiépítését az álmok országába utalták. Erdélyi útját és utólagos védekezését a magyar közvélemény, katolikus és protestáns egyként ökölcsapásnak érezte, Zrínyi Miklós véres iróniával válaszolt a „kitűnő vezérnek“, ő sem tagadván, amit Montecuccoli a nemzet szemére vetett, hogy t. i. kevés magyar ért a hadtudományhoz, de azt mondhatja, hogy akármely végvári generális, sőt kapitány is jobban elvezette volna seregét Kemény megsegítésére, mint Montecuccoli.

Az olasz fővezér hatalmas könyvet írt arról, hogy a török harcban mikép módosulnak az általános hadtudomány regulái, de pl. a hadműveletek menetét illetőleg semmi változtatást sem látott szükségesnek, s a gyorsaságról csak annyit jegyzett fel, hogy Nagy Sándornak és Julius Caesarnak volt az erénye. A török háborúhoz sohasem tudott akklimatizálódni, s 1661-i kudarca óta, melyet ő győzelemnek tartott, a magyar népnek és Zrínyinek is személyes ellensége lett. Viszont a magyarság is csak a legnagyobb bizalmatlansággal nézhette az ő további szereplését. Erdélyben az ő magatartása ölte ki hosszú időre a Habsburg-szimpátiákat, hiszen ott úgy várták őt, mint a szabadítót, Teleki Mihály vele biztatta feleségét, Vér Juditot: „semmit ne féljete, édesem, mert holnap szemben leszek Montecuccolival, bizony megsegítünk benneteket... édes kedves kis Jutkám, bizony megsegítünk benneteket az német vitézekkel“, s amint Telekit is kigyógyította Montecuccoli a német barátságból, hasonló eredményt ért el, ura szolgálatában, a magyaroknál. Ilyetén sikerei gyarapodtak az új, két-éves török háborúban.

A háború most már nem volt kikerülhető. A Köpriliek dinasztiája nem tűrhette el a császári őrségeket Erdélyben, s az 1661-ben meghalt Köprili Mohammed fia, Ahmed nagyvezír, bár tovább tárgyalt a császáriakkal, a háborúra is sietve készült. A bécsi kormány bűnös tehetetlenséggel intézte Magyarország helyett is a béketárgyalásokat, portai követét három hónapon át utasítás nélkül hagyta, viszont a háborúra

sem készült fel. Köprili Ahmed 1663 nyarán 35.000-nyi sereggel érkezett meg Budára, s Érsekújvár ostromához fogott, melyet Forgách Ádám gróf magyarokkal és németekkel védett. Montecuccoli Cseklésznél állott aránylag kis hadsereggel, melyet persze nem mert kockáztatni, sőt még a Vág vonalát sem tudta a tatárok elől megvédeni, holott ugyanakkor Zrínyi Miklós a Dunántúltól, testvére Péter pedig a horvát végektől távoltartották a törököket. A fővezér nem mozdulván, az újvári őrség Forgáchot a vár megadására kényszerítette, s ezzel Várad után a XVI. századi magyar védvonalnak nyugati bástyáját veszttette el az ausztriai haditanács.

A z 1664-i hadjárat és vasvári béke

Érsekújvár bukását a császári diplomácia felhasználhatta a nyugati államoktól segélypénzek kiharcolására, hiszen most már a töröknek a német birodalom felé való útjában alig állott számbavehető erősség. Nemcsak a pápa, a spanyolok, Brandenburg, Szászország adtak pénzt és katonát a jövő évi hadjáratra, hanem a mainzi érsek vezetése alatt francia érdekek szolgálatára alakult Rheinbund is segítséget küldött, melybe XIV. Lajos is 5000 főnyi francia „önkéntest“ adott, nyíltan nem akarván a török ellen fellépni. Montecuccoli mint fővezér most is Esztergom és Buda ellen akart indulni; ezt az egy bátor gondolatát azonban, bármily tekintélye volt is Bécsben, sohasem tudta ott elfogadtatni. A haditanács három sereget alkotott: a balszárny Souches alatt Felsőmagyarországon, Apafi ellen volt operálandó, aki az előbbi hadjáratban is kénytelen volt a nagyvezír oldalán megjelenni, a jobbszárnyon Zrínyi, Strozzi és Hohenlohe grófok Kanizsa ellen voltak indulandók, s Montecuccoli a középben, a Duna mellett operálhatott. A hadjáratot Zrínyi és Hohenlohe bátor támadása nyitotta meg, akik magyar, horvát, császári és bajor csapattal 1664 januárjában Berzencét, Babocsát és Pécs városát foglalták el, s Zrínyi lovasságával az eszéki mocsaras talajba fektetett nagy fahidat felégette. Montecuccoli e támadást fejcsóválva vette tudomásul, bár utóbb láthatta, hogy a nagyvezír hada a Zrínyitől elpusztított vidéken alig tud előhaladni, s így az eszéki támadásnak megvolt a maga hatása. Az öreg Souches, Montecuccoli lassú módszerének maga is ellensége, tavasszal több győzelem után Lévát foglalta el és meg is tartotta, a déli sereg azonban a sáros Kanizsával nem boldogult, s a nagyvezír közeledtére abbahagyta az ostromot. A nagyvezír most Újzerinvárat támadta meg, melyet 1661-ben Zrínyi emelt, maga hordván, XVI. századi bán elődjei, így Nádasdy Tamás példájára a földet a vár építésére. Zerinvár névadó alapítójának szándéka szerint a Mura balpartján Kanizsa ellensúlya lett volna, török területen, de létének a törökön kívül Montecuccoli is nagy ellensége volt. Miután a nagyvezír támadása a déli szárnyat érte, a fővezér is lejött a Murához sere-

gével, megnézte, mint ostromolja a török Zrínyi várát, s azután visszavonult, okul vetve, hogy a Murán veszélyes volna az átkelés. És a várból Zrínyi hadait kiharancsolván, egy francia hadnagyra bízta a védelmet, melyet a török csakhamar megtört, rohammal elfoglalván a várát. A bán felháborodva elhagyta a sereget, a fővezér éjszakkak tartott, utána Ahmed basa. Szentgotthárdnál, amint a török a Rábán átkelőben volt, csata fejlődött ki augusztus 1-én, s benne Montecuccoli, több részletmulasztás és halogatás dacára is döntően megverte a törököt; németek, franciák, Nádasdy Ferenc magyarjai és horvátai, valamint a janicsárok egyforma hősiessen harcoltak. A török sereg java elesett vagy a Rábába fulladt. Utána már augusztus 10-én megkötötte a nagyvezir a táborában magával hozott portai követ Renigerrel a vasvári békét, mely Érsekújvárt, Váradot, Zerinvárat jog szerint is a török kezére adja, kötelezi Lipótot az erdélyi őrségek kivonására, Székelyhíd lerombolására, s Erdélyt továbbra is a török alatt hagyja.

A kormány ezt a békét, mely vesztett csata után sem lehetett volna rosszabb, a külföldi segély fogytával és kilátástalanságával indokolta; közrejátszott az örökké ható nyugati szempont is, a spanyol király betegsége bármikor aktuálissá tehetette a spanyol örökösödést, s XIV. Lajos sem csinált titkot Habsburg-ellenes terveiből. Mindezek mellett a bécsi tanács magyargyűlő tagjai, kikhez kell Montecuccolit is számítanunk, belső meglepéssel vehették tudomásul, hogy a régi terv végre sikerült, császár és porta az örök nyughatatlan magyarság rovására újabb húsz évre békét kötött. A béke külföldön, a szövetségeseknél úgy, mint a magyaroknál méltó felháborodást keltett, Zrínyi beadványban tiltakozott Montecuccoli eljárása ellen, mellyel az ő várát törökkézre bocsátotta. Lipót császár maga volt kénytelen magyarjait csitítani. Zrínyit audiencián kegyesen fogadta és a főurakat is sikerült lebeszélne a béke ellen való tiltakozásról.

Az ország nyugati érzelmein azonban a vasvári béke méltatlansága halálos sebet ütött. Többé nem arról volt szó most már, hogy ezt vagy azt a törvényt nem tartják meg, hogy az ország jövedelmeit kiviszik, s benn a katonaságot éhenhalni vagy rabolni, a szegény népet sanyargatni hagyják. Itt nem a rendi alkotmány, nem egyes osztályok privilégiumai sértvék, hanem a magyarságnak mint népi egységnek fennállása forog kérdésben. Erdélyre végkép rátette kezét a barbár, s nevelőjéhez, Pázmányhoz hasonlóan Zrínyi is megmondta: Erdély fája kidőltével mi is romlásba esünk. Várad bukása a hajdúkat, Debrecent és az egész Tiszántúlt kiszolgáltatta a töröknek, Érsekújváre pedig a Vág és Nyitra völgyét az éjszaki országhatárig tette ki a török dúlásának. Békés élet többé, a vasvári határok mellett, alig volt lehetséges; a magyar nép, kiforgatva mindenéből, valóban kénytelen volt felvetni a gon-

dolatot, nem élhetne-e nyugodtabban a Nyugattól elválva, s a töröknek, évszázados küzdelem után, végre is meghódolva.

Zrínyiék elidegenedése

A Nyugattól elidegenedés soha nem látott gyorsasággal terjedt az országban. Hozzájárultak egyéb okok is. A töröknek mindinkább kiszolgáltatott ország a Habsburg-birodalom védelme helyett annak csak elnyomását érezte. III. Ferdinánd halála esetére, mivel koronás fia, IV. Ferdinánd még öelötte meghalt, az 1655-i országgyűlésen I. Lipót választása nagy nehézségek közt ment végbe, mert az udvar ismét megpróbálta az örökös királyság megalapítását. Míg azonban negyedszázad előtt Pázmány a Habsburg-ház törökellenes érdemeire hivatkozhatott, hol voltak ekkor már az érdekek? Az udvar publicisztikai működésére németgyűlölettől csepeggő válaszok jöttek, az örökös királyságról le kellett mondani, s az ifjú király végre is szokott formában kiadta a hitlevelet, s esküt tett az ország szabadságaira. A kormányzás persze továbbra is Bécsből történt, s az ausztriai tanácsosok bűneivel szemben lojalis magyarok úgy tartották fenn királyhűségüket, hogy különbséget tettek tanácsos és király közt. Így Zrínyi Miklós: „az mi kegyelmes császáruk csak pro forma kérdez tanácsot tőlünk és immár mindent elvégzett akkor az német tanács, mikor az magyar urakat híjják, de nem az mi kegyelmes urunk oka az, hogy mi nem vagyunk elegendők“. Lippay György érsek meg azon búsul, hogy beadványai a császár helyett a tanácsosok kezébe jutnak, akik a dolognak idegen színt és magyarázatot adnak, s egyébként is „igen szeretik a nyugalmas életet és most teljesedik bé a régi mondás: olyak adnak a királynak tanácsot, kik nem ették az alföldi kalácsot“. Tényleg egy kényelemszerető idegen társaság kerítette kezébe Magyarország ügyeinek intézését, anélkül, hogy ahhoz legcsekélyebb képzettsége, tehetsége vagy jóakarata lett volna. Az ország azonban nem tudott magán segíteni, főurak és főpapok egymásközt viszálykodtak, érsek és nádor vetélkedése Pázmánytól és Esterházytól tovább szállt utódaikra, Lippay érsek Pálffy Pállal volt rossz viszonyban, akit a protestánsok szavazata tett nádorrá, majd Wesselényivel jó barátságban volt ugyan, de ez Zrínyi Miklós mellett észbeli és jellembeli tulajdonságokban egykép háttérbe szorult, Zrínyi pedig különös gúnnyal írta magáról: „nem vagyok heliotropium, nap után járó fű vagy pap után járó fű“. Őnéki a legtöbb főúr ellensége volt, a kisenemesektől pedig nagyúri szokásai és műveltsége választá el, csak kis társaságban étkezett, amit emberei barátságtalannak és felesége után német szokásnak tartottak; a végnélküli ivást, a politizálás szülőjét ki nem állhatta. „Hogy itt tétlenül sínylődöm, írta Zrínyi, annak a század rosszakarata az oka“, s valóban hatást alig gyakorolt századára, melyet messze megelőzött. Vallási dolgokban, bár hithű katolikus volt, ellensége

az erőszakos térítésnek, s bár a korabeli, külföldi barokkműveltség nagy híve, a barokk-kort és érzéseit annyira kormányzó egyháziaknak, azok uralmának is nagy ellensége; az 1662-i országgyűlésen Wesselényivel együtt közvetíteni próbál protestáns és katolikus közt, de a politikát még ekkor az egyháziak intézik, a katolikus klérus nem enged, s a protestánsok, kikérve az ágostai és református lelkesi kar véleményét, tárgyalásaikat megszakítva eltávoznak az országgyűlésről. Az annyifelé szakadt országot Zrínyi egyénisége sem tudta egyesíteni, még kevésbé a tekintélytelen Wesselényi, vagy az országbíró, a gögös, gazdag, művelt, térítő katolikus Nádasdy Ferenc.

Ebben a hangulatban találkozott a szentgotthárdi csata után Zrínyi Bécsben a franciákkal, kik hősiessen harcoltak, s henne most igazi vezérüket, a törökverő hőst ünnepelték. A francia urak pohár és lakoma közt szidalmazták Montecuccolit és megérezvén a magyarokban a hasonló heves temperamentumot, fraternizáltak és terveket kovácsoltak velük. Guitry marquis egyenesen ajánlatot tett Zrínyinek, válasszák meg XIV. Lajost magyar királynak, s ő legyen a helytartója. Zrínyinek jól esett Lajos részéről a kitüntető figyelem, melylyel még Szentgotthárd előtt az ő, kereszténység szolgálatában szerzett érdemeiért 10.000 tallért küldött neki ajándékba, de királyhűsége nem engedte meg ily ajánlatok megfontolását. Bécsből végkép elkeseredve ment haza Csáktornyára. Ide küldte hozzá a francia csapatokkal jött, s immár Franciaország bécsi követévé kinevezett Gremonville lovag az éppen arra járó, s fiatalos kedvében minden lében kanál Bethlen Miklóst hasonló ajánlatokkal, melyeket a követ persze teljesen felelőtlenül, csak próbálkozás kedvéért tett. Zrínyi Bethlennek egyelőre még nem nyilatkozott, várta, hogyan teljesíti Lipót legújabb ígéreteit a magyar várak magyar őrségére nézve. November 18-án vadászon erdei disznó szétmarcangolta.

A Wesselényi-összeesküvés

A Zrínyi Miklóssal folytatott nagyon is egyoldalú beszélgetésből nőtt ki most Franciaországnak és a magyar malcontenteknek politikai kapcsolata, mely három étapeban: a Wesselényi—Zrínyi-összeesküvésben, a Thököly-, s végül a II. Rákóczi Ferenc-féle mozgalmakban folyt le. XIV. Lajos egyelőre nem akart egyebet, mint Magyarországon, a Habsburg-ház háta mögött az elégedetlenséget annyira növelni, hogy ez a császári sereg egyes részeit elvonja a nyugati harcterekről. Hogy neki, az abszolút királyi hatalom prototípusának, teljesen közömbös volt a magyar rendek szabadsága, az csak természetes; célja érdekében némi pénzen és sok jó szón kívül egyebet úgy sem áldozott. Követei az ígéreteket is mindig a saját nevükben, királyuk lekötelezése nélkül tették s így Gremonville utóbb egész magyar érintkezését letagadhatta. De

volt annyira jó diplomata, hogy az elégedetlen magyarok nyilatkozatait szívesen fogadta, sőt azokat provokálva, mind tovább taszította őket a lejtőn, melyen megindultak.

Gremonville épp oly rosszindulattal nézte magyar barátjait, akárcsak az ausztriai miniszterek: hiú, megbízhatatlan, önző, pénzsóvár embereknek tartotta őket, akik egymás közt is folyton torzsalkodnak, s egymást szívesen elárulják. Szerinte Lippay György érsek volt az egyetlen, aki „titkos praktikára”, Zrínyi halála után, alkalmas volt, mert titkot tartott és az országban tekintélye volt. Az érsek a kapucinusok bécsi kolostorában, szentmise után, panaszkodott neki, hogy a vasvári béke célja a magyar szabadság eltörlése, a magyarok „vasbaverése”, s mellén keresztbe téve karjait, kijelentette, hogy a magyarok minden reménye XIV. Lajosban van. De ekkor már pozitívabb ajánlatot is kapott a francia király: Zrínyi Péter nagyravágyó felesége, Frangepán Anna Katalin a velencei francia követ pártfogását kérte a magyarok mellett, férje pedig hasonló kéréssel fordult Gremonvillehez, aki azonban a hevesvérű és hangosbeszédű főurat egyelőre csak csillapította. Közben Zrínyi Péter leányát, Ilonát elvette II. Rákóczi György immár katolikus árvája, I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem, a nagy makovicai lakodalom után Zrínyi a stubnyai fürdőben találkozott 1666 áprilisban a beteges Wesselényi nádorral, akivel hitlevelet állított ki, hogy egymást a haza javában támogatják. A stubnyai értekezleten több közép- és kispnemes is részt vett, s megbízták Zrínyit, tárgyaljon Gremonville-el és kérjen tőle 100.000 forintot a mozgalom céljaira. A nádor, bár óriási birtokok ura volt, főként feleségének, a murányi Vénusnak, esztelen gazdálkodása, s folytonos új birtokvételei miatt, a vagyoni bukás szélén állott; Széchy Anna Mária anyagi érdekből is sürgette a felkelést, melytől családja új felvirágzását remélte.

Stubnyától kezdve francia vonatkozásban különös játék folyik. Magyar urak és nemesek egyre bekopogtatnak a francia követnél fantasztikus terveikkel, melyeket Gremonville figyelmesen végighallgat, néhány barátságos szóval nyugtat, s különben pókként várja a hálójába tévedő legyeket, anélkül, hogy ez éveken át folyt tárgyalásaiban bármiként is kompromittálná, kötelező ígéretekkel, az ő királyát. Legvérmesebb a lutheránus ügyvéd, Vitnyédy István, aki francia vérbeli hercegnek ajánlja fel a szentkoronát, magyar-horvát-erdélyi-oláh államszövetségről képzeli, Magyarországnak helyet és voksot követel a német birodalomban s ugyanakkor Lengyelországgal is szövetséget akar. Tartózkodóbbak voltak a nagyurak, kiknek sorában az egyedüljáró, mindenkitől félt Nádasdy Ferenc országbíró is csakhamar megjelenik: ő maga küldött 1666 júliusában szövetséglevelet a nádornak Murányba, aki ezt szívesen aláírta. A nádor maga is pénzt kért Gremonville-

tői, aki egy este elment az ő bécsi szállására és egyenesen megkérdezte, helyesli-e Vitnyédy tervét, s kész-e felmondani az engedelmisséget a császárnak. Bár Wesselényi kitérőleg válaszolt, a francia mégis rávette, hogy Zrínyivel együtt XIV. Lajostól levélben kérjenek segítséget a magyarság részére, s maguknak az esetre, ha rosszul ütne ki a vállalkozás, a Rajna mentén birtokokat. Gremonville Nádasdyval és Zrínyivel is többször találkozott Bécs mellett, egy falusi korcsmában, ahová kereskedőnek öltözve ment el.

A francia szövetség azonban nem mindenkinek tetszett; Wesselényi inkább a török felé nézett, s vele a felvidéki protestáns nemesek, kik között Szuhay Mátyás és Szepessy Pál kezdtek az 1662-i országgyűlés óta szerepet játszani. Wesselényi murányi értekezletén 1666 augusztusában a török szövetség terve került előtérbe, melyet Apafi és Erdély közvetítésével akartak elérni. Wesselényi itt Bethlen Miklóssal, mint Erdély képviselőjével, megállapodott abban, hogy Apafi portai követe által ki fogja eszközölni, hogy a török fogadja védelmébe az országot, mely szabadon választhassa királyát, kül- és belügyeiben független legyen, de a védelemért évi tiszteletdíjat fizessen. A tervet Bethlennek átadva, fájdalmasan mondta, hogy az egész keresztény világ csodálkozni fog, hogy legádázabb ellenségünket tesszük urunkká és koronás királyunktól elpártolunk, de meg kell lenni. Wesselényi e lépése, a sok fantasztikus és felelőtlen terv közt, egyetlen logikus következése volt Montecuccoli és az udvar vétkes török politikájának.

A titok, azaz a titkok e szövédéke, mind szélesebb rétegekben elterjedt. Bethlen és Teleki Mihály, és Apafin kívül más erdélyi urak is tudták már, Apafi a terv érdekében le is küldte követét, Baló Lászlót a portára, csak éppen útiköltséget nem akart neki adni sem ő, sem az urak, úgyhogy végül az immár egész pénztelen nádor vett fel Baló útjára 3000 aranyat a gazdag Thököly Istvántól, Árva és Késmárk urától. Baló a nagyvezirt nem találta Drinápolyban, Kandia ostromával volt elfoglalva, hova őt nem eresztették, visszajött tehát és 1667 tavaszán újra lement, ekkor beszélt is Ahmeddel, még pedig a császári követ emberének, Panajotti tolmácsnak jelenlétében. A nagyvezir megköszönte Apafi jóakarátát, de a segélykérést elutasította azzal, hogy a császárral béke van és ő Kandiaiban van elfoglalva. Panajotti a dolgot jelentette Casanova császári portai követnek, aki azt tovább adta Bécsbe, s az ausztriai kormány előbb tudta meg az ügy elintézését, semmint Apafi által az „interessátusok“.

De Bécsnek csakhamar tudomására jutott az egész szövédék is. Lippay érsek 1666-ban, Wesselényi nádor 1667 áprilisban meghalván, nem maradt többé vezető, akinek tekintélye lett volna. Nádasdynak első dolga volt, hogy az udvar

jóakarát a közelgő nádorválasztásra megszerezze s ezért Laxenburgban a császárnak és a haditanács elnökének, Gonzagának az egész ügyet felfedezte. A bécsi kormány a magyarok hűtlenségi híreit nem tartotta nagy dolognak, mivel bennük úgysem bízott, s azzal is tisztában volt, hogy egymásnak nagy ellenségei, akik egységes akcióra képtelenek. Nádasdy e feljelentése után újból összetalálkozott Zrínyivel és Gremonville-el és azután jelen volt a titkos tanácsban, ahol Casanova jelentését felolvasták. Meg is írta a felvidékieknek, hogy a „kutya Panajotti“ elárulta a dolgot. A mozgolódás tovább folyt, mintha mi sem történt volna, Zrínyi Péter nagynehezen kibékítette Rákóczi Ferencet a felvidéki protestánsokkal, akik el voltak keseredve, hogy Rákóczi anyja, Báthory Zsófia megvonta a sárospataki iskola és a protestáns lelkészek fenntartási költségeit; Nádasdy embereivel elrabolta a kormány magyar szakértőjének, a magyar indigena, Thurzó-leány fia, gróf Róttál Jánosnak futárától államiratait; az interesszátusok egy újabb stubnyai gyűlése az özvegy nádorné helyeslése mellett Bory Mihály tervét fogadta el, hogy egy bányavárosi pénzszállítmány fegyveres támadással szerzendő meg és a felkelés élére Nádasdy állítandó. Korábban, a nádor életében, ily kalandos és kivihetetlen tervekkel nem foglalkoztak komolyan; így utasítá el Wesselényi Vitnyédynek és báró Petróczy Istvánnak, Thököly István sógorának azt a tervét is, hogy Lipótot bécsi vagy ebersdorfi vadászatán el kell fogni és a Vág völgy valamely várában addig fogva tartani, míg a magyarok kívánalmainak eleget nem tesz. Most azonban a legfantasztikusabb tervet is végigtraktálták a Dunántúltól kezdve az erdélyi határig; Zrínyi Péter, a horvát bán, folyvást a felvidéken utazgatott; Nádasdy megírta Oratióját, melyben a magyar tunyaságot ostromozva, fegyveres felkelés mellett dönr — a valóságban pedig semmi sem történt. Ami terv létrejött, azt el is árulták az udvarnak vagy az udvar embereinek: előbb Iványi Fekete László mondja el, amit tud, az új esztergomi érseknek, régi császári diplomatának, Szelepcsényi Györgynek, aki ezt tovább jelenti a császárnak, majd az új szabolcsi főispán, Barkóczy István is megüzeni a dolgot az érseknek, utána a nádor főemberei, Bory Mihály és Nagy Ferenc ráveszik az anyagi gondjai alatt roskadozó Széchy Máriát, hogy az egész tervet felfedje Rottalnak, s kiszolgáltassa neki 1668 őszén az összes iratokat és szövetségleveleket. Ekkor már Lionne francia külügyminiszter is végkép elutasítá Zrínyi Péter követeléseit, oly formában, hogy azt Gremonville a császárnak is megmutathassa.

Ezzel az összeesküvés be is fejeződhetett volna, hiszen sem a francia, sem a török viszonylatban nem ért el célt, s maguk a vezetők jelentették fel összes törekvésüket a királynak és kormánynak. Zrínyi Miklós, Lippay és Wesselényi,

ha eddig mennek, bizonyára abbahagyták volna, belátva törekvéseik sikertelenségét. Azok azonban, kik most a magyarság vezéreinek tartották magukat, annyira megszokták e titkosságokat, s annyira levetették a realisztikus gondolkodásmódot, hogy a lejtőn nem tudtak többé megállni. Annak dacára, hogy egymást beárulták, újra összejöttek és tovább kovácsolták terveiket, együtt a felvidék köznemeseivel, akiktől különben kevésbé volt várható felelősségérzet, mint az ország báróitól. Az összeesküvés lefolyása világosan mutatja, hogy főurak és köznemések az új nemesi alkotmány korszakában megérkeztek a lengyel republika szokásaihoz, ahol pártok és területi egyesülések, konföderációk uzurpáltak, gyakran igen jóhiszeműen, az állami hatalmat, s hitték magukról, hogy egyedül ők az állami érdek képviselői. Az összeesküvés széthúzó, egymásnak napról-napra ellenmondó tagjai felelősség nélkül képzelték el, hogy ők találták meg a nemzet megmentésének útját, s ezen az úton az állami rendtől függetlenül, személyi kívánságaik érdekében haladtak. Zrínyi Péter talán fejedelem, Nádasdy legalább is nádor akart lenni, a királynak, vagy ha ez nem megy, az „interesszátus“ nemeseknek támogatásával.

A bécsi kormány nagyúr-tagjai ebben a helyzetben is annyira kényelmesek voltak és annyira irtóztak súlyos következtetésű határozatoktól, hogy elfogadták Róttál javaslatát, mely szerint a felvidéki nemességet némi engedményekkel le kell csillapítani, s akkor az Összeesküvés nyom nélkül eltűnik. Róttál 1669-ben a király nevében Eperjesre ment, kíséretében volt a főurak közt Zrínyi Péter is; a 13 vármegye és a városok követeinek a vasvári béke és Várad eleste körülményeit megmagyarázta, de megnyugtatóni nem sikerült őket. A vármegyék országgyűlést kívántak a sérelmek orvoslására, Róttál is emellett volt, Nádasdy azonban ellenezte. Zrínyi még az eperjesi gyűlés előtt Rákóczi Ferencsel együtt egy lengyel nemest küldött Lengyelországon át francia segélyért, majd a gyűlés után, kocsiban együtt utazva Rottallal, elmondta neki az egész összeesküvést, a bünt Nádasdyra tolva, akinek Róttál is ellensége volt. Vádjai megvizsgálására a király Montecuccolit és Lobkowitz Vencelt küldte ki, ez utóbbinak, Sagan hercegének bécsi házában Róttál és Zrínyi előadták az összeesküvés történetét, Zrínyi kegyelmet kapott, s Nádasdynak Rottaltól javasolt elfogatását sem látták még szükségesnek Lobkowitzék.

Ekkor már minden világos politikai pillantású ember abbahagyta volna a „praktikát“. Zrínyi Péter nem volt ilyen. Alig kapott Lipóttól kegyelmet, mikor hallván, hogy az ifjú Wisnioweczky Mihály lengyel királyhoz Leopold húgát, Eleonora főhercegnőt akarják adni, amiből osztrák-lengyel barátság volt kifejlődhető, kiküldött Lengyelországba egy Bargigli nevű domonkosrendű szerzetest, aki az Ő felesége testvérének, az ifjú Frangepán Ferencnek udvari papja volt. A szerencsétlen

Frangepán rossz viszonyban volt sógorával, de Zrínyi felkereste őt bécsi fogadójában, kibékült vele és vele fordította le horvátból olaszra a Bargiglinek adott utasítást, mely tele volt az ausztriai ház elleni kifejezésekkel, Lipótot gyengeelméjűnek nevezte, s ellene a lengyel királynak a magyarság szövetségét ajánlta fel. Mivel azonban Zrínyi a lengyeleknél most sem ért el eredményt, ismét a törökhöz fordult, s Bukováczy Ferenc nevű végvári kapitányát 1669 novemberében átküldötte a boszniai basához, hogy ettől útlevelet kapjon a szultánhoz küldendő hódoló követsége számára. Jellemző akaratbeli és lelki zavarára, hogy azelőtt néhány héttel még arra gondolt, hogy Rómába megy IX. Kelemen pápához, s tőle kér pénzt — a török elleni háborúra.

Közben Nádasdy is követte Zrínyi példáját: udvari embere, Donellan ágostoni szerzetes útján újból feljelentette az egész ügyet, maga is mindent elmondott Lipótnak többórás audiencián, összes iratait benyújtotta, de kegyelmet már nem kapott: ügyét húzták, folyton megnyugtatta őt, hogy minden rendben van. A felvidékiek tovább gyűléseztek, s Rákócziiban nem bízva, Bocskay Istvánt jelölték ki fővezérnek, amikor már Montecuccoli is kizárólag császári seregek benyomulásától remélte az ország pacifikációját. A kitörés nem sokáig váratott magára. Bukováczy Szalonikiben a szultán elé került akinek Zrínyi nevében adó mellett felajánlta Magyarországot; onnan Kandiába küldték, ahol azonban a magyarokra gyanakvó nagyvezír nem fogadta, s üres nyilatkozatokkal bocsátotta vissza. Panajotti azonban az egész kiküldetésről tájékoztatta Casanovát, aki nem akart hinni szemeinek, hogy egy Zrínyi ilyen követséget küld, — a tolmácstól értesült az erdélyi követ is arról, hogy Zrínyi magának kéri Horvát- és Magyarországot, nem pedig Apafinak, minek következtében az erdélyiek is elhagyták az összeesküvők pártolását; Bornemisza Anna keserűen állapította meg, hogy pápista uraknak nem lehet hinni. Zrínyi azonban készpénznek vette Bukováczyknak diadalt ígérő leveleit, katonáit összegyűjtötte, Miklós testvérének özvegyét, Lobi Zsófiát kizavarta Csáktornyából, nehogy a németes asszony útban legyen. De a felkelés minden momentumára szinte rithmikusan jött a megbánás. Előbb a hozzácsatlakozott, léha életű stájer Hans Erasmus Tattenbach gróf jelentette fel Zrínyi hadikészületeit, azután maga a bán küldte Bécsbe a jámbor Borkovich Márton zágrábi püspököt, hogy számára kegyelmet eszközölgjön. Lipót ekkor ébredt fel nemtörődömségéből, megírva madridi követének, hogy álomnak vélné, ha nem volna igaz a magyar urak török szövetkezése, de úgy rá fog koppintani kezükre, hogy fejük is leesik belé! Zrínyi ezalatt, a helyzetet végzetesen félreismerve, új követként Forstal nevű udvari papját küldte Bécsbe, s a kegyelem mellett birtokadományokat is kért magának, de Frangepán

már fegyverrel támadt Zágrábra, a dolog visszavonhatatlanul törésre került, az ifjú grófot Draskovich és Erdődy grófok a túrmezei nemességgel szoríták vissza. Frangepán Zrínyihez futott, a kanizsai basától hiába vártak segílyt, Herberstein gróf károlyvárosi generális seregei megindultak a Zrínyi-birtokok ellen, s a büszke bán, sógorával együtt lóra kapva, 1670 áprilisában Bécsbe rohant, hogy személyesen kérje a császár bocsánatát. Birtokait a német és vlach katonaság teljesen felprédálta.

Nem kevesebb tetterőhiány nyilvánult meg a felvidékiek közt, akik Rákóczi Ferencnek voltak vendégei Sárospatakon, s ott kapták Zrínyi levelét, melyben jelenti, hogy Horvátországban kiüt a tűz. A nemes urak követni akarták a példát, a józanabbak hangja elhallatszott és Rákóczi azzal kezdte meg a felkelést, hogy a várában vendégül időző gróf Stahremberg Rüdiger tokaji várparancsnokot elfogatta. Az összeskűvők Rákóczit és Bocskayt választák fővezérnek, s az egri basától kértek, hasztalan, segítséget. A felvidéki vármegyék többsége, az interesszátusok nyomása alatt, fegyverkezést rendelt el a németek ellen, de sereg sehogy sem jött össze, s Zrínyi elfogásának híre mindenütt lehűtötte a kedélyeket.

Az összeesküvés leverése

A bécsi kormány feje az első titkos tanácsos, Lobkowitz herceg volt, aki e helyét 1668-ban foglalta el, mikor elődjére, Auerspergre a Gremonville-lel való érintkezés és a császári politikának elárulása rábizonyult. Lipót Auersperget birtokaira számúzta, de a magyarokra súlyosabb büntetés várt. Bennük Lobkowitz és Montecuccoli úgysis született rebelliseket láttak, s el voltak szánva, a gonoszt tövestől kiirtani. A vizsgálatot Johann Paul Hoher báróra bízták, az ausztriai kancellárra, a birodalomtól való, polgári származású jogászemberre, aki segédjével, Abele lovaggal, a titkos tanács titkárával együtt nagy pedantériával készítette elő a port. A magyar törvények alkalmazásától, melyek magyar hatóságot szabtak meg, eltekintettek, s a három vádlottat, Zrínyit, Frangepánt és Nádasdyt császári, csupa németekből álló törvényszék elé állították. Kétségtelen, hogy a főurak több esztendő alatt sok olyan dolgot követtek el, amiért rendes időben magyar törvényszék is vétkesnek mondogta volna őket felségsértésben, azonban a legtöbb esetet már korábban bevallották, s érte kegyelmet kaptak, Nádasdy pedig legutóbbi megtérése óta nem is vett részt többé Zrínyi és Rákóczi esztelen cselekedeteiben. Külföldi hatalmak, így különösen a pápa is közbeléptek értük, de Hoher és Abele nem eresztették ki zsákmányukat; a három főúr halálra ítéltetett, s 1670 április 30-án Nádasdynak a bécsi városházán, Zrínyinek és Frangepánnak Bécsújhelyen feje vétetett. Ábelének Nádasdy kivégeztetésénél kellett volna jelen lennie, de ő jobban örült Zrínyi halálának, s Bécsújhelyen

asszisztált a kivégzésnél, miután a halálos ítéletet kimondó tanácsülésen már „ex tempore“ kárörvendő verset költött Zrínyire, akinek szerinte hiába volt jelmondata (bátyjával együtt) a „Sors bona“, az ily gonosz ember örülhet, ha „mors bona“, jó halála lesz.

A többi összeesküvő felett magyar bíróság ítelt, mely 1670 decemberében ült össze Pozsonyban Róttál elnöklete alatt, miután már előbb egy lőcsei bizottság, ugyancsak Róttál alatt, anyagot gyűjtött a perek számára. Rákóczi Ferenc elkerülte a port, anyja, Báthory Zsófia érdemeiért; az özvegy fejedelemasszony ismét szárnyai alá vette fiát, kinek könnyelműségét nagy összegekkel és várainak német őrség kezébe szolgáltatásával fizette meg. Széchy Mária is kegyelmet kapott; vagyonából teljesen kifosztva, mint szegény özvegyasszony, alig köznemesi sorban, halt meg. Igen sokan Erdélybe menekültek, a 2000 vizsgálati fogoly egy részét szabadon kellett bocsátani, s akit Rottalék elítéltek, az is visszakapta szabadságát, de birtokaitól kegyetlenül megfosztották. A pozsonyi bizottság, s benne főként Szelepcsényi érsek, Forgách Ádám és Zichy István, a kamara érdekeit nagy keménységgel képviselte. A három nagyúron kívül Tattenbachot végeztette ki egy stájer bíróság, a pozsonyi pedig a zempléni Bónis Ferencet, aki fegyveresen akart ellenállni, továbbá Drábik Miklóst, a már említett fanatikus Habsburgellenes jóslatoknak valószínűleg elmebeteg szerzőjét. Vitnyédit korábbi halála mentette meg a hasonló sorstól.

Mindezt pedig, a vizsgálatokat és ítéleteket az tette lehetővé, amit Montecuccoli és társai oly rég óta tartottak a magyar kérdés egyetlen panaceájának: az ország katonai megszállása. 1670 májusában a Vág mellől 8–9000 főnyi császári sereg indult el, a 30 éves háború egy öreg generálisa, Spork János tábornok vezetése alatt, aki alvezéreivel, köztük Spankau Parissal, Heister Gottfrieddel s az ifjú Lotharingiai Károly herceggel különböző menetekben az egész országot újra meghódította a bécsi abszolútizmusnak. A magyar rendiség régi bűnében: központi szervezet, hadsereg elhanyagolásában bukott el, a vármegyék sereg híján egymásután meghódítottak, s a Bocskay óta kifejlődött nemesi alkotmány romjain megjelent, kendőzés nélkül, a maga igazi arcával, a bécsi abszolútizmus.

MÁSODIK FEJEZET

A LIPÓT-FÉLE ABSZOLUTIZMUS

ATÖLÜNK nyugatra fekvő országokban az abszolútizmust manapság morális felháborodás nélkül tekintik, mert tudják róla, hogy az kovácsolta össze a feudális és rendi zűrzavarból az új nemzeti államok büszke egységét, az a szülője az újkor nemzetállamai politikai és gazdasági erejének. Nyugaton ma már évtizedek óta él széles körökben azon tudományos felfogás, mely a XV. századtól a XVIII. századig terjedő kort az abszolút erők kifejlődése szempontjából értékeli és a modern jogállamnak, a szegény nép felszabadulásának, a népjóléti gondolat törvényhozási érvényesülésének és nem utolsó sorban a nemzeti irodalmak első klasszikus fénykorának előhívóját, okozóját, e századokban egyetlen istápolóját, a fejedelmi abszolútizmusban látja. Ezen többszázados fejlődési vonalban a XVII. század jellegét Richelieu, XIV. Lajos és Colbert abszolútizmusa adja meg: a rendi privilégiumok, a territoriális erők, a provinciák önállósága végleges megsemmisítésével, az állam összes erőinek a király személyes akarata alá helyezésével, valamint a francia nemzetállam politikai és gazdasági egységének megteremtésével. Más államok követték a francia példát: Dánországban és Svédországban a század második felében jön létre formálisan is, a rendi alkotmányok hatályon kívül helyezésével az abszolútizmus; a német tartományok sem maradnak hátra, az olasz fejedelmek és Spanyolország pedig talán még a franciákat is megelőzték. Még a szabad Hollandiában is a fejlődés hatalmas motívumát nyújtja az Orániaiaknak központosított s valóságban alig korlátolt katonai és tengeri hatalma.

I. Lipót és kormányrendszere. A kameralisták

A Habsburgok bécsi kormányában, mint láttuk, szintén régóta kísértettek az akkor általános európai ideák, bár érvényesülésüknek mindaddig útjába állott a központi szervezet gyengesége, mely alapítójának, I. Ferdinándnak, korától kezdve egyre mélyebbre hanyatlott és erős akaratú cselekvésre képtelenné vált. De a császárokban, II. és III. Ferdinándban is hiányzott a személyes lendület és a felelősség bátor elvállalása, mely nélkül a fejedelem személyes tulajdonaira felépített abszolútizmus nem volt elérhető. Utóduk, I. Lipót, fiatalon került trónra, miután előbb, testvérébátyja életében, egyházi pályára nevelték. Fél százados uralmi korszakára kétségtelenül

az ő személyes akarata is hatással volt; ma már nem tekintjük őt annak az akarattalan, lanyha, sőt renyhe észjárású embernek, aki mindenben tanácsosaira hagyatkozva, vadászatnak, olasz zenének és verscsinálásnak meg a családi élet örömeinek élt. Lipót jóindulatú, magánéletében ártatlan ember volt, aki őszintén könyörgött a tőle halálra ítélt Nádasdy lelki üdvéért, s akinek szemeit könny borította el, hallva Frangepán istenes végének leírását. De a halálos ítéleteket végrehajtatta, amint-hogy kevés uralkodó nevében folyt annyi véres háború s nem kevésbé véres ítélet és kivégzés, mint az övében. Lipót magát Istentől behelyezett uralkodónak tartotta, aki, kortársai felfogása szerint, egyedül felelős Isten előtt alattvalóiért, de ezt a felelősséget nem viselte oly bátran, lehet mondani: skrupulus nélkül, mint XIV. Lajos. Hiányozván belőle a lángész és a személyiségnek büszke öntudata, felelősségét munkával, aktáírással és az ügyek tanulmányozásával akarta könnyíteni, s elégedetten jegyezte fel a krakói kalendáriumban, hogy egy év alatt 386 levelet írt, 8265 aktát írt alá, 481 audenciát adott. Mindent áttanulmányozott, de határozatlan, támaszt kereső lelke a döntésnél szívesen igazodott tanácsosai után, akik pedig — s ez a döntő — az akkori abszolutisztikus kormányformának erős meggyőződésű hívei voltak.

Az új rendszer megalapítója Lobkowitz Vencel herceg, aki Auersperg bukása után, 1669—1674 közt volt az első miniszter, hogy végül mint a franciabarátság állandó híve, Gremonville-lel való, árulásszámba menő érintkezése miatt kegyvesztetté váljék. De ötéves kormánya alatt, Hocher és Abele segítségével, megalapította Magyarországon az első abszolutisztikus periódust, s ezzel a Habsburg-monarchia történetének új irányt adott. Mellette Königsegg birodalmi alkancellár, utána Montecuccoli és Kinsky gróf cseh kancellár szolgáltak ugyanezen irányban, mindnyájan az erős ausztriai kormánynak és a császári hatalom teljességének előharcosai, s ehhez képest a rebellis magyar nemzetnek, már a Wesselényi-összeesküvés előtt is, személyes ellenségei.

Törekvéseikben aránylag kis helyet foglalt el a Habsburguralom alatt álló országok egybefoglalásának gondolata. Elmondhatjuk, I. Ferdinánd a bécsi központi hatóságok megalapításával többet tett ez irányban, mint az abszolutizmus ez elvi téren képzett követői, akik szinte kivétel nélkül rossz adminisztrátorok, gondtalan nagyurak voltak, úgyhogy alattuk a bécsi hatóságok példátlan tehetetlensége miatt a már meglévő egység semmivel sem gyarapodott. Az ő abszolutizmusuk egyszerűen abban állott, hogy a magyar alkotmány megszüntetésével a császári teljhatalomból kifolyólag akarták Magyarországot kormányozni, s belőle minél több adót kiperéslni. Lobkowitzék abszolutizmusából végzetesen hiányzik a népjóléti momentum, mely a nyugati abszolutizmusoknak legná-

gyobb történeti igazolását szolgáltatja: a francia korlátlan királyság már IV. Henriktől kezdve gondoskodik a felelősségére bízott nép anyagi jólétének emeléséről, s a feudális jogok megszorítása, a zabolátlan nagyurak kivégzése csak egyik oldalát teszi a francia éremnek, a másikon ott van Sullytól kezdve Colbertig a nagyszerűen kigondolt és óriási erővel végrehajtott gazdasági program. Lobkowitzék Richelieut követték a nagyurak lefejeztetésében, de gőgös nagyúri észjárásukban soha meg nem fordult, hogy a népet, melyet saját rendelkezési jogától fosztanak meg és amelynek kormányzását magukra veszik, nagyobb kereseti lehetőségekhez juttassák és az éhhaláltól megmentsék. Colbert az ő hatalmas ipartermelő működésében évről-évre gondosan figyelte az egyes francia tartományok gabonatermését, a városi lakosság szükségleteit, s ezekhez alkalmazva engedte meg itt, tiltotta el más határokon a gabonakivitel. Amikor még a legkisebb olasz állam kormánya is foglalkozott e kérdéssel, ugyanakkor a bécsi kormánynak semminemű gabonakereskedelmi politikája nincs, és eszeágában sincs arra gondolni, hogy a magyarországi termelést szabályozza és felhasználja. Lobkowitzék durva erőszak kifejtésén kívül egyébre nem képesek; a kormányuk alá került agrárországok agrártermelésével még kevésbé gondolkodnak, mint az akkor divatos merkantilizmus szellemében új iparágak alapításával. De országaik industrializálásában sem jutnak tovább annál, hogy nyugaton tanult nemzetgazdászokkal néha kegyesen szóbaállanak, s azok tervei végrehajtására csekély összeget kockáztatnak. A korszak osztrák kameralistái, Becher és utána Schröder, angol, hollandi, francia minta után az ipari import elkerülése és a pénznek a monarchiában benntartása végett gyapjú-, selyem-, szövet-, majolika-, üvegyártást akarnak berendezni; az első ily ipartelep a bécsi Tabor-on Sinzendorf gróf udvari kamaraelnök saját hasznára túri meg, utóda pedig, a már ismert Abele, aki ugyan nem lopott, de viszont pénzügyek iránt semmi érzékkel nem bírt, végleg feloszlatta. A Colbert-féle iparpártolás e tragikomikus bécsi kísérleteiből azonban Magyarországnak annál kevésbé van haszna, mert mindezen teoretikusok és nyomukban a politikusok az új osztrák iparterületet úgy konstruálják meg, hogy az ipari termelés a német és cseh tartományokban összpontosíttassék, s Magyarország továbbra is csak nyersanyagtermeléssel foglalkozzék. Ausztriának gazdasági autarkiját 1684-ben Hornigk kameralista nemcsak lehetőnek, hanem tudatosan kiépítendőnek tartja „österreich über alles, wenn es nur will“ című munkájában, ahol Ausztria fogalmába, az osztrák „Erzhaus“ birtokai közé természetesen a magyar királyságot is beleérti, de az utóbbit az új iparpártolás minden áldásától megfosztja. Hornigk szerint a francia mintára létesítendő ipari munkát a már meglévő háziipari helyekhez kell csatolni.

vagyis a sziléziai, morva, cseh, stájer gyolcs-, szövet-, fegyver- stb. gyártás helyeihez; a magyarországi, pl. szepesi és egyéb háziiparról nem vesz tudomást, s Magyarországnak kizárólag a nyersanyagtermelésben jelöl ki helyet. Az ország gabona-, bor-, hal-, állatgazdaságát nem tudja eléggé csodálni: a Tisza félig halból áll, s csak félig vízből, a majorságok teli szárnyással a mezőkön a fű oly nagy, hogy a legelő marhák ki sem látszanak belőle, egyszóval Magyarország „valódi kenyér-, zsír- és húsbánya“, amely tehát kiválóan alkalmas arra, hogy fölöslegével az ausztriai lakosságot táplálja, s így ez utóbbi, agrárgondoktól mentesen, minél előbb indusztriálódjék. Hogy Magyarország természeti bősége inkább csak virtuális, mert hiszen a Tisza és Temesköz halgazdagsága mellett éhenhalhat az Alföld lakossága, melynek, szállítóeszközök, a halmennyiség bárminemű szétosztási rendje és lehetősége nem állnak rendelkezésére, valamint hogy a szárnyással teli majorságok, s a nagy rideg-gulyák mind egyes emberek, nagyurak alig realizálható, pénzzé nem tehető tulajdonát teszik; ezen az osztrák kameralisták az ő szent önzésükben nem tartották érdemesnek fejüket törni.

Itt van az ausztriai abszolutizmusnak, de egyúttal az egész osztrák államgondolatnak is eredendő bűne. Az ausztriai „gesamt“ állameszme, mely Magyarországot is magába akarta foglalni s ezért Lipóttól kezve a dualisztikus korszakig annyi erőfeszítést tett, már születése pillanatában sem képes Magyarországot mint homogén, az ausztriai tartományokkal ugyanazon bánásmódot érdemlő területet elképzelni, hanem ezek mellett Magyarországnak kezdettől fogva alárendelt, elnyomott helyzetet jelöl ki. Hogy Magyarország agrárgazdaságával táplálja az ausztriai lakosságot és nyersanyagával az osztrák ipart, innen csak egy lépés kell annak kimondásához, hogy viszont az osztrák ipar termékeit, a magyar eredetű nyersanyagok feldolgozásait Magyarország legyen köteles megvásárolni. Magyarország a fejlett iparral bíró osztrák tartományok gyarmati területe, ez a fogalom csirájában megvan az osztrák kameralistáknál akkor, mikor először képzelik el egységes gazdasági terület gyanánt a monarchiának még politikailag annyira különböző országait. Magyarországnak ez az inferioris helyzete megfigyelhető akkor is, mikor agrártermények, gabna, főképp bor kiviteléről van szó; s bár Becher és utódai a kitűnő magyar bor nélkül a hollandi és angliai exportot el sem tudják képzelni, kísérleteikben, melyek különben a bécsi hatóságok értelmetlensége miatt kudarccal végződnek, magyar bor mellett osztrákot is kivisznek azzal a gondolattal, hogy ha a jó magyar borral biztosítják a külföldi piacot, azt könnyen helyettesíthetik majd az osztrák borral.

Anélkül, hogy az adatokat tovább halmozni, kimondhatjuk, hogy a Lipót-féle abszolutizmusnak teljességgel hiány-

zott a népjóléti jogosítványa Magyarországon, amely az újkori abszolutizmust a fejlődés új, magasabb lépcsőjévé avatja a feudális és rendi világgal szemben. A bécsi kormány nem törődött a magyar népesség anyagi helyzetével, s amennyiben ezt mégis számításaiba vonta, csakis az ausztriai lakosság érdekében tette. Ebből a szempontból eljárása az akkori merkantil-abszolút szisztémák sorában egészen példátlan, mert hiszen mindegyik államférfiú kötelességének tartá az ő gondjaira bízott egész területről egyformán gondoskodni, csakis a bécsiek tettek Magyarországot rovására különbséget a nekik alávetett országok közt.

Ennek a jelenségnek eredetét kutatva, Lobkowitz és társai magyargyűlöleténél kell megállapodnunk. Lipót maga távol állott ily érzelemtől; ő különben is szenvedélyekre szinte képtelen volt, s ezenkívül 1655-ben letett királyi esküje is kötötte őt annyiban, hogy magyarjaival tudva nem akart rosszul bánni. Tanácsosainak magyarelles javaslatok nála folyvást akadályokra találtak, pl. Schrödert azért nem akarja magyar kamarai tanácsossá kinevezni, mert „egy német kinevezése mégis aggodalmas volna“. Szelepcsényi érsek felterjesztéseire már 1672-ben elhatározta magát, hogy letér az abszolutizmusról, nehogy „a magyarok arra a nézetre jussanak, hogy őket elvetették és romlásnak kitéttük“. Tudjuk azt is, hogy a magyar alkotmány formális eltörlésére soha se tudta magát elhatározni, bár miniszterein kívül egyházi szakvélemények is ajánlták neki, hogy a magyarok hitegéseire ezzel a megengedett eszközzel válaszoljon. De tanácsosainak magyargyűlölete legalább is nagy bizalmatlanságot keltett fel benne a rebellis nép iránt, s pl. Széchenyi György győri püspököt fogadván, utólag megjegyzi, hogy ez belekeverte a beszélgetésbe az ő „hungarizmusait“, azaz az ország alkotmánya mellett, a bécsi kormány ellen beszélt. Lipót nem gyűlölte a magyarokat, de fejedelmi hatalmának megrögzött ellenségeit látta bennük, még főpapjaiban és leghívebb főuraiban is; ezért engedett szabad kezét tanácsosai magyargyűlöletének, mely nem egyszer szinte valószínűtlen szenvedéllyel jelentkezett.

Magyargyűlölet. Az alkotmány megszüntetése

Nemcsak hogy a bécsi kormányközegek a magyarságnak autonómiájához való ragaszkodását mindegyre németgyűlöletnek minősítették, — pl. a művelt Schröder is a magyar kamara törvényszerű magatartásában a „germán név és nép elleni igazi rebelliót“ látott —, azaz magukat mindegyre személyükben, német nemzeti érzésükben látták sértve akkor, mikor a magyarok vonakodtak nekik hódolni: ők maguk aktíve is a magyar nemzetiség megsemmisítését javalták. A Wesselényi-összeesküvés idejében Hoher köréből származó memorandum Lipótban új Herkulest ünnepel, aki mindennap új

szörnyekkel harcol, melyeket a magyar nép vadsága és arcátlansága költ fel ellene. A magyar természet gonoszsága nem javítható, csak megtörhető, ne higgyen tehát a császár azoknak, akik puhaságot ajánlanak. Minek a kard, ha hüvelyben van? Az összeesküvések és rebelliók vérrel büntetendők; vágjon oda a császár, s gondolja meg: a holtak nem harapnak, így némi érvágással még meggyógyulhat a beteg test; a magyarság megfélemezve hozzászokik a német katonához, megszereti a német szokásokat, melyeket ma gyűlöl és természetét megváltoztatva, végül is felveszi a német nyelvet, s ezen lesz ékes-szólo, melyet eddig üldözött. Persze ehhez idő kell, de hát a vadállatok is lassankint szelídülnek, teszi hozzá a bécsi kormánykörökhöz tartozó szerző, aki a tudatos németesítés egyik elrettentő vadságú képviselője. Műveltségére jellemző, hogy a német katonai megszállástól reméli a magyarság germanizálását.

A gyűlöletnek ebben a légkörében készül el a bécsi kormány teóriája a magyar alkotmány megszűnéséről. Az összeesküdtek feje még le sem gördült, Zrínyi Pétert éppen csak hogy elfogták, Nádasdy még szabadon járt, mikor már Lipót elhatározta: „az alkalmat ki akarom használni arra, hogy az ügyeket Magyarországon másként rendezzem be“. A rendiség helyébe Európaszerte új berendezést követelt az abszolutizmus szelleme; nálunk azonban Lipót miniszterei jónak látták az erőszakos átalakítás ódiúmát a magyarok rebelliójára tolni, s így alakult ki az abszolutizmus első indoklásául azon elmélet, melyet Ausztria később Verwirkungstheoriának szeretett nevezni. Königsberg alkancéllár ezt így fejezte ki: „a magyarok rebelláltak, s ezzel minden privilégiumukat elvesztették, mostantól kezdve tehát mint *armis subjecti*, fegyverrel alávetettek kezelteknek“. A teória rendszerbe szedve jelentkezik Montecuccolinál, aki szerint Magyarországon, a történet tanúsága szerint, soha se volt nyugalom, a magyarok sohasem ismerték el a Habsburgokat örökös uroknak, pedig hát ezek I. Ferdinánd személyében Örökös jogon kapták a trónt; a magyaroknak zabolátlan, hálátlan és lázadó természetük van, melyet csak vasvesszővel lehet kormányozni — a vasvesszőt, mint magyar kormányrekvizitumot, Montecuccoli, mint tudjuk, Bastától örökölte —; most tehát a fegyver jogán újra kell berendezni az országot. Ehhez pedig szükséges a királyság örökös volta-
nak elismertetése, a nádorság megszüntetése (szerinte minden nádor, Nádasdy Tamás is, felségáruló volt), az egymással ellenkező s önmagukban is rossz törvények átvizsgálása és részleges eltörlése. Mindennek előfeltétele a külföldi katonaság, s ennek eltartására nagy adók kisajtolása. Ha pedig a király megvédi a parasztságot a nemesség és katonaság elnyomásától, s viszont az idegen katonákat „gyarmatokban“ letelepíti az országban, a kielégített parasztok és katonák mellett a neme-

sek hiába fognak lármázni: várakkal, citadellákkal, erős őrségekkel könnyen fékentarthatók ők, aminthogy így tartották kezükben rómaiak, franciák, törökök is a nekik alávetett országokat. Mint látható, a bécsi kormány egyelőre nem kultúrát, hanem csak fegyvert és erőszakot szándékozott Magyarországra exportálni.

Lobkowitzék legelső motívuma az új berendezésnél minél nagyobb adó szedése lévén, már 1671-ben megpróbálták az országgyűlés mellőzésével, fenyegetésekkel kieszközölni a Pozsonyba hívott főuraktól, hogy egyrészt saját maguk fizessenek a katonaság eltartására, másrészt erre a vármegyéket is rávegyék. Ez a lépés eredménytelen maradván, 1671 márciusában császári rendelettel minden vármegyének és városnak kötelességévé tették a területén lévő idegen katonaság eltartását, s ugyanekkor megállapították a heti „porciót“, amennyit élelemből, takarmányból, fűtési anyagból s természetbeli lakásból egy-egy katona eltartására kellett szolgáltatni. Ezzel a katonai terhek felosztása, a „repartition az országgyűlés évszázados rendi jogaitól független lesz, s az országot megszálló katonai parancsnokok önkényes rendelkezése alá kerül. A kormány további berendezésének alig volt magasabb célja, mint ezt a helyzetet minél inkább biztosítva állandósítani. Miután attól lehetett tartani, hogy a régi kormányiszervek: kancellária, helytartótanács, országbíró stb. ezt az országgyűlés nélküli, törvénytelen állapotot nehezményezni fogják, szükségessé vált Lobkowitz és Hocher szemében, hogy a kormány a magyar urak kezéből kivéttessék és németekébe adassék. Wesselényi halála óta az agg Szelepcsényi György esztergomi érsek volt a királyi helytartó, előbb Nádasdy Ferencsel együtt, utóbb egymaga; mellette gróf Pálffy Tamás püspök a kancellár, neki személyes ellensége; országbíró az öreg Forgách Ádám; magyar kamaraelnök a nem elég megbízható Zichy István letétele után gróf Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök, a magyar rendiségnek Hocherrel vetélkedő nagy ellensége. A magyar urak és főméltóságok az országba vonult német katonaság jelenlétében természetesen csak csekély befolyással bírtak, de ebben a helyzetben is megpróbálták menteni, amit menthetőnek véltek, nem egyszer a magyar alkotmány lényeges részeinek feláldozásával. Szelepcsényi primás határozottan ellene nyilatkozott az idegen vezetés alatt álló új főkormányiszervek felállításának, de már a nádorságot hajlandó volt megszüntetni, ha annak hatásköre helytartóra száll, s ez a helytartó őmaga lesz; ugyancsak szívesen mondott le beadványában az aranybulla ellenállási jogáról, s helyeselte, hogy a hitlevél tartalma korlátoztassék. Esterházy Pál gróf, a nádorfi és leggazdagabb főúr, aki az előző években fegyverrel verte le a nyugtalanságot, s az udvarhoz legközelebb álló magyarok közé tartozott, már nem akart lemondani a nádori hivatal fennállításáról, de guber-

nium, sőt esetleg Bécsben felállítandó főhatóságba is beleegyeznek, ha a régi főméltóságok megmaradnak, — annak sem ellensége, hogy a király végre is „absolutus rex“ legyen Magyarországon, s ezzel kapcsolatban a család örökösödése kimondassék, de mindezt attól akarja függővé tenni, hogy a keresztény fejedelmek segélyének igénybevételével nagy és komoly, állandó hadjárat által az ország a török uralom alól felszabadíttassék. De ily távolabbi dologok iránt akkor nem volt Bécsben érdeklődés, ott mást nem akartak, mint az ország meghódítását és állandó, zavartalan birtoklását. Az új berendezkedés ellen az országban, mely katonai megszállás alatt volt, alig emelkedhetett szó; Szelepcsényi tiltakozását leszerelték azzal, hogy a helytartói címet és igazságszolgáltatási ügyekben bizonyos hatalmat meghagyták neki, különben pedig az ország belügyeinek intézésére, Lobkowitz tanácsát követve, Pozsonyban székelő kormányzóságot állítottak fel, négy magyar és négy német tagból, élére helyezve, hogy a németek többségben legyenek, a német lovagrend nagymesterét, Ampringen János Gáspárt. Az új főhatóságot 1673 márciusban iktatta be Róttál és gróf Nostitz cseh kancellár Pozsonyban, a főurak és vármegyék igen gyér gyülekezetében; magyar tagjai Szelepcsényi, Forgách országbíró, Kollonich és Majthényi perszonális voltak. Ampringen, négy esztendő alatt, teljes tehetetlenséggel vergődött a feladat súlya alatt: az ország felső részei ekkor már lángban álltak, mindenütt a katonai parancsnokok rendelkeztek, akik a porciót és hadiadót, számba nem véve Ampringen tekintélyét, maguk hajtották be. Ampringen maga figyelmezteti beadványaiban a királyt az ország növekvő elkeseredésére, melynek okát ő is a katonai elnyomásban látja és maga ajánlja, hogy a magyarokhoz bizalommal legyenek, s a haditanács és a generálisok elnyomásától mentsék meg őket. Mellette a pápai nuncius, Buonvisi Ferenc is nagymértékben helyteleníté Lobkowitz és Hocher magyarországi politikáját, a szabadságok rebellió miatti elvesztésének elméletét veszedelmesnek tartá, s meg van győződve, hogy Lobkowitzékat magyargyűlölet és személyes érdek teszi a magyar alkotmány kibékíthetetlen elleneivé, amennyiben nem kevés hasznot húznak a magyar urak birtokainak konfiskálásából.

A katolikus restauráció. Templomok elvétele

Ampringen és a nuncius, tehát két egyházi férfiú, ítélete annál inkább figyelemreméltó, mert a kormányzói hivatal létesítésénél Lobkowitznak és Hochernak, másodsorban a protestantizmusnak háttérbe szorítása s idővel elérendő megsemmisítése volt a céljuk. A kormányzói utasításnak ezt a részét csak a protestánsok várható elkeseredésének elkerülése miatt nem tették közzé. Ampringen maga, bár egyházi férfiú, ezt a titkos tanácsnak csupa világi, s részben nagyon is világi tag-

jaitól vett utasítást nem sietett végrehajtani, előrelátva a templomvisszafoglalásoknak a hangulatra káros hatását. A magyar klérus egy része azonban, mindjárt 1671-től kezdve, elérkezettnek látta az időt arra, hogy a bécsi béke óta hozott vallásügyi törvényekkel szemben állandóan fenntartott tiltakozását most végre érvényesítse. Tudjuk, az ország első rendjét tevő főpapság Forgách Ferenc érsek 1606-i fellépése óta mindegyre megújítja tiltakozását az ellen, hogy Szent István országában a protestáns herezis szabadon gyakoroltassák és világos volt, hogy az 1606-, 1608- és 1647-i vallástörvények, melyek Bocskay és Rákóczi fegyvereinek hatása alatt készültek, a hatalmi helyzet változásával ugyanolyan sorsra jutnak, mint a nemzetközi szerződések, ha a kontraháló felek közt az erők eltolódnak és egyiknek lehetővé válik a szerződés megszüntetése. Már pedig a folytonos térítések, s a kegyúri jognak évtizedeken át való következetes alkalmazása, rendkívül megritkíták azok sorait, kiknek még érdekük volt a protestánsvédő törvények fenntartása. Ezen helyzetnek következményeit akkor is szokatlan keménységgel fedte fel Bársony György, akkori váradi püspök, 1671-ben külön kis könyvben kimutatva, hogy a bécsi béke óta hozott protestánsvédő törvények nem érvényesek többé. Gondolatmenetében újból érvényesül a bécsi béke klauzulája: „a római kath. vallás sérelme nélkül”; érvényesül a Verbőczy-féle tan is, mely szerint a törvény létrejövéséhez a király és a négy rend szavazata szükséges, holott 1608-ban az egyházi rend, később, 1647-ben pedig azon kívül a főúri és nemesi rend többsége is, Bársony szerint, ellene volt a bécsi, illetőleg linzi béke érvényesítésének. Harmadik érv gyanánt azt hozta fel, hogy mindezen törvények csak a augsburgi és helvét hitvallás híveinek biztosítanak szabad vallásgyakorlatot, már pedig szerinte a hazai kálvinisták és lutheránusok sokban más ritust és hitelveket követnek, mint az említett hitvallások.

Eddigi előadásunkban sikerült talán megértetnünk a kort, melyben az lett volna csodálatos és hihetetlen, ha a hatalomra került vallás hívei ki nem használják a kedvező helyzetet saját hitük terjesztésére és a többi felekezet lehető háttérbe szorítására. Bársony könyvének, a „Veritas toti mundo declarata“-nak jogi érvei, bárha azok nemcsak térítési buzgalomból, hanem Verbőczytól támogatott jogi meggyőződésből is fakadtak, a meghozott törvényekkel szemben bizonyára nem voltak helytállóak. A két fél százados harcában most azon pülanat állott be, mikor a katolicizmus politikusai, széles területeken hatalomhoz jutva, hatalmas gesztussal tolták félre az erőkifejtésüknek még útjában álló rendelkezéseket, amint egy századdal előbb a protestántizmus sem törődött az ő fejlődését megkötő törvényekkel, és az addig kizárólag a katolicizmust biztosító egész egyházpolitikai jogrenddel. Annyi bizonyos, hogy

sem a XVI., sem a XVII. században nem volt még kifejlesztve, egyik részen sem a tolerancia ideája, mely egyedül lett volna képes közvéleményt hozni létre a törvények megtartása érdekében. Ehelyett most is csak felekezetek szerinti megoszlással találkozunk: az egyik fél helyesel, mert neki pillanatnyilag hasznos a dolog, a másik keserűen panaszkodik, mert neki kárára van. De a hosszú harc ez utolsó etapejának emlékéét a protestantizmus sokkal nagyobb keserűséggel őrizte meg, mint ahogyan a katolikusok sérelmeiket bármikor is viselték; ennek oka azonban abban található, hogy ez az akció hosszú évtizedek óta megszilárdított viszonyokat ért és bontott meg, s ezenfelül utolsó fordulója volt a százados küzdelemnek, melynek vesztese előre érezhette, hogy az »új viszonyok közt, ha azok egyszer megszilárdulnak, belátható időn belül többé győztes nem lehet.

A katolikus restaurációnak e hetvenes évekbeli fejezete többek között azzal okozott szokatlan feltűnést és hívta ki a protestánsok panaszait, hogy az eddigi módszeren, a kegyúri jog alkalmazásán túlhaladva, az ellenreformációnak 1604-ben megkísérelt, de azóta elhagyott módjait is igénybe vette. Így, ausztriai minta után, a szabad városok templomainak rekatholizálását azon az alapon, hogy azok a király tulajdonát képezik, amely érv ugyan már a XVI. században is felmerült, de anélkül, hogy alkalmazására a katolikusok mindeddig komolyan törekedtek volna. 1671-től kezdve Szelepcsényi érsek, Kollonics bécsújhelyi püspök és a magyar kamaraelnök, Szegedy Ferenc egri püspök Bársony Györggyel együtt sorra járók, katonai kísérettel, a szabad- és mezővárosokat, s bennük az egykori katolikus templomokat és iskolákat ezen a királyi jogon veszik vissza. Amit azonban Károly és Ferdinánd stájer főhercegek száz évvel előbb nagyobb nehézség nélkül megtehettek, az most Magyarországon annál nagyobb nehézségekbe ütközött, minél háborítatlanabb birtokában voltak száz—száznegyven esztendőn keresztül ezen templomoknak a protestáns városok. A püspökök e lépései nyomán tumultusok s véres jelenetek keletkeznek; a protestantizmus több emberöltőn át annyira áthatotta a többnyire német ajkú városi polgárságot, hogy ez ellenáll, nem egyszer fegyveres kézzel. A pozsonyiak, férfiak és nők, heteken át őrzik templomukat; Szelepcsényi az ő majd szigorú, majd kedélyes beszédmodorával és fenyegetéseivel semmire sem megy velük szemben, míg 1672-ben Kollonics nem veszi kezébe a dolgot, s Bécsből 1200 katonát lehozatva, az előkelőbb polgárokat néhány hétre letartóztatva, erőszakkal be nem hatol templomba és iskolába. Több-kevesebb felindulással ment végbe ez a többi nyugati városban: Sopronban, Szentgyörgyön, azután a felső- és alsómagyarországiakban: úgy a bányavárosokban, mint Kassán, Lőcsén stb. A mozgalom eredményeként ezen eddig kizárólag protestáns istentisztelettel

bíró városokban a katolikus egyház nyilvános istentisztelet-höz jutott; a templomok elfoglalására következett a szerzetes, jezsuita, ferences, ágostonos rendházak és iskolák alapítása, katolikus prédikációk, a céheknek, mint bizonyos fokig városi hatóságoknak körmenetekre kényszerítése, s mindennek hatása alatt a városi polgárság egy részének rekatholizálása. Hogy ez, főként a városi hatóság reformálása következtében, a német elem háttérbeszorulásával is járt, már az előbbieken láttuk.

Hasonlóan járt el a kormány és katolikus párt a végvári magyar katonasággal szemben, melynek tekintélyes része ekkor még protestáns volt. Már a Zrínyi Péter birtokait megszálló Spankau hadak kezdték ezt, amikor Legrád végvárból elűzték a protestáns lelkészt, majd a templomot is elvették. A korábban külön országgyűlési artikulusban engedélyezett győri templomot 1671-ben Szelepcsényi, ekkor győri püspök és kalocsai érsek, fegyveresekkel vette el, hasonlóképp a komáromi templomot. A pápai és veszprémi őrség egyelőre még meg tudta akadályozni az ellenreformációt, a haditanács maga sem helyeselte az erőszakos templomfoglalásokat és lelkészek, tanítók elűzését, mert tekintettel kellett lennie a katonaság hangulatára, ezért már 1674-ben érkezettnek látta az időt a visszafoglalási mozgalom megszüntetésére, javasolva az egész akció abbahagyását. A haditanács e fellépésére a király tényleg külön rendeletekben védelme alá vette több keletfels őrnagy ar-országai és dunántúli végvár protestáns őrségének szabad vallásgyakorlását, így Szatmárét, Füleket, Veszprémét, Pápaét, Tihanyét stb. Az ily külön rendelkezések következtében azonban az addig országosan felfogott vallásgyakorlat kérdése helyhez kötötté kezdett válni, ami végső fokon az 1681-i vallástörvények révén a protestáns vallásgyakorlatnak területi alapon való lényeges megkötését készítette elő.

A templomaitól megfosztott protestáns polgárság most nyilvános istentisztelet helyett hitének magángyakorlatára szorult. Szelepcsényi maga is többször kijelenté, hogy a régi katolikus templomokat elvéve, a lelkészeket elűzve, utána senkit sem fog vallásában háborítani, amit a protestánsok gyakran gúnynak fogtak fel, holott ekkor a valóságban új fogalom vonult be hozzánk, amely azonban Nyugaton és Erdélyben már nem volt ismeretlen. Láttuk, hogy Erdélyben a helyhez kötött vallásszabadság uralma alatt a katolikusok nagy része ilyen magángyakorlatban élt; most ugyanezt hozzák be Szelepcsényiék a protestánsok számára, akik azonban ebben eddigi szabadságaik súlyos sérelmét látják. És csakugyan, az 1606 óta lefolyt vallásügyi törvénykezés értelme szerint mind a városok rekatholizálása, mind a protestánsok magángyakorlatra szorítása törvénytelen cselekedet volt, mely nem ok nélkül szerepelt a felkelő protestánsok gravámenjei között, anél-

kül azonban, hogy ezeknek egyelőre kilátásuk lehetett volna elnyomott kisebbségi helyzetükből szabadulniok.

A pozsonyi törvényszék

Különösen mély benyomást tett nemcsak az akkori protestáns világra, de azóta újabb generációknak is a katolikus magyarsághoz való viszonyára a Szelepcsényinek mint királyi helytartónak elnöklete alatt tartott, 1673-i őszi és 1674-i tavaszi két pozsonyi törvényszék, *judicium delegatum* a protestáns lelkészek ellen. Tagjai főpapok mellett világi urak, így az országbíró és egyéb törvénykezési személyek voltak; a pör tárgyát politikai bűnök képezték; az evangélikus és református lelkészeknek a budai basával való összekötése, továbbá nyílt lázadás terve, melynek főbizonyítékául Vitnyédy Istvánnak Bethlen Miklóshoz és Keczer Ambrushoz írt leveleit csatolta a vádhatóság. Vitnyédy ezekben, az ő szokott nagyhangú és forradalmi modorában, egész tervét adja az Erdély érdekében szervezendő felkelésnek, s egyúttal kijelöli egyes magyarországi protestáns lelkészeknek a felkelésben való szerepét. Bethlen utóbb hamisítványoknak bélyegezte e leveleket, melyeket a XIX. század történetírása, mint maga a pozsonyi törvényszék is, hiteleseknek tart; igen valószínű, hogy a bevádoltak egy része tett is, itt-ott, olyan nyilatkozatokat, melyekért akkor felségsértési port lehetett indítani, aminthogy a Wesselényi-összeskűvéssel kapcsolatban a Felvidék nagy részéről tudjuk, hogy eléggé felségsértően gondolkodott; azt is tudjuk, hogy sokan közülök, főképp a tótok és németek, szerettek Drabiknak homályos, de nagyon is Habsburg-ellenes stílusában beszélni; a bíróságot azonban, a politika és vallás százados összefüggésein túl, különösen az érdekelte, hogy most alkalom nyílt széles területeken megszabadítani a lelkeket az eretnenség hirdetőitől. Erre mutat az, hogy kegyelmet kapott, haza mehetett vagy a protestáns külföldre kivándorolhatott az a lelkész, aki reverzálist adott arról, hogy többet itthon lelkészi vagy tanítói teendőket nem fog végezni. Szelepcsényi, de főként Kolonics fenyegetései alatt sok lelkész, többnyire ágostai evangélikus, kiállítá a reverzálist, és igen sokan mentek ki Németországba, akik közül nem egy különben is onnan vándorolt be korábban hozzánk. A reverzálist kétszáznál többen aláírták s ezzel a halálos büntetéstől megszabadultak, negyven hajthatatlanul ragaszkodott hitéhez és hivatásához, s ezeket várakba osztották fogságba, majd pedig katonai fedezet alatt a spanyol birtokban levő Nápolyba küldték gályarabságba. Közülök többen meghaltak az út fáradalmi és a kísérő katonaság kegyetlenségei következtében; az életbenmaradottakat a nápolyi kormány 1676-ban kiszolgáltatta de Ruyter hollandi admirálisnak, aki hajórajával arra járt. Szabadulásuknak a bécsi kormány sem volt már ekkor ellene, miután hollandi követe útján a hollandi

katholikusok könyörögtek előtte, hogy bocsássák szabadon a magyar gályarabokat, mert ezek sorsát megbosszulandók, a hollandi tartományi kormányok tőlük még magánvallásgyakorlatukat is elveszik.

A pozsonyi törvényszék lényegében ugyanazon elveken alapult, mint I. Rákóczi György dési bizottsága az unitáriusok és szombatosok ügyében: mindkettőnél arról volt szó, hogy politikailag is veszélyesnek felismert felekezetre sújtson le a hatalmon levő fél. Míg azonban a dési ítélet és véres végrehajtása Erdély határain túl nem keltett feltűnést, s az ellenérzés Rákóczi nagy hatalma ott is csirájában el tudta fojtani, addig a pozsonyi eset Európaszerte a protestánsok felháborodását okozta. Nemcsak hogy idős, tisztos életben megaggott tudós emberek voltak itt az elítéltek, így többek között Sélyei István superintendens, Harsányi István, Czeglédi Péter, a fiatal, de képzett Kocsi Csergő Bálint, akiknek kegyetlen sorsa, úton, gályákon, menekülés, szökés közben átélt szenvedései, leveleikből ismeretessé válván, a svájci, hollandi, német protestánsokat erősen felizgatták, de különösen lázító hatással volt az európai protestáns közvéleményre az a körülmény, hogy papjaikat gályarabságra vitték, amikor a büntetés e megszegyénítő fajtát csak a legnagyobb, elvetemült bűnösökre és pogány rabszolgákra szokták kiróni. A Nápolyba küldés gondolata kétségtelenül Kollonicstól származott, aki korábban máltai lovag volt, maga is harcolt gályákon Kandia alatt, és a büntetés e fajtáját a bírák közt egyedül ismerte; ő már 1672-ben ajánlta a haditanácsnak, hogy néhány száz rebelist büntetésül Máltába galérákra küldjenek. De különben is a kérlelhetetlen szigor, mely a gályarabok dolgában megnyilatkozik, szintén Kollonics egyéniségéből érthető, aki a törvényszék tényleges irányítását már a kihallgatások alatt átvette Szelepcsényitől, s aki egyedül lévén német a bíróságban, már ezzel is vezető szerepet játszhatott a magyar urak és főpapok közt, kik 1670 óta maguk is többé-kevésbé gyanúsak voltak. Kollonicsnak abszolutisztikus és magyarelles egyénisége van rányomva erre a perre, mely nemcsak a császárral akkor barátságban és szövetségben levő protestáns hatalmak, Brandenburg, Szászország, Hollandia közbenjárását provokálta, hanem a magyar protestánsok érzelmeire is mély benyomást tett. A kiszabadult gályarabokat már hazatérésükkor, Svájcban és Németországban, mártírokként ünnepelték hitsorsosaik, s a következő években mindenütt felhangzottak a „rabprédikátorok“ énekei, köztük az „Árván maradt magyar Sion“.

A végvári katonaság redukciója

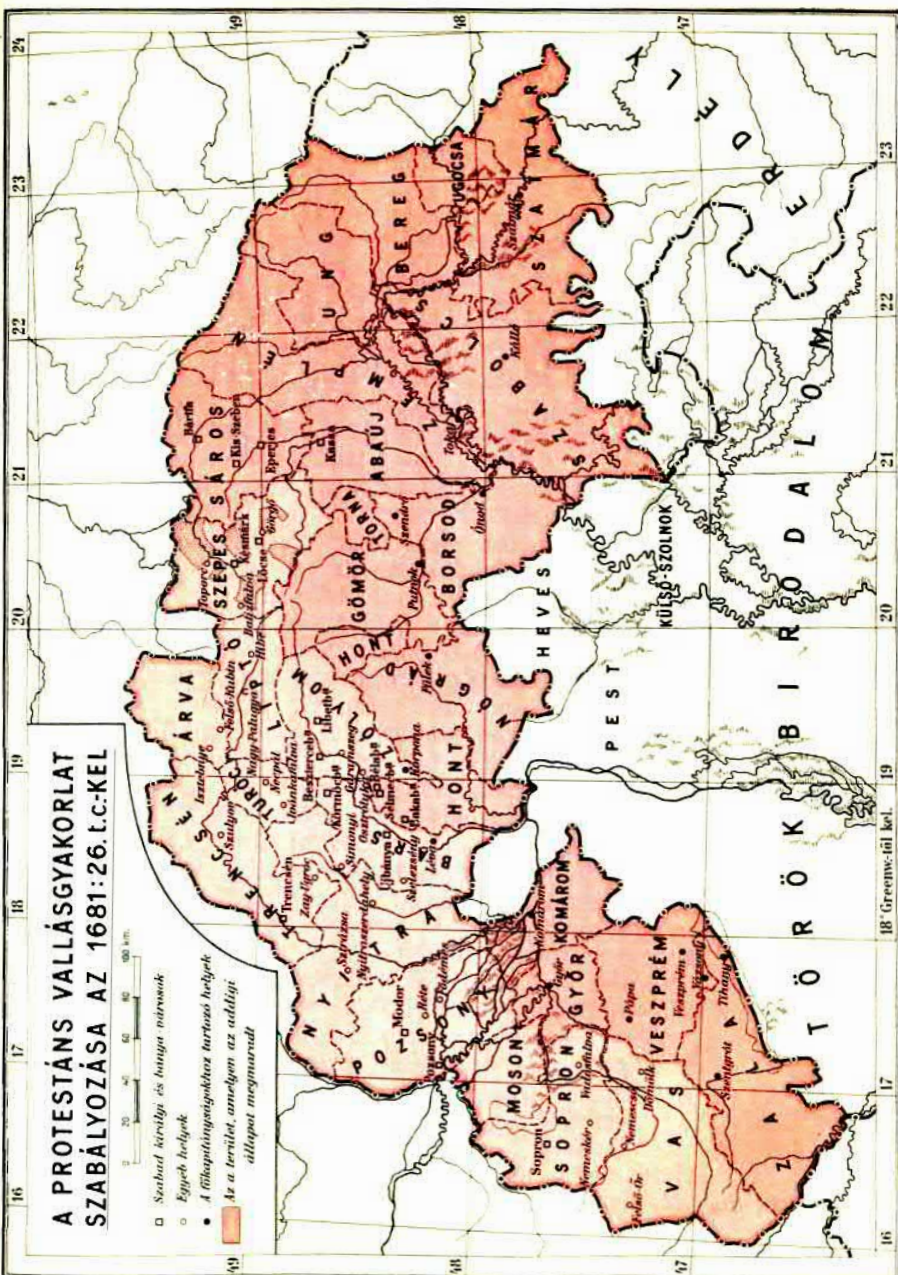
De az 1671 óta alkalmazott kormányzati rendszer nem csupán a már kisebbségbe került protestánsokat taszította el magától. Hiszen már a Wesselényi-összeesküvés vezetői is katolikusak voltak, s a bécsi kormánynak, elsősorban az

udvari kamarának és haditanácsnak rendelkezései felekezeti különbség nélkül sújtották az országot. Montecuccoli maga egy magyargyűlölettől világosabb pillanatában az udvari kamarát vádolta azzal, hogy oka és táplálója a magyar lázadásnak. Legnagyobb hatással itt a végvárak kezelése volt, melyeknek fizetését a kamara vette magára, beszedve az egyes osztrák tartományoktól azok rendes hozzájárulását, s ezt az összeget minden egyébre, csak nem a végvárakra költve el. Lipót fejedelmi tulajdonságainak fogyatkozásaira mi sem jellemzőbb, mint hogy huszonkét esztendőn át, 1657—79 közt megtartá az udvari kamara elnökségében Sinzendorf Lajos grótot, aki a legközségesebb sikkasztásoktól sem riadt vissza, az idegen követeknek adott császári ajándékokat magának tartotta, régi udvari adósságok papirosait összevásárolta, s azokat magának fizettette ki; mikor pedig 1680-ban végre 1,970.000 forint fizetésére ítéltetett, Lipót ebből is elengedett neki 1,900.000 forintot. Sinzendorf volt az, aki Kollonics magyar kamarai elnökkel a konfiskációkat végrehajtotta, s pl. a titkos tanács csak egy ülésében a felsőmagyarországi vármegyék területén 11 várat, 70 nemesi lakóhelyet, 367 falusi birtokot vett el tulajdonosaitól, akik természetesen földönfutókká válva, a bujdosók közé menekültek. A felkelők sorait pedig legnagyobb mértékben gyarapítja a végvári katonaság számának redukciója, melyet a haditanács és kamara együttesen javasoltak (amikor az egyik kívánta, a másik, régi szokás szerint, ellent mondott, és viszont, de azért a magyarelles szándékban megegyeztek). Lipót az erre vonatkozó rendeletet 1671 végén adta ki, a végvári katonaságból 8000-et elbocsátva és csak 3000-et tartva meg; az igaz, hogy ezeknek, legalább papiroson, jobb fizetést ígértek. Bár ezt a lépést a kiadások leszállításával okolták meg, a magyar katonaság elbocsátásával párhuzamosan még több német katonát hoztak be, s főként a keleti részeken csakis német tiszteket és őrségeket alkalmaztak. 1672-ben már Szatmárban 3000, Tokaj, Ecsed, Sárospatakon ugyanennyi, a felsőmagyarországi városokban pedig szinte 5000 német katona volt, akiknek eltartására a porciókat önkényesen osztották ki a vármegyékre, s az accisának nevezett fogyasztási adót is fokozták, elsősorban hús és bor után, de városokban lehetőleg mindenféle adásvétel után. Amennyire az udvari kamarának akkor közismert „nagyszerű rendetlensége“ mellett megítélhetjük, a katonai megszállás nyomása alatt nemesség, városok és jobbágyok befizették az adókat és ha a haditanács és generálisai rendet tudtak volna tartani, akkor valóban nem lett volna szükség a katonai rablásokra, melyeknek egész példátlan esetei keseríték el az ország minden megszállott vidékét.

A Wesselényi-összeesküvés kompromittáltjai, a birtokvesztett nemesek és a végkielégítés nélkül elbocsátott végváriak, kiknek még évekre visszamenő zsoldhátralékait sem térítették

A PROTESTÁNS VALLÁSGYAKORLAT SZABÁLYOZÁSA AZ 1681:26. t.c.-KEL

- Szabad királyi és birtagi városok
- Egyéb helyek
- A filioquialitásukhoz tartozás helyek
- Az a terület, amelyen az addigi állapot megmaradt

M. Kir. Allam. Tanácsosai.

meg, kelet felé menekültek, ahol Erdély most lesz az elnyomott magyarság reménységeinek utolsó mentsvára. Ekkor állapítják meg a végvári magyarokról, akik korábban Bethlennek és Rákóczinak annyiszor ellenállottak, s ellenük Esterházy Miklós és Zrínyi seregében kötelességtudóan harcoltak, hogy „az Istent nem várják oly szívesen, mint az erdélyi hadat“. Erdély magyarságvédő szerepe most alakul ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba, s Bocskay, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére. A menekültek csakugyan erdélyi fennhatóság területein, a Szilágyságtól nyugatra és éjszakra, az u. n. Partiumban helyezkednek el. Vezetőik, Bocskay István, aki azonban hamar elhalt, Petrőczy István, Wesselényi Pál (Lónyai Annának, Kemény János özvegyének fia), továbbá Szuhay Mátyás, Keczer Menyhért, Kende Gábor, Gyulafi László, Ispán Ferenc már 1672-ben Teleki Mihályt, Apafi főtanácsosát ismerik el fejüknek, aki nélkül, ígérik, traktába nem fognak elegyedni. Közrejátszott a bujdosók e csatlakozásánál a vallási motívum is: Teleki és ura, Apafi egyképen erős protestánsok voltak, akik hitsorsosaik „jelki üldöztetése“ miatt szívesen fogtak volna fegyvert.

Erdély helyzete azonban, mint tudjuk, Bethlen és Rákóczi óta megváltozott: bent az országban Apafi kegyenc-uralma nem tudta többé az erőket összefogni, a katolikusok és unitáriusok egyenként ellene voltak a bujdosók pártolásának, künt pedig a porta még mindig nem akart Béccsel szakítani, annál kevésbé, mert Kandia után most hosszú lengyel háború tartá őt lekötve. Apafiek kéréseire különben is nyíltan kijelentette a porta 1673-ban, hogy az ottomán nemzetség nem fogja túrni Erdély és Magyarország egyesítését, ami pedig a bujdosók megsegítése esetén Apafinak természetes vágya volt. Erdély tehát csak kéz alatt segíthette őket, s Bethlen korának újjáéledése Apafi alatt lehetetlenség volt.

A porta ez álláspontjából végzetes sikertelenség következett az egész mozgalomra. A bujdosókat Erdély nem fogadhatván be, ott éltek a Partiumban, török és magyar végterületen, család, birtok, állandó lakás nélkül, s egyszer a váradi török, máskor az erdélyiek engedték meg nekik a telelést, szívesen egyik se látta őket, lévén ők is fegyelmezetlen, elkeseredett, prédából élő katonák, igazi vezető nélkül. Magukat „Istenünk dicsőségéért, édes hazánk lelki-testi szabadságáért bujdosó végbeli, mezei, gyalog hajdú renden levő tiszteknek és egész vitézlő rendeknek“, máskor, ha több úr és nemes volt köztük, „a magyar hazából kibujdosott grófi, úri, főrendi és vitézlő rendeknek“ nevezték; egymás közt folyton pártoskodtak, s hol Wesselényi Pált, hol Petrőczy Istvánt, vagy Telekit választották fejüknek, anélkül, hogy bármelyiknek is engedelmességet volna. Rendes zsold és jövedelem híján a Tiszavidék városait sarcolták; Debrecen maga, bár lakossága a vallás miatt szimpá-

tiával viseltetett irántuk, éppannyit szenvedett tőlük, mint a töröktől és a császáriaktól. Különösen rossz lábon álltak a hajdúvárosokkal, melyek e korban a császár pártján voltak és fegyverrel védekeztek ellenük. Mikor 1675-ben Strassoldo, Spankaunak a kassai főkapitányságban utóda, megszállva és kirabolva Debrecent, a benne lévő bujdosókra hajtóvadászatot tart, ezek a következő évben bosszúból Hajdúnánást dúlják fel, mely egy évtizedig lakatlan marad; 1677-ben pedig Hadházát égetik fel. Ellenük az erdélyiek is fel vannak indulva; főként Bánffy Dénes az ellenségük, aki míg él, az ő feláldozásukkal a császári békét keresi. A mozgalom csekély katonai értékét jellemzi, hogy bár 1672-ben Teleki Mihály áll élükre, s bár Enyic-kénél Szepessyék Spankau egy csapatát megverik, Teleki alatt a fősereget a szatmári őrség egymaga szétverte. A Tiszántúl ez években borzalmas guerrillaharcok folytak, Barkóczy István hajdúi és a németek meg a bujdosók egymást ölték; ez utóbbiak gazdagabb urakra, főként a katolikusokra hajtóvadászatot tartottak, hogy minél nagyobb váltságot kapjanak értük, kereskedőket, utazókat egyformán kiraboltak, de a háborút a Tiszától nyugatra alig tudták átvinni. 1674-ben Sennyey Ferenc kastélyát feldúlva, őt tizenegyedmagával megölték; Kende Gábor szerint „ezt hozá a fő nélkül való létei, ezek csak ölik, vágják a pápistát, ha fejök nem lészen“. És mégis csodálkozva írták Szuhayék Torna vármegyének: „Mire vélni nem tudjuk a vármegye ily nagy hidegségét“, hogy az ő segítő kezüket nem ragadja meg a nemzet és haza megvédésére. Új vezérüket, a szenvedélyes Petrőczy Istvánt, aki a váradi basával jól volt és Konstantinápolytól várt támogatást, Apafi maga is kétszer elzáratta. A bujdosók ebben a stádiumban a rendiség fegyelmezetlenségének tipikus képét nyújtják.

A francia szövetség. Thököly

A bujdosóknak komolyan számbavehető katonasággá ki-fejlődésében fontos momentum volt előbb a francia szövetség, azután Thököly fellépése. A francia kapcsolat lengyel közvetítésből következett, melyet Wesselényi László, a nádor fia kezdett lengyelországi birtokain, felajánlva segítség fejében Lubomirszky Szaniszló marsallnak a magyar koronát. Az új király, Sobieski János, megválasztása előtt maga is gondolt a magyar királyságra; az ő francia felesége az, akinek útján a varsói francia követek érdeklődni kezdenek a bujdosók és Erdély iránt. Mint tudjuk, 1672 óta folyt a háború egyrészt a franciák, másrészt a császár és szövetségesei: Brandenburg, Hollandia és Spanyolország között, s XIV. Lajosnak érdeke volt minél több ellent támasztani fel ezek hátában. A török éveken át véres háborúban foglalta le a Habsburg-barát Lengyelországot, melyet Sobieskinek a hősiessége védett; Brandenburgot XIV. Lajos Svédországgal támadtatta meg, s ebben a kapcsolatban

gondolt a magyarokra is. Legjobban szerette volna, ha követe, Béthune márki rá tudja venni sógornőjét, a lengyel királynét, hogy Lengyelország a brandenburgi választó ellen menjen; miután ez nem sikerült, azzal is megelégedett volna, ha svéd és francia pénzen lengyel csapatok toborozhatók és indulnék vagy Sziléziába, Brandenburg ellen, vagy Magyarországra, a bujdosók és Erdély megsegítésére. XIV. Lajost most is csupaszon vezeti magyar viszonylatában, még pénzt is csak akkor hajlandó adni, ha rögtön látja hatását. Mikor Petróczyék a királyságot Sobieskinek vagy fiának felajánlják, s ez az ügy érdekében pénzt kér, XIV. Lajos az egész ügyet oly távolinak járja, hogy nem akar költeni rája. Sobieski és felesége csakugyan nagy subsidiumokat akartak kipréselni a franciától annak fejében, hogy megszerzik, a bujdosók támadásának megszervezésével, a „diverziót“, melyre neki a rajnai és hollandiai harctér megkönnyítése érdekében szüksége volt. De Lajos erdélyi követei, Beaumont nevű tiszt, majd Akakia követségi titkár egyelőre csak ígéreteket hoznak, próbálják a bujdosókat és Telekit összeegyeztetni; Akakia végül megköti velük az 1675 áprilisi fogarasi szerződést, melyben a magyarok 12.000-nyi sereget ígérnek kiállítani, a francia pedig azt ígéri, hogy havi 40.000 forint segélyt, valamint 6000 dragonyost fog nekik Lengyelországból küldeni. XIV. Lajos ezt a szerződést sohasem fogadta el, és csak az 1677 májusában, Varsóban Béthune és Apafi követe, Macskássy Boldizsár közt kötött ratifikálta, mely már csak évi 100.000 tallért ígér, s a sereget Teleki alá helyezve, a bujdosókat mellékes szerepre kényszeríti. A bujdosók valóságos vezére ekkor már gróf Thököly Imre volt, Thököly Istvánnak, Késmárk dúsgazdag urának fia, aki gyermekkorában volt kénytelen Árva várából menekülni a Wesselényi-összeesküvés után atyja várait is megszálló császáriak elől; művelt, mozgékony, szenvedélyes fiatalember. Ő vezeti a bujdosókat, amikor Teleki fővezérlete alatt 1678 nyarán megindul a támadás, melyben Boham és más francia tisztek alatt Béthunetól fogadott lengyel zsoldosok is részt vesznek. Teleki elindulásakor Apologia címen nagy manifesztumot ad ki, mely részletesen elsorolja a „lelki és testi szabadságtalanságot“ és bár a vallás igazgatásába nem akarja magát avatni, háború céljának „a közjót segíteni és abban az én vallásomat előbbeni állapotjában állítani“⁴ mondja, amint ebben szerinte ura önagysága már megegyezett az erdélyi reformátusokkal és a lutherana religió híveivel. A vármegyék azonban nem csatlakoztak; Teleki Eperjesig hatolt, de eredmény nélkül tért vissza, miután seregei a katolikus urak, főként Báthory Zsófia birtokait elpusztították; őt követve Leslie császári tábornok a Szilágyságba nyomult, Thököly pedig Leslie hátában a bányavárosokat foglalta el. Ez a hadjárat alapítá meg Thököly nevét és tette ellenségévé Telekit és

Apafit, akikkel erdélyi birtokai miatt úgylis sok baja volt a fiatal grófnak.

Thököly mintha született vezére lett volna a máról holnapra élő kurucoknak, akik vakmerő harciasságban és soha nem csüggedő optimizmusban egyformán mintaképüknek tartották. Előkelő származása, műveltsége, gazdagsága és pompaszeretete imponált nekik; senki sem tudott előttük oly szépen és harcratüzelően beszélni a testi és lelki szabadságok védelméről, melyek érdekében fegyvert fogtak. A lelkes fiatalember azonban, aki 22 éves korában foglalja el a bányavárosokat, ügyes diplomata is volt, aki mesterileg használta ki Apafi tehetlenségét, hogy az ő nevében a bujdosók addigi tényleges vezéré, Wesselényi Pált félretolja és fogságba tegye, utóbb pedig, fegyveres sikereire támaszkodva, Erdélytől is függetleníse magát. De Thökölynek sem államférfiúi, sem hadvezéri tehetségei nem nőttek az új, nagyobb színpadon, melyre mint a felkelőknek Erdélytől független vezére került. Hadserege folyton gyarapodott ugyan, a felvidéki megyék elpusztult, császári katonaságtól kiélt kismemesi és jobbágyai tömegesen álltak hozzá, a régi Thököly-birtokok tót parasztjai hasonlóképpen; a villámgyors kuruc lovasság mellett talpasoknak nevezett gyalogsága is hősiesen tudott harcolni, de vezetés és ellátás dolgában semmi sem történt. A fegyelmezetlenség is a régi maradt, amire jellemző, hogy Thökölyt hadjáratai alatt többször is meglepte az ellenség, úgyhogy ágyból ugorva kellett menekülnie, poggyásza és levelezése hátrahagyásával. Ömaga is túlságosan hódolván a boritalos lakomázásnak, amire Apafi tanította, csapatai közt sem tudta elnyomni ezt a bűnt, amint-hogy a Hegyalja körül éveken át folyó harcokban mindkét fél, császáriak úgy mint kurucok, akárhányszor egyszerűen a részegség miatt szenvednek vereséget. Csapatai fizetéséről később sem tudott gondoskodni másként, mint katolikus urak birtokainak lefoglalásával, s a vármegyék kizsarolásával. A repartitio újraéled alatta, s mikor már a Garamig kezében az ország minden jövedelmével, Szabolcs megye nem az egyetlen, mely keserűen panasolja, hogy „őnagysága feles hada beszállván Kállóban, Tokajban stb., vármegyénket magok között felosztották és ... annyira onerálják az szegénységet, hogy az törököknek való hódolás kvótáját és az előtt való repartitiot is meghaladja-. Bizonyos, hogy a pártjára állott vármegyei rendek most éppoly kevéssé voltak hajlandók felülni és fizetni, mint Bethlen és Rákóczi György korában, s neki is fenyegetésekhez kellett nyúlnia: „Isten úgy segítjen, írta az egyik ilyen kurucpárti gyűlésnek, valaki fel nem ül, nemcsak jószágával, hanem életével is fog fizetni“, ami azonban csekély hatást keltett, annál inkább, mert az ágostai evangélikus fejedelem alatt a reformátusok sem voltak megelégedve, a katolikusok üldözése meg tovább folyt: Szelepcsényi érsek 1684-ben 18 mártir-

halálú egyházi férfiút sorolt fel a Thököly-felkelés bűnei listáján, s egyébként is, ahol Thököly megjelent, a szerzeteseket elűzte, a katolikus templomokat visszaadta a protestánsoknak, s amint a katolikus hullám az eperjesi és pataki protestáns iskolákat szüntette meg, úgy zárta be Thököly az ungvári, kassai és egyéb jezsuita kollégiumokat, ismét megnyitva a protestáns iskolákat.

Thököly uralma szervező tehetség híján nem lehetett tartós. 1678-tól kezdve sikereit, melyek fegyvereit Morvaig és Sziléziáig vitték el és kezébe adták Alsó- és Felső-Magyarország nagy részét, a bécsi kormány nyugati elfoglaltsága tette lehetővé. Itt az 1678-i nymwegeni béke nem hozott nyugalmat, XIV. Lajos ekkor kezdte meg brutális reuniopolitikáját, s Flandria után Elzászt foglalta el Strassburggal együtt. A bécsi államférfiak ebben a helyzetben pártokra oszoltak; többségük, Hermann badeni herceg, a haditanács elnöke vezetésével a spanyol követ hatása alatt minél előbb rendet akartak teremteni Magyarországon, akár Thökölynek adandó területi koncessziók árán is. A magyarországi császári csapatok számát nem növelték, s Leslie, majd Caprara tavaszokint ezernél alig több emberrel kezdte meg a kurucok elleni defenziót. Thököly erősen bízott a spanyol követben; és csakugyan sikerült is neki évről-évre kedvező fegyverszüneteket kötnie, a bécsi kormány egyre több felvidéki vármegyét jelölt ki neki téli szállásul, azaz ezeknek birtokába helyezte őt. A szerencsében Thököly éppen oly irreális reményéseket táplált, mint a Wesselényi összeesküvés vezetői: az 1681-i fegyverszünet megkötésekor, Saponara sárospataki parancsnok útján, ki a spanyol párt szolgálatában Thökölynek szinte párthíve lett, ősi jószágain kívül új, nagy birtokokat kért, de a valóságban Erdély fejedelemsége vagy külön magyarországi szuverénitás volt a célja. A tiszántúli hercegség, mit Bécestől kaphatott volna, kevés volt ehhez, ezért fordult, végzetes lépéssel, Apafitól függetlenül, a portához.

Itt Köprili Ahmed után, 1676 óta Kara Musztafa volt a nagyvezír, aki az albán nagyvezírek harcias politikáját nagy szenvedéllyel folytatta, s a lengyel háború befejezése után, még orosz hadjárat közben, végső céljának mégis a Habsburg-ház megtörését tartotta. Űgy hitték, hogy Magyarországból külön fejedelemséget akart magának csinálni. Ő már 1681-ben küldte Apafit Thököly vei együtt a magyar terület ellen; ekkor azonban a kuruc, erdélyi és török sereg egymással viszálykodva csak a gyűlölt hajdúvárost, Böszörményt meg Kállót tudta felégetni. A nagyvezír 1682 januárjában szívesen fogadta Thököly követeit, akik uroknak Magyarország fejedelemségét kérték. A török reménytől elkápráztatott Thököly most már csak színből folytatta Saponarával a tárgyalásokat, s megelégedett azzal az eredménnyel, hogy az udvar beleegyezett Zrínyi Ilonával. Rákóczi Ferenc özvegyével kötött házasságába, melynek

következtében kezébe kerültek az ősi Báthory- és Rákóczi-javak is. Az udvar Rákóczi Ferenc gyermekei felett a gyámságot is meghagyta anyjuk, most már Thökölyné kezén. A kurucvezér most nagy pompával meglátogatta Ibrahim budai basát, akit a porta szerdára tett, vele megbeszélte a szerződés feltételeit, azután 1682 nyarán Ibrahimmal együtt Kassát, Eperjest, Lőcsét, Tokajt foglalta el; Füleket Koháry István hősiessen védte, de végül is emberei feladták, miután 4000 török elesett a falak alatt. Fülel elfoglalása után Ibrahim átadta Thökölynék az athnamét, mely Felső-Magyarország királyává tette, s az egész magyarságra és horvátságra is kiterjesztette, évi adó fejében, a szultán védelmét. Mindezt a török kíséretében végig kellett néznie Apafinak, akit hazatávozása előtt a basa még meg is zsarolt. A török részvétele egész Felső-Magyarországot újból elpusztította, tevecsordák henteregték le a kerteket és szőlőket, tatárok, székelyek raboltak, égettek, a buja Ibrahim magyar lányokat szedett össze és még a török végvári őrségeket is kirabolta, a magyar végvárat pedig Apafi seregével leromboltatta. Távozása után Thököly újra fegyverszünetet kötött a császáriakkal, a Garamig megkapván Magyarország területét.

Ekkor már neki nem volt egyéb támasza, mint a török, mert a megalázott Apafi és Teleki halálos ellenségeivé lettek, a nyugati magyarság pedig újra megegyezett Habsburgkirályával.

Lipót és a magyarság kiegyezése; a pápai közvetítés

I. Lipót környezetében már a 70-es évek közepe óta mind általánosabbá vált a vélemény, hogy Ampringen kormányzósága csődöt mondott s a béke és nyugalom helyett folytonos háború forrásává vált. Ampringen maga, a pestist véve ürügyül, eltávozott az országból, ahol a hatalom teljesen a német generálisok kezére került, s ezeknek gazdálkodása csak növelte a kurucok számát. Az 1677-ben Strassoldo helyébe kassai főkapitánnyá tett Cobb vad kegyetlenséggel végeztetett ki a kassai piacon száznál több kurucot; a háború egészen elvadult, a lakosság elkeseredése miatt béke alig volt remélhető, pedig Magyarország pacifikációja nélkül a Habsburg-monarchia a nyugati, francia, spanyol ügyekben sem léphetett fel szabadon. Így a bécsi kormány mind komolyabban kezdett foglalkozni a magyarok kielégítésével, s erre a törekvésre vezethető vissza Thökölyvel szemben tanúsított előzékenysége is. De Thököly az ő saját kielégítésén kívül a protestánsok szabad vallásgyakorlatát is követelte, valamint az alkotmánynak helyreállítását a királyi hitlevelek és alaptörvények szerint, melyeket ekkor kezdenek „fundamentális” törvényeknek nevezni. Az elsöre: a bécsi és linzi béke értelme szerinti protestáns vallásgyakorlatra Bécs nem tudta magát elhatározni, bár protestáns szövetségesi,

Hollandia és Brandenburg, eleget biztatták. Az alkotmány visszaállításának azonban már korábban eltűnt egyik nagy ellenzője, a kegyvesztett Lobkowitz herceg, 1680-ban pedig az abszolutizmus másik támasza, Montecuccoli dőlt ki. Ezzel széles út nyílt meg a pápai közvetítésnek.

A rendi alkotmány helyreállítása ugyanis elsősorban ennek volt köszönhető. Nem mintha a pápaság különös vonzalommal viseltetett volna az akkor már elavult rendi alkotmányok iránt; az 1676-ban trónra lépett XI. Ince pápának, Odescalchi Benedeknek békés, megelégedett Magyarországra azért volt szüksége, hogy megvalósíthassa a pápai széken annyi elődjének régi tervét, a török kiűzését. Ennek szolgálatában XI. Ince kezdettől fogva nagy diplomáciai működést végzett; egyrészt a Habsburg-hatalmat és Lengyelországot akarta szövetségbe hozni a török ellen, másrészt, a francia-ausztriai ellentét enyhítésével, sőt megszüntetésével szabad kezet akart szerezni Lipótnak Kelet felé. A pápai politika tehát erős ellentétben volt Montecuccoli és Hocher nyugati és magyarországi agresszivitásával; a bécsi nuncius, Buonvisi, régi tapasztalt diplomata, éveken át dolgozik azon, hogy Lipót és a franciák, másrészt Lipót és a magyarok közt békét hozzon létre. Nézete szerint a magyarok igényei már csak azért is kielégítendőek, mert végső elkeseredésükben a törökhöz állhatnak, aminél nagyobb veszedelmét a lelkeknek el sem lehet képzelni. Buonvisi egyre inti Lipótot bocsánatra és a nép szeretetének megnyerésére, ellentétben Hocherék véres tanácsaival. Tisztában van azzal a régi gyűlölettel, mely a magyarok és németek közt fennáll, ezért a német minisztereket nem is tartja a magyar ügyekben elfogulatlan bírónak: Lipótot figyelmezteti, hogy miniszterei az „ő szent szándékait“ megghiúsítják, s felszólítja őt, vegye maga kezébe a magyar ügy rendezését. 1677 elején Rómából egyenesen arra kapott utasítást, hogy az udvar és a felkelők közt békét közvetítsen, s mikor e tájban a volt kuruc tiszt, Barkóczy István Bécsben a kiegyezés feltételül a protestáns templomok visszaadását és a vallás szabad gyakorlatát jelölte meg, a nuncius nem vélte illendőnek, hogy ő adjon impulzust vallásügyi engedményekre, de óvakodott a minisztereket ilyenekről lebeszélni. Az ő közbenjárására hívta össze Lipót 1678 nyár elején Bécsbe a magyar urakat, ahol Schwarzenberg, Nostitz, Montecuccoli, Abele és Hocher tanácskoztak velük. Hocher még mindig azon a sértő, fölényes hangon beszélt a magyarokkal, mint ezt 1670 óta megszokta, s ez alkalommal még az erősen aulikus Pálffy Tamás püspök-kancellárral is összeszólalkozott, a magyarokat árulóknak szidalmazva, de a bécsi kormány ekkor már elvben lemondott az abszolutizmusról, s a jelenlevő magyar urak, köztük Szelepcsényi, Széchenyi György kalocsai érsek, Esterházy Pál, Forgách Ádám, Draskovich Miklós, Illésházy György, Zichy Ist-

ván kívánságára megígérte, hogy országgyűlést tart, a közjogi sérelmek tárgyalását arra halasztva el; a magyarok az elviselhetetlen repartitio ellen is panaszkodtak és hogy újabban 1670 óta meg sem kérdik őket a katonai terhekről, mire a miniszterek ezt is, valamint adóleszállítást is kilátásba helyeztek. A főkelőkkel szemben azonban a bécsiek nem mutattak komolyabb békülési hajlandóságot, csak a már kiadott amnesztiát újítták meg és bővítették ki. A nuncius ezután is folytatta fáradozásait; a nymwegeni béke óta nyíltan propagálta a törökellenes koalíció tervét, s bár Lipót békés természetétől nem sok jót remélt, az egyes minisztereket külön-külön akarta terveinek megnyerni. Az ő fáradozásai következtében bukott meg Sinzendorf, kinek kamaraelnöksége alatt valóban lehetetlen lett volna török háborút viselni. Az udvar végre is a fenyegető török hírek hatása alatt mozdult ki tétlenségéből: 1681 tavaszán összehívták az országgyűlést, s ezzel beismerték az abszolutisztikus kísérlet csődjét.

Az 16814 országgyűlés

Az 1681-i soproni országgyűlés elsősorban nádort választott, gróf Esterházy Pál főkapitány, Zrínyi Miklós unokaöccse és kedves embere személyében, miután a helytartóságához ragaszkodó Szelepcsényi érsek ellenzését maga Buonvisi szerelte le. Thököly ekkor már a török reménytől vezetve, vonatkozott megjelenni az országgyűlésen, ahová sógora, az új nádor, eleget invitálta; az ügyeket tehát az ő távollétében intézték el. A legnagyobb nehézséget a valláskérdés okozta; ebben a katolikusok, hivatkozva a felekezeti viszonyokban 1606 és 1647 óta létrejött eltolódásokra, nem voltak hajlandók a régi törvények megújítására. A két fél heves feliratokban csatázott egymással, úgyhogy az országgyűlés december haváig elhúzódott, s végül is királyi leirat foglalta össze az engedményeket, melyeket azonban a protestánsok nem tartottak elfogadhatóknak. Maga a hollandi követ, Hamel-Bruyninx, kérte őket, ne ragaszkodjanak a merev joghoz, de a protestánsokra nézve valóban életkérdés volt, visszakapják-e az utóbbi évtizedekben elfoglalt templomokat — egy-egy vármegyében a Dunántúl és a nyugati felföldön 40—60 ily templomról volt szó —, mert előrelátható volt, hogy ahol a templom és iskola a katolikusok kezén marad, alig lehet többé reménységük régi többségük visszanyerésére. Végül is a protestánsok utólagos tiltakozása mellett létrejöttek az 1681:25. és 26. artikulusok, melyek a vallást és annak gyakorlatát az ágostai és helvét hitvallás számára szabadnak mondják ki, megerősítve a bécsi békebeli és az 1608. évi rendelkezéseket; a pozsonyi törvényszéktől száműzött prédikátoroknak és iskolamestereknek szabad vizitációt biztosítanak, a tőlük kivett reverzálisokat megsemmisítik, egyébként azonban a bécsi és linzi békéhez képest a protestáns gyakorlat elé korlátokat állí-

tanak. Ilyen korlát az artikuláris helyek behozatala: az ország nyugati részein, a névleg is felsorolt Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Zólyom, Túróé, Liptó, Árva, Trencsén, Szepes vármegyékben az ágostai és helvét hitvallású lakosoknak csak két-két helyen engedtetik meg templom, iskola és papiak tartása, azaz ezen vármegyékben bizonyos kijelölt helyekhez kötöttek a szabad gyakorlat, olyan elv értelmében, melyet már az erdélyi vallásrendszerben láttunk. Amint ott a katolikusoknak és unitáriusoknak csak a törvényekben kijelölt helyeken van szabad és nyilvános gyakorlatuk, ugyanígy szorítottatnak most a protestánsok az artikuláris helyek gyakorlatára. Ezen vármegyékben különben ekkor már végbement a katolikus restauráció: a Batthyányi, Nádasdy, Esterházy, Illésházy, Thurzó-birtokok vármegyéiről van szó, amelyekben most biztosítatik a katolikus többség jövője. A felsorolt vármegyéktől keletre fekvő, felsőmagyarországi vármegyék továbbra is megmaradnak eddigi állapotukban, azaz a bennük levő túlnyomóan protestáns többség nem szenved korlátozást az artikuláris helyek által. A nagyobb véghelyeken, továbbá az összes szabad- és bányavárosokban megengedtetik a protestánsoknak új templomok építése, azaz itt elvett templomaik nem adatnak vissza, de azok pótlásáról saját költségükön gondoskodhatnak. Bármily szomorú volt is ez az új helyzet a protestánsok korábbi hatalmi állásához képest, mégis fontos újítást tartalmazott az egész rendelkezés, megengedve katolikus és protestáns istentiszteletnek egy és ugyanazon városban és községben való gyakorlását. A katolikusok itt feladták eddigi merev álláspontjukat, s ráléptek arra az útra, mely a felekezetek békés együttéléséhez volt vezetendő. Viszont a „salvo jure dominorum terrestrium“ klauzula beiktatásával Forgách Ferenc tiltakozásának intencióit valósították meg: a földesúri jog vallási vonatkozásban továbbra is érvényben marad, legalább is az ország nyugati részein (mert a keletre nézve a protestánsok elismertettek templomaik és iskoláik birtokában, tekintet nélkül a földesúr vallására).

Az 1681-i dekrétum továbbá teljesen restituálja a korábbi alkotmányt: a nádorválasztással kapcsolatban eltörli a guberniumot és a helytartóságot; a magyar hatóságok, főként a kamara illetékességét újra kimondja; a nemesi kiváltságokat és az ország szabadságait megújítja, a török béke megkötéséhez és a konstantinápolyi császári követ mellé külön magyar követet rendel; végül elrendeli a német katonaság kivételét, s amíg ez lehető lesz, annak fegyelemben tartását. A magyar végvári katonaság redukcióját is kénytelen az udvar visszavonni. s megígérni, hogy egyes végvárakba tekintélyes számú magyar katonaság helyeztessék. A bécsi abszolutizmus az

egész vonalon takaródóra kényszerült, s ezt a változást két tényező hozta létre: az egyik az általános európai helyzet, a francia és török viszonylatok, melyeket a pápaság alakított éveken át való kitartással a magyar kibékülés érdekében; a másik a bujdosók, azaz Thököly nyomása. Ha a keleti részek szó nélkül alávetik magukat a kassai német generálisnak, akkor bizonyára nem kerül sor az alkotmány helyreállítására, sem az igazi protestáns vidékek vallásszabadságának elismerésére. Ilyképen Thököly felkelése, összefonódva általános európai érdekekkel, nagyobb hatással volt a magyarság fejlődésére, mint akár Bethlen, akár Rákóczi György hadjáratai, s ez utóbbiak, ha Thököly helyében vannak, bizonyára megelégedtek volna az 1681-i nagy eredményekkel. Az ifjú kuruckirálynak nagy tévedése volt, hogy 1681 ellen protestálva, a török karjaiba vetette magát. Azt nem is kell itt említenünk, hogy Erdélynek semmi hatása sem volt a soproni eseményekre; Erdély ekkor már rég eljátszotta történelmi szerepét.

Az 1681-i kibékülés előzménye volt a török háborúnak, mely be is következett: Bécs 1683-i felmentése után évről-évre szorult vissza a török hatalma, s 1686-ban Budaváráról is letűnt a féltud. Magyarország így újra hadszíntér lett, területén császári generálisok rendelkeztek, idegen csapatok vonultak, pusztítottak, zsákmányoltak, s az 1681-ben visszaállított alkotmánnyal senki sem törődött többé. A magyarság egy része Thököly, Apafi alatt sereghajtója volt a török nagyvezírnek; a királpárti urakba pedig megint kevés bizalmat helyezett a bécsi kormány, s maga a nádor, Esterházy Pál is így panaszkodott: „ha azért a magyar urakkal így fognak bánni, nem tudom, ki fog ezután hinni öfelsége-szavainak⁴”. A magyarság iránt bizalmatlan kormány most elérkezettnek látta az időt az örökösödés behozására, s általában véve Magyarország igazgatásában a rendi hatalom, s vele az ártalmas labilitás megszüntetésére, amint ezt Európában a korlátlan fejedelmi házak már mindenfelé elérték.

Az örökös királyság. Az 1687. országgyűlés

Mint láttuk, már II. Ferdinánd végrendelete kimondotta a keleti Habsburgok uralma alatt álló országokban férfiágon az elsőszülöttség szerinti örökösödést; azóta ezt több házi oklevél hangsúlyozta, főként a spanyol örökségre való tekintettel, ahol a primogenitura és a fiágon való successio régi spanyol jogban gyökerezett. Ezek a jogelvek az ausztriai tartományokban és Fehérhegy óta a cseh királyságban is érvényesültek; bevezetésükre Magyarországon nagy alkalmat adott a török kiűzése, melynek ugyan még csak a kezdetén voltak, de következeit jóé lőre levonták. A bécsi udvar publicistái, köztük egy Joh. Nik. Flámitzer nevű hadbíró, újból előveszik

Hocherék abszolutista elméleteit, s megfeledezve az 1681-i törvényekről, újból hangoztatják, hogy a rebellió következtében az ország elvesztette szabadságait; ezen érv mellett szerepel az is, hogy a császár *jure belli*, fegyver jogán rendelkezhetik szabadon az országgal, melyet most ő hódít vissza a töröktől. A fegyver jogából vezetik le a Hochernél nem kevésbé magyargyűlölő publicisták Lipót jogát, hogy a magyar libertinust rendes cseh nadrágba öltöztesse és uralmát örökössé tegye az országban. Az *utilitas publica*, a közjó ügyis felhatalmazza az uralkodót, hogy a rossz törvényeket megváltoztassa.

Ebből a Grotius-féle természetjogi felfogásból indult ki a titkos tanács is, amikor Budavár visszafoglalása után megkezdte Lipót kiskorú fia, József utódlásának dolgát tárgyalni. Szükségesnek látszott a szabad királyválasztás jogának megszüntetése mellett mindazon részeit kitördelni a rendi alkotmányban, amelyek később útjába állhatnak egy új abszolutisztikus törekvésnek. Ilyen volt elsősorban II. András király aranybullájának 31. artikulusa, mely a fegyveres ellenállás jogát biztosította a rendeknek, s amelyet Verbőczy is felvett a nemesség sarkalatos pontjai közé. Thököly is csak legutóbb, 1684-ben nevezte az ellenállási záradék miatt jeruzsálemi András törvényét a magyar szabadság lelkének, az uralkodás igazi regulájának, az alattvalók bírójának és bosszulójának, mely a rebellió makuláját teljesen és tökéletesen képes lemosni. Persze minél nagyobb kedv mutatkozott a felkelők táborában arra, hogy a magyar alkotmány tengelyévé az ellenállási záradékot tegyék, annál gyűlöletesebb volt ez az udvar előtt. A legszélsőbb álláspontot Kinsky cseh kancellár foglalta el, aki Grotiusra hivatkozva, a hódítás jogán akart új törvényeket hozni. Ugyancsak ő volt az, aki a királyi hatalom korlátlansága érdekében először vetette fel, hogy a koronázási hitlevélbe és eskübe fel kell venni, hogy a „király a törvényeket meg fogja tartani, amint azokról megegyezés jön létre“ a rendekkel. Mindezen tárgyalások alapján a nádor és a magyar főurak elé azt a kívánságot terjesztették, hogy: József koronázassák meg örökösödés, nem választás jogán; a rendek ismerjék el, hogy már 1547-ben lemondtak választási jogukról (amikor kijelentették, hogy nemcsak I. Ferdinándot, hanem egész családját megválasztották); egyezzenek bele az 1222-i záradék eltörlésébe és új, az eddigieknél szőkébb tartalmú hitlevél szerkesztésébe.

Az 1687 októberétől 1688 január végéig Pozsonyban tartott országgyűlés a király kívánságára, Orbán István személynök javaslatára maga ajánlotta fel, már első ülésében, az elsőszülötti trónöröklést; ellene egyedül az országbíró, gróf Draskovich Miklós szólalt fel erélyesebben, aki azonban nemsokára rá meghalt. A nádor ígéretei és rábeszélései megtették hatásukat, bár oly mérvű vesztegetésekről, minők a lengyel, s

korábban a cseh rendeknél szokásban voltak, ekkor szó sem volt. A rendek azonban az ellenállási jogot erélyesen védték; utoljára már az ellenmondás jogával is megelégedtek volna, de végül is mindenben alkalmazkodtak a király kívánságaihoz. Az 1687—88-i 2. artikulusban hálát adva Lipótnak, hogy halálosan fenyegetett nyakukról a törököt elűzte és az egykor virágzó királyi székhelyt, Budát visszafoglalta, kimondották, hogy az 1547-i törvény értelmében is ezután senki más, csak a Lipót ágycából származott fiörökösök közül a mindenkori elsőszülöttet fogják királyuknak elismerni és hitlevél, valamint eskü után megkoronázni. A spanyol követ kívánságára a 3. szakaszban a spanyol királyi fiág örökösödését is elismerték Lipót fiágának kihalta esetére olvéképen, hogy a rendek szabad király választó joga csak a spanyol ág kihalása után fog helyreállni. A 4. cikkely végre András ellenállási záradékát törölte el. A koronázási hitlevélre nézve nem jött létre megegyezés. A rendek a koronázás pillanataig remélték, hogy a II. Ferdinánd óta állandó hitlevelet, vagy legalább annak az ország szabadságait biztosító lényeges részeit fenntarthatják, erre vonatkozólag az utolsó pillanatban tettek felterjesztést, amire azonban válasz nem jött, viszont az udvar Esterházy nádor által megmutattatta néhány megbízható fő- és közrendnek az új, de az országgyűlés elé nem terjesztett hitlevél-szöveget. A koronázáskor a kilencéves József csak általánosságban tett arra esküt, hogy az országlakókat kiváltságaikban és jogaikban megörzi, még pedig „amint ezeknek értelmezése és használata iránt a király és a rendek országgyűlésileg közösen megegyeznek“. Ez a klauzula ugyan elég ártatlannak látszott, hiszen a rendi alkotmánynak úgyis az volt az alapelve, hogy a törvényeket a fejedelem és rendjei közösen, az országgyűlésen hozzák. A valóságban a klauzula Kinsky gondolatát kiépítve lehetővé akarta tenni, hogy a király később az országgyűlés felhasználásával az alkotmány alapelveit is megdöntse. A rendek kiérették a tendenciát, a koronázás után tiltakoztak is a szöveg ellen, majd pedig a legközelebbi, 1708-i országgyűlésen is követelték a záradék kihagyását, de eredménytelenül; a záradék azóta is megmaradt minden királyi hitlevélben, anélkül, hogy bárki is oly értelemben használta volna fel, mint azt Kinsky gróf és társai elképzelték. Lipót abszolutistái szorgalmas, sőt agyafűrt jogászok voltak, de nem nagy politikusok; hiszen még a saját korukon sem tudtak uralkodni, annál kevésbé a jövőn.

Most is azzal, hogy külön országgyűlésen, a régi magyar rendi jogszokás alapján fogadtatták el a fiági örökösödést, mikor az egészen más jogalapokon volt érvényben az örökös tartományokban, ezzel továbbra is fenntartották a magyar különállást, melyet pedig annyira nem szerettek. A magyar

rendek a királyválasztásról és az ellenállási jogról lemondva, kétségkívül igen nagy engedményeket tettek az akkor modern fejedelmi áramlatnak, de ezt nem az abszolutizmus nyomása alatt tették, mely minden teória és röpirat dacára is már 1681-ben csődöt mondott, hanem a török kiűzésének hatása alatt. Ekkor szánt végig a visszafoglaló háborúk vihara a régi Magyarország egész területén, s nyomában egészen új viszonyok állnak elő.

A TÖRÖK KIÚZÉSE

EZERHATSZÁZNYOLCVANHÁROMTÓL a század végéig, megszakítás nélkül folyt a háború, mely az Izlám seregeit az Aldunához és Szávához visszaszorította, Magyarország integritását egyetlen nagy erőfeszítéssel helyreállította. Tévednénk, ha ehhez az iniciatívát a győztes seregek irányítójának, a bécsi kormánynak tulajdonítanók. Lipót császár és miniszterei nem hiába kötötték meg 1664-ben a vasvári békét: ennek megtartásához ragaszkodtak, sőt 1684-en túl leendő meghosszabbításáért is minden lehetőt megtettek. Bár Thökölyvel együtt a törökök is nyíltan támadtak a magyar királyság területére, s bár Ibrahim a füleki jelenetnél a magyar király földjét vágta ki és ajándékozta el a kuruckirálynak, Lipót mégis tovább próbálkozott a török béke meghosszabbításán, s mintha mi sem történt volna, járatta e célból követeket a portára. Kuniz, majd Caprara azonban semmit sem értek el ott, mert Kara Musztafa végre elérkezettnek látta az időt, hogy miután 1681-ben az orosz háborút befejezte, a császár ellen forduljon. A nagyvezír, kiben albán társainak, a Köpriliéknek politikai belátását vad szenvedély mindegyre elhomályosítja, a füleki jelenet hatása alatt meg volt győződve, hogy Thököly segítségével végre egész Magyarországot megszerezheti. Mikor pedig értésére estek a császáriaknak Thököly kibékítését illető törekvései, ez csak egy okkal több volt, hogy minél sürgősebben átmenjen a támadásba, s ezzel Thököly értékesnek vélt segítségét biztosítsa az Izlám szolgálatában.

A felszabadító hadjáratok előkészítése

Lipót császár ugyan éppen ekkor kötött szerződést több német fejedelemmel, akik hadisegély adására kötelezték magukat, de nem a török, hanem XIV. Lajos ellen, kinek erőszakos reunio-politikája újra érdekegységet és barátságot hozott létre a császár és a birodalmi fejedelmek között. Egyedül az ifjú bajor választó, Max Emanuel volt a török ellen is lekötve, őt a császár táborába az a remény hajtotta, hogy annak leányát feleségül kapja. Ebben a helyzetben, mikor a bécsi miniszterek a rajnai határokra függeszték szemüket és vétkes optimizmussal elmulasztották a török háborúra készülni, az Izlám utolsó vad támadásával szemben egyedül XI. Ince pápa próbált a védelem eszközeiről gondoskodni. Az ő varsói és bécsi nunciái

megfeszített munkájának köszönhető Lipót és Sobieski János lengyel király szövetsége, melyet, a francia követ intrikáit legyőzve, az utolsó pillanatban, 1683 márciusában sikerült megkötni. A szövetség értelmében a császár 60.000, a lengyel király 40.000 katonát állít ki a török ellen, s ha ez Bécsset támadná meg, Sobieski személyesen siet a császár segítségére. De a bécsi nuncius, Buonvisi nemcsak személyesen hatott Lipótra, hogy a török háborúnak komolyan szemébe nézzen; a bécsi kormány hadi és pénzügyi tehetetlenségét is ő izgatta mind-egyre megmozdulásra, korholásokkal, pénzázdozatokkal, hadi tervek készítésével. A pápaság II. Pius hagyományaihoz? híven cselekedett, a felszabadító háborúkban való részvétele még a tizenöt éves háborúbelit is felülmulta. A pápa az 1683-i hadjáráshoz Sobieskinek félmillió, Lipótnak ennél is több forintot adott; Bécs védelmének egyéb költségeit az udvar Szelepcsényi érsek Bécsben őrzött 499.000 forintnyi és Széchenyi György kalocsai érsek 61.000 forintnyi vagyonából fedezte, amit Kollovics fedezett fel és foglalt le, Széchenyi utólagos beleegyezésével, de Szelepcsényi nagy haragjára.

Kara Musztafa és a tatárok közeledtének hírére a XIV. Lajos által országától megfosztott Lotharingiai Károly herceg alatt a császári sereg Pozsonytól délre gyülekezett, vele Esterházy Pál nádor magyarjai; amint azonban a török Győr felé közelebb jött, s világossá vált, hogy Bécsset akarja ostromolni, a császári sereg visszavonult, s Bécsset, de Magyarországot is, egyelőre átengedte sorsának. Bécs 1683 július közepétől kezdve gróf Stahremberg Rüdiger parancsnoksága alatt hősiezen védte magát, míg végre éjszakon, a Kahlenbergen át, meg nem jelentek Lotharingiai Károly felmentő seregei: 70.000 ember, közte Sobieski személyes vezetése alatt 15.000 lengyel. A hegyekről lebozsátkozó keresztények szeptember 12-én áradatként söpörték el az elbizakodott nagyvezír seregét, aki futtában Belgrádig meg sem állott.

Bécs felszabadításának hírére az európai népek egy pillanatra újra átéreztek az egyetemes keresztény gondolatot, melyről vallási, nemzeti és állami vitáik közt évszázadokon át megfeledkeztek; az új érzelmi szolidaritásban egyszerre szégyenletesnek találták, hogy ez a rendetlen barbár horda, mely minden katonai rendtartás nélkül terpeszkedett a bécsi síkon, amíg a keresztény sereg első iramában fel nem döntötte, ez a kifelé gögös és nagyhangú, de belül férges, beteg hatalom fenyegetse továbbra is az európai civilizáció országait. Így alakult ki a közfelfogás, mely szerint a török Európából kiűzhető, sőt minél előbb kiűzendő, amit eddig a pápaságon kívül csak néhány álmodozó mert vallani. A közfelfogás hatása alól Franciaország sem vonhatta ki magát, bár a nemzetállami egoizmusnak akkor ez állott legmagasabb fokán. XIV. Lajos éveken át nem merte a most kezdődő visszafoglalási hadjáratokat

a német birodalom ellen irányuló nagyobb akciókkal zavarni, bár bosszúságát semmiképp sem tudta elrejteni azért, hogy még alattvalói, udvaroncai is a császár udvarába mentek, a török elleni harcban résztveendők. Egyelőre tehát csak arra szorított, hogy a portát mindegyre biztosította semlegességéről, sőt baráti érzelmeiről, valamint hogy varsói követsége által Thökölyvel továbbra is érintkezésben maradt.

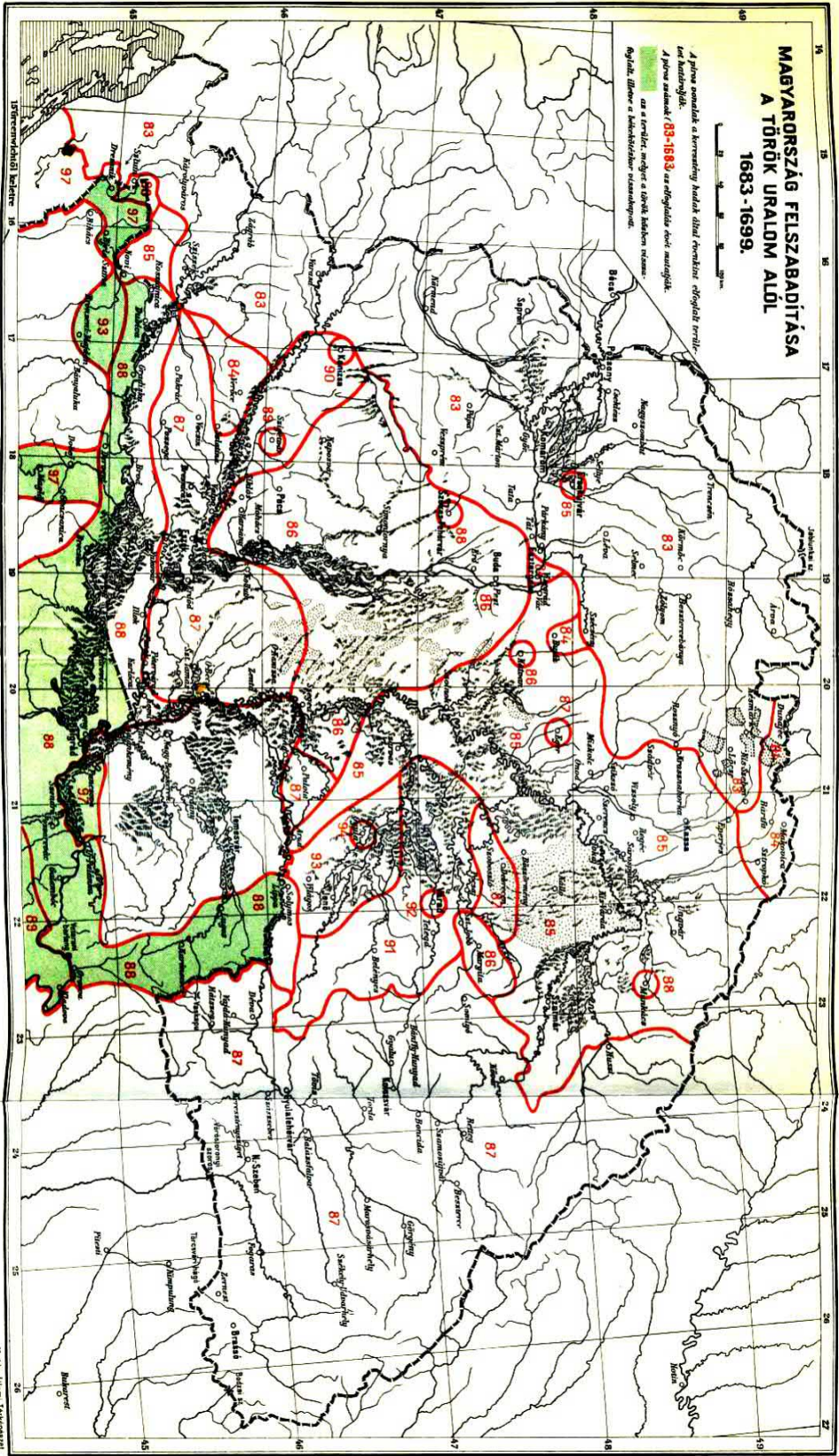
A szent liga; a keresztény megmozdulás

A bécsi diadal elsősorban I. Lipót császárra volt nagy hatással. Ő, aki még egy évvel előbb, 1682-ben aggodalmasan nézegette a nyugati politika felhőit, s legnagyobb veszedelmének, mely a nyugati helyzetet teljesen felboríthatta volna, a török háborút tartotta, ő, aki az 1683-i háború közeledtére bizalmasának, a kapucinus Marco d'Avianonak azt írta: „Igen félek, hogy háborunk lesz a törökkel“: most az Izlám gyöngeségét és szervezetlenségét megismerve, szíve mélyéből csatlakozik a „szent háború“ gondolatához, melyet most is egyháziak, a pápa nevében Buonvisi bibornok, továbbá az említett Marco barát fejtenek ki előtte. Lipót 1684 márciusában tiltakozik e barát előtt az ellen, mintha ő béke kötésére egy pillanatig is gondolt volna és csakugyan Bécs ostroma, de még inkább Buda elfoglalása után nemcsak Magyarország teljes visszafoglalására, hanem egyúttal a balkáni szlávok felszabadítására és a töröknek Ázsiába kergetésére is törekszik. Egyedül azonban nem volt hajlandó az izlám elleni harcot magára vállalni; erre nem érezte elég erősnek örökös tartományait, s ezért diplomáciájával egész sorát köti le a német fejedelmeknek, hogy őt a török hadjáratokban seregekkel támogassák. E szerződésekben egyrészt havi és évi zsoldfizetésre kötelezte magát a rendelkezésére bocsátandó seregek számára, másrészt egyéb engedelmekkel, így Brandenburg számára sziléziai terület átengedésével vásárolta meg magának a török elleni segílyt. A hadjáratok alapját azonban az 1684 március 5-én aláírt „szent liga“ alkotta, a császár, Sobieski lengyel király és a velencei köztársaság e szövetsége, melyet XI. Ince pápa nunciusaival, főként Buonvisivel, valamint Marco baráttal hónapok nehéz munkájával hozott össze, kiegyeztetve a szerződő felek közti nagyszámú ellentéteket. Mind a három fél kötelezte magát a török megtámadására, akit tehát egyszerre három helyen: a lengyel Moldva felé, a császár Magyarországon át, Velence pedig a tengeren, a Balkán-félsziget partjain támadott meg. E tárgyalásokban kidomborodott I. Lipót magyar király volta is: fenntartotta a szent korona igényeit Dalmácia visszahódítandó területeire és megakadályozta Sobieski terveit, török háború címén Erdély elfoglalására. A császárnak aktákban elvesző politikai érzéke csak a magyar királyi méltóság tudatában tudott felemelkedni az egyetemes keresztény-

MAGYARORSZÁG FELSZABADÍTÁSA A TÜRÖK URALOM ALÓL 1683-1699.

A piros vonalak a kormányzó által által elrendelt elfoglalt területek határait jelölik.
 A piros számok: 83-1683-as elfoglalás előtti állapotok.
 A zöld területek: az a terület, amelyet a török hadsereg nem foglalt el.
 A fekete vonalak a községek határait jelölik.

ség régióiba; pogányverő szent elődjei, Szent István és Szent László példáján bátorodik fel, s Magyarország Nagyasszonyának köszöni meg váratlan diadalait. A pápai befolyás mellett Lipót császár működésére elhatározó a keresztény momentum; a kereszténység számára elvesztett területeknek isteni segítséggel visszaszerzése az ő célja, s ha ebben a munkában sikertelenségek, vesztett csaták hátráltatják, az akadályokat mindenkor annak tudja be, hogy Isten bünteti őt magánéletének bűneiért. Alázatos katolikusiélek és annak lendülete félreismerhetetlen Lipótnál e hadjáratokban, aminthogy az egész európai törökellenes hangulat is ily régi, a vallásszakadás előtti egyetemes keresztény jellegű.

A felszabadító hadjáratoknak első fejezetén, mely Bécs felmentésétől Budavára visszafoglalásáig számítható, ez az egyetemes keresztény szellem ismerhető fel. Az anyagi eszközök nagy részét maga az askéta életű pápa adja, aki egyházi államát súlyos adókkal terheli meg és egész háztartásába a legszigorúbb takarékossgát vezeti be azért, hogy a császárt és lengyel királyt folytonos pénzzavaraikban támogathassa; az ő személyes hozzájárulásán kívül egyéb eredetű egyházi összegek is táplálják a szent háborút, így különösen az utóbbi évtizedekben szerzett szerzetesi vagyonok egyharmada, melyet a pápa Lipót tartományaiban a háború céljaira átengedett, s amely csak az ausztriai szerzetesrendek után 1,600.000 forintot tett ki. Az 1685-ben meghalt Szelepcsényi érsek nagy hagyatékát is, a pápa akaratával, a háborúra használta fel a kormány. De az anyagi alapokon kívül a hadjáratok szellemi vezetésében is érvényesül az Egyház: Buonvisi bíbornok maga készíti a haditerveket, melyek komoly megfontolásra találnak; ugyancsak ő ellenőrzi a pénzügyek vezetését, s e téren nem hallgatja el a bécsi kormánykörökről alkotott igen megvető véleményeit. A hadjáratok pénzügyi vezetésével annyira elégedetlen, hogy végül már nem is adja át a pápai segélyösszeget az udvari kamara Ábelére következő, hasonlóképp tehetségtelen elnökének, Rosenberg grófnak, hanem maga fogad csapatokat, akárcsak Mohácsot megelőzőleg Burgio, a budai nuncius. Ugyancsak Buonvisi energiája gondoskodik szállítható tábori kórházakról, melyek pápai pénzen felállítva, Kolonics püspök felügyelete alá helyeztetnek. Marco d'Aviano pedig, az egyház új szentje, rendtársához, Kapisztrán Jánoshoz hasonló lángszavakkal buzdítja a katonaságot, az egymással viszálykodó tábornokokat békíti és korholja, egyesek hibáit, s általában a hadseregnél uralkodó rendetlenséget Lipóthoz írt bizalmas leveleiben felfedi, sőt haditerveket is készít, melyeknek fő követelése a gyors, hatékony előretörés. Marco atya az, aki Lipót lassúságát Isten nevében tettekre sarkalja és ellanyhulásában a törökkel való békekötésről lebeszéli.

A haditanács és a hadvezérek

Az 1683-i hadjárat Bécs felmentése után a párkányi, nyílt csatában nyert győzelmet és Esztergom visszafoglalását hozta meg. Ezek magukban is nagy eredmények voltak, melyeket pedig a fővezérek: Károly herceg és a lengyel király egymás közt állandó egyenetlenségben értek el. A felszabadító háború -- győzelmeit nézve, általában feltűnő az a hiányos és folyvást kihagyó apparátus, mely e győzelmeket mégis kivívta. A haditerveket forma szerint a bécsi haditanács készítette el, a valóságban szinte mindegyik generális csinált ily terveket, melyeket a haditanács tárgyalás alá vett és róluk a terep és tényleges viszonyok minden ismerete nélkül határozott. A hadjáratok első felében a haditanács elnöke Hermann badeni örgróf volt, Károly herceg személyes rosszakarója, aki vele szemben a bajor választót, valamint a saját tehetséges, de még igen fiatal unokaöccsét, Badeni Lajos örgróft pártolta, s érdekükben Károly herceg hatáskörét mindegyre összeszorította. A haditanács e káros szerepe csak akkor szűnt meg, amikor Buonvisi bíbornok Hermann örgrófnak az elnökségről való letételét azzal kényszerítő ki Lipóttól, hogy távozásától tette függővé a további pápai segély fizetését. Mindvégig igen nagy akadálya volt az egységes vezérletnek és az egyirányban koncentrált haditervnek fejedelmi személyiségek részvétele: a birodalmi fejedelmek, főként a legmagasabb rangúak, a választók maguknak követelték a fővezérletet, anélkül, hogy különösebb stratégiai tehetségük lett volna, s amennyiben mégis sikerült velük szemben Károly herceget megtartani a fővezérletben, e nagy uraknak külön sereget, külön, független vezérleti joggal kellett biztosítani. A bécsi kormány ennek következtében iparkodott birodalmi szövetségeseit lebeszélni a személyes hadbamenésről, ami azonban ritkán sikerült, mert az Izlám ellenében kivívott győzelmek hősei akkor egész Európában ünnepelt nevet szereztek maguknak, s erre mindegyik fejedelem egyformán vágyakozott. Még a „nagy választó“, brandenburgi Frigyes Vilmos is sajnálkozott, hogy nem vezetheti személyesen segélycsapatát.

Lotharingiai Károly, aki ez első periódusban fővezér volt, komoly, megfontolt, felelősségteljes módon végezte feladatát. Mint még Montecuccoli tanítványa, nem szívesen kockáztatott, sokat tanácskozott, de az új francia stratégia hatása alatt már nagyobb szívfájdalom nélkül is képes volt seregét döntő ütközetbe vinni. Az ő meg gondoltságára az első években annál nagyobb szükség volt, mert a magyar-török harctéren az újonc tábornokok, köztük a hősi babérok után áhítózó ifjú Max Emmanuel bajor választó, szerették lebecsülni a török ellenállást, és Károly herceg nélkül könnyen katasztrófába vihetnék volna a sereget. A lengyel király, az egykori khocimi győző, nem volt nagy stratégikus tehetség, s Bécs felszabadí-

tása után Lipót etikettes merevségétől megsértve, különben sem szívből vett részt a hadjárat további folytatásában, inkább Thökölyvel egyezkedett, ennek érdekeit képviselve az udvar előtt, titokban pedig maga vagy fia számára készítgette a magyar királyságot. A további hadjáratokban Lengyelország, mint a szent liga tagja, nem járult hozzá a magyarországi operációkhoz, s ezektől függetlenül harcolt, anélkül, hogy vágyai tárgyát, Kameniec várát egészen az általános békekötésig el tudta volna a töröktől foglalni.

1684- és 85-ben, Montecuccoi régi tervéhez hasonlóan, három hadsereget alkottak: a jobbszárnyat Horvátországtól délkeletnek Leslie, a balszárnyat Felső-Magyarországon Thököly ellen Schultz tábornok, a középet Károly herceg vezették. Ez utóbbi 1684-ben Visegrádot elfoglalva, Buda alá ment, főként a heves Badeni Lajos kívánságára, miután a haditanácsban Stahremberg Rüdiger egyedül maradt azon véleményével, hogy Budavára sokkal erősebb, semhogy ez alkalommal a siker reményével ostromolhatnák. És csakugyan, bár a felmentő török sereg, Musztafa szerdár alatt, Érdnél döntő vereséget szenvedett, a kitűnően felszerelt Budát parancsnoka, Kara Mohammed, megtartotta. Ez alkalommal 55.000 keresztény, legnagyobb részt német, kevesebb magyar, harcolt Buda alatt, s a 109 napos, eredménytelen ostromban 23.000-en pusztultak el. A következő évben a háború, török békeajánlatok és a haditanács készületlensége miatt csak júliusban kezdődött el; Károly herceg Érsekújvárat fogta ostrom alá, s el is foglalta, miután a felmentésére jött Ibrahim szeraskirt Esztergomnál döntőleg megverte. Ugyanekkor Leslie az eszéki hidat rombolta szét, Schultz, Carafa és Caprara pedig Felső-Magyarországot szállották meg, Thököly hatalma ez évben végképp leáldozván. Felső-Magyarországon keresztül ekkor nyílt meg Erdély is, egyelőre szövetségről tárgyaló követségeknek, azután maguknak a császári seregeknek.. Budavár visszafoglalása

Az 1686-i hadjárat diplomáciai előkészítéséhez tartoztak a brandenburgi választóval kötött szerződések, melyek ezt Lipót szövetségésévé tették és a török harcra 7000 kitűnő porosz katonát biztosítottak. A koncentrált támadást magában foglaló haditerv érdeme ez évben Károly hercegé volt, aki az egész hadseregnek Buda ostromára vezetését javasolta, de nagy ellenzéssel találkozott: Max Emmanuel, a császár veje, nem volt többé hajlandó Károly alatt szolgálni, s ezért a Badeni örgróf támogatásával a sereg megosztását követelte. Lipót már ki is adta döntését, mely szerint Max Emmanuel Székesfehérvár ostromára indul, s Károly mögötte, fedezetül fog állani egy másik sereggel, amikor a lelkes Marco atya megdöntötte ezt és keresztülvitte Lipótnál, hogy Buda ostroma határozottatott el, Károly herceg fővezérlete alatt, de a bajor

választónak külön kommandó adatott. A júniusban gyülekező seregben a lotharingiai herceg vezetése alatt 24.000 császári katona volt, 7000-en felüli brandenburgi segély, 4000 ember a sváb, 3000 a frank kerületből; vezetők voltak Stahremberg Rüdiger, Caprara Aeneas, Croy Jenő herceg, Souches és a Pfalz-Neuburgi herceg, a német lovagrend nagymestere, Dünewald régi lovassági tábornok, gróf Pálffy Károly János, a brandenburgi Schöning altábornagy, a Baden-Durlachi örgróf, Rabatta gróf főhadbiztos. A bajor választó külön hadtestében a bajorok Serényi János gróf alatt, a császáriak Badeni Lajos, a szászok egy Sachsen-Weissenfels herceg alatt, összesen 8000 bajor, 4700 szász, 8350 császári katona. A magyarságot eleinte a különböző szárnyakra, Erdély ellen, az egri török megfigyelésére küldött hadtestekhez osztották be; Scherffenberg és Carafa alatt gróf Csáky László, Barkóczy Ferenc, Petneházy Dávid vezették Thököly volt kurucait, akik utóbb részben Carafa tiszai hadtestével, részben Scherffenberggel kerültek Buda ostromához. Eredetileg Buda alatt csak 3000 főnyi magyarság volt az öreg gróf Esterházy János főkapitány vezetésével, később a főkapitányságokból, várakból mind több katona csatlakozott, akiket fizetlenségük és fegyvertelenségük tartott eleinte vissza; így jött a „hű“ Koháry Istvánnak az egri törököt figyelő hadcsapatából az ifjú Bercsényi Miklós séllyei kapitány, gróf Erdődy György lévai, Bottyán János esztergomi huszárkapitány, több Pálffy, Balassa, Batthyányi, Czobor, végül is Koháry és Csáky összes csapatainak csatlakozásával 14—15.000 főnyi magyarság. Részt vettek még az ostromban nagy számmal olasz, spanyol, angol és skót urak, valamint hatvan barcelonai mesterember, akik fogadalmat tettek, hogy az Izlám visszaszorításában fegyverrel működnek közre.

Buda ostroma június végén kezdődött. A déli részről Mátyás egykori palotáját Max Emmanuel támadta a Gellérthegyen és a Naphegyen lévő állásaiból, míg Lotharingiai Károly északról a Dunától s Óbudától kezdve fogta körül a várat; alatta a brandenburgiak a Rózsadombtól nyugatra, a svábok a Svábhegyen állottak, magyar hajdúk mindenfelé, míg a huszárság Pálffy és Bottyán alatt dél felé végzett felderítő szolgálatokat, ahonnan a felmentő sereget lehetett várni. A várat az Öreg Abdurrahman basa védte, 7000 főnyi őrség élén, a természetnyújtotta védelmi lehetőségek és az akkori technika teljes kihasználásával. Kézigránátvetés, akna, ellenakna, fedett sáncok mindkét oldalról szerepeltek; az ostromok földalatti előkészítése napokon át tartott, s a császári mineur-ök a törököknél folyvást rosszabbaknak bizonyultak. Több véres roham után, Lotharingiai Károly frontján, főként a brandenburgiaknál egyes külső falrészletek keresztény kézbe kerültek; július 27-én a brandenburgiak rohamoszlopában az első zászlót győri magyar hajdúk tüzték a falra. De az ostromot erő-

sen hátráltatta a vezetés megosztottsága: a bajor választó önállóan rendelkezett és a déli falakon semmi eredményt sem ért el. Az ostromot különösen emberpusztítóvá tette aknák robbanása, török részről puszkaporzsákok dobálása, míg a keresztényeknél Fra Gabriel Gautieri, genuai ferences, a magyarok Tüzes Gábora szórta görögtűzszerő égető rakétáit a falakra. A július 27-i általános roham ötezer keresztény, közte 600 hajdú életébe került. Az ostromlók számbelileg annyira meggyöngültek, hogy mikor augusztus elején Szülejmán nagyvezír felmentő serege, tatárokkal és tevékkel, felbukkant a budafoki hegyeken, Lotharingiai Károly nem volt képes nyílt csatába bocsátkozni, hanem az ostromló táborát dél felől, a Gellérthegy déli lejtőjénél vont védelmi vonallal megerősítve, várta a nagyvezír akcióit, aki azonban maga sem mert támadni, s arra akart szorítkozni, hogy az ostromlottaknak néhány ezer főnyi segítséget küldjön be. De a nagy kerülővel, a Lipótmező és Hűvösvölgy felől beküldött lovasított janicsárok elvérezték az ostromló vonalak közt, s alig néhány jutott be a Vérmező felől a Várba. Közben Carafa, Heister és Scherffenberg hadtestei is megérkezvén, beteljesedett Abdurrahman sorsa, aki az összeolvadt őrséggel együtt halálraszántan védekezett. Szeptember 2-án 2000 főnyi svéd segítőcsapat jött, kiket Károly herceg már nem eresztett a rohamba, melyet e nap délutánjára rendelt el. Az északi fronton császáriak és brandenburgiak magyarokkal együtt — egy-egy német ezred élén 50—100 hajdú haladt — elfoglalták a belső bástyákat is, utcai harcban tódulva a mai Dísz-tér és a királyi palota felé, melynek déli falait a bajorok lassabban, nagy nehézségek árán hágták meg. Abdurrahman fegyverrel kezében esett el a császáriakkal szemben; a megmaradt őrség, asszonyok és polgári egyének, zsidó kereskedők, kik mindnyájan részt vettek a védelemben, a várpalota egy udvarába szorultak, s ott tették le a fegyvert. A bajor választó, akinek Károly herceg a kegyelem jogát átengedte, életben hagyta őket, de a várat három napra átadta a katonaság zsákmányolásának. Budavár teljesen leégett és elpusztult. A tudós Marsigli gróf holttesteken átlépkedve, szedte össze a tűz elől a Corvina nyomorúságos maradványait. A visszafoglaláskor volt Budán, a hatalmas beglerbég székhelyén 23 mecset, 9 melegfürdő, 22 sütőház, több népkonyha, ahol péntek este szegényeknek és utasoknak cipót, rizst, gyertyát adtak, több jégverem, egy kőből készült török iskola, négy török kolostor, köztük Gülbabáé, végűi 42 kaszárnya a várőrző janicsárok számára, a várt övező dombokon pedig körülbelül 4000 szőlőskert. Ez volt a szinte másfél százados török uralom hagyatéka, mely most tűzben, füstben, seregek lábdobbanása alatt pusztult el, hogy ismét helyet adjon az európai, keresztény civilizációnak.

A főváros visszafoglalása után Károly herceg az ifjú Badeni Lajost önálló sereggel küldte délnek, aki Simontornyát elfoglalva, a Tolna—Baranyai vadonon keresztül más várak mellett Pécs őrsgét kényszerítette kapitulációra. Egy másik hadtest De la Vergne tábornok alatt a Duna—Tisza között indult el, Budavára elestének konzekvenciáit levonandó; a vezér maga elesett ugyan, de utóda, Veterani tábornok, Barkóczy Ferencsel együtt Zentánál az ismét elömerészkedő Szulejmán nagyvezírt megverte és Szegedet visszafoglalta. A nagyvezír újabb békeajánlatait, közöttük azt is, hogy Thökölyt kiszolgáltatja, a haditanács Buonvisi bíbornoktól fogalmazott levélben utasítá vissza.

Az 1686-i hadjárat egy csapással hódítá vissza a magyar királyság olyan területeit, melyek török kézben léteéhez nemcsak a Nyugat, de Bocskaytól kezdve több magyar nemzedék is hozzászokott. Annál nagyobb volt az ujjongás, melylyel a kereszténység a hírt fogadta; a pápa a visszafoglalás napját, szeptember 2-át az első magyar király, Szent István tiszteletére évenként megüendőnek rendelte el, s a lelkesedés erejére mi sem jellemzőbb, mint hogy XIV. Lajos sem mert a hangulattal szembeszállni, s ezért még 1688 végéig megtartoztatta magát Lipót császár és a birodalom megtámadásától. A visszafoglaló háború e második periódusa ennek következtében még mindig hatalmas, 50—60.000 főnyi keresztény sereget látott Magyarországon, melynek összeszerzése, zsolddal ellátása a bécsi kormányon kívül továbbra is Buonvisi bíbornok gondja, amint ugyancsak a pápai diplomácia tartja össze a szent ligát is. Sobieski ezalatt Keleten sikertelen hadjáratokat folytatott, melyek során 1686-ban Jassyt megszállta ugyan, de éhség, betegségek és a tatárok miatt ismét feladni kényszerült; a velenceiek azonban annál hősiesebben harcoltak Francesco Morosini vezetése alatt, aki nagy tengeri győzelmek után a szárazon is Morea mind nagyobb részét foglalta el. Ugyanez években kezdte meg a szent ligához csatlakozott Oroszország a krími tatárok meghódítását, úgyhogy a pápától oly régóta várt koncentrikus támadás ez években, XIV. Lajos újabb támadásáig, nagy sikerrel folyt.

1687—88. hadjáratok

A magyarországi fronton az 1687-i hadjárat eleinte nagy nehézségekkel indult meg, amennyiben a Badeni Lajostól is biztatott bajor választó semmiképp nem rendelte alá magát Károly hercegnek s külön sereget kapott, hogy a Tiszán lefelé operáljon, míg a Lotharingiai herceg a Dunántúl indult el Eszék felé. Utóbb azonban Szulejmán nagyvezír manőverezése egyesülésre kényszeríté a herceget és választót és bár n nagyvezírt nem sikerült eszéki táborában harcra készíteni, Károly herceg augusztus 12-én végül is döntő győzelmet ara-

tott Nagyharsánynál, nem messze a mohácsi csatatértől, úgy-hogy a nagyvezír serege Eszékig futva, teljesen felbomlott. Eszék, Péter várad, az egész Szerémség felszabadult, s a győztes hadvezér ez évben seregeit, Szegeden és Szolnokon át, Erdélybe vitte telelni. Az 1687-i hadjárat a török uralom határára annyira jellemző bozótos, vizes területeken folyt le, majd a Duna—Tisza között elfoglaló víztelen, lakatlan pusztaságokon vonult át a keresztény hadsereg. Ugyanekkor foglalta vissza Diinewald tábornok egész Szlavóniát.

Szlavónia és Erdély birtoka most már tehermentesítette a délnek irányuló főtámadás szárnyait és lehetővé tette a régi magyar melléktartományokba egyenesen északról délnek behatolni. Eger, Baja és a Zrínyi Ilonától védett Munkács még az 1688-i háború megkezdése előtt elesvén, Magyarország területén immár csak egyes várak, mint Kanizsa, Sziget, Várad, Gyula és a Temesvár körüli területek voltak a török kezén. Ez és nem kevesebb Károly lotharingiai herceg ötesztendősz működésének eredménye, akit, ha nem csatolt is a magyarsághoz érzelmi kapocs, példátlan sikerei azok közé emelnek, akik a magyar államterület integritásán legtöbbet munkálkodtak. Az ő igazságos, emberszerető, nagyúrilag tartózkodó egyénisége 1688-ban adott végkép helyet a bajor választónak, aki az első, ötéves szerződés lejártával új szerződésben a fővezérletet kieszközölte magának. Károly herceg ez évben beteg volt, azután a nyugati harctérre ment, s már 1690-ben meghalt. Az 1688-i hadjárat, Max Emmanuel lelkes vezérlete alatt, nagyszerű dunai ákelés után Belgrád birtokát hozta meg; a török hatalomnak semmit sem használt a múlt tél janicsárlázadása, mely Szulejmán nagyvezírt kivégezte, IV. Mohammed szultánt a trónról letaszította, s helyébe II. Szulejmánt emelte. Ez évben már Székesfej érvár is elesett; az Erdélyben kommandírozó Carafa, majd alvezére, Veterani Sólymost, Lippát, Lúgost foglalta el, a havasalföldi oláhokkal tárgyalt és velük a sereg élelmezésére szerződést kötött. Belgrád után pedig Badeni Lajos külön hadtesttel nyomult be, Hunyadi Mátyás óta először, a Balkán-félszigetre, Dubicát, Kosztajnicát, Gradiskát Erdődv horvát bánnal együtt elfoglalva, s a boszniai basát Bródnál döntőleg megverve, végül Zvornik régi magyar várát is hatalmába kerítve. A belgrádi győzelem és Badeni Lajos támadása után úgy látszott, mintha a császári seregek diadalmenetét Konstantinápolyig már semmi sem tarthatná fenn; a császári kormány ebben a hitben utasítá vissza a török békeajánlatokat, de ugyanez a hit működött közre XIV. Lajosnál is és indítá arra, hogy végre megállítsa a császár diadalmenetét.

XIV. Lajos és miniszterei csakugyan megsokalták a Habsburg-ház területi gyarapodását s ezért a francia sereg 1688 végén betört a rajnai Pfalzba s az erős Philippsburgot elfoglalta. A császár azonban nem állott többé egyedül, mert Európa

többé nem az ausztriai ház túlsúlyától remegett, hanem a francia univerzális monarchiától; ezért állottak most össze Franciaország összes szomszédai a „nagy alliance“-ban a napkirály túrhetetlen terjeszkedésének megakadályozására. A most kezdődő és az 1697-ben, a ryswicki kongresszuson végződő tízesztendős háborúban a császár oldalán a birodalmi fejedelmeken kívül résztvett a protestáns Hollandia, Angliának új, kálvinista királya, Orániai III. Vilmos, továbbá Spanyolország és egyelőre Savoya is. Ez a nagy szövetség tette lehetővé Lipótnak, hogy nehéz gondok után, nagy elhatározással két fronton harcoljon, s az új francia háborúval egyszerre folytassa a török hadjáratot is, bár eleinte maga a Lotharingiai herceg is ajánlatosabbnak vélte a törökkel békét kötni és minden erőt XIV. Lajos ellen fordítani.

1689—97. hadjáratok

Kétségtelen, hogy Törökország európai birtokait francia szövetségese mentette meg ezzel a tízesztendős háborúval. A felszabadító hadjáratoknak most kezdődő harmadik periódusában a külföldi segély mind kevesebb, s Lipót császár 20—30.000 embernél többet nem tud ezen a fronton alkalmazni. Ehhez képest még a vakmerő Badeni Lajos is a defenzívát tartotta egyedül lehetőnek, bár ezzel ellentétben ő maga is többször támadott. 1689-től kezdve ő a fővezér, a balkáni előnyomulás és a szalánkeméni győzelem, melyek a zentai csatával együtt a félkézzel folytatott hadjáratoknak egyetlen nyereségei, neki köszönhetők. Az 1689-i hadjárat Marco d'Aviano és Buonvisi sürgetésére nyer offenzív karaktert; a cél Dalmácia és Bosznia elfoglalása, nyersanyagtermő vidékek birtokba vétele. Lajos örgróf kitűnően és gyorsan vezet rosszul és lassan felszerelt seregét; a basákat Batocsinánál és Nisnél megveri, nagy vonulások után Viddint elfoglalja. Alvezérei kikerekítik a hódításokat. Piccolomini egész Albániát szállja meg, Pristina, Üszküb, Novibazár is kezébe esnek, hogy ezek a következő esztendőben megint elveszenek. Piccolomini nagy ügyességgel használta fel az albánok és szerb orthodoxok felkelését, de ő maga pestisben elhalván, utóda, a Holsteini herceg adóztatással, szigorú bánásmóddal mindezeket elidegeníté a császáriaktól, kivéve Csernovics Arzén ipeki pátriárka rácjait, akik a következő évben, a török hullám új előretörésekor, földönfutó menekülőkként, Magyarországra kéredzkedtek.

A következő, 1690. évben már új nagyvezír volt: Köprili Musztafa, Mohammed fia, Ahmed testvére, aki a Köpriliek örökletes bátorságával támadólag lépett fel. Badeni Lajos kezdettől fogva defenzívára szorítkozott, s mikor Thököly, Apafi halála után a szultántól erdélyi fejedelemmé kinevezve, Zernvestnél az erdélyi és császári hadat megverte és Erdélyt hatalmába kerítette, Lajos örgróf a szerbiai Jagodináról volt kénytelen egész seregével Erdélybe vonulni, hogy Magyar-

ország e „citadelláját“, mely nélkül Lotharingiai Károly minden hódítása semmivé foszlott volna, a császár számára megtartsa. Ezalatt pedig Köprili Musztafa nagy sereggel közeledett, Viddint, s utána magát Belgrádot is elfoglalta, melyet Croy herceg és I. Rákóczi Ferenc veje, Aspremont gróf ügyetlenül védett. A Köprili-dinasztiának tehát végre is sikerült megfordítani a szerencsét; Belgrád visszavétele éppoly felvillanyozóan hatott a portára, mint előbbi elvesztése a kereszténységre, s a nagvvezír a következő hadjáratban még nagyobb hadsereggel, állítólag 100.000 emberrel indult el, az Izám szent háborújának zászlója alatt. Kíséretében volt a szövetséges francia király követe és francia tisztek nagy száma. Táborát a Száva torkolatánál francia mérnökök erősítették meg. Badeni Lajos az ő felényi seregével visszavonult előle a Tisza-torkolatnál levő Szalánkeménig, ahol 1691 augusztus 19-én az embergyilkoló visszafoglalási hadjáratok egyik legvéresebb ütközete folyt le; császáriak, brandenburgiak, magyarok elkeseredett rohamokat intéztek, Badeni Lajos személyesen vezette a lovas-ságot, s megnyerte az ütközetet; 20.000 török és a nagvvezír elesett, Thököly, ki ekkor a török soraiban lovasvezér volt, elmenekült; keresztény részről nagyszámú főtiszt, köztük touches, egy Hoisteini herceg, Zrínyi Miklós a költő fia, Ádám is a halottak között volt.

A szalánkeméni győzelem, borzasztó véráldozataival, mind a két felet kimerítette; a következő években inkább defenzívára szorítkoznak, bár a két sereg minden nyáron újra felvonul és egymással szembenéz. Várad 1692 nyarán keresztény kézbe került, de különben, Badeni Lajos is eltávozván a nyugati harctérre, tehetségtelen vezérek alatt eredménytelenül folyt a háború. Békét azonban nem lehetett kötni. A porta békehajlandóságát u. i. mindegyre leszerelte a francia megvesztegetés, hiszen XIV. Lajos támadásainak a török hadjárat megbecsülhetetlen szolgálatokat tett; viszont Lipót császár mind ritkábban kapott külföldi segílyt. XI. Ince pápa utódai néha küldtek valami segílypénzt, a birodalmi fejedelmek, köztük a bajor választó, a hannoveri herceg, meg Anglia és Dánország inkább csapatokat állítottak. Anglia és Hollandia már ekkor látták, hogy a nyugati fronton csak úgy érhetnek el döntő győzelmet, ha a császárt a török háborútól megszabadítják, s minden erejét a Rajnánál és Olaszországban koncentrálhatják; ezért állandóan békét javasoltak és közvetítést ajánltak, amit azonban Bécs egyelőre nem fogadott el. A rossz felszerelés, rendetlen ellátás, betegségek miatt még Badeni Lajos sem tehetett egyebet utolsó, 1692-i hadjáratában, mint Péterváradnál várni a török támadást, mely azonban nem következett be. A következő, 1693. évben az új fővezér, Croy herceg sikertelenül próbálva meg Belgrád ostromát, oly tehetséghiányt árult el, hogy nyugalomba küldték és helyette 1694-ben az öreg Cap-

rara gróf, Montecuccoli tanítványa vezette a császári sereget, aki a Badeni Lajostól hátrahagyott péterváradai sáncokba vonta seregét és csak az Isten őrizte, hogy a török nagyvezír körülzárással és rohamokkal megadásra nem kényszerítette. Ez a hadjárat annyira leszállította a császári fegyverek tekintélyét, Rogy az új szultán, II. Musztafa már Magyarország visszahódítását tűzte ki céljául. A császári fővezér 1695-ben Frigyes Ágost szász választó volt, a későbbi lengyel király, a barokk-korszaknak fényűzéséről és kicsapongásairól híres Ágostja, akinek stratégiai gyöngeségét Caprarának kellett volna, mint melléje adott mentornak jóvátennie. A főszereg azonban a Tiszántúl, a Marosnál, értelem nélkül vonult jobbra-balra, mialatt a szultán Lippát elfoglalta, magyar őrségét levágta és az Erdélyből a főszereggel való egyesülésre kijött Veterani hadtestét Lúgosnál, hosszú, véres harc után megsemmisítette; Veterani maga is hősi halált halt. A szultán ezzel megelégedve, diadalmenetben vonult Konstatinápolyba, hogy a következő, 1696. évben újra nagy sereggel induljon el. Ekkor a szász választó épp Temesvárt ostromolta, s az ostromot megszakítva, a Béga mellett a szultán elé vonult, aki azonban tönkrevverte a császáriakat. A felszabadító hadjáratokban ez volt az egyetlen eset, mikor a török nyílt csatában, az egész hadjárat sorsára döntően győzött. Musztafa azonban nem tudta kihasználni a győzelmet, s ekkor már az elpusztult Magyarországon úgyszem volt könnyű dolog keresztülhatolni és a lakott területen hódításokat tenni. Ágost választótól a lengyel királyválasztás szabadította meg a császári hadsereget. Melléje már az 1697-i hadjáratra Caprara helyébe úgyszem Eugen savoyai herceg jelöltetett ki Stahremberg Rüdiger, Bécs védője, ajánlatára; az új király távoztával pedig a 34 éves Savoyai hercege lett a fővezérlet. Eugen herceg 1684-től kezdve négy magyarországi hadjáratban vett részt, nyitott szemmel és hősiezen, Belgrád ostrománál meg is sebesült, azután a francia, majd az olasz harctéren parancsnokolt, s mikor most a magyarországi sereghez ért, azt pénz, élelem, fegyver nélkül találta. De az ő adminisztratív génusza csakhamar harcképessé tette a sereget, mellyel Péterváradhoz sietett, s onnan a szultán mozdulatait kivédendő, át a Tiszához. Serege a Bussy-Rabutintól hozott erdélyi hadtesttel 50.000 emberre szaporodott; szeptember 4-én váratlanul meglepte a török sereget, amint ez Zenta mellett francia készítményű hajóhídon a Tisza balpartjára költözött. A kereszténynél sokkal nagyobb török sereg néhány délutáni óra alatt teljesen megsemmisült, sokan a vízbe fulladtak, sok kardtól pusztult el, a jobbparti hídfőben összezsúfolva. A nagyvezír maga is elesett, a szultán pedig, ki a balpartról végignézte serege lemészárlását, a tábort hátrahagyva menekült. A keresztény sereg vesztesége holtakban alig tett ki félezret. A zentai győzelem után Eugen herceg kisebb sereggel Eszéken át Bosz-

niába vonult s ott Szarajevót foglalta el, s ezzel újra megkezdte a Badeni Lajos távozása óta elhanyagolt offenzívát.

A kariovici békekötés

Mindez azonban késő volt. Croy herceg, Caprara és a szász választó hibáit már nem volt ideje Eugénnek jóvátennie, mert a szultán Zenta után felkérte a közvetítésre az angol követet. Lord Pagetet, s a császári udvar annál kevésbbé állhatott ellen tengeri szövetségesei nyomásának, hogy a béketárgyalásokat megkezdje, mert az utolsó spanyol Habsburg, II. Károly király életereje is mindinkább hanyatlott és a spanyol successio bármely pillanatban aktuálissá válhatott. Már pedig Európa e leg-gazdagabb öröksége körül kitörendő harcban a német Habsburgoknak szükségük volt teljes erejük osztatlan felhasználására. Így történt, hogy bár Eugen az 1698. évi hadjárat haditervében Belgrád és Temesvár visszafoglalását követelte, további háború helyett már 1698 nyarán megkezdődtek a béketárgyalások, Anglia és Hollandia közvetítése alatt, az elpusztult Karlóca falu mellett, ahol sátrakban gyűltek össze a császár, Lengyel-, Oroszország és Velence képviselői a törökökkel. A tárgyalások sokáig húzódtak, mert bár a császáriak megelégedtek az úti possidetis, a tényleges birtoklás elvének alkalmazásával, a lengyelek és oroszok a tárgyalások alatt akarták kicsikarni azon területeket, melyeket évek hadjárataival sem tudtak a töröktől elfoglalni. A lengyelek meg is kapták Kameniecet, míg a császáriak Temesvárt kénytelenek voltak török kézen hagyni. A császári—török békét 1699 január 26-án írták alá, s ebben Lipót császár és király elérte azt, hogy a török egész Magyarország birtokáról lemondott, lemondott Erdélyről is, egyedül Temesvárt és a Maros-Tisza között tartotta meg, de itt is lerombolni tartozott a határok erődítéseit. Hogy ez a lemondás végleges volt, arra elég garanciául szolgáltak az ugyanekkor megkötött lengyel és velencei szerződések, melyekben a porta Podoliáról, Ukrajnáról, Moreáról és egy csomó szigetről lemondott, s ezzel európai birtokai a Balkán szláv vidékeire és a két oláh vajdaságra szorultak. A porta kieresztette kezéből Magyarországot, melynek sorsára többé soha nem folyhatott be döntően. Ezt szimbolizálta az a kötelezettsége is, hogy a fölkelőket, köztük a névleg nem említett Thökölyt, tavolesó vidékekre kell elküldenie.

Európai erőfeszítés

Fölmerül most az a kérdés, hogy ezek a hallatlan sikerek, melyeket a transcendens hitüktől lelkesített Marco kapucinuson és a bíboros nunciuson kívül senki még csak remélni vagy elképzelni sem mert, mennyiben köszönhetők a császári kormánynak, mely a hadjáratot szuverén akarattal vezette, s mennyi része volt e sikerekben a magyarságnak, melynek fejlődésére a karlovici béke új, a korábbiaknál lényegesen kedvezőbb feltételeket teremtett. Ezekre a kérdésekre választ ke-

resve, először is meg kell különböztetnünk a császári kormányban a szorosan vett ausztriai és az európai elemeket, aminek fontossága, különösen a hadvezetés terén szembetűnő. A török háború hadvezérei, kevés kivétellel, amilyen volt a két Stahremberg, Guido és Rüdiger, nem az örökös tartományokból, nem is a császári udvar főnemeseiből kerültek ki, hanem éppen a tehetségesek, mint Lotharingiai Károly, Badeni Lajos, Savoyai Eugen, Max Emmanuel, valamint a rendtartó, emberséges tábornokok, így Piccolomini, Veterani, Európa minden részéből, német, francia, olasz területről állottak a császári zászlók alá. A bécsi központi hatóság, a haditanács közreműködése e téren inkább hátráltató volt, amint ez Buonvisi bíbornok jelentéseiből kétségkívül kiderül. Ez a tény magában véve is utal arra, hogy a felszabadító háborúk érdemét nem lehet sem a később Ausztriának nevezett örökös tartományok, sem pedig tisztán a császári kormány javára írni; a valóságban ez az élan, mely néhány év alatt Érsekújvártól Nisig és Viddinig vitte a keresztény fegyvereket, nemzeteken felül álló internacionális megmozdulásnak köszönhető, melyben protestáns angolok, skótok, dánok, svédok mellett elsősorban, a pápaság révén, olasz népelemek és azután, legnagyobb tömegben, a németiség vett részt. A pápaság kezdeményező és vezető, a német birodalom végrehajtó szerepet töltött be, s kétségtelen, hogy Magyarország visszafoglalásáért a német nép saját fiainak hekatombáival áldozott ebben az évtizedes háborúban, amikor a Montecuccoli-féle vonulgatások helyett már támadás, roham, véres harc volt a hadvezetés követelménye. A magyar királyság területének helyreállítása mindvégig emberirtó gyilkos harcok közt folyt le, s a harcosok, valamint a halottak közt a túlnyomó rész, legalább 50—60 százalék, a német néptörzsek fia volt: bajorok, svábok, rajnaiak, hannoveriak, poroszok egyformán. Amit annak idején, Budavára török kézbe jutása után Brandenburgi Joachim félbenhagyott, azt most a német nép egyesült erővel, példátlan erőfeszítéssel hajtotta végre, igazolva azokat, akik Magyarország sorsát mindegyre a német birodalomhoz kötötték. Ezzel múltunkat és jövőnket illetőleg mindenkor tisztában kell lennünk, még akkor is, ha tudjuk, hogy a németiség e nagy erőfeszítését az akkori államrendszer kereteiben abszolutisztikus fejedelmi irányították, akik addig nem bocsátották a visszafoglaló háborúba katonáikat, míg Lipót császártól hosszas alkudozásokban nagy anyagi előnyöket nem szereztek maguknak, amely tárgyalásaik ismerete magában véve is utólagos magyarázattá teszi azt a ma terjedő felfogást, mintha a visszafoglaló háborúk a németiségnek a „keleti keresztény tér“ meghódítására és birodalmába beillesztésre törekvő tudatos, vagy legalább ösztönös vállalata lett volna.

A Habsburg-érdemek a visszafoglalás körül De a visszafoglaló hadjáratok eredménye igazolta azokat is, akik annak idején Habsburg Ferdinándot választották királyukká Zápolyai Jánossal szemben. Igaz, közben hétnegyed század folyt le, míg Báthory István nádor és Nádasdy Tamás reménysége beteljesedett és a Habsburg-uralkodó, külföldi segítséggel, egyéb állami erejének felhasználásával helyreállította az ország integritását. Közben török harcok periódusai ellanyhulásokkal váltakoztak, s volt idő, mikor az ország elveszett részei visszaszerzésére kötelezett Habsburgok éppoly közömbösöknek mutatkoztak a visszahódítás iránt, mint a Bocskay koncepcióját követő magyarság. Végül azonban mégis csak Bécsből, a Habsburg magyar király tényleges székvárosából indultak el a felszabadító seregek, melyeknek összeszerzése, felállítása, felszerelése és fizetése egyképpen a Habsburg-uralkodó centrális, bécsi hatóságainak feladata volt. Az a nagy birodalom tehát, mely 1526-tól kezdve a Habsburg-fejedelem személye és bécsi központja körül lerakodott, s mely a magyar királyság maradványainak függetlenségét pusztán létevel is annyira veszélyeztette, végül mégis akarata szokatlan megfeszítésével állította helyre a magyar királyság területét, s ezzel a magyar nép új fejlődését századokra lehetővé tette. A pápaság és a német nép mellett a Habsburg-háznak, s a tőle alkotott ausztriai monarchiának tehát igen nagy érdeme van mind-ebben.

Annál inkább, mert a monarchia elhanyagolt közigazgatása mellett csodálatos, sőt szinte érthetetlen is, hogyan sikerült majdnem két évtizeden át nagy csapatokat kiállítani, s azokat, bár hiányosan és rosszul, de mégis állandóan ellátni. Nincs helyünk itt a monarchia e korbéli pénzügyeinek áttekintésére; ezek akkor különben is annyira bonyolultak voltak, hogy maga az udvari kamara sem ismerte ki magát bennük, s amikor a háború végeztével, 1700-ban össze akarta írni az adósságokat, ez nem sikerült neki: csak hozzávetőleg lehetett megállapítani, hogy 14—40 millió közt van az utóbbi évtizedek adóssága! Az udvari kamarát feladatai teljesítésében kétségtelenül nagyban támogatta az első időkben a pápai segély, később pedig Hollandia évenkénti subsidiuma, mely utóbbi azonban a francia háború költségeinek fedezésére ment el. De állandó és biztos jövedelem mégis csak az örökös tartományokból, az ausztriai főhercegségekből és a cseh korona országaiból származott; ezeknek pénzbeli szolgáltatásai Lipót uralkodása alatt, az abszolutizmus és a rendelkezésére álló hadseregek növekedésével úgyszintén megnöttek, s míg rendes jövedelmüket 1682-ben csak 4 millióra, 1690-ben, szintén Magyarország nélkül, már 8 millióra becsülték. A rendeseken kívül a tartományoktól megszavazott rendkívüli bevételek 6 millióra is felmentek, úgyhogy az örökös tartományok

egész szolgáltatását 7—10 millióra lehetett becsülni, amelyben, igaz, benne volt már a magyar bányák ekkor ismét emelkedő, talán 7—800.000 forintnyi jövedelme is. A bevételek egy része azonban, régi szokás szerint, már le volt kötve régebbi kötelezettségek fejében, más részét a hivatalnokok sikkasztották el, harmadikát pedig Lipótnak számítani nem tudó bőkezősége és fényes udvartartása emésztette meg, melyet Buonvisi egyenesen oktalan pazarlásnak jellemezett. A kamara elavult pénzkezelése miatt tisztára lehetetlen volt a bevételeket az előre meghatározott célokra fordítani, s ezért a hadsereg eltartására igénybe vették az 1671-ben behozott porciórendszert. Eszerint az 50—55.000 főnyi hadsereg havi fenntartására 140—120.000 havi porciót számítva ki, s egy emberporciót (oralis) 4—6, egy lóporciót (equilis) 3—5 forintba számítva, az egész összeget felosztották az egyes tartományok között. 140.000 porciót véve alapul, a téli kiadás 8 óra 5,600.000. a nyári négy óra 2,800.000 forint volt, azaz a már kiállított seregek eltartása, felszerelése, fegyverzet, minden nélkül, évi 8.400.000 forintba került. Egyéb hadi kiadások, közte a birodalmi szövetségeseeknek fizetett subsidiumok — Max Emmanuel egy évre 350.000, a brandenburgi választó 225.000 forintot kapott — több, mint négymilliót tettek ki, úgyhogy egy esztendő egész hadi kiadása a hadjáratok első periódusában legalább 12 millióra rúgott; később, a török ellen alkalmazott seregek csökkenésével ez a költség is valamivel kevesebb lett. Tehát a hadi kiadás egymagában messze felülmúlta az összes várható állami bevételeket, minek következtében a bécsi kormány az örökös tartományok említett rendes és rendkívüli bevételeit a nem-török kiadások, udvartartás és egyebek, valamint a francia háború fedezésére fordította, s a török ellen harcoló hadsereg eltartását lehetőleg arra az országra hárította, mely maga volt a hadszíntér. Azaz Magyarországra.

A magyarság vér- és pénzáldozata

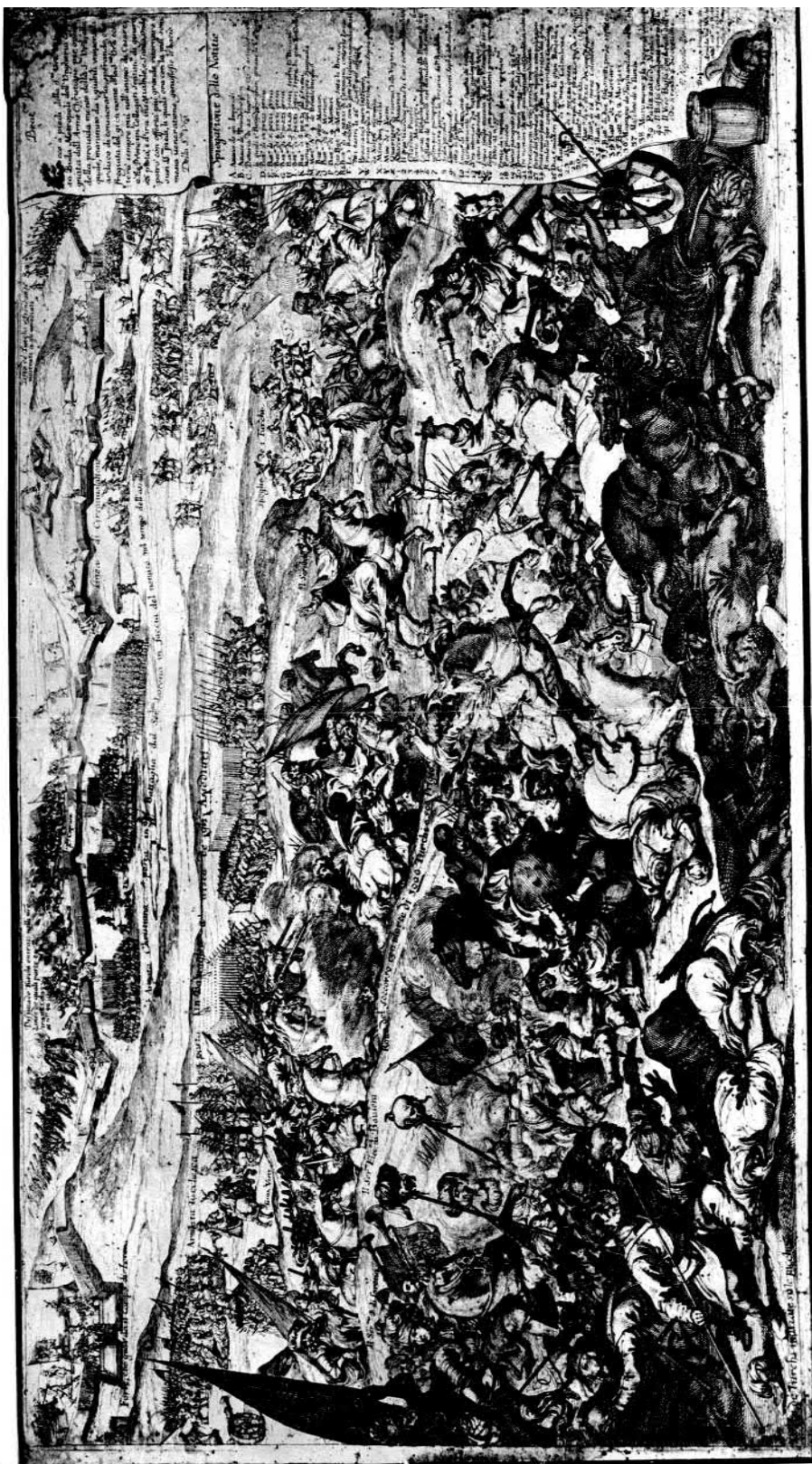
Az 1685. esztendőben a török elleni hadsereg eltartására 141.000 porció volt szükséges s ebből 70%-ot, azaz 96.000 porciót a magyar vármegyék voltak kénytelenek fedezni. Valamivel jobb az arány 1686-ban, amikor 160.000 porcióból 81.000-et, 51%-ot fizet Magyarország, azaz a dunántúli és ú. n. alsó-magyarországi vármegyék, mert hiszen Felső-Magyarország még Thököly kezén van. A megmaradt vármegyék pedig 1683-tól, a török bécsi vonulásától kezdve évről-évre a legnagyobb nyomorban és pusztulásban éltek; a törökön kívül a császáriak és kurucok egyképen fosztogatták őket, úgyhogy a vármegyék s velük a királyi Magyarország akkori terheit, az említett porciók elviselésében, rendkívül súlyosaknak kell tartanunk. Kétségtelen, hogy az örökös tartományok is nehéz terheket viseltek, s az ő vér- és pénzáldozatuk sem becsülhető le, de Magyarországnak akkori foszlányai, a néhány vármegye, valóban

saját megsemmisülésükkel szolgálták a felszabadítás háborúit. Mint Esterházy Pál nádor annyiszor megírta keserves beadványaiban: Magyarország a hadszíntér, a „sedes belli“, s töle mégis ugyanazon, sőt még nagyobb szolgáltatásokat követelnek, mint a háborútól megkímélt örökös tartományoktól. Így követelik a magyaroktól évről-évre a személyes felkelést is, ami pedig az ország török veszedelme miatt teljes lehetetlenség lévén, hiányából a magyarság hűtlenségére következtetnek, holott, mondja büszkén a nádor, ez országnál nincs hívebb alattvalója Lipótnak. A porció egy részét mindenkor szokásban volt pénzben szolgáltatni be, s ennek fejében a bécsi kormány évenként 2—4 milliót vetett ki az országra, természetesen a rendek megkérdezése nélkül — országgyűlés 1687-től kezdve nem volt többé —, legfőképpen a nádorral és a Pozsonyba vagy Bécsbe meghívott főurakkai, néha vármegyei küldöttekkel közölték utólag, az ú. n. nádori konkurzusokon, a kivetett összegeket, hogy azok felosztásáról határozhassanak. Esterházy az ország hadi terheit 1683—90 közt 30 millióra becsülte és a nyomort éppoly szívfacsaró adatokkal illusztrálta Lipót előtt, amilyenekkel az összes akkori helyi krónikákban találkozunk, pl. Tschányi János soproni polgárban éppúgy, mint Babocsay Izsák tarcali jegyző vagy Bartha Boldizsár debreceni tanácsstag feljegyzéseiben. Esterházy szerint a porció, elvívén a lakosság éelmét, oly nagy éhhalált okoz, hogy a nép gyermekeit, feleségét, fiatal leányait eladja az idegen katonáknak, amiből végtelen fortéiéin származik. Sokan lemészárolják családjukat és azután öngyilkosok lesznek, ezerek kibujdosnak. Magyarország, ismét a királyhű nádor szerint, száz év alatt nem fizetett annyit a töröknek, mint most két esztendő alatt a külföldi katonaságnak. Különösen súlyosan érezte az ország a vele és az örökös tartományokkal szemben tanúsított bánásmód különbségét: a három század óta folyton vérző Magyarország több porcióra köteles, mint az ép és friss ausztriai területek, s amikor Bécs ostroma alkalmából ezek egyszer mégis elpusztultak, a kormány őket két évre minden beszállásolástól felszabadította. Esterházy nem tudja elnyomni magában *e* szemrehányó kérdést: „mi haszna lesz annak, ha Fölséged egyedül erdők és elhagyott hegyek fölött fog uralkodni?‘ A bécsi kormány kétségtelenül sokkal inkább megterhelte a magyar területet, semmint némi jóakarattal erre szükség lett volna. Mert kétségtelen, hogy az ország nyomoráért az akkori háború természetes kegyetlen volta mellett a bécsi kormányférfiak is felelősek, akiknek soha nem jutott eszükbe Magyarország pusztulását emberi érzéssel szemlélni, amint ily emberi részvétet találunk pl. lépten-nyomon a nuncius, Buonvisi jelentéseiben.

A katonaság pusztításai

A háború pedig önmagában is szülője volt mindenféle szörnyűségnek. A zsoldos katonák, akik most már nem bocsátatnak el évenként, hanem a hadjárat végével téli szállásokra vezettetnek, s így immár állandó katonaságot alkotnak, igaz, hogy hősiesen harcolnak, de békés életmódot egyáltalán nem ismernek; rablás, égetés, pusztítás, erőszak az ő életük u pozsonyi, szepesi, gömöri, dunántúli szállásokon is. Láttuk eddig a török, a császári és erdélyi hadjáratok pusztításának eseteit, de a nyolc hónapi fosztogatást, melyet a felszabadító hadseregek évről-évre elkövettek, legföllebb ha a tatárok telelése múlta felül. A császári katonaság büntényei egyrészt folyamatosak voltak, egész télen és tavaszon át tartottak az újabb táborbaszállásig, másrészt pedig ellenük semmiféle védelem nem volt alkalmazható. Elégtételt senki sem vehetett e felfegyverzett tömegeken, feljelentés, sőt a nádornak a legmagasabb helyen előadott panaszai is hiábavalók voltak. A bécsi kormány, tudjuk, már évtizedek óta képtelen volt fegyelemtartásra. A nádor elpanaszolhatta, hogy a katonaság nemest és jobbágyot szekérbe fog, utakon rabol, gyümölcsösöket kivág, házakat éget, embereket, így pl. nagyszombati nemes diákokat megöl: elégtételt az akkori hadi közigazgatás nem szolgáltatott. Az állandó hadsereg t. i. itt volt már anélkül, hogy annak előfeltételeit valaki megcsinálta volna, s így történt, hogy az állandó sereg számára mindennemű ubikáció hiányzott, kaszánya sehol sem volt, minek következtében a katonaság továbbra is kvártélyokra, a polgári lakossággal együttélésre szorult, s ezzel az ország terhei végtelenre nőttek. Basta korában 10.000 katonát, most 40—50.000-et tóltak, szorítottak be a polgár, paraszt és nemes házába; innen eredt és innen érthető a nyomorúság igen nagy része, az embertelenség és bestialitás sok esete.

De a magyar nép sorsát mindezen kívül még egyes császári tábornokok személyes rosszindulata is megnehezítette Nyugateurópai színvonalon álló nagy hadsereg élén fegyvertelen falvak és városok sorsáról rendelkezni, magában véve is könnyen kevélységet és utána nagyzási hóbortot fejleszthet ki, amiből a rendelkezésre álló erőknél minden méltányosságtól ment felhasználása, s a védtelen alávetettek üldözése következett. Vegyük ehhez, hogy még a magyarság iránt jóindulatot tápláló vezérek is, minő volt Badeni Lajos és Veterani, teli voltak bizalmatlansággal, először Thököly kurucjai, azután Erdélynek valóban ide-oda hajló magatartása miatt, s ezért, ha a Vágón vagy Garamon túl keletre operáltak, mindegyre az volt a benyomásuk, hogy ellenséges országban vannak. Badeni Lajos őrgrof néha valósággal dilemmában van: könnyű lovasságra nagy szüksége volna, de a magyart, mint megbízhatatlan, engedetlen, fegyvelmeden katonaságot, nem meri na-

Budavára 1686. évi visszavétele

BUDAVÁRA 1686. ÉVI VISSZAVÉTELE. Arnold van Westerhoutnak a pápa számára készített metszetéről, a Fővárosi Könyvtár példánya után, melyet egyéb értékes útbaigazításokkal együtt Enyvvári Jenő, a könyvtár igazgatója bocsátott rendelkezésünkre. A kép Budavára ostromát, a legtöbb ismeretes képtől eltérően, a Svábhegy felől ábrázolja, s feltünteti úgy a Rózsadomb, mint a Gellérthegy keresztény erősítéseit is, azonban a csatajelenetet, a mai Vérmező, Svábhegy és Törökbálint közti területen, a valóságtól eltérően rajzolja: a visszafoglalással összekombinálja a Budafoknál álló nagyvezírral folytatott augusztus 13-i és 14-i harcokat (esetleg még a várba sikertelenül igyekvő janicsárokkal folytatott augusztus 29-i küzdelmet is), s úgy tünteti fel, mintha egyetlen ily harcban Lotharingiai Károly és Max Emanuel személyesen megverték volna a szeraszkirt, aki a képen jaj veszélkelve fut a keresztények előtt.

gyobb tömegekben alkalmazni és 1690-ben, amikor nem akarja a fővezérséget vállalni, ennek egyik oka éppen az, hogy sok magyar „milíciát“ kellene vezetnie, holott ez éveken át fizetetlen lévén, még sokkal veszedelmesebb, ha csak kevés német katona van körülötte. Hasonlóan gyanakszik a becsületes Veterani is az erdélyiekre, akiknek szerinte „rendes gondolkodásuk az, hogy mindakét féllal tartanak“. Ha azután a bizalmatlanságig fokozódó óvatosság személyes önzéssel és pénzvágygyal párosul, akkor valóban ki van szolgáltatva az illető vidék a kommandírozó generálisnak, a védekezés minden lehetősége nélkül. E tekintetben már a felszabadító háborút megelőző évtizedben is sok a súlyos kihágás; már láttuk Cobb vérengzéseit; fosztogatás, a vármegyék kizsárolása dolgában Strassoldo mint szatmári várparancsnok járt elől, aki ellen 1671-ben vizsgálatot is indítottak, de persze a bécsi központi szokás értelmében minden eredmény nélkül. Az ilyen kiskirályszerű hatalommal bíró tábornokok képesek voltak egész országrészek népességét elidegeníteni, elvadítani a kormánytól és a keresztény ügytől; a főurakkal is lealázóan bántak, aminthogy a felszabadító háborúk alatt a bécsi udvar miniszterei is letették a Lobkowitz idejében külsőleg hordozott udvariasságot és a magyarsággal lépten-nyomon éreztették hatalmukat. Tábornokok és miniszterek viselkedése a kurucok megtérése után is ébren tartotta a magyarság németgyűlöletét, s ha a kurucok leplezetlenül „az fene austriai tirannisiról“ beszéltek, csak formailag hangzottak szelidebben Esterházy Pál nádor e szavai: „ha azért a magyar urakkal így fognak bánni, nem tudom, ki fog ezután hinni ő felsége szavainak is“. Az egész helyzetet keserű gúnnyal jellemezte a nádor: „én úgy látom, az udvarnál azt a lovat csapkodják legjobban, aki többet vonszon“.

Carafa

Mindezen tábornokok közt egyik sem ártott annyit a Habsburg-háznak a magyarság elidegenítése által, mint az előkelő nápolyi családból származó gróf Antonio Carafa. Előbb Felső-Magyarországon, majd Erdélyben működvén, hadi érdemek helyett inkább azzal tűnt ki, hogy serege eltartására a föld népéből irgalmatlanul kizsárolta a szükségeseket, másrészt pedig az erdélyiekkel nagy sikerrel alkudozott és a Habsburg-jaimat náluk tulajdonképpen ő alapította meg. Nem is annyira katona, mint ügyes diplomata és még ügyesebb pénzügyi ember volt, aki Rabatta után a főhadbiztosság vezetését vette át, s ebben a hivatalában a seregek felszerelése és ellátása érdekében annyit dolgozott, hogy sokak szerint neki volt köszönhető a két, francia és török fronton való háború lehetősége. Carafa természetesen nagy híve volt az abszolutizmusnak, melyben ő a „legsubtilisabb, államművészet mesterművét“ csodálta és biztosítására hamisítatlan machiavellisztikus eszközöket hozott javaslatba: szerinte Erdélyben a vallási viszonyo-

kát jobb nem érinteni, de a szász és magyar közt a nemzeti el-
lentéteket annál inkább ki kell élesíteni, még pedig, teszi hozzá:
a „divide et impera“ elv alapján. Ez az „államművész“ olasz
hideg méltósággal nézett el a magyarság feje fölött, mikor ez-
redéi élén bebolyongta az országot; kegyetlen következetes-
séggel sajtolta ki a porciókat és hadisarcokat. Debrecen váro-
sával 1685—86-ban csak pénzben 1,800.000 forintot fizettetett.
Katonái házról-házra járva, barbár kínzások közt vallatták ki
a debreceni polgároktól, hogy hol tartják a pénzt és élelmet.
Az olasz pénzügyi élelmességre jellemző, hogy a várostól sok-
kal többet zsarolt ki, mint amennyire szüksége lett volna és
amennyit Debrecen, még bécsi miniszterek, így Dietrichstein
herceg főudvarmester, véleménye szerint is, képes volt el-
viselni. De debreceni működését is felülmúlta az eperjesi, ami-
kor 1687-ben a felsőmagyarországi hadak parancsnokaként be-
jelentette a császárnak, hogy kiterjedt és veszedelmes össze-
esküvésnek jött nyomára, s ennek elnyomására felhatalmazást
kért. Ezt meg is nyerte, de azon utasítás kíséretében, hogy
a Thököly most megtért párthíveinek adott amnesztiát res-
pektálja és csak az azóta elkövetett vétkeket büntesse. Ilyen
bünt azonban a gazdag, részben nemes és földbirtokos eper-
jesi polgárok nem követtek el; a vád pozitívuma nem is állott
egyéből, minthogy egyesek közülök a Zrínyi Ilonával még
Munkácsban levő felkelőkkel leveleztek, akik közt rokonaik
voltak; ezt a vádat kínpadra vont, majd megfizetett markotá-
nyosné vallomásával és hasonló homályos forrásból származó
vádakkal tölték meg; a Carafától kinevezett bíróság előkelő
német tagjai, egy Wallis báró és Fischer Mihály kamarai igaz-
gató letették bírói tisztüket, az eperjesi és sárosmegyei ma-
gyar tagok pedig Carafa fenyegetése alatt, aki az elnöki tiszte
Wallistól átvette, nem mertek ellenmondani, s így 1687 már-
ciusától májusig húsz polgár és nemes feje gördült le kegyet-
len kínzások után az eperjesi állványon. Közöttük a Keczer-
család több tagja, Feldmajer Simon, Eperjesnek Thököly alatt
parancsnoka, Zimmermann Zsigmond gazdag szenátor, több
vidéki nemes, így a Medveczky-, Rakovszky-, Palásthy-csalá-
dok egy-egy tagja, csupa ártatlan ember, akinek vagyonát Ca-
rafa természetesen lefoglalta, inkább saját céljaira, mint se-
rege ellátására. Ugyancsak pénzügyi okból terjesztette ki vizs-
gálatát távolabb lakó főurakra, akik a királynak minden gya-
nún felül álló hívei voltak; gyanús levelek és hírek által gróf
Csáky István, gróf Károlyi László, sőt Esterházy nádor és Ba-
deni Herman örgróf nevét is belekeverte a dologba, amely ily
módon olyan színezetet nyert, mintha a két udvari pártnak,
Badeni Hermannak és régi ellenfelének, Kinsky cseh kancellá-
rának, Carafa pártfogójának párharca volna. A nádor pana-
szaira a király végre beszüntette a „kiküldött bíróság“ műkö-
dését, amelyet, mint törvénytelen cselekedetet, a következő

1687—88. országgyűlés is elítélte, a királytól ígéretet nyervén, hogy a kivégzettek hátramaradottjainak visszaadja birtokait. Igen valószínű, hogy Carafát ez alkalommal csak az a genialis ötlete, igazi udvaroncfogása mentette meg a büntetés-től, hogy ügyét a Kinsky- és Strattmann-párt ügyévé tudta tenni.

A kurucok a török ellen. Thököly bukása

Mi pedig, a nemzeti fejlődés vonalára függesztve szemünket, megállapíthatjuk, hogy a magyarság a főlzabadtítás ajándékáért, melyet neki a német nép és a Habsburgok hoztak, nemcsak aránytalanul nagy pénzbeli szolgáltatásokkal, de egyúttal nagy lelki és testi szenvedésekkel is fizetett. A magyarság teljesítményei közt számba kell még vennünk a vér áldozatot is, mely akkori számához arányítva, semmikép sem maradt el a német törzseké mögött. A visszafoglalás a magyar huszárság alkalmazása nélkül teljességgel elképzelhetetlen volt, s innen van, hogy egyszer még Badeni Lajos is szükségesnek látja, hogy a felsőmagyarországi vicegenerálist, gróf Barkóczyt ígéretekkel, de ha kell, fenyegetésekkel is rávegyék minél több magyar katonaság felvételére. A hadjárat utóbbi éveiben egyes helyeken sorozást is tartottak, így Miskolcon, s évenként 100—140 huszárt soroztak be a császári seregekbe. Hogy a vezetésben magyarnak szerep nem jutott, ez a bécsi kormány bizalmatlanságából következett, ami azonban nem akadályozhatta a nemzet vezetőit, hogy a főlzabadtítás művét fegyveren kívül messzelátó tanácsokkal ne szolgálják. Esterházy Pál még Bécs ostroma alatt készít haditervet, melyben végcélul már egész Magyarország visszaszerzését jelöli meg és Lipótot a franciával állandó béke tartására szólítja fel, kijelentve, hogy ha Magyarországot megnyeri, ezzel többet nyert, mintha Bécstől Hollandiáig parancsolna. 1684-i haditervében a Buda ellen induló Lotharingiai Károly balszárnyán magának kéri a vezetést Thököly kiűzésére, mert így, külön vezérlettel, az ő „nádori tisztének csorbítása nélkül“ vehetne részt a hadjáratban. A valóságban független kommandót sem Esterházy, sem más magyar nem kapott, amit a haditanács azzal próbált megokolni, hogy a magyarok haditudományhoz nem értő, rendetlen népség. Pedig nemcsak Esterházy Pál volt, mint Zrínyi Miklós neveltje és tanítványa, tanult stratégia, a hadvezetésben a kurucok megtért vezérei is hivatkozhattak tapasztalatokra és győzelmekre.

A véráldozatban a vármegyei felkelések, a főuraktól kiállított ezredek s igen nagy mértékben éppen Thököly kurucái vettek részt. A kuruckirály pártja 1683-ban hirtelen megdagadt, mert a török Bécs alatt lévén, ennek védelme alatt ő városokat, megyéket, urakat annál könnyebben magához eskethetett, mert mindenütt nagy volt az elkeseredés amiatt, hogy a császári kormány Magyarországot kiszolgáltatta, csak Bécset

volt hajlandó védeni. Thököly 1683-ban végkép a törökhöz kötvén sorsát, Kassán országgyűlést tartott, katonát és adót vetett ki, azonban a bécsi vereség után meggondolta, hogy a törökkel együtt harcoljon tovább is. Sobieskivel már előbb összeköttetésben volt, sőt a Bécs felmentésére siető Lotharingiai Károlynak is ajánlatot tett, hogy ha Pozsonyt megkapja, hajlandó fegyverszünetet kötni. Ez az ajánlata mutatta, hogy a császári hatalom megerősödését nem ismerte fel s a bujdosók optimista diplomáciáját akarta tovább is folytatni. Nem vette észre, hogy sorsa — 26 éves korában — Bécs alatt döntetett el; a töröknek most következő kudarcai közben két, három, négy oldal felé való diplomatizálással akart segíteni helyzetén; császárnak, lengyelnek, franciának, töröknek napról-napra más és más ajánlatokat tett. XIV. Lajos már az 1683. évben szükségesnek látta varsói követének eltiltani a vele való levelezést, mert rájött, hogy a dolgokat a lengyeleknek is elárulja. Sobieski csakugyan szívesen közvetített volna Lipót és Thököly közt, de ez utóbbi területi engedményekre nem volt hajlandó, bár már 1683. évben elvesztette Késmárkot és Kiszebent. A következő évben tatár sereggel indult el, Késmárkot visszafoglalta, s a királyhoz hű urak, köztük Homonnai, Zichy stb. birtokait elkobozta. De már 1684 elején 17 megye, 12 város és sok főúr fogadta el Lipót amnesztiáját, neki Pozsonyban hűségesküt téve; tavasszal pedig Schultz generális és Barkóczy Ferenc megkezdték a kurucok visszaszorítását, ami mindkét oldalról véres kegyetlenséggel folyt: Thököly előbb Barkóczy várában, Csicsván tizenöt volt párhívét, kik a császári amnesztiát elfogadva ellene harcoltak, elfogta és felnyársaltatta, mire Barkóczy 112 talpast fejeztetett le egy patak partján. Eperjes alatt Schultz és Barkóczy sokkal kisebb sereggel szórták szét nyílt mezőn Thököly hadait, aki reggel ágyából kiugorva menekült. Még ez évben hasonló meglepetés futamította meg Iglóból. Szepes és Sáros vármegye elveszett, 1685 elején Apafi is lefoglalta Thököly birtokait, a császáriak Zemlénbe és Ungba nyomultak, közeledtük hírére a hajdúvárosok is megmozdultak, s a töröktől kértek segílyt a kurucok ellen; Eperjes is meghódolt. Esterházy Pál pedig, rámutatva a török gyengülésére, ismét közvetítéssel lépett fel. Thököly a pölitikai és vallásszabadságokat követelte, s egyelőre fegyverszünetet akart, amibe a kormány nem egyezett bele. A tokaji hajdúk átadták várukat Schultznak, a Tisza jobbpartja is elveszett. Thököly nem számított már komoly hadviselő félnek, s ezért a török az ő feláldozásával akart a bécsi udvarnál kedvező békét kieszközölni. 1685 október 15-én Ahmed váradi basa ebédre hívta s ebéd után vasra verve, Belgrádba küldte. Kassa erre a hírre adta meg magát Caprarának, a kurucok nagy tömegekben áttértek a császárhoz, s Thököly nemzeti szerepe ettől kezdve megsemmisült, A török

ugyan csakhamar tudatára ébredt hibájának, belátta, hogy a császártól Thököly kiszolgáltatásáért semmit sem várhat, Hsz-szahelyezte tehát méltóságába, de a kurucokat többé nem édesgethette vissza. Thököly tovább szerepel mint egyszerű lovas főtiszt a török seregben, de lassankint a hódoltságból is kiszorul, az oláh Aldunánál táborozik kevészámú híveivel, s onnan tör ki néha a császáriakra. Felesége Munkácsot férfiass-lelkű védelem után feladván, 1690-ben jutott férjéhez, Heissler tábornokkal kicseréltetvén. Ettől kezdve megosztotta urával a Karlovic után bekövetkező kisázsiai internálást is és Nikomédiában halt meg 1703-ban. Thököly 1705-ben követte Zrínyi Ilonát a halálba. XIV. Lajosnak már 1687-ben megírta, hogy „az ottomán pokolban nyomorultan és siralmasan élek“ — így élt haláláig, mint a magyar történet török-konceptiójának egyik áldozata.

Kurucjai pedig ott harcoltak a magyar ezredekben a felszabadító hadseregekben, miután a király 1682-ben ismét visszaállította a feloszlatott magyar haderőt. Csáky István gróf számítása szerint 1685-ben 17.000 kuruc állott rendelkezésre, s ezekből a nádor, Caprara és Rabatta helyeslése mellett, legalább 10.000-nek félfogadását ajánlotta. Tényleg egymásután állították fel a huszár- és hajdúezredek, úgyhogy a 90 es évekig állandóan 12—15.000 magyar katona harcolt a felszabadítás hadjárataiban. 1690 után azonban, mikor a török végkép kiszorult az országból, s így az I. Ferdinánd-féle, éj szaki védelmi öv tárgytalanná vált, ennek megszüntetésével kapcsolatban újra szélnek eresztették a magyar katonaságot, helyébe menekült rácokat fogadva fel. De ez már az utolsó, II. Rákóczi Ferenc-féle fölkelés előzményeihez tartozik.

Erdély visszafoglalása

Thököly uralmának visszaszorulásával az ő felsőmagyarországi királyságának területei még idejekorán részt nyertek a török kiűzésében, aminthogy a császári hadakhoz csatlakozó kurucság túlnyomó részben erről a keleti felföldről való volt. Nem így Erdély, melynek kormánya Thökölyhez hasonlóan nem ismerte fel idején a török gyöngülését. Ha akkor Erdélyben Apafi tétlensége helyett Báthory Zsigmond kora éled újra, s egy újabb Bocskay hadvezetése alatt a fejedelemség erői Lotharingiai Károly balszárnyát kelet és dél felé meghosszabbítják, igen valószínű, hogy az oláh vajdaságok is elfoglaltatnak és a Balkán-félsziget keleti része más fejlődést vesz. Apafi és főtanácsosa, Teleki Mihály, különben sem voltak a törökkel benső viszonyban, mert ez Thökolyt pártolta, s Thököly mind-egyre számított az erdélyi fejedelemség megszerzésére. Erdély kormánya azonban ekkor már képtelen volt az ügyek áttekintésére és idejében nagyhorderejű elhatározásokra. Miután Apafi erdélyi seregével még 1683-ban vazallusként megjelent a Bécsset ostromló Kara Musztafa táborában, a következő év-

ben követek útján próbált egyezkedni a győzelmes császárral, de egyidejűleg elfogadta a szultáni athnámét is, mely halála után fiára, II. Apafi Mihályra szállította a fejedelemséget. Az iniciatíva így, az erdélyi kormány határozatlansága következtében átment a bécsi kormány kezébe, mely 1685-ben Dunod és Teleki szerződése által a fejedelemséget átadta volna a császárnak, de Apafi fejedelmi hatalmát, bár erősen megnyirbálva, fenntartotta volna. Az országgyűlés elvetette ezt a tervezetet; Teleki, aki Dunod útján magának amnesztiát, s Thököly birtokainak egy részét ígértette meg, úgy látszik, nem pártolta eléggé a Magyarországhoz visszatérés gondolatát a három nemzet körében, mert ha ő akarta volna, a rendek természetesen elfogadták volna az ő javaslatát. Erdélynek ekkor legnagyobb államférfia Buda visszavétele után sem emlékezett vissza a régi erdélyi elvre, mely szerint a független Erdélynek csak addig van létjoga, amíg Buda és a Duna-Tisza síksága török kézen van. Igaz, Bocskay óta nagy fejedelmek, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György kezén Erdély immár saját konzisztenciával bíró állammá fejlődött; ennek hagyományaitól nehéz volt most eltávolodni és a visszacsatolás útján ismét Magyarország néhány keleti vármegyéjévé degradálódni. Ennek útjában állott a három nemzetnek szintén a szétválás idején kifejlődött öntudata is: innen van tehát, hogy az erdélyi politikát e döntő években még mindig a különállás és külön fejedelem megtartásának gondolata dominálja, tekintet nélkül a tényleges hatalmi viszonyokra.

De Bethlen Gábor egykori államának még Bécsben is nagy tekintélye volt, annyira, hogy eleinte ott sem gondoltak a fejedelemség megszüntetésére. A bécsi kormánynak már ismert félhivatalosa, Flámitzer, megrajzolván Ausztriát, mint Erdély Messiását, bár természetesen *jure belli* minden további tárgyalás nélkül elfoglalhatónak tartja az országot, mégis ajánlatosnak véli a fejedelem bennhagyását, s az alkotmánynak lassú, fokozatos átalakítását. Az erdélyi alkotmányt, melyben a három nemzet között, országgyűlések kereteiben szinte észrevétlenül, földalattilag érvényesült a fejedelmi hatalom, a nyugati abszolutisták nem tudták megérteni; egyik közülök, Badeni Lajos környezetében, *monstruosum compositum*-nak nevezi, bár a lakosságot ő is az egykori Basta-féle „vasvesszővel“ akarja kormányozni, mégis a „jelen konjunktúrák közt“⁴¹ jónak látja az eddigi kormányformát megtartani. Maga Carafa is, Erdély önállóságának tulajdonképeni megsemmisítője, folyvást habozik és kételkedik, jó lesz-e a fejedelemséget megszüntetni, vagy célszerűbb azt császári felügyelet alatt továbbra is megtűrni.

A kormányt ekkor Erdélyben nem a fejedelmi tanács vitte, hanem egy negyven, sőt még több tagból álló országgyűlési bizottság, mely 1685 óta permanenciában tárgyalt

Apafi oldalán, s természetesen eredményhez, gyors elhatározáshoz nem tudott jutni. Politikai tehetség tagjai között egy sem volt, kivéve Telekit és Bethlen Miklóst, aki fiatal korában, mint tudjuk, a Wesselényi-összeesküvésben élénk részt vett, de azóta felismervén a német hatalom gyarapodását, több jóakarattal, mint ügyességgel és szerencsével hangoztatta a Lipóttal való kiegyezés szükségét. A delegáció döntéseit maga Teleki nevezte „rúgd össze, hagyd el ott“ határozatoknak, s így érthető, hogy mikor Dunod tervezetén jobbítandó, Haller István vezetése alatt Bécsbe követség ment, s ez a követség csakugyan egy olyan kész diplomával tért vissza, mely Erdély függetlenségére a Dunod-énál sokkal kedvezőbb volt: ezt a Haller-diplomát is elutasították az erdélyiek. Pedig ekkor már, 1686-ban, Scherffenberg tábornok vezetése alatt császári seregek állottak Erdély földjén. De az erdélyiek nem tudtak belenyugodni, hogy a Haller-diploma szerint Kolozsvárt és Dévát császári őrség szállj a meg, és hogy a császári seregekkel az ő régi ellenségük, gróf Csákv László is bejöjjön. Scherffenberget, mielőtt erőszakot alkalmazott volna, Lotharingiai Károly Buda ostromához hívta ki. Így Erdély utoljára szabadult meg a megszállástól, mert már a következő, 1687. évben maga Károly herceg vezette seregeit téli szállásra Erdélybe. A bizottmány vele is alkudozni akart, de mivel Erdélynek egyetlen katonája sem volt, várai pedig, a szász városokat kivéve, védhetetlen állapotban voltak, kénytelen volt meghajolni, a győzőnek pénzt és élelmet szolgáltatni és elűrtetni, hogy az ország várait elfoglalja. A Károly herceggel kötött balázsfalvi egyezmény egyelőre meghagyta a fejedelem hatalmát, de igen súlyos terheket rótt az országra a hadsereg beszállásolása által; csak pénzben 700.000 forintot kellett fizetniük (ami azonban, a húszéves békét élvező Erdély részéről, összehasonlítva az elpusztult magyar vármegyék többmillió terheivel, nem volt érthetetlen). A herceg távozása után négy generális rendelkezett az országban, míg 1688 elején az eperjesi tettei miatt rettegett Carafa jött be, aki mellett Zrínyi Ilona egykori munkácsi híve, Absolon Dániel irányította a tárgyalásokat. Erdély ekkor már, Buda visszafoglalása óta, hiába kérte a halleri diplomát. Carafa 1688 májusában a fogarasi országgyűléssel egyszerűen nyilatkozatot adatott ki, mely szerint Erdély visszaszáll Magyarország királyára, melytől az irigy sors és némely nagyravágyók vakmerősége elszakította. Majd a rendek letették Lipótnak, mint magyar királynak, a hűségesküt, egyedül Brassó fogott fegyvert Erdély önállósága érdekében; ezt a szász várost Veteraninak kellett fegyverrel hajtania Lipót hűségére.

Az önállóság utolsó fejezete: Apafi Mihály 1690 áprilisában meghalt, a török Thökölyt nevezte ki fejedelemmé, aki török segítyhaddal a töröcsvári szoroson át betört, s a zer-

nyesti csatában a császári és erdélyi seregeket megverte. Az öreg Teleki Mihály, most már szent római birodalmi gróf, a harctéren maradt, Heissler tábornok török fogságba esett. Thököly gyorsan behatolt az országba; a császári katonaság téli szállásainak itt is megvolt az a hatásuk, hogy a nép, azoktól megszabadulandó, szívesen elpártolt akármely más félhez. A magyarok és székelyek nagy része Thökölyhez állott, aki azonban a Szerbiából Erdélybe felvonuló Badeni Lajos seregével szemben nem tarthatta magát, s ismét, most már örökre kiszorult Erdélyből. Badeni Lajost ez a Thököly-epizód még inkább megerősíté Erdély iránti bizalmatlanságában, s ez események hatása alatt történt, hogy valóban nagy nehézségekkel küzdve, Bethlen Miklósnak sikerült végre Bécsben a halteri diplománál rosszabb leopoldi diplomát kieszközölnie. A Lipót császártól Bécsben 1690 októberében aláírt, s utóbb, 1691 december 4-én ünnepélyes formában kiállított diploma 18 pontban szabályozza Erdély helyzetét — századokra, 1848-ig kiható érvénnyel — a Habsburg-házbeli magyar királyok alatt: meghagyja a vallások eddigi szabadságát, kiegészítve azonban a katolikus vallásnak, ahol kevés híve van, magán, ahol sok, nyilvános istentiszteleti jogával; meghagyja a három nemzet és az országgyűlés eddigi jogszokásait; a trónkérdést egyelőre, Apafi fiának a nagykorúságáig elhalasztandónak nyilvánítja, s az ország kormányzását az országgyűléstől választandó gubernátorra bízza, akit a tanácsosokkal együtt a király erősít meg. Az országba kis őrsereget ígér rendelni, melynek feje német generális lesz, de ez a közigazgatásba nem fog beleegyedni. Egyébként a diploma biztosítja a főurak és a három nemzet részvételét az ügyek intézésében, s az 1691 januári, fogarasi országgyűlés, amely az oklevelet elfogadta, az egésztest a régi fejedelmi hitlevelek egy gyöngébb, a körülmények nyomása alatt megromlott kiadásának tekintette, mely azonban Erdély további önálló állami életét mégis lehetővé fogja tenni. A transzilvanizmus, melynek politikai érzései Bethlen Gábor erős államának emlékeiből táplálkoztak, s amely az új korszak csalódásaiban nemsokára teljesen kifejlődött, ekkor már nem gondolt arra, hogy a százötven év óta megvont határokat, Erdély és Magyarország közt lerombolja.

A bécsi abszolutizmus pedig, Felső-Magyarország, Erdély és a török hódoltság birtokába jutva, saját elvei szerint próbálta meg az ország új berendezését, s ezzel új, általános küzdelmet idézett elő, II. Rákóczi Ferenc felkelését. A XVIII. század csak ez újabb pusztulás után hozhatta meg a magyarságnak a békességet, meg az anyagi és szellemi munka lehetőségeit.

HATODIK KÖNYV

XVIII-IK SZÁZAD

ELSŐ RÉSZ

AZ ÚJ LEOPOLDI BERENDEZÉS ÉS A RÁKÓCZDFELKELÉS

BÉCSI KÍSÉRLET AZ ÚJ BERENDEZÉSRE

TUDOMÁNY és közvélemény már régóta, leginkább Ranke tanításai következtében, tisztában van azzal a nagy hatással, melyet egy-egy nemzet fejlődésére a külpolitika változásai, a nemzeten kívül működő, szomszédos, idegen erők gyakorolnak. A külpolitikai hatás az európai történet menetében oly nyomasztó, mindent maga alá gyűrő erővel jelentkezik, hogy feltétlen érvényesülése szinte a természettudományokat szabályozó axiómákkal, törvényekkel hasonlítható össze. Hazai történetünk, mint az európai történet integráns része, természetesen szintúgy alá volt vetve e törvény végzetszerű érvényesülésének, akárcsak a nyugati szomszédaink élete, aminthogy már a középkorban is láttuk, miként állanak elő itthoni változások külső események hatása alatt. Még fokozottabban felismertük e kölcsönhatást a török korszak két évszázadában, amikor a katasztrofálisan szűkreszabott magyar államterületen még sokkal korlátlanabban működtek külső erők s a meggyengült állam- és nemzettest kénytelen volt szinte ellenkezés nélkül engedelmeskedni Bécs és Konstantinápoly hatalmi szavainak. A két korábbi könyvben végigkísértük a nemzet és állam e halálos betegségét, mely másfél századon át szinte állandósult agónia volt, az 1526 előtti Nagy-Magyarország egyik kis harmadának gyöngéje, következetlen és következés nélküli próbálkozása a nemzeti autonómia fenntartására, majd pedig lassú, bár passzív, de nem kevésbé reménytelen beletörődése a változhatlanba, abba, hogy Szent István, Károly Róbert és Hunyadi Mátyás, e nagy szervezők országát németek és törökök kormányozzák. Nyugat és Kelet erői közé szorulva, a kis ország már egyébtől nem, csak ismét nagy külpolitikai változástól, a török hatalom visszaszorulásától remélhette az új önállósulást. ^ magyarság Nyugat és Kelet között

Az elmúlt század második felében minden magyar idegrendszerre elemi erővel fektet rá ez a két irányból jövő külső nyomás: már Zrínyi Miklós, a költő is egymás után, sőt néha egyszerre is két front ellen gondolkodik és készül harcolni, gyöngébb utódait pedig a pillanatnyi konjunktúra szele állítja egyszer a Habsburg-királyal, máskor a török hatalommal szembe. A Wesselényi-összeesküvést követő két évtized leg-erősebb intelligenciája Magyarországon Esterházy Pál, aki a

Habsburg-uralom európai nekilendülését látva, immár világosan megérzi az egyik, nyugati erő túlsúlyra jutását és sóvárogva megjövendöli a török kiűzését az ország területéről. Ugyanez a benyomása az erdélyi észnek, Teleki Mihálynak is, aki évtizedes nyugatellenes politikájával szakítva, életét hagyja a csataterén, Erdélynek Nyugathoz visszatérése szolgálatában.

De ezekben a sorsdöntő évtizedekben, melyeknek külső eseményeit az előző könyvben végigkísértük, a magyar sors ilyenek még inkább, végletesen, külső erők játékszerévé válik. Magyar akarat nincs többé, mint már Zrínyi Péternek a császár lábaihoz borulása, majd a nagyvezír és szultán elé tett hódolata is reménytelenül szimbolizálta a magyarság belső, szervesen építő erőinek, akaratának és önálló gondolkodásának hiányát. A nyugati hatás megerősödésével ez ide-oda ingadozó tehetetlenség helyébe Esterházy Pál szolgálni akarása lép: az évszázados harcban, pusztulásban elgyengült magyarság Nyugat felé fordul, s onnan, tehát külső erőttől várja a töröktől szabadulást. Az új nádor, kinek csak kérésre, könyörgésre van hatalma, így lesz szimbólumává a kifáradt, a győző előtt fejet hajtó, s a fölszabadulásért halát érző magyarságnak, melyhez lassankint, Thököly bukása után, a keserű kurucok és a megkeserített életű protestáns prédikátorok is visszatérnek. De vajjon, ha a nemzet sorsát a visszafoglalás döntő évtizedeiben külső erők döntenek el, vajjon az ilyenek, császári seregektől felszabadított Nagy-Magyarország nem lesz-e maga is e külső erőknek alávetve, vajjon sorsa nem lesz-e továbbra is egyszerű dinamikus probléma, ahelyett, hogy jövőjét most végre saját belső szervezete, ősi államalkotó és államvezető tehetségei alakítanák ki?

A magyarság organikus, veleszületett alkotó és szervező erői számára valóban nem kínálkoztak Szent István kora óta oly hatalmas feladatok, mint éppen most, a török területek visszafoglalásakor, amikor is a régi államterületnek több mint egyharmada lakatlan pusztaságként hullott vissza a régi állami keretekbe. A legelső, mindennél égetőbb szükség e pusztaságok betelepítése volt, s ezzel kapcsolatban széles földszávoknak az iszlám kultúrátlanságából a középeurópai fejlettebb, immár erősen barokk műveltségbe való visszacsatolása. Hatalmas munka, melyet nem lehetett egyes erőkre, nemesek vagy nagybirtokosok magán jóakarására hagyni, sikerrel egyedül központilag megszervezett munka kecsegtethetett, olyan, melynek irányítója csak az akkor már Európában mindenütt kifejlődött hivatalszervezet, az akár feudális, akár polgári vagy udvari, de mindenképpen felelősségteljes és egyúttal nagy hatáskörrel felruházott bürokrácia lehetett.

Korábbi előadásunkra visszaemlékezve, alig lesznek illúzióink aziránt, vajjon az akkori magyarságnak rendelkezésére állott-e ily központi szervezet. Még mindig — és még jó sokáig

— a rendiség korszakában vagyunk, mely akkor nálunk a főpapság mellett elsősorban a világi főurak és a nemesi vármegyék uralmát jelentette, olyan uralmat, mely személyes és rendi privilégiumait a Habsburg-uralom eddigi zivataros századaiban változatlanul megtartotta, de modernnek nevezhető központi szervezetet nem tudott magának teremteni. Országgyűlés nemlétében — melynek összehívását I. Lipót bécsi kormánya sikerrel halogatta és tologatta évről-évre, évtizedről-évtizedre — a nemzet politikai vezetése a régi rendi kormány kezében nyugodott, s ennek feje most is, mint évszázadok óta, a király és nemzet közti közvetítő, a palatinus volt. E rendi s az idegen királyság korában egyedüli nemzeti kormánynak hatáskörét az 1681. évi törvények formálisan visszaállították, s az új nádor, a nagy nemzeti reformernek, Esterházy Miklós-nak fia, Zrínyi Miklós kedves öccse és tanítványa, nem is késett Budavára visszafoglalása után az ország helyreállítását, a visszakerült területek civilizálását illető reformideáit átgondolni és a rendek, valamint a király elé terjeszteni.

Esterházy Pál koncepciója

Esterházy Pál hosszú idő óta, Hunyadi Mátyás, de legalább is Nádasdy Tamás óta az első magyar, aki a török hatalomtól összeszorított Kis-Magyarország szűk határaiból szabadulva, újból széles pillantással méregeti fel a magyar állam közigazgatási szükségleteit. Szerinte a megindult felszabadító hadjárat feleslegessé fogja tenni az eddigi végvárrendszert, győri, kassai és egyéb főkapitányságaival együtt, ezek helyébe az Adriától a Fekete-tengerig, Dalmácián, a Száva és Duna folyásán végighúzódó vonalat kell majd Magyarország védelmére megerősíteni, — azaz, mint emlékszünk, az I. Ferdinándtól felállított belső, északi, homorú vonalat ismét kiegyenesíteni és a Balkánig előretolni. Az új végvonalon négy új generalatus alakítandó: Bánjalukában, Belgrádban, Nikápolyban és Kilián, a Duna deltájában, a krími tatárok ellenében; mindegyikben 3—3000 állandó magyar-horvát-német katonasággal. A generálisok magyarok és németek legyenek, s mindegyik egyenlő hatalommal uralkodjék mindegyik nemzetiségű legénysége felett. A hadsereget Magyarország tartsa el, de ennek fejében semmi más adót ne fizessen, s a visszafoglalt területek: a *conquisita et acquisita* visszaadassanak régi birtokosainak, a magyar nemességnek. A politikai kormányzást illetőleg nemcsak a magyar kancelláriának újjászervezését látja, még pedig cseh minta szerint, szükségesnek, hanem a saját hivatalának támasztalan voltát is felismerve, Pozsonyban „bizonyos gubernium“ felállítását javasolja, melyben az ő, a nádor elnöklete alatt két főpap, két báró, a magyar kamara elnöke, a királyi táblának egy preláusa és bárója, továbbá a bécsi haditanács egy kiküldöttje intéznék az ország ügyeit. Ez az új állandó politikai kormány évenként kétszer öt-öthetes törvénykezési időre kiegé-

szülne a régi főtörvényszékek bíráival, s így egyúttal a legfőbb törvénykezési hatóságot is képezné. Bár ilymódon a rendi igazságszolgáltatás már ismert rendetlenségén szervezetileg Esterházy sem javítana, annál inkább felismeri a „törvények ellenmondásaiban“ lévő nehézséget, s ezen bátor lépéssel, az artikulusok „koncentrációjával“ akar segíteni olyképen, hogy az egyes, katonai, egyházi, pénzügyekre hazai szakemberekből álló bizottságokat hívatna össze, s ezeknek javaslatait a király rendeleti úton valósítaná meg.

A nádor e javaslata a bécsi abszolutisták, köztük Kinsky gróf, régi kívánságát volt alkalmas megvalósítani, de persze nem bécsi és abszolutista, hanem magyar és rendi szellemben. A Corpus Juris rendelkezései már annyira felszaporodtak és különböző századokból származván, oly kevés érdekléssel bírtak az új korszak felé haladó, új viszonyok és műveltség útjára tért magyarság számára, hogy e becsületesen rendi javaslat sem zárkózott el azoknak még országgyűléstől független revíziójától sem. A központi kormány és kancellária reformja hasonlóképp bizonyítja Esterházynek a rendi szűk keretekből kiemelkedő magyar voltát, nem kevésbé a magyar hadsereg és a magyar generálisok követelése azzal együtt, hogy a német csapatok is alá legyenek rendelve a magyar generálisnak. De a magyar katonaság ideálját Esterházy éppoly kevésbé valósíthatta meg, mint tanítómestere, Zrínyi Miklós: javaslatát az 1687—88-i országgyűlésre beterjesztve, a rendek vonakodtak tárgyalásától, mikor pedig 1688-ban a bécsi udvar elé terjesztette, az hasonlóképen elejtette azt; újra megbizonyosodott, hogy a rendiségnek magyaros szellemű, modern reformja mind a rendek maradiságán, korlátolt látókörén, mind a bécsi kormányférfiak magyarellenességén egyformán megbukik. Esterházy Pál, az új herceg, nem volt az a keményakarátú ember, mint atyja, ki heves indulattal újra meg újra nekilendült reformtervei elfogadtatásának; Pál herceg az első kudarc után visszavonult, s a reformok terére beengedte a bécsi udvar embereit.

Itt pedig bármennyire szimpátikus volt is a törvények revíziója, a kancelláriának átalakítása, Esterházy főkövetelései közül sem a magyar hadsereg felállítása, sem az acquistának a nemesek kezére adása, s ezzel adómentessé tétele nem tartozott a megadható engedmények közé. A bécsi kormány a magyar kérdést 1699-ig, a felszabadító hadjáratok befejezéséig, elsősorban katonai érdekből nézte, s mindegyre azt kereste, hogyan tudja legegyszerűbben, anélkül, hogy a magyarok panaszaira hallgatnia kellene, a nagy császári sereget magyar területen, magyar lakosság költségén évről-évre eltartani. Magyar kormányközegek befolyása, magyar generálisok és sereg felállítása e cél érdekében csak hátráltató momentum lehetett, hasonlóképp a visszafoglalt területek magyar kézre adása ahelyett, hogy ezek katonai és bécsi kamarai igazgatás

alatt tisztán a hadsereg eltartására szolgálának. De e pillanati, vagy legalább is átmeneti háborús szempont mellett a magyar rendiségtől jövő szervezeti javaslatok Bécsben, előbb a Lobkowitzok, most Kinsky magyarelles abszolutista felfogásán apriori is szét kellett, hogy töredezenek és megvalósulatlan maradjanak.

Bécsi tervek, berendezésre

Miként korábban Monfecuccoli, most is olasz ember fogalmazta meg legélesebben azon kívánságokat, melyek a bécsi központosítás érdekében a magyarsággal és a rendiséggel szemben szükségeseknek látszottak. Az olasz territóriumok, akár fejedelemségeknek, akár köztársaságoknak nevezettek, ekkor már erősen központosított, abszolutisztikus és merkantilista szellemben vezetett városokból állottak, s a bennük felnőtt államférfiak elborzadva tekintettek az oly országra, melyben még a rendi dualizmus harca sem dőlt el, hanem kaotikus rendetlenségben tovább folyt a közigazgatás minden ténykedésében a központi hatalommal szemben. A XVI. századi nunciások és velencei követek ily természetű megfigyeléseit új, polgári szempontból, de nagy magyarellességgel eleveníti fel Frate Angeli Gabriele da Nizza, a magyar irodalomban Tüzes Gábor néven ismert génuai ferences, aki Budavár visszafoglalásakor sikerrel alkalmazván tűzokádó gépeit, Bécsben a császári tűzijátékok felügyelője lett, s mint ilyen, kéretlenül is javaslatokat készített a monarchia belső ügyei, így különösen pénzügyi felsegítésére. Fra Gabriele úgy találja, hogy az ország szabadságai túlságosan nagyok, s ezért Lipótnak azokat revideálni, azaz kisebbiteni kell, vagy a négy rend beleegyezésével, vagy a pápától kérendő, eskü alóli diszpenzációval, vagy pedig egyszerű rendelettel, melyre jogot adhat neki az a körülmény, hogy a magyarok András király ellenállási záradékának eltörlése óta is újra fellázadtak. Igaz, a Hármaskönyv még így is megmarad nehézségnek, de hát a törvények az „örökös királyt” úgy sem kötik. Ilymódon a király átalakíthatja az egész magyar alkotmányt olyképen, hogy a magyar intézményeknek legfeljebb nevük marad fenn. Így alakulhat a legfőbb központi hatóság, a „nemzeti tanács”, melybe a nádor és az ország bírói mellé a király annyi németet delegálhat, amennyit akar; viszont a nádor csakis ezen testületben működhetik, egyéb hatásköre nincs többé. Országgyűlés helyett háromévenként rendkívüli gyűlések tarthatók, s ezek résztvevőinek egy részét a király nevezi ki az egyes „kerületekből”. Az ország vármegyei beosztása fölé ugyanis Fra Gabriele hat „circoli“-t épít: Pozsony, Buda, Kassa, Szatmár vagy Várad, Veszprém, Eszék székhelyekkel, melyekbe egy-egy kormányzót, kancellárt és tanácsosokat a király nevez ki; a vármegyék ily keretekben pusztán formalitássá süllyednek; választott hivatalnok nincs többé, hanem a nemességtől kandidáltak közül a király nevez ki a fő-

ispán mellé alispánt és minden egyéb hivatalnokot. Késő századok fejlődését anticipálta az olasz az ő hideg államművészetével, mikor a vármegyék lakosságában a nemesség mellett megkülönböztette a szegény népet — *povera plebe* — és a bevándorolt nem magyar nemzetiségeket: *nazoni straniere*, s ezeknek, igaz, hogy a magyar királytól kinevezett, de a nemesi vármegyétől független képviselőket biztosított az országgyűléseken. Az olasz javaslatával egyszerre bevilágítja a mélységet, melynek szélén áll a megfogyatkozott magyar nemzet, s vele állama. Megyei és városi autonómia egyébként megszűnik, minden vármegye, város és község igazi ura a „*notario regio*“, aki egyúttal a király nevében a jobbágyság védője is. Nemesség és magyarság egyformán háttérbe szorítandó — Fra Gabriele is megfelelkezik arról, hogy hiszen a jobbágyság hatalmas része is magyar —, a nemesi nagybirtokok csak 10.000 forint értékén alul lesznek adómentesek, azon felül fizetni tartoznak; a katonaság, 45.000 fő, természetesen idegen; a nádor vezérsége, s a nemesi felkelés a múlté lesz, a hat kerület mindegyikében legfeljebb 3—300 magyar lovas lesz, s ezek, ha megfelelnek, háború esetében azon kitüntetésben részesülnek, hogy a német seregbe is felvételnek, sőt abban még tábornokságig is felvihetik; végvárakban csak német katona lesz, magyar soha, de hogy a „*rác* nemzet fel ne izguljon“, a rácok az Aldunán, Tiszánál és Buda környékén letelepítve, földért katonáskodnak három rác főkapitány alatt...

A császári tüzijátékmester javaslatát olvasva, lehetetlen fel nem ismernünk a változott helyzetet, melybe a rendiség az államterület kiegészülésekor jutott, ahhoz hasonlítva, melyben Nagy-Magyarország el vesztekor, 1526 előtt volt. A XVI. század elején szinte egész Európában a természetes, a modernnek tartott államforma a rendiség volt, s az az uralkodó, ki pénzügyeinek javítása érdekében, tehát éppen nem elvi okokból, megkísérelte a rendiség hatalmának visszaszorítását, bizonyos vereségnek tette ki magát, mint pl. I. Miksa császár, ki évtizedeken át megújított reformjavaslataival sem tudta a birodalmi rendeket magához hajlítani. A magyar rendiség tehát akkor még általános európai jelenség volt, melyen senki fel nem akadt; harca a királysággal ugyanoly formákban folyt le, a rendi dualizmus alapján, mint Európa bármely más territóriumán, azzal a különbséggel, hogy a francia, spanyol, bajor vagy jülich-clevei rendek dualisztikus harca nem járt államukra oly katasztrofális eredménnyel, mint Magyarországra, melynek belső fejlődését a külpolitikai helyzet, a török veszély komplikálta. De egészen más volt a helyzet a XVII. század végén — Fra Gabriele memoranduma 1701-ből maradt reánk —, amikor a mintául szolgáló nyugati államokban, így Francia- és Spanyolországban már rég megtörtettek a rendek, sőt Angolországban is a második forradalom után teljesen kialakult a régi rendiség

helyén az új alkotmányosság, mely nem ugyan a király, de az egész nép érdekében avította el a rendi privilégiumokat, illetőleg tette azokat az egész nép tulajdonává, s ezzel gyakorlatilag a rendi államot mégis csak megszüntette. Az abszolút fejedelemség lassabban, de sikerrel szorította vissza régi ellenfelét a középeurópai területeken is, így a velünk szomszédos németcseh tartományokban, úgyhogy a magyar rendiség, az ő csonkítatlanságra számot tartó privilégiumaival, adómentességével és a jobbágy munkáján alapuló társadalmi és gazdasági szervezetével kezdett immár anakronizmussá válni az idegen, nyugati szemlélő előtt. A kiváltságoknak változatlan fenntartása egyszerre két frontra kényszeríté a magyar rendeket: az uralkodó és a jobbágság ellenében, mely utóbbi, bár ekkor még sok területen, különösen Németországban, távol állott teljes felszabadulásától, mégsem egyedüli hordozója volt immár az állami terheknek. Ehhez járult a harmadik, nagy veszélyeket megnyitható front, melybe a magyar történet legnagyobb katasztrófája, a török korszak emberpusztulása kényszeríté bele a rendeket, e téren valóban a magyar nép képviselőit: a török korszak alatt beköltözött és a visszafoglalás után újra beözönlő nem-magyar népek immár pusztá jelenlétükkel is veszélyeztetni kezdték a magyarság uralmát, azon népét, mely az országot megalapítá, évszázadokon át fenntartotta, táplálta, védte és kormányozta, s még a két legutóbbi században is vérét adta oly bőségesen, hogy épp e véráldozata miatt vesztette el korábbi számbeli fölényét. Súlyosabb helyzetben Árpád óta soha nem volt a magyar nemzet, mint most, számban megfogyatkozva, beköltözött, többnyire ellenséges idegenektől szorongatva, mikor pedig hivatott védelmi szervezete, politikai képvisellete csak avult, rendi fegyvereket emelt és a külföldi abszolútizmussal szemben két-háromszázéves ócska páncélja alig nyújtott többé védelmet. Nemzetiségi és jobbágykérdés dolgában egyképen nehéz volt ez elavult fegyverzetben védekezni az idegen hatalommal szemben. Ezt a helyzetet világítja meg hirtelen villámként Fra Gabriele memoranduma.

A felszabadító hadjáratok végtelen nyomort hoztak a magyarságra, de mégis szerencséje volt a magyar államiságnak, hogy a bécsi kormány államférfiai tehetetlenségükben és szellemi lustaságukban nem tudták kihasználni a helyzet előnyeit. A Lipót féle abszolútizmusnak európai viszonylatbeli alacsonyrendűségét már ismerjük, itt legyen elég arra rámutatnom, hogy a bécsi kormány akcióit most sem elvi szempontok irányították, s ennélfogva átfogóbb, a viszonyokat gyökeresen átalakító szervezési munkához nem is fogott. Mindaz a kormányrendelkezés, melyet Bécs a felszabadító háborúk alatt bocsátott ki, tervezett és megvalósított, s ami végső fokon a Rákóczi-felkelés majdnem évtizedes lázába döntötte a nemze-

tét, éppen nem magas humanisztikus, vagy általános európai meg gondolásokból folyt, hanem csupasz pénzérdekből, az új magyar területek anyagi kihasználása céljából.

A neoacquistica

A bécsi törekvéseknek ehhez képest nem is az alkotmányos kérdés a tengelye: a rendiségnek 1681-i papiroselismerése éppenséggel nem állott útjába a bécsi törekvéseknek, főképen miután az 1687—88-i országgyűlés a királyválasztás és a fegyveres ellenállási jog rendi biztosítékairól is lemondott. Az alkotmányos kérdés miatt nem fájt a bécsi kormányférfiak feje, annál nyugtalanítóbb volt a pénzügyi krízis, mely a háborúk alatt a nagy katonai kiadások, de egyúttal a barokk pompájú udvartartás, nem kis részben pedig a főhivatalnokok tolvajlásai miatt állandóvá vált. A császári pénzügyek már a háború kezdetén is súlyos helyzetben voltak: az előző évek nagy magyar konfiskációi alig hoztak valamit: Wesselényi, Zrínyi Péter maguk is teljesen el voltak adósodva, Nádasdy is eléggé s bár a hitelezőkkel először kegyetlenül bánt a kamara, utóbb mégis sokuknak, valamint a rokonoknak is adtak engedményeket vagy követeléseikkel más jövedelmeket terheltek meg; persze az állami kezelésben a javak maguktól is elolvadtak, úgyhogy 1672-ben a konfiskált javak eladásából csak 35.000 forint jött be, s 1673-ra már csak 30.000-et reméltek. Láttuk már a pápai segélyek apadását is, a magyar terület pedig már az első két-három esztendő háborújában elpusztult, úgyhogy egyszerű rekvirálással nem volt többé eltartható a sereg. A Thököly híveinek adott amnesztia viszont újabb konfiskációnak élénken táplált reményét semmisítette meg, úgyhogy a háború sikereivel, a visszafoglalt terület nagyobbodásával mindjobban befészkelte magát az ötlettelen pénzügyi koponyákba, mint egyetlen reménység: a neoacquistica, a visszafoglalt javak felhasználása. Ezek dolgában már 1684-ben több konferenciát tartanak Bécsben, egy augusztusban jelen vannak Dietrichstein főudvarmester, Badeni Hermann, Königsegg, Kinsky, Harrach, Abele, tehát mindazok, kiknek a magyar alkotmány elleni rohama 1681-ben formálisan visszaverett ugyan, de akik most a háborút kihasználva, az alkotmány megkerülésével próbálják meg egy megszállott területnek nagystílű és könyörtelen kizsákmányolását. Ez a konferencia, melyen a magyar pénzügyek tulajdonképeni szakértője, Kolonics püspök nem volt jelen, elvként kimondotta, hogy a visszafoglalt terület a régi birtokosoknak nem adandó vissza, ezek igényeikkel a békekötés utánra utasítandók, s a területek pénzügyi hasznosítása dolgában két bizottság küldendő ki, az egyik a magyargyűlölő Abele elnöklete alatt.

A neoacquisticának magyarellenes kihasználása tehát oly gondolat, melynél az atyák és ősök: Montecuccoli, Kinsky, Hoher, Abele egész filiatiója világosan megállapítható. A to-

vábbi lépéseknél jelentős szerepe volt annak, hogy a hadsereg, melynek kezébe jutottak először a visszafoglalt javak, teljeséggel képtelen volt azokat úgy kezelni, hogy rajtuk és belőlük az itt harcoló és telelő csapatok eltarthatok lettek volna. A dolog természete szerint, amint a hódítás során a kombatáns sereg előrenyomult, a mögöttessé váló területek iránt a polgári igazgatás nevében az udvari kamara is kezdett érdeklődni, mely már 1684-ben szolgálatába fogadta az érsekújvári hadi élelmezési biztost, Werlein Istvánt és általa próbálta kiterjeszteni jogait az egész visszafoglalt területre. Werlein és a másik kamarai kezelő, Aichpichl jelentései tele vannak panaszokkal a katonai adminisztráció tehetetlensége miatt, mely a császári seregnél hagyományos nagy összeviSSzaságban képtelen az elpusztult területek rendszeres betelepítéséhez hozzáfogni, s ennek folytán adókat sem tud szerezni saját ellátására. Ezek a nehézségek adták az impulzust végre 1687 és 1688-ban a neoacquista új berendezésének kidolgozására, illetőleg egy főbizottság kiküldésére, melynek tagjai: Dietrichstein, Kinsky cseh kancellár, továbbá az osztrák kancellária, az udvari kamara és a haditanács vezetői, végül is Kollonics püspököt bízták meg, mint egy albizottság elnökét, a munkálat elkészítésével.

Kollonics Einrichtungswerkje

Kollonics Lipót gróf ekkor az udvarnál mint a magyar ügyek szakértője vitt szerepet. Horvát családból származott, melynek több tagja a magyar végeken szolgált és a XVII. század elején megmagyarosodott; ő maga Komáromban született, hol atyja főkapitány volt; előbb máltai lovag, majd nyitrai, bécsújhelyi, győri püspök, kalocsai érsek lett, hogy pályáját a Rákóczi-felkelés alatt mint esztergomi érsek fejezze be. Ellenreformációs buzgalma mellett pénzügyi érzék jellemezte, mellyel már Bécs ostromának költségeit is előteremtette. Mint 1672 óta magyar kamaraelnök, rendszerető, pedáns hivatalnok volt, aki főként a hadseregélelmezés titkait tanulta ki s ebben a népekre és államokra ekkor legvégzetesebb dologban is szakértőszámba ment. A magyar rendek ellenzése miatt a kamarát 1684-ben elhagyta, de 1692—94-ben az udvari kamara elnöke volt, Lipót császár nem nagy öröme, aki elismerte ugyan tisztakezü voltát, de csekély képességű, és makacs embernek tartotta. Rá is vonatkozott Lipót azon sóhaja, hogy ha arra gondol, hogy a másvilágon nemcsak a sajátmaga, hanem a főhivatalnokai sáfarkodásairól is számot kell adnia, égnék áll a haja. A főbaj Kollonics ügykezelésében az volt, hogy csak parancsokat adott, de azok végrehajtására sok egyéb politikai és egyházi gondja közt nem volt ideje. A legtöbb bécsi miniszterrel rossz viszonyban volt, különösen a katonákkal, akik tartottak az ő hadseregélelmezési ismereteitől, — a magyarság vele szemben a Wesselényi-összeesküvés leverése óta jogos

bizalmatlansággal viseltetett, egyébként is ismerve abszolutista hajlamosságát. Abszolutisztikus színezet mellett a magyarság háttérbeszorítása, a németiség pártfogolása azon jellegzetes vonások, melyek Kollonics nagy művét, az *Einrichtungswerk*-et elsősorban megfosztották azon nép szimpátiájától, melynek jövőjét akarta vele a harcias püspök megszabályozni.

Munkája a neoacquistán kívül az egész magyar politikai és gazdasági élet megreformálására kiterjeszkedett. A változtatások megkönnyítésére ő is szükségesnek látja, hogy a magyar kancellária rendszeren működő, modern, docilis udvari hivatalá alakuljon; a politikai vezetést ő is a magyar államterületnek több részre tagolásától várja: Budán, Kassán, Zágrábban akar guberniumfélét felállítani, a nádor, Kassán az országbíró, Zágrábban a bán vezetése alatt. Természetesen a Hármaskönyv revíziója is bent van programjában, de közjogi skrupulusai nem igen lévén, inkább az igazságszolgáltatás könnyebbé, gyorsabbá tétele érdekében követeli meg reformálását, s ahol Verböczy műve hiányokat tartalmaz, ott osztrák átvételekkel akar segíteni, így az árvavagyon kezelését illetőleg. Bár sokalja a magyar törvénykezésben a halálos ítéleteket, büntetőtörvénykönyv gyanánt az igen szigorú kínzó vallatást alkalmazó alsóausztriai kódex átvételét ajánlja — ezt latinra fordíttatja, s a fordítás ettől kezdve be is vonul a magyar gyakorlatba mint a *Corpus Juris* egyik függeléke — s vele bevonul hozzánk a torturának rendszeres alkalmazása. Egyházi téren nagyban alkalmazkodik a fennálló viszonyokhoz: elismeri a katolikus mellett, erdélyi mintára, a református és ágostai felekezetek „akceptált” voltát, melyek ugyan az ország alapvető törvényei ellenére jutottak e helyzetükbe; a jövőt illetőleg az 1681. és 1687. évi törvények alkalmazását, s utolsó sorban a király döntését javasolja. Különösen felkarolni óhajtja a plébánosokat, kiknek anyagi helyzetét túrheterlennek látja, aminthogy egész munkálatán végigvonul a szegények, s általában a jobbágyok pártfogásának a gondolata, mely akkor a rendek közt idegen volt, és Kollonicsnál is bizonyára abból a megfontolásból származott, hogy az elnyomott, elszegényedett néptömegeből adók nem kaphatók, hiszen ez a fiskális szempont az, mely az egész munkálatra alkalmat adott.

A Lipót-féle abszolutizmus bűneire mi sem oly jellemző, minthogy Kollonics éppen fiskális szempontból, azaz az egész monarchia és Bécs érdekében követeli a magyarságra halmozott terhek minél gyorsabb leszállítását. Ez a vezetőgondolata a rendes kamarai bevételek, a kontribúció reformjának. Kiszámítja, hogy az utolsó portális szabályozás, 1647 óta a helyzet megváltozott: a 7200 portára eső, egyenként 4 forintnyi adó már 1672-ben 40 forintra növekedett, 1685-ben 4.798.000, 1686-ban 3.568.000 forintot hajtottak be s Magyarország a mostani években is, „mint egy ellenséges ország”, a katonaság disz-

krédójára bízva, minden szabály és rend nélkül, a legnagyobb konfúzióban zsákmányoltatik ki annyira, hogy „lakói, egyháziak, nemesek, polgárok, parasztok naponként halálukat látva maguk előtt, remény és félelem közt várják, mikor lesz vége nyomoruknak“. A hadiadót tehát újra kell szabályozni, de olyképen, hogy az alattvalók és vazallusok elég erősek legyenek viselésére és ilykép „az egész királyság biztos és állandó jólétben tartassék meg“. Magyarország elérte teherviselésének határát, amit bizonyít az is, hogy két ezrednek egyéb dolga sincs, mint katonai végrehajtások eszközlése, ami a legrosszabb eszköz, mert a jobbágy tudja, hogy a katonák mindenét elveszik, házából kiűzik, és hiába sír, jajgat: nyomorékká verik, ennek következtében előre megszökik az executio elől. Hideg tárgyilagossággal említi, hogy legutóbb is Komárom és Fejérvár közt öt falu futott az erdőbe ilyen hírre, kilenc gyermek az úton maradt megfagyva, s valószínű, hogy mind az Öt falu népét is ugyanez a sors érte. Az adókimutatásnál elvként állapítja meg, hogy a magyar népesség ne viseljen nagyobb terheket, mint az ausztriai, kivéve azt, hogy Magyarországon a végvárak fenntartására eddig is portánként 12 napi robot járt, — ezt beszámítva tehát, amikor az ausztriai porta (= négy ház) évi hadiadója 24 forint, a magyaré, a 12 napi robot átszámításával és hozzáadásával 36 forint legyen, ezen felül semmi esetre se emelkedjék. Hasonlóképp osztrák mintának felel meg, hogy főpapok, urak és nemesek is fizessék birtokaik után az adót, egyedül saját nemesi házuk legyen szabad alóla; az egész összeg könnyen elviselhető, mert egy parasztházhoz nálunk 32 hold föld tartozik, ennek értéke 160 forint, s viszont egy ház (= egynegyed porta) adója 9 forint, azaz a birtok értékének 6 százaléka, ami Kollonics szerint méltányos és könnyű adózás.

Egészen a magyar álláspontra helyezkedik Kollonics akkor, amikor az adó behajtási módjánál a katonai közegek eltávolítását követeli és elképesztő részleteket hoz fel a csalás, sikasztás, zsarolás ezerféle módjáról, mellyel a katonai biztosok és kiküldött executiók a magyarok pénzét elveszik és elszámolás nélkül maguknak tartják meg. Az udvari kamara magyar bevétele az utóbbi öt évben csak 2,600.000 forint volt, holott Magyarország legalább 10, de egyesek szerint 20 millió forintot fizetett a behajtó közegeknek. Az egyik vármegyében a kivetetten felül 1800 porcióval hajtott be többet a hadbiztos, a másikban a panaszkodó vármegyei tisztikart elzárta; igen súlyos visszaéléseket követnek el a természetbeliek beszédésénél: a bor akóját másfél forintba számítják be, s maguk ugyanazt a bort 8—9 forintért adják el; a rekvirálási nvugtákat utóbb a falubíróktól ütlegekkel visszaszerzik, számadást nem tesznek, vagy hamisítanak, — s mindez arra a kétségbeesett gondolatra viszi a jobbágyságot, hogy hiszen a török járomban

jobb dolga volt... Menekülni e helyzetből csak úgy lehet, ha a behajtás „a hazai törvények értelmében“ újra a vármegyékre bízatik, amelyek szelídebben és sikeresebben végzik azt, mint az idegen katonaság, melynek egyéb „excessusai“ is, kvártély, beszállásolás, élelmezés dolgában igen nyomják a magyar lakosságot, s Kollonics ezek megszüntetésére is különböző módokat ajánl.

De az anyagi érdek Kollonicsot közvetve kulturális követelésekre is rávezeti: Velence és Hollandia példájából látja, hogy tanulmányok és szabad művészetek, kéziipar, manufaktúrák és a „commercium“ segítik az országot virágzó állapotba, ezért két egyetemet kíván, Budán és Kassán, a jogi és orvosi karon világiakkal, hogy művelt plébánosok, ügyvédek és „sok ezer lelket megmentő orvosok“ képeztessenek ki. A műipar érdekében a céhek kizárólagosságának megtörését ajánlja, a Dunán kereskedelem kifejlesztését és olyan gyáripari ágakét, melyek Magyarországon kedvező feltételekkel bírnak, így török mintára szattyán- és karmazsinbörgyártást: ehhez Fejérvárott a török óta megteremnek a hozzá szükséges fűvek. Belső termeléssel több százezer forintnyi import ára takarítható meg. Gondja kiterjed az egészségügy emelésére is: pestisnél babonás szokások legyőzésére a boroszlói pestisszabályok követését ajánlja, tűzvész megakadályozására a bécsi tűzrendészeti szabályzatot; a boszorkányokat üldöző igazságszolgáltatást egészében eltörlésre ajánlja, aminthogy talán nála jelenik meg először a merkantilizmus szótárának „Polizeiwesen“ kifejezése magyar viszonyokra alkalmazva: az állam érdeke a népességnek rendben, jólétben tartása, s ennek érdekében fejedelmi rendelkezések kiadása.

Mindez kétségtelenül népjóléti követelés és a magyar nemzetiségnek sem ártott volna, de annál feltűnőbb magyarelleenség nyilvánul meg a munkálat főtárgya, a neoacquista berendezésénél. Itt a legnagyobb kérdés, mely csakugyan száz esztendőn át a magyar fejlődést nagyban befolyásolja, a telepítés, az impopulatio, melyhez Kollonics adó- és robotmentességgel akarja a gyarmatosokat becsalogatni, de inkább a németeket, mint a magyart: németnek öt évi, magyarnak csak három évi mentességet ígér, hogy a „királyság vagy annak egy nagy része lassankint germanizáltassék és a forradalmakra és nyugtalanságra hajló magyar vér a némettel szelidítettessék természetes ura és örökös királya hűségére és szeretetére“, — e célból még a vallási kérdéstől is eltekint, s a németektől nem kívánja, hogy katolikusok legyenek. Az új telepések telket és házhelyet ingyen kapnak, a földesúr nem örököl utánuk, robot az acquista és a régi magyar területen egykép heti három nap legyen, mert bár a törvényben (1514) csak heti egy nap áll, mégis sokkal több volt szokásban, úgyhogy e három nap már könnyítésnek tekinthető; a polgári iparúzés érdeké-

ben több földesúri regálét megszüntet, a mezővárosokat a vármegyék hatásköre alól kivetszi, s ezzel új polgári osztály kialakulására próbál életfeltételeket teremteni. Nem feledkezik meg a telepítés anyagi oldaláról sem, mely a földesúrra annyi terhet ró, hogy az uzorakölcsönök alatt roskadoz; már Kollonics is felismeri a kötött nemesi birtok hitelnehézségeit, minek okát abban látja, hogy nincs „Credit“ és fides publica, mert a birtokok és terheik sehol nincsenek összeírva, a káptalannál tett kölcsönvételi bevallások esetlegesek, s ha az egyik káptalán kiadja egy birtokról, hogy nincs adóssága, az más káptalannál nyakig el lehet adósodva ... Itt is ausztriai mintára rendi kezelésben levő telekkönyvek bevezetését javasolja.

Ilyen és hasonló hasznos részlet javaslat nagy számmal található Kollonics művében, anélkül, hogy valódi rendszert nyújtana, melyen végighaladva, az ország csakugyan kiemelkedhetnék akkori nyomorából. Kétségtelen, hogy tervét az abszolút állam, s annak bécsi központja érdekében készíté el, hasonlóképpen világosan felismerhető rajta a magyarság, s ennek képében a nemesség elleni szándék, de viszont az ország anyagi és részben szellemi jóléte dolgában előnyösen különbözik a leopoldi korszak összes egyéb szisztémáitól. Kollonics lényeges pontokban észrevette az elmaradottságot, mely a török korszakból kilépő magyarság arculatján felismerhető volt, s az észrevett bajokon komolyan segíteni akart. Sajnos, felfogása az új, XVIII. század osztrák kormányférfiainál nem érvényesült, ezek nem követték őt sem abban, hogy Magyarország ne viseljen súlyosabb terheket az ausztriai tartományoknál, sem pedig abban, hogy hazánk magában véve is műiparral, manufaktúrákkal ellátandó terület legyen, tekintet nélkül arra, vajjon a magyar gyáriparból haszna vagy kára lesz-e az örökös tartományoknak. Kollonics új területen, sok ismeretlenségben tapogatózott, mikor Magyarország felsegítésére e tervet megalkotta, s bár kezét a magyarság iránt jóakarattal nem vezette, mégis ha egyszer elfogadta azt az álláspontot, hogy Magyarország a leopoldi monarchiának egy része, akkor a logika is megkívánta, hogy e nagykiterjedésű „örökös tartomány“ anyagi jólétének emelésével is törődnie kelljen, éppenúgy, mintahogy a bécsi kormány a régi, cseh-német örökös tartományok jólétével is törődött. Az egész monarchia érdeke, mondja Kollonics, hogy minden tartománya önmagát eltartsa, ezért kell Magyarországot is önmaga eltartására képessé tenni: „benépesíteni és gazdaggá tenni, katonasággal, várakkal, jövedelmekkel, regálékkal ellátni“, amire szerinte érkezett az utolsó pillanat, mert a nyomor és konfúzió folyton növekszik, s valóban csak gyors és erélyes királyi akarat segíthet.

A munkálatot a főbizottság letárgyalta, de nem találta egészében végrehajthatónak; az adómérséklés és az emberie-sebb behajtási mód egyáltalában nem tetszett neki, Kinsky gróf

pedig, aki francia mintára már többé-kevésbé hitetlen ember volt, fellépett a főpaptól származó terv ellen, s vele szemben az abszolutizmus erősebb hangsúlyozását követelte, az egyházi ügyeket is erősebb királyi felügyelet alá akarta helyezni. Leginkább fel volt háborodva a hadbiztosok feje, a „General-kriegskommissár“ Carafa, aki személyes támadást látott a hadbiztoság bűnei leplezésében; a döntés elhalasztása érdekében azt ajánlotta, hogy a porták új rektifikációja előtt — ami már évtizedes tengeri kígyó volt — semmi ne történjék. Kollonics ebben a helyzetben, Carafával szemben legalább a magyarok támogatását nyerhette volna meg, de rapszódikus modorával ezt is elrontotta, amikor 1689 közepén önhatalmúlag rendeletet adott a vármegyéknek: ezek jelentsék be neki az 1683 óta területükön elkövetett katonai rablások adatait (hogy Carafa ellen felhasználhassa azokat), továbbá a neoacquistának nyilvános árverésen leendő eladásáról és új telepések beköltöztetéséről is rendelkezett; Esterházy nádor és Széchenyi György esztergomi érsek tiltakoztak e jogtalan beavatkozás ellen, s ily előzmények után a magyar urak egy pozsonyi konferenciája, mikor végre eléje terjesztették a Kollonics-féle munkálat kivonatát, az egész tervezetet elvetette. Maga Kollonics, épp mikor védenie kellett volna munkálatát, a döntő harc elől kitérve, Rómába ment, s így az egész munka, egyes kis részleteket kivéve, mindörökre végrehajthatlan tervezet maradt.

Nehéz eldönteni, hogyan alakult volna a századforduló, ha Kollonics javaslataiból legalább az adómérséklést és a katonai kihágások megszüntetését végrehajjták; annyi azonban bizonyos, hogy ez volt az egyetlen terv, mely felismerve a belső bajok, nyomor és elnyomás, elkeseredés borzasztóságát, az utolsó pillanatban próbálta levezetni azokat, nem sokkal a kitörés előtt. Kollonics érdeme, hogy szemébe mondta a bécsi kormánynak, hogy ily módon lehetetlen tovább kormányozni, — ez azonban már többször kimutatott tehetetlenségével továbbra is meghagyta a magyarság nyakán az elnyomást, melyet az már sokáig alig viselhetett. Itt elsősorban számba kell vennünk a katonai elnyomást; ezt évről-évre nagyszámú seregek gyakorolták, nyáron a déli, új részeken, telente Pozsonytól Nagyszebenig szinte minden lakott helyen. Az embertelenségek tömegét, melyet két évtizednél tovább szenvedett a magyarság, lehetetlen leírni, s egyes esetek helyett is legyen elég egy császári tisztnek, a már említett Flámitzer hadbírónak tanuságtétele, aki császári zsoldban írt félhivatalos munkájában így emlékezik meg a magyarság szenvedéseiről: „Magyarország tele van a német katonaság szörnyű zsarolásával, telhetetlen exaktióival, teljes önkénybe menő arcátlanságával, embertelen összeütközésekkel, úgyhogy ily erőszakosságok és barbár könyörtelenségek leírásával könyveket lehetne megtölteni. Nem allegorice vagy példaként, de valóságban is oda-

jutott a magyarság a német katonaság elnyomása alatt, ahova Tacitus szerint a íriszek: előbb ökreiket, azután földjeiket, s végül feleségük és gyermekeik testét kénytelenek eladni barbár rabszolgaságba; — hogy magukat a német rabságból kiválthassák, gyermekeiket a töröknek adják el, s a német katona nem kérdi, honnan a pénz, mert hiszen a kegyetlen töröknél is kegyetlenebb. A főparancsnokok maguk is a leggonoszabb kihágásokra adnak katonáiknak botrányos példát; a legkisebb csapat vezetője is állását aranybányának tartja, tőkét gyűjt és az alattvalók véres verejtékéből mérhetetlen fényűzésben éli. Mindegyik őrség tisztje külön vámhelyet állít fel, útleveleket ad ki s követel, jurisdictiót gyakorol, vasba ver, botoz, elképzelt kegyetlenségeket követ el, mintha a magyarok háborúban elfogott rabszolgák volnának; a fiskus jogait, a regálékat ezek a „katona urak“ bitorolják, konfiskálnak, birtokokat bevonnak, nem törődve királyi amnesztiával, sőt haláleset alkalmával a királyi jog ürügye alatt egyenes leszármazótói is elveszik jogos birtokát. — Vagyonnak és életnek ekkora bizonytalansága az, melyet az akkori politikai és gazdasági viszonyok mögé el kell képzelnünk háttér gyanánt, ha ugyan el tudjuk képzelni egy ilyen, idegen földön éveken át garázdálkodó zsoldos hadseregnek magatartását a fegyvertelen lakossággal szemben.

Osztrák hatóságok telepítési akciója

Kollonics tervének bukásával az újonnan visszakerült terület igazgatásán tovább vitatkozott a bécsi udvari kamara és a hadsereg, de ami szervező munka történt, mégis az előbbitől származik. A bécsi kamara patronátusa alatt mindjárt Buda visszavétele után megalakult a budai kamarai adminisztráció, függetlenül úgy a magyar kamarától és kancelláriától, mint a íóhadbiztosságtól is. Feladata ez új szervezetnek az egész neo-acquista-földön a viszonyok megismerése, a birtokok feljegyzése, adó behajtása, harmincad-, vám-, sóhivatalok berendezése s általában gazdasági kiaknázása. A budai központ alatt közép- és alsóhivatalok egész sora létesült, igen nagyszámú személyzettel, csak Budán az inspektorátusnál, ellenőrök, harmincadosok, a hús-, bormérés, szőlők, halászat provizorai, erdőmester, építész, sótisztok, számtisztok. Külön kamarai tiszttartókat kapott Esztergom, Érsekújvár, Vác, Hatvan, Eger, Karánsebes, Siklós, Szolnok, Szeged, Veresmart, Földvár, Sziget, Kaposvár, Pécs, Kanizsa, Babocsa, Légrád, Baja, Palánka, egészben több száz új hivatalnokkal, ami több volt, mint a királyság összes eddigi, vármegyei és központi hivatalnoka, de köztük alig 3—4 magyar, a többi mind a bécsi kamarától leküldött, vagy a hadseregtől átvett német, akik persze az új viszonyok közt eredményes munkát alig végezhettek. Bár főfeladatuk volt telekkönyv számára összeírni a birtokokat, lelkeket, házakat, ezzel a munkával csak egy magyar inspektor, a

Dunántúl dolgozó Nagy készült el. Ehhez képest a pénzügyi eredmény is sovány volt: 1686-tól 1697-ig mindössze 1,500.000 forint folyt be, ebből tiszta jövedelem 1,170.000, azaz kevesebb mint a vármegyei igazgatás alatt egy esztendő adója; a sójövedelemből külön bejött évi 300.000 forint. A hivatalnokok főfoglalkozása saját eltartásuk biztosításán kívül a hadbiztosokkal folytatott harc volt, nehogy ezek vegyék el a szegény nép élelmét és állatait, továbbá a neoacquista-terület hasznosítása vagy pénzzététel, vagy betelepítés útján. Ezen munkálat vezetésére Bécsben állandó bizottság alakult, mely 1690-től 1707-ig viseli a neoacquista nevet, s amely az eladás céljából a birtokok és fölszerelések becsúárát egy 1696-i királyi rendelettel szabályozta. A lakatlan vidék eladása a Rákóczi-felkelés előtt nehezen ment; egyes nagyurak, magyarok és idegenek, inkább adománybirtokokat kaptak több-kevesebb pénzfizetés mellett, régi birtokos nemes családok tagjai csak nagy nehézségek, pörösködések árán, s ekkor is készpénzfizetés mellett jutottak ősi birtokaik egy részéhez. Állandóbb hatású eredményt inkább csak a városok betelepítésénél értek el. Egyes városokba a királyi had bevonulásával együtt jött be a kamarai biztos is, aki összeírta a töröktől elhagyott, többnyire faházakat; Egerben pl. 880 ház akadt, ennek fele még évekkel az 1687-i visszafoglalás után is lakatlan: 1690-ben van itt 112 magyar ház, 42 német, 35 rác, 50 új keresztény, azaz ottmaradt és a keresztiséget felvett török. Eger és egyéb városok példája mutatja különben, hogy a visszafoglaláskor mégis belekerült a magyar ethnikumba valamelyes új török vér, pl. magában Egerben az új lakosságnak majdnem egyötöde: 1400 lakosból 300, török. Az új lakosságot az egri kamarai biztos, Fischer Mihály, érelyesen megvédte előbb a hadsereg, azután a vármegye ellenében, kijelentve, hogy a neoacquista-területen minden város királyi szabad város, de ezt a thesisét már nem tudta fenntartani az egri püspökkel szemben, aki mint földbirtokos végre is az 1694-i egyezményben érvényesítette régi jogait, robot helyett censust, pénzfizetést állapítva meg, s eretnekeket és zsidókat kizárva a polgárjogból. A polgárság szabad költözködése és hatóságválasztási joga megmaradt, a bíró mellé, az új nemzetiségi viszonyokkal számolva, évi 4—4 magyar és német tanácsost választottak, a rácok és a törökök a hivatalviselésből kizárattak. A gyors fejlődésre jellemző Egerben, hogy a lakosság száma új, főként magyar és német jövevényekkel, az 1690-i 1400-ról 1700-ban már 5000-re szaporodott fel.

Ugyancsak a kamarai hatóság vette kezébe Pécs helyreállítását és pártolta a lakosságot a pécsi püspök földesúri igényeivel szemben, egyúttal azonban a város elnémetesítésén is dolgozott, úgyhogy mikor a város és a püspök közt a bécsi berendezési-bizottság előtt 1702-ben egyezmény jött létre, s eszerint Pécs püspöki és egyúttal káptalani város lett, viszont

kimondatott, hogy a kanonokok németek legyenek és a városban német iskolák tartassanak fenn. Utóbb a földesúri joghatóság teljesen a pécsi püspöké lett, s a század első felében egymást felváltó idegen püspökök: Nesselrode gróf, Thurn gróf, majd a Rómában élt és Pécsen meg sem látott Cienfuegos bíbornok alatt heves harcokat folytatott a város a földesúri elnyomás, valamint a vármegye ellen, mindegyre a helytartótanácshoz s a királyhoz folyamodott, míg végre 1780-ban szabad királyi várossá emeltetett. Székesfejérvár új berendezését is e neoacquista-bizottság készítette 1689-ben, feltűnően követve a Kollonics-féle elveket: a város megkapta a nagyjövedelmű regálékát, úgymint a piacvámot, malmot, sörfőzést, részben a bormérést és a téglakemencét; fakémények eltiltattak, *tűzoltás* megszervezése rendeltetett el, s kilátásba helyeztetett, hogy miután Magyarországon úgyis az ausztriai rőf és font fog elfogadtatni, tehát Székesfejérvár már most fogadja el ezeket. A választott főbíró és tanács büntetőbíróságától a felebezés a budai kamarai igazgatáshoz ment, s végrehajtás is csak ennek engedélyével volt foganatosítható, azaz a város egyelőre nem kapta vissza szabad királyi jogait, s a bécsi kamara hatósága alá került, — népessége természetesen német volt. Esterházy nádor 1696-i felterjesztése, mely szerint Buda, Pest, Esztergom, Fejérvár újból szabad királyi városokká teendők, eleinte csak kitérő választ nyert, míg végre 1703-ban megkapták az új korszaknak megfelelően átalakított privilégiumaikat, a regáliák nagy részét, az örökös nélkül meghalt polgárok utáni örökösödést is megkapták, ügyeik fellebbvitelére ismét a tárnoki szék jelöltetett ki, de a „*jus armorum*“, a fegyver joga megváltására, mint eddig, ezután is nagy összeg fizetésére köteleztek. Miután ebbeli tartozásaikat lerótták, Eleonora királyné 1711-ben végkép felszabadítá őket a kamarai hatóságtól, mely tehát húsz évnél tovább tartotta kezében e városok fejlődését. Hogy nem nagy eredménnyel, azt Pest példája mutatja, hol a gyarapodás rendkívül lassú ez időben, és inkább falusi, mint városi jellegű. Az első telepések Pesten az olasz katonai, várépítő mérnököktől behozott ausztriai kőművesek voltak; az első években a kamarai adminisztráció adott új bevándorlóknak telekleveleket: 1687-ben 17-nek, közte csak 4 volt magyar (az egyik Sótér Ferenc szolgabíró, később pestmegyei alispán), 1688-ban 11-nek, közte 5 magyarnak, 1692-ben 33-nak, közte 16 magyarnak. A városnak 1696-ban mindössze 228 háza van, ebből 10 tanácsosi, 4 nagy, 46 kicsiny, 168 apró, benne lakik 342 családfő, házzal bír ebből 192, lakbért fizető napszámos 65, nem fizető 27, nemes és katona 36; az összes lakosság száma legfeljebb 1500—1800 lehetett, bolttal bíró kereskedő csak 3, vásáros 1 és 3 bolt nélküli kereskedő, azonban aránylag nagyszámú iparos: 93, közte 10 szabó, 7 szűcs, 4 varga, 4 csizmadia stb., akik iparűzés mellett a szegény magyar vidék-

ken élő szokás szerint inkább mezőgazdaságból tartották el magukat, bár a város földjei rosszak, homokosak voltak és így nagy volt benne a szegénység. Ehhez járult, hogy a dunai halászatot a fegyverváltság lefizetéséig a budai kamarai adminisztráció bírta, az átvonuló katonaság, sőt egyes futárok is sok kárt okoztak, legázolva a vetéseket, élelmet elvéve, lakosokat ütlegetve. Az akkori kis falunak, melyet Pestnek neveztek, 1703-ban is csak 342 háza van.

Bizony szegényes, kisméretű, falusias étellel kezdték középkori nagy városaink az új életet a bécsi kamara gyámkodása alatt, melyből a bécsi kormánynak több haszna volt az adó behajtóinak, a hivatalnokoknak eltartása, a regálék ideiglenes kihasználása útján, semmint a szegény gyámoltaknak maguknak. A bécsi központi hatóságok még ott sem tudtak új életet elővarázsolni, ahol ez érdekük lett volna és szívesen tették volna.

A magyar nagybirtokosok akciója

Az újjáépítés sokkal nagyobb lendülettel járt ott, ahol azt a nagybirtok végezte, melynek anyagi helyzete ebben az időben nem igen engedte meg a kormány tétlenségét utánozni. A XVI. és XVII. század nagy gabonakereskedelmi konjunktúrája ekkor már emlékből is alig élt: a felszabadító háborúk hadseregeinek élelmezésénél a magyar nagybirtokosok alig játszottak szerepet, hiszen a katonaság maga vette el a föld terményeit, egyenesen a termelő paraszttól, s amennyiben a bécsi kormány utána szállított élelmet és takarmányt, ezt inkább az ausztriai tartományokban vette és nagy költséggel hozta át a magyar hadszíntérre. Ugyanekkor, I. Lipót korában figyelhető meg a nagybirtokos főnemeseknek a városokba, elsősorban persze Bécsbe való átköltözése: a cseh, német-ausztriai várak elárvulnak, a főúr udvari élethez szokik bécsi vagy prágai palotájában, s birtokára legfeljebb nyári tartózkodásra megy ki ezentúl. Mindebből: a földesúr távollétéből, városi életéből, mely nagy költséggel jár, természetesen következett, hogy a birtokon maradt gazdatisztek és hivatalnokok mindent megtesznek a jövedelmek emelésére, hiszen a földesúr is folyton pénzért sűrgeti őket; — a földesúr és jobbágyság közt ezzel minden személyes kapcsolat megszűnik, a régi pátriarkális viszony helyébe a gazdatiszt szigorú, ellenőrizetlen, nem egyszer kegyetlen uralma lép, aminthogy ekkor, a XVII. század 70-es, 80-as éveiben kezdődnek a cseh parasztlázadások, melyek folyton megújulva Mária Terézia nagy jobbágyvédelmi akciójához vezetnek. Magyarországon itt is lassúbb a fejlődés, a nagybirtokos még váraiban ül, de anyagi helyzete így is folyvást rosszabbodik, mert a folytonos felkelések, háborúk, a Kárpátokban a kereskedelmi utakon elszaporodott és ki nem irtható rablóbandák miatt terményeit alig tudja pénzzé tenni, már pedig jövedelmeit a jobbágyoktól, de saját allodiumáról

is leginkább terményben kapja. A közvélemény még mindig azt tartja, hogy a föld a vagyon alapja, s csakugyan, ha pénz nem is, de tekintélyt, politikai hatalmat még most is csak a nagybirtok ad tulajdonosainak, úgyhogy a nagyurak továbbra is a régi földésséggel gyarapítják birtokukat, nem véve észre, hogy minden új birtok csak deficit forrása lesz számukra. Ez volt a szerencsétlensége Wesselényi nádornak és feleségének, Széchy Máriának, akik folyvást új birtokokat szereztek, ezek vételárára több százezer forintnyi kölcsönt vettek fel, mire gyakran 10% kamatot kellett fizetniök, úgyhogy a birtokok terménygazdálkodása, rossz gabonaárakkal, a kölcsön kamatait sem hozta meg, s így a politikai hatalmi célból történt minden ily új vétel csak mélyebbre süllyesztette őket adósságaikban. Az igazi nagy szerzők, Szelepcsényi György és Széchenyi György esztergomi érsekek, felismerték a helyzetet, s Kollonics megfigyelte, hogy ők nem maguk kezelték birtokaikat, hanem bérbeadták azokat, termeléssel és a termények eladásával nem törődtek és megelégedtek a pénzben fizetett bérösszegekkel. Mivel pedig takarékosan éltek, s nem követték az akkori urak pompás életmódját, évenként átlag 100.000 forintért új birtokokat vettek, de ezek már nem deficit források voltak számukra: az új birtokokat is bérbeadták, s maguknak csak a könnyen pénzzé tehető jövedelmeket tartották meg, a bormérést, az ingyenmunkát, néhol a tizedeket. Ez a magyarázata, hogy míg a világi urak folyvást adósodtak s igen gyakran teljes bukással végezték gazdálkodásukat, addig e két öreg főpap százezreket hagyott végrendeletében és adott már életében egyházi és iskolai célokra.

A birtok jövedelmezőségén meliorációs politika alig segíthetett, bár ennek további kísérletei is megfigyelhetők majorok létesítésében, földek trágyával javításában. Esterházy Pál 1680-ban svájci teheneket hozat be, darabjáért 100 forintot fizet, aminek azonban csekély nemzetgazdasági jelentősége volt, hiszen sem ekkor, sem a következő században nincs az országban tejfogyasztás, a tehént húsáért, nem pedig tejelésért tartják. A fogyasztás és eladás krízise az akkori háborús és társadalmi viszonyok közt kétségtelenül megoldhatatlan volt, s ha mégis azt látjuk, hogy a nagyurak versenyfutást végeznek a neoacquista-birtokokért, s azokat megszerelve nem hogy tönkremennének, hanem inkább most szerzik meg vagyoni alapjait a nálunk ez időben, majd a Rákóczi-korban és utána kezdődő barokk nagyúri életnek, akkor ennek okát a jobbágy szolgáltatásainak megváltozásában kell felismernünk.

Az új szerzemény benépesítése

A neoacquista-területre telepített jobbágy sorsa, jogi szempontból tekintve, sokkal jobb volt, mint a királyságbeli régi jobbágyoké. Új telepítésről lévén szó, földesúrhoz való viszonyát többnyire egyezmény szabályozta, melynek értel-

mében helyzete a Verbőczy-megszabta jogtalanságból kiemelkedve, közelebb jutott a bérlő helyzetéhez. Míg korábban a robotmegváltás csak a mezővárosok irigyelt privilégiuma volt, addig ezzel most kis falvaknál is találkozunk, még pedig úgy, hogy a jobbágyok fejenként vagy pedig községenként, egyben, summázva váltják meg pénzzel robotjukat, s ezzel a jobbágyrobotnak legtöbb visszaélést megengedő, legkevésbé emberi vonásától szabadulnak meg. A földesúr termény és munka helyett pénzt kíván tőlük, főként ott, ahol sajátmagának nincs allodiális földje, majorsága; már pedig a neoacquistán nincs sok értelme majorságnak, a földesúr távol lakik és egyelőre, a háborús időkben, szándéka sincs ideköltöznie és kastélyokat építenie. A 47.000 holdnyi ozorai uradalomban, melyet hosszú pörösködés után az udvari kamara ellenzésének legyőzésével és a fegyverjogváltás lefizetésével Esterházy Pál herceg váltott magához, egész községek új, magyar lakossága „nem örökös jobbágy, — ki nemes, ki szabad legény“, bármikor elköltözhet, házát, földjét, réjtét, szőlőjét eladhatja, csak maga helyett külső lakost állítson, mert különben az első három esztendő ingyen életét, amikor minden szolgáltatás alól szabad volt, meg kell térítenie. Az uradalomhoz tartozó Pincehelyt előbb rácok szállták meg, akik azonban elköltöztek s helyükben már 1695-ben Esterházytól betelepített 101 magyar gazdát találunk, akiknek a korhoz képes feltűnően gazdag állatállományuk van: 212 ökrük, 62 lovuk, 162 tehenük. Az 52 napban, tehát szokatlanul emberségesen megállapított robotot napi $III\frac{1}{2}$ pénzben váltatja meg velük a herceg, holott, mint Kollonics-tól is tudjuk, Ausztriában ekkor 30 krajcár volt egy robotnaváltásáért; a pincehelyiek és velük az uradalom több más községe az 52 napi robotért csak 6 forintot fizetnek; census az egész falura 100 forint, azaz egy házra ekkor egy forint esik; ezenkívül a termés kilencedét, s a pécsi püspöknek a tizedét tartoznak szolgáltatni. Vannak „örökös jobbágyoknak“ nevezett falvak is, ezek robotváltásában valamivel többet, pl. 8 forintot fizetnek; a lakosok közt sok a protestáns is, akiknek azonban a herceg a prédikátortartást bár nem engedi meg, de megakadályozni sem tudja.

Nagyurak, sőt városok és vármegyék is nagyban telepítettek már, amikor a neoacquista-bizottság Lipóttal 1701-i rendeletét kiadta, mely az új telepéseknek általában három évre mentességet ígér adó, vám, beszállásolás alól. Ez a gyakorlat akkor már mindenütt, a régi vármegyei területen is állandó volt, mindenütt így kezdődött meg a telepítés; egyes vármegyék, így Szabolcs 1690-ben, Ugocsa 1698-ban és 1699-ben, Győr 1700-ban, Abaújvár 1702-ben ily ígéretekkel csalogatják az embereket, hogy elpusztult, deserta falvaikban új házakat építsenek, vagy a romokban levőket kijavítsák és benépesítsék. Ezek a rendelkezések nagy népvándorlást indítanak meg,

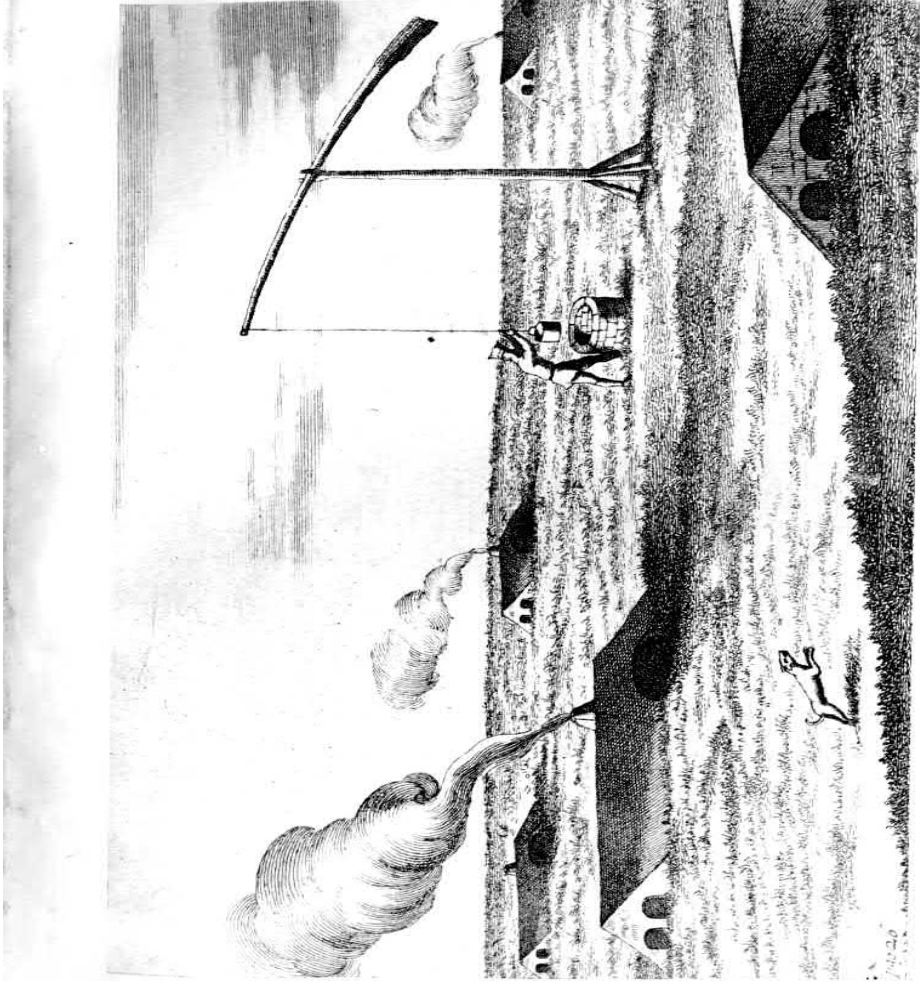
melynek során a már nagyon is felszaporodott hullámzó rétegek, szökött jobbágyok, volt végvári katonák, volt kurucok egy része talál, egyelőre, rendezettebb viszonyok közt való megélhetésre, másrészt pedig megindul, az ígéretek hatása alatt, az örökös tartományok szomszédos részei szegény népének bevándorlása hozzánk. A morvaországi hatóságok már 1699-ben fellépnek e mozgalom ellen, elpanaszolva, hogy jobbágyaik házukat és udvarukat elhagyva, asszonyukkal és gyerekeikkel „csapatosan“ mennek át a szomszédos magyar királyságba, hogy ott megtelepedjenek.

Mindez bizonyítja, hogy az új betelepítés már korán, még hozzá azon hatóságtól függetlenül indult meg, mely pedig a visszafoglalt területek berendezését kizárólagosan saját feladatának tekintette, s ebből a magyar hatóságokat tervszerűen kizárta. A bécsi kamara és az „Einrichtungs“-bizottság csak megnehezítették a telepítést minél nagyobb fegyverjogválság, jus armorum, jus Turcicum követelésével, mely alól azokat sem mentesítették, akiknek sikerült ősi jogukat kimutatniok. Kisnemes számára nehéz, szinte lehetetlen volt ily birtoknak átvétele, nem lévén a fegyverjogválságra sem tőkéje, sem pedig kölcsönvétel lehetősége. Viszont a nagyurak nemcsak kölcsönt vehettek fel, hanem adások is maradhattak, vagy pedig a lefizetendő összeg egy részét beszámíthatták saját szolgálataik jutalmául. Így érthető, hogy a neoacquista-terület betelepítése már ekkor is, a Rákóczi-felkelés előtt, leginkább a nagybirtok mint gazdasági üzem kereteiben megy végbe, egy-egy császári tábornok vagy magyar főúr végeláthatatlan területet vesz birtokba, anélkül, hogy ezt a komplexumot bárhol is tartkítaná, megszakítaná kisebb nemesi birtok vagy városi terület. Schlick Lipót tábornok Hódmezővásárhelynek a török korszak második felében kialakult óriási pusztaságait „000 forint fejében kapta meg, övé volt Csongrád is 19 faluval és sok pusztával, ezenkívül birtokos Heves megyében is. Salm Károly herceg a hatvani uradalom ura lett, melyet magyar közép-nemes, Ottlik György igazgatására bízott a jobbágyok nem nagy öröme. A legnagyobb birtokszerző a legnagyobb politikai hatalom tulajdonosa volt, Esterházy Pál nádor, aki már a visszafoglalás előtt is szép birtokokat vett: a Gyulaffy-örökösöktől Csobánvárárt s vele tízezer holdat, a Lisztiektől Köpcsényt, a lefoglalt Nádasdy-javakból is sokat, így Nádasdy Ferenc vejétől, Draskovics Miklóstól és a kamarától, mely utóbbinak e birtokokért 205.000 forintot fizetett; 1676-ban megvette Montecuccoli zálogbirtokát, Kapuvárt, 1702-ben a kamarától Szarvköt, 1704-ben a Széchy—Kéry-örökségből Kabolodot, de mindezt felülmúlják a neoacquistica-szerzeményei: Kaposvár, Ozora, Koppány, Tamási, Simontornya százezer holdon felüli uradalmi. Ugyancsak a család egyik tagjának politikai hatalma lendített fel egy eddig közép-nemes családot

is e könnyű birtokszerzés idején a főnemeselek legelső soraiba: Zichy István, Lipót első korszakának magyar kamaraelnöke alapítja meg a Zichyek nagyságát, az oroszvári és lébényszentmiklósi birtokhoz megszerezvén előbb Vásonkő-Adony, majd 1686-ban a Balassa-féle Divény-uradalmat; a visszafoglalás után Zichy-kézre jut az ú. n. komáromi várbirtok, mely II. Mátyás egy rendelkezése szerint a mindenkori komáromi kapitányok zálogbirtoka lett volna, de már Esterházy Miklós és egy Zichy Pál győri kapitány megszerzik azokat egy Kollonics-tól, amikor még a birtokjog, a török hódoltság miatt, alig volt érvényesíthető; Budavára visszafoglalása után a Zichyek lesznek valóságos urai e komáromi várbirtok hatalmas testének: Óbudának és majdnem egész Pilis vármegyének, benne Szentendre, Budakeszi, Tök uradalmaknak.

A megújuló főnemesség

Általában e nagy változást, melyet a török impérium megszűnése jelent, a főurak és néhány középnemes-család tagjai kísérik leginkább éber figyelemmel; ez a főúri osztály, melynek, mint tudjuk, főnemesei volta alig nyúlik vissza két-három nemzedékre, az emelkedésben lévő új családok friss életerejével próbálja az országot megszervezni, s ehhez természetesen saját birtokába venni. A századfordulón ez a fiatal arisztokrácia nagyfokú vitalitást tüntet fel, s igen tévedne az, aki benne kiöregedő, vén családok tehetetlenségét akarná keresni. A magyar főnemességben még érezhető ekkor a homo novusok élénksége, vállalkozó szelleme, mely megmagyarázza a Rákóczi-felkelésben, s utána a végleges új berendezésben játszott nagy szerepét. Igaz, külsőleg, cím és rang dolgában ez a főnemesség kezd a bécsi szokásokhoz idomulni: a bárók osztálya többé semmi kapcsolatban sincs, még névleg sem, az országbárával, ehelyett ausztriai mintára liber báróknak nevezik magukat, azaz freihereknek; az utolsó igazi magyar báró, liber nélkül, a labancgenerális, Ebergényi László volt. A grófi cím szintén áthasonul a német gyakorlathoz, eltérve a régi magyar tradíciótól: míg ugyanis a grófi cím régebben valamely birtoktól származott, amelynek „szabad és örökös comes“-évé lett az illető család, addig most birtok nélkül, tisztán a csupas grófi címet adományozzák; az első ily német mintára való grófi címet Bethlen István kapta, 1623-ban; viszont az utolsó örökös grófságok, még a birtokkal kapcsolatban, a Wesselényiek murányi (1646), a Lisztiek köpcsényi (1655), I. Rákóczi Ferenc sárosi (1664), a Koháryak csábrági (1685) grófsága. De Lipót korában nemcsak egy csomó ily birtoktól függetlenített grófi címmel találkozunk, így az 1676-ban grófosított Zichyekkel, hanem szintén külföldi, spanyol-német mintára, a hercegi cím adományozásával is. Míg korábban a római szent birodalmi hercegséget erdélyi fejedelmek politikai szükségszerűségéből kapták meg, most 1687-ben Esterházy Pál bécsi udvari

Rác telep Szlavóniában a XVII. század végén.

*RÁC TELEP SZLAVÓNIÁBAN A XVII. SZÁZAD VÉGÉN.
Edward Brown, a Brief Account of Some Travels in Hungária...
című útleírás 1685. évi londoni kiadásából. A török hódoltság
alatt élő szláv népek jellegzetes földalatti kunyhóit ábrázolja,
Pozsega és Valkó megyékből, tehát régi magyar területről,
melynek ekkor vegyesen horvát-rác telepei lehettek. A gémes-
kút a magyar alföldi életforma hatása.*

módra lesz herceg, spanyol szokás szerint elsőszülöttséghez kötve családjában e cím öröklését. Szintén külföldi szokás vonul be az 1687 : IX. törvénycikkkel, mely mágnások számára, nehogy birtoktestük sokfelé szakadjon és elidegeníttessék, megengedi végrendeleti intézkedéssel hitbizomány létesítését és az elsőszülöttségi öröklődés behozatalát. Mindez azonban, bármennyire külföldi átvétel is, egyelőre tősgyökeres magyar főúri családok anyagi erősítését szolgálja: főuraink ekkor még sokkal közelebb állnak a magyar fajból, a magyar középszerűségből való kiágazásukhoz, semhogy közöttük ú. n. aulikus érzelmi kapcsolatok kinőhettek volna. A Thököly- és Apaffy-ellenes urak éppúgy magyarok, mint a keletmagyarországiak, s katolikus és protestáns közt a vallás, de nem a nemzeti érzés tesz különbséget. Ezért fogjuk látni, hogy gyökeres nyugati grófok, Esterházyak, Forgáchok visznek szerepet vezető helyeken a Rákóczi-felkelésben. Csakis a felkelés leverése után fejlődik ki Bécshez szító, anyagilag és szellemileg egyaránt Bécs után igazodó, attól függő „aulikus“ főnemesség.

A bécsi kormány, megakadályozván a neoacquista-területnek magyar közigazgatásba adását, nem annyira a vármegye hatalmától tartott, mint inkább azt akarta kikerülni, hogy e területeket megszervezze e mozgékony, vállalkozó szellemű, magyaros érzésű főnemesség. A vármegyétől nem sokat kellett tartania, hiszen még a Rákóczi-korszak után is egy-egy alföldi vármegye 8—10 tekintélytelen köznemesen kívül a két-három mammut-nagybirtokos képviselőiből, jószágigazgatóiból állott, s ez utóbbiak adtak tekintélyt a vármegyének. De viszont vármegye nélkül a főúr sem érvényesülhetett, az ő politikai életformája is a vármegyétől kifejezett rendiség volt. Innen a bécsi hatóságok törekvése a vármegyei élet helyreállításának halogatására és lehető megakasztására. Ennek szolgálatában lépett a bécsi abszolutizmus a szerb, rác nép pártolása útjára, amely út a magyarság anyagi és kulturális birtokállományának legsúlyosabb sérelmére vezetett, végső fokon pedig a trianoni katasztrófában a szerb követelések realizálására.

A rác beköltözés

Emlékezünk a korábbiakból, hogy a török hódító kíséretében mint nyomultak be félnomád délszlávok, rácok az elhagyott magyar területre, ahol szabadon élhettek cigánymódra sátraik alatt, halászat, vadászat, lopás, tolvajlásból, s alkalmilag a török irreguláris katonaság kereteiben háborúból, a magyar végvidékek kirablásából. A visszafoglaló háborúk zivatarra várakat és városokat pusztított el, s annál könnyebben, feltűnés nélkül törölte le a magyar földről a félnomád rácok sátrait, földbe ásott putrijait. Az új telepések csak elenyésző csekély mértékben voltak a régi sátorozók utódai, új nagy tömegek beköltözéséről biztos tudomásunk van. A császári seregek délfelé nyomulásukkor érintkezésbe jutot-

tak az ősi délszláv területtel, a Duna és Száva folyamától délre, ahol a rácok a török iga alatt nagy elnyomásban éltek. Csak természetes, hogy rája sorsuktól szabadulni iparkodtak, s egymásután jelentkeztek vezetőik a császári tábornokoknál, hogy magyar területre szállíttassanak, minek fejében hajlandók voltak a török ellen fegyvert fogni. Az első ily szállítmány, Novak Petrovics alatt, 4892 lélek, 1686-ban érkezett a Szerémségbe, ahol két elhagyott falut szálltak meg, s a következő évben Petrovics kapitánysága alatt Carafa seregében harcoltak. Ez volt a kezdete az új szerb invázióknak, mely végül is, napjainkban az ezeréves Magyarország déli részeinek Belgrád uralma alá hajtásához vezetett. E több százados processzus egész szellemére jellemzően kikötötte Petrovics, hogy magyar kapitányok alatt ne szolgáljanak emberei, a „magyarokat nem szenvedhetik, mert eddig a magyar nemzet rosszul bánt a rácokkal”⁴, — persze természetes is volt, hogy a magyar végváriak eddig „rosszul bántak” a rácokkal, kik a török elővédjeként és nyomában pusztították a keresztény területeket. 1687-ben Miksa Emanuel bajor választó fogadott be 5—6000 katolikus délszlávot, bunyevácot, akiket ú. n. sáncokba helyezett el, a visszafoglaló háborúban elpusztult helyeken gyorsan fölvetett földsáncokba, minők Szegeden, Szabadkán, Baján készültek. A nagy bevándorlás három évvel később következett: már 1688-ban császári proklamációk szólították fel a Balkán szlávjait és albánjait, mint régtől fogva a magyar koronához tartozó területek lakóit, hogy felszabadításuk érdekében fegyvert fogjanak; ennek a felhívásnak engedelmességet az ipeki pátriárka, Csernovics Arzén, amikor a neki alárendelt Djakovics Izajás jenopolisi (borosjenei) püspököt 1689-ben Bécsbe küldte és magát népével együtt Lipót császár pártfogása alá adta. Lipót egymásután két privilégialis oklevélben fogadta a rácok hódolatát: az 1690 április 6-iban megemlíti, hogy ezek ősidőktől fogva Magyarországtól függésben lévén, most ő is megtartja őket régi jogaikban, főként görög keleti vallásuk és vajdaválasztásuk szabadságában és mindabban, amit török uralom alá kerülésük előtt élveztek; a második oklevélben, 1690 augusztus 21-én megengedi nekik, hogy a rác egyházi és világi státusz maga válasszon rácnyelvű és nemzetbeli vezetőt, azaz érseket, aki a püspököket konszekrálja, templomokat épít és az egész görög keleti egyháznak és az e vallásban lévő községnek élén áll. Mindez a rácok eddigi, Dél-Balkánon lévő területére vonatkozott s értelme az volt, hogy a török szolgaságból felszabadítja őket Lipót, a magyar király, s ugyanazon jogokkal látja el őket, amilyeneket török uralom előtt élveztek, mikor még Magyarország melléktartományainak lakosai voltak. Az első privilégiumban, a rác és albán néphez szólóban, benne is volt, hogy legyenek nyugodtak, Lipót király megvédi őket s ezért — így szól a

császár — „Iareseiteket és földjeitek művelését ne hagyjátok el“. A második privilégium már sokkal homályosabb volt, legnagyobb részét Djakovics-püspök kérvényéből vette át az osztrák kancellária, mely elfogadta a rác püspök nagyhangú előadását a rácok nagy kiterjedéséről és beleírta az oklevélbe; hogy annak érvénye egész Görögországra, Rasciára, Bulgáriára, Dalmáciára, Boszniára, Borosjenőre, Hercegovinára, nem kevésbé Magyar- és Horvátországra kiterjed. Tudjuk, hogy az erdélyi oláhok papjainak nagy része is délszláv volt, mielőtt az erdélyi fejedelmek püspök-kinevezéseikkel az oláh elemet meg nem próbálták a szláv uralom alól felszabadítani. Badeni Lajos seregét a gyulafehérvári görög keleti püspök öccse, Brankovics György kísérte, aki a szerbek despotájának, a régi Brankovicsok utódjának nevezte magát, s nem elégedett meg a császári proklamációk terjesztésével, hanem maga akart a rácok élére állni és külön fejedelemséget alapítani. Badeni Lajos erre 1689-ben elzáratta, úgyhogy Csernovics pátriárka világi és egyházi egyeduralma ettől a veszedelemtől is megszabadult. Mikor pedig 1690-ben a császáriak a Balkánt elvesztve, Üszküböt, Nist, Belgrádot feladva, Magyarország területére visszavonultak, velük jött, a török bosszújától remegve, Csernovics Arzén és népe, 37—40.000 fegyverfogható szerb, körülbelül 200.000 lélekszámmal. De még ezt a hatalmas arányú népvándorlást sem tekintették véglegesnek, amint-hogy Lipót császár és király még 1691 augusztus 20-i újabb privilégiumában is, ahol megint megerősíti a rácok régi jogait, egyúttal kifejezi reményét, hogy „Isten segítségével győzelmes fegyverei által a rác nemzetet minél előbb vissza fogja vezetni régi lakóhelyeire és onnan az ellenséget el fogja űzni“.

A török korszak szétszórt sátorozol helyébe így szállották meg az ország déli részeit erős egyeduralom alá fogott nagy tömegek, melyeknek politikai szervezetét csak most alkotta meg Lipót király, igaz, hogy Dél-Szerbia, Üszküb és Nis vidéke számára, de mi sem volt természetesebb, minthogy a lakosság a Dunától északra költözvén, itt ugyanazon privilégiumok szerint, ugyanoly zárt egységben és függetlenségben akart élni. Ez pedig nem kevesebbet jelentett, mint a magyar államterület és szuverénitás megcsonkítását, széttörését. A menekülő tömeg előbb az Alsó-Tiszánál állapodott meg, de ekkor még Nagyvárad, Temesvár török kézen lévén, itt nem érezte magát biztonságban, mire a császári hadak védelme alatt a Dunántúl középső és északi vidékeire költözött, hol ekkor már híre sem volt a töröknek, sőt már a vármegyék is kezdtek megalakulni és első feladataikat betölteni, azaz a hadsereg számára élelmet és kvártélyt szerezni. Az első Összeütközés magyar és rác között ebből származott: a menekült rácok nem voltak hajlandók ily szolgáltatásokra, s panaszaikra Lipót király 1691-i rendeletében el is tiltotta Győr, Komárom, Fejér és Veszprém

vármegyék hatóságait, hogy a rácokat adóval, téli kvártéllyal és porcióval terheljék. Hogy pedig e rendeletnek némi értelmet és törvényességet szerezzen, az 1690 augusztus 21-i privilégiumot, melyben tized és hadi adó és kvártély alól felmentette őket (Dél-Szerbiában és Albániában!), 1691 augusztus 20-án a magyar kancellária által is szó szerint kiadatta, hozzátéve, hogy ha korábbi lakhelyeiket visszaszerezheti nekik a töröktől, szabadon visszatérhetnek és hogy meghalt rác után az érsek és az egyház örököljön. Az első hozzáragasztás azt jelentette, hogy ami önállóságot nekik délszerbiai hazájukra adott, azt most, egy esztendő múlva, áthelyezte Magyarországra, a második hasonlóképen a magyar jogszokás áttörését jelentette, mert hiszen Magyarországon világi egyének után érsek és egyház sohasem örökölt. Ezt az 1691-i rendeletet az a magyar kancellária adta ki, melyet Kollonics javaslatai értelmében az előző évben megreformáltak, azaz a bécsi királyi akarat docilis, expeditiv eszközévé tettek.

De a Balatontól Komáromig terjedő Dunántúl ekkor már erősen civilizált vidék volt, s még visszafoglalt részein is megkezdődött a magyar és német telepések házépítése, gazdálkodása, mi a hegyipásztor délszerbiai népségre elriasztólag hatott. A rácok így innen is elkérezkedtek, Csernovics puszta vidék után áhított, s a kún pusztákat és Szlavónia keleti elpusztult részeit, Kis-Oláhországot kérte népe számára. A haditanács 1694-ben a Duna-Tisza között jelölte ki számukra, s a rácság zömét Heissler tábornok katonai erővel vitte a törökhöz közelebb, Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád, Arad elpusztult vármegyékbe, de soknak sikerült a dunántúli és más városokban megmaradni. Annyi bizonyos, hogy a bécsi kormány elszánta magát arra, hogy a rácokat magyar területen is politikai egységben összetartsa; Lipót több oklevélben megerősíté a pátriárka különböző jogait és kezébe adta a folyvást szaporodó görög keleti püspökök kinevezési jogát. 1695-ben már a következő népesebb rác telepeknek vannak „püspökeik”: Temesvár, Borosjenő, Károly város, Szeged, Buda, Székesfejérvár, Mohács, Sziget, Versec (török földön még), Várad és Eger. Döntő fontosságú volt a rác nép további sorsára, sikerül-e Csernovics Arzénak egyházi hatalmát a már bennlakó egyéb délszláv, elsősorban vlach népelemekre is kiterjesztenie, amely esetben alattvalóinak száma legalább is megkétszereződik és az a privilegiált, zárt szervezet, melybe eddig csak a vele jött délszerbiaiak tartoztak, kiterjeszhető lesz az összes magyarországi délszlávokra. A bécsi kormány azzal, hogy a pátriárka egyházi hatalma elé Károly várostól Egerig és Temesvárig semmi nehézséget sem gördített, bebizonyította, hogy ebben a kérdésben sem látott tisztán és maga indította meg az amalgamálódás folyamatát, mely a különböző korban bevándorolt és különböző etnikumú vlach, horvát, rác elemekből, a görög keleti ortodoxiá-

ból kiindulva, egységes nemzettestet volt hivatva csinálni. Hogy ez már akkor nem sikerült, az Kollonics unió-törekvéseinek köszönhető, amiről alább szó lesz; rajta kívül a belsőausztriai, gráci hatóságok és rendek álltak Csernovics diadalmenetének útjába, aki előbb Pozsega és Szerém vármegyében alapozta meg tekintélyét, s azután görög keleti szerzetes-ágensei kiküldésével a horvát-vend végvidéken próbálkozott a népet a horvát és német hatóságok és a görög katolikus papság ellen fellázítani. A vend határőrvidék feloszlását ugyan már 1687-ben megígérte Lipót király, de ez mindegyre húzódott, s a Csernovics-tól okozott helyi lázadások, tumultusok alkalmat adtak a gráci udvari kamarának, hogy a határőrvidék előtt fekvő területet megvegye, s ebből 1700—1712 közt új határőrséget, a lika-krbávit, alakítsa ki.

Rácoknak magyarokkal és horvátokkal való összeütközéseit a rác autonomisztikus és hegemonisztikus törekvéseken kívül műveltségi eltérések is okozták. A sátorokultúra cigányfokán a Csernovicssal bevándorolt rácok sem nőttek túl, minden rendelkezésünkre álló adat szerint ekkor is sátrakban és földbevéjt kunyhókban laktak, a legprimitívebb berendezéssel, s még csak ezután kellett a műveltség azon fokára emelkedniök, melyre a száz évvel előbb beköltözött horvátországi vlachok már rég eljutottak. Félnomád pásztorkodásaik lakott területen, letelepedett népek, falvak közt útonállókká, rablókká és javíthatatlan tolvajokká tették őket, minek következtében nemcsak a vármegyével, a katolikus püspökkel, a földesurakkal, de a császári katonasággal is állandóan összeütközésbe kerültek. Vicevajdájuk, Monaszterly János, kit az érsek-vajda mellé császári engedéllyel még 1691-ben választottak, mind[^] egyre gyűlést tart velük, mit a császári katonaság oszlat el, viszont a magyar vármegye és a rácság összetűzéseiben a bevándorlók számíthattak inkább a katonaság pártfogására. Mikor Bács vármegye a zombori és szabadkai rácokat lefegyverzi, Lipót király azzal adatja nekik vissza fegyvereiket, hogy „azokat soha el ne vegyék tőlük“. Ugyanekkor folyik császári parancsra, a Tokaji-féle lázadás megtorlásaként, az egész magyarság lefegyverzése!

A rácok határőri szervezete

Magyar és rác közti összeütközések kikerülésére legalkalmasabb módnak látszott a magyar hatóságok eltiltása a rácok ügyeivel való foglalkozástól, s ezek számára külön terület szervezése. A tiszai és marosi határőrvidék gondolatával először a haditanács foglalkozott 1699-ben, s hosszabb tárgyalások és bizottsági bejárások után 1702-ben vágták ki a magyar állam testéből Csernovics menekült rácjai számára Erdély határától a Maros, majd a Tisza mellett Titelig az új határőrvidéket, ahol ez a szlavóniaival érintkezett. Az egész terület neoacquis-tának tekintetvén, a bécsi kormány szerint úgysem volt bele-

szólása a dologba magyar hatóságnak, s ehhez képest ezekre a földekre különösen óvakodtak régi birtokoscsaládok igényeit elismerni. Szabadka területéről megállapították, hogy a kihalt Enyingi Török-család birtoka volt, s a magyar kamara kénytelen volt a haditanácsnak átadni; a kalocsai érsek is csak nehézséggel tudta régi birtokai egy részét, így Bácsot visszaszerezni. A rácokat e területen községekben vagy katonai sáncokban telepítették le, minő volt Szabadka, Zombor, Zenta, Kanizsa, Szenttamás; a tiszai kerület 13 községe 1000 lovast és 500 gyalogost tartozott kiállítani, a 24 községgel bíró aradi vagy marosi kerület majdnem mégegyszer annyit. Az 1702 május 23-i rendelet megkülönbözteti az ezredekben szolgáló „national-miliciától” az ú. n. csardakok őrségét, a törökkel szemben felállított kis őrhelyek embereit, továbbá azokat, akik nem szolgálnak, de ehelyett adót fizetnek, persze nem a vármegyék kereteiben, hanem a haditanácsnak, mely e terület egyetlen földesurának tekintetett. A katonai szolgálatot teljesítők „katonai hűbéreket” kaptak, 16—18 hold földet kimérve, szabad erdőhasználatot, vallásgyakorlatot, papjaiknak két külön szabad telket, a tanítónak is egyet s mindennemű szolgálattól felmentettek. Adó- és polgári ügyeiket a királytól kinevezett főknéz intézte, a vármegyék nem szólhattak bele dolgaikba, s ha a főispán rájuk vonatkozó levelet felbontott, azt át kellett adnia a bírónak, aki aztán a haditanács és az udvari kamarai igazgatás helyi közegeivel egyetértésben rendelkezett, egyébként a falu igazgatása délszláv szokás szerint a vének kezében volt, a bíró helyettese kivételesen német is lehetett, magyar nem. Viszont a szomszédos vármegyék: Bács, Bodrog, Csongrád, Csanád. Arad, Békés, Zaránd, Torontál kötelesek voltak hadiadójukat a rác ezredek zsoldjára beszolgáltatni, ami eleinte 60.000 forintra, 25.000 köből gabonára és a német törzstisztek fizetéseként 20.000 forintra ment fel. Azaz nemcsak hogy teljesen jog és ok nélkül vágta ki széles sávokat a megyék területéből a 'civilizálatlan szerbek számára, hanem ezek eltartására a magyar adózó jobbágyokat kötelezték. A magyar kancelláriát az egész berendezéstől távol tartották, a haditanács szerint a rácok nem kaptak ugyan külön, autonóm területet, továbbra is megmaradtak a vármegyék területén, de nem azok hatósága alatt: „in comitatu, non de comitatu“.

Tudjuk, ez években Magyarországon minő nagy tömege kószált, járkált ide-oda a volt katonáknak, akik boldogok lettek volna, ha a bécsi hatóságok szemüket rájuk vetik és a rácok helyett őket telepítik le a török végeken. Ekkor is, később is, mint látni fogjuk, minden hozzáértő ember kétségbe vonta a rác „nemzeti milícia” katonai értékét, aminthogy az is bizonyos, hogy a török határokon keresztül folytonos érintkezésben voltak régi uraikkal, a töröknek kémszolgálatokat végeztek, s nem egyszer megtörtént, hogy a haditanács atyai gondoskodá-

sával földbirtokossá tett rácok visszatértek a török alá, mert a szabad rablás és nomadizálás jobban megfelelt ősi lelki alkataknak. Magyarok letelepítésével kétségtelenül elejét lehetett volna venni a Rákóczi-felkelésnek, melynek a kezdetbeli ütőerőt e szegénylegény, volt végvári katona, szökött jobbágy népesség adta. De az is kétségtelen, hogy a bécsi kormány ez időben soha nem gondolt a magyarok megnyugtatására, ehelyett, meg lévén győződve az ő javíthatatlan rebellis természetükről, az előrelátott felkelés leverésére rendezte be a magyarság ellen a tiszai-marosi határőrvidéket.

A magyarság ezzel abba a helyzetbe jutott, hogy saját államterületén fészkeltek be magukat védett, kiváltságos helyzetbe oly ellenségei, kiket századokon át bármikor fel lehetett ellene hajszozni. A magyar állami autarkiaának mélyebb süllyedését el sem képzelhetjük, hasonlóval nyugati és Közép-Európa egy népének sem kellett számolnia történetében.

Mai perspektívából is nézve az újabb rác betelepülést, lehetetlen észre nem vennünk, hogy most már a déli határ egész hosszában, az Adriától Erdélyig terjedőleg, kompakt tömege lakik egy nem-magyar nemzetiségnek, melynek másik fele a határokon kívül más uralom alatt él. Azaz a déli határon éppúgy megvan a veszedelem arra, hogy a határokon innen és túl lakó nép egyesüljön és vagy egészben Magyarországhoz csatlakozzék, vagy pedig a magyar félen lakó töredék is kiszakadjon és a magyar állam területének egy részét magával vigye, idegené tegye, mint ez keleten oláh, északon rutén vonatkozásban eddig is lehet, elképzelhető volt. A határok mindkét oldalán ugyanazon népfajnak nagy tömegekben való, szinte vegyítetlen és kizárólagos megtelepedése óriási veszélyt jelentett az immár nemzetiségek konglomerátumává alakuló magyar államterületre, úgy csatlakozás esetén, amikor is a magyar faj politikai vezetése került kockára, mint a később csakugyan beálló leszakadás esetén. Az államterület egysége szempontjából tehát minden oly mozgalmat, mely a határ két partján lakó népek egységét veszélyeztette, a magyarság számára hasznosnak kell felismernünk, s ilyen volt, tisztán politikai szempontból nézve, az ugyanekkor nagy erővel megindított unionisztikus mozgalom.

Unió a ruténeknél

Ismerjük az évszázados törekvéseket, melyekkel a római Egyház a keleti szkizma hatását akarta megszüntetni, s melynek nagy eredménye 1595-ben a lengyelországi rutének uniója lön. A nagy munkának leglelkesebb előmozdítói mindenütt a Jézustársaság emberei voltak, ők tartották ébren e törekvéseket az egész XVII. század folyamán. Magyarországon legelső sikert Lippay érsek ért el, hasonlóképen a ruté-

nek között, amikor az I. Rákóczi Györgytől munkácsi szakadár-püspökké kinevezett Taraszovics Vazul, hosszabb tárgyalás és kétségeskedés után, Egerben 1642-ben letette a római katolikus, athanázi hitvallást. A rutén nép katolikussá válásában az erdélyi protestáns politika azonnal felismerte a közvetlen veszélyt, Taraszovics Rákóczi nyomása alatt újból szakadár lesz, az unió ideája csak a királyhű Homonnai-család birtokain marad fenn, míg végre az ötvenes és hatvanas években a Homonnaiaktól pártolt Parthenius Péter bazilitának sikerült a négy nagy krajna: a homonnai, ungvári, makovikai és munkácsi közül az első háromnak rutén papjait, batykóit unióra téríteni, s végül a munkácsi püspöki széket is elfoglalni.

Ezen előjáték után a század végén Kollonics veszi kezébe az unió ügyét és mozgatja azt páratlan lelkesedéssel, melyet különben neveléséből és korábbi érdeklődési köreiből alig lehet megmagyarázni. Nincs kizárva, hogy legelső impulzusait is a környezetében élő magyar jezsuitáktól nyerte, akik megállapíthatólag a magyar egyház hitelesítő művének új felvonását látták az unionisztikus törekvésekben, hasonló ahhoz, amikor a középkorban magyar királyok és magyar egyháziak szorították vissza a Balkánon a szizma veszedelmét. A nagyszombati születésű Ravasz Ferenc jezsuita már 1687-ben egész programot dolgoz ki a görögök, rácok, oláhok uniójára, melyben nagy szerepe van annak, hogy az uniáltak írás-olvasáson túl magasabb tanítást csak jezsuita-iskolában nyerhessenek, s az ortodoxnak maradiakkal szemben adó és robot alól immunisak legyenek. Utána Heveneszi Gábor és Szentiványi Márton, a rend e két tudós és szentéletű tagja, foglalkozott e kérdéssel azon az alapon, hogy a görög rítust meg kell hagyni, s meg kell elégedni az 1439-i firenzei zsinat szerint annak elismerésével, hogy 1. a pápa az egész egyház feje, 2. a kovásztalan kenyér elég az oltári szentséghez, 3. van tisztítóhely, purgatórium és 4. a Szentlélek egyszerre származik az Atyától és Fiútól. Ezen az úton, a szláv lélekre annyira lényeges külsőségek kímélésével, csakugyan rohamos léptekkel haladt elő az unió, s bár természetesen sem Kollonics, sem a magyar jezsuiták nem láthatták a kérdés nemzetpolitikai kapcsolatait, e vallásilag determinált korban ez utóbbiak legalább azt észrevehették, mennyivel hasznosabb, ha az államhatárok közt élő szláv és oláh népek nem Kiew és Bukarest és Tergovistye felé fordulnak legprimérbbe, vallási szükségleteik kielégítése érdekében, hanem magyar püspökökhöz, a magyar rendiség vezető rétegéhez ...

A munkácsi püspökség, s vele a rutén krajnák uniált voltát egy görög születésű misszionárius, de Camelis József szilárdítja meg, akit az egri püspök és Szentiványi Márton kérésére 1689-ben hozott Kollonics Rómából, s aki több partiku-

lárís zsinaton 350, magában Szatmár vármegyében 50 szakadár-papot vezet vissza az unióhoz. Papjai megtartják a görög rítust és Lipóttól 1692-ben privilégiumot nyernek, melyben kiemeltetnek a jobbágy sorból, úgy ők, mint gyermekeik, valamint egyházaik és házaik. Az unió ugyan Camelis alatt megszilárdult, de a papság püspökválasztási gyakorlatából évtizedes bonyodalmak származtak; a Rákóczi-felkelés alatt két ellenpüspök állt egymással szemben: a papságtól választott Hodermarsky József, akit azonban bűnei miatt Róma nem fogadott el, s a Rákóczi-párti Kaminszki Petronius, akinek konszekrációt Rákóczi nem a labancpárti esztergomi érsektől, hanem a kiewi metropolitától szerzett. A püspökségre az egri püspöknek volt bizonyos felügyelő joga mindaddig, míg azt XIV. Kelemen pápa 1771-ben, a magyar egyházmegyék rendezése alkalmával, canonice meg nem alapította s ez alkalommal egyenesen az esztergomi érseknek rendelte alá. A vallási határ tehát ez északkeleti részen az unió következtében kiterjedt az állami határokig és a magyar főpapság vezetésének egész a lengyel határig semmi sem állt útjába.

Unió az oláhoknál

Hasonló politikai hatása volt az uniónak az erdélyi oláhokra, akiket hosszú időre elválasztott görög ortodoxiában megmaradt havasalföldi és moldvai szomszédaiktól. Az oláhok vallási viszonyaira, mint tudjuk, már protestáns részről is befolyást gyakoroltak az erdélyi fejedelmek, akik az oláh ortodox zsinatokat a kálvinista püspök fennhatóságának próbálták alávetni, sőt a kálvinista propagandának sikerült több helyen oláh nemzetiségű kálvinista községeket is alkotni. A fejedelmek azon törekvése, hogy a szláv liturgikus nyelv helyébe, püspökkinevező jogukat felhasználva, az oláh nyelvet hozzák be, szintén hozzájárult az erdélyi és az Erdélyen kívüli oláhságnak egymástól eltávolításához, aminthogy az oláh egyházi és iskolai nyelv ellen a havasalföldi ortodox egyházi körök állandóan tiltakoztak is. Az impériumváltozással, a kálvinista erdélyi fejedelemség megszűntével a katolikusok vették át ugyanezen törekvéseket, itt is a jezsuiták gyakorlott vezetése alatt. Az oláh uniót Erdélyben a jászberényi születésű Baranyi Pál László jezsuita intézte, aki még a fejedelemség korában jött be áruhában, s utóbb gyulafehérvári plébános lett, a központban pedig Hevenesi és Kollonics, akik az oláhoknak és szlávoknak nagystílusú megtérítésére gondoltak, s ennek érdekében a pápától engedélyt kértek, hogy a nép nyelvét ismerő jezsuiták görög rítusra térhessenek át, s így személyesen felügyelhessenek az unióba hozandó egyházak viszonyaira. Ezt ugyan Róma nem teljesítette, de az erdélyi oláh unió félszázadon át tényleg a jezsuita-rend működésének gyümölcse volt. Hevenesiek eszközölték ki Lipót király 1692 augusztus 23-i rendeletét is, mely az uniólandó oláh pópáknak a ruténekéhez

hasonló immunitásokat adott. E rendelet nagy hatást gyakorolt az oláhokra: 1697-ben Theophil püspökük espereseivel zsinatot tart, melyen a kálvinista püspök helyett, akinek, emlékszünk, az erdélyi fejedelmek szereztek domináló helyet az oláh keleti egyházban, már Baranyi jelenik meg, s itt az unió s kimondása mellett világiak számára is szabadságokat követelnek. Az unió ellen most a havasalföldi ortodox klérus mellett az erdélyi kálvinizmus is fellép, mely egyrészt a katolikus erők megsokasodásától tartott, másrészt pedig oláh kálvinista községet féltette, nem ok nélkül, mert ezek, legutoljára a hátszegiek, az unió megerősödésével valóban eltűntek, az oláh hívek a görög katolikus egyházba tértek át. Teophil utóda, a protestáns nevelésű Athanáz püspök sok bonyodalom után az 1700-i nagy zsinaton 58 esperest, 1563 pópát visz át az unióra, az athanázi hitvallás letételével; az új egyházat Lipót király az esztergomi érsek alá helyezi, s 1701 március 19-i nagy privilégiumában magyar apostoli királyi jogából kiindulva, eltiltja az oláh püspököt a havasalföldi vajdával, az ortodox pátriárkákkal (a jeruzsálemi pátriárka is kiátkozta az oláh uniált püspököt) és a protestánsokkal való érintkezéstől, s melléje egy katolikus generális auditort ad, aki nemcsak egyházjogban legyen tanácsadója, hanem a havasalföldi vajdával és másokkal való magánlevelezésére is felügyeljen. I. Lipót itt az erdélyi fejedelmekhez hasonlóan kötelességévé teszi az oláh püspöknek a nép tanítását, Gyulafehérváron, Hátszegen, Fogarason oláh iskolák fenntartását, — mindez mai értelemben az oláh népfaj és nemzetiség művelődésének erős emeltűje volt és mindennél meggyőzőbben bizonyítja, hogy a magyar állam e régi századokban nem-magyar nemzetiségeinek gyámolítója, nagyranövelője, kiművelője volt. Aminthogy az oláh unióból rögtön kisarjadzott a politikai követelés, hogy a „tolerált“ oláhság a többi nemzettel egyenjogúsíttassék, — s ezirányban már Lipót említett privilégiuma is kezdőlépést jelent, amikor elrendeli, hogy a papokon kívül az uniáltak „népi és alacsonyrendű emberei“ is ugyanoly immunitásokat élvezzenek, mint a „katolikus státus“ tagjai. Rákóczi felkelése után látni fogjuk, mint nő ki a román öntudat épp az uniált papságból, mely az oláh nép kulturális vezetője, ébresztője és izgatója lesz, de a magyar államterület egységének életfeltételeit vizsgálva, ebből a szempontból az uniót az egység egyik, hosszú ideig ható eszközének kell tartanunk, mert ne felejtjük el: e nagy ébresztő papok, csak úgy, mint a XIX. század oláh történetírói, mindenkor gyűlölettel beszéltek az unióról, mely rájuknézve a nép kettéválasztását jelentette, azt alacsony jezsuita machinációk, hamisítások, csalások eredményének próbálták feltüntetni, s Petru Maior megírta róla: „Egy idegen fortély akarta, hogy a románok két részre szakadjanak.“

Örmény unió

Kisebb jelentősége volt az örmények uniójának, akik nagyobb tömegekben Apafii alatt vándoroltak be, s az Apaffi-birtokon, Ebesfalván, a későbbi Erzsébetfalván, továbbá Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson telepedtek le; első uniált püspökük, Oxendius Verziurescu Besztercén 1690 körül még a lemergi érsek vikáriusa, de azután a magyar jezsuiták veszik kezükbe a térítést, a székelyföldi örmények közt nagy aratásra téve szert; az örmények végleges uniója a XVIII. század folyamán ment végbe.

A rácok az unió ellen

Leginkább ellenállott az uniónak a rác népfaj, melynek a bécsi kormány már ortodox korában privilegizált állást adott, s ezzel az immunitás ígéréseben rejlő argumentumtól önmagát fosztotta meg. Magyar papok és jezsuiták elszigetelt kísérletei csekély hatással voltak e népre, melynek nemzetiségi alapszövetét képezte, ősidőktől fogva, a szizmatikus ortodoxia. Jány Ferenc szerémi püspök mindjárt a visszafoglalás után elősegíti, hogy az egyházmegyéjébe költözött rácoknak uniált püspökük legyen, aki aztán Pakrácon tartja székhelyét, de bár Pozsega vármegye és a magyar kamara védelmükbe veszik, Csernovics Arzén vakmerő izgatásainak nehéz ellenállnia, s a püspökséget végre is Csernovics tölti be saját emberével. Hasonló kudarccal végződött egy szlavóniai kísérlet, amikor 1690-ben a pécsi jezsuita templomban szintén Jány miséje alatt szlavóniai és dunántúli rác papok teszik le a professio f ideit, köztük a székesfej érvári, döbröközi, simontornyai, ozo-rai, pécsi pópák, kiknek községei utóbb nagyrészt átvándorol-tak a Tisza—Maros vidékére. Egy darabig a Duna és Dráva közén az udvari kamarától behelyezett Raic Job, az első pak-ráci püspöknek, Raic Longinusnak testvére, a tolnamegyei grabócai kolostor főnöke az uniált püspök, de az egész alakulat újból eltűnik, s Csernovics Arzén mindent felszív egyházi és világi szervezetébe. Az ortodoxiára különösen előnyös volt a Rákóczi-korszak, amikor a bécsi kormány óvakodott kegyen-ceit katholizáló tendenciákkal elkedvetleníteni, így azután Csernovics és utódai akadálytalanul terjesztették hatáskörüket nyugat felé, ortodox szerzeteseikkel terrorizálták az unióra hajló papokat, úgyhogy még az ú. n. swidnici püspökség is mind kevesebb lélekszám felett uralkodott, s végül is szinte csak névleg létezett. Mikor ezt a zágrábi püspöktől való füg-gésből végleg felszabadítják és 1777-ben Kőrösön canonicé meg-alapítják, mindösszesen négy plébániája van, holott még 1685—1689 körül 40.000 lélek tartozott hozzá. A rác unió nem sike-rült, mert az ortodox pátriárka, nagy világi hatalma segítsé-gével is, szinte az egész szerbséget maga alá hajlította.

A NEM-MAGYAR NEMZETISÉGEK mindezen mozgalmát, s leginkább a menekült rácság nyilvánosságos pártfogását a magyar politikusok bármily elkeseredéssel szemlélték, megakadályozni nem tudták. Haditanács, udvari kamara, főhadbiztoság szabadon rendelkeztek a régi magyar államterületen, azon fikcióból kiindulva, hogy a neoacquista a fegyver jogán a császáré, nem pedig a magyaroké. Országgyűlés nem léteben még a rendi dualizmus papiros-tiltakozásaira sem volt alkalom, a nádor elkeseredett panaszai hatás nélkül pattantak le a bécsi hatalomról, s valóban úgy látszott, hogy az 1681-ben megszüntetett abszolutizmus tért vissza, azzal a különbséggel, hogy ünnepélyes proklamálása elmaradhat, hiszen a meglévő magyar alkotmányos hatóságok úgysem zavarhatják útját, formális eltörlésükre tehát semmi szükség. Az idegen uralom mind nyomasztóbban feküdt rá a magyar földre, s alatta mintha a vezetők is kezdtek volna meghajolni és a változhatlanba beletörödni. Bár országgyűlés nincs és nélküle a rendi alapfogalmak szerint tilos adót elvállalni, főurak és a vármegyék követei évenként összeülnek Pozsonyban, sőt az országhatáron kívül is, Bécsben, ott végnélkül alkudoznak az adóról, s utoljára is örülnek, ha a négymilliónyi követelést kettőre leszállíthatják. A háború vaskényszere az, mely a vármegyéket e törvénytelen tárgyalásokra szorítja, melyeken mégis csak szóbahozhatják leginkább életbevágó panaszait és utat-módot kereshetnek. legalább a pusztá élet megtartására. Az 1696-i konkurzuson a vármegyék kérik ausztriai mintára új országos tisztség, polgári főbiztosság felállítását, mely a katonaságnak kezére járva, gondoskodnék porcióról és kvártélyról, s így a hadsereg és szegény nép közti érintkezést emberibb formák közé hozná. A király beleegyezik, három provinciális főbiztost nevez ki: Felső-Magyarországra a királyhű családi hagyománnyal bíró katolikus Bercsényi Miklóst, Alsó-Magyarországra Zrínyi Ádámot, Dunántúlra Nádasdy Ferencet, a lefejezett országbíró fiát. Mintha a hetvenes évek rebelleinek fiai, az új nemzedék, végkép megszelídültek volna és elérkezett volna az idő, hogy az országban Bécs nagy európai szempontoktól irányított parancsai érvényesüljenek. Még a nádor sem áll útjába az új időnek: Esterházy herceg már 1687-ben felveti, mint magyar követelést, hogy a magyarok a bécsi központi hatóságokban alkalmaztasanak, hivatkozva az „egy pásztor, „egy akol“-ra, utóbb pedig, mikor a 90-es években hirtelen testi és lelki dekadencia jeleit mutatja, nemzeti szempontból használhatatlanná válik: ő, Zrínyi Miklós kedves tanítványa, itálnak adja magát, családi botrányaival, válópörével foglalkoztatja a titkos tanácsot, mely közjogi panaszaira most még kevesebbet hajt. Más büszke családok fiai is itálnak adják magukat, így Esterházy grófok, egy Erdődy is, a szegény nép e régi búfelejtőjéhez

nyúlnak, mintha csak politikai tehetetlenségükre keresnének vigasztalást. Emlékszünk, hogy a XVI. században a borita! nem tartozott a főúri szokások közé, s Esterházy Miklós nádor is megvetette a részegeskedést.

A rendi jogok védelme. A jobbágyok helyzete
Egy kérdésben azonban mindenkor sarkukra állnak a nagyurak, s ez a nemesi adómentesség. A nádori konkurzusokon a kormány mindenkor eléri az adó megszavazását, de a nemesi birtok megadóztatásáról egyre kénytelen lemondani, bármennyiszer előhossa is azt Kollonics. A szívós ellenállás ebben az egy pontban mindenkor eredményt ért el, ha egyébként a Rákóczi-felkelést megelőző húsz esztendő különben a rendiség csődjének kell is neveznünk. A korszak legtisztább egyénisége, Széchenyi Pál kalocsai érsek sem ért el sikert bátor fellépésével, amikor 1696-ban a kormány exorbitans adóköveteléseit visszautasítva, Lipót császárnak az országgyűlést jelölte meg, mint amely egyedül illetékes adó megszavazására. Lipót helyeselte hívének szavait: ő is így gondolja, de nem akart ellenkezni minisztereivel, ezért kéri az adót országgyűlés nélkül, — az adót végül a rendek mégis elvállalták, mindent elvállaltak, csak a nemesi föld megadóztatását és nemesi házba bekvártélyozást nem.

Ez különben természetes is, hiszen a rendiség alapját bizonyos társadalmi osztályok privilégiumai képezik, s akkor még messze volt az idő egész Európában, hogy a privilégiumokról, s ezzel saját rendi jellegéről, politikai és hatalmi érvényesülése egyetlen formájáról bárki is lemondjon. De ennek következtében minden teher a folyton fogyó és szegényedő jobbágy-ságra hull, melynek sorsában osztoznak a földnélküli, armális nemesek. A XVIII. század rendiségének alapelve: hogy a nemesi fundus nem visel terhet, már ekkor szemefénye a rendiségnek. Ami kevés adót időnkint mégis kénytelen elvállalni a nemesség, azt is óvakodik a földre radikálni: taksa és hasonló személyi címeken könyveli el. Részvétele ebben is minimális: Heves vármegye 59.000 forint adójából csak 3771 forintot fizet a nemesség és papság. 1699-ben a 48.000 forintból 45.000 forintot parasztok és armális nemesek fizetnek, az előbbieket 25.000 forintnyi dikát, az utóbbiak 1500-at; 3200 forintot birtokos nemesek és papok, még pedig vízi- és szárazmalmaik, sör- és pálinkafőzőik, allodiális földön lévő jobbágy telkeik után és 77 nemesi kúria után. A polgári főbiztosság felállításával az adóelosztás és behajtás lassankint a katonaság kezéből újra a vármegyékhez kerül, ami kétségtelenül megnyugtatólag hatott a tömegekre és néhány évre eltolta a felkelés kitörését, — a vármegye, ha lehet, még pontosabban felügyel arra, hogy élelem, adó, kvártély alól a nemesség mentes legyen, bár viszont erélyesen közbelép, ahol teheti, a jobbágyágot elnyomó katonák és hadbiztosok ellen. De a jobbágyra mégis

csak demoralizáló hatást gyakorol, hogy az ő szegény viskójában vagy putrijában kell eltartania az átvonuló vagy teelő katonaságot, mely mindenét feléli, holott a gazdag nemesi kúriák mentesek ily elnyomástól. Mindgyakoribb az eset, hogy a jobbágyok „rosszakaratból és gyűlölségből” — így mondják a vármegyék — a német katonákat rávezetik a nemesi kúriára, s azt velük együtt kirabolják, hasonlóképp cselekszenek az armális és egytelkes nemesek is, kiket a birtokosok szűkkelésége erővel szorít le a jobbágyok közé. A misera plebs mindinkább rugódozik, „refractarius” lesz, az adóösszeírás elől eltagadja állatait, mint dikaegységeket, forszpontra erőszakkal kell kényszeríteni, s újra megszorodnak a szökött jobbágyok tömegei. A Rákóczi-felkelést megelőző 7—8 évben a vármegyék drákói rendeletekkel próbálják a költözést és szökést megszüntetni, még az újonnan betelepített vármegyék is tiltják a jobbágyok távozását, akik pedig szabad költözési joggal telepedtek le. De mind e rendelet írott malaszt maradt ott, hol adó- és katonai elnyomás egyképen keseríti a népet, s hol a vármegyék a porcióba hétéves fiút ugyan nem, de nyolcévest már beírnak, holott a barokk-pompában járó főurak, főpapok és a nemesség tagjai semmi adót sem viselnek.

Az első felkelés, Rákóczi mozgalmának előképe, valódi parasztlázadás. A hegyaljai zendülésnek katonai magvát koldusbotra jutott, elbocsátott végváriak s Thököly kurucok adták meg, akik állami szolgálat hiányában, csapatokba verődve, alkalmilag ajánlták fel szolgálataikat uraknak, vármegyéknek, közben hegyeken, erdőkön bujdosnak, rablásból éltek. Ilyen csapatokról tudunk a Dráva mellett, a Duna—Tisza közén, a nyugati Kárpátokban s kelet felé Árvától Erdélyig. Egy ily csoport Kis Albert vezetése alatt Károlyi Sándor szatmári főispán szolgálatában oláh rablókat irtott, majd elbocsátatva, északnak vonult, töredékeihez csatlakoztak hegyaljai szegény emberek. A felkelés 1697 június végén, a sátoraljaújhelyi vásáron tör ki, Tokaji Ferenc nevű ember vezeti, kinek Tokaj és Patak is hatalmába kerül; mellette Kabay Márton református prédikátor a vezető, közös manifesztumukban a porcióra panaszkodnak, s a német hivatalnokokra: Magyarországot a németek kifosztják, azért üsd-vágd a német kutyát. De a német hivatalnokok megszökvén, a nemesek ellen fordulnak, egy Vecsey bárót megölnék, egy Semseyt majdnem. Ellenük Nigrelli kassai generális és Bercsényi Miklós szervezik a császári és vármegyei haderőket, Vaudemont herceg tábornok csapatai és Deák Pál huszárezrede foglalják vissza a várakat, Tokajit és Kabayt Bécsbe viszik rabságba, kis része a felkelőknek Moldvába, más része Temesvárra, a törökhöz vonul. A bécsi udvar határozottan parasztlázadást látott a felkelésben, melynek, nem akadt vezére: Tokajiék a fiatal Rákóczit szerették volna vezérnek, de ez birtokairól kalandos utazással

Selmecebányán át Bécsbe sietett, nehogy az udvar még meggyanúsítsa. A következő évben a -kormány elrendelte, hogy a vármegyék mindennemű, még szúrófegyvert is elvegyenek paptól, tanítótól, prédikátortól, deáktól, mesterlegénytől, paraszttól, katonától, ha ez nem végvári. Valóban, mindezen alsóbb társadalmi osztályok megérték a forradalomra.

A transzilvanizmus

Nem sokkal jobb viszonyok uralkodtak az új szerzeményben, Erdélyben, hol a bécsi kormánypálca alatt csakhamar mindazon ellentétek elemi erővel robbantak ki, melyeket az otthon lakó fejedelmek személyes tekintélye és az erdélyi fejedelemségek mesterségesen kiegyensúlyozott szisztémája eddig még lefogva tartott. I. Apaffy Mihálynak 1690-i halála, s Teleki Mihálynak zernyesti eleste után nincs többé tekintély, mely a főurak személyes becsvágyát bármiként is zabolázni tudná, valóságos oligarchikus harcok dúlnak az államélet azon területein, melyeket a császári generális még az erdélyiek kezén hagy. A legnagyobb tehetségű Bethlen Miklóssal szemben, kinek európai látókörét és őszinte nyugati orientációját a bécsi kormány is ismerte, a 28 éves tehetetlen Bánffy György lesz a kormányzó, akinek felesége Bethlen Gergely generális leánya; ez a Bánffy—Bethlen-koalíció most Bethlen Gergely másik leányát Lipót császár tudta nélkül hozzáadja az ifjú II. Apaffy Mihály fejedelemhez, kinek e házasság trónjába kerül, mert ennek ürügye alatt Bécsbe viszik, internálják s a fejedelemségről lemondattják. Bánffy György mellett a nagy katolikus Apor István érvényesül, ellenük harcol Bethlen Miklós, a kancellár, aki azonban nem tudja megakadályozni, hogy Bécsben egy fiók erdélyi kancellária ne fejlődjék ki, mely az ő letüntével át fogja venni a fejedelemség igazi vezetését. Az urak többsége ekkor még református, a szász nemzet egészében luteránus, de német eredete biztosítja számára a bécsi kormány, sőt még Kollonics jóindulatát is. A túlnyomó többségben lévő magyar és szász protestánsok azok, akik most Erdély függetlenségét fenntartják, vallási szempontból veszélyt látva a magyar királysághoz visszacsatolás gondolatában. Az 1693-i ú. n. Alvinczi-féle resolúciót megelőző bécsi tárgyalásokban a református Alvinczi Péter és a szászok követe, Zabanius, a későbbi Sachs von Harteneck tiltakoztak az erdélyi kancelláriának a magyar alá rendelése ellen, s mikor Kinsky gróf azt mondja nekik, hogy ez nehéz dolog, a magyarok nem fognak beleegyezni az erdélyi ügyek függetlenségébe, Alvinczi inkább az ő személyes kezelésébe ajánlja az erdélyi ügyeket, mit Kinsky azzal köszön meg, hogy ő már öregember s elég gondja van a cseh tartományokkal is, melyeknek ő a kancellárja. A Partium visszacsatolásának gondolatát is Kinsky képviseli az erdélyiekkel szemben: szerinte nemhogy

a Partes függenének Erdélytől, hanem Erdély része a magyar koronának, visszacsatolására a császárt esküje kötelezi, s féltő, hogy ezt nem teljesítve, a magyarok nehézséget okoznak. De tudjuk, hogy Esterházyék nem okoztak nagy nehézségeket, s ezzel elszalasztották az alkalmat, hogy legalább a katolikus ellenreformáció érdekeinek a bécsi kormányra hatásos exponálásával Erdélyt a királysághoz visszacsatolják.

Erdélyben ekkor már a függetlenség tudata és követelése nagy érzelmi tényező volt. Veterani, de főként 1695-től kezdve a brutális Rabutin tábornok vasvesszeje alatt kiki visszasírta a fejedelemség dicső évtizedeit, melyeknek emlékeiből most a szigor, az adók, a notapörök, kivégzések mind eltűntek, s megmaradt Bethlen és I. Rákóczy György országa európai méreteinek, hatalmának, boldogságának fényes képe. A ma transzilvánizmusnak nevezett lelki képződmény ekkor kezd feltűnedezni, elsősorban mint ressentiment, elkeseredés a múlt nagysága és a jelen silány volta miatt. A bukás okát pedig Telekiék magyarbarát politikájában látják most utólag, mely belezavarta Erdélyt a magyarországi bonyodalmakba, s ezzel utat nyitott Erdély függetlensége megszüntetéséhez — mintha bizony Teleki nélkül Lotharingiai Károly seregei megálltak volna a Szilágyság hegyei előtt! A Cserey Mihálynál szinte elemi erővel jelentkező magyarelles transzilvánizmus tehát politikailag teljesen téves elképzelés, aminthogy bizarr furcsaságára legjellemzőbb, hogy a kálvinista Cserey a magyaroktól vezetve le Erdély veszedelmét, őszinte híve és támasza a császári uralomnak, a Habsburg-ház alá jutott Erdély ideáljának. Ő mélyíti el írásaiban a magyarnak és erdélyinek korábban csak némely erdélyi hadjáratok alatt, itt-ott Felső-Magyarországon fellépő ellentétét valóságos történetfilozófiává: „Az ég klímájától vagyon-é vagy mitől, de megbékélhetetlen antipathia vagyon a két ország lakosi közt“, az erdélyi humor egészen más, az erdélyi ember „nyájas, barátságos, hospitalis, reális, csendes, alázatos, amit szívében gondol, a szájában sem találsz egyebet, keveset szól, de igazat, nem kérkedik“, holott a magyar kevély, negédes, kérkedő, pompakedvelő, mikor semmije sincs, állhatatlan, csalárd, hazug, hízelkedő, símbeszédű, de keserűmérgű, fősvény, rossz gazda, aki ingyen vendégségbe jár Erdélybe. „Az is bolond, aki Magyarországra megyen házasodni“, s az egész elkeseredés politikai maximává kialakítva: „Ne barátkozzál soha, semmi időben, édes hazám, magyarországi emberrel, ne kapsold egyben soha többször magadat Magyarországgal, mert Erdélynek minden romlása, pusztulása örökké Magyarországtól származott...“ „Többször azért édes hazám, Erdély, meg ne bolondulj; ha most elpusztulál, elromlál Magyarország miatt, ne cimborálj többször véle, vesszen a maga dögivei; lássa, mit csinál; uralja azt, akit akar, te vond meg magad és hallgass, láss magad dolgodhoz.“ A valóságban

az öncélúságnak ily szent önzésszerű, brutális fogalmazása mögött nem politikai vagy kulturális szisztéma, csak egyszerű érzelmi momentum rejtőzött, s a most saját útján tovább induló Erdély egy évszázad múlva újra belátta, hogy felemelkedés számára csak a magyar kapcsolatban rejlik.

Anarchia Erdélyben

De az erdélyi magyar antipátiának e szenvedelmes igénylése legkevésbé sem jelentette azt, hogy maguk az erdélyiek, egymásközt, szeretik egymást. Vallási, nemzetiségi, személyi és társadalmi ellentétek rég nem sejtett erővel lángolnak fel. A katolikus egyház az Alvinczi-féle resolúcióban, majd az 1699-i Mikes-féle pontokban visszanyeri egyenjogúságát, teljes hivatalképességét: a hivatalokra kandidált három egyénből egy katolikus legyen, az ország három pecsétjéből egy a katolikusoknál legyen, akik „libertást és aequalitást“ élvezzenek; mindezen privilégiumok azonban csak a jogi alapot nyújtották, melyre helyezkedve, a katolikusok megkezdték a többi felekezet, főként a kálvinizmus eddigi uralmát és túlsúlyát visszaszorítani. Visszaváltják vagy visszakapják a reformációtól lefoglalt birtokaik egy részét, egymásután követelik vissza elvett templomaikat, eddig protestáns többségű helyeken is megvetik lábukat, úgyhogy a régi helyhez kötött vallási rendszer teljesen meginog, megkezdődik a felekezetek egy helyen élése, miből természetesen térítés, harc, a szerzetesrendek és a kormányhatalom támogatásával a protestánsok háttérbe szorítása származik. Legtöbbet vesztenek az unitáriusok, akiknek helyzetét már Alvinczi követsége is iparkodott megnehezíteni, s akik a központi hivatalokból is mindinkább kiszorulnak. De a folytonos harc és küzdelem a vallási térről a nemzetek közé, s azok kereteiben egyes koteriákra is kiterjed, egyensúlyát vesztett társadalom tépi magát, marakodik itt, minden cél és értelem nélkül. Az 1701—1702-i országgyűlésen a 750.000 forintnyi adó szétosztása miatt szinte késhegyre mennek; a szászok vezére, a felvidéki bevándorolt Sachs von Harteneck szebeni comes új alkotmánytervezetet dolgoz ki, melyben a három nemzet jogai védelmét a királyra bízná, s követeli a nemesek aránylagos megadóztatását. Ő lesz a másik két nemzet gyűlöletének céltáblája, de a szászok is megrettennek hatalmától, mikor a hamispénzverésben és sikkasztásban bűnösnek talált Schuller von Rosenthal segesvári polgármestert, a császári amnesztiával nem törődve, kivégezteti. Bukására felesége bűne ad alkalmat, aki Rabutin segédtsíjjét, volt szeretőjét meg akarja gyilkoltatni, a felfogadott gyilkost házában rejtegeti, majd úgy látszik férje tudtával megöleti. A szász comest az országgyűlés és a szebeni tanács egyformán halálra ítéli és kivégezteti, Rabutin és Bethlen Miklós együttes öröme, de mikor ez utóbbi az ausztriai uralom rossz tapasztalatai után az „Olajágot viselő Noé galambja“ című memoran-

dumában visszatér ifjúkora koncepciójához, a független fejedelemséghez, s német protestáns fejedelmet és fejedelemsasszony gyanánt főhercegnőt követel — Csereyhez hasonló transzilvánizmussal megállapítva, hogy „a magyar nemzetnek javára való az, hogy soha Magyarországot és Erdélyt együtt senki is, akár török, akár német, akár magyar légyen, ne bírhasssa“ —, az országgyűlés 1704-ben őt is halálra ítéli, a császári kegyelem Bécsbe internálja, s ott hal meg 1716-ban Erdély utolsó félszázadának legműveltebb főura, legnagyobb értelmisége, miután tehetségeit egy feloszlófélben lévő társadalom paralizálta és jószándékait megsemmisítette.

Ez a saját egyenetlenségében forgó Erdély, a fejedelmek erőskezü belső kormányától megszabadulva, nem lehetett bázisa a mozgalomnak, mely most, az új század legelején, hivatva érezte magát a magyarság végletes nyomorának egy csapással megszüntetésére.

A RÁKÓCZI-FELKELÉS

A FIATAL RÁKÓCZI, I. Rákóczi Ferencnek és Zrínyi Ilonának fia, II. Rákóczi Györgynek és Báthory Zsófiának unokája, bármennyire akart is Lipót császárnak jó alattvalója lenni és maradni, véreben ott forrtak a két utóbbi nemzedék Habsburg-ellenes tradíciói, melyeket, ha ő maga egyelőre erőszakkal és jóhiszeműen leszorított is, az akkori magyar közvélemény, szegény nép és főnemesség, egyképen hatásuk alatt állott. A hegyaljai zen dülök az ő vezér sége alá akarják adni magukat. Rákóczi Bécsbe szökik előlük s mikor ez a lépése sem tudja a bécsi kormányférfiak beteges bizalmatlanságát kiirtani, hajlandó magyar birtokait birodalmiakkal elcserélni, csakhogy szabaduljon ősei múltjától, mely őt barát és ellenség szemében oly irányba indítaná, mely akaratával most még, s hite szerint, mindörökké ellenkezik. De a vér szava, az öröklött lelkeség mindennél erősebb: a kivégzett Zrínyi Péter unokája, a száműzésbe ment Zrínyi Ilona gyermeke, a Habsburgok leggyanakvóbb ellenfelének, I. Rákóczi Györgynek leszármazottja, kinek véreben a régi rakoncátlan Zrínyieké mellett a királyi magaslatra emelkedett, ősi büszkeségű Báthoryak gerjedelmei is tüzelnek, hiába áll ellen a hívó szónak, akárcsak a Sixtini kápolna Ezsaias prófétája: ő is tette fog ébredni egykor, bármily kelletlen mozdulatlanság nyugózi is le még most tagjait.

II. Rákóczi Ferencnek keserű gyermekkor volt. Születése után néhány hétre meghalt atyja; anyja éltét a szenvedélyes és szigorú anyós, Báthory Zsófia elleni küzdelem keseríti meg, majd mikor Zrínyi Ilona Thököly hódító férfiaságának lett rabjává, a 7—8 éves gyermek Thököly közelében él, kinek szeretetlenségét éles gyermeki érzéssel veszi észre és egész életében nem felejtí. Munkács háromesztendős ostroma alatt a felkelők dédelgetett kis fejedelme, hogy utána annál gyászosabb legyen a bukása. A császárnak lesz gyámfia. aki e tisztét Kollonics püspökkel gyakoroltatja, s a gyermek leikébe mélyen bevésődik a barátságtalan bánásmód, melyben a rapszódikus természetű püspök részesíti. A munkácsi fegyverpompás szabad élet után éveken át a csehországi Neuhaus kollégiumában, majd a prágai egyetemen tanulja a jezsuita tanároktól az akkori műveltség elemeit, nyelveket,

szokatlanul sok exakt tudományt, különösen matematikát. öröklött vallásos érzése a Mária-kongregációban elmélyül, s maga anyjától, nővérétől elválasztva öntudatlanul is elveszti, elfelejti a pálya irányát, melyre ősei, saját eddigi élete predesztinálnák. Az egyetem után sógora, Aspremont gróf császári tábornok mellett a bécsi udvari élet szórakozásai: bál, tánc, kártya, vadászat, olasz utazás töltik ki életét. Hirtelen szerelemmel házasodik: a szép Hessen-Rheinfelsi hercegnő, Charlotte lángra gyújtja érzékeit, de hosszabb időre sem magához csatolni, sem lelkileg megérteni nem képes őt. Rákóczi a házasság után is egyedül marad.

Nagykorúsítás után átveszi magyarországi birtokait, s Felsőmagyarországnak a Tiszán át Erdélyig legelső embere, legnagyobb tekintélye lesz. Makoviczai hercegségéből ruthén és magyar települési területen, Munkácson, Sárospatakon és Tokajon át szinte megszakítatlanul saját földjén mehet ecse di várába, az egykori Báthory- és Bethlen-uradalomba. Az országrész urai udvarként veszik körül, köztük a legfényesebb, legműveltebb, leggenialisabb Bercsényi Miklós, aki habsburgpárti hagyományaihoz képest éveken át mindent megtesz a politikai és társadalmi nyugalom fenntartására, mint országos főbiztos próbálgatja a katonai erőszakot szabály és emberiség korlátái közé vezetni, de szenvedelmei mind egyre felágaskodnak a német tábornokok sértő pretenziói, a német hivatalnokhad rendszerré vált önzése és elnyomása láttára. Mióta a Kollonics-féle adóleszállító javaslat Bécsben végkép megbukott, a magyarságra nincs többé szabadulás, s a belátó politikusok előreláthatják az adók és katonaság terhe alatt az elháríthatatlan összeomlást. Így szorul Bercsényi a kilátástalan jövő rémképétől hajtva arra az útra, melyen az előtte járó generáció már annyit vesztett: a francia szövetség és a felkelés útjára.

Emlékszünk, XIV. Lajos már kétszer keresett és talált az európai hegemoniáért folytatott harcában a magyarság közt szövetségeseket, akik neki kevésbe, semmibe, néhány jó szóba kerültek, s akik szolgálatukat megtéve, csendesesen, követelőzés nélkül letűntek, hóhérbárd alá vagy a távol kelet pogány vidékeire, honnan többé nincs visszatérés. A Wesselényi-összeesküvés tagjai, s Thököly egyképpen elbuktak, anélkül, hogy a francia király segített, vagy akár próbált volna segíteni rajtuk. Egykorú pamfletben láthatjuk a képet, mely híven visszaadja a közfelfogást XIV. Lajos szövetkezés! politikáját illetően: a francia király vízpartján ül és halászik, előtte a vízben fejek, s a horgot éppen Rákóczi kapja be. A közfelfogás azonban ez esetben sem látta világosan a tényeket, ma már pontosan ismerjük Rákóczi tárgyalásait, melyek eleinte erősen egyoldalúak voltak: ő írt levelet XIV. Lajoshoz és miniszteréhez, Barbesieuxhoz, a király nem is felelt neki, s a

miniszteri válasz is nagyon tartózkodó volt. A Párishoz fordulás Rákóczi gondolata volt, Bercsényi nem helyeselte eleinte, ő célravezetőbbnek találta lengyel barátai és Du Heron varsói francia követ közbenjárását venni igénybe. A párisi fogadtatás annyira hideg volt, hogy a levélvivő, Longueval császári kapitány, Rákóczi bizalmasa, aki a francia király barátságától anyagi hasznot remélt magának, jobbnak látta ezt a hasznot oly módon biztosítani magának, hogy a levelezést Bécsben feljelentette. A titkos tanács ekkor végre igazolva látja Thököly mostohafia iránt táplált régi gyanúját, s őt 1701 áprilisában elfogva, Bécsújhelyre viteti, hol kivégzett nagyatyja árnyával társaloghat börtönében. Bercsényi még idejében lengyel földre menekül, de börtönbe kerül több volt Thököly-féle kuruc, így Sándor Gáspár, Szirmay István nádori ítélőmester, Okolicsányi Pál. Köztük az első részletes vallomást tesz Rákóczi és Bercsényi felségsértő üzelmeiről és mindenkit, még Széchenyi György kalocsai érseket is bele akarja keverni a dologba. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy ép Széchenyi érsek, meg Szirmay és Okolicsányi voltak a felkelés tartama alatt Lipót király békebiztosai Rákóczival szemben, akkor bizonyosnak vehetjük, hogy mindezek ártatlanok voltak és a felkelés terve Rákóczi és Bercsényi személyén túl alig terjedhetett el. Rákóczira azonban Longueval és Sándor Gáspár egymást kiegészítő vallomásai elég terhelők voltak, azonban feleségének nagy rokonsága és összeköttetései voltak, sőt Wolff Frigyes jezsuita páter, Lipót bizalmas tanácsadója és diplomatája is politikai szükségességnek tartá kiszabadítását, nehogy elítélése esetén Magyarországon fölkelés keletkezzék, ami a császár kezét épen a most, II. Károly gyermektelen halálával megnyíló spanyol örökség esetén tartaná Keleten lekötve. Ügylátszik, a jezsuiták segítették elő, hogy Rákócziné előkészíthette férje szökését, mely 1701 november 7-én, az őrség kapitánya, Lehmann közreműködésével szerencsésen végbe is ment. Lehmannt kivégezték, Rákóczi lengyel földre menekült Bercsényihez, s a titkos tanács Lobkowitz hercegné és az udvar jezsuita gvnótatói mellett az özvegy császárnét is vádolja a rebellis kiszabadításával.

A jobbágyság és a felkelés

Valóban, Rákóczi fellépése eddig alig több nagyúri kísérletnél, aminő a Wesselényi-összeesküvés volt, azzal a különbséggel, hogy mögötte még annyi szervezet sem áll, mint egykor a nádor és Zrínyi Péter mögött. A francia kalandba bizonyára Bercsényi szenvedélye vitte be, s most ezzel együtt töri fejét a lengyelországi francia követ és franciapárti lengyel urak társaságában, mitévők legyenek, s kinek ajánlják fel a magyar trónt, aki aztán meg is tudná szerezni magának. XIV. Lajos még ekkor sem akarta szolgálataikat felhasználni,

legfőlebb ellátásukról akart gondoskodni, bár követe Du Héron és svédországi követe Bonac egymásután terjesztették eléje Rákóczi és Bercsényi memorandumait, melyekben ezek magyar felkelés hasznát fejtegették a spanyol örökség miatt kitörőben lévő európai háborúban. A francia király csak 1703 tavaszán, a császári-francia háború hatása alatt határozta el magát pénzbeli segítség ígérésére, amivel azonban felkelést még nem tudtak volna szervezni. Külpolitikai szempontból a kísérlet holtpontra jutott, ahonnan csak új akció, a magyar parasztság megmozdulása segítette ki.

Korábban részletesen kitéregettük a nyomor sötét képét, melyben az egyedül adózó jobbágyság a felszabadító háborúk évtizedeiben, s a karlovici béke után is sínylődött. Maga Kollonics már a 80-as évek végén kikerülhetetlennek tartotta a katasztrófát, mely azonban a magyar jobbágyság évszázados lekötöttsége, önálló gondolkodásban és akcióban járatlansága miatt még másfél évtizedig váratott magára. A Tokaji Ferenc-féle hegyaljai zendülés is a parasztság és közkatonák tanácstalanságán, vezető ész és akarat hiányán pusztult el, de tanulságait felfogta és megszívlelte a szegény nép, mely Rákóczi megmozdulásáról és lengyelországi tartózkodásáról értesülvén, üzenetet küldött hozzá. A fejedelem munkácsi uradalmanak magyar és orosz jobbágjai mozogtak, s készültek felkelésre és várták maguk közé vezéreként természetes urukat. A magyar történet nagy eseménye volt, mikor a nagyúr és a szegény jobbágyok egymásra találtak, s mikor Rákóczi 1703 május 12-én Brezán várából, Lemberg mellől, kiadta első manifesztumát az „egyházi és világi, nemes és nemtelen igaz magyaroknak“. Első eset az újkori jobbágyság kifejlődése óta, hogy a privilegizált nemzet előkelő tagja az adózó, robotoló szegény népben szövetségest lát a nemzeti és állami élet védelmére. A manifesztum teli van érzelmmel és nemcsak rendi értelmű kifejezésekkel, minők a régi szabadság és a régi jussok, hanem a jobbágyságra vonatkozókkal is: fegyverre szólít a képtelenül hatalmaskodó, porcióztató, adóztató, sönkat, kenyerünket elvevő német ellen „édes hazánk és nemzetünk“ mellett. A fejedelem piros selyemzászlóit, miket Brezánból „Cum Deo pro patria et libertate“ felírással küldött, tarpai, várii, beregszászi jobbágjai tűzik ki, kik most először tartoznak az édes hazához és nemzethez; a tarpai jobbágy Esze Tamás, Pap Mihály, a kisnemes Major János, Kis Albert indulnak alattuk a császáriak és a nemesi vármegyék megtámadására.

A jobbágyság e megmozdulása nemcsak a kátyúba jutott főúri összeesküvést emelte fel nemzeti mozgalommá, hanem Rákóczi egyéniségét is egyszeriben megszabadná minden rá-rakódott gátlástól, ránevelt akadálytól. Ezsaias próféta összefont lábai kiegyenesednek, kelleltlensége felderül, a fuvallat

megragadja ruháját, feláll — s Rákóczi kilép a vereckei hágón át a Nagyalföldre könyöklő kárpáti sziklára, hol munkácsi jobbágyn kívül most még egy lélek sem várja, nem kívánja s nem is fogadja. Ügyét a jobbágyokéval összekötni kétségtelenül az ő legszemélyesebb elhatározása volt, nem pedig Bercsényié, aki a köznemest is lenézte és szarkasztikus realizmusában soha helyet nem engedett érzelmi momentumoknak társadalmi viszonylataiban. Rákóczi az egyetlen a felkelés kezdetén, s egész fennállása alatt, aki a parasztsorsot azzal a sajtáságos részvétellel nézi, mely e törvényesen és jog szerint jobbágy tartó társadalomtól akkor még annyira idegen. E különös jelenség megértésére szolgálhat, hogy külföldi tanulmányai és élete során ő nem nőtt bele a Hármaskönyv jogi szemléletébe, mely a nemesi nemzet és a plebs jogi élességű szétválasztásával oly sok becsületes nemesnek nehezíté meg a jobbágysággal szemben az emberi részvét kifejezését. Rákóczi e tekintetben fehér lap volt, melyre szelíd érzelmű alaptermészet mellett tapasztalatai is a jobbágy védelem fogalmát írták. Nem felejtette el, mint tódultak elébe, a Kárpátokból lej övét, orosz jobbágysai, mint borultak előtte térdre és vetettek keresztet magukra; azt sem felejtette el, amint az első szerencsétlen összeütközés után egy darabra visszavonulva, ugyanezen jobbágyok köröskörül a hegyeken sírva kiáltozták nevét, hogy ne hagyja el őket. És azt is megjegyezte magának, hogy parasztseregei elől a nemesek a váraikba húzódtak és a nemesi vármegye fölkelést hirdetett. Igaz, a paraszt rousseaui idealizálásától távol volt, s világosan látta a jobbágy műveltségbeli elmaradottságát, saját kárával tapasztalta első jobbágycsapatok fegyelmetlen, tanulatlan voltát, első jobbágy- és kisnemes hadnagyok rakoncátlanságát és részegségét, s így azt is belátta, hogy a felkelés ügyét tisztán a jobbágyságra támaszkodva fenn nem tarthatja. De később is, mikor a mozgalomhoz már a vármegyék is hozzácsatlakoztak, s a rendi elemek mögött a népiek háttérbe szorultak, ő az, aki egyedül gondol folyvást a szegény nép sorsára, s aki számtalan rendelettel iparkodik annak sorsán javítani. Nemcsak hogy sok hadavonult jobbágyot megnemesít, hanem a bevonult otthonlévő családtagjainak szolgálatán is könnyít, több rendeletben kiadva, hogy „olyanoknak otthon maradt cselédjeiket, azkik az haza szabadságának helyreállítása végett fegyvert fogtanak s táborunkban vannak, az táborra kívántató élésadáson kívül — azt is igazságosan vetvén reájok — semmiképen ne merészeljék“ kényszeríteni. A földesurak követelődéseivel mindegyre az „igazságosságot“ szegezi szembe, s ő is, biztosai is gyakran döntenek a vármegyék ellen, a jobbágyok mellett, bár természetesen a jobbágyviszony szerves megváltoztatása épp úgy kívül állott az ő gondolatkörén, mint egész századán. De jobbágy védelmi színezete felkelésének messzire világitott,

a távoli völgyekben és rengetegeken lakó „elromlott és elnyomorodott falusi szegénység” bizalommal, hittel nézett rája, s tőle várta százados egyformaság, százados szolgáltatás után terheinek váratlan könnyítését. Rákóczi Ferenc az egyetlen, akinek egy pillanatra sikerül a Verbőczy-vonta korlátkon kívülálló szegény népet a nemzeti ügy iránt érdeklődésre, lelkes fegyverfogásra hangolni — ezzel felkelése korai előképévé válik a 48-as forradalomnak, holott egyébként társadalmi alapjai, másfél század különbségéről lévén szó, gyökeresen mások, ő az egyetlen nemzetvezér, akihez szegény maroszekei székely jobbágyok így akarnak csatlakozni: „Hallottuk az mi kegyelmes urunknak ő nagyságának kegyes jó ígéretit, hogy valamely jobbágy őnagysága mellett felül, kardját felkötö, szabadságot ad neki, ha Isten őnagyságának boldog elémentelt ad, az országot megbírhatja; mi is azért szegény igaviselő jobbágyok, az mi kegyelmes urunk mellett készek vagyunk életünk föttáig szolgálni országot és fejedelmet”. — A felkelés katonai csődje az utolsó években részben azzal magyarázható, hogy a földesurak Rákóczi rendeletei ellenére sem hagyták jobbágyaikat katonának menni, s másrészt a szegény nép, nem látva helyzetének gyökeresebb javulását, s ellenkezőleg, az évről-évre megújult, s országszerte kiterjedt hadműveletektől elpusztítva, nem volt hajlandó többé fegyvert fogni.

Rákóczi egyénisége

Rákóczi nehezen, hosszas töprengés és latolgatás után állott a nép élére és hagyta el külföldi segély és ígéret, külföldi sereg nélkül Lengyelországot. Bercsényi kis zsoldos csapattal jött utána, s a kortársak ekkor és később is azt hitték, hogy a fejedelem továbbra is Bercsényi vezetése alatt működik, Bercsényi a gondolkodó és alkotó, ő pedig az egyszerű végrehajtó. Bercsényi szellemi túlsúlyáról Savoyai Eugén is meg volt győződve, holott a valóságban megfordított volt a viszony. Rákóczi a felkelés vezerségét elvállalva, nem él többé másnak, mint a felkelésnek, amelynek nemcsak diplomáciai szárait tartja mindvégig kezében, hanem belpolitikai és hadi kiépítését és vezetését is. Hogy részvételének minőségét mégis ennyire félreismerhették, ennek magyarázását egyéniségében találhatjuk, melyet a dolgaival foglalkozó történetírók legnagyobbika, Szalay László, szemérmesnek nevezett. Rákóczi egész életében az a magabavonult egyéniség volt, amivé tette őt örömtelen gyermek- és ifjúkora: egyszerű szavakkal és fordulatokkal élő szelíd lélek, aki belsejét nem azért nem mutatta meg akárkinek, mintha büszke lett volna, avagy bizalmatlan és zordul ellenségeskedő, hanem abból a természetes szerénységből, mely a belsőnek feltárását mint fölösleges, túlságosan hangos gesztust kerüli és embertársait nem akarja sajátmaga személyével elfoglalni. Ebből igen gyakran az következett, hogy erős

egyénségekkel érintkezve, látszólag passzív szerepre szorult, átengedve a teret amazok szenvedélyes expektorációinak. Ez a helyzet állt elő nem egyszer Bercsényivel szemben, aki saját álláspontját megvesztegető szóáradattal, szellem, éle, irónia minden árnyalata segítségével tudta exponálni, úgyhogy Rákóczi alig juthatott szóhoz, de nézeteit mégse hagyta szenvedélyes és túlradó barátjától befolyásoltatok. A döntést nem engedte, nem is engedhette ki kezéből, hisz egyedül ő tudta áttekinteni a magyar fölkelés összes anyagi és szellemi birtokállományát, de szerénysége és a belső tusakodás, mely minden önönmagából kilépését megelőzve, nem egyszer megfosztá őt — és a nemzeti ügyet — attól, hogy munkatársai, tábornokai fejből egy-egy hibás ideát kiverjen és velük a saját, egészséges gondolatát elfogadtassa.

Csak néhány esetről tudunk, mikor természetét legyőzve keblét kitarja és forrongó felháborodását megmutatja. Ilyenkor a szokatlan kitörés villámcsapásként hat hallgatóira és néhány szavával nyert ügye van. Jellemző módon ily kitöréseit többnyire személyi sérelem váltja ki: amikor úgy érzi, hogy önzetlenségét akarják kétségbevonni. Ha már ez a „szemérmertes“ egyéniség is ritkaság volt e rendi országban, hol a privilegizált társadalom minden egyes tagja joggal hitte magáról, hogy véleményeit szabadon, kérdés, sőt szükség nélkül, s oly bőbeszédűen, ahogyan jólesik neki, mondhatja el, nem kevésbé egyedülálló volt Rákóczinak világi javak, gazdagság, földbirtok iránt való teljes közömbössége. Igaz, az országnak leggazdagabb birtokosa ezt könnyen megengedhette magának, de Rákóczi önzetlensége nem a túlságos gazdagok unalmából folyt, hanem a lélek legbelső szövetéből kinőtt tulajdona volt, édestestvére szemérmetességének. Nagyobb evolúciót, mint a nagy szerző Rákóczi Zsigmondtól és a notapörököt gyártó és birtokokat konfiskáló I. Rákóczi Györgytől dédunokájokig, alig lehet elképzelni s ez az evolúció egyúttal jellemző arra, miként komplikálódnak és egyúttal finomúlnak, emberiesednek a XVIII. századra a magyar lelkek a korábbi egyrétűségből, melyet még szinte kizárólag a nagybirtok és annak életmódja determinált. Rákóczi Ferenc már nagyobb sértést el sem tud képzelni, mintha teljes és abszolút önzetlensége, anyagi és politikai dolgokban, érintetik. Az ónodi gyűlésen, a lappangó, ki nem mondott, alig elgondolt vádra a belsőleg szótlanná tett, saját börtönében megkínzott lélek tor ki és szórja oda minden titkát: „Ezt érdemeltem tőled haza? bujdosásim után, életemet, véretem, mindenemet éretted felszenteltem, feleségemet, gyermekemet, szerencsémét megvettem, sőt az édes eleim is hozzád való szerelmekért s virágzó előbbi szabadságodnak helyire hozásáért mindeneket kockára vetvén, véreket, hiteket feláldozták! — nem tűröm, nem szenvedem, magammal viszem koporsómban, mert te tudod Iste-

nem, hogy igaz szívű vagyok és privátumot nem kívánok, ne szenvedd édes hazám rajtam ezen gyalázatot!" Az urak megzavarodva hallgatták az egyéni hangokat, melyek érthetetlen módon szakították meg az ő dietális tárgyalásukat, ahol pedig szenvedelmes, túlfűtött vádakkal és gravamenekből rendszerint semmi különös nem szokott következni, de mikor Rákóczi belekeseredve szavainak hatástalanságába és megbánva leikéinek megmutatását, pár formális szóban lemondott vezérlő 'fejedelemségéről: a rendek ekkor érezték meg, hogy az Egyéniség sikoltott fel köztük, ami valami egész más, nagyobb, mint az ő egész privilegizált világuk, s ami előtt nekik meg kell hajolniuk: a két vezető egyéniség, Bercsényi és Károlyi Sándor kardot rántott, s Okolicsányival és Rakovszkyval az egész ellenzék megsemmisült.

Ez a tömegetől elszakadt egyéniség az ónodi krízis lázas pillanatában mindenki előtt megmutatkozott, de különben tartózkodóan behúzódtott önmagába és szenvtelen, kritikus pillantással nézte a körötte nyüzsgő magyar életet. Mintha csak kívülről nézte volna. Ebben Rákóczi egyenes követője, sőt hatványozott mása anyai őseinek, a költő Zrínyinek, aki hasonlóképpen külföldi műveltség magaslatáról elégedetlenkedett a magyar étellel, kereste elmaradt fajtája felemelését, anélkül, hogy ostorozó lángszavainak, vijjogó sikoltásainak bármi hatása lett volna. Zrínyi Miklós talán az első magyar, ki folyamatosan lelki gyötrelemben, leküzdhetetlen kényszer súlya alatt próbálja népét önmagához felemelni, arra a kultúrfokra, melyet nagy műveltségében csak ő tud előre, korát megelőzve, kirajzolni; a második: Rákóczi Ferenc, mindketten korai előfutárjai Széchenyi Istvánnak. De míg Zrínyi Miklós egészen benne él a rendiségben és újításait tisztán a hadi életre és azzal összefüggő erkölcsi térére korlátozza, addig Rákóczi már külföldi nevelésénél és rendiségen felül álló fejedelmi hagyományainál fogva is legalább gondolkodásában teljesen szabad, és épp úgy rendi elfogultságtól mentesen kritizálja kora viszonyait, akár csak Széchenyi, a rendi gondolatnak pozdorjává törője. Nála is megjelenik a legnagyobb magyarnak iróniája, mely szeretetlenségszámba mehetne, ha nem állna mögötte az egész embert lenyűgöző erős akarat, hogy a hibákon segítsen és népét hibáiból kitisztítva, boldoggá, hatalmassá, szabaddá tegye. A rendi társadalom nagyhangú, sokat mutató, keveset tartó volta őt is elijeszti és nem egyszer gúnyra ingerli: így beszél lengyeles konferenciákról, a vezetők „idétlen lármáskodásairól“, a késmárki havasok nagyhírű fiadzásáról és hogy „az elmúlt nyáron egy sertéspásztor elfutamtathatta Debrecen városát“; tiszta lelke leginkább visszariadt a rendi nagyozolás azon mértékétől, mely a külszín érdekében az igazságot is elcsavarja: a nagyot mondó, megbízhatatlan hírhozóra lemondással jegyzi meg: „de azt látom, ő is magyar“. Ő ismeri fel

először a magyar közéletnek szintén már a rendi társadalomban kialakult szokását: hogy suttogó, meg nem fogható rágal-makkal gyanúsítja meg a bármi okból kiemelkedőket, ami ellen már Esterházy Miklós nádor is felháborodva védekezett, de Rákóczi az, aki világos szemmel meglátja, hogy itt lehetetlen védekezni. Ezért nem ajánlja Bercsényinek, hogy a Homonnai javakat első feleségétől született fia nevében átvegye, bár ahhoz teljes joga volna: „mint jót kívánó atyjafia, barátja, nem javalhatnám, mert a soha titokban maradni nem fog; ha tízszer többet ad is Kegyelmed, mint más, de mégis magamon kívül nem hiszem, hogy valakivel elhitesse, hogy ingyen ne bírja; s hiában annak a kvietancia, dokumentum s számadás, az kiben benne van az differencia! én sem volnék ment az balítéletektül, hogy az mostani szűk időben is másoknak ajándékozom az ország jövedelmeit“. A közéleti tisztaság e kifinomult mintája minő fehér holló az akkori gyűjtő, szerző rendi társadalomban, s még inkább a bécsi nagyurak és hivatalnokok szemérmetlen tolvajlási rendszerében, szinte érthetetlen jelenség, ha nem Rákóczinak csodálatosan tiszta és törekeny, büntudatot elviselni nem tudó lelki szervezetéből magyarázzuk.

Rákóczi mint hadszervező

A rendi korlátoktól megszabadult egyéniség most már csak saját erkölcsi parancsainak és magyar faji szeretetének engedelmeskedve, új utakat keres a honvédelem nagy munkájában, amelyeken, s ez az ő tragikuma, alig tudja őt valaki követni. Láttuk egyéni állásfoglalását a jobbágykérdésben, hol pedig a rendi élet kizárólagossága amúgy is beláttatta vele, hogy a jobbágy védelem terén gyökeres változás lehetetlen, s így csak adminisztratív könnyítésekre korlátozta magát, de ezek sem találtak a rendi közvélemény helyeslésével. Hasonlóképen új és alig értett utakon járt a fölkelés essenciális kérdése, a hadsereg szervezése és vezetése dolgában. Tudjuk, hogy az abszolutizmus első kudarca óta a bécsi kormány ismét állított fel magyar ezredeket, melyek a császári hadsereg kiegészítő részei voltak, s a fölkelés alatt hol Magyarországon, Rákóczi ellen, hol az olasz harctereken alkalmaztattak. A példa tehát megvolt: lehet a magyart európai mintára ezredkebe fogni és úgy kiképezni, hogy Savoyai Eugén seregeivel nyílt harcban felvegye a küzdelmet. Rákóczi a modern hadszervezésben is utódja Zrínyi Miklósnak, de neki már megadatott, hogy élő anyaggal, emberekkel kísérletezhessen, ne csak papiroson és megvalósíthatlan kívánságokkal. A parasztkatonaság használhatatlanságát belátva, a nemesi társadalomból alakítja ki a kereteket, hadvezetőségét a rendi tekintély fokai határozzák meg: 26 tábornokából nyolc gróf, hét báró, tíz nemes; minden koncessziót megtesz, hogy serege gyarapodjék, de egyszer fegyver alá hozván a magyarság oly

tömegeit, minők a középkor óta nem voltak együtt, világos kritikával alkalmazza rájuk a nyugati hadviselés szabályait. A kuruc harcmódnak, a Thököly korából megmaradt fergetes portyázásnak nincs ridegebb kritikusa, mint a vezérlőfejedelem. 1708-ban, miután az addigi döntő csatákban serege vereség nélkül is szinte szétfolyt, közli Károlyival, a Thököly-féle üsd-vágd és zsákmányoló csapatok vezérével, akinek dunántúli serege kétszer is felbomlott, — hogy a folytonos konfúziók, szívek elolvadása ellen más princípiumokat kell keresnünk (mintha csak hadtudományra átfordított Széchenyi-mondatokat olvsnánk): „az vala az kapitányoknak dicsőséges principiumja, hogy apró s lopó portákkal lopják ki ez világbul az németet, kiknek egyéb nyeresége alig vala, hanem hogy most is vágánk két németet, most is hozánk hármat“, legnagyobb dicsőségük az volt, hogy a külön, elől- vagy hátul járó, s a hadi rend szerint támadás elől dandárjához úgyis csatlakozó németre ütöttek, s ha az „truppjára“ visszafordult „ususbá mént, hogy szaladni kell akkor, mihent a truppet eléri az nímet, melynek megbontása nem nekiek való“. A kuruc sereget lehetetlen volt nagyobb egységekben harcba küldeni, s ha nagynehezen „corpusocskákat“ össze is hoztak, ezek is megelégedtek azzal, ha „egynéhány portácskát fiadván, olyan hírt kaphattak, amellyel megtérések alkalmatosságával meg-
• menthették magukat és kifáraszthatták lovukat“. Ezek mellett pedig „csak nevelkedik a szíve ellenségünknek s fogy a miénk, mert noha eleintén ellepvén az országot, sokat nyertünk, annak az oka csak az volt, hogy az földnépe szaporítván hírünket, jobban-jobban rémítette ellenségünket, azki már felvévén hadakozásunknak módját s hadaink gyengeségét, senkitől nem fél“. Előre megjövendöli Károlyi új hadmenete eredményét: „bé fogják nyargalni az országot, melyet az ellenség úgyis tud, hogy égetni nem fogják és ha szintén cselekednék is, avval nem gondol; hírt fognak Kegyelmednek visszahozni, hogy sehol sem akadhattak a németre, sírással-rívással panaszojják lovaik romlását“. „Mindezekre nézve javallanám Kegyelmednek az hadaknak kontrahálását“, azokból csak előljárót bocsásson ki, felderítésre, de ne külön feladattal, a hadak tehát nyugati mintára nagy egységekben működjenek, melyekben persze nincs többé alkalom a személyes vitézség kuruc bravúrjaira, de győzni lehet, az ellenséget megsemmisíteni, amire még oly merész kuruc raidek sem képesek. A császári hadak ekkor már mindenütt zárt négyszögekben harcoltak, s bár a stratégiában még mindig a végnélküli manőverezés, a kimerítés elve uralkodott, de ezen már egyes hevesebb temperamentumok, Gusztáv Adolf, Turenne, legújabban Savoyai Eugén túltették magukat, hevük döntő csatákra is elragadta őket, melyekben nagy zárt lovas egységek rohamai gázoltak le maguk előtt mindent. Ezek a minták lebegtek Rákóczi sze-

mei előtt, amikor a kis, mozgékony egységekre bomlott régi magyar harcmódot reformálja és reguláris ezredeket nagy négyesökben akar harcbavetni. Utolsó ütközetének, a romhányiak kritikájában elégedetten konstatálja, hogy az „új reguláris hadak megmutatták, hogy kell harcolni a némettel”, s mikor ez squadrumokban jött, ezek is „szorosán, jó rendvel léptetvén” ellene, visszaverték, de azután felülkerekedett a régi hadi szokás, és „a magyar, böcsületes szokása szerint, az prédának esett”, s a német gyöngye támadására „szétment az prédával”. Rákóczi egész tragikumában benne van, hogy ekkor is, a felkelés végén, a katonai feloszlás idején, csak mint ezután követendő elvet kénytelen hangoztatni a nyugati harcmódot: „az német ellen reguláris had nélkül nem boldogulhatunk, melyre nézve teljes igyekezetem az, hogy aztat újonnan szaporítsuk és felhagyjunk inkább annak haszontalan fizetésén, azki se harcolni nem tud, se tanulni nem akar”. A „Rajta Miska-hadaktól” akarta elszoktatni a magyart, de még messze volt a magyar katonai zseni, akinek vaskezeiben, átható kék szeme előtt az egyéni hősségből, a fűrge portákból 48-ban fegyelmezett, zárt, modern magyar hadsereg lett.

Nem született hadvezér; gyermekkorától eltekintve, háborúban nem volt, mindössze egyszer tartózkodott, 18 éves korában, sógora, Aspremont altábornagy kíséretében néhány hónapig a rajnai harctéren, úgy hogy katonai ismeretei igen felületesek voltak, de a felkelés élén kötelességből a stratégia tudományát is megtanulta, aminek alapján képes volt tábornokainak rossz terveit elítélni, s helyettük néha jó stratégiai gondolatokat kitermelni, melyeket azonban haditanácsa többnyire elvetett, ő pedig engedékeny természeténél, udvariaságánál fogva még legjobb tudomása ellenére is elfogadta tábornokai véleményét, melyeknek hibás voltát nem egyszer maga is világosan látta. A hadvezér pillantása főként az ütközet kritikus pillanataiban hiányzott nála, s ilyenkor, ha a papiroson megállapított terv nem volt keresztülvihető, tanácsstalanul állott és utasítás nélkül hagyta seregét. Mégis a kuruc seregek mindent neki köszönhettek, ő állította őket össze — Bercsényi csak inkább az első évben segített neki a szervezésben, mikor Rákóczi személye még ismeretlen volt az országban —, ő gondoskodott élelmükről, felszerelésükről, utánpótlásukról, hadseregének minden tisztjét személyesen ismerte vagy legalább pontos tudomása volt képességeikről. És ez a sereg, melyről ő és hadi irodájának három-négy embere le nem vették szemüket, mely az ő életének legnagyobb pozitív teljesítménye, — volt idő, mikor 60.000-re is felment, — önálló nemzeti hadsereg volt, minőről Zrínyi Miklós álmodni sem mert, s amilyen Hunyadi Mátyás és 48 között magyar földön soha nem volt. A fejedelem évek kemény mindennapi munkájával állítja fel e sereget, s gondoskodott nagy formaérzékkel rendes

felszereléséről. Mintacsapatai az udvari hadak voltak: a vörös és kék palotás ezred, a zöld vadászok, a vörös huszárok, a székely kék kopjások s a francia gránátosok, mindezekre bármikor számíthatott, ezek nem tűntek el egy-egy veszett csata után, mint a tavalyi hó. Tisztjeit később a nemes ifjak társágában képezte ki a saját hasonlatosságára, erkölcsös, szerény, csendes életmódra, hadi munkára és műveltségre, azaz igazi „úri és nemesi vérhez illendő” életre akarta őket szoktatni. Tisza erkölcsi felfogása és külföldi nagyúri szokásai egyképen megkívánták a külsőbeli tisztaságot és rendet, udvara számára „rendes és csinos köntösöket” készített, udvari és egyéb ezredeit uniformisba öltözteti, mely a nyugati hadseregekben is ekkor állandósul, de ez az uniformis pompás barokkdísz, melynek részleteit szokatlan szépérzékkel választja ki. Hadserege felszerelésére atelier-eket, valóságos gyárat alapít: szabó-, gombkötő-, varró-, festőműhelyeit Munkácson koncentrálja, hol külföldi mesterekkel taníttatja a kurzusokra berendelt tót karmazsincsináló és egyéb iparos jobbágyait. A munkácsi üzemek feje főkamarása, Körössy György, aki tudja, hogy újonnan felfogadott embereit fel kell öltöztetni, mert a fejedelem „nem szenvedheti a rongyos szolgát, kivált a palotán-4. A tiszt ruhák hímzéseihöz a festő előbb papíron rajzolja ki a virágot, azután kivágja és felragasztva a kelmére mutatja be neki, mielőtt kihímeznék. Az ő barokk mintákon finomult ízlése alakította ki az ősi magyar népművészeti motívumok összetételéből a kuruc pompát, melynek csak továbbfejlesztése, itt-ott egyszerűsítése a későbbi úri magyar öltözet. A tőle létesített felszerelőipar teljesítményei méltóak egy nagy szervezőhöz; 1704—10 közt seregének nem kevesebb, mint 51.000 pár csizmát vett és 46.000 köpenyeget. s különben a vármegyékkel készítette a megyei csapatok egyenruháit. A vármegyei katonaság ekkor öltözik a megye színeibe s a kuruc megyék példáját a nyugati labancok is követik. A fegyvergyártást is nagyban honosítja meg: 1705-ben Pápa német őrségétől szuronyokat vesznek el a kurucok, s ezek mintájára kezdeti meg Besztercebányán és Bajmócon a szurony gyártást; Lengyelországból pisztolyokat hozat be, egyszerre, 1708-ban, 700 darabot, még sátorcsináló zsidókat is tart a sereg számára állandóan üzemben.

Mindez csak részlet, mely azonban Rákóczinak évek munkáját, évek gondját okozta; — az egész együttvéve csodás pompájú bizonyítéka az akkori első magyar önfeláldozó munkájának és szervezőképességének. Mert Rákóczi történetünkben a legnagyobb szervezőknek is egyike, aki a magyar törekvések egyetlen eszközét, a nemzeti hadsereget a semmiből teremtette meg, bizonyítván ezzel a magyar szervezőképességet, mely a Habsburg-korszak idején annyira háttérbe szo-

rult, hogy még Zrínyi Miklós is kételkedett létezésében. Hogy a sereg, Rákóczi hada, feladatát mégsem tudta megoldani, ezért nem alkotója felelős.

Kuruc és császári katonai erők

A fölkelés kezdettől fogva katonai probléma volt, s mint ilyen végzetes összefüggésben állott a nagy európai háborúval, mely a spanyol örökségért indult meg s már két év, 1701 óta folyamatban volt. Egyelőre a munkácsi uradalom parasztjai jobban nem is választhatták volna meg a fegyverfogás időpontját: a nyugati harctereken magasra csapott a háború lángja s Bécs kénytelen volt minden ezredét ott összpontosítani, E korban már sokkal nagyobb tömegeket állít csatatérre a fejedelmi abszolutizmus, mint még a 30 éves háború korában: 1703-ban az egyesített francia-spanyol erők, egységes vezetés alatt 229.000 embert tettek ki, s velük szemben az angol-hollandi sereg 100.000-re, a birodalmi: porosz, szász, dán stb. erők 40.000-re, a császáriak szinte 130.000-re mentek, de a szövetségeseknél egységes haditerv és fővezérlet egykép hiányzott, az iniciatívát így át kellett engedniök a franciáknak, kik a császár ellen lázadó Miksa Emanuel bajor választó tanácsára a birodalomba törtek, s vele együtt Tirolt foglalták el, hogy innen az északi s a déli, lombardiai harctéren egyaránt uralkodjanak. Ebben a helyzetben a bécsi hadvezetőség kénytelen volt utolsó ezredeit is kivonni Magyarországból, a Felvidéken a felkelés kitörésekor a legutolsó, a Montecuccoli küρασzir-ezred is éppen parancsot kapott Bajorországba vonulni, az ország váraiban alig maradt 4000 főnyi őrség, Erdélyben Rabutin alatt körülbelül 8000 ember. A felkelő parasztokat ugyan a mármarosai Dolhánál Károlyi Sándor báró szatmári főispán vármegyei csapatokkal szétverte, más részüket a visszaforduló Montecuccoli-vasasok Munkács mellett lepték meg, de amint egyszer Rákóczinak sikerült a Tiszához leszállania, a felkelés gyors terjedése kétségen felül állott.

Számbavehető ellenség nem volt, s amint az első nemesek és urak hozzácsatlakoztak: báró Melith, báró Sennyey István, Ocskay László császári huszártiszt kétszáz lovassal, egymásután nyitották meg kapukat a várak és városok, az elsők közt Debrecen és a hajdúvárosok. Rákóczi Szatmárig hatol, Bercsényi és a felkelőkhöz állt Károlyi Sándor nyugatnak és délnek, a kis császári csapatokat és a rácokat egykép visszaszorítják, Károlyi már 1703 végén Ausztriába tör és császári kastélyokat éget föl. A bécsi udvar ilyen érvekre mégis megmozdult, a titkos tancs konstatálja, hogy a császár igen szívére veszi a magyar lázadást, mely olyképen szüntendő meg, hogy okait kell megszüntetni! A konferencia szerint első oka a négy-milliónyi hadiadó, melyet tehát le kell szállítani (a kormány tökéletes előrelátáshiányának bizonyítéka, hogy ezt éveken át nem, de most a fegyver nyomása alatt egyszerre megteszi),

másik oka Rákóczi nagy pártja és népszerűsége, ezzel szemben amnesztiát kell adni; harmadik, hogy német katona nincs az országban, tehát be kell hozni, ha lehet és addig a horvátokat és rácokat kell felléptetni. Bár Savoyai Eugén kezdettől fogva a fegyveres megoldás mellett volt: már 1704-ben megírta, hogy fejét teszi arra, hogy Magyarországon békét másként nem lehet csinálni, mégis mivel a császári ezredek az olasz, rajnai, belga-holland és bajor-tiroli frontokon nem voltak nélkülözhetők, Lipót császár a tárgyalások terére lépett, s ezek vezetésével Széchenyi Pál kalocsai érseket, a felkelőktől is tiszteit magaskorú hazafit bízta meg.

Sikertelen tárgyalások. Höchstádt

Közben Rákóczi a főurak és vármegyék tömeges csatlakozásának hatása alatt kiadta a *Recrudescunt inclitae gentis Hungarae vulnera* kezdetű manifesztumát, melyben szakít a brezáni nyilatkozat népies irányával, s a fölkelés közjogi céljainak kijelölésével megpróbálja azt a korábbi erdélyi fejedelmi támadások sorába állítani. A *Recrudescunt* és ezt követőleg több kurucpárti politikai irat (így az úgynevezett lengyel királyi tanácsosi memorandum) a fölkelés genealógiáját a Báthoryak, Bocskay, Bethlen és Rákóczi György hadjárataiban találja meg, melyekben az ausztriai elnyomás ellen és az „ország arany szabadsága“ visszaszerzésére irányuló kísérleteket látnak, s a mostanit még inkább jogosnak tartják, hiszen közben a szabad királyválasztás és András záradéka is eltöröltetett a zarnoki-önkénynek engedelmessé főurak által. A kuruc felfogás magáévá teszi tehát Thökölyét, mellyel ez annak idején magára maradt, hogy t. i. az 1687/8-i törvények törvénytelenül jöttek létre; egyébként tiltakozik a bécsi hadi és kamarai kormányzat befolyása ellen, a neoacquista-kezelését, az új adókat, accsát, a jászkúnok elzalogosítását is felsorolja; jobbágy vonatkozású panasznak mindebben csak a porciók türhetlen behajtásmódját tarthatjuk. A közjogi irányú követeléseket később a szé- Osényi gyűlés még kibővítette: követelte Ausztria, Hollandia, Svéd-, Porosz-, Lengyelország és yelence garanciáját, hogy a békeszerződést a császár megtartja, követelte Erdély szabadválasztási jogát, az 1687/8-i *successio-articulus* eltörlését és vele az András-féle záradék helyreállítását, az összes idegen katonaság kivételét, a neoacquista dolgában a fegyverjog teljes és őszinte eltörlését.

Mindez együttvéve nem kevesebbet jelentett, mint a Habsburg-királyság mindazon vívmányainak megsemmisülését, melyeket az Lipót uralkodása alatt céltudatos munkával, diéták segélyével, de ezeken kívül is vérrel és vassal, hatalmi túlsúlyára támaszkodva ért el. A kurucok feltételeinek teljesítése esetén az új Habsburg-monarchia egész keleti szárnyát elvesztette volna: Magyarországon a királyválasztások kondícióival továbbra is megkötve, a neoacquista kiadásával anyagi és fegy-

*Turóc megyei tótok a
XVIII. század első
felében.*

*TURÓCMEGYEI TÓTOK A XVIII. SZAZAD ELSŐ FELÉ-
BEN. Bél Mátyás, Notitia Hungáriáé Novae, 2. kötet, Becs 1736,
a 292. laphoz mellékelt Turóc megye térképéről, melyet Miko-
vényt Sámuel mérnök készített.*

veres segéderőitől megfosztva, Erdélyben pedig végkép elveszítve a talajt, melyre pedig a török ellen még sokáig szüksége lett volna. Mindezek felül az idegen hatalmak garanciája teljes kiskorúsítását jelentette a bécsi kormánynak, amiben az abszolutizmus kifejlődése idején súlyos, visszaverhetetlen kényszer nélkül egy kormány sem mehetett belé.

A közjogi program tehát egyedül fegyver erejével volt érvényesíthető, s amennyiben a kurucok joggal remélhették a fegyveres győzelmet, úgy kívánásaik politikai szempontból teljesen érthetőek. A garancia és Erdély függetlensége az ő eredeti elgondolásukban arra szolgált volna, hogy a bécsi kormányt rákényszerítse a kötetlen szerződés megtartására, miután az utóbbi évtizedek valóban tökéletesen megbízhatatlannak mutatták be a Habsburg- királynak esküvel erősített alkotmányos ígéreteit. Ebből a szempontból még e két legsúlyosabb feltétel is, melyeknek a követelések közé felvétele szinte a megegyezés lehetetlenségével volt egyenlő, még ez a kettő is hasznos politikai lépés lehetett, — ha a bécsi kormányt rájuk lehetett kényszeríteni. A rendi dualizmusnak évszázadokon át „diaetáliter“ megharcolt küzdelme most döntő krízishez ért, melyből csak fegyver vezethette ki.

Rákóczi kezdettől fogva világosan látta, hogy a nagy európai háború tartama alatt és a francia hatalommal szövetségben kell a fegyveres döntést kierőszakolnia. A spanyol örökösödési háború kifejtésével XIV. Lajos mindinkább szárnyai alá vette, előbb 10.000, majd 50.000 livre-nyi havi segélyösszegben részesítette, követet küldött udvarába és Lengyelországon keresztül képzett mérnökkari és tüzérsztekkel is ellátta. Mindez természetesen nem volt, nem is lehetett elegendő a győzelemhez, Franciaország számbavehető katonai segélyt csak egy úton adhatott: ha sikerül neki Bajorországon keresztül Bécs felé nyomulni, s az ugyanakkor támadó Rákóczival egyesülni. Emlékszünk, hasonló tervek képezték Bethlen Gábor hadjáratainak is soha meg nem valósult alapgondolatát, s I. Rákóczi Györgynek a svédekkel való morvaországi egyesülése sem hozta meg a Habsburg-ház bukását. Mégis, Miksa Emánuel részvétele valószínűbbé tette a koncentrikus támadás esélyeit, úgyhogy Rákóczi nem alap nélkül számított e döntő lépésre, s benne bizakodva állítá fel közjogi követeléseit.

Mindez a reménység hamar semmivé foszlott. Franciák és bajorok Villars alatt kénytelenek voltak a parasztjaitól védett Tirolt elhagyni, s a következő, 1704. évben Marlborough és Savoyai Eugén Höchstádnél, Bajorországban döntő győzelmet arattak (a hosszú háborúnak talán egyetlen elhatározó csatáját), Miksa Emánuel elvesztette trónját, s a franciák visszaszorultak a Rajnához, melytől keletebbre többé nem is sikerült nekik a háborút kiterjeszteni. Höchstádt Rákóczinak minden reményét letarolta, hogy francia segédhadakat kaphasson, s

azokkal együtt kényszerítse békére a bécsi kormányt. Természetes, hogy ezzel Miksa Emanuelnek magyar trón jelöltsége is megsemmisült, melyet eddig Rákóczi az ő tiszta önzetlenségével támogatott. Rákóczi a bajor választóval remélt egyesülését utóbb egyetlen alapnak nevezte, melyre támaszkodva kezdte meg fölkelését.

A höchstádti csata óta mindenképen világos volt, hogy amennyiben fegyver fog dönteni, akkor Magyarországnak egyedül, saját erejéből kell feltételeit a bécsi kormányra kényszerítenie. A kérdés így átalakult, s most már a külföldi segélytől függetlenül kellett rá válaszolni: van-e elég ereje a magyarságnak, hogy a nyugati harctereken erősen igénybevett császári hadsereget döntőleg megverje és a háborút befejezze? Korábbi magyar politikusok és katonák, Esterházy Miklós és Zrínyi Miklós, erre bizonyára nemmel feleltek volna, hiszen ők nem is képzelhették el sem a magyarság végletes elkeseledését, melybe a bécsi abszolutizmus taszította, sem pedig a lelkesedést, mellyel Rákóczi személye és a tőle képviselt ügy találkozott az egész országban. Elmondhatjuk, hogy a magyarság túlnyomó többsége melléje állott, leszámítva az Esterházy herceg köré csoportosult kisszámú nyugati birtokosokat, továbbá a Rabutintól tartó és különben is Rákóczi fejedelemségétől saját befolyásukat féltő, nagyszámú erdélyi urakat. Az ország magyar vidékei közt egy sincs, mely legalább egy-két évig híve ne lett volna, amikor ezt végső veszedelem nélkül tehette. Vele volt hasonlóképen hosszú időn át az északnyugati vármegyék tót lakossága, vele egészében személyes szolgálói, a rutén nép, sőt oláh jobbágyokból is voltak kisebb csapatai. A döntést azonban csak hadsereg érhetette el, még pedig ütközet vagy a kor hadtudománya szerint manőverezés útján; a nem kombattáns nép, megélhetése érdekében odahajolt, amely részről éppen fegyveres csapatok tartották földjét megszállva, ezért változik mind a „tót imperiumnak“ mind a dunántúli vármegyéknek hivatalos hangulata többször is, aszerint, melyik fél tartja kezében várait és városait.

A z új nemzeti hadsereg; vezérek és katonák

A hadsereg volt tehát egyetlen eszköze a nemzeti ügynek: ezt az alapigazságot Rákóczi mindjárt kezdetben felismerve, legtöbb fáradságát a sereg szervezésére fordította. E munkájának részleteit már fentebb láttuk, az eredmény megfelelt fáradozásainak: oly hatalmas sereg, minőt csak nagy nép, ez is csak lelkesedésében, állíthat fel. Reguláris seregében különböző időkben összesen 20 gyalogos és 50—52 lovasezredet szervezett, mezei hadában 8—12 gyalog, legalább mégegyszer annyi lovasezred volt, a kereteken belül folyton változó létszámmal, — a lovasezredek rendes létszáma a régi magyar szokás szerint ezer huszár volt. Volt idő, 1706-ban, amikor nem kevesebb mint 83 ezrede volt, 52 lovas és 31 gyalogos, s ha

ehhez hozzávesszük a tüzéreket, a műszaki alakulatokat, a várőrségeket, akkor elülhetjük egyik élelmezési biztosának adatát, mely szerint 1706 nyarán 116.700 katonáját kellett élelmeznie. Folytonosan a sereg szükségleteivel foglalkozva, módszeresen iparkodott a magyar rendiség korában kifejlődött nehézségeket legyőzni, melyek igazi, modern hadseregnek útjában állottak. Fölényes szemléletével felismerte a magyarban a kétféle extrémítást: vakmerő vagy felettébb okos, ami mindkettő baj; iparkodott a gyalogszolgálat ellen megnyilvánuló kedvetlenségeket is legyőzni, — Bercsényi is hatása alatt volt, mikor „vitéz talpast akart az urakbul is csinálni, hogy ne contemnáják a gyalogot“, — de a felszerelés mellett legtöbbet törődött a vezetés problémáival, ami abban a rendi korszakban rendkívüli nehézségekkel járt. A pártjára állott nagyurat, ki megszokta, hogy hadtapasztalat nélkül is született vezére a vármegyei nemességnek, kénytelen volt azonnal vezető állásba tenni, nehogy elkedvetlenítse őt, s vele azt a területet is elveszítse, amelyen az illető úr, birtokainál fogva, hegemon állást foglalt el. Ez a főúri tábornoki kar így hadi szempontból csupa középszerűségből állt, bár benne egyébként kimagasló egyéniségek is voltak, a legnagyobb maga Bercsényi, a rendi fővezér. Bercsényi a magyar rendi életnek régi, vezéralakja volt, a leggazdagabb, s egyúttal a leginkább pompaszerető főurak egyike, ki szinte királyi díszszel vonult birtokain egyik fényesen berendezett, külföldi képekkel, üvegekkel, bútorokkal, könyvekkel, ékszerekkel megtömött kastélyából a másikba. A felkelés előtt az eperjesi parancsnok, Corbelli, halálosan megsértette, mert császári várbán helytelennek tartotta bevonulásának trombita- és harsonakíséretét. Bercsényi éles szemmel kritizálta vezértársait, kik a hadseregbe is magukkal hozták a pretenziókat, melyek a vármegyei életben könnyű kielégítésre találtak, de itt egyik a másiknak pretenzióiba ütközött, miből halálos gyűlölködések és az együttműködés lehetetlensége származott. „Ezeket pedig az urakat jobb megölni, mint diszisztálni“, mondotta róluk, de szellemes ember lévén, ő volt az első, ki iróniájával egymásután megsértette őket. ötletei, mulatságos szólaléai egymást kergették, több lapnyi hosszú levelei, minőt napjában többet is írt Rákóczinak, szórakoztató olvasmányak jók voltak, de az ügyeket ritkán vitték előbbre. Katonai dolgokban éles megfigyeléseket közöl, nagy humorral beszél el a rendetlenség illusztrálására, mint rabolták ki őt magát is jász katonái, de megoldásokat ritkán nyújt, könnyen elkedvetlenedik, s ilyenkor legszívesebben befejezné a háborút. Rossz felszerelés, fegyelmezetlenség azonnal leveri lábáról: „Isten a hadvezérünk“, „soha terv szerint nem esett dolgunk“, a háború elején attól tart, hogy katonái maguk adják német kézre. Bercsényi csupa idegember volt, kinek egész testi és lelki alkata reagált a legkisebb adminisztratív nehézségre is, minélfogva ütközet-

ben vagy hadmenetben nehezen volt alkalmazható. Papiroson hatalmas tervei voltak, de a végrehajtásban, még ha azok nem illúzió alapúak is, megakadályozta őt idegalkata: támadó kedvre átmenet nélkül desperál, stratégiai lehetőségek közt semmiképpen nem tud dönteni: „irtózik a lelkem az expedíciótul“, — „bizony olyan mondhatatlan bú rajtam“; óvatosan konstatálja, mennyi a német, s ha valamivel több, magától nem tud határozni, bármily hatalmas személyi bátorsággal rendelkezik is. De a nagybirtokosnak, a szellemes, gyors észjárású, mindenkit lenyűgöző vagy magához csatoló nagyúrnak óriási tekintélye volt, s amíg Rákóczi utasításokkal és ami fő, katonasággal el tudta látni, addig ő is jó szolgálatokat tett főként a felső- és alsómagyarországi védelem szervezésében és Ausztria meg Morvaország felé az alvezérek irányításában. Rákóczihoz szinte romantikus baráti tisztelet, csodálat kötötte, leghívebb embere volt, valódi Bayard-lovag.

Utána legnagyobb tekintélye Károlyi Sándornak volt, aki még inkább a régi magyar mód szerint harcolt, gyors támadást, kockáztatást nem került, fegyelmet nem igen tartott, amit Rákóczi arra vezetett vissza, hogy a régi Thököly-tisztekre szeretett hallgatni, akik zsákmányért harcoltak és azért mindent feláldoztak. Károlyi volt az ausztriai végek folytonos égető je, aki a Dunántúlról kétszer is sereg nélkül menekült; képzett katonának Rákóczi éppenséggel nem tartotta. Elméletileg képzetlenebb volt Forgách Simon gróf, korábban császári tábornok, de gögös nagyúr, aki sem vezértársaival, sem az alá ja adott országrészekkel nem tudott bánni, s például Erdélyt aránylag nagy sereggel sem tudta megtartani. Esterházy Antal gróf becsületes, lelkes úr volt, szintén féltékeny tekintélyére, s rendkívül virágos nyelven tudta rendeleteit írni, melyekkel a sereg adminisztrációját egész jól elvégezte. Igazi katonai tehetség csak Bottyán János volt, félszemű kismes a grófok közt, művelt ember, aki császári tiszt korában alapítványokat tett az esztergomi templom restaurálására, a nyitrai piaristáknak diáknevelésre; szigorú, rendet tartó, igazságos katona, aki részegséget, lopást távoltart, a szegény népet Rákóczi intenciói szerint erélyesen megvédi. Az ő szava nem volt hiú ígéret, mint Esterházy é, mikor pl. Vas vármegyének megírta: „az excessusokat havi fizetéséből ki fogom vonni és az szegénységet contentáltatom; az elnyomókkal és malefaktorokkal, gonosz személyekkel, felépült akasztófákat megvirágosítatom és mindenben azon leszek, hogy az afflictus szegénységet consoláljam“. Jellemző reá, az aránylag szegény birtokosra, hogy ő az egyetlen, aki Rákóczi önzetlenségét példának véve, a rézpénz devalválódásával szemben önadóztatást ajánl: „azért rójjuk meg magunkat és kiki, mind szegényje, gazdaga, hadi és nem hadi ember adja ki hite szerint pénzének tizedit, azzal lehet idegen nemzetnek fizetni“ (amely t. i. rézpénzt persze nem fogadott el)

A hadvezetésben bár a villámgyors mozdulatokat szerette, mégis körültekintő, legénységét hiába kockára nem vető volt, Rákóczi tigrisapánknak hívta, s ha néha konfúziót csinált, övakságának is eltitulálta, — a főúr-tábornokok nem szerették, Bercsényi még hűségét is kétségbe vonta. A többiek bátor ezredek voltak, Balogh Ádám, Bezerédy, a tivornvázó, jellemtelen, de vitéz Ocskay László és még hosszú sora a magyar és több északmagyarországi német főtisztnak, de kisnemes, vagy polgárszármazású tiszt legfőleg a brigadérosáig, a tábornok után következő rangfokozatig vihette, s ezek sorai-
ban is mindössze két nem-nemes brigadéros is ismerünk: az egyik volt a felkelés legkezdetén melléje állott jobbágy Esze Tamás, a másik a szepességi kisiparos, Czelder Orbán.

Nemzeti hadsereg, melynek az arisztokrácia vezetése alatt jobbágy és nemes, városi polgár és a nem-magyar népfajok egyaránt lelkesen szolgálnak, hatalmas újság volt a magyar földön, alkalmas arra, hogy megjelenésével is növelje a harci kedvet és életkedvet öntsön az évtizedek óta csak panaszkodó magyarságba. Valóban e nemzeti hadsereg, rövid nyolc éves fennállása alatt is mély benyomást tett a magyar lélekre, bizonyosága ennek a kuruc költészet, mely nagy tömegében hadi dalokból áll. Ilyenek már a bujdosók és a Thököly katonái körében is születtek, de a katonaélet szépsége, a bátorság, szabadság gyönyörűsége most talál igazán lobogó színekre. A katonai dicsőség a nemzet dicsősége, a kurucversek így járulnak hozzá a nemzeti önérték oly nagymérvű kifejtéséhez, minőre eddig példa nem volt. A magyar vér megbecsülésével jár az elnyomó németiség gyűlölete, mely már korábban, Thököly idejében is megszólalt, de hangja most általános lesz és hosszú időre megszabja a népi hazafiság irányát. E versek és dalok többnyire az alsóbb intelligencia: deákok, tanítók, jegyzők, papok, itt-ott közkatonák művei, benyomulnak és elterjednek jobbágyságon keresztül a jobbágyság körébe is, melynek dalkincsét felfrissítik és tudatos hazafias irányba terelik. A kurucköltészet így hozzájárul a társadalmi osztályok közti nemzeti érzés kifejtéséhez, aminthogy a jobbágy és nemes együttes katonai szolgálata is kellett, hogy a kettő között itt-ott érzelmi hidakat verjen.

Rákóczi hadserege mégsem érte el a célt, melyért megszervezte a fejedelem: a császári seregeket soha döntően nem tudta harcképtelenné tenni. Nem a vitézség hiányzott, hanem a modern taktika, melyre Rákóczi hiába taníttatta seregét és vezéreit, ő maga állítja össze emlékirataiban seregének szigorú kritikájaként annak bűneit: a fegyelmezetlenséget, az egyes rendeknek egymásra agyarkodását, a haditudomány teljes hiányát. A kuruc hadjáratok története teli van városok és várak elfoglalásával, melyek magyarok voltak, — az akkor Magyarországon levő 200 vár közül csak 26 nem került soha

a kurucok kezébe, a többi azonban többször is változtatta gazdáját — teli van hosszú vonulásokkal, melyek végén nem marad sereg, mely megütközne; csatákkal, melyek jól, bátor élannel indulnak, de közébejött rossz dispoziciók és a fegyelmetlen, korai zsákmányolás miatt vereséggel, a sereg teljes szétfutásával végződnek, s teli az ellenség hosszú vonulásaival, Nyugatról Erdélybe és vissza, melyeket megakadályozni nincs magyar erő kéznél. Mindez csak a régi harcrendszer mellett volt lehetséges, melyet Rákóczi így jellemez: „legjobb az ellenségtől mentő távolabb táborozni, öröket nem állítani, sokat inni és aludni, s miután emberek és lovak jól kiheverték magukat, két vagy három napig tartó sebes menetekkel utolérni az ellenséget, hevesen és vadul rátámadni, ha megfut, üldözni, ha nem, gyorsan visszavonulni“. Hozzáteszi: ilyen fogalma volt a háborúról az egész nemzetnek. Rákóczi fíradásai épp a harcmódor dolgában értek el legkevesebb eredményt.

A hadjesemények

Így érthető a felkelés hadtörténete, mely a szándék és eredmény discrepantiája miatt oly lehangoló olvasmány. Az 1703. év a kurucokat Dunántúl és Erdély kivételével egész Magyarország urává tette — egyes várak persze, ostromágyúk híján, a felkelés egész tartama alatt császári kézen maradtak, így az erdélyieken kívül Buda, Győr, Sopron. 1704-ben Károlyi elfoglalja a Dunántúlt is a stájer határig és Muraközig, de azt már alig egy hó múlva visszaveszik a császáriak, koncentrikus támadással: Heisler Siegbert, a fővezér, Pozsony felől, Pálffy Muraközből, Heister Hannibal Pécs felől. Károlyi két veszített csata után Pápán és Dunaföldváron át kimenekül az Alföldre, de mikor Rákóczi Forgách Simont küldi a Dunántúl új meghódítására, a vármegyék hozzá állnak, serege 4000-ról 25.000-re szaporodik, mire Heister, ki közben a Vágig nyomuló Bercsényivel foglalkozott, Komáromnál átkel a Dunán, — senki nem akadályozta, — a Dunántúlt Veszprémig embertelenül elpusztítja, Forgáchot és Esterházyt Koroncónál megveri. Bercsényi viszont az egyik császári alvezért, Ricsánt veri meg Szomolyánnál, ő és Károlyi együttvéve a Muraköztől Morváig pusztítják az osztrák határt, míg a Dunántúl szerencsétlen népe horvát, rác és Heister embertelen kínzásait szenved, Rákóczi pedig Titelig le a rácokat bünteti, s Szegedet ostromzárolja. A béketárgyalások miatt kötött fegyverszünet lejártával Bottyán Érsekújvárat elfoglalja, de Rákóczi és Bercsényi Nagyszombatnál Heisterrel szemben vereséget szenvednek. A höchstádti csata döntő esztendeje elmúlt, anélkül, hogy a magyarság döntő győzelmet szerzett volna, amikor pedig ez még aránylag könnyebb lett volna.

1705-ben Károlyi és Bercsényi a Duna két partján manővereztek Heister ellen, aki teljes tehetetlenségében vonulgotott

Trencséntől a Dunán át Kilitig, s onnan vissza mire Savoyai Eugénnek sikerült őt letéetni, de helyébe nem a tehetséges és tapasztalt Pálffy János horvát bánt, hanem a Heisternél nem többet érő Herbevillet nevezték ki főparancsnoknak. Herbeville az ősszel Komáromból Budán, Szegeden, Nagyváradon át Erdélybe ment seregével, hol Rabutin már nagyon egyedül érezte magát, Rákóczi Forgáchcsal és franciáival a zsigóvárban állta útját, de a császáriak megkerülték és megverték. Erdély ezzel elveszett, Bottyán azonban a Dunántúlt visszafoglalta, s a rákokat több helyütt elnyomta. Azaz a felkelés ez évben sem jutott közelebb katonai céljához, a következőben pedig Rákóczi francia tisztjeivel a várostrom minden szabálya szerint visszafoglalta Esztergomot, abba francia parancsnokot tett, aki a várat egy hónap és egy nap múltával visszaadta a császáriaknak. A rendes keletdunántúli csatározások, osztrák végek pusztítása mellett Rabutin Erdélyből kimerészkedve Kassa alá ment, majd onnan eredmény nélkül Budára vonult, mialatt Pekry Lőrinc a várakat kivéve, egész Erdélyt újra kuruccá tette. Az 1707. évben Rabutin a Dunántúlt akarta visszafoglalni, s miután ez nem sikerült neki, kis seregével visszament Erdélybe; újabb harcok a Dunántúl, a Morva-Vágvonal kis várai körül, nagy betörések Ausztriába, miket Bezerédy, Ocskay, sőt Károlyi is fontosnak tartott, Rákóczi kevésbé, ő ebben és a következő években hadműveleteit külpolitikai célokkal kapcsolta össze: 1707-ben még mindig Miksa Emanuel bajor választónak akarta megszerezni a magyar trónt, XII. Károly svéd király fegyvereit Bécs ellen fordítani és a lengyel trónra Leszcinsky Szaniszlót ültetni. A svéd királynak felajánlotta, hogy magyarjaival Sziléziába vonul s ott egyesül vele, — XII. Károly azonban elutasítón viselkedett, mire Rákóczi az oroszhoz fordult és Péter cárral kötött egy teljesen végrehajthatlan szerződést, mely szerint elvállalja a lengyel trónt, s a cár viszont megvédi őt a lengyel trónon a svéd ellen. Közben a porosz trónörökös, Frigyes Vilmos jelöltsége is felmerült a magyar trónra, Rákóczi ennek érdekében hajlandó volt seregeit 1708-ban Sziléziába vezetni, hogy ott a trónörökös néhány brandenburgi ezred élén csatlakozzék hozzá s bevonuljon Magyarországra. E terv érdekében nagyszámú, pihent sereget állított össze Egerben, megindult vele, Bercsényi és Pekry Lőrincsel együtt az északnyugati határ felé, de a nagyszabású hadműveletet alvezérei elgáncsolták, haditanácsokban ismételten leszavazták, s ütközetre kényszerítették az újból fővezér Heister hadaival szemben; a trencsényi csatában, főként Pálffy János ügyes támadására a kuruc had vereséget szenved és szétszalad úgy, hogy a gyalogságot még a következő évben sem lehet összehozni, amikor Heister a Dunántúlt nagyobb nehézség nélkül visszafoglalja, Északon pedig Pálffy János nyomul előre, a

liptói sáncokat elfoglalva Fülelig hatol, a bányavárosok császári kézre jutnak, az országnak több mint fele császári megszállás alatt elfordul a felkelés ügyétől. Bár 1709-ben még alvezérei itt-ott tartják magukat: Béri Balogh Ádám Nehem báró rác seregét Kölesdnél megveri, Károlyi Erdélyben Rabutin ellen hadakozik, Esterházy Antal néha sikeresen harcol Dunántúl, de a kurucság önbizalma már megrendült, Ocskay és Bezerédy árulása demoralizáló hatással volt, s maga a fejedelem is, amikor lelkesítő manifesztumokat ad ki, Bercsényinek őszintén megvallja, hogy már csak Isten kegyelmében bízik. 1710 januárjában még egyszer szerencsét próbál, a bányavárosok felé indul, de Romhánynál a császári vezérrel, Sickingennel szemben újból vereséget szenved, utána Érsekújvár is elesik, még ez évben végkép elvesz a Dunántúl, Szolnok, Eger, ostromzár alá kerül Kassa, s a fölkelés arra a területre korlátozódik, honnan útjára indult. 1711-re végre Pálffy János lesz a fővezér, teljhatalommal a harcon kívül a békekötésre is.

Végignézve ez éveken, világosan láthatjuk, mennyire képtelen volt a magyar hadvezetés rádiktálni akaratát az ellenfélre, mely az országban szabadon vonulgatott erre-arra, s a magyar hadak sohasem ott támadták meg, hol döntő csata fejlődhetett volna, hanem a gyöngébben védett vonalakon érték el területnyereséget és stratégiaileg jelentéktelen eredményeket. Egyik évben Erdély volt császári kézen, Dunántúl magyarban, a másikban megfordítva; ezt a játékot megengedhette magának az a fél, melynek érdeke volt a döntést halasztani, mert remélhette, hogy idővel más harcterekről nagyobb erőt hozhat és vethet itt mérlegbe. Ez pedig a császári sereg volt, melynek az, ő nagy nyugati hadseregeiben megvolt a hatalmas rezervája. Azaz a magyar sereg azzal, hogy képtelen volt koncentrált támadásra, hogy felaprózta magát, hogy bravúros becsapásokat, égetéseket rendezett a nyugati határokon, hogy az időt személyes virtuskodásban, halálmegvető támadásokban, de stratégice haszon nélkül töltötte, ezzel a császári seregére hasznos és jó, önmagára végzetesen rossz taktikát követett. Minden év, mely döntés nélkül múlt el, közelebb hozta a kurucságot bukásához, hisz Höchstádt óta a császáriak évről-évre több csapatot vonhattak el a nyugati harcterekről, úgyhogy a kurucok kezdetbeli számbeli túlsúlya utóbb évről-évre fogyott és végül törpe kisebbséggé változott. Igaz ugyan, hogy a felkelés elején a bécsi kormány több idegen csapatot hozott Magyarországra — az 5—6000 főre menő magyar ezredeket előrelátóan nyugati harctereken, főként Olaszországban alkalmazta, — s így eredetileg 4000 főnyi itteni létszámát lassankint 15—18.000 emberre emelte, de a felkelők sorai összehasonlíthatlanul gyorsabban szaporodtak, s az 1703

végén kimutatott 26.000 embertől kezdve legmagasabb számukat 1707-ben érték el, amikor az év elején 60, majdnem 70.000 főnyi felkelő sereg állt az országban, magán a Dunántúl Bottyán alatt 12.000, Érsekújvárnál Esterházy Antal alatt 15000, s Erdélyben jóval 20.000-en felül. Ugyanakkor a császári sereg papiroson 46.000-ból, a valóságban alig 30.000-ból állott, de már 1708-ban a szerencsétlen trencsényi csata után a 30.000 főnyi császárral csak körülbelül 40.000 főnyi magyar állott szemben, 1709-re az arány kiegyenlítődött: 30.000-rel szemben 30.000 magyar, 1710-ben a romhányi csata után csak 20—22.000 magyar, de 36.000 császári gyalog, 15.000 császári lovas, sőt Erdélyben is legalább 10.000 német, úgyhogy a 20—22.000 magyarral már több mint mégegyszer annyi, 50.000 főnyi német harcolt. 1711-ben a majthényi mezőn 12.000 kuruc kapitulált, a várakban szerteszét 3—4000-nyi őrség volt, Lengyelországba 4000 katona bujdosott ki, s így a háború végére a kuruc sereg alig 20.000 főre olvadt le, s vele szemben Magyarországon 23.000 gyalogos, 18.000 lovas, Erdélyben 9000, összesen 50.000 császári működött. E számok maguk legjobban illusztrálják a háborús lelkesedés lohadását, lassú elhalását és a császári halogató taktikának sikerét. A következő évben, ha tovább tart a felkelés, akár 100.000 főnyi sereget is idedobhatott volna a nyugati harctereken immár csak formálisan küzdő, béketárgyalásokat folytató Ausztria.

A felekezeti viszonyok

De a hadi kilátások bármily katasztrofálisan csökkentek is, a fölkelés egyszer lábra állván, sajátos organizmussá lett, mely az egyetlen sikerre vezető úttól, a fegyveres győzelemtől elvágva, mégis megpróbálta más utakon biztosítani győzelmét. Itt egyrészt a belső fejlődés, másrészt a diplomáciai kapcsolatok jöttek számba. Alig, hogy Rákóczi hívására megmozdultak a vármegyék és fegyverbe állott a nemesi ország is, szükségessé vált a kormánynak a bécsi és pozsonyi hatóságoktól független módját biztosítani, ami egyelőre azért nem történt országgyűlés útján, mert Rákóczi nem ok nélkül tartott attól, hogy országgyűlés esetén a felekezeti ellentétek ki-robbannak; a protestánsok úgyszólván követelték templomaik visszaadását és a Lipót-féle vallásügyi törvények és rendeletek hatálytalanítását; dietális tárgyalás esetén ékköt még alig lehetett volna a felkelők egységét fenntartani. Így a fejedelem a fontosabb ügyek, elsősorban a császári békeajánlatok tárgyalására csak néhány urat és a szomszédos területek vármegyéit hívta meg, ezt sem formális módon, így a két gyöngyösi és a selmeci értekezletre, 1704-ben, hol Széchenyi Pál érsek békekövetségével tárgyaltak, de már a második gyöngyösi értekezleten hívatlanul is megjelentek az északnyugati 13 vármegyének luteránus követei, kiknek felekezeti panaszait

Rákóczi csak azzal tudta lecsendesíteni, hogy a vallási viszonyoknak országgyűlésen leendő rendezését kilátásba helyezte, s addig is szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. A luteránusokat Széchenyi érsek megbízottja, az öreg Okolicsányi Pál bízta fel, Bécsből vallásügyi engedmények hírére hozva és hitsorsosai előtt rámutatva arra, hogy Rákóczi és körötte összes tábornokai: Bercsényi, Károlyi, az Esterházyak híthű katolikusok, kiktől tehát a felkelő protestánsok jót nem várhatnak. A felekezeti békesség politikai érdekéből, de nemcsak ebből mondatta ki aztán, 1705-ben a szécsényi országgyűléssel Rákóczi a korábbi vallásügyi törvények megújítása és magyarázataként — magyar földön először, — hogy a földesúri jog színe alatt a lelkiismereteken való uralkodást senki ezután magának ne tulajdoníthassa, s ezért vegyes bizottságok küldetnek ki a vármegyékbe, melyek a templomokat a lakosság többségének adják át, s egyúttal a kisebbség számára is *szerezzenek* istentiszteleti lehetőségeket. A gondolat modern toleranciát fejez ki, s bizonyára Rákóczitól származik: ő az, aki tekintélyével rákényszeríti a torzsalkodó felekre, ő küldi ki a bizottságokat szenátorai közül, s ő nyúl be mindegyre az ügy végrehajtásába, amikor nehézségek adódnak, katolikusok, de protestánsok is tiltakoznak. Ne feledjük el, hogy a szécsényi gyűlésen főként a felvidéki vármegyék vannak képviselve, a Dunántúlról egyetlenegy sem, s ezek a felvidékiek a keleti részeken többségükben protestánsok voltak, a nyugati részeken pedig az 1681. törvény artikulás helyekről való rendelkezését sérelmezték: mindkét területen érdekükben állott a többségi elv érvényesítése, mely végrehajtásában alig volt egyéb, mint nagyméretű konfiskációja az egyházi vagyonnak — amint erre Pyber László esztergomi vikárius memoranduma rá is mutatott. Valódi toleráns lelkiülete akkor csak Rákóczinak volt, aki talán protestáns őseitől, I. Rákóczi Györgytől és Lórántffy Zsuzsannától örökölte az ő finom egyéni vallásosságát, azt a vallásos kedélyt, mely az egyházi előírások és szabályok közt nem érezte jól magát, kezdettől fogva elfordult a jezsuita gyakorlattól, s miként száműzetésben írt vallásos művei tanúsítják, jansenista és gallikán elveket vallott. Talán az egyetlen magyar volt, aki tisztán saját egyéniségére hagyatkozva hányódott az emberi szabadság és jansenista predestináció szirtjei között, aki végigélte Szent Teréz misztikáját, megérte Szent Ágostont követő Vallomásának az Egyháztól elítéltetését, s aki katolikus alázattal, de még akkor is jansenista belső függetlenséggel tért meg egyházába. A jezsuitáknak még akkor is ellenségük volt, mikor arra gondolt, hogy egy jezsuita szabadtá ki Bécsújhely börtönéből, öregségében sorozatosan jelölte meg az egyházban végbemenő helytelenségeket, botrányokat, s így ezek közé számította, hogy a teológusok eret-

neküldözésre buzdítják a fejedelmeket, ezekkel szemben a tévelygésnek is szabad vallásgyakorlatot követelt. Bizalmatlansága a papokkal szemben szabad szentírásvizsgálatokra vezet, s nem sok hiányzik, hogy megtegye a lépést az egyház és papok nélküli valláshoz. Ennek az egyéni léleknek küzdelme szinte egyedülálló jelenség a mi történetünkben, melynek katholicizmusát Szent Istvántól kezdve az Egyházhoz és pápasághoz való meleg ragaszkodás jellemzi, — de egyúttal megható is, miként töri le egyéni érzéseit Rákóczi, hogy fentartás nélkül visszatérhessen, megmaradhasson egyháza hú fiának. Az ő kétségtelen relativizmusa az, melyből természetes módon lép elő az őszinte tolerancia, a más vallásnak önmagáért, a hívő lélekért megbecsülése. Ez a vallásos berendezés akkor csak Rákóczi belsejében élt, őt kell a szécsényi gyűlés vallási törvényhozása szülőjének tartanunk, s akkor nem csodáljuk, hogy az ő személye eltávoztával a tolerancia is eltűnt, s ami megmaradt, az a XVII. század tipikus kisebbségi toleranciája volt, mely a saját életét akarta biztosítani. A felekezeti kérdés a fölkelés tartama alatt később is sok súrlódást okozott, de hogy szakításra nem került a sor, az egyedül Rákóczi tapintatos magatartásának köszönhető, aki a békeség kedvéért még saját vallása politikai érvényesülése elé vont határokba is beleegyezett, s pl. a jezsuita-rend ellen hozott törvénycikket elfogadta, ami azonban, mint láttuk, neki személy szerint nem is esett nehezére. A szenvedélyes Bercsényi általában úgy látta, hogy a felkelés igazi vezetésében a katolikusok háttérbe szorulnak, mert Rákóczi kancelláriája és hadi irodája, meg udvara majdnem tisztán protestánsokból tevődött össze: így Vay Ádamból, titkárából Ráday Pálból, főudvarmesteréből Ottlik Györgyből.

Alkotmányjogi változás: a konföderáció

A kormányberendezésre utat nyitott I. Lipótnak 1705-ben bekövetkezett halála, aki után 27 éves fia, I. József lépett a trónra, mint az első örökös király. I. József éveken át közelről szemlélte a leopoldi abszolútizmusnak végzetes, rebellis-nevelő hatását; már atyja életében kész volt közvetíteni s a magyarok gravamenjeit orvosolni, sőt, ha Forgách Simon tábornok utólagos elbeszélésének hitelt adhatunk, volt idő, mikor atyjának akcióképtelenségén elkeseredve, maga akart a felkelés élére állani. De bármily jóeszű fiatalember volt is, atyjához hasonlóan ő is tanácsosaira hallgatott, akik közt eleinte nagy tisztogatást végzett, s végül Savoyai Eugén, meg Wratislaw cseh kancellár hatása alá került. Nádor és érsek útján kijelenté hajlandóságát a sérelmek mesziintetésére, de a felkelés fegyverrel leendő leveréséről sem mondott le és eszébe sem jutott, hogy az 1687—88-i fejedelmi vívmányok revízióját vagy Erdély feláldozását engedmény gyanánt hozza a felkelők elé.

A felkelők tehát Józseftől sem nyerhettek lényegesen jobb békefeltételeket a hadi szerencse eldöntetlen állásában, mint akár Lipóttól. Ők különben is némileg már lekötötték magukat a béketárgyalásokban azon nézetük mellett, hogy az örökös királyság törvénytelen módon mondatott ki az 1687-i országgyűlésen, s ennél fogva József trónraléptét is, az örökösödés előzetes szabályozása nélkül törvénytelennek tartották. Ebben az irányban különösen Bercsényi exponálta magát. Mégis a Lipót halála után előbb Rákosmezéjére összehívott, majd miután Pest elfoglalása nem sikerült, Szécsényben 1705 őszén megtartott országgyűlés még mindig nem akart végleges rendezést, okul hozva fel, hogy az ország főméltóságai hiányzanak s helyüket nem lehet betölteni, a császár különben is békét ajánl, s ezért egyszerű királyválasztás helyett vele kell megegyezni a trónutódlásról. Míg ez sikerülni fog, addig is ez volt Bercsényinek az előbbi okokból kikövetkeztetett ajánlata: az ország ügyei vezetésében a lengyelek példáját és szokásait kell követni, mert ez „a nemzet szabad és igen féltékeny szabadságára“, „náluk közönséges dolog kölcsönös eskü által Összeszövetkezni és főnököt, marsallt választani, kinek vezérlete alatt törekszenek azután megsértett szabadságuk visszaállítására“. Rákóczit azonban illetlen dolog lett volna marsallnak nevezni, s ezért az országgyűlés rendjei, kimondva az ő „konföderációjukat“, Rákóczit a „szövetséges rendek vezérő fejedelmévé“ választották, ősi szokás szerint pajzsra emelték, s végül összeszövetkezésükre, hogy a fölkelés szabadság-céljai mellett kitaranak, esküt tettek és oklevelet állították ki.

A szécsényi „konföderáció“ a magyar rendiség történetében teljesen nívumot jelentett. A lengyel alkotmányos élet ily egyenes hatásával nem találkoztunk korábban, legfeljebb összehasonlítások ajánlkoztak maguktól is a két rendiségnek egyképen anticentralisztikus fejlődése között. Bercsényi most, ki lengyel tartózkodása alatt lengyel főúri társaival sokat érintkezett — ezt neki lengyel és tót nyelvtudása is megkönynyítette —, egyenesen a lengyel alkotmány szokások egyikének lemásolását ajánlja és viszi keresztül. A konföderációk Wasa III. Zsigmond király uralkodása alatt léptek fel Lengyelországban, a XVI. század vége óta; céljuk a nemesség: szlachta és a főnemesség egy részének politikai érvényesülése volt, pontosán kimondott program szerint, a rendek többi részével szemben, ennél fogva egy konföderáció csakhamar másikat vont maga után, s a rendszer alig volt egyéb, mint az ország lényeges: alkotmányjogi, vallási kérdéseinek szervezett polgárháború útján való elintézése. Emellett a konföderációk, bár külsőleg a demokratikus szlachta alakulatai voltak, a valóságban igen gyakran egy-egy nagy főúr személyes céljait szolgálták, aki az ő területén lakó nemességet befolyásolva, a

szegény nemesek tömegeit pénzzel kitartva, olyan célok érdekében állította őket a konföderációba, melyről esetleg fogalmuk sem volt. Bercsényire kétségtelenül az előző évben, 1704-ben kötött konföderációk voltak hatással: a varsói, melyet a szász II. Ágost király letételére, s a szandomiri, melyet ennek fenntartására alakítottak oly eredménnyel, hogy a belháború következtében Lengyelország előbb XII. Károly svéd király kezébe esett, ennek pultavai veresége után pedig az orosz befolyás számára nyílt meg az út. Az 1704-i konföderációk a lengyel vég kezdetét jelentették.

Igaz, a konföderációt a szécsényi gyűlés résztvevői átmeneti intézkedésnek képzelték el, azon időre, amíg szövetségük céljait, köztük az 1687 előtti alkotmány helyreállítását el nem érik. De mindenképen elismerték az idegen minta átvételével, hogy a magyar rendiség hosszú, százados történetében nem alakított ki oly kormányzati berendezéseket, melyek a rendi dualizmus felbomlása után a királyi hatalomtól függetlenül átvehetnék az ország gondjait. A konföderációs rendek a saját rendi fejlődésükről és múlt jókról adtak ki szegénységi bizonyítványt, az idegen mintát szolgálólag utánozva. De ez még kisebb baj lett volna, ha az idegentől átvett berendezés a fejlődés további során használható és hasznothajtó lett volna. A konföderációs rendszer magyar földre átvittetve és itt meggyökerezve, bizonyára ugyanoly eredményekre vezetett volna, mint Lengyelországban: a polgárháború állandósítására, nagyravágyó főurak hatalmának megalapozására, az ország regionális különbségeinek kiélezésére, mert hiszen a rendszer csakhamar alkalmat adott volna külön nyugati és keleti, dunántúli, északnyugati, tiszai kerületi elkülönülésre. Végül merev rendi jellege még inkább hangsúlyozta a nemes és jobbágy különbséget, s így ezzel is útjába állott volna a jövő irányának. A hazai fejlődésre tehát valóságos szerencse volt, hogy a szatmári béke a konföderáció gondolatát eliminálta, s ezzel a hazai alkotmányfejlődés, melyet úgyis eléggé megterhelt az újkori rendiség és annak XVIII. századi újjászületése, legalább ez alacsonyrendű idegen képződményektől megszabadult.

De a konföderációs szisztéma pillanatnyilag sem biztosította a nemzeti erőnek célszerűbb és hiány nélküli összefogását. A vezérlő fejedelem mellé a szécsényi gyűlés huszonegy szenátort adott, olyképen, hogy a rendek jelöltjeiből kellett azokat Rákóczinak kineveznie, — ő maga sokáig vonakodott a kinevezéstől, látva, hogy mindenki szenátor akar lenni, s akit nem nevez ki, az el fog kedvetlenedni. A pénz- és gazdasági ügyekre hasonló módon alakított egy gazdasági tanács, 13 tanácsosból és segédszemélyzetből, egészben véve a magyar kamarára emlékeztető kollégialis ügymenettel. A rendiség azonban ez új alkotásokban is annyira hű maradt ön-

magához, azaz a rendi dualizmus homályos fogalmazásaihoz, hogy a fejedelem és a szenátus hatáskörét nem tudta pontosan körülírni, s innen származott, hogjy míg Rákóczi úgy gondolta, hogy korlátlan hatalmat nyert politikai, hadi és pénzügyekben, s a szenátus neki csak tanácsadótestülete, addig a gyakorlatban a szenátus rendi testület volt, mely a hadvezetés költségeinek fedezését használta fel, régi rendi szokás szerint, tekintélyének öregbítésére. A hadi költségek fedezésének módjaiban a fejedelem mindinkább hatása alá került: a rézpénznek nagymennyiségű kiadása, s előbb kényszerkurzusa, később devalvációja nem Rákóczi gondolata volt. A rézpénz a felkelés legnagyobb bajai közé tartozott; már a konföderáció első évében kétmillió névértékűt bocsátottak ki belőle, az 1706 eleji miskolci gyűlés újabb kétmilliót; a hamisítások megakadályozására finomabbveretű Szűz Mária-képet nyomatták rá, ami mind nem volt elegendő a kurzus fenntartására. Utóbb az ónodi gyűlés 60%-os devalvációt mondott ki, de egyúttal megengedte, hogy a földbirtokzálog és adósságok kifizetésére is érvényes legyen, ami a nemesi világban legnagyobb bonyodalmakat, személyes gyűlölködésekert okozott. A felkelés végéig körülbelül 12 millió rézpénz került forgalomba. Rákóczi tehetetlenül volt kénytelen mindezt nézni, de legalább a parasztnak egyenes megterhelését sokáig ellenezte, s később is, mikor az utolsó években kétmillió hadiadót vetett ki, ennek terménybeli behajtását is ő szorgalmazta. A mezei hadakat többnyire a vármegyék tartották el, melyek utóbb mind nagyobb nehézségeket támasztottak, s egy-egy generálisnak egyszerre két-három vármegyével is kellett küzdenie, hogy ezek szolgáltatásaikat kiállítsák, miután területük szinte minden évben újra elpusztult.

Az erdélyi fejedelemség

Erdély rendjei már a szécsényi gyűlés előtt, 1704 nyarán megválasztották Rákóczit fejedelmüknek, főként gróf Pekry Lőrincnek, mozgékony, mindenféle párton és felekezeten megfordult úrnak befolyásolására. Rákóczi eleinte habozott a választást elfogadni, tekintve Rabutin hadseregét, de utóbb a hadi helyzet változtával 1707-ben bevonult és a marosvásárhelyi országgyűlés beiktatta utolsó választott fejedelemnek. A választásból kevés pozitív öröme vagy haszna volt: előbb a hitlevél dolgában kellett keményen küzdenie a rendekkel, akik az Apaffy-féle, legszigorúbb hitlevél kiadására akarták kényszeríteni, — itt végül lealkudott néhány pontot, de már azt nem tudta elérni, hogy a rendek továbbra is megtűrjék a katolikus püspökséget, azzal pedig, hogy elvileg ellene szegültek jobbagyaik katonáskodásának, Erdély birtokát a fejedelem számára tehertétellé tették, azt neki folyton magyarországi hadaival kellett megvédenie. Az erdélyi nemesség nagyobb részének e szűkkeblűségét nemcsak Rabutin közel-

lévő hadai magyarázzák, hanem Cserey Mihály, a történetíró szavai is, aki labanc létére is az erdélyi nemesség felfogását fejezte ki a bevonult kurucokkal szemben: „Elhatalmázának az szolgák rajtunk. A sok Nyúzó, Fosztó nevű, igazán dúló, prédáló ezeres kapitányok az igazi ősi úri nemzetből álló hazafiainak kezdenek parancsolni, akiket azelőtt az erdélyi jó nemes emberek a juhok mellett való komondorok közé be nem fogadták volna, azoknak direkciónájától, ordereitől kell függni az igazi nemesi vérből álló familiáknak“ A katonaszkodó jobbágyokon valóban a földesurak úgy hatalmaskodtak, hogy Rákóczinak — saját szavai — megesett a szíve rajtuk, s ettől kezdve nem is igen volt erdélyi hada.

Más ember, kit nem kapcsoltak Erdélyhez a lelki öröklés homályos erői, bizonyára könnyen lemondott volna illő váltságért' e fejedelemségről, mely neki csak keserűséget szerzett. De Rákóczi csak most, megválasztása, beiktatása után ébredt tudatára családi hagyományainak, melyek őt, ősei példájára, minden más világi méltóság felett erdélyi fejedelemnek predestináltak. Ez a tudat mind hatalmasabb erővel ragadja meg, s miután még vallási képzetek is hozzájárulnak: ő esküt és hitet tett a rendeknek, hogy fejedelmük lesz, s ez alól csak a rendek maguk oldhatják fel, különben esküszegő volna, — így fejlődik ki benne az a gondolatmenet, mely utóbb egész életére az erdélyi fejedelemség ideájának rabjává teszi. Kétségtelen, hogy az öröklött képzettartalom mellett már előbb megfigyelt lelki érzékenysége is nagy szerepet játszott itt: a felelősségről magas fogalmi voltak és büntudattal terhelte volna meg magát, ha alattvalóit hűségükben elhagyja. Persze ebből idővel valóságos circulus vitiosus fejlődött ki: ő erdélyi országgyűlése felmentésétől tette függővé, hogy lemondjon, viszont erdélyi országgyűlés, a császári megszállás miatt nem volt többé Rákóczi részéről tartható, körötte lévő erdélyi tanácsosai pedig, valamint az erdélyi menekültek, kik szekértáborral kísérték az ország északkeleti sarkába szoruló hadait, éppen mert még hívei voltak, nem is gondoltak ily felmentésre.

A külpolitika befolyása

A felkelés szerencsétlen elhúzódásának, annak, hogy a katonai sikerek elmaradtával a Józseftől felajánlott tisztességes béke — a szatmárinál jobb! — nem volt megköthető, az erdélyi fejedelemség kérdésén kívül a francia szövetség és általában a diplomáciai helyzet volt az oka. A párizsi kormány a felkelés állandósulásával elérte tulajdonképeni célját, melyet a magyarországi „malkontensek“ felizgatásával magának kitűzött. XIV. Lajos nem az elnyomott népek felszabadítására gondolt, hanem katonai oldalmozdulatra, mely a Habsburg-ház erejének egy részét ott távol keleten minél hosszabb ideig lekösse. Hasonló szolgálattért pártolta és

fizette — minél szűkebben — a szicíliai felkelőket és a katalánokat, ez utóbbiakról kancellárja világosan megírta: „árulókat és lázadókat használni kell, míg lehet, s azután minden teketória nélkül átengedni őket rossz sorsuknak“. A magyarokra ez az időpont még nem következett be, s ezért XIV. Lajos havi pénzküldeményekkel, tisztekkel és jó szóval egyaránt biztatta Rákóczit a kitartásra. Követének, a gögös Desalleurs márkinak főfeladata volt, hogy a fejedelmet a békekötéstől visszatartsa. A katonai döntés végzetes elhúzóásával Rákóczi mindtöbbet gondolt arra, hogyha egyszer az általános európai béke megkötetik, s ő addigra, ha nem arat is döntő győzelmet, de még fegyverben tudja tartani a felkelést, XIV. Lajosnak meglesz a lehetősége, hogy őt is befoglalja az általános békébe. Azaz a felkelés és Magyarország jövője a győzelem elmaradása esetén is biztosítható, csak XIV. Lajosnak akarnia kell. Rákóczi tehát komoly feladatának tartja, hogy a francia királyt ily ígéretre rábeszélje, illetőleg ennek érdekében szövetség kötésére rávegye. 1705 nyarán utasítja követét, hogy szóbeli ígéretekre nem folytathatja tovább a háborút, a havi 50.000 livre segély nem tarthatja vissza a békétől, ha Lajos vele, mint erdélyi fejedelemmel, véd- és dacszövetséget nem köt és írásban nem adja, hogy nélküle nem fog békét kötni a császárral. De Rákóczi sokkal egyenesebb lélek volt, semhogy XIV. Lajos diplomáciájának fortélyain átlátott volna. Ígéreteket továbbra is kapott, anélkül, hogy kérését a francia udvar csak komoly megfontolás tárgyává is tette volna. XIV. Lajos Lengyelországban birtokot vett számára, neki és Bercsényinek ajándékokat küldött, de szövetséget nem kötött vele. Ebben a francia viszonylatban világosabban látott Rákóczinál Bercsényi, akit Desalleurs gögje vérig sértett, s ezért a legnagyobb bizalmatlansággal mérlegelte a hópehelykönnyű francia ígéreteket, felismerte a biztatások haszontalanságát, s megírta: „ha akarja is a francia a segítséget, addig vége lesz az mi históriánknak“. Még erélyesebben óvta a francia hitegetéstől Rákóczit Vetési, aki a francia államférfiakkal való tárgyalásaiból friss benyomásait, elrettentő tapasztalatait írja meg neki: „Ne adgya Isten, hogy igaz próféta legyek, de elhittem magammal, hogy Gallia egy óráig sem hadakozik tovább, hanem addig, az meddig az maga hasznai kívánják, sem pedig egy talpalatnyiföldet nem fog cedálni Nagyságod kedvéért és az békesség traktája idejekor (ha szintén lehetne is addig magyaroknak fegyverben maradniok) kevés emlékezet leszen szegények, felől.4- Mind e prófétikus hangok nem tudták Rákóczit a francia reménytől visszatartani, s ez a remény az, ami a hadiszerencse átmeneti javulása mellett a nagyszombati békealkudozások végleges kudarcát eszközözlé.

A nagyszombati alkudozás 1706 nyarán több hónapon át folyt, még pedig Anglia és Hollandia követeinek, Stepney-nek

és Rechterennek segítségével, kiknek mediációját a császár is elfogadta. Köztük főképp Stepney a legnagyobb jóakarattal fáradozott, miután úgy Rákóczi önzetlen alakját, mint az angolhoz hasonló „magyar szabadságot“ becsülni tanulta. József király mindent megpróbált, a formális tárgyalófeleken kívül Rákóczihoz küldte előbb ennek feleségét, azután Wratislaw gróf cseh kancellárt, legeszesebb emberét, Marlborough barátját, s végül a fejedelem sógorát, Aspremont grófot. Wratislaw bizalmasan közölte Rákóczival, hogy a császár mindent megad, csak Erdélyt ne kívánja tőle, ehelyett megfelelő nagyságú birodalmi hercegségeket ígért neki. Tudjuk, hogy Rákóczira személyes előny hatástalan volt; Wratislaw megjósolta neki búcsúzaskor, hogy ő is „Franciaországba, azon fejedelmek ispotályába fog kerülni, akiket ez ország ígéreteivel és szöszegéseivel szerencsétlenségbe döntött“. A formális tárgyalások a fegyverszünet meghosszabbítása és az erdélyi követeknek a tárgyalásokra bocsátása körül forogtak, miután a döntő kérdésben nem volt mit tárgyalni. Végül a titkos tanács értesítette a mediátorokat, hogy a császár Erdélynek a karlovici békében nyert helyzetén nem enged változtatást, s ezzel a tárgyalások végkép megszakadtak.

A császári-magyar kiegyezés veszedelme a francia politikát további lépésekre ösztönözte, s Rákóczi újból nem látott keresztül annak pókhálószerű, megfoghatatlan ígéretein. Rákóczi még az 1706. évvégi rozsnói szenátus-értekezleten felvetette, vajjon eleget tegyenek-e a franciák azon követelésének, melytől függővé teszik a szövetség megkötését, hogy t. i. Magyarország elszakad az osztrák háztól és a trónt újra szabadon tölti be? A szenátorok hozzájárultak, ugyanúgy az ónodi országgyűlés 1707 június 14-én, amikor is a francia királyi biztató üzenet meghallgatása után „eb ura fakó, József császár nem királyunk“ kiáltások közben kimondták, hogy Józsefet nem ismerik el többé királyuknak, s a jövő országgyűlésen új királyt fognak választani. A két túrói követnek, Rakovszky Menyhértnek és Okolicsányi Kristófnak, Pál fiának levágatása nem a trónkérdéssel volt összefüggésben, Turóc vármegye a katonai terhek ellen tiltakozott és szerette volna a többi tót, luteránus megyét felizgatni. A trónfosztás ellen senki sem szó] alt fel, oly tekintélye volt Rákóczinak, szenátusának és jelenlévő tábornokainak.

Miután a francia segély az ónodi határozatra sem érkezett meg, a folyton romló katonai helyzetben Rákóczi mindinkább a diplomáciai tárgyalásoktól várta a segítséget. Bármennyire művelt és szellemdús ember volt, ki mindent, mit akart, meg tudott tanulni, a diplomáciában, a nemzetközi viszonylatokban mindvégig tanuló maradt, annak predesztinálta őt gyanútól irtózó, jóindulatú tiszta lelke, továbbá a nemzetközi érvényesüléshez szükséges anyagi: hadi, területi segédeszközök

fogyatékosága, s végül azok teljes hiánya. Tárgyalásai során, melyeket egy csomó ágenssel és több állandó követtel folytat, mindinkább légüres térbe sodródik, ahol az európai hatalmakat saját tervei szerint ide-oda tologatja, aszerint, amint az erdélyi fejedelemség megtartása és ezzel a magyar fölkelés sorsa biztosítása érdekében jónak látja. Hogy ezek az ő tanácsainak nem engedelmeskednek, hanem önző céljaik után a saját útjukon, a saját lábukon járnak, ez csak pillanatnyi kiábrándulást okoz neki; a játszmát tovább folytatja. Az ónodi abrenunciáció után az országátvesztett és a „francia ispitályba“ került bajor választónak magyar trónjelöltsége ismét aktuálissá vált, s Rákóczi nagy önzetlenséggel (hisz a trónhoz ő állott legközelebb) fáradozik ennek megvalósításán. E célból hozza létre diplomáciájának első valóban irreális tervét: XIV. Lajos közvetítsen és békítse ki XII. Károlyt és Péter cárt, hogy ezzel az északi háború megszűnjék, a svéd forduljon Bécs ellen, a svéd védenca, Leszcinsky Szaniszló lengyel király legyen, Miksa Emánuel magyar király, ő pedig erdélyi fejedelem maradjon. Ekkor kapcsolódik be legegyszerűbben az újkori magyar történetbe az orosz kérdés, de mennyivel más ennek formája most, mint az Árpádok alatt, amikor a kis halicsi és lodoméri fejedelemségek érintkeztek a magyar határral, most pedig egyszerre feltűnik a Kárpátok ormán az „északi kolosszus“, legbrutálisabb és legönzőbb képviselőjében, Péter cáriban. Hogy Péter és XII. Károly kibéküljenek egymással, ennek feltevése nagy pszichológiai tévedés volt, mondhatnák ma, de akkor Péter cár barbár étvágyával maga sem tudta, mily területeket fog még felfalni, s úgy látszik, Rákóczi ajánlatával komolyan is foglalkozott. Az orosz kapcsolatokat különben Bercsényi ápolta, ki kezdettől fogva lenézte a francia reményt, s inkább a töröktől, majd az oroszától várt sokat, mindent. A cár azonban Szaniszló helyett Rákóczit szerette volna a lengyel trónra helyezni, aki ennek gondolatát sokáig elutasítja magától, de végül elvben beleegyezett, s így sikerült 1707 őszén Bercsényinek a cárral a varsói szövetséget megkötöni, melyben Rákóczi megígéri, hogyha a lengyelek megválasztják, elfogadja a trónt, s a cár viszont, hogy a lengyel trónon sereggel fogja fenntartani, a svédvel megpróbálja francia-bajor mediáció útján békére lépni, ha pedig ez nem sikerülne, s a svéd Magyarországot megtámadná, az ellen is megvédi és végül ígéri, hogy a császárt jószerelemmel rá fogja venni, hogy Magyarországnak és Erdélynek szabadságát helyreállítsa. Ez a legnagyobb ígélet, mire a fölkelés érdekében Péter cár vállalkozott; ma már tudjuk, hogy követői által szláv két-színűséggel intrikált Bécsben Rákóczi ellen.

A bajor választó trónjelöltsége azonban nem sokáig volt aktuális: maga kijelentette, hogy csak akkor vállalja a magyar trónt, ha a francia nagy sereggel küldi be, s egyúttal óvta

Rákóczit, nehogy ezt az esetet számításaiba vegye, hiszen a francia maga is békét akar a császárral és szövetségeseivel. Hasonló eredménytelen diplomáciai játék a porosz király fiának trónjelöltsége, melyet a francia kormány szívesen látott volna, s Rákóczi részben emiatt indult sziléziai útjára is, a megvalósulás azonban itt is késett, mire a fejedelem újabb bonyolult tervekét kovácsolt: egyebek közt szuggerálni akarta Angliának és Hollandiának, hogy a császárt elhagyva, Poroszországgal és a független magyar királlysággal együtt új európai blokkot alkosson. Gondolatai kezdeti kiindulásukban, embrió-állapotukban gyakran helyesek voltak és olyan fejlődési lehetőségekre mutattak rá, mint pl. az angol-francia barátság, porosz-francia kapcsolat, aminők később, 20—40—50 esztendő múlva csakugyan a realizálás stádiumába léphettek, de akkor még legfeljebb az éles megfigyelések, nem pedig a diplomáciai tervek rendjébe tartoztak. A közeli hadi és diplomáciai helyzet a bécsi kormánnyal szemben mind vigasztalanabbá vált, s Rákóczi távoli összeköttetések labirintusába keveredve, az „európai államraison“ szabályait vizsgálta és kereste bennük a magyar jövőt. A protestáns hatalmak pedig, melyek bár a császár szövetségesei voltak, mégis Jablonszky és Klement nevű követeit barátságosan meghallgatták, de általuk mindegyre lelkére kötötték, ejtse el a külföldi garancia és Erdély követelését, mert ezeket ők sem javasolhatják a császárnak. Marlborough átolvasva a Klementtől átadott feltételeket, ezeket túlszigorúaknak tartotta és sajnálkozva jegyezte meg, hogy az általános békébe való foglalásra sem lehet számítani, mert a háború végével a császárnak nem lesz többé Angliára és Hollandiára szüksége, s „ezt a szegény népet — a magyarokat — keresztre fogják feszíteni“. Anna királynő minisztere, Sunderland, bármily tisztelettel szólt is Rákóczi egyéniségéről, azt mondta, hogyha ő volna császári miniszter, ő se adná át Rákóczinak Erdélyt, nehogy újra tárt kaput nyerjen Európába a török hatalom. Valóban a nyugatiak törökellenes nyilatkozatai azok, mik Rákóczit e kétségbeesett utolsó években a török szövetségtől visszatartották, bár időnkint erre is tett lépéseket konstantinápolyi követei által. A hollandus vezető államférfiú, Heinsius pensionarius végül már unalmát és lenézését sem titkolta a magyar javaslatokkal szemben, bécsi követe pedig, Hamel-Bruyninx sértő levélben oktatta ki Rákóczit az elmulasztott békealkalmakról, mikor ez, a felkelés életét meghosszabbítandó, újabb mediációra szólította fel.

A fölkelés haldoklása

Valóban a fölkelés 1709-től, sőt már 1708-tól kezdve inkább csak haldoklóit diplomáciai szempontból is, amint ezt már a katonai események leírásánál is szemmel kísértük. A trencsényi vereség után egymásután pártoltak el vezető állás-

ban levő tisztek, kik közül néhányat kézrekerítvi, így 1708-ban Bezerédy Imrét és Botka Ádámot, 1710-ben Ocskayt, elrettentő például kivégeztek. De már Ocskayval egész megyék, Trencsén, Turóc pártoltak el; a vármegyék általában megunták a hosszú eredménytelen háborút, s ha nem is annyira, mint az erdélyiek, mindinkább visszatartották jobbágyaikat a katonáskodástól. Utóbb már erőszakos katonafogdosáshoz kellett nyúlni, hogy a hiányok valamiképp pótolhatók legyenek, de a toborzó tisztek a földesúri védelem hiányában a falvakon szinte életveszedelemben forogtak; ha pedig sikerült néhány hajdút összeszedniük, ezek az ezred testéig már alig jutottak el, mert „nagy vigyázás kellett, mondja egy ily toborzótiszt UIOrben, hogy el ne szökjenek, mert egyfelől az mint szedjük, úgy másfelől megszöknek“. A vármegyék maguk is mind nagyobb nehézségeket okoztak az élelem, adó, kvártély dolgában, s ha végre területükre ért egy-egy császári csapat, könnyen belenyugodtak, hogy vége a konföderációnak és jön a régvárt béke.

Hogy Rákóczi mégsem fejezte be a háborút akár 1708-ban vagy 1709-ben, annak motívumát tisztán diplomáciai működésében találjuk. Mindvégig meg volt győződve, hogy valamelyik külső hatalom vagy megtámadja a császárt, vagy legalább befoglaltatja az általános békébe őt magát, Erdély külön fejedelemségét és a magyar ügyet. Egyetlen célja tehát a háború elhúzása, életbentartása volt addig, míg ez a szerencsés diplomáciai helyzet valamiképpen beállhat s amint korábban a fölkelés anyagi és szellemi alapjait tisztán az ő személyes munkája vetette meg, hasonlóképpen őtöle származik ez a végzetes halogatás és hiú diplomáciai reménység is. Szenátorai és tábornokai nemzetközi ügyekbe sohasem folytak be mellette, egyedül Bercsényi volt egyes dolgokról, így az orosz ügyről tájékozódva, aki azonban éppen orosz vonatkozásban optimista volt és urát is ezirányban befolyásolta. De a reménytelen hadi helyzetben időnkint Rákóczi is lazított programján, egyetlen esetben, 1709-ben a hollandi követhez küldött újabb feltételek közt Erdélyt már hajlandó más magyarországi területért elcserélni (amint a szövetségesek korábban is ajánlták neki, hogy a Szepességből alakíttasson hercegséget), s a trónöröklés dolgában is megelégednék a Lipót-féle koronázási hitlevél visszaállításával. De a bécsi kormánynál ekkor már nyomtalanul eltűnt az 1706-i békehajlandóság, az oudenarde-i és malplaquet-i győzelmek után, s mikor később, 1710-ben a franciák mégis visszafoglalták Spanyolországot, s az angoloknál Marlborough befolyását békére hajló tory-minisztérium szüntette meg, mindez a magyar ügy szempontjából elkésve jött: a bécsi udvar bár 1710-ben és 1711-ben a nyugati diplomácia terén gyakran magára maradt, s helyzete megrosszabbodott, azzal mégis folyton tisztában volt, hogy a haldokló magyar mozga-

lom veszélyt többé nem hozhat számára. A nyugati háború vége felé járt, Anglia már rég nem harcolt, amikor 1712 elején az utrechti kongresszus kezdetével a háborúságnak általában vége lett. A nyugati hadimozdulatokat különben is megfagyasz-[^]tóttá a feketehimlőjárvány, melynek XIV. Lajos örököse és I. József császár is áldozatul estek, Magyarországon pedig még borzasztóbban dühöngött, 1708 óta Lengyel- és Törökországból, oláh földről behurcolva, a pestishalál. Nagyobb csapatokat lehetetlenség volt együtt tartani, s oly rettenthetetlen katona is, aminő Bercsényi volt, egyik helyről a másikra futott felbukkanó réme elől. Későbbi hivatalos becslés szerint Magyarországon és Erdélyben a felkelés alatt 410.000 embert ragadott el a pestis, míg fegyvertől csak 80.000 ember pusztult el.

Ebben a helyzetben, amidőn csak idő, egy-két hó vagy esztendő kérdése volt a kurucok teljes körülzárólása, ami elől csak lengyel földre vagy orosz zsoldba állva menekülhettek volna, s amikor Savoyai Eugénben és a haditanácsban erős volt a szándék, hogy a fegyveres elnyomást minden tárgyalás és feltétel nélkül végrehajtsák: az utolsó pillanatban két magyar ember együttműködésének sikerült a bukott ügynek békés likvidálása és a felkelésnek újabb ember- és vagyoneszteség nélküli végleges leszállítása. Az új főparancsnok, régi tapasztalt katona, korábban a török hadjáratokban Savoyai Eugénnek és Miksa Emanuelnek főhadsegéde, tisztában volt azzal, hogy körülzáró hadműveleteinek a kurucok nem állhatnak ellen, s legfeljebb az 1711. év kikeletjéig védekezhetnek, ameddig a téli fagy és sár a császári sereg mozdulatait akadályozza. De Pálffy János gróf magyar ember volt, aki katona létére sem vágyakozott a katonai győzelemre honfitársai elcsigázott, éhező csapatai felett, melyeket dunántúli és erdélyi menekültek, asszonyok, gyermekek végeláthatatlan didergő tömegei követtek — Rákóczi elvonulva mellettük, könnyekig meghatva nézte nyomorukat, — Pálffy kitette magát a haditanács szigorú rosszalásának, amikor megpróbálta a kurucokkal folytatott direkt tárgyalás útján az értelmetlen, mert semmi jóra nem vezető helyzet megváltoztatását. Az ő 1710 november 14-i levele, melyet Károlyi Sándorhoz intézett, s melyben a haza és saját személye érdekében is felszólítja, hogy hozzá meghatalmazott emberét elküldje, vezeti be a szatmári békét megelőző tárgyalásokat, melyek e két főszemély, Pálffy és Károlyi munkájából vezettek végre eredményre. A fejedelem, kinek Károlyi a császári fővezér levelét megmutatta, helyeselte a tárgyalás megkezdését, maga is jót remélve abból, hogy a másik félen is jó magyar áll velük szemben. Károlyi a debreceni főbíró, Komáromi Csipkés Györgyöt küldte Pálffyhoz; ez mint közvetítő hasonlóképen nehéz munkát végzett a hónapokig tartó tárgyalások közben.

Mivel a valóságban a bécsi udvar a hadi műveletek végrehajtásától feltétlen megadást remélt, Rákóczi pedig közben orosz fegyveres segítség, angol tory békeközvetítés reményében bízva, szintén csak időtöltésnek, halogatásnak tekintette a béketárgyalásokat, a két őszinte békebarát mindkét részen csakhamar ferde helyzetbe került. Pálffy béketárgyalásaiért többször dorgálást kapott; ellenőrzésül melléje, szinte föléje tették a német Locher haditanácsost, s mikor 1711 április 17-én I. József meghalt, azonnal megfosztották fővezérségétől. Savoyai Eugénnek volt annyi belátása, hogy ügy a hadak, mint a béke vezetésével újra megbízta őt. Még nehezebbé vált Károlyi helyzete, akitől Pálffy gyors tárgyalást és a kuruc várak átadását követelte; ez utóbbiba a körötte lévő hadak és tisztek beleegyeztek ugyan, de a békealku gyors befejezése teljességgel ellenkezett Rákóczi koncepciójával, ki újraéledő orosz reményében, Péter cárral személyesen találkozandó, 1711 február végén Lengyelországba ment, Károlyira, mint fővezérére bízva a fegyverszünet alatt is az ügyek vezetését. Rákóczi ekkor hónapokon át szinte ígérete alatt állott az orosz hatalomnak; „Csak egyedül az moszkva segítségre kell, írta Károlyinak, elménket vetnünk, az melyet infallibilisnek méltán tarthatunk“ Lengyelországban újból Bercsényi hatása érvényesült, aki kalandos terveket okosan és meggyőző szenvedéllyel tudott előadni, s a magyar koronát ekkor az orosz trónörökös számára ajánlta fel. Károlyi kétszer is kiment Rákóczihoz, jelentés teendő tárgyalásai menetéről és rábeszélendő őt is a béke megkötésére. De a fejedelemnek reá is oly nagy volt a személyes varázsa, hogy bár Károlyi már elfogadta Pálffytól a császári kegyelemlevelet, erről nem tett urának említést, sőt újra hűséget fogadott neki. Viszont hazaérkezve, s maga körül látva a béke után sóvárgó kuruc tömegeket, tovább haladt a tárgyalásokban, melyek során természetesen sem Erdély, sem a külföldi garancia, sem pedig a következő országgyűlésen bármiféle alkotmányrevízió vagy engedmény szóba nem került. A bécsi kormány, de még a magyar alkotmányosság alapján álló magyar labancok sem fogadhatták el a konföderációt, vagy annak szenátusát, mint tárgyaló feleket, holott Rákóczi mindegyre azt szegezte a békekísérletek ellenében, hogy a szécsényi konföderációs eskü alól csak ugyanazon konföderáció oldhatja fel őket, s ezért a konföderáció újabb gyűlése nélkül erkölcsi lehetetlenség a háborús állapot megszüntetése dolgában bármiként is döntenüik. Hiszen megfogadták, hogy a fegyvert le nem teszik, míg a haza szabadságát ki nem vívják vele! Ez a gondolat tartja vissza lengyel útja előtt a béketárgyalásokba való őszinte belemerüléstől, amire hajlandósága időnkint megvolt, így mikor Pálffyval a vajai kastélyban személyesen találkozáskor, felhívására „alázatos“, de a valóságban tartózkodó és büszke levélben kérte a császárt a béke

megkötésére. Konföderációs álláspontját elfogadtatja lengyel útja előtt a Munkács körül található szenátorok és erdélyi követek salánki gyűlésében is; ettől kezdve a béke elutasításánál mindegyre a konföderáció tagjainak háborús akaratára hivatkozik. Pedig ekkor már rég szétfoszlott a harci kedv, s vele a magyar alkotmánynak egy magányos erraticus blokjává lön a konföderáció is. Tagjai, urak, vármegyék, városok, már hónapok óta császári kézen voltak, Erdély rendjei is visszatértek a régi uralom alá, sőt azok a szenátorok is, kik Salánkon újra meghódoltak Rákóczi személyes meggyőződéseinek, a béke megkötése után siettek annak előnyeit élvezni, úgyhogy szinte az a benyomásunk támad, hogy Károlyival kapartatták ki a gesztenyét, amihez maguknak nem volt elég bátorságuk. Egyedül Sennyey István, Munkács parancsnoka, Rákóczi legbizalmasabb tanácsosa és kancellárja helyeselte egyideig Károlyinak szinte önhatalmú tárgyalásait, továbbá a hadseregnek ez ország részben összeszorult töredékei, melyeket Rákóczi orosz zsoldba akart vétetni, de amelyek további, idegen szolgálatbeli harc helyett végre családjukhoz, szülőföldjükre kíváncsoztak. A szatmári békekötés

S a nyolc esztendő felkelésének ez az általános kimerültség és békevágy vetett véget, ez adott Károlyinak erőt, hogy a tárgyalások halogatását követelő Rákóczival végre is szakítson, s bár a fejedelem haragjában a vezérségről is letette őt, a béke ügyét saját felelősségére megvalósítsa. A hadseregnek és a környező uraknak április 26-i szatmári értekezlete némi javítások után elfogadta a végleges békeszöveget, s április 30-án Károlyi kíséretében Pálffy János a majthényi mezőn megszemlélte a kurucezredeket, majd Károlyi után mindnyájan letették a hűségesküt, s földbeszúrva a sereg 149 zászlóját, a 10.000-en felüli tömeg hazaszéledt. Rákóczinak a békeokmány háromheti időt adott a hűségeskü letételére, amellyel ő annál kevésbé élt, mert Péter cár és Ágost lengyel király részéről újabb reménysége volt a béke helyett a harc folytatására.

A szatmári béke a konföderációnak állandóan fenntartott követeléseihez mérten csakugyan siralmas minimumot tartalmazott. Az örökös királyság revíziója, — nem is szólva a trónfosztásról, — az András-féle ellenállási záradék helyreállítása, Erdély szabad választási joga és különállása, a neoacquistá visszaadása és a fegyver jog megszüntetése, mindez még csak diskusszió tárgyát sem képezte, az egész békeokmány szinte kizárólag az amnesztiával és a birtokok visszaadásának módjával foglalkozott, s az évtizedes sérelmekre csak annyit tartalmazott, hogy öfelsége, azaz az 1687/88-i successio-törvény értelmében I. József halálával trónralépett új örökös király, III. Károly Magyarország és Erdély jogait

és kiváltságait meg fogja tartani, hasonlóképen a vallásügyi törvényeket is és az esetleges panaszok a jövő országgyűlésen akadály nélkül előadhatók lesznek. Hogy mindez valóban így lesz-e, arra nézve a békeszöveg egyéb garanciát nem tartalmazott: kinek-kinek hinnie kellett, hogy így lesz, mert a király mondja. Nem csodálkozhatunk, hogy ez a hit Rákóczinál és Bercsényinél, a leopoldi abszolutizmus időleges ígéreteinek ismerete alapján teljességgel hiányzott, viszont ők arra is emlékeztek, hogy garancia dolgában ez annyira gyöngének és változékonynak bizonyult királyi szó helyett a nagyszombati tárgyalások független külföldi hatalmak közbelépését helyezték kilátásba, aminthogy kétségtelen, hogy Wratislaw is, Stepney és Rechteren is többet és jobbat hoztak, semmint a szatmári béke. Ez utóbbinak elfogadása hallgatólagos elismerését jelentette annak is, hogy ők az 1706-i tárgyalások megíjásításával politikai hibát követtek el és hogy a nemzet egész erőfeszítése, melyet azóta öt esztendőn át ők tartottak fenn, hiábavaló vérveszteség, vagyonértékek megsemmisítése volt. Végső fokon azonban bizonyára a legyőzhetetlen bizalmatlanság utasította vissza Rákóczival az amnesztiának és visszaterésnek nyitva hagyott lehetőségét, oly bizalmatlanság, melyre neki bárki másnál több és erősebb okai voltak. Így válik el az ő személyi sorsa, és vele még néhány emberé, a rendi nemzet további életétől.

Az adott vizasztalan és kilátástalan helyzetben a szatmári béke, Károlyi és Pálffy, valamint a szatmári gyűlés résztvevőinek fáradozása következtében az utolsó pillanatban háritá el a bécsi kormánykörök egy raffinált támadását, mely abban állott, hogy általános amnesztia helyett egy udvari bizottságra akarta rábízni, kinek adják vissza az amnesztiában birtokait. Ez a bizottság 10.000 forintnál nagyobb értékű birtokot egyáltalában nem szándékozott visszaadni, s így némileg Fra Angelo már ismert nagybirtokosellenes törekvéseit akarta megvalósítani, úgyhogy most az országnak még megmaradt, új szerzeményi fegyver jogtól nem érintett területén, az összes régi vármegyékben is lehetővé vált volna a nemesség deposeszedálása, s ezzel akár a rác katonai területeknek a középső és északi vidékeken való kialakítása. A kuruc főurak birtokai királyi adomány következtében már a fölkelés tartama alatt leginkább külföldi uraknak adattak, ebben a titkos tanács tagjai is élénken érdekelve voltak, s természetesen nem szívesen látták, hogy birtokaik a régi tulajdonosoknak visszaadassanak. E ponton Pálffynak nagy erőssége volt az ő főparancsnoki minősége: az amnesztia végrehajtása érdekében attól sem riadt vissza, hogy egy törvénytelenül birtokban ülő német grófné eltávolítására katonai erőt rendeljen ki. A közkatonák, birtoktalan nemesek és jobbágyok is békén visszatérhettek falujukba, nem sorozták be őket a császári seregbe. — min-

dennek híre pedig oly hatással volt még a Rákóczi személyes közelségében élő emigrált kurucokra is, hogy azok néhány hét alatt elhagyták Őt és hazajöttek. Rákóczi a száműzetésben

Rákóczi keserűen, de Istenben való megnyugvással, s emellett szokása szerint érzelmi kitörésektől tartózkodva nézte oly híveinek is távozását, minők voltak diplomatái, Nedeczky Sándor, Keczer Sándor, pénzügyi főtanácsadója, Hellenbach Gottfried, vitéz ezredese Sréter János, és legbizalmasabb titkára, kinek tollából folytak egykor a Recrudescunt-nak magyar vért forrásba hozó sorai, Ráday Pál.

Némelyikük, így Nedeczky Sándor, azt a hírt hozta, hogy a fejedelem maga is hazatérni szándékozik, s általános volt a vélemény, hogy ebben csak Bercsényi akadályozta meg. De ez csak futó hangulat lehetett Rákóczinál, aki a Péter cárral való találkozás és ennek udvarias külsőségei hatása alatt ismét remélt, s az orosz reményen kívül Magyarországnak és erdélyi fejedelemségének az általános békébe való felvételét is szorgalmazta. De követét, Klementet, az aránylag legjobb indulatú toryk sem biztatták jóval, az utrechti kongresszuson pedig Polignac, a francia megbízott szinte sértő módon tartotta üres ígéretekkel, a hollandusok teljesen elfordultak tőle és éreztették vele, hogy neki, mint katolikus fejedelemnek nem hiszik el, hogy Erdély különállása és az ő fejedelemsége a protestantizmus érdeke volna. De Rákóczi törhetetlenül folytatta a diplomáciai tárgyalások útját, pedig megbzottainak előadásait csakhamar rosszul titkolt unalommal fogadták a valóságos hatalmak. A forróvérű Bercsényi ekkor már kiábrándult a muszka reményből is, már 1711 őszén látta, hogy „minket csak a zsebbe dugnak pro ultimo casu, mint a tercerolt“, ugyanekkor már Rákóczi is kimondta a francia reménységről, mely éveken át éltette, a keserű ítéletet: „régóta úgy tekintenek, mint kifacsart citromot, melynek héját el kell dobni“, de mindez a kiábrándulás sem volt képes legyőzni lelkében a kötelességérzetet, hogy a konföderációnak és Erdély rendjeinek tartozik fejedelemsége visszaszerzésével. A körötte maradt néhány száz emigráns eltartására minden pénzét feláldozta, lengyelországi birtokait megterhelte, maga Bercsényivel együtt szegényes viszonyok közt élt, majd Danzigon át Angliába utazott a békébe való foglalás érdekében, ahol azonban a hulli kikötőből nem engedték Londonba, s ezzel ő is megérkezett a XIV. Lajos önzésétől tönkretett fejedelmek, a Stuartok, bajor választók ispotályába, Franciaországba.

Rákóczi európai méretű egyéniségére jellemző, hogy XIV. Lajos a legnagyobb tisztelettel fogadta, amivel csak az akkori etikett szerint fogadhatta; megbecsülte benne nemcsak a szerencsétlenséget, melyből annakidején neki volt haszna, hanem

az erős, tiszta egyéniséget is. A fejedelem egy ideig kíváncsian vett részt az udvar fényes életében, de midőn anyagi nehézségei folyvást súlyosbodtak — neve a Hôtel de Transsilvanie-val kapcsolatban botránykrónikába jutott, miután e palotájában megbízottja, Brenner abbé játékházat állított fel, — korábbi lelki fejlődéséből is könnyen megokolható fordulattal a grosboisi kamalduliakhoz vonult és mély vallásos, szinte szerzetesi élethez szoktatta magát. Élete ez utolsó korszakában fejlődött ki, a francia vallásos mozgalmakkal, főként a janse-nismussal való közvetlen érintkezése folytán, finom és bonyolult vallásos érzésvilága, mely Szent Ágoston mintájára írt Confessiójában és más misztikus-aszketikus és morális műveiben is kifejeződött. Utóbb a török-császári hadjárat hírére Törökországba hajózott, hol azonban szintén nem talált aktív szerepre, s az évek múltával a francia követtel és egy csomó haszonleső francia ágenssel érintkezve még mindig újabb terveket kovácsolt. De mind e diplomáciai játékban lelke tiszta maradt és méltóságos öregségének szemlélete volt az, mely utolsó hívét, Mikes Kelement a magyar szeretet és hűség lovagjává avatta, XVIII. századi lovaggá, s az érzésteli humanisztikum nagy írójává.

HATODIK KÖNYV

XVIII-IK SZÁZAD

MÁSODIK RÉSZ

A BAROKK-RENDI KORSZAK

A KÖZJOGI KOMPROMISSZUM

A MOHÁCSI VÉSZ és a trianoni katasztrófa között négy évszázadot választ ketté a szatmári béke, jelentőségében szinte elérve a másik két szomorú terminust. Vele befejeződik az a két hosszú évszázad, mikor a magyar sorsot a Konstantinápolyban székelő török hatalom irányította, s mikor a középkori Nagymagyarország darabokra tépve a török lába alatt sínylődött vagy a nyugati szomszédnál könyörgött védelmet. A magyarságnak két legszomorúbb százada tűnt most le az örökkévalóságba, de nem nyomtalanul, hiszen a két következő századnak: a XVIII. és XIX-nek egész története csak azokon az alapokon fejlődhet ki, melyeket az előző török korszak hagyott rá. A népi erejében végtelenen megfogyatkozott magyarság a török korszak hagyományaként viselte tovább a nyugati, Habsburgi kapcsolatot, melyet a veszély idejében maga kívánt és keresett. Ehhez képest az új korszak politikai életének legfőbb problémája a Nyugathoz való viszony, a kifejlődő Habsburg-monarchiába való beilleszkedés lehetőségei, valamint a rendi nemzetnek és idegen származású, külföldön lakó királyának egymáshoz való viszonya. Nemzeti és állami létünknek így kerül középpontjába a király és kormány kérdése, s így lesz a közjogi kérdés az az alapprobléma, mely a következő időkben külpolitikánknak, belső fejlődésünknek, kulturális és anyagi felemelkedésünknek egyaránt mértéket, gyakran pedig SZŰk korlátot von. A rendi kompromisszum

A közjogi kérdés ez új alakulásában első pillanatra is szembeötlik, hogy rendek és király aspirációikat egyaránt békés úton akarják elérni, ellentétben a XVII. század második felével, amikor egyik fél sem riadt vissza a közjogi helyzetnek fegyver erejével való megváltoztatásától. Épp ezt nem hitték, nem is hihették Rákóczi és Bercsényi, mert az ő előző századbeli tapasztalataik szerint a fegyvert letévő magyarságra a győzelmes király pillanatig sem fog habozni, hogy fegyver erejével kényszerítsen új alkotmányt, új szolgásgot. De ezen hitükben éppen az ő saját felkelésük hatását becsülték le, nem vévén észre, hogy a királyságnak csak addig lehetett érdeke az alkotmány eltörlése, amíg azt néhány ezred fenyegető nyomása alatt nagyobb bonyodalom nélkül meg-

tehetett, mint pl. 1671-ben, de újabb Rákóczi-felkelést, szinte évtizedes pusztulásával és a császári erők lekötöttségével nem kívánhatott többé magának. A magyar koronát fejükön viselő Habsburgok két generáción át tanultak a Rákóczi-felkelésből, s III. Károly és leánya, Mária Terézia óvakodtak hatalmuk érdekében a Lipót-féle módszerekhez visszatérni, melyek esetleg ismét fegyvert adhattak volna a nemzet kezébe.

De bármily kizárólagossággal terelődött is békés utakra a közjogi probléma körüli százados harc, mégsem nyerte vissza régi formáját, a rendi dualizmus keretei között. Mint korábban láttuk a rendi dualizmusban törekvések és igények álltak egymással szemközt, melyeket két, konszisztenciájában még meg nem szilárdult hatalom szegezett egymás ellen. A rendi dualizmus lényegéhez tartozott a hatalmi viszonyok változandósága: király és rendiség egyfomán nélkülözték még az állandó formákat, s a dualisztikus harcban mindkettő győzhetett vagy vesztetett, miből állandó ingadozás, felemelkedés és lesüllyedés, azaz a tipikus dualisztikus küzdelem származott. Ennek során az európai kontinentális fejlődésben végül is a királyság győzött, kifejlesztvén az abszolutizmus kormányzási formáit, s ezzel a rendi hatalmakat előbb-utóbb formális megszűnésre is kárhozhatóvá.

A magyar fejlődésben a szatmári béke az, mely az abszolutizmus győzelmét megakadályozza és ezzel a magyar közjogi viszonyoknak új, az európaiktól különböző alakulását lehetővé teszi. Míg másutt a dualizmus hullámzó korszakára egyoldalú abszolutizmus következik, előbb többé-kevésbbé patriarchalis, majd mindinkább fölvilágosodott színezetű formákban, addig nálunk a szatmári béke biztosítja egyrészt a királyságnak a leopoldi korszak vívmányait: az örökösödést és az ellenállási jog megszüntetését, a rendiségnek másrészt Összes egyéb privilégiumait, s így a rendi dualizmus helyébe bizonyos egyensúlyt, kompromisszumon alapuló nyugalmi állapotot létesít.

A rendi dualizmus tehát különleges formákban merevedik meg, aminőket nyugaton alig találhatunk többé. A magyar trónon ülő Habsburgok a XIV. Lajos óta kifejlődött abszolutisztikus kormányrendszer hívei, de elveiket magyar területen nem gyakorolhatják, kénytelenek azokat mintegy felfüggeszteni és a szatmári békében újból elismert rendi privilégiumokat továbbra is respektálni. De a rendiség számára mégsem tért vissza a dualizmus korszaka, amikor még az erőviszonyok változása esetén szinte korlátlan hatalmi lehetőségeket remélhetett, mint a Jagellók idejében vagy Bocskay felkelése éveiben, — vele szemben a királyság, éppen az abszolutisztikus gondolat európai kifejlődésével, oly előnyös pozícióba kerül, hogy régi ellenfele örülhet, ha privilégiumainak többé-kevésbbé nyugalmas élvezetében megmaradhat. Az új rendi

korszakban a két szembenálló félnek nincsenek többé egyenlő kilátásai: a rendiségnek örülnie kell, hogy még él, míg a királyság, az európai abszolutizmushoz csatlakozó humaniztikum következtében, hatalmas lendülettel készül átvenni a civilizátor szerepét. Az európai fejlődés

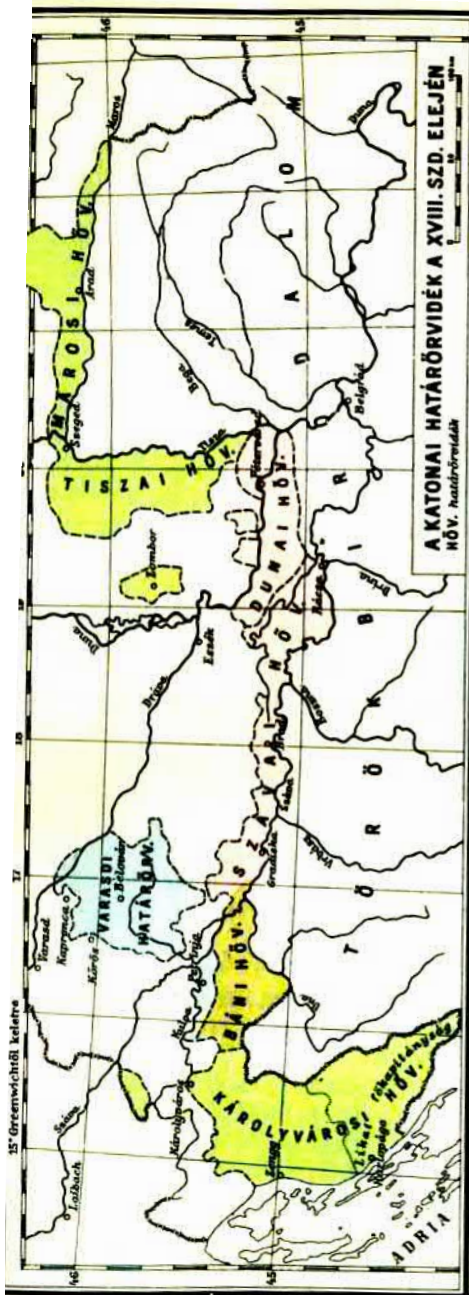
A magyar rendiségnek ez a hanyatló állapota még inkább szembe tűnik, ha figyelemmel kísérjük azon fejlődést, mely az abszolutizmustól függetlenül Európa nyugati részén, főként Angliában, pozitív jogalkotás során is, valamint Hollandiában inkább egyes tudósok fejében, így Grotiusnál, s a német Aithusiusnál végbemegy. A két angol forradalom nemcsak a királyság korlátlan hatalmát semmisítette meg, a rendiséget sem hagyta meg kizárólagos jogaiban; legfőbb eredménye a jogoknak a rendiség körein túl való kiterjesztése volt. A Habeas Corpus és más akták teljessé tették a rendiségen kívül álló népesség személyi jogait is, úgyhogy ember és ember közti különbségek, melyek a XVIII. és XIX. század Angliájában is megvannak és nem egyszer véres küzdelmeket okoznak, többé nem közjogi szükségszerűségek, nem az alkotmányból folynak, hanem anyagi okokból, a vagyon és munka rossz elosztásából. Angol alkotmány és hollandi, általában protestáns, nyugati kálvinista gondolat így alapozza meg az abszolút Európával szemben a népszuverénitás egy formáját, legyenek annak végrehajtói még rendi, vagy már választott hivatalnokok. Az új jogtudomány továbbfejleszti és megvalósítja a rendiség középkori követeléseit, kiszabadítva azokat egyes társadalmi osztályok szűkkebléséből: a jogok és constitutiók helyébe már „constitution követel, alkotmányt, minő az ő singularis voltában ismeretlen volt korábban a sokféle szabadságból és törvényből összetevődő rendi világban; a constitutio alapján az uralkodói szék betöltésénél választást, electiót szab meg, s utána nép és uralkodó kölcsönös esküjét, formális kétoldali szerződést, mely a rendi dualizmus hullámzásaitól függetlenül állapítja meg a kormányzás módját változhatatlan, alaptörvények értelmében. Leges fundamentales fogalma hasonlóképp idegen a rendiség folyvást alkudozó szellemétől, s az első angol forradalom puritán hőse, Cromwell az, aki alaptörvények nélkül mindennemű kormányzást lehetetlennek tart. Mindezen közjogi gondolatok tovább erjedtek az angol protestantizmus gondolatvilágában, hogy az amerikai „jogok deklarációján- és a nagy francia forradalom jogalkotásán át egész Európát meghódítsák az új „konstitucionalizmus“ számára.

Végzetes hiba volna és a hazai fejlődés tökéletes félreismerése, ha az 1711 óta megmerevedő magyar rendiséget a szélső nyugateurópai konstitucionális fejlődés egy ágának tartanók. A valóságban a XVIII. század magyar rendisége egye-

nes utóda a késő középkor általános rendiségének, s belőle éppen azon momentumok hiányoznak, melyek a nyugat-európai irányt korszerűvé, a további fejlődés hordozójává avatták. Hiszen a hazai rendek soha nem léptek ki önmagukból és eszükbe sem jutott, nem is juthatott, privilégiumaikat az alattuk álló osztályokra kiterjeszteni. Igaz, külsőleg sok a hasonlóság: a lex fundamentális fogalma, láttuk, már I. Lipót korában feltűnik, s 1711 után a magyar rendiség állandó törekvése lesz ily alaptörvények létesítése. Az alkotmány, a constitutió (egyes számban) is ekkor bukkan fel a rendi szóhasználatban és foglalja össze európai modern egységként az eddigi sokféle jogokat, szabadságokat, törvényeket. De alaptörvényként most is csak rendi privilégiumokat akarnak kimondani, így a nem adózást, s a constitutióból viszont ekkor már hiányzik a leglényegesebb pillér, a szabad választás, s ezzel kapcsolatban az uralkodó és nép közt kötendő szerződés lehetősége. Az angol-szász összehasonlítás szemszögéből összeszabdalt, megcsonkított, erőtlenné tett, középkori rendi maradványnak kell látnunk ekkor a magyar alkotmányt, mellyel most mégis kompromisszumra lépett a hatalmas abszolutisztikus idea.

Mert ha az angolszász fejlődéstől eltekintünk és hazai viszonyainkat tisztán a kontinentális sorozatba állítva vizsgáljuk, akkor viszont meglepetéssel kell látnunk, hogy a kontinentális abszolutizmus egyedül e kis magyar rendiség előtt hajolt meg, alázkodott meg arra, hogy saját elvei végrehajtásáról lemondva, vele kompromisszumot kössön. A kontinensen az abszolutizmus erői ekkor már mindennél hatalmasabbak voltak, s hogy mégis velünk szemben transigálni voltak kénytelenek, ez ismét a Rákóczi-felkelés, az abban megnyilvánuló rendi szellemű nemzeti akarat hatása alatt történt. A Rákóczi-felkelés nélkül az új abszolutizmus annál kevésbé lett volna hajlandó szűkkörű, önző érdekeket képviselő rendiséggel kompromisszumot kötni, mert hiszen uralma nemcsak anyagi erővel, hanem az akkori legmagasabb humanisztikus és emberbaráti alapokon is biztosítva volt.

A Habsburgok abszolutizmusa a XVIII. században lényegében más, magasabbrendű képződmény, mint még I. Lipóté, akinél az új berendezést illetőleg anyagi érdeken kívül magasabb szempontok egyáltalában nem szerepeltek. Közben azonban az abszolutizmusnak egész európai arca erősen megváltozott, s a Colbert-féle merkantilista indítékú abszolutizmus helyébe a kezdődő felvilágosodás főként a természetjog segélyével egész új építményt emelt. Ma már tudjuk, hogy a középeurópai új uralkodási maximákra, amint azok elsősorban a Hohenzollernek és Habsburgok udvarában érvényesültek, a francia felvilágosodás alig volt ekkor még hatással, sem Montesquieu, sem Rousseau nem tartozott Mária Terézia és

A KATONAI HATÁRÖRVIDÉK A XVIII. SZD. ELEJÉN
HÓV. határörvidék

A KATONAI HATÁRÖRVIDÉK A XVIII. SZD. VÉGÉN
HÓV. határörvidék

II. Frigyes olvasmányai közé, s helyettük az új gondolatok népszerűsítői, a felvilágosodott abszolutizmus nagy egyetemi tanárai, Thomasius, Christian Wolff, majd Ausztriában Martini és Sonnenfels, a természetjogból, s ezzel kapcsolatban a társadalmi szerződésből fejtették ki egész rendszerüket. Nem lehet itt feladatunk a felvilágosodás alkotmányjogának különböző forrásait felsorolni, annál kevésbbé, mert ugyanazon alapfogalmak, mint pl. az említett társadalmi szerződés, különböző irányoktól más és más értelemben használtattak. A természetjog elképzelése szerint az emberek eredetileg szabadok voltak, de állami szervezetbe állva magukat uralkodónak vetették alá, akár úgy, hogy a szuverénitást a nép megtartotta magának, s az uralkodó csak a nép mandatariausa gyanánt gyakorolta azt, akár úgy, hogy a nép visszavonhatatlanul átadta minden jogát az uralkodónak, aki így valószínűleg korlátlan, ember-isteni hatalomhoz jutott — ez Hobbes felfogása az angol forradalommal szemben, — mindez változatát képezi a XIV. Lajos-féle hatalmi felfogásnak, mely szerint, Bossuet tanításából kifolyólag, ugyanez a korlátlan hatalom egyenesen Istentől jön és tiszteletbentartása valláserkölcsi kötelessége az alattvalóknak. Ugyancsak erkölcsi alapokra állíták a korlátlan hatalmat a Grotiust követő német természetjogászok: Pufendorf, Thomasius és iskolájuk; szerintük a szuverénitás alanya maga az állam, az uralkodó a hordozója, akinek korlátlan hatalmát az állam célja érdekében kell felhasználnia, s ez a cél nem egyéb, mint a régi római „salus reipublicae“. A korlátlan hatalom tehát az állam java érdekében van a fejedelem kezében, aki feladatát akkor tölti be, ha ezt az állami célt eléri, — viszont ha ezt nem éri el, akkor rossz fejedelem, de akit természetesen nem lehet ezért székéből letenni, hiszen hatalma korlátlan és az alattvalóknak nincs ellenállási joguk. Az abszolút uralkodónak tehát jogi helyett etikai kötelessége van a hatalom államhasznos gyakorlatára, neki kötelessége az uralmat jól végezni, de alattvalóinak az uralkodás módjába semmiféle beleszólásuk nincs. A fejlődésképes momentum itt az államcél fogalmában rejlik, melyet a természetjog szerint az uralkodó köteles megvalósítani. Már a Grotius-féle államcélban benne van az emberek természettől való jogainak megvalósítása, amiből aztán a később oly nagy szerepre jutott emberi jogok fejlődnek ki: már Grotius kimondja, hogy az egyes embernek joga van az élethez, testének tagjaihoz és a szabadsághoz, Wolff szerint pedig ily „veleszületett jogok“ — *jura connata* — mindenkit feljogosítanak arra, hogy étele, itala, lakása, ruhája legyen, betegség esetén gyógyítási lehetőségei, sőt a testi szépség és egészség ápolásának eszközei is meglegyenek; ezeket minden embernek, mint valami minimumot, rendelkezésére kell bocsátania azon államnak, mely jó kézben, kötelességét ismerő uralkodó hatalmában van.

Ez egyszerű etikai követelményekből mint magból nőtt ki a felvilágosodott abszolútizmus azon formája, melyben az uralkodó korlátlan hatalmát a nép érdekében, mint az állam szolgája, kötelességként gyakorolja. II. Frigyes és II. József felfogása e tekintetben ismeretesebb, semhogy részleteznünk kellene. De, mint látni fogjuk, már Mária Terézia állásfoglalását is ily etikai momentumok szabják meg. Egy alkalommal, igazságügyi reformjai kezdetén, azt mondta, hogy ő nem ellensége a rendek privilégiumainak, s ha „azok az igazságszolgáltatást igazságosabban intéznék, mint ő, akkor saját és utódai hatalmát a rendi jogoknak alávetné, vagy egész hatalmát is a rendeknek átengedné“. De éppen az volt a rendek hátránya, mit semmi fejedelmi jóakarát jóvá nem tehetett, hogy az államcél ez új természet jogi, mondhatnék: humanisztikus fogalmazása teljességgel összeegyeztethetetlen volt a rendiség természetével és egész fennállásával. A rendi állam célja a rendek privilégiumainak fenntartása, s ezzel a rendi tagok számára oly életmód lehetővé tétele, minőre privilégiumaik értelmében joguk van. A rendeken kívül álló néposztályok érdekei itt csak annyiban jönnek számba, amennyiben e néposztályok túlságos megterhelése, gazdasági összeroppanása a rendi osztályok nyugodt életmódját is veszélyeztetné. Innen a folytonos rendi gond, nehogy az állam túlsók terhet rójon a jobbágy vállára. De a nép védelemnek ez átlátszóan önző módja távol áll az új abszolútizmus humanisztikus megalapozásától, s innen következik, hogy a természetjog emberei a rendi gondolatra etikai magaslatról vélnek lenézhetni, ezért mindnyájan esküdt ellenségei a rendiségnek, melynek szűkkörű önzésével szemben emberi és állami jogokat hangoztatnak és próbálnak az államéletben pozitíve is, a rendi alkotmányok háttérbe szorításával, megdöntésével alkalmazni. Mária Terézia trónraléptekor megígérte, hogy különböző tartományaiban a rendi privilégiumokat és a „hagyományos jó szokásokat“ meg fogja tartani, de ez az esküje, mint utóbb kijelentette, nem vonatkozhatott a hagyományos „rossz“ szokásokra, már pedig tegyük hozzá, a természetjog és felvilágosodás világánál, valamint Mária Terézia katolikus etikai felfogása mellett, amely sokban érintkezett a természetjoggal, a rendi jogoknak és jogszokásoknak bizony a legnagyobb része „rossz“ szokásnak bizonyult. Hogyan is lehetett volna az emberi jogok elméletével összeegyeztetni a földesúrnak jobbágyával szemben, tehát saját ügyében végzett bíraskodását, vagy általában a jobbágyságot, a nemesi és egyházi földesúrnak politikai hatalmát? Emellett a természet jogászok nem voltak a nemesség esküdt ellenségei, Pufendorf és utódai a nemességet, mint az ősök hadi érdemeinek jutalmát jogos privilégiumnak tartják, de a rendiségnek egész politikai és gazdasági berendezése oly kiáltó ellentétben állt a mindenkivel közös természetadta jogokkal, hogy elmé-

létükből valóságban más nem, mint a rendiség elleni élet-halál-harc következhetett.

Az új államhatalom pedig, mely céljának az emberhez méltó viszonyok létesítését tartá, mind szélesebb köreibe volt kénytelen belenyúlni, akaratlanul is, az emberi életnek. Felismervén, hogy a birtokviszonyok százados gyakorlaton alapuló rendszere igen sok embernek nem adja meg az emberi élet lehetőségét, bele kellett nyúlnia a magántulajdonjogba, amikor is korlátlan hatalmával élve, egyetlen rendelkezéssel próbálta hatalmas területeken évszázados fejlődés eredményeként létrejött birtokviszonyokat átalakítani. Ugyancsak hosszú századok fejleményét törte össze az igazságszolgáltatás államosításával, a közigazgatás és kormányzás centralizálásával, új polgári törvénykönyv készítésével. És mindezen tereken a rendiségnek változatos, különböző fokokat képező előjogai helyébe mindenki számára egységes, ha még nem is mindig egyenlő jogokat állított fel, ami megfelelt az emberrel született normának és a mindinkább azonos életszabadságnak. Az emberi szükségletek még oly minimális kielégítése is, ha egyszer felvetetett az államcél fogalmába, soha nem látott mértékben kiterjesztette az államhatalom körét, s azon területeket, melyeken most az államcél érdekében korlátlanul kezd rendelkezni az államhatalom. Ilyenek egyrészt az anyagi jólét területei: földművelés, ipar, kereskedelem, gyári termelés, melyeken a már korábban államelméletté emelt merkantilizmus értelmében folyik az állami szabályozás, másrészt a szellemi élet széles területei, nevelésügy, egyházi dolgok, cenzúra, könyvnyomtatás és írás, tudományok pártolása, tudományos kérdések megoldása, nem kevésbé a vallásfelekezetek egymáshoz való viszonyának szabályozása egyrészt Grotius szellemében, aki az elsők egyikeként hirdette a vallási toleranciát, másrészt Locke és az angol deisták elvei szerint, akiktől Thomasius és a német felvilágosodás bölcsesei megtanulták, hogy a fejedelem nem lehet egzszersmind püspök is, hogy a vallási kényszer nem jog vagy kötelesség, hanem jogtalanság és hogy minden vallást túrni kell, ha az nem külföldi, ellenséges hatalom politikáját támogatja és nem ateista. Mindez együttvéve az államhatalom eddig példátlan kiterjesztését, gyámkodását, valódi etatizmust jelentett, mely az emberi jogok védelméből indulva ki, híven az emberi intézmények gyarló természetéhez, csakhamar a másik végletbe jutott, s az emberi önállóság és egyéniség minden kis megmozdulására lecsapva, kihívta maga ellen Rousseau és a német Sturm und Drang, az individuális érzékenység, majd a romantika és a tradíciókhoz ragaszkodó konzervatívizmus kritikáját. A francia forradalom az ő mindent felforgató és mindenütt újat hozó rendelkezéseinek tömegével ugyanoly korlátlanul, s a történetileg kifejtett valóságtól függetlenül szabályozta az emberi élet minden területét,

akárcsak a természetjog kicsi, de erős magjából kikelt felvilágosodott abszolutizmus: alapján véve mindkettőben a racionalizmusnak és az Ész princípiumának történetellenessége tükröződik, mindkettő emancipációt hirdet nemcsak az Egyháztól és a Dogmától, de a Múlttól is, az egész történeti valóságtól.

De most még messze vagyunk a felvilágosodott korlátlanlanság túlzásaitól és brutalitásaitól: Közép-Európa XVIII. századában még kétségtelenül a fejedelmi hatalom tartja kezében az emberi méltóság, a humanizmus, a műveltség és békés fejlődés zászlaját, s vele szemben a rendiség, így a magyar rendiség is emberileg csak alsóbbrendű képződményt képviselhet, mely belső gyengesége mellett pozíció dolgában is nagy hátrányban van, hiszen a bécsi abszolutisztikus törekvések mindegyre új táplálékot nyerhetnek a középeurópai, sőt francia és angol felvilágosodási irodalomból és más nyugati államok törvényhozásából, példájából, holott a magyar rendiség magára hagyatva, elméleti irodalom híján tisztán az ő privilégiumaira és jogszokásaira támaszkodva kénytelen harcolni, ami egyúttal azt is jelenti, hogy megújulás helyett megállás jelene, megmerevedés jövője. Mindamellett még élő organizmus, érzi a nehézségeket, melyek a fejedelmi törekvéseken kívül az ország végletesen elpusztult voltából származnak, s nem vonakodik attól, hogy a Verbőczy-féle állam- és népfogalom határain túllépve keresse az új helyzet szükségleteinek megfelelő eszközöket.

Fő- és köznemesség

Valóban, a nemesi nemzet korszerű átalakulásának most éppúgy, mint száz év múlva, Széchenyi korában, a Hármaskönyv rendi formalizmusa állott útjában. A Hármaskönyv sem nemzetgazdasági, sem népjóléti eszméket nem tartalmazott, nem is tartalmazhatott, hiszen ilyen és hasonló dolgok a kezdő XVI. században egyáltalán nem tartoztak az állami gondoskodás, a központilag kezelhető, tehát törvénykönyvbe felvehető, törvény által formulázható tárgyak közé. Verbőczy szemlélete nem is lehetett más, mint tisztán rendi, mely a rendiségen kívül álló néposztályok sorsát csakis a privilegizált osztályok szempontjából tekinti, ezzel azonban magábanvéve is kizárta azon új ideák érvényesülését, melyek az állam összes lakói jólétéről akartak gondoskodni. Verbőczy és a merkantilizmus, a Hármaskönyv és a felvilágosodás már a XVIII. században is ellentétes, össze nem egyeztethető hatalmak voltak, hiszen minden oly állami intézkedés, mely a nem-nemesek javára történik, *eo ipso* sérti a privilégiumok azon teljességét, mellyel Verbőczy látta el az ő „natio“-ját. Nemesi érdek és humanisztikus törekvés szemben állnak egymással, s nincs oly körmönfont táblai nótárius vagy ítélőmester, aki a Hármaskönyv szövegének bármily önkényes interpretálásával is ki tudna belőle csavarni valami akkori felvilágosodási követel-

ményt. A Hármaskönyv ebből a szempontból elavult munka volt, amit akkori kétszázéves élete mellett nincs is mit csodálnunk.

De az akkori nemességnek anyagi helyzete sem volt olyan, hogy tőle a Verbőczitől kodifikált jogokról való lemondást várni lehetett volna. III. Károly korában a nemescsaládok számát alig tehetjük többre 25—28.000-nél. Az első, többé-kevésbé megbízható összeírás, az 1754—55-i szerint is csak 32.000 nemesi család volt, s ebből is 18.000 a birtokos, 14.000 az armalista, az egyetlen, parasztnemes, akinek éppen csak megélhetési minimuma van meg. A magyar nemesség tehát a török háborúk és felkelések véres századai után legalább felére, ha nem egyharmadára esett le annak a számnak, melyet még a XV. században, Hunyadi Mátyás és a Jagellók alatt kitehetett. A török korszak emberpusztító hatását mutatja, hogy nagyobb tömegek csak a régi, nyugati területeken élnek: Pozsony vármegyében 2300, Vasban 2200, Veszprémben 1700, Zalában 2000 (ebből nem kevesebb, mint 1800 armalista), Komáromban 1100, Nyitrában 1500, Borsodban 2200, Gömörben 1000, Trencsénben ugyanennyi, tovább keletre csak Máramarosban (2500), Zemplénben (1000), Szabolcsban (1100) és Szatmárban (1000) emelkedik a nemesek száma ezeren felül. A visszafoglalás után azonnal felállított vármegyékben már kevesebb nemes él: Somogyban 332, Tolnában 375, Pest-Pilis-Soltban 473, Fejérbén 320 család, a határőrvidékből visszamegyésített területeken még kevesebb: Aradban 85, Békésben 34, Csanádban 18, Csongrádban 52, de északibb vármegyékben is kevés: Esztergomban 56, Mosonban 50 család. Mindez nem azt jelentette, mintha a számában megfogyatkozott nemesség most gazdagabb, nagyobb birtokok ura lett volna: ellenkezőleg, ez a királyi, kamarai, főúri és egyházi nagybirtok közt tengő-lengő, csekélyszámú, tekintélytelen nemesség eddig nem látott anyagi gondokkal küzdött, mert hiszen két század emberpusztító háborúi nemcsak az ő osztályát, hanem a parasztságot is éppúgy sújtották, s mindkettőt ugyanolyan borzasztó véráldozatnak vetették alá. Láttuk már, hogy Lipót korszakának viharai a megtelepedett jobbágynépeség tekintélyes részét tették földönfutóvá, katonává, kuruccá vagy labanccá, s ehhez képest a szatmári béke után a birtokos nemesség létkérdése volt, miként tudja leggyorsabban újra letelepíteni a mezőgazdasági munkától elszokott tömegeket, melyeknek további hullámzása a földbirtok megműveletlenségét, s általános éhhalált okozhatott volna. Innen e korszak nemességének görcsös ragaszkodása a jobbágyság fennálló, helyhez kötött formájához, másrészt az a törekvése, hogy a saját privilégiumait sértetlenül fenntartsa. Attól a nemességtől, mely a török felszabadító háborúk borzalmait, a császári seregek teleléseit, vonulásait, majd szinte egy évtizeden át a kuruc-labanc hadak

nyomorát átélte, s most végkép elpusztult földjén egy-kéféltéző jobbaggyal próbálta mint egyedüli munkaerővel és „fundus instructussal“ helyreállítani a termelés folytonosságát s ezzel gyermekei szájába kenyeret adni: ettől a vármegyei nemességétől valóban senki sem kívánhatta, hogy Grotius és Thomasius elveit követve, a falat kenyérről is lemondjon.

Az 1715-i rendszeres bizottság

Politikailag hasznosítható műveltsége ebben a korszakban is csak a főnemességnek és főpapságnak, valamint a hozzá közel álló possessionatus középbirtokos osztálynak volt, — az alsóbb papság, így a külföldet járt luteránus papok és tanítók, inkább tudományos, mint politikai műveltséggel bírtak, s az országgyűlésen, e rendi gyülekezeten, úgysem volt szavuk. Az előjogos társadalomnak politikai életereje tehát legfeljebb a magasműveltségű nagybirtokos osztályokon át mutatkozhatott meg, és csakugyan azt látjuk, hogy a viszonyok korszerű átalakításának gondolata egyedül a főurak és főpapok közt található meg. Az is megállapítható, hogy a jogi és gazdasági viszonyok modern megváltoztatására irányuló egyetlen komoly kísérlet, mely az 1715-i országgyűléssel kiküldött ún. systematica commissio, országgyűlési rendszeres bizottság munkálataival történt, a mágnások és főpapok irányítása alatt ment végbe. Már az I. József uralkodása alatt 1708-tól kezdve megszakításokkal folyó labanc országgyűlésen felmerült olyan munkálat készítésének szüksége, mely az 1670 óta háborúktól, felkelésektől megszakított rendet új formákban állítaná helyre, s elsősorban az állam, illetőleg a katonaság fenntartásához szükséges adóösszeg igazságos, a jobbaggyokra Rézve tűrhető elosztásáról gondoskodnék. Ezen törekvések megújultak az 1712—15-i országgyűlésen, s komoly eredménnyel jártak azon „politikai, gazdasági és katonai systemában“, melyet 1717—22 közt dolgozott ki Pozsonyban egy az 1715-i országgyűléstől hátrahagyott bizottság. Elnökei gróf Csáky Imre kalocsai érsek és gróf Esterházy Imre zágrábi püspök voltak, tagjai közt Károlyi Sándor, Pálffy János és Miklós, az új nádor vittek vezető szerepet, köznemesi tagjai mind előkelő, törvénytudó urak, hivatalnokok voltak, akik műveltségben is inkább a főnemességhez tartoztak. A munkálat az új viszonyokkal vet számot, amikor eljárásának alapjául a magyar törvényeket veszi, de már „tekintettel a szomszéd országok kormányzására“, mely tudvalevőleg ekkor már nem zárkozott el a rendiségen túllépő humanisztikus ideák elől. A magyar urak is felismerték, hogy a „politikai systemába“ ekkor már gazdasági, vallási, katonai dolgok is beletartoznak, s mivel az „emberek keresik, hogy hol és hogyan élhetnek jobban“, ezért a megélhetés kérdéseivel is foglalkozniok kell a politikai közigazgatással kapcsolatban. A munkálat a „közügyek vezetésére“ a király távolíete miatt helytartótanács felállítását javasolja,

mely kezébe venné az ország benépesítésének, az „impopulatio-nak” mindennél fontosabb ügyét. Ennek érdekében a sűrűn lakott helyek népessége — ilyennek tartotta e kor a nyugati felvidék vármegyéit — adja le fölöslegét az elpusztított tiszai és dunai vármegyéknek, a földesurak üres, lakatlan területeket vegyenek, s ezekre akár külföldről is új lakosságot telepítse- nek; a király pedig birtokadományt csak a betelepítés felté- tele alatt tegyen. A főbaj, hogy Magyarországnak a hadiadón (contribution vagy subsidiumon), a harmincadon és a sómono- póliumon kívül nincs egyéb jövedelme; ezen nemcsak az adó méltányos elosztását és pontos behajtását biztosító rendszabá- lyokkal kell segíteni, hanem új jövedelemforrások megnyitása- val is. A bizottság itt tipikus merkantilista elvet hangoztat, melyet az előző század osztrák és német kameralistái dolgoz- tak ki: a pénz belső cirkulációja a fontos, ennek érdekében meg kell szüntetni az eddigi helyzetet, hogy pl. a gyapjú olcsón kimegy az országból és gyapjúáru-import formájában drágán jön vissza. E célból a hazai mezőgazdaság termékei itthon dolgozandók fel; posztó-, gyapjú-, bőrgyárakat kell alapítani, még pedig egy-egy helyen csoportosítva egyes vármegyékben, az idegen gyárosokat, azaz tőkéjüket tizenötévi adómentes- séggel kell becsalogatni, de hogy el ne hagyják az ipart, el kell őket tiltani mindennemű birtokvételtől. Az így gyártott szöve- tet mindjárt átveheti a katonaság és a lakosság, úgyhogy a hazai gyáriparnak hazai fogyasztója is lesz, s így a pénz benn- marad az országban — ami a merkantilizmus alapelve volt. Ugyancsak korszerű ez új iparágaknak állami támogatása is: a helytartótanács közegei vegyék át a készáru egy részét az iparosoktól és a nyersanyagot is ők szolgáltatassák, hogy ilymó- don az iparos az anyagszerzés nehézségeitől mentesítve legyen. Az ipar és kereskedelem-, emelésére szolgál az országban hasz- nálatos sokféle hossz-, ür- és súlymértéknek pozsonyi mérték szerinti való uniformizálása, hasonlóképp a pénzverés egységesí- tése, Kőrmöcbánya mellett Nagybányán pénzverde felállítása, a vasbányászatnak állami támogatása, a belső vámok eltörlése és egy csomó csatorna építése. A csatornatervekkel valóban századokat előztek meg e nagyúri tervkövácso- k, akik kuruc- vagy labancezredeik élén korábban annyiszor átlovagolták, s így alaposan ismerték, mint előttük senki, az Alföld úttalan, nedves vagy másutt víztelen síkságait. A Tiszát és Dunát csa- tornázással kell szabályozni: csatorna vezesse el a Tisza vizét Tokajtól a vízhiányban szenvedő Debrecenen, hajdúvároso- kon, a Túron, Körösön át vissza a Tiszába Csongrádig; egy másik Árokháttól a Tárná, majd Jászberénytől a Zagyva fel- használásával Szolnoknál vissza a Tiszába; ezt és a Dunát Pesttől vagy Váctól Monoron, a Tápión át Szolnokig csatorna kösse össze, egy másik Zomboron és Szabadkán át; a Duna egész Szalánkeménig hajózhatóvá teendő, a Maros szintén fa,

só, katonaság szállítására; a Balatont a Sió által Kilititől Pincehelyen, Tolnán át össze kell kötni a Dunával, s a Fertőt a Rábca felhasználásával Győrön át szintén a Dunával. Mindezekre a pénz egy részét a helytartótanács teremse elő, de a király hívja össze az érdekelteket, s ezek is járuljanak hozzá.

Mindezek akkor modern merkantilista, s éppen nem rendi ideák voltak, de sajátos kapcsolatban jelentkeznek a rendi szükségleteket kifejező gondolatokkal. A bizottság tagjai nagybirtokosok, akiknek legfőbb gondja a munkaerő biztosítása, a népesség hullámzásának megszüntetése. E célból a vármegyék vigyék vissza elmenekült jobbágyaikat, s a kóborló idegeneket, még ha nemeseknek nevezik is magukat, jobbágysorban telepítsék le, sőt a nem-nemesek mintájára a taksások is eltiltandók a szabad költözéstől. Ugyané rendi érdek nyilatkozik a nevelés kérdésében is: a király állítson fel új egyetemeket, főként a mágnásgyermek nevelésére, ezek az egyetemeken kívül politikai akadémiákon is tanuljanak nyelveket, történetet, földrajzot, kardvívást, táncot; a nemes ifjak régebben főúri udvarokban nevelkedtek, most a nagy szegénység miatt ez megszűnt, ott ragadnak falun a gazdaságban, ezért a vármegyék jelentsék a helytartótanácsnak, hány ily elhanyagolt nemes fiú van területükön, s ez gondoskodjék azután iskolai elhelyeztetésükről. A nevelés azért is fontos, mert csak „a műveitek számának gyarapodásával valósítható meg a régi kívánság: hogy a magyar ügyeket csak magyarok intézzék.

A bizottsági munkálat modern gondolatainak nagy része bizonyára Károlyi Sándortól származott, aki III. Károly uralkodása alatt a művelt és józan magyar megszemélyesítője; ő úgy látja az 1722-i országgyűlésen, hogy „az ő munkája a királynak, a minisztériumnak (azaz a bécsi kormánynak) egyaránt tetszésére van“, — az országgyűlésen azonban a vármegyei követek döntenek, akiknek „nagyobb része — panaszolja Károlyi — bizony alig tudja megfogni is elméjével, mert nagyapja sem álmodott olyakkal“, — így a systema csakugyan Kollonics tervének sorsára jutott, az országgyűlés nem tárgyalta komolyan és javaslatai soha törvényerőre nem emelkedtek. Ez a sajnálatos tény nemcsak a főúrak és megyei nemesség közt tátongó műveltségbeli különbségből érthető — hiszen a köznemesség soraiban elképzelhetetlen a merkantilista szükségletek ismerete és átérzése —, hanem főként abból az egyszerű tényből, hogy a legtöbb javaslat, így a csatornák, más utak kiépítésére vonatkozó, anyagi hozzájárulást kívánt volna. A bizottságtól fölvetett közpénztár, fundus publicus gondolata az, amely király és rendek többszöri nekilendülése ellenére sem tud megvalósulni a rendiség megszűntéig 1848-ig.

A systema gyászos bukásával mintha kimerült volna a rendiség regeneratív ereje. Ami újítás ettől kezdve egész II. Józsefig végbemegy, az mind a felvilágosodás szolgálatába

állott királyság kezdeménye; a rendek többé nem készítenek országos terveket a közjó emelésére, megelégszenek azon politikai és gazdasági rendszabályokkal, melyek privilégiumaik fenntartása érdekében szükségesek. Rendi érdek és közjó végkép széthasadnak, egymástól eltávolodnak, hogy utóbb, nem-sokára, kiegyenlíthetetlenül egymással szemben helyezkedjenek el. De a rendeknek épp e jellegzetes rendi önzése adta meg a lehetőséget király és nemzet közt a közjogi kompromisszum létrehozására. nI. K4roly korm4nya

III. Károly, Lipót császár ifjabb fia, bátyjának, I. Józsefnek uralkodása alatt még a spanyol Habsburgok hagyatékának volt pretendense, s mint ilyen, éveken át Spanyolországban harcolt az új spanyol király, Bourbon V. Fülöp ellen. Hogy magát XIV. Lajos hadaival szemben fenntarthassa, a spanyol nép szabadságszeretetére támaszkodott és személyesen állott a népfölkelésszerű lelkes csapatok élére, melyek a francia uralomtól akarták hazájukat megszabadítani. Személyes bátorságának is nem egy példáját adta, s ezen helyzetében, mely annyira különbözött atyjától, I. Lipótétól, csak természetes volt, hogy a magyarokkal szemben sem foglalhatott el ellenséges álláspontot. I. József halála után egy ideig még tovább harcol a spanyol örökségért, s Barcelonából bizalmas tanácsosához, Wratislawhoz írt leveleiben a magyarsággal való jobb bánásmódot követel: „ettől a nemzettől el kell venni annak tudatát, hogy a német nemzet elnyomja őt, ehelyett meg kell vele értetni, hogy én épp annyira becsülöm és annyira megbízom benne, akárcsak más népeimben“ — ezért szükséges, hogy a vezérlő tábornokok barátságosan bánjanak a magyarsággal és mindennemű kizsákmányolásának elejét vegyék. Károly atya többnyire közömbösen, nem egyszer bosszúsan, sőt néha bosszúvággal nézte a magyar ügyeket, a fiú most határozottan jóindulattal fog hozzá Magyarország kormányának rendezéséhez.

De a Magyarország és Bécs, valamint az örökös tartományok közt immár kétszáz éve fennálló viszonylaton az uralkodó személyes elfogulatlansága sem változtatható többé. A bécsi tanácsosok továbbra is a Habsburg-monarchia egységének szószólói voltak és az ő központi érdekeik számára nemcsak a Rákóczi-felkelésnek nemzeti autonómiát és Bécsből való függetlenséget hirdető zászlói, hanem a szatmári békülőknek sokkal szerényebb kívánságai is veszélyesek voltak. Wratislaw, aki személy szerint, mint tudjuk, szintén nem volt a magyarok ellensége, megütközéssel jelenti urának, hogy Esterházy nádor, továbbá Károlyi Sándor és a volt felkelők országgyűlést akarnak tartani az ország ügyeinek rendezésére, ami a titkos konferencia véleménye szerint új rebellió előkészítésével volna egy jelentőségű. Károly maga szintén veszedelmesnek tartja

a nádorék kívánságát, de mivel szerinte a Rákóczi-felkelésnek az volt az oka, hogy a magyarok nemesi privilégiumaikat veszélyben látták, most mindent kerülni kell, ami nekik panaszra adhatna ürügyet; elvben ő nem is ellensége országgyűlés tartásának, s ezt csak addig véli kikerülendőnek, míg ő maga, az örökös király otthon nincs.

A Rákóczi-felkelés mély benyomása alatt a bécsi körök most szinte az államraison követelményének tartják, hogy Magyarországgal jól bánjanak és neki új felkelésre alkalmat ne adjanak. A bécsi politikának leopoldi célja nem változott: a Habsburg-uralom alatt levő, s folyton gyarapodó tartományokat egy kézben megtartani és az egyes országok centrifugális erőit lehetőleg elgyöngíteni, megsemmisíteni. Mivel azonban a bécsi kormányzat Magyarországon nagy reakciót keltett, ezért ajánlatos lesz ezután mindent megtenni Magyarország számára — ami csak összefér a továbbra is dogmaként szereplő bécsi kormányzati hatalommal. Kis engedmények, kompromisszumok megadhatók, sőt ajánlatosak a dacosnak bizonyult nép megnyerésére, de mindezeknek nem szabad útjában állniok a monarchia további központi kormányzásának. A monarchia központja továbbra is Bécs, senkinek eszébe nem jut, nem is juthat, a központot tovább keletre tolni éppen akkor, amikor a spanyol hagyaték foszlányaiként Bécs uralma alá kerülnek gazdag és hatalmas olasz területek: Milánó, a két Szicília, s még tovább nyugatra a spanyol Németalföldnek ősi kultúrföldje. I. Lipót uralmának hosszas, véres erőfeszítései végre meghozzák gyümölcseit: a Habsburg-monarchia a mindinkább függetlenedő, a császári hatalom alól kibúvó német territóriumokért kárpótlásul Európa déli és nyugati részein váratlan mértékben kiterjed, s új birtokai révén központjává lesz az európai politikának. A spanyol örökösödési háborút lezáró békék óta az egész XVIII. századon át a bécsi kormány egyformán érdekelve van Olasz- és Spanyolország, Francia-, Angolország, Hollandia ügyeiben, éppúgy, mint a korábban is érdekszférájában lévő német birodalomban. Császári hadseregek vonulnak át és szállják meg az olasz fejedelemségeket, Korzikán császáriak kötnek ki, Savoya és a hollandi rendek minden irányváltozása megmozdítja a bécsi titkos tanács határozatait, s az új nagyhatalom, olasz és németalföldi nyúlva nyailal, alig élheti többé a saját életét. A XVIII. századi Habsburg-monarchia, természetellenes nyugati kiterjedésével, alá van vetve Európa minden rezdülésének és vagy maga próbál Európán uralkodni, vagy pedig ez veti alá őt saját diktátumának. Ebből a helyzetből következtek a század gyilkos évtizedei, az osztrák örökösödési, a hétéves, a francia forradalmi hadjáratok, melyek során a Habsburg-monarchia kríziseiből mindegyre európai krízisek, összeütközések nőttek ki. A keleti, török harctér ehhez képest mindinkább háttérbe került, épí-

zodikus sorsra jutott, Magyarország pedig, a német-cseh örökös tartományokhoz hasonlóan, e nagyhatalmi, európai helyzet egyszerű szolgájává, vérrel és arannyal táplálójává degradálódott. A monarchia európai érdekei Magyarországon békét és nyugalmat kívántak, s ez a szempont is a rendiséggel minél olcsóbb áron, de mindenképen megkötendő kompromisszumra utalta a bécsi vezetőket.

A szatmári békét a Károly barcelonai távollétében kormányzó özvegy Eleonora Magdalena megerősítette, de Károly részéről a megerősítést eleinte a labanc urak akadályozták, akik nem szívesen adták vissza a békeszöveg értelmében a kurucoktól elvett javakat, hiába járt elől Pálffy János e téren is jó példával, magától visszaadván a megtért kurucoknak a neki adományozott birtokokat. Károlyi Sándor személyes sürgetésére végre megjött a királyi megerősítés, de a békeszövegnek az 1712—15-i törvénykönyvbe felvételét, a XVII. századi erdélyi békék mintájára, már megakadályozták a labanc főurak. A szatmári ígéret, hogy a király meg fogja tartani az ország és a rendek jogait, mégis megvalósult; a Károly alatti országgyűlések, az 1712—15, 1722—23, az 1728—29-i a nemesi alkotmánynak úgy nemzeti, mint rendi vonatkozásban valóságos megerősödését hozták. Az első országgyűlésre várt az 1687—88-i törvény értelmében immár örökös királynak megkoronáztatása, ami régi törvényes formák közt végbe is ment; III. Károly ekkor a József-féle esküszöveget mondta el, melyet, mint tudjuk, a revízió-klauzula bentléte tett terhessé, ugyancsak a József-féle rövid, ötszakaszos hitlevélben biztosítá a rendeket jogaikról és az ország integritásáról, bár ezek heves feliratokban követelték a Ferdinándok és I. Lipót részletesebb hitlevelének visszaállítását. Az udvar kompromisszív szellemére jellemző, hogy az országgyűlési artikulusokban a király biztosítá a rendeket, hogy Lipót fiágának teljes kihalása esetén — ekkor már csak Károlyban élt a Habsburgok fiága — visszaszáll az országra a szabad királyválasztás joga, továbbá, hogy Magyarországot csakis saját törvényei szerint fogja kormányozni, nem pedig más tartományok módjára — oly ígéret, melynek újra kiadása utóbb az 1790-i nagy felbuzdulásnak szinte egyetlen eredménye lön, de amelyet most a fegyvert letett rendek minden nehézség nélkül nyertek el, — sőt még azt is kijelentette az új király, hogy az esküszöveg gyanút keltő klauzulája nem állhat útjába ez ígérete teljesítésének, legkevésbé az ország integritása és a saját törvényei szerint leendő kormányzása dolgában. III. Károly ezzel is bizonyítá, hogy végkép elhagyta a Lipót magyargyűlölő tanácsosaitól bevezetett praktikákat. Az említett három országgyűlés törvénycikkei különben is bővelkednek a nemesi jogoknak szokatlanul nyomatékos megújításaival, így az 1723 : V. t.-cikk a nemesség speciális előjogaként megerősíti a Hármaskönyvnek az idézés nélküli el-

fogást tiltó rendelkezését, a reakövetkező artikulus pedig egyenesen a „haza nemességének fundamentális előjogát“ látja a nemesi adómentességben, melyet nagy ünnepélyességgel újra megerősít. Ezek, valamint a vármegyék hatalmát főként a jobbakokkal szemben növelő rendelkezések a nemesség anyagi életének nyugalmi állapotát biztosították és az udvar részéről az engedmények oly fokát jelentették, melyért már joggal volt várható rendi részről is jelentős ellenszolgáltatás.

Hogy ez minő legyen, erre nézve a bécsi vezetőkörökben megvolt az általános vélemény, melynek gyökerei még a Lipótféle korszakba nyúltak vissza. Bármennyire ajánlta is az államraison a magyar érzékenység kíméletét, s bármennyire találkozott is ez a király személyes érzelmeivel, a régi bizalmatlanság tovább élt a német, cseh, most már olasz és spanyol tanácsosokban, s maga III. Károly is politikai dolgokban csak ott vélte használhatni a magyar urakat, ahol „nincs mit tartani tőlük“. A monarchia központi igazgatásába tehát még mindig veszedelmes volna őket beereszteni, — ellenkezőleg, a monarchiának kiterjedt, új nyugati érdekei erélyesen követelik, hogy a központi szempontok minél korlátlanabban érvényesüljenek az egyes részek, így Magyarország belső igazgatásában is. Tudatos centralizációt, avagy bürokrata főtisztviselőknél tartó törekvését arra, hogy Magyarország és más tartományok ügyeit Bécsben intézzék el a legfelsőbb fokon, még mindig csak nagyfokú anarchizmussal tételezhetnénk fel, de a bécsi politika nagy nyugati akcióinak szabadságához már szinte mellőzhetetlen volt az egyes országok belső eseményeinek központi ellenőrzése, sőt irányítása is. „Ez ország nyugalma nekünk nagyon fontos“, írta Károly Wratislawnak, s a nyugalom fenntartásához a bécsi központ hatalmi kiterjeszkedése is szükséges volt, melyet legutóbb hatalmasan előrelendített a fiági örökösödés elfogadása, a királyválasztás jogáról való lemondás. Károlynak gyermektelen volta mindezt veszélyeztette most, s ez a pont az, ahol az udvar a közjogilag és előjogaik dolgában kielégített magyarság jóindulatát igénybe akarta venni.

A *pragmatica sanctio*

II. Ferdinánd 1621-i végrendelete szerint a Habsburgkézen lévő országok és tartományok majorátust képeztek, melyet a fiág az elsőszülöttség, primogenitura szerint örökölt, még pedig úgy a spanyol, mint a német-bécsi ág leszármazói. Ez a rendelkezés, mely természetesen csak az osztrák ház, a *domus Austriaca* tagjai és legbelső tanácsosaik szemében volt kötelező — a végrendelet első aláírója, emlékezünk, Pázmány Péter volt —, a spanyol közjog tartalmát és formáit vette át a német ház magánjogába. Spanyol szokás volt ily döntő jelentőségű nyilatkozatokat vagy okiratokat a titkos tanács tagjai előtt ünnepélyesen kihirdetni és reájuk esküt

tenni; az ilymódon promulgált szöveget *pragmatica sanctio*-nak nevezték és az ilyen a spanyol királyságban törvényerővel bírt. Ennek hívták, kihirdetési formájánál fogva, az infánsnők vagy főhercegnők lemondóleveleit, renunciációit, melyekben ezek férjhezmenetelükkor lemondottak a majorátust illető igényeikről. Az örökösödés rendezése a XVII. században nagyobb nehézségek nélkül ment végbe, míg végre 1700-ban a spanyol ág II. Károlyban kihalván, az egész házból csak három férfi: Lipót és fiai, József és Károly maradtak életben. Bár az utolsó spanyol Habsburg, mindennemű házi törvény és szerződés félretételével, XIV. Lajos unokáját, Anjou Fülöpöt tette utódává, Lipót, mint tudjuk, fegyverrel próbálta jogait érvényesíteni és a spanyol örökösödés dolgában 1703-ban több titkos, házi oklevelet adott ki. Ezek szerint spanyol királyi jogairól lemondott másodszülött fia, Károly javára, a két fiú pedig abban egyezett meg, hogy Károly és fiága után Spanyolországban József és Lipót ága, viszont a német-cseh-magyar országokat birtokló József és fiága után Károly fog örökösödni; a fiágak kihaltával pedig mindkét monarchiában a nőágra száll az örökösödés joga. Erre a *pactum mutuae succcessionis*-nak, kölcsönös örökösödési szerződésnek nevezett titkos okmányra, melyet Seilern kancellár szerkesztett, a két fiú esküt tett, különben még a főhercegnökkel sem közölték.

1711-ben József halálával Károly egyedüli férfitagja volt a *domus Austriacának*. Az 1703-i paktum, mely az ő halálával József leányainak adta volna a birodalmat, természetesen nem felelt meg ízlésének, s ezért 1711-i végrendeletében fiúörökös hiányában saját születendő leányainak, s csak ezek kihalása esetén hagyta a trónt József és Lipót leányágának. Különben az 1712-i magyar hitlevélben — ezzel ellentétben — biztosítá a szabad királyválasztást, sőt 1715-ben ezt törvénybe is iktatta. A paktummal szemben annái kevésbé tudta, mit kellene tennie családja érdekében, mert hiszen csecsemőkorban elhalt első gyermeke, Lipót 1716-ban, Mária Terézia pedig csak 1717-ben született.

Az egész kérdést váratlanul és szinte kellemetlen módon mozdította meg az 1712-i horvát tartománygyűlés, mely a magyar országgyűlésen Horvátországot képviselő tagjai számára utasításba adta, jelentsék be, hogy a Habsburgok fiága kihaltával készek a ház azon nőtagját megválasztani, aki Stájerországnak, Karintjának és Krajnának, azaz a régi Horvátország védelmével egybekapcsolt Belső-Ausztriának lesz uralkodója. Az üzenetet gróf Esterházy Imre zágrábi püspök vitte Pozsonyba, s valószínű, hogy az egész mögött nem a horvát népnek, hanem a püspöknek lojalitása állott, aki nem ismerve az udvar helyzetét, kissé túllőtt a célon ez ajánlkozásával, melyről sem a király, sem a nagybefolyású esztergomi

érek, Keresztély Ágost száz-zeitz herceg, nem tudott előre. Károly a horvát javaslatot kiadta véleményezés végett magyar tanácsosainak, akik Esterházy Pál nádor elnöklete alatt, Csáky kalocsai érsekkel, Pálffy Jánossal és Miklóssal immár nem a horvát, hanem, közjogilag helyesen: a magyar trónbetöltés dolgában adtak nevezetes véleményt, ők hajlandók volnának egy főhercegnőt megválasztani — a többi renuncáljon —, de ezt bizonyos feltételekhez szeretnék kötni: a visszafoglalt területek visszacsatolandók, kiskorúság esetén a nádor legyen a kormányzó, magyar katonaság állíttassék fel, a királynénak katolikus férje legyen és az is megkoronáztassék; mindezekon kívül a nőági uralom alkalmát felhasználták az örökös tartományokkal kötendő „unió“ javaslására. A magyarok vezetői szerint az örökösödés ily rendezésből Magyarországnak a török védelem dolgában az a haszna lenne, hogy az örökös tartományokkal „örökös kapcsolatba jönné“: kikötendő ugyanis, hogy az új nőuralkodó Magyarországot és az örökös tartományokat „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul” — „indivisibiliter et inseparabiliter“ — együttesen birtokolja, s ez utóbbiak, köztük a cseh korona országai, még a jelen országgyűlés alatt külön szövetséglevélben ígérjék meg, mivel járulnak hozzá békében és háborúban a magyarországi katonaság és végvárok fenntartásához. Ezek a szerződések aztán közzelendők a magyar országgyűléssel, mely ilyképen dietális tárgyalás útján stabilizálná az örökös tartományokkal tényleg már kétszáz év óta, de formátlanul fennálló összeköttetést. A tanácsosok beadványa e kapcsolat anyagi következményeiként szabad kereskedelmet, s a nemesi allodiumról vámmentes kivített kér az örökös tartományokba; bizonyos azonban, hogy az egész gondolatmenet mozgatója a töröktől való félelem volt, aki még ekkor ott állott a Bánságban, kezében volt Belgrád és Temesvár, s akinek újabb hatalmas támadását néhány év múlva Savoyai Eugénnek kellett levernie. A magyar urak kétszáz esztendő tapasztalat hatása alatt cselekedtek, tudván a történelemből, hogy Magyarország önerejéből képtelen a törökkel szemben megállni, s ezért most is, mint eddig, szüksége van az örökös tartományok segítségére. A később Ausztriának nevezett német-cseh területtel a szorosabb unió tehát Magyarország török korszakának egyenes következtéseként elentkezik a főurak votumában, ami a töröktől államiságában annyira tönkretett Magyarországnak önhibáján kívüli gyámoltalanságára és állandó segély után néző komoly törekvésére egyaránt jellemző.

III. Károlyt nem bájolta el a magyarok javaslata, mely nőági „választásról”- szólva, titkos vágyainak és a paktumnak egyaránt ellentmondott. De felismerte belőle, hogy a kérdést nem ajánlatos továbbra is a rendi gyűlések esetlegességeinek kitenni, s ezért négy titkos tanácsosa: Eugén, Trautson, Star-

hemberg és Seilern javaslatára a pactum mutuae successionis-1713 április 19-én a szokásos spanyol ünnepélyességgel ritkos tanácsosai előtt kihirdette, — ez az ú. n. osztrák pragma dca sanctio, az ünnepélyes házitörvény, melynek értelmében, Károlynak gyermeke nem lévén, a birodalom örököse I. Józsefnek legidősebb leánya, Mária Jozefa lett, aki utóbb, 1719-ben Mária Terézia születése után a szász választóhoz férjhez ment, renunciált a trónról.

A házi törvény azonban rendi hozzájárulás nélkül a német-cseh tartományokban sem volt érvényes. Seilern, a polgári eredetű kancellár korábban a heidelbergi egyetemen Pufendorf tanítványa volt és megtanulta tőle, hogy bár az örökösödés szabályozása az abszolút fejedelem jogai közé tartozik, érvényesülése csak biztosabb lesz, ha a rendi gyűlések is elfogadják. Így került az 1713-1 szöveg a különböző kancelláriák: belga, cseh, magyar, erdélyi, meg a spanyol tanács által a német-cseh-olasz-belga tartományok rendjeihez, melyek gyűléseiken 1720-tól kezdve egymásután elfogadták azt: a német-cseh tartományok 1720—22 között, Belgium 1724-ben, az olaszok 1725-ben, Fiume ugyanez évben. Az udvar felfogása szerint a magyar elfogadás sem lehetett nagyobb jelentőségű, mégis azzá tette azt a magyar főuraknak hatalmas politikai érzéke, mely már az 1712-i beadványban megnyilatkozott.

Az osztrák örökösödési házi törvény Magyarországon való elfogadásának kérdése kétségtelenül próbaköve lehetett annak, mennyiben ragaszkodik még a politikai nemzet a Rákóczi-írelkelés állam jogi ideáihoz: a nyugati szomszédtartományoktól való elváláshoz és a rendi hatalomnak lengyel mintára való kiterjesztéséhez. Bár az 1712—15-i országgyűlés elég lojális lefolyású volt, a bécsi körök mégis szükségesnek látták az új országgyűlés e nagy tárgyára a hangulat előkészítését, és itt főként a főpapok és főurak tekintélyét vették igénybe. Különösen Esterházy Imre püspök lép megint előtérbe, az ő tanácsára elfogadtatják a magyar országgyűlést megelőzően 1722 elején az erdélyiekkel a pragmática sanctiót. A műveltebb köznemesség egy részében még élt a kuruckor hagyományaként a szorosabb kapcsolattól való idegenkedés, ezt fejezte ki a volt kuruc Szluha Ferenc, egykor Rákóczi bizalmasa, most nádori protonotárius, akit az új nádor, Pálffy Miklós gróf, próbált az udvarnak megnyerni. Szluha szerint Magyarország nagy és természettől fogva független ország, melyhez már az sem illenék, hogy a nála kisebb Ausztriával lépjen „konjunkcióba“, — viszont az osztrák tartományok a német birodalom tagjai, s ezzel szemben már Magyarország a kis ország, melynek a nagyobbbal leendő szövetsége olyan lenne, „valamint midőn a kis patak nagyobbá bémegven“. Ezt az ellenvetést a nádor könnyen eloszlathatta azzal, hogy a tervezett unió nem vonatkoznék a német birodalomra, s valóban Szluha is csak-

hamar elfogadja az elvi alapot, de feltételeket akar szabni, melyeknek alapelveiként az akkori korszakra jellemzően természetjogi megfontolások szolgálnak. Így írja: „minden országfásban és reszpublikákban nemcsak az országlónak hasznát és a méltóságának öregbítését, hanem subjektusoknak utilitását és emberi társaságban való, fundamentális státusához illendő törvényes megmaradását principaliter szükséges megtekinteni“, — ebből a szempontból pedig a főurak 1712-i érvelése, mely szerint az unió a török veszedelem elkerülésének egyetlen lehetősége, igen nagy hatással lehetett a köznemesség szélesebb látókörű vezetőire. Igaz, közben Belgrádot visszafoglalta Savoyai Eugén hadvezéri talentuma, de a diadalmámor nem vette el a magyar urak józan pillantását, akik jól tudták, hogy a török és magyar közt, a régi, északi végvári vonal elavultával, nincs védhető vonal, tudták, hogy Magyarország dél felé, elpusztult, lakatlan vármegyéivel, s azok szélein megbízhatatlan, inkább törökbarát rács jövevényeivel védtelenül ki van szolgáltatva egy újabb török hullámnak, mely bármikor jöhet — jött is, Belgrádot visszafoglalva, majd később, II. József hadait feltártóztatva. A törökveszedelem érzetét nemcsak beidegezte a magyar lélekbe kétszáz év nyomora, hanem a veszély még most is valósál volt, mellyel szemben már az előző országgyűlésen is folyton emlegetik a rendek az örökös tartományok és a birodalom további segítésének szükségét. Kétségtelen, hogy a török veszély miatt az unió gondolatát a népszerűség reményében lehetett a rendek előtt képviselni, s ezért jelöli meg a királyi meghívólevél az országgyűlés tárgyaként, a *pragmatica sanctio* elhallgatásával a „többi, Istentől reánk és házunkra bízott örökös országunkkal és tartományunkkal való szomszédos és barátságos egyességet és uniót“, mely persze feloldhatlanul össze volt kapcsolva az örökös tartományoktól már elfogadott nőági successzióval.

Az országgyűlés előtt a király a már említett rendszeres bizottságban sürgette a *systema* elkészítését, hogy ezzel is megnyerje az országot, s a bizottságba Mannagetta lovag osztrák udvari tanácsost küldte a tagok megnyerésére. A főurak és főpapok akkori nagy tekintélye megtette a magáét, az egyes vármegyék utasításba adták követeiknek, hogy önként ajánlják fel úgy az uniót, mint a successziót. A főispánok sorában buzgólkodtak az Erdődyek, Koháry István, az öreg országbíró, Károlyi Sándor, a Zichyek; Szluha Komárom vármegyében fogadtatott el hasonló utasítást, Pozsony megye pedig, az országnak vezető megyéje, melyet száz évvel előbb Pázmány Péter akart az örökösödésnek megnyerni, most a barokk tekintély tiszteletre jellemzően egyszerűen azt adta követeinek utasításba, hogy azt tegyék, amit a nádor fog tenni.

Az 1722 június 27-én megnyílt országgyűlésen Szluha terjesztette elő javaslatát, hogy a királynak önként ajánlják fel

a nőági örökösödést és az uniót „contra vim externam“, külső ellenséggel szemben, ami alatt az előzményekből láthatóan első sorban a török volt értendő. Minden nehézség nélkül ment, a rendek elfogadták, az ajánlással küldöttség ment Bécsbe, a király személyesen lejött Pozsonyba és jelenlétében állították össze az 1722—23. évi I—III. törvénycikkeket, melyek a Magyarországra érvényes, a magyar *pragmatica sanctio* szövegét képezik. Ez a szöveg, az ő bonyolult barokk-rendi stílusában, lényegesen más, mint az osztrák örökös tartományokban elfogadott 1713-i osztrák *pragmatica sanctio*. Azzá teszi elsősorban az unió felemlítése, ami 1712 óta a magyar tárgyalásokban szinte ellenszolgáltatásként szerepel, mint aminek fejében a rendek a nőági örökösödést hajlandók elfogadni. Az országgyűlés azon kívánságát, hogy az unióról az örökös tartományokkal formális szerződést köthessenek. III. Károly persze nem fogadta el, lévén ő nem-magyar tartományaiban már akkor is a lényeg szerint abszolút uralkodó, s ehhez képest azt válaszolta a magyaroknak, hogy örökös tartományaival majd elintézi maga a dolgot, aminthogy legyenek nyugodtak, Magyarország védelméről is gondoskodni fog. Itt tehát a magyarok unió-kívánsága mögött álló védelmi kötelezettségét az örökös tartományoknak maga a király, mint ezek abszolút ura, garantálja a magyar rendek előtt. Így az unió csak a magyar törvény szövegébe került be, mint „minden esetre, külső ellenséggel szemben is stabilizálandó unió a szomszéd örökös országokkal és tartományokkal“, amelyek egyébként is az örökösödés rendje által „inseparabiliter et inseparabiliter“ össze vannak kötve Magyarországgal.

A nőági örökösödést a magyar törvény az osztrák *pragmatica sanctio*val egyezően a II. Ferdinánd óta kifejlődött frazeológiával állapítja meg. A ház fiága kihaltával Magyarországon is a nőág fog örökösödni, előbb Károly, azután József, végül Lipót leányai és azok leszármazói, az örökösödés azonban a nőágon is primogenitura, még pedig fiú-elsőszülöttség szerint fog végbemenni, ezek a nőági utódok pedig törvényesek, azaz törvényes házasságból származók, római katolikusok és Ausztria főhercegei kell hogy legyenek. Ezek a követelések, melyek ettől kezdve a magyar trónutódlásban is elengedhetetlenekké váltak épp ez 1722—23. törvény értelmében, nem kevesebbet jelentenek, mint hogy Magyarországon is közjogi érvényt nyernek azon házi rendelkezések, melyek az „ausztriai főherceg“ mibenlétét időről-időre megállapítják. Ennek elismerése az udvar határozott kívánságát képezte, már a Szluha-féle felajánlás előzetes megbeszélésénél is, amikor az országgyűlés erre kiküldött bizottsága a korábban hozott házi törvények és szerződések szövegébe be akart tekinteni; Károly király megküldte ezeket a bizottságnak, s egyúttal követelte, hogy e házi törvények, illetőleg a bennük

foglalt örökösödési rend kimondottan bevétessék a felajánlás szövegébe. Ehhez képest a törvény szövegébe is belekerült-hogy az öröklődés „az elsőszülöttség, az ízek egyenlősége esetén a fiúörökösök előjoga szerint“ megy végbe, „azon norma szerint, amely más, Germániában levő és azonkívüli tartományokban meg van szabva“. Az osztrák ház tagjaira nézve a német hűbéri jog értelmében a ház maga, illetőleg annak feje határozza meg, házi törvények segélyével, a házhoz tartozás feltételeit, s mikor a magyar törvény a trónutódlásnál az ausztriai főhercegi rangot elengedhetetlennek jelölte meg, ezzel nem azt fejezte ki, hogy az illető utód az ausztriai főhercegség, Bécs és Linz tényleges ura legyen, — ez az együttes birtoklás az uniót illető részletekben úgyis benne van, — hanem olyan ausztriai főherceget értett, aki a Domus Austriaca házi törvényei szerint a háznak tagja, tehát főherceg. A főhercegséghez pedig az akkori házi törvények szerint a házból való törvényes születés éa^katholikus hit volt szükséges, később ezt kiegészítették azzal, hogy a törvényes házasságnak egyenrangúnak és a „családfőtől jóváhagyódnak“ kell lennie. A későbbi, 1839-i házi törvénynek az a része tehát, mely tételiesen megállapítja a domus Austriacához tartozás ez újabban kimondott feltételeit, a magyar *pragmatica sanctio* értelmében eo ipso bírt egyúttal magyar közjogi érvénnyel is.

A magyar törvény még kimondja, hogy az új örökös királyok is kötelesek hitlevéltudásra és koronáztatásra, hogy a magyar törvényeket, előjogokat stb. az előbbi, különösen az 1715-i törvények értelmében meg fogják tartani. Salamon Ferenc, e kérdések legélesebb szemű vizsgálója, helyesen állapította meg, hogy ha Károly Mária Teréziát meg akarta volna választani, ezt a rendek nagy lelkesedéssel megtették volna, — így azonban, az *electio* kerülésével, a nőági örökösödés behozása alku tárgyát képezte, melyben mindkét fél elérte, amit akart. A . király a nőág örökösödését és a házi törvények elfogadtatását, a rendek a privilégiumok újabb, ünnepélyes megerősítését és a fenyegető déli veszedelem elől védelmet, e védelem pontos, ünnepélyes körvonalazását. Viszont azt a kívánságukat, hogy a védelem és az ahhoz szükséges unió formája az örökös tartományokkal pontosan megállapíttassék, már nem tudták elérni; ez a feladat így maradt az 1866-ban beálló konstellációra, közben pedig az unió tényleges meglétéből, de tartalmi körvonalzatlanóságából a közjogi harcok és zavarok megszakítatlan sora származott.

Az állandó, közös hadsereg

Az unió és a közös védelem 1722-ben már nem volt tetetlen árny vagy óhajtatás, hanem az előző országgyűlésen megalkotott közös hadseregben már valósággá is vált. Amint az ausztriai tartományok és Magyarország kényszerű kapcsolatát kezdettől fogva a védelem szüksége határozta meg, ez

alapozta meg 1526-tól kezdve a Habsburgok uralmát, s belőle következett az uralkodóház közössége is, — úgy most e kapcsolatból következő közös intézmények között is legelsőként a közös védelem instrumentuma, a hadsereg került a magyar törvénykönyvbe. Régi tapasztalat volt, századoktól bizonyítva, hogy Magyarország kedvezőtlen helyzetében a Verbócsitói nemesi köteleességként megszabott nemesi felkelés nem képes az ország határait a folytonos veszélytől megvédeni, ezért volt a végvárakban már a XVI. század óta állandó katonaság, melynek költségeit a királyok részben a jobbágyság hadiadójából, részben saját és az örökös tartományok pénzéből fedezték. Láttuk, hogy a nemességet hadiadó fizetésére nem sikerült kötelezni, ami érthető is volt, amíg a török harcokban, ha nem is a generális, de egyes vidékek partikuláris insurrekciójának szinte évről-évre lóra kellett ülnie. A felszabadító háborúk azonban, melyekben nyugateurópai mintára szervezett és felkészült nagy seregek hozták meg a döntést, eléggé bebizonyították, hogy a kiképzetlen, felszeretlen nemesi felkelés nem alkalmas többé hadieszközként még a török ellen sem, annál kevésbé nyugati felszerelésű seregek ellen, Végző fokon a Rákóczi-felkelés hosszú haldoklása és bukása szintén ezt bizonyította, amit különben Zrínyi a költő is látott, anélkül, hogy hatalma lett volna a nemesi sereg modernizálására. Azt is láttuk, hogy Lipót császár még a meglévő állandó formációkat is megsemmisítette, s utóbb is csak a legnagyobb szűkmarkúsággal tartott fenn néhány modern felszerelésű magyar lovasezredet. Másrészt pedig a Magyarországra vetett császári rendes, tehát idegen katonaság eltartására súlyos adókkal terhelte meg az országot, ami a Rákóczi-felkelés egyik okozójává is lett.

Ezt a rendezetlen helyzetet nem lehetett tovább fenntartani, s már I. József is megpróbálta, hogy az ő hosszú labanc országgyűlését rávegye a hadsereg érdekében a nemesség megadóztatására, ami által a jobbágy hadiadóját egyszerre le lehetett volna szállítani. A tárgyalás már 1708-ban kezdődik és tart országgyűlési és bizottsági formákban addig, míg a kérdést szabályozó 1715 : Vili. törvénycikkben király és rendek meg nem egyeznek. A királyi leiratok folyvást hangsúlyozzák, hogy „egyedül a nemesi felkeléssel az országot nem lehet megvédeni”, s ennek kiegészítésére szükséges a „miles extraneus“, a külföldi katona bent az országban, akit a nemes is segítsen eltartani. De a nemesség egyre ragaszkodott a Hármaskönyv koncepciójához: hogy ő személyes felkelésre van, de adóra nincs kötelezve, s ez álláspontja érthető is akkori gazdasági krízisében. Viszont a rendek nem tagadhatták, hogy az országot a nemesi felkelés helyett mégis inkább az idegen katonaság védi, s ezért nem is találunk sehol sem tiltakozó szóra az idegen katonaság felhasználása ellenében.

Az 1712. évben kiküldött bizottság Csáky Imre érsek elnöklése alatt egyenesen kimondja, hogy az országot a török ellen csak idegen katonasággal védhetni, amely az országban lévő haderőnek legfeljebb egyharmada legyen, kétharmada pedig bennszülöttekből, magyarokból álljon. Ezt az arányt az országgyűlés megváltoztatta fél és félre, azaz önmagától emelte a vegyes, közös hadseregben felhasználandó idegen elemek számát. Különben a rendek magyar generálisok és formális magyar haditanács felállítását követelték, hogy ezzel ellensúlyozzák az országba fogadott idegen katonai elemeket.

Az il^l tárgyalások során létrejött 1715 : VIII. törvénycikk az akkori kompromisszív szellem terméke. Nyugati országokban ekkor már az uralkodó egyszerűen rákényszerítette a nemességet a hadsereg javára leendő adózásra, — ilyen kényszerről itt szó sincsen, sőt a törvénycikk elismeri, hogy a nemesség „az ország védelmére katonáskodni tartozik“, amit a király alkalmilag meg is fog tőle követelni, ezzel azonban egyedül nem védelmezhető az ország, miért is „úgy bennszülöttekből, mint külföldiekből erősebb rendes hadsereg tartandó“, még pedig a már ismert, subsidiumnak vagy contribúciónak nevezett hadiadóból, melynek nagysága „a rendekkel országgyűlésileg határozandó el“. Azaz a rendek végre formálisan is elismerték a magyarokból és idegenekből álló közös hadsereget, melynek előképei és különböző formációi úgyszólván már kétszáz év óta itt harcoltak a magyar földön, s ezen engedékenységük fejében megmentették adómentességüket és továbbra is fenntartották a látszatot és lehetőséget, hogy adómentességük fejében ősi szokás szerint vérrel adózzanak. Hogy a véradó látszatát és az adómentesség valóságát kiereszokolta ez a számbelileg megfogyatkozott, évtizedek vérontásában kimerült és elszegényedett nemesség, ezért senki rá követ nem dobhat; e magában véve érthető törvény azonban 1848-ig érvényben lévén, idővel minden emberi értelmét elvesztette és az osztályszükkeblőség nevezetes emlékévé változott. A rendi előjogokkal együtt a nemzeti autonómiát is kielégítette a törvény, amennyiben a közös hadsereg fenntartásához szükséges adók megszavazását országgyűlési tárgyalásoktól tette függővé, kivételt csak hirtelen ellenséges betörés esetére tett, amikor is, ha nincs idő országgyűlés tartására, a nádor elnöklése alatt tartandó „konkurzusok“ is határozhatnak.

Mindezen, a nemzeti autonómia védelmére alkalmazott kautélák sem leplezheték el a közös hadsereg elismerésének veszedelmes voltát. Bármennyire Verbóczi és a nemesi kiváltság szellemében készült is a törvény, bizony a nemzeti és állami önállóság lényeges részeiről való lemondást jelentette az, hogy idegen sereget eresztettek be és forma szerint is elismerték ennek a haza határai közt és az állam védelmében te-

jesítendő funkcióit. Igaz, az akkori emberszükségben hasznos lehetett, hogy nem a magyar jobbágyot vonják el az eke szarvától, hol annyi szükség volt reá; igaz az is, hogy a különböző jobbágymozgalmaktól tartó nemességre megnyugtató lehetett annak tudata, hogy gépként mozdítható, közömbös fegyveres erő áll szükség esetén védelmére: mégis a nemzeti hadseregről lemondás és idegen katonaságnak a nemzeti helyébe mintegy behelyettesítése a nemzeti autonómiának ma már alig is elképzelhető súlyos sérelmét jelentette, a mélypontot, melyre a magyarságot a százados török túlerő, s azután a mindinkább avuló nemesi kiváltságok szállították le. Az 1722-i bizottság katonai munkálatai már nem köszörülhették ki a csorbát: ez a bizottság a hadsereg felügyeletét az újonnan felállítandó helytartótanácsra akarta bízni, mely a magyar haditanácsot is magában foglalta volna, a nádor főparancsnokságát is követelte, de mivel „Magyarországnak fenntartása az egész kereszténység érdeke“, azaz ez okból idegen hadsereg is kell az országban, ezért a király parancsoljon vele, de magyar tanácsosainak meghallgatásával. A systemát, mint említettük, az országgyűlés nem is tárgyalta, s a király tisztában lévén azzal, hogy az idegen hadsereg bentietét a nemesség is szívesen látja — a systema is követelte, hogy békében is legyen benn sereg, mit a király fizessen —, ezért éppenséggel nem tartotta szükségesnek a magyar kívánságok tekintetbevételét. A közös hadsereg bevonult a magyar törvénykönyvbe, elszállásoltatt a magyar falvakban és a Pálffy János tervezete szerint ekkor épülni kezdő kaszárnyákba, anélkül, hogy az államhoz és a magyar hatóságokhoz való viszonya bármiképp is szabályoztatott volna. A bécsi hatóságok

A nőági örökösödés és a hadügeknek az 1715 : VIII. törvénycikk által is elismert közössége természetesen még szorosabbá tette a Magyarországot Bécshez fűző kapcsolatokat, melyek egyrészt a bécsi, központi hatóságok hatáskörének magyar ügyekre való további kiterjesztésében, másrészt a magyar hatóságoknak oly elvek szerinti átszervezésében nyilvánultak meg, aminők az osztrák kormányzási szervezetben már eddig is érvényesültek. A bécsi központi hatóságok épp ezidőben alakulnak át végkép ausztriai hatóságokká, levetve a német birodalmi múlt utolsó jeleit is: a német birodalmi territóriumok ekkor már teljesen önállósulnak, Poroszország immár királyság, s a Habsburgok kezdik felismerni, hogy jövőjük elvált a német birodalométól, melyet nem tudnak többé együtt tartani. Ennek jele az, hogy a titkos konferenciából kiszorul a német birodalmi kancellár, aki pedig a XVII. század elejéig az ausztriai ház összes külügyeinek vezetője volt; a legtitkosabb testületben helyét és befolyását végkép elfoglalja az osztrák udvari kancellár, tisztán az uralkodó személyétől függő mélt-

tóság. A titkos konferencia 1709-ben I. Józseftől új utasítást nyer, nyolc tagja van, a többi, igen nagyszámú titkos tanácsos ekkor már inkább címzetes, így a magyarok is, akik a konferenciába soha nem kapnak meghívást. Az osztrák kancellár mellett a többi kancellária vezetői: a magyar, cseh, erdélyi kancellár, a spanyol és németalföldi tanács vezetője, valamint az egyes országok helyi főméltóságai, így a nádor és az esztergomi érsek csak esetről-esetre hívatnak meg a konferencia egy-egy bizottságába, ha az országukra vonatkozó ügyeket tárgyal. A monarchia általános vezetéséből tehát a magyarok ki vannak zárva, pedig a monarchiának szinte minden ügye immár Magyarországot is érinti, mely a hadsereg fenntartásában annyira érdekelve van. A konferencia a kül- és hadügy legfőbb vezetője, vele párhuzamosan működik 1697 óta az ú. n. deputáció, mely a hadügy pénzügyi részéről gondoskodik, s tagjai az udvari kamara és a haditanács vezetőin kívül a cseh és osztrák kancellár, — a magyarok itt is csak esetről-esetre hívatnak be. Legnagyobb tekintélye a titkos tanácsban Savoyai Eugénnek van, akit évtizedes háborúban szerzett babérain kívül munkaereje, nagy műveltsége és nem utolsó sorban pénzügyi dolgokban való becsületessége is első miniszteri állásra predesztinált, de az ügyek kezelésmódja Károly alatt is kollégiális marad, s Eugénnek folyton nagy nehézségek közt kell érvényesítenie személyes befolyását. III. Károly végzetes szeretettel kegyelte spanyol múltjának társait, akiket az olasz ügyek vezetésével megbízott ú. n. spanyol tanácsban helyezett el, s akik szakértelem és becsületesség híján igen sok bajt és költséget okoztak. Mellettük az Eugén hatalma ellen szervezett időnkénti palotaforradalmak tagjai a cseh-német arisztokrácia fiai, akik most végkép átveszik a monarchia központi szervezését, kiszorítva onnan úgy a birodalmi és olasz főurakat, mint a polgári származású jogtudósokat. Az Eugén mellett legnagyobb szakértelemmel bíró Bartenstein tanácsosnak is sokat kellett szenvednie a Windischgratzek, Schlickek, Althanok nagyúri gögjétől és az ügyekben való járatlanságától. Mindezek azonban, s velük Eugén herceg, abban az egyben mindig egy véleményen voltak, hogy a magyarságban nem lehet megbízni, — Savoyai Eugén e makacs bizalmatlanságának tulajdonítható, hogy a visszafoglalt vármegyék még évtizedeken át nem kapcsolódtak vissza a magyar államigazgatásba. Ezek a nagyurak intézték végső fokon a magyar országgyűlés dolgait is; a királyi leiratokat a konferencia állapítja meg tartalmilag és csak kiállításuk marad a magyar kancelláriára. Mélyebb és állandóbb hatást a magyar urak csak magánúton gyakorolhattak e döntő bécsi tényezőkre, személyes állásuknál, s azon bizalomnál fogva, melyet Bécsben élveztek, — amiből persze az következik, hogy ily befolyás csak az aulikus szellemű

urak számára nyílt meg, minő volt ebben az időben gróf Esterházy Imre püspök, majd esztergomi érsek, aki az 1722—23. országgyűlés idején személyesen Bécsben tartózkodott, s leveleivel, névtelen memorandumaival erősen befolyásolta a magyar ügyekkel leginkább foglalkozó Sinzendorf gróft és miniszterétársait. Amiből a magyar ügynek nem sok haszna lett, mert nézetei teljesen megegyeztek az udvaréival, államelmélete szerint a királyi hatalom forrása Isten és a természet, nem pedig az emberek, törvény és tanács csak irányíthatja, de nem kényszerítheti az uralkodót, akinek feladata a ratio szerint megvalósítani a közjót, a bonum pulicumot, — a korszerű abszolutizmus az érseknél is bécsi formában jelenik meg, s azok a magyarok, akik rendi-, nemzeti alapon akartak volna haladni, udvari kapcsolatok nemlétében befolyástalanul örültek fel király és haladástól irtózó rendiség között.

A magyar kancellária

A tényleges kormányzásban nem csekély szerepe volt a magyar királyi kancelláriának, mely a Kollonics-féle javaslatok értelmében kapta 1690-i alapvető utasítását, melyet az 1727. és 1746. évi újabb utasítások lényegében változatlanul hagytak. Ebben a formájában élt a magyar kancellária egész 1848-ig, aminthogy itt mindjárt kiemelhetjük, hogy a III. Károly alatt kialakult központi kormánysszervezet a rendiség egész hátralévő korszakában igen csekély változtatásokkal megmaradt: másfél százados változatlanság abban a korban, mikor minden más állam kormánya, így a bécsi hatóságok is újabb reformgondolatok értelmében többször is megújultak! A magyar kancellária 1690 óta végkép elveszti speciális magyar, középkori jellegét: nem többé egy személynek, a kancellárnak bürója, akinek személyes szolgálatában állnak, familiárisi viszonyban, a többi hivatalnokok. 1690 óta a kancellár alatt négy, majd több tanácsos végzi a rendes hivatalnokmunkát, mellettük a szokott segédhivatalok, s az egész hatóság „más jól berendezett kancelláriák mintájára“ működik. A kancellária a királyi expedíciók hatósága lévén, a király személye körül, Bécsben van székhelye, feje és hivatalnokai immár rendszeren világiak, az esztergomi érsek főkancellársága már tisztán névleges, de a királytól való egyenes függésből következik, hogy a kancellária a titkos tanács befolyásától sem független: tanácsosai kötelesek a magyar ügyeket a konferenciában és az udvari kamarában elreferálni, s az expedíciókat természetesen azon döntések szerint készítik, melyeket a központi hatóságok adtak be a királynak. Nehogy azonban a magyar kancellária nagy nyomatékkai képviselhesse a magyar ügyeket, az 1727. évi utasítás eltiltja, hogy a titkos tanácsban mágnás referálja a dolgokat, akinek nagyobb tekintélye lehetett, helyette csak köznemes tanácsos referáljon a konferencia nagyúri tagjai előtt. A kancellária azonban

a közigazgatási instanciális út kifejlődésével így is nagy befolyásra tett szert: a helytartótanácsból, s ezáltal a vármegyéktől, valamint a főbíróságoktól minden fontosabb ügy hozzá érkezett, s a referáda, melyben a kancelláriai tanácsos, 1746 óta két „correferens“ összefoglalta az ügy mibenlétét, a konferencia és a király döntésére rendszeren a legnagyobb hatást gyakorolta. Hatáskörébe tartozott a törvények végrehajtásának felügyelete, a királyi kegy nyilvántartásainak, rangemléseknek, birtokadományoknak kiállítására, minélfogva igen sok magánember kérvényével foglalkozott. E tekintetben már 1727 óta állandósult, hogy magánemberek iratait csak a Becsben tartózkodó, bizonyos jogászai képzettséggel bíró „ágenstektől“ vehette át, még pedig tekintettel arra, hogy az udvari körökben nem tudtak magyarul, lehetőleg csak latin nyelven, — viszont a kancellária belső felterjesztései, melyek a király elé kerültek, utóbb német nyelven készültek. A kancellária tanácsosai bécsi udvari légkörben élve, gyakran erősen asszimilálódtak és könnyen alávetették magukat a konferencia, később az államtanács kívánságának; köznemes tanácsosok kancelláriai szolgálat útján rendszeren elérték a bárósítást.

A helytartótanács

A kancellária újjászervezésénél is nevezetesebb alkotása e korszaknak a királyi helytartótanács, a consilium regium locumtenentiale felállítása, amivel király és rendek a két utóbbi századnak sok megoldatlan kérdését intézték el 1848-ig tartó érvénnyel. Tudjuk, hogy helytartói hatóság és nádorság I. Ferdinánd óta aszerint váltogatták egymást, hogy időnkint a királyi vagy a rendi hatalom volt-e erősebb, de a nádori méltóságnak még legerélyesebb viselői, minő volt Esterházy Miklós, sem tudták a király távollétében a kormányzati hatalom teljességét megszerezni. A nádor a legtöbb esetben sem a rendek, a vármegyék részéről nem tapasztalt megértést és engedelmességet, sem a király részéről támogatást; — viszont sem a rendek nem tudtak az egész Habsburg-korszak folyamán energikus rendi kormány szervet létesíteni, sem a királyoknak nem sikerült, hogy az örökös tartományban már I. Ferdinánd óta meglévő „regimenek“ mintájára tőlük függő urakból és polgári származású jogtudósokból állítsanak fel központi kormányhatóságokat. Mind e törekvések a korszakra jellemző kompromissziv megoldásra találtak a helytartótanácsot megszervező 1722—23. évi 97—102. törvény-cikkekben.

Ezeknek alapját a már említett rendszeres bizottság munkálata képezte, mely a nádor elnöklete alatt tervezte az új kormányhatóságot, 23 főpapi, főúri és nemesi tagból olv-képen, hogy a hadügy és a hadiadóval összefüggő pénzügyek is hatáskörébe tartozzanak; az expedíciók a nádor nevében adassanak ki és a nádor döntő befolyásának megfelelően, a

hatóság most is „nádori és helytartótanács“ legyen. A bizottsági javaslat abban is ragaszkodott a régi magyar gyakorlat-hoz, hogy az igazságszolgáltatást is legfelsőbb fokán meg akarta tartani a helytartótanács kezében, pedig ekkor már igazságszolgáltatás és kormányzás az örökös tartományok hivatalszervezetében el voltak egymástól választva. Királyi jóváhagyás végett az ügyeknek csak igen kis, legfontosabb részét vélte a bizottság felterjesztendőnek, abból indulva ki, hogy az elnöklő nádornak meg lesz a joga szinte az összes ügyek önálló elintézésére.

E rendi kívánságok nagy része most is megvalósítatlan maradt, s az új törvény, mely hosszas dietális egyezkedés eredménye, a nádort az új hatóság elnökévé téve, mégis olyan korlátok közé állította, melyekből soha többé, a parlamentáris kormányforma bevezetéséig nem szabadult ki. Az alatta álló helytartótanács önálló rendelkezési jogot egyáltalában nem kapott, hanem minden ügyet köteles volt a királyhoz felterjeszteni, aki leirat, azaz kancellári expedíció formájában közölte vele döntését. Bár a törvény kimondta, hogy az új tanács semmiféle „udvari dikaszteriumtói“ nem fog függni, ez az elintézési mód továbbra is nyitva hagyta azon kapukat, melyeken át a királyi rezolúció készítésében a bécsi központi hatóságok tanácsa és akarata érvényesült. A törvény egyúttal kiemelte, hogy az új tanács a „haza pozitív törvényei“ ellen nem fog tenni, s az új törvények végrehajtására felügyelni fog, — mivel azonban a hadügy, s a bennlévő katonaság feletti rendelkezés teljesen kivétellett a tanács rendelkezése alól, magyar haditanács felállításáról szó sincs többé, a magyar kamara is különálló, a bécsi udvari kamarának többé-kevésbbé alávetett testület marad, mindezen hiányok folytán a helytartótanács és vele a nádor csak azon csonka nemzeti autonómia felett veszi át a rendelkezést, amely a rendiség számára a közös hadsereg felállítása óta megmaradt. Igaz, a király sem érte el célját, hogy az örökös tartományokbeli „Regierungok“ mintájára engedelmes, kezes hatóságot kapjon: a tanács 24 tagja a főpapság, főurak és nemesek közül kerül ki, városi polgár vagy polgári származású jogtudós nincs köztük, s így a szellem, mely a tanács működését irányítja, mégis csak rendi, nem pedig abszolutisztikus. A magyar helytartótanács sohasem vált lélekben udvari hatósággá, s bár magától nem volt szabad cselekednie, a királyi utasításokkal szemben egész fennállása alatt nem habozott rendi-nemzeti álláspontját kifejteni, úgyhogy bécsi udvari felfogás szerint távolról sem volt olyan megbízható, mint a kancellária. Pedig a rendi-nemzeti szellem bizonyos erősebb hangsúlyozása mellett a helytartótanács szívesen végezte a királyi utasításokra azt a munkát, melyet a felépítés érdekében egy annyira elpusztult ország kormányának, aminő Magyarország volt, végeznie

kellett. A rendi országgyűlés 1722-ben sem volt erősebb, mint korábban, s ezért a tanács felállítását kimondó törvényeket nagynehezen összeállítva, szétment anélkül, hogy az új hatóság számára utasításról gondoskodott volna. Így azután utasítás, belső ügymenet berendezése egyaránt királyi rendeletekkel történt, a rendek mindebbe éppoly kevésbé folytak be, mint a középkorban sem vonták kétségbe, hogy a királyi hatóságok tisztán a király rendelkezésére vannak, — most annál kevésbé, mert a tanács tagjainak fizetését sikerült a királynak áthárítani. A III. Károly tói kiadott első, 1724 január 20-i utasítás jellemző módon feladatává teszi a tanácsnak, hogy „a mi császári királyi szolgálatunkat elősegítse“ — a legfelsőbb szolgálat, az „allerhöchster Dienst“ ettől kezdve szerepel, az európai abszoluztikus hullám következtében, a hazai kormányhatóságok morális indítékai között —, másrészt a felvilágosodás anti-rendi, egyenlősítő tendenciáját szolgálja, amikor a tanácstól az „egész ország közjává, valamint a magánosok és minden adózó (tehát jobbágy) fennmaradásának és gyarapodásának“ elősegítését kívánja. Az utasítás egyébként is a legnagyobb súlyt helyezi a hadiadó oly felosztására, mely legkevesbé súlyos a népre, továbbá a vármegyék felügyeletére, nehogy ezek ily szolgáltatások és az úriszék bíraskodása által a szegény népet igaztalanul elnyomják. Valóban a helytartótanács az első állami hatóság, mely azóta, hogy az 1608-i országgyűlés a vármegyékre bízta a szabad költözés kérdésének rendezését, s ezzel, mint láttuk, a jobbágyokat kiszolgáltatta a vármegyék által megnyilatkozó földesúri akaratnak, először próbál belenyúlni a vármegyék és jobbágy viszonyába, kimondottan azon modern állampolitikai célzattal, hogy a népet a földesúri önkénnyel szemben védelmébe vegye és helyzetének rendezését újra állami ügynek nyilvánítsa. A helytartótanács ügymenetében találkozzunk már ezidőben az akkor modern „közjó“, ratio boni publici emlegetésével, melynek szolgálásában tartja kötelességének a hozzá forduló jobbágyoknak igazságot szolgáltatni; a földesúri jog merev felfogásával szemben az adózók érdekét, a betelepítés megkönnyítését, a közterheket viselő jobbágy-lakosság méltányossági érdekeit érvényesíti ítéleteiben. Az állami hatalomnak akkor szintén modern kiterjesztését szolgálja az utasítás, mikor a vallási alapítványok feletti felügyeletet is hatáskörébe utalja, — ezzel a helytartótanács befolyást nyert a XVII. század vége óta nagyban szaporodó, gazdag egyházi és iskolai, katolikus alapítványösszegek felhasználására, aminthogy III. Károly már 1724 december 30-án a „piaefundationes“ kezelésére Draskovich Ádám dulcignói püspökből és két világi tanácsosból külön bizottságot állított fel a helytartótanács kebelében, s ennek szabad vizsgálati jogot biztosított az ország minden ily alapítványára nézve. Ezzel

kezdődött meg az a fejlődés, mely a felvilágosodási eszmék terjedésével Mária Terézia és II. József alatt a katolikus egyházi vagyoni tekintélyes részének konfiskálásához vezetett. Ez azonban nem akadályozta a tanácsot, melynek tagjai Szűz Máriára és minden szentekre is kötelesek voltak esküt tenni, s ezért általában csak katolikusok lehettek, hogy a 30-as évektől kezdve a protestáns vallásgyakorlatot korlátozó, gyakran túszúrásoknak minősíthető nagyszámú királyi rendeletet is kiadja, minek következtében a század második felében a tanács a protestánsok szemében különösen gyűlölt intézmenné vált.

A polgári biztosság

A helytartótanács működésének tekintélyes részét tették ki az ekkortól kezdve „commissariaticá“-nak nevezett ügyek, azaz a hadiadó felosztása, beszédese, a katonasághoz átszolgáltatása, a katonaság ellátása, porciók, kaszárnyák, szállásolás stb. ügye, mind olyan, amit katonai részről a haditanács és a bécsi Generalkriegskommissariat, s ennek az országban működő hadi biztosai (belliei commissarii) intéztek, polgári részről pedig a polgári biztosság egész nagy szervezete, melynek élén a helytartótanács keretébe tartozó director commissariatatus, országos főbiztos, a királytól kinevezett főúr állott. Emlékezzünk, hogy a kerületi biztosságot Bercsényi Miklós kívánságára állították fel először; a Rákóczi-korszak alatt csak tervekben szerepelt egy ily intézmény, melyre kétségtelenül szükség volt nálunk is, miután a hadbiztosság és a polgári, adózó lakosság közti érintkezés szabályozására már az osztrák tartományokban sikerrel működtek ily polgári biztosok. Ehhez képest már az 1715-i rendszeres biztosság is foglalkozott a gondolattal, s azt az 1723. évi 100. törvénycikk valósította meg, a korszakra annyira jellemző kompromisszum útján. A rendek ugyanis egy főbiztos felállítását követelték, aki az egész hadiadó kezelője lenne, s mint ilyen, a régi országos kincstárnokhoz hasonló hatáskört gyakorolna. Természetes, hogy a kormány ebbe nem ment be, egyik érve az volt, hogy fölkelés esetén egy ilyen főhadbiztos a hadipénztár tartalmát a király ellen használhatná fel. A kész törvény, a 99. artikulusban csak a jövőt illetőleg ígéri meg, hogy ha az országnak — azaz a rendeknek — egyszer lesz jövődelmük és közalapjuk (fundus publicus), akkor majd fel fog állíttatni egy országos perceptori hivatal is. A commissariatust összekötötték a helytartótanáccsal, annak egyik főrendűtanácsosa nevezetik ki director commissariatatusnak, aki alatt működik négy, majd hat és hét polgári biztos, mindegyik a hadbiztosok székhelyén, akiknek működését egészítik ki. Az egész biztosság költségeit a rendek viselték, utasítását III. Károly 1724 május 28-án adta ki, kialakulását pedig az első directornak, Károlyi Sándor grófnak köszöni, aki katonai és

polgári ügyekben egyaránt kiterjedt szakértelmével, pontosságával és emberies érzésével szabályozta az új hatóság életét, s húszéves működése alatt valóságos népjóléti intézménnyé tette. Valóban az egész biztosi szervezet, a hadiadó igazságos behajtásával, a jobbágy terhére történő katonai szállásolások értelmes, belátó elrendezésével, katonai kihágások alkalmával a tényállás felvételével, s a bűnösök megbüntetésének a katonai hatóságnál kierőszakolásával állandó jótéteményt gyakorolt a szegény néppel, emellett szerencsésen egyesítvén magában a rendi és a királyi elemeket, hiszen a megyei biztosok a vármegyéktől függték, de működésüket a felsőbb biztosi szervezet és a helytartótanács folyton ellenőrizte — a rendi Magyarország legjobban működő szervévé alakult ki. A megyei biztosi hivatalokat betöltő gazdagabb középnemesek az idegen törvényeknek alávetett fegyveres erővel folytatván napi érintkezést, beletanultak a józan diplomatizálás, az emberekkel és ügyekkel való bánás művészetébe és olyan hatalmas feladatokat is megoldottak törvények és szabályrendeletek segítségével nélkül, aminő volt egy-egy királyi magazinnak a harmadik vármegyéből gabonával ellátása, vagy háború esetén pl. Pest vármegyéből kétezer parasztszekérnek a belgrádi táborba le- és onnan visszaszállítása. A biztosi hivatal a legjobb iskola volt azon életbölcsesek kifejlesztésére, melyet későbbi romantikus elképzelés az 1848 előtti vármegyei „táblabírákban“ csodált meg.

A helytartótanács reformjai

A sokféle feladat, mely a helytartótanácsra nehezedett, korán szükségessé tette kebelében az egyes ügykörök számára külön bizottságok felállítását, — itt kezdődik, hogy Magyarország belső, polgári igazgatása tárgyilagosan, az egésznek élő szükségletei, nem pedig rendi szempontok szerint osztatik be. Legelőször a jámbor alapítványok, a vallásügy, a vármegyei és városi pénzkezelés felülvizsgálása és nemesi vámok megszüntetése dolgában alakultak ki bizottságok; Mária Terézia alatt már a következő külön bizottságok működnek: az alapítványi, a vallásügyi, a nemesi összeírási, az egészségügyi, a gazdasági, a zsidótaxával foglalkozó, az elszámolási bizottság, ezekhez járul 1769-ben az úrbérrendezési. A felsorolt tárgyak mellett már a III. Károly-féle helytartótanács is, mielőtt Mária Terézia korában a felvilágosodás szellemének hatása alá került volna, megpróbálta az ország anyagi jólétét emelni, — bár itt óvatosan tartózkodott attól, hogy a nemesi előjogok megsértésével a nagy- és középbirtok üzemébe beavatkozott volna. Mivel sem a magán gabonatermelő üzemek, sem a királyi és korona javak kezelése nem tartozott hatáskörébe, az ország pedig teljességgel agrárország volt, ezért törekvései szűk korlátok közé szorultak és inkább

csak a városi gazdaságok ellenőrzésére, iparosok betelepítésére irányultak. Ő viszi keresztül az ország későbbi nemzeti egyesítésének több igen lényeges anyagi előfeltételét, így végtelen számú rendelettel erőszakolja ki a mértékek és súlyok egyenlőségét; vármegyei ármegállapításoknál, mezőgazdasági napszámok és iparcikkek megszabásánál megköveteli, hogy az illető vármegye alkalmazkodjék a szomszédos megyékben érvényes árakhoz, s általában sokat törődik azzal, hogy a vármegyék kezelésükben és egész berendezésükben egymáshoz hasonlókká váljanak. A vármegyék eddig, főként 1608 óta szabadon nőttek fel, mint a vadvirág, mindegyik szabadon élve és visszaélve jogszabályalkotó jogával, — a helytartótanács most először próbálja őket uniformizálni és bizonyos józan ügykezelés szabályaira megtanítani. Kitanítja őket a hadiadó perceptorai és a biztosok számadásainak felülvizsgálatára, beköveteli tőlük évről-évre a vármegyei székbszéktől elintézett perek iratait, hogy azokat a király nevében felülbírálja; hasonló tanító és uniformizáló célzattal szól bele az igazságszolgáltatás menetébe, s ott régi, már a XVII. századi Kithonichtól meglátott bajokat akar orvosolni. A rendi igazságszolgáltatás nagy fogyatékosága volt például, hogy büntetőügyben is megegyezhettek a felek s ez esetben a megtorlás elmaradt, — ami néha nem kevesebbet jelentett, mint hogy a gazdag és hatalmas szabadon bűnözhetett; a helytartótanács már 1731-ben beköveteli az ilyen porokét, hogy a felek megegyezésétől függetlenül gondoskodjék a per lefolytatásáról. Általában bármily szűkkörű volt is még a tanács hatásköre, az a körülmény, hogy az ország legfőbb emberei benne ültek — a megalapításkor első elnöke Pálffy nádor, egyházi tagjai a szász kardinális és esztergomi érsek, Csáky kalocsai érsek, Esterházy Imre veszprémi püspök, a világiak közt az intakt jellemű öreg Koháry, Pálffy János, Károlyi Sándor, — továbbá az a tudat, hogy a nagytekintélyű hatóság az ország ezer bajával rendi különbség nélkül foglalkozik, szinte kétszáz év után először adta vissza az emberek bizalmát a magyar állam iránt és hitét abban, hogy *van* magyar törvény és van annak végrehajtója. Mikor a helytartótanács megírta a renitenskedő Moson vármegyének, hogy „a törvények pedig azért vannak, hogy megtartassanak“, ez ugyanolyan magas morális értékkel bírt, mint mikor száz év előtt a hajlíthatatlan derekú, igazságos Esterházy Miklós nádor ment be egy városba és ott igazságot adott az elnyomott szegénységnek. Csakhogy régebben egy nádor volt csak és nem járhatott mindenhová és az sem volt mindig Esterházy-féle ember, — most pedig Pozsonyban, majd Budán állandóan együtt ült ez a hatóság, mely végre is ilyképen hatalmas előmozdítójává lett az egységes magyar állami gondolatnak.

Az igazságszolgáltatás reformja

Szintén kompromisszumszerű megoldásra talált az igazságszolgáltatás reformja. Hogy ily reformra nagy szükség volt, azt már évtizedek óta minden hozzáértő tudta. Igaz, hogy a királyi jogszolgáltatási szervek, közelebből nézve, csak a 30—40.000 nemesi család pörével foglalkoztak, mert a jobbágyság az úriszék és a vármegye bíraskodásának volt alávetve, de a királyi törvényszékek működésének fontossága kitetszik abból, hogy az a 30—40.000 család szinte az ország egész földterületét birtokolta, s pöréiben ezen földek sorsáról, valamint e hatalommal bíró családok bűnügyeiről kellett döntéseket hozni. Már pedig az országnak a középkorból megmaradt időszaki bíróságai a XVII. század viharában évtizedeken át nem működtek; a Felvidéken felállított oktavális bíróság a XVII. század egész első felében nem működött, s az 1708-i labanc országgyűlés kénytelen volt azt az abszurdumot felpanaszolni, hogy 1650-től kezdve ötven éven át a királyi tábla nem intézett el pöröket. Emlékszünk Kithonich panaszaira is a perrendtartás és eljárási szabályok avult voltát illetően, ami könnyen lehetővé tette magánjogi téren is az igazság elsikkadását. A főbaj kétségtelenül az volt, hogy a legfőbb hatóságban, a királyi kúriában székelő királyi ítélőtáblában, melyet tehát kúriának is, táblának is egyformán neveztek, az ország fő és rendes bíráiként a politikai ügyeket is intéző nádor, országbíró, kancellár működtek, akiktől valóban alig lehetett megkívánni, hogy évenként kétszer megtartsák Pozsonyban és Eperjesen az oktavális bíróságokat. Első szükséglet volt tehát az igazságszolgáltatásnak a kormányzástól és közigazgatástól elválasztása, továbbá úgy az oktavák, mint a főbírák helyetteseiként működő ítélőmesterek vándorbíróságának megszüntetése, illetően állandóvá tétele.

Ez azonban nehezen ment, mert az igazságszolgáltatás szervezete, az anyagi jog és a perrendtartás Verböczy Hármaskönyvével, s így a nemesi előjogokkal szoros kapcsolatban volt, s ezért a nemesség csak kellenlően fogadhatta a reform követelését. Tudjuk, már a Kollonics-féle javaslat is nemesellenes élel dolgozta ki a Hármaskönyv reformjának szükségét, azóta többször felmerült a büntetőtörvénykönyv önálló kidolgozásának kérdése, 1712-ben teljes büntetőtörvénykönyvet készített Nagyszombat követe és a magyar jog tanára, Bencsik Mihály, amelyet az 1712. országgyűlés tárgyalta is, de csak az uzsorára vonatkozó részét vette be az 1715. :51. cikkbe, s az egészet átutalta a rendszeres bizottság elé. Ez az 1715. országgyűléstől kiküldött bizottság, „jogi szisztémájában“ Esterházy Imre püspök vezetése alatt csakugyan pontról-pontra átvizsgálta a Hármaskönyvet és hozzá korszerű „megjegyzéseket“ csatolt. A javaslat az igazságszolgáltatást állandósítani és gyorsítani akarta, az 1722—23.

országgyűlés alsó táblája azonban mereven ragaszkodott a régihez. A bizottsági munkát a bécsi titkos tanácsnak sem tetszett, mely a királyi táblát vagy egészen meg akarta szüntetni, vagy cseh mintára egészen királyi bírósággá tenni. Egyedül a főrendek, a legműveltebb elem, volt hajtandó a bizottság józan reformjait elfogadni; az alsó tábla még a dicasterium szó, mint idegen, a hazai joggal ellenkező kifejezés ellen is tiltakozott. A törvény (1723 :24—38. t.-cikkek) végre is meghagyja a hétszemélyes tábla, a legfőbb bíróság időleges voltát, de a nádor elnöklete alatt még nyolc személlyel egészíti ki, viszont a királyi táblát a királyi személynök, persónális alatt, állandóvá teszi és szerves ügymenettel látja el. Mivel pedig az ítélmesterek most folyvást bíraskodnak a táblán, az ő vándorbíraskodásuk helyébe az ország négy részében, Nagyszombaton, Kőszegen, Eperjesen és Nagyváradon négy kerületi táblát állít fel, anélkül azonban, hogy a perrendtartásban lényegesebb változtatást, egyszerűsítést hozna be. Így maradt meg továbbra is a lehetősége annak, hogy a perlekedő felek „bírói ítéletet perújítás útján korrigálhassanak“, még pedig minél kevesebb költséggel (1723:23. t.-c.); a Hármaskönyv revíziójából semmi sem lett, Verbőczy immár kétszáz éves, tehát a jogi és társadalmi viszonyoknak bizonyára meg nem felelő munkáját sem új büntető-, sem magánjogi kódexszel ki nem egészítették, hanem ahol hiányokat tapasztaltak benne, ott Kithonichnak most már szintén százéves „döntvényeivel“ pótolták. A jogászközönség érezte, hogy valamit kellene tennie, s ezért 1722 után is egyik országgyűlésről a másikra folyvást bizottságok tárgyalják az igazságügy reformját, de Verbőczy tekintélyéhez senki sem mer vagy akar immár hozzányúlni. Az alsóausztriai büntető-kódexet, melyet Szentiványi Márton jezsuita csatolt Kollonics utasítására a Magyar Corpus Jurishoz, az egyik ilyen, 1729-i országgyűlési bizottság átnézi, helyesli, s bár az országgyűlés törvényerőre nem emelte, főként a perrendtartás terén a szigorú szász Carpsov könyvével együtt alkalmazzák bíróságaink. Mivel a bizottságok és országgyűlések ilymódon tehetetlennek bizonyultak a folyton bonyolultabbá váló élet jogszolgáltatási követelményeinek kielégítésére, végül is Mária Terézia 1768-ban a királyi kúriával összeíratta 1723 óta hozott elvi jelentőségű döntvényeit, melyek „Planum tabulare“ címen királyi jóváhagyással ellátva, Verbőczy, Kithonich, a Kollonics-féle Praxis criminalis mellett az egész rendi korszakban jogi kútfőként használtattak.

A nemességnek tehát sikerült a XVII. századi, szinte százesztendőss jogszolgáltatási zűrzavar és vacuum után mégis csak helyreállítani Verbőczy tekintélyét, mely az 1722. évi bizottságban komoly veszélyben forgott. A táblák és a kúria ügymenetének megszilárdítása ilyen körülmények közt ezúttal

a rendiségnek megszilárdítását is jelentette, hiszen Verbőczy könyvét most újabb száz éven tanították a jogásznemzedékeknek, melyek az erős logikájú, zárt jogrendszerből fasciálva egyszersmind a rendi kiváltságoknak is lelkes öreivé váltak. Nem véletlen, hogy száz év múlva a rendi alkotmány elleni küzdelmet nem bírák, vagy általában jogászok, hanem jogtudatlan arisztokraták indítják meg. Rendiség és igazságszolgáltatás szoros összefüggéseire jellemző, hogy a nem-nemesek birtokképtelensége, melyet az 18°. országgyűlés törölt el, a királyi kúriának ilyen, törvényerővel bíró XVIII. századi döntvényein alapszik. Igazságszolgáltatási hatóságaink ily módon a rendiség függvényeivé, a nemesség belső ügyévé váltak, — a kerületi táblák bírái közt hosszú ideig alispánokat is találunk, s a nagyszombati egyetem említett jogtanára, Bencsik Mihály közjogi munkájában a közhangulatot fejezte ki 1722-ben, mikor megállapította, hogy csak fegyverviselés és jogtudomány nemes emberhez illő foglalkozás. Az 1722. évi krízis elmúltával a rendi jogtudomány kitűnő feldolgozókat talált a nagyszombati egyetemen, hol főként a jezsuita Szegedy János dolgozta fel és látta el kommentárokkal Verbőczy kapcsán az egész magyar rendi jogot, 1848-ig tartó érvénnyel.

A pénzügyek, államadósság, hadiadó

A jogszolgáltatás reformja ilyképen a rendiség javára dőlt el, mely kétségtelenül érezte a saját létérdeke és Verbőczy maximái közt lévő kapcsolatot, viszont oly tereken, hol rendi előjogai nem forogtak veszélyben, kísérletet is alig tett a királyi hatalom terjeszkedése ellen. Így maradtak meg a hadiadót leszámítva, az ország bevételei a király kezén, távol a rendek ellenőrzésétől. A magyar kamara továbbra is kapcsolatban áll a bécsi udvari kamarával, amely kapcsolatot a rendek 1715-ben is „korrespondenciának“, azaz egyenrangú levelezésnek akarnak, a valóságban azonban a függésnek egy neme. A bécsi kamarának 1714. évi utasítása szerint az egész kamarai ügy egységesen tartozik alája, a magyar és erdélyi kamara csak forma szerint, bizonyos korlátozással, tényleg ezek is, aminthogy az 1717. évi új utasítás szerint az udvari kamarának hat főbizottsága közül a negyediknek feladata a magyar, erdélyi, szlavóniai camerale felügyelete, az ötödiké a cseh, a hatodiké az osztrák kamarai ügyeké. Ily módon legfelső fokon továbbra is Bécsben intézik a kamarai ügyeket, a birtokkezelés, vám, harmincad dolgait, ezekkel a jövedelmekkel is Bécs rendelkezik, nemkevésbé a magyar bányákkal, melyek a bécsi külön pénz- és bányakamara kezelésében vannak.

A francia, török háborúk, majd a spanyol örökösödési háború éveit a Habsburgok deficitjét soha nem látott mértékben növelték. Már az 1690-es évek háborúi évenként 12 millió

*Hungara. quid trepidas, Tellus? accede Patronam:
Non patitur vacuas Illa perire preces.
Sint sua Scuta alijs, sua sint munimina, et Arces:
Virginis, Hungariae praebet Asyla, Thronus.*

PATRONA HUNGARIAE MAGYAR SZENTEKKEL.
A „Föntés Gratiarum Marianarum Novi ac Veteres(i című, 1740-ből való kolozsvári jezsuita akadémiai kiadványból; a metszet a kolozsvári jezsuita (ma piarista) templom egyik oltárképéről készült. Középpütt Szűz Mária, mint Magyarország patrónája, a kis Jézussal, jobbról és balról Szent István, Szent László, lent Szent Imre, jellegzetes barokk mozdulatokkal. A latin vers a magyar földet és népet biztatja, hogy gondjai közt Mária védelmébe adja magát.

forintba kerültek, holott a bevétel 7—8 millió fölül soha sem volt s bár 1701-ben az osztrák és cseh tartományok régi szokás szerint húsz millió központi adósságot magukra vettek, rendi adóssággá váltottak, 1703-ban a nagy zsidó bankház, az Oppenheimer-cég bukása még inkább leszorította az udvar pénzügyeit. A cég hollandi, olasz, német hitelezőit ki kellett elégíteni, különben ezek nem adtak volna kölcsönt a császárnak, akinek számára vette fel a pénzeket az európai piacokon Oppenheimer. Ebben a helyzetben a magyar jövedelmeket is lekötik, pl. a magyar sóbevétel és a hadiadó többször van elzálogosítva a másik bécsi zsidó cégnek, Wertheimernek. 1711-ben, a háborúk végével az udvari kamara igen tisztességes elnöke, Starhemberg Gundacker gróf 70 millióra teszi a monarchia államadósságát, amit persze egyedül az udvar vett fel, az országok rendjeinek megkérdezése nélkül, s jellemző a kezelésre hogy az udvari számszék ugyanakkor csak 48 millióról tud.

Ez az államadósság kényszerítette a kormányt, hogy a velencei állambank, az 1587-ben alapított Banco di Rialto, később Banco del Giro, mintájára ú. n. giro-bankot állítson fel, mely államilag alapítva és garantálva a kereskedők betéteit magához vonja, ezek kifizetéseit könyveiben az egyik számlájáról a másikéra átírja, s a készpénzzel az államot támogatja. Az osztrák állami bank, a későbbi Osztrák-Magyar Bank első formáját, a Banco del Giro 1703-ban még Lipót császár alapította évi 4 millió forint tőkével, ebből másfél milliót a magyar hadiadó bevételéből utalt ki, kettőt a csehéből és felet az osztrákéból. Mivel azonban a hadiadó akkor egyáltalán nem folyt be, Lipót 1704-ben a magyar kamarai jövedelmeket utalta át a bank alimentálására, de a magyar kamara tiltakozására csak a só jövedelem adatott át ténylegesen. A bank azonban nem vált be, a kereskedelem nem ajándékozta meg bizalmával, assignatióit kényszerárfolyamon tartották, úgyhogy I. József 1706-ban beolvasztotta a bécsi városi bankba, melyet ekkor alapított a város kezessége mellett, s tőkéjéül a bécsi vámjövödelmeket, tehát biztos forrást jelölt ki. Ez a bécsi Stadtbank a Rákóczi-felkelés alatt évenként 1—2¹/₂ millióval támogatja az udvart, 1714-ben újra átalakítják állami hitelbankká, az ú. n. Universal-Bankalitäts-té, melynek tőkéje számára minden államhivatalnok fizetéséből levonásokat, ú. n. arrhát vesznek igénybe, különben pedig kezelésébe adják a monarchia egész kamarai és hadiadó jövedelmét. Magyarországon e bankalapító pátenst nem hirdették ki, azon meg gondolásból kiindulva, hogy a „camerale“ és „militare“ tiszta királyi ügyek, mikhez az országnak, azaz a rendeknek nincsen közük, s így a magyar központi hatóságok nélkül vonták le a kamarai hivatalnokoknak, sőt az új királyi tábla bírónak fizetéséből is az „arrhát“ a bécsi bank számára, s

adták a hadiadót és kameráit kezelő összes hivatalnokokat a Bankalrepräsidentz alá. Az udvari kamara, s vele a magyar kamara ettől kezdve csak a gazdasági kezelést, az oeconomicumot intézte, a „pecuniale“ a bécsi bank kezébe került, ez vette át és használta fel úgy a magyar hadiadót, mint a később szokásba jött rendkívüli adót is. Működése ellen, mivel magyar hatóságok előtt formálisan ismeretlen volt, a magyar országgyűlés nem lépett fel, bár a hivatalnoki arrhák behajtására a bank 1718-ban magyar területen, Pozsonyban irodát is állított fel. Mellette újra működik a bécsi városi bank is.

Bár így Magyarország tényleg résztvett az osztrák államadósság fedezésében, az adósság maga a rendek tudta nélkül nőtt folyton, természetesen háborús, dinasztikus célok, s nem utolsó sorban az udvar pazar kiadásai szolgálatában. Az 1716—17-i török háború 60 millió forintba kerül, s bár 1721-ben a bécsi városi bank a Bankalitáttól 25 millió adósságot vesz át saját számlájára, s bár ennek fejében időnként magyar jövedelmeket is kap, így a rendkívüli adót, a sóvári, korábban a magyaróvári uradalmat, mégis III. Károly halálakor a Bankalitát adóssága 47 millió, a városi Jbanké 54, úgyhogy az összes államadósság több mint 100 milliót tesz ki. Magyarország továbbra is csöndes fedezője az osztrák államadósságnak, anélkül, hogy hivatalosan tudna róla, — pedig az adósságnak egyetlen garasa sem szolgált az ország anyagi vagy szellemi felvirágoztatására. A deficit állandósága azonban a bécsi udvart oly irányba kényszerítette, melyen már a rendi érdekeiben sértett országgyűléssel is szemben találta magát.

III. Károly, sőt Mária Terézia politikájának a magyarokkal szemben nagy ütköző pontja volt a jövedelmek növelésének kérdése. A fedezetlen kiadásokról, a deficit állandó növeléséről a kormány csak akkor mondhatott volna le, ha egyúttal lemond Közép- és Nyugateurópában elfoglalt hatalmi helyzetéről, melynek érdekében a földrajzilag távoli és idegen szellemű tartományok megtartására állandó nagy sereget volt kénytelen tartani és nem egyszer költséges háborúkat folytatni. A bevételek emelésének kényszerűsége a nagyhatalmi állásból folyt, s a bécsi kormány bevételei akkor bizony szinte egészükben a hadsereg és udvartartás, valamint a bürokrácia eltartására szolgáltak. Azok a magyar jövedelmek, melyek régi szokás szerint a királyt illették, s így felhasználásukba a rendek még ekkor sem igen mertek beleszólni, így a bányák, só, kamarai és koronabirtokok, újabban a posta hozama is, az azokat kezelő hatóságok: alsóausztriai és magyar kamara, és a postát bérlő Paar-család részéről az udvarhoz adattak be, s tudjuk, hogy ezek nagy része a bécsi udvari hivatalok: főudvarmester-, főkamrás-, főlovász-, fővadász-hivatal, udvari zene, arciére-, trabant- és svájci gárdák fenntartására szolgált. Ezen tisztán királyi jövedelmek nagyságát e korból is kevésé ismer-

jük. Mária Terézia uralkodása idején, 1748-ban, amikor a só ára magasabb volt, s amikor a kamarai birtokok is többet hoztak, mint III. Károly alatt, Magyarország, Erdély, Bánság és Szlavónia összes ily jövedelmei 1,904.000 forintot tett ki, ebből 1,000.000 volt maga a só jövedelem és 100.000 a betöltetlen esztergomi érsekség hozama. Tekintélyes összeg együttvéve, de emelni hirtelen, befektetések és azok gyümölcsének kivárása nélkül nem lehetett. Emelhető csak a hadiadó vala, még pedig egyrészt az eddigi formában: egyszerűen a jobbágyságtól fizetett összeg számszerű növelésével, másrészt pedig, ha sikerül a nemességet rávenni, hogy előjogairól lemondva, magát valami formában a hadiadó fizetésének alávesse. Emlékszünk, hogy a XVI. században, főként a tizenöt éves török háború alatt a hadiadó egy részét a nemesség „saját erszényéből“ fizette, a XVII. században azonban mindinkább hozzászokott, hogy előjogai közt az adómentességet, porció és beszállásolás alóli szabadságot tartsa a legértékesebbnek. A hadiadó ily módon kizárólag a jobbágyságra és városokra, néha a legszegényebb, egytelkes és armáisi nemesekre nehezedett, akikre vármegyék és városok szerint osztották szét az egész összeget, mely utóbbi a XVII. század kilencvenes éveiben megkezdett gyakorlat szerint rendszeren nem országgyűlés, hanem a nádor elnöke alatt tartott ú. n. konkurzusok szavaztak meg. A Lipót-korabeli, Kollonicstól túlsóknak tartott négymillió forint helyett az I. József alatti konkurzusok 1,600.000—1,800.000 forintban vállalták el a hadiadót, mely 1710-ben a pestis miatt 945.000 forintra szállott le. A szatmári béke után a konkurzusok és országgyűlések felmentek 2,500.000 forintra, s ez lett állandóvá, mint „rendes“ hadiadó. A kormány azonban mind erélyesebben próbálta a nemesi adómentességet áttörni, bár, mint láttuk, III. Károly a Hármaskönyvnek éppen erre vonatkozó részét volt kénytelen külön is megerősíteni. A király az 1728—1729-i országgyűlésen az adózás érdekében azt követelte, hogy a hadiadót ezután ne porták, azaz a jobbágyok száma szerint vessék ki, hanem a földre magára, tekintet nélkül arra, mennyi jobbágy van rajta és vajjon a nemesi, adómentes allodiumhoz tartozik-e. E célból szükségesnek látta az ország általános konkripciója keretében az adótárgyat tevő szántók, szőlők, telkek összeírását. A követelés a rendek legnagyobb fokú elkeseledésével találkozott, s jellemző, hogy egy helytartótanácsos, gróf Esterházy József, később horvát bán, lépett fel ellene, mint az országgyűlés vezére. Esterházy vitte el az országgyűlés küldöttsége élén a Grácban tartózkodó királynak a tagadó választ, mely szerint lehetetlen eltiltani a birtokosnak, hogy ha jobbágya elhagyja a földet, ezt megművelés érdekében maga vegye át, már pedig az úr kezében levő földet, mint allodiumot a nemességnek az első királyoktól adott alapvető privilégiumai értelmében nem lehet adóval megterhelni. A király ekkor el-

ejtette a követelést, de az 1734 óta évenként tartott konkurzusokon folyvást visszatért rája, tekintve, hogy az egymást követő két török háborúban nemesi felkelést nem mondtak ki, s így a király nézete szerint az elmaradt véradó helyett logikus módon pénzdátót kellene a nemességnek vállalnia. A rendeket e konkurzusokon a királytól meghívott főurak és vármegyénként egy követ, rendszeren az alispán képviselték, a főurak, ha csak tehették, betegséggel kimentették magukat, s az üléseket vezető királyi biztosoknak, így 1734- és 1735-ben Trautson hercegnek, nemcsak hogy a nemesi adózást nem sikerült elfogadtatniok, hanem a rendes hadiadó mellett külön fizetendő rendkívüli subsidium megszavaztatása is csak a legnagyobb nehézségekkel ment végbe. A rendek beszédes nyilatkozatokban mutattak rá a szegény adózó nép nagy nyomorára, a rossz termésekre, áradásokra, járványos betegségekre, amik a jobbágyadók felemelését lehetetlenné teszik, viszont a nemesi „adózó rabszolgaság” ellen oly hevesen tiltakoztak, hogy Trautson herceg szerint látszott, hogy a nem-adózást a nemesség „az ő legnagyobb kincsének és szemefényének” tartja. Nem-adózás, nem-hadakozás fenntartása mellett a rémdek sajátos gondolkodással, melyet moralizáló történet-szemlélet egész egyszerűen önzőnek nevezhetne, ragaszkodtak az 1715 :8. t.-cikkben felállított közös, császári sereghöz, s pl. az 1734-i konkurzuson, amikor mereven megtagadták az adózást, egy lélekzet alatt tiltakoztak az ellen, hogy a király a sereg nagy részét — a lengyel örökösödési háború miatt — az országból kivezette, s követelték, hogy az ország biztosítására, mivel többek közt a végeken „kitörés”, azaz rác lázadás várható, a király „elegendő rendes katonaságot” hozzon az országba. Ugyanazzal a gondolkodással találkozunk itt, mint amely a korábbi két században időnkint megkövetelte a királytól, hogy a saját költségén védje meg az országot a török ellen, — most a nemesség saját belső szociális biztonságának védelméért is a királyra és annak külföldi katonaságára bízta, végkép elszokván a fegyverforgatástól és katonai keretekben való megszervezettségtől.

A két és félmillió forintot kitevő rendes hadiadó kétségtelenül nem volt elég arra, hogy belőle a király nagyobb hadierőt tartson az országban. Az 1730-as évek első felében ez összegből két millió ment először a magyar hatóságok fizetésére, — a kancellária 60.000, a helytartótanács 117.000, a királyi táblák és a kúria 65.000, a kamara 33.000 forintba került, — továbbá az akkor fennálló nyolc lovas- és három gyalogos-magyar ezred fenntartására, a hátralevő félmillió elment az ember- és lóápolás költségeire, úgyhogy e csapatokon felül más ezredeknek az országban tartását már a királynak magának kellett fedeznie vagy az akkori szokás szerint őt személyesen megillető kamarai jövedelmekből, vagy az örökös tartományok

hozzájárulásából. Ez érvelés elől a rendek sem zárkózhattak el, s ezért egyeztek bele a konkurzusokon időnkint rendkívüli, szintén a jobbágyoktól beszedendő adókba, így 1734-ben 500.000, 1735-ben 320.000, 1736-ban öt esztendőre 250.000 forint fizetésébe, ez utóbbi alkalommal ekkor már szokásos barokk, heroikus frazeológiával kijelentve, hogy a „legfőbb úr szolgálatára életüket és vérüket — vitam et sanguinem — és vagyónukat ajánlják fel“.

! A papság pénzügyi hozzájárulása A nagyurak közül a nemesi adózás ügyét többen próbálták elősegíteni, de a köznemesség vármegyei követeinek elhatározottságával szemben alig mertek nyíltan fellépni. Trautsonnak többen megígérték, hogy az adózásra indítványt fognak tenni, de a nyilvánosság előtt hallgattak, miután a konkurzusokra szóló vármegyei utasítások is szigorú tiltakozást és ellenmondást rendeltek el a nemesi adózás ellen. Esterházy Imre gróf, ekkor már esztergomi érsek, kösziklánál mozdíthatlanabbnak nevezi a követek ez állásfoglalását, melyet az ő izgatásai is hasztalan próbáltak megingatni. Valóban, az érsek és vele az egyház több vezető embere annál inkább méltányosnak találta, hogy a véradót nem fizető nemesség legalább pénzadóval járuljon hozzá a haza fenntartásához, mert a katolikus egyház ekkor már maga is állandóan adónak volt alávetve. III. Károly uralkodása első éveitől kezdve igyekezett, a nemesi adózásra irányuló akcióval párhuzamosan, az egyházi vagyont külön adózásnak alávetni, s csakugyan az egyháziak egy 1716-i nagyszombati összejövetelükön el is vállalták jövedelmeik tizede fejében három évre évi 48.000 forintnak a várépítés céljaira való fizetését. További adózástól T719-ben a pápa eltiltotta őket, s ezzel hosszadalmas vitakozás kezdődik a pápaság és a tisztán világi szempontokat érvényesítő, e kérdésben már akkor is a felvilágosodáshoz hajló bécsi udvar között. Ez utóbbinak nézetét, a jozefinizmus előképét, jellemzi az erősen felvilágosodott Savoyai Eugén megjegyzése, mely szerint, ha az apostoli király kívánja az országbeli egyháziak megadóztatását, ehhez sem pápai bulla, sem országgyűlési végzés nem szükséges. Végül 1725-ben a pápa öt évre engedélyt adott a magyar klérusnak, hogy évenként 18.600 forintot fizessen a várépítkezés és fenntartás költségeire; ezt az engedélyt folyvást megújította, úgyhogy ilyképen állandósult teherré vált a katolikus egyházra az ú. n. fortifikációssegély. Másik formája volt az egyháziak adózásának az ú. n. cassa parochorum, melyet, mint a szegény plébánosok felségítésére szánt intézményt, III. Ferdinánd király 1650-ben olyképp alapított meg, hogy a pozsonyi kamara jövedelmeiből évi 6000 forintot utalt ki e célra. Csakhogy tudjuk, hogy a pozsonyi kamarának alig volt ily célra nélkülözhető jövedelme, s ezért III. Károly elsősorban a nagy javadalmasok hozzájárulásából

tartotta fenn. Az Aufklärung szelétől érintett állam ekkor kezdi hatalmát a nagy vagyon birtokába jutott katolikus egyházra kiterjeszteni, s e törekvésében, a speciális magyar viszonyokra jellemzően, a Szent Istvántól levezetett apostoli királyi, főkegyúri jogra támaszkodik. Az 1715 : 74. törvénycikk ez irányban kimondja, hogy az egyházi és világi alapítványok: szemináriumok, konviktusok és kollégiumok felett a felügyeleti jogot, apostoli hatalmánál fogva, a király gyakorolja, aki megvizsgálhatja, vajjon az alapítványok rendeltetésüknek megfelelően használatnak-e fel. Ez a törvénycikk, mely az apostoli királyi jognak gallikán, sőt felvilágosodási, tehát mindenképpen egyházellenes szellemben való interpretációját nyújtja és a magyar jogban nívumot alkotott, nem sokkal utóbb megnyitja az utat a helytartótanács már említett jámbor alapítványi bizottságának az egyházi vagyon felügyeletére. Hasonlóképpen a világiak beavatkozását tette lehetővé Károly 1733 március 27-i rendeleté, mellyel a cassa parochorumot Pozsony székhellyel újra megalapítva, elrendeli a plébániák összeírását, s a pénztár felügyeletét a primás vezetése alatt egyháziakból és világiakból álló bizottságra bízva, melybe az udvari kamara és a helytartótanács küldötteit is delegálja; különben a plébánosi jövedelmet (a kongruát) egyenkint 150 forintban állapítja meg, s ennek céljaira évi 16.000 forint állami hozzájárulás mellett a püspököktől követel évi összegeket. Esterházy érsek évenként 6000 forintot fizetett be ide; a váradi püspökségnek évi 51.000 forint jövedelméből 1734-től kezdve tíz éven át Luzsénszky István püspök csak 17.000-et kapott, s a többi hasonlóképpen a lelkész! pénztárba ment; három más püspök is évi 6000—6000 forintot fizetett, de bár mindez összegek a lelképásztorkodó papság fenntartására voltak szánva olyképen, hogy mindegyik plébános 150 forint évi jövedelmet kapjon, mégis nagyrészen a király zsebébe folytak, aki háborús költségeinek címén mind-egyre kölcsönöket vett fel a cassa parochorumból, így 1736-ban, mikor a pénztár állománya 150.000-et tett ki, a király 70.000 forintot vett ki belőle. A cassa parochorum céljaira mégis állandóan fizetnek a magyar főpapok, akiknek hozzájárulására nézve a pápa azt kívánta, hogy az a nagyjavadalom évi jövedelmének egyharmadát ne múlja felül. Az esztergomi érsek előbb évi 6000, majd 1751-től kezdve 8000 forintot fizet be, 1769-ben Mária Terézia elrendeli, hogy a jövőben kinevezett főpapok évi jövedelmük egy tizedével adózzanak a cassa parochorum pénztárába, melynek kezelését a királynő ugyanezen évben a helytartótanács vallásügyi bizottságára ruházta. Mindez nem meríti ki a főpapság hozzájárulását, amire az etatizmus e kezdő korszakában kényszerült: már III. Károly is külön, esetről-esetre való hozzájárulásra is kényszerítette a magyar klérust, mint ezt a Habsburgok az ausztriai gazdag kolostorokkal szemben századok óta gyakorolták: 1739-ben, a

török háború okozta költségekre 170.000 forintot kap a magyar klérustól, mely összegből 30.000-et Esterházy érsek fizetett, akinek lojális áldozatkészségét a király nem győzi dicsérni.

A hadiadó és a jobbágyság

A nemesi adózás dolgában tehát a rendek közül ki keli venni a főpapságot, mely előjogainak fenntartása mellett a valóságban már ekkor is adózott, s utóbb az egyházi vagyon tekintélyes részét elvesztette. A köznemesség és vele a főnemesség nagy része volt az, mely sajátosos bővülettől elfogva, az ősi alkotmánynak egyetlen pontjára, a Primae nonusra függesztette szemét és a nemzeti autonómia lényeges részeiről is, minő volt az önálló magyar hadsereg, hajlandó volt lemondani, csakhogy ezt a jövedelmező előjogát fenntarthassa. A nemesség a fundamentális alaptörvény új fogalmát nem a nemzeti autonómia szellemében használja fel, s nem a nemzeti önállóságot biztosító törvényeket nevezi ilyeneknek, hanem évtizedeken át minden törekvése arra irányul, hogy a Primae nonusnak adómentességet biztosító részét helyezze örök biztosságba, minden diétális tárgyalástól függetlenül. A nemadózás, mint örökre megváltozhatatlan alaptörvény lesz a nemesi kívánságok netovábbja, s ezt sikerül törvénybe iktatnia nem a huszas éveknek anyagi szegénységében elég mentséggel bíró lerongyolt nemességének, hanem Mária Terézia kezdő éveiben az anyagi krízist szerencsésen megúszott, jómódú rendiségnek. Az 1741-i országgyűlésen már a hitlevél szövegezésénél követelték a rendek, hogy a „fundamentális jogok és szabadságok” felvétesse, még pedig a Primae nonus és az 1723 :6. t.-cikk, melyek „őket örökre felmentik minden adózástól” olyképen, hogy „közteher földre semmikép ne nehezdedjék”. Mária Terézia ezt ugyan nem vette fel a hitlevélbe, de szorongatott helyzetében kénytelen volt beleegyezni, hogy a nemesi adómentesség ugyanezen kifejezésekkel — ne onus publicum fundo quoquo modo inhaereat — az 1741:8. törvényfclikkben kimondassák. Miként Bocskay nemzeti vívmányainak törvénybeiktatását az 1608: 13. törvénycikk, a jobbágyság szabad költözésének megakadályozása és vármegyénként röghöz kötése, úgy követi a pozsonyi Vitám et sanguinem hatalmas barokk-nemzeti jelenetét ez a törvénycikk, jelölül annak, hogy a rendiség, mely valamikor a középkorban a nemzeti erők nagy megszervezője és rendezője volt, s mint ilyen az államot az anarchiától mentette meg, most immár a XVII. században, s még inkább a XVIII.-ban idei étmulta, elaggott képződménnyé vált, mely fázósan, dideregve a saját táplálékáról gondoskodott, s minden más társadalmi osztályt könyörtelenül megterhelt oly terhekkkel, miket éppen ő viselhetett volna legkönnyebben. A nemesség görcsösen ragaszkodott kiváltságaihoz és sikerült is azt több mint száz esztendőre konzerválnia. Az igaz, hogy a nemzeti autonómia, a magyar kultúra és

Magyarország jóhírnevének hosszú időn keresztül helyre nem hozható kárával.

A hadiadó tehát, az a teher, mely a nemességet védő katonaság fenntartására volt szükséges, visszavonhatatlanul a jobbágyság vállaira hárult. A XVIII. századi rendiségnek ez Ion leglényegesebb problémájává: a hadiadó behajtása oly módon, hogy az legkevésbé terhelje a misera contribuens plebs-et, aminthogy rendi nyilatkozatok e korból teli vannak a nép megkönnyítését ajánló részvétteljes kifejezésekkel. A problémát igen megnehezíté az, hogy a hadiadónak csak egy része folyt be készpénzben, más, gyakran tekintélyes részét természetben szolgáltatta a lakosság ott, ahol a katonaság tartózkodott, avagy éppen átvonulóban volt. A többnyire idegen ezredeknek a védtelen, sőt 1711 után lefegyverzett jobbágysággal való közvetlen érintkezése az elnyomás legkülönbözőbb lehetőségeit nyitotta meg, s ezeknek megakadályozására fejlődött ki a katonai élelmezés és elszállásolás, a porciók és a forspont egész rendszere, mely annyira jellemző még hátralévő rendi korszakunkra.

Abból a gondolatból kiindulól, hogy a falvakon a katonaság könnyebben megtalálhatja ellátását, s mivel a városokban kaszárnyák egyáltalában még nem voltak, az ezredek kisebb részekre osztva a falvakban helyeztetek el, amikor is ember és ló már Lipót korában felmerült orális és equilis porcióban részesült a házigazdák részéről, akik persze jobbágyok voltak, mivel a nemesség fenn tudta tartani e téren is mentességét: nemesi házba nem lehetett kvártélyozni. Az orális porció napi egy font húst és két font kenyeret tett ki, aminek fejében napi két krajcárt, egy hónapra két forintot számítottak le a jobbágyra kivetett hadiadóból; a hús- és kenyér-szolgáltatáson kívül azonban még körülbelül ugyanoly értékű egyéb szolgáltatással is tartozott, úgyhogy a porció egyhavi értéke összesen 4, legkevesebb 3, 3 és fél forintot tett ki. Ezen egyéb szolgáltatások neve salgamus volt, s beleértették a fűtő- és tüzelőfát, a világítást, a sót, az ágyat, mely nem lehetett jobb, mint a gazdáé, mind oly szolgáltatás, amelynek minősége felett a fegyveres katona és a fegyvertelen gazda közt veszedelmes nézeteltérések származhattak. A lóporció napi hat font zabot, 8 font szénát és heti 3 csomó szalmát tett ki, ennek értékében havonta 3 forintot kapott vissza az adózó, illetőleg ennyivel könnyebbedett az adója. A katonasággal folytatott elszámolások a legbonyolultabb műveletek közé tartoztak: a tisztek a felhasznált porciókról a falusi bírának adtak nyugtákat, ezeket a vármegyék biztosai gyűjtötték össze és két-háromhavonként terjesztették fel a kerületi biztosságokhoz, ahol viszont a katonai biztosságokkal hozták rendbe a nyugták honorálását. A tisztekre nézve szabály volt, hogy azok rangjuknak megfelelően több orális és lóporciót, illetőleg ily

értékű készpénzt kaptak a vármegyétől, amely esetben ők is készpénzért szereztek maguknak ellátást, fát és egyéb szükségeseket. Az úgynevezett prima plana, vagyis az ezred „Stab“-jához tartozó tisztek közt a rendelkezésre álló lakásokat utóbb kisorsolták, beszállásolás alól szinte minden jobb épület: nemesi, papi, vámhivatali ház, iskola, malom, serfőző, korcsma, allodiális épület szabad volt. A század közepétől kezdve a százados egyhavi porciója 61 forint 30 krajcárból állott és 3 lóporcióból, az egész prima plana-é 958 forintból, az ezredet kitevő 12 rendes századé 6994, az ezekhez járuló két század gránátosé 974 és a Stábhoz tartozó négy századé 2203, úgyhogy egy 2408 főből álló gyalogezred ellátása 11.131 forintba, 413 lóból álló lovas „legióé“ — amint az ekkori hazai hivatalos nyelv nevezte — 9193 forintba került, amely összegből a kenyérré és húsrá eső részt a parasztság rendszeresen természetben adta. Az ezredek és századok vonulásakor az illető vármegye biztosa vette át a csapattestet a vármegye határán, gondoskodott elhelyezéséről és ellátásáról mindaddig, míg a másik határon a következő vármegye biztosának át nem adta. A vonulásoknál hadiszert, vért, ruha szállítására a parasztok szekerezéssel tartoztak, az ú. n. vecturával, eleinte ingyen, később a tisztektől adott nyugták — apochae — fejében megtérítéssel. A tiszteknek saját szükségleteikre szekerek, küldöncök rekvirálása tilos volt ugyan, de azt teljesen megakadályozni nem lehetett.

Az egész szervezet a Lipót korabelihez hasonlítva, amikor a katonai erőszaknak semmi határa nem volt, nagy haladást jelentett, s a katonaságnak természetben való eltartása, fizetés, illetőleg adóleírás fejében, lehetővé tette a nélkülözhető gabona- és takarmánymennyiség biztos értékesítését. Eleinte ugyan, még az 1715. évi rendelet szerint is, a várakban elhelyezett katonaságnak a császári főfaktor, Oppenheimer szállított külföldről kenyeret, s ennek árát a vármegyéknek kellett megfizetniük, később azonban ily esztelenség helyébe az egész vonalon a helybeli élelmezés lépett. Rendi panaszok közt azzal is találkozunk, hogy a katonaság kivonásával a pénzforgalom megfogyott az országban. Az egész szervezet a biztosi intézmény vállain nyugodott, de a rendeletek, melyek ennek működését szabályozták, a királytól adattak ki, még pedig a haditanács és a bécsi főhadbiztosság közbejöttével, úgyhogy ezekre a magyar hatóságoknak alig volt valami befolyásuk. Ehhez képest főként a Károly-korabeli rendeletek — hadi regulamentumoknak hívták ezeket — a polgári népességre sok nyomasztó rendelkezést tartalmaztak, így a hadiadóval és porcióval hátralékosok, vagy azt kelleetlenül szolgáltatók ellen katonai végrehajtást alkalmaztak és a katonai túlkapasok — excessusok 1_ dolgában, mik nagy számmal fordultak elő, oly eljárás szabtak meg, melynek során a polgárság alig juthatott iga-

zához. Emberiesség dolgában nagy haladás volt Mária Terézia 1751 november 1-i regulamentuma, mely azután az egész században érvényben volt: ez a jobbágyra a török korszak maradványaként még mindig nehezedő ingyenmunkát — a gratuitus labort — végkép eltörli, s minden fuvarozásért és várjavító kézi vagy szekeres munkáért is fizetést és napszámot állapít meg; a katonai kihágások dolgában pedig a sértett és panasztévő jobbágyot eskühez bocsátja, kárát a vármegyei pénztárból előre is, az ügy lefolytatása előtt, megtérítetteti, s ha az ítéletben a vármegye és a katonai hatóságok nem tudnak megegyezni, a döntést a királynőnek tartja fenn. A katonaságot természet szerint az illető vidék terméséből élelmezik, ruhát és szövetet Bécsből kap, csak szükség szerint vesznek egyes darabokat vagy javíttatnak a helyi iparosoknál, azonban a rendek kívánságára Mária Terézia megengedi, hogy magyar cégekkel és iparosokkal is kössön a hadsereg szállítási szerződéseket.

A császári hadsereg és a magyarság

A közös hadsereg így lassankint akklimatizálódott a magyar földhöz, voltak idegen ezredek, melyek évtizedeken át ugyanazon dunántúli vagy alföldi vármegyékben voltak, elbocsátott, kiszolgált katonáik ott telepedtek le és tisztjeik a környékbeli nemességből házasodtak. A magyar fiúkból rekrutált ezredek száma azonban csak lassan gyarapodott, a közös hadseregben a bécsi felfogás az ausztriai németet és a szlávokat látta legszívesebben, s pl. a passzaroviczi béke idején, 1718-ban az 53 gyalogezredből csak kettő volt olasz, három németalföldi és három magyar: a Vetési-, Pálffy-, Gyulay-ezred. Ezzel szemben sokkal nagyobb számmal tartózkodnak idegen ezredek Magyarországon: 1740-ben az akkori 52 gyalogezredből 12 volt nálunk, 13 Lombardiában, 8 Németalföldön; a 18 kőrasszir-ezredből 13, a 14 dragonyosból 7, a 8 huszárból 5 volt magyar garnizonban. Amit a magyar rendek korábban saját biztonságuk és gazdasági könnyebbségük kedvéért ohajtottak, azt a bécsi kormány a benne lévő régi bizalmatlanság folyományaként valósította meg, uralmának biztosítására tartván idegen ezredek a három nem megbízható, lázadásra hajlamos nem-ausztriai államterületen: belga, olasz és magyar földön. Ugyanezen bizalmatlanság volt a főoka annak is, hogy a magyar ezredek lassan szaporodtak; a legrégebb magyar huszárezred, mint a császári sereg alkotórésze, 1688-ból származott, egy másik 1696-ból, a harmadik 1702-ből (ezek voltak az ú. n. Csáky- és a két Dessewffy-ezred), azután 1733-ból kettő: a Splényi- és a Hávör-, 1734-ből négy, a Károlyi-, Ghilányi-, Pestvármegyei- és az utóbb feloszlott illyr-rác-ezred; 1741-ben a Belezsnayt állították fel, 1742-ben a herceg Esterházyt és az erdélyi Kálnoky, úgyhogy összesen 1743-ig 12 magyar huszárezred alakult, melyek egy része az osztrák-magyar viszony egész fennállása alatt, az 1918-i katasztrófaig

fennmaradt, — a közös huszárezredek közt a 2., 3., 4., 6., 8., 9. és 10. számúak voltak ily régi magyar alapításúak. Ezeknek a magyar ezredeknek magyar ruhájuk volt, a tisztek párdúc- és farkasbőrben jártak ünnepeken, a zászlóban Magyarország címere volt kétféjű sasba foglalva, s a Károlyi-huszárezred felavatásakor Károlyi Sándor lelkesen megköszönte a királynak, hogy szabad volt neki regimentjét „igaz magyar vitézi öltözetekkel és megyei ékességekkel felöltöztetnie“; a vezénylet nyelve szintén magyar volt, s ennek szolgálatában egymás után készültek németből fordított vezényszó-gyűjtemények, melyek egészen bonyolult, nyugati katonaságnál szokásos mozdulatokra kiterjedve, eleinte bizony magyarosság dolgában messze elmaradtak a Rákóczi-korabeli vezényszó-kísérletektől.

Vezető helyre a császári seregben a magyarok mégse jutottak, az 1715: 8. t.-cikk elfogadása után sem. A bécsi haditanácsban nem volt magyar tag, s a két török háború, mely III. Károly uralkodása alatt lefolyt, éppen nem magyar érdekből indult meg. Az egyidőre ismét erőskező nagyvezér, Ali Damad alá került porta 1714-ben megkezdte a karloviçi békében Velencének átadott Morea és a szigetek visszafoglalását, oly sikerrel, hogy Savoyai Eugén jónak látta a megvert velenceieknek segítségükre sietni. A háború 1716-ban tört ki, Eugén herceg fővezérlete alatt a magyarok több lovastábornoki helyet foglaltak el, így elsősorban a szatmári békekötő Pálffy János, aki a döntő ütközet bevezetésül Karlócánál túlnyomó erejű török lovasságot vert meg. A nagyvezér seregét Eugén a zentaihoz hasonló teljes diadallal semmisítette meg 1716 augusztus 5-én, utána Temesvárt foglalta vissza több mint másfélszázéves török uralom után, s a következő évben Belgrádot körülfogva, a török felmentő sereget szétszórta, mire a vár is megadta magát. A passzarovici béke, melyet ismét a magyarok közbejötté nélkül kötöttek meg 1718-ban, elvette a töröktől a temesi bánágot, Kis-Oláhországot a Duna és erdélyi Kárpátok között, valamint Szerbia és Bosznia északi részeit. A magyarság a magyar serezek harcain és a sereg élélmezésén kívül a Keletről jövő támadás visszaverésében szerepelt: Rakovicza moldvai vajda és a Rákóczi-emigráció néhány vérmesebb tagja, gróf Esterházy Antal vezetésével tatár seregek élén indultak a nagy szávai támadás támogatására, amikor is a tatárság — ez utolsó, 1717. évi tatárjárásban — a Szamos és Felső-Maros völgyét pusztította el és vitt sok embert rabságba. Esterházy pátenseit, melyekben felkelésre szólítá fel földieit, fagyos nyugalommal fogadták — az ország lojalitásában a bécsi körök egy része még mindig kételkedett ugyan, de a nemzet szélesebb köreire még a Rákóczi nevével itt-ott megjelenő agitáció sem volt hatással. Egyes volt kuruçokhoz nem egyszer leveleket vittek, ilyen esetekben vizsgá-

latok indultak meg, az egyik levélközvetítő, az ambiciózus és szerencsétlenül hazudozó Korponayné Géczy Júliánna, a „lőcsei fehér asszony“, 1715-ben halállal is lakolt ezért. Rákóczi a török háború hírére, nem minden remény nélkül, bár erős lelki küzdelem után, Franciaországból Törökországba sietett, de csak a belgrádi katasztrófa után érkezett oda, amikor a trónját féltő szultán már sürgős békére készült.

Az újonnan visszafoglalt területeket nem csatolták vissza Magyarországhoz, amint még az 1699-ben visszanyert terület déli sávja sem volt a magyar kormányhatóságoknak alárendelve; Belgrádban nagy erővel indult meg a haditanács vezetésével a civilizációnak új, barokk és német formákban helyreállítása, a magyarság teljesen kiszorulván ez új területekről, így érthető, hogy a következő, 1737—39. évi török háború szerencsétlen kimenetele hidegen hagyta a magyarságot, mely tudta, hogy Szerbiának „dietális incorporatióját“ úgysem érheti el. A háborút a bécsi kormány az orosz hatalom támogatására kezdte meg, mely a Duna torkolatát és a két oláh vajdaságot akarta megszerezni, Ausztriának azonban Bosznia egy részén kívül egyebet nem volt hajlandó átengedni. Savoyai Eugén ekkor már halott volt, utódai, kiket császári kegy, nem tehetség segített a vezérlethez, Wallis, Seckendorff s az inkább névleg parancsnokló Lotharingiai Ferenc tehetségtelenek voltak, Wallist a török nyílt csatában megverte, utána Belgrádot körülfogta, s a béketárgyalásokkal megbízott, hasonlóképp tehetségtelen Neipperg gróf ijedtében Belgrádról is lemondott, békét kötött s a császáriaknak szégyenszemre kellett kivonulniok Belgrádból. A törökök soraiban ott volt Rákóczi fia, József is, akit olaszországi zajos magánéletéből Ahmed pasa, a renegát Bonneval, korábban Savoyai Eugén alatt a bécsi haditanács tagja hivatott el; József előzőleg Mahmud szultánnal szerződést kötött, s ebben maga számára erdélyi fejedelemséget, magyar hercegséget kötött ki, viszont Magyarországot és Erdélyt újra évi adóztatásra kötelezte, sőt egyes várait hajlandó volt török kézre adni. A török előőrsök az ő nevével hívták átpártolásra éjszakánként a magyarokat, s például a Károlyi-huszárezredből hét legény át is ment hozzájuk; a tehetetlen herceg Viddinnél várta a jószerencsét már 1738-ban bekövetkezett haláláig.

A politikai nemzetnek, a nemességnek hangulata III. Károly utolsó éveiben kétségtelenül megrosszabbodott. Részben amiatt, mert mind világosabbá vált, hogy a kompromisszumot, király és nemzet közt, felborulással fenyegeti a veszített háborúknak, a lengyel örökösödésinek és a töröknek deficitje, s a kormány mind határozottabban törekszik a nemesi adómentesség megszüntetésére. A határőrvidékekké alakított déli részeket sem sikerült a magyar államtestbe visszakapcsolni, a protestánsok is elégedetlenek voltak — mindezekről más összefüggésekben fogunk részletesen szólni. Hogy a király

nem ragaszkodik őszintén, a kompromisszum értelmében, az alkotmányhoz, ennek újabb zavart okozó jele volt, hogy 1732-ben, Pálffy Miklós nádor halálakor, nem hívott össze országgyűlést új nádor választására, hanem ajielytartótanács élére királyi helytartóként örökösének, Mária Teréziának férj-jelöltjét, Ferenc István lotharingiai herceget nevezte ki. Igaz, e kinevezésnél nyomatékosan kiemelte, hogy „provisorio modo“ történik, csak addig, míg országgyűlés össze nem gyűl és nádot nem választ, amivel a magyarok megnyugtatót célolta, hogy nem szándékozik alkotmányukat atya példájára felfüggeszteni. A herceg, a Budavárát visszafoglaló Lotharingiai Károly unokája, egyszerű, nyárspolgáris, takarékos ember volt, aki ősi hercegségét a lengyel örökösödési háborúban végkép elvesztette, s helyébe a toszkanai nagyhercegséget kapta meg. Amint Firenzében lotharingiai urakkal kormányozott, úgy helyezte el Magyarországon is földijeit a legkülönbözőbb állásokban, holott már I. József uralkodása óta feltűnően sok volt a magyar állami, illetőleg királyi hivatalokban az idegen, német hivatalnok. Söhivatalokban, harmincadokban, postában alig szolgált magyar. Ferenc emellett keveset tartózkodott az országban, főként azóta, hogy 1736-ban feleségül vette Mária Teréziát, s ha itthon volt is, alig értette meg a magyar nagyúri életet ő, aki Pozsonyba összesen három kocsival, inkognito vonult be, mint újonnan kinevezett helytartó, s az üdvözlésére a határba kivonult fényes közönség megkerülésével ment szállására. Helytartósága alatt az elégedetlenség mintegy a hamu alatt nőtt, hogy 1741-ben az országgyűlés heves jeleneteiben kitörjön.

Mégis a közjogi kompromisszum megtette kötelességét. Magyarország nagyobb rázkódtatások nélkül élte át ez első három évtizedet, s miután Mária Teréziának újabb engedelményekkel sikerült a kompromisszum állapotát újra helyreállítani, szinte uralkodása végéig, összesen hetven esztendőig tartott a csendes erőgyűjtés, a mindennapi munka, két század kényszerű mulasztásainak helyreépítési korszaka. Mielőtt az anyagi haladást, a benépesítést és a gazdasági viszonyokat megtekintenénk, egy pillantást kell vetnünk a szellemre, melynek uralma alatt e nagy munka végrehajtott.

A BAROKK MŰVELTSÉG

AZ EURÓPAI gondolkodásnak az a formája, melyet a tudomány legújabbán barokknak nevez, magyar területén már a XVII. században sem volt ismeretlen. Pázmány Péternek nemcsak stílusa mutatja a barokkra jellemző fordulatokat, hanem életében, vallásosságában, hatalmas szenvedélyeiben is barokk vonásokra találunk. Zrínyi Miklós az ő hőskölteményében, melynek Múzsája Szűz Mária, főszemélye pedig a vallásért és nemzetért küzdő hérosz, a barokknak hitbéli és heroikus vonásait dolgozta ki oly erkölcsi mélységgel, aminőre az akkori világirodalomban nincs példa. Saját élete is ily barokk életformák kultuszában telt el. Gyöngyösi Istvánnak már sekélyebb, hajlékonyabb egyénisége a barokknak udvari jellemvonásait dolgozza ki: főműveiben nagyuraknak házassági történeteit felületes lelkesedéssel és nem egyszer frivolsággal rajzolja, így Wesselényiét és a Murányi Vénuszét, Kemény Jánosét és Lónyay Annáét, Thökölyét és Zrínyi Ilonáét, s míg kora vallás erkölcsi követeléseinek vallásos költemény, a Rózsakoszorú írásával tesz eleget, addig Csalárd Cupido ja, már szinte a rokokó előfordulásaként, annyira tele van érzéki leírásokkal, hogy korának igazi keresztény hősza, Koháry István, nem is engedte kinyomtatni. Gyöngyösi nem ok nélkül volt a rákövetkező XVIII. század legolvasottabb költője: a barokk gondolkodású világi publikum leginkább az ő műveiben találta meg önmagát.

A barokk-kor és elhatárolása Európában és Magyarországon

Egyes barokk jelenségek, életek és művek után a XVIII. századnak egész élete egységesen barokk színt ölt magára, a barokk gondolkodás a műveltebb osztályokban, nemesség és városi polgárság körében, katolikusoknál és protestánsoknál egykép elterjed. Kifejlődését szemlélve, első pillanatra is feltűnik, hogy az irány sokkal később terjed el nálunk és lesz uralkodóvá, mint a nyugati népeknél. Ismeretes, a művészet-történet a barokk fejlődés kezdetét már a XVI. század első felétől, Michelangelo késői műveitől, sőt még korábról, a század elején meghalt Bramantétól számítja, s a nagy barokkfestők, Tizian, Rubens, Tintoretto mind messze megelőzték hazai barokk-korszakunk feltűntét. Hasonlóképpen a XVI. századra vezethető vissza a politikai és irodalmi barokk-ideál, melynek kifejlődése egyrészt a katolikus restaurációval, más-

részt a fejedelmi hatalom abszolutisztikus irányával van szoros összefüggésben. A rendiséget leigázni kezdő fejedelmi udvarokban a XVI. század végétől kezdve éppoly kizárólagossággal jelenik meg az új barokk-ideál, mint korábban, a középkorban, a keresztény lovagi ideál. Pompás és hatalmas architektonikus háttérben, sokatmondó nagy gesztusokkal lépnek fel a vallásukért és fejedelmükért minden önfeláldozásra képes hősök, nagy szenvedélyekkel, melyeket akaruk csak nehéz harcok árán tud az erény örök szolgálatába állítani. Ennek a heroikus és udvari életideálnak megszámlálhatatlan lenyomatát terjeszti el a nemzetközi politikai és regényirodalom, benne az V. Károly császár szolgálatában állt Guevara spanyol püspöknek művei, melyek közül egyet, a Fejedelmek serkentő óráját, mint láttuk, már I. Rákóczi György is magyarra fordított; a regényirodalom a hősi ideált bonyolult lélek- és szenvedélyrajzok, szövevényes kalandok és szerelmi történetek keretébe állítja, így a spanyol eredetű, de már a XVI. század közepén németre fordított Amadis lovagregény, Heliodornak az V. századból való regénye, az Aethiopia, mely Gyöngyösi fordításában Chariklia néven csak 1700-ban jelent meg magyarul; így az Argenis című államregény, melynek szerzője az abszolutisztikus I. Jakab angol királynak és XIII. Lajosnak volt udvari embere. Mindez Spanyolországtól kezdve Franciaországon át megszakítatlan vonalban terjedt kelet felé, hatása alól a protestánsok sem vonták ki magukat; az Argenis német fordítója 1626-ban az az Opitz Márton, aki rövid ideig Bethlen Gábor gyulafehérvári főiskolájában is működött, s a német barokk költészet legnagyobb alakjává lett. Ezeket az adatokat a barokknak fogalmi és korbéli meghatározásánál tekintetbe véve, nem fogjuk azt sem oly korszaknak tekinteni, mely minden országban egyszerre jelent volna meg, sem pedig minden nép körében ugyanazon formájúnak. A szellemi áramlatok európai terjedésénél, tudjuk, az ideatartalom folytonos változásáról, fellazulásáról van szó, s az angol protestantizmus is más volt és másként terjedt el, semmint a hollandi kálvinizmus, mely viszont szintén lényeges pontokban tér el a hasonnevű magyar képződménytől. Még érthetőbbé teszi a különformák megjelenését az a körülmény, hogy a barokkban életformát, belső, lelki magatartást, s azt az élet különböző terein kifejező külső formákat látunk, minek következtében feltűnését az egyes népek egész politikai és társadalmi berendezése is itt így, ott amúgy, máskép színezi. Tartalma egyszerre több életjelenségre terjed ki, ami még inkább komplikálja felismerését és megjelenését. Legvilágosabban érzékelhető a képzőművészet terén, honnan nevét is nyerte, például a barokk festészet egymagában is különböző korszakokban születik meg az egyes népek közt. Tizián még mindig renaissance alkotó, mikor Michalangelo szobrászati műveiben már megjelent a

barokk szellem, viszont még két nemzedéke az olasz maniristáknak, bár elvált már a renaissancetól, küzd hiába a nagy barokk stílus kialakulásáért, mely pedig a század végén spanyol földön már teljes pompájában látható. Flandria, Hollandia nagy barokk korszaka a festészetben a XVII. század elején köszönt be, Angliában csak a század második fele hoz autochton megindulásokat, holott egyébként, az egész életformát illetően Erzsébet és I. Jakab Angliája már kétségtelenül barokk jellegű. A német festészetben a XVII. század második fele hozza életre a barokkot, mely aztán száz éven át tart, s ott, ugyanúgy mint a franciáknál, a XVIII. század közepén további fejleménye, a rokoko küzd életéért mindkettőjük nagy ellenségével, a klasszicizmussal. Mi sem természetesebb az európai népek szellemi mozgalmasságában, mint hogy egy-egy szellemi irány mellett párhuzamosan élnek ellentettjei is, amire tán legjobb példa a vallásos jellegű, spanyol és francia földön erősen misztikus barokkal párhuzamosan a racionalizmus kifejtése. A jezsuiták vallásos életfelfogása és Bossuet-nak abszolutisztikus, nemzeti egyháziassága, magukban is ellentétek, együtt élnek Descartes mechanisztikus természetszemléletével ugyanazon királyság barokk hatalma alatt.

A mi szellemi fejlődésünk nem volt kevésbé gazdag azóta, hogy a középkori, egyházi szellemű univerzalizmus felbomlásával a hazai képződményekre külföldi szellemi áramlatok hatottak. Sőt épp e külföldi hatások bonyolítják a képet, melyet utólag kell alkotnunk szellemi fejlődésünkről. Érdeemes e hatások mechanizmusára egy pillantást vetnünk. A szellemi hatások először is különböző helyekről jönnek, minélfogva lehetséges, hogy ugyanazon pillanatban különböző, egymással szembenálló ideák hassanak a magyar lélekre. A német protestáns egyetemek látogatása mellett az egész XVI. században eljárnak ifjaink, még protestánsok is, a paduai és más olasz egyetemekre, Wittenberg nem gyöngülő hatása mellett mindinkább erősödik a Germanico-Hungaricum munkájaként a római jezsuita hatás, hogy a XVI. század végén a gráci ellenreformáció barokk szelleme is nyomokat hagyjon fejlődésünkön az odajárt nagyszámú (1586-tól 1640-ig legalább 300, többnyire nemes) ifjúság révén, amikor pedig a leideni egyetemen 25 év alatt, 1620—50 között 231 magyar diák volt. Hasonlóképpen egymással ellentétes, de egyszerre ható szellemi erőkre mutat az a tény, hogy az orthodox lutheri wittenbergi egyetemet csak 1700—1714 közt 181 magyar kereste fel, holott ugyan ezen idő alatt a lényegesen más szellemi arcot mutató haliéi egyetemnek nem kevesebb, mint 112 dédelgetett magyar hallgatója volt. A nemzeti szellem így folyvást új és új, egymással ellentétes ideatartalomhoz jutott, s ezekre különböző mértékben reagált. Itt kell rámutatnunk arra a másik jelenségre, mely szellemi képünket oly komplikálttá teszi: az új idea át-

vételénél nem egyszer még élnek oly régebbi ideák, melyek a normális európai fejlődéssorozatokban egymás mellett alig szerepelnek. Ilyen az a már ismert tény, hogy templomi tábla képeinken még a XVI. század végén is gótikus szemlélet és kifejezőmód uralkodik, minek következtében sok helyütt, a XVII. század elején, az előregedett, vidékiessé vált gótika és a diadalútra induló barokk egymással érintkeznek, a normális fejlődéssorozatbeli renaissance kihagyásával. Láttuk azt is, hogy a renaissance egész gondolatvilága már korán, Zsigmond uralkodása alatt megjelent nálunk, Mátyás nagyságát ez a renaissance-szellem alkotta, a renaissance-forma fejezte ki, azután eltűnt s nem volt elég ereje, hogy a gótikus festészetet kiszorítsa, mely az egész XVI. századon át virágzott, — holott a renaissance-építészet lényeges vonásokban egyes területeken, főként Erdélyben egész a XVIII. századig fenntartotta magát, Bethlen Gábor barokkhatását is messze túlélve.

Az ideák egymásmellettségének még egy jelentékeny példájára kell rámutatnunk, a barokk-kor bevezetéseként, ami egyúttal azt is megmagyarázza, miért nem nevezhetjük a XVII. századot magyar barokknak. Kétségtelen, hogy például Pázmány vagy Zrínyi Miklós alakja megérdemli az „igazi nagy barokk” jelzót, — ők igen, de nem egyúttal az ő koruk is. Mindkettőjük élete egyszeri és másoktól alig utánzott élet volt, Pázmány alkotása, a nagyszombati egyetem még hosszú ideig képtelen volt a középosztály széles rétegeibe egységes kultúrát vinni, s Zrínyiről tudjuk, hogy barokk nagyúri életmódjával kortársai közt visszatetszést okozott. Értetlenül állott az akkori magyarok soraiban, kik rossz néven vették tőle, hogy egymagában szeret étkezni, elhagyva a várúr és familiárisai patriarchális közösségérzetét; értetlenül nézte az egész magyarság az ő szellemi foglalatosságait, melyekkel székhelyére, Csáktornya végvárába külföldi barokk festményeket, éremgyűjteményt, fegyvertárat és ami fő, olyan könyvtárat varázsolt, melynek alig volt közmagyar számára is érthető, élvezhető könyve. Olasz útján szerzett, majd Velencéből hozatott könyvei közt olasz remekírók, történetírók, egykorú költők, államrezon-bölcsészek foglalták el az első helyet, ezeket olvasta, s ezek barokk hatása ismerszik meg a Szigeti veszedelmen, a XVIII. századi barokk-kor e nagy előjáróján. Hogy ez a magyar és európai barokk ihletű hősköltemény nem találta meg közönségét, annak igazi oka nem egyéb, mint hogy a magyar nemesség lelkében még nem született meg az a műveltségi fok, amelyen Zrínyi megírta vallásos, magyar, heroikus époszát. Nemcsak a magyar, de minden kultúraátvétel jellemzője a külsőségek minél gyorsabb elterjedése, s ha azt látjuk, hogy a nagyúr szobái berendezésében már Thurzó György nádoron elkezdve, a XVII. század elejétől kezdve mindtöbb a barokk jellegű darab, s ha ez a jelenség mind általánosabbá

válik is, s a század végén Bercsényi vára miben sem különbözik szomszéd nyugati nagyurak székhelyétől: ezek a külsőségek egyrészt csak egy igen kiterjedelmű, erősen körülhatárolt társadalmi osztályra terjednek ki, másrészt pedig mögöttük nem egyszer disparát gondolkodás áll. A XVII. század megszülte egy-két magányos, messzelátható példányban az igazi barokk főpapot és nagyurat, meghozta a legfelső osztály számára az új életforma több külsőségét — egész addig, hogy II. Rákóczi Ferenc nem a régi magyar, hanem az akkor divatos franciás barokk módon vadászott, de széles társadalmi osztályokra kiterjedt új gondolkozást és annak megfelelő új formákat csak utódja, a XVIII. század hozott.

Van még egy momentum, melyet itt tekintetbe kell vennünk. I. Lipót uralkodásáig azok a társadalmi csoportok, melyek a magyar szellemiség hordozói voltak, többségükben még a protestáns egyházakhoz tartoztak, ami ugyan, magában véve nem állott volna egy barokk gondolkodás kifejtése útjába, hiszen tudjuk, hogy a Németalföldön és a protestáns német territóriumokban a XVII. század elején kifejlődött egy speciális protestáns barokk, mely átültethető lett volna hozzánk is. Aminthogy Bethlen Gábor egyéniségén és életén sikerült is lényeges barokk formákat felismernünk, amelyek azonban, Zrínyi Miklóshoz hasonlóan erraticus sziklák voltak, magányos jelenségek a magyar világban, mely még nem jutott el a barokk gondolkodáshoz, s amely Erdélyben is sietett Bethlen halála után az ő működésének barokk külsőségeit is nyom hátrahagyása nélkül eltüntetni. Ugyanily ellenzéssel találkoztak azok a barokk-formájú, bár nem tiszta barokk szellemi jelenségek, melyeket a század protestáns lelkészei próbáltak átültetni hozzánk Hollandia, Anglia, majd, legutóbb, Németország egyetemi légköréből. A puritanizmus, cartesianizmus, coccejanizmus, pietizmus néven ismeretes irányok egymásután zörgettek a magyar határokon, s azok a fiatalok, akik ez Ú5 szellemiséget a XVII. század harmincas éveitől kezdve próbálták itthon szélesebb körökben elterjeszteni és valóságos hit- és életformává tenni, a protestáns orthodoxyával szemben tényleg a barokkal rokon érzelmi magatartásra törekedtek, a legális, rideg törvény és értelem uralma helyett a szív és érzelem vallási tényeket alkotó erejét hangsúlyozták, merítették az új protestáns misztika forrásaiból, de ép úgy visszamentek a középkori aszkézis, a katolikus misztika íróihoz, — az egyik amsterdami cartesianus-iskola tanítványa, a debreceni teológus Apáti Miklós, kinek egyik műve Apafi Mihály költségén jelenik meg Amsterdamban, Kempis Tamás Krisztus követésére támaszkodik, kegyes életében az *amor dei* a központ, de hazatérve, lelkészi, orvosi működése elfoglalja, hatása nincs, s az akkori magyar rög ép úgy levonja fiatalsága magas röptéből, mint Apáczai Cseri Jánost. A puritanizmus

csekély hatásával már megismerkedtünk, a cartesianus és coccejanus hatás még kisebb, szinte kizárólag távol külföldön megjelent könyvekben nyilvánult meg, s az egyetlen ily irány, mely szélesebb körökhöz tudott eljutni, a pietizmus már a XVIII. században fejlődött ki, ezenkívül pedig sok vonatkozásban közelebb állt a racionalizmus, mint a barokk szellemiségéhez. Aminthogy egész XVII. századi protestántizmusunkra is jellemzőnek tarthatjuk, hogy az új irányok benne racionalista eredetűek még akkor is, ha a vallásos érzés oldalán misztikával vagy barokkkal telítvük. Hollandia és Anglia szellemvilágából egyetemek útján a racionális gondolkodás kezdett már a XVII. században elterjedni nálunk, s azok a felsőtiszai és erdélyi protestáns orthodoxok, akik a latinnyelvű oktatást védelmezik a protestánsokkal szemben, még a régi, középkorból ittmaradt, a reformátori protestántizmustól is átvett világképben élnek, s ennek szolgálatában utasítják vissza az új, lényegben racionális, külsőségeiben sokszor barokkizáló protestáns ideákat. A század szellemi mozgalmassága rendkívül nagy, emellett szinte pólusok ellentétei közt mozog, melyek egyrészt Róma és Grác, másrészt Utrecht és Amsterdam hatásaként jelentkeznek, a felsőbb körökben és egyes nagy egyéniségekben barokk formákban, a tanult középosztályban a racionalizmus eszmevilágának terjedésében, — de, s ez a lényeges a korszak elhatárolásánál: egyik sem olyan erős még, hogy jellegét a nemzeti társadalom szélesebb rétegeire rányomhatná. A XVII. század magyar szellemisége ebből a szempontból tekintve Nyugat felé nyitott felvevőkészülék, mely a legkülönbözőbb hangokat gyűjti magába, s azok zavarából, chaotikus egymásmellettségéből csak a török kiűzése után alakulnak egységes, hatalmas mozgalmak, még pedig a katolicizmus tényleges túlsúlya következtében előbb a barokk, utána a racionalizmuson alapuló felvilágosodás, az ész autonómiája felismeréséből kinövő ész uralma, mind a kettő alapjában véve uralmi rendszer, mely az egész nemzettestet akarja birtokba venni, s erre megvannak eszközei is, a barokknak jezsuita kultúrája, a felvilágosodásnak irodalma és etatisztikus rendszere. Az egymásmellettség, mely a török korszakban szellemi kultúránkat annyira érdekessé színezi, ettől kezdve hosszú időre lehetlenné válik.

A barokk ez uralomrajutását, igazi elterjedését magasabb erkölcsi szférában, a katolikus restaurációnak, s ennek keretében a jezsuiták működésének köszönheti az egész európai mozgalom. A lelki élménynek az a mélyreható megfigyelése, mely Szent Ignác „lelki gyakorlataiban“ megnyilvánult, nemcsak a hitéletben hatott, hanem a világba kikerülő követőinek is határozottan lélektani ízű erkölcsi nevelést adott. A jezsuita dráma, mely a barokk életideál legnagyobb sikerű terjesztője volt, nagy emberi szenvedélyeket rajzol, erkölcsi konfliktusok-

kát, melyekben a gyöngye elpusztul, az erős azonban önmagát legyőzve eljut az erény útjára, s ezért a túlvilági életben elveszi jutalmát. A drámai előadás célja a hősi erényre nevelés: a bűnben megátalkodó szerencsétlen lélek elpusztul — perit anima infelix, de az „ethicus vagy morális heros“, aki legyőzte a világot, örök életet él. Ez az egész erkölcsi nevelés, mely a gyöngye, esendő embert a lelki élet szabályainak pontos ismeretével vezeti és fegyelmezi a keresztény ideál szolgálatában, nagyszerű külsőségek közt folyik le, pompás ünnepélyességgel, egekbe nyúló kulisszák előtt, melyekhez a mintát a római barokk palotái és templomai, Vignola II Gesü-ja, Szent Péter előtere és árkádjai nyújtják. A jezsuiták közvetítésével a római minták az építészetben is feltűnnek az Alpeseiken innen, s a Wittelsbachok barokk kultúrája Münchent a XVII. század elejétől kezdve, III. Ferdinánd és I. Lipót pedig Bécset teszik igazi barokk várossá, ahonnan ez ízlés tovább terjedve, a délnémet nyelvterület falusi templomait és kastélyait is átalakítja.

Hogy ezt az egész műveltségtartalmat mi csak igen későn, száz évvel a németek után vettük át, akik a harmincéves háború miatt maguk is elmaradtak az előttük járó franciáktól, olaszoktól és spanyoloktól, ennek okát egyedül a török hódoltságban láthatjuk, mely a török területen minden szellemi, kulturális törekvés feltételeit könyörtelenül megsemmisítette, a királyságbeli lakosságot pedig folytonos védelemre, állandó háborúra, műveltségében két századon át megállásra, mozdulatlanságra kárhoztatta. Láttuk, hogy ahol a török nyomás, momentán kedvező körülmények hatása alatt kisebbedeit, mint pl. Bethlen Gábor Erdélyében, ott azonnal meg is jelent az európai szellem akkori formája, a barokk műveltség, bárcsak átmenetileg és a legfelsőbb társadalomra, az udvarra korlátozva. A királyság területén a barokk műveltség szórványosan jelentkezik a török korszakban: jezsuita kollégiumok, egyes nagyúri udvarok körül, főpapok alapításaiban és építkezéseiben, Pozsony és Nagyszombat XVII. századi városképének kialakulásában, ami Pázmánynak és utódainak, Esterházy Miklós és Pálffy Pál nádoroknak és más katolikus uraknak köszönhető. Bercsényi Miklós pompázó életformája, sőt II. Rákóczi Ferencnek érzelmes és szenvedélyes, a világ megoldhatatlan konfliktusaiból Istenhez menekülő lelki élete is egy új, vallásos színezetű műveltségnek megnyilatkozása, mely utóbb a béke és nyugalom helyreálltával, 1711-től kezdve a társadalom minden rétegét meghódította, sőt gyökereivel a szegény emberek közé, a jobbágyságba is lenyúlt, mely eleddig műveltség számára, vallásos behatásokon kívül, alig volt fogékony. A barokk az első szellemi mozgalom, melyet a török hódoltságtól okozott, hiatus következtében nem tudtunk azonnal, megindulásakor átvenni nyugati szomszédainktól; de bár elkésve jelentkezik nálunk, mely hatást gyakorol a nemzeti

lélekre és önmaga is átalakul speciális magyar kultúrjelenséggé. A magyar barokk minden más barokktól különbözik és lényegében az európai kultúra egy univerzális irányától megtermékenyült formája a nemzeti léleknek.

A magyar barokk államfelfogása, a Regnum Marianum

A magyar barokknak politikailag legszembetűnőbb vonása, hogy míg a német, francia stb. hasonló irány erősen abszolutisztikus szellemű és ehhez képest a fejedelmi udvarokban virágozik s onnan terjed el, addig a magyar, minden királyhűsége mellett is, azt a rendi szellemet képviseli, mely egyedül a korona és a rendek együttműködésében látja az államélet lehetőségét. A rendi dualizmusnak százados küzdelmei után, amikor a két fél nem egyszer fegyverrel, de mindig bizalmatlanul állott egymással szemben, a barokk-kultúrában születik meg az egységes magyar államszemlélet, mely a két régi ellenfélnek végleges szintézisén alapszik. Padányi Bíró Márton kanonok, később püspök, az 1741-i pozsonyi országgyűlés alatt tartott egyházi szónoklatában a magyar állam különműveletét jellemző módon barokk épületnek képzei el, melyet minden egyes elemnek szabály- és törvényszerinti együttműködése tart fenn. „Négy kontignációs házat építettem — én tudatlan együgyű építőmester —, mely háznak első szegletköve, erős és megmozdíthatatlan fundamentuma. Felségednek — Mária Teréziának — szentsége; eleven kövei pedig az egész magyar nemzetnek egyenlő hívtséggel és buzgósággal Felségednek szeretetre gerjedező szivei; az első és alsó, következendőképpen a szegletkőhöz és fundamentomhoz legközelebb levő kontignáció: azon magyar nemzetnek Felségedhez való hívtséges állhatatossága; ez után onnan feljebb emeltetett második kontignáció: Felséged királyi kegyelméből megerősített magyar nemzetnek régi őseitől örökölt nemesi szabadsága és ennek az isteni gondviselést hirdető lilomos oszlopa és támasza: Felségednek királyi férje. Innen is még feljebb emeltetett harmadik kontignáció: a királyi dicsőséges apostoli koronázás és a magyar nemzetnek abból származott öröme és vigasztalása; végre a legfelsőbb kontignáció: a királyi székben ülés, avagy a királyi hatalomban, országlásban és dicsőségben való nyugodalom és csendes békeség“, — innen tovább „a padlásnak tetejére az Egek föliben vezető nyolc grádicsok: a nyolc boldogságok“, s ezeken mint Jákob lajtorjáján vezet az út a Békeség királya. Krisztus és az ő szent anyja Mária királyi széke elébe. Az építmény, négy emeletével, világi mű ugyan, amint az állam is immár világi épület, de teteje mintegy le van emelve róla és a vallásos állampolgár felnézve éppúgy a nyílt eget látja a benne trónoló Üdvözítővel és a neki hódoló égi seregekkel, akár csak az akkor épült barokk templomok mennyezetfestményein. A világi államot pedig erények szövik át meg át, erények kötik össze feloldhatatlan egységbe a királyi

és rendi hatalmat, az isteni gondviselést hirdető királyt és a rendeknek őseiktől örökölt régi szabadságát, melynek biztossítéka az apostoli koronázás, a magyar rendi nemzetnek e vigasztalása.

Ez a folyvást részletező, de az egészet mégis lendülettel hatalmas egységbe foglaló kép jellemzi az új állam- és társadalomfelfogást, mely a nyugati abszolutizmustól eltérve, erőlyesen hangsúlyozza a rendi, valamint az azzal egybeeső nemzeti szabadságot, s amikor ezt a vallásos életbe bekapcsolja, ezzel a magyar állameszme érvényének és terjedésének hatalmas szolgálatot tesz. A barokk államfelfogás a szintézist király és rendek, vallás és világ, egyház és állam közt először kísérve meg, s ebben a munkában a középkori keresztény államfelfogásra támaszkodva, először próbál a rendiség hatalmi küzdelme helyébe nyugalmi állapotot teremteni, az erők egyensúlyát, s vele azok békés együttműködését szabályozni, s nem hiába használja mindenütt a Béke szót, s nem hiába állítja a csendes békességet az emberi törekvések igazi földi céljai közé. Ezt az új ideált csakhamar kiterjedt irodalom hirdette az embereknek, aminthogy a barokk, lényegéhez képest, mindenkor tömeghatásra számított és tömeg jelenségeket akart létrehozni. Az akkori három katolikus főiskolán: a jezsuitáktól vezetett nagyszombati, kassai és kolozsvári egyetemen az évente nagy számmal megjelent alkalmi nyomtatványok nagy tömegei vitték be a nemesi és polgári társadalomba az állami élet békéjét hirdető ez új koncepciót, mely a barokk kultúra második és harmadik jellemvonásaként vallási érzésekbe és a múltnak szinte romantikus tiszteletébe burkolózott.

A királyi hatalmat is elismerő rendi szellem, vallásos érzés, s a mai ideáloknak a múltba való visszavetítése, s a múlt tradícióival szentesítése teszik együttvéve a Regnum Marianum eszméjének közjogi tartalmát, melyet tehát csak a későbbi szabadságideák egyoldalú kultusza tudott nemzetietlennek, alkotmányellenesnek, abszolutisztikusnak elképzelni. A Regnum Marianum ideájával a korábbi században is találkoztunk, s már akkor megfigyelhettük, hogy ez a felfogás, mely a magyar állam fennmaradását a magyarok Nagyasszonya különös gondoskodása eredményének tartja, ezzel a magyar jelent és jövőt is megszabadítja az elpusztulás, a nemzethalál rémeitől, melyek pedig a török korszakban mindegyre kísértettek. Nem vész el az ország, melyen Szűz Mária pillantása nyugszik — ez volt a XVII. századi Mária-kongreganisták államfilozófiája, amely most, a barokk-élet kifejlődésével, egyrészt rendi elemeket vesz magába, másrészt pedig megtelik a régi múlt nemzeti hagyományával. Mária apostoli országának, a Regnum Mariano-Apostolicumnak már alapításakor is isteni kegyelem működött, nagyobb mértékben, mint más európai államokénál. Más keresztény államoknak Isten a protektora, de Magyar-

országának ő az alapítója, conditora is. Ezért Magyarország kezdetétől fogva nem egyszerű világi, profán állam, hanem sacrosancta respublica, melynek alapítása két vallásos momentumból tevődik össze: az egyik a szent koronának Szilveszter pápától küldése, a másik pedig a koronának felajánlása. A szentéletű István király a csodáktól kísért koronát Szűz Máriának ajánlta fel térdenállva, amint ez pl. az ősi Fejér megye címerén ma is látható. Mária pedig, kegyesen fogadva e felajánlást, ezzel mindenkorra Magyarország, Szent István országa kegyes és hatalmas Patrónájává Ion. A szent korona erősen rendivé vált fogalmát is újból megtölti vallásos tartalommal ez a felfogás, mely szerint „A szent korona nem test és vér szerint való örökség, hanem Boldogasszony kezéből adatik, kinek tetszik. Azért, aki e koronára vágya, eszébe venné, minemű törvénnyel járna a magyar korona. Elsősorban, hogy apostoli, másodsor, hogy angyali ajándék, harmadszor, hogy Szűz Mária kezében és szabados hatalmában áll annak adni, akinek tetszik“

Az államalapítás e transzcendens jellegű magyarázásába belefoglaljuk a rendi elemek, az 1711 óta konszolidálódó rendiségnek visszavetítései. Már a monarchia megalapítása is a Szilveszter-korona átvétele mellett a főurak, a proceres akaratából is történt, amit ez elméletek tudós kidolgozói Szent István törvényeinek, az Imréhez szóló intelmeknek és a legendáknak szövegéből próbálnak bizonyítani. Bár a régi királyok az uralkodói hatalomról szóló felfogás szerint a legfőbb hatalmat birtokolják és szabályt meg törvényt egyedül, minden másnak közbejötté nélkül hozhatnak, mégis a Szent Istvántól alapított négy rend — melynek jogos létét és érvényét e szent királyra való visszavétel minden kétségen felül helyezi — már korán segítette a királynak a kormányzás munkájában. A magyar ugyan, mint minden más nép, egyhangú határozattal átadta a kormányhatalmat királyának, de ezzel szabadságáról nem mondott le, mert nem szereti, ha őt erőszakkal igazgatják. És ezt tudták a királyok is, mikor mintegy tacito pacto, hallgatólagos megegyezéssel részt adtak a négy rendnek az ország kormányában. Így alakul ki a keresztény Európa régi természetjogi felfogásának e rendi színezetű változata, mely csak a régmúltra nézve ismeri el az abszolutisztikus elvet, hogy t. i. a királyt a rendek sem kényszeríthetik, ő egyedül Istennek büntető hatalma alatt áll, de már II. András óta megadja a jogot a nemességnek, mely annyi háborúban harcolt hősiessen királyai alatt, hogy a közjó érdekében a királlyal szemben vis coactivát, kényszert is alkalmazzon.

Ehhez képest a hazai jogfejlődésnek a Regnum Marianum-íelfogástól alkalmazott és a jezsuita egyetemeken elterjedt öt alapelve is a királyi és rendi hatalomnak magasabb, vallásos szférákban leendő kiegészítésére törekszik. Az első szerint

király csak katolikus lehet; a másik szerint ő a főurak tanácsa segítségével uralkodik, ami az Imrének adott Intelmekből következtethető ki; a harmadik elv megköveteli, hogy a király itthon, az országban tartózkodjék, ami nemcsak régi magyar kívánság volt, hanem a modern gazdasági életnek is követelése — a jezsuita író, aki ez alapelveket felállítja, külön kiemeli, hogy az udvartartásból mindenütt nagy gazdasági előnyök származnak az országra, s Buda addig volt gazdag, míg a XV. században királyi székhely volt, holott ma Bécs gazdagodik hasonló okból. A negyedik alapelv megköveteli a királytól, hogy az országot szabadságban tartsa meg, ami e rendi világban kiki szabadságainak megóvását, tiszteletben tartását jelenti, a társadalmi osztályok egymás méltóságát ne érintsék és a király ne engedje, hogy bárkinek jogait is valami szélvihar kidönthesse; a szabadság belső és külső legyen, az elsőnek biztosítéka, hogy a szent korona soha külföldre ne vitessék, a másikat, a külső szabadságot a magyarság — az egy tatárjárást kivéve — mindenkor megóvta: soha nem szolgáltunk, nemini servivimus unquam, mondja büszkén az ősmagyaroknak e kései barokk utóda. Mindezt biztosítja az ötödik alapelv: hogy a király esküt tegyen az alkotmányra, — a koronázási eskünek egyházi jellege megint visszaemeli a magyar állam létét a valóságos szférákba, melyeknek alapítását is köszönhetette.

Az egész elmélet, vallásos kapcsolatai következtében is, rendkívül alkalmas arra, hogy nemzeti és magyar állami kérdésekben annak, aki magáévá tette, öntudatot, biztonságot, a jövőt illetően feltétlen hitet és reményt kölcsönözzön. A barokk-rendi kultúra magyarja erősen megvetette lábát a magyar talajon, s kétségek nélkül, eddig példátlan önbizalommal végezte napi dolgait, miknek magasabb államerkölcsei és hitbeli értékével tisztában volt. Így fejlődik ki a történetiszemlélet egy optimisztikus formája, mely gyökeres ellentétét képezi a török korszak kétségbeeséseinek és pesszimizmusának. Igaz, a barokk szemlélet is lát a magyar történet folyamán szomorú, dekadens korszakokat, amelyeket ő is Istentől és a Szűz Mária tiszteletétől való elfordulás következményeinek tart, de nem zeng többé Magyar István példájára jeremiádokat, hanem a nemzeti tévedések átmeneti megemlézése után annál nagyobb lelkesedéssel csüng a múlt dicső képein, melyeket ez a barokk-szemlélet fedez fel jóformán a magyarság számára. íme a magyar történet egy ilyen korszakos felosztása: az első az aranykor, a szentkirályok és az alapítás II. százada; a második az érckor, a többi Árpádházbeli király uralkodása; a harmadik az Anjouk ideje „az ólomnak tiszteletes korszaka“; a negyedik a „dicsőséges ezüstkor“, a két Hunyadinak és Mátyásnak fényes korszaka, melynek kultuszát most ez a barokk-jezsuita szemlélet rögzíti be a magyar tudatba, hogy az onnan soha többé el ne tűnjön; végül az ötödik a vaskor, a háborús kor-

szak, amikor Magyarország a török támadások folytán Mars hadszínterévé vált. A panasztól és kétségbeeséstől megóvja a barokk-szemlélet Mária pártfogásának tudata, aminthogy Kolonics tanácsadójától, a nagy tudós Hevenesi Gábor jezsuitától kezdve nagy számmal írnak munkákat, melyekben Máriának Magyarországgal szemben tanúsított jótéteményeit sorolják fel. Szent István az ő országát Szűz Máriának örök jogon, hereditario jure adta át, mondják ez írók, kiknek gondolkodásában az akkori magyar jogi szemlélet is egész teljességében érvényesül, — s főurai előtt nyilvánosan Dominának, Nagyasszonyának nevezte, minek folytán Magyarország egész fennállása alatt Mária öröksége, hereditas Máriáé, peculium Mariae. S a Nagyasszony megvédi az ő örökségét, ez a titka Magyarország csodaszerű fennmaradásának, annyi belső baj, eretnek-támadás közt, a „barbár zsarnoki a török háromszázéves igája alatt. „A magyarság minden boldogsága Mária különös kegyelméből származik“, ily cím alatt adják ki 1738-ban a nagyszombati egyetembeli „heroes Mariani“, a Mária kongregáció tagjai Kéry Ferenc tanáruk vezetésével könyvecskéjüket, melyben a nemzet minden erényét Mária ajándékának tüntetik fel: a magyarok igaz vallásos érzése Máriától van! az ország fénye (splendor regni, jellegzetes barokk fogalom) és a magyarok szent élete Máriától van! a magyarok hadi virtusa Máriától van! Magyarországot régi határai közt Mária állítja vissza! a törököt a magyar határok közelségéből Mária fogja elűzni! így sorolják fel litániaszerűen a magyarság büszkeségeit és reménysegeit, melyekben kétség nem lehet, hisz mindez Máriától van! a nemzeti érzés itt valóban felemelkedik a hit és vallás erkölcsi magaslataira. Egy 1733-i könyvecske, melyet a kassai egyetem „Máriatisztelő poétái“, köztük egy Barkóczy gróf, egy Luzsénszky báró, egy csíkmegyei Thoroczky és több polgárfiú adtak ki, egyenesen megmondja, hogy a magyarságra minden jót Mária áraszt szét, s ezért aki Máriát nem szereti, jó magyar ember nem is lehet.

Történefművelés

A középkor magyarja történeti öntudat dolgában még kétségtelenül gyermekkorát élte, a krónikák kéziratjai csak néhány pap, szerzetes kezén fordultak meg, akik azok tartalmát alkalomadtán nagy uraknak, királyoknak magyarázták eh A XV. század történeti művei, Thuróczi krónikája, Bonfini műve már szélesebb körben váltak ismeretessé, de ez a kör sem terjedt túl a humanista műveltségűek vékony legfelső rétegén. A török korszak két századában a régi magyar történet ismeretét még mindig e humanista feldolgozások, s azoknak magyar átdolgozásai közvetítik, egységes kép az egész magyar történetről nem alakul ki, az egymással szemben álló protestánsok és katolikusok csak alkalmilag ragadnak ki jeleneteket és vonásokat a magyar történelemből, hogy azokkal

saját téziseiket támogassák. Az egész magyar történet századait átfogó, nemzeti szellemű történetfelfogást a barokk-kor kezd kialakítani, ez fedez fel a hazai történetben csodálatra méltó erényeket és ez lát benne először vezető ideákat, melyek a széteső századokat a nemzeti öncélúság jegyében összekapcsolják s feloldhatatlan egységgé kovácsolják, amely egység minden más nemzet történetétől szinte immanensen, Istentől adottan különbözik. A magyarság most ébred először saját-magának öntudatára, s ezt oly lelki örömmel, saját múltján való lelkesedéssel, Istennek mondott hálával teszi, hogy ma is csodálnunk kell azt a nemzeti erőt, az összetartozás hatalmas érzését, mely ezt a történeteszemléletet hirtelen létrehozta és minden későbbi nemzedékre áthagyományozta.

A nemzeti történet most válik először nagy példák, követésreméltó erények gyűjteményévé. A vallásos hit erejéből származó optimista szemlélet a történet mozgatójáról és egyúttal tárgyáról, a magyar népről is rajzol képeket, melyeken szintén a barokk-szemlélet vallásos és heroikus ideáljai láthatók. Az egyháziak bölcs tanáccsal, az ország bárói „hősi jobbal” környezik a királyt, családjaikban örökletes az erény, bölcsesség, hatalom, s a köznemesség tagjait is az erény kiváló mértéke emeli fel a főurak közé. A magyarok ingeniuma is ily barokk erények vegyülete, mert bár ők is a bűnbeesett Ádámnak leszármazol, mégis kitűnő testi és lelki tulajdonságokkal rendelkeznek: ilyenek a szabadságszeretet, mely megóvta őket, hogy akár a pápa, akár a császár hatalmának is alávetessenek — állapítja meg a magyar jezsuita író; ilyen erényük az uralkodóhoz való hűség, a mértékletesség, a fiatalság tiszta élete, amint ez a jezsuita kollégiumok és konviktusok nevelése alatt kifejlődött, ilyen a vendégszeretet, mely az országban a vendégfogadókat fölöslegessé teszi, a nagylelkűség, sőt a nemzet földje, melyet évszázadok óta birtokol, szintén kitűnő tulajdonokkal bír: gazdag, termékeny föld, gabonát termő, állatokban bővelkedő, bányaregiónak gazdag, melynek lakói éhséget nem szenvednek, s a magyar konyha minden más nép konyháját megelőzi ízletesség és gazdagság dolgában. Ilyen föld birtokában, Istentől ily erényekkel megáldottan a magyarság büszkén élheti ősi életét, anélkül, hogy más nemzetek jóakarata, azok újszerű találmányaira rászorulna. A magyar kétszáz esztendőn át próbált mindenképen hozzásimulni a nyugati szomszédokhoz, hogy tőlük támogatást nyerjen a töröktől reáknyszerített élethalálküzdelemben, e kétszáz esztendőnek sokszor megalázó könyörgése után most érzi először, hogy saját lábán is meg tud állni, hogy sajátmagán és földjén kívül senkire sem szorul. Ez új optimista öntudatot, melyből a nemzeti erőnek óriási segélyforrásai fakadhattak, a magyar jezsuiták történetfilozófiája dolgozta ki, s utóbb legpregnansabb, de egyszersmind legtúlzóbb kifejezést egy protestáns tudós tolla

adott neki: Bél Mátyás tanítványa, Tomka-Szászky János 1748-ban megjelent nagy világföldrajzában felújította egy XV. századi olasz neoplatonikusnak, Coelius Rhodiginusnak jól eltemetett mondását: Extra Hungáriam non est vita, et si est, non est ita. Ez a büszke öntudat akkor katolikust és protestánst egyaránt elfogott, jelöl a barokk kultúra nagy hódító erejének.

A nevelés; a jezsuita oktatás

Szülője és igazi hordozója a barokk műveltségnek az ellenreformáció katolicizmusa volt, mely már a XVII. században kezdett kiemelkedni a reformáció századabeli tehetetlenségéből és most hozzálátott, hogy a lényegében rejlő fegyelmező erővel átalakítsa nemcsak a magyar lelket, hanem a pusztán heverő néptelen magyar földet is. Ez az első szellemi mozgalom, mely az iskolából indul ki és szinte kizárólag az iskolától nyújtott eszközökkel változtatja meg a nemzet széles rétegeinek gondolkodását. A jezsuiták főmunkája nem a hittérítés, nem a prédikálás vagy a nép közti lelkipásztorkodás volt ez időben, szinte teljesen az iskolára, a nevelésre és a tudományok művelésére korlátozták magukat, s ezen leginkább szellemi eszközökkel sikerült nekik nem egyszer a nemesség ellenére az új szellemet átplántálni a lelkekbe. Emlékszünk, hogy már Zrínyi Miklósnak is feltűnt, hogy a nemesi ifjak tanulás és munka híján tétlenül élnek, nyulakra vadásznak otthon, atyjuk falusi birtokán, s ugyanezt a helyzetet panaszolják el a III. Károly korabeli első nagy országgyűlések: úgy az 1712—15, mint az 1722—23. diéta szónokai és grávémenjegyzékei keserűen emlegetik, hogy régi időben a nemes ifjak a főurak váraiban és a királyi udvarban nevelődtek, holott most senki sem törődik velük, az általános anyagi romlásban neveletlenül nőnek fel és elparlagiasodva lesüllyednek az alsóbb osztályokba. A rendi panasz jogos volt, de természetesen bekövetkezett jelenségre vonatkozott: a XVI. és XVII. század patriarchális életének, mikor a várúr székhelyén familiárisi kapcsolatban éltek és nevelkedtek a környék köznemesei, két okból is meg kellett immár szűnnie. Az egyik a XVII. század második felének katonai fejlődésében található meg: a nagy háborúk során a magánvárok elvesztették jelentőségüket, nemcsak a nagyvezír hadseregének nem tudtak ellenállani, melyek évről-évre felvonultak Magyarország ellen, hanem kisebb császári haderők ágyúival szemben is védtelenek voltak, aminthogy 1670-ben is, láttuk, aránylag kis erővel hódították meg a császári generálisok az egész országot. A hadi vár nem nyújtott többé védelmet sem az úrnak, sem servitorainak, a magyarság hadiszolgáltatának keretei is megváltoznak, a várhoz kötött védelem helyébe ez időben létesülnek a császári hadsereg magyar ezredei, amelyek a várakban koncentrált úri katonaságot egyszerre fölslegessé teszik. A másik okot a társadalmi differenciáló-

dásban kell keresnünk: a dominust és servitort összekötő patriarchális kapocs végre is meglazult, hiszen már az országgyűléseken is rég megkezdődött a főurak és köznemesség ellenes szembeállása, a Hármaskönyv tekintélyén felnövekvő köznemesség mindinkább függetlenségét korlátozónak kellett, hogy érezze a magánvárbán teljesített szolgálatot, nem volt többé hajlandó a tőle már nagy távolságba került, lassankint elzárkózó nagyúr udvarába menni — ez az értelme Zrínyi vádjának az otthon tétlenül ülő nemesekkel szemben. Az ilyen módon lesüllyedt köznemesi nevelés megváltoztatására az 1723. országgyűlés radikális javaslatot tesz: a vármegyék írják össze az ily elhagyatott ifjakat, akár árvák, akár vannak szüleik, jelentsék e jegyzéket a helytartótanácsnak, mely gondoskodjék az ilyenek iskoláztatásáról; e célból új iskolák, egyetemek is állítandók fel, s a szegény nemesek tanítására tett kegyes alapítványok átvizsgálandók és racionálisan, akár az alapítványok összevonásával is, felhasználandók. Mindebből az 1723: LXX. törvénycikkbe csak az került, hogy az alapítványokra a helytartótanács ügyeljen fel, s a meglévő főiskolákon az eddigi tárgyakon kívül külföldi egyetemek mintájára olyanokat is tanítsanak, melyek a köz- és katonai státus kiképzéséhez szükségesek. A rendek érezték a hiányokat és a török harcok okozta elmaradottságot a béke művészeiben, de a szükségletet rendi eszközökkel nem tudták fedezni, s az 1723-i kísérlet után feltűnő közömbösséget tanúsítottak az iskolaügy újjászervezése iránt, ami annál könnyebben érthető, mert hiszen a rendiség egész fennállása alatt sem vonta, s az általános szellemi irányok adottsága mellett nem is vonhatta be hatáskörébe a nevelés ügyét. Ennek az államhatalom körébe való beillesztése a racionalizmus ideája volt, s első megvalósítási kísérleteit is a királyság, III. Károly és kancelláriája részéről tapasztalták. III. Károly volt az, aki 1735. évi rendeletével az ausztriai és magyarországi jezsuita gimnáziumok tanmódszerét megjavítja, illetőleg ennek érdekében utasításokat ad ki, ami által a jezsuita tanrendszernek még Aquaviva jezsuita generálistól származó, először 1591-ben kiadott Ratio studiorumján az államhatalom eszközöl változtatásokat. S csakugyan, az ausztriai tartományi kormányok már ekkor többször sürgetik a nevelésügy rendeleti javítását, ezzel is bizonyítva, hogy ők már a felvilágosodás szellemében végezték hivatali teendőiket. Nem így a magyar helytartótanács, mely, mint láttuk, összetétele szerint inkább rendi, mint királyi hatóság volt, s mint ilyen sem most, sem Mária Terézia korában nem fogta fel az új idők ez új követelményeit. III. Károly többször utasításba adta neki, hogy az alsó és egyéb oktatás annyira szükséges rendezésére neki javaslatokat tegyen; a tanács sem az 1733-i, sem az 1734-i rendeletre, sem később nem válaszolt, s hasonlóképen az országgyűlések sem tettek

semmit ez immár legfontosabb nemzeti ügyben. Azaz a rendiség bármennyire konszolidálta is jogait e korban, elaggott, érzelmeszedett szervezete képtelen volt többé új feladatok vállalására, s így történt, hogy az iskolaügy rendezésére nem a rendek, hanem a király terjesztette ki hatalmi körét, s Mária Terézia az új szervezés munkáját országgyűlés nélkül végezte el.

Az a körülmény, hogy III. Károlynak még nem sikerült a nevelést államüggyé tenni, mutatja, hogy a felvilágosodott királyság is gyöngye volt még ekkor e hatalmas komplexum rendezésére. Felvilágosodás és rendiség gyengesége mellett, amikor a XVII. században nem egyszer szépen nekilendülő protestáns iskolaügy is erőszakosan visszafejlesztett, a nemzeti oktatás valóban azon alacsony állapotban maradt volna, melyben Zrínyi találta, ha segítségére nem jön a Jézustársaság univerzális szervezete, s ha a magyar jezsuiták ki nem építik, példátlan gyorsasággal, iskoláik és nevelőintézeteik egész sorát, mely azután 1773-ig, a rend feloszlataáig hitelvetek, vallásos életet, világi kultúrát és nemzeti műveltséget adott a magyarság nagy részének. A közép- és felsőoktatás e korban szinte egészében az ő kezükben van, a ferenceseknek Aradon és Miskolcon, a pálosrendnek Pápán van gimnáziumuk, a kegyesrendiek pedig, akiket lengyel, szepességi elzálogosított földről először a Pálffyak telepítettek át Privigyére, s akiket az 1715-i országgyűlés befogadottnak nyilvánított, 18 tanintézetükben alapítójuk, Kalazanci szent József szellemében elsősorban az elemi népoktatással foglalkoztak, s bár gimnáziumaik is lassankint kiépültek, ezek az alsóbb, grammatikai fokon ekkor még alig jutottak túl. A magyarság három nemzedékének nevelői tehát túlnyomóan a jezsuiták voltak, kiknek hatása alól az akkor már erősen kisebbségbe szorult protestánsok iskolái sem tudták magukat kivonni.

A jezsuitáknak 1688-ban már 16 gimnáziumuk volt az országban, ezen korai intézményeik főként a nagy főpapok, Pázmány, Lósy, Lippai, Szelepcsényi, Széchenyi György érsekek és több püspök áldozatkészségéből épültek fel. Az új században egyháziak és világiak ma elképzelhetetlen, fejedelmi adományokkal gondoskodtak terjedésükről, 1716-ban 28, 1766-ban 36, 1773-ban 41 gimnáziumuk, s összesen hét konviktusuk van, az ő gondjaikra van bízva Pázmány alapításából a nagyszombati egyetem bölcsészeti és teológiai kara, felügyeletük alatt áll ugyanígy a Lósy és Lippai érsekektől alapított jogi kar, melyen ők maguk rendi szabályaik értelmében nem taníthatnak, s így világiakat és világi papokat alkalmaznak, továbbá a Kisdi Benedek egri püspöktől 1657-ben a Jézustársaság szabályai szerint szervezett kassai akadémia, s hasonlóképen a Báthory Istvánnak újrászületett kolozsvári főiskolája. Iskoláik látogatottságáról fogalmat nyújt az, hogy a nagyszombati

egyetem gimnáziumi tagozatán 1725-ben 641, 1716-ban 721 hallgatójuk van, s a bölcsészeti hallgatók száma is évenként 3—400 közt mozog; a piaristáknak egyedül a nyitrai gimnáziumukban ezren felül, Pesten 600-on felül van diákjuk; a jezsuiták a középiskolán kívül a világi papságot is szinte egyedül nevelik: az ily célt szolgáló szemináriumok a tridenti zsinat végzései értelmében egymásután alakulnak s nagy ritkaság, hogy ne ők tanítanak bennök a felnövekvő papi generációt, amint a főpapi rendnek legtöbb és legtehetségesebb tagja is az őtőlük vezetett római Germanico-Hungaricumból kerül ki. Kivétel, ha valamely főpap nem őket alkalmazza, így gróf Volkra veszprémi püspök, aki a veszprémi szemináriumot piaristákra bízta, vagy báró Barkóczy érsek, aki egri püspök korában 1754-ben elveszi tőlük a papnöveldét. Teljes statisztikáink nincsenek e korból, de ilyenek nélkül is tudjuk, hogy a főnemesség és a katolikus nemesség is náluk tanult, de sok volt a nem-nemes, elsősorban városi hallgató is, a németnyelvű városi polgárság megmagyarosodásán most ők dolgoztak, s folytatták tovább e munkát, melyet az ellenreformáció még I. Lipót korában megkezdett. Általában a felvidéki nemesi és polgári osztály magyarosodásán nemcsak a nemzeti érzés, hanem a nyelv terjesztésével is munkálkodtak, kassai kollégiumukban nagy eredményként könyvelték el 1748-ban, hogy tanulói „oly serényen tanultak magyarul, hogy sokan, kik az év elején egy szócskát sem tudtak, az év végével szülőiknek örömet okoztak előhaladásukkal“. A gyermeki lélekre tett hatásuk könnyen érthető, ha figyelembe vesszük nagy tapasztalataikat, melyeket a rend folyton-folyvást szerzett Európában csakúgy, mint más, vad kontinenseken a lélekgondozás és gyermekpszichológia terén és hogy a gimnáziumok mellett nemes ifjakkal szánt konviktusokat is tartottak fenn, melyekben az ifjakat éveken át ingyen vagy csekély költség fejében tartva, lelki fejlődésükre döntő hatást gyakorolhattak. A jezsuita nevelés szolgálatába állott áldozatkészségnek egész csodálatos példáira akadunk: a budai konviktust, mit Mária Terézia később 24.000 forint évi jövedelemmel gyarapítóit, Széchenyi érsek 30.000 forinttal alapította meg, Pázmány Péter nagyszombati konviktusát Szelepcsényi 50.000, Széchenyi György 30.000 forinttal gazdagítá, a kassai nemesi konviktusra alapításakor és utóbb Balassa Zsuzsánna 52.000 forintot, 1709-ben az egyik Ketzler 50.000 forintot érő birtokot adott, s az egyetemet 1735-től 1760-ig magánosok újabb 90.000 forinttal gazdagították. Ez volt az egyetlen boldog kor nálunk, mikor a felső- és középkutatás saját önzetlen munkásainak véleménye szerint sem szenvedett szükségét.

A jezsuita oktatás, a több mint százestendő Ratio studiorum utasításai szerint végezve munkáját, bizonyára nem adta át a gyermekeknek mindazon ismeretanyagot, melyre a

kornak szüksége lett volna. Már akkor is több-kevesebb joggal kifogásolják benne hol a történeti oktatásnak, hol a természettudományoknak hiányos voltát, a terjedő felvilágosodás pedig az anyanyelv nevében döngeti a jezsuita iskolák kapuit, melyek mögött a latin nyelvtudás érdekében nem egyszer tilos az anyanyelv használata, holott a racionalizmus már felismerte, hogy igazi műveltség csak az anyanyelven fejleszthető ki. Kétségtelen, hogy a jezsuita oktatás nagy hatása sem a tananyagból, sem a tannyelvből nem magyarázható, sőt e kettő a XVIII-század új irányú fejlődésében már csak hátráltathatta a rend nevelő hatását. Annál inkább csodálatraméltó a szellem, mely ily súlyokkal megterhelve is egy nemzet egész gondolkodásába képes volt gyökereit lebecsátani. Itt elsősorban a rend fegyelmező ereje, rendszeretete, pontos napi munkabeosztása, s ennek a tanulók részéről való feltétlen elismertetése jön számba, mely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország tágas térségein, melyeknek lakói korábban magukra hagyatva, távolabbi vidékekről mitsem tudva, keresték önfenntartásukat, most az egész országot átfogó közszellem fejlődjek ki. A rend ellenségei számtalanszor szemére hányták neki, hogy iskoláiban lélektelen disciplinával kiölte a gyermekből az önállóságot, — a legutóbb elmúlt század sémáitól felszabadult történeti szemlélet ma már általában pesszimista abban, hogy a történet folyamán bármikor is tanúsítottak volna az emberi tömegek valami nagy önállóságot; annyi azonban bizonyos, hogy a jezsuita iskolák közszellemet öntve tanítványaikba, nem cselekedtek másként, mint később a liberális nacionalizmus hírlapjai, parlamenti szónoklatai és iskolái, majd pedig az internacionális irányok legkülönbözőbb gazdasági és politikai szervezetei, melyek a barokkéitől annyira elütő erkölcsiségű eszközökkel szervezték meg táborukat. Nálunk magyaroknál ez volt az első közszellem, mely bár a rendiséggel szoros kapcsolatban, mégis rendi különbségek nélkül terjedt el a nemzet műveltebb, felemelkedésre képes osztályaiban, s a jezsuiták fegyelmező ereje így a magyar állameszmének és történeti-nemzeti érzésnek a felekezeti korlátokon túl is nagy elterjesztőjévé lett.

A jezsuita iskoladráma

E tekintetben a jezsuita iskolának a tananyag átadásán kívül sokkal hatásosabb eszközök is álltak rendelkezésére. A barokk valláserkölcsei ideál legnagyobb terjesztője a jezsuita iskoladráma volt, mely a diákokon kívül a szülőkre, vendégeknek, gyakran az egész vidék lakosságára gyakorolt hatást. A XVII. és XVIII. században egész a rend feloszlásáig több ezer előadást tartottak hazánkban a jezsuita iskolák és 1740—1772 között csak tizenkét gimnáziumban 621 különböző színdarabot adtak elő; oly nagy termelés ez, mely a lakosság akkori számát tekintve, jóval felülmúlja a legutóbbi 30 év egész

magyar világi színdarabtermelését. Vegyük ehhez a tömeghatásra számító külsőségeket: a darabot lehetőleg a szabadban adták elő, a rendház előtt állítottak fel teljes barokk díszben pompázó színpadot, melyhez kulisszákat, díszkapukat, belső templomképeket, a római barokkra emlékeztető méltóságos épületeket lendületes kézzel jezsuita festő- és rajzolóművészek terveztek meg. Másutt a városház, vagy valamely főúri palota dísztermét használták fel e célra, s a vidékről gyakran ezrivel betódult közönség így jutott hozzá, hogy a saját földszintes, szalmafüdeles, vagy faházain túl az európai építőművészet nagyságát is megcsodálja. Nem kevésbé lehetett nevelő hatása a színdarabok integráns részeit tevő zenének, táncnak, balettnak, továbbá a fellépő exotikus és szimbolikus személyeknek: mandarinok, afrikai négerek, indus királyok, gigászok, lemurok, pigmeusok, római polgárok, szellemek, fúriák, különböző nemzetiségű katonák, énekesek, zenészek mind az ő saját jelmezeikben léptek fel, s a nagy világ annyiféle teremtményeinek különbözősége ekkor került a magyarság észlelésének és gondolkodásának tárgyai közé. E tekintetben a jezsuita dráma nevelő és a világba bekapcsoló hatásához a rádióé hasonlítható, mely az alföldi tanyalakóhoz ugyanily váratlansággal közvetíti a legkülönbözőbb hallási benyomásokat, azzal a különbséggel, hogy a jezsuita dráma vizuális szenzációkat is nyújtott, melyeknek intenzitását az előadásoknak hat-hét órára is terjedő hosszú tartama adta meg.

Maguk a darabok pedig a barokk szellem adekvát termékei voltak és ha meggondoljuk, hogy ezt a szellemet színelőadások százai szórták szét az ország legkülönbözőbb vidékein a közönség tömegeibe, akkor nem kell csodálkoznunk a barokk életformák általános elterjedésén. A jezsuita dráma akár a japán és hindu királyfi megtérését, akár a római lovag és katoná erkölcsi konfliktusait, akár pedig a keresztényüldözések korának mártírhalálát és megdicsőülését adta elő, mindenképpen heroikus ideál szolgálatában állott, az erény és erkölcs követésére buzdított és az önfegyelmezés segítségével munkás, hasznos életformát akart kifejleszteni. Az általános jezsuita rendi utasítások mindenütt ezt a célt jelölték meg, nálunk azonban a héroszkultusból a magyar hérosznak hazai fogalma alakult ki. Bár a darabok nagy része külföldi eredetű volt, s a heroikus ideált legelőször ez idegen tárgyú előadások szeretették meg a magyar néppel, igazi nagy nemzeti hatása a magyar tárgyú daraboknak volt, melyek a hazai történet eseményeit és alakjait helyezték magasztos megvilágításba. A korábbi, török századokban is voltak történeti tárgyú énekek, melyek magyar nyelven nagy elterjedtségnek örvendtek; amint emlékszünk, Tinódi Sebestyén is visszanyúlt néha saját korából a régmúltba, hősies és hazafias tárgyakat keresvén, de mindennek nemzetnevelő hatását nem hasonlíthatjuk össze a

*A R e g n u m M a r i a m i m
a l l e g ó r i á j a*

A REGNUM MARIANUM ALLEGÓRIÁJA. Az „Omnis Felicitas Hungariae e Singulari Favore Mariae“ című, 1738-ból való nagyszombati jezsuita egyetemi kiadványból. A kép közepén a hármashalmon a kettős kereszt, fent a szentkorona, közben az égen Mária neve aureolában, jobbról-baltól nyesett bokrok és más jellegzetes barokk díszítmények.

jezsuita drámakéval. Feldolgozásra talált itt mindazon momentumokra történetünknek, mely heroikus életideál tükröztetésére alkalmas, a hún történet csakúgy, mint a keresztény hitre térés óta a török harcokig a magyar történet, krónikák, legendák és történetírók előadásai alapján. A hún korból Buda haláláról készült jezsuita dráma, azután igen sok a szent királyok történetéről, mely természetesen a Regnum Marianum szellemében talált feldolgozásra. Szent István, Szent Imre (a róla szóló dráma külföldi jezsuita színpadokon is szerepelt), Szent Gellért, I. András, I. Béla, a pogánylázadás leverése, Szent László igen gyakran, Imre és II. András viszálya, I. Károly a tárgyai e régibb történeti feldolgozásoknak, melyeknek külön csoportját képezik a jezsuita gimnáziumokat és Mária-kongregációkat annyira pártfogoló Esterházy-család legendás múltjával foglalkozó darabok, így a „Primus Estorás“, aki állítólag a család őse, Örs vezér fia volt, s akinek keresztény hitre térésével méltóan lehetett szimbolizálni az egész magyarság Istenhez térését; utóbb pedig Estorás György nikápolyi harci szereplésével a „fides in regem et patriam“, a királyhűség és hazaszeretet alapvető barokk erényeit lehetett felmagasztalni. A jezsuita felfogáshoz híven igen sok darab veszi tárgyát a „dicsőséges ezüstkorból“, a Hunyadiak korából, ahol nagy erények földöntúli jutalmát Kemény Simon történetében, nagy bűnök büntetését Cilleiében vitték példakép a közönség elé. Kedvelt témakör volt végül a török harcok korszaka is, ahonnan Kinizsi idealizált alakja, Zrínyi Miklós szigetvári önfeláldozása, igen gyakran Nádasdy Tamás hűsége szolgált tárgyul; ez utóbbinak budavári parancsnokságát, amikor is Budát Ibrahim nagyvezír ellen mindaddig védelmezte, míg saját katonái le nem fegyverezték és ki nem szolgáltatták a töröknek, a vallásos, nemzett, pogány ellen küzdő, Istenfélő, királytisztelő hőrosznak követésreméltó példájaként állították a színpadra.

A jezsuiták a magyar történetet feldolgozva, kétségtelesenül válogattak annak egyes momentumai közt, s mindent nem tartottak benne alkalmasnak arra, hogy színpadjukon a nagyközönség elé vigyék. Kizárólag a morális jellegű és heroikus eseményeket választották ki, amelyek az ő barokk életideáljuknak megfeleltek, s érthető, hogy protestáns egyéniségek és a katolikus Habsburg-házzal küzdő erdélyi fejedelmek nem találtak bebocsátást drámáikba, melyek együttvéve a magyar történetnek barokk keresztény szellemű Pantheonját képezték. A történetnek moralizáló felfogását, mely a „historia magistra vitae“ mondásban hisz, ők vitték be először a magyar közönségbe, s az övék az első történeti felfogás, mely a műveltebb körökben elterjed s azokat a nemzeti múlt lelkes szemléletére megtanítja. A protestáns momentumok mellőzése annál kevésbbé okozott akkor bonyodalmat, mert

a jezsuiták lehetőleg tartózkodtak a polémiától és a nemzeti érzés kielégítésére elég tárgyat találtak a középkor katolikus világában és a török korszakban. Maga II. Rákóczi Ferenc is, aki pedig szigorú csehországi neveltetése óta a jezsuitákat nem igen szerette, fejedelemsége alatt egy ízben Kassán három óráig mulatott jezsuita darabot nézve, mely „a régi Mátyás király dicső cselekedeteit“ produkálta, — a nemzeti öntudatot és hazafias érzést a jezsuita barokk éppoly sikerrel terjesztette a középkor hangsúlyozásával és a protestáns erdélyi momentum kizárásával, mint viszont utóbb a liberális-nacionális irány a katolikus és középkori momentumoknak szinte ma is észlelhető mellőzésével.

Hasonló eredményeket értek el drámai hatással, jezsuita mintára a piaristák is, akik mindjárt beköltözésük után, 1670-ben adták elő első drámájukat, melyben a török ellen harcba szólították az országot. Pest városa 1717-ben hozta be őket falai közé, első pesti darabjuk 1719-ben egy indiai királyfi megtérését rajzolta, első magyarnyelvű darabjuk pedig 1726-ban az Erkölcnek dicsőségét példázta. A piaristák több magyarnyelvű darabot adtak elő, mint a jezsuiták, kik régi humanisztikus irányukhoz ragaszkodva, állítólag összes drámáik közt csak négyszázaléknyit írtak magyarul, a többit latinul, — azonban a nagyobb számú magyar darab csakhamar megtörte a barokk nevelés egyenes vonalát, a fegyelmező és tanító jezsuita-szellem helyett mind több genre-szerű, tréfás, gyakran alacsony elemet vett fel, s például a többnyire magyarnyelvű minorita-drámák a kézdivásárhely-kantai gimnáziumban, meg a csíksomlyói ferences drámák lemondva a jezsuita-dráma bonyolult barokk-allegóriáiról és heroikus tendenciáiról, egyszerűen magyarnyelvű misztériumokat nyújtottak. Volt a barokknak hatása a protestáns iskolai drámára is, mely a XVI. században a régi misztériumok, moralizáló dialogok alapján főként német hatásra fejlődött ki a Felvidék német városaiban, de Sárospatakon, Debrecenben, Marosvásárhelyt és a Dunántúl is, az iskolai tananyagból magába vette a klasszikus, görög-római irodalmi és történeti elemeket, a Rákóczi-kor után a restauráció állami nyomására erősen visszafejlődött, s csak a XVIII. század utolsó három évtizedében lépett újra elő az állami tolerancia következtében. A XVIII. századi protestáns darabok körülbelül ugyanazon léggört tüntetik fel, mint a jezsuita-drámák: azon 53 színműből, melyről ekoról tudomásunk van, több vallásos tárgyú, 17 klasszikus-tudományos, 5 történeti tárgyú, még pedig szintén a klasszikus görög-római történetből, egyetlenegy a magyar történeti tárgyú, Mátyás korából, van azután még egy Attila korából. Annál szorosabb a kapcsolat a hazai történettel a katólikusoknál, s a pesti piaristák is a század első felében, Koháry István országbíró pártfogása alatt még teljesen heroikus-nemzeti szellem-

ben adták elő allegorikus darabjaikat; Dávid király Koháry hősi erényeit példázta, s külön darabok dolgozták fel, Lotharingiai Károly dicsőítésével, Buda és Pest török alóli felszabadítását.

Az iskolai drámán kívül még száz és száz más forrásból is táplálkozott ez az irány, melyet most már joggal nevezhetünk magyar nemzeti barokknak. A jezsuita iskolákban használatos tankönyvek katolikus erkölcsi szempontokból osztályozták a magyar királyokat, s azokat, kik az életszentség, a katolikus hithűség, a közjó előmozdítása, harci dicsőség szempontjából kitűntek, a jó királyok közé sorozva, oly értéksort állapítottak meg, mely középkori történetünkre nézve ma is érvényes nagyközönségünkben és alsóbbfokú oktatásunkban. Főként jezsuita írók nagy számmal dolgozták fel kisebb-nagyobb részletességgel királyaink történeteit, mindenkor a barokk-erények megléte vagy meg nem léte után kutatva. Egy pálos szerzetes, Orosz Pál, kiadja 1754-ben „Nagymagyarország“ királyainak és fejedelmeinek többnyire költött beszédeit, abból a hitből kiindulva; hogy „az ő nagylelkük ma is élnek közöttünk“, — közte van II. András, Nagv Lajos, a Hunyadiak, Kinizsi, Nádasdy, Zrínyi, Esterházy Miklós beszédei mellett Attilának nem kevesebb, mint tíz beszéde, jelölül annak, mily erővel ragadta meg a történeti öntudatára ébresztett magyarság a hún-magyar rokonságtól nyújtott lehetőséget arra, hogy történetét a világraszóló dicsőségű hun történettel meghosszabbítsa. Ugyanezen kapcsolatba tartoznak utóbb a Mária Teréziát dicsőítő történeti kísérletek, költemények, vizsgái vitakozások; Mária Terézia maga is egyik legkedvesebb alakjává lett a barokk történeti hőskultusznak; a már említett Padányi Biró Márton öt országgyűlési prédikációiban már az udvaronc barokk mesgyéin járva II. Máriának nevezi, aki a Boldogasszony, a magyarok I. Máriája, példájára védi és pártfogolja országát és magyarjait. A nagy királynő alakja még életében válik a heroikus erények összegezésévé: „igazság jár előtte és a békességnek szép tiszta útjára helyezteti az ő lépéseit“, s mellette „az irgalmasság jobb részről mégyen olajfaággal, bal részről az igazmondóság fejr liliommal, elől az igazság mérő serpenyővel, utói a békesség jóillatú szép virágokkal és termő gazdag búzakalászokkal teljes rakott kosárral“, — a szónoklat stílusa a barokk metszetek túlterheltségét utánozza, s a kereded, gyakran üres frázisok kedvelése, mely a későbbi korok magyar közéletét nem ritkán jellemzi, aligha egyéb, mint a barokk-szellem leromlott, elcsenevészedett, lélektelen maradványa.

A haza ismerete, Bél Mátyás és a jezsuiták

Az új szellem új, ismeretlen múltat adott a nemzetnek, de jelenében is megajándékozta őt saját földjének ismeretével, szeretetével, sőt végső fokon arról is gondoskodott, hogy ez a

föld, kétszázéves pusztulás után, újra megteljük európai mintára épült városokkal, templomokkal, palotákkal és kastélyokkal. Amilyen heves nemzeti érzés vezette a barokk embereit a múlt példa előállításában, ugyanolyan érzéssel tárták fel a magyarság szemei előtt saját hazájának jelen képét is. A magyar államterület most válik élesszemű, gondos, kutató leírás tárgyává, míg korábban a hazai földiratok, ami kevés létrejött, inkább csak régiségtudományi érdeklődésnek és exotikus kíváncsiságnak köszönhették születésüket, amint-hogy a XVI. században az Oláh, Verancsics és Lazius-féle földrajzi érdeklődés egyenes folytatása a külföld humanisztikus érdeklődésének. Igaz, a magyar föld felfedezésében a jezsuiták megosztottak az új protestáns iránnyal, mely a század elején a jénai, s főként a pietista hallei egyetemről indult ki, s amely államismereti iskola néven mindenütt gyakorlati feladatokra, az állam látható formái, részei leírására indította a történet- és azzal még szoros kapcsolatban levő földrajztudományt. A pietizmusról nehéz megmondani, vajjon a barokk, avagy a felvilágosodott szellemmel volt-e erősebb kapcsolatban, s mindenesetre azon irányok közé tartozott, melyek a korábbi lutheránus ortodoxia merevségéből kivetközve, más szellemű környezetben is hasznosat tudtak alkotni. Alább is látni fogjuk, minő hatást gyakorolt XVI-II. századi magyarságunkra a pietizmusnak maroknyi hazai hada; itt csak azt említjük meg, hogy a hallei egyetem hatása alatt ült neki a pozsonyi rektor, Bél Mátyás az „új Magyarország“ vármegyei és városai részletes, történeti, földrajzi, gazdasági, társadalmi leírásának, mely bár négy hatalmas kötetet kivéve csak kéziratban maradt, ma is még példanélküli, legnagyobb alkotása a föld- és nemzetleíró tudománynak. Ő és iskolája a jezsuita iskolától függetlenül kutatták fel hazájuk földrajzi nevezetességeit, ugyanazzal a lelkesedéssel, ugyanazon erényes életideálra függesztett szemmel, mint a jezsuita tudósok. Valóban Bél Mátyás nagy műve hatalmas méreteivel, anyagának masszájával, elrendezésének túlhalmozott, a rendezési elveket elrejtő voltával barokk-könyvtárterem benyomását kelti fel, amint az első kötethez adott pompás metszet is szerzőjét barokk-oszlopos, nehézfüggönyös könyvtár előtt, barokk-hajlású asztalon írva, szinte fejedelmi díszű ruhában ábrázolja. Az ő alakja és egész államismereti iskolája minden felvilágosodása mellett hozzásimul a hazai barokk-kultúrához, s annak a jezsuitizmus mellett egyik legértékesebb jelenségét alkotja. Tudjuk azonban, hogy a jezsuita tudomány, bár nagy művelői, Hevenesi Gáborral élükön, óriási anyaggyűjtésükkel a meginduló modern történettudomány terén nagy érdemeket szereztek, mégsem hozott létre a Bél geográfiájához fogható alkotást, de középszerűbb termékeivel annál nagyobb hatást gyakorolt a magyar közönségre.

Íme az ország akkori képének, Erdélytől eltekintve, a jezsuita Thuróczi Lászlótól származó 1729. évbeli leírása, mely a római császárok pénzein látható fejekhez hasonlítja az országnak térképen látható körvonalait: „a nyakat Temesvár és Szörény tartománya képezik, a méltóságteljes homlokot Pozsony, Nyitra, Trencsén, Arva, Turóc megyék, Liptóval és Szepes egy részével együtt, melyek más része és Sáros a szemöldököt adják. Az orr Abaúj vármegyénél kezdődik, Zemplénben és Beregben folytatódik, a sasorr hajlását kölcsönzi neki Ung és élesen fejezi be Máramaros; Szatmár és Bihar vármegye más szomszédos földekkel együtt a felső- és alsóajkat és az állat fejezik ki, a fejtetőt némi hajfürtökkel együtt Moson, Sopron és Vas vármegyék, a fej hátulját pedig Szlavónia vidékei, míg az ország középső részei a szemeket, az arcot és a hozzátartozó részeket teszik. Császári borostyánként a Duna veszi körül a fejet, Pozsonytól a Drávaig, közben szigetei ékszerekként díszítik, míg Eszéknel a Drávával egyesülve, teljessé teszi a hatalmas fejnek képmását“. Az egész leírás nemcsak a tipikus barokk allegóriáért nevezetes, hanem azért is, és még inkább azért, mert mögötte megjelenik a magyar szerzőnek éles, az egész országot átfogó pillantása, talán a legelső egyike, mely a térkép vonalaiba elmerülve, szeretettel simogatja végig ezt az „új“, ezt a „nagy“ Magyarországot. Mennyi magyar szem követte azóta ezt a pillantást egész a mi korunkig, amikor megkövült tekintettel hasztalan keressük szétszabdalt térképünkön akár az Erdélyvel egyesült tojásdadalakzatot, akár Thuróczi atyának méltóságteljes római fejét! Nemzeti kultuszunknak legkülönbözőbb formái vezethetők vissza ilyképen a barokk-korszakra.

Pedig úgy a jezsuita, mint a protestáns földleírók világlátott emberek voltak és ha nem volt volna bennük oly hatalmas nemzeti érzés, bizony nem sokat dicsérhettek volna ezen a hazán, mely akkor még sokkal inkább „csúnyácska“ volt, mint száz évvel később Széchenyi korában. A Felvidék és a Dunántúl nyílt helyei, várai és kastélyai romokban hevertek, s ami vár még fennállott az ország belsejében, azt Lipótot követve, III. Károly romboltatta le. Maga a városkép a felvidéki, többnyire német városokban nem igen romlott, de nem is javult a XVII. század folyamán, a ma is feltűnő nagy épületek ott még a XV. és XVI. századból valók, s hozzájuk csatlakozik a barokknak nem nagymérvű építkezése. Erdély városai II. Rákóczi György óta igen sokat szenvedtek, úgyhogy itt a XVIII. századra már nagyobb munka várt. De a legszomorúbb pusztaság képét az Alföld s vele a Dunántúl keleti részei nyújtották, hol a török hódítás emlékeként néhány mecseten és fürdön kívül alig maradt meg valami, a falvak és városok faházait és földviskóit a visszafoglalás ostromai és tűzvészei tették tönkre. E pusztulást látva, valóban a barokk-

korszak optimista önbizalmára volt szüksége Thuróczinak, hogy kimondja: „Magyarországnak a jó Isten mindent megadott, ami csak jó és boldog élethez kívántatik, s nincs oka sem az olasz Campagnát, sem más, akármily boldog országokat irigyelni, mert Magyarország a nemzetek táplálója és mondhatnám, a világnak compendiuma, szerencsés kivonata“. A barokk-író ugyanazzal az optimista lelkesedéssel nézte ezt a kipusztult, lerongyolt országot, amint Petőfi is százötven évnek szinte megszakítatlan építőmunkája után, Isten kalapján a bokrétának látta; az ő kifejezése, hogy hazánk „egy kis világ maga“, a világ compendiuma kifejezésnek egyenes lezármazója.

Az optimizmus nem volt alaptalan, mert a XVIII. század barokkmozgalma az országnak igazán betűszerinti értelemben vett felépítőjévé vált. A középkori gótika és renaissance gyéren fennmaradt emlékei mellett középületeink, templomaink, sőt polgári házaink ennek a kornak emlékei, és ha ma hazánkban művészi értékű épületeket keresünk, szinte kizárólag a barokk termékeire kell rámutatnunk. De a barokk nemcsak az újjáépítés nagy művét végezte el, hanem építkezési és díszítési szellemével a magyar lelket is meghódította, s értékes épületeink, melyeket nem szégyenlünk és nem szeretnénk lebontani, nagy tömegükben ma is vele vannak valami vonatkozásban, a hazai barokknak továbbfejlődései.

Hazai barokksművészet

Itt ki kell emelnünk, hogy a barokk-művészetnek közép-európai központjai közül Bécs volt legközelebb hozzánk, s a császári fővárosnak jellegzetes hatalmas építkezései kétségtelenül nemcsak buzdító hatással voltak az országra, hanem mintát, tervet, építőmestert, iparosokat is szolgáltatottak. Eddigi előadásunkban megszoktuk, hogy a magyar fejlődés mindenkor kapcsolatban volt az európaival és hogy a magyar szellem, mióta belépett a keresztény népek közösségébe, nyugati anyagokon fejlesztette ki a maga speciális jellegét. Itt sem történt egyéb, s még csak azt sem mondhatjuk, hogy válogatás nélkül, szolgálilag átvette a Bécsben és Ausztriában látottakat. A magyar műveltség itt sem kötötte le magát egyik szomszédjánál sem, hanem az osztrákon kívül egyenesen a barokkot szülő olasz művészethez is fordult, sőt nem egy helyütt francia vonásokat is beillesztett a képbe, melyet a XVIII. századi Magyarországon kialakított. Az új nyugati stílus, még ha Bécsen át érkezett is hozzánk, nem mindig jött osztrák vagy délnémet közvetítéssel, legtöbbször ott dolgozó olaszok, néha németalföldi mesterek hozták el hozzánk. Az ország legelső barokk emlékében, a római jezsuiták Gesú-templomát és a délnémet jezsuita stílust követő nagyszombati egyetemi templomban, Esterházy Miklós nádornak 1637-ben elkészült alkotásában olasz művésznek, Pietro Spazzonak is van szerepe, homlokzatát

olasz művészekről készített nyugodt, harmonikus stukkó díszíti. Az Ausztriában is működő olasz Carlonék egyike építi az összeesküvő Nádasdy Ferencnek a lorettomi szervita-templomot, egy másik Carlone szintén az osztrák barokktól elütő, olaszosan klasszicizáló módon építi át Pálffy Pál nádor felügyelete alatt a pozsonyi királyi várat. A XVII. századi magyar barokk-építést általában jellemzi egyrészt az olasz hatás alatti klasszicizálás, másrészt a Felvidéken az ottani renaissance további fennmaradása, illetőleg ennek pl. Eperjes oromzatos házain látható nagy hatása. A kismartoni Esterházy-kastély, melyet Pál nádor, az első herceg építtetett át 1672-ig, olasz építészeitől hasonlóképen olasz, toszkánai és Palladio-szerű későrenaissance jelleget nyert akkor, mikor a szomszédos Ausztriában már az osztrák barokk volt teljes kifejlésben.

A XVIII. század hazai barokk művészete részben legalább szintén külön, magyar fejlődés eredménye és az osztrák művészet lerakatának éppen nem nevezhető. A bécsi udvar ezen a téren nem ragaszkodott a vezetéshez, s amikor I. Lipót Burg-építkezésétől kezdve III. Károly udvari könyvtárán át Mária Terézia Schönbrunnjáig annyi nagy alkotással ajándékozta meg Bécsset és Ausztriát, addig Magyarországon királyi építkezésszámba mindösszesen III. Károly pesti invalidusháza és a budai várpalotának Mária Terézia parancsára végzett restaurálása vehető. A század elején nagy földbirtokossá váló osztrák arisztokraták sem igen tartózkodtak Magyarországon, s ritka közöttük Savoyai Eugén, aki mégis épített magának Ráckeven állandó tartózkodásra alkalmas kastélyt. A magyar barokk építetői tehát magyar főpapok s főurak, magyar egyházi rendek voltak, akik, ha idegen építészeket alkalmaztak is, templomaik és palotáik mégis csak a barokknak hazai, a magyar tájba belesimuló változatait mutatják. Az egyháziak közül Esterházy Imre és Barkóczy Ferenc primás-érsekek, ez utóbbi már egri püspök korában is, továbbá a jezsuita és a XVIII. században a pálosrend a nagy építető, a világiak közt még mindig az Esterházy-család foglalja el az első helyet. Mivel Magyarországon nem volt királyi udvartartás, a barokk-művészet pedig, udvari kultúra jelensége is lévén, elsősorban egyházi és világi fejedelmek udvarában virult, itt is az történt, ami a reformáció korában a cujus régió, ejus religio-elvvel: a nagy földesurak, egyházi és világi nagybirtokosok vették át és gyakorolták azon funkciókat, amelyeket Németországban a területiális fejedelmek. Egy-egy magyar püspök vagy világi úr udvara így lett központjává a barokk-építésnek, ahol olasz és osztrák építészek mutatták be terveiket, díszítőművészek, festők és szobrászok munkálkodtak évi zsoldban. Igaz, hogy még a templom belsejét és díszítését végző mesteremberek között is alig találunk magyar nevéket, azonban mind több köztük a német anyanyelvű hazai városi lakos, akik azután magyar

építtető szolgálatában csakhamar megmagyarosodván, a műveltebb városi iparososztály őseivé lettek.

A városok felépítése. Buda és Pest

Az új szellem működését leginkább a töröktől visszafoglalt területeken láthatjuk, ahol tényleg a semmiből alkothatott, a meglévőnek minden korlátjától mentesen. A felépítés gyorsabb vagy vontatottabb üteme attól függött, van-e az illető városban püspök vagy világi nagyúr, aki gondolatokat, terveket és nem utolsó sorban pénzt áldoz városa kiépítésére. Ahol ilyen nem volt, s a város magára hagyatva tapogatózott, ott a felemelkedés lassú léptekben, hosszú stagnálási periódusok közben történt, mint ezt a két egymás mellé épített város, Buda és Pest példája mutatja. A század elején mindkettő kis város, amilyen akkor a német területen bárhol is található, Buda emellett még teli van romokkal, s épülő új házai mellett összedült falak és tornyok és bástyák romjai meredeznek az égnek. A vár tornyainak csak földszintje és legfeljebb első emelete áll, a kétemeletes északi szárnyat Regal báró tábornok 1715-ben helyrehozatja, s ez első periódusban ez is, s a vár mellett levő épületek nagy része is kaszárnyául szolgál a császári katonaság számára; a Csonkatorony romjai mellé III. Károly arzenálfélét építtet, a mai miniszterelnökségi Sándor-palota helyén kaszárnya, a Szent György-téren a tüzérségi kaszárnya emelkedik fel. A lakosság szinte tisztán németekből -és rácokból áll, a korábban a Vízivárost lakó zsidók Óbudára költözködnek, s helyüket horvátok foglalják el, a városrészt is Kroatenstadtnak nevezik el. Buda utcái és környéke ekkor kapják német nevüket, a régi Olasz-utcából Herrengasse lesz, a Mindszent-utcából Paradeplatz, a mai Dísz tér. A környéken a déli erdőövet Kammerwaldnak hívják, a Gellértheget a török Blockhaus romjairól Blocksbergnek, a legközelebb fekvő déli falvat Promunturium Eugenii-nek, egyszerűen Promontornak, a régi magyar Nyékhegyből Svábhegy lesz, a Pálhegyből Lindenberg, Hárshegy, s a Nyék tetején levő Szent János-szoborról kapja nevét a Johannisberg. A német lakosság egyedüli konkurense a rácság, mely a török korából maradt itt, s most eleinte a Gellérthegy barlangjaiban húzódik meg, hogy a lassú felépülés során ismét elfoglalja a Gellérthegy és Svábhegy közt régi településhelyét. Az új házak teljesen leegyszerűsített, szegényes kinézésű barokk-épületek, melyek közé lassankint épülnek itt-ott főurak és főpapok palotái, megszálló házai azon esetre, ha részt kell venniük a hétszemélyes tábla, majd a helytartótanács ülésein. Ezek a nagyúri házak is alkalmazkodnak a polgári házak szerénységéhez, nem követik a bécsi és prágai arisztokrácia palotaépítési modorát, egyemeletesek maradnak, s a polgári házakkal békés együttlétben adják meg Budának kisdimenziójú, szerény barokk karakterét. Az első nagy barokk építkezést Budán Mária Terézia rendelte el, megbízva a magyar

kamara építését, Franz Anton Hillebrandtot, aki Nyugat-Magyarországon ekkor már a barokk paloták és kastélyok egész sorát építette, hogy a királyi várpalotát új, modern tervek szerint kiépítse. Budán ekkor emelkedett Mátyás király óta először hatalmas épülettest, széles homlokzat, melyet kétoldalt rizalitok tagoltak, franciás pavillontetőkkel fedve, a homlokzatot óriás pilaszterek élénkítették. A budai kispolgár kisszerű életviszonyai azonban nem változtak, melyekhez különben teljesen hasonlóak voltak a pestieké, akik 1724-ben hírére hallván a királyi kúria Pestre helyezésének, mindent megtesznek, kérvényeznek és feliratoznak, hogy ez meg ne történjék, s később is a legrosszabb viszonyban élnek a hétszemélyes táblával, melytől kiváltságaikat féltették. A két város teljes függetlenségben él egymás mellett, télen elzárkózva, a Duna két partját 1736-tól is csak repülőhíd köti össze, míg 1769-ben el nem készült az állandó hajóhíd, melyet azonban jégzajlásnál szétszedtek. A folyvást visszatérő pestisjárványok idején a két város kontumáciával, vesztegzárral védekezett egymás ellen, s pl. 1738-ban a budai vár orvosa, aki Pesten tanulmányozta a pestist, visszatérőben kénytelen volt hat hétig a margitszigeti vesztegzárban maradni. A folytonos áradások is mindegyre visszavetették a két város fejlődését, 1741-ben a pesti ferencesek főoltára is víz alá került, 1775-ben a befagyott Duna éjjel áradván, 611 házat elpusztított. A pesti belváros így csak lassan terjeszkedett, 1767-ben alakul meg a Terézváros a királynőről elnevezve, s 1780-ban fiáról a Józsefváros, s a pesti tanács, melyben a néha már hangosan megszólaló magyar kisebbséget a német többség még majorizálja, 1769-ben elrendeli, hogy a külvárosokban a népesség folyton szaporodván, mindegyik külön bírót és esküdteket válasszon magának. Pest fekvésének kereskedelmi előnyei már ekkor biztosították neki Budával szemben a felsőbbiséget, bár monumentális épület ekkor benne is csak egy volt: a III. Károlytól, Savoyai Eugén különös gondjai mellett Martinelli által épített invalidusház, melynek homlokzata bármely nyugati székvárosban is méltó helyet talált volna; a szanaszét kóborló rokkantak elhelyezése az 1720-as években az egész monarchiában a társadalmi rend nagy létkérdése volt, s Eugén Széchenyi György érsek 157.000 forint értékű alapítványának felhasználásával a monarchia minden rokkantját itt akarta összpontosítani. Az épület 1741-ig készült, befejezést nem nyert, Károly alatt 2000 rokkant lakott benne, az alap kezelősége Pest tanácsával szemben is hatalmaskodott, a jász-kún terület felett földesúri jogokat gyakorolt, s így közmegelegedés kísérte a rokkant-háznak Mária Terézia alatt kaszárnyává átalakítását.

Magasabb építészeti, s vele együtt lelki felemelkedését mindkét város az Egyháznak, s elsősorban a szerzetesrendeknek köszöni a kicsinyes újrakezdés e korszakában. A jövő

városkép kontúrjait az egymást érő templomépítkezések jelzik, így Budán egymásután törnek ég felé, délről északra vonulva, a szerb templomnak 1775-ben elkészült toronysisakja, a ferenciek tabáni temploma, mely mecset helyén épült 1728—1739 között, a szintén mecsetre épült kapucinus rendháztemplom a Vízivárosban, mely először 1716-ban, átalakulva 1778-ban készült el; a jezsuitáktól épített vízivárosi Szent Anna-templom, mely 1740—62 közt épült olaszos barokk-tervek felhasználásával, továbbá a vízivárosi ferencieknek török mecset felhasználásával épült zárdatemploma 1742-ből, a budaújlaki plébániatemplom 1756-ból, a Zichy grófi család támogatásával épült kiscelli trinitárius-templom; a várban a palota belsejében a Zsigmond-kápolna 1769-ben fejeződik be, a régi főtemplom, Nagyboldogasszony-temploma, a jezsuiták gondozásában az 1723-i tűzvész után átalakul, belső kiképzésén pedig a rend egész feloszlatásáig folyton dolgozik. Mindezen templomok csakhamar megteltek a barokk festészet, szobrászat, fafaragás termékeivel, melyek lassankint itt született mesterek kezétől

származnak, s abban mindnyájan megegyeznek, hogy a szomszédos, osztrák-német területek művészetétől eltérően a szélsőséges festőiségtől s a könnyed, világias rokokószelemtől ösztönösen tartózkodnak. Ennek a magyar földön önmagát mérséklő barokknak legjobb emlékei a józsefvárosi (ma epreskert) Kálvária, a belvárosi Keresztoltár Kálváriája 1762-ből, s az Angolkisasszonyok főoltárának szobordíszje 1760-ból.

Persze a szerzetesrendek bármennyire élvezték is a főúri, és főpapi nagylelkű alapítók áldozatkészségét, a lakosság alkotó részvétele nélkül fel nem építhették e külföldi viszonylatban is számottevő barokk templomokat, melyeknek, ha e néhány évtized alatt elkészült sorozatát egy pillantással átfogjuk, csak akkor ítéltjük meg e két város gyér polgári lakosságának J hatalmas hitét, s általában a barokk vallási szellem példátlan alkotóerejét. Ezek az akkor épült templomok már régóta nem tudják magukba foglalni az egyesült főváros katolikus lakosságát, de akkor, mikor épültek, kettejükben is szinte az egész város népessége helyet találhatott volna. Mily erős hitnek kellett mozgatnia e szerzeteseket és hívő közönségüket, hogy a legszegényebb viszonyok közt előre gondoskodtak évszázadok növekvő lelki szükségletének kielégítéséről! A város úgy Budán, mint Pesten egy képen szegény volt és a nagy építkezéseknél csakhamar kifogyván az alapítványi összeg, közadakozásból, kéregetéssel kellett azt tovább folytatni. A főváros legbájosabb barokk-templomának, a Szent Anna-templomnak befejezésére a jezsuiták adakozásra buzdító szentbeszédeket tartottak, s közülök a templomatyá szombatunkint vörös palliumot öltve magára, személyesen járt házról-házra az adományokért.

Ez a hatalmas templomsorozat ékesszólóan tanúskodik arról, mennyire kezében tartotta az Egyház az ő híveit, s egyúttal, hogy a barokk-korra jellemző fegyelem, a szellemi vezetőktől való függés mily nagy mértékben fejlődött ki, anélkül, hogy az ember és ember közti kapcsolatoknak írott jogban bárminő nyoma jött volna létre. A szerzetesrendek, s élükön a jezsuiták, kiknek budavári házfőnökét I. Lipót király 1700. évi oklevelével Buda és külvárosai örökös plébánosává tette, az irgalmasság önzetlen cselekedeteivel nyerték meg a folytonos háborúkban elvadult lakosságot, sebesülteket, pestis-betegeket egyaránt ápoltak, elhagyott gyermekeket összeszedtek és felneveltek, rabokat török fogságból kiváltottak, ittmaradt törököket, rácokat, zsidókat térítettek, a testi és lelki betegségben sínylődőket orvostudományukkal vagy ördögűzésekkel gyógyították, s a megtérteket és megtartottakat kongregációba gyűjtve, belőlük kompakt, fegyelmezett, minden új célra könnyen lelkesíthető tömeget alkottak. A tőlük terjesztett kultúra tipikus magyar barokk volt, vallásos, heroikus és magyar történeti kultúra. Színieiőadásai a Nagyboldogasszony-templommal összeépített kollégiumban, templomaikban a művészi ének és zene, melynek művelésére mindenütt zenekarokat alapítottak, szobrok és körmenetek, vallási ünnepek rendezése: mindez a már ismert barokk életideál szolgálatában állott. A jezsuiták hozták szokásba festett képek, szobrok, allegorikus csoportozatok hordozását körmeneteken, pl. Budán 1716-ban először ünnepelve regisi Szent Ferencet, ennek erényeit sebesült szarvas, az erdő vadjait megbűvölő Orpheus, a rév felé tekintető hajós és haldokló hattyúnak képeivel szimbolizálták. 1727-ben a két ifjúsági szent, Gonzaga Alajos és Kosztká Szaniszló életnagyságú szobrát emelvényen hordozták körül, melyet élő liliom- és rózsakert borított. A karácsonyi jászol, a nagypénteki szent sír, az áldozócsü-törtöki mennybemenetel, s az úrnapi sátoros oltárok színes viasz- vagy faalakjai, Magyarországon addig alig látott tervszerű, elrejtett világítással, művészi kulisszákkal a tömegek vallási és világi érzéseire egyaránt hatottak; templomaikban és azok előtt theatrum sacrum-okat építettek, hegyekkel, felhőkkel, fénysugarakkal, a Pozzo-féle mennyezetfestészet szerint megnyílt egekkel, szentek, angyalok és földi emberek szobraival. A nagypénteki gyászoló körmenet a vízivárosi Szent Anna-templomból indult ki, s a Váron át tért vissza, miközben a Krisztust megszemélyesítő, s keresztfát hordozó embert pribékeknek öltözött hidegkúti parasztok ütlegelték, s nyomukban vezeklést tartó flagellánsok adták a tömegnek példát a bűnöktől megtisztulásra. A várost állandó szobrokkal is ellátták a jezsuiták, ők építették még a XVII. század végén a Szent József-hegyen a Kálváriát, 1715-ben a gellérthegyit, ők díszítették a szemináriumukból a Vízivárosba vivő ú. n.

jezsuitalépcsőt Attila és Buda mellszobraival, a ma is álló várbeli Szentháromságyszobrot a város az ő közreműködésükkel építé 1713-ban, s amikor egy jezsuita 1718-ban elkészítette a várbeli vízvezetékét, a város hálából a rend alapítójának, Szent Ignácnak szobrát állította fel a szeminárium előtti márványkútra. Amint a jezsuiták fogták fel először az újonnan megtalált hún-magyar rokonsági elmélet tartalmát, s ennek értelmében Budának a névadó Budához és Attilához való lokális kapcsolatát is próbálták érzékeltetni, hasonló súlyt helyeztek a magyar szentek tiszteletére, mindenféle Szent István-, s Szent László-képeket és kápolnákat emeltek, s ábrázolásaikon mindenütt megtaláljuk az akkori magyar ruhaviseleteket. Ugyancsak az ő körükben találkozunk gyakrabban magyar származású művészekkel; ezek a festő, szobrász, tervező jezsuiták s velük a pálosok azok, akik áttörik a barokk-művészek szinte zárt osztrák és olasz sorát. A 60-as években Szerdahelyi György Alajos és a körmendí származású Spaits Péter már elméleti és gyakorlati építészetet és esztétikát is művelnek és tanítanak.

Eger

Egy-egy ilyen magárahagvott város lassú esetlegességeknek kitett művelődése az egyik kép, melyet itt meg kellett rajzolnunk. A másik végletet Eger városának fejlődése mutatja, mely hirtelen nekilendülésében szinte kizárólag egyetlen akarat szülte, s így a Közép-Európában annyira elterjedt udvari barokk elemekre is tanulságos példa. Eger városában az újjáépülés eleinte éppoly rendszertelenül, egyes elszigetelt egyházi erők jóvoltából folyt, akárcsak Budán vagy Pesten. A török mecsetek helyén kolostortemplomok épülnek, így készül el 1717-re a minoritáké, 1738-ra a szervitáké. Ezek után jön a jezsuita-templom és gimnázium, majd a ferenceseké; Erdődy Gábor gróf püspök elkészíti a katedrális, Foglár György kanonok jogi iskolát alapít, az Erdődy tői kezdett püspöki palotát a későbbi prímás, Barkóczy Ferenc fejezi be. Őutána lép a püspöki trónra gróf Esterházy Károly, Imre hercegprímásnak unokaöccse, aki nagybátyjának pozsonyi székhelyén, éveken át annak zsoldjában látta dolgozni a legnagyobb osztrák szobrászt, Donner Rafaelt. A pozsonyi dómban Donner nagy munkája, Szent Mártonnak 1734-ben elkészült magyarruhás lovaszobra megmutatta a fiatal főúrnak az utat, melyen a barokkot magyarrá teheti. A római Germanico-Hungaricumban tanulván, megfigyelhette, mint kezd a barokk szenvedélyeiből kivetkőzni s a régi mintákhoz visszatérve, a klasszicizmus stílusává átalakulni, mely nyugodtabb, mintegy józanabb formáival a korábbi magyar fejlődésnek, de a magyar természetnek is inkább megfelelt. Hosszú egri püspöksége alatt, 1762-től 1799-ig példaadó módon alkotta meg a magyar barokk városképet és

emelte fel székvárosát a jólétnek és európai rendnek a török korszaktól megsemmisített régi fokára.

Esterházy Károly gróf egri működése a barokk nagyúr városépítő tevékenysége. Nem időnkint és alkalmilag keres alkotásai számára művészeket, hanem egész életre köt le szoros szerződésekkel építészt, a bécsi Fellner Jakabot és festőt, Kracker János Lukácsot, kik húsz esztendőn át, halálukig az ő szolgálatában dolgoznak. Ez udvari művészei mellett finomabb kőműveseket, díszítő szobrászokat, stukkatorokat, aranyozókat hozat, kiket új városrészben telepít le. Székvárosának egész lakossága 1688-ban alig kétezerét tett ki, 1700-ban sem tesz ki 5000-nél többet, s hogy száz évvel később Egerben több mint 17.000 lakos volt, iparoscéh pedig nem kevesebb, mint 22, ez szinte kizárólag Esterházy mecénási működésének köszönhető. Művészeinek ő maga jelölte ki a feladatokat s azok végrehajtásán szigorral, de igaz műértéssel örködött. Életének vezetőgondolata az egri egyetem felállítása és felépítése volt, oly gondolat, mely lelkében a római Sapienza emlékeiből táplálkozott, s amelynek megvalósítása ha nem is chimérikusnak, de fölöslegesnek látszott azóta, hogy a nagyszombati egyetem Eger szomszédságába, Budára, majd Pestre került. De Esterházy a nagy renaissance és barokk „bauherr“-ek makacs és öntudatos áldozatkészségével, s a magyar nagyúr függetlenségével ragaszkodott e nagy célhoz, az utóbb liceummá vált egyetem építésére húsz év alatt csak készpénzben 450.000 forintot adott s alapítványban 212.000 forintot hagyott hátra. A kész épület arányaival a XVIII. század legnagyobb hazai monumentumai közé tartozik, a püspök energiája húszévi megszakítatlan munkateljesítményekre is elég volt, s kedves épületét nem hagyta félben. Négy egyforma széles homlokzatából hármat mansarde-tetővel koronázott rizalitok tagoznak, a negyediknek közepén csillagvizsgáló toronynak tömege mered a magasba, melyhez a műszereket építőmestere által egyenesen Londonból hozatta. Belül az igen nagyméretű dísz- és könyvtártermet óriási freskók díszítik, egyik a trienti zsinatot, a barokk szellem kiindulópontját ábrázolja, másik az egyetem fakultásait, köztük a jogi fakultást a hétszemélyes tábla egy ülésével, csupa magyarruhájú alakkal. A líceum kápolnája kifestésére a Magyarországon működő legnagyobb osztrák festőt, Maulbertschet szerződtette, akinek munkáján ekkor már az öregség klasszicizmusná tompította a korábbi barokk színpompát. A püspök festőinek és építészeinek adott utasításaiban folyvást hangoztatja az „antik“ és „új stílus“⁴ követelését, azaz a rokokóba hajló megvéhéd barokknak cikornyáiból a francia Louis XVI.-művészetben látható kimértebb, józanabb római mintákra akar áttérni, s ez, mecénási energiájával, sikerül is neki. Eger művészete Bécs és Prága és Melk és az osztrák köz-

pontok művészetéhez képest a barokk-szenvedélyt kiegyenlítő, harmonikus egység.

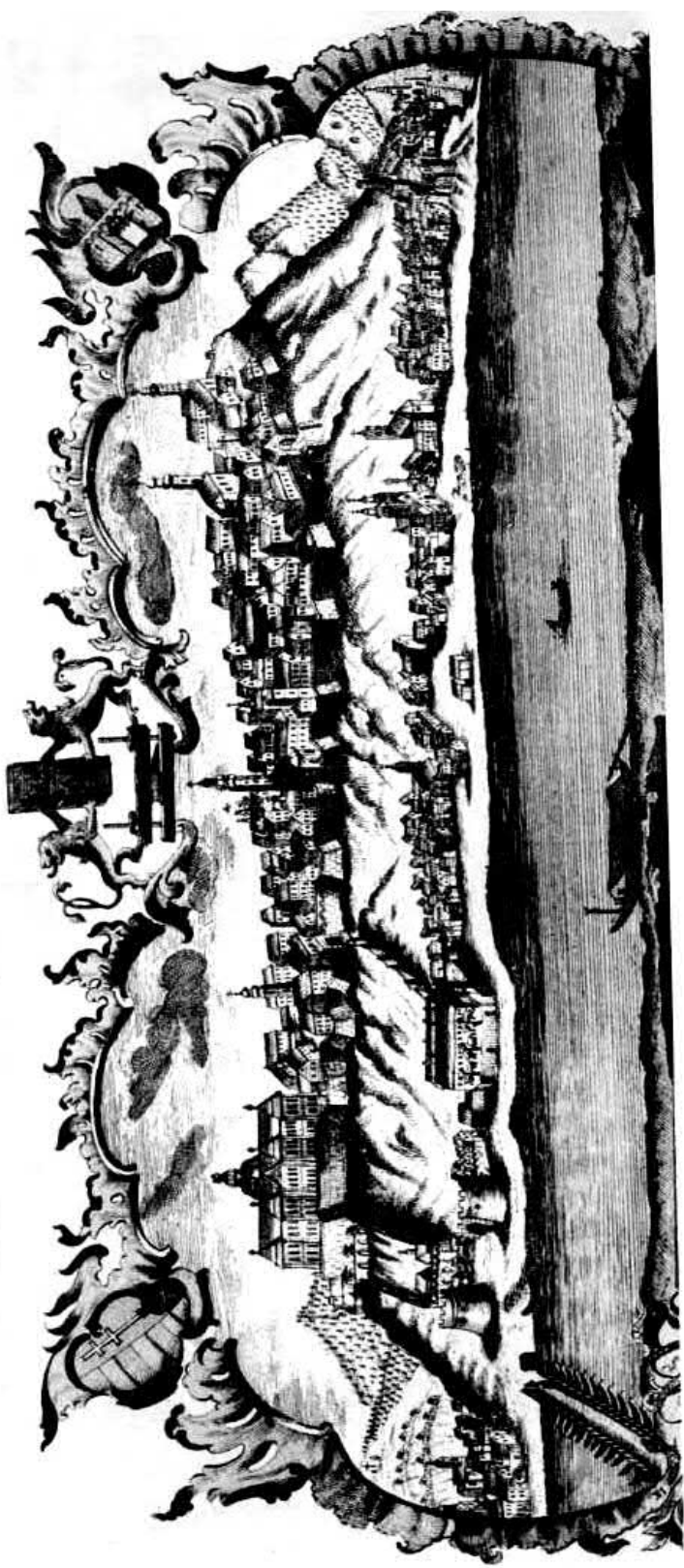
Az egyetem mellett a püspöki palotát és a székesegyházat is hasonló elvekkel és nem kevesebb költséggel újíttotta meg, a szemináriumot, az agg papok menhelyét szintén, az érsekkertet francia kertészeti stílusban alakította ki, termésköből faragott kapupillérekkel, hidakkal, művészi vasrácskapukkal. Nyári kastélyt többet is épített, egyházmegyéjének plébániáit templomokkal látta el, melyek építésére, kifestésére, márvány és más díszítésére udvari művészeit rendelte ki. E működéséből a tipikus barokk valláserkölcsei és nemzeti tanulságot vont le egy plébánosa: „mintha csak azért vette volna e helységek jövedelmét, hogy az ő javokra visszaadná, hogy a keresztényi nevelés által Istennek, királynak, hazának szolgálatjára őket alkalmasabbá tenné és ama vad pusztai erkölcsökből kivetkötetné“. Mecénási akaratára jellemző, hogy egyetemi épületébe a jogi iskolát beköltöztetve, orvosi előadásokat is tartatott az irgalmasrend kórházában, s egyúttal a rajz és réz-, meg fametszet tanítását is elrendelte, a század végén már vannak egri születésű magyar művészek, s utóda már egri származású bécsi festőtanárnak adhat megbízásokat. A város helyzetén azzal is segített, hogy áradások elől töltésekkel és vízátvágásokkal biztosította, s kulturmunkáját ugyanily módon terjesztette ki a pápa-ugodi Esterházy-uradalomra is. Pápa mellett a nagy tavat lecsapolhatta, s „most ezen a nagy darab földön .veteményes- és gyümölcsöskertek, tágas rétek hasznokkal kedveskednek, mégis csatornára vett vizei számos malomkerekeket forgatnak, hogy a nép kenyérére lisztet készítsenek4!. Az uradalomban is, csakúgy, mint egyházmegyéjében, „puszták felállításával sok szegényeknek házat s földeket, sok ezer mesterembereknek s napszámosoknak — nem annyira hogy hasznot tegyenek, hanem hogy éljenek — kenyeret adott, kiktől hálaadó szívvel kenyéruroknak neveztetett“. A barokk-korszak volt az utolsó, mikor egy nagyúr országrészek népének kenyeret, munkát, műveltséget adhatott — ha akart. A tőle kiinduló és az egész országra kiható gazdasági fellendülésre jellemző, hogy líceumában nem kevesebb, mint negyven darab fehér és zöld barokk fayence-kályhát állított fel, melyeket mind egy győri fazekascég szállított neki!

Vác, Veszprém, Székesfejérvár stb.

Egernek gyors és egyöntetű, Budának és Pestnek lassú, de mégis folyton haladó felépítése két típusát adja az ország városai helyreállításának, melyek közt az átmenetek egész sora állapítható meg. Egyes főpapok Esterházynál kevesebb vagyonnal és lelkesedéssel, vagy rövidebb uralkodás alatt az ő alkotásaikkal nem tudták az egész városképet gyökeresen átalakítani, másutt, így Pozsonyban, határozott célú egy akarat helyett sok építő közreműködésével mégis gyorsabb és szebb fejlődés állott

elő, mint az akkor még elhanyagolt Pest-Budán. Eger mellett még leginkább Vác mutatja egyetlen egyházfedelem átalakító hatását s emellett a barokk kultúra tipikus udvari vonásait. Itt Migazzi Kristóf Antal püspök, egyidejűleg bécsi érsek volt a mecénás, aki annál nagyobb hatalommal intézkedhetett, mert Vác püspöki és káptalani város volt, bíróválasztással ugyan, de az esküdtek közül tizenkettőt a püspök, hatot a káptalan nevezett ki. Már idegen származású elődei, így a két Althan gróf, Frigyes és Miklós Károly érezték a püspökre váró építési feladatokat, megkezdték a püspöki palota építését, behozták a ferenceseket és piaristákat, de a város 1731-ben leégett, 1740-ban pestisjárvány tizedelte meg a lakosságot, s az újjáépítés az 1762—86 közt uralkodó Migazzira maradt, aki 1763-ban valóságos városrendezési tervet készíttetett, a régi dómot és városkaput lerontatta, az újat Szent Péter-temploma mintájára 1772-re 200.000 forinton felüli költséggel felépítette és Maulbertsch képeivel feldíszítette, a várost fenyegető mocsarat lecsapolta, rajta keresztül hatalmas méretű eperfaállét ültetett, Mária Terézia 1765. évbéli látogatására olasz építészével diadalkaput emelt s egyéb építkezéseire is annyit költött, hogy bár a szegény bécsi érsekség mellett azért adták neki a váci püspökséget, hogy ennek jövedelmeiből Bécsben illően reprezentálhasson, úgy látszik, bevételeit tisztán Vác és környéke felépítésére használta fel. Szeminárium építése 22.000 forintba, a kanonoki házak 9200-ba, a szegény nemes ifjak alumneuma 1000-be, paplakok, iskolák 29.000-be, uradalmi épületek 125.000-be kerültek, a papok kasszájába 119.000-et, alamizsnálkodásra 72.000-et fizetett, a püspöki palotát átalakította, modern zenekart szervezett, Maroson nyári palotát épített, a környéken levő falvakban: Alpáron, Mogyoródon, Verőcén plébániákat szervezett. Kevesebb áldozattal alakította át Veszprém képét Koller Ignác püspök, akinek elődei, Acsády és Biró Márton még Pápán, majd Sümegen és Zalaegerszegen székelték, s ezeket a helyeket látták el templommal és barokk szellemmel, Biró Márton Sümegyet Maulbertsch képeivel. Veszprém várát 1704-ben tűzvész pusztította el, a középkori épületekből csak kövek maradtak, melyek aztán az új, barokk város felépítéséhez szolgáltatták az anyagot. A püspöki rezidenciát Acsády Ádám püspök 1733-ban építette; a későbbi püspök, Biró Márton, ugyanekkor díszes kanonoki és nagyréposti házat épített, majd mint püspök és földesúr, a vár egész területén gyakorolta az elővételi jogot, régi rossz házakat lerombolva teret alkotott, melyet a tipikusan barokk Szentháromság-szoborral díszített. A ma is fennálló barokk püspöki palotát Koller Ignác püspök (1762—73) építette, akinek építő gyanánt Esterházy Károly gróf egri püspök ajánlotta az ő tatai építését, Fellner Jakabot. A palotához nagy költséggel vízvezetékét épített. Első vendége 1772 nagycsütörtökén tizenkét szegény ember volt, akiken a lábmosás szertartását végezte.

A várost kiköveztette, a kórházat kibővítette, a szegények számára gabonaraktárt és árvaházat alapított. A városképet kiegészítették a különböző szerzetesrendek, ferencesek, piaristák építményei: templomok, társházak, iskolák. Veszprémnél még elegesebb barokk- és rokokó-képe van Székesfej érvár régi belvárosának, bár itt püspök és mecénás híján az egyházi rendek és egyszerű polgárcsaládok építettek. A középkori Fejérvárból, a királyi székhelyből, a török-kor romokon kívül alig hagyott valamit, az új város tisztán a barokk-kor alkotása. A mai ciszterciek templomát a század közepén a jezsuiták építették, nagyrészt egyik társuk, Várossy Antal költségén, aki a fej érvári harmincadosnak és városkapitánynak volt a fia. A karmeliták temploma 1769-ben készült el, mennyezetképeit és oltárképeit Maulbertsch festette. A városházat, korábbi Carafa-tulaj dönt, a szegény polgárság 1712 körül vette, oszlopos, erkélyes, figurális díszű kapujával és árkádos udvarával, vele szemben nem sokkal utóbb készültek egyszerű polgárcsaládoknak, egy kereskedőnek, a városbírónak könnyed rokokóba átmenő kis házai. Az újonnan felemelkedő városok közül Szombathely Szily János püspöknek köszöni templomát és püspöki palotáját, aki a templom falfestményeit a század végén szintén Maulbertsch szénvázlatai után csináltatta. Minél tovább haladunk a törökpusztította dunántúli vidékről északnak és nyugatnak, annál több az olyan város, mely barokk képét, legalább részben, már a XVII. században nyerte. Ilyen Győr, eleinte erős olasz hatás alatt; jezsuita temploma II Gesü mintájára már 1641-ben elkészült, belső kiképzése Paul Troger freskóival a következő század eredménye, stukkódíszes, erkélyes, manzárttetős házak egész sora épült, egyéb városképrekvizitumokkal, akkor a vallásos élet dokumentumaival: kálváriával, szentháromság- és a III. Károlytól emelt frigyládaszoborral. A székesegyházat a század második felében gróf Zichy Ferenc püspök díszítette fel, többek közt itt is Maulbertsch freskóival. A barokk kisváros képének kialakulása tipikus módon megy végbe Kőszegen, ahol 1730-tól kezdve a jezsuita-templom csúcsívesből barokká alakul, az új kápolna, a belváros utcái barokk stílusban épülnek, a jezsuita-gyógyszertár ugyanily berendezést nyer, a városház elé és a városban más helyeken összesen öt Szűz Mária szobrot helyeznek el, megindul a városi élet, lassú iparosodással: 1749-ben Kelcz Imre jezsuita összekoldulja az árvaház alapját, 1769-ben lerontják a bástyafalakat, s már 1720 óta tilos a nádtető alkalmazása. A török kézbe soha nem került Sopronnak első jelentős barokk-temploma a visszahódítási háborúkat megelőzve 1683-ból származik, hasonlóképpen Pozsonyban is a királyi vár újjáépítésétől kezdve folyton gyarapszik a barokk művészeti épületek száma. Ettől a szinte kétszázéves központtól a rendi ország alig tud megválni, országgyűlés, érsek, királyi helytartótanács, kamara továbbra is itt

Buda város képe a XVIII. század második felében.

*BUDA VAROS KÉPE A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉ-
BEN. A budai könyvkötőcéh egy céhleveléről, a Szépművészeti
Múzeum metszetgyűjteményéből. A Vár és a Víziváros temp-
lomai már készen voltak ekkor. A képet jellegzetes magyar
barokk-díszítmények keretezik.*

székelnek, s alig van főúri család vagy főpap, aki építkezésével hozzá ne járult volna ahhoz, hogy Pozsony a magyar barokknak valóságos múzeumává fejlődjék ki. A primási nyári palotát, Lippai György érsek művét, utódai átépítik és barokkizálják, ugyancsak Lippainak híres érseki kertjét Keresztély Ágost primás, a szász herceg, hársfasorokkal, széles sétányokkal díszítetteti, majd Esterházy Imre szökőkutakat, hidraulikus tornyot építtet beléje, mellette a szintén barokk jellegű Illésházy- és Erdődy-kertek készülnek el, úgyhogy Pozsonyt már csak kertjei miatt is „paradisum Hungariae“-nek kezdték nevezni. A város régebbi középületei: a király birtokában levő országháza, a városháza, az ú. n. domus viridis, mely nevét a magyar föld terményeit folyók, mezők, dombok közt ábrázoló zöldszínű képeiről kapta, s mely I. Ferdinánd óta az országgyűlések tartására szolgált, mindez most alkalmilag átépítődik és többékevésbé barokk képet vesz fel. Szent Márton középkori egyházához Esterházy Imre érsek ragasztatott aranyból-márványból kápolnát: ad regulás architectonicas recentiores, azaz barokk stílusban, s büszkén állapították meg az egykorúak, hogy a kinszenvedés szobra benne magyar márványból készült. A kapucinus-kolostort ugyancsak Esterházy fejezi be, a trinitáriusok építkezését Erdődyek, Pálffyak, Koháryak támogatják, a prépostházat gróf Csáky Imre kardinális, kalocsai érsek állítja helyre. A század egész folyamán sorra épülnek a főúri paloták, melyek tömegben és barokk-hatásban messze felülmúlják Buda kisméretű nagyúri házeit, a gödöllői kastéllyal egyező Grassalkovich-palota, az Apponyi-, Nyáry-, Esterházy-, Szécsén-Lamberg-paloták bizonyítják, mit adott a magyarság, életének ez egyetlen periódusában is, nyugati határvárosának. Egyesek közülök a már említett Hillebrandtnak művei, s így az osztrák barokktól lényegesen eltérő jellegűek. Tovább északra Nagyszombat, bár kisebb méretben, szintén a XVII. század barokkját mutatja, mely a következő században kevésbé ment át változásokon, még tovább befelé a Kárpátokban, ahol török sohasem járt, a régi középkori emlékek maradnak fenn minden barokk átalakítás nélkül. A Szepesség és Sáros megye ősi városai nem érzik az új barokk-hatást, s ami új Eperjesen és Kassán most épül, az a helyi tradíciókat követve, a meglévő felvidéki, északmagyarországi renaissance-stílushoz szelídíti a barokknak heves szenvedélyeit. Így az északi magyar barokk nyugodtabb, mint a Dunántúlnak leginkább Maulbertsch nevével jellemezhető, orkánszerű viharos alkotásokban gazdag barokk-stílusa, s ha ezt a felvidéki jelenséget hozzávesszük a nyugati és dunántúli részek már megfigyelt azon sajátosságaihoz, melyek eltérnek a mintának hitt osztrák fejlődéstől, akkor látjuk csak, mily mélyen leeresztette a barokk-stílus gyökerét a magyar földre és mily sok vonatkozásban alakult át a magyar viszonyok nyomása alatt. Akárcsak, mint láttuk, az abszolutisztikus irányú

barokk-politikából is nálunk rendi természetű, tiszta magyar képződmény lett.

Tiszántúl és Erdély

Tovább keletre, a Tisza vidékén az új stílus legfeljebb ha falusi templomokon és földesúri kastélyokon jelentkezett, a városképet és vele a magyar tájképet csak akkor alakította át, ha volt püspök vagy nagyúr, aki ott nagy költséggel építkezett. A protestáns lakosság a barokknak külsőségeitől, látható jeleitől tartózkodott, templomépítésben nem alkalmazta, de erre úgyszólván alig lett volna alkalma, mivel épp ekkor templomépítési szabadságában is erősen korlátozva volt. Debrecen és a tőle függő területek csak utóbb, a racionalizmustól hordozott klasszicizmus korában lépnek elő. A Tiszántúl Nagyvárad újjáépítése éppen oly barokk tett volt, mint a Dunántúl városaié. A visszafoglalt Váradon a régi tizenegy templomnak nyoma sincs, Szent László székesegyházának utolsó köveit Bethlen Gábor építette be a bástyafalba, a várban mindössze három, részben födetlen ház, körötte nyomorult viskók; az 1697-ben visszafoglalt várat Benkovich Ágoston püspök kezdi építeni, de a Rákóczi-felkelés alatt újra elpusztul, — az újjáépítés processzusát itt is a püspökök, főként gróf Csáky Imre és Miklós, meg a szerzetesrendek, pálosok, ferencesek, kapucinusok hajtották végre; a város képét meghatározó székesegyház és püspöki palota építésére gróf Forgách Pál püspök a Mária Tér évia-kor szak legjelentékenyebb stílus képviselőjét, Franz Anton Hillebrandtot hívta meg, aki Pozsony, Nagyszombat, Buda, Pest felépítésében is nagy szereppel bírt, a rezidenciának barokk, nagyvonalú méreteit Forgách utóda, gróf Patachich Ádám szabta meg Hillebrandtnak. Az Alföld nagy paraszt városai közt legtöbb barokk-jelleget öltött magára a katolikusnak megmaradt Szeged, ahol a visszafoglalás pusztulásában a régi plébániatemplom rommá lesz, majd katonai raktárrá alakítják, a jezsuiták istentiszteletüket 1703-ban kápolnában kezdik, de csakhamar újraépül és barokk formát nyer a ferencesek ősi Havi Boldogasszony-temploma, s ennek kíséretében még a század első felében több tipikus barokktemplom és kisszerű, egyszerű magánház épül. Elhatott a barokkstílus és -építkezés mindenüvé, ahol a kor műveltségi színvonalán álló vezető emberek voltak, így Erdélybe is, ahol pedig a főúri és polgári építkezésben a renaissance még akkor is erős gyökerekkel bírt, magyar építészek és kőfaragók a késő-renaissance magyar formáit fejlesztették ki egész a székely kúriának tömzsi-oszlopos, árkádos tornácaig és a XVIII. században kifeszülő virágdíszes renaissance-ig, mely már átmenetet képvisel a népművészet felé legjobb termékeiben is, így a Kolozsvári Farkas-utcai és a fogarasi református templomok faragott katedrálisai; ez a virágpompával mindent leborító művészet veszi fel a tulipánt motívumai közé, magyar, székely mesterek viszik át Havasalföld oláh építkezésébe. Ezen hazaivá

vált késői renaissance mellett a barokk egyházi és főúri segítségével terjed el Erdélyben is: mikor a katolikusok 1718-ban visszaveszik az unitáriusoktól a kolozsvári Szent Mihály-temploomot, barokk stílusban kezdik meg főúrak és polgárok adakozásából annak belső berendezését újra felállítani, ami évtizedek munkájába kerül, főként Bíró János plébános fáradoz benne a negyvenes és ötvenes években; egyik oltárképét, a Három királyokat, 1748-ban a fiatal Maulbertsch festi. A század vége felé készül a kolozsvári Bánffy-palota, a szintén barokk Teleki- és Tholdalagi-Korda-házak, az ő révükön Kolozsvár tanító mestere lesz a barokk építészetben egész Erdélynek; Gyulafehérvár, Marosvásárhely, a főúri kastélyok által különböző vidékek gazdagodnak a barokk kultúra emlékeivel.

Kastélyok

Hátra van még egy pillantást vetnünk a városokon kívül épült világi kastélyokra, melyek nem kevésbé voltak átalakító hatással az ország tájképére. A nagybirtokosok, mint látni fogjuk, nemcsak politikai, hanem gazdasági vonatkozásban is kezükbe vették az ország felépítését, a királlyal való kibékülés ügyes felhasználásával birtokaikat nagy területekkel gyarapították, s már csak gazdasági szempontokból is sok épületet emeltek különböző birtoktestükön. A békés viszonyok állandósága az, ami e téren a török korszakhoz képest nagy változást hoz: míg korábban a nagybirtokos lehetőleg megközelíthetetlen, erősen védett várába zárkózott, s ha onnan kijárt, ezt csak nagy fegyveres kísérettel tehette, most maga is elhagyja várát, melyet a király ügyis lerombolásra ítélt már, s a kezdődő természetvonzalomnak megfelelően, nyílt térségen, rendszeresen falvak közelében telepszik meg, ahol saját használatára kastélyt, s köréje parkot emel. Igaz, később a főúrak nagy része beköltözik a városokba, Pozsonyba vagy Bécsbe, de az egyszer megkedvelt falusi lakásról nem mond le többé, nyaranta meglátogatja vidéki kastélyát, sőt a legtöbb nagyúrnak különböző uradalmaiban egyszerre több, teljesen felszerelt és lakható kastélya is van. Míg korábban a magyar tájban csak védtelen parasztfalvak és fegyverbe öltözött városok és várak voltak, addig most mindenfelé kastélyok tarkázzák, melyekben a falvak lakói közelről csodálhatják meg a magasabb, kulturált életformákat. Természetesen ez is a nyugati és északi, dunántúli és felvidéki részekben lép fel először, a Tiszántúl és a Keleti Felvidék lassan követi ezeket, mert itt egyrészt néptelen a táj, s azt először falvak százaival kell beültetni, hogy azok központja, a kastély, kinőhessen a földből, másrészt épp a keleti részek hatalmas uradalmi eleinte csupa idegen, bécsi nagyúr kezébe kerültek, akik sohase látták birtokukat s ezért azt nem is tudták bekapcsolni a nyugati kastélykultúrába, a barokk és rokokó e jellemző sajátjába. A keleti részekben a Károlyiak voltak korai kastélyépítők, nyu-

gat felé azonban szinte mindenik nagyúr egyformán résztvett a munkában.

Csak egy példát hozunk fel: az országgyűlési szerepéről már ismert gróf Esterházy József horvát bán igen sok birtokán épített kastélyt, kertet, istállókat, gazdasági épületeket, kocsmákat, közöttük legnagyobb volt az 1722-ben befejezett Csek-lész, dísztermek egész sorával, könyvtárteremmel, fegyvertárral, tornyokkal, kertekkel és a kastélyhoz vezető kettős hársfasorral, mely utóbbi, váltakozva jegenyesorral, ekkor lesz a magyar vidéknek jellemző jegye; 1725-ben már új kastélyt épít a nyitrai megyei Jathó községben és kezdi Tatát is átalakítani, elsősorban a híres magyar mérnök, Mikovinyi tervei szerint, vízszabályozás végrehajtásával. A nyugati határtól elkezdve az ország szíve felé már III. Károly alatt is egyre szélesebb lesz e kastélygyűrű, mely a barokk-kultúrának nagyhatalmú terjesztője. A határon Vöröskő vára, 1734 óta a Pálffyak birtoka, jellegzetes barokk-kastéllá változik át, képek, tapéták, kályhák, vízművek és vízi játékok vannak benne, s ez utóbbiak nevezetessége abban áll, hogy a belépő vendéget lefecsken-dezik, de szolgát és jobbágyot nem. Nem messze tőle Szomoíányt az Erdődyek, Magyarbél Csáky Imre kardinális építi ki. Csáky a lerombolt régi kastély helyére 1719-től kezdve Martinéin udvari építésszel készítteti el az újat, melyet jellegzetes barokk-díszszel bútoroz be: perzsaszőnyegek, diófából vagy márványból készült kerek vagy négy- és nyolcszögletű asztalok, vörösbársony- vagy sárgaselyem-terítővel, ezüstgyertyatartók, ezüstbefoglalt pávatoll-legyezők, arany dohányszelencék, ajtókon, ablakokon selyemfüggönyök; a lakosztályban audienciás terem is van, benne a császártól és Eugén hercegtől kapott képek, egy 62 képből álló külön gyűjtemény, s Magyarország hat térképe, a Csákyak selyemre festett le származási táblája, mely Attilán kezd és Szabolcs vezéren át folytatja a család életét... Vannak nagyurak, akik különböző birtoktesteik központjait egymásután látják el barokk-kastélyokkal, így Pálffy János Németgurábot és Szuhát, így Grassalkovich Antal, aki 1730 után építteti palotáját, a barokk Pest legszebb, azóta lebontott házát a Hatvani-utcában, majd 1740—50 közt a gödöllői kastélyt, valamint a hatvanit. A legsikerültebb építmények csakhamar mintául szolgálnak: a templomok a pálosok mai Egyetemi templomát utánozzák, a városi házak a pesti Grassalkovich-palotát, a kálváriák a józsefvárosi kálváriát, a vidéki kastélyok a gödöllői kastélyt, mely mintául szolgált a Forgáchoknak a gácsi várnak kastéllá átalakításában csakúgy, mint a Ráday Gedeon péceli, Rudnyánszky József nagytényi kastélyának. A sok nyílt, kellemes zöldtől körülvett kastély a táj egész benyomását átalakítja, s a török-kor félelmetes földje helyett Magyarország most lesz újra szép, kellemes, vidám táj, amoenus-, hilaris-képek sorozata. Magát

a Csallóközött a század harmincas éveiben már nyolc ily többé-kevésbé barokk-rokoko-kastély díszíti, mindegyik a környék gazdasági kultúrájának is kiindulópontja, amint például Pálffy János legkedvesebb kastélyának, Királyfalvának kertjében melegágyak vannak, gyümölcsök érnek, körötte svájci tehenészet, s ennek termékeiből hollandi és svájci mintára sajtot készítenek. II. József korára már újabb sora épül a kastélyoknak, melyek bármely más középeurópai vidék nagyúri építkezéseivel is versenyezhetnek. Így az esztergomi érseknek legutóbb Batthyány Józseftől átalakított kastélya Püspökiben, bár csak egyemeletes, parkja a barokk-kert szabályai szerint van kiképezve: gesztenyéi közt szobrok, grották, fontaine-ok kagylókkal, vörösmárvány víztartóval, az állatfigurákból felszökellő víz „lehulltában igen kellemes csobogást okoz“. A kastélytól órákhosszat tartó fasor vezet egy vöröstetejű kétemeletes „kéjlakba“, alul tizennyolc szoba, az emelet egyetlen nagy terem, falaira indián fák és madarak festvék. Az érsek hálótermében lepkékből összerakott képek és kínai tájképek. Nem messze tőle az eberhardi régi kastély is, akkor Balassa-Apponyi-birtok, kezd modernizálódni, a szobákban már aranyos és ezüstös papírtapéták vannak. A szomszédságban, Majorházán, a Jeszenák báróknak, aránylag kisebb uraknak, egyemeletes kastélya szépen van bútorozva, azaz ú. n. Mária Térézia-bútorokkal, benne nagy festett terem, egy kabinetben harminc darab hollandi tárgyú kis kép, a csillár zöld és kék kristályból, a szobák és székek zöld kínai figurás és virágos atlaszszelyemmel bevonva. A vár mellvédjén törökkémlő örök helyett tíz zenélő szobor, oldalt két kínai „sala terrena“, rajtuk oszlopok és vázák, az országúira itt is fasor visz ki, hetven narancs- és citromfából orangerie, indián fügefák, kis kávéház, benne szép porcellánkészlet, külön egy hollandi kabinet virágokkal, külön az új rousseau-i hatásra az eremitage, melyben szoborcsoport: remete tanít egy fiatalembert, a feliratok hozzá Horatiusból és Destouchesből, a tető az egyszerűség mohájából; továbbá a parasztibb multságok helye, hinta és kugli; majd gloriette, labirint, fáciános, benne újra „kéjlak“, melynek földszintjén tükrös grotta... Az ilyen rokokó-kastélynak nem mintáját, hanem legmagasabbfokú összegezését építette fel 1764—66 közt herceg Esterházy Miklós Eszterházán, franciás formában, udvari és kerti homlokzatú főépület mellett két hatalmas szárnyával, óriás oszlopokkal és pilaszterekkel, benne és körötte minden, ami csak a kor felfogása szerint fejedelmi udvartartáshoz szükséges és illik: nagy szalon, kápolna, könyv- és képtár, kézikönyvtár, fegyvertár; a herceg lakószobái fehérek, aranyozva vagy japán stílusban feketére lakkozva, aranyvirágokkal, kínai vázákkal, pagodákkal; külön porcellánterem, Belvedere, Jardin d'hiver, Orangerie, Café, salle d'Opéra, marionett-színház, kaszkádok, külön temlomain a Napnak, Vénusznak, Dianának

és Fortunának, eremitage, la Bagatelle, les Champs Elysées, hollandi pavilion, dámvadak, aranyfácánok parkja, vaddisznó-park, Monbijou, azután megint az allék és távolabb a parasztok, akik egy-egy fete champétre alkalmával a háteret alkotják, s mint Bessenyei látta és leírta: kétezren is vigadnak, esznek-isznak és kiabálva „dicsérik kedves herczegöket“. Bessenyei szerint is „mind királyunk, mind nemzetünk dicsősége kívánta, hogy Eszterháza magát csudává tegye. Meg kellett mutatni, hogy a Paris- és Londonban növekedett francia kívánság Magyarországon gyönyörűségét feltalálhatja, melyen tett álmélkodása, hazánknak tisztességét kétségkívül minden idegeneknél dicsőíteni fogja“. A kert labirintjeiben „járkál a vendégsereg bágyadt lépéseivel“, — a magyar Versailles eszterházai csodája az erőteljes, férfias barokk-kultúrának már túlfinomodását, közeli halálát jelentette.

Előző koroknak emléke a még tiszta barokk ráckevei kastély, Eugén herceg építkezése, a borsodmegyei edelényi kastély erősen franciás stílusban, a franciás jellegű gödöllői kastély és az azt követő egyéb főúri kastélyok a század közepéről. A nagyúri építkezések mintájára, azokat úrilakká egyszerűsítve, készültek a kisebb nemesek kúriái, kisebb birtokok központjaiként, a nyugati és északi részeken még a barokk-rokokó-korban, a volt török területeken inkább a század végén és a XIX. század elején, a klasszicizmus és az empire stílusában, a schönbrunni kastély sárga színében, zöld zsalukáterekkel. Már Batthyány érseknek előbb említett püspöki kastélya mellett is ott áll az Ormosdiak földszintes kúriája új bútoraival, falaira szőlő fut fel és kertjében grották és szökőkutak helyett nemes őszibarackfák, a legújabb szokás szerint nyesegetve és karókra felfuttatva. A kultúra felülről terjed alsóbb társadalmi osztályokra, s lefelé mentében mindinkább egyszerűsödik és alkalmazkodik a csekélyebb igényekhez. Most még meg kell néznünk, minő kapcsolatok kötötték össze a magas barokk kultúrát a legalacsonyabb társadalommal és miként érvényesült ebben a korban az az erő, amit társadalmi kohézióknak szokás nevezni.

A barokk nagyúr és a társadalom

A barokk-kultúra ebben a tekintetben is új idők hajnalát jelzi a középkorral és a török-kor századaival szemben. Míg ez utóbbiakban embernek emberhez, alsóbb osztálynak felsőbbhöz való viszonyát sokban a fegyver ereje határozta meg, akár úgy, hogy az alsóbb tömegeket a bandériumra, várórségekre, hajdúseregre támaszkodó nagyúr tartotta meg engedelmességben, akár úgy, hogy a török-korszakban a nagybirtokos fegyveres erejétől lehetett várni a török elleni védelmet, s így ez már az egyházon kívül is erkölcsi vonzerőt is gyakorolt az alsóbb osztályokra. A barokk-korban senkinek sincs többé fegyveres ereje, az állam haderején kívül nincs többé magánhaderő, a várak lerombolásával nincs többé várórség sem, s amit egy-két

előkelő úr különös királyi engedelemmel még tarthat, az már csak dísznek van és senki ellen fel nem használható. Így tarthat herceg Esterházy kismartoni és fraknói kastélyában egyenruhás őrseget, s például az Esterházy Ferenc gróf kancellártól árva-házzá átalakított szempci kastélyban ekkor már csak a kis árvák végeznek sárgahajtokás kék egyenruhában katonai gyakorlatokat egy valóságos kapitány vezetésével. A fegyveres erőnek, mint a társadalmi kohézió egykori eszközének megszűntével a barokk-kultúra az első, mely tisztán erkölcsi, elsősorban vallási kapcsolatokat létesít, s a társadalmi tekintélyt fegyver helyett ily szelidebb, humanisztikusabb eszközökkel támasztja meg.

Itt nem vesszük tekintetbe a politikai vezetést, mely ekkor is a nagyurak kezében van és az alsóbb társadalmi osztályokat az állam tekintélyével is hozzájuk kapcsolja. Az igazi barokk nagyúr politikai hatalmától eltekintve is hódító egyéniség, aki az ő személyes tulajdonságaival, vallásos érzéseivel, alamizsnálkodásával hajlítja magához az embereket. Azaz a keresztény-heroikus életideál a valóságban is megjelenik, s egy ily testté vált ideálnak igen nagy hatása van a tömegekre. Ilyen volt az 1731-ben meghalt gróf Koháry István országbíró, aki ifjúkorában még Zrínyi Miklóst üdvözölte, mint bécsi bölcsészethallgató, fejét utóbb a török elleni harc és Thököly tői elszenvedett mártíromság koronája díszítette, s mindenki tudta róla, hogy öregkorában, a hatalom és gazdagság teljében is Istennek tetsző egyszerű életet élt. Mindig magyar ruhában járt, de ez viseltes, ócska volt rajta, amint éjjel is kemény ágyban hált és mindenkivel szemben alázatos volt. Életében és magyar és latin verseiben az új magyar heroikus ideál képe volt, s erősen hitte, hogy Magyarország nagysága helyre fog állani, ha a regnum Marianum patrónája segélyével az eretnenség megszűnik és a magyar újra egységes lesz. Emlékszünk, hogy a XVI. század nagyurái, élükön Nádasdy Tamással, még a renaissance-kultúra hatása alatt voltak tartózkodók, mérsékeltek étel-italban, — most a barokk-kultúra az, mely vallásos parancsaival kiküszöböli a XVII. század mértéktelenségét, a főurak közt is elterjedt lengyeles és németes részegeskedést és eszem-izomot. Koháry is nagy böjtölő volt, bortól tartózkodó, egyedül kávé s dohány volt a fogyatkozása. Szegényekkel, egyházakkal szemben jótékony-sága nem ismert határt, életében és végrendeletében nem kevesebb, mint 600.000 forintot osztogatott szét, ebből 11.000-et szegény diákok tartására, 47.000-et koldusoknak és szegényházakra, 65.000-et az esztergomi főkáptalannak, 56.000-et a Szalvátor-provincia ferenceseinek, 10.000-et a marianus provinciának, 36.000-et a kapucinusoknak, 64.000-et a piaristáknak, akik pesti gimnáziumának főpatrónusa volt, 20.000-et a pálosoknak, 34.000-et a trinitáriusoknak, 48.000-et a jezsuitáknak és külön a Mária-kongregációknak 13.000-et. Életének példája tehát, a szó betűszerinti értelmében, messze világitott, s halála

után a nagyszombati egyetem doktori promóció alkalmával külön kiadványban gondoskodott erényeinek megismertetéséről.

Mai korunkban, amikor a legnagyobb erkölcsi ideálok és erények is hírlapokban és hordóra állott politikában frázisokká puffogtak szét, nehéz elképzelni azt a társadalmat, mely az ideálokat nem szájjal, hanem tettel és életben is komolyan vette. Amíg a barokk-kornak megvoltak a nagy vezetői, kiknek élete megközelítette a barokk életideált, addig megvolt a tekintélyük is, s a népet minden kényszer nélkül tudták vezetni. Látni fogjuk, mint távolodnak el a vezető körök a felvilágosodás és szabadkőművesség hatása alatt ez ideáltól, s ezzel kezdetét veszi a társadalmi harc, mint mondani szokták: meginogván a tekintély és a társadalom alapjai.

Áhítat és társadalomszervezés

A barokknak e vallásos színezetű tekintélyelve legvilágosabban szemlélhető az egyházi ünnepek, búcsújárások rendezésében, amikor az életideál közös tudata ezreket, néha tízezreket is képes volt megmozdítani, s az akkori nehéz közlekedési viszonyok között igen nagy távolságokra példás rendben, barokk ünnepi külsőségek közt elszállítani. Az új szellem fegyelmező erejének egyik első ily próbája volt az 1691 augusztus 27-i ú. n. nádori processzió Mariazellbe, melyen a zalánkeméni győzelemért hálát mondandó, 8765-en vettek részt, a vezető herceg Esterházy Pál nádor családi címerével több száz zászló, négy apát, köztük a pannonhalmi, a nádor kíséretében négy fia, több más Esterházy, Zichy grófok, az Esterházy-család nőtagjaival 665 fehérruhás, kibontott hajú hajadon, jelmezes csoportok szenttárgyú viaszsobrok körül, tizenöt vörös-, fehér-, aranyruhás alak a szentolvasó misztériumait jelképezve. 1732-ben a lorettói Mária-szobor visszahelyezését Esterházy Imre gróf esztergomi kanonok vezetése alatt, akit nagybátyja, a hasonló érsek bízott meg ezzel, 25.000 ember ünnepelte, akiknek magyar, német és tót beszédeket tartottak. 1748-ban a dömsölki Mária-szobrot a kis fatemplomból az Erdődyektől épített új templomba vitték át, a menetet Zichy Ferenc gróf győri püspök vezette: a szobrot géniuszok emelik le helyéről és viszik át; díszei ruhájú, koronás lányok, „komikusán és regényesen“ Öltöztetett szimbolikus alakok lépnek fel virágokkal díszített, hordozható színpadokon, katonaság, önkéntes falusi zenekarok; a nemesség, a püspök mellett két oldalt, kivont karddal megy, a magyar-, horvát- és németajkú nép pedig az ünnepre várva, az egész éjszakát nagy énekléssel a szabadban tölti el. 1763-ban a sasvári (pozsonyvármegyei) Mária-szobor kétszázéves jubileumán a búcsújáró tömegben Barkóczy hercegprímás mellett Mária Terézia és férje,» Ferenc császár is megjelennek, — mindez a számtalan kisebb-nagyobb ünnepség és búcsújárás világosan mutatja, mily erősen kezükben tartották a barokk-kultúra vezetői a tömegeket, melyekre a vallásos, hitéleti

momentumon kívül a barokk monumentálitás és a színes, változatos életöröm művészi megnyilvánulásai is erősen hatottak. E búcsújárások jelentősége annál nagyobb, mert a török kiűzése után régi búcsú járóhelyek emléke felújult és sok új helyen is kapcsoltak Mária-szoborhoz és képhez ilyen vallásos tiszteletet. Legnagyobb látogatottsága a pozsony megyei Vallis Mariae-nek, Marienthalnak vagy röviden Thalnak, melynek gyógyforrása állítólag Szent István századában fakadt fel, templomát Nagy Lajos építette, Lipót király, Mária Terézia kétszer is felkereste» Keresztély Ágost hercegérsek restaurálta, s Esterházy Imre súlyos betegségekből gyógyult ki csodás ereje folytán. A csodatevő szobor történetéről Thalleis címmel hosszú hőskötemény is készült 17°-ben. A törökkor után kedvelté vált búcsújáróhelyek közt van Pócs 1715 óta, Máriabesnyő, melynek Mária-szobrát 1759-ben ásták ki régi templom romjaiból, Bodajk, melynek templomát Széchenyi Pál érsek 1697-ben 6000 búcsús jelenlétében szentelte fel, meg a somogy megyei Andocs, ahol 1692 óta ferences-kolostor van és a csodák dolgát Volkra gróf veszprémi püspök vizsgálja meg először 1715-ben. Mindezek mellett a Mária-tisztelet régi helyei is, így Boldogasszony, Szekszárd, Csíksomlyó, Szeged és a többiek is évente a búcsús hívek ezreit vonják magukhoz és látják el a vallásos élet érzésein kívül tipikus barokk-szenzációkkal is.

Tömegnevelő hatás dolgában meg kell még említenünk a különböző kongregációkat, melyek közül az iskolák mellett jezsuita vezetés alatt fennálló Mária-kongregációk e korban még nagyobb elterjedést nyernek, mint az előző korokban, s a Mária-erényeknek: alázatosság, tisztaság, felebaráti szeretet, lelki bátorságnak gyakorlásával, a bűnök elkerülésével, a test zabolázásával rendkívül erkölcsi hatást érnek el főként a nemesi és polgári rendben. A szervezetüket és működésüket leíró könyvecskék terjesztésével, betegek, gyakran pestisbetegek önfeláldozó ápolásával, a népnek tartott önkéntes vallási szónoklatokkal és nagy barokk dísszel rendezett ünnepélyekkel a Mária-kongregáció, vallásos célján túl is, lényeges eszköze volt a tömegek vallás-erkölcsi fegyelmezésének. A kongregációk más formái egyenesen a falusi nép körében terjedtek el: a szent rosarium egyesülete, különböző helyi szentekről elnevezett confraternitások, a Szeplőtelen fogantatás, a Szentháromság gyülekezetei a helyi plébánostól felállítva, egyszerű módokon törekedtek a jócselekedetek minél általánosabb gyakorlására. A vallásos cél mellett itt is egyre látjuk a társadalmi kapcsolatokat, melyeket gyakran tudatosan is akarnak alkalmazni: az Erdélyben alapított „szentséges Rosarium kongregációja“ 1730-ban azzal ajánlja magát, hogy keveset, csak néhány imát, kéthavi gyónást és áldozást kíván, de ahol elterjed, „ily helynek népe a vétkekre való kísértetektől mentebb és a munkás együgyű életben hajlandóbb minden jószágos cselekedeteknek

gyakorlására“. Egész világos a társadalmi tendencia a budai Nagyboldogasszony-templomban 1725-ben felállított Szent-háromság-kongregációban: itt a tagok évi három garast fizetnek be, s ebből három árva fiút felruháznak, iskolába járatnak és három árva leányt férjhez adnak, ezenkívül a „páter praeses megegyezik doktossal, borbélyal, apothicariussal, kik ebben a szent kongregációban levő minden szegény és gyámoltalan betegeket látogatják és orvosolják“, ami pedig még ezen felül is megmarad, azt kiosztják a szegényeknek. A kongregáció működését leíró könyvecske — ma prospektusnak mondanánk — nem csekély öntudattal mondja 1737-ben, hogy a társaság „méltán nevezetik a szűkölködő emberek tárházának“ és hogyha „főképen a mi országunknak minden helységében volna ez a szent és üdvösséges kongregáció, akkor volna bizonyára igaz s állandó országunkban a békesség, csendesség, egyesség, üdvösség és minden Isteni áldás“.

Bár ily szociális irányú kongregáció kevés lehetett is az országban, mégis a vallási színezetű kapcsok, melyek az egész, akkori életet átfogták, egyúttal bizonyos társadalmi állandóságot is létrehoztak. A vallásos cél mellett félre nem ismerhető az ily társulásnak fegyelmező, társadalmilag összefogó ereje, minek segítségével a barokk utoljára próbálta meg a társadalmi csoportokat kisebb egységekbe foglalni a középkori egyesülések mintájára. Az egyes rendek és tájékok szerint más és más vallásos társulatok terjedtek el: a pálosok a Krisztus szent sebei tiszteletére alapított Congregatio Quinque vulnerum-ot terjesztették, a jezsuiták a Mária-kongregáción kívül az Oltáriszentség tiszteletére a Congregatio Sanctissimi Christi-t, nagyon kedvelt volt az Agónia-társulat, vagy a Jó halál társulata, mely havi összejövetelét Jézus és Mária szenvedése emlékének szentelte, volt Szent Sebestyén-, Szent Rókus-, Szent József-, Nepomuki Szent János-társulat, magyar alapítású volt a Szent István-kongregáció, mely Pozsonyban, Szent Mánton templomban alakult meg III. Károly 3000 forintos adományával a konvertita protestánsok támogatására. A katolikus többségű városok közléte is csakhamar katolikus színt vesz fel, a céhek útján a középkorhoz hasonló in vallási fegyelem terjed el, a körmeneteken kívül a különböző áldások is végigkísérik az egyes embert élete fordulatain át: feléled a házak, a mezők, az új vetés, a szőlők megszentelése, az új asszonynak és az anyáknak a szülés után a templomba bevezetése, a halottsiratás, más néven vigília vagy virrasztás. Mindez növeli a közösségi érzést és egyúttal szellemi eszközökkel fogja egybe a magyarságot, mielőtt az végkép szét-esné a liberalizmus anarchiájában. S most ha e töredékes adatokból, melyeket új kutatás könnyen ki fog bővíteni. a barokk gondolatnak és életformának a nemzet életére gyako-

roit hatását röviden össze akarjuk foglalni, a következő szempontok jönnek tekintetbe.

Társadalmilag nyugalmi helyzet, állandóság áll be, a meglévő szervezet élén álló osztályok tekintélynek, tiszteletnek örvendenek és nem szükséges visszasírniok a kort, mikor ezt fegyverrel, vagy a töröktől való félelem segítségével kellett kikényszeríteniok. A barokk a tekintély korszaka, amikor a hívő tömegek engedelmeskednek vezetőiknek anélkül, hogy e vezetők hivatottsága dolgában legkisebb kétség is felmerülne. A barokk egyúttal a méltányosság korszaka, a *sum cuique* elvnek emberileg lehető megvalósítása, amikor az öröklési rend szigorú megtartása mellett mindenkinek megpróbálják a neki járó bért megadni. Igaz, a barokknak csak úgy, mint a katolikus vallásnak, nincs önálló szociális elmélete, a vagyonegyenlőtleniséget kiküszöbölő gazdasági programja, de ezt lehetőség szerint pótolja az alamizsnálkodás keresztény parancsa és azon korszak, melyben egyetlen gazdag 170.000 forintot adományozott szegényeknek, mint ezt Kohárynak nem egyedülálló példájánál láttuk, az a korszak nem tartozik szégyenkezni más korszakok előtt, melyekben ily esetek ritkán fordulnak elő. A tekintélytisztelet pedig, mely a vallásos-hősi életideálból folyt, a társadalmi osztályok érintkezését minden hatalmi nyomáson kívül is biztos utakon szabályozta, s a mai életnek mindazon társadalmi udvarisága, mely ma, az elvi egyenlőség korában annyira antikválnak látszik és igen gyakran üres formánál, hipokrizisnél vagy jól kiszámított hízelgésnél nem is egyéb, akkor még az embereket egybekötő valóságos viszonyoknak külső megnyilatkozása volt. Ha ma országos vagy helyi politikus nevenapja ünneplésére összecsoódik a tömeg, mely, hogy nem csupa tisztelőből áll, ezt csak az ünnepelet nem látja, az ilyen szokás minden külsőségével együtt visszavezethető a barokk-korba, mely a maitól eltérőleg még hitt a társadalmi fokozatok mögött erkölcsi háttérben. A század magántermészetű nyomtatványainak szinte egy tizede majdnem a XIX. század második harmadáig ily személyes vonatkozású üdvözlő, hálaadó, gyászoló irat, versben vagy prózában. magyar, latin, német, tót nyelven, s ha például csak az „öröm“ szóval kezdődő címűek sorát végignézzük, ahol örömdal, örömemlék, örömenek, örömmérés, örömméret, örömfüzér, örömhang, örömmünnep, örömkoszorú, örömkönnyek, örömkürt, örömlant, örömfefejejt, örömoszlop, örömjaj, örömszó és hasonlókkal találkozunk, akkor az olvasó, ki a hasonló mai nyilatkozatok hazugságáról joggal van meggyőződve, alig tudja felháborodását zabolázni. De a valóságban a barokk-kor enemű nyilatkozataiban még kétségtelenül sok az őszinteség és olvasásukkor pontosan megállapítható a határvonal, mikor tűnik el a szó mögül az értelem és mikor válik a kifejezés, őszinte érzés híján, tartalmatlan frázissá. Ez a vál-

tozás a század utolsó negyedében ment végbe, amikor a barokk életideált már alig élte valaki, ennek következtében a barokk tekintély is hatását veszítette, s a neki járó tisztelet helyett a felvilágosodás kritikájával vagy a libertinizmus gúnykacajával találkozott. A barokk ideál hosszú és mély hatására jellemző, hogy a gesztus és frazeológia, mely valamikor e büszke életformának kísérője volt, utóbb magára maradt és önálló életet élve is tovább uralkodott a magyarság széles rétegein. Történetünkben semmi nyoma annak, mintha köznemességünk régi századokban a külsőségeknek és a szóbő retorikának híve lett volna; ellenkezőleg, a magyar paraszt szótlanságából és realizmusából is joggal következtethetünk arra, hogy a köznemesség helyébe lépő középosztályunknak e gyakran gyógyíthatatlannak tetsző külsőség- és frázistisztelete nem egyéb, mint tartalmától megfosztott barokk dekoráció, elmúlt korszak anachronisztikus maradványa, mely a köznemességben leginkább a vármegyei élettel kapcsolatban nyilvánult meg, s ennek következtében a megyei és dietális stílus a legelső, melyben a lélektelenné vált barokk-frázis uralma megfigyelhető.

De amikor még a szó és gesztus mögött lélek is rejtőzött, akkor még megvolt a barokk léleknek fegyelmező, társadalmi összetartó ereje is; ily erő nélkül az ország gazdasági újraépítése, melyről mindjárt szó lesz, el sem képzelhető.

A barokk gondolat politikai hatása szoros kapcsolatban van az előbbivel, a társadalmival. A hazai barokk nemcsak a társadalmat, hanem a politikai viszonyokat is konzerválta, s amint már előbb láttuk, hogy nálunk abszolutisztikus irány helyett rendi utat vágott magának, csak természetes, hogy azt a rendiséget konzerválta, amelyet az előző korszak 1711-ben reá hagyott. Barokk és rendiség nálunk ettől kezdve az egész századon át két egymástól elválaszthatatlannak tetsző fogalom, s a már útban lévő felvilágosodás mindkettőt egyformán meg akarja semmisíteni. Látni fogjuk, miként sikerül ez neki a barokk kultúrával szemben, míg a rendiség, példátlan élet-erővel, eddigi támaszától megfosztva, a felvilágosodással is ki tud egyezni, s egész új eszmeáramlatoknak kell jönniök, hogy a harcot 1848-ban, Széchenyi és Kossuth súlyos csapásai alatt, végre is feladja. De bizonyos, hogy a rendiség életét a XVIII. századon át a hozzáfűzött barokk ideál hosszabbította meg.

A-barokk magyarsága

Végül a politikai szempont átvezet a barokk történeti megítélésében legfontosabb nemzeti szemponthoz. Az új kultúrának eredete idegen, középeurópai; leginkább szembetűnő termékeit idegenek: német, olasz építők, festők, szobrászok, műiparosok készítik; a tudományos irodalom, valamint a nagyközönségre számító egyetemi nyomtatványok nyelve egyképen idegen, latin: mindez a momentum a felületes szemléltre azt a benyomást teszi, mintha a barokk kultúra távol maradt volna

a nemzeti egyéniségtől. Fenti előadásunk megmutatta ennek éppen az ellenkezőjét, hiszen láttuk, hogy a latinnyelvű irodalomban heves magyar érzés lüktet, mely minden nyilvánulását a barokk kultúrának magyarra festi. Valóban gyermekes elfogultsággal közeledik a szellemtörténethez az, aki nemzetietlennek tartja a barokkot, mely a magyarságot történetének öntudatos, lelkes szemléletével ajándékozta meg és széles rétegei számára fölfedezte országát, melyet eddig nem ismert. A magyar történeti és földrajzi szemlélet e kornak szülötte, hasonlóképpen ez a kor az, mely a magyar rendi alkotmányt a történeti múlt és vallásos hit glóriájával vonta be, s ezzel szintén egy specifikus magyar szellemi tulajdont alkotott. Alkotmány, történeti múlt és jelen államterület birtokosa, alkotója, mozgatója és vezetője pedig a magyar nemzet, ez a barokk-kultúra központi gondolata, olyan korban, mikor a régi uralkodó nemzet közel volt ahhoz, hogy saját országában majorizálják az idegen bevándorlók. Hogy ezek az új telepések mindenütt alárendelték magukat a kevészámú magyarság történet- és államszemléletének, az ennek a barokk kultúrának érdeme, mely egyedül volt az országban felsőséges, hódításra képes műveltség és lényege specifikusan magyar volt.

Hódítását pedig nagy mértékben megkönnyítette a latin nyelv használata. A barokknak magyaros szellemi tartalma természetesen kizárja azt, hogy a magyar nyelv használatának ellensége lett volna; itt egyszerűen oly jelenséggel állunk szemben, mely nyugati szomszédainknál is látható, de a felvilágosodás hatása alatt ekkor már hátrálóban, visszavonulóban volt. Az anyanyelv kultuszát csak utóbb követelte a felvilágosodás filozófiája s ennek elterjedése előtt Németországban is, szinte az egész XVII. században latin volt a tudományok nyelve — Pufendorf, Hugo Grotius, Spinoza, bár a felvilágosodás emberei voltak, mégis latinul írták műveiket —, hasonlóképpen latin volt az iskola nyelve is. Hozzánk a felvilágosodás később, a XVIII. század második felében ért el, s míg el nem ért, a latin nyelv uralmát nem is fenyegethette veszély. De a latin nyelv használatának akkor nagy nemzet- és állampolitikai jelentősége is volt. A barokk magyaros alkotmány- és történetiszemléletét hiába fejtegették volna magyar nyelven; a lakosságnak több mint felére, az idegen anyanyelvűekre alig gyakorolt volna hatást, holott a latinnyelvű, magyar szellemű irodalom hódító könnyedséggel kapcsolta be a magyaros szemléletbe a bevándorló németiség, a már ittlakó tótság emelkedő, műveltebb rétegeit. Ennek a nem-magyar nyelvű kultúrának tehát sajátos „olvasztó ereje“ volt, melynek nemzeti jelentőségét nem lehet elég magasra becsülnünk. Kezünkben van egy szinte ötszázlapnyi könyv, még 1681-ből, a barokk kezdőidejéből: Tarnóczi István jezsuita atyának „Rex admirabilis“, a „csodálatraméltó király, azaz Szent László magyar királynak

történetpolitikai élete“; verses munka, mely összesen ötven elogiumban dicsőíti és például állítja Szent László erényeit, nagyszámú metszet kíséretében, melyeken csupa magyarruhás alak, magyar hősi és vallásos jelenetek láthatók. Ha a munka magyarul jelent volna meg, kétségtelenül le kellett volna mondania arról, hogy a specifikusan magyar szent tiszteletét az ország nem-magyarnyelvű lakosságában elterjessze. Így azonban, a magyar szellemet másoknak is érthető nyelven művelve, az idegen népek műveltjei minden nehézség nélkül elfogadhatták azt, s mikor utóbb a felvilágosodás hatása alatt eljött a magyarnyelvűség korszaka, az idegenek oly nagyszámú csatlakozását ez a már elterjedt barokk-magyar szellem tette lehetővé. Azaz a magyar nacionalizmus XIX. századi nagy hódításának mintegy előfeltétele volt a barokk-magyar szellem: ez munkálta meg csöndes, feltűnés nélküli munkával a talajt, ez hódította meg a nem-magyarokat a magyar szellemnek, a történetnek, az alkotmánynak, a vallás magyaros momentumainak, hogy utóbb a szellem kifejezőmódja is természetes módon alakuljon át magyarrá, legyen magyarnyelvű.

De tévedés volna azt hinni, hogy a barokk elhanyagolta a magyar nyelvet. A tudományok és a magasabb műveltség nyelve a latin volt, de az alsóbb műveltségűekkel a barokk is anyanyelvükön beszélt, amit annál inkább megtehetett, mert az újkor politikai nacionalizmusától mentesen a nyelvet egyszerűen mint a gondolatközlés eszközt, nem pedig államalkotó, nemzetnagynyújtó tényezőt tekintette. Közérdekű munkákban, vallási vonatkozású traktátusokban, prédikációkban mindig az anyanyelvet használja, s például a prédikációval nem valamely nemzetiséget akar terjeszteni, hanem egyszerűen az illető község hitbeli életét akarja emelni, s ezért szól magyar községben magyarul, tótban tótul, németben németül. Ez a türelmessége, mely annyira elütött a liberális kor magyarosító, tótosító, oláhosító szándékától, a magyar állam fejlődésében szintén hatalmas pozitívumot alkot és Széchenyit megelőzően megmutatta, hogy a magyar szellemi felsőbbség hódíthat akkor is, ha az egyszerű népnek meghagyja anyanyelvének zavartalan használatát. A vármegyei hivatalos kezelés ellatinosodása is, mely részben Verbőczy és a régi, latinnyelvű alkotmány szuggesztív hatása alatt, rendi és nem barokk szempontból jött létre, szintén előnyös volt oly korban, amikor a lakosság többsége nem értette a magyar nyelvet. A „Hungária“ fogalom, mely a magyaron kívül az államhatárok közt annyi másnyelvű népet is magában foglal, így telt meg újra magyar szellemmel, a latin nyelv jótékony, ellentétet, nemzetiségi küzdelmeket távartató védelme alatt. A XIX. század nagy magyar nemzeti kultúrája ilyen védő hólepel alatt várhatta meg a nacionalizmus napjának felkelését.

Hogy pedig ez a latinos barokk-világ ne tudott volna magyarul s a latin hosszú uralma alatt kiveszett volna a magyaros stílus iránti érzék, ez alaptalan gyermekes feltevés volna. A barokk-tartalmat lehelő prédikációkat, katolikusok és protestánsok, egyformán jó magyar nyelven írták, akárcsak a XVII. század munkáit, Csúzi Zsigmond pálos szerzetes, a legnagyobb katolikus barokk-szónok „Evangéliumi trombitá”-jában 1724-ben a fejlett, logikus körmondatokat törölmetszett népi szólásmódokkal tarkítja, akárcsak Tséri Verestói György kolozsvári lelkész, majd erdélyi református püspök, aki a század első felében a legkeresettebb halotti búcsúztató, s a barokk magyar nyelvnek bármely katolikussal vetekedő nagy stílisztája volt. További bizonyítás helyett legyen elég egy elméleti munkából, Molnár János jezsuitának a „régii jeles épületekről” szóló építészettörténeti művéből két részletet szó szerint közölni. Az egyik a paradicsom leírásának kezdete:

„Valóságos szent igaz, hogy ez a kert mindenféle válogatott gyönyörűségnek szép ékes hajléka és mintegy kincses tárháza volt. Itt az égnek, az időnek mindennapi vidám fényesége, a zöldellő fáknak, a mosolygó virágoknak, jobb ízű gyümölcsöknek drága szép illatja jó kedvet nevelt, szívet vidámitott, minden bánatot, szomorúságot kirekesztett. Távolság innét mind a csípős hideg, mind a forró meleg: fergetegnek, jégesőnek, morgó szélnek itt ereje nem volt, ide az égi háború közel se férhetett. Ezek helyett gyenge szellő, kies árnyék, gyöngybe borult harmat testnek, léleknek kedveskedett. Bévala borítva az öreg Eufrátes partja szép folyosókra szegett nagy sűrű erdőkkel...” s így tovább, — viszont a vízözön leírásában félre nem ismerhető, mennyire képes ez az állítólag elhanyagolt magyar nyelv akár bonyolult kompozíciójú, fényt és árnyat bravúrosan keverő barokk-kép hatásával is versenyezni:

„De ímé azonban megdurrannak hirtelen a terhes felhők között a haragos egek: béborítja sötét homály széles e világot, tolja egymást a sok sebes felleg: az egek sűrű villámlása, csatogása rázza az egész föld sarkát, szakadnak a morgó menkövek közt az egek csatornái, hanyják, sodorják a zúgó szelek a gyökeres fákat, az öreg erdőket, szórják ropogással a hegyek kőszikláit, a nagy házak födelit, döntik a magas tornyokat, palotákat: összekeveredik a föld az egekkel. Árad azonban, emelkedik, hömpölyög minden felől az iszonyú árvíz, rémül az egész természet. Teli a paloták, teli az erdők, mezők, minden felől a nagy ordítással. Ó rettentő veszély! mit tégyen, hová légyen az ügyefogyott emberi állat? oda minden reményesség, segítség. Elhalványultak, eszük veszett, egymásra tekintettek, ide is, amoda is egymást nyomva keserves rikoltás közt nyargalának, kik az házak, kik az hegyek tetejére, ki lóra, ki hajóra, de haszontalan. Kik lóhátra kaptak: vagy árkokban

súlyesztettek, vagy a ló hátáról felemeltetvén mások után eresztettek; a hajózatok táborát a nagy habok felforgatván tengerbe teríték, akárhova kapaszkodtak s emelkedtek, ott érte őket a vizek örvénye. Se hajó, se deszka nem használt, hull a cifra fejjérő, meg nem szánakodik senki, se szépségén, se gyenge erején. Hányja a hab, hömpölygeti, temeti nagy keserves jaj között mind az öreget, mind az aprót.“ S a küzdő, kétségbeeső embereknek e rubensi erővel megfestett harca elül, a vizek kiegyenesednek — koporsóvá: „Már a vizek színén szem elibe nem vetődött egyéb a halvány vagy holt teteméknél, tövestől kiszaggatott fáknál, hidaknál, házfödeleknel és az úszás közt megfáradott barmoknak, madaraknak s embereknek csekély verődésénél. Pusztul a világ, az árvíz szaporodik alul, felül, siet a hegyek tetejére, tenger és koporsó az egész föld, oda minden állat.“ Az egész leírás ugyanoly szemlélet eredménye, mint pl. az osztrák Tiepolónak, Maulbertschnek végtelenbe áramló embergomolyagjai, s a magyar stílus ez új fejlődését megérthetjük, ha tudjuk, hogy Maulbertsch képei nem kevesebb, mint tíz templomban voltak szemléltetők hazánkban, köztük Sümegen, Székesfejérvárott, Győrben, Vácott, Pápán, Kolozsvárott, s ez a hosszú időn át zavartalanul érvényesülő vizuális hatás, csakúgy, mint a prédikációk hangja, nem múlhatott el nyom nélkül sem ízlés, sem életforma dolgában.

AZ ÚJ NÉPESSÉG. GAZDASÁGI ÉS NEMZETISÉGI VISZONYOK

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG két századának magyarpusztító jellegét igazában csak a népesedési mozgalomra gyakorolt hatásában ismerhetjük fel. A magyar barokk emberei bármily lelkesen indultak is ez „új“, e „nagy“ Magyarország felfedezésére és bármily erős hittel tartották is az ő országukat a régi ország, Hunyadi Mátyásnak európai nagyhatalmat tevő birodalma egyenes utódjának: a valóság mást mondott. Ez a valóság, mely most, a kétszázésettendős harcok lezárásával megmutatkozott, a magyar történet legszomorúbb valósága volt. Mikor 1720-ban III. Károly és az 1712—15. országgyűlés rendjeinek közös elhatározásából, az adó igazságosabb elosztását lehetővé teendő, először számlálták meg az ország lakosságát, Magyarországé mindössze 1,770.000, Erdélyé 800.000 főt tett ki, oly számot, mely a Hunyadi Mátyás-korabeli hozzávetőleges négy millió lakosnak messze alatta maradt. Igaz, a XVI. és XVII. század egész Európában, ha nem is hanyatlásnak, de a középkorhoz képest feltűnő lassú, háborúktól, pestis- és egyéb járványoktól gyakran megszakított szaporodásnak volt a korszaka; Franciaországnak a középkorban 20 milliót felülmúló lakossága a XVI. század végére 14 millióra szállott le s innen a XVIII. század elejéig csak 18 millióra tudott emelkedni, hogy azután a nagy francia forradalomig, a XVIII. század aránylagosan békés és rendezett viszonyai között 26 millióra növekedjék. A német területeken a harmincéves háború okozott nagy hanyatlást, melyet azonban a XVII. század második fele általában helyrehozott. 1620-ban a birodalom lakossága 15 milliót tett ki, ez a szám egyes területeken a harmincéves háború alatt felére, sőt az alá is leszállt, hogy az összlakosság 1700 körül megint elérje a 15 milliót. Az olasz tartományok lakossága szintén alig változott a XVI. és XVII. században, e korszak elején és végén egyaránt 11 milliót tett ki, Spanyolország népessége azonban a XVII. század folyamán 8,400.000-ról leszállóit 5,800.000-re. Ez az egyetlen adat tőlünk nyugatra, mely a magyar folyamathoz hasonlóan apadást mutat fel akkor, mikor egész Európa lakossága 1600 és 1700 között 95 millióról mégis nem kevesebb, mint 130 millióra emelkedett.

A magyarság számaránya

Ha tehát Hunyadi Mátyás korában a körülbelül 80 milliónyi Európában egymaga Magyarország, hódított területeit nem is számítva, 4 milliónyi lakossággal bírt és ha a XVIII. század elején a 130 millió lakost számláló Európában a magyar állam mindössze csak 2½ millió lakossal szerepelhetett, akkor e százalék szerint is könnyen kiszámítható hanyatlás mértéke adja meg nemzeti hanyatlásunk igazi mértékét. Helyesebben: hanyatlásunk még ennél is sokkal mélyebb volt, mivel Magyarország és Erdély össznépeességében a magyar nemzetiségű alig tett ki 1,160.000 lelket, azaz az egész lakosságnak 45%-át s Európa össznépeességének még egyetlen százalékát sem!

Bármennyire hiszünk is a lélek erejében a test és anyag felett s e hitünket bármennyire érvényesítjük is történeti módszerünkben, e lesújtó számok mellett nem haladhatunk el azzal, hogy számbeli hanyatlásunkat nemzetünk szellemi, lelki erői kipótolhatták. Hiszen e számok egyúttal lelki lehanyatlásunkat is mutatják, azt, hogy Európa lelkiségében most már alig egy százaléknyi, sőt annyi sem a magyar lélek, mely tehát alkotó, vezető, kigondoló munka s eredmények dolgában természetes módon háttérbe szorul és előkelő szerepet alig fog játszhatni egyelőre. A magyar államnak és nemzetnek olyan érvényesülése, aminőt még Nagy Lajos és a Hunyadiak korában láttak Európa népei, e néhány szám miatt lehetetlenné vált s innen van, hogy a XVIII. században történetünk kis ország, kis nép történetévé lesz, mely Európa egyik zugában belső problémáival foglalkozik és saját bajain kívül magasabb európai perspektívára nem emelkedik. A XVIII. század az, amikor a kontinens és a Föld igazi nagyhatalmasságai előlépnek és kezdik maguk közt a földrészeket, kereskedelmi utakat és kolóniákat felosztani; ez a korszak az, amikor a túlnépesedő angol vidékek kitermelik a gyáripart és a kapitalizmust s amikor más nyugati népek, az ő példájukat követve, előkészületeket tesznek a következő század világgazdaságában játszandó vezető szerepükre. Mindez akkor, amikor az Európa egyszázalékát tevő magyarság saját hazájában is kisebbségbe szorulva, földél nélkül próbálkozik házépítéssel, gazdasági termelésének megindításával, azaz legprimitívebb nemzeti és állami szükségletei kielégítésével. Ez az egyszerű kis szám: egy százalék, minden statisztikánál többet mond és végkép megmagyarázza nekünk nemzetünk belső, országos és külpolitikai gyengülését és jelentéktelenné válását, mely végső fokon nem volt egyéb, mint a török korszak emberpusztító hatásának végzetes következménye.

A pusztulás mérve ehhez képest most is a török hódoltságának kitett területeken a legnagyobb. A legnépesebb vármegyék a nyugati határon fekszenek: Nyitra megye 125.000, Pozsony 88.000, Sopron 85.000, Vas 118.000 lakossal; innen keletnek és délnek tartva, mindinkább apad a lakosság, hogy a

Tiszánál és az Aldunánál ma alig elképzelhető alacsony számra süllyedjen. Arad vármegyében az 1720-as népszámlálás szerint 5000, Csanádban 2500, az akkor visszafoglalt Temesközben, három vármegye helyén 30.000, Csongrádban 9700, Bács és Bodrog vármegyékben mindössze 12.000 lakost találtak, beleszámítva e számokba nemcsak a vármegyék területén levő városokat, hanem a visszafoglalás óta újonnan betelepedett lakosságot is, mely ekkor már nem kevesebb, mint 230 községet tett ki. Azok a lakatlan térségek, melyek már a török uralom idején, az esztelen politikai és társadalmi viszonyok hatása alatt állottak elő, most a felszabadító halj áratoknak és a Rákóczi-felkelésnek egymás sarkában járó évtizedeiben még inkább megnövekedtek és korábban lakott területekre is kiterjedtek. Míg a török korszakban a „puszta“, a „Heide“ általában Budától délre kezdődött, a Duna és Tisza mindkét partján levonulva, egész a régi országhatárig, addig már a török korszak végső évtizedében Magyaróvartól és Gyórtól keletre és délre alig van emberi lakás. Még a török basa székel Budavárában, mikor az angol utazó 1669—70-ben Bécestől Belgrádig 400 mérföldön folytonos, meg nem szűnő pusztán át utazik, melyet csak itt-ott szakít meg cserje vagy silány erdő, az egész vidék már öreá is tó vagy tenger benyomását teszi, főként amikor szekere mérföldeken át úttalan sötétzöld füves talajon száguld vele. Savoyai Eugén sem igen túlzott, ő különben is hadjárataiból jól ismerte a Duna—Tisza-közét, mikor 1717-ben egy angol ladyt azzal akart lebeszélni a Magyarországon át való utazásról, hogy Buda és Eszék között egyetlen házat sem fog találni.

A telepítés; a nagybirtok szerepe
 A maroknyi magyarságnak, ha még volt benne valami ősei-nek államalapító és államfenntartó érzékéből, a szatmári béke megkötése után közjogi és nagyhatalmi aspirációk helyett a legprimitívebb feladatról, az ország betelepítéséről kellett gondoskodnia, hiszen a neoacquistica-bizottság munkájából, Kolonics és mások terveiből világos volt, hogy ha ezt ő maga el nem végzi, akkor ellenséges tényezők fogják azt, saját fejlődését akadályozva, végrehajtani. Korábbi fejtegetéseink megmutatták, hogy a megöregedett rendi alkotmány képtelen volt a feladat elvégzésére s az 1722—23. országgyűlés egyetlen erre vonatkozó szakasza, a 103. artikulus, nem foglalt magában egyebet, mint hogy a király szabad embereket hatévi adómentesség mellett az országba hívhat s eziránt a római birodalomban és az örökös tartományokban hirdetésekkel tehet közzé; továbbá, hogy a visszafoglalt javakat a régi jogukat bebizonyító családoknak vissza fogja adni és fiskális javakat csak érdemes személyeknek fog adományozni. A neoacquista-bizottság ekkor már nem működött; eltűnése szintén a Rákóczi-felkelés jótékony hatásának tudható be; helyébe az 1712—15 :10. t.-c. értelmében a régi birtok jogok igazolását három rendi bizottság vé-

gezte, Pozsonyban, Kassán, Zágrábban a nádor, a tárnokmester és bán elnöklete alatt, amely bizottságoktól újabban az 1723. évi t.-c. értelmében a királyi táblához lehetett föllebezni. Így tehát a nemesség régi családi javaira vonatkozó igényeit most már rendi hatóságok előtt érvényesíthette s úgylátszik érvényesítette is, amennyiben a régi, XV. századi családoknak még egyáltalában voltak, annyi véres század múltával, kimutatható leszármazói. A korábbi történetből tudjuk, hogy 1526-ot megelőzően és főként a déli vidékeken a nagybirtok olyan családok kezén volt, melyek már a XVI. század közepén szinte kivétel nélkül kihaltak. Így érthető, hogy a neoacquistica-bizottság magyarelles eljárásán az újabb, rendi szellemű berendezés sem tudott már sokat javítani s a visszafoglalt területek nagyrésze a rendi jog szempontjából is királyi adomány alá került. A régi birtokos osztály pusztulását, s vele a török kor nemzetgyilkos szerepét semmi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy Baranya megyében Hunyadi Mátyás korában 922 községnek összesen 540 birtokosa volt, holott 1696-ban négy egyházi és két világi (Esterházy nádor és Draskovich) nagybirtokoson kívül mindössze 18 birtokos nemes maradt, s a neoacquistica-bizottság előtt is csak hatan próbálkoztak régi jogaikat érvényesíteni, ezek is sikertelenül. Így lett Baranya az újkorban a nagybirtok hazája, s még a század közepén is, az 1754—55-i nemesi összeírás a nagybirtokos mágnások mellett csak 13 birtokos nemes családot tud itt összeszámlálni.

A telepítómunkában tehát, — miután a rendi képviselő a fenti, inkább csak kerettörvénynek nevezhető rendelkezésen túl egyébre nem volt képes, — a számában is erősen megfogyatkozott nemesség alig vehetett részt, annál is inkább a nagybirtokos-osztály és többé-kevésbé átgondolt terv szerint az állam, azaz a király. Leszámítva a temesi bánóság és a határvidékek területét, az ország elpusztult vidékeit legnagyobb-részt a nagybirtokosok s főként a főurak telepítették be, úgy, hogy a benépesítés érdemeit, legalább a XVIII. század első felében, nekik kell betudnunk. Láttuk már, hogy a III. Károly-korabeli rendszeres munkálatoknak modernebb, merkantilista gazdasági szelleme is tőlük származik s amikor ezt a szellemet nem sikerült a törvénykönyvbe átültetniök, már csak saját anyagi érdekükben is kénytelenek voltak azt legalább az ő birtokaikon megvalósítani. Érthető, hogy a lakatlan, sőt a vad-vizek, szikes területek, homokbuckák miatt egyáltalán lakhatatlan földjeikre embereket akartak hozni, mert az akkori gazdasági rendben egyedül a földművelő jobbágytól várhattak birtokaik után jövedelmet á az is érthető, hogy ebbeli törekvéseik élénk ellenzésre találtak azon vármegyékben, hol a török hódoltság meghagyta a jobbágy falvakat s ahonnan tehát a belső telepítés útján egyedül lehetett volna az Alföldre és a Dunántúlra magyar, tót vagy német jobbágyot átültetni. Az új területek

birtokosai és a régi, királyságbeli vármegyék urai közt tehát természetes érdeellentét állott fenn s ez utóbbiakhoz, a telepítésellenesekhez tartozott az egész köznemesség is, melynek igazi létérdeke volt, hogy néhány megmaradt jobbágya birtokán maradjon és azt továbbra is megművelje. Ez az ellentét is egyik indoka annak, hogy egységes telepítési terv nem jött létre és a benépesítés egyes uraknak jószántából ment végbe.

Végigtekintve e korszak nagybirtokosainak névsorán, első pillanatra az lehet gondolatunk, hogy a Rákóczi-felkelés után Magyarország földjét éppúgy idegenek kezére adták a Habsburgok, miként Csehországot a fehérhegyi csata után. Alig van titkos tanácsos, hadvezér vagy udvari ember, német vagy olasz származású, aki ne lett volna most egyszerre holdak ezreinek és tízezeirenek urává Magyarországon. III. Károly nagyúri bőkezűségben és pazarlásban még a XVII. századbeli Ferdinándokat is felülmúlta, de nagy adományozásainak nem ez volt főoka: neoacquistica birtokért mindenkinek fizetnie kellett a fegyverjog megváltása címén s így a hadvezérek és bécsi főhivatalnokok hátralékos fizetésüket kénytelenek voltak elengedni az államnak azért, hogy valahol bent a hozzáférhetetlen, járhatatlan magyar területen birtokadományban részesüljenek. A legtöbb ily idegen új földesúr soha nem is látta birtokát s a legelső alkalomkor iparkodott azt akár olcsó áron is, de legalább készpénzért vagy annak ígéretéért eladni. Így érthető, hogy bár az országgyűlések mindnagyobb tömegben vették fel a rendek közé az indigenákat, — 1715-ig összesen több mint 250 ily idegenhonos családról van tudomásunk —, mégis ezekből igen kevés maradt magyar föld birtokában. Még inkább érvényesült a természetes kiválasztás a magyar nagybirtokosok között. Az öreg Széchenyi György gróf, dunántúli birtokos, nem győz panaszkodni azon, hogy a török hódítás a régi török birtokosokat száműzte és elpusztította és most micsoda emberek jutottak birtokhoz, — persze elfeledkezve arról, hogy ő maga kapta testvére, Pál érsek és nagybátyja, György érsek érdemeiért a grófi diplomát és hogy az ő családja is e hirtelen felemelkedő rétegbe tartozik, mely a magyar köznemesség annyi tehetséges tagjának adott az új korszakban nagy alkotási lehetőséget. Valóban, a főnemesi társadalom kialakulása dolgában ugyanolyan jelenséggel találkozunk, mint a XVI. században, amikor a középkori családok kihaltával helyüket szinte természetes kiválasztás folytán erőteljes, fiatalos akarat- s munkaerővel rendelkező egyének foglalták el, köztük Nádasdy Tamás, utóbb Esterházy Miklós, ma élő legrégebb főúri családaink ősei. 1711 után teljes pusztulás egyedül a Rákóczi és Bercsényi családot érte, melyeknek gyér leszármazol külföldön éltek és soha haza nem térhettek, a többi nagyúri család tovább élt és a század folyamán csak azok pusztultak el, melyekben nem volt többé életerő. De ezen, ekkor már réginek számító

XVI. és XVII. századbeli családok mellett, aminők az Esterházyak, Koháryak, Nádasdyak, Zichyek, Apponyiak, Károlyiak, a köznemesek egész tömege jut be a grófi és bárói családok közé, így elsősorban a központi hivatalok, kancellária és helytartótanács hivatalnokai, akik vagy maguk vagy legalább fiaikban rendszeren elérték a bárói s utóbb a grófi rangot, így a Sigray, Meskó, Niczky, Ráday családok. Az ország akkori helyzetében a főrendi cím és birtok ez új tulajdonosai nem pihenhettek babéraikon, hanem folytonos munkát kellett áldozniok birtokaik felépítésére és gyarapítására. Innen a rendkívüli mozgalmasság, mely ezt a generációt elfogja és amely végső hatásában a tunya és tehetségtelen családok kiválását, elpusztulását eredményezi. Egyes felemelkedő családok tagjai, mint Károlyi Sándor, Grassalkovich Antal, a század második felében Jankovich Antal, Atzél István, a birtokszerzés, gyarapítás és igazgatás terén példátlan energiát fejtenek ki, mely talán párhuzamba hozható a magyar parasztnál többször megfigyelt, leküzdhetetlen, soha ki nem elégített földéhséggel. Régi családokból gyakran hiányzik ez az energia, így az akkor már legrégibb főúri család, az Erdődyek, nem képesek többé a neo-acquistica-területen lábukat megvetni, bár régi királypártiságuk erre eléggé megadta nekik a lehetőséget. Erdődy György gróf, kamarai elnök, III. Károly tói megkapja a 100.000 holdat kitevő mindszent—algő—pusztaszeri uradalmat, fia, Kristóf, azonban nem dolgozik az uradalomért, távol él tőle és csak jövedelmeit akarja látni, úgy, hogy az eladósodása következtében előbb a szorgalmas szerző Batthyányakra, aztán egy génuai kereskedő-cégre száll, melynek egyik tagja, Pallavicini gróf az, aki azt végül is családjában meg tudta tartani. Mert ez a két századon át elhanyagolt föld kiszámíthatatlan lehetőségeket rejtett magában, de ezeket csak munkával, folytonos törődéssel lehetett feltárni; a kényelmes, munkátlan birtoklás egyértelmű volt az illető földesúr tönkremenetelével. Azóta persze újabb kétszázestendő telt el s az akkori nagy szerzők utódai már szinte száz év óta bírják a földeket több-kevesebb munkával és álig fogják megérteni, őseiknek minő, időt és idegeket egyaránt felőrlő munkájába került az amerikailag változó viszonyok között birtokuk összeszerzése és megtartása.

A királyi adomány, melyért a magyar uraknak kivétel nélkül magas összegeket kellett fizetniök, csak alapja volt a vagyonszerző munkának, mely, hogy eredményes legyen és a birtoktest szét ne folyjon az adományozott kezeiben, ennek gazdasági ismereteken kívül erős pénzügyi, spekulációs érzékkel is kellett bírnia. Ha az utódok is megtartották volna őseik ez érzékét, Széchenyi István nem fedezett volna fel bennük száz év múlva dekadenciát és a XIX. század gazdasági élete másként alakult volna. Károlyi Sándor báró, 1712 óta gróf, csak egy példa a sok közül. Birtokai művelésére, melyeket folyvást beutazott, maga

írta a gazdasági utasításokat, amibe felesége, Barkóczy Krisztina nagy segítségére volt; külön tanulmányokat írt a dohánytermelés felvirágoztatására, a szegénység felségítésére, a szarvasmarhakereskedés fellendítésére, sokat foglalkozott a halászat hasznosításával, sőt még a teknősbékatenyésztésre is tett kísérletet. A pénz, amit fáradozásaival birtokából szerzett, új birtokszerzésre szolgált; ez az igazi titka a XVIII. századi nagybirtokok előállításának. A pazarló urak messziről megismerhetők, mert pazarlásuk vagy egészen tönkretette a családot, mint például a Grassalkovich-vagyonnal történt vagy pedig hosszas terhes moratóriumot hozott rá, ami utóbb, a század második felétől kezdve, mind gyakoribb különböző családokban. Károlyi Sándor birtoktestét 1711-ig az ősi birtok: Nagy-Károly, Olcsva-Apáti mellett, felesége hozományaként, a salánki uradalom és több porció képezte, zálogban bírta ezenfelül az erdői uradalmat II. Rákóczi Ferentől, akinek 2000 aranyat kölcsönzött. A kurucmozgalom alatt szerzett egyéb birtokait, így főként a huszti uradalmat, vissza kellett adnia, de III. Károly megígérte neki, hogy ennek fejében 50.000 forinttal vagy ilyért ékü birtokkal fogja kárpótolni. Így kapta ez ígéretre a tarcali három szőlőt, melyek fejében azonban 22.000 forintot kellett fizetnie a már ismert Universal-Bancalitátnak. 1722-ben megvásárolta a volt Bercsényi-féle csongrádvásárhelyi uradalmat gróf Schlick Lipóttól, lefizetett érte ennek 30.000 forintot, továbbá ő és utódai lefizettek azon családoknak, melyek az egyes pusztákra, mint régi birtokukra igényt tartottak, összesen 62.000 forintot, nem számítva a XIX. század elején eszközölt még nagyobb lefizetéseket. Ez a 118.000 holdnyi uradalom, mely utóbb Károlyi Sándor unokája, Antal gróf, feleségének, báró Harruckern Jozefának hozományával 154.000 holdra növekedett s ekkor már Csongrádon és Hódmezővásárhelyen kívül Szentest, Csabát, Orosházát is magában foglalta, a vétel idején még törökkorabeli állapotában volt; benépesítése, felvirágoztatása a Károlyi-család három munkás nemzedékének érdeme, akik ezzel egyúttal családi hatalmukat is hosszú időre megalapozták. 1725 után vette meg Károlyi Sándor a nyitrai nagysurányi és tótmegyeri uradalmat, ezért összesen 120.000 forintot fizetett gróf Kaunitzknak és más, Bosnyák-családi örökösöknek; a fizetés lassan és nehezen ment, a nála zálogban levő Bátorkeszi visszaadásával szerzi meg az első 24.000 forintot, miből a birtok első tizenkettedének árát fizeti le. 1726-ban megvette még az Erdődyektől a bélteki uradalmat, de királyi donatiót erre csak unokája, Antal gróf tudott szerezni, lefizetvén érte a kincstárnak is 26.000 forintot. A Rákóczi-örökséget tevő, 162 községből álló ecsedi uradalmat már Károlyi Sándor megakarta venni 90.000 forintért Rákóczi Julianna férjétől, Aspremont Gobert gróftól, de az adásvétel csak 1747-ben jött létre, amikor Károlyi Sándor fia, Ferenc gróf, lefizetett az

Aspremont-birtokért 80.000 forintot, az uradalomnak fiskális kézen levő részét később, 1776-ban kapta meg a harmadik szerző, Antal gróf s az egész uradalomért a család 308.000 forintot fizetett. Nem csodálható ezek után, hogy Károlyi Sándor a hatalmas birtoktesteken kívül 596.000 forint, legnagyobb részét birtokvásárláskor adott kötelezvényekből álló adósságot hagyott fiára, az ilyen adósságcsinálás azonban a nagy birtokszerzőknél, kiknek a vétel lehetőségét üstökén kellett ragadniok, nem volt ritkaság és bajt nem okozott mindaddig, míg a leszármazók atyjuk példájára munkás, nem tékozló és a vagyont felélő életet folytattak. Ebből a század végének nagy szerzője, Atzél István, valóságos elméletet csinált magának, Jankovich gróf példáját állítva maga elé, aki csak vármegyei ügyész volt, első jószágát hitelbe vette s „az első esztendőben félelemben élt és nyughatatlan volt a fizetések iránt, de utóbb, amidőn látta, hogy haszonnal vette, a második s azután a többi uradalmait adósságból szerezte“ s halálakor, bár házi pénztárában 60.000 forint készpénz volt, mégis 250.000 forintnyi adósság maradt utána. „Tehát te is úgy tégy, ajánlja Atzél, mert ha csak akkor akarsz jószágot venni, amidőn az egész árát megszerezted, így neked nagyobb jószágod nem léssen.“ Ebből a szempontból is tanulságos a század legnagyobb szerzőjének, Grassaikovich Antalnak pályája, kinek atyja kisnemes gazdatiszt volt, ő maga hivatali pályát futott meg, amelyben jogi és gazdasági ismeretekre és tapasztalatokra tett szert, kamarai ügyvéd, jogügyi igazgató volt, a neoacquistica-bizottság ügyeit intézte, majd III. Károly személynöke, Mária Terézia nevezte ki a magyar kamara elnökévé és tette gróffá, bizalmába fogadta, s mégis azt látjuk, hogy a Grassalkovich-birtoktestben, melyet ez az egy ember szerzett össze, alig van birtok, melyet királyi adományképen nyert volna, Zsidó községen kívül ami van is: Kerekegyháza és Kakucs pusztája, azt is elmaradt jogügy igazgatói fizetése fejében kapta „donatio mixta“ gyanánt. Gödöllő első részletét a Starhembergektől 6100 forintért vette meg, ezért és Isaszegért a birtokosoknak, Esterházy, Dellmon, Pogány uraknak 23 éven át fizetett s alkudozott velük, míg végül övé lett mind a két község; 1727-től kezdve a neoacquistica ügyek intézése közben tudomást szerzett az egyes tulajdonosok vagyoni viszonyairól, s ez lehetővé tette neki, hogy megszorult birtokosoktól olcsón szerezzen földet: fizette helyettük a zálogösszeget, s azután már olcsón szerezte meg tőlük az örök jogot, így veszi át Örkényt a Forgách-terhek fejében, Szöd és Göd pusztákat az eladósodott Madáchoktól, akiknek annyijuk sincs, hogy az ősi joguk megerősítése fejében követelt 500 forintot lefizetnék a bizottságnak, ezt is Grassaikovich teszi le helyettük, akinek aztán 14.500 forinton eladják a birtokot, amivel kétségtelenül ők is jó üzletet csináltak, de annál jobbat az új barokk főúr, aki tudja, hogy birtok

jobbágy nélkül semmit sem ér, betelepíti lakatlan pestmegyei földjeit, maga jár azok fellendülése után, ott van jobbágyai között, sajátkezűleg írja gazdasági utasításait tisztjeinek, kikre személyesen felügyel, s az első években még gazdasági számadásait is maga vezeti. Az a kereskedelmi, spekulatív szellem, melyet a török kor magyar tőzsérjeiben megfigyelhettünk, s mely a hódoltsági földek távollakó, várakban katonai szolgálatot teljesítő nemesuraiból a török korszakban lassankint kivészett, most ebben a lakatlan, s ezért olcsó földek hazájában a köznemesi emelkedésnek legnagyobb emeltyűje lesz és csak sajnálható, hogy a nagy szerzők unokáiból a kapitalista korszak beköszöntésére újra kivészett.

A magyar faj energiáinak egyik hatalmas történeti megnyilatkozása tehát ez a folyamat, melynek során a III. Károlytól telepített idegen földesurak nagyrésze kivész, s a megmaradtakat ez az új, erőteljes nagybirtokos osztály teljességgel áthasonítja önmagához. De nem kevésbé jelentős a gazdasági munka, melyet most ez az osztály hajt végre, saját kezdeményezésével, saját tekintélyének védelme alatt. Hatalmas, ezrekre menő tömegek megmozdításáról van szó, amikor a vezető, mozgató földesurak saját tekintélyükön és az államrenden kívül semmi kényszerítő eszközzel nem rendelkeztek, de az a barokk társadalmi gondolkodás, melyet főntebb megismertünk, ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt a tömegekre, melyek így engedelmesen végrehajtották a földesúrtól kigondolt mozdulatokat, különben is jól tudván, hogy a birtok java az ő meggyökerezésüktől, fizetőképességüktől, tehát a saját javuktól is függ.

Ebbe az új fegyelemben legnehezebben tudott a magyar jobbágy beletörődni, aki a kuruc korszak letűntével nem egyhamar vált meg a nyugtalan, bujdosó, fegyveres életmódtól, s ezért letelepítése, különösen eleinte, igen nagy nehézségekbe ütközött. A vármegyék különben is mindent megtettek, hogy e még mindig hullámzó népesség egyedeire, mint szökött jobbágyokra rátegyék kezüket, s nagyobb belső telepítést a jobbágnak kötött helyzete úgylis lehetlenné tett. 1736-ban, mikor már a német telepések nagy tömege élt az országban, Károlyi Sándor panaszosan állapítja meg, hogy bár az Alföld és a déli Dunántúl vármegyéiben nagy szükség volna telepésekre, ilyenek mégsem kaphatók az országban, pedig a felső vármegyéknek annyi népük van, hogy egy telket negyed- és nyolcadrésze is osztanak, s az ilyen jobbágy „földjéről igen szegényesen élhet, sőt nyári hónapokban más vármegyékben kell keresnie mindennapi kenyerét is“. Eszerint tehát a jobbágyság gazdaságosabb eloszlását, azaz a belső telepítést a jobbágy jogi kötöttsége akadályozza meg, nem pedig az, mintha a nagy telepítők és vagyonszerzők a magyar jobbágy iránt ellenséges érzülettel

viseltettek volna. Amennyire a későbbi évtizedekben még hullámzó jobbágyréteg rendelkezésre állt, találkozunk is mindenfelé magyar telepítéssel, bár ennek nagysága elenyésző csekély az idegen, főleg német telepítéshez képest. Károlyi Sándor róluk írja 1736-ban, Nagykaroly és Erdőd telepítését említve, hogy „az aranyos magyarok megint szétmentek“, — a magyar telepesek vagy tovább vándoroltak Erdély felé, vagy pedig a hajdú városokba szöktek be, ahol az egykor letelepített 15.000 vitéz ivadékaiból 1702-ben már csak 689 családfő volt életben, de már 1752-ben annyi a beköltözött jobbágy, hogy ez évben a szomszéd vármegyék 736-ot költöztetnek ki közülök, pedig közben a hajdúvárosok is fogytak, s általában épp úgy hullámzott népességük, mint más nem-szabad területeké: Hajdúhadházon 1707-ben a dika egyötödét a beköltözött 24 szalontai család szolgáltatta, viszont Hajdúnánásról hetven család vándorol el, 22 a Kúnságba, 13 Biharba, 24 Békésbe, 2 Debrecenbe.

A német telepítés kezdetei

Belső telepítés helyett idegenek, elsősorban németek behozásával próbálták a török korszaktól okozott vákuumot kitölteni. A XVII. század végén és a következőnek elején nem volt szokatlan nagy tömegek átköltözése egyik államból a másikba. A merkantilizmus magábanvéve is elősegítette képzett ipari munkaerőknek átültetését; vallonok, olaszok, hollandi zsidók nagy számmal költöztek be német területre, ahol a harmincéves háború után újraélesztették az ipart és kereskedelmet. De hasonlíthatatlanul nagyobb tömegek mozdultak meg a nantesi ediktum visszavonására, amikor 50.000 hugenotta család, 300.000 főnyi tömeg hagyta el Franciaországot. Hollandiába a század végéig 75.000 francia költözött, s Poroszország hasonlóképpen a beköltözésekből lett naggyá. A század végén 7000 pfalzi kálvinista ment át porosz földre, francia hugenotta legalább 20.000, a salzburgi érsekségből 1732-ben 20.000 protestáns jött át, s Nagy Frigyes halálával a hárommilliónyt kitevő porosz lakosság egyharmada ilyen, az utolsó században beköltözött családokból állott. Egyedül Nagy Frigyes uralkodása alatt nem kevesebb, mint 400.000 ember vándorolt be az országba. Ebbe a nagy mozgalomba illeszthető be tehát a magyar föld benépesítését célzó kolonizáció, mely csak a hugenotta-tömegek költözésének befejeztével indult meg, s magaskultúrájú iparosnépesség helyett már csak földművelőket és szegény kisvárosi iparosokat hozhatott be, aminthogy az elpusztult földön elsősorban mezőgazdasági termelőnépre volt szükség. Ilyent akkor leginkább a Rajna mindkét partja szolgáltatott, melyet a Saarvidéktől Hessenig és Frankenig XIV. Lajos rablóhadjáratai és a spanyol örökösödési hadjárat évtizedeken át pusztítottak, úgyhogy ott a lakosság szegénysége nem sokban különbözött a harmincéves háború okozta nyomortól. Erre a fegyverzajtól megfélemlített népességre

súlyosan nehezedett a sok kis egyházi és világi uralkodó, terri-
torialis fejedelem hatalma, akik ekkor mindnyájan XIV. Lajost
játszottak, mindegyik Versaillesst épített magának és költséges
barokk udvartartásával szokatlanul megterhelte a bár több-
nyire szerződési viszonyban levő, de szolgáltatásait fizetni nem
tudó, s így szinte földhözkött alattvalókat. Emellett a badeni
alemann, württembergi „sváb“ területen a parasztbirtokon
egyetlen fiú, a legifjabb örökölt, ami a XVIII. század békésebb
viszonyaival beköszöntő nagyobb szaporaság mellett rendkívül
megnövelte a kivándorlásra kész elemek számát. Ezeken a vidé-
keken nem hangzott el hiába III. Károlynak és a magyar földes-
uraknak hívó szózata.

Mert leszámítva néhány korai morvaországi és ausztriai hul-
lámot, mely inkább csak szökött jobbágyokból állhatott és a be-
telepített népességben semmi nyomot nem hagyott maga után,
ezek a birodalmi jobbágyok nem maguktól, nem hívatlanul jöttek,
nem is jöhettek így, mert földesuruk el sem engedte volna őket.
Áttelepítésüket minden esetben hosszadalmas tárgyalás előzte
meg. Hogy magyarországi földesurak egyáltalában sikerrel for-
dulhassanak a német fejedelmekhez és birtokosokhoz, ehhez
szükséges volt a császár előzetes közbenjárása. Valóban tudom-
ásunk van III. Károly több leveléről, melyekben különböző
fejedelmektől, így a hessen-darmstadti, a hessen-casseli land-
grafoktól, a mainzi érsektől engedélyt kér, hogy a török hábo-
rúban, az „ősi ellenség“ kiűzése közben elpusztult Magyar-
országot, a „kereszténység e védbástyáját“, németekkel népesít-
hesse be. Ilyen császári kérések érkeztek az egyes birodalmi
kerületekhez is, s amennyiben ott nem támadt nehézség, csak-
hamar megjelentek az illető falvakban — ha királyi telepítésről,
pl. a Bánságról volt szó: — a császári „telepítési biztos“ (Popu-
lations Kommissár) emberei, — vagy pedig egyes magyar urak
verbuválói, — akik nem egyszer plakátszerű nyomtatott röplapo-
kon próbálták a népet kivándorlásra csábítani, ígérve nekik
szabad utazást a Dunán, egészséges, friss vízben bővelkedő,
termékeny földet, annyi szántót, rétet, szőlőt, erdőhasználatot,
amennyit még „a leggazdagabb paraszt is alig élvez Német-
országban“, s ami a legfőbb, megígérték nekik, hogy: 200 forintért
kész házat, szekeret, ekét, boronát, négy ökröt, két lovat, négy
tehenet, három borjút, két tenyész-sertést és az első termésig
teljes élelmet kapnak. Bár természetesen az ilyen ígéreteket
különösen III. Károly korában nem mindig tartották meg, mégis
érthető, miért tulajdonítja Károlyi Sándor az impopulatio lassú
előhaladását többek közt annak is, hogy „az földesurak az költ-
séget sajnálják“. Még akkor is, ha, mint nem egyszer, Pestig
magok költségén jöttek le a telepések, letelepítésük és élhető
állapotba helyezésük nemcsak folytonos gondot, hanem hatal-
mas pénzbeli és természetbeli befektetéseket is kívánt a földes-
úrtól, úgyhogy nagyobb szabású telepítés erős gazdasági és

kereskedelmi érzék nélkül el sem képzelhető. Ilyen érzékkel bírt — a sok közül — a tolnamegyei birtokos Dóry László, aki már 1712-ben megállapította, hogy ottani birtokán, Tevelen ezer jobbágyra van szüksége, s megszerzésükre a württembergi Biberachban egy irodatisztet vett szolgálatába. Ez az ember bejárta Badent és Württemberget, mutogatva és terjesztve Dóry plakátszerű felszólítását, melyben egyebek közt azt is mondja, hogy birtokán már német katolikus pap van, német tisztartó igazgatja, nem pedig magyar és hogy csak katolikus lakost fogad be, magyart és nem-katolikus nem. Fáradozásai már a következő évben sikerrel jártak, 6—700 telepesnek szerzett Bécsben császári útlevelet és hozta le őket dunai hajókon, s mikor ezek valami okból elégedetlenül hazamentek, újabb telepéseket is kapott.

Nagyobb tömegekben, rendezettebb viszonyok között csak a század huszas éveiben indult meg a telepítés. Úgy látszik, a békés viszonyok beköszöntése első hírére, mindjárt a szatmári béke után III. Károlynak a sváb kerület katolikus rendjeihez intézett felhívására, több ezernyi ember jött be e távoli vidékekről, akiknek viszontagságai, úgy nálunk, mint hazájukban, élénk emlékezetben maradtak. Ezek lehetek az első „svábok“, akiknek neve azután átszállóit minden más XVIII. századbeli német telepesre. Károlyi Sándor szerint 14.000 főre ment számuk, s közülök ő maga 1500-at fogadott fel birtokaira, sok volt köztük a pénzes ember is, aki ugyan szintén költségébe telik a földesúrnak, míg megtelepedik, de „megtelepedvén, százezreket ér“, így látta előre a telepítés gazdasági eredményét a korszak legnagyobb stílu magyar agráriusa. Viszont még több volt köztük a szegény ember, akinek sok a gyermeke, s „a tejért csaknem meghalnak“. Miután ekkor még az új földesurak alig vették birtokba földjüket, rendszeres telepítésről szó sem lehetett, s a szegény emberek, gyakran papjaik vezetésével, ide-oda kóboroltak az országban, keresve, ahol letelepedhetnek. Igen sok közülök csalódva, lerongyoltan tért vissza, teli panasszal a magyarországi állapotok ellen — ez volt tudomásunk szerint az egyetlen eset, amikor a kivándorlók a bennlakó magyarok részéről ellenséges érzelmeket véltek tapasztalni, legalább is így mondták el ezt otthon. Kétségtelen, hogy a török korszak hatása alatt elvadult magyar föld sok veszedelmet rejtett a jövevények számára, akiknek előbb hozzá kellett szokniok a mocsaras, lázakkat termelő éghajlathoz, s amíg ez megtörtént, az első, beköltöző nemzedéknek tetemes hányada betegedett meg és pusztult el. Hiszen az alföldi részeken még mindig endemikus volt a XVI. század rettegett morbus Hungaricus-a, a magyar orvosok még a század második felében is azt tartják, hogy e mocsaras területen hideg és meleg hirtelenül váltja egymást, s Közép- és Dél-Magyarországon az emberek alig érik el életük delét is. Ebből az első, szerencsétlenül járt bevándorló csapatból is

sokan vitték magukkal régi hazájukba a láz csiráit, s pl. Ulm városa, mely a kiindulók és visszatértek középpontja volt, nem ok nélkül tartott járványok kitörésétől.

A német telepések eredete

Ezen első rossz tapasztalatok tanulságaira terelődött a telepítés szabályozottabb mederbe. Minél nagyobb volt a magyarországi kereslet új telepések iránt, annál inkább meggondolták a német földesurak, eleresszék-e saját munkaerőiket, s ezt csak akkor voltak hajlandók megtenni, ha abból maguknak is hasznuk akadt. Míg eleinte gyakran eltekintettek a császár kérésére az ú. n. manumissio, az elbocsátási illeték lefizetésétől, utóbb már rendszeren megkövetelték azt távozó jobbágyaiktól, úgyhogy egészen szegény emberek annál kevésbé jöhettek el, mert az itteni berendezkedésre is kellett, hogy ha nem is a császári pátensekben megkövetelt 200, de legalább 60—80—120 forintja legyen egy-egy új telepésnek. Ilvmódon gyorsan emelkedett a bevándorlók színvonala, rendes, dolgos emberek jöttek be, akik, ha otthon korábban iparosok voltak is, gyorsan beletanultak a hazai mezőgazdaságba és főként szorgalmukkal jó nevet szereztek maguknak. Ami viszont a földesurakat újabb telepítésekre ösztönözte. Így keletkeztek az akkori vármegyei területen a német falvak százai, melyek egymással a földbirtokviszonyoktól megszabott összefüggésben vannak: egy-egy földesúr természetesen csak a saját földjeire hozott telepéseket, s a szomszédos falvakba a másik földesúr már magyar, tót vagy rác telepéseket helyezett el. Innen érhető a hazai német telepek szakadozottsága, tarkasága, mely minden időkre illuzóriussá teszi, a bevándorolt németségnek mint nemzeti kisebbségnek, a területileg körülhatárolt autonómiáját. Maga a bevándorolt tömeg a nagy német nyelvterület legkülönbözőbb déli vidékeiről szűrődött össze, északnémet alig szerepel köztük, mivel III. Károly, atyjával, I. Lipóttal ellentétben, csak katolikus telepedést volt hajlandó előmozdítani. Egy-egy falu a legkülönbözőbb német vidékek lakóiból tevődött össze, aszerint, amint a kivándorlási biztos vagy verbunkos itt is, ott is rá tudott beszélni egy-két embert a bevándorlásra, például Szegednek a XVIII. század első felében beköltözött, nagyrészt iparral foglalkozó németjei, mindössze sem 500 polgár, kimutathatólag legalább húsz birodalmi és 7 osztrák tartományból jöttek be, míg a később II. József alatt telepített Dunakömlőd 154 német családja nem kevesebb, mint 106 különböző német helységből származott. A különböző dialektussal beszélő telepések azután ugyanazon faluban letelepedve, összeszoktak egymással, s keverék német nyelv állott elő, melyben hozzáértők ma is felismerik az eredeti németországbeli dialektusok maradványait. A legnagyobb ritkaságok közé számítjuk, ha valamely falu lakossága egységesen ugyanazt a dialektust beszéli, mint pl. az aradmegyei Elek nagyközség egy, a Würzburgtól északra, a Spessarttól és a

Rhon-hegységtől körülhatárolt keleti frank dialektust. Földrajzi egységek csak annyiban állapíthatók meg, hogy a telepítés kezdetén még a szomszédos örökös tartományokból, Alsó-Ausztriából, Morva- és Csehországból is lehetett telepest kapni, így főként a Bakony falvaiba és az ország nyugati határszéleire; utóbb jöttek Bajorország dunai vidékéről a Vérteshegység és Pest vármegye északi részeinek németjei, majd ezen területek kimerülésével a verbuválok továbbhatoltak nyugatra, Württembergbe, Badenbe, a Schwarzwaldba és a rajnai tartományokba; az innen jöttek azután mindinkább délre és keletre, az Alföldön és déli Dunántúlon találtak új hazát, hogy végül a legdélibb vidékek, Bácska és Bánság telepesei a legnyugatibb tartományokból, a Mosel vidékéről, Elzászból, Lotharingiából, sőt Luxemburgból, Hannoverből és francia földről kerüljenek ide. Miután azonban mindegyik ily települési hullám megtörtött és szétszóródott, régi telepések közé más német törzsbeli újak jöttek, így állt elő az a szinte bábeli dialektus-zavar, mely kétszáz év leforgása alatt, az állandó együttélésben lassankint csillapodott és tisztult olyképen, hogy a különböző moselfrank, hesseni, elzászi, sváb, keleti frank, sőt még a hazánkban régóta elterjedt bajor és osztrák dialektusok is háttérbe szorultak az ú. n. rajnai frank mögött, melyben gyökerezik hazai németségünknek legtöbb mai nyelvi sajátága. Ami persze nem akadályozza azt, hogy egyes kapcsolatok ma is felismerhetők legyenek, pl. a Hortobágylakó, megmagyarosodott német telep emlékeként ma is megállapíthatók a hajdúböszörményi öregek beszédjében a majnai Frankfurttól délre beszélt dialektus sajátágai.

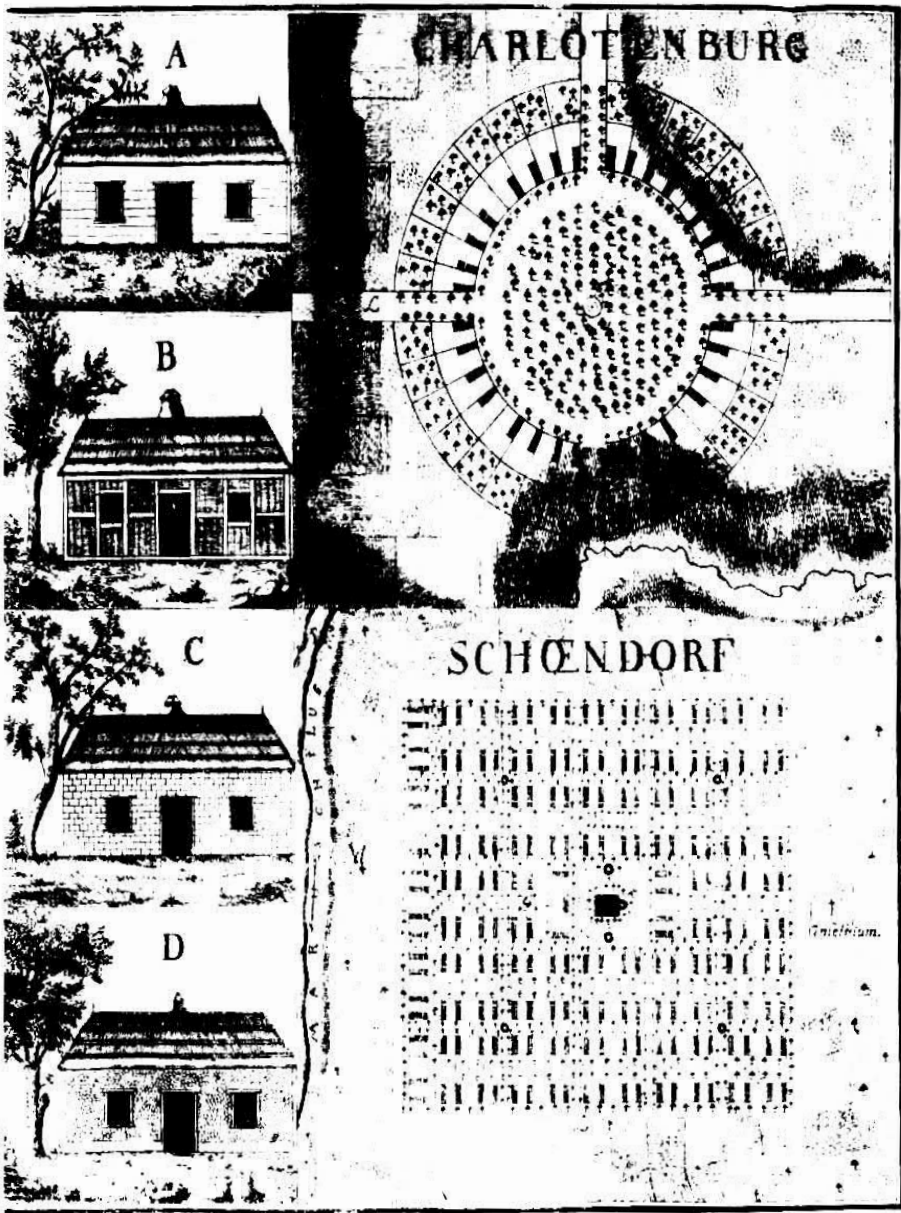
Magán- és állami telepítések

A német, s vele a tót és részben a rác telepítés történetét részletesen csak úgy mondhatnánk el, ha minden egyes nagybirtokos ily telepítő munkájával külön foglalkozhatnánk. Ehelyett legyen elég néhány nevezetesebb telepítést megemlítenem. A budai hegyek sváb falvai régi települések, Pilisvörösvár német lakóit 1692-ben a Majthénviek hozták be, Budakeszit 1718-ban gróf Zichy Péter, Törökbálintot 1701—2-ben a jezsuiták telepítették. Dunaharaszti Ráday-telepítés. A csepeli német falvakat Savoyai Eugén telepíti be, részben még 1706-ban, a Rákóczi-felkelés alatt, részben utóbb; Budafok lakóit is ő hozza 1714-ben Breisgauból. Tétény, Torbágv németjeit több birtokos: Rudnyánszky, Sándor, Szily, Hadik stb. hozatta be. Buda és Pest körül ötven évnél tovább tart a telepítő munka, Grassalkovich Antal Soroksárt 1742-ben, Örkényt 1750-ben, Gödöllőt 1753—4-ben ülteti meg. Hartát Ráday Pál gróf 1723-ban protestáns emigránsokkal népesíti be. Fejér megye vérteshegységbeli német falvait a 20-as években telepítik be a földesurak: Esterházy, Zichy, Bajzáth, Brunswick, Rosty urak, a jezsuita és pálos rendek. A bakonyi német telepek nagyrésze az Esterházyaknak és Zichyeknek köszöni

fennállását, Zircet a magyar ciszterciabirtokok akkori tulajdonosa, a sziléziai Heinrichau apátja telepíti be; tovább délre és nyugatra a veszprémi püspök és káptalan, s a Batthyányak telepítenek. Tatát és más komáromvármegyei és tolnai birtokokat gróf Esterházy József, a rendi jogok nagy védője lát el németekkel, akik Elzászból és Würzburg környékéről jöttek el az ő invitáló plakátjainak hatása alatt. Kompaktabb tömegben települtek a németek Tolna, Baranya vármegyében és Somogyban ezekkel határos részeiben, amely vidékek a török harcokban, s utóbb a kuruc küzdelmekben még törökkorbéli lakosságukat is elvesztették, s melyeket a mai német irodalmi műveltség utólagosan Schwábische Türkei-nek nevezett el. Ezt a lakatlan területet III. Károly leginkább idegen hadvezérei jutalmazására fordította: Eugén herceg Bélye uradalmát kapta, Dárdát Veteránt tábornok, akitől viszont az Esterházyak szereztek meg, Németbólyt és Devecsert a Batthyányak. Nagy gyarmatosítók voltak az egyházi földbirtokosok, akik III. Károly alatt gyakran német származásúak, köztük Nesselrode gróf és Thurn pécsi püspökök, továbbá Zinzendorf gróf kölni kanonok mint pécsváradi apát. A Festetich-, Perczel-, Dőry-, Daróczy-, Rudnyánszky-telepek mellé a temesi kormányzó, Mercy gróf birtokának falvai sorakoztak, Hőgyész központtal, Hessenből, Darmstadtból, a rajnai Pfalzból és Württembergből; Dunaföldvárat Mednyánszky apát magyarokkal és frankokkal ültette be. A Duna balpartján Heves megyében a debrői és hatvani uradalom birtokosa, Grassalkovich Antal gondoskodott a német telepésekről, kiket ágensei a Rajna vidékén, a trieri és kölni érsekségben, valamint Elzászban szedtek Össze, szállítottak hajón Pestig, s onnan tovább, — ez a telepítés a Mária Terézia korában végbement magánakciók legnagyobbika volt. Korábban kerültek ide, Károlyi Sándor gróf birtokaira a szatmármegyei svábok, összesen 16 falu népe; ezeket Nagykárolyba, Csanálos, Fény, Kaplony, Máj tény, Erdődbe Károlyi nagy nehézségekkel és sok költséggel hozta be: az első, 1712-ben jött csoport, bár Károlyi felesége, Barkóczy Krisztina iparkodott mindennel ellátni: csak ökört számukra 1000 forintért vett, csakhamar szétszóródott, s úgy látszik, részben katonának ment a német ezredekbe; az igaz, hogy a munkával sem voltak megelégedve, s nem voltak hajlandók többet, mint nyáron 14, télen 10 robotnapot végezni; már az első év végén 251 férfi telepés közül 91 megszökött, sok visszavándorolt; a gróf évről-évre újakat hozatott, külön ágenseket küldött ki Württembergbe, akik az ő „novelláit“ nyomtatásban terjesztették, s a telepéseket a gróf költségén, felügyelet alatt hozták be. Végül is Károlyi Sándor mindösszesen évi 30 robotnapban egyezett meg velük — talán a legkönnyebb szolgáltatás, melyet e korból ismerünk, rájuk bízta fő- és albíró és 12 esküdt választását, olyan községi autonómiát, aminővel

akkor régi jobbágyok — hereditariusok — sehol sem bírtak, csak az ily „advenák“-nak adattak. Békés megye németjeit a gyulai uradalom, s vele a vármegye nagy részének birtokosa, báró Harruckern telepítette be 1724-től kezdve, s mivel a gyulai magyar lakosokkal nem értek meg, külön községet, Németgyulát alapított nekik. A Duna—Tisza déli közén, Bács-Bodrogban ismét Grassalkovich volt a nagy telepítő, de itt, valamint a Maros mentén és a Bánságban a kamara és a haditanács vezetésével ment végbe az igazi benépesítés, sőt még a következő, XIX. század első felében is keletkeznek új falvak, így Hercegfalva és Előszállás, cisztercita birtokok Fejér megyében, de a magánbirtokosok munkaerősüksége már II. József korában kimerülőben volt, s amikor a szerémségi Rumára hozott 700 német családot a birtokos, Pejachevich gróf, ígérete dacára sem tudta elhelyezni, II. József császár kérdést intézett a vármegyékhez, városokhoz és magánosokhoz, hol volna még hely: a válaszok nagyrészt tagadók voltak, mire a császár rendeletileg beszüntette a telepítési akciót, melyet korábban államköltségen szervezett meg.

A magánakciókkal párhuzamosan folyt az állam, illetőleg a király részéről azon úgynevezett kamarai birtokok betelepítése, melyek egyelőre nem adattak magánkézre. Ezek kérdése szorosan összefüggött a határőrvidék kérdésével, melyet, emlékszünk, hogy a bécsi udvarnak a magyarok iránti bizalmatlansága vetett fel. Ez a bizalmatlanság már I. Lipót több tanácsosát arra indította, hogy az ország új betelepítése alkalmával próbáljanak gondoskodni a rebellistermészetű magyarság ellen felhasználható lakosságról. Már Kollonics érsek is gondolt erre, amikor a magyar lakosságot telepítendő németekkel akarta szelidebbé tenni. Míg azonban a német telepesek ilyenén, magyarelles felhasználhatóságának gondolata csakhamar háttérbe szorul és sem III. Károly, sem utódai uralkodása alatt nem szerepel mint a német telepítés indító oka, annál tovább él ez a gondolat a szerb viszonylatban. A szerbeknek, azaz rácoknak magyar területen megtartása, s egyúttal magyar hatóságoktól függetlenítése a bécsi politikának egyik alapgondolata maradt, melytől csak Mária Terézia tudta magát többé-kevésbé függetleníteni. Katonai szempontok főként a passzarovici béke után egyáltalában nem követelték az eddigi határőrvidékek fenntartását, még kevésbé azt, hogy a Temesköz három vármegyéje is katonai igazgatás alá kerüljön, hiszen ugyanezen béke a határokat mélyen a Balkán-félszigetre toltta, s az Aldunától délre katonai szervezet nyert „Osztrák-Szerbia“ magában is elég erős volt a határvédelemre. Hogy azonban sem a horvát-szlavón, sem a szerémségi, bácskai és tiszai határőrvidékeket fel nem oszlatták, sőt a Temesköz kormányzását is 1717-től kezdve császári

A német telepítés ház- és falutípusai.

A NÉMET TELEPÍTÉS HÁZ- ÉS FALUTÍPUSAI. Franz Grisellini, Ver such einer politischen und natirlichen Geschichte des Temesvarer Banats in Brief en, Wien 1780 című műnek a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában levő példányáról. A négy háztípusból A vertfal, B sövényfal, C vályogtéglából, D agyagból készült. A köralakú község Saroltavár, Charlottenburg, 1770—71-ben tiroli telepesek számára épült temesmegyei község tervrajza. A négyzetalakú rajz Szépfalut, Schöndorfot ábrázolja, mely Temes megyében a középkori magyar Sződi község és vár helyén épült 1766-ban német telepesek számára, miután a magyar telep a török korszakban elpusztult, s a hódoltság után a romokba betelepedett oláhok csakhamar szétszéledtek és a község a német telepítés előtt teljesen pusztá volt.

tábornokra bízta, aki a most temesi Bánságnak nevezett területen a polgári és katonai hatalmat egyesítette kezében: mindennek indítóoka a bécsi kormányférfiak magyarelles bizalmatlansága volt. Temesvár visszafoglalása után Savoyai Eugén világosan kijelentette, hogy Magyarországgal ez a terület sem most, sem később nem egyesítendő, hanem Erdély mintájára mint külön tartomány, egyedül a császártól való függésben kormányzandó. Eugén herceg ezzel a bécsi udvarnak immár évtizedes véleményét fejezte ki, s valóban a bécsi kormány férfiak ettől kezdve folyvást hangoztatják ezeket a nézeteket. Mária Terézia uralkodása alatt 1748-ban gróf Kollowrat, mint érvényes alapelvet jelölte meg, hogy a rác nemzet védelme „austriaco-politicum“, s ez a nép „patrimonium domus Austriacae“-nak s nem Magyarország alattvalójának tekintendő, úgy, hogy Magyarországtól sem „dependenciában, sem pedig konkurenciában“ nem lehet. Mert a rácok csak addig használhatók fel — e gondolkodás szerint — a magyarok ellen, amíg mint Bécstől függő fegyveres alakulat, a magyar hatóságoktól függetlenül élnek: így szövődött össze a rác nép fogalmával a külön terület kérdése, így lett a rácoktól lakott határörvidék a bécsi politika dédelgetett kedvence, mely a magyaroktól való félelmében és bizalmatlanságában maga készítette elő a Habsburg monarchiát veszélyeztető szerb területi aspirációkat. Mikor a szerb metropolita az 1723. és 1729. országgyűlésektől a Lipót-féle alapvető privilégiumok törvénybeiktatását kérte, ezt a lépését a bécsi kormány is támogatta, bár előtte is lassankint világossá lön, hogy e kiterjedt területeket egyedül a rácoknak hagyni teljességgel lehetetlen. Arra a rácok túlkevesen voltak és túlságos kevésbé voltak civilizálhatók. A rác metropolita igényeivel szemben már III. Károly is megszorította a Lipót-féle privilégiumok értelmezését, 1729., 1732. és 1734. évi rendeleteiben kimondván, hogy a metropolita nem nevezhet ki püspököt, hanem a püspöki szék megüresedése esetén három jelöltet köteles a király elé terjeszteni, akiből ez fog választani, hasonlóképen megszüntette a metropolitának polgári ügyekben való felsőbbségét a rác nép felett, bár elismerte, hogy mint a nép vezetője, képviselheti népének ilytermészetű panaszait is, főként akkor, ha a magyarok az ő alkotmányuk alá akarnák kényszeríteni. A bécsi politikusok abban is követték Savoyai Eugént, hogy saját vélt érdekükben a rácokat a magyarok ellen lázították. Eugén a Rákóczi-felkelés alatt többször utasításba adta, hogy a rácok „magyarelles antipátiáit melengetni, fomentálni kell“, ezt pedig, ami a fölkelés ideje alatt, bár nem éppen előkelő, de mégis harcos gesztusnak számíthatott, a bécsiek utóbb III. Károly és Mária Terézia hű magyarjai ellen, békében is, tovább alkalmazták.

A temesi bánság

A temesi bánság első kormányzója, Savoyai Eugén javaslatára egy lotharingiai tiszt családjának sarja, gróf Mercy Claudius Florimond tábornok lett, aki 1717-től 1734-ben bekövetkezett haláláig (félvakon, köszvénytől gyötörve hadbavonult és Olaszországban elesett) átalakította a törököktől átvett tartomány egy részének képét. Mercy gróf kezébe a kormány szinte abszolút hatalmat tett le és amit ő végzett, azt hozzá hasonló józan és ügybuzgó magyarok, minő volt Károlyi Sándor vagy Grassalkovich herceg is elvégeztek volna, „ha hasonló hatáskört ad nekik a sors. A terület jellegét a roppant terjedelmű állóvizek, mocsarak, kiöntéses folyók adták meg, melyek a török korszakban szabadon elterülve, egészségtelen posványokká, beláthatatlan síma tengerekké, bűzhödő rétekké és rengeteg nádasokká alakították a középkorban magyar falvakat hordozó földet. Magyar lakos a török után megállapíthatólag egy sem maradt, a visszafoglaláskor az egész lakosság mindössze 21.000 lakóházzal tett ki, amennyiben a rácok és oláhok már ismert földalatti putrijait lakóháznak lehetett nevezni. A lakosság kizárólag a töröktől betelepített vagy megtűrt rác és oláh népből állott, félnomád rablókból, akik fölé most tiszta német közigazgatás került, járási katonai biztosokkal, katonai bíróságokkal, mert a lakosság határőrségi szervezetet nyert: katonakötelezettség fejében földet kapott megművelésre, melyet, mint a török korszakban, a knézek, Öregek osztottak szét évenként az ősi földközösség keretében. Mercy gróf feladata elsősorban a terület katonai biztosítása lévén, meghagyta őket eddigi állapotukban, Temesvárat újból erős várrá építette s emellett modern merkantilista szellemben gyártelepekkel: selyemgyárral, posztó-, téglá-, sodronygyárral, papírmalommal, hollandi olajsajtókkal is ellátta. Üveggyutait utóbb meg kellett szüntetnie, nehogy a cseh üveggyárak konkurenst kapjanak. A telepítésnél főként magas-képzetségű, speciális iparosokra volt tekintettel: Temesvár polgárságában milánói, velencei, danzigi, breisgauer, svájci eredetű polgárokkal, sőt még soproni, esztergomi, pesti, komáromi, szegediekkel, is találkozunk. Az 1718-ban bejött első 300 német telepes tisztára iparos volt: kőművesek, kik a városokat és erődítéseket építették. Tiroli, cseh és magyar bányászokkal helyreálltatta a török alatt parlagon heverő bányákat. A betelepülő iparosoknak és földműveseknek 15 évi adómentességet adott, többet, mint ekkor bárhol másutt. A Bánság legrégebbi német földműveseit is ő hozta be, leginkább stratégiai pontokra, valamint a keleti hegyvidékre a bányatelepek közé. Halála után parancsnokló tábornok utódai nem tudtak hozzá hasonló önállósággal intézkedni, s a benépesítés inkább terv nélkül, vagy pedig a bécsi hatóságok kezdeményezésére folyt tovább. III. Károly egykori hívei, a spanyolok közül már Mercy

is próbált telepéseket hozni; a lengyel örökösödési háborúban nápolyi területről az osztrák örökös tartományokba menekült spanyolok 1738-ban telepedtek le Nagybecskereken, Mercy - falván, Versecen és a temesvári gyárvárosban, ők hozták Magyarországra az eperfát és dolgoztak az új selyemgyárban; trienti és mantuai és más olaszokat Mercy gróf hozott be 1733-ban több faluba, így Mercyfalvába, a selyem- és rizstermesztés céljaira. 1737-ben nagy tömeg bolgár érkezett, akiknek török földön, azóta, hogy a felszabadító háborúk alatt felkeltek, a török kegyetlenségek miatt nem volt maradásuk, előbb a császári kézen levő Kis-Oláhországba menekültek s onnan most, ez a terület ismét török kézre jutván, a nikápolyi kaü>likus püspök vezetésével átjöttek. Ezt a népet, mely magát pauÜcsánoknak hívta, s melyet a hatóságok gyakran össze- tévesztettek albánokkal és klementinusokkal, Vingán, Lovrinban, Óbessenyőn telepítették le. Még inkább tarkította ez etnográfiai zűrzavart az a körülmény, hogy a bécsi kormány a Bánságot büntető-koloniának, deportációra is használta s idetoloncoltatott 1762—1768 között 3130 bűnöst, részben olyanokat, akiket a bécsi hatóság mint notórius közcsendzavarókat vagy erkölcstelen személyeket tartott számon, részben az alsó- és felsőausztriai földesuraktól mint nem kívánatos elemeket eltávolított parasztokat, köztük nem egyszer gazdag, de nyakas gazdákat, akik, amint lehetett, már a toloncolás alatt is megszöktek. Az ilyen bűnözőket, Temesvárra érvén a szál- lítmány, szabadonbocsátották, s vagy szolgálatba álltak az ottani tisztviselőknél és polgároknál, vagy minden felszerelés nélkül kimentek a vidékre s ott elpusztultak, vagy pedig csem- pészekké, rablókká váltak; a nők rendszerint árucikkévé let- tek a leánykereskedelemnek. Ezt a nem épen célszerű bünt- tetésmódot II. József erélyes fellépésére szüntette meg Mária Terézia. A tiza—marosi határőrség feloszlata után a rác határőrök, 3583 ember is a Bánságba költözött, hogy ne legyen magyar uralom alatt; nagyobb német telepítés Mercy után, aki maga nem kevesebb, mint 53 német helységet alapított, több- nyire pfalziakkal, 1745-ben indult meg a rajnai vidékekről; egyedül magyar telepest nem kívánt a katonai kormány, bár a más nemzetiségű katolikus papság, mely a rác és oláh ortho- doxok hatásától féltette a saját nyáját, gyakran kérte kato- likus magyarok betelepítését. A görögkeleti kérdés egyik bécsi „szakértője“, Bartenstein még 1755-ben is elutasítá a magyar- telepítés gondolatát: veszedelmes volna a határszéleken ily elégedetlen elemeket tartani, kik újra fellázadhatnak, mint Bocskay, Bethlen, Rákóczi, Thököly alatt; ehelyett a szerbek- nek kell visszaadni régi földjüket (!); a szerbek — ekkor már ilyeneknek nevezi őket Bécs, — kiváltságai isteni jogon ala- pulnak, tehát eleget kell nekik tenni. Így esett aztán, hogy ez

ősi magyar földön 1753-ban 200.000 mindenféle nemzetiségű lakos találtatott, csak magyar nem.

Mária Terézia és II. József telepítései

Rendszeres állami telepítést Mária Terézia kezdett, aki szakértőkkel beutaztatván a gyér lakosságú vidékeket, olyan széleskörű telepítési tervet készíttetett, hogy annak keretei ma sincsenek még egészen kitöltve. A bécsi kamara és haditanács uralma alatt álló területeken kívül egyrészt az úgynevezett kamarai prediumokat is be akarta telepíteni, melyek az új királyi földbirtokot tették ki, a neoacquistá-területből és a Lipót-korabeli konfiskációkból, valamint a Rákóczi-birtokokból visszamaradván, másrészt pedig a török uralom alatt abnormisra nőtt alföldi városok határát akarta falvakkal benépesíteni. Ha ez utóbbi szándéka sikerül, akkor nincs a XIX. században tanyakérdés és nem kell ma e szétszórt emberi lakóhelyek rendetlenségén és kultúrától elzárt voltán panaszkodnunk. Tervében a máramarosi, ungvári uradalmon kívül a bács megyei pusztá prediumok, Mezőhegyes, Zombor, Szeged, Debrecen óriási kiterjedésű határainak felosztása is helyet foglalt, a Szeged és Félegyháza közti pusztákra több falut szándékozott elhelyezni s azokat esetleg a városi igazgatásból kivéve a vármegyének alárendelni. III. Károly felfogásával szakítva, katolikusokon kívül protestánsok bevándorlását is megengedte, egyedül a Bánságban ragaszkodott katolikus és görögkeleti lakossághoz. 1766-ban Bécsben külön telepítési bizottságot állított össze egy Lamberg gróf alatt, aki mellett a nagytehetségű Festetich Pál gróf tanácsos működött, s a magyar kamara elnöke, herceg Grassalkovich Antal is élénk részt vett a munkában. A hazai viszonyok ekkor még nem változtak, emberfölség, melyet a földesurak elbocsáthattak és nélkülözhetek volna, még nem volt a régi királyságbeli területen s így Mária Terézia is a német birodalom nagy medencéjébe nyúlt, Ulmban, Kölnben, majnai Frankfurtban, Schweinfurtban és Regensburgban császári gyarmatosítást biztosokat nevezett ki, akik most már a kiindulási helyen kezdték meg a kivándorlók gondozását. Egyedül a Bánságban kijelölt prediumok telepítésére 1763—73 közt évi 200.000 forintot irányzott elő és adott ki s az egész országban ez idő alatt államilag végrehajtott telepítés költsége hárommillión felül volt, amely összegen körülbelül 50.000 családot sikerült behoznia.

A nagybirtokon történt telepítés, mely különben Mária Terézia akciójával párhuzamosan és annak kimerülte után is továbbfolyt, kétségkívül sokkal olcsóbban ültette át az új gyarmatosokat. A királynő alatt a költségtöbbletet az a humanus elbánás okozta, melyben ő minden egyes gyarmatosát nagyszámú rendeletével részesíteni óhajtott. Nemcsak, hogy minden faluban papiak és iskola építéséről gondoskodott, minden két falut együttesen egy sebész-felcserrel látott el,

nemcsak, hogy az új telepés falvak életéről folytonos kihallgatások, panaszok, felterjesztések által tájékoztatta magát s ha például meggyőződött arról, hogy valamely falu nedves helyen épült, az egészet áttelepítette, hanem mindezek előtt a telepített családoknak teljesen berendezett gazdaságot adott át, sőt az első években az elhullott, eltévedt állatok helyett újakról gondoskodott és az első termésig pontosan megállapított mennyiségű élelemmel és vetőmaggal is ellátta őket. Az ő példáját követte II. József s e két uralkodó oly humánus érzéssel rendelkezett e telepítések dolgában, amilyenhez hasonló azóta sem találunk a magyar haza népességének elhelyezését illetőleg. Mária Terézia és II. József e téren európai viszonylatban is a felvilágosodás felé haladó abszolutizmus legnagyobbszerű akcióját hajtották végre, példát mutatva az emberi élet és emberi sors megbecsülésére. Míg III. Károly korában a telepések tekintélyes százaléka ment tönkre a talajjal, klímával folytatott harcban, elemi csapások vagy gazdasági hozzánemértés miatt, addig például az összes bányászati telepések közül 1775-ben egyetlen egy ment tönkre, nyolcat munkátlansága miatt eltávolítottak földjéről s összesen 98 szökött meg. Az igaz, hogy az új telepések között egyetlen évben elpusztult állatállományuk pótlására 646 lovat, 25 ökröt, 326 tehenet osztottak ki, elhasznált, eltörött szekér helyett 334 újat, a régi ekék helyett 122 új ekét s 268 lószerszámot adtak nekik. A bevándorolt német paraszt tehát megszakítás nélkül érezte az államhatalom segítő, támogató kezét, ellentétben a vármegyei területek magyar jobbágyával, kinek sorsát az államhatalom új jóakaratótól a földesúri hatalom választotta el. A humanisztikus, emberbaráti vonást az állami akcióhoz a két uralkodó, Mária Terézia és II. József szolgáltatta, a szellemi háttérrel egyébként az akkor divatos gazdasági elméletek képezték: Mária Terézia korában a merkantilizmus, mely szerint minél több embert kell hozni az országba, hogy ezek munkája és fogyasztása által a pénz belső forgalma, az árfogyasztás mértéke és az adók is szaporodjanak; viszont II. József már fiziokrata alapon telepített: célja volt a lakatlan helyek benépesítése és így az országos termelés emelése, főként II. Frigyes példájára. A telepítést végző főhatóságok és azok vezetői közt gyakran voltak nézeteltérések; a bácskai és más kamarai birtokok dolgát a magyar kamara intézte, melynek elnöke, Grassalkovich Antal nem a tömeget nézte, kevés embert telepített, de azokat jól ellátta és életüket biztosította; a temesvári adminisztrációnak 1766 óta feje, Hildebrand tanácsos olcsón és sokat szeretett telepíteni, vályogházakba, s ezeket a sváb és francia telepések robotmunkájával, tehát ingyen építtette, Brandenburg tanácsos pedig általában telepítésellenes volt, ő az állattenyésztés emelését tartá szükségesnek, amihez nagy lakatlan prediumok kellettek; ez utóbbi felfogásra, úgy

látszik, hatással voltak a görög marhakereskedők, akiknek érdekük volt a puszták fenntartása. A Mária Terézia korabeli állami telepítés főembere Grassalkovich mellett báró Cothmann volt, s alattuk 1763—1771 közt a Bánságban 9572, a Bácskában 2252 családot ültettek. József alatt aztán újra nagy körültekintéssel indult meg a telepítés és például két községnek, a tolnamegyei Dunakömlődnek és Németkérnek gyarmatosítása nem kevesebb, mint 145.765 forintba került.

Mária Terézia e gondoskodása következtében főként a Bácska és Bánság lakatlan térségei népesültek be, az utóbbinak egész lakossága 1773—74-ben 318.000 főt tett ki, hogy már 1780-ban elérje a 450.000 főt. Ily nagy tömeg elhelyezésének természetes feltétele volt, hogy a mocsarak lecsapolásával, a vizek szabályozásával az éghajlat egészségesebb legyen s a művelhető terület nagyobbodjék. A 70.000 holdnyi területű alibunári mocsár Nagy becskerektől Versecig terjeszkedett akkor, lecsapolását a temesvári kormányzóság már 1745-ben megkezdte s 1759-ben Fremaut nevű németalföldi mérnökre bízta, aki azonban az 1763—69-ben elkészült Terézia-csatornával nem tudta levezetni a Temesből és Bégából folyvást táplálkozó víztömeget. Annál nagyobb sikerrel szabályozta a még Mercytől megépített Béga-csatornát. Az így nyert földeken nagy csomó új falu épült fel, az évi bevándorlás csak a Bánságban 1500—3000 személyt tett ki, például 1769-ben 3124 német személy telepedt le, összesen 815 családban. Szórványosan fordultak elő ekkor már magyar telepítések is, így jöttek az ötvenes években Belgrádból Becskerekre magyar családok, melyek Belgrád visszafoglalásakor telepedtek oda, de az újra helyreállított török uralom alatt nem tudtak tovább maradni. 1768-ban Baranyából is jött néhány magyar család. A rajnai német vidékek földesurai mindinkább elzárkózván jobágyaik kivándorlása engedélyezésétől, a 60-as és 70-es években még távolabbról, francia nyelvű területről jönnek telepések, Metz, Besançon, Luxemburg és Páris egyházmegyéből, akik Fehértemplomban és más falvakban találnak új hazát. Az ország más részeiben is találkozunk ily állami telepítésekkel: így épült Budán 1771—80 közt üres telkeken 134 ház új telepések számára; 1780-ban a morvaországi protestáns szekták egy utolsó hulláma került ide, 106 család, akik előbb Cinkota környékén, azután az aradi kamarai birtokon kaptak szállást. Ha lehetséges, még nagyobb előrelátással folytatta a telepítést II. József, aki népszámlálásai és a telkek összeírása segítségével pontosan meg tudta állapítani, hol van még szükséglet s aki felvilágosodási ideáinak értelmében az egész akciót felszabadította a még Mária Terézia alatt is érvényesült felekezeti korlátok alól. 1782. évi kivándorlási pátensében, melyet a rajnai tartományokban ügynökökkel terjesztetett, teljes „lelkiismereti és vallásszabadságot“ biztosított, bár az új telepések ekkor is a többnyire katolikus rajnai terü-

letekről jöttek. A telepítés előkészületei gyanánt megkérdezte az ország városait és birtokosait, hol vannak még üres és benépesíthető telkek s bár a bánági kamarai birtokok nagyrészt eladatta, ami kamarai föld még volt az országban, mindegyik benépesítéséről rendelkezett. 1784 és 1785-ben az aradi, huszti, péceli, sárospataki, óbudai stb. kamarai birtokokon, a tanulmányi alap dunaföldvári, pécsváradi stb. földjein és a lefoglalt kolostorok birtokain összesen 5.663 családot, 25896 személyt telepített le; a Bácskába 1784—89 közt 3500 család jött, ami az államnak 1,750.000 forintjába került. Finomabb kézműveseket városokba osztott szét, melyek, így Besztercebánya, Zombor, Pozsega, Varasd, eziránt igényüket bejelentették. Legnagyobb tömeget most is a Bánság fogadott be, ahol az 1778-i visszacsatolás óta a temesi, torontáli és krassószőrényi vármegyeigazgatás alatt a birtokviszonyok lassankint hozzáidomultak az ország többi, rendi szervezetű részéhez. A Bánság különállása alatt az új telepesele, bár földjeiknek csak haszonélvezői voltak, mégis aránylag jobb jogi helyzetben éltek, mint a vármegyék jobbágynépe, ezért kívánta a hazai felvilágosodás legmozgékonyabb koponyája, Hajnóczy József, hogy ez újonnan visszatért vidékeken a nem nemes lakosság továbbra is fenntarthassa eddigi előnyösebb helyzetét. 1778-ban azt javasolta a ipagyar kancellária útján a királynőnek, hogy a jobbágyságot a Bánságban és az összes kincstári birtokokon szüntesse meg, ami bevezetése lenne az egész ország területén hasonló rendszabálynak. Javasolta továbbá, hogy az eladandó kamarabirtokokat kisbirtokokra osszák, mert a kisgazdák földjükön laknak, jobban művelik azt és szükségleteik kielégítésével a környék iparosait táplálják. Az eladásnál azonban, melynek ügye évekig húzódott, közép- és nagybirtokokat vágtak ki, de csak a 400.000 forintnál nagyobb értékű birtokoknál követelték meg a vevő nemesi származását. Magyar nemes alig akart venni. A királyi biztosnak, gróf Niczky Kristófnak külön kellett biztatnia a három vármegye tisztikarát, hogy használják fel az alkalmat; a legtöbb földet azon bérlőtársaság tagjai vagy hozzátartozói vették meg, amely már korábban is bérelte a kamarai prediumokat, s amelynek rác, görög, Örmény tagjai ily módon földbirtokhoz jutva, a bánági nagybirtokos osztályt néprajzilag époly kevertté tették, mint aminők az alsóbb társadalmi osztályok voltak. A vármegyei területen sok városi polgár is szerzett magának ez alkalommal földbirtokot. Az állami telepítés azonban továbbra is szabad emberekre terjedt ki, a német telepesek többnyire nem kerültek földesúri hatalom alá, holott az a kisebbszámú magyarság, mely e korszakban költözött a Bánságba, nagyrészt szorgalmas, dohánytermelő nép, már az új földesurak hatalma alá jutott, melynek korlátait az új bánági úrbéri rendelet vonta meg.

A németek telepítését közismert szorgalmuk és a területi-fejedelmek abszolutisztikus kormányzata alatt erősen kifejlődött fegyelmeztségük és engedelmisségük tette ajánlatossá. Ők voltak a tipikus népelem, melyen a barokk-korszak nagy tömegeket mozgóató közigazgatása nagy és maradandó munkát végezhetett. Valóban egy-egy község betelepítése ugyanolyan előrelátást s a munkának ugyanolyan fegyelmeztségét követelte, akár egy barokk-templom megépítése. A zombori kamarai adminisztráció II. József alatt megfigyelte, hogy a bácsvármegyei Szivác község rác lakosai, a vérükben levő antipátiával a rendszeres mezőgazdaság iránt, nem művelik a földjeiket, s ezért oda, pontos számítások szerint, még 135 házhelyet lehet telepíteni. A kamarai hivatal erre kiküldte építészeti igazgatóját, Kiss Józsefet, aki 130 paraszt és 5 zsellér számára a falu tervrajzát elkészítette, mérnökei a házak helyét kimérték s az utcák és telkek helyét ekével megvonták, az építési anyagokat a házhelyekre hozatták, mire a kamarai építészeti hivatalnokok és pallérok vezetésével napszámbevett munkások megkezdték a házak építését. Az új lakosság, esupa a rajnai-Pfalzból származó református, ekkor már ott volt részben a sziváci rácok házaiban, mint vendég, részben a szomszéd falvakban; köztük minden családfőnek volt egy számozott könyvecskéje, melyre a család eltartása érdekében addig is, míg elhelyezkedhettek, élelmet és pénzt kapott. Az új házakat szintén megszámozták s mielőtt még teljesen elkészültek volna, a könyvecskék számai alapján kiosztották a német családfőnek, úgy, hogy az új telepesek még maguk is dolgoztak házukon, ami az új földhöz való ragaszkodásukat kétségtelenül emelte. Ahol a ház már tető alatt volt, ott több család húzódott meg, amíg mindegyiknek hajléka el nem készült. A beköltözés után mindegyik család megkapta azt' a fundus instructust, ami akkor az állami telepeseknek ingyen járt: egy tehenet, ágyat, szalmazsákot, pokrócot, 6 zsákot, fejszét, kapát, vasvillát, rokkát, továbbá a telkes parasztok 4 lóvat vagy ehelyett 22 forintot, lószerszámot, és hasonló napi szükségleti tárgyakat. A falu azonnal kapott, bármily felekezeti volt a lakosság, egyelőre imaházat, míg a templomot a telepesek maguk készítették, abba harangot, szószéket, oltárt, aranyozott kelyhet, keresztelőmedencét, ostyakészítővasat, keresztet kaptak és a szükséges egyházi ruhákat, hasonlóképen még a beköltözés előtt elkészült az iskola, felszerelésével együtt a papia; a pap számára kivágtak egy egész tehermentes telket, a tanító számára félteiket, s addig, míg a telepesek minden adó alól mentesek voltak — II. József alatt 6—12 évig —, addig a kamara gondoskodott jövedelmükről. A község mint testület szintén kapott egy egész telket, a falu jegyzője felet, s a beköltözőket készen várták már az akkori modern tűzoltóeszközök, hordós kocsi, két lajtorja, négy fejsze, 12 bőr- és hat favödör. A telkek egy részét a régebbi rácoktól vették el, úgyhogy

amelyik rácnak volt évek óta műveletlenül hagyott földje, azt átadták az új német lakónak, miből azonban az következett, hogy a rác és német földek egymásközt, keverten terültek el, a gondatlan rác művelés zavarta a német rendet, a rácok állatjai őrizet nélkül kóboroltak a szántókon, s a rác községtanács sem tudott olyan rendet tartani, amihez a németek még régi hazájukból hozzá voltak szokva. Ezért kérték már a települést követő évben, 1787-ben, két küldöttjük által II. Józsefet, válassza szét a két községet, amit tíz évvel később a magyar kamara meg is tett. Ó- vagy Rác-Szivácnak 24.000 hold földje maradt, benne 9100 hold szántó, Német- vagy Új-Szivácnak csak 7300 holdnyi határ, ebből 2800 hold szántóföld; a németekhez csatolták a néhány házat kitevő magyarokat is, s mikor a XIX. század közepére a kettéosztott község lakossága felszaporodott 1600 katolikus magyarra, 3700 orthodox szerbre és 2200 németre, közismert volt, hogy a németek a gazdagok, nem pedig az összehasonlíthatatlanul több földdel bíró rácok le- származol.

A német telepesek tehát nem tűntek el a rác, oláh, tót környék khaoszában, hanem ősi jellegükhöz és szokásaikhoz híven ragaszkodva, az új Magyarország tarka etnográfiai térképén szorgalmas, lojális, aránylag művelt szigeteket alkottak, melyek a magyar lakossággal legkönnyebben harmonizálhattak akkor, ha érintkezés adódott. Keresztény vallásosságuk ugyanaz volt, mint a magyaroké, s ez ebben a vallásilag jellegzetes korszakban sokat számított. A Kalocsától délre fekvő Hajós község németjei württembergi hazájukból fából való Mária-szobrot hoztak magukkal 1726-ban, s ez az új hazában éppen úgy búcsújárás céljává lön, akárcsak Szűz Máriának régi magyar kegyhelyei. A német falvak külsőleg is áthasonultak a magyarokhoz, amennyiben a házépítésnél nekik is alkalmazkodniok kellett az alföldi viszonyokhoz, a kő- és fahiányhoz: a falakat éppen úgy fűzfavesszőből készült fonatból és arra tapasztott sárból, vagy pedig szalmatörekes földből verték, mint a magyarok s a ház- tetőt is szalmából, vagy, ahol volt, nádból, esetleg kukoricacsutkából készítették. A magyar föld kezdettől fogva éreztette velük átalakító hatását. Keleti és a jövevényei.

A magyarság egyetemes szempontjából nézve e településeket, bármennyire fájdalmas is, hogy a mohácsi vész előtt ősi magyar települési terület most idegen nemzetiségű lakossággal tölt fel, mégis a török korszak szomorú hagyományaként itt- maradt puszta helyeket be kellett népesíteni, s e kényszerűségben a német telepítés volt a magyarság jövőjére nézve a leg- hasznosabb. A német parasztok nemcsak hogy egymás falvaitól elszigetelten telepedtek le, anélkül, hogy egységes németnyelvű szigeteket alkothattak volna, hanem ősi hazájuktól is oly tá- volra szakadtak, hogy a német haza felszívó hatásától a magyar-

Ságnak és államának nem kellett tartaniok. Annál veszélyesebb helyzetet teremtett az oláh és rác bevándorlás. Mindkét nép törzslakossága a magyar határokkal szomszédos volt, s mikor a bevándorlók a határokon belül kezdtek letelepedni, ezzel a földrajzi és szellemi kapcsolatokat egyáltalán nem szakították el. A Dunától és Kárpátoktól délre elterülő rác és oláh vidék egyre több rajt bocsátott észak felé, s ezzel egyúttal az oláh és rác nemzetiség földrajzi területe is mindinkább átnyúlt a magyar határokon. Különösen veszedelmes volt ez új fejlődés a déli határokon, ahol a magyarság korábban a Dunáig és Szávaig az egész vidéket kitöltötte, s a XV. század rác bevándorlói is óvakodott a veszélyeztethető déli vonalon letelepíteni: ezek, mint tudjuk, a Maros mellett és a Csepel-szigeten, sőt még beljebb fekvő városokban találtak szállásra, s így a magyarság közt elszigetelten, veszélyessé nem válhattak. A török hódoltság pusztaságai csak most tették lehetővé, hogy a bevándorlók künnmaradt testvéreik szomszédságában, azokkal szoros összeköttetésben telepedjenek le; csak most válhatott ketté az államhatár és a néprajzi határ addig azonos vonala, s adódott ezzel a lehetőség, mely eddig a magyarság zárt és a határokat kitöltő települése miatt fel sem merülhetett, hogy t. i. a bevándorló rácság és oláhság, régi kulturális és ősi faji kapcsolatainak hatása alatt, délre nézzen és települési területét a szerb és oláh nemzetiség egyszerű nyúlványának tartsa. A magyar államnak ősi kerekded formájában oly vonzóerővel bíró központi hatalma mellé így áll most konkurrensként a szerb és az oláh állam, mindkettő eleinte még a török fennhatóságtól megszabott nyomorult helyzetben, mely a magyar földön élő oláhokra és rácokra egyelőre nem éppen nagy vonzóerőt gyakorolt, — de ez új földrajzi helyzetből, az újonnan fellépő centrifugális erőkből, a történet logikája még borzasztó következtetéseket hozhatott államunkra.

A XVIII. században azonban nem volt magyar, aki ily veszélyekre gondolhatott volna, hiszen e félvad népek Magyarországra mint az ígéret földjére tódultak és ki sem hihette volna el róluk, hogy valaha is vissza fognak kíváncsozni azon uralom alá, melyet elhagytak. A rácság a belgrádi basának barbár uralma alól menekült, mely a belgrádi béke óta ismét helyreállt, hogy a szerb nemzetre a lealacsonyító szolgaság sorsát újabb évtizedekkel meghosszabbítsa, — az oláhok szintén visszakerültek a két oláh vajdaság egész területén a török alá, akinek uralmát csak még súlyosabbá tette az, hogy nem maga gyakorolta, hanem fejedelmeket nevezett ki, akik e szerencsétlen oláh népterületen a világtörténetben is párját ritkító korrupt igazgatást hoztak be. A XVIII. század a Konstantinápolyból Bukarestbe és Jassyba delegált görög fejedelmek, a fanarióták korszaka, amikor konstantinápolyi romlott görög családok fiaai pénzen veszik a vajdaságokat, s behelyezkedve székükbe, a lehető legrövidebb idő alatt nemcsak befektetett

tőkéjüket szipolyozzák ki a lakosságból, hanem valóságos kincseket is gyűjtenek. Erre annál is inkább szükségük volt, mert uralmuk csak rövid lehetett: a török kormány pénzügyi szempontból iparkodott lehetőleg minél gyakrabban másnak adni a fejedelemségeket, s a görög családok is folyvást tolakodtak, hogy fejedelmi székre ülhessenek. Ezek a fanarióta családok utóbb a román nemzet legelőkelőbb osztályát képezték, de ekkor még uralmuk alatt embertelen elnyomás, Európában már rég ismeretlen jogtalan állapot divatozott, melytől szabadulandó, az oláh jobbágy tömegesen költözött át a Kárpátokon, erdélyi és e korban főként bánági területre.

Oláhok a Bánságban, Biharban és Erdélyben

Innen érthető, hogy bár az állami akció csak ritkán és kis mértékben terjedt ki az oláhokra, ezek mégis erős hullámokban nyomultak át a határokon. Leszámítva a Lipót-korabeli nagy rác bevándorlást, a XVIII. század új nemzetiségei közt az oláh tömegek a legszámosabbak, bizonyítékaul annak, mennyire életszükség volt számukra, hogy hazájukból meneküljenek és magyar földön megélhetést találjanak. A német, rác és oláh elem közt ez utóbbiak álltak a műveltség legalacsonyabb fokán, s így ezek vándorolhattak legkönnyebben, minden előkészület, s egyúttal feltűnés nélkül is, úgyhogy jelenlétükről csak utólag értesültek a hatóságok. Mária Terézia utolsó éveiben a temesi Bánság 318.000 főnyi lakosságából már 181.000 volt az oláh, s csak 78.000 a rác, 43.000 a német, olasz és francia. A Havasalföld hegyi pásztorai így szállták meg a kipusztult Krassó-Szörény megyét, a lugosi és karánsebesi bániságot, s mind tovább nyomultak, Temes és Torontál megyék területére nyugat felé, s a Maroson át északnak. Műveltségi állapotuk nem sokban különbözött azon oláh és rác családokétól, melyek, mint láttuk, a török hódítás idejében, a XVII. században félnomad állapotban barangoltak a déli részekben. Hegyes, erdős vidékeken nyájaikat legeltették, s a síkságra akkor szálltak le, amikor rablásra nyílt kilátás. Rendezett viszonyoknak ősi ellenségei voltak; az 1738. évi török beütések alkalmával Lugos, Karánsebes, Versec, Pancsova környékét vandál módon pusztíták, s bár ezért vezéreiket a császári parancsnokok kivégeztették, bevándorlásuk egy pillanatra sem szakadt meg, annyira úzte őket a török és fanarióta uralom egyesült elnyomása. 1765-ben egyszerre 227, majd 535 ily menekült oláh jött be, kiknek érkezéséről a temesvári kamarai igazgatás csak utólag értesült. A bécsi kormány nem örült e bevándorlásnak, hiszen a határt titkon átlépő oláhokat vesztegzárnak sem lehetett alávetni és szabadon hurcolták be a török birodalomban akkor folyvást pusztító pestist. A vesztegzárat azonban annál inkább iparkodtak kikerülni az oláhok, mivel az odaérkezőket egyáltalán nem voltak hajlandók befogadni a hatóságok, sőt a bécsi udvar konstantinápolyi követe által a portán is lépéseket tett, hogy az elnyomás és zsarolás elől ma-

gyar területre menekülő oláhokat a török fogadja vissza és nekik amnesztiát adjon. Mindez nem használt; Karánsebes, Lúgos, Oravica, Mehádia vidéke megtelt ily földönfutó oláhokkal, akiket a temesi adminisztráció, majd a vármegye próbált rabló szokásaikról leszoktatni és belőlük' földmivelőket csinálni. Ezeket a menekülteket a korábbi erdélyi oláhoktól megkülönböztetően „thiaran“-nak (terraneus) nevezték, mint akik a havasalföldi oláh tartományból származtak. Tömegük szinte ellenállhatatlanul hullámozott nyugat felé, úgyhogy a német telepítési területet is előtéssel fenyegette; a bécsi kormány ezt látva, 1766-ban elrendelte, hogy Temesvártól és a Béga folyásától nyugatra ne eresszék be őket, Arad, Szeged, Pécsvárad környékén az üres helyeket — a legtöbbet már a rácok elfoglalták — a németek számára kell fenntartani. Félvad állapotuk miatt a kezdődő bányamívelésnél sem igen vehették hasznukat, miért is nem egyszer hatósági erővel helyezték el őket a bányavidékekről, hogy az iparos és munkás németeknek helyet csináljanak. Számuk gyarapodott II. József alatt is, aki a Hóra- és Kloska-féle lázadás után Huny ad, Zaránd, Kolos és Fejér vármegyéből büntetésül helyezte át a nyugtalan elemeket, néhány száz lázadó oláh családot, ezek a Bánságnak ekkor már katonailag szervezett déli részein települtek le. Művelődésük a század folyamán feltűnő lassan haladt előre, falvaik a hegyekben, erdőkben szétszórt viskókból álltak, s az utazóra, ki látta a német falvak szabályos négyszögét vagy köralakját, benne a templomot, az eperfaültetvényeket, az egyenlő magasra épült takaros házakat, az oláh vidék barbárság benyomását tette, melyet a velük való közelebbi ismeretség csak megerősített. Szokásaik, babonáik boszorkányszeletük mint sötét korszak emberhez méltatlan maradványai felháborították a felvilágosodáskorabeli szemlélőt, így vámpírhitük, mely szerint meghalt ellenségük éjszaka fölkel a sírból és bosszúját kitöltendő, vérüket szopja, — ez ellen egyetlen biztos orvosságnak tartották, ha a holttest mellét egész hátáig késsel átszúrták. Babonájuk vallási képzetekkel is összefonódott, s műveletlen pópáik vallásos ceremóniákban hit helyett inkább babonával táplálták őket, a „ratio“ és a kezdődő higiéné arculcsapásával; a halott koporsóját pl. csak a sírnál zárták le, amikor is előbb minden jelenlevő megcsókolta — olyan korban és olyan vidéken, hol a járványos betegségek sohasem szüntek meg. Ez az alacsony kulturális fok azonban feloldhatatlanul összefüggött nemzetiségükkel és orthodox vallásukkal, ez magyarázza az európaisodás lassú menetét. Falvaikat csak a század legvégén lehetett rendezni, félnomád állapotukhoz sokáig ragaszkodtak, s a köztük lakó cigányokkal együtt, kik hozzájuk hasonlóan Oláhországból jöttek és II. József letelepítési parancsainak is sikeresen ellenállottak, a déli és keleti Bánság közbiztonságát állandóan veszélyeztették. Pancsovától és Temesvártól keletre a század végén, sőt a XIX. szá-

zad elején is csak erős katonai fedezettel lehetett utazni. Mehá'dia, kezdődő, ekkor még férgektől hemzsegő „tisztátalan“ fürdőjével, valamint Orsová ekkor Európa legdrágább helyei közé tartoztak, mivel a kereskedők nem mertek áruikkal arra járni; a határőrvidék felállítása után a katonaság főfoglalkozása volt, hogy fegyverben kísérte és védte az utasokat az oláh rablók ellenében, akik az utat szegélyező erdőkből csoportosan ugrottak elő, az utast kifosztották, sőt, ha ellenállt, meggyilkolták. A Bánság oláhlakta részét ezért a „rablók paradicsomának“ nevezték, de nem hiányoztak az útonállók más oláhlakta vidéken sem, ezért II. József alatt Arad, Krassó-Szörény és más vármegyék a községek rendezésével kapcsolatban az utak két oldalán kivágatták a fákat, s mivel a hosszan elhúzott falvak egymástól különálló házaikkal nem tudtak a rablóbandák ellen védekezni, fejszével leromboltatták az elszórt házakat és egymás mellett építették fel; így lett a rendezetlen oláh faluból két kisebb, kompaktabb, alsó és felső község. Az elvadult nép éppoly érzéketlenséggel tűrte a büntetéseket, mint 150—200 év előtt a magyar-rác hajdúk, s a Bánság humánus műveltségű kormányzói kénytelenek voltak legjobb érzésük ellenére szigorú büntetéseket szabni rájuk: így rendelt még Mercy gróf az eperfák kivágóira halálbüntetést, amit többször végre is hajtottak.

A Marostól északra az erdélyi határhegységek oláh pásztorai tovább folytatták az elpusztult magyar lakosság telepelyeinek megszállását, melyet már a török korszakban megkezdtek. Arad, Zaránd, Bihar vármegye területén éppen úgy a rácok voltak versenytársaik, mint délebben a Bánságban. A rácok már I. Lipót alatt megszálltak egyes elhagyott városokat, így pl. Nagyváradot, melynek környéke a török hódoltság után éppen úgy pusztákból állott, akárcsak Debrecené és Szegedé. A Rákóczi-harcokban a rácok szokásos kegyetlenségükkel garázdálkodtak: Várad-Püspökinek, egykorú panasz szerint, „az kegyetlen rác nemzetség minden lakosít bujdosásra juttatta, házait tűzzel felégette és hamuvá tette“, úgyhogy nyolc évig, 1711 után, pusztaságban maradt. Ugyanekkor a váradi püspök uradalmain a belényesi vidék öt-hat faluján kívül nem volt hely, melyben „emberek lagnának“. A megmaradt magyarságot a rác pusztította ki, aki e harcokban önmagát is felőrölte, helyet adva a harc után a biztosra érkező oláhságnak. Rákóczi után Várad egész lakossága „rác, görög, török és más egyéb gyülevész népből álló purgerség“, bár közben Benkovics Ágoston püspök Erdélyből székelyeket is telepített, akik azonban a rác harcokban elpusztultak. Mindez tárt kaput nyitott az oláhság előtt, melyet éhségek is hajtottak Erdély felől a magyar Alföld irányában, így az 1717. évi erdélyi éhínség. Várad püspökének falvai újra benépesültek, s az orthodox oláhok tizedet fizetnek neki, mert tizedföldeken

laknak, azaz olyan falvakban, melyeknek korábbi katolikus magyar lakossága mindenkor fizette a papi tizedet. A váradi kincstári uradalom 62 faivának már kétharmada bír a század elején oláh lakossággal, mely nem személyenként, egvenként szállingózott be, hanem az üresen maradt magyar, majd a magyart felváltó rác falvakat régi telepítési gyakorlat szerint, oláh vajdák vezetésével szállotta meg; a vajdai szervezet továbbra is megmarad, mint az oláh jobbágy népek oly autonóm lehetősége, amilyennel a magyar jobbágyok nem bírtak: a vajdák szedik be a földesúri szolgáltatásokat, 10—12 esküdt élén alsóbbfokú bíraskodást gyakorolnak, adómentesek, mindenben hasonlóak a korábbi kenézi tisztség viselőjéhez. Így éri el az oláhság a váradi- s hasonlóképp a szatmári oldalon újabb néprajzi határvonalát, miután a XVI. század tatárjárásai, a XVII. századi török-dúlások, a felszabadító és Rákóczi-harcok emberpusztításai a magyarságot végkép visszavetették alföldi bázisaira. Az oláhság fejlődése azonban itt is egyelőre rendkívül lassú, bár a Bánsághoz képest itt az oláhság már nem tisztán pásztorkodással foglalkozik, részben már a földműveléshez és egyszerűbb ipari munkához is felemelkedett. Szellemi életét a nálánál erőszakosabb rác fenyegeti, akivel szemben a magyarság próbál neki védelmet nyújtani. Más vonatkozásban láttuk és látni fogjuk az oláh unió történetét, mely a XVIII. században az oláh önállósulás és művelődés történetével is egybeesik; az uniót e magyarországi nyúlványokra is kiterjesztette már az 1702-ben meghalt Benkovics váradi püspök, Bárányay és Hevenes Gábor jezsuiták segítségével, s ettől kezdve utódai folyvást azon fáradoznak, hogy az uniót a rác ortodoxia ellenakciójával szemben valamiképp fenntartsák. A rác egyház fejei: a karlócai metropolita, az aradi vladika saját nemzetük hatalmi törekvéseit szolgálták, amikor az oláhokat meg akarták fosztani bennszülött, biharmegyei uniált pópáiktól, s helyükre rác orthodox papokat akartak tenni. Az unió ügye Bécsben Kollonics után nem igen talált pártfogókra, mivel az orthodox rácoktól több segílyt várhattak a magyarok ellen, semmint a földhözragadt, politikailag teljességgel tehetetlen oláhoktól, akik közt most az uniót magyar papok tartják fenn. Így térít köztük gróf Csáky Imre váradi püspök megbízásából 1711 után a székely eredetű László Pál, volt plébános, sokat szenvedve a híveik tudatlanságát kihasználó rác pópáktól, akik időnkint fanatikus népmozgalmiakat szerveznek, az uniált papokat véresre verik, az ilyenről használt oltárt megfertőzöttnek tekintik és szétrombolják. Különösen nagy hatása van az aradi rác vladika vizitációs útjainak, akinek ugyan I. Lipót rendeleti értelmében nem volt joga a katolikus püspök diócesisében utazgatni, de III. Károly tanácsosai, így a rác-oláh szakértőnek számító Bartenstein elnézik neki. Joanovics aradi vladika vizitációjára 1728-ban 178 pópa hagyja el az uniót, de gróf Csáky

Miklós és gróf Forgách Pál váradi püspökök tovább folytatják a munkát, s a 30-as évek végétől sikerül is nekik az uniót megszilárdítani. Csáky Miklós 1738-ban Erdélyből oláh uniált főesperest hoz magának, Hátas Lászlót, ő kezdi az oláh papokat Rómában neveltetni s ő oszt ki nekik rendes reverendát, hogy végre a ruha is megkülönböztesse őket híveiktől, kikhez hasonlóan eddig közönséges jobbágyruhában jártak. Egy esztendőben 82 ilyen, magyarszabású reverendát adott nekik: sötétkék hosszú mentét, eltiltva egyúttal a bocskor és a parasztruha használatát. A szövetet előbb Lipcséből hozatta, utóbb Belényes mellett, Fenesen posztógyárat állított fel gyártása kedvéért. Utóda, Forgách Pál alatt már száznál több uniált pap gondozza a 40.000 főt meghaladó oláh ságot, följük Forgách, Róma beleegyezésével, uniált püspököt nevez ki, kinek fizetését ő adja, joghatóságát ő szabja meg. Mindez egyetlen emeltyűje volt az oláh művelődésnek, az emberi viszonyok közé került papok teszik az oláh intelligencia legelső rétegét; Forgách 13 oláh iskolát alapít, s tovább folytatja a legkiválóbbak római iskoláztatását; az eddigi szalmatetes fatemplomok helyett új templomok épülnek, s míg korábban száz oláh egyházban összesen csak húsz könyv találtatott, most az anyanyelvi istentisztelet minden segédeszközét rendelkezésükre bocsátja a magyar püspök. Munkáját csak a bécsi kormánytól pártolt rác törekvések veszélyeztetik; az aradi vladika új vizitációi ismét véres zavargásokat okoznak, az 1754-ben De Vilié tábornok alatt működő bizottság a rácokra hallgatva megállapítja, hogy az oláhok tulajdonképpen rácok, az uniót a magyar püspök csak bosszúvágyból pártolja, püspök, káptalan és vármegye egyképen bűnös a rác püspök és a rác nemzet privilégiumai megsértésében, mire Bartenstein 1757-ben Forgách grófit a váci püspökségbe áthelyezteti s az aradi rácoknak szabad bejárást és munkát biztosít az oláhok között. Ez utóbbiak alacsony műveltségére jellemző, hogy a magyar támasztól megfosztva, behódolnak a rác ellenségnek: alig tíz falu marad meg az unióban, még a Forgáchtól kinevezett püspökük is orthodox lesz. Viszont az új váradi püspök, báró Patachich Ádám, aki a barokk püspöki palotát építette, megint megfordítja az oláhságot: jezsuita missziókat hoz be, bazilita monostort alapít, évi 8—10.000 forintot költ az egyesült papságra, 2000 forintot az oláh iskolákra, sőt az uniált plébániák kegyúri terheit is magára vállalja, úgyhogy 1765-ben már ismét 94 uniált plébániája van. melyek számára a magyar kancellária segítségével sikerül 1777-ben a görög-katolikus püspökséget felállítani olyképen, hogy ez az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozik. Ezt a magyar érdeknek cs oláh művelődésnek egyaránt megfelelő helyzetet csak a bécsi abszolutizmus változtatja meg, amikor 1854-ben a püspökséget kivéven a primás alól, a fogarasi román érsek alá rendeli.

A szerb kérdés és Bécs

Az oláhság terjedése egészben véve egyenes folyománya volt a török korszak magyarpusztulásának, s ha a bécsi kormány egyelőre semleges állásponttól nézte az oláh és magyar elem új elhelyezkedését, annál inkább befolyt a magyar-rác viszony kialakulásába. Már említettük, hogy a bécsi politikusokat itt a magyarság elleni bizalmatlanság vezette, s ebben az irányban százados fáradozásaiknak sikerült is elérniük, hogy a magyar nép és állama érdekei visszaszorultak, sőt súlyos veszteségeket szenvedtek. Államférfiúi pillantásuk előtt persze nem vetette le fátyolát a jövő, Bartenstein és más udvari tanácsos társai nem is sejtették, hogy amikor a monarchia érdekében a magyarságtól területeket vesznek el és ezeken dinasztiahű szerbeket növelnek nagyra, ezzel a legádázabb ellenséget bocsátják be a falak közé... A történet évszázados processzusokból áll, de alig van oly processzus, melynek kifejtése annyira meghazudtolná a kezdeményezők és kifejlesztők bölcsességét, mint épp a magyar-szerb kérdés.

Mert ez a kérdés, történeti kifejtésében, nem magától folyt le, hanem kezdettől fogva a bécsi kormány irányítása alatt. A szerb kérdésért Magyarországon nem lehet magyar hatóságokat felelőssé tenni, mert ezek épp a kialakulás évtizedeiben a legcsekélyebb befolyással sem bírtak rája, s a szerb népet csak akkor kapták kezükbe, mikor ennek politikai viszonyai, sőt gondolatvilága is olyan formák közé jutott, melyekben már a békés együttélés csak átmeneti, múló lehetőségnek látszott. A szerbek, akkor magyarul, németül, latinul egyaránt rácnak nevezve, kivétel nélkül menekülő ráják voltak, akik korábban többé-kevésbé rabszolgasorban éltek a török földesurak alatt, s mint szökött szolgák, barangolásaik során elkeseredett rablókká, fegyvertforgató irreguláris katonákká alakultak át. Az ember azt hihetné, hogy a bécsi bírók felvilágosodott légkörében legelső teendőnek azt tartották, hogy e rendetlen bandákat lefegyverezzék és visszatérjék a földművelés jámbor, emberies foglalkozásához. A bécsi udvari tanácsosok azonban e kérdésben lemondtak felvilágosodási ideáikról: a félnomád rácság kezében meghagyták a fegyvert, sőt mindent megtettek, nehogy a vármegyék és a nemesi földesurak a rácokat letelepítve, földművelő jobbágyokká tegyék. Bár a jobbágyság elismert intézmény volt, s annak fennállása ellen e korban még senki kifogást nem emelt, a rácokra nézve mégis folyvást protestál a bécsi kormány, ha magyar földesurak és vármegyék ki akarják terjeszteni rájuk hatóságukat. Az a kormány, mely soha egy szót sem szól a német falvak jobbágyhelyzete ellen, számtalan nyilatkozatban védi az „önkény” lehetősége ellen a rácokat, természetesen nem emberbarátságból, hanem azért, mert vármegyei uralom alatt legelőször is elvonnék a rácok fegyvereit, másodsor pedig ezek

földművelő életmódba kényszerítve, előbb-utóbb hozzászoknának, hozzásimulnának a magyar karakterhez.

Bécs célja rác fegyveres erő fenntartása volt, s mivel ez csak zárt területen volt lehető, ezért volt szüksége a magyar államterület állandó megcsonkítására. Azt a fegyveres erőt, mely alkalmilag, mint már a Rákóczi-felkelés alatt, a magyarság ellen volt felhasználandó, a magyartól elvett földön kellett fenntartani. A rácokat fegyveres katonává nevelve és a monarchia egyetlen népeként szabadságeszmére, a földesúri viszony megvetésére szoktatva, a rác és magyar törekvések antitézisét örökíti meg a bécsi kormány, mely a „divide et impera“ államracionalisztikus eszméjét sehol másutt nem tudta oly tökéletesen megvalósítani, mint éppen itt, egy darabig, az 1918. év katasztrófájáig.

A szerb nemzeti fejlődés dolgában a bécsi kormány kétségtelenül nagy érdemeket szerzett. A török korszakban a rác életforma kétféle volt: Magyarország területein martalóc, fél-nomád, egész cigány, török uralom alatt pedig rája, földet túró, állatot legeltető rabszolga. A szerb és horvát népbe beolvadó vlachok hegyipásztorok voltak, alkalomadtán fegyveres rablók, a rác első, fél-nomád életformához közeledve. Ez az életforma a XVIII. században, hála a bécsi törekvéseknek, rendkívüli emelkedést mutat. Igaz, a Dunától délre, török uralom alatt, továbbra is jogtalan rája marad a szerb, de a magyar korona területén vagy városlakóvá lesz, aki szabad királyi vagy mezőváros privilégiumainak védelme alatt szabadon kifejlesztheti kereskedői érzékét és oly gazdagságra tesz szert, mely őt nemsokára a birtokos magyar nemesek osztályába fogja emelni, vagy pedig, s ez a többség életformája, katonai szolgálata fejében földet kap, mint egységes, előjogokkal felruházott fegyveres alakulat tagja, aki előtt a hadi pályának bármely magas lépcsője is meg van nyitva. A rác katona így emelkedett fel rájasorból egyszerre feudummal bíró vitézzé, s innen nem egyszer a monarchia legmagasabb katonai méltóságaiba, melyeket a régi magyar urak csak nagy nehézségekkel érhettek el.

A szerb népelem középpontját ekkor már az Al-Duna és a Száva vidéke képezi, közvetlen összeköttetésben a török uralom alatti Szerbiával és Boszniával, ahonnan a szivárgás, átköltözés most is folyvást folyik. A népet e nacionalizmus előtti korszakban elsősorban a közös vallás, a görögkeleti orthodoxia tartja össze, melynek feje Csernovics Arzén utódja, aki azonban egyelőre még alá van rendelve az ipeki patriarchal székek, melyet az ószerbiai orthodoxok Csernovics kívándorlása után továbbra betöltöttek. Ez a vallásbeli függés nem tetszett a bécsi kormánynak, mely akkoriban azon hitben élt, hogy az egész szerb népi erőt kezében tartja, s ezért Csernovics egyik utódának halála után rávette a valódi ipeki pat-

riarchiát, Joanovics Schakabent Arzént, hogy székhelyét elhagyva, a magyar területre költözzék át. Arzén patriarchát Mária Terézia 1741-ben megerősítette metropolitai méltóságában, alárendelve neki a monarchia rác lakosságát, s mivel az ipeki széket ettől kezdve valóban nem töltötték be, a szerbség főpapja most már magyar földön, Karlócán székel, s így a nép vallásos-kulturális súlypontja is a monarchia területére került. A metropolitát továbbra is a rác nép egyeteme választotta, s az alatta levő püspököket ő maga nevezte ki, — Mária Terézia uralkodása végén már nyolc ily rác püspökség volt, Bács, Temesvár, Arad, Karánsebes vagy Versec, Buda, Pakrác, Károlyváros, Kosztanica székhellyel. Miután a Lipót-féle privilégiumokkal engedélyezett vajdai állást többé nem töltötték be, a metropolita lett a rác nép egyetlen látható fejevé, aki a bécsi udvarhoz intézett nagyszámú beadvényaiban népének politikai és gazdasági viszonyairól is szívesen beszélt. A községek élete tovább haladt a primitív szerb családi kapcsok kereteiben; öregek, kenézek, több község felett főkenézek uralkodtak, bíraskodtak, legfelső fokon pedig a katonai, vagy kamarai hatóságok. A bécsi hatóságok legszívesebben katonai szervezetben tartották volna a rác népet, s e célból ugyancsak kihasználták a török szomszédságát, mellyel szemben hangsúlyozhatták határőrvidékek fenntartásának szükségességét. Persze a temesi bánóság visszafoglalása, s ott külön határőrkatonaság szervezése után alig volt többé értelme a tiszai és marosi határőrvidéknek, mely a Marostól északra és a Bácskában terült el, távol az új török határtól; ezt a két katonai vidéket az 1741. évi országgyűlés kérésére mégis csak fel kellett oszlatni, amire a katonai kormány csak nehezen tudta magát elhatározni, hiszen a feloszlítás annyit jelentett, hogy a katonákból földművelők lesznek, akik így a magyar vármegyék befolyása alá kerülnek. Ezen a bécsi kormány úgy segített, hogy a területet lassankint, 1743—51 közt oszlatta fel, s a rácoknak lehetővé tette, hogy a Bánságba kivándorolva, továbbra is katonai szolgálatban maradjanak. A rácok együttéreztek bécsi pártfogóikkal, a „provincializálás“ ellen többhelyütt fellázadtak, egy részük inkább Oroszországba vándorolt, semhogy magyar uralom alá kerüljön, de 3500 fegyverest sikerült a bánági határőrvidékre áttelepíteni. A régi tiszai határőrvidékből azonban a Tisza torkolatánál, Tittel középponttal, hat községet kiszakítottak, s ott a rác katonaságból a csajkások kerületét szervezték meg.

A magyar rendek joggal nem tudták belátni, miért nem csatolják vissza az országhoz azon területeket, melyek a töröktől már régen visszakerültek. Panaszaikat Mária Terézia országgyűlésein mind erélyesebben hangoztatták, s a királynő kénytelen is volt a reincorporatio dolgában az 1741 : 18. és 1751 :24. évi törvénycikkeken többé-kevésbé világos ígére-

leket tenni. A Bánság eddigi kormányzási módját azonban mégsem volt lehetséges tovább fenntartani; eddig a parancsnokló tábornok kormányzása a haditanácstól és a bécsi udvari kamarától függött, egyes vidékek pedig már 1726 óta formálisan határőrvidéket alkottak: a négy főkapitányságban, a temesváriban, a csákovaiban, a hedjákiban, s a mutnikiban (e két utóbbi Krassó-Szörényben) összesen 4200 rác állott fegyverben. A magyarok 1751. évi panaszaira végre a királynő a Bánság északi részeire nézve megszüntette a katonai és kamarai adminisztrációt, ezt a kerületet „provinciálizálva“, élére az eddigi katonai kormányzót, Engelshofen báró tábornokot a tartományi (polgári) adminisztráció elnökévé nevezi ki. a déli részeket azonban tisztára katonai határőrvidékké alakítja. Ilyen katonai igazgatás maradt ekkor Pancsova, Újpalánka, Karánsebes, Mehádia, továbbá a Tisza mentén Becskerek vidékén, a provinciálizált részt a m. kir. temesvári kincstári adminisztráció kormányozta, mely egy külön bécsi hatóságnak lőn alárendelve.

Ez a bécsi kapcsolat pedig csak újabb, modernebb, polgári formáját képezte a Savoyai Eugéntől kifejezett gondolatnak, hogy t. i. a Bánság soha magyar kézre vissza ne kerüljön. A katonai igazgatás nemcsak a magyarok szemében volt igen nagy szállka, idővel a rácokat sem elégítette ki, akik az ország belső részeiben is elterjedve, most már polgárjogokat követeltek. A bécsi kormány tévedése már ekkor megmutatkozott: a rácok nem elégedtek meg katonai határőrvidékkel, hanem statust akartak alkotni a statusban, s bár ez területi szétszóródásuk miatt nehezen volt megvalósítható, az I. Lipót-féle privilégiumokban mégis hathatós eszközzel rendelkeztek. Törekvésük tehát odairányult, hogy minden rác nemzetiségű egyén, bárhol lakik is Magyarország területén, ezen privilégiumok élvezetében megtartassék, melyeket különben úgy III. Károly, mint Mária Terézia, néhány évvel trónralépésük után, megerősítettek. Természetesen a nemzeti autonómia személyes formája, melyet mai napig sem sikerült, talán legújabbán Észtországon kívül, egyetlen állammal is elfogadtatni, az akkori rendi viszonyok teljes felforgatását jelentette volna, s pl. minden egyes szabad királyi vagy mezővárosban a rácok külön, független községet alkottak volna. Az akkori viszonyok közt ez példátlan telhetetlenségnek tűnik fel, s ezért mondotta róluk 1745-ben Mária Terézia, hogy ő fenn akarja tartani eddigi jogaikat, de „amennyire derék, bátor ez a nemzet, annyira ravasz is és mindig többet akar, ami valóban sajnálatos“. A privilégiumok azonban csakugyan megadták annak lehetőségét, hogy a rác nemzet többre menjen, még pedig olyképen, hogy a metropolita-választást az egész nép kezébe téve, magukban foglalták azt, hogy a népnek joga van küldöttjei útján gyűlésekre összejönni. Így fejlődött ki a privilégiumok erede-

tileg vallási rendelkezéseiből a rác „nemzeti kongresszus“ intézménye, mely immár politikai dolgokkal is foglalkozott és a magyar országgyűlés mintájára rendi hatósággá akart kifejlődni. Az első, 1744. évi, karlócai „rác nemzeti kongresszus“ tárgya az Ipekről átköltözött új metropolita, Joannovics Arzén eskütétele volt, emellett a Mária Teréziától 1743-ban konfirmált régi privilégiumok kihirdetése, amit a rácok valóságos alkotmánytervezet készítésére használtak fel: követelték e „nemzeti privilégiumoknak“ Magyarország minden törvényhatóságában kihirdetését, azoknak a magyar országgyűlésen inartikulálását, érdekeik védelmére az udvarban egy vagy két miniszter kinevezését, akiknek „a nemzetből“ választandó tíz zenkéttagú deputáció állna tanácssal rendelkezésükre; követelték továbbá a vármegyék „szinte embertelen“ bánásmódjával szemben a földesúri hatóság alatt élő rácok szabad költözési jogát, mert „ez a nemzet tudvalevőleg nem jobbágy, hanem szabad nép“, s végül azt, hogy önmagukat kulturális, iskolai és egyházi célokra megadóztathassák, s a begyűlt pénz kezelésére „nemzeti pénztárt“ alapíthassanak. A javaslatok készítésénél a vármegyei és városi terület rác lakosai vitték a szót, akik már beletanultak nagy tömegek önkormányzati szervezésébe, s amit magyar területen rendi közösségekben láttak, azt itt rendiség nélkül, demokratikusabb formában akarták megvalósítani. Érthető azonban, hogy e követeléseket Mária Terézia bécsi tanácsosai is megsokalták, s a nemzeti kongresszust ezután csak metropolita-választás alkalmával hívták össze. A rác ügyeket pedig 1745-ben rábízták az eleinte bánátnak, utóbb illírnek nevezett udvari bizottságra, mely, mint a hosszúéletű és meghalni alig tudó neoacquista-bizottság legújabb örököse, a bánáti és szlavóniai területek kezelésére hivatott életre, s emellett hatáskörét az egészségügy védelmének ürügye alatt az összes vesztegzárakra és „kontumac“-vonalakra kiterjesztve, az egész déli határvidéknek, sőt egy ideig Erdélynek is legfőbb udvari hatóságává lett. A vármegyei területen lakó rácok dolgaiban ú. n. „konzertációra“ volt utalva a magyar kancelláriával, ami abban állott, hogy a kancellária egy tanácsosa megtárgyalta vele a rác dolgokat, anélkül, hogy azok elintézésébe beleszólhatott volna. Az illír udvari bizottság elnökei, gróf Kollowrat Ferdinánd, majd egy Königsegg gróf, Lipót miniszterének, Kinsky grófnak magyarelles elveit követték, s a szerbek pártolásában, valamint a szerb mozgalom monarchiaveszélyének félreismerésében csak utódjuk, a polgári származású, becsületes Bartenstein múltá felül őket, aki minden kérdés történeti előzményeinek legpontosabb ismerője lévén királynőjét hosszadalmas és unalmas beadványokkal iparkodott a magyar reinkorporációs törekvések ellen hangolni. Bármenyire rámutattak is azonban a rác katonaságnak az osztrák örökösödési háborúban szerzett érdemeire, Mária Terézia a

magyarság érdemeit sem felejtette el, s ezért döntéseiben igen gyakran a magyar kancelláriai referensnek, nagymányai báró Koller Ferencnek adott igazat: a privilégiumoknak a magyar vármegyékre való kiterjesztésébe, Bartenstein rábeszélései ellenére sem egyezett bele, nem hívta meg a rácokat, mint külön magyarországi rendet (pl. a kunok és hajdúk mintájára) a magyar országgyűlésre, amit ezek szintén követeltek. Még erősebben küzdöttek, ha lehet, a rác terjeszkedés ellen a horvát tartománygyűlés rendjei, akiket egyenesen nemzeti állagukban fenyegetett a rác vallási propaganda, mert aki a horvátok, vagy katolikus vlachok közül orthodox hitre tért, az egyúttal horvát nemzetiségét is feladva, beolvadt a rác tömegbe, melynek túlsúlyától már ekkor kezdenek a horvátok tartani. Az 1764. évi országgyűlésen a horvát-szlavón-dalmát rendek újabb gravámeneket adtak be a rác preponderancia ellen, szinte profétai pillantással nézve a jövőbe: „Mindnyájunkat elfog az a nem alaptalan félelem, hogy ez a moszkvai határoktól egész az Adriáig terjedő, a metropolitai hatalom által egységesen összefogott nagy nép idővel a mi vallásunkat és államunkat teljességgel el fogja nyomni“, amely elképzelésnél különösen veszélyesnek tűnt fel a horvátok előtt egyrészt a schizmatikusokkal, másrészt a határőrkatonasággal való kapcsolata a rác propagandának; az orthodox vallás volt az, ami a metropolitának, mint láttuk, lehetővé tette, hogy a rác hatalmat és nyelvet, az istentisztelet útján, az oláhok közt is elterjessze, s így valóban elnyúljon az orosz határokig; másrészt pedig a haditanácsnak és a fő katonai hatóságoknak immár több nemzedéken át tartó rácbarátsága szabad utat engedett a rác propagandának minden, s így a horvát határvidékre is.

A rác nép tehát és vezetője, a klérus, valódi balkáni ügyességgel ült egyszerre több nyeregben és iparkodott mielőbb megvalósítani a magyar közmondást, mely a vendégről szól, ki a gazdát kiveri. Mária Teréziának köszönhető a bécsi protekcionizmus megszüntetése és a magyar korona jogainak helyreállítása. Az illír deputáció elnökévé Bartenstein halála után magát Koller bárót, a rác terjeszkedés nagy ellenzőjét nevezte ki, s ezzel e törvénytelen hatóság működését egyszerűen paralizálta, míg azután a magyar kancellária kérésére 1777-ben az egészet feloszlatta. A határvédelem érdekében külön kezelt területek száma és kiterjedése úgyszólván összezsugorodott már ekkorra, egymásután mentek végbe ú. n. exkorporálások, amikor a törvénytelen hadi és kamarai igazgatás alól kivettek egyes vidékeket, s a vármegyékbe osztották őket. Legnevezetesebb volt a Dráva—Száva keleti közének exkorporálása, mely a török uralom óta mint *neoacquisticum*, a bécsi udvari kamara igazgatása alatt volt, s mint ilyen, a rác telepedés főfészkévé vált, holott itt a török előtt magyar faluk

és magyar vármegyék területei. A visszafoglaló háborúk után Péccsel és Baranya megye déli részeivel együtt e területen mindössze 16.600 ember találtatott 3300 házzal, 172 falunak nevezett emberi lakóhellyel és több mint 700 lakatlan község helyével. Azóta a kamara erősen betelepítette s Mária Terézia 1747-ben visszacsatolta az országhoz olyképen, hogy három vármegyét, Verőcét, Pozsegát és Szerémet vágott ki belőlük, de a Száva mellett a rác lakosságot, mint határörököt, összesen 21.000 embert, három gyalog- és két huszárezredbe foglalta össze. Ez a három vármegye azonban most már a horvát bán alá került, mint Alsó-Szlavónia, ellentétben a régi Szlavónia három megyéjével, Zágráb-, Körös- és Varasddal, melyeket most Felső-Szlavóniának, később pedig egyszerűen Horvátországnak kezdtek nevezni. Az egész processzusból a rácoknak nem származott káruk, mert megmaradtak határöröknek, a horvátok is nyertek három vármegyét, mely soha nem volt az övék, egyedül a magyarság vesztett, melynek akkori rendi képviselője azért nem akadt fenn azon, hogy a régi magyar területek katonailag a horvát bán alá is kerültek, mert a magyar országgyűlésen továbbra is megjelentek küldötteik.

A temesi bánság kormányása

A Bánóság további kormányzását illetőleg: ezt a földet Mária Terézia a hétéves háború költségeire adott tízmillió forintnyi előleg fejében tíz évre elzálajosította a már ismert Banco-Deputatióknak, mely azután a már szintén említett nagy német telepítést hajtotta itt végre. Ezzel ismét eltolódott a reinkorporáció, melyet pedig az 1764. évi országgyűlés is erőlyesen sürgetett. A bécsi hatóságok Mária Terézia uralkodása alatt is görcsösen ragaszkodtak a töröktől visszafoglalt területek közvetlen kormányzásához és évtizedeken át sikerrel utasították vissza a magyar és erdélyi kancellária beavatkozási kísérleteit. A déli területek a legkülönbözőbb hivatali címeken csatoltattak mindegyre a bécsi központi hatóságokhoz: a török földről fenyegető pestisveszély miatt egészségügyileg mindnyájan, az Adria-tengertől Erdélyig alárendeltettek a bécsi központi egészségügyi (Sanitáts-) udvari bizottságának, a bánáti ügyekre a királynő, mint említettük, 1745-ben külön bánáti udvari deputatiót állított fel, mint a neoacquistica commissio jogutódját Kollowrat Ferdinánd gróf alatt, s mivel a Bánátban rácok is laktak, és Szlavóniában is laktak rácok, ezért egyidőre Szlavóniát is alárendelte neki; ugyancsak ez az udvari bizottság kaparította kezébe az erdélyi gazdasági ügyeket is, 1751-ben a bizottság elnökségében Kollowrat utóda, gróf Königsegg-Erps, világosan megmondta célját: az erdélyi kancellária és a három erdélyi nemzet: magyar, szász, székely nem megbízható az orthodox, rác és oláh lakossággal szemben, ezért a deputatióra kell bízni az erdélyi hatóságok feletti ellenőrzést; mivel pedig Königsegg-Erps egyúttal a pénzverés és bányászati

(Münz- und Bergwesen) udvari kollégiumnak is elnöke volt, sikerült elérnie, hogy a most már „deputatio aulica in Transilvanicis, Banaticis et Illyricis“-nek nevezett bizottság is alárendeltetett a bányászati kollégiumnak. Ez az egybekapcsolás Königsegg-Erps személyes érdeke volt, s mikor ő 1755-ben az udvari kamara elnöke lett, az egész komplexum felbomlott, a bánáti udvari deputatio megszűnt, s agendáit az udvari kamara vette át, az illyr deputatio élére Bartenstein báró, s annak halála után 1767-ben Koller gróf került. Még inkább bonyolította e déli területek kezelését az a régi bécsi hivatalos szokás, hogy a „concertatiók“ útján más hatóságok is beleszóltak a dolgokba, s ez a hivataltörténetileg magábanvéve is szörnyesülött udvari deputatio kénytelen volt minden dolgát megbeszélni a haditanáccsal, egészségügyi bizottsággal, magyar és erdélyi kancelláriával. Emellett a határőrvidékké alakított területek a haditanács hatáskörébe tartoztak, s ezen felemás, bonyolult és változékony igazgatás teljes csődje kiderült végre II. Józsefnek mint trónörökösnek 1768. évi utazása alkalmával, aki ekkor lesújtó véleményt mondott a tisztviselők gazdálkodásáról, a hivatalok kompetencia-bonyodalmairól, melyekből az ember azt hihetné, hogy az „illirica“ elintézése boszorkányság, a lakosok prekarius viszonyairól, mert hisz a folytonos ide-odatelepítés miatt senkinek sincs biztos hazája, a kamarai puszták bérlőinek csalásairól, mellyel 27 hold legelőt számítanak egy szarvasmarhára, s ezzel a telepedést akadályozzák stb. Különösen feltűnt neki a rácok „gyűlölete és irtózata“ a magyaroktól, melyet tehát nem hiába nevelt beléjük a katonai hatalom; báró Kollernek, mint magyar embernek az illír deputáció élére történt kinevezéséről egyszerű emberek is elszomorodva beszéltek neki. Mindezen benyomások hatása alatt II. József a Bánságot különálló, zárt osztrák tartományá akarta tenni, a bécsi tanácsosok élénk helyeslése mellett; Esterházy Ferenc gróf, magyar kancellár azonban kimutatta a királynő előtt, hogy a tartományon a hercegi rangra emelés semmit sem segítene, viszont meghazudtolná mindazon ígéreteket, melyeket a királynő hű magyarjainak a visszacsatolást illetőleg tett. Végül is Mária Terézia 1778-ban eleget tett ígéretének, a Bánságot visszacsatolta, s megbízására annak három vármegyére, Temesre, Torontálra, Krassó-Szörényre osztását gróf Niczky Kristóf, Kollerhez hasonlóan hivatalnok-család tagja, nagy tapintattal végezte el, anélkül, hogy a rácok ellenállást tanúsítottak volna. . . .

A rác határőrvidék

Az igaz, hogy a rác nemzet egybetartozását s ennek időnkénti dokumentálását a magyar igazgatás nem akadályozhatta, a királynő a régi privilégiumok egyrészét már az 1770. évi első, s az 1777. évi második „illír regulamentumban“ is összefoglalta és megerősítette, s bár a metropolita politikai hatáskörét az

ezen magyarázatával 1779-ben kiadott „declaratorium“ alkalmával világosan megszüntette, kimondva, hogy ha továbbra is a rácság fejének, „caput nationis“-nak tartja magát, 4000 forint évi fizetését meg fogja vonni: mégis a vallási összetartozás és a nemzeti kongresszus intézménye továbbra is megvédte a rác népet a magyarságba való beolvadástól, mitől annyira remegtek bécsi protektorai. Az új rác telepedés központjait, így Szabadkát, Zombort, a királynő szabad várossá tette, Nagybecskereket mezővárossá, Nagykikindát és környékét 1774-ben külön privilegizált területté, melynek lakói az egész határt csekély bér fejében, robotmentesen megkapták s törvényhatósági joggal bíró tanácsot és törvényszéket alakíthattak maguk közt. Igaz ugyan, hogy ez a rác Önkormányzat eleinte nem valami fényes eredménnyel működött, s osztrák hivatalnokok állapították meg, hogy a közbiztonság rossz állapota miatt a nép az utcán is csak pisztolyokkal és handzsárokkal felfegyverkezve mer járni, vérengzés, gyilkolás, fényűzés, iszákosság sehol annyi, mint a kikindai „districtus“ kormányzata alatt, de a közigazgatási bajoknál fontosabb volt, hogy a rácság tekintélyes részét mégis ki lehetett menteni a magyar uralom alól. A legtöbb rác ettől kezdve is határőr, de műveltségi színvonaluk csak azóta kezd emelkedni, mióta a haditanács nagyterjedelmű területeknek a fenti módon polgári kormány alá engedésével a Száva és Duna mellett keskeny csíkon újra megszervezi a határőrvidéket. Első ütemét e munkának 1768-ban a határőrvidéki „Generalinspektor“ állás szervezése képezi a haditanács kebelében s ettől kezdve épül újra az egész vonal, nyugati részén a régi, a horvát-vend végek utódjaiként, melyek 1748-ban szabadultak meg a gráci hatóságok és a stájer-belső-ausztriai rendek gyámságától, a károly városi és varasdi „Generalkommandók“, tovább keletre, egyelőre folyton változó határokkal, az illír, bánáti-illír, bánáti német és oláh határőrezredek, melyekhez csatlakozik az új erdélyi végvonat. Ez az új berendezkedés már II. József szemei előtt megy végbe, Mária Terézia nagy iskolareformja idején s így érthető, hogy a katonai hatóságok végre komolyan hozzálátnak iskolák építéséhez, gazdasági oktatás bevezetéséhez, burgonyatermelés, selyemtenyésztés tanításához, — ez a korszak az, a felvilágosodott század utolsó harmada, mikor a rác s velük a nyugati oláh katonák leszoknak a törökkorbéli martalóc erkölceikről és kezdenek hozzásimulni Magyarország többi, régóta földművelő lakosságához. A katonai szigor, melyben nemzedékeik nőttek fel, csak hasznukra vált, lázadásokról alig hallunk most, holott korábban egymást érték úgy az oláh, mint a rác területeken a legkülönbözőbb okokból keletkezett lázadások, például azért, mert eltiltották nekik, hogy halottaikat nyitott koporsóban tartsák és végigcsókolja az egész község, miként ugyanily okból történtek oláh felkelések is. 1719-ben a tengeri végeken volt

lázadás, 1721-ben és 1732-ben Likában, 1754-ben a Száva melletti határőrök keltek fel, a tiszamari határőrvidék feloszlása ismét véres lázadást okozott, 1777-ben a verseciek és újvidékiek lázadtak fel az említett temetkezési dologban és szinte inzultálták a metropolitát és püspökeit, — némi illusztrációképen a bécsi urak nyilatkozataihoz, melyek szerint a magyarok voltak az örök lázadók s ők a hű, megbízható alattvalók. A képet kiegészíti, hogy Magyarország népfajai közt ők voltak az első és sokáig egyetlen, mely külső hatalommal érintkezésbe lépett, amit annál kevésbé lehet csodálni, hiszen mint láttuk, a magyar röghöz néhány évtizedes otthagyon kívül semmi sem kötötte őket. A bécsi kormánynak már 1734-ben feltűnt, hogy az orthodox egyház útján a rácág a moszkvai cárral kapcsolatban van, aki tudvalevőleg Nagy Péter óta valószínű tekintélyét orosz politikai célokra is iparkodott kamatoztatni. A tiszamari határőrvidék feloszlásakor egy Horváth nevű határőrkapitány, aki magát a királyi biztostól, Grassalkovich Antaltól sértve érezte, továbbá egy Thököly nevű kapitány, a bécsi kormány engedélyével Oroszországba vándoroltak ki, 1752—53-ban Preradovics és Sevicz vezetésével mások is követték őket s ott a Dnjeper mellett, Ukrajnában, a lengyel és török határral szemben teljesítettek orosz határőrszolgálatokat. Ettől kezdve folyvást járnak a hazai rácok közt orosz emisszáriusok: vagy orthodox-egyháziak, mint 1751-ben egy állítólagos montenegrói metropolita, vagy pedig lóvásárló katonatisztek, akiket a bécsi orosz követség lát el útlevellel. Mindez nem volt képes a bécsi politikusokban kételyeket ébreszteni aziránt, milyen lesz a jövő, melyet nem a „rebellis“ magyarokra, hanem a „hű“ és dédelgetett szerbekre alapítanak.

Görögök, örmények, zsidók

Ugyancsak az orthodox hit emelt áthághatatlan válaszfalat a városokat lakó rác kereskedők és a magyar vagy német iparos és kereskedő közé. A rác kereskedők száma aránylag igen nagy volt s ez megmagyarázható abból, hogy a hódoltság területén újjáépülő városokban, minő Szeged, Pécs, Székesfehérvár, Veszprém, Esztergom, Eger, a magyar elem ekkor már csak földműveléssel és kisiparral foglalkozott s ahol német bevándorlók voltak, ezek sem emelkedtek ki a legegyszerűbb kereseti ágakból. A rác azonban, mint korábban láttuk, még a török uralom alatt is talált alkalmat kereskedelmi tevékenységének gyakorlására, most pedig a békés viszonyokat s a magyar és német tehetetlenséget felhasználva, kezébe kerítette volna a korszak egész kereskedelmét és pénzüzetét, ha nem akad még tevékenesebb versenytársa a makedónoknak is nevezett görögökben. Ezek már a XVII. század folyamán is kereskedtek magyar területen, főként Erdélyben, nagyobb számmal most jönnek be, részben a törökök 1760—70. évek közti kegyetlenkedései miatt. A törökországi kereskedők szabad bejárását az

1718. évi passzarovici béke szabályozta, háromszázalékos, tehát igen alacsony vámot szabva behozott áruikra. A görög kereskedő volt a török korszak óta az első, aki tőkével kereskedett s a magyarországi kezdő kapitalizmus korának — mert ennek tarthatjuk a XVIII. századot — első úttörője volt. Családját többnyire otthonhagyta s csak addig élt itt, míg meg nem szedte magát. A debreceniek, kik maguk is a konkurrenst gyűlölték benne, némi túlzással mondhatták róla 1759-ben: „nemsokára keresnünk kell majd Magyarországon Magyarországot és édes hazánk felsóhajtva fogja csodálni, hogy Magyarhonból Macedóniát csináltak“. A görögök valóban nem voltak a szolid kereskedő mintaképei, nemcsak, hogy uzsoráskodtak, hanem például hogy városokban letelepedhessenek, oklevélhamisításra is hajlandók voltak. A hivatalok megvesztegetésére adókat róttak ki egymás közt. Ahelyett, hogy török árukat adtak volna el, amire privilégiumaik voltak, németországi importáruval kereskedtek, sőt a rácokkal és örményekkel együtt a marhakereskedést, gabona- és bőrexportot is kezükbe vették. Bár a céhekbe nem vétettek fel, tőkéjük segítségével a kisiparosnál megrendeléseket eszközöltek, ők adták neki a munkaanyagot, sőt munkaeszközt is, úgy hogy a kezdő kapitalizmus „Verlags-system“-jének első terjesztői voltak nálunk. 50—60 tagú kereskedőtársulatokba, Compagniakba tömörültek s a század végére már harmincnál több városban volt templomuk, ekörül kis orthodox görög sziget. Jellemző üzleti érzékükre, hogy nagy-szebeni társaságuk a Hármaskönyvet és a szász jogot 1760-ban görögre fordíttatta, hogy tagjai az ország jogviszonyait ismerve, kevesebb kockázattal kereskedjenek. Ők, valamint a Szamosújvárról elterjedt örmények és a rácok vették bérbe a bánági kamarai bérleteket s utóbb is ők váltották azokat magukhoz örökáron. A helytartótanács végre 1772-től kezdve megköveteli, hogy kereskedelmi szabadságot csak honosított görögök élvezzenek, minek következtében lassankint elhozzák családjukat vagy itt benn házasodnak s beolvadnak a magyar városi vagy nemesi rendbe. A Sina, Szacellár, Monaszterly, Manoli, Nákó. Petrovics családok közülök valók; egyrészüket a XIX. század harmincas éveiben, Görögország felszabadulása után, visszavándorolt régi hazájába. A magyar kereskedelmen szinte korlátlanul uralkodott e néhány száz családfőre tehető néptöredék, s a racionalizmus gazdaság szervezetében szükségesnek látott verseny — aemulatio — céljából Mária Terézia korában próbálták örmény kereskedőket és iparosokat hozni be a már meglévő „örményváros“, Szamosújvár és Erzsébetváros lakói mellé, melyeknek még I. Lipót adta 1696-ban privilégiumukat. Az erősen racionalista gondolkodású gróf Apponyi György máramarosi főispán 1768-ban meg is indított egy bevándorlási akciót, melynek során Lengyelországból, Galíciából néhány örmény iparos család költözött be a máramarosi kamarai bir-

tokokra, ezek lengyel nevüket siettek megmagyarosítani, vezetőiket mindjárt a határátlépés után Karácsonyi Bogdánnak és Jakabffy Kristófnak nevezik. Többen közülök kereskedéssel foglalkoztak, a már bennlévő erdélyi örmények mintájára, de csekély számuk miatt nagyobb jelentőségre nem tettek szert. A görögök kereskedelmi uralmát ekkor még a zsidóság sem veszélyeztette. 1720 körül a hazai zsidóság száma 11.000-en alig emelkedett felül, s bár igen sok helyen, főként az északi, de már alföldi vidékeken is kezében volt több földesúri regále, így különösen a kocsma jövedelem, s bár a tokaji bor lengyelországi exportjában is nagy szerepet játszott, a kereskedelem terén alig jött számba. A nyugati városok ghettóiban a zsidók kisiparosok voltak vagy kis pénzületekkel foglalkoztak, másutt házalással, elterjedésük lassan, feltűnés nélkül folyt északkeletről délnek az Alföldre és nyugat felé, míg a nyugatról jövő hullám, mely a német zsidóságot hozta magával, ekkor már sokkal gyöngébb volt, leszámítva azt, hogy III. Károly korában, az általános telepítési mozgalommal kapcsolatban, sok morva zsidó jött be. A Bánság akkori kisszámú zsidósága legalább részben a német bevándorlókkal jött be a Rajna vidékéről. Számuk az 1720-beli 11.000-ról 1785-re már 75.000-re emelkedett, ami kétségtelenül bevándorlásnak is eredménye. Mária Terézia kormánya általában nem kedvezett nekik, alatta a városok továbbra is fenntartották korlátozó és kitiltó rendszabályait, sőt azokat itt-ott meg is szigorítják, így tiltatnak ki 1746-ban Budáról és költöznek át Óbudára, ahol a Zichy-család nagy patrónusuk volt, aminthogy a zsidóság nyugodtabb megmaradását és terjedési lehetőségeit általában a nagybirtokosok biztosították a földesúri védelem jogi intézménye segítségével. Míg a középkorban zsidók tartása és védelme — jus tenere Judeos — kizárólag királyi jog volt, a XVII. század végétől kezdve ez is, mint annyi más, a földesúri joghatósághoz köttetik s a védelem alatt álló zsidó — Schutzjud, magyarul zsidó jobbágy — az úrnak adót fizet, elismeri maga felett annak úriszéke illetékességét, viszont a birtokos a nemesi kúria salva guardia-jogán oltalmat nyújt neki és elsősorban a megye előtt képviseli. Nagyurak egész zsidó községeknek adnak privilégium által ily védelmet, így az Esterházyak Kismartonban, Pálffyak Pozsonyban és Stomfán, Batthyányok Rohoncon, Zichyek Óbudán, Czirákyak Lovasberényben, a kisebb birtokosok csak egyeseknek, az ő külön „házi zsidajukénak. A nagy többség azonban ősi életformájában elsősorban vándorkereskedelemmel foglalkozott, azon lehetőségek felkutatásával, melyeket városi és vármegyei tilalmak mégis nyitva hagytak számára.

A tót térfoglalás

A század új néprajzi térképén a rác, oláh, németnél kisebb foltokat képez az a tót elem, mely a felvidéki kompakt tótságtól leválva dél és kelet felé, a volt hódoltsági területre tartott.

Emlékszünk, hogy a XVI. és XVII. század folyamán a hegyvidéken a tótság egy része, így a beléolvadó vlach pásztorelem, még félnomád életet élt, ami megmagyarázza azt, hogy a neo-acquistica földesurai könnyebben kaptak tót telepest, mint magyart, aki ekkor már mindenütt földművelő volt, s ennél fogva úrbéri szolgálataiból ura alig engedte el. Az ide-oda vándorló tót pásztorokra, valamint az egészen szerény kis hegyvidéki falvak lakóira nem vigyázott ennyire a földesúr, innen érhető a dunántúli és alföldi tót telepek létesülése. Hogy csak egészen szegény emberek költöztek be, erre abból következtethetünk, hogy az alföldi tót ház a legegyszerűbb felvidéki típust mutatja, melyben szoba, istálló, konyha együtt van és csak később választódnak szét külön közfalakkal. Úgy látszik, a mozgalom előbb a pestvidéki, nógrádi, hon ti, esztergomi, veszprémi, fejmegyei tót telepeket hívta életre, részben felvidéki urak kezdeményére, aminők voltak a Beniczkyek, Koháryak, Podmaniczkyak, Rádayak, akik esetleg saját jobbágyaikat szállították át új birtokaikra; az alföldi tót telepek azután részben a dunai gyarmatokról váltak le. Itt főpártfogójuk Békés, Csongrád és Zaránd lakatlan vármegyék nagyrészének ura, báró Harruckern János György volt; ő alapította meg első telepüket, Csabát, melynek helyét 1715-ben szállta meg összesen 22 magyar lakos egy bizonyos Thuróczy Miklós vezetésével, 1720-ban Harruckern tótokat hozatott a felvidékről, akik annyira elszaporodtak, hogy kirajzásaikkal a szomszédos tót gyarmatokat is megalapíthatták. A szomszéd tót várost, Szarvast, ugyancsak Harruckern báró alapította 1722-ben, első 300 lakója közt csabai, gömöri, zólyomi tótok voltak, akikhez csatlakoztak 1732-ben a Podmaniczkyak aszódi gyarmatának megszökött tótjai. Mezőberény Szarvassal egyidős tót telep, Orosházát 1744-ben főként dunántúli, tehát már ott is gyarmatos fejr-, Veszprém-, györmegyei tótok alapították. Tótkomlóst szentendreai, Apateleket és Mokrát szarvasi tótok ülték meg, 800 szarvasi lakos 1748-ban Szabolcs megyében, Károlyi-birtokon, Nyíregyházát alapította. Mindezen tót telepések részben katolikusok, részben lutheránusok voltak s a magyar környezetben felvették a magyar paraszt szokásait, ami nélkül különben nem végezheték volna el a nehéz éghajlat alatt mezőgazdasági munkájukat. Jellemző a török korszaknak utóbb is minden fejlődést szuverén módon irányító hatalmára, hogy az új lakosok is kénytelenek voltak azon mezőgazdasági formákhoz idomulni, melyeket a pusztítás századai határoztak meg. Amint Debrecen, Szeged, Makó, Hódmezővásárhely, Kőrös, Kecskemét végeláthatatlan puszták közt állott, ahol eleinte csak szarvasmarhatenyésztés volt lehetséges, utóbb azonban, mint láttuk, itt-ott a földművelésre áttérve, a tanyatípus legrégibb formái fejlődnek ki, ugyanezt látjuk e nagy tót falvaknál, melyeknek lakosai korábban szűk völgyekben, egy-egy szántóföldesíkon dolgoztak, vagy erdei juh- és kecsketenyész-

tést folytattak, most pedig maguktól átveszik az alföldi üzemmódoakat. A török hódítástól diktált gazdasági mozdulatlanság következtében az Alföldön megmaradt a földközösség s az első tót telepek is a földközösség primitív formáiban élnek, élénk ellentétben a német falvakkal. Eleinte a legelőül szolgáló határban kiki ott tört magának szántót, ahol akart és elhagyta azt, ha másutt akart foglalni; később, a lakosság szaporodásával, a község választott ki egy határrészt, melyet darabokra osztva kiadott az egyes lakosoknak, hogy azután, ha ez a határrész kimerült, másikat jelöljön ki és osszon szét. Az új telepek, például Szarvas városa, a földközösség e formáit igen rövid időre összesűrítve élték át. Szarvason 1771-ben a szántóföld már állandóan körülhatárolt egyéni birtokra van osztva s ezzel előáll a határ nagy kiterjedése és a lassú közlekedés miatt a tanya-képződés szüksége. Az új telepek ekkor érték el a magyar városokat, melyek közül például Kecskemétnél már a XVII. század végén megfigyelhettük a tanyaképződés kezdeteit. Azóta az eredetileg időszaki teletetésre szánt, tehát állattenyésztés célját szolgáló tanyák a földművelés előhaladásával állandósultak, — Debrecen városa, mely a körötte levő falvak elpusztulásával csak a XVI. század közepe óta tért át a legelőgazdaságra és jöttek létre határában jószágteletető akiok és karámok, már a XVII. században üldözi a pásztorszállásokat, s területén a XVIII. század közepén kezdetét veszi a földművelő tanyarendszer, mely a még mindig meglevő földközösség viszonyaiból csak a XIX. század elejére tud határozott földművelési magánbirtokként kibontakozni. A város határában 1770-ben 199 házas vagy kunyhós tanyát találnak, ebből már 39 állandó lakóhely. A legtöbb tanya — turgium — a század közepén az alföldi részeken — így Békés megyében is — vegyesen szolgál állattenyésztési és földművelési célra, miként 1767-ben a helytartótanács körülírta: a tanyák a gazdálkodás megkönnyítése, azaz gabona és széna betakarítása, szántás és a marhák telettése céljából készülnek, de az intenzívebb gazdálkodással, melyet túlnagy távolságokból nem lehet többé folytatni, továbbá a földközösség visszafejlődésével mindinkább növekszik a tanyarendszer jelentősége és a leáldozó XVIII. század magyar és tót városoknak egyaránt nagy gond gyanánt hagyja hátra a távoleső szántókra és legelőkre kitelepedett tanyai házak rendezésének problémáját. A fejlődés gyors tempóját mutatja, hogy Szarvasnak 1770-ben már 4000 lakosa van, ezzel vidéke elérte, sőt talán felül is múlta középkori népsűrűségét, amikor négy falu volt abban a határban, melyet 1722-ben a tótok mint új első foglalók szálltak meg.

A Felvidék viszonyai

A tót nép a magyarral, némettel és ruténnel együtt a középkori Magyarország népességének is lényeges alkotóelemét tette, s régi szállásterületét most is megtartotta. S bár e korból rész-

letes adatok nem állnak rendelkezésünkre, annyi bizonyos, hogy szaporaságából származó emberfeleslegét nemcsak a Dunántúlra és Alföldre küldte el, hanem közelebbi vidékeken is hódításokat tett, még pedig két irányban. Az egyik dél felé: a Felvidék nyugati részében, Pozsony, Nyitra, Bars és Hont vármegyékben a török korszak sok lakatlan területet hagyott hátra, hiszen, mint emlékszünk, e vármegyék tartották fenn az érsekújvári és bányavárosi várrendszer segítségével száz évnél tovább a török folytonos nyomását; itt a kipusztult magyar falvak helyére, részben legalább, tótok költöztek, s ehhez képest a tótság déli elterjedési vonalának nyugati felén némi előhaidást és viszont a magyar települési vonal visszaszorulását lehet megállapítanunk. A tótság másik hulláma a Felvidék közép és keleti felén a német szállásterületet fenyegette előntéssel.

A középkori német telepek az egész Felvidéken folytonos harcban állottak a magyar és tót bevándorlással, s láttuk, miként sikerült a magyaroknak már a XVII. században megnyitni a német városok kapuit legalább a nemesi beköltözés számára.

De törvényes rendelkezésektől függetlenül, általános népesedési norma teljesedett itt be: a vidék népe asszimilálta a városi elemet, mely minden életnyilvánulásában rászorult a környékre.

Itt különbséget kell tennünk a Kőrmöc- és Selmezbánya csoportjába tartozó bányavárosok és a keleti Gömör és Abaúj-Torna vármegyék területén levő német telepek között. Az előbbieket még csak fenntartották valahogyan német jellegüket, ami- ben nagy támogatásukra volt a köztük székelő bányahatóságok kizárólagos német jellege. További fejlődésről persze itt nincsen szó, ezek a középkori ipari és kereskedő városok most mindinkább kiesnek a kereskedés útjából, elnéptelenednek és elszegényednek. Már az 1730-as években feltűnik, hogy Selmezbányán és a többi városban alig él többé a régi családoknak sarja, valamint később is megállapítják, hogy „hány szabad királyi városok vágnak, kivált Felsőmagyarországon, melyeknek pusztult voltakát szemlátomást tapasztalni, holott egy-egy roppant faházban alig lakik öt-hat személy?” Aki mégis beköltözik, az nem német többé, e vigasztalan kisvárosi sorsra ítélt városok nem bírnak többé másokra vonzóerővel, mint egyedül a környék szegény lakosságára, mely aztán feltartóztathatatlannal meg is szállj a őket, szinte felfalva, magába olvasztva a régi lakosságot. A régi német Korpona magyar és tót lakossága már csak abból tudja, hogy valamikor németek lakták a várost, hogy még emlékezetben van a német prédikátor hivatala, mely régebben a magyar és tót lelkészé mellett fennállt. Olyan német telepek, melyeknek nevében is benn van a német szó, már ekkor tiszta tótok, azaz, mint a XVIII. században a tudósok mondták: szlávok, így például Németlipcse; szintén teljesen tót a régi német bányaváros, Hibe. A németek hiába dolgoznak továbbra is szorgalmasan és takarékosan, a tót, sőt a magyar is szapo-

rább és így szinte természeti törvény szerint szállja meg a régi német házakat, különösen a már említett keleti részen. A német polgár megtanul magyarul és tótul, de feleséget nem vesz a tót népből, mindamellett a magyar politika és kultúra vonzóerejének már a század első felében élő nemzedék sem tud ellenállani. Már a 30-as években megállapítják, hogy a német fiatalság büszke arra, hogy magyar földön született és szeretne is magyar lenni, csak az öregek nem engedik. Itt is megvolt a nagy hatása a barokk-korszak nyugodt, öntudatos, szándékos magyarosítástól távolálló életének: magyaros színeivel és jellegével előkészítette a német városi polgárságnak a század végén hirtelen bekövetkező magyarosodását. A magyarság kicserélődése

Általában a XVIII. század népesedési mozgalmával foglalkozva, nem szabad elfelejtenünk, hogy a megelőző török korszak nemcsak a szorosan vett hódoltsági területen dühöngte ki magát, hanem a régi királyság területén is erősen elpusztította a lakosságot. A hódoltságot szegélyező országrészekben, melyek utóbb a felszabadító seregek felvonuló és teledő vidékei, mögöttes területei voltak s még később a kuruc-labanc harcokban is sokat szenvedtek, nem egy helyütt éppoly teljes pusztulással, a lakatlanság ugyanoly mértékével találkozunk, mint a hódoltságban. Ezek az országszegélyek most, a helyreállítás korszakában, feltűnés nélkül helyreállanak, nem tartozván a neoacquistica-bizottság hatáskörébe, s például a Csallóközben, Nyitra vármegye déli részein már a 20-as, 30-as években kifejlett, népes mezőgazdasági üzemekkel találkozunk. Ha most azt keressük, hova és mennyire terjedt ki a magyar népfajnak expanziója ebben az országban, melyben akkor évtizedeken át minden nép állandó mozgásban volt, akkor elsősorban a régi Habsburgkirályságnak ily törökkel szomszédos részeire kell rámutatnunk: a Kis-Alföldre, a Rába vidékére, Heves vármegyére, sőt általában a régi királyság minden magyarlakta vármegyéjére, mert hiszen Zala megye lakossága éppúgv megfogyatkozva került ki a kétszázéves nemzeti elnyomatásból, akárcsak Nógrád és Hont vármegye. Már pedig mindezen vármegyékben már a XVIII. század első felében élénk életet, lakott falvakat, mezőgazdasággal foglalkozó magyarnyelvű tömegeket találunk, melyeknek egy része kétségtelenül nem ott született, hanem a földesurak vitték oda az ország nyugati vagy felvidéki magyar széleiről. A magyar népfajnak e gyors regenerálódását ma még alig tudnók pontos méretekkel kifejezni, csak az 1720. évi népszámlálásnak egyes, feltűnően alacsony adatai mutatnak rá: Esztergom vármegyében 15.000, Nógrádban 14.000, egész Komárom és Győr vármegyében, beleszámítva a két népes hasonlóvárost, egyenkint csak 30—30.000 lakos volt. Még lesújtóbb képet kapunk a Duna-Tisza-közén és a Tiszántúl egyes, tiszta magyar kerületeiben, melyek a hódoltság szélén feküdtek. A Hajdúság egész lakossága, férfi, nő, öreg és gyermek 1720-ban mindössze

4700 személyt tesz ki, felét sem annak, ahány hajdút oda száz év előtt Bocskay telepített. A jászok területe az ő 5000 főnyi lakosságával még népesnek mondható, bár ez is nagy visszaesést jelentett ahhoz képest, hogy a török uralom alá 1572-ben, több pusztulás és tatárjárás után, még mindig 6200 jász került, s viszont a török uralom alól megszabadult Jászságban ez 5000 főnyi lakoságnak is csak 45%-a volt olyan, akit az 1699 összeírás helybelinek vélt, 55%-ról megmondta, hogy legutóbb bevándorolt jövevény. Még lakatlanabb volt a Kiskúnság, hói csak 6 községben lézeng 4000 ember, a Nagykúnságban ugyancsak 6 községben még kevesebb: 3500. Amint világos, hogy a Hajdúság lakossága nem természetes szaporodás útján nőtt meg az 1720-ban élő 523 családból valamivel több, mint száz év alatt 68.000 személyre, éppoly kétségtelen, hogy a jász és kún területek emberanyaggal való újabb feltöltése is a magyarság nagy rezervoárjából ment végbe. A régi privilégiumok élvezetében élő jászokat és kúnokat még I. Lipót adta el 1702-ben 500.000 forint lefizetése ellenében a német lovagrendnek, mely mint földesúr, a szabad lakosságot jobbágysorba helyezte, bármenynyire tiltakozott is ez eljárás ellen a jászkún „főbíró“, Esterházy Pál herceg nádor. A német lovagrend után a pesti invalidusház lett földesuruk, míg végre 1745-ben Mária Terézia megengedte nekik a „redemptiót“, azaz visszakapták korábbi szabadságukat a zálogösszeg lefizetése fejében. A lakosság már a jobbágysorszakban is gyarapodott bevándorlások által, a redemptio után pedig oly hatalmas vonzóerőt gyakorolt a helyreállított jászkún szabadság a magyar jobbágyokra és mesteremberekre, hogy például Karcag és Túrkeve kénytelenek ellenállni újabb bevándorlásnak, annál inkább, mert a jövevények igen gyakran vagyontalan katolikusok, akik számára a királynő kormánya telek és föld kihatását is követeli. A túrkevei községi jegyzőkönyv megírja 1778-ban, hogy „Tóth János maradjon ott, ahol eddig lakott, minthogy elegen lakunk helységünkben“. Az 1711 után eltelt félszázadnak példátlan gyors, amerikai viszonyokhoz hasonló szaporodását semmi sem jellemzi annyira, mint-hogy 1788-ban már majdnem annyi nagykúnsági lakos jelentkezik települőnek bácskai kincstári pusztákra, mint amennyi volt 1720-ban az egész kúnság száma. Kisújszállásról és Karcagról egyenkint 1000—1000, Kúnmadarasról majdnem 500 lélek kapott ekkor útlevelet, hogy Pacsér és Ómoravica pusztaságait megülje. Az igaz, hogy a kivándorlók egy része néhány év múlva, amikor az adó és szolgáltatások alóli mentességük megszűnt, visszakérezkedett, közben az otthonmaradott nagykúnok felső parancsra nehéz töltésépítést végeztek s ezért a kisújszállási tanács irgalom nélkül visszautasította a hazakérezkedőket. „Az instans a királyi kegyelmesség alatt a szabad esztendőkből Pacséron csendesesen nyugodott. Tovább is hát, ahová vette magát, ott maradjon, helységünkbe való bejövétel semmi-

Magyar paraszt és nemesúr

*MAGYAR PARASZT ÉS NEMESI ÚR A XVIII. SZÁZAD
VÉGÉN. Robert Townson, Travels in Hungary című, 1797-ben
Londonban megjelent útleírásból. A paraszton jellemző
a rövid ing, mely a hasat fedetlenül hagyja.*

képen meg nem engedtetik“ Ezen szigorú elutasítástól függetlenül, maga a kivándorlás nagy érzelmi kitörések közt ment végbe, a búcsúzásnál szem nem maradt szárazon s a távozó prózában vagy versben, de egykép megható búcsúlevelet írtak a nemes tanácsnak, mely azt archívumába eltétette. Összehasonlítva a német búcsúlevelekkel, melyek a rajnai falvakban, a Magyarországra költözés alkalmával írtak, könnyen felismerhető a magyaroknál az érzelmeknek bátor, szépformájú kifejezése, szemben a németek tartózkodásával és szófukarságával. Különben a kivándorlóknak Karcag és Kisújszállás egy ménlovát és egy bikát adott ajándékba.

Kétségtelen tehát, hogy a magyar parasztság éppen oly nagy sikerrel hajtotta volna végre az ország helyreállítását, mint a német és más bevándorlók, ha a török korszak véres vesztesége számbelileg vissza nem veti. Magyar telepítéseket szándékosan csak egyes vidékeken mellőztek, így Mercy kormányzata alatt a Bánságban. Jellemző a magyar paraszt önállóságára s egyúttal a nemesség részéről elhagyatott voltára is, hogy a kivándorlókat rendszeren egy közülök való jobbágy vezette, s ez tárgyalt a letelepedetés dolgában, így az a parasztember, aki Pest megyéből húsz katolikus magyar családot akart Kis-Zomborba telepíteni, de a temesvári kormány elutasította őt. Még rosszabbul jártak csanádmegyei magyarok: ezek visszaküldésére a temesvári kormány Mercy alatt a marosi határőrség rácait mozgósította, akik aztán fegyverrel úzték őket vissza arról a földről, mely a török hódoltság előtt teli volt magyar falvakkal s az ősi magyar települési területhez tartozott. Magánföldesurak még a század közepén is adnak magyar jobbágyoknak telepítési megbízást, mint korábban a német soltészeknek, oláh vajdának és kenézeknek, így vállalkozik a dombóvári hercegi Esterházy-uradalom Sásd községének betelepítésére Nagy András, aki ezért „firól-fira szabadságot“ kíván magának; Döbrököz helységben, szintén Esterházy-birtok, ugyancsak telepítési érdemeiért bír „mint első megszálló, firól-fira való szabadságot“ egy Cserénfai István nevű szabados.

A magyarok költözése, leszámítva Mária Terézia és II. József alatt néhány esetet, nem állami úton ment végbe, miből az is következik, hogy az új telepek mindenfelé jobbágysorban éltek, mert magánföldesurak földjén, ezek beleegyezésével keletkeztek. Bármennyire lehetetlennek tartjuk is, hogy a török hódoltság pl. a dunántúli részben teljesen kipusztította volna a régi falvakat, úgyhogy a régi magyarságnak magja se maradt volna s bármennyire tudjuk is, hogy egy-egy öldöklő hadvonulás vagy tatárjárás után a mocsarakba, erdőbe húzódo lakosság mindegyre újból visszatért a szülőföldre, mégis a XVII. századvégi és XVIII. századeleji népsűrűségi adatok alapján, melyek rendkívül csekélyszámú lakosságról adnak számot, azt kell hinnünk, hogy még a Dunántúl hódoltsági területein is, pl.

Veszprém vármegyétől keletre és délre, a ma ott élő magyarságnak legalább 80, ha nem még több százaléka a török hódoltság után költözött oda. Ezzel nem azt akarjuk mondani, mintha ez a nép nem volna régi, gyökeres magyar, hanem azt, hogy nagy tömegében nem őslakos ott, ahol ma van. A magyarságnak az egész hódoltsági földet szinte újra kellett megszállnia, második, békés honfoglalásával, munka és az elvadult vidékekkel, a primitív viszonyokkal való küzdelem árán. Hogy aztán csakhamar beletanult az új viszonyokba, s például a Csallóközből vagy Sopron megyéből megszökött jobbágy, ha egyszer Esterházy herceg tolnai vagy somogyi birtokaira befogadták, ősi magyar módon művelte a jobbágytelket és hajtotta, legeltette a sertéskondát a somogyi rengetegeken, ez természetes, — ezeréves történetünk szempontjából az egészben az a legjelentősebb, hogy ez a rengeteg, az a somogyi erdő és mocsár nem ősi magyar rengeteg, hanem a török uralom századai tették azzá, s az a Balatonról délre szolgáló, ma már ritkaságszámba menő befonthajú, zsírosruhájú kanász, kiben tájékozatlan diletantizmus Koppány ivadékát tiszteli, minden valószínűség szerint a Felvidék déli lejtőiről, vagy az osztrák határ mellől származik, — ami persze nem azt jelenti, mintha kevésbé volna magyar Koppány ivadékánál, hiszen épp a Dunántúl északi vidékeit és a Kisalföldet ülték meg honfoglaló magyarok, majd igen korán, a türk eredetű székelyek és besenyők. Míg a német telepesekről ma már meg tudja mondani a tudomány, hogy a nagy német nyelvterület melyik részéből származnak, addig a magyar telepítésnél a kivándorlási hely megállapítása szinte teljesen lehetetlen, mivel a parasztok legtöbbször maguktól, szökve jöttek; a földesurak befogadták őket s így elég okuk volt elhallgatni származásukat. De annyi bizonyos, hogy századokra visszamenő, ősmagyar tradíciókat a dunai és tiszai települési terület legnagyobb részén nem kereshetünk; amint a magyar nép politikailag is teljesen új helyzetbe került a XVIII. század beköszöntésével; olyan helyzetbe, mely többé alig volt szerves kapcsolatban az 1526-ban megszakadt fejlődéssel: hasonlóképp szakadt meg és kezdődött újra minden családi tradíció és a magyar tájhozkööttség is. A politikai és közigazgatási keretek a régiek maradtak, régi magyar falvakat újra magyarok szálltak meg, de amint láttuk, hogy például Halas ősi kún lakosága helyén már a török korszakban is dunántúli magyarok ültek, úgy kell feltennünk igen sok települési helyünkre nézve, hogy azt a XVIII. századtól kezdve új emberek foglalták el. Kúnjaink nagyrészt nem ősi kúnok, a XIII. századi bevándorlók ivadékai, hanem a XVIII. században máshonnan beköltözött magyarok, ugyanígy a hajdúk, a somogyi és baranyai magyarok, a szegediek s már korábbi törökkorbéli bevándorlás eredményeként a debreceniek. A mai kor magyarjának ősei tehát a XVIII. század elején, a béke beköszöntésével örvény szélén

állottak, mely épp elnyelte múltjukat. Ez az ide-oda tologatott, erre-arra vándorló népesség Európában szinte példátlanul próbálta meg másodsor elfoglalni saját hazáját, melynek védelmében fogyott meg annyira, s a régi helyi tradíciókból kiválva, az új helyzet követelményei szerint próbált átalakulni. Felismerve ezt, sokat megértünk a magyar paraszt önzőnek nevezett individualizmusából, a kisebb és nagyobb körű közösségek iránt érzett közönyéből, abból, hogy legfeljebb falujához, de a tájhoz, a járáshoz, a vármegyéhez nem kötik érzelmi szálak, s ami mégis köti, az is mintha inkább százévelőtti romantikának, a szülőföldről zengett műköltészetnek hatása volna, nem pedig vérből vérbe, atyáról fiúra szálló sötét, homályos örökség, öntudatlan, de annál feloldhatlanabb kötelék, mely az embert, az egymást követő nemzedékeket századokon át fához és fűhöz, virághoz és nádashoz, folyóhoz és halomhoz köti. A legtöbb született magyart, a felvidékieket és erdélyieket kivéve, ilykép legfőleg kétszázéves tradíciók tartják azon a darab földön, mely családját ellátta és élelmezte: a grófot ott, hol őse az akkor szerzett birtokon a barokk-kastélyt építtette, a jobbágyot ott, hol a barokk-kor főura letelepítette, s a munkásembert, ahol ezek az új földművelő falvak befogadták őt, ahol éppen csizmadíára, szabóra és fazekasra, e magyar iparágakra szükség volt. Történetünk és mi magunk közvetlenül a XVIII. század talaján állunk, ami azonban nem zárja ki, hogy egyes kisebb területeken, főként erdőtől, hegytől védett, a forgalomból és a hadak tájából kieső vidéken a középkori lakosság családjai fennmaradjanak bevándorlástól vegyítetlenül. Így például a Bükk-hegység palóc falvai közt Nagyvisnyón, ahol a régi kabar eredetű „hadak“ katonai szervezetben és földközösségben tovább éltek, bár megfogyatkozva és gyakran menekülésre kényszerítve. Az ilyen, igazolhatóan állandó lakosságú szigetek mellett annál feltűnőbbek a nagy, nyílt területek változékony, népvándorlási tünetei.

A magyarság és a többi hazai nép

E néprajzi tarkaságban már a barokk szemlélő is észrevette, hogy a magyarnak nemcsak múltja, hanem jövője is van. A magyar, tót és rác közt már ekkor föltették kulturális fokozatok s ezek mögött jellembeli, velükszületett különbségek. Az oláh és kisorosz, rutén, akkori primitívségében, kulturálódása kezdő fokán legkevésbé tűnt fel, a rácot is teljes igénytelensége jellemezte, mely nem sokban különbözött a mai oláh cigányétól, a sátorlakóétól. Házát a rác alig épített, négy vertfallal megelégedett, vagy akár földalatti üreggel, bútorokra nem volt szüksége, a tűzhely mellett két padja volt s ezeken ült ő és családja nappal, s aludt éjszaka. írni-olvasni többnyire csak papja tudott, külsőségekben azonban a magyart utánozta, ruhája csak abban különbözött a magyarétól, hogy hosszabb volt. Dolgozni nem szeretett, amit igénytelensége tett lehetővé, a Dunán-

túl, Bácska és Bánság szerb telepei folyton változnak, a rác ott-hagyja jobbágy telkét, vagy földesura, vagy a vármegye űzi el, mivel lehetlenség szolgáltatásokra kényszeríteni. A magyarországi népfajok közt, leszámítva a városlakó és kereskedő rácokat, ez a nép áll legközelebb az oláhhoz, s fejlődése igazában csak a XIX. századra esik.

A tót nemzetiségű népesség már nem hiába lakott évszázadok óta a rendtartó magyar állam területén: sokkal magasabb műveltségi fokon állott, mint a legújabbán bejött rácok és oláhok. A magyar állami élet művelő hatása félreismerhetetlen e néprajzi egyvelegben, ahol a hosszabb ittlakás egyúttal a művelődés hosszabb tartamát s végeredményében magasabb kulturális fokot jelentett, mint amit a magyar állami határokon kívül, a szomszédságban el lehetett érni. A tótok közt még a kultúra alacsonyabb fokán álltak a hegyipásztorok, akiknek egyrésze, mint már láttuk, valóban csak a XV—XVII. században költözött be, úgy, hogy az állandó ittlakás és a kultúra közti kapcsolat ebben az esetben is világosan látható. A tót és egyúttal rutén településű vármegyékben a hegységek pásztornépét ekkor is a juhtenyésztés táplálja, a félnomad pásztor még most is ide-odavándorol, a nyáj szükségleteit követve, s legfontosabb periódusa életének, amikor a juhtejből sajtot gyártanak, ilyenkor a pásztorok feje, a „bacsa“ ott ül a sajtgyártásnál, mert ez hozza azt a kevés pénzt, amire a hegyi pásztorságnak, részben földesúri vagy állami tartozásai lerovására, részben szükségleti cikkeinek megvételére szüksége van. Élelemmel és ruhával ugyan szinte teljesen ellátja a juhnyáj, melynek termékeit házi munkával dolgozzák fel: a gyapjúból készül a pásztor ruhája, a tej és sajtermékekből élelme, így a tejnél erősebb sajtléből kedvenc eledele, a zsendice. Túróc, Liptó, Zólyom, Bars hegyvidékein mindenfelé felharsan a tót pásztornépnek fából való havasi kürtje. A falvak tótsága már a földművelésnek magasabb kultúrfokán áll, a földesúrnak úrbéri szolgáltatásokkal tartozik s ezek fejében háza, telke, megművelendő földjei vannak. A tót földműves szorgalmas, takarékos, természet magasabb a magyarnál, akit különben külsőségekben, ruhában szívesen utánoz. Ahol egy faluban vagy egy vidéken vegyesen laknak, ott a tót rendszeren az egyszerűbb, alsóbb nép, mely vászonruhában, fehér köpenyben, fekete süvegben jár, de már terjed közte a magyarok színesebb és gazdagabb viselete: a sokszínűre festett és kivarrott ruhák és a gyapjújviselet. Gyakori a tót falvakban a disznótartás is, nem eladásra, hanem a magyar vidékhez hasonlóan, tisztán a család élelmezésére. Viszont a Felvidék gyarló szántóföldjei a földművelésen kívül más munkára is megtanítják a tót jobbágyot, aki főként a hosszú télidőben famunkával foglalkozik: deszkát vág, tölgyfából hordót, bútort készít, vagy pedig fazekassággal tölti idejét. Úgy a famunkával, mint a fazekasáruval lemegy az Alföldre, a magyar vidékekre s szeke-

rét visszajövet szalonnával, gabonával, zöldséggel, lennel, szilvával és más gyümölcszel tölti meg azon a pénzen, amit saját áru eladásából kapott. Így lesz a magyar Alföld: Zdolney zemy, mindjárt a török kiűzése után, a XVIII. század első felében a felvidéki tót gazdasági élet nélkülözhetetlen területévé. Míg a sajttermékeket még nyugat felé, a Vágón át Pozsony, Sopron, Bécs felé, az ausztriai tartományokba is ki tudják vinni, nemcsak hollandi mintára kerékformában, hanem bődönökben, hordókban is — a tót sajtkereskedés már ekkor többnyire falusi zsidók kezén van —, addig a házi foglalatosságok termékeinek az Alföld és a Dunántúl az igazi lerakata, mivel ily termékekben az ausztriai tartományok maguk is bővelkednek. De a magyar terület, az ország közepe, munkaalkalmat is ad a tótságoknak: a török kiűzése és az alföldi mezőgazdaság újreredése óta évről-évre kora tavasszal nagy csoportokban vonulnak le a lipitói s más északi tótok a Tisza és Duna mellékére, hogy előbb a korai szőlőmunkát végezzék el napszámban, azután a gabonaaratást, akár napszámban, akár részes munkában, minden 9., 10., 12. keresztért. A zabkenyérben is keveset termő Felvidék tótságának az Alföld az eldorádója, mely nemcsak élelemmel látja el télire őt és családját, de a nyárimunka alatt szokatlan, bő életmódot is biztosít neki. Már a XVIII. század első felében is megállapították, hogy a nyárimunkát Alföldön végző tót nem egyszer minden nélkül tér haza aratás után, mert bérét elitta, otthon aztán még jókor érkezik az ottani sovány aratásra s azután az újabb télmunkára. Fuvarozás ekkor már mind kevesebb a Felvidéken: a török korszak alatt itt ment át az erdélyi és általában keleti kereskedelem egyrésze, mely lehetőleg kikerülte a Nagy-Alföld török vámhelyeit; most azonban nemcsak ez a kereskedelem tér vissza természetes útjára, Győr, Komárom és Buda városain át, hanem főként a század második felében szinte mindennemű külkereskedelem kikerüli a Felvidéket. Szilézia elvesztésével már csak a lengyel piac marad meg, ahonnan a magyar országgyűlés 1715-ben újra megengedte Árva, Túróc és Liptó vármegyéknek a lengyel só behozatalát, s ez az egyetlen árucikk, melynek fuvarozása és eladása a tót és felvidéki magyar lakosság kezében van. A borkereskedelmet már egészen a lengyel zsidóság bonyolítja le.

Mindebből érthető, hogy a felvidéki német városi lakosság, különösen annak iparos és kereskedő része is folyton pusztul: ezek a vidékek hatalmas és sokszerű természeti kincsekkel maguktól kínálkoztak arra, hogy az akkori merkantilizmus szellemében állami parancsra gyárüzemek épüljenek rajtuk, amit azonban a bécsi kormány teljességgel elhanyagolt, összehasonlítva a Felvidék német városainak e korbéli anyagi helyzetét az ipusodó német territóriumok városi lakosságáéval, a hanyatlás szembetűnő; a magyarországi német városok azok, melyek merkantilista szellemű pártolás híján legtöbbet szen-

vednek a bécsi kormánynak alább ismertetendő iparpolitikájától és kis vidéki, szinte falusi színvonalra szállnak le. Körmöcbánya a leggazdagabb köztük, de ennek sincs egyéb városi jövedelme, mint a serföző, melyből évenként legfőlebb ezer forintot tud bevenni s egy deszkakészítő fűrészüzem — ezekből nem lehet ellátni a szebb múlt emlékeit tevő kulturális intézményeket: egyházat, papot, alsó- és középfokú iskolákat; az önállóságára büszke középkori communitas így terelődik anyagi okokból a XIX. századi fejlődés sodrába, ahol mindent mindenkinek az állam fog adni. A földesúri uralom alatt élő német községek aránylag nagyobb kontinuitásban éltek eddigi életüket, nemcsak az újonnan telepített vidékeken, hanem a régi német települési helyeken is, ahol ebben a korban szaporodik a lakosság annyira, hogy az eredetileg egy lakóházat magában foglaló belső telken második, sőt harmadik ház is épül új családok számára, mint például a Szepesség egyik falvában, Nagyomnicon. Az aránylag nagyobb jólét és az ágostai evangélikus németiségtől Németországból korán átvett felvilágosodás tették lehetővé, hogy a német kisvárosi és főként szepesi lakosságból már ekkor sokan emelkednek fel magasabb társadalmi osztályokba, részint mint a tanügy és egyházak emberei, részint pedig, főként Mária Terézia hadjárataiban, mint katonatisztek. Ezen társadalmi emelkedéssel együtt indul meg a hazai németiség műveltebb elemeinek a magyarságba való önkéntes beolvadása.

Magyar népi jelleg: kismemes és jobbágy

A magyar köznép állapotáról igen nehéz egységes képet adni, mivel annak létfeltételei az ország különböző vidékein még sokkal inkább eltértek egymástól, mint más hazai népfajokéi. A főkülönbséget egyrészt az határozza meg, vajjon földművelő úrbéresek-e, másrészt pedig, vajjon a királyság régi területein, avagy a visszafoglalt részekben laktak-e. Az igaz, hogy a két kategória némileg földi egymást: a régi királyságbeli magyar paraszt többnyire úrbéres és a volt hódoltság lakói közt sok az állattenyésztő, aki nincs szorosan vett, földhöz kötött úrbéri viszonyban. A régi királyságbeli magyar jobbágy, bár anyagilag mind rosszabbul áll, gondolkodásmódjában sokat megőrzött azon alapvető tulajdonságokból, melyek a magyar közszabadot, vagy akár a középkor szerződéses jobbágyát is az 1514-ben elkövetkezett elnyomásig kétségtelenül jellemezték. A magyar kismemesség minél inkább elszokik a fegyverforgatástól, annál nagyobb szeretettel emlékezik meg ősei hadviselő erényeiről ebben a korban is, amikor pedig az ősi hadi virtusnak valóságos gyakorlása alig fordul többé elő, de lehetőségben, emlékekben, nyilatkozatokban annál erősebben, élénk színekben él. Hozzájárul ehhez, hogy a nemességnek többsége, legalább is 60%-a, a béke éveiben is uralkodik, parancsol, jobbágyaitól engedelmisséget vár, úgy, hogy a földesúri életmód

továbbra is megőrzi a magyar nemességnek vezető, embereket irányító tehetségeit, melyek különben városi, polgári vagy alárendelt életmód mellett, a fegyverforgatásról lemondva, kétségtelenül visszafejlődtek volna. A magyar nemes tehát, bár nem katona többé, mint földesúr is vezető marad és sikerül fenntartania vitézi jellegét, melyet különben egy-egy nemzedékének ritkán van alkalmá bemutatnia. Ebben nagy segítségére van a barokk műveltség és oktatás is, melyek a vitézi múlt képeit állandóan szeme elé tartják és füleiket is heroikus retorikával töltik meg. A vezetés mint életfeladat egyúttal a jellem kialakulására is hat: bármennyire elvidékiesedik is egy-egy kismanes élete, bármily szűk körbe zárkózik is falusi kúriáján, mégis neki kell jobbágycsapatát munkáját áttekintenie, beosztania, a föld megműveléséről valamiképpen gondoskodnia, a termények felhasználása, esetleg eladása dolgában lépéseket kieszelnie, a jobbágycsapaták ügyes-bajos dolgait, magánviszonyait is irányítania, pereiket bírói tekintéllyel elintéznie. Mindez a földesurat valóságosan „úrrá” teszi, aki saját belső családi életén kívül egy-egy kis társadalmi piramisnak élén áll s ehhez képest egyénisége is megnövekszik. Igaz, ezt a társadalmi piramist nem fűzik hozzá többé a hűség középkori szárai, s ő sem fegyveres védője többé alárendelt „famíliájának”; a védelem állami feladattá lett és a társadalmi piramis kohézióját, összetartó erőit is az állam szolgálatja, a rendi állam, mely Verbóczi törvényét a jobbágycsapatáról még mindig életben tartatja. De a társadalmi piramis tovább is fennáll s annak élén tovább is a földesúr van, aki kezéből a fegyvert kiadva is vezető, uralkodó természet marad s mint ilyen, erényekkel rendelkezik, amelyek nélkül nem lehetséges hosszabb ideig vezetni és uralkodni. A később gentrynek nevezett társadalmi osztálynak politikai pillantása, kis, lényegtelegebb dolgokban alkalmazkodó tehetsége, nagyokban a hatalom gyakorlásához ragaszkodása, emberekkel bánni tudása, az ő piramisába tartozókkal szemben közvetlen, patriarchális fellépése mind megvannak a XVIII. századi földesúrnak, aki tehát azt a nagy krízist, melyet az uralkodó osztályra a hadviselésről való lemondás jelentett, szerencsésen kiállotta. Egykorúak nemcsak régimódi, őszinte vendégszeretetétől vannak elragadtatva, hanem a nemes asszonyok, leányok erkölcsétől, szemérmességétől is: az asszonyok közmondásosan hű feleségek, akik másodsorban nem mennek férjhez a kismanességben, annál inkább a nagybirtokos családokban, hol özvegyasszonyok vagyonuk miatt különösen kerestek.

A magyar nemességnek e jellegzetes tulajdonságai a vérségi kapcsolaton túl is bizonyára hatással lehettek a magyarfajú parasztságra. A nemesi élet nagyvonalúsága, széles gesztusai, parancsoló szokása, gyakori fényűzése és pazarlása legalább is a vagyoni értékeknek, elsősorban a természetbelieknek, könnyen pótolhatóságuk miatt könnyen vétele azok, amik

a jobbágnépeességre leginkább hathattak. A magyar paraszt vendégszeretete nem állott a nemesé mögött, míg a rossz anyagi viszonyok le nem szoktatták róla, — e tekintetben főleg a katonai beszállások súlya hatott rá, viszont lakodalmak, torok már ekkor is alkalmul szolgálnak pazarlásra és egyúttal a vendéglátó elszegényedésére. A jobbágyasszonyok szívesen utánozzák ruhában a földesúri család női tagjait, ők tartják fenn és fejlesztik tovább a népi hímzéseket, míg a férfiak ruhája, a folytonos munka, robot és szegénység miatt még mindig igen egyszerű, — a magyar parasztviselet díszdarabjai, mint például a cifraszűr, csak a század második felében, a Mária Terézia-féle jobbágyvédő korszakban, a jobbágytság vagyonosodásával lesznek általánossá. A paraszt hegyes süvegben, durva köpenyben, zsíros ingben jár; ebben a században mindinkább anakronizmusnak tűnik fel, hogy inge elől, a mellen oly rövid, hogy hasát fedetlenül hagyja, ami a század második felének felvilágosodott, sőt immár romantiko-filantropikus szemléletében felháborodást és sajnálkozást kelt. Földesúrával egyezik abban, hogy erkölcsös családi életet él, szaporaságban már ekkor sem éri el az ország oláh és szláv népességét, magzat-elhajtások is előfordulnak s a szülések természetes gyakoriságát hátráltatja az a szokás is, hogy a gyermeket hat-hét éves koráig szoptatja az anya, s megesik az is, hogy a fiú a vetésnél atyja oldalán megy az eke mellett s ha megéhezik, anyja megszojtatja. Szintén a földesúrral egyező úri tulajdonsága, hogy igazát nem hagyja: már a század első felében közkeletű a „magyar jobbágy, perló társ“ közmondás, aminek hatása alatt vannak földesurak, akik, ha csak lehet, idegen nemzetiségű jobbágyokat tartanak, vagy legalább is nagy munkára, így aratásra, tótokat fogadnak. Ezt annál könnyebben megtehetik, mert a magyar jobbágy gazdagodás, gyarapodás céljából nem töri magát a munka után, ha nem kénytelen véle, ebben is követve földesurát, aki ekkor már általában, a kis- és középbirtokosság többségében, falusi életet élve, nem szerző, birtoknagynyújtó többé, hanem megelégszik eddigi jövedelmeinek élvezetével. A magyar jobbágy legszívesebben a vetés munkáját végzi, télen, ha teheti, semmit sem dolgozik s nyáron sem állandó, úgy, hogy gyakran aratást sem vállal. Így esik meg, részben a földesúr ellenérzéséből, részben a magyar paraszt nemtörődömségéből, hogy az aratást tótok végzik s azok „részét“ végül is, hogy valamit keressen, a magyar jobbágy szekerezi. Kétségtelen, hogy e téren az örökös jobbágytság, a földesúri és vármegyei hatalomnak való kizárólagos alávetettség demoralizáló hatással volt a parasztságra, melyre a török korszak hosszú senyvedése és kényszerű műveletlenség után a rendi szellem kizárólagossága következtében még most sem derültek szebb napok. Ha gazdasági szempontok is hatással vannak a népjelleg kialakulására vagy megváltozására, akkor

a XVIII. századi viszonyok csak arra voltak alkalmasak, hogy a török korban kifejlődött gazdasági közömbösségét megmerevítsék, hiszen amint a török földesúr alatt nem látta hasznát keze munkájának, éppoly kevés egyéni hasznot remélhetett szorgalma fokozása fejében a XVIII. századi földesúr alatt. A még mindig érvényben lévő, két- vagy háromnyomásos rendszerhez kötött művelési kényszer, mely minden kezdeményezési szellemet gyakorlatilag lehetetlenné tett, a dézsma, a robot, a szabad birtok teljes hiánya, a termények értékesítésének lehetetlensége, mindez hozzájárult ahhoz, hogy a magyar paraszt jeliemében „úri“ tulajdonságok mellett gazdasági akarathiány nem egyszer munkakerüléssé és lustasággá fajuló kényelmesség állandósulhattak, ami mind nem történik meg, ha korábban jut hozzá a saját földhöz, a saját sorsa feletti felelős rendelkezéshez és végső fokon a gazdasági és politikai önállósághoz. A németiségnek nagyobb gazdasági teljesítményei, öntudatosabb közösségérzése viszont nem magasabb jellegű tehetségekre, hanem arra vezethetők vissza, hogy — miként láttuk — a XVIII. századi telepítési folyamat során nagyobb gazdasági önállóság és a községi keretekben nagyobb autonómia engedtetett neki.

A mezőgazdasági kultúra

A mezőgazdaság szempontjából a legalacsonyabb fokon kétségtelenül a töröktől visszafoglalt területek voltak. Itt a török uralom után a gazdasági életnek újból előlről kellett kezdődnie, akárcsak a honfoglalás után, mikor az első foglalók először tértek át a nomád állapotból a településre. Ami nem kevesebbet jelentett, minhogya az alföldi és részben a dunántúli élet 6—700 évvel visszafejlődött az ország többi részéhez képest, — itt van az eredete annak az elmaradottságnak, melyből ma szeretnők az alföldi népet kiemelni. A visszafoglalás után vármegyényi területeken elnyúló, lakatlan pusztákon az első telepések rendelkezésére annyi föld állott, amennyit éppen megművelni akartak s az évtizedek óta, a régi magyar falvak elpusztulása óta műveletlen, parlagon heverő föld csak úgy ontotta a termést, a szántóföld a gabonát; a kövér legelő és rét pedig az állattenyésztés legextenzívebb formáját, a szabad ég alatti állattartást is lehetővé tette. Ez a helyzet legszembe-tűnőbb volt a Harruckern-birtokot képező vármegyékben, melyeket ekkor neveztek el magyar Kánaánnak, de hasonló természetes bőség uralkodott a Dunántúl keleti és déli részein is. A kisszámú telepések ily módon a falu vagy község határának csak egy részét vették művelés alá, akárcsak az első foglalók, s ott évről-évre ugyanazt a szemes gabonát, búzát vagy rozstot termesztették, kényelmesen, trágyázás, pihentetés nélkül. De az évtizedek óta pihent föld sem bírta el minden gondozás nélkül a rablógazdaságot, hat-hét év múlva kimerült, mire a község lakossága a határ egy másik járását vette mun-

kába, hogy annak kimerültével megint továbbmenjen. A gazdaságtörténet ezt a művelést a faluközösség legprimitívebb fajtájának nevezi, mely Magyarország többi vidékén ekkor már rég kiment a divatból s helyet adott az úgynevezett két-nyomásos és háromnyomásos vagy fordulós rendszernek. Ez a kettő is még a földközösség tipikus gazdasági rendszere, amikor a határ megművelése a községet egységesen érdekli és így azt a lakosság egységesen, megszabott terv szerint intézi. A primitívebb kétnyomású rendszerben a határt két részre osztják, annak egyik fele parlagon marad, azaz ugar, a másik felét sors útján, nyilakkal, úgynevezett nyilasföldekre osztják, annyira, ahány gazda van, s amint ez a fél kimerül, az ugarra térnek át, s az eddig műveltet pihentetik. A háromnyomású gazdaságban a határt három részre osztják, az egyiket tavaszival, a másikat őszi gabonával vetik be, a harmadik ugarnak marad, s az egyes részeket évente változtatják. Míg tehát a kétnyomásnál a földnek csak fele terem, addig a háromnyomás már csak a határ egyharmadát hagyja parlagon. Ez az utóbbi rendszer azonban Nyugat-Európában éppenséggel nem volt nagy újdonság, Nagy Károly korától fogva el volt terjedve a francia és német területeken; az újabb időkben mindinkább érezhetőkké váltak gazdasági hátrányai, melyek részben abban álltak, hogy a föld egyharmada haszon nélkül, parlagon maradt, részben abban, hogy a mereven megtartott forgási rendben sem ipari növények, sem pedig az istállóbeli állattenyésztéshez szükséges takarmányfélék nem voltak termelhetők. A racionálisabb gazdasági törekvések tehát a háromnyomású rendszert is mindinkább háttérbe szorították, s ez inkább csak ott maradt meg, ahol a faluközösségnek, a községi földeknek még nagyobb szerepük volt, így Franciaországban, vagy a keleti nagybirtokok extenzív gazdálkodásában. A háromnyomásos gazdaság tehát Európában már antikvált volt, amikor nálunk az ország nagy részében, leszámítva a nyugati területeket, még mindig a két forduló uralkodott, s ehhez most az Alföldön a legprimitívebb földközösség és első foglalásszerű gazdálkodás csatlakozott. Az Alföld legpihentebb vidékein; Békés, Csanád, Csongrád, Arad vármegyében a földeket minden forduló nélkül, 5—6—7 éven egyfolytában használják ki; az első foglaláshoz hasonló rablógazdaság, fordulók nélkül, divatozik Bács-Bodrog vármegyék katonai faluközösségeiben is, tovább nyugaton Baranya, Tolna, Fejér megyékben; Pest vármegyében szintén nincs a föld; szántó, legelő, rét a belső telekhez és házhoz kötve, mint egyéni tulajdon, hanem évenként újra osztja ki a község, sőt még Pest városa területén is elsőfoglalásszerű állapotok uralkodnak; 1720 körül a határ közös tulajdon, s benne bárki szabadon szánthat ott, ahol akar. A Nagykúnságban ugyanily kezdetleges viszonyok vannak, a Hajdúság községeiben még 1770-ben is „gyepet“ osztanak, a költözködő és

nomád földközösség tipikus gazdasági formájában: a gyepföld- vagy legelőgazdaság szerint, amikor szántó, legelő közt nincs különbség, az egészet egyben osztják ki nyilak útján, s kiki a ráesett részből legelőt vagy szántót csinál; 1770-ben próbálják meg a hajduvárosokban, hogy a község körüli földeket fordulóokra osszák, s ott rendes háromnyomású gazdálkodást: őszi és tavaszi vetéssel és ugarral vezessenek be, ami azonban ekkor még nem sikerül, s Mária Terézia nagy úrbéri reformjainak kellett jönniök, hogy valami változás, az ősi primitív gazdálkodásból kiemelkedés végbemehessen. Debrecen területét először az 1774. évi úrbéri rendezésnél osztották fordulókra, de csakis a határ azon részében, hol már a földek a belső telkekhez tartoztak, az összes kukoricaföldeket és tizenkét pusztá határát tovább is az ősi közös formában művelik, ez utóbbiakat szintén közös legelőként használják fel állattenyésztésre.

Az alföldi állattenyésztés

Az állattenyésztésnek hasonlóképen ősi formái élnek a hódoltság területén, melyeket a török korszak fejlesztett ki, — s ezzel a „kún mezőkön“ a kúnok beköltözése óta kétségtelenül folyvást divatos, primitív forma az egész síkságra és a Dunántúl keleti részeire is elterjedt. Az Alföld táji jellege a XVIII. században csak lassan változott, s mivel az 1715—22. évek vízszabályozási törekvései eredménytelenek maradtak, egyelőre alig tudta levetkőzni azon sajátosságokat, melyeket a török pusztulás századaiban kénytelen volt magára venni. A Tisza, Hortobágy, Berettyó, Mirhó, a Körösök, tovább délre a Maros és a bánági folyók árvizei most is évről-évre, akárhányszor évente többször is beköszöntöttek, a lakott helyekről hajón kellett közlekedni, s ez időleges árterületeken kívül a mocsaras, posványos, morotvás, lápos helyek egyáltalában nem voltak másra használhatók, mint primitív, távolabbi eladást, szállítást nem igénylő halászatra és leginkább állattenyésztésre. Ez a szó: állattenyésztés, e kezdetleges viszonyok között az emberi észnek és részvétnek csak a nomád életben is megkövetelt minimumát foglalta magában: az állatok maguktól tenyészték, s pásztoraik csak felügyeletükre, kísérésükre és eladás céljából a nyájból való kifogásukra szorítkoztak. Az állatok sem voltak szelídeknek nevezhetők: a sovány, erőscsontú fehér szarvasmarha éppoly vad csordákban járta a mocsarakat és a haragoszöld, vizes réteket, mint a ménés, mely a síkság igazi vad lakóival, a farkasokkal szemben, körbeállva, kifelé fordított hátsó lábakkal maga is megharcolt. A réti disznó meg közel rokonságban volt a vaddisznóval, azzal keveredett, s kukorica helyett a gyékény lisztes gumójával táplálkozott. A nádasok ekkor még a Nagyunságtól kezdve Biharon át a Körösök árterületéig beláthatatlan szélességben terültek el, teli vízimadarakkal, s a környék lakóit a „rét“ táplálta darvaival, melyeknek tollait eladták, kacsáival, libáival, soly-

maival, piócaival, teknősbékáival, mely utóbbiakat a község ügyesbajos dolgaiban nem eredmény nélkül ajándékoztatták befolyásos hivatalnokoknak. A pákász, rétes emberek legnagyobb haszna a nád volt, s például 1789-ben csak a karcagi határ rétjeiből 76.000 kéve nádat takarítottak be; — a nád mindenre jó volt: háztetőre, házfalakra, kerítésre, pedig csak a legjavát vágták ki, a többi ott veszett lábán.

A természet persze az újonnan betelepülő lakosság életmódját is megszabta: a nagy községeknek csak belső területén folyt gabonatermesztés, s a rétek, lápok, legelők világát a pásztorok ülték meg, közöttük a szilaj vagy rideg nyájak kezelői, a szilaj pásztorok, a rideg legények. Az ő életmódjuk volt az, mely az elvadult természetben leginkább visszafejlődött a középkori félnomád pásztor, a kún állattenyésztő életmódjához. „Ingük dereka köldökig sem ért; hasukat, hátukat kordoványszerűvé égette a nyári nap, kicserezte a kemény hideg és a havas eső“, gatyájukat térden alul bekötötték, csizma helyett szőrös bőrből magukkészített bocskort hordtak, felsőruhájuk farkas- vagy a melegebb juhbőr volt, 12—24 juhbőrből készített ujjatlan suba, minden dísz nélkül, s azt víz, eső, nedveség ellen hájjal kengették. Vászon alsóruhájuk, ingük és gatyájuk minőségét is életmódjuk szabta meg, mely folyvást vízbe, mocsárba, lápba kényszerítette őket: a fehérműt mindjárt újkorában juhtejjel kevert hamuba taposták, azután szalonnával kifényesítették, s így szép fényes fekete, víz- és féregmentes lett. Ez az exotikum a földműves falulakók képzelőtehetségére is hatott, s pl. a kún kapitány nem győzte eléggé tilalmazni „e zsíros, bűdös, csömört és ondorodást gerjesztő öltözetet“, a csepegésig zsíros hajjal együtt, — a szilaj pásztorok ily zsíros, több ágra befont haját viseltek, — amint-hogy az ő műveltségi állapotuk pap, iskola, hatóság híján a földművelő néposztályokéval szemben a magyarság körében a legalacsonyabb és éppenséggel nem utánzásra érdemesített volt. A békési református pap 1774-ben rövid jellemzéseket írt be a halálozási anyakönyvbe, igen gyakran azt, hogy a megholt „gonosz természetű juhász“ volt, aminthogy a vármegye köröző levelei is rendszerint e tipikus félnomád pásztor-ember után kereskednek: gulyásember, juhászbojtár, kanász, akit kutatnak, haja be van fonva, kondásmódra viseli magát, sárga haját nagy csimbókra viseli; a pásztorok feleségeit vármegye tiltja el szappan- és gyertyafőzéstől, annyi a lopott, elhullott marha, ami kezükre jut. 1795-ben Békés vármegye bölcsen elrendeli, hogy minden pásztor csákóján rézpléhtáblácskát viseljen, amin rajta legyen az uraság vagy helység neve kezdőbetűje, ahová tartozik. A kezdő felvilágosodás emberei nem tudtak eléggé botránkozni ez emberfajta vadságán, a puszták lakóit, így a szállásoknak nevezett, állattenyésztéssel foglalkozó tanyákeit közveszélyes, kipusztítandó, erőszakos, minden

emberi műveltségtől távol álló embernek tartják, nem gondolva meg, hogy amíg az Alföld ez elvadult állapotában marad, addig ez az emberfajta az egyetlen, mely a vad természetből is hasznot tud húzni és azt a maga módja szerint leigázni.

A volt hódoltságnak e kezdetleges állapotai azonban nem sokáig tarthatták magukat, amikor az állami és földesúri telepítés következtében a lakosság száma gyorsan szaporodott. A ridegmarha-tenyésztés csakúgy, mint a primitív földközösség, nemsokára szűk kereteknek bizonyultak, melyekből az alföldi és dunántúli magyarság kinőtt, s ezzel a török korszak viszonyain végleg felülemelkedett. Ez a kulturális munka, melyet éppen a magyar nemzetiségű lakosság végzett, még pedig saját erejéből, külső és felső támogatás nélkül, s amely egészében még ma sincs befejezve, a leggyorsabb ütemben a XVIII. század második felében folyt le. Az ősi vadságába visszasüllyedt föld csak addig volt paradicsom, amíg kevés embert kellett eltartania — tudjuk, hogy halászattal, nomád állattenyésztéssel foglalkozó népek óriási területeket kénytelenek igen csekély számban megszállani —, a változás másik oka a föld kimerülése, a rablógazdaság ez elkerülhetetlen következménye volt. A földközösség igaz, hogy csak a határ egy részét merítette ki, de amikor a népesség telepítések által hirtelen megszorított, nem lehetett többé megvárni, míg a kiuzsorázott föld magától újra termőképessé vált, s kénytelen-kelletlen korábban kellett visszatérni és újra nyilakra osztani a járást, mielőtt az a korábbi, 5—7 éves rablógazdasági periódust kiheverte volna. Ahol a huszas és harmincas években, mint pl. a Békés megyét magában foglaló Harruckern-birtokon még csak egy-egy félnomád állattenyésztési fűzfaépítmény, szárnyék vagy karam, meg elhagyott török fürdő, egy-egy örmény bérlő kezén levő szállás vagy tanya volt, ott Mária Terézia utolsó éveiben 5—6—8000 lakossal bíró községek állottak, kiáltó ellentétben a hegyvidékek, pl. Bihar megye 5—6 családos úrbéri falvaival, — viszont az Alföldön a legkevésbé gazdaságos földközösséget még alig lehetett háttérbe szorítani, s pl. Grassalkovich is hiába küzdött ellene. A kánaáni bőség gyorsan eltűnt és csakhamar kiderült — bármily paradoxnak látszik is ez —, hogy az eddigi kezdetleges gazdálkodási mód mellett túlnépesedés köszöntött be, a kiuzsorázott földek a szaporodó népességet nem tudják többé eltartani. A ridegmarhát tartó mocsaras területeken a lakosságot nem lehetett szaporítani, s így a jövevények a községek megművelhető földjein kellett, hogy éljenek, melyek azonban gondozás híján mindjobban kimerültek. A községek lefelé évről-évre rosszabbodnak, a marha leleleli a fűvet, s akadályozza az újnak növéstét, kórók és káros növények nagy területeket lepnek be, a fél-embernyi magasságra megnőtt „katonafű“ holdakon terjed el, s az egyetlen egyszer szántott földeken is elnyomja a dudva a

gabonát. A tiszai paraszt már 8—10—12, igaz, hogy gyöngé, sovány ökörrrel szánt, de az új vetés alig nő meg egy-két arasznyinál nagyobbra. Csakhamar felismerik, hogy ugarolás nélkül lehetetlen jó termést kapni, de a parasztság, immár két nemzedéken át hozzászokva a kánaáni állapotokhoz, még nem érett meg sem erre, sem pedig észszerűbb marhatartásra. A községek határaiban levő belső legelőkön is úgy tartják az állatot, mint a ridegmarhát, gond, kezelés, rendes takarmányozás nélkül, egy-egy bojtár itt is 1200—1500 marhát őriz, de itt már nincs többé folyó vagy szabad víz, a marhát kútból kell itatni, s egy ökörré egy vödör vizet számítva, az egyetlen bojtárnak naponta 1200—1500 vödört kellene merítenie. Az állat így gondozás híján pusztul, s a községi legelők marhái éppoly soványak, mint a téli viharral dacoló, farkasoktól üldözött, jeges árvízrel láboló ridegmarhák a lecsapolatlan területeken, így a népesség minden új szaporodásával, mely azonban még távolról sem érthette el a régi királyságbeli népsűrűséget, az Alföld lassankint elveszti bő ország, Kánaán-hírét, a török korszak elvesztett századai megbosszulják magukat, s a magyar paraszt alföldi mezőgazdasága, ehhez képest életszínvonala is mélyen alatta marad az ország többi részei parasztjáénak.

A régi területek gazdasága

A Dunántúl, Felvidék és a felsőtiszai részek magyar jobbágya, az évszázados úrbériség kötelékeiben, még mindig a legelső, legbüszkébb paraszt, akinek gazdasági munkája is magasabb fokon áll, mint akár az alföldi új telepes magyaré és tóté, akár az ország összes többi szláv lakosáé. Egyedül a német telepések múltját felül, akik rajnai hazájukból haladottabb gazdasági módszereket hoztak magukkal, s akik jól rendezett új falvaikban egyszerre földközösség nélkül, egyénekenként kimért telken, szántón, réten, háromnyomású rendszerben kezdték meg a gazdasági életet, ahonnan aztán könnyebb volt az áttérés a következő korszak takarmánynövénytermelésére és az ugarok eltüntetésére. A haladás, a mezőgazdasági üzem javítása mindenkor a nagybirtokon indult meg, melynek tulajdonosa külföldi útjain előhaladottabb s ennél fogva jövedelmezőbb üzemeket ismert meg. Különösen meglátszik ez az állattenyésztésben: a század közepén már több külföldi mintára, takarmánynövényhasználatra alapított ménés van az országban, így a Károlyi-, Orczy-, Podmaniczky-ménések és a kún főkanitányé, Almássyé: mindezek már mintát nyújtanak a vidék jobbágy falvainak, s megmutatják az utat, mely a rideg állattenyésztéstől a modernebb formákhoz fogja az Alföldet is elvezetni. A haladás leggyorsabb az ország nyugati részén: itt már III. Károly megalapította, mint földesúr, a féltoronyi ménest, angol, spanyol és más idegen fajlovaival; a sváici tehén divatja is kezd elterjedni, melyet, mint emlékszünk, Esterházy Pál herceg kezdett meg. Ekkor már igen sok dunántúli és fel-

vidéki nagybirtokosnak van svájci „helvét“ tehenészete, amelyből hollandi és svájci módra nyernek sajtot eladás céljaira; nevezetesen Pálffy János gróf király falvai, Zichy Károly gróf szentmiklósi állatai. Sokkal lassúbb a földművelés haladása, melynek társadalmi és általában szellemi gyökerei sokkal mélyebbek a népességben, semhogy egy-két nagyúr hatalmi szava átalakíthatná. A földművelés emelkedése különben is lehetetlenség volt anélkül, hogy a jobbágy helyzete ne emelkedjék, már pedig e téren, mint láttuk, a barokk korszak semmi újat nem hozott. A robottal elfoglalt jobbágy alig jutott saját földjei megműveléséhez, saját termése betakarításához s különösen az egyház számára járó termés hevert sokáig keresztekben a földeken, kiteve az időjárásnak. A tizedgabona nem egyszer másfél hónapig is ott ázott a tarlón, pedig az aratás amúgy is gyakran elkészt, a cséplés még gyakrabban. A magyar vidékeken, úgy, mint szinte az egész országban, szabad ég alatt csépeltek a köralakú szérűkön, ahol két ló járt körbe és törte, de egyúttal piszkította is a sűrűn felszórt termést, melynek szalmáját aztán kiverték és hanyagul rakott kazlakba halmozták; csak különösen haladó, felvidéki üzemekben, mint az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki uradalmában csépeltek fedett csűrben, de még Grassalkovich gödöllői birtokán is csűr híján szabadban. Az egész eljárásnak az volt a következése, hogy a magyarországi gabona nem volt tiszta és nem állott el, hosszabb útra nem lehetett szállítani. Megőrzésénél hasonlóképen ősrégi módon jártak el: csűrök helyett vermekbe gyűjtötték a szemtermést, melyek a paraszti birtokon alig voltak nagyobbak, mint egy-egy sírgödör, — az ily kezdetleges vermet felében gabonával töltötték meg, erre szalmát tettek és földréteggel fedték be. Valamivel magasabb színvonalon állottak a községek közös vermei és a nagybirtokéi. A községi vermet vagy a falu közterén, vagy a szántóterület szélén, vagy a cséplőhely mellett, nem egyszer a községtől egy-két mérföldnyire ásták, palackként bővülő, szűk nyakkal, nem egyszer hatölnyi mélységre; a készítésnél a kiásott üreget 3—14 napig égették szalmalánggal, mialatt a bejáró fölé kocsikereket tettek, hogy arra járók bele ne essenek; a tűztől a fal kemény lett és száraz, mire a vermet színültig megtöltötték gabonával, úgyhogy 120—150 köböl is volt benne, s elállott 3—12 évig is. Nagy baj volt, hogy részletekben nem lehetett belőle kivenni, mert ha kinyitották, a felső rétegek elromlottak, sőt az egész is csakhamar megbüdösödött. Néhol szellőztetés céljából évenként kinyitották a vermet, s ekkor a falak mellett és a nyaknál levő romlott réteget eltávolították, sertés-hizlalásra adták; a megdohosodott gabonát gyakran üröm, diófa, bodza vagy más erősszagú falevél rászórásával próbálták megjavítani, persze eredmény nélkül. A felvilágosodás idegen utazói csodálkozva szemlélték a magyar vermet, mint valami

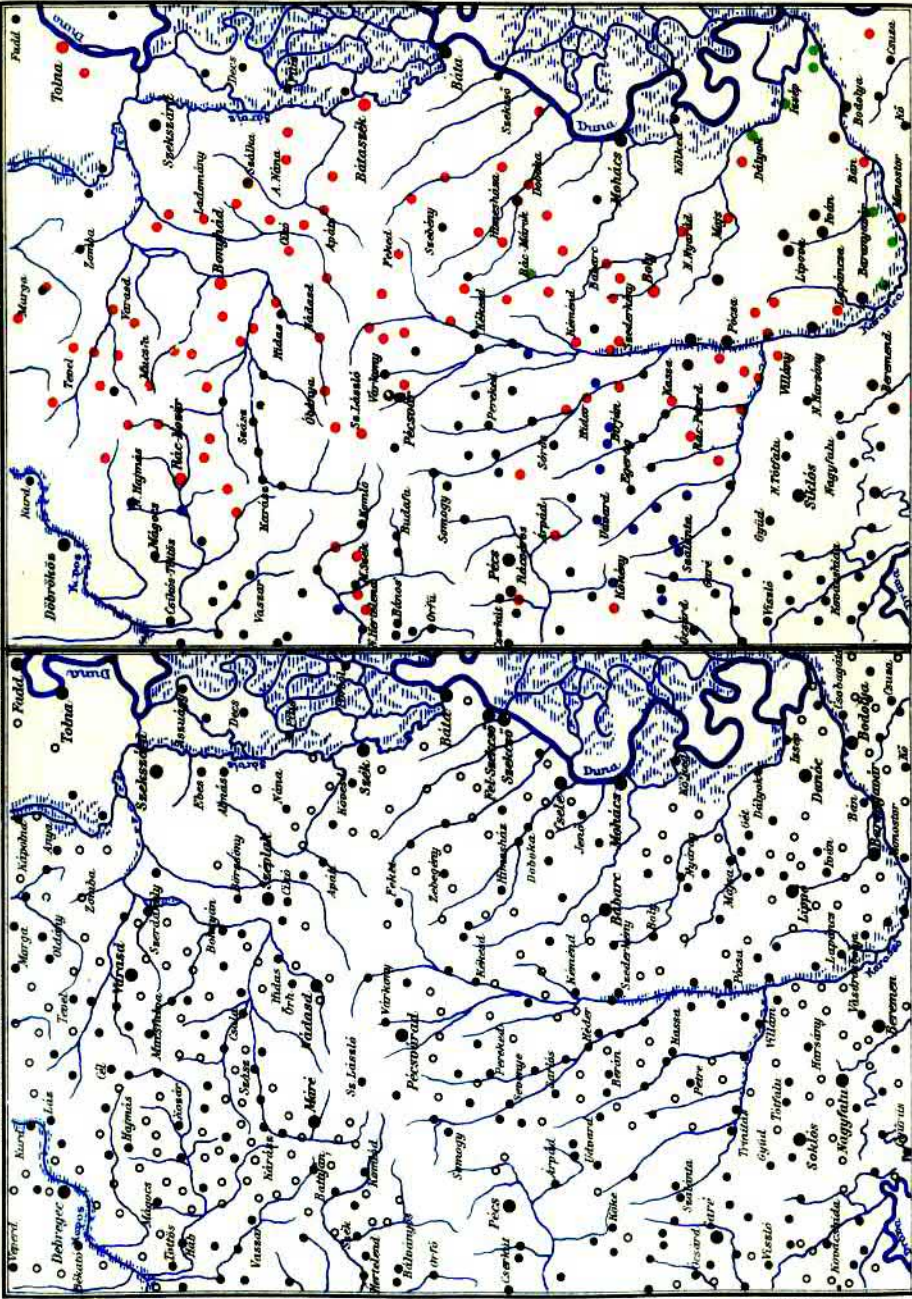
ősi, egyiptomi és római kori maradványokat; a modernebb csűr, granárium, magazin divatja még távol volt, csak néhány nagybirtokos tartotta granáriumban, földfeletti épületben gabonáját, így a Pálffyak, Esterházyak, Illésházyak, Erdődyek közül néhányan. Így érthető, hogy a magyar gabona alig volt szállítható, kivitelre nem is lehetett gondolni, csakis belső fogyasztásra, a paraszt a saját jobbágytelke termését maga használta fel, s egyedül a nagybirtok készletei, valamint a tizedgabona került eladásra, nem annyira a városi lakosság számára, mely maga is földműveléssel foglalkozott, mint inkább a katonaság számára. A magyar gabonatermelés fővevője az 1715-ben becikkelyezett közös hadsereg volt, ennek táplálására szolgált a század első felében a természetbeli adó, melynek fejében az ország adóösszegéből leszámították a természetben szállított gabona értékét, s éppígy a hadseregnek szolgáltak a katonai kincstár nagy belföldi gabonavételei is. A katonaság gabonáját egyes városokban elhelyezett nagy magazinokban gyűjtötték egybe, kivitelre, az országhatáron kívülre, alig került valami.

A termelés tehát, ha a török korszakhoz képest a gabonatermő területek nagyobbodásával kétségtelenül megnövekedett is, a gyorsan szaporodó lakosságot egyelőre éppen csak hogy ellátta, de nagyobb fölöslegeket még nem termelt. A viszonyok még mindig nagyban hasonlítottak a középkorbeliékhöz, amikor a termelt gabona a saját házi gazdaságban fogyott el, sőt rossz években, a közlekedési viszonyok hiányai miatt, egy-egy vidék éhhalállal küzdött. A kezdő XVIII. század helyi rossz termésait a nagybirtokosok tették jóvá, megnyitva nagy vermeiket vagy csüreiket; állami gondoskodásnak még nyomát sem látjuk, sőt mikor, gyöngé termés esetén, tavaszra a jobbágnak már vetőmagja sincs, ezt is a földesúr adja neki annak fejében, hogy a kölcsönt az új termésből köteles megtéríteni. Bármennyire eltérő szempontokat kell is alkalmaznunk az ország különböző termékenyséű és más-más viszonyok közt élő részeire, általában elmondhatjuk, hogy jobbágy és nagybirtokos még mindenféle ócska fegyverzetben küzdött a természet erőivel, melyek a mezőgazdasági termelésnek útjában álltak. A volt Rákóczi-féle, ekkor Trautson herceg birtokában levő regéci uradalomban a század középső évtizedeiben a legnagyobb ritkaság volt, hogy az őszi búza négyszeresét hozta a bevetett mennyiségnek, az ott nagyobb termékenyséű rozs három-ötszörösét adta, az árpa rendszeren csak háromszorosát, a zab is csak ritkán hozott négyszereset, úgyhogy az uradalom igen gyakran kénytelen volt pénzen vetőmagvat venni: még a 60-as és 70-es években is évente 2—3000 forintért vettek gabonát, amikor annak eladásából legfeljebb 4—900 forintot tudtak bevenni. A dunántúli részek csak annyiban dolgoztak nagyobb eredménnyel, amennyiben nem voltak hosszabb ideig

A XV. SZÁZAD VÉGÉN.

PÉCS, SZÉKSZÁRD, MOHÁCS KÖRNYÉKE.

A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN.

M. kir. Alami Térképészet

török uralom alatt, vagy azt valami okból gyorsabban kihever-
ték s itt már világosan megkülönböztethető a bérmunka és a
jobbágymunka közti különbség: a győrmegyei Lövön 1760-ban
a plébánosnak a jobbágyoktól művelt földjén holdankint 7%>
kőből őszi búzája termett, a maga művelte földeken pedig tíz
kőből. A természet csapásaival szemben tehetetlenek voltak az
emberek, főként szárazság esetén; hasonlóképen leszorult a
terméseredmény a század első felében még oly gyakori járvá-
nyok, pestis következtében is: a jobbágyok elhaltak, s idegen-
ből sem lehetett a vesztegár miatt munkásokat, aratókat hozni.
Állandó béres-személyzet még igen nagy birtokon is csekély
volt: az egész regéci uradalomban a század első felében
11—16—18 közt váltakozik számuk, a 20-at csak egyetlenegy
évben éri el. Az Alföldön a béres-személyzet kis száma abból
is következik, hogy mindent jobbágymunkával látnak el, s
például Grassalkovich gödöllői birtokának csak 6%-a allodium,
majorsági kezelésben, a többi jobbágyföld; általános jellegű
béresek helyett az egyes birtoktesteken inkább az ott szüksé-
ges speciális munkakörök végzőivel találkozunk, így Garam-
szentbenedek nyéki birtokán hajdú, erdész, kádár, vincellér,
gulyás, juhász, csür- és szőlőőrrel, a központban nagyszámú,
jobbágy származású ispán mellett hajdúkkal, kertésszel, allodia-
torral, azaz majorosgazdával, csordással, juhással, kádárral,
komlóskertésszel, erdőőrrel. Természetes, hogy a csekély sze-
mélyzettel még a nagybirtok sem indulhatott meg a racionáli-
sabb termelés felé, az agrártermelésnek földművelési, gabona-
termési részében tudatos újításokkal a német felvilágosodási
gondolatok elterjedéséig egyáltalában nem találkozunk. A szá-
zad második felében a magyar gazdaközönségnek „egy nótára
menő“ panasza van: „szűk a határ, elsoványodott a föld és nem
terem semmit“, — Kánaán kimerült talaja nem bírja tovább az
eddiggi gazdálkodást és trágyázás meg takarmánynövényter-
mesztés után kiáltoz, de hangját még senki sem hallja. Trágyát,
ahol van is, nem használnak, hanem a faluvégén kazlakba rak-
ják, s rajtuk parasztsihederek nyújtózkodnak, vagy az udvar
feltöltésére, meg kerítések készítésére használják, gödrökbe
öntik, a faluvégén ganéjdombok keletkeznek, melyeket a kon-
dások feltüzelnek. Gyakran az utak gödreit is trágyával töltik
ki, mitől egész utcák elromlanak és egészségtelenné válnak,
rossz időben pedig a teherhordó állatok hasukig is belesüpped-
nek. Trágyázás csak a szőlőkben divatos, ugyanazon paraszt,
aki szőlőjébe trágyát hord, a felesleget már nem használja fel
szántóföldjén, hanem haszontalanul elvesztegeti, egyedül az
ország dunántúli és általában nyugati részein kezdik a trágyá-
zást megszokni, a legtöbb helyen a mezőgazdaságot a jobbágy-
ság még „a régi elejétől reájok szállott gazdaságban való
haszontalan okoskodásokkal és balvélekedésekkel“ végzi.

Munkaviszonyok

Az ország egész nemzetgazdaságában ekkor még nem a földé vagy a reája épült üzemeké, gyáraké a legnagyobb szerep, hanem a jobbágy karjáé, munkaerejéé. A földbirtokok jövedelmét nem annyira a gabonatermés teszi ki, mint inkább azon bevételek, melyek a jobbágnak más, igen különböző tereken végzett munkájából származnak. A föld maga is csak akkor emelkedik értékben, ha a jobbágy fokozott munkát végez rajta: az erdőket vagy bozotos helyeket kiirtja vagy pedig szőlőt ültet, mindkét esetben a föld jövedelem nagyban emelkedik, s jellemző módon a jobbágy épp az irtványföldekre és szőlőkre nézve bír valamivel nagyobb mértékben tulajdonjoggal, semmint a jobbágytelekre és más tartozékaira nézve. Irtványt és szőlőt el is zálogosíthat, sőt el is adhat a földesúri tulajdonjog sérelme nélkül. Robotjával ő termel új értékeket, sokat és nagyot, mert hiszen hetenkint 3—5—6 napig dolgozik úri robotban, főként szántás, vetés, aratás, szüret idején, — téli időben kevésbé reflektál szolgálataira a földesúr. ő tartja el „ajándékaival“, melyek még a Hármaskönyv szövegén alapszanak, de azon túlmenőleg is adatnak, a földesúr és alkalmazottai egész háztartását, az úr és fiai házasságakor, hasonló ünnepi alkalmakkor, de egyúttal a saját, jobbágyi családjában előjövő házasság és temetés esetén is külön természetbeli ajándékokkal tartozik. A jobbágyházasság és tor gazdagabb jobbágytól két urna bor, 26 font hús, szegényebbtől ennek fele hasznát hajtja az úrnak. Igaz, a vármegye a már ismert biztosí hivatal segélyével ikerrel védi meg a katonai elnyomástól, s különösen a tisztek számára végzett hosszú, napokon át tartó fuvarától, ami a jobbágyot rendes kötelességétől, a robottól elvonja, úgyhogy ezt utóbb egyfolytában kénytelen elvégezni, ezenkívül marháit, lovait tönkreteszi, — ehelyett azonban szinte korlátlan fuvarozási és élelmezési kötelessége fejlődik ki a nemes urakkal szemben, akik a vármegye tekintélye alatt követelik tőle e súlyos szolgáltatásokat. Itt minden vármegye a saját szükségletei szerint rendelkezik. Nógrád vármegye 1712-ben panaszkodik, hogy a közügyekben átutazó nemeseket a falvak barátságatlanul fogadják, s ezért elrendeli, hogy „minden népek szokása szerint“ vendégszeretettel fogadják őket, éjszakai szállást és szénát ingyen adjanak nekik, valamint pénzért minden ételmet. A jobbágnak az 1608-ban megindult fejlődéshez képest most is a földesúr és a nemesi vármegye a fölöttese, ahonnan följebb nem viheti ügyét, — III. Károly király csak uralkodása végén gondol a jobbágyosztályra, s helytartótanácsának ez ügyben kiadott rendeletéi csak jámbor szándékok maradtak. A vármegye pedig a földesúr érdekeit képviseli, amely érdekek közt az első és legnagyobb, hogy a munkaerő, az új értékek termelője, a jobbágy ne hagyhassa el földesura birtokát. A vármegyéknek sikerül is az I. Lipót korában any-

nyira elterjedt „kóborlás“, a jobbágyok távozását, vándorlását újból megszüntetni, mindenki újból „hereditarius subditus“ lesz, öröklődő, apáról fiúra folytonos jobbágy, ami nem sokban különbözik az örökös jobbágy fogalmától; — Heves és Külső-Szolnok vármegyék az ilyeneket egyáltalán eltiltják minden költözéstől, s a nem ilyen, hanem szerződéses jobbágy távozását is az úrtól adandó elbocsátólevél, dimissionalis, kiadásától teszik függővé; — Szabolcs vármegye a „paraszti vagy jobbágy-sorban levő emberek ártalmas költözködési vakmerősége“ ellen hoz statútumot, s mivel a hazai, országos törvények ezt hosszadalmas processzus árán mégis megengedik, egyszerűen a szolgabíróra bizza a döntést, hogy a hosszadalmasság így kikerülhető legyen. Más vármegyék is szigorúan intézkednek, hogy az egyetlen munkaerőt megtarthassák; Békés vármegye pl. a költöző jobbágyot elzáratja és összes javait elveszi tőle. Az úrbéri lakosság közt tulajdonképen csak a felszabadítottak — szabadosok, libertini — bírnak költözési joggal; a felszabadításért Vas megyében, Zalában a század első felében 300 forintot, óriási összeget kellett fizetni; az ilyen szabados nem tartozott adóval, ezért pl. Baranya megye eltiltja 1723-ban, hogy a földesurak szabadosokat kreáljanak. Ehhez képest úgy szabados, mint a hozzá hasonlóan valamivel jobb helyzetben levő taksás jobbágy feltűnően kevés van: a 40.000 holdnyi garamszentbenedeki birtokon mindössze 3 taksás és 21 szabados, akikhez azonban hozzájuk számítandók az örökös jobbágyok közül kikerült ispánok, és a falubírók. A lakosság egy része azonban még mindig nem úrbéres: a mezőgazdasági szezonmunkások és béresek szerződéses alapon állnak szolgálatba, de a vármegye ezeknek szabad hullámozását is lehetőleg megköti. Sopron megye panaszkodik, hogy jó termés, olcsóság idején a szolgák és női munkások elhagyják gazdáikat, amiért pénzbírsággal sújtja őket, ugyanígy jár el Zala megye is. A bérest és szolganépet legalább egy évre kötik le, nehogy „mint a tücsök“ csak télire álljanak munkába és nyáron dolog nélkül éljenek; — ekkor általánosul a régi hazai, szentmihálvi és szentgyörgynapi bérbéállítás helyett az újévi, amikor is a szolga nem használhatja ki a közelgő tavaszi és nyári munkát nagyobb bér kikötésére. Az újévi szolgálatbaállást már az 1723:26. artikulus kimondja, végrehajtását a vármegyékre bizza, de pl. Garamszentbenedeken csak 1751-ben hozzák be. Az emberi munkaerő lekötésére irányuló tendencia különben minden téren megfigyelhető, s pl. Kraszna vármegye azt is „nagy abuzusnak“ tartja, hogy hajdúi és katonái közül nem egy, ha „valamelyiknek valami kis injuriája adja elé magát, vagy más színű szerencsésckéje vigyorodik, kötelességét nem átallja félbehagyni“, — ilyen esetben csak akkor hagyhatja el a vármegye szolgálatát, ha maga helyett mást állít.

A jobbágy vármegye és állam alatt

A vármegye e szinte korlátlan uralmának előfeltétele volt, hogy a jobbágy kezébe ne kerüljön újból fegyver. 1711 után a nemzet lefegyverzését Bécs is szükségesnek látta, de a jobbágság nagy tömegeire nézve azt saját kezdeményből a vármegye hajtotta végre. Lefegyverzési rendelet és fegyverviselést tilalmazó statútum évtizedeken át egymást éri, s ez alkalommal a jobbágyot az 1729 :22. törvénycikkkel a vadászatról is leszoktatják, vadászfegyver és agár tartását is szigorúan tilalmazva. A közbiztonság megszilárdulásával a nemesség a parasztvármegyétől is megszabadul, melynek jobb ágy vezetőiben és fegyveres falvaiban úgyszólván nem csekély veszedelem rejlett számára; — Pest vármegye jellemző módon „a parasztkapitányok szabadosságának zabolozására“ 1730-ban megszünteti a parasztvármegyét, de annak hivatalait továbbra is megtartja, alárendelve őket szolgabíráknak. Ily módon falusi vagy parasztkapitányok, tizedesek, hadnagyok továbbra is működnek, de a falusi bíróhoz hasonlóan a vármegyének és a földesuraknak szolgálói, akik a rend fenntartásában és adók behajtásában segédkeznek. A bírakat továbbra is a földesúrnak kell ki neveznie, mert ingyenes hivatalra senki se vállalkozik, annál kevésbé, mert a vármegye a kisebb rendészeti és közigazgatási tevékenységük el nem végzése esetén a bírót botozással bünteti; pl. Fejér megye 1745-ben 50 botot ró arra a falusi bíróra, aki a falura kiosztott farkas- és verébszámot nem szolgáltatja be. Így aztán a jobbágyok közt divatba jön a fél-, sőt negyedéves bíróság is, mindenki szabadulni akar a méltóságtól, mellyel az adótól való immunitás csak akkor jár, ha valaki egy évig becsülettel viselte. A bíró és vele a falu kötelességei mind bonyolultabbá válnak, mióta a katonai élelmezést és adózást többnyire természetben, a községekre kiosztott katonaság számára kell leróni, s ezzel kapcsolatban a vármegye írásbeli adminisztrációt követel a falvaktól szorosán körülírt kötelességekkel. Nógrád vármegye 1730-ban a parasztvármegyét eltiltva, elrendeli, hogy minden falu egy könyvecskét tartson, s abba írja be a parasztkapitány a széna- és szekéradminisztrációt, amit a községnek teljesítenie kell. Község, bíró, kapitány tehát a vármegyétől megszabott síneken működtek, kellett működniök, anélkül azonban, hogy a község népe bárminő kezdeményezési vagy önálló cselekvési és gondolkodási lehetőséget élvezett volna.

A vármegye sok mindenféle rendelettel befolyásolta a falu életét: tilalmazta a káromkodást, a pipázást, túlgazdag öltözködést, így a Dunántúl 1750 körül a néhány év óta divatos „szegeit szűröket“, legtöbb rendelkezése azonban a jobbágy-ös szolgamunkák ármaximálására vonatkozik, azaz a jobbágmunkaerő biztosításán kívül azt lehetőleg olcsó áron is akarták szabályozni. Pozsony vármegye 1744-ben világosan megjelöli a bérmaximálások célját: „mivel Csallóközben az béres

szolgák és más félek is oly excessive kívánják magokat fizettetni, hogy az gazdaember teljességgel nem állhatja és minden gazdaságbéli jövedelmét annyira insumálják, hogy az gazdának majd semmije sem maradhat“, ezért szabja meg az öreg béres, középső béres, ostoros, juhászbojtár évi konvencióját, s a magyar kaszás, napszámos arató és aratóasszony napi bérét. Az árak és bérek, úgy látszik, a Lipót-korabeliekhez képest csekély emelkedést mutatnak, de kétségtelenül megfelelnek az akkori létminimumnak, s általában a század folyamán is mintha emelkedtek volna, csak egyes esetekben, pl. Sopron megye 1759-i megállapításánál látható, hogy ott a valóságban addig adott bérek leszállításáról van szó, amikor is a vármegye a többet követelő napszámosokat egyszerűen a katonasághoz besorozással fenyegeti meg. Feltűnő, hogy a dunántúli vármegyék sokkal kisebb aratórészt engednek, mint a tiszaiak: Szabolcsban minden nyolcadik vagy kilencedik búza- vagy rozskereszt az aratóé, míg Vas megyében minden 13. és 14., amit csak utóbb emelnek fel tizedikre és nyolcadikra; — ez is egyik magyarázata, hogy Mária Terézia korában a nyugati nagybirtokok parasztjai mozgolódtak legerősebben.

A magyar panaszt sorsa ebben az időben, mely egész Európában a jobbágyosztály helyzetének aránylagos megromlását hozta magával, kétségtelenül nem volt oly rossz, mint a kelet-középeurópai új „Gutsherrschaft“, nagybirtokos üzem embertelen, keserű zónájában: Kelet-Poroszországban, Brandenburgban, Holsteinben, Mecklenburgban, Lengyelországban, sőt még Cseh- és Morvaország egyes vidékein is. Bár költözése erősen korlátozva, sőt szinte lehetetlenné volt téve, bár bizonyos értelemben kényszermunkát végzett, azért távolról sem süllyedt a rabszolgaságba, miként az említett vidékeknek földhöz kötött munkásai, akik korlátlanul voltak robotra foghatók, akiket ostorral kezükben hajtottak a felügyelők az úr munkájára, akik a naponkénti robot miatt saját földjüket csak éjszaka, holdfénynél művelhették, akiknek gyermekei kora ifjúságuktól fogva az „úr szolgálatára“ voltak kötelezve, annak „udvarában“, akik az úr engedélye nélkül nem házasodhattak, akiket urok személyük szerint eladhatott, elzálogosíthatott, amint ezt Mecklenburgban 1757-ben külön törvénnyel ki is mondták a földesúr-rendek. Ilyen rendszer és hasonló esetek nálunk nem fordultak elő, a vármegyék meg sem kísérelték, de ha akarták, sem tehették volna, mivel a jobbágy ebben a korszakban már nemcsak a földesurat, hanem az államot is eltartja, s ez utóbbi saját érdekében is fellépett volna a jobbágyelnyomás ily végletes eseteiben, amikor a földesúr cselekedete az adóalany további fennállását, adózási képességét veszélyeztette volna. A magyarországi jobbágyosság túlnyomó tömege megmarad az úrbéri rendszerben, mely az állami adók szolgáltatásának is alapja, sőt láttuk, hogy ebben a korban mindtöbb jobbágy kerül

az úrbériség kötelékeibe, melyek a mi mai szempontunkból bármennyire terhes viszonyt hoztak is létre, mégis a jobbágy életének az akkori szokások között nagyfokú biztonságát jelentették. A poroszországi jobbágy sohasem volt biztos afelől, mikor fogja őt a nagybirtokos telkéről elűzni, hogy ezen „Bauernlegen“ néven ismeretes manipulációval terhektől mentes allodiumát megnagyobbítsa. Hogy ez a szokás nálunk el nem hatalmasodhatott, ez egyrészt különböző helyi körülményeknek köszönhető, például annak, hogy az allodiumhoz szükséges földet sokhelyütt a XVIII. század lakatlanságában nem kellett a jobbágytól elvenni, volt arra elég pusztaság, s a „Bauernlegen“-nek annál kevésbé lett volna értelme, mert hiszen a paraszt volt az egyetlen munkaerő, másrészt közrejátszott itt a jobbágy védelem irányában, bármily különösen hangzik is, a reánehazódó állami teher: sem az állam, sem az ugyanazon vármegyében levő, szomszédos földesurak nem tűrhették, hogy valamely földesúr jobbágyságai elűzésével úrbéri telkeit allodiumához csatolja, amiáltal a birtokáról fizetendő állami adó megcsökkent és szomszédjaié megnövekedett volna. Mióta a nemességnek sikerült az állami terhek összeségét a jobbágyra tolni, ez utóbbi néposztálynak állami jelentősége így erősen megnőtt: az állam figyelme kellett hogy ráirányuljon az adófelek tömegének helyzetére, s innen származik a XVIII. századi államnak jobbágy védő politikája Magyarországon is. Már III. Károlynak egyik hatástalan jobbágy védő törvényében, amely az elnyomás ellen a jobbágy védelmével a vármegyét bízza meg, ki van mondva a motívum, mely az államot a jobbágyvédelemre kényszeríti: a jobbágy elnyomása a közjó, a bonum publicum kárával jár, mondja az 1723. XVIII. törvénycikk. Az állam szempontjából most már nem a nemesség jóléte a közjó, mint még lehetett és volt is akkor, mikor a nemesség katonáskodott, hanem a közjó a jobbágy jóléte, azé az osztályé, mely az államot fenntartja. Itt kapcsolódik be a társadalmi-gazdasági problémába a közjogi és politikai: a rendiség saját privilégiumai érdekében lemondott az állam eltartásáról, fenntartása terhét másra hárította, s ez a tőle függetlenedett államhatalom most nekikészül, hogy a kompromisszum során a rendiségnek jutott részt, a privilégiumokat is megnyirbálja az igazi államfenntartó, a jobbágyság érdekében. Egyébként ez a kor az, mikor a katonai kérdéssel megterhelt vármegyék alapvető rendelkezésekkel építik ki politikai, igazságszolgáltatási, gazdasági és katonai hatáskörüket és hivatali szervezetüket, s ezzel a következő korszakban gyakorolt közjog-politikai szerepüket előkészítik: Nyitra megye 1726-i, Gömör 1746-i, Szepes 1747-i ily statútumai a vármegyei közigazgatás megszületésének első, jogi szempontból is tiszteletreméltó emlékei, de bennük a jobbágyság dolga csak vadászati, dohányzási, szabadköltözési tilalmak kapcsán, főképp pedig olyképp kerül elő, hogy a hadiadó beszédésénél

lehetőleg megvédessék oly túlkapasoktól, melyek további állami és magán, földesúri adó- és szolgáltatási képességét csökken-tenék. A magyar nemesség nem mutatott több idealizmust és kevesebb önérdeket, mint nyugati és északi rendi társai, s így maradt a jobb ágy védelem nálunk is, mint az egész kontinen-tális Európában, a felvilágosodott abszolútizmusra.

Addig is a jobbágyság azzal a türelemmel viselte helyzetét, mely 1514 óta, ez újkori általános úrbéri viszony alatt szinte új természetévé lett. Még egészen kis, helyi zavargásról is rit-kán hallunk, a korszak egyetlen nagy fölkelése sem igazi job-bágyházadás: a vezetők az 1735-i Péro-féle lázadásnál szabad rác katonák voltak, akik az unió erőszakolása miatt keltek fel. Ebben az időben a korábban unióellenes Jovanovics szerb metropolita a maros-tiszai határőrök közt az uniót akarta ter-jeszteni, mire Szegedinác Péter rác kapitány több társával összeszövetkezett, hozzácsatlakozott Rákóczi egy volt kato-nája, Matulay Pál, s több békésmegyei magyar jobbágy, akik ekkor már erősen érezték a Kánaánnak fönt leírt elszegénye-dését. A magyarok közt homályosan élt még annak tudata, hogy Rákóczi a szegény nép pártfogója volt; külsőségekben a kurucmozgalmat utánozták, Pérot „méltóságos ezeres kapitá-nyuknak“ nevezték, aki azonban oly megdondolatlanul visel-kedett, hogy terve idő előtt kiderült, őt Aradon elfogták, rácjai pedig részben maguk indultak a fölkelte magyarok leverésére, Gyula, Erdőhát felé pusztítva a magyarságot. A mozgalmat a császári katonaság és a báró Orczy István alatti nemesi fölkelés szüntette meg; csak a főbűnösöket végezték ki Budán; az egy-korúak az „ausztriai Mars“ erejében bíztak, hogy ez a jobbágy-ság felkelésétől megvédi a várost. Ez a vidék azonban továbbra is súlyos helyzetben volt: a jólét évtizedeiben fölemelt földes-úri adókat a nagybirtokosok nem szállították le a szükség éveiben, s Hódmezővásárhely és Mezőtúr, mint „roppant és sok számos népet magukban foglaló városok“, továbbra is „zene-bonák“ színhelyei lettek. 1754-ben túri lakos Törő Pál, vásár-helyi Pető Ferenc és Bujdosó György szervezték a népet, mi-után a Rákóczi-emigráció maradványaival „Törökország szé-lein⁴ érintkezésbe léptek; ők is „kuruc“ mozgalmat akartak, bár a háttérben a protestánsok elégedetlensége és porosz lází-tás is megállapítható. A kitűzött időben összesen csak 17 fiatal vásárhelyi legény kelt föl, s meg is adta magát, a többi nem mozdult, úgyhogy a mozgalmat könnyen el lehetett fojtani; a vezetőket kivégezték, többeket várfogságra, száz pálcára, több száz embert reguláris ezredbe sorozásra ítélték, Túrt és Vászár-helyt pedig büntetésül több külön községre akarták felosztani, de a királyné kegyelme megelégedett azzal, hogy kaszárnyák építésére kötelezte őket. Mária Terézia elméjében már ott for-róit a jobbágy védelem európai ideája.

I.

MÁRIA TERÉZIA KORSZAKA

III. Károly halála után 1740-ben Mária Teréziával a Habsburg-háznak egyik legnagyobb uralkodói személyisége lépett Magyarország trónjára. Az évszázadokon át Európa annyi trónján ülő Habsburg-család sohasem mutatott fel valami nagyobbfajta képességet arra, hogy korok, népek és országok helyi, adott művelődéséhez idomulva, egy-egy korszak gondolatirányának élére álljon és azt diadalra vezesse, önálló kezdemény, új műveltségi kor inaugurálása nem tartozott a család erényei közé, ezért hiányzanak belőle a hódító, vezető egyéniségek, minők oly nagy számmal akadtak például a francia dinasztiákban, avagy aminő volt II. Frigyes porosz király és nálunk Hunyadi Mátyás. A Habsburg-ház politikai erényei közé inkább a régihez való ragaszkodás tartozott, mely nem egyszer merevedett formalizmussá és akadályozta a jövő szempontjából szükséges eszközök feltalálását. A német-római birodalom, majd Magyar- és Csehország trónját századokon át betöltő tagjai a családnak ehhez képest életforma dolgában bizonyos egyhangúságot mutatnak fel: a késői középkor feudális és territoriális fejedelmi életmódján és gondolkodásán kívül még csak az abszolutizmus formáit tudták magukba venni s e kettőnek keveréke az, ami még a XIX. századi reprezentánsaiknak is politikai alapszövetét adta. Az egész hosszú korszakban, mikor a régihez ragaszkodás merevsége nem egyszer a szív és érzelem hiányának képzetét kelti fel a szemlélőben, Mária Terézia és fia, II. József a kivétel, s e kettő között is az anyának egyénisége a merészebb s emberibb, teljesebb. Az egyéniség barokk és felvilágosodás közt

Mária Terézia az egyetlen asszony, aki a magyarság történetére iránytadó, elhatározó befolyást gyakorolt. Hogy ezt megteherhette, az kizárólag az ő nagy egyéniségének volt köszönhető. Trónraléptekor atyjától vesztett hadjáratokban demoralizált hadsereget, tönkrement pénzügyeket, vigasztalanul nagy államadósságot, tehetetlen tanácsosokat vett át, amikor pedig mindennek az ellenkezőjére: kitűnő seregre, nagy pénzforrásokra és bölcs tanácsadókra lett volna szüksége a huszonhároméves fiatalasszonynak, kinek ügyét régi szövetségesek cserbenhagyták, új ellenségek fegyverrel támadták. III. Károlynak nagy fáradtsággal és áldozatok árán sikerült az európai hatalmakkal leányának trónutódlási jogát, az azt biztosító pragma-

tica sanctiót elismertetni, azonban halálával a szerződések „papírrongy” jellege csakhamar bebizonyult és Mária Teréziának nyolcesztendőös véres hadjáratokban kellett a nőági trónutódlás elismerését újra kikényszerítenie. A krízisek és fenyegető katasztrófák ez éveiben egyedül saját egyénisége tartotta fenn, mely uralkodása e kezdő korszakában sok hasonlóságot mutat legmakacsabb természetű őseiével, egy III. Frigyesével vagy II. Ferdinándéval. Férjétől, Ferenc István lotaringiai hercegtől alig várt támogatást: ez a korán gömbölyödő becsületes nyárspolgár sokkal inkább szerette a kényelmet, semhogy feleségét heroikus küzdelmében aktíve támogathatta volna. Ferenc herceg hajlandó volt már a legelső percben, II. Frigyes ajánlataira, egész Sziléziáról lemondani, holott Mária Terézia nemcsak, hogy felháborodással utasította vissza az ajánlatot, hanem a tartomány utóbb bekövetkezett elvesztésébe egész életén át nem tudott belenyugodni, s bármily emberszerető szíve volt is, nem habozott Szilézia visszaszerzéséért új súlyos hadjáratokba bocsátkozni. A Habsburgok régi következetessége, semmi vélt vagy valódi jogról le nem mondó engesztelhetlensége működött benne, s ezen jellemtulajdonok uralmát nála is családjának régi erénye, a vallásosság szilárdította meg. Katholikus hite volt nagy vigasztalása a csapások során, melyek benne nem egy merev maszkkal bíró férfit, hanem minden benyomásra csodálatos érzésgazdagsággal reagáló női kedélyt találtak és fenyegettek megsemmisüléssel. Nőiessége s abban egyre tükröződő meleg szíve teszi szimpátikussá első, hatalmi törekvésektől vezetett korszakát is, mely egyébként magyar vonatkozásban könnyen hozzásimul a század barokk és rendi jellegéhez. A magyar barokk vallásossága, tekintélyszeretete, a királyság és rendiség harmóniáján nyugvó állampolitika koncepciója, mindezek kiteljesednek Mária Terézia kongeniális egyéniségének hatása alatt, hogy azután a későbbi, sokban ellentétes szellemi irányok is az ő patronanciája alatt vonuljanak be és helyezkedjenek el a magyar életben.

Ez az áthajlás, mely a barokkból a felvilágosodáshoz és a század második felének folyton mozgásban levő viszonyaihoz vezet át, Mária Teréziának éppen nőiességéből magyarázható meg. A felvilágosodásnak legtisztább emberi, humanisztikus tartalma hatott rá, azok az ideák, melyeket egy Voltaire és társai cinizmusától, minden meglévőt megingató kritikájától egész világ választott el. Az érzelmi behatásoknak kitett női lélekre azok az emberbaráti ideák hatottak, melyek már a pietizmus híveit, a század elejének felvilágosodáshoz húzó egyszerű lelkeit is meghódították. Amint a hallei iskola magyar tanítványai végső fokon az életszínvonal emelését célozták, amikor minden egyes ember szívéhez szóló új tanítási rendszert sürgettek, hasonlóképen az életszínvonal emelése lesz Mária Teréziának nagy gondja, főként miután végkép leszámol

Szilézia elvesztésével, leszámol élete erényes örömeivel, eltemeti férjét és lelke melegével most már népeit, minden alattvalóját kapcsolja magához. Az abszolutisztikus kormányrendszer s a keresztény-katolikus természetelv egyaránt arra tanítja, hogy alattvalóinak testi és lelki javáért, isteni és túlvilági boldogulásáért ő a felelős Isten előtt, ki reábizta a hatalmat; ez a felelősségérzet mind nagyobb szorongással tölti el érzékenységét s mint látni fogjuk, hatalmának ez érzésteli vallásos felfogása lesz jobbagyfelszabadító munkájának legfőbb indítójává. A barokk-rendi korszak kiegyensúlyozottságában nem leli többé helyét lelkiismerete, mely nőies gyöngédséggel lázad fel az áthagyományozott elnyomás ellen, sőt még a jobbagyviszonyon túl is keresi, más társadalmi osztályok számára is, az eddiginél emberibb életlehetőségeket. Ezen az úton már alig használhatja a barokk kor embereit, akik mereven ragaszkodnak a rendi kompromisszumhoz és királynőjüktől is eltávolodnak akkor, mikor ezt melegen érző szíve a rendiségtől elhajló utakra vezeti. Így veszik körül a mélyen vallásos királynőt, aki a barokk hagyományokból éppen az egyvallású államkoncepcióhoz ragaszkodik leginkább, minden pozitív vallástól és dogmától elvált deisták vagy pláne hitetlen atheisták, gúnyolódó és erkölcstelen életű libertinusok, minő volt a nagy kancellár Kaunitz gróf, Mária Teréziának évtizedes belső tanácsadója, akinek botrányos életmódja folyton felháborította úrnőjét. Mindezen felvilágosodási emberek azonban nélkülözhetetlenek voltak Mária Terézia számára, mert bár ők személyes vonatkozásban nem mindig gyakorolták a felvilágosodás emberboldogító és filantróp tanait, elméleti gondolkodásuk mégis át volt itatva ezektől, s politikai és közigazgatási működésükben is ezek az elvek vezették őket. Gyakran gyarló emberek ők, a barokk harmóniát kereső szemlélő nem egyszer visszataszító edényeit látja bennük a tiszta emberbaráti törekvéseknek, a vallásos élettől végkép elszakadt laikus világboldogításnak, de mindnyájan szívesen szolgálják a királynőt, aki elé szíve és emberi részvéte oly új feladatokat szabott, melyek a felvilágosodási programban is bennfoglaltatnák.

Így válik Mária Terézia a felvilágosodás úttörőjévé, miután ő volt az, aki a barokk-rendi koncepciót a legmagasabb fokon valósítja meg; a tőle inaugurált új irány fogja a régit ledönteni, a XVIII. századot soha fel nem támasztható írástá tenni' és a XIX. század igazi új korát megnyitni. Kevés uralkodónak adatott meg, hogy két korszak mesgyéjén az egymást gyilkosán gyűlölő múltat és jövőt harmonikusan, egymással kibékítve egyesítse egyéniségében s Mária Terézia esetében ezt a ritka jelenséget nemcsak az ő érző szíve és nőiessége varázsolta elő, része van abban mély politikai érzékének és államférfiúi belátásának is. Az ő szinguláris egyéniségét csak akkor becsülhetjük meg igazán, ha meggondoljuk, minő makacs merevség

az öregkor tulajdona a körötte megújulni készülő új világgal szemben, ha megtekintjük, mennyire képtelen új ideák befogadására bármely magánember vagy uralkodó fejedelem, amikor már évtizedeken át más, régebbi ideák szolgálatában telt el élete. Ilyen esetben jóakarát és kötelességtudását sem használ, mint azt Ferenc József király esete is mutatja, aki fél-századon keresztül ugyanazon elveket alkalmazta változatlanul, mikor már körötte úgy megváltozott a világ; — az új ideák elfogadásához csak államférfíúi genialitás segítheti az uralkodót, s ez a genialitás egyesült szerencsés módon Mária Terézia egyéniségében az ő nőiesen érzékeny, mindenkor könnyen megmozdítható lelkialkatával. Hogy uralkodása mint sorsforduló egyike a magyar történet legnevezetesebb korszakainak, ezt elsősorban az ő hatalmas egyéniségének kell tulajdonítanunk.

A háborúk és a magyarság

Első korszakának barokk-rendi, kompromisszumos irányát a trónralépését követő események is segítettek kijelölni. A pragmática sanctiót a számbajövő európai hatalmak közt egyedül Bajorország nem ismerte el, melynek választója, Károly Albert, I. József leányának férje lévén, ezen a címen, s még régebbi, I. Ferdinándra visszavezetett jogigény szerint is magának követelte a fiúág kihaltával az egész Habsburg-örökséget. Ez az egyetlen tagadás csakhamar megingatta a pragmática sanctiót elfogadott többi állam beleegyezését is; Szászországon kívül Franciaország is hajlandóságot mutatott arra, hogy a feloszlónak tekintett osztrák birtokkomplexumból részesedjék, de az első csapást az olthatatlan becsszomjú fiatal porosz király, II. Frigyes mérte Mária Teréziára. Poroszország már két nemzedék óta csak alkalmilag, saját érdekeit követve szolgálta a császári koronát viselő Habsburgokat, akik mint tudjuk, a visszafoglaló háborúban nyújtott segílyt is, drága pénzen, területek átengedésével voltak kénytelenek megvásárolni. II. Frigyes, az európai történetnek addig talán legtipikusabb machiavellistája, akinek egyénisége teljességgel összeforrott országa érdekeivel, elérkezettnek látta az időt, hogy a védtelennek és tehetetlennek látszó fiatalasszonytól a német örökös tartományok leggazdagabbikát, Sziléziát elvegye, amelyre az akkori genealógiai és jogtudománytól kimutatható igényfélélt tartott Poroszország. Frigyes a porosz seregben nagyszerű hadieszközt örökölt atyjától, melyet az ő tehetsége kitűnően tudott alkalmazni, s így Európa Habsburgellenes megmozdulásának idején nem volt megvetendő ajánlata, mely szerint Mária Teréziát ellenségeivel szemben megvédi, férjének német császárrá választását elősegíti, ha Sziléziát békés úton kezébe kapja. A királynő elutasító álláspontja következtében II. Frigyes betört Sziléziába, Boroszlót elfoglalta, szövetségre lépett Franciaországgal, a bajor választó pedig Spanyolországnak szintén Bourbon királyával is megegyezve, nyugatról tört

be és foglalta el Linzet, egészen Sankt-Pöltenig nyomulva előre. Mindezen csapás 1741 elejétől őszeig érte, sűrű egymásutánban Mária Teréziát, akinek helyzete nem sokkal javult azzal, hogy a Sziléziát bajor étvágytól féltő Frigyes 1741 októberében egy időre megegyezett vele, — a bajorok és franciák északnak fordultak s Prágát foglalták el, ahol a cseh rendek Károly Albertnek meghódoltak, mire Frigyes is tovább folytatta a háborút, még nagyobb zsákmányt remélve.

Ebben a helyzetben Mária Terézia a családját jellemző kitartó és tűrő energiával mindent megtett az ellenállás szervezésére, az állandó császári hadsereg azonban még nem heverte ki az utolsó török háború szégyenét és demoralizáló hatását, az öreg Neipperg alatt Mollwitznál Frigyesse szemben döntő csatát vesztett, új sereget pedig sem az ellenségtől megszállott Csehország, sem az elpusztított és még részben megszállott Alsó- és Felső-Ausztria nem tudott kiállítani. A Habsburg-ház, mely még néhány évtizeddel előbb Európa minden harcterén nagy offenzív erővel rendelkezett s Magyarországot is katonaság tízezeivel kényszeríthette engedelmességre, most egyszerre védtelenül érezte magát és Magyarországtól kellett várnia az egyetlen lehetséges segítséget. Azon ritka pillanatok egyike volt ez, melyhez hasonló csak II. Mátyás számára adódott Rudolfal szemben és Ferenc Józsefnek 1866-ban; mindegyik esetben a nemzetnek és a Habsburg-uralkodónak egyaránt nagy tapintatra és önmérséklésre volt szüksége, hogy a pillanatnyi zavarból állandó harmónia születhessen. II. Mátyásnak ez nem sikerült, s az első, aki a problémát Ferenc Józsefet megelőzően megoldotta, Mária Terézia volt.

III. Károly halálával nem volt többé lehetséges azon kormányzati rendszer fenntartása, mely az utóbbi évtizedekben mindinkább nyíltan mellőzte a rendek részvételét, országgyűlést nem tartott, nádort nem választott, s a magyar tanácsosok háttérbeszorításával a bécsi hatóságok akaratát valószínűsítette meg. A trónváltás a nőági öröklés mellett is szükségessé tette, a koronázás miatt, az országgyűlés összehívását, ez az 1741 májusában összeült országgyűlés azonban legelőször a hosszú, 12 éves országgyűlés nélküli periódus felhalmozódott gravamenjeit akarta orvosolni s e célból a régi, I. József-féle királyi diploma helyébe új szöveg kiadását kérte a királynőtől, mely sokkal hatékonyabban írta volna körül a rendiség közjogi érvényesülését, mint az 1687. évi diploma. Ismerjük a rendi nemzeti fellángolás eredményét: Mária Terézia tanácsosainak, különösen Grassalkovich Antal királyi personálisnak és Pálffy János gróf országbírónak hűségére és ügyességére támaszkodva keresztülvitte, hogy csak a régi diplomát kellett kiadnia s az országgyűlés törvénykönyvében újabb közjogi ígéretek mellett pozitívum gyanánt a nemesi föld adómentességét emelte alap-törvényé s ezzel az egész mozgalmat leszerelte. A hangulat

azonban az országgyűlésen éppen nem volt kedvező s a rendek állhatatosan vonakodtak a királynő férjét kormánytársként elfogadni, amire annál kevésbé volt szükség, mert Mária Terézia nem akadályozván a nádori szék betöltését, a szatmári béke szerzőjének, Pálffy Jánosnak személyében már új nádora is volt az országnak. Kisebb jelentőségű kedvezések kezdettől fogva arra mutattak, hogy Mária Terézia keresi a megértést és a közeledést, úgy a rendek tömegéhez, mint az egyes vezető urakhoz; ilyen volt, amikor 1740-ben először nevezett ki Pálffy János személyében magyar katonát az országban levő parancsnoki tábornokok (commandierender General) közé, akiknek az alattuk levő kerület egész katonasága, a császári, rendes ezredek és a határőrsegek is alá voltak rendelve. Pálffy most, mint Magyarország parancsnokló tábornoka, vezérkarában egy csomó osztrák altábornaggal és magyar vezérekkel, mint Károlyi Sándor gróf tábornaggal, rendelkezett. Ugyancsak ő volt az, aki Szilézia megtámadása első hírére, 1741 január 26-án több dunai vármegyének részleges insurrectiót hirdetett, Pozsony, Komárom, Győr, Pest vármegye és a jászún kerület ki is állított 2741 embert, akik magyar vezérek, Beleznay, Halász Péter, gróf Esterházy István alatt ki is küldettek Sziléziába, s ott az év őszéig hadakoztak, mint magyar „Nationalhusaren“.

Nagyobb segítséget azonban, mely a bajor, francia és porosz seregekkel sikeresen szembeszállhatott volna, csak az országgyűlés adhatott, melynek hangulatát e célból Mária Terézia bizalmas embereivel, Grassalkovichcsal, Pálffy Jánossal, gróf Batthyány Lajos kancellárral és az öreg Esterházy Imre hercegprímással folytatott előzetes megbeszélés után női közvetlenséggel, helyzetének nyílt feltárásával akarta megnyerni. Szeptember 11-én a pozsonyi várban fogadta az országgyűlés tagjait, s a kancellár és primás segélykérő és ígérő beszédei után maga latin nyelven kijelentette, hogy mindenkítől elhagyatva a magyarok híres fegyveréhez, ősi vitézségéhez fordul és hűségükre bízta magát és gyermekeit. A gyászruhás fiatalasszonynak királyi méltósággal elmondott, végefélénkönnybefulladású beszéde mély hatást tett a rendekre, akik erre a már korábbi országgyűlések megajánlásainál is hangoztatott „Vitám et sanguinem“, életünket és vérünket királyunkért, kiáltásban törtek ki. A pozsonyi várbeli jelenet a barokk-kor egész szellemét összesűrítve fejezte ki: heves érzések erős hullámszerűségéből heroikus nemzeti, királyhű akarat született, mely egész létrejövésében a király és nemzet egymásrataláltságának, az érzésközpontú harmóniává tisztuló politikai kompromisszumnak lett szimbólumává. Egyúttal most nyilvánult meg talán legelőször a rendi magyarság újabb barokkfejlődésének hatásaként az a tulajdonság, hogy a rendi urak mint tömegjelenség érzelmi momentumokra rendkívül könnyen reagálnak, amely tulajdonság a régi, középkori magyarokból bizonyára hiányzott, de utóbb,

így Kossuth és Ferenc József fellépései alkalmával nem egyszer a pozsonyi érzelmi kitöréshez hasonlóan nyilvánult meg. A rendek a várbeli jelenetre nemcsak hogy tárgyalásokba bocsátkoztak a generális insurrectio dolgában, hanem Ferencnek kormánytársá, corregenssé választásába is beleegyeztek, mire a királynő szeptember 20-án, Ferenc eskütétele alkalmával hat hónapos fiát, József trónörököst is megmutatta lelkes magyarjainak.

Az 1741. országgyűlés 63. törvénycikkében csakugyan megadta a bajor, francia és porosz támadás ellenében a pragmatica sanctióra, s az abban megszabott közös védelemre hivatkozva az általános nemzeti felkelést s ezenkívül portális katonaságként, az ország költségén felállítandó 21.622 gyalogos katonát, míg az egytelkes és armális nemeseknél megelégedett azzal, hogy ezek többen szereltek fel egy-egy lovast. A portális katonaságot kerületenkint állították fel, s belőle az egyes kerületi parancsnokok, egy Forgách, Andrássy, Ujváry, Haller, Szirmay és Bethlen alatt a reguláris katonaság mintájára hat gyalogos ezredet létesítettek, még az akkor az ezredekhez csatolni szokásos gránátos-kompaniák sem hiányoztak belőlük. Ezt a portális katonaságot majdnem teljes számban állították ki, létszáma legalább is 20.000 főt tett ki, valamivel ez alatt járhatott a nemesi felkelés, melyből a nemesi családok alig 20.000-nyi száma miatt, fizikai lehetelenség lett volna jóval több fegyverfogható férfit kiállítani. Maga az országgyűlés, amikor még 30.000 portális katonát és 15.000 nemesi felkelőt akart megajánlani, 14.000 rác katonával, 5000 erdélyi lovassal, a Bánságból és más leszakított területekből várható katonasággal 100.000 főre tette a remélhető magyar segítséget. II. Frigyes és tábornokai gyakran túlmagasra taksálták a kombattáns magyarság számát, részben félelemből, részben pedig hogy Mária Terézia kényszerhelyzetét, melyben egyedül a magyarok segítik, annál jobban kiemeljék; a porosz király 1741 nyarán, amikor még az országgyűlés nem szavazta meg a felkelést és legfőleg a Pálffy felszólítására kiállított kétezer főnyi magyarság harcolt Sziléziában, 30.000 főnyi magyar katonaságról beszélt. A valóságban a magyar korona összes országaiból 60.000 főre tehetjük a királynőnek adott segítség számát, melyben az országgyűlés felajánlásától függően 20.000 portális gyalogos és 10—15.000 nemesi felkeléshez tartozó katona harcolhatott. E két utóbbi kategóriát azonban az országgyűlés csak egy esztendőre adta meg, 1742 októberében az új katonai esztendő kezdetén lejárt szolgálatuk, a hazatérő inszurgensek közt azonban verbuválást tartottak s közülök csakugyan sokan beléptek a császári sereg magyar ezredeibe, úgy, hogy ezek létszámát egész új kompániákkal lehetett kiegészíteni, melyek eltartására egyes urak a sajátjukból vállalkoztak: a magyar ezredeket azután a béke közeledtével, 1747-ben a többi császári ezredel egyserre

apasztották le békelétszámra. Hasonlóképpen sokan léptek át az 1742 októberben feloszlott telekkatonaság hat gyalogsági „légijából“ a serezekbe, s így a magyarság az inszurrekciós év letelte után is kivette részét a monarchia védelméből, s bár ha keretei: tíz császári huszárezred és néhány gyalogezred nem voltak is igen nagyok, ezért a felelősséget a korábbi császári hadvezetőségeknek kellett viselniük, melyek bizalmatlanságukban semmiképp sem akarták a magyar ezredek számát szaporítani.

Mikor a hadműveletek további folyamán 1744-ben a második porosz támadás Morvaországig hatolt, Mária Terézia előbb leiratokban hívta fel segélyadásra a vármegyéket, azután Pozsonyban konkurzusszerű gyűlésen augusztus 18-án személyesen kérte az összehívott urakat és előkelő megyei nemeseiket, amire ezek *Vivat regina, ad arma* kiáltásokkal válaszoltak, s újabb személyes felkelést ajánlottak fel, amely azonban már sokkal lassabban és kisebb mértékben állt fel, semmint az első inszurrekció. Általában a katonai adminisztráció mindkét esetben nagy nehézséggel, akadozva működött: az ország belsőjében legfőbb hatóságként a helytartótanács intézkedett, melynek elnöke a nádor lévén, a nádori expedíciók is általa mentek ki, már pedig a helytartótanács katonai dolgokban egyáltalán nem rendelkezett nagy szakértelemmel, s amellett folyton érintkezésben kellett lennie a bécsi haditanáccsal és más katonai hatóságokkal. Ez utóbbiakban pedig most is élt a régi bizalmatlanság, mely főként a kiállított ezredek törzstisztszjeinek kinevezésében nyilvánult meg — az alsóbb tiszteket a kiállító testületek, vármegyék, kerületek maguk választották. A haditanács a portális katonaság nagy részét Frigyes király ellen irányította, ahol legnagyobb szükség volt rá, de már a lovasságot nem akarta önállóan alkalmazni, hanem szinte atomizálva a császári rendes ezredek emberpótlására osztotta be. A felszereléssel s azután a csapatok harci készségével, szakszerű mozgásával sok baj volt, itt megbosszulta magát az, hogy sem a nemesség, sem a bécsi haditanács nem törődött a felkelésre kötelezett tömegek békebeli kiképzésével, pedig ezt már Zrínyi Miklós is követelte. A sorozásnál működő hadibiztosok eleinte igen szigorúan jártak el és a portális katonaságból a jelentkezőknek több mint felét kimustrálták, utóbb azonban felismerve a helyzet veszélyes voltát, minél többet és minél gyorsabban vettek be, úgy, hogy „ma hagyja el némelyik az ostort, fejszét, kaszát s holnap már indítják minden rendben való szoktatás, minden exercitium nélkül“ a kitűnően iskolázott és fegyelmezett porosz ellen. A tanultságbeli hátrányt a vitézségnek és bátorságnak kellett kiköszörölnie, melynek lelkesebb gyakorlása érdekében a helytartótanács nagy tárgyalások során kieszközölte a haditanácstól, hogy a magyar ezredek német vezényszó helyett azon magyar hadi regulamentumokban oktattassanak, melyeket a császári sereg magyar

ezredek még első, alapító ezredtulajdonosaiktól, így az egyik Károlyi Sándortól, kaptak.

A magyar országgyűléstől adott hadi segítség értéke nem a csapatok számától vagy gyakorlottságától függött; a nagy európai összefüggéseket tekintve kétségtelen, hogy a Habsburgok trónját ekkor a magyarok mentették meg. „Mária Terézia sorsa lényegében Magyarország magatartásától függött: ha ott ekkor is, mint negyven évvel előbb a spanyol örökösödési háború kitörésekor, felcsap a felkelés lángja, a királynő menthetetlenül elveszett.“ A két török évszázaddal szemben nem az örökös tartományok voltak ekkor a mögöttes terület, mely előtt Magyarországon folyt a harc, hanem az ausztriai és cseh hadszíntér mögött, annak nagyrészen való elvesztése után Magyarország volt az egyetlen „Hinterland“, melyből még újabb erők voltak kivonhatók. Ha itt még bármiképp is él a Rákóczi-kor elkeseredése, ha a barokk-korszak kompromisszumos szelleme nem uralkodik az egész nemességen, akkor bármely kis terület felkelésével is nemcsak Magyarország vesz el, melynek újabb leigázására nincs többé nélkülözhető császári sereg, hanem az örökös tartományok is, mert Magyarország tetterős részvéte nélkül Prágát és Linzet lehetetlen többé felszabadítani. A magyarság tehát már azzal is, hogy nem vett fegyvert kezébe a dinasztia ellen, bár erre alkalma és lehetősége lett volna, valamint azzal, hogy évtizedeken át felgyűlt panaszait és gravámeneit törvényes, dietális tárgyaláson, nem pedig fegyveres fölkeléssel óhajtotta orvosolni, a Habsburg-háznak oly nagy szolgálatot tett, hogy Mária Teréziának vele szemben egész életén át a hálás megmentett szerepét kellett viselnie, amit az érzelmes királynő szívesen és őszinte szívből vállalt is. II. Frigyes számítása, hogy a magyarság legalább is semleges marad, nem teljesült; bár ő erre vonatkozólag levelet is küldött Pálffy Jánosnak, aki azonban azokat Mária Teréziának átszolgáltatta.

A magyar segély hatása csak az 1742. esztendőben érvényesülhetett, elsősorban a bajor-francia offenzívával szemben; gróf Khevenhüller főparancsnok ez év elején néhány hét alatt nemcsak Linzet, hanem Münchent is elfoglalta, épp akkor, mikor a bajor választót Frankfurtban VII. Károly néven császárrá választották. Mária Terézia most, miután a császári korona ilyképp elvált családjától, mindenütt mint Magyarország királynője szerepel, mivel országai közt, a német birodalmat elvesztvén, az európai közvélemény és saját maga szemében is Magyarország a legelőkelőbb; seregeit Magyarország királynője seregeinek, követeit a magyar felség követeinek nevezik mindaddig, míg férjének császárrá koronáztatásával a magyar koronát ismét árnyékba nem borítja a német-római császári korona. A magyar csapatok nyugati előretörése után következett Prágának hasonlóképpen a magyarok közreműködésével

történt visszafoglalása, s bár a háború további folyamán a harci szerencse erre-arra hajlott, Mária Terézia nem került többé oly veszélyes helyzetbe, mint aminőben a magyarok közbelépése előtt volt. Az osztrák örökösödési háború most már a spanyolhoz hasonlóan egész Európára kiterjedt: a magyar segítség morális hatásának köszönhetően, hogy a Habsburgok tradicionális szövetségesei, Angolország és Hollandia is bátorságot kaptak, holott például a háború első esztendejében Anglia a porosz kívánságok feltétlen megadását ajánlotta Mária Teréziának; az angol és hollandi „pragmatikai” seregek 1743-ban döntő módon avatkoztak a háborúba a franciák ellenében, Mária Terézia Itáliában is újból fel tudott lépni, ahol Szardíniát sikerült a spanyolokkal szemben szövetségbe vonni, míg északon Szászország békült ki vele és bocsátotta rendelkezésére seregeit a porosz királlyal szemben, aki genialis győzelmek után 1745-ben szintén békét kötött, Sziléziát megtartotta, viszont a VII. Károly halála után gazdátlan császári korona új viselőjét, I. Ferenc császárt, Mária Terézia férjét elismerte. Az európai háborút 1748-ban az aacheni béke fejezte be, melynek értelmében a Habsburg-ház birtoka, Szilézia és néhány kis olasz terület kivételével, épségben maradt, Mária Terézia megtartotta a francia-spanyol-porosz-bajor koalícióval szemben is az őseitől megszerzett nagyhatalmi állást. A királynő azonban ezzel nem elégedett meg, Sziléziát minden áron vissza akarta szerezni, s ecélből az aacheni béke után nemcsak hadseregét szervezte újjá, a porosz mintára, hanem külügyeinek vezetője, Kaunitz által II. Frigyes teljesen elszigetelte. Francia- és Oroszország ez alkalommal Mária Terézia szövetségében lépett be a hosszú, hét esztendeig tartó háborúba. Frigyes király csupa eiienségtői körülveve: Szász-, Svéd-, Orosz-, Franciaország támogatták Mária Teréziát, üldözött vadként fordult erre-arra, de a központi helyzetéből adott belső védelmi vonalakat kihasználva, Szászországot semmisítette meg, nem egyszer osztrák területre is tört, Ólmützt elfoglalta, s végül is sok fényes győzelem és néhány súlyos vereség után sikerült neki az, ami előbb Mária Teréziának: az 1763-i hubertusburgi békekötésben megtartotta egész Európa koalíciójával szemben a porosz királyság területét, sőt Sziléziát is, melyről Mária Terézia újból és végkép kénytelen volt lemondani.

Mindezen hadjáratokban a magyarok is résztvettek, azon keretek közt, melyek a császári seregben III. Károly óta rendelkezésükre állottak. A magyar reguláris ezredek magyar lábbon harcoltak, magyar vezényszóval, magyar egyenruhában, mely már erősen letompította a kuruckor csupa fényes, csupa paszomántos színeit, de az ausztriai ezredek öltözetével szemben mégis speciális magyar volt, azzá tette a gyalogságnál a szűk magyar nadrág és a magyaros cipő, bakancsforma; a

huszárezredek továbbra is a jellegzetes magyar lovasruhát és fegyverzetet használták, melyet II. Frigyes is utánzóit lovassága felszerelésénél. Vezető állásokba azonban e két hosszú háború alatt sem kerültek a magyar tábornokok, akik pedig akkor már mindnyájan beszéltek németül és franciául, tehát nyelvismeretükben nem volt hiba. Mária Terézia fővezérei kiválasztásában igen szerencsétlen volt; férjének testvérét, Károly lotaringiai herceget éveken át megtartotta a fővezérségben, bár ennek semmi katonai tehetsége nem volt és gyakori vereségeinél nem szégyelte, hogy seregére tolja a vereség ódiúját. Katonásabb szellemű volt Daun, aki azonban a porosz király genialitásával szemben alig tudta érvényesíteni tudós és methodikus lényét; az Itáliában parancsnokló osztrák főurak, Traun és Lobkowitz teljesen tehetségtelenek voltak, a hétéves háborúban fővezérségre került Browne-ról is csak korábban, fővezérsége előtt hitték, hogy tehetséges, míg az ír származású Laudon, aki még leginkább megközelíté Frigyes katonai eredményeit, csak a hadjáratok legutolsó periódusában tudott előtérbe jutni. A magyarok közül önálló sereg vezetését először gróf Battyány Károly nyerte el, a hercegi cím megszerzője, 17⁶⁶-ben a bajorországi, majd a csehországi császári seregek parancsnoka, aki Belgiumban is szolgálatot teljesített, mint a „pragmatikai sereg” osztrák főparancsnoka, utóbb II. Józsefnek és testvéreinek, Lipót főhercegnek „a jó”-ja, magas udvari méltóságban álló nevelője volt. Az ő esete mutatja először a császári hadsereg felszívó hatását: a magas vezető állásokba emelkedő magyarok nemcsak nemzeti ruhájukat vetik le, hanem Magyarország iránti természetes érdeklődésüket is kiszorítja életükből a császári szolgálat; Battyány herceget is udvari emberré tette a katonaság, s mint ilyent, testvérétől, a kancellár és később nádor gróf Batthyány Lajostól eltérően elidegenítette hazájától, — mint abszontista nagybirtokos hitbizományokat alapított, egyéb nyoma alig van működésének hazánk történetében. Azok a magyar tábornokok pedig, akik hadiszolgálatban sem szakadtak el a hazai környezettől és annak emlékeitől, a haditanács bizalmatlansága miatt alig nyerhettek tehetségüknek megfelelő helyet, így a Fontenoynál megsebesült gróf Forgách Ignác, utóbb altábornagy, a protestáns vallású Beieznay Miklós tábornok, a hadseregszervezésben és vitézségben egyaránt kiváló báró Ghillány János vagy pedig gróf Nádasdy Ferenc. Laudon mellett Mária Teréziának kétségtelenül legtehetségesebb hadvezére, aki nagy tömegeknek a kor színvonalán álló methodikus vezetését épp úgy értette, mint magyar szokás szerint bátor rajtaütést és a győzelemnek személyes bátorsággal kikényszerítését. Ilyen sikere volt a burkersdorfi vesztett csatában II. Frigyes táborának elfoglalása, a kolini csatában száz lovasszázad élén véghezvitt rohama, mely a porosz király megveretésének igazi oka volt; Nádasdy emellett kitérő hadszer-

vező is volt, aki mint horvát bán a horvát gyalogságot és lovas-ságot korszerű színvonalra emelte. Mellette gróf Hadik András emelkedett legmagasabbra, Nádasdy hoz hasonlóan huszártiszti pályán; Erdélynek, majd Galiciának volt katonai kormányzója, s 1774-től kezdve a bécsi haditanács elnöke, amely hatóságba, mint tudjuk, korábban még tanácsosnak se vettek be magyart. Hadik nevéhez fűződik Berlinnek 1757-beli huszáros elfoglalása, mely a magyar katonára újból felhívta egész Európa figyelmét. A kolini csata után II. Frigyes Szászországon át nyugatnak tartott a franciák ellen, s ezzel Sziléziát védtelenül hagyta háta mögött. Hadik ezt felhasználva, a nyugat felé fordult porosz sereg háta mögött indult el az Elbe egy mellékfolyójától, az Elstertől északnak összesen 2000 gyalogossal, 2500 lovassal és négy ágyúval, október 11-én indult Elsterwerdából, 16-án ért Berlin alá, melynek parancsnoka nem adta meg magát azonnal, mire Hadik kemény harcban kaput és bástyát elfoglalván, sietve megsarcolta a várost, s október 17-én éjjel visszavonult a Frigyes-től ellene küldött porosz sereg elől. Gyalogosai a visszavonulásnál napi ötven, huszárijai nyolcvan kilométert tettek meg, s kibújtak a gyűrűből, melynek teljessé tételére maga Frigyes is visszafordult, s ezzel Hadik támadása lényeges stratégiai eredménnyel is járt. Bátorság mellett kitűnő katonai diszpozíciók is jellemezték Hadik e bravúriját, feltűnt mellette oldalbiztosítékként Ujházy ezredes, aki 300 huszárral tartotta fel az átkaroló porosz támadást, meg Babocsay tábornok, aki a berlini vársánc elfoglalásakor esett el.

A hadvezetés módja akkoriban különben is kedvezett a huszárság érvényesülésének. II. Frigyes még mindig a Macchia-vellire visszavezethető kimerítő stratégiának volt a híve: lehetőleg manőverezéssel akarta kitudni egy-egy tartományából az ellenséget, hogy az elfoglalt terület segélyforrásainak kíméletlen kihasználásával pénzt és időt nyerjen további hadműveleteire. Nézete szerint legalább négy-öt évig kellett a háborúnak tartani, hogy az ellenfél kimerüljön s e célból ajánlatosnak vélte 40.000 embernek fegyver alatt tartását, ily nagy sereg ellátása nagy munkát kívánt, a sereghez tartozó magazinok folytonos védelmét, azaz megerősített helyek fenntartását, továbbá a hozzájuk vezető utak biztosítását. Mindez rendkívül emelte a magyar lovas csapatok fontosságát, melyek a porosz sereg háta mögött könnyen elvághatták annak tápvonalait, s például 1758-ban Frigyes király azért volt kénytelen Olmütz ostromát abbahagyva visszavonulni, mert egy hatalmas élelmiszervonatot Laudon magyar huszárokkal, horvát és német gyalogsággal rajtaütéssel megsemmisítette. Az ilyen „coup“-k, köztük Hadik berlini diverziója, sokkal nagyobb hatással voltak az akkori hadviselésre, mint azt ma elképzelnök, nemcsak egész tartományokat mentettek meg az akkor minden hadviselő részéről egyforma barbársággal folytatott megszállástól, hanem az

ellenfél stratégiai szándékait is döntőleg keresztezheték. Persze a kimerítő stratégiának is más eredménnyel kellett járnia, mikor azt Montecuccoli helyett II. Frigyes genialitása és törhetetlen energiája alkalmazta: önála a mozgósítás hat napnál nem tartott tovább, rendkívül gyorsan vonult és a kimerítés céljából fontos pontok birtokáért véres csatákat is kockáztatott, sőt kolini csatavesztése után arra is rájött, hogy a háború végcélja az ellenség megsemmisítése. Ebből a már napóleoni gondolatból származott Rosbach és Leuthen, de utánuk ismét túlságos véráldozatnak, kockázatnak tartotta az ütközetet, s lehetőleg tartózkodott tőle. Ebben az általános hadifelfogásban — a többi hadakozó fél szolgailag követte a régi manőver-stratégia szabályait — forradalmi hatással lehetett volna, ha a császári seregek vezetésében a magyarok nagyobb sereghez jutva ősi, egészséges katonai tehetségüket érvényesíthették volna. A magyar stratégia már a honfoglalás és kalandozások óta mindenkor az ellenfél teljes megsemmisítésére törekedett, az volt legutóbb Zrínyi Miklósnak is alapelve, melyet most Nádasdy vagy a mellette kiképezhető magyar hadvezérek annál könnyebben és nagyobb sikerrel alkalmazhattak volna, mert az aacheni béke után a császári sereg porosz mintára époly biztosan mozgatható instrumentummá vált a hozzáértő kezében, mint II. Frigyesé. Ausztriának gyakran önokozta szerencsétlensége volt, hogy ez a kitűnő instrumentum mindegyre hozzá nem értő kezekbe került, s most sem adták Nádasdy ék kezébe, akik vezető pozícióban bizonyára Napóleon előtt indították volna meg az ütközetet vívó, megsemmisítő stratégia korszakát.

A magyarság így is eleget tett ígéretének, melyet a pozsonyi várban adott a monarchia és a dinasztia megmentése érdekében. 1711 óta most terjed el újra Európában a magyar vitézség híre, mellyel osztrák és ellenséges jelentések, egykorú könyvek és hírlapok egyaránt teli vannak. A későbbi magyarelles osztrák felfogás gyakran megterheli huszárjainkat zsákmányolás és kegyetlenkedés bűneivel, amiben azonban bizonyára nem voltak hibásabbak, mint bármely más akkori hadviselő fél: például II. Frigyes seregei az elfoglalt ausztriai tartományokban, Sziléziában és Csehországban felülmúlhatatlan embertelenséggel bántak a polgári lakossággal. Azaz ebben mégis csak felülmúlták őket a határőrvidék rácjai. Trenck báró és Menzel „horvátjai“, akik azonban részben nem Horvátország régi lakosai-ból, hanem rácokból vagy nemrég bevándorolt vlachokból rekrutálódtak, szinte állatias magaviseletükkel ellenség és barátnak egyaránt rémei voltak s nevük ma is mint az ember-telen, balkáni hadviselés szimbóluma él az emlékezetben. Ezek a „pandúrok“, vagy „varasdiner“-ok, vagy a marostiszai határ-őrség rácjai különben hadban is megbízhatatlan elemeknek bizonyultak. A már majdnem félszázados határőr vidéki neve-

lés csekély eredményére jellemző, hogy az első hadjáratokban gyakori volt e határőr csapatok gyáva megszabadása, s maga Mária Terézia panaszkodik, hogy az alsó-szávamelléki határőrök — tehát a legjobban dédelgetett Csernovics Arzén-féle jövevények leszármazol, — Khevenhüller seregéből 1741 végén mindnyájan hazaszaladtak. Viszont az ottmaradt varasdiakat Khevenhüller akarta rablásaik és féktelenségük miatt eltávolítani. A háborúk további folyamán a katonai fegyelem kétségtelenül hozzájárult a szerb népfaj lassú európaizálásához.

A királynő hálája

A megmentett királynő sohasem felejtette el, hogy megmentését a magyarok szabad elhatározásának köszöni. Hálájával folyvást találkozunk nyilatkozataiban és ezek a nyilatkozatok őszinteségük dolgában a legbizalmatlanabb kritikát is kiállják. Az örökösödési háború folyamán a magyar csapatok minden új haditényét lelkesedéssel írja meg magyar tanácsadóinak, elsősorban Pálffy Jánosnak, akit atyjának nevez. „Tudja, mily nagy volt mindig szeretetem és bizalmam e nekem annyira drága nemzet iránt, — és nincs semmi, mit az ország iránt hálás szívvel tenni kész ne volnék“, írja neki 17“-ben. És csakugyan, Mária Terézia nemcsak hogy soha ellenséges érzülettel nem viseltetett Magyarország iránt, de még azon közömbösségnek sem engedett szívében helyet, mely atyjának és annyi elődjének Magyarországhoz való viszonyára a legjellemzőbb volt. A magyar nemzetiség fejlődésének nem állt útjába, akadályozta volna őt ebben nemcsak a magyarok iránti szimpátiája, hanem egész gondolkozásmódja, mely a nacionalizmustól és az azt előkészítő felvilágosodástól távol állott.

MIÓTA A NÉMET tudomány kilábolt az elfogultan poroszbarát, osztrákeilenes „kisnémet“ történetfelfogásból, azóta Mária Terézia alakját, mint tipikus német asszonyét, „nagyasszonyét“, magáénak reklamálja. Bizonyos azonban, hogy a középeurópai fejlődés azon fokán Mária Teréziát nehéz egyetlen nemzethez kötni, egybe, bármelyikbe is be skatulyázni. Méretei nagyobbak, nemzeteken felüliek, aminő volt korábban például V. Károly császáré. Németül ritkán beszélt és írt, ezt a nyelvet inkább csak a bécsi dialektus formájában bírta. Családi levelezését franciául, hivatalos iratait franciául, latinul és németül írta, s bár uralkodása első felében a nagy német irodalmi reformátor, Gottsched Bécsben hatalmas pozícióra tett szert, ez Mária Terézia közreműködése nélkül történt s az udvar utóbb mindjobban elfranciásodott. Gyermekei, rokonai franciául beszéltek és írtak, udvari emberei franciául készítették emlékirataikat, s a század közepétől kezdve a „Sturm und Drang“-ban újjáébredő német nemzeti szellemnek, Herdernek, Goethének, Schillernek egyelőre semmi talaja nem volt a császárvárosban. Mária Terézia még nemzetközi barokk

légkörben élt, melybe még utólag sem képzelhetünk bele nemzeti elfogultságot vagy gyűlöletet. A monarchiájában élő különböző nemzetekkel szemben tisztán célszerűségi szempontok szabták meg álláspontját.

A magyarsággal szemben Mária Terézia elsősorban háláját akarta kifejezni azzal, hogy úgy az egyes urakkal, mint a rendi nemzettel gyöngéd figyelemmel bánt. Említettem, hogy két fiának magyar főúr volt a nevelője, a József után következő, de korán meghalt Károly főherceget is taníttatta magyar nyelvre s ez 1751-ben az országgyűlésen Barkóczy hercegprímás üdvözlő beszédére magyarul válaszolt; hasonlóképpen beszélt magyarul öccse, Ferdinánd főherceg, aki tízéves korában az országgyűlési küldöttség tagjaival ebéd után magyarul beszélget, nevüket, állásukat megkérdi s ezek megcsodálják elegáns magyar hanghordozását. Az országgyűlésen Koiler püspök üdvözlőbeszédére szintén magyarul válaszol, s hogy „ez mekkora vigasztalás volt nekünk, azt el sem lehet mondani“, írja egy országgyűlési jelentés. Annyi bizonyos, hogy az uralkodócsalád tagjainak ez a magyar tanulása egyedül Mária Terézia kezdeményéből történt és hasonlóval nemcsak előtte, de utána sem találkozunk Ferenc József és Erzsébet királyné koráig. Kétségtelenül ott volt a kis főhercegek magyar beszéde és barátságos volta mögött anyjuk törekvése, hogy a nemzet szívét ily egyszerű, de hathatós eszközökkel nyerje meg, de viszont ezt a törekvést nála nem tisztán politikai érzék, hanem valóban hajlam és hálaérzet szülte. Érzelmes nőiessége mindegyre kiütözik még hivatalos irataiban is, melyek — a politikai történetben szinte unikumszerűleg — a hivatalos stílustól elütő egyéni érzelmeket fejeznek ki. Így a Bánság visszakapcsolását elrendelő iratának végén: „Bizton remélem, hogy nem lesz senki az országban, ki mindezt nem úgy fogadja, mint az én annyira kedves nemzetem iránt való igen gyöngéd és javát akaró hajlandóságomnak tanúságát.“

Bécs és a központosítás

Ez a vonzalom és hajlandóság csak részben magyarázza azt a törekvést, hogy a főurakat, sőt gazdagabb nemeseket is Bécsbe, udvara körébe vonja. Itt már közrejátszott a monarchia centralisztikus koncepciója, melyeket őseitől örökölt s az azzal egybekapcsolt dinasztikus érdek, mely éppen az ősi százados hagyományok miatt nem volt képes egész a monarchia felozslásáig a bécsi centralizmus alól felszabadulni. Bécs a Habsburg-ház birtokának középpontja, az I. Lipóttól és III. Károlytól monumentálisán kiépített Hofburg a környező vidéki kastélyokkal, Favoritával, Laxenburggal és Schönbrunnal az udvari és állami élet színpada. Ebből a koncepcióból, mely a birtok-komplexum egységének gondolatát is magában foglalja, származik Bécs hirtelen felemelkedése III. Károly és még inkább Mária Terézia alatt. A birodalom még mindig

nincs meg, az egyes országok és tartományok, a magyar szentkorona, Szent Vencel koronája országai és a német, olasz, belgiumi tartományok továbbra is megőrzik önálló alkotmányukat és itt-ott már csak formális függetlenségüket; a birtokkomplexum még csak mozaik, de már van középpontja, melyből az egész mozaiknak egyetlen színe sem hiányzik többé. Nincs többé tartomány, melynek számára Bécs és az udvar ne volna valami jelentős dolog. 1711-től Napoleon bukásáig, száz esztendő alatt Bécs falai közt spanyol és olasz, német és cseh, magyar és illyr és erdélyi, belga és dalmát-albán kancelláriák működtek, ami nem kevesebbet jelentett, minthogy időnként mindezen országoknak és népeknek ügyeit legfelsőbb fokon itt intézték el. Ehhez képest Bécs élete hasonlóképpen a legkülönbözőbb nemzeti színekből tevődött össze és az alapszín, mely időnként feltört a ráarakódott esetlegességek közül, bizonyára nem a német, hanem egyszer az olasz, utóbb a francia volt. A Habsburg-országok előkelő társadalmi osztályai tehát Bécsben éppenséggel nem forogtak abban a veszélyben, hogy valamely új nemzetiséget fognak magukra venni; a bécsi élet és huzamos tartózkodás a monarchiát együtt-tartó dinasztia céljai szerint a centralizálás szellemét, az egyes tartományok összetartozásának öntudatát kellett, hogy nevelje anélkül, hogy elvileg ellensége lett volna az egyes nemzetiségeknek. A magyar, cseh, német, olasz főurak Bécsben legfőleg elbécsiesedtek, ami III. Károly alatt olaszos, spanyolos kultúrát, Mária Terézia korában franciás műveltséget, s mindenkor azt jelentette, hogy a monarchia szempontjai a vezetők, s ezeknek az otthoni, provinciális, nemzeti szempontokat politikában lehetőleg alá kell rendelni.

A monarchiának akkoriban, leszámítva az osztrák Németalföldet, Bécs volt egyetlen nagyvárosa, mely iparkodott nyugati társait, Londont, Párizst, Amszterdamot fejlődésben utolérni. A kora-kapitalizmus ezekben a nagyvárosokban kezdett kibontakozni, ahol az udvar és a kör éje gyűlt főnemesek, a központi hivatalok jólfizetett alkalmazottai és a nagy tömegekben állomásozó katonaság, mint nagy fogyasztók szokatlanul nagy ipart és kereskedelmet hívták életre. Az udvari élet pedig itt is Versailles és Párizs után igazodott, ruha- és étel-luxusát, színházi és más multságait a francia „módi“ szerint alakította, s a legfelsőbb társaság e szórakozásaiból műiparosok, kereskedők, lakájok és szolgák százai és ezrei éltek és kerültek rendes polgári sorba. Bécs talán még kizárólagosabban az udvari életből származó gazdasági felemelkedésnek köszöni újabb nagyságát, mint a nyugati székvárosok, hasonlóképpen az udvarnak köszönhetette építkezésének monumentalitását, hatalmas tereit és palotáit, melyek mellett nemcsak a polgárházak és a kicsiny budai főúri házak, de Prága palotái is eltörpültek. Azt az életmódot, melyet egyszer Bécsben megszokott a főúr.

más városban a monarchia területén többé el nem érhet, innen van a székváros felszívó hatása, mely alól, ha valaki mégis megszabadította magát, miként Bessenyei György, mindig honvágyat érzett utána és mikor el kellett hagynia, inkább falura temetkezett, semhogy provinciális városokban éljen. Ipar, mesterség, művészet, tudomány, épületek, gondozott és megközelíthető természet, változatos társadalmi élet, mindezt csak Bécs nyújtotta, s ezért gyakorolt Mária Terézia korától kezdve több mint száz esztendőn keresztül oly vonzó hatást a monarchia minden műveltebb rétegére, nemcsak a főurakra, hanem az irodalom és tudomány embereire is, mint Kazinczy példája mutatja. Ezt a komplex hatást nagyon félreismernék, ha egyszerűen Mária Terézia hívó szavának vagy éppen nemzetietlenítési szándékainak akarnók tulajdonítani.

De ha nem volt is, s akkor még nem is lehetett szándékában Mária Teréziának a magyarságot nemzetiségéből kivetköztetni, azzal, hogy a vezető osztályokat Bécsbe vonta, természet szerint közreműködött olyan életmód kifejlesztésében, mely egyeseket valóban eltávolított a nemzeti közösségtől. Az udvari életben szerepet játszó főurak érdeklődési köre gyakran teljesen kimerült az udvari életben, s a magyar határokon belül lejátszódó dolgok is csak az udvari élet szemszögéből érdekelték őket. A magyar Versailles, az eszterházi kastély felépítése, csak úgy volt lehetséges, hogy Esterházy herceg teljesen benne élt az osztrák Versailles, Schönbrunn életében és amint látta, hogy az osztrák főurak miniatűr Schönbrunná átalakított kastélyaikban fogadják és szórakoztatják a császárnőt, ugyanezen példa követésében iparkodott rajtuk túltenni. Mária Terézia, kielégítve természetszeretétét, egyúttal személyéhez bilincselő kegynyilvánítást is végzett, amikor híveit falusi birtokukon meglátogatta, így 1755-ben napokat tölt Kaunitz herceg austerlitz birtokán udvarával együtt, vele van Esterházy herceg és gróf Esterházy Ferenc kamarás, talán az első a magyar urak közt, aki a bécsi udvari életben szokásos becéző nevet visel: Quinquin-nek hívják, jellemző módon nem német, hanem francia „sobriquet“-vel. Az udvar napi életében és szórakozásaiban mindnyájan résztvesznek azok a magyarok, akik születésüktől fogva ott szerepre igényt tarthatnak: a nagykövetek feleségeit Esterházy hercegnő vezeti be, kamarások és udvarhölgyek közt igen sok a magyar. Természetesen az udvari szolgálat megköveteli a francia mintára készült díszruhákat s így magyar uraink egymásután elhagyják ősi magyar viseletüket, hogy azt csak akkor vegyék fel újra, ha az udvar magyar földön, például országgyűlésen tartózkodik. Az udvari étellel udvari gondok és intrikák járnak, melyekből szintén ki kell venniük részüket: egyszer gróf Esterházy Miklós felesége és a hadvezér Daunné, aki pedig Mária Terézia régi barátnéjának. Fuchs grófnénak volt a leánya, egy szánkázás alkalmával össze-

vesztek az elsőbbség kérdésén, amikor is Esterházy grófné kapott igazat, mert férje Daunnál rangban idősebb kamarás volt. Sokféle szála volt az udvari életnek, mely az arisztokratákat a központhoz és a dinasztiahoz csatolta, anélkül, hogy egyenes elnemzetietlenítési akcióra szükség lett volna. A királynő egészséges, mozgást, társaságot kedvelő asszony volt, aki özvegységéig ki nem fogyott ünnepek rendezéséből, sokat lovagolt, szerette a rokokódivatú falusi és népünnepélyeket; fété champêtre, petit fété de vendange folyvást programmon voltak; így rendezett Laxenburgban tizenöt párral szüreti mulatságot, a társaságot a királynő és férje, a császár vezették, maguk hordták a szőlőt puttonyokban, belőle vörös és fehér mustot préseltek. Híresek voltak a férje magyarországi birtokán, Holicson rendezett mulatságok, francia színdarabok előadása, parforce-vadászatok s a tót, hanák parasztok mutatóványai: urasan felöltözött parasztokat hoztak a magas társaság elé, azzal, hogy Brünnből érkezett lovagok és nemes hölgyek, leültették őket, ezüst „service“-ről etették, s úgy találták, hogy ez a legmulatságosabb és legnevetségesebb dolog. Különösen sokat járt az udvar az Esterházyak kastélyaiba. Ferenc gróf kancellár cseklézi kastélyába többször rándult ki Mária Terézia az 1764. országgyűlésről; a gróf a Dunáig nyúló erdős földnyelven lie de Calypso-t építtet, á la chinoise pavillonokkal, ahol gáláns falusi ünnepélyeket zenével és tánccal rendezett. Az ország belsejében Gödöllőt látogatta meg, Grassalkovich Antal birtokát. A királynő magyar földön is teljes udvartartásával jelent meg s ez a gyengítetlen udvari fény és pompa magában véve is hatalmas eszköz volt a magyarság megnyerésére. A Pozsonyban kikötő hajóról nagyszámú hatlovas határral vonult be a várba, ahol naponkint 8-tól 12-ig magán-audenciákat adott, kedden, csütörtökön és vasárnap nyilvános audencia volt, s délután farao-játék. A vasárnapi misén jezsuita gyónatója a magyarokat „panegyrizáló“ szentbeszédet tartott; beteg híveit személyesen látogatta meg a királynő s 1764-ben a második nemesi insurrectio érdekében a konferenciákat a podagrás öreg Pálffy János nádor szállásán tartatta s azokon férjével együtt megjelent, majd az insurrekciót megnyervén, Szent István-napján ünnepi misét tartatott, melyen az öreg Esterházy Imre hercegprímás is ott volt: mint egy múmiát hozták be és tették le a hallgatóság közé, prémes sapkában és prémekekbe burkolva feküdt ott hordágyán. A szép és okos királynő nem kímélt fáradságot az emberek megnyerésére, női lelkesedéssel házasította össze udvarának különböző nemzetiségű tagjait, s mikor például gróf Bethlen Gábor a főudvarmesternek, Khevenhüller hercegnek leányát elveszi, évi fizetését 5000 forinttal emeli, majd pedig azt a 20.000 forintot adja neki három éven át, melyet az erdélyi országgyűlés nagy érdek-mek jutalmazására bocsátott rendelkezésére. Embereit minden-

kor megbecsülte s gyakran joggal hibáztatták az érdemek túlpazar jutalmazásával. 1758-ban a nyelv szélütés miatt szolgálatképtelen gróf Nádasdy kancellárt nyugalomba téve, haláláig meghagyja addigi 20.000 forint évi fizetését, 40.000 forint külön gratifikációt ad neki, feleségének pedig külön penziót. A magyar arisztokrácia valóban nem vesztett azon, hogy Bécsiben szolgált, a főúri vagyonok nem Mária Terézia korában, hanem utóbb örülődtek fel a külföldi életben.

A királynő megírta kedves leánya, Mária Krisztina főhercegnő férjének, Albert tescheni hercegnek, 1765-től magyarországi helytartójának: „Mindig szerettem a magyar nemzetet, mert ez a mi közös boldogságunk bázisa.“ A közös boldogság a monarchia, a Habsburg-birtok-komplexum boldogsága, az a salus reipublicae, mely az egész Habsburg-területre van radikálva, s amelynek egy részét, fontos, elengedhetetlen részét teszi Magyarország közjává. Az I. Lipót-korabeli konstrukciótól idáig igen nagy haladás, óriási lépés volt és ha a XVIII. század jelentőségét történetünkben meg akarjuk érteni, akkor viszonyait nem szabad az 1526 előtti független, egyedülálló Magyarország vagy az 1867 utáni dualizmus viszonyaihoz hasonlítani, hanem csak azokhoz, melyekből kifejlődtek. Minő különbség a magyar arisztokrácia kezelésében I. Lipót korához képest, amikor bebörtönzés és lefejezés volt a legnagyobbak sorsa, a kisebbek pedig szinte jobbágyként kétrét görnyedve mehettek könyörögni egy-egy Kinsky grófhoz vagy Hocherhoz, az ő esküdt ellenségükhöz! Még ha eltekintenénk is Mária Terézia személyes szimpátiáitól, akkor is nagy haladásnak kell tekinteni a megnyerés politikáját a megtörésé helyében. Mária Terézia tudatában egész életén át ott volt a magyarok megnyerésének gondolata, mely, ha akár tisztán állampolitikai szempontból táplálta volna is, akkor sem jelentett volna kevesebbet, mint a magyarság, a magyar erő és hatalom felismerését és annak tudatát, hogy a magyarság kielégítése nélkül nagyhatalom alig lehet a monarchia. Mária Krisztinát helytartói teendőire kiiktatta: „nem akarok mást, mint az állam javát“, s ebben segítse őt Albert herceg és felesége azzal, hogy Pozsonyban és Budán minden társadalmi osztályhoz barátságos legyen és kedvüket megnyerje. Nagy ünnepeken felváltva más és más templomba menjenek, hogy minél több papnak legyen öröme jelenlétükből; ebédhez az udvartartás tagjain kívül hívják meg a kisebrendűeket is, mert Magyarországon nagy számmal van a kismemesség, közöttük pedig sok a hu ember, akiket meg kell becsülni; a budai udvartartásban állandóan tartanak a nemesek számára második asztalt; a főurakat, katonai, polgári és egyházi hatóságok fejeit ne mellőzzék, ezekhez kertjükbe vagy birtokukra is elmehetnek, de különben a városban a királyi palotán kívül ne étkezzenek. Időnkint tartanak nagy fogadást vagy „cercle“-t, melyre el ne felejtsek a

kisnemességet is meghívni, csakhogy ezt ne engedjék kártyázni, s amikor a főurak a termekben kártyához ülnek, a kisnemeselek a külső szobákban tartózkodjanak. A helytartó és a felesége mindenkivel ismerkedjék meg, kérvényeket mindenkítől vegyen át, az egyes emberek jelentőségéről a melléjük adott Kempelen tanácsos fogja őket tájékoztatni, s különben a főhercegnő gyakorolja magát szorgalmasan a latin és magyar nyelvben, hogy „az emberekkel legalább néhány szót válthasson“.

Mint látható, Mária Teréziának a magyarokkal szemben alkalmazott módszere nem volt valami ördögösség, nem is sötét magyarellenes célok elleplezése, hanem józan és nőiesen praktikus elgondolás arra nézve, hogyan kormányozza őket békességben, miután ez a békesség az utóbbi évtizedek tanúságai szerint feltétlenül szükséges volt a monarchia fenntartásához. Ebben a törekvésében Mária Terézia, ha most az állampolitikai ügyeket nézzük, kétségtelenül igen sok hibáját javította ki a korábbi kormányzatoknak, melyek még nem eszméltek rá a magyarság kielégítésének szükségére. Itt külön ki kell emelnünk a tiszamarosi határőrvidék felosztását, a temesi Bánság bekebelezését, a Duna-Dráva és Száva között a vármegyei beosztás helyreállítását, melyek következtéseként Magyarország újra visszanyerte a török hódítás előtti területi integritását. Hogy Erdély továbbra a királyságtól különálló tartomány maradt, saját kormányval és Bécsben külön erdélyi kancelláriával, ez bizonyára a bécsi kormány férfiak elgondolásának is megfelelt, akik a magyar hatóságok hatalmát inkább megnyirbálni, mint kiterjeszteni szerették; Erdély visszacsatolásának elmulasztása azonban nem annyira Mária Terézia hibája, mint inkább az érdekelteké, akik közül az erdélyi politikai körök egyáltalában nem gondoltak kormányzerveik megszüntetésére: ezek nekik sokkal több dísz és anyagi emelkedést hoztak, semhogy kedvük lehetett volna a helytartótanács kormányzása alá visszatérni és magukat a sokkal gazdagabb és hatalmasabb magyar uraknak alárendelni. De Erdélytől eltekintve, a területi integritás megvalósítása a magyar nemzeti autonómia szempontjából rendkívül jelentős lépés volt: ezek az új területek ismét magyar uralom alá kerülve, másfélszáz éven át újból beilleszkedhettek a nagy magyar egységbe, melyből a török kiszakította őket, úgyhogy 1918 katasztrófája már ezeken a vidékeken is újból gyökeret vert magyar állami gondolkodást és hagyományokat találhatott. Visszaemlékezve a bécsi kormányférfiak nyilatkozataira, melyek a Bánság s a déli vidékek visszacsatolását a magyarság további fékentartása érdekében mindörökké mellőzendőnek mondták, csak így tudjuk igazán méltányolni Mária Terézia elfogulatlanságát és jóakarátát, valamint a bécsi kormányzati elveknek a magyar-

gyűlölő irányból elfordulását, melyet egyedül a királyné eszközölt, gyakran legbizalmasabb tanácsosai, sőt fia, József coregens akarata ellenére.

Magyarország felett az uralmat a régi törvényes formák megtartásával gyakorolta: első országgyűlésén nemcsak szabályszerűen letette az esküt az ország szabadságaira, hanem az atyjától legutóbb gyakorolt, félig abszolutisztikus jellegű kormányrendszert is megszüntette: nádort választott, s bár férjét, aki III. Károly alatt kevéssé szeretett helytartó volt, rögtön trónralépésekor kinevezte uralkodótársnak, de leiratában utalt arra, hogy az ügy végleges rendezését az országgyűlésre hagyja, s csakugyan, az 1741-i országgyűlés kívánságára beleegyezett, hogy férje is esküt tegyen a magyar alkotmányra. Ferenc herceg, majd német császár befolyása azonban sohasem érvényesült mellette, a császár rendesen csak feleségének gyermekágya idején írta alá a Magyarországnak szóló rendeleteket, melyek elkészültére alig gyakorolt hatást. A királynő mindenkor a törvényes központi hatóságok: a kancellária és helytartótanács útján kormányzott, melyeknek szervezetét megszilárdította és gyakorlatiasan átalakította, — többé nem fordul elő az, hogy idegen kancelláriák vagy hatóságok rendelkeztek volna magyar központi hivatalokkal, mint ez még a század elején is folyvást szerepel a gravámenek között. A bécsi hatóságok indirekt befolyása azonban továbbra is megmaradt, amint ez az uralkodó személyéből és annak bécsi, külföldi tartózkodásából következett.

Ezen hagyományos csapásokon haladó kormányzási rendszert az osztrák örökösödési háború tanulságai döntötték meg, egyelőre csak az ausztriai tartományokban. A monarchia leggazdagabb tartománya, Szilézia, elveszett, az évekig tartó háború előre nem látott óriási kiadásokat okozott, melyeket Mária Terézia bizalmas tanácsosa, a nyárspolgári pontosságú Bartenstein sem tudott többé évenként készülő költségvetéseiben eltüntetni. Az adósságcsinálás, a lyukaknak más lyukak nyitásával való betömése nem folyhatott tovább a pénzügyi helyzet teljes megromlása nélkül, s így történt, hogy a Habsburgmonarchia is elsősorban anyagi érdekből lépett a korszerű reformok, sőt a humanisztikus haladás útjára. A reform megindítója gróf Haugwitz Frigyes Vilmos volt, aki a Mária Terézia kezén maradt kis Osztrák-Szilézia pénzügyeit hozta rendbe és itt szerzett tapasztalatai alapján 1747-ben a királynő utasítására a monarchia pénzügyei rendezésére tett javaslatot. Haugwitz itt elismeri, amit különben a magyar rendek is egyre hangoztattak, hogy t. i. a jobbagság képtelen immár a megnövekedett katonai terhek elviselésére; ő ezért új bevételi forrásokról akar gondoskodni, s itt szerinte az „Istennek tetsző egyenlőség-1“ elvére kell támaszkodni, mely megkívánja, hogy ne csak a jobbagság, hanem a privilegiált osztályok: papság és nemesség is

adózzanak. A gondolat maga a felvilágosodás fegyvertárából való, de Mária Terézia katolikus-barokk udvarában még barokk formában jelentkezik: Mária Terézia, elfogadván Haugwitz javaslatait és annak végrehajtásával megbízván őt, az állam főcéljának még mindig „az egyedül üdvözítő katolikus vallás fenntartását“ tartja, melyből szerinte egyenesen következik az „Istennek tetsző igazságszolgáltatás szüksége“ és az „Istennek tetsző egyenlőség“. A francia forradalom egyenlőség-ideája helyett itt a keresztény természetjog egy hajtásával találkozunk, mely még barokk ruhában jelentkezik, de ugyanazt mondja, mint a forradalmi és liberális eszme: a közös teherviselés elvét. Haugwitz a királynő utasítására végigjárta az osztrák tartományokat, s azok rendjeit rávette, hogy tíz esztendőre szerződést kötve az állammal, a jobbágyok adóján túlmenőleg vállaljanak magukra pénzbeli adót, amivel tehát nemesi adómentességükről valóságosan lemondottak. Egyes tartománygyűlések erélyesen védték az előjogokat, legszelídebbek még a morvák és csehek voltak, a német tartományokban nehezebben ment a dolog, Tirol rendjei csak egy évre voltak hajlandók adózni, Karinthia pedig egyáltalán megtagadta a királynő kívánságát, mire ő „jure régió“, abszolút hatalmával hajtotta végre ott is a reformot. Magyarországra egyelőre nem terjesztette ki reformtörekvéseit, még emlékezetében volt az élénk ellenállás, melyet az 1741-i országgyűlés fejtett ki s a nemesi föld adómentességének alaptörvényé emelése ugyan ezen diétán, úgyhogy utóbb, reformjaira visszatekintve, maga megírta, hogy Magyarországon „nem tartottam ajánlatosnak bármi változtatást eszközölni, mert országgyűlésen kívül próbálni ilyent nem volt tanácsos, annál kevésbbé, mert az ottani különleges viszonyokat is tekintetbe kellett vennem, melyek kényes következményekkel járhattak“. Nem tudjuk, vajjon nem a Rákóczi-felkelés tanulságai hatottak-e még Mária Terézia ez elhatározásában, mellyel Magyarországnak külön elbánást biztosított a most kezdődő pénzügyi reform terén, amelyből különben nemsokára a politikai és társadalmi viszonyok átalakulása is következett. Annyi nem kétséges, hogy az első támadás, melyet a fejedelmi hatalom a Habsburg-országokban már a felvilágosodás szellemében intéz a nemesi jogok ellen, Magyarországot még elkerülte, s a királynő továbbra is csak az előjogos rendek közreműködésével akar adót, így az 1751-i országgyűlésen, amikor is a III. Károly óta állandó két és félmillió forintnyi contribúciónak 1,200.000 forinttal való felemelését kéri. Hogy a magyar rendi alkotmány szellemébe mennyire behatolt és azt mennyire meg akarta tartani, arra jellemző az országgyűlést megelőző nyilatkozata tanácsosai előtt, akik azzal ijesztették, hogy az adókövetelésre a rendek panaszokkal és gravámenekkel fognak felelni. A királynő szerint „nem is volna diéta, ha az ország sérelmeit annak rendje szerint elem nem

terjeszhetné és orvoslásukat nem kérhetné tőlem; amit a többi örökös tartományok sérelme nélkül adhatok, biztosak lehetnek a magyarok, hogy meg fogják kapni tőlem“. A rendek hosszas alkudozás után, Grassalkovich Antal, akkor már kamaraelnök nógatásaira, összesen 700.000 forinttal emelték az adót, s ez újabb Összeget is egészében a jobbágyság vállaira helyezték; a nemesi privilégium megszüntetése szóba sem került, s a Haugwitz-féle reformgondolatok az ország határain kívül maradtak. Némelyek szerint igazában ekkor kezdődik Magyarország és az ausztriai tartományok kétféle kezelése, mely száz év múlva a dualizmusban nyert törvényszerű formát; azt hiszem azonban, hogy ennél fontosabb (és igazabb is, hiszen a két államterületet mindig különböző elvek szerint kellett kormányozni) az a megállapítás, hogy az ausztriai nemesi előjogok e legelső háttérbeszorításával ott már most megkezdődik a társadalom demokratizálódási folyamata, s így a monarchia két felének társadalmi struktúrájában észlelhető különbségek valóban ekkor kezdenek kialakulni.

A z ausztriai felvilágosodott reformok

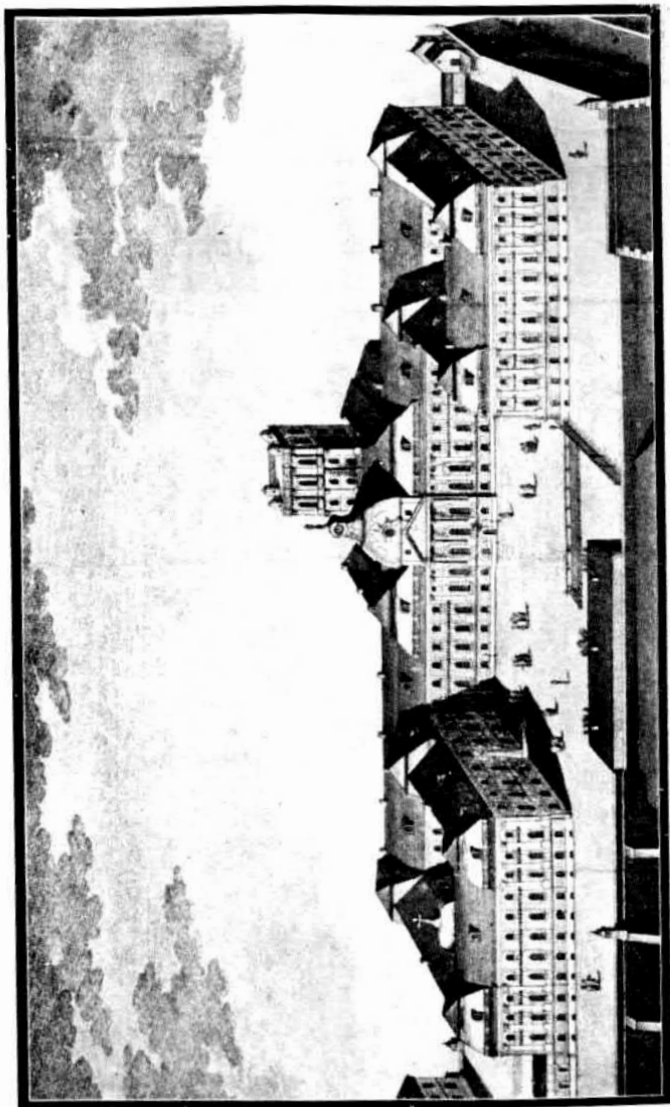
A Haugwitz-féle pénzügyi reform csak kezdet volt, melyből az állami igazgatásnak rendi szempontoktól tökéletesen felszabadult formái csakhamar kifejlődtek. A rendi szempontok helyébe a felvilágosodott abszolutizmus konstrukciói lépnek, melyekben az uralkodó már az összes „alattvalók“ jólétét és boldogságát akarja megvalósítani, tekintet nélkül különböző elbánást követelő előjogokra. A rendi szellemet legtovább őrizték az egyes kancelláriák, melyek az udvari kamarától és haditanácstól eltérően nem kollégiális, hanem egyetlen felelős főnök vezetése alatt álló hatóságok voltak, s az osztrák kancellária a cseh főurak érdekeit védte, mert hiszen a kancellárok mindig e főnemesi családok tagjai közül vettek. Mária Terézia az osztrák kancellária hatáskörét egyelőre azzal korlátozta, hogy a külügyek vezetését mindjárt 1742-ben elvette tőle, s az újonnan alakított „államkancelláriára“ bízta, melynek vezetésében később Kaunitz herceggel és Metternichhel fogunk találkozni. A döntő csapást a rendi maradványokra 1749-ben mérte Mária Terézia és Haugwitz gróf: ekkor megszűnt az osztrák és cseh kancellária, s az összes befügyek, politikai és pénzügyi adminisztráció vezetését új kollégiális hatóságra, a „directorium in publicis et cameralibus“-ra bízta. Az új hivatal felállítását éveken át különböző kísérletek előzték meg, s utóbb sem volt éppen egyszerű dolog a központi kormányzás egész berendezését megváltoztatni. A korábbiakból tudjuk, hogy a bécsi központi hatóságok néhol magyar ügyeket is intéztek, s most az újjászervezésnél külön probléma volt, vajjon e változásokról kell-e értesíteni a magyar hatóságokat. Mikor 1745-ben Dietrichstein gróf az udvari kamarából kivágandó külön bányabizottság felállítására tesz javaslatot, szükségesnek látja a ma-

gyarok miatt óvatosan cselekedni, nehogy, ha a magyar kancellária nehézségeket csinál, még az országgyűlésen is bonyodalmak legyenek. Mária Terézia azonban eloszlatta aggodalmait, utasításba adva, hogy „Magyarország miatt semmi fennakadás ne legyen, vele simpliciter úgy kell bánni, mint a többi országgal, mivel ott engem mint úrnőjüket igen szeretnek⁴, — azok a tekintetek, melyek a nemesi adózás dolgában megkötötték szabad elhatározását, alig jöttek számba nála, amikor az alkotmányok nem szorosan vett előjogos részéről volt szó. A királynő finom füllel érezte ki az 1741-i országgyűlési tiltakozásokból, hogy a nemesség legféltettebb kincse a személyes előjogok rendszere, melyet tehát óvakodott erőszakosan érinteni, — hasonló vigyázatosságot azonban nem tételezett fel a rendekben akkor, mikor a nemzeti autonómiának a rendi mentességeket nem érintő részéről volt szó.

A rendi alkotmány megállapodott formáin tehát nem esett nagyobb vagy újabb sérelem, mégis az ausztriai központi reform több pontban is érintette a magyar viszonyokat. A bécsi udvari kamara négy referátuma közül a harmadik tisztán a magyar, erdélyi és melléktartományokbeli cameraléval foglalkozott, élén a későbbi magyar kancellár, gróf Esterházy Ferenc állott, s amikor az udvari kamara ügymenetét átvette a direktórium, az udvari kamarának más ügyei nem maradtak, mint a magyar és tiroli „camerale“. A direktórium volt az első ausztriai központi hatóság, melynek hatásköre világosan el volt különítve a magyar főhatóságokétól, s maga Haugwitz gróf állapította meg 1755-ben, hogy a „direktórium határai semmikép sem terjedhetnek ki annyira, hogy a magyar királyságnak és tartozékainak közügyeit is intézzék, melyek intézésére az udvarban külön kancellária áll fenn, s amelyek a Felső többi örökös tartományaitól teljesen különböző, egészen rendkívüli alkotmánnyal bírnak, s ezért kell is, hogy külön kancelláriájuk legyen“; mindez azonban nem akadályozza a kormányzási szervek akkori racionalizálót abban, hogy a már egyszer Bécsben koncentrált magyar ügyeket tisztára mechanikusan tologassák az egyik hatóságtól a másikhoz. A hatáskörök e folytonos változása közben alakul ki a központi hatóságok egymáshoz való viszonyát illetőleg az eddigi independencia, dependencia és correspondencia mellett a „concertatio“ fogalma, mely abban állott, hogy amennyiben az egyik hatóság olyan tárgyakkal foglalkozott, melyek valami mértékben egy másik hatóság hatáskörébe is belevágtak, akkor ez utóbbi egy vagy több referentst küldött át az illető hatóságba, s ezek vagy annak grémiumával, vagy pedig külön bizottságával „concertálták“ a dolgokat. Így volt kénytelen a nem hosszú életű illír udvar: deputáció akkor, mikor még Erdélyt is saját kezébe kaparította, az erdélyi „provinciálét“ az erdélyi kancelláriával, bányaugyeket az udvari kamarával mint bánvakamarával

„concentrálni“, ami csak előkészület volt ahhoz, hogy ezen tárgykörök az illír deputációtól elvétessenek és régi kezelésbe adassanak.

Mélyreható következményekkel járt a magyar fejlődésre azon egész gondolatkomplexum, melyből Haugwitz reformjai kibontakoztak, s amelyet sikerült a királynő leikébe is átplántálni. Formában Haugwitz kétségtelenül az I. Frigyes Vilmostól, II. Frigyes atyjától megkezdett porosz központi szervezést követte, mely abszolutisztikus elveken épült fel, s ehhez képest Mária Teréziának hivatalalkotó és hivatalmegszüntető jogát is azzal védelmezte a főúri-rendi oppozíciót vezető Harrach gróffal szemben, hogy a „summus princeps“-nek jogában áll mindent az ő kedve szerint berendezni. De a hatalom e korlátlanága mögött már Haugwitznál is ott áll a felvilágosodás boldogság fogalma, mely szerint az uralkodó az, aki alattvalóinak boldogságáról, jólétéről gondoskodik, s ezért joggal számíthatnak engedelmességre. „Különben is az országok sohasem haladhatnak elő jobban a boldogság útján, mint mikor öfelségének szemei előtt kormányozzák őket“. Nagy hatással volt e tekintetben a királynő gondolkörének kialakulására udvari orvosa, a hollandi származású Van Swieten, vallásos katolikus, aki azonban a felvilágosodás szellemében az emberi bajok, műveletlenség és szegénység forrásainak megszüntetésén gondolkodott, s a bécsi egyetem, s ezzel a monarchia egész, ausztriai és magyarországi felsőoktatása reformjának megindítója volt. Mellette oroszánrésze volt a felvilágosodási ideák elterjesztésében a zsidó származású Sonnenfelsnek, a bécsi egyetem tanárának, s a királynő egyik tanácsosának, aki a „policiáról, kereskedelmi és pénzügytudományról“ írt könyveivel a század második felének felvilágosodott, szabadkőműves nemzedékét nevelte fel. Sonnenfels szerint az emberi társaság végcélja a közjó, mely magában foglalja az „élet biztonságát és kényelmét“, a közjóit, mely viszont nem egyéb, mint a „kényelmes életnek biztonságos élvezése“. Ezen kissé kényelmes elvekből, melyek a barokk heroikus-morális világszemléletnek egyenes ellenlábasi voltak, a felvilágosodás mechanizáló korában is meglepő könnyedséggel fejtette ki a fejedelem abszolút hatalmát, mely egyedül képes a lehető legnagyobb jólétet és annak zavartalan élvezetét az alattvalók számára biztosítani. A fejedelemnek joga és kötelessége a belső rendet fenntartani, s az olyan társadalmi osztályt, mely túlságos hatalomra tett szert, a lóhátról megint leszállítani; öneki kell a viszonyok ismerete kedvéért népszámlálásokat tartani, a nevelést célszerűen berendezni, miért is az összes iskolák ő alá tartoznak, a nevelés eredményét veszélyeztető műveket a cenzúra által elnyomni; gondoskodni, hogy mindenki dolgozzék és senki ne henyéljen — ami a német népszerű felvilágosodásnak, s a pietizmusnak egyaránt alapelve volt, — s e célból

AMNIFICENTIA . MARIAE . THERESIAE . AVGVSTAE . LITTERIS . BONISQVE . ARTIBVS

A budai vár, mint az egyetem székhelye, Mária Terézia korában.

*A BUDAI VÁR, MINT AZ EGYETEM SZÉKHELYE,
MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN. Mária Terézia 1777 február
10-én kell leiratával az egyetem székhelyéül a királyi palotát
jelölte ki. A hatalmas épülettömböt Jean Nicolas Jadot tervei
alapján Fr. A. Hillebrandt emelte (1749—1770). A kép egykorú*

munkakényszert, de egyúttal, a tulajdonjogi viszonyok ellenőrzését és alkalmi korrigálását is bevezetni; hasonlóképen széles rendelkezési jogokat tulajdonít az államhatalomnak az élelmiszerek termelése és elosztása dolgában, az árszabályozásban, akár élelmiszermagazinok felállításával, akár kényszereladásokkal; a gyáripar megszervezése természetesen szintén állami gondoskodás tárgyát képezi. Sonnenfels egész rendszere az emberek természettől való egyenlőségén épül fel s a közép-európai fejlődésre jellemző, hogy miután itt évszázadok óta megszokott és megmerevedett különbözőségek, előjogok és jogtalanságok állottak fenn, melyekről hogy a privilegiáltak önként lemondjanak, egyelőre szó sem lehetett: ezért a történeti folyamat valóban önmagán segített és saját útjából sok akadályt eltávolított azzal, hogy feladatainak végrehajtását egyszerűen az államhatalomra hagyta. Mária Teréziát mint egyetlen, s még hozzá igen intelligens és érző szívű egyént sokkal könnyebb volt e feladatoknak megnyerni, semmint annyi külön tartománynak annyiféle privilegiált rendjét. A királynő bizonyára az állam anyagi javára is gondolt, mikor az életmód emelését, az egészségügy javítását célzó tipikusan felvilágosodási rendeleteit kiadta, aminthogy Sonnenfelsnek is alapelve volt, a Lipót-korabeli kameralistákra visszamenően, hogy az állam bír a legbiztosabb jövővel, melynek minél több lakosa van és ezek a lakosok minél gazdagabbak és egészségesebbek. A felvilágosodott abszolútizmus tehát egyelőre a saját hatalmát is munkálta, mikor az embereket rendi különbség nélkül boldogítani akarta, s e célból letördelve a társadalom kimagasló csúcsait, az egyenlősítés munkáját megkezdette. Ebből a szempontból a francia forradalomnak Közép-Európában éppen a fejedelmi abszolútizmus jár előtte, s készíti elő a talajt az általános nivellálásra.

Elhíhetjük, hogy sem Mária Terézia, sem tanácsosai nem látták e távoli perspektívákat, s ami a királynő személyét illeti, önála az állam java döntött, melyet keresnie és fenntartania az ő katolikus barokk felfogása szerint Istentől nyert kötelessége volt. A felvilágosodási eszméknek, legalább is a humanitárius vonatkozásúaknak, mély emberi gyökereire jellemző, hogy azokat Mária Terézia mély, pozitív vallásos hitből, II. Frigyes ugyanakkor könnyed, lehellyszerű, alig érzékelhető deizmus-sal igyekszik megvalósítani. A két különböző forrásból azonban hasonló eredmény áll elő. A királynőnek nagy igazságügyi reformjai Ausztriában, Magyarországon, parasztvédelmi intézkedései csakúgy vallásos felelősségérzetből származnak, mint akár a Van Swiententől készített legkisebb egészségügyi rendeletének aláírása. „Ha király akarok maradni, írta gróf Pálffy Miklósnak, kell, hogy éppúgy igazságot szolgáltatssak a szegénynek, mint a gazdagnak“; vejének pedig megírta tépelődé-

seit, melyeket bátran szakít meg azzal, hogy az ország érdekében cselekszik: „Ha arra adunk valamit, mit mondanak majd az emberek, vagy hogyan vélekednek a pártok, semmi sem jönne létre ezen a világon és ki tudná magát exponálni, ha minmagunk habozunk vállalni azt, hogy a jót megteesszük tekintet nélkül arra, hogy az emberek jónak vagy rossznak találják-e azt. Amit teszünk, az ország érdekében van“, és Albert hercegnek is csak azt ajánlja: „Kövess csak saját ítéletedet és szívedet/” Rendelkezéseit folyvást lelkiismeretével indokolja meg: „Ha megkezdtem ezt a dolgot lelkiismeretem szerint és mivel azt hiszem, köteles vagyok azt minden erővel szerencsésen véghez is vinni — mondja a magyar úrbériségről —, nem fogok semmit sem kímélni az ügy érdekében/” Nézete szerint a Habsburg-családnak évszázados jószíve és elnézése elkényeztette a nagyurakat és a rendeket, akik túlságos hatalomra tettek szert, sőt trónraléptekor órá is túlnagy befolyást gyakoroltak, ámbátor már trónraléptekor forró ima után abban ismerte fel jövőjének alapelvét, hogy egyedül a Mindenható kezébe kell jövőjét helyeznie. A rendek önzésével szemben az első háború tapasztalatai nyitották meg szeméit, s ettől kezdve próbálja uralkodásában „az erény, istenfélelem, igazságosság, atyai szeretet és gondoskodás“ elveit alkalmazni. Az istentelen vagy legalább is deista felvilágosodás elvei így érkeznek meg a Habsburg-uralom országaiba egy mélyen vallásos, a katolikus erényvilágban élő női lelkületen keresztül.

Mária Terézia magyarországi kormányzatának ezek voltak a felvilágosodási-objektív és katolikus-érzelmi-szubsjektív indítókai. Végigtekintve uralkodásának első periódusán, úgy találta, hogy Magyarországon még sokkal többet kell alkotnia, mint többi országaiban. Magyarország joggal el volt keseredve trónraléptekor az előző kormányok hibás módszerei miatt: „a magyarokat folyvást tökéletes elnyomásban akarták tartani“, mindennemű szolgálatból kizárták őket azon ürügy alatt, hogy III. Károly korában rebelláltak. Pedig, mondja a királynő, ha vannak is rühös juhok, ezekkel az érdemeseket nem szabad összekeverni, már pedig a magyarokkal így jártak el, miből a nemzetnek „kicsinyhitűsége és desperációja“ származott. De ha eddig kevés történt is Magyarországon, annál többet lehet ezután alkotni, még pedig a világi urak és az egyháziak közreműködésével: szemináriumokat, kollégiumokat, akadémiákat alapítani, kórházakat betegek és sebesültek számára, olasz mintára intézeteket rossz útra tévedt leányok megmentésére és hasonlókat: mindez Mária Teréziának, mondhatni, futólag papírravetett első tervezete, mely szélesebb kiterjedést és szilárdulást tanácsosainak hatása alatt, s uralkodásának további folyamán nyert.

A HAZAI FEJLŐDÉSRE e téren két ténybeli momentum gyakorolt döntő befolyást. Az egyik, hogy a magyar rendiség a barokk korszakban konszolidálódván, nem rendelkezett többé azzal a rugalmassággal, mely szükséges lett volna új feladatok elvállalására. A rendek éberen őrködtek személyes előjogaik felett, ragaszkodtak az áthagyományozott, most már ösinek tetsző, „avitá“-nak nevezett közjogi berendezkedéshez, de hogy új tartalmat adjanak nekik, ez távol állott gondolkodásuktól. A helytartótanács készen volt, működött, rendeleteket küldözgetett városokhoz és vármegyékhez, de e rendeletek alig különböztek azoktól, aminőket az előző korszakokban műveltebb városi tanácsok szoktak kiadni. A „közjó“ elérésére a helytartótanács rendi emberei elegendőnek látták, ha pestis idején a határokon parancsoló haditanács vesztegzárszabályait átveszik és nekik alárendelt törvényhatóságokhoz továbbítják, továbbá ha egyes városokban az utcák rendbentartásáról, vizek elvezetéséről rendelkeznek., A felvilágosodás eszme-komplexumát nem ismerték, s így nem is vállalkozhattak annak a magyar életben való átültetésére. Így maradt ez a feladat Mária Teréziára, akinek rendelkezései most egyre újabb területekre terjednek ki, melyekkel a korábbi magyar rendiség nem foglalkozott, nem is foglalkozhatott. Fásítás, szülönök ápolása, árvák nevelése csak most, a felvilágosodás hatása alatt kerülnek azon feladatok közé, melyekkel az állam érdemesnek látja foglalkozni, s miután ezek kezelésére és szabályozására a rendi alkotmány semmi jogszabályt vagy utasítást nem tartalmaz, rendezésük annak hatáskörébe fog kerülni, aki először nyúl hozzájuk. Ilymódon terjed ki Mária Terézia korában az állam jogköre a nép jólét széles területeire, s különösen az egészségügyre és iskolázásra, a nevelés problémáira, melyek mindnyájan rendi közreműködés nélkül rendeztetnek. Azaz a megmerevedett régi rendiség tehetetlenül, s egyelőre Őlhetett kezel nézi, mint növekszik a király hatalma új rendelkezési területeken, melyeket korábban senki, sem a rendiség, sem az állam tekintetbe nem vett.

A népjóléti és népegészségügyi igazgatás

A másik momentum, mely nem kevésbé hozzájárult a rendiség, de egyúttal a magyar nemzeti autonómia háttérbeszorulásához, abban állott, hogy a Magyarországon elvégzendő felvilágosodási feladatok ugyanazok voltak, melyekkel Mária Terézia és nyugati szomszédjai, a német territoriális fejedelmek, már addig is foglalkoztak. A felvilágosodás Nyugat felől közeledett hozzánk, akárcsak a többi európai szellemi áramlat: kereszténység, humanizmus, renaissance, protestantizmus, s mire hozzánk ért, már kifejlett gyakorlattal, elvekkkel és módszerekkel bírt speciális feladatai elvégzésére. Ezeket a módszereket Mária Terézia már többnyire kipróbálta örökös tartományai-ban, vagy legalább azokkal együtt kezdte meg Magyarországon

is megvalósításukat, úgyhogy a nálunk alkalmazott eszközök lényegükben ugyanazok voltak, mint aminőkkel a felvilágosodott abszolútizmus az örökös tartományokban dolgozott, amelyek viszont ritkán különböztek némely rajnai fejedelem vagy Nagy Frigyes népjóléti rendszabályaitól. Itt körülbelül ugyanaz a processzus ismétlődött meg újra, melyet Szent István kezdett meg az akkori nyugati eszmetartalom minél teljesebb átvételével, de Szent István magyar uralkodó volt, itthon lakott és alkotmánya bármennyire új volt is itthon, s bármennyire régi nyugati alkatrészekből tevődött is össze, mégis a magyar alkotó géniusz eredménye volt. Holott most a felvilágosodást a külföldön élő uralkodó egyszerűen a külföldi minták átmásolásával terjesztette, s a magyar géniust a rendiség képviselte, mely vármegyéi által az egész kultúra átvételénél csak szenvedőleges szerepet játszott. Mária Terézia felvilágosodási rendeleti jót akartak és jót eszközöltek, de kétségtelenül nagyban hozzájárultak a nemzeti autonómiát ekkor még egyedül kifejező rendiség elhanyagolásához. A királynő, ahol csak tehetette, az ugyanazon témakörrel megbízott ausztriai, központi hatóságnak engedte át a magyarországi reformok megvalósítását.

Erre az elidegenítési folyamatra tipikus a felvilágosodás korszakát annyira érdeklő közegészségügy kezelése. A XVII. század végén az alsóausztriai kormány mellett fennállt egy egészségügyi bizottság, mely a keletről terjedő pestis elleni védekezéssel foglalkozott, s 1692-ben és 1709-ben a magyar királyi kancellár bécsi szállásán ülésezett, hogy ilykép közvetlenül megtárgyalhassa a magyar határon szükségessé vált rendelkezéseket. Itt tehát két külön hatóságnak oly tárgyilagos együttműködéséről volt szó, aminőt később „concertatio“-nak neveztek; lassankint azonban az egészségügyi bizottság túlsúlyra jutott, s bár névleg továbbra is csak alsóausztriai, tehát egyszerű tartományi, nem udvari hatóság maradt, 1738-ban a török háború, majd az ennek nyomán behurcolt és Magyarországon 1744-ig dühöngő pestis ellen ő állította fel a magyar és erdélyi határokon az ú. n. kontumácia-stációkat, a vesztégzár-állomásokat. Csak természetes fejlődésnek volt tehát eredménye, hogy ezt a tényleg kiterjedt körben működő hatóságot a királynő 1753-ban udvari bizottság rangjára emelte, mely egyedül neki van alárendelve és amely a monarchia országai felett egyformán rendelkezik. Ehhez képest elnökei is nem kisebb emberek voltak, mint Haugwitz gróf, majd később Bartenstein. Úgy látszik, Magyarország csak 1776-ban, az udvari egészségügyi deputáció megszüntetésével nyerte vissza e téren rendelkezési jogát, bár a helytartótanács addig is foglalkozott egészségügyekkel, melyek nem tartoztak a nevezett udvari bizottság alá. Mindamellet bizonyosnak látszik, hogy akkor is, mikor a helytartótanács az udvari bizottságtól függetlenül járt el, rendeleti tartalmilag alig lehettek egyebek, mint

az ausztriai tartományokban már kipróbált rendelkezések. A XVIII. század huszas éveiben a helytartótanács az ú. n. kontumác-rendeleteket egyszerűen németből fordította.

Az új rendeletek közt legfontosabb a népjólét szempontjából az országnak hatósági orvosokkal és szülönökkel ellátása. Az előző században a sebészek mesteremberek, „borbélyok” voltak, akik céhekbe tömörülve dolgoztak; köztük a budai chirurgus-céh, nem tudni mi okból, magát 1703-ban „centrális”, központi céhnek nevezte. Tanult, külföldi egyetemet végzett orvosok inkább csak a felvidéki városokban voltak, s a helytartótanács is ily városi orvosokat vesz igénybe, mikor néha szüksége van egészségügyi szakember tanácsára. Így szabja meg 1727-ben, hogy a gyógyszerészek szakvizsgát a nagyszombati városi orvos és gróf Csáky érsek udvari fizikusa előtt tegyenek, s mikor az 1738-i ragály miatt a király itthon is külön egészségügyi bizottságot állít fel, ennek tagjai gróf Pálffy János országbíró elnöklete alatt csupa helytartósági és pozsonyvárosi hivatalnokok, s csak egyetlen orvos: Pozsony városáé. Ekkor már, III. Károly utolsó évtizedében, több vármegyének van hivatalos, fizetett orvosa, sőt Győr vármegyének külön chirurga, fizikus-doktora és szülésznője, akiknek fizetését az egyik megyegyűlés megszünteti, de a következő, 1736-ban, újra visszaállítja. Nógrád vármegyének kitűnő fizikusa van: a külföldi egyetemeken járt protestáns Perliczy János Dániel, aki megyéje számára már 1733-ban összeírta a hatósági orvos teendőit: a gyógyszertárak és a sebészek ellenőrzését, egy bábaasszony kioktatását s ennek a megyei bábák fölé helyezését, bűnügyekben, így mérgezés, abortus esetén, szakvélemények adását. Perliczy volt az, aki a felvilágosodás szellemében magyar nyelven írt közérthető orvosi könyveket, így a „szegények számára való házi orvosságokról”, melyek könnyen és olcsón beszerezhetők, vagy útipatikát, melyet „kedves magyarainak, de főként Nógrád vármegyében lévő városokban és falukon lakozóknak” hasznára bocsátott ki már 1740-ben, 1751-ben pedig a helytartótanácsnak tett javaslatot orvostudományi fakultás alapítására, melyet az ország közepén képzelt el, mellette nagy kórház, mely a kart holttestekkel bőven ellátná; a tanárokat valláskülönbség nélkül kell ki-nevezni, de előbb külföldi egyetemeken kiképeztetni; a kar és kórház felállításához szükséges pénzt pedig a vármegyéknek, városoknak és földesuraknak kell összeadniok. Mint ebből látható, a felvilágosodásnak már a barokk korszakban sem hiányoztak magas műveltségű úttörői, s egyedül a rendiség elöregedésének róhatjuk fel, hogy a nemzet nem tudott magától gondoskodni e korszerű reformokról, hanem megvárta, míg Mária Terézia és idegen tanácsosai valósítják meg azokat. A királynőnek 1752-ben kiadott főispáni utasítása szabja meg minden vármegye számára, hogy képzett orvost fizetéssel

alkalmazzon, aki viszont az adófizető népnek ingyen rendeljen, — a vármegyék még ekkor sem fogadnak fel mindenütt tiszti orvost és a helytartótanács utóbb is, így 1768-ban kénytelen a rendeletet szigorúan ismételni. A hazai orvosképzés csak 1769 óta vált lehetővé, igen szerény méretekből, amikor Mária Terézia a nagyszombati egyetemet állami kezelésbe véve, december 14-i diplomájával újjáalapítja és orvosi karral kiegészíti; az új orvosképzés berendezése Van Swieten és magyar hatóságok vezetése alatt a bécsi, illetőleg, az akkor mintát adó leideni egyetem után megy végbe, a magyar orvosi kar legjelesebbjei ezután is külföldön, Hollandiában, Franciaországban, vagy még a bécsi egyetemen készülnek, amely utóbbinak megmaradt az a joga, hogy az egész monarchiára érvényes okleveleket adjon ki. A királynő 1766-ban a lyoni királyi akadémia mintájára Bécsben állatorvosi akadémiát alapított, s ezt azért közli a helytartótanáccsal, hogy az országból a tanulmánygyökök Bécsbe mehessenek; míg végre 1776-ban magyar kancellárját felszólítja, hogy gondolkodjék, nem kellene-e Ó-budán külön magyar állatorvosi iskolát alapítani. A nálunk alkalmazott alapelvek mindig nyugatiak, a helytartótanács normatív rendelkezései még Mária Terézia utolsó szakában is más örökös tartománybeli rendeletek fordításai, vagy azok után készültek, s mikor a királynő 1772-ben a hazai irgalmasrendet megrendszabályozza, mert tagjai kórházak helyett konventekben laknak, ahol csak egyetlen szobában tartanak, szinte pro forma betegeket, ekkor is külföldi, még pedig spanyol párhuzamot alkalmaz: ha Granadában 400 beteget nyolc-tíz fráter kezel, akkor a pozsonyi és egri kórházban is elég lesz 10—10, a pápaiban és szepesváraljaiban pedig 5—5 irgalmas konfráter egy-két pappal együtt. Kórházak és gyógyszertárak még a szerzetesek számára tett kegyes alapítványokból állnak fenn, gyógyszertárakra az irgalmasok mellett főként a jezsuiták szereztek befolyást, de az államhatalom már megkezdte ellenőrzésüket, amikor is egyelőre, látszólag, még morális, a valóságban már etatisztikus szempontok is szerepelnek. Az állam minden módon törekszik a szükségtelen, elkerülhető halálesetek számának csökkentésére, mert érzi, hogy létezése hadseregének létszámától függ, melyet a „túláságos halálozás“ veszedelembé hozhat. Ezért rendeztet időnkint vizsgálatokat Mária Terézia a szaporodás és halálozás viszonyairól, s az összeírás tanulságait siet a népsűrűség emelése érdekében felhasználni. 1777-ben sajnálattal konstatálja, hogy bizonyos vármegyékben „excessiva mortalitás“ van, tudni akarja a halálozás főbb okozóit, amikről a vármegyei tiszti orvosoktól vár jelentést. Mivel sok a holtan született, elrendeli, hogy a vármegye költségén minden járásban tartassanak képzett bábaasszonyt, aki a szegényeket ingyen kezelje, emellett azonban a plébános is imádkozzék istenhez, mielőtt a szülendő órája el-

érkeznek, hasonlóképpen a plébános intse a férjeket, nehogy durva bánásmóddal bajt okozzanak. 1769-ben külön rendeletben közölte a királynő a helytartótanáccsal, s ez a vármegyékkel azon módokat, melyeket hirtelen balesetek ellen ajánlott a bécsi orvosi kar: vízbefúlás ellen, füstbefulladás vagy szénmérgezés ellen, pincében musterdjés, sokáig zárt kutak tisztítása közben támadó halálveszedelmek ellen; 1777-ben szó szerint latinra fordította II. Frigyes porosz király egy rendeletét a veszetteb-marás gyógyításáról. Se szeri, se száma rendeleteinek, melyekben higiénikusabb temetkezési eljárásokat ír elő: 1769-ben elrendeli, hogy a halottakat mélyebbre temessék, a temetőt pedig legelő marhák ellen kerítéssel védjék meg; utóbb eltiltja a halotti torokat, a holttest két napnál tovább ne maradjon temetetlen (hasonló rendelet ellen lázadoztak, mint láttuk, az oláhok és rácok), a holtat ne vigyék a templomba, hanem egyenesen a temetőbe, kriptákat többé templomokban ne tartsanak, sőt a kripták higiénikus felállításáról részletes rendeletet is ad ki. Az egész magyar közegészségügyet szabályozta 1770-ben németből fordított, az ausztriai szabállyal megegyező rendelete, mellyel a helytartótanácsban állít fel egészségügyi bizottságot és megszabja, hogy ez ügyeljen fel minden orvosra, sebészre és szülésznőre, évenként mindegyiket ellenőrizze, otthon van-e éjjel-nappal, hogy a betegek megtalálják; orvos ezután csak egyetemi doktori diploma birtokában működhetik. Az egész rendelet jellemző a német népszerű felvilágosodásnak kicsiny dolgokban is részletező, pedáns szellemére, mely hazai közegészségügyünknek szülőanyja volt.

Általában véve szemmel látható, hogy a helytartótanács főként a 60-as évektől kezdve, amikor t. i. Mária Terézia környezetében a felvilágosodás szelleme erősebben érvényesül, mindnagyobb érdeklődést tanúsít a szegény néposztályok anyagi és szellemi bajai iránt, s különösen pártfogásába veszi a betegeket, szegényeket, árvákat, mindenkit, aki keresetképtelen vagy egyébként szerencsétlen. Egyes vidékeket érő természeti csapásokra is kiterjeszti figyelmét ez az emberiesebb kormányzás: pestis és éhínség idején gondoskodik, s egyik legelső ilyenmű rendelete 1742-ből van, amikor Károlyi Sándor gróft bízta meg a Máramaros és Ugocsa vármegyékben kitört éhség megszüntetésével s élelemnek oda szállításával. Míg korábban, így a középkorban is, egyes vidékek magukba zártan éltek életüket, s ha az ország egyik részén bőség volt, ebből nem volt haszna az éhínségben szenvedő másik tájnak, addig most mindegyik vidék érzi, hogy élete felett felsőbb, állami hatalom örködik, mely baj esetén megmentésére az ország távolabbi részeit is képes mozgósítani. Szakadozott, egymásról nem tudó tájából így alkot a helytartótanács egyetlen egységet, cirkulárai minden vármegyével ugyanazon parancsokat közlik s minden vármegyére hozzászokik, hogy a tőle még oly távol

fekvő vármegye gondjai őt is érintik. Ugyanazon bajokkal szemben így fejlődnek ki az egész ország területén ugyanazon eljárások, az „Istennek tetsző uniformitás“ gazdasági és lelki dolgokban egyaránt terjed az ország határán belül. Így rendeli el a kormány az igen gyakori sáskajárásokkal szemben az egyöntetű védekezést; veszélyeztetett falvak védelmére a szomszéd falvak népét rendeli ki, hogy árkokat ássanak s az ilykép körülfogott sáskasereget elégezzék. Jellemző módon egy korai, 1748-i rendelet, mely a sáskaveszedelemmel kapcsolatban az őszi vetések szorgosabb gondozását rendeli el, még egyúttal az isteni kegyelemre hivatkozik s a népet istenfelő munkára buzdítja; hasonló vallási, barokk vonatkozások később elmaradnak és leplezetlenül előlép a felvilágosodásnak a világi, közjóra törekvő tendenciája.

Árvaügy .

A főispánoknak 1765-ben adott utasítás már teli van ily — jó értelemben! — népboldogító parancsokkal: tavasszal gondoskodnia kell a főispánnak, hogy a kenyér fogytával éhínség ne üsse fel fejét, gondoskonnia kell az öregek és munkaképtelenek ellátásáról, akikről félévenként jelentéseket és kimutatásokat kell küldenie a helytartótanács elé, hasonlóképen a vármegyei foglyok sorsáról, akiket gyakran ártatlanul bántanak, róluk is a főispán év végén jelentést tegyen, hány rab van a vármegye börtönében s mily bűn miatt, mióta tartják ott őket. Szintén az állam az, mely központilag és vármegyénként ki akarja építeni az árvák védelmét: a főispánok írják össze pontosan a vármegyéjük területén élő árvákat, vigyázzanak azok vagyonára, a minden rokon nélkül szűkölködőket maguk a megye fejei neveltessék és róluk évenként jelentést küldjenek a kormánynak. Az árvák gondozásának kérdését a századfordulón protestáns részről a filantróp gondolkozású pietisták vetették fel: Pozsonyban Bél Mátyás szerez alapítványokat, melyek költségén árva fiúkat magáncsaládoknál neveltetnek. Az első protestáns árvaház a kőszegiek alapítják Nemes-Csó artikulás helyen 1741-ben, Debrecen kiadja a gyermekeket családoknak, Pápán 1778 óta van árvaház. Katholikus részről a jezsuiták fáradoznak, akiknél a vallás terjesztése is közrejátszik, iparkodnak konvertita fiúkat nevelni az árvaházak katolikus fegyelmében: Kőszegen a nemescsói árvaház ellensúlyozására alapítanak újat, ezt aházat a két birtokra kiterjedő Adelífy-alapítvány teszi gazdaggá és híressé az országban, orphanotrophium Adelffyanum néven. Ugyancsak jezsuita-alapítás a nagyszebeni Theresianum, szintén vallásterjesztő célzattal, protestáns vidék közepett. Batthyány József gróf kalocsai érsek 1760-ban 20.000 forinttal alapított szintén konvertitáknak árvaházat Kolozsvárott. A hazai árvaügyre úttörő az 1763-i rendelet, melyben Mária Terézia Sonnenfels szellemében kívánja, hogy „minden jól berendezett respublikában“ az árvá-

kon közsegéllyel és közjótékonsággal kell segíteni, s bár Magyarországra több árvaház kellene, egyelőre csak egyet rendez be, gróf Esterházy Ferenc tallói, pozsony megyei kastélyában, melyet a tulajdonos, a magyar udvari kancellár tízezer forint tőkével együtt bocsátott a kormány rendelkezésére; az árvaház többi költségét a cassa parochorumból, tehát katolikus összegből fedezték és csak katolikusokat vettek fel, 75 fiút és 25 leányt, akiket mesterségekre tanítottak és Magyarországon szokásos ruházatban járatnak. A következő évben elrendelte Mária Terézia, hogy a protestáns istentiszteleti korlátok átlépése után fizetendő bírságokat második árvaház céljaira szedjék be, 1766-ban pedig minden vármegyében kötelezővé tette, hogy árvaházat állítsanak fel, amely célra a vármegyei igazságszolgáltatásból befolyó bírságok egy részét utalta át. Hatalmas elgondolása nem valósult meg: a bírságpénzeket már két év múlva a vármegye egyéb szükségleteire rendelte; továbbra is csak magánalapítások jöttek létre, így Selmecen, Sopronban, Váradon, Veszprémben, Vácott — e két utóbbi helyen püspöki alapítások, 1766-ban a Sigray-nővérek fundatíója nemes árvaleányoknak a pozsonyi Szent Orsolya apácánál Stb.

Szegényügy, gazdasági újítások

Kevésbé levegőben járó volt 1775 október 12-i rendelete, mellyel a szegényügyet próbálta az összes vármegyékben uniformizálva rendezni. A királynő lehangoló képet nyújt: az országnak minden zuga, városok, birtokok, terek, sarkok, templomok, korcsmák teli vannak koldusokkal, akik házról-házra járnak, a templomokban az istentiszteleteket zavarják, búcsúkon, vásárokon messze földről is összecsoportosulnak, a postaállomások biztonságát veszélyeztetik annyira, hogy a „házában, lehet mondani, minden tele van koldussal“; egészséges, erős emberek élnek vissza az alamizsnával, bénának, sántának tettetik magukat, borzasztó betegségeket szimulálnak, fiatal nők öregasszonynak öltözködnek, gyermekeket kölcsönkérik és mutogatnak s vannak, akik saját gyermekeiket megcsonkítják és koldusnak küldik. A kép ugyanaz, melyet német és más területekről a középkor második fele óta ismerünk, s amely nálunk is ugyanaz volt a régebbi időkben, amikor azonban a városok és falvak egyaránt iparkodtak a saját hatáskörükben az elhatalmasodott kolduláson segíteni. Közben a török korszak alatt, nem utolsó sorban a falusi nép jobbágygyá uniformizálása következtében, a falusi és más kisebb közösségek mindennemű önállóságukat elvesztették, s mint láttuk I. Lipót korában igen nagy hullámmal, a földtől elszakadt népesség keletkezett, melyet ugyan 1711 után iparkodtak megint földhöz kötni, de egyes, tekintélyes számú tömegei bizonyára e hivatásos koldusok testületébe menekültek. A koldusügy rendezésére a helyi hatóságok képtelenek voltak, hiszen az emberek egyik területé-

ról a másokra vándorolhattak s az útlevelek, litterae passuales behozatala is, mellyel főként 1711 után találkozunk, alig javíthatta a helyzetet. Az egész országra kiterjedő rendezést itt sem a rendi szervek, hanem csak a felvilágosodott királyság hozhatott, Mária Terézia ki is tanítja a vármegyéket és más törvényhatóságokat, hogy a „policiáról nincs helyes ideájuk”, s ezért valósítsák meg saját hatáskörükben azon alapelveket, melyeket ő közöl velük. Ezek az elvek pedig ismét a német felvilágosodás tipikus termékei, már Justus Möser és vele igen sok századközepe író is próbálkozott a koldulás megszüntetésével, s erre legalkalmasabbnak a munkakényszer kimondását vélte. Mária Terézia is elrendeli, hogy miután a nem odavalókat vagy a három év óta ott nem lakókat eltávolították a községből, az ottani nem dolgozók közül az egészségeseket elzárással, kenyéren-vízen tartással munkára szorítsák, az öregekről, vagy tényleg testi betegekről pedig oly kép gondoskodjanak, hogy a vármegyék járásonként s ezenkívül 10—12 birtok együttesen építsenek szegényházakat, melyekben elhelyezhetőek legyenek. A járási szegényházak építésére — az árvaházakhoz hasonlóan — különböző bírságpénzeket, azután a jobbágyok végrendeleti illetekeit és egyházi jövedelmeket jelöl ki, városok számára a polgárok évi megadóztatását ajánlja. Az egész szervezetben akkori állami és népesedési gondolatok is érvényesülnek: az állam minél több használható embert, munkást és katonát akar magának biztosítani: neki már minden ember, nemcsak a rendiség tagjai, egyformán értékes és egyet sem akar elveszíteni, ezért kívánja a koldulásból élőknek rendszeres kereső életmódba való átvezetését, s gondoskodik a szegényügy kapcsán is a törvénytelen születésű gyermekek megmentéséről és munkára neveléséről. Még azt is elrendeli, hogy a falusi hatóságoknál legalább egy csecsemő számára pólyák legyenek, hogy a mindvégig titkolt születéseknél is meg lehessen menteni az állam számára — ma társadalmat mondanánk — a gyermeket. És „mivel Magyarország lakosságának nagy része falusi lakosságból áll”, ezért különösen kell vigyázni, hogy a falusiak száma ne kisebbedjék, már pedig mindenki, pap, diák, iparos, inas faluról megy a városba, viszont városból senki se megy falusi lakosnak, ezért legalább a talált és törvénytelen gyermekeket kell falusi életmódra, azaz földművesnek nevelni a szegény-, árva- és egyéb házakban. Ezekben persze mindenütt erős fegyelem, folytonos munka folyik, mint ezt a „politika megkívánja”, akár Sonnenfels, akár Justus Möser, akár Tessedik Sámuel követelik is azt egyforma morális lelkesedéssel a felvilágosodott állam feladatai iránt.

Tovább ismertethetnők a felvilágosodott királyság e rendelkezéseit, melyekkel az európai haladást, a kezdő emberi szolidaritás eszméit akarta terjeszteni e rendi tagoltságú és partikuláris érdeklődésű országban. Mintha az államhatalom széles

rést tört volna az akkori Európától elválasztó barokk-rendi falba, mely, mint láttuk, még XVI. és XVII. századbeli alapokon épült fel, s elavult voltában könnyen töredezett. Német populáris filozófia, Beccaria humanizmusa és a már kezdődő érzékenység egyaránt modernre színezik a királynő és helytartótanácsának rendelkezéseit, akár közigazgatási, akár gazdasági vagy nevelési problémákkal foglalkoznak. Emlékszünk, hogy I. Lipót kora óta az ausztriai büntetőpraxisból terjed el igazságszolgáltatásunkban a kínvallatás embertelensége, most azonban, miután Sonnenfels nagy irodalmi harcban kimutatta a tortúra barbárságát, Mária Terézia siet ez újabb eszmét is megvalósítani nálunk, 1776-ban elrendelve az összes törvényhatóságoknak és a „*ius gladii*“-val bíró magánosoknak, hogy „kínvallatást semmi esetben ne alkalmazzanak“; már korábban, 1763-ban eltiltotta a hóhér által homlokon vagy arcban való megbélyegzést, mert az így büntetettek soha többé keregethez nem juthatnak s ezért kénytelenek újból a bűn útjára visszatérni, ami pedig Beccariának és Sonnenfelséknek nézete szerint nem lehet célja a büntetésnek. Nagy bűnösöket a királynő hajóvontatásra, nyilvános megvesszőzésre ítéltetett, de már javítóházakra, latinul „*domus correctoria*“-kra is gondol, silyent fel is állít Szempcen, Pozsony vármegyében. Többször fellép a szerzetes- és apácakolostorokban szokásos büntetések, különösen az egészségtelen, földalatti tomlócök ellen, melyekben a kolostor főnökének parancsára büntetik a szerzeteseket, — ilyen rendelkezéseit kétségtelenül erős harc előzte meg az egyházi tekintélyek iránti tisztelete és emberies jó szíve közt, mely utóbbit tanácsosainak egyházellenes szenvedélyei segítettek diadalhoz.

Máskor viszont az életnek oly részletező szabályozgatásába bocsátkozik, aminővel a későközépkori és újkori városi magisztrátusoknál találkozunk: fellép a rendetlen életű nőszemélyek ellen, akik a katonaságot rosszra csábítják; megrója Pest város hatóságát, hogy ilyenek ellen nem lép fel elég erőlyesen, s követeli, hogy számukra a város javítóintézetet állítson fel. Külön foglalkozik a legalacsonyabb fokon álló népfaj, a cigányság művelődésével: 1773. évi rendeletében meghagyja a hatóságoknak, hogy sátraikat szétrombolják, s aki visszatérne a nekik rendelt szilárd házakból sátor alá, mint csavargót zárják el; asszonyaik, gyerekeik rendes, az ottani vidéken szokásos népviseletbe öltözzenek, vajdákat többé ne tartsanak, hanem ezek helyett a falusi bíró parancsoljon nekik, döglött marhák húsától tartózkodjanak, s nehogy visszaessenek vad-ságukba, a purdékat parasztemberek neveljék fel a plébános felügyelete alatt napi három krajcárért, úgy, hogy a cigányság a következő generációban már falulakó mesteremberekké alakuljon át. Ez az elképzelés jellemző a felvilágosodásnak realizmustól idegen optimista felfogására. Sok rendelkezésben meg-

találjuk ezt az optimizmust, mely a királynőnek öreg korára gyakran ellágyuló szívében könnyen gyökeret verhetett. Ilyen és nem tisztán gazdasági háttere van azon rendeletének, mellyel 1772-ben az egyetlen fiúkat minden katonai szolgálat alól felmenti.

Kétségtelen, hogy igen sok utasítását kevésbé vagy sehogyszem hajtották végre, hiszen a hazai viszonyok még alig voltak érettek arra, hogy a közép-európai német területeken is alig megkezdett reformokat azon melegeben ideültsék, már pedig Mária Terézia életének utolsó évtizedében alig tudott ellenállni tanácsosai reformatori buzgóságának és rendeletével olyan állapotokat akart elérni itthon, minők külföldön is inkább csak ideában, mint valóságban léteztek. Az utcai világitást a német városok is csak a XVIII. század második felében, igen sok még később, a XIX. század elején vezeti be, úgyhogy Buda és Pest városa Mária Terézia gondoskodásából ilyen módon a legmodernebbek közé került. Ugyanígy rohamos újítás eredménye 1764-i rendelete, mellyel a badendurlachi örgrófnak 1758-i rendelete alapján a szabad királyi városokat akarja egy testületbe foglalni, hogy együttesen alakítsanak tűzvészelleni biztosító társaságot. Különösen a gazdasági élettel foglalkozó rendeleti azok, melyek jóformán hatástalanok maradtak, minek okát abban találjuk, hogy a német viszonyokra készült német szövegekből egyszerűen, változás nélkül, latinra fordított rendelkezések alig voltak az egészen más hazai viszonyok közt végrehajthatók. Így adja ki 1766-ban a Wernigerode grófságban és Wittgensteinben használatos tőzeg-(turfa) termelési, elszenesítési rendeletet a magyar vármegyék számára, egyúttal jutalmat tűzve ki azok számára, akik turfa vagy kőszén előfordulását bejelentik. Ezt a rendeletet kétségtelenül az erdészeti kultúra védelmében adta ki, miután a török korszak fapusztítása és az 1746 óta nagyban megindult hamuzsír-termelés következtében az ország egyes részeinek még érintetlen abszolút fabősége mellett már sok helyütt relatív fáinség állott be, s ez ellen is több erdővédelmi rendeletet adott ki Mária Terézia, többek közt azt is, mely szerint a Tisza főbb átkelő helyein erdőt kell létesíteni. A kőszén jelenlétét Magyarországon legegyszerűbben Csiba István jezsuita állapította meg 1714-ben, a királynő 1749 óta foglalkozik az alsómagyarországi bányászattal, víz és fa helyett kőszén felhasználásával, 1765 óta a Sopron melletti Brennberg kőszénbánya megvizsgálásával helyszíni szakértőket foglalkoztat, Migazzi érsek váci püspök Nógrádverőcén nyert szenét ingyen adja Vác és a szomszédos községek kézműveseinek, az ország lakosainak is felajánlja, de nem veszik szívesen, mert „éretlen“ szén, téglavetők sem tudják használni. Szénhasználat és bányászat nagyobb lendületet csak II. József után vesz, aki udvari kamarája által 1788-ban kimondatta, hogy aki a föld, azé a szén.

Mindezen gazdasági reformoknál a központi kormányzat számára nélkülözhetetlen a helyi hatóságok, azaz a vármegyék közreműködése: a helytartótanács hozzájuk fordul, rájuk bízva a végrehajtást, aminthogy egészben véve is az új népjóléti, egészségügyi, gazdasági program mindinkább a vármegyék közreműködését vette igénybe, — hiszen a helytartótanácsnak nem voltak az országban végrehajtó szervei — s ezek ilyképen korábban el sem képzelt feladatok tömegével állottak szemben, melyek elvégzésére kénytelenek voltak hivatalnokaik számát gyarapítani és új költséges tisztviselői apparátust szervezni.

Az igaz, hogy Mária Terézia sokoldalú programja a vármegyék vállára kerülvén, ezek most kezdenek korlátolt hatáskörű és érdeklődésű rendi testületekből valóságos közigazgatási szervekké átalakulni, melyek már az egész népességnek gondját viselik és olyan feladatokat látva el, aminőket a nyugati országokban az állami közigazgatás végzett, állami jelentőségük is nagyban növekedik. A XIX. századi nagyjelentőségű vármegye kifejlődéséhez az első fok az állandó hadsereg következtében a katonai terhek vármegyei kezelése volt Lipót és III. Károly alatt, a második fokot pedig Mária Terézia népjóléti programja képezi, mely a megyei vezetőket akkor modern gondolatokkal ismerteti meg és kényszeríti, hogy azok megvalósítását ettől kezdve vármegyei feladatnak tartsák, még akkor is, ha egyelőre nem valósítják meg. A vármegyei vezető osztály csak lassan szokhatott hozzá ez új ideákhoz és ahhoz, hogy eddig ismeretlen dolgokkal foglalkozzék, innen a közöny, mellyel a királyi rendeletek gyakran találkoztak. Semmiképen sem sikerült Mária Teréziának ausztriai és cseh mintára megyei gazdasági egyesületeket alapítani, melyek a mezőgazdaság, állattenyésztés emelésével foglalkoztak volna és a haladást e tereken évenként rendi különbség nélkül kiadandó jutalmakkal szolgálták volna. A helytartótanács általában túlságos sok kérdést intézett a vármegyékhez, mindegyre írásbeli munkát, összeírásokat, gazdasági, éghajlat és egyéb viszonyok leírását kérve tőlük, mikor a megyéknek alig volt szakemberük, aki a kérdésekre választ tudott volna adni. Hasonlóképen csekély eredménnyel jártak a mezőgazdaság és állattenyésztés észszerűbb művelését németes pedantériával leíró rendeletek, így például a tejelő tehenek kezeléséről, ménesek és általában lófajták javításáról vagy az Alföld befásításáról, amikor is a helytartótanács az ausztriai mintákat követve egyre a fűzfák ültetését ajánlotta a vármegyéknek, holott ez a homokos, száraz talajban nem élt meg s így történt, hogy az Alföldön már a XVIII. században sok helyütt sikerrel ültetett akácának behozatala nem a kormánynak volt a műve, hanem egyes lelkesebb magánembereké, így a már említett Tessedik Sámuel ágostai ev. lelkészé, akinek szarvasi

aplakában Békés vármegyének egyetlen akácfája állott 1768-ban, s aki félszázados működése után a szarvasi határban egész akácfaerdőkre tekinthetett.

A nép jóléten kívül még a szellemi és állami életnek három más terén próbál érvényesülni Mária Terézia személyén át a század felvilágosodási iránya, több-kevesebb sikerrel, nagy alkotásokkal vagy határozott kudarccal: a nevelés és iskoláztatás, a jobbágy védelem és a vallási kérdés dolgában. A következőkben ezeket kell közelebbről megtekintenünk.

A tanügyi reform

Az iskolaügy, jól tudjuk, a középkor óta az Egyház feladatainak körébe tartozott: Európának egyetlen nevelője régebben a katolikus egyház volt, melynek szerepét a XVI. század óta északi országokban a különböző protestáns egyházak vették át. A protestantizmus azonban mindenütt szorosabb kapcsolatban állott az államhatalommal, semmint a katolikus egyház, mely javadalmainak, s ezekkel együtt iskolaügyének függetlenségére az újkorban különösen nagy figyelemmel volt. A protestáns iskolaügy igen sokban függött a hasonló valláson levő területiális fejedelemtől, mint ennek példáit Erdélyben is láthattuk a fejedelmek korában. Ez a viszony már mintegy élőképe volt a további fejlődésnek, mely francia földről indult ki és kibontakozását a felvilágosodás szellemének köszönheti. XIV. Lajos volt az, aki az ő saját államhatalma érdekében bizalmatlansággal tekintett a katolikus egyház kezén lévő iskolaügyre, vele együtt a gallikánizmus hívei, majd Németországban is egyes „episkopalisták“, s utóbb, 1763, Febronius könyve megjelenése óta a febronianizmus hívei egyöntetűen fordultak a római egyház, a pápa és a jezsuitarend döntő befolyása ellen nemcsak egyházi, hanem iskolai ügyekben is. A magyar egyház mindezen törekvésekkel szemben elutasító álláspontot foglalt el, aminthogy Szent István óta hagyományai közt a legerősebbek egyike volt a pápasághoz való ragaszkodása; tudjuk, hogy ellenpápákhoz soha nem csatlakozott a magyarság, s ennél fogva e pápához tradícióknak felelt meg, amikor Szelepcsényi György esztergomi érsek nyolcvanhétéves korában, 1682-ben Nagyszombatban kelt pásztorlevelével, melyet a magyar püspöki karral folytatott megbeszélései és megállapodása előzött meg, elítélte a gallikán egyház alappontjait, az úgynevezett Declaratio eléri gallicani-t. Franciaországban a kormánytól vezetett gallikán klérus viszont a Sorbonne-nal íteltette el a magyar egyház nyilatkozatát, az a néhány teológiai tanár, aki vonakodott ez akcióban résztvenni, állását veszítette. A magyar egyház továbbra is hú maradt a pápához és az államnak, mellyel Szent István óta oly benső kapcsolata volt, kellett az egyházi tanok és berendezés ellen fordulnia, hogy azután állami nyomásra a magyar egyházba is behatoljanak ezek az akkor modern tanok. Mindezen

időben és helyileg korlátozott mozgalmak hatalmas szövetségesre találtak a felvilágosodásban, melynek legkülönbözőbb árnalatai harcoltak elkeseredetten az addig nagyrészt egyházi, jezsuita szellemű tanrendszerek ellen. Több, egymással ellenkező felvilágosodási irány hatott e téren ugyanazon forradalmi szellemben: a pietisták, élükön Francke és Thomasius, a reáliák fokozottabb tanítását sürgették és arra messze látható példát nyújtottak Halléban, viszont a Haliéból elüldözött Christian Wolff az ő Leibniztól kölcsönzött népszerűsítő filozófiájával fordult az egyházak befolyása ellen, amelyeknek nem a közjó, az állam és a benne lévő alattvalók java a céljuk, hanem saját feladataiknak megvalósítása. Wolf főt II. Frigyes vette pártfogásába és tőle tanulta meg, hogy az ifjúság nevelése a törvényhozás tárgya, mert csakis a köznevelés helyes berendezéssel tehet szert az állam jó polgárokra. A porosz király tanügyi reformjában, mely Mária Teréziáét jó egy évtizeddel megelőzi, a német felvilágosodás humanisztikus iránya mellett a francia filozófia és állam jog új elvei is érvényesülnek: Rousseau Émile-je 1762-ben jelenik meg és foglalja össze az új szellemet századokra kiható erővel. Émile már egészen 18 éves koráig nem tanul vallástant, nem kell vizsgákon versenyeznie, mint akkor minden ifjúnak a jezsuita iskolákban, csak azt tanulja, amiből haszna van fejlődésének, s ez a fejlődés a természet, az észszerű tapasztalat és a rendi gondolattól immár tökéletesen független uniformizálás, demokratizálás irányában halad. Az új világ megteremtéséhez, mely a század végén a minden univerzális kapcsolatból felszabadult nemzetállamokban fog megjelenni, most kezdik az építőmunkásokat kinevelni, s a dolgok összefüggésére jellemző a véletlen összetalálkozás: Émile megjelenése évében távolítják el Franciaországból a jezsuitarendet, mely két századon át volt Európa országainak egyházi szellemű nevelője.

Az új szellem számára belépti jegyül Ausztriában is az államhaszonnak még a XVII. századi kamentalizusból ismert elve szolgált. Az egyházi, s közelebbről a jezsuita befolyás visszaszorítására már III. Károly tett kísérleteket, 1735-ben elrendelvé a jezsuita iskolák tanrendszerének modernizálását. Utána Mária Terézia elsősorban az állam szempontjából legfontosabb, mert hivatalnokot és tisztet szolgáltató nemesi rend ifjainak képzésével foglalkozott, megalapította a bécsi Teréziánumot, ahova, mint egyéb bécsi nemesi és katonai intézetekbe, magyar nemesifjak is felvétettek. Felvilágosodási szellemben Van Swieten indította meg a küzdelmet, 1749-től kezdve átszervezve a bécsi egyetemet, s onnan a jezsuitákat kiszorítva. Az egyetemi ügyeket Mária Terézia előbb a jezsuitaellenes Trautsohn bécsi érsekre bízta, ennek halála után 1760-ban külön tanulmányi udvari bizottságot szervezett, melynek hatáskörébe immár az egyetemen kívül az egész közoktatásügy,

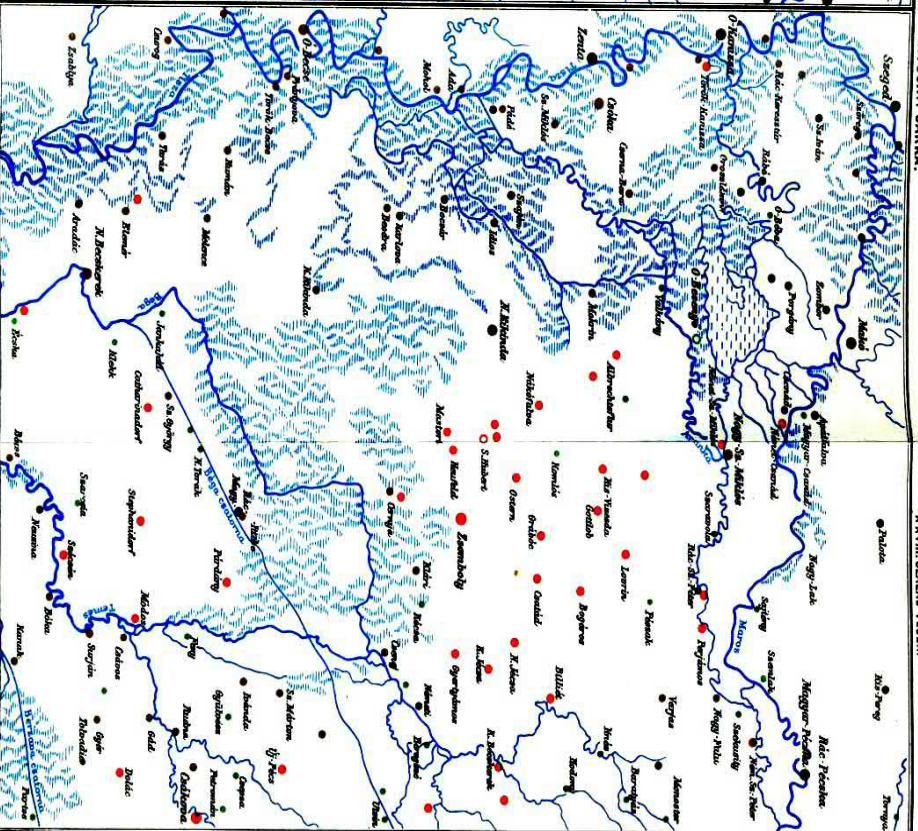
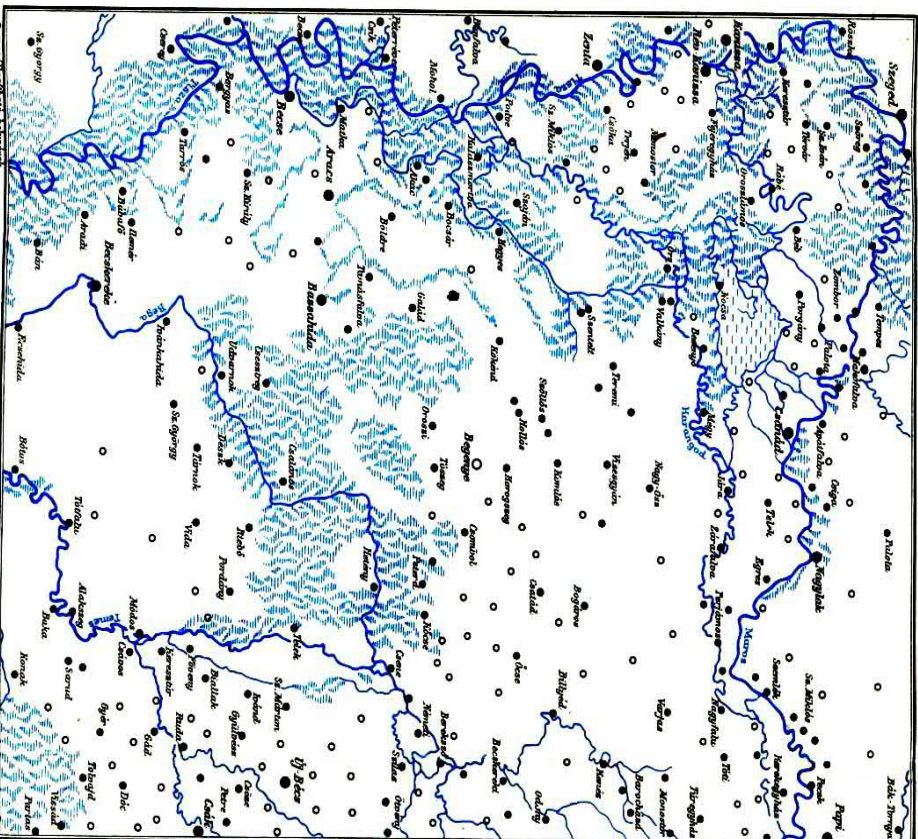
alsó- és középfokú oktatás is beletartozott. A felvilágosodott abszolútizmus rátette kezét olyan területre, melyen eddig rendi befolyás helyett egyházi érvényesült, s így érthető, hogy új hatalmát önmagának tartotta meg és nem jutott eszébe, hogy azt a rendekkel megossza. A közoktatásügyet mint államigazgatási tárgyat az abszolútizmus szerezte meg a modern nemzeti államok számára. Az ausztriai fejlődés a tanulmányi bizottságban oly instrumentumot kapott, hogy gyors ütemben haladhatott előre. Van Swieten mellett Haugwitz, Kaunitz, Pergen már erősen etasztikus és deista szellemben próbálják az iskolaügyet reformálni, de Mária Terézia vallásos lelke legfeljebb kompromisszumokra hajlandó, döntő elhatározásoktól egyelőre visszariad, míg a jezsuitarend felosztatásával aktuálissá nem válik az egész oktatási komplexum. A középiskolákat a jezsuitáktól az ügyis realistább irányú piaristák veszik át, a piarista Marx Gratian készíti a középfokú reformot mérsékelt, éppen nem deista szellemben, a királynő igazi alkotása azonban a népiskola, melyet 1774-től kezdve porosz-sziléziai mintára hív életre Felbiger sagani apát terve szerint. Az ausztriai tartományoknak tisztán állami, egyházi befolyástól függetlenített népiskolái: a triviális, a „fő“ és a városokban létesített „minta-“ vagy normális iskolák Mária Terézia személyes érzései és tanácsosai felvilágosodási szelleme közti sajátos kompromisszumból álltak elő, de mindenképen legnevezetesebb aktívumát teszik uralkodásának.

Hazánkban Mária Terézia reformját megelőzően hasonlók voltak az állapotok, mint nyugati szomszédainknál. A kormánytól a reformot megelőzően, 1770-ben összegyűjtött adatok szerint volt az országban, Erdélyt leszámítva, körülbelül 4000 népiskola, amennyiben annak voltak nevezhetők oly korlátolt tanulási lehetőségek, mint a 4000-ból 2000 iskolában, ahol a tanítást a falu jegyzője végezte. A népiskolák szoros kapcsolatban álltak a plébániákkal és protestáns lelkészségekkel: az ország 18.700 faluja közt 4300-ban volt valamely felekezetű lelkész és világos, hogy a 4000 iskola a lelkészi hivatalokkal függött össze. A vármegyék a népoktatásra nem voltak befolyással, miután, tudjuk, a rendiség nem terjesztette ki befolyását a közoktatásügyre. Több érdeklődéssel viseltettek iránta a városok, melyeknek iskoláit rendszeren a városi hatóság mint kegyúr tartotta fenn; az összeírás évében Pozsonyban például 11 katolikus népiskola volt, Budán hat, Pesten kettő, Nagyszombatban német, magyar és tót, Selmezbányán német és tót. Az ország tiszai vidékein, a protestáns lakosságú vármegyékben természetesen protestáns iskolák voltak, magában Bihar megyében 126 kálvinista vallású. Szintúgy megvoltak a görögkatolikus oláhságnak és az orthodox rácáságnak az alsófokú iskolái: magában Bács megyében 41 „illír“, azaz rác népiskola. Mindamellet a községek háromnegyed részében minden

A XV. SZÁZAD VÉGÉN.

A TEMESI BÁNSÁG ESZAKNYUGATI SARKA.

A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN.

● mezejelölés
 ○ mezőváros
 ○ város
 ○ főváros
 ○ székelytelep
 ○ magyar telep
 ○ magyar község

● mezejelölés
 ○ magyar telep
 ○ magyar község
 ○ magyar város
 ○ magyar főváros
 ○ magyar székelytelep

M. kir. Állami Térképész.

oktatás nélkül nőtt fel a nép, ami eléggé mutatja, mily kevésbé törődött a rendi igazgatás az akkor már nagyon is korszerű közművelődési kérdésekkel. A középiskolák mind egyházi, katolikus vagy protestáns kézen voltak; a protestánsok iskolaügye az alább említendő Carolina-resolutio hatása alatt sok zaklatást szenvedett, magasabb tagozatú iskolákat vizitációkkal iparkodtak egy-egy fokkal leszorítani, anélkül, hogy abból a katholicizmusnak bárminő haszna lett volna. A Carolina-resolutio azonban már protestánsokra és katolikusokra egyaránt kimondta, hogy a királyi engedély nélkül felsőbb iskolát nem tarthatnak: az állam megjelenik, mint aki hasznot készül húzni a két vallásfelekezet vetélkedéséből. A katolikusok iskolaügyébe különben is belenyúlhatott az államhatalom a már említett 1722 : LXX. X-cikk következtében, mely a kegyes alapítványok feletti felügyeletet a királyra bízta, miből a helytartótanácsnak igen kiterjedt vizitációi és rendelkezései származtak. A rendek egyúttal megígérték, hogy a főiskolai oktatás modernizálása, politikai és katonai tárgyak előadása dolgában javaslatot fognak a király elé terjeszteni, amit azonban nem tettek meg; érdeklődésük kimutathatólag nem terjedt túl az elszegényedett nemesi családok sarjainak neveltetésén. Azaz a reformot nálunk is az uralkodói hatalomnak kellett megcsinálnia.

Mária Terézia a reformmunkát nálunk az ausztriaival párhuzamosan kezdte meg, a hazai viszonyok tekintetbevételével és magyar munkatársak alkalmazásával. Miként Bécsben az ottani hercegeket bízta meg eleinte a tanulmányi ügyek központi irányításával, hasonló megbízást adott 1761-ben gróf Barkóczy Ferenc hercegprímásnak a magyar királyság területére. Barkóczy hű alattvaló és erős magyarérezelmű művelt ember volt, aki először a jezsuiták befolyását iparkodott háttérbe szorítani: több papnevelőintézet vezetését kivette kezükből, a Pazmaneumot Bécsből Nagyszombatba helyezte és nagy építkezéseket kezdett Esztergomban, hogy a katolikus élet és iskoláztatás középpontjává ismét Szent István ősi alapítását tegye. További lépésként a nagyszombati egyetemet szándékozott a bécsi mintájára megreformálni, azaz ezt is kivetkőztetni jezsuita jellegéből. Barkóczy, ha tovább él, bizonyára kompromisszumot talál az akkori koreszmék és a régi katolikus igények közt. De 1765-ben bekövetkezett halálával a királynő nálunk is megalakítja a már tisztán állami tanulmányi bizottságot, a helytartótanács kebelében, gróf Pálffy Miklós országbíró elnöklete alatt. Az egyház tehát nálunk is háttérbe szorul, s megnyílik a tér a felvilágosodás elveit követő világiak számára, akik nálunk is az államhatalom körébe utalják a közoktatásügy szervezését. Az első gróf Niczky Kristóf, a temesi reinkorporáció későbbi királyi biztosa, aki mintha csak de Chalotais vagy Nagy Frigyes elveit írná át, zárt követ-

ketetések során mutatja ki, hogy a közoktatásügy a magyar király felségjogai közé tartozik, javasolja a földvári apátság jövedelmeinek a nagyszombati egyetem javára fordítását, s ezzel kapcsolatban az egyetem államosítását. Csakugyan a reform első ténye a nagyszombati egyetemnek 1777-ben Budára, a királyi várpalotába helyezése, állami dotálása, bécsi mintára átszervezése, s ezzel a jezsuitarendtől átvétele lett. Pázmánynak és a jezsuitáknak a hazai barokkra annyira tipikus egyeteme most az új Nagy-Magyarország központjába kerül — az áttelepítést Niczky gróf és Örményi József végzik el nagy szeretettel —, s vele együtt Buda lesz székhelyévé az új, realiztikusabb felső oktatásnak csakúgy, mint a központi papnevelésnek. Csillagvizsgáló, természettudományi gyűjtemények, szép modern könyvtár államköltségen készülnek, s a jogi kar hallgatói a bécsi Martini és mások tankönyveiből szívják magukba a felvilágosodást. Az új tanszékek közt nagyjelentőségű a mezőgazdaságtan katedrája, melyen Mitterpacher Lajos apát ismerteti, követésreméltó példaként, az előhaladottabb nyugati művelés módszereit.

Az egyetem reformját igazában a jezsuitarend eltörlése tette lehetővé, mely szinte teljesen új viszonyokat teremtett. A rend eltörlését kimondó pápai brevét Mária Terézia kihirdette országaiban s a jezsuiták nagy vagyontömegére, a „mássá Jesuitica“-ra rátette az állam kezét. Az egyházi eredetű vagyონrészekre nézve maga is elismerte, hogy azok kizárólag tanügyi célokra fordítandók, ezeknek értékét hárommillió forintra, s jövedelmüket évi 120.000 forintra becsülték. A világi jogcímen, magán- vagy királyi adományként a jezsuiták kezén volt vagyón értéke több mint másfélmillió forintra rúgott, s ezt a királynő magánosoknak zálogba vagy egészen eladta, a befolyt pénzt szintén tanügyi célokra fordította. Az egész vagyónból ilymódon két külön alapítványt létesített. Az egyik az 1775. évi alapítólevél értelmében az egyetemi alap, mely 1.465.000 forintnyi vagyont foglalt magában, s évi jövedelme 61.000 forintot tett ki; a másik, nagyobb részt a tanulmányi alapon egyesítette, melynek tőkéje 2.700.000, évi kamatja 126.000 forintra, az ingatlanok jövedelmével együtt 191.000 forintra rúgott. A most meginduló nagy reform anyagi alapjait ilymódon biztosítva, a királynő a magyar kancellária tanügyi előadóját, Örményi Józsefet bízta meg a reformjavaslat elkészítésével, miután a helytartótanács tanulmányi bizottsága képtelen volt pozitív javaslatok tételére. Örményinek, ki jezsuita-tanítvány volt, s utóbb Bécsben Martini iskolájába járt, a tiszta német birodalmi felvilágosodásban felnőtt Tersztyánszky Dániel kamarai levéltáros segített, úgylátszik azonban, hogy a reform igazi szellemi atyja Kollár Ferenc, a volt jezsuita, a bécsi udvari könyvtár igazgatója volt, aki a rendiség ellen írt művei miatt (melyekről hátrább lesz szó) any-

nyira gyűlölt egyén volt Magyarországon, hogy előnyösnek ítélték nevét nem említeni. Kollár már a bécsi iskolák megreformálásában is ugyanazon felvilágosodási szellemet képviselte, amely a magyar iskolareformát is jellemzi. Valószínű, hogy vele és Tersztyánszkyval szemben, aki az iskolaügyekhez nem igen értett, viszont a köszénbányászat terén úttörő vállalkozó volt, Örményi volt az, aki a felvilágosodás ideái mellett a barokk-korszaknak még élő hagyományait is iparkodott érvényesíteni. Az egész, Ratio Educationis néven ismeretes munkálattal a királynő hosszas tanácskozások után 1777-ben tette kötelezővé, még pedig legfőbb kegyúri jogánál fogva, melybe most a kor szelleméhez képest az iskolák feletti jogot is belemagyarázták. A fél világosodott állam, hogy céljait minél könnyebben elérhesse, az apostoli királyság középkori és barokk palástját ölti magára: ez a tünet Mária Terézia uralkodásának kettősségére mindennél inkább jellemző.

„Az állam boldogsága leginkább a tanulmányok egyenlő formájától függ, ezért szükséges, hogy a különböző iskolákban a doktrínának ugyanazon fejezetei tárgyalassanak, mindenütt azonos legyen a szabály, azonos az igazgatás módja, azonos a fegyelem azzal, mely az egész országot és kapcsolt részeit kötelezi“ Világosabban alig lehet kifejezni a közoktatásügy politikai jellegét, s ezzel együtt azt, hogy annak vezetéséből az addig uralkodó vallási szempontok most végleg kiszorulnak. A Ratio Educationis Magyarország és Horvát-Szlavónország egész közoktatását uniformizálni akarja, s ezért a területet a felekezeti beosztásoktól függetlenül, tankerületekre osztja, összesen kilenc ilyen tankerületet állít fel: a pozsonyit, budait, győrit, pécsit, besztercebányait, kassait, ungvárit, nagyváradit és zágrábit, — az egész beosztás ignorálja úgy a vármegyei, mint a duna-tiszai kerületi tagozódást, s ezzel is dokumentálja a rendiségétől való függetlenségét. A kerületek élére királyi tanulmányi felügyelőket helyez, akik kerületük minden, alsó-, közép- és felsőfokú iskolájára felügyelnek, a katolikusokra úgy, mint a protestánsokra; köztük kivétel nélkül előkelő urak — így Niczky Kristóf, gróf Balassa Ferenc, gróf Károlyi Antal neveivel találkozunk, akik az akkori rendi világban személyükkel is legjobban képviselik a közoktatásügy rendkívüli jelentőségét. Alattuk minden iskolának kell, hogy igazgatója legyen. Ez az ausztriai minta szerint átvett direktori állás most honosodik meg hazánk minden iskolájában.

Mert Örményinek igazi mintája, melyhez erősen ragaszkodott, az ausztriai tanrendszer volt, ennek beosztását, ennek iskolatípusait, tanrendszerét és szellemét ültette át saját tervzetébe. Az oktatásügy tagolása az ausztriai tartomány okbéli: egyetemek, gimnáziumok a fölélük helyezett filozófiai tanfolyamokkal, legalul a népiskolák különböző fajtái: falvakban az egy- vagy kéttanítós népiskola, vagy az „anyanyelvi iskola“

(schola vernacula), városokban az iparos- és kereskedőosztály számára háromtanítós népiskolák, a tankerületek székhelyén a nemzeti minta-, vagy elemi iskolák (scholae normales, nationales), amelyekben a népoktatás mellett a vidéki tanítókat is kiképezik. Ezek a normális iskolák tehát osztrák mintára népiskolák és pedagógiumok egyszerre. A tantervben a felvilágosodás racionalisztikus irányának felel meg mindenütt, de főként a gimnáziumi tagozatban a tantárgyak meglepő sokasága, mely az utilitárius elvnek következése: mindent tanítani akarnak, ami csak szükséges a racionalisztikus elképzelés szerint, a jó állampolgár típusának kialakulásához. A népiskolában háztartástant és a polgári élet szabályait tanítatják, a gimnáziumokban a kor realiztikusabb szükségletei szerint a természettudományokat és kézi ügyességeket: geometriát, természetrajzot, fizikát, gyorsírást, kettős könyvvitelt, a gondolkodásnak racionalisztikus alapelveit, a pietistáktól kezdett újságolvasást. Gyakorlati erkölces tan, természetjog szintén nagy szerepet játszanak e korban, mely boldog észtszerteletében még azt hitte, hogy erkölcsöt és tisztességet óránként, tantárgyak gyanánt lehet a gyermek fejébe — nem a leikébe! — csöpögtetni. Emilé és a német philantropia pedagógiájának hatására vall a testi nevelésre való törekvés: sétát, a szabad levegő élvezetét, futást, ugrást, súlyemelést az iskolaépület mellett kijelölt játszótéren ajánlanak, ahol a gyermekek maguktól kitalált (azaz népies) játékokat is játszhatnak.

Bármennyire új levegőt hoz is he Örményi munkája a barokkrendi korszak zárt mozdulatlanságába, nem tagadja meg ezt a korábbi korszakot sem, sőt annak nagy nemzeti haladását átveszi rendszerébe. A földrajz tanításában a honismertetést helyezi a középpontba, a magyar vagy hazai történelem bevonul a tantárgyak közé, hasonlóképen a magyar jog története; még a természetrajzi tanítást is a hazai állatok és ásványok ismertetése köré csoportosítja. Mindez a barokk nemzeti szelleméből következik, annak egyenes következése, melyet a jezsuiták tanrendszerének zárt volta miatt csak a felvilágosodás tud a barokk-nemzeti premisszákból levonni. Hasonlóképen átveszi a Ratio a barokk-korszaktól a katolikus állam koncepcióját: megkívánja, hogy a középiskolákban elsősorban szerzetesrendi tanárokat alkalmazzanak (ami természetes is volt: ha a jezsuita-rend feloszlásával a jezsuita tanárokat elküldték volna, kataszrofális tanárhiány állt volna be), a piaristák és pálosok mellett bencések, ciszterciták, premontreiek, ferencesek és minoriták is tanítanak; a nem szerzetes és nem protestáns iskolák, az úgynevezett „királyi gimnáziumok“ mind katolikus jellegű intézetek; vezető tanügyi állásba csak katolikusok kerülnek s így a katolikus főigazgatók lesznek azok, akik ezután szabály szerint ügyelnek fel a protestáns intézetekre. A falusi népiskolákat Mária Terézia'egyenesen a plébá-

nos felügyelete alá rendeli. A protestánsok természetesen kiéreztek a reform katolikus jellegét, annál inkább, mert Besse nyey Györggyel, a tiszántúli reformátusok bécsi ágensével együtt azt várták, hogy a református iskolákat ki fogják venni a kilenc tankerületből és külön főigazgatót fognak kapni. A főigazgatóknak azonban „minden valláskülönbség” nélkül rendelték alá területüket, miért is a négy református egyházkerület Pesten gyűlést tartott és abból tiltakozó feliratot küldött a királynő elé. A valóságban a Ratio Educationis nyitotta meg a protestánsok számára az utat, melyen életkörülményeiknek 1681 óta tartó mélypontjából végkép kiemelkedhettek, hiszen a Rationak néhány katolikus irányú rendelkezése csak külső máz volt, mely alig tudta beföldni az állam és Egyház közt létrejött belső szakadást. Örményi kivette az Egyház kezéből az iskolaügyet és ezzel már rálépett az új útra, melyen a nemzeti államok valamennyien folyvást járnak: az Egyház tanítóműködését már ő kezdte ellenőrizni a mindenhatóvá emelt, a minden jog teljességével ellátott állam érdekében. A szerzetes iskolák az államtól megszabott tananyagot kénytelenek államiilag előírt tankönyvekből tanítani, s a kilenc főigazgató közt, akik szinte teljhatalmú urai iskoláiknak, egyetlenegy a püspök, viszont több az olyan főúr és hivatalnok, akik etatisztikus, febronianus hajlandóságúak. Az időnek csak keveset kellett fordulnia, hogy a Regnum Marianum iskolái szabadkőművesek és jozefinisták vezetése alá kerüljenek, de addig is el kellett túrniök a püspököknek, hogy papnevelési elveiket deista főhivatalnokok bírálják és szabályozzák, sőt a reform egyik első lépéseként a szerzetesrendek házi stúdiumaiba is kezdett beleszólni az államhatalom. Egyház és állam kettéválásának s az utóbbi hegemoniájának egyik első, nagykihátású dokumentuma a Ratio Educationis. Ne felejtjük el: a jozefinizmus kérlelhetetlen formája a tiszta katolikus Ausztriában is igája alatt tudta tartani hetven esztendőn át, II. Józseftől a konkordátumig, a katolikus egyházat és hasonló processzus kezdeteit figyeljük meg nálunk is Mária Terézia uralkodása alatt.

Nemzeti szempontból a Mária Terézia-féle tanügyi reformtól nem kívánhatjuk a nacionalisztikus korszak nemzetvédelmi vagy pláne nemzetterjesztő szerepét. A falusi iskolák a falusi nép anyanyelvén: magyarul, németül, tótul, horvátul, ruténul, illírül és oláhul tanítanak, — ez a hét nyelv annyiban egyenrangú, mert a falusi nép közt miijdegyik el van terjedve, s a Ratio azt akarja, hogy „minden nemzet el legyen látva saját népiskoláival”. A korszak még nem tud a nyelv és faj összefüggéséről, sem arról, hogy az iskola tannyelvével tömegek fajiságának, népességének megváltoztatását lehet elérni vagy legalább is megkísérelni. A barokk és racionalista felfogás egyként megegyezik abban, hogy itt csak hasznossági szempontok jöhetnek számba: azon a nyelven kell tanítani, melyen a taní-

tás állami kultúrcélja legkönnyebben elérhető, ez pedig — nincs benne kétség egyetlen akkori szakember számára sem —, csakis az anyanyelv lehet. A közép- és felsőfokon már latin a tanyelv, mert ez a nyelv van legközelebbi kapcsolatban az ott tradált műveltségi anyaggal. Az anyanyelven kívül szükségesnek látja a Ratio a német nyelv ismeretének terjesztését is, falusi tanítóktól szeretné megkövetelni ezt, a középiskolák számára pedig egyenesen kiemeli, hogy a latin mellett a műveltség egyedüli kútfeje a német irodalom. Ürményiék racionalizmusa nem a magyar nemzetiség ellen vélt fordulni e nyilatkozatával, hanem éppen annak kiművelését célozta azzal, ha a német, a racionalizmus művelt nyelve nálunk is minél inkább elterjed. Mechanisztikus gondolkodásukra jellemző, hogy lehetségesnek tartották az akkori kulturális viszonyok közt második nyelv tudásának népiskola útján való elterjesztését. A Ratio ugyanazt tette, mint Mária Terézia, mikor főurai közt a német nyelv ismeretét terjesztette, vagy II. Frigyes, mikor poroszait mindenképen francia szóra szoktatta: mindegyik a kultúrára s csak másodsorban gondolt a nemzetiségre, s nem is hitte volna el, hogy rendelkezéseivel ez utóbbit megsértette.

A Ratióból sok minden maradt papiroson: a hatalmas egyetemi és tanulmányi alap csak arra volt elég, hogy a jezsuitáktól fenntartott intézetek továbbra is fennálljanak; új alapításokról alig lehetett szó, s tudjuk, hogy a pozsonyi tankerület nemzeti (elemi) iskoláinak felügyelője, Pál Gáspár kanonok, éveken át úton volt egyik faluból a másikba, hogy a községek iskolatartásra rábeszélje, igen csekély eredménnyel. Jó, ha a Ratio hatása alatt a 4000 népiskola néhány százzal szaporodott. Pál Gáspár világosan felismerte, hogy amíg a vármegyék nem érdeklődnek a népoktatás iránt, nagyobb javulás nem remélhető. A közoktatásügyet hiába vette át az Egyház kezéből az államhatalom: amíg az utóbbi nem foglalta magában a nemzetet, hanem csak idegen elvek szerint készült felépítmény volt, addig igazán nagyot nem is alkothatott a kultúra segélyével, de annál nagyobb a reformnak politikai jelentősége: az Egyház végleges visszaszorítása, az egész magyar területnek uniformizált tanügyi igazgatásba való megszervezése nagy és merész dolgok voltak, melyeknek igazában csak a következő, nacionalisztikus kor látta hasznát és kárát.

A z úrbéri reform

A tanügyi kérdéshez hasonlóan a jobbágyügyek rendezése is több erő együtthatásából származott, melyek között a királynő humanitárius érzései voltak a vezetők. A magyar jobbágyság jogviszonyai, bármennyire rosszabbodtak is a török-korszak óta, s a jobbágyok többsége bármennyire közel volt is a földhözköttöttség állapotához, melyet a német nyelvterületen Leibeigenschaftnak, nálunk a „hereditarius“ jobbágy

jogállapotának nevezték: ma már tudjuk, hogy még mindig jobb dolga volt, mint Közép-Európa legtöbb más államában. Az a visszafejlődés, mely a földművelőosztályok életviszonyaiban és jogállapotában a XVI. században megkezdődik, teljes kibontakozásban mutatkozik a XVIII. században, amint már fentebb is megemlítettük, hogy a porosz, lengyel, cseh, morva, részben a bajor és néfenet-osztrák jobbágyság ebben az időben a nagybirtok földhözkött mezőgazdasági munkaereje, aki urát semmiképen el nem hagyhatja, viszont ez őt bármikor kiteheti birtokáról. A porosz és lengyel nagybirtoknak szüksége volt e majdnem ingyenes munkaerőre, hogy minél több gabonát termeljen a nyugati, rajnai tartományok, továbbá Anglia és Hollandia számára, amely országokba óriási gabona-exportja volt. A rabszolgatartó nagybirtoküzem másutt más okokból súlyosbítja meg a jobbágy helyzetét, így például Csehországban a kezdődő iparosodás hat ily irányban: a nagybirtokosok gyárat alapítanak birtokaikon; tudunk egy Kinsky grófról, akinek nem kevesebb, mint tíz gyárüzeme volt, köztük több posztógyár s egy tükörgyár; ilyen birtokon a jobbágyok nemcsak mezőgazdasági robottal tartoztak, hanem a gyárüzemeket is az ő munkájukkal tartották fenn a tulajdonosok. Nálunk minderről szó sem volt, hiszen iparosodásunk még meg sem kezdődött, gabonakivitelünk pedig alig volt, legföllebb a nyugati nagybirtokról Bécs felé, sőt belső gabonaértékesítés, is csak igen kis mértékben állott fenn: a benn állomásozó császári katonaság volt a magyar gabonatermésnek szinte egyetlen fogyasztója. Mégis kétségtelen, hogy a jobbágy helyzete a század második felére nálunk is megrosszabodott a XVIII. század elejének viszonyaihoz hasonlítva. Az alföldi és keletdunántúli nagybirtokon, mint fent láttuk, a primitív termelési mód mellett a lakosság szaporodásával nincs többé tejjel-mézzel folyó Kánaán, a jobbágy mind nehezebben él, s alig tudja azon terheket viselni, melyeket a fokozódó bőség éveiben földesura folyvást emelt. Károlyi Sándor gróf az emberséges földesurak közé tartozott, de a század első felének, mondhatnók, gazdasági konjunktúrájából ő is lefölözte a hasznot s például Csongrád városának szolgáltatásait minden alkalmallemelte. Így emelte 1726-ban a taksát s magának lefoglalta a kocsmá- és mészárszéktartás jogát, 1730-ban a taksát 1500 forintra, 1735-ben 2000 forintra emelte; ez fia, Károlyi Ferenc alatt 4000, majd 1755-ben 4500, 1762-ben 8000 forintra emelkedett s ezzel körülbelül ki is egyenlítődt az a különbség, mely az ország régi úrbéres jobbágyságai és az újonnan betelepített alföldi szerződéses jobbágyok helyzete közt volt. A visszafoglalt területek „szűz” földjének kimerülésével e szerződéses jobbágyok sem bírták korábbi kedvezőbb helyzetüket fenntartani és a földesurak részéről a jó esztendőekben felcsigázott igényeket kielégíteni. Az igazi nehézségeket azonban

nem a jobbágytelek használata fejében járó mezőgazdasági szolgáltatások okozták, hanem azok a különböző szolgálmányok, melyeket a birtokosok saját kúriájuk vagy gazdasági üzemük kényelmére követeltek. A vasmegyei Batthyány-birtokon voltak falvak, melyektől karácsonykor jobbágyonkint egy szekér fának Körmendre szállítását követelték, másoknak az uradalmi gabonát kellett Grácba fuvarozniok s nemcsak, hogy maguk élelméről és lovaik ellátásáról nem gondoskodott az uradalom, hanem még a vámot is velük fizettette meg. A nagybirtok a jobbágyokra kényszerítette eladatlan vagy élvezhetetlen terményeit, mint ez a kelet-európai nagybirtoküzemekben általános szokás volt: malom, kocsmá, mézsárszék csak urasági lehetett s gyakran megesett, hogy ezekben a paraszt romlott bort, elesett állat húsát volt kénytelen megvenni. A dohánytermelést a nagybirtok valóságos magánmonopólium alá vetette: jobbágytól más nem, csak ő vehette meg a dohányt alacsony áron, hogy összeköttetéseinél fogva drágábban adhassa el. Sok a panasz a különböző pénzbeli szolgáltatások miatt is: erdőhasználatért, faizásért, makkoltatásért külön taksát követel a nagybirtok, mely nem emlékszik többé arra, hogy az erdők valamikor köztulajdont képeztek. Általában úgy látszik, hogy Nyugat- és Közép-Európában rég meglévő nyomasztó szolgáltatások most kezdenek a magyar parasztra, vagy legalább a dunántúli jobbágyokra nehezedni: a francia „droits casuels“, droit de rachat, a német „Heimfall“-ból kikövetkeztetett szolgáltatások mind nagyobb mértékben terjednek el nálunk is, úgy, hogy vannak már jobbágytelkek, melyeken atyja után az örökséget a fiúnak pénzen kell megváltania.

Valószínű, hogy ezek a viszonyok Mária Teréziának soha tudomására nem jutnak, ha a jobbágyság helyzetére az új államelméletek és a háborúból származó anyagi gondok rá nem irányítják a kormányzás figyelmét. A hétéves háború következtében az ausztriai államadósság 118 millióról 217-re emelkedett, s ha nem is ennek törlesztésére, de legalább a kamatok fizetésére Mária Terézia újabb követelésekkel volt kénytelen az 1764. évi országgyűlés elé lépni, holott eddigi tapasztalatai után tisztában volt azzal, hogy a rendek megint jobbágyaik szomorú helyzetére való hivatkozással fogják az adóemlést megtagadni. A királynő tanácsosai komoly támadást indítottak egyelőre az egyházi birtok adómentessége ellen, melyről más kapcsolatban fogunk szólni, a királyi előadások viszont csak a nemesi felkelés szabályozását követelték, amiben azonban már bele volt értve, hogy a nemesség évek és évtizedek óta nem tévén eleget hadi kötelezettségének, régen itt az ideje, hogy szolgálatát pénzbeli adóval váltsa meg, miként ez az osztrák tartományokban már meg is történt. Az adófizetés, helyesebben jobbágyadó emelése körül még hevesebb

viták fejlődtek ki, mint akár III. Károly országgyűlésein, akár 1741-ben és 1751-ben; az évi hadi adót végül felemelték 3,900.000 forintra, de mikor a királynő a jobbágyoknak állami teherviselő képessége érdekében jobbágyvédő javaslattal lépett fel, szinte az összes rendeket magával szemben találta. Mária Terézia osztrák tanácsosai, köztük vezetőhelyen Borié államtanácsos, tudatosan arra törekedtek, hogy a király felségjogainak kihasználásával a jobbágy és az úr közti viszonyra felügyeleti jogot szerezzenek, a jobbágy terheit a földesúrral szemben csökkentsék, viszont az állammal szemben lehetőleg emeljék. Ezen^ jellegzetes etatisztikus elképzelés szolgáltatásában a Corpus Jurisnak mindenre használható tárházából egyelőre azt a tételt próbálták megtámogatni, hogy úrbéri ügyekben a földesúri széktől és a vármegyétől induló fellebbezések ne a királyi kúriához menjenek, hanem a helytartótanácshoz, ami annyit jelentett, hogy a jobbágy és földesúr közti differenciák elintézése nem bírói, hanem közigazgatási feladat s mint ilyenben a királyi kormány dönt legfelsőbb fokon. Mária Terézia emellett még pontos, a jobbágyszolgáltatásokat világosan körülíró urbáriumok készítését követelte, szintén az ő legfelsőbb felügyelete alatt.

A felvilágosodott királyság tehát nyíltan reálépett azon útra, melyet II. Mátyás 1608-ban elhagyott: ismét védőkart készült nyújtani a jobbágyságnak melynek sorsát, 1608 óta szinte kizárólag földesurai intézték. A kormány indítékai nem voltak emberbarátiak, de amit követelt, az mindenképp magasabb fokán állott a humanizmusnak, mint az eddigi állapot. A rendek szinte kivétel nélkül visszautasították a királynő kívánságait, legrégebb hívei is ellene fordultak, így Batthyány Lajos herceg nádor, gróf Barkóczy Ferenc hercegprímás, sőt még bizalmas embere, Grassalkovich Antal is. Úgy látszik, egyedül a nagyműveltségű egri püspök, gróf Esterházy Károly támogatta a királyi hatalomnak az úrbéri viszonyokra való kiterjesztését, egyes dolgokban mellette volt a nádor nagyjövőjű fia, gróf Batthyány József kalocsai érsek is. A királynőt vérig sértette elkényeztetett kedvenc főurainak kíméletlen oppozíciója, az országgyűlést haragosan bezáratta és most már részletes jelentéseket szerzett magának a hazai jobbágyság helyzetéről, melynek jogviszonyaitól a rendek őt annyira igyekeztek távoltartani.

Ma már világosan látjuk, hogy az országgyűlést követő dunántúli parasztmozgalmak a királynő ez elhatározásának következményei voltak, nem pedig megfordítva. Mária Terézia a vármegyéktől vagy a szintén földesurakból álló helytartótanácstól nem várhatta, hogy őt a jobbágyok helyzetéről, melyről már gyanította, hogy rossz lehet, híven tájékoztassák, s úgy látszik, a katonaság, a vidéken helyőrségben levő német tiszték útján egyenesen a jobbágysághoz fordult, elterjesztet-

vén azt a hírt, hogy a parasztek az ő helyzetük javítását kérő folyamodványaikat a rendes, vármegyei út mellözésével egyenesen Bécsbe küldhetik. Erre már 1765-ben valóságos áradata jött az udvarhoz a parasztság kérvényeinek, melyek a terhek könnyítését kérték többnyire alázatos, barokkizáló kifejezésekkel: hallják, hogy „szegény országunk istápjá s szép fényes csillaga megjelent“ „nyitva van a békesség és irgalmasság ajtaja, melyen át az igazság kegye osztatik,“ „ezért is országunk kegyes királynője, Mária Terézia lábai csokolásával folyamodunk nemes Vas vármegyében Draskovics Leopoldina földesasszonyunk összes jobbágjai.“ A legtöbb kérvényt írástudó emberek, nem parasztek írták — egy Bejczy István nevű ügyvéd előszeretettel foglalkozott, mint akkor mondták: a parasztek bujtogatásával, — mégis bizonyos, hogy e kérvényekben századok óta először találja meg az utat a magyar jobbágság királyához, s először érzi, hogy a rátelepedett rendiség felett magasabb hatalom is van: az államot reprezentáló magyar király.

Mária Terézia nem volt méltatlan a bizalomra, mellyel rajta kívül legutóbb talán csak Hunyadi Mátyás találkozott. A parasztek keserű írásait olvasva elérzékenyült, s itt kapcsolódik be az úrbéri akcióba az ő meleg szíve, mely habozás nélkül azok mellé állott, kiknek elnyomott helyzetéről meggyőződött. A benyújtott kérvényeket kiadja ugyan adataik hitelességének megállapítása végett, de minél többet olvas belőlük, annál világosabban látja, hogy e szegény névtelen embereknek van igazuk az ő leghatalmasabb és leghívebb tanácsadóival szemben. „Ezeket a szegény parasztekát túlságos terhekkal sújtják,“ állapítja meg majd minden esetben, s vallásos hite, uralkodásának Istentől nyújtott alapjairól való meggyőződése egyaránt fellázad az ellen, hogy egyszer megismerve a bajokat, azok fennmaradásához bármiként is segédkezet nyújtson. „Lelkiismeretem szerint kell eljárnom, — tör ki belőle a vallásos felháborodás, — nem akarok elkárhozni egypár mágnás és nemes miatt.“ Jobbágy védő politikája ilyen módon tisztán személyes vallásos érzéseitől indul a megvalósulás útjára, nem felvilágosodási, hanem barokk-termék tehát, s a mi magyar barokk-korszakunk csak most, a királynő jóvoltából kezd szociális irányban kiteljesedni, ami benne korábban hiányzott. Elégé sajnálhatjuk, hogy a század első felének nagy alakjai annyira rendi szellemben éltek, hogy szívük nem tudott megszólalni a szegények érdekében, mint ahogy Mária Teréziáé valóban megszólalt.

A parasztság pedig, a királyi felségnek „szegény megnyomorodott szolgálai és irgalmasságot váró jobbágjai“, meglepetve és meghatva vett tudomást az érdeklődésről, s egymásután indultak a nyugat-dunántúli vármegyéből paraszt-deputációk Bécsbe, hogy kérvényeiket átnyújtsák és ha lehet,

panaszokat szóval is elsírják. Mária Terézia főhivatalnokai, a királynő utasítására, fogadták is őket, s a parasztvezérek hazatérve valóságos meséket mondtak el a királynő kegyességéről, jóindulatáról. Legkörülményesebben Petrikovics János és Gravecz János szentmihályi parasztok beszélték el bécsi útjokat az ájtatos hallgatóságnak: a királynő a nádor és más urak jelenlétében fogadta őket, s a nádort megkérdezte: no te palatínus, a te jobbágyaid miképpen vannak? mire a nádor azt felelte, hogy az ő parasztjai kapálni és kaszálni is sárga csizmába mennek; a királynő azonban a szomszéd szobából behivatta Batthyány három rongyos jobbágyát és rögtön elcsapta őt a nádorságból, Petrikovics Jánosnak pedig arcát is megcirógatta és azt mondta neki, hogy reméljen. Az ilyen futótűzként terjedő szép legendáknak persze nem lehetett egyéb következésük, mint hogy a királynő pártfogásában bízva, a parasztság kezdte megtagadni úrbéri szolgáltatásait, és inkább Bécset megjárta vezéire hallgatott, minők voltak a két somogyin kívül a vasmegyei Kramer György, a Pruckner-testvérek, a radafalvai Talker Mihály s a már említett Bejczy ügyvéd. A parasztok sugdolódzásai és összecsődülései főként Sopron, Vas, Zala és Somogy megyében öltöttek fenyegető méreteket, az Erdődy, Inkey, Festetich, Széchenyi, Sibrik, Sennyey birtokokon, de legnagyobb volt az elkeseredés a nádor, herceg Batthyány Lajos és gróf Batthyány Ádám birtokain. A nádor úgy látszik mindenképpen pénzt akart birtokából kisajtolni, s ezért terhelte meg jobbágyait törvénytelen szolgáltatásokkal, melyeket a királynő előtt régi szokással iparkodott igazolni. Hogy a parasztságot nem annyira az úrbéri rendszer nyomta, mint inkább az az ellen elkövetett visszaélések és a jogorvoslásnak a nagyurakkal szemben teljesen kilátástalan volta, erre bizonyíték, hogy kisnemesek ellen egyáltalában nem léptek fel panaszokkal, sőt földosztási szándéknak, de még földéhségnek sincs nyoma sem. Épp ezeken a régebbi mezőgazdasági kultúrával bíró, haladottabb üzemű dunántúli birtokokon volt meg a parasztnak a lehetősége, hogy úrbéri telken vagy annak hányadán megkeresse családjá és maga élelmét, ha ebben őt a nagybirtok túlzott követelése meg nem akadályozták.

Ezt Mária Terézia is felismerte és bármennyire felkeltette is részvétét a parasztság, sorsán döntő változásokat nem akart eszközölni, csak a visszaélésektől akarta megmenteni. Államtanácsosai, Borié és gróf Blümen, a vasmegyei zavarokat az abszolutisztikus kormányzás kiépítésére akarták felhasználni: egyrészt a jobbágyot felmenteni az úri szolgáltatások nagyrésze alól, s munkaerejét és jövedelmét állami adók érdekében venni igénybe, másrészt az abszolutizmus útjában álló magyar nemesség hatalmát megtörni. Ez utóbbi célt különös eréllyel József corregens, a királynő fia és örököse képviselte, aki-

nek azonban Mária Terézia jellemző módon válaszolta: „Nem látom be sem szükségességét, sem jogosságát a magyarok megsemmisítésének azon különös ürügy alatt, hogy a nagyobbik részt konzerváljuk/· így azután tartózkodott a nemesi birtokjog aláadását célzó rendelkezésektől, a parasztmozgalmak lecsendesítésére királyi biztosokat küldött ki, gondoskodott arról, hogy a lázadó parasztok ügyével foglalkozó vármegyei hatóságok a legkiáltóbb visszaéléseket megszüntessék és a szokásjog alapjául szolgáló úrbéri szerződéseket, urbáriumokat átvizsgálják. Biztosainak jelentése alapján adta ki 1767 elején az egész országra érvényes úrbéri rendeletét, miután Szlavónia már az 1755. évi véres parasztlázadás következtében 1756-ban külön urbáriumot kapott, Horvátországra a magyar urbáriumot terjesztették ki 1780-ban, s ugyanez évben a Temesi Bánság is kapott külön úrbéri rendeletet. Mária Terézia most kétszáz év óta százfelé szaladó, minden megyében és minden birtokon folyvást differenciálódó szokásjogi fejlődést iparkodott az államhatalom tekintélyével egységes mederbe szorítani, s e célból elrendelte, hogy a helytartótanács felügyelete alatt mindenütt vizsgálják meg a paraszttelkeket és szolgáltatásokat, a jobbágy megélhetési lehetőségeit, s ahol már van urbárium, ott ezt a királynőtől kiadott normákhoz idomítsák, ahol pedig még nincsen, ott a vármegye és a helytartótanács felügyeletével készítsenek ilyent. A telekállományt, mely az adózás alapjául szolgált, most írják össze először holdak szerint, még pedig az egyes vármegyékben, a föld termékenységének megfelelően, változó számú holdak szerint: egész telekhez legjobb földben 16, legrosszabban, Árva vármegyében, 40 hold szántó tartozott, a rét mennyisége 6 és 22 kaszáló közt ingadozott. Azzal, hogy minden telekhez vagy annak hányadához: fél-, negyed- és nyolcadtelekhez megszabták a belsőégeket: házat, kertet és a külsőégeket, nemcsak az eddig nagyban elterjedt földközösségre mérték súlyos csapást, hanem ezzel kapcsolatban útját egyengették a háromnyomású rendszer bevezetésének is, valamint általában a mezőgazdaság intenzívebb művelési lehetőségeinek, melyek csak a földközösség megszűntével és a magántulajdon megszilárdulásával voltak elképzelhetők. Az állami és földesúri szolgáltatásoknak továbbra is a jobbágytelek maradt alapja, mi ilymódon körülírva, kétségtelenül a jobbágy-nak is előnyére szolgált. A földesúri szolgáltatások eddig szokásos több fajtát eltörölték, az ajándékok nagyságát és szolgáltatásuk eseteit korlátozták, most szabályozták először a vármegyének járó szolgáltatásokat is, melyeket eddig a vármegyei Önkényesen, saját szükségleteik szerint növeltek: a vármegyei követek országgyűlési költségeire is most oly összegeket szabtak, hogy azokból a követek ne túlságosan fényesen éljenek. A királynő emberbaráti céljait leginkább a robot megállapítása szolgálta: ezt az ország egész területére az eddig szokásos heti

3—4—6 nap helyett kétnapi kézi, vagy ennek megfelelően egy-napi ígás robotban szabták meg. Hogy a jobbágyság helyzete a középkorhoz képest az újkorban mily nyomasztóan alakult ki, arra mi sem jellemző annyira, mint hogy az emberiség nagy vívmányának tűnt fel az évi 52 napnyi robot, amennyit viszont 1514-ben Verbőczyék mint súlyos büntetést állapítottak meg. Az úrbéri rendelet és azt követő más rendeletek megengedték a határozatlan időtartamra magánosokkal vagy egész jobbágyközségekkel kötött állandó szerződéseket, melyeket szintén a helytartótanács vizsgálta felül, s csak akkor hagyhatott jóvá, ha az úrbéri rendeletben megszabott jobbághelyzetet nem rosszabbította, hanem javította. Ezek a szerződések a későbbi örökváltás ősei. A királynő szigorúan felügyelt ez új úrbéri rendelkezések keresztülvitelére, különösen a korona- és kamarabirtokon, melyeket ő látott el először urbáriumokkal; a legtöbbön az ő korszakáig nem voltak pontosan megállapítva a jobbágyok szolgáltatásai. A megyei nemesség és a nagybirtokosok megegyeztek abban, hogy az egész úrbérendezést idegenkedve fogadták, egyes vármegyék eleinte nem hajtották végre a királyi utasításokat, nem terjesztették fel átvizsgálás végett a tőlük elintézett úrbéri pereket a helytartótanács elé, nem voltak hajlandók területükön a helységek földjeit minőség szerint osztályozni és a jobbágy telek nagyságát a rendezés alapjául pontosan megállapítani; egyesek szokatlanul messze mentek az ellenállásban, amint hogy az úrbéri kérdés volt az, mely a megyei tiltakozás és passzív rezisztencia eseteit először hozta létre; Pozsony vármegyébe a főispán mellé királyi biztost kellett küldeni a rendeletek végrehajtásának kieszközlésére.

Szélsőséges, radikális kúrától kétségtelenül tartózkodott Mária Terézia, s nálunk nem ment annyira, mint például Csehországban, hol a koronauradalmakon a jobbágyságot megszüntette s a földeket kis parasztbérletekre osztva, az eddigi jobbágyokból szabad bérlőosztályt alakított, s ezzel a cseh fejlődés demokratizálásához is hozzájárult. De bármennyire respektálta is a mi évszázados birtokviszonyainkat, mégis ő az első magyar uralkodó, aki emberi érzéssel fordul a magyar paraszt felé, s ha nem adunk is hitelt a somogyi parasztvezér kedves füllentésének, hogy a királynő megcirógatta volna orcáját, mégis Mária Terézia az első, aki lélekben szeretettel cirógatta meg ezt az elhanyagolt, elrongyolt néposztályt, a magyar jövő igazi letéteményesét. Ebben legméltóbb előzője Széchenyi Istvánnak, akivel abban is megegyez, hogy parasztvédelme és parasztszeretete a szív mélyéből és vallásos hitből ered. Az úrbériség előkészítésében körötte forgó tanácsosai, Koller és Festetich, az osztrákok közt Raab udvari tanácsos és Borié elsősorban felvilágosodási és abszolutisztikus ideák szolgálatában álltak, egyedül Mária Terézia törekvései nyujt-

ják humanizmus és vallásos érzés tiszta képét. Ezt a képet, ha méltányosak akarunk lenni, akkor is fenn kell tartanunk, ha tudjuk, hogy a királynő nemes szándékainak nem mindenütt felelt meg a végrehajtás eredménye. Az úrbéri rendezésnél derült ki, hogy sokhelyütt, különösen az Alföldnek még mindig kevés lakosú vidékein jobb volt a paraszt helyzete, semmint a nyugati vidékek nyugtalansága alapján gondolták, s például Grassalkovich gödöllői uradalmában a heti kétnapi robot behozása rosszabbodást jelentett; hasonlóképpen előfordult az is, hogy a jobbágnak több földje volt korábban, semmint az új telekbeosztás és meghatározás következtében maradt neki. Grassalkovich azokat a pontokat hagyta végrehajthatlanul, ahol a végrehajtásból jobbágyaira kár származott volna, de a dunántúli és nyugatfelvidéki urak és nemesek bizonyára épp azokat hajtották végre, amelyek reájuk nézve voltak hasznosak. Az is kétségtelen, hogy a telekosztályok megállapításával a negyed-, fél-, egésztelkes jobbágy fogalma mindinkább megmerevedik, a korábban lehetséges átmenetek megnehezdednek, ami az egész paraszttársadalom mozgékonyágát, s ezzel a felemelkedés lehetőségeit köti meg; ugyanekkor válnak el különböző osztályként a robotot teljesítő jobbágyágtól: a telkesektől és zsellérektől, a taksások vagy censualisták, akik robot helyett különböző személyi szolgáltatásokkal tartoznak, tulajdonképpen mesterséget űznek az úr földjén, s ezért fizetik a taksát vagy censust. Részletes kutatások híján könnyelműség volna általános véleményt mondani arról, milyen területeken és minő százalékszámokban javította vagy rontotta az úrbérendezés egyes jobbágycsaládok életét, annyi azonban bizonyos, hogy nemzetgazdasági szempontból lényeges haladást jelentett. Az úrbéri reform nyitotta meg igazában a magyar paraszt előtt a modern mezőgazdálkodás lehetőségeit, amikor a birtokot a telekre és annak függelékeire, tehát magántulajdonra alapította, ezzel az akkor még szinte általános földközösség likvidálását megindította. A földközösség továbbra is makacsul tartja magát még a XIX. század első felében is, de Mária Terézia rendelete következtében a század végéig a legtöbb helyen visszafejlődik s helyet ad az egyéni birtokkal együtt az egyéni munkának, szorgalomnak, befektetésnek, a föld javításának, trágyázásának, okszerűbb gazdálkodásnak. Még abból az egyes jobbágyra nézve bizonyára sajnálatos tényből is, hogy a teleknagyságot túllépő földdarabot elvették tőle és maradék-remanencialis-földként másnak adták, nagy gazdasági és nemzeti lehetőségek származtak: az ilyen maradékföldek jobbágyültetésre használtatva lehetővé tették a népesség azon erőteljes gyarapodását, amely a század második felében az ország lakosságát, a bevándorlástól eltekintve, megkészserezte. És ha megtekintjük Mária Terézia reformátor-ságát, kivitelbeli nagyvonalúságát, s ezeket összehasonlítjuk

az azóta, szinte 200 év óta a földkérdésben és a mezőgazdasági társadalmi viszonyok rendezésében tanúsított ingadozással, tehetetlenséggel, folytonos tervezgetéssel, melyek eredménye legföljebb a „ridiculus mus“, csak akkor kaptuk meg a szemszöveget, melyből igazán méltányolhatjuk az ő nagyságát. vallási türelem Európában

Uralkodásának vallási vonatkozását tekintve, rá kell mutatnunk arra a nagy különbségre, mely akkor még a felvilágosodásnak mind diadalmasabb fellépése és az egyes európai államokban tényleg fennálló jogviszonyok közt volt. Az angol és francia filozófusok már rég emancipálták magukat minden pozitív vallásosságtól, s ehhez képest nem látnak többé különbséget az egyes vallások között, deizmusuknak vagy ateizmusuknak teljesen mindegy, milyen vallásfelekezet hívei az emberek, kik között élnek. Az emberek számára vallásuk szabályozását, istentiszteletük módjainak megállapítását nem bízzák többé az államra, szerintük a kormányoknak ellenkezőleg az a kötelességük, hogy senkit ne engedjenek ebben a magánügyében zavarni. A filozófusok és a művelt emberek társasága már megfogalmazta a tolerancia gondolatát, melyet a liberális államrendszer a következő században mindenütt megvalósít, de az az állam, melyben Locke és Shaftesbury, Voltaire és Condillac élnek, még éppenséggel nem a vallási türelem állama, hanem a felekezetek megkötöttségében még egyenes utóda a reformációkorabeli államnak.

Állam és vallás kapcsolatai a XVIII. században még mindig igen erősek: mindegyik állam lehetőleg csak egy vallás szabad gyakorlatát engedélyezi, azét, amelyet uralkodó vallásnak tart. Protestáns és katolikus államokban egyként megvan ez a felfogás és vele a törekvés, hogy a másik vagy többi vallást kizárják, gyakorlatában törvényekkel és rendeletekkel, az állam világi hatalmával korlátozzák. Angolországban a „szabad“ Hollandiából jött Orániai Vilmos alatt 1689-ben hozzák ugyan a toleranciát, de csak a protestáns szekták, a disszidentek számára, nem pedig a katolikusok javára, akik továbbra is szigorú és szégyenletes korlátoknak vannak alávetve, nemcsak istentiszteletük, hanem állampolgári jogaik dolgában is. Hivatalt nem viselhetnek, birtokot nem szerezhetnek, sőt 31 évnél hosszabb időre bérletet sem kaphatnak, püspökeik és szerzeteseik fejére halálbüntetés van kimondva, ha hazatérnek, s mindez nemcsak a nagy protestáns többségű Angliára, hanem a tiszta katolikus Írországra is áll, hol ily módon a föld négyötödére protestáns angolok tették rá kezüket. Az angol és ír katolikusok helyzete csak III. György király alatt, a XVIII. század 80-as éveitől kezd javulni, de tudjuk, hogy állampolgári egyenlőségre még hosszú időn át nem tudtak szert tenni. Hollandiában csak magánygyakorlata van a katholicizmusnak, mely hierarchia híján csak mint misszió-egyház szervezkedhetik,

csak 1688-tól kezdve szerzi meg magának egyes városokban a nyilvános vallásgyakorlat jogát. Az északi államok, Dánország, vele Norvégia és Svédország, éppoly mereven elzárkóznak a katolikusok elől, mint a déli katolikus államok a protestánsok elől, katolikus istentiszteletet csak a katolikus hatalmak követségein, tehát exterritoriális területeken lehet tartani, Dániában a magán, házbeli vallásgyakorlat is csak külön privilégium alapján lehetséges, és az első katolikus templomot Kopenhágában 1751-ben azért építhetik, mert ennek fejében Mária Terézia is megengedte Bécsben e^y 6án lutheránus templom építését. Svédországban az 1686. évi birodalmi törvény a lutheránus egyház elhagyását, más vallásra térést száműzéssel és birtokelkobzással bünteti, amint hogy a konvertiták voltak azok, akiktől az egy vallás hegemóniáját fenntartó államok a legjobban féltek és őket mindenütt szigorúan büntették. A dán katolikusok szabadságát csak 1849 hozta meg, a svédokét az 1779. évi tolerancia-rendelet, melyet azonban eleinte alig hajtottak végre.

Hasonlók voltak a viszonyok a német birodalomban, ahol a weszfáliai béke 1648-ban stabilizálta mindkét félnek, kato^likusnak és protestánsnak helyzetét olyképen, hogy az 1624. évet szabta meg normaként, s aki ekkor protestáns vagy katolikus volt, annak kellett maradnia, vagy pedig, ha a más-vallású államhatalommal szemben addigi vallását megváltoztatta, joga volt kivándorolnia. Az olyan másvallású embert » vagy községet, akinek vagy amelynek nem sikerült bizonyítania, hogy 1624-ben is ugyanoly vallásban ugyanazon territóriumon laktak ősei, mindegyik államhatalom veszedelmesnek tartotta és iparkodott tőle vagy megszabadulni, vagy pedig az ott uralkodó vallásra áttéríteni. Innen származik a német territóriumokban a XVII. és XVIII. század vallási törvényhozása, melynek szemmel látható célja az államvallás fenntartása és minden más vallás távoltartása. Ennek legkönnyebbn alkalmazható eszköze volt az állampolgárságnak és a hivatalviselésnek az uralkodó valláshoz kötése: Württembergben és Szászországban mindkettőnek előfeltétele volt a lutheránus konkordia-formula aláírása, ami ez utóbbi országban annál nagyobb jelentőségű volt, mert Erős Ágost szász választó 1697-ben katolizált és így alatta és utána katolikus volt az uralkodó, akinek azonban tilos volt saját felekezete számára templomot, iskolát és kolostort alapítania. Drezdában csak 1740-ben épülhetett a katolikus udvari templom. Württembergben az 1724. évi rendelet értelmében a katolikus hitre áttértnek azonnal el kellett hagynia az országot. Badenben egyedül Karlsruhéban volt katolikus vallásgyakorlat, Hannoverben csak missziók működhettek, a rajnai Pfalzban csak az uralkodó áttérése szerezte meg a katolikusoknak a vallásgyakorlatot, amit azonban a

A bölcsészeti kar tudományainak magyar barokk ábrázolása.

A BÖLCSÉSZETI KAR TUDOMÁNYAINAK MAGYAR BAROKK ÁBRÁZOLÁSA. Sigris Ferenc falfestménye az egri líceum dísztermében, melyet gróf Esterházy Károly egri püspök megbízásából készített 1781-ben. A püspök itt magyar ruhában ábrázoltatta az egyetemi bölcsészeti tanítás akkor legmodernebb tudományágait: a földmérést, csillagvizsgálást, katonai és polgári közigazgatási földrajzot, a vegytant és optikát.

porosz király, I. Frigyes közbelépésére erősen megnyirbáltak. Brandenburg erősen elzárta magát a katolikusok elől, 1653-ban a katolikusokat úgy nyilvános, mint a magánistentisztelettől eltiltotta, s a nantesi ediktum visszavonására felelet gyanánt 1685-ben ezt újra kimondotta, katolikus papnak sem Brandenburgba, sem a porosz, sem pedig a svéd Pommernbe nem volt szabad bemennie. Poroszországnak területe gyarapodásával mind több és több lett a katolikus lakosa, főként a rajnai vidékeken, de ekkor is ragaszkodott a katolikus hitre való átlépés tilalmához. A német birodalom katolikus, főként egyházi fejedelmei szintén óvták államterületük egyhitűségét, a protestánsokhoz hasonlóan a vesztfáliai béke rendelkezéseire támaszkodva? s mikor Salzburgban Firmian báró érseksége alatt az addig titkon protestáns parasztok nyilvános vallásgyakorlatot követeltek maguknak, az érsek-fejedelem beleegyezett, hogy a vesztfáliai béke értelmében Poroszországba kivándoroljanak. II. Frigyes valósággal spekulált az ily kivándorlásokra, melyek neki hasznos gyarmatosokat adtak, s amikor a felső-ausztriai parasztok 1751-ben hasonló okból nyugtalankodtak és Mária Terézia őket Erdélybe telepítette a lutheránus százszok közé, követe által tiltakozott, hogy ezeket nem a birodalom protestáns államaiba engedte ki a királynő.

Ezek az adatok eléggé megvilágítják az akkori viszonyokat, melyek az állam és egyházak szoros kapcsolatánál fogva gyökeresen különböztek a maiaktól. Ha tehát hazánk XVIII. századi vallási viszonyait a maguk valóságában akarjuk felfogni, akkor el kell tekintenünk a tolerancia felvilágosodási és liberalisztikus elvétől és a viszonyokat az általános európai szellem függésében kell megnéznünk. A nagy nyugati államok, főként Francia- és Angolország, az elnyomás legembertelenebb eszközeivel próbálják az evg állam — egy vallás követelményét fenntartani, viszont a vegyesvallású német birodalomnak territoriális felosztása megadta annak lehetőségét, hogy legalább kisebb területeken valósítsák meg egyetlen államvallás uralmát. Nálunk a fejlődés két évtized óta haladt ugyanazon irányban, anélkül, hogy bármelyik félnek sikerült volna a másikat kizárva, saját vallását uralkodóvá, kizárólagossá tenni. A katolicizmus XVI. századi gyöngeségét helyrehozta az ellenreformáció, s a kálvinizmus is Erdélynek reánézve legkedvezőbb viszonyai között sem ért el egyebet, mint bizonyos hegemoniát, a katolikus ellenfél vallásgyakorlatának korlátozását, de nem annak teljes megsemmisítését. A XVII. század végén, láttuk, fordult a kocka, az államhatalom erélyesen lépett fel a katolicizmus mellett és mind világosabbá válik az a törekvés, hogy az eddigi szakadás helyébe nálunk is a régi egységet, a katolikus államvallás kizárólagosságát valósítsák meg.

A barokk katolikus uralom

Ez a törekvés nagy támogatásra talált a barokk szellemenben, mely Máriának Szent Istvántól felajánlott országát másnak nem is képzelhette el, mint tisztán és kizárólag katolikusnak. A Regnum Marianum koncepcióját tárgyaló művekben mindegyre két felfogással találkozunk: vagy tiszta katolikus Magyarországról beszélnek, aminő a valóságban csak a középkorban volt, s ehhez képest a tényleges szakadást nem említik, tudomásul nem veszik, vagy pedig keserűen panaszkodnak az ősi vallás kizárólagosságának megszűntén és a hitbeli egység visszaállítását sürgetik. A beköszöntő XVIII. század barokk kultúrája tehát nemcsak Nyugatról hozta magával az egy állam — egy vallás posztulátumát, hanem a hazai fejlődés, a múltnak mind öntudatosabbá váló ismerete is arra ösztönzött, hogy az ország vallásbeli egysége újból helyreállíttassék. A század elején még folyik a XVII. század örökségéért a hitvitázás, s ebben katolikus részről mindegyre visszatérnek az egység gondolatára; a legtermékenyebb teológiai írók egyike, Szentiványi Márton jezsuita többször is kifejti, hogy Magyarország pusztulásának a vallási megosztás az oka, innen származtak a polgárháborúk Zápolyai, Bocskay, Bethlen, Rákóczi, Thököly korában, ezért veszett el Nagyvárad is; most azonban, mikor a négy rendnek nagy többsége ismét katolikus, elérkezett az ideje, hogy az ősi törvények ismét életbelépjenek. Az ősi törvények pedig csak a katolikus vallás uralmát ismerik: a lutheránus és kálvinista hit egyképen ismeretlenek a régi szent királyok, István és László törvényeiben. Az ilyen és hasonló magyarázatok nem tisztán logikai gyakorlatok vagy posztulátumok többé, a Budavár visszafoglalása óta eltelt évek meghozták immár a realizálás lehetőségeit is. A szentkorona ősi területe megint hithű katolikus uralkodó alatt van, aki a Szent Istvántól alapított püspökségeket helyreállította, s a püspöki székeken vallásos gondolkodású férfiak próbálják a tridentinai zsinat utasítása értelmében az eretnekséget távoltartani. A protestantizmust az 1681. és 1687. évi törvények, meg I. Lipót rendeletéi aránylag szűk körre szorították, az ő hatalmukat erősítő bécsi és linzi szövegek feledésbe merültek, történeti jelleget nyertek reális érték nélkül az újabb törvényhozás következtében és azóta, hogy az I. József óta szokásos új királyi diploma sem említi meg többé az őket megerősítő törvényeket. Ebben a helyzetben nem sok fantázia kellett hozzá, hogy erőshítű férfiak elérkezettnek lássák az időt a régi egység helyreállítására és a protestantizmus végleges megszüntetésére.

Az új katolikus vezetők pedig erőshítű, buzgó egyéniségek, akik nem szűnnek meg az Unus pastor, unum ovile követelését hangoztatni. A protestánsok vallásszabadságával szemben áll a „haza békéje és csendessége, mert a lelkek egységét

másként nem, mint az Egy Istennek igazi kultuszában és a hívek egységében lehet fenntartani, a népek lelkének viszont az uralkodóival kell egységbe lépni, olyképen, hogy ugyanazt a vallást nevezzék magukénak, melyet az uralkodó gyakorol. Az új katolikus mozgalom tehát nálunk is az uralkodóra, az államhatalomra támaszkodik, akárcsak Nyugaton és ezt olyan korszakban teszi, amikor az abszolutizmus valóságos etatizmusc fejleszt ki, melyben szinte semmi sem látszik elérhetetlennek, ha azt az állam akarja. Az ellenreformáció e XVIII. századi formáját éppen az államba vetett feltétlen hit különbözteti meg a korábbtól, amikor Oláh Miklós és Pázmány Péter elsősorban a saját működésükkel próbálták a protestáns áramlatnak gátat vetni, s bár természetesen ők is az egy állam — egy vallás hívei voltak, törekvéseikben mégis inkább megmaradtak a reális talajon és nem hitték el, hogy az állam segítségével minden elérhető. Érdekes és komplikált szellemtörténeti jelenség, hogy az új korszak katolikus gondolkodói öntudatlanul is mennyire fascínálva vannak az állam mindenható fogalmától, s ennek nyomása alatt a Magyarországon még mindig tekintélyes számú, a lakosságnak III. Károly alatt szinte felét kitévő protestánsoknak közigazgatási rendszabályok útján való megtérítéséről ábrándoznak. Már az I. Lipót alatt hozott törvények is messze megelőzték a tényleges viszonyok alakulását, s amikor 1687-ben egy-egy vármegyében két artikuláris helyet jelöltek ki a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata számára, ezzel még távolról sem szüntették meg a tényleges protestáns gyakorlatot igen sok más községben. 1700-ban a győri püspökség rábai esperesi kerületében csak Vadosfa az artikuláris hely, s mégis rajta kívül 13 községben van protestáns pap és tanító. Ugyanezen püspökség vasvári kerületében Nemescsó artikuláris helyen kívül még 28 faluban él a törvényhozással ellentétben a protestáns istentisztelet. Mindezen példák a nyugati végekről valók, ahol az Esterházy-, Nádasdy- és más uradalmakon már évtizedekkel előbb végbement az ellenreformáció: az ország más területein még kiáltóbb lehetett az ellentét a katolikus szellemű törvényhozás és a tényleges állapotok között. Azok az írók tehát, akik a barokk irodalomnak, mondjuk, szélső jobb szárnyán rendeltetektől remélték a protestantizmus megsemmisítését, legalább is végső céljaikat tekintve fantaszták voltak, mert eszközeik semmiképen sem voltak alkalmasak céljuk elérésére. Ilyen volt egy névtelen író, ki a pesti commissio ülézésekor gróf Erdődy Gábor egri püspök védelme alatt subtilis teológiai következtetések során a heretikusok teljes megsemmisítését, akár halálbüntetés árán is, javasolta; ilyen volt Báchmegyei István, a nagyszombati káptalan konvertita főorvosa, aki alkímiai kísérletnél halt meg: 1733-ban megjelent művében a protestánsok vallásgyakorlatát semmisnek mondta, s minden rávonatkozó

rendelkezést érvénytelennek. Legszélsőbb kifejezést adott ennek a felfogásnak Padányi Biró Márton veszprémi püspök 1750-ben megjelent Enchiridionjában, ahol a herezis kipusztítására megmozdítandó világi hatalomnak egész rendszerét fejti ki, minden protestánst aposztatának nyilvánít, mert nem hallja az Egyház szavát, s velük szemben testi büntetések alkalmazását is indokoltnak látja. A vallás szabad gyakorlatát mégis megengedné, de ebből rendszeren a lelkiismeret szabadságát szokás kikövetkeztetni, amit ő teljességgel lehetetlennek tart azért is, mert akkor új törvényeket is követelnének, ami már a királyi tekintélynek is kárára volna. Általában Biró Márton nemcsak hogy a lehető legszorosabb kapcsolatot képzei el egyház és állam között, az akkori barokk-rendi felfogás szerint, melynek éppen ő adta szemléletes leírásait, de ezen túlmenve, az államot a király korlátlan, mindent elrendelni képes hatalmában látja megnyilatkozni. A magyar katolikus egyház történetében új és szokatlan volt ez a hang és nem is hallatszott sokáig: az államhatalom sokkal inkább világi szellemű volt, semmint a veszprémi püspök és társai elképzelték — az államhatalom katolikus jóindulata iránti optimizmus magyarázza egyúttal Biró Márton sok pörét is, melyet a földesúri jog alapján indított lelkész, templom, iskola, vallásgyakorlat érdekében egyházmegyéjének majd minden vegyesvallású közösségében. Könyvét Mária Terézia kormánya éppúgy eltiltotta, mint Damiani János váci főesperesét, aki 1763-ban azt fejtegette, hogy a római katolikus királyok, fejedelmek, hatóságok és nagyurak a birtokaikon tartózkodó eretnekeket erőszakos módokon és ha kell, legszélsőbb eszközökkel, halálbüntetéssel is kényszeríthetik a katolikus hitre. Ezek a szerzők mind igen vallásos emberek voltak, akik nemcsak a terjedő felvilágosodással kerültek ellentétbe, hanem az egyetemes Egyház múltjával és érdekeivel is, mely a hittenyésztés dolgában sohasem hagyatkozott el ennyire világi eszközökre. A magyar egyház jövőjét illetőleg pedig egyenesen veszedelmes volt az államnak ilyen igénybevétele, mert ez implicite magában foglalta volna az egyháznak még teljesebb alárendelését és megalázását a világi hatalom által, mint ez néhány évtized múlva, a jozefinizmus korában csakugyan megtörtént.

A protestantizmus visszaszorítása

Ily fantasztikus elképzelésekkel szemben a protestantizmusnak immár több nemzedékre lenyúló gyökerei erősen állottak a magyar talajban, s a barokk-kultúrának valamiképp felelősséget érző vezetői nem is gondolhattak azok kiszakítására. Arra azonban igen, hogy az I. Lipót alatt elért eredményeket megtartsák, sőt amennyire lehet, ki is bővítsék. Ennek érdekében a katolikus vezetők továbbra is ragaszkodtak a cujus régió illius religio-nak ismert hazai változatához és mindenképen ellenállottak az eleinte csak vallásos lagymatagság for-

májában nyilatkozó felvilágosodási toleranciának, melyet csakhamar hangoztatni kezdenek saját érdekükben a protestánsok. A lutheri reformáció kétszázéves fordulóján 1717-ben a nagytudományú ifjabb Tsétsi János sárospataki tanár kifejtette a későbbi felvilágosodott és liberális állam alapelvét: hogy kiki üdvözülhet a maga hitében, amit a jezsuita Szerdahelyi Gábor külön műben utasított vissza, még az előző század hitvitáinak stílusában bizonyítgatva, hogy csak a tatárnak mindegy, kinek milyen a hite s így Tsétsi még tatárrá teszi a kálvinizmust, melyet pedig magyar hitnek neveznek. Viszont bár ily módon a lassankint koreszmévé növekvő toleranciát egyedül a protestánsok ápolták, természetesen ők sem mondtak le a földesúri jog érvényesítéséről, ahol az még kezükben volt. A nagy protestáns városok továbbra is a régi szokás szerint végzik a protestáns hatóság vallási kötelezettségeit: Nagykőrösön a városi hirdetéseket 1736-i rendelet szerint a református templomban, az istentisztelet után teszik közzé, s még mindegyre elrendelik, hogy minden gazda háznépével együtt templomba járjon és a szakramentomokkal éljen. Protestáns részen már nem sok nagybirtokos van, inkább csak az északi és tiszai részeken: a Révai-, Hellenbach-, Desseffy-, Szirmay-, Ujálussy-, Platthy-, Beniczky-, Podmaniczky-, Prónay-családok a főevangélikusok, a Rádayak a legelőkelőbb reformátusok, de a kisnemesek is érvényesítik továbbra is a földesúri jogokat, s pl. az 1753. évi vadosfai véres esetnek legközelebbi alkalma az volt, hogy a protestáns községbe templomszentelésre bejött katolikusok plébánosa egy protestáns kisnemes telke végében akart misét mondani. A földbirtok és vallás közti kapcsolat ebben a korszakban is fennállott, mint a magyar rendi alkotmányának egyik fűggléke.

A protestantizmus visszaszorításának legnagyobb lehetőséget az nyújtott, hogy a vallási ügyeket kivették vagy kiengedték az országgyűlések hatásköréből. Igaz, hogy az országgyűlés mindkét tábláján már katolikus volt a többség, azonban a protestánsok még oly tekintélyes kisebbség, hogy nélküle igen nehéz lett volna törvényeket alkotni. A katolikus-protestáns ellentét nálunk is közel volt ahhoz, hogy az országgyűlést szétrobbantsa, miként a német birodalmi gyűlések is azért szűntek meg és alakultak át a regensburgi tekintélytelen tanácskozó hivatallá, mert lehetetlenség volt a Corpus evangelicorum és a katolikus rendek közt megegyezést hozni létre. Nálunk III. Károly két első országgyűlése a leghevesebb viták közt sem volt képes az I. Lipót és I. József-féle provizórius rendeletek helyében a protestáns vallásgyakorlat dolgában megállapodni, Hasonlóképen eredménytelenül működött a királytól összeállított, tekintélyes protestánsokból és katolikusokból álló pesti bizottság, melyen a protestánsok az újabb eltolódásokat tekintetbe nem véve, reciprocitást követeltek, elvett templomaiknak

visszaadását, melyek közt különösen fájlalták azon dunántúli és bányavárosi templomok elvesztét, melyeket a végvári öv megszüntetése után, I. Lipót. rendeletei értelmében vetek el tőlük. A pesti bizottság tárgyalásai közt már szerepel mint gravamen a hivatalviselés kérdése, mely az 1728. évi országgyűlésen lesz igazán aktuális, ahol az országgyűléstől hivatalos hatalommal kiküldendő bizottságok tagjaitól a Verbőczy-féle hivatali eskü letételét kívánják, azaz Szűz Máriára és a szentekre is. Ellene Jeszenák Pál, Savoyai Eugén mint távollevő mágnás követe szólalt fel, s végső fokon a király sem adott igazat a katolikus pártnak, melynek leghevesebb vezérei gróf Erdődy Gábor egri püspök és gróf Esterházy József, a későbbi bán és országbíró voltak. Arról szó sem lehetett, hogy a király és a körötte lévő, már többnyire deista, felvilágosodott bécsi kormánytagok teljes katolikus restaurációt akartak volna, a protestantizmus jövőjét ekkor az uralkodó menti meg, aki már laicizált, világi hatalom képviselője, s akinek kényelmetlen a térítő katolikusoknak folyvást zavart okozó fervora. Mondhatjuk: a katolikus vezetőknek az államhatalomhoz való vonzódása már ekkor is némileg egyoldalú, s még inkább azzá lesz a következő korszakokban.

Rendi megegyezés híján végre 1731 március 21-i rendeletével, az ú. n. Carolina-resolúcióval szabályozta III. Károly a protestánsok jogállását. A bécsi és linzi béke vívmányai most tűntek le végkép, megmaradtak az 1681. és 1687. évi törvények, velük I. Lipót rendeletei, melyek szerint a protestánsoknak nyilvános istentiszteletük csak az artikulás helyeken lehet, ahova a nép más helyről is bejöhet a prédikátorok hallgatására; a nem-artikulás helyeken csak magánistentiszteletük lehet, ami egyedül a gazda és háznép közös szentírás- és könyv-olvasásából állhat. Lelkészek alkalmaztatásához és szuperintendensek megválasztásához királyi engedély szükséges, működésük pedig több tekintetben alávetetik a katolikus klérus felügyeletének: hogy a keresztséget „rite“ szolgáltatják-e ki, ezt a katolikus főesperesek külön vizitáció útján és kikérdezéssel állapítják meg; házassági pórék a püspökök szentszékei elé tartoznak, melyek azokat az ágostai és helvét felekezet szabályai szerint intézik el. Nem-artikulás helyeken a protestánsok a plébános alá tartoznak, akinek a katolikus hívekhez hasonlóan tartoznak szolgáltatásokkal. A resolutio egyik leg-súlyosabb része abban állott, hogy hivatali, bírói állások, ügyvédség viselésénél megkövetelte a dekretális eskü letételét, amit hithű protestánsok jó lélekkel nem tehettek meg, s így a közhivatalokból tényleg kizárattak.

A rendelet fővonásaiban nem tért el a szellemtől, mely felekezeti viszonyokban az akkori Európa országaiban mindenütt, katolikusoknál és protestánsoknál, uralkodott. Nem vette azonban tekintetbe azt, hogy míg külföldön hasonló ren-

deleket a katolikus vagy protestáns többség rendszerint csak elenyésző számú kisebbségekkel szemben hozott, addig nálunk a protestantizmusnak nemcsak nagy múltja volt, hanem még most is igen erős, szinte a katolikus többséget elérő kisebbséget alkotott. Tudjuk, hogy az artikuláris helyekkel ellátott vármegyéktől keletre és délre az újonnan visszanyert területeken nagy tömeg protestáns élt, akinek vallásgyakorlatát nem lehetett egyszerre, a Carolina-resolutio egy szavával, korlátozni vagy megsemmisíteni. Így kellett kifejlődni a Carolina-rendelettel ellentétben, az élet szükségleteinek hatása alatt, a restringált és privilegiált vármegye fogalmának: az előbbi kategóriába az artikulált helyekkel ellátott vármegyék tartoztak, melyekben a két artikuláris helyet és környékét kivéve, nemcsak a nyilvános istentisztelet szűnt meg, hanem a protestánsok nagy része, meg lévén fosztva vallásgyakorlatának lehetőségétől, a katolikus missziók hatása alatt katholizált. Persze ez is hosszadalmas folyamat volt, amire jellemző, hogy az 1681. törvény leopoldi magyarázatát az artikuláris helyekről és a nem-artikuláris községekben a protestáns istentisztelet megszüntetéséről igazában csak III. Károly korában hajtották végre: Sopron vármegyében 1714—19 között, Vasban 1733-ban. Bár a templomok és iskolák bezárása vagy katolikus részre foglalása nagy feltűnéssel, a protestánsok nagy elkeseredésével járt, s a lelkek egy ideig legalább engesztelhetetlenek voltak, mégis hosszabb idő alatt, előbb-utóbb megmutatkozott a hatás abban, hogy a protestantizmus ezekben a vármegyékben erősen visszafejlődött. Sokkal kedvezőbb volt számára a helyzet az ú. n. privilegiált vármegyékben, a Dunántúl, Alföld és keleti Felvidék területén összesen húsz vármegyében, amelyekben nem voltak artikuláris helyek, a községek fenntarthatták protestáns vallásgyakorlatukat akkor, ha be tudták bizonyítani, hogy már 1681-ben, vagy azelőtt is birtokában voltak annak. Az Alföldnek utóbb visszakerült részein ilyen bizonyítás lehetetlen lett volna, s ezért itt a legtöbb földesúr meg sem próbálta földesúri jogainak vallási dolgokban való érvényesítését és meghagyta alattvalóinak protestáns vallásgyakorlatát, így különösen a Károlyiak, akik három nemzedéken át, Sándor, Ferenc és Antal gróf korában vallási békességet tartottak uradalmaik nagy protestáns városaival, s ehhez képest a cujus regio-elvtől már a gyakorlatban eltértek. A privilegiált vármegyék protestantizmusa tehát általában nem fogyott oly rohamosan, mint az artikuláris vármegyéké, azonban a Carolina-rendelet ezeket is kiszolgáltatta az államhatalomnak, mely a katolikus államvallás fogalmához ragaszkodva, közigazgatási téren sok nehézséget okozott. Míg a XVII. században a protestantizmus létérdekeit az országgyűlési tárgyalások, ezeknek erdélyi hadjáratokkal is befolyásolható menete, s emellett a földesúri jog gyakorlása szabta meg, addig most a királyi

hatalom, általános normákat adó rendeleteken kívül, az állami közigazgatás útján nyúl be a protestáns dolgok szabályozásába. A földesúri jog akár érvényesül, akár nem, de a mindennapi élet kis dolgait királyi rendeletek szabják meg, tekintet nélkül a rendek, vármegyék, földesurak kívánságaira. Ezek a királyi rendeletek pedig sem a protestánsok kívánságainak nem feleltek meg, sem pedig azon katolikusok reménységét nem teljesítették, akik, mint föntebb láttuk, kizárólag egy vallást akartak látni e hazában. A Carolina-resolutio ellen tiltakozó Althan gróf kardinális, váci püspököt III. Károly megdorgálta, tiltakozó irását eltépette, s őt egy időre jövedelmeitől is megfosztotta. Annyi kétségtelen, hogy a vallási ügyet az országgyűlések hatásköréből kiemelve és maga kezébe véve, az államhatalom megvédte a protestantizmust sok olyan rendszabálytól, aminőket az országgyűlés katolikus többsége nyugati: francia vagy angol minta szerint hozhatott volna ellene; ugyancsak az államhatalom e kizárólagos befolyása tette lehetővé, hogy utóbb II. József szintén az országgyűléstől és a katolikus többségtől függetlenül hozza be a tolerancia címén a protestáns vallásszabadságot.

Mindamellet az akkori protestánsoknak nem lehetett nem emlékezniök az előző századra, amikor egyrészt jogaik az alkotmány részét tették és törvények védelme alatt állottak, másrészt pedig a főurak többsége még protestáns lévén, az állami támogatás mellett messzemenő földesúri pártfogást is élveztek. Nagy múlt jók emlékei tehát nagyban hozzájárultak, hogy a jelen közigazgatási túsúrásait, molesztálásait annál keserűbben érezzék és hangulatuk mindinkább elkeseredetté, reménytelenné váljék. Az egyháziak kezén levő állami cenzúra kifejlesztésével mind nehezebb lesz érzelmeik kifejezése, polemikus irodalmuk visszafejlődik, s vagy külföldön kénytelenek válaszirataikat kiadni — így az Erdődy Gábor égisze alatt megjelent munkára Gyöngyösi Pál, a hazai katolikusoktól és protestánsoktól egyaránt üldözött, angol presbyterianus irányú frankfurti tanár. Vidéki kisnemes házakban, ha nem olvashattak is új munkákat, ezek híján annál nagyobb buzgalommal forgatták az elmúlt, Lipót-féle korszakból származó protestáns polemikus műveket, így Czeglédi, Pécsváradi, Pósházi könyveit, valamint németnyelvű apologetikus munkákat: Hammersted, Spanheim, Burmán és más szerzőktől. A protestantizmus szeme így a múltba és befelé fordul, mind nagyobb lesz a Lipót-korabeli események, a pozsonyi törvényszék és a gályarabok sorsának hatása, szinte mártírkultusznak nevezhető hatalmas emlékezés indul meg, amikor is e vezető egyének személyes sorsában egyúttal az egész protestáns egyház szomorú elhanyaglását, külső tekintélybeli fogyatkozását, szabad életének korlátozásait siratják. Református, de különösen ágostai evangélikus lelkészek, tanárok a napvilágra kerülés,

kinyomtatás minden reménye nélkül írják egyházuk boldogtalan korszakának történetét, melyben mindegyre Isten csodálatos támogatását szemlélik, s érte hálálkodnak. Az isteni gondviselés megengedte egyházának csöndes és nyílt elnyomását, de egyúttal gondoskodott, hogy az ellenségek törekvései végül is megtörjenek; ily védelmi eszközöket támasztott fel hadjáratokat, engedte, hogy a protestantizmus ellen végső csapásra készülő hatalmasok szinte mind erőszakos halállal haljanak, mint II. Lajos és Fráter György, védte meg csodás módon a hitükért üldözést szenvedő lelkészeket, kiknek hosszú sora most foglal helyet a hazai protestantizmus öntudatában, hogy mindenkor emlékeztesse az újabb és újabb nemzedékei két az üldöztetés hősi korszakára. Ebben az állandó haragulatban, mely részben talán a barokk-korszak heroikus irányának is eredménye volt, a mindennapi élet közigazgatási bajait is még élesebben érzi a nagy múltját sirató protestantizmus, semmint érezte volna olyan irány, mely már hosszabb idő óta beleszokott a korlátozás, sőt elnyomás tényeibe.

Mindez hozzájárult a befelé forduláshoz: a közigazgatási nyomás alá helyezett protestáns egyházaknak kiterjedési felülete megszűkül, lélekszáma megfogy, de a megmaradt terület konszisztenciája annál szilárdabb lesz és hívei lélekben is felbonthatatlanul összekapcsolódnak vallásukkal. Az anyagiakban szegény lelkészi kar, melynek már alig voltak a nagybirtoikosok várkastélyaiban élő tagjai, mint a XVI. században és a XVII. elején, most teljességgel hozzásimul a kisnemesekhez és a szegény néphez, s a térítés és uralom külső eszközeitől megfosztva, a lelkek gondozásával, a belső pasztorációval intenzívebben foglalkozik, mint bármikor előbb. Emellett az egyházi szervezet is megszilárdul, miután az 1734. évi, úgynevezett második Carolina-resolutio a két protestáns felekezet szuperintendenciáinak számát négy-négyre szállította le; most alakul ki véglegesen a reformátusoknál a dunántúli, dunamelléki, tiszántúli és tiszáninneri egyházkerület, az evangélikusoknál a dunántúli, dunáninneri, bányai és tiszai, melyek azután a trianoni katasztrófaig fennállottak. Az ily módon kialakuló egyházszervezetben a világiak jutnak nagy befolyáshoz, akikre a közigazgatási hatóságoknál közbenjárás, pártfogás, nagyobb bajok elhárítása végett az egyházközségeknek nagy szükségük volt. 1735 óta mindkét felekezetnél érvényesült a kormányzat terén egyháziak és világiak közt a paritás elve: az ágostai evangélikusoknál helyi, esperességi és egyházkerületi világi felügyelőket választottak, s a négy kerület egyetemes gyűlésének vezetője is világi egyetemes felügyelő lett; a kálvinistáknál az egyházkerületek és megyék élére gondnokok és segédgondnokok kerültek, a négy kerület püspökéből és gondnokából álló egyetemes főconsistorium élére az egyetemes főgondnok. Mindez nem ment végbe belső harcok nélkül: a lelkészek nem látták

szívesen a világi elem intézményes befolyását az egyházi ügyekre, főként a tiszántúli kerületben, ahol a protestáns többségű városok védelme alatt a közigazgatási nehézségek is kisebbek voltak, s így a papság nem érezte szükségét a világi kar védelmének. Egészben véve azonban a protestáns egyházaknak nemcsak szervezete, hanem belső ereje, kohéziója, lelkeken való uralkodása is sokban ennek a korszaknak az eredménye.

Az alapokat III. Károly rakta le, Mária Terézia nem akadályozta e belső fejlődést, de az egyházi ügyeknek közigazgatás útján végzése alkalmat adott neki, hogy katolikus érzései szerint a protestantizmus kiterjedését mind szűkebbre szorítsa. Uralkodása alatt a helytartótanács kebelében kifejlődött egyházi bizottság gyakorolta azon főhatalmat, melyet az államnak a Carolina- és más rendeletek biztosítottak; a bizottság élén katolikus főpapok állottak, akik természetesen lelkes hívei voltak az egy vallás — egy állam koncepciónak a katholicizmus érdekében. Ma még nem tudjuk, mennyi része volt a protestáns vallásgyakorlatot korlátozó új helytartótanácsi rendeletekben az egyházi bizottságnak és mennyi Mária Teréziának, de valószínű, hogy a királynő és bizottság nézetei nem tértek el egymástól, s az előbbi csak akkor szabott határt a bizottság buzgóságának, amikor ezt a belső béke vagy külpolitikai érdekek megkövetelték. Az egyházi bizottság működése következtében a helytartótanács igen rossz hírre tett szert a protestánsok között, vallásügyi szereplése lön egyik oka annak is, hogy a rendi korszakban a helytartótanácsnak még oly hazafias magatartását sem voltak hajlandók az országgyűléseken elismerni.

Mária Terézia vallásos érzése leginkább azzal foglalkozott a protestáns viszonylatban, hogy a már katolikusokat hitükben megtartsa és az „akatholikusok“ közül is, akit csak lehet, megnyerjen a katholicizmusnak. Az első cél érdekében szigorúan büntette a katolikus hitet elhagyókat, különösen azokat, akik előbb protestáns hitről tértek át a katolikusra, s most ezt elhagyva, vissza akartak menni régi hitükhöz. A vegyes házasságok kérdése is ekkor hoz elő bonyolult és feltűnést keltő eseteket, miután rendeletek értelmében a belőlük származó gyermekeknek a katolikus vallást, mint államvallást kellett követniök. Vegyes házasságot a Carolina-resolutio szerint csak katolikus pap előtt lehetett kötni, aki minden esetben megkövetelte a mindkét nembeli gyermekek katolikus nevelésére az ú. n. reverzálist; a reverzálist meg nem tartók ellen a helytartótanács fogság- és testi büntetést is elrendelt; főúri családokban — különösen Erdélyben — a királynő maga gondoskodott a vegyesházasságbeli gyermekek katolikus neveltetéséről, néni egyszer a szülők és hozzátartozók ellenére, ami hosszadalmas és a protestánsok elkeseredését növelő pro-

cedurákra vezetett. A helytartótanácsi rendeletek nagy tömegből, melyeket a II. József-féle tolerancia óta a protestánsok többszörösen összeírva szemükre vetettek a katolikusoknak, az a benyomásunk, hogy ahol a katolikus egyház férfiai állami vonatkozástól eltekintve érintkeztek a másvallásúakkal, ott legtöbbszörre megtalálták az együttélés modus vivendi-jét az elvi álláspontok fenntartása mellett is. A püspöki és esperesi vizitációk a keresztlés helyessége érdekében többször mint barátságos formalitások folytak le, s ami ezzel ellenkező néhány esetet tud a hagyomány felhozni, azok elenyésző számú kivételek voltak. Az igazában nehézséget okozó momentum az államhatalom gyakorlásából állott elő. Nem-artikuláris helyeken a protestáns község is tartozott a katolikus papnak stóla és más szolgáltatásokkal; a helytartótanács több rendeletben adta ki, hogy a protestáns földesúr is tartozék ezzel, s mikor megtudta, hogy több helyütt a plébános fizetés nélkül is kiadja a stólapénz lefizetéséről a hatóságtól megkívánt elismervényt, eltiltotta az ilyenektől a plébánosokat. Állandó izgatottságban tartotta a kedélyeket, hogy a helytartótanács a Carolina-resolutio kiegészítéseként újabb rendeletekkel próbálta a protestáns életkörüket korlátozni: eltiltott protestáns templomok építésére gyűjtéseket, a leányegyházakat is el akarta venni, többször kimondotta, hogy beteg protestánsokhoz joga van elmenni a katolikus papnak, 1774-ben elrendelte, hogy katolikus templom építésénél protestánsok is segítsenek, viszont protestáns templom építését lehetőleg megnehezítette, a javítást is terhes és költséges szemléktől tette függővé. A protestánsok utólag összeírt panaszai szerint a templomfoglalások is tovább tartottak, már persze sokkal kisebb mértékben, mint I. Lipót korában; 17“-tól a toleranciáig állítólag 86 templomot vesztettek el, főképp a Dunántúl (bizonyára részben még mindig az 1681. évi törvények folyton húzódo végrehajtása miatt). A templomépítésbe a vármegyei hatóság is egyre beleszólt; mikor például a szentesieknek 1746-ban a helytartótanács megengedi, hogy elvett templomuk helyébe újat építsenek, s ez ellen a Károlyi-uradalomnak sincs kifogása, a vármegye állapítja meg vizitációkkal a helytartótanácsi rendelet értelmében, hogy a templom égetett téglából, szilárd materiából épült, de a tornyot csak kemény tölgyfából szabad készíteni és nem feltűnő díszesen. Külön csoportját képezi a panaszoknak, hogy a városokban a céhek protestáns tagjainak is részt kell venniök a katolikus körmenetekben, s ilyen esetekben nem egyszer kellemetlen összetűzések származnak. Általában egyeseket és községeket érő összeütközések mély nyomokat hagytak a protestáns irodalomban, s ennek hatása alatt a legújabb időkig a protestáns öntudatban s gondolkodásban; így Krmann Dániel ágostai evangélikus szuperintendens sorsa, aki 1729-ben egy protestáns hitre tért katolikus

elfogásának ellenálló tömegmozgalom központjába került s mint lázító, várfogságra ítéltetett, abban is halt meg. Feltűnő volt a már említett Gyöngyösi Pál esete, akit még 1723-ban ítélték halálra — III. Károly az ítéletet száműzetésre változtatta —, mert bizonyítottak látták, hogy egy akkor felállított Mária-szoborra gúnyiratot függesztett. Legsúlyosabb volt az említett vadosfai, sopromegyei eset, amikor egy katolikus nemes telkén épülő kápolna felszentelésére más falvak katolikusai körmenetben vonultak be, de a helybeli protestánsok ellenálltak, s egy öreg katolikus meghalt, állítólag, amint egy kerítésből karót akart az összetűzés hevében kihúzni. Az összeütközést hosszadalmas vizsgálat és Fábri Gergely szuperintendensnek hivatalából való letétele követte. Ilyen és hasonló esetek a későbbi protestáns tudatban talán éppoly mélyen megültek, mint a gályarabok története.

Mindezen bajok a hugenották kiűzéséhez vagy az angol és ír katolikusok elnyomásához képest világtörténeti viszonylatban alig említhetők, de mint említettem, az újabb protestáns tudat kialakulásánál az emlékezésnek is igen nagy szerepe volt s Bocskay, meg Bethlen és Rákóczi korszakának protestáns nagyságára emlékezve tüszúrások is nagy merényletként hatottak. Mária Terézia különben sem csinált titkot belőle, hogy minél több lélek megnyerése és biztosítása céljából helyesli helytartótanácsa rendelkezéseit; a hozzájött protestáns urakat eltiltotta, hogy idegen protestáns hatalmak közbenjárását vegyék igénybe, úgyhogy a protestantizmus most szinte pszichológiai folyamat hatása alatt kezdi magát az államhatalomtól elhagyottnak, sőt üldözöttnek érezni, ami végső fokon alapját fogja képezni egyes protestáns körök későbbi Habsburg-ellenes oppozíciójának. A szellemet különben államhatalommal, közigazgatási rendeletekkel itt sem-sikerült háttérbe szorítani: a protestáns felsőbb oktatást korlátozó rendeletek, a külföldi főiskolák látogatásának megnehezítése, egyidőre eltiltása nem használtak: a külföldi tanulás tilalmának megszüntetésével 16 esztendő alatt nem kevesebb, mint 700 protestáns diáknak adott a kancellária külföldi útlevelet. A protestáns egyházi viszonyokat szabályozó kormányzás és közigazgatás, bármennyire Mária Terézia és a katolikus egyház helyeslése mellett működött is, lényegében racionalisztikus munkát végzett, s azal, hogy az államhatalom alá kényszerítette az egyik felekezetet, előképét nyújtotta a jozefinizmusnak, mely viszont a katolikus vallást akarta maga előtt térdre kényszeríteni. Az államhatalom ekkor már rég nem volt belsejében katolikus, Mária Terézia központi kormányában már szervezték a deisták és szabadkőművesek az Egyház elleni támadást, sőt már ekkor is sikerült nekik egyes tereken a hazai katolicizmusra veszélyes rendeletek kiadása. Az állami könyvcenzúrát, ezt a német birodalomból átvett intézményt I. Lipót korában az esztergomi

érsék megbízásából a nagyszombati egyetem jezsuita tudósai végezték, az egyetemtől 1730-ban a helytartótanács vette át és rendszerét osztrák mintára alakította ki; 1754-től kezdve azonban a pozsonyi helytartósági cenzúra köteles a bécsi cenzúrához igazodni, s amely könyvek olvasását és terjesztését ez utóbbi megengedi, kénytelen ő is eltérni. A bécsi cenzúrát pedig ekkor már Van Swieten mellett a szabadkőműves Greiner udvari tanácsos intézi, majd a febroniánus irány is érvényesül, úgy, hogy lassankint előáll az a vizsás helyzet, hogy az itthon katolikus színezetben feltűnő cenzúra jezsuita-barát könyveket tilt és gallikán, jansenista, febroniánus, majd deista és felvilágosodási könyvek számára tárt kaput nyit Magyarországon. A hazai katolicizmus akkori vezetői vallásos buzgalmukban rátámaszkodva a világi karra, csakhamar beláthatták, hogy a felvilágosodás államhatalma még vallásos uralkodó alatt sem lehet őszinte támasza a katolikus Egyháznak.

A felvilágosodott államvezetés

A királynő uralkodásának két utolsó évtizede általában véve erős elhajlást mutat nemcsak a katolicizmustól, hanem a vele kapcsolatban lévő barokk-rendi iránytól is. Mária Terézia hajlottabb korában mindinkább átengedte magát bizalmas tanácsosai vezetésének, akik a hétéves háborúokozta nagy anyagi krízis enyhülését az eddigi központi szervezet és kormányelvek radikálisabb megváltoztatásától remélték. Kaunitz államkancellár, a nagysikerű diplomata volt az, aki Haugwitz gróffal együtt a legutóbbi kormányreform megváltoztatását sürgette. Mária Terézia is elismerte, hogy az állam a „romlás szélén áll,” s hogy ettől megóvjá, a legfőbb ügyek vezetését 1760-ban az újonnan alapított államtanácsnak adta át. Ez a hatóság modernizált formája a több századon át élt különböző titkos tanácsoknak, tagjait az uralkodó nevezi ki főurak, hivatalnokok, tudósok közül, végrehajtó hatalmuk semmi sincs, egyedül tanácsokkal szolgálnak a királynőnek, aki ha elfogadja a javaslatokat, a végrehajtás a monarchia régi központi szerveinek marad a dolga. Az államtanácsosok véleménye nem is kerül más elé, egyedül az uralkodó olvassa azokat, ami a véleménynyilvánítás szabadságát nagyban elősegíti. A királynő Haugwitz és Kaunitz tanácsai szerint a közügyek és adminisztráció legjobb szakértőit nevezte ki államtanácsosoknak, akiktől joggal elvárhatta, hogy minden személyi elfogultságtól menten adjanak neki véleményt. Csakugyan az államtanács hosszú időn át, Ferenc császár koráig, kitűnő és képzett szakemberekből áll, akik a dinasztia és a monarchia javát akarják, de ezt a közjót immár tisztán a felvilágosodott abszolutizmus szellemében képzelik el. Bennük a rendi alkotmányok újabb veszélyes ellensége találunk, amint már Kaunitz herceg megmondta az államtanács megalakítását megelőző tanácskozások-

ban, arról lévén szó, nem lenne-e jobb a régi feudális központi hatóságokat helyreállítani. „Semmikép nem helyeselhetem, hogy a nemességet és a rendeket ismét felemeljük. Magam is a cseh főnemességhez és a nagybirtokhoz tartozom, de ez mindig háttérbe szorul a Felsőház iránt tartozó kötelesség mellett. Hogy mily veszedelmesek a nemesség hatalmi jogai, ez megmutatkozott már Magyarországon, Erdélyben és a Németalföldön.” A királynő nem is tért vissza a régi rendszerhez: az államtanács felállítása után 1761-ben megszüntette ugyan a direktóriumot, visszaállította a kancellária és a kamara különállását, de a tartományokban megtartotta a rendiségtől független guberniumokat és az államhatalmat a felvilágosodás szellemében képviselő kerületi hivatalokat. Azáltal pedig, hogy nem külön osztrák és cseh kancelláriát állított helyre, hanem e kétöt egyetlen „egyesült cseh-osztrák” kancelláriában helyezte el, a közigazgatás legfelső fokán végrehajtotta a cseh korona tartományainak a német örökös tartományokkal való egyesítését, a legfontosabb lépést a fehérhegyi csata óta Csehország beolvasztására, s egyúttal civilizálására és gazdagítására. Az államtanács működése mögött már ott áll II. Józsefnek, atyja halála óta társuralkodónak heves reformtörekvése, mely immár teljesen Sonnenfels és társai szellemében a lakosság anyagi helyzetének gyarapítására, a harmadik, polgári rend emelésére és ezzel együtt a nemesség gyöngítésére irányul.

Az államtanács minden ellentétes nyilatkozat dacára, Magyarországra is kiterjesztette hatáskörét, amennyiben a tanácsadást hatáskörnek lehet nevezni. II. József magyar tagot is akart kineveztetni és Festetich Pál udvari tanácsost ajánlotta erre, de Mária Terézia nem engedte meg, hogy a magyar ügyekkel hivatalosan nem foglalkozó tanácsban magyar tagok is legyenek. Így a kancellária és helytartótanács felterjesztéseit osztrákok, Borié, Stupan, König tanácsosok olvasták el és tettek javaslatot a magyar hatóságoknak írandó királyi kéziratok szövegét illetőleg. Csöndes, feltűnés nélküli működésüknek csakhamar voltak nyomai: a magyar iskoláztatás, egyetem ügyeinek az ausztriaival uniformizálása az ő tanácsaikból indult meg nagyobb mértékben, befolyásuk alól a királynőnek vallásos egyénisége sem tudta magát kivonni. 1773-ban az ő votumaik hatása alatt írta rá a magyar protestánsok egy panaszára, melyet a kancellária elutasítani kívánt: „hagyják békében ezeket az embereket”. Borié báró egy ilyen votumában kijelentette, hogy mint a katolikus egyház tagja tisztában van kötelességeivel, de olyan utakat nem helyeselhet, melyek az állam nyugalalmát a vallás kedvéért veszélyeztetnék, ő és társai már a laicizált államnak tanácsosai voltak, akik személyes vallásosságukkal összeférhetőnek tartották az egy vallás, — egy állam koncepcióról való teljes és tökéletes lemondást. Nemességellenes álláspontjuk legelőször a hazai úrbírság dolgában nyilat-

kozott meg, amelyben Mária Terézia akaratát mindegyre nemesellenes irányba próbálták hajlítani.

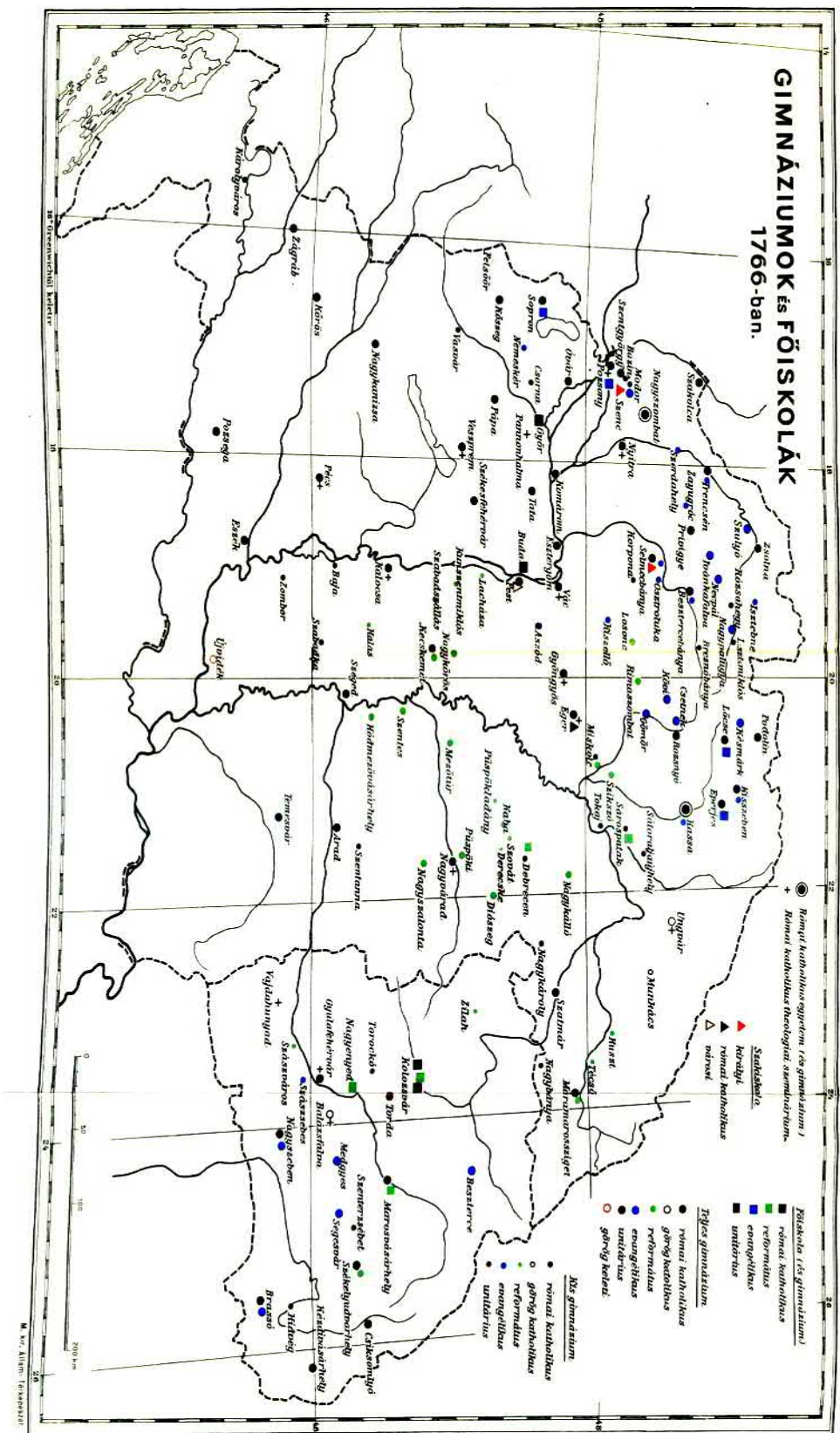
A pénzügyi helyzet; a nemesi adózás

A hétéves háború vége felé a pénzügyi helyzet szorult rá legsürgősebben a „Staatsrath“ tanácsaira. Az évi deficit ekkor 12 millió forint volt, de a hubertusburgi béke után sem szállott 7 és fél millió alá: 23½ millió bevétellel évi 31 millió kiadás állott szemben, s 1767-ben az államadósságok már 260 milliót tettek ki. Az államtanácsosok votumaiban mind gyakrabban előfordul, hogy az adósság egy részét Magyarországnak kellene átvennie, követelik a magyar dohánymonopólium behozatalát, majd a só árának újabb felemelését. Mindezen javaslatok már a királynő asztalán megrekednek: Mária Terézia még ragaszkodik a régi kompromisszumhoz és jól tudja, hogy radikális pénzügyi követelések végkép megzavarnák a jó viszonyt közte és az ország között. A hétéves háború alatt folyvást a régi szívélyes módon próbál rekrutát, önkéntes ajándékot, természetbeli szolgáltatásokat elérni, kegyes leveleket ír és hasonló üzeneteket küld Batthyány Lajos nádor által az urakhoz, főpapokhoz, vármegyékhez, aránylag kevés eredménnyel. A természetbeli szolgáltatásokat ugyan Grassalkovich Antal kamaraelnök nagy buzgalommal gyűjti és szállítja ki a sereghez, de nagyobb segítség a rendi alkotmány akkori formájában alig lehetséges. Batthyány nádor legalázatosabban kifejezi ugyan készségét, de egyúttal kiemeli, hogy a jövedelmek emelésénél semmit sem lehet tenni, ami „az ország pozitív törvényeivel ellenkeznék“, legjobb volna még országgyűléstől kérni az adóemelést, amitől viszont a királynő vár keveset az addigi tapasztalatok után. Tovább folytatja tehát a könyörgést, megírja a nádornak: „ki nem tudom eléggé fejezni, mily nagy szükségem van pénzre és rekrutára“; a nádor erre mozgásba hozza a rendi barokk ország egész tekintély-apparátusát: főispánok, püspökök személyesen beszélnek rá a nekik lekötölezett urakat, hogy önkéntes adót vállaljanak, vagy legalább kölcsönt adjanak, mire a királynő hajlandó a kamarai birtokokat lekötötni. A válaszok mind lelkes hangúak, de csekély pozitív eredményt hoznak, főpapok, hatalmas nagybirtokosok kitérő vagy egyenesen tagadó választ adnak. Batthyány Zsigmond gróf a mostoha időkre panaszkodik, alig van jövedelme, testvéreivel osztozkodnia kell, nem adhat semmit; a Nagyváradról Vácra helyezett gróf Forgách Pál püspök még neheztel, Nagyvárad sokba került neki, most semmije sincs; báró Sennyey Antalnak adósságai után kamatot kell fizetnie, tehát nem adhat, gróf Pálffy Lipót, báró Harruckern Ferenc már egyszer fizettek, most csak azt tehetik, hogy a megyei nemeseket vegyék rá az önkéntes fizetésre. A pécsi püspök, Klimó György őszintén jelenti, hogy a vármegyei urakat nem lehet rávenni fizetésre, ő maga 2000 forint önkéntes adományt jegyez, de a legtöbb jegyzés jóval 1800

forinton alul marad. Bíró Márton veszprémi püspök azt írja, hogy ő majd személyesen tesz jelentést a királynőnek, vármegyéjétől azonban csak 400 forint önkéntes adományt tudott kéréselni. Mindamellett a haláláig, 1771-ig Grassalkovich Antal elnöksége alatt álló magyar kamara tehetsége szerint részt vesz a háborúokozta pénzügyi nehézségek megoldásában, ami főként Grassalkovich józan értelmének és lojális, de emellett magyar érdeket szem előtt nem tévesztő energiájának volt köszönhető. A királynő kívánságára egymásután négyszer helyez el kölcsönöket a királyi és bányavárosoknál, 1760-ban a magyar kincstár terhére a belgiumi (osztrák) kamarától vesz fel kölcsönt, a kincstári adósságok 8 milliós összegéből 650.000 forintot négy év alatt letörleszt, anélkül, hogy a kamarai birtokoknak Bécsből követelt eladásába beleegyeznék; hasonlóképen sikerrel lép fel a királynőnél, amikor a magyar kamara pénztárát alá akarják rendelni az udvari kamarának. Figyelmezteti a királynőt az adott királyi szó szentségére, a magyar kamara érdemeire és jellemző barokk módon arra is, hogy a tervezett alárendelés őt is sírba döntené. Grassalkovich halálával nagy személyes, érzelmi támasza dőlt ki a magyar központi hatóságok függetlenségének, pénzügyek terén azonban az új kamaraelnök, gróf Erdődy János helyett intézkedő, már többször említett Festetich Pál alelnök méltó utóda volt Grassalkovichnak: ő állította fel 1774-ben Mária Teréziával a magyar királyi hitelfőpénztár at, mely 100 forinton felüli kölcsönök fejében adott kötvényeket rövid háromhónapos felmondási idővel. Ennek az új intézménynek sikerült a kincstári adósságok kamatait 4%-ra leszállítani, s a kincstár 7 millió forintnyi adósságát Mária Terézia uralkodása végére nem egészen öt és fél millióra leszállítani. Gazdasági célját, hogy az országban nagyuraknál, főpapoknál lévő tőkétet előhívja, nem igen érte el: eredményeit is leginkább a lefoglalt jezsuita vagyon, s az abból készített tanulmányi alap összegének felhasználása tette lehetővé. Az ország nagyobb nehézségek nélkül átélte a két hosszú háború veszélyes korszakát, de egyúttal megmaradt azon az alacsony gazdasági és állampénzügyi fokon, melyet a gazdagok adómentessége mindenütt feltételezett. Itt próbált belenyúlni e megrekedt, stagnáló viszonyok közé Mária Terézia.

Az ő koncepciója szerint Magyarországnak is részt kellett volna vennie az egész monarchia gondjaiból. Magyarország és az örökös tartományok kapcsolata, a dinasztia közössége akkoriban teljességgel felbonthatatlannak látszott, szinte természeti erőként hatott a kortársakra, akik vezetőállásban alig zárkózhattak el azon gondolat elől, hogy a kapcsolat további fennállásával Magyarországnak is részt kell vennie az adózásban és teherviselésben. Különösen fogékonyak voltak ily gondolatok iránt azon államférfiak, kik a barokk-korszak második vagy harmadik generációjához tartozván, a felvilágosodás politikai

GIMNÁZIUMOK ÉS FŐISKOLÁK 1766-ban.

és gazdasági elméleteit már magukévá tették. Közöttük kiemelkedik gróf Pálffy Miklós, Mária Terézia magyar kancellárja, aki 1758-ban, hivatalba lépte előtt, foglalta össze a magyar reformot illető gondolatait úrnője számára. Pálffy már Christían Wolf ínak, a jansenistáknak, de különösen Montesquieu-nek tanítványa, ez utóbbi államjogi terminológiáját használja művében, a „harcias és hű magyar nép közboldogságát“ akarja elérni reformjaival, melyektől nem kell megijedni, mondja, mivel egykor maga a Hármaskönyv is újítás volt. Az újítást, ha lehet országgyűléssel, ha nem, anélkül kell végrehajtani s amint az 1741. évi 63. törvénycikk a későbbi (nemcsak egyszeri) rekrutaszedést eltiltotta ugyan, de mégis már többször is rekrutáltak országgyűlés nélkül, így lehetne a reformokkal is eljárni. Legnagyobb szükség volna a nemesi adómentesség megszüntetésére: a „ne onus inhaereat fundo“ artikulus 1741-ben igen megnehezíté a helyzetet, rövid úton, országgyűlés nélkül kellene „arrangement“-t találni megváltoztatására. Erőszakot mégsem akar, a vármegyéket lassankint kellene felvilágosítani a főispánok és a kormánnyal titkos összeköttetésben álló urak által, s addig is mindent meg kellene tenni a békés fejlődés és gazdagodás érdekében. Az ország jövedelme a föld terméséből, mezőgazdasági produktumokból van, melyeknek fő vevője a katonaság; ezek külföldre kivitelét teljesen meg kell szabadítani a korlátozásoktól, s ha több pénz lesz az országban, könnyebb lesz az adózás is. A belső béke érdekében tartózkodni kell a protestánsok erőszakos térítésétől, a kormánynak rájuk kellene támaszkodnia, mert hálások volnának, ha a földesúri önkény (a katolikus részen még fenntartott kegyúri joggyakorlat) ellenében a kormány megvédené őket. Javaslati egyébként is erősen főpapellenesek, másrészt pedig a városi polgárság állami megszervezésének szükségét hangoztatják a városi tanács és hatóságok önkényével szemben. Mindez egyelőre nehezen volt megvalósítható, s nem is igen volt aktuális; Mária Terézia már 1752. évi utasítása óta próbálta a főispánok által a kormány tendenciáit a vármegyékbe belesajtolni, azonban a nemesi adófizetés gondolatának terjesztésére alig volt kapható az akkori főispáni kar. Amíg a királynő nem tudta magát elhatározni, hogy esküjével és a magyarok iránt folyton hangoztatott szeretetével ellentétben országgyűlés nélkül, törvénytelen rendelettel változtassa meg az adómentesség 1741: 8. artikulusát, addig minden ily javaslat csak akadémikus értékkel bírt. Legtovább mentek a törvényellenes reform érdekében Festetich és Koller udvari tanácsosok: az első 1765-ben bebizonyította, hogy a törvényeket a király és rendek közös meg egyezése teszi törvénnyé, minélfogva Mária Terézia országgyűlés nélkül is megváltoztathatja azokat, csak arról kell gondoskodnia, hogy legalább utólag megnyerje a rendeknek akár „hallgatolagos“ consensusát. Koller szerint a király „Magyar-

országon korlátlan monarchal akinek nem szükséges a helytartótanács véleményére adni, ez a hatóság különben is úgy ismeretes, mint amely folyvást az ország törvényeit emlegeti és országgyűlést szeretne kiprovokálni.

Mária Terézia érzésben gazdag lelki életét ismerve, nem csodálkozunk, hogy a monarchia szükségletei és a fentiekhez hasonló tanácsok hatása alatt nagy lelki küzdelmet vívott utolsó évtizedeiben, minő eljárást tanúsítson Magyarországgal szemben. Erőszakos alkotmányváltoztatástól azonban mindig tartózkodott: szigorúan egyházas, szinte apácaszerű élete, melyet férje halála óta folytatótt, távortartotta az esküszegésnek még csak a gondolatától is, bármily szükségesnek és Istennek tetszőnek találta is egyébként a magyar alkotmány megjavítását. Államtanácsosai azonban nem forogtak ily lelki konfliktusok veszedelmében, sőt voltak, akik sugalmazott publicisztikai írók által kirobbantották a király és rendek, adókövetelés és nem fizetés ellentétét. Az egyik ily író volt Benczúr József pozsonyi evangélikus rektor, aki hosszú félhivatalos publicisztikai pályája kezdetül 1764-ben a királyi hatalomnak szinte korlátlan voltát mutatta ki, kevesebb hatással, mint a másik író, Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár vezetője, a hazai jogtörténet első modern kutatója, aki az 1764. országgyűlés előkészítése gyanánt hatalmas tudományos apparátussal mutatta ki, hogy a királynak, mint apostoli királynak, Szent István alapításából és az állandó gyakorlatból kifolyólag joga van az egyházi rendet adóra, katonaaállításra, szolgáltatásokra kötelezni. Az első támadás éle tehát nem annyira a nemesség, mint a főpapság ellen irányult, valószínűleg azért, mert remélni vélték, hogy a nemesség saját megmentése érdekében feláldozza a papság jogait. Kollár különben a nemesi insurrectió elavult voltára, a jobbágyok adóztatása és a nemesi adómentesség közti embertelen ellentétre is éles szavakat talált amellet, hogy Szent István törvényeit frank, karoling mintákra vezette vissza és a Hármaskönyv tekintélyét is próbálta megingatni azzal, hogy a tényleges jogviszonyokat megváltoztató szabályait és ferdítéseit kimutatta. Ma tudjuk, hogy a nemesi adómentesség ez első hatalmas döntőjét nemcsak a felvilágosodás tanai szabadították fel a rendi hagyomány tiszteletétől, Kollár egyúttal a legelső tót is volt, aki teljesen magáévá téve a magyar nemesi kultúrát, nem feledte el szláv származását és a nagy szláv népcsaláddal való rokonságát. Munkáját akkor udvari megrendelésre készült tákolmányoknak tartották, az országgyűlés Mária Teréziától a könyv eltiltását eszközölte ki.

Az 1764 országgyűlés

A rendek felháborodása rossz jel volt az országgyűlés sikerére, melyet Mária Terézia 1764-ben utolsó kísérletként hívott össze, hogy a rendeket békés, törvényes úton vegye rá a nemesi felkelés fikciójának adóval történő megváltására.

A felkelés korszerű szabályozásán kívül, mint fentebb láttuk, a jobbágy viszonyok megkönnyítését, az úrbériség szabályozását is javasolta, de a rendek mindkettő elől mereven elzárkóztak, egyedül a jobbágyság hadi adóját emelték a megszokott hosszas tárgyalások után, 3,200.000 forintról 3,900.000-re. A királynő kiábrándulva látta, hogy még leghívebb emberei, így Barkóczy hercegprímás és Batthyány Lajos nádor sem támogatták követeléseit, az országgyűlést feloszlatta, s ettől kezdve haláláig, tizenhat éven át nem is hívott össze többet, 1765-ben fiát, Józsefet az országgyűlés megkérdezése nélkül tette Magyarországön is corregenssé. Neheztelését növelte az országgyűlés végén megjelent névtelen röpirat, a „Vexatio dat intellectum“, mely Kollárnak a kompromisszumos tradícióból való kilengésére még merészebb kilengéssel felelt a másik, rendi irányban. A szerző a nemesi kiváltságok védelmében egyenesen kettéosztja a magyar szuverénitást, melyet a királyon kívül a nemesség számára is vindikál, mint amely Verbóczy értelmében a királlyal együtt tagja a szent koronának. Sőt szerinte az igazi szuverénitás inkább a rendeknél, mint a királynál van, hiszen a föld valódi tulajdonosa a nemesség, a királynak csak névleges jogai vannak. Ezenkívül nem az országnak van szüksége a királyra, hiszen a magyarok könnyen találhatnak olyan királyt, aki olcsóbban védi meg előjogaikat... Sőt a *pragmatica sanctio* közös védelmét is arra magyarázza, hogy ez is a magyar nemesi kiváltságok érdekében van: a király köteles az osztrák örökös tartományok erejét is igénybe venni — a magyar nemesi jogok védelmében! Az egész mű nem ok nélkül hivatkozik folyvást lengyel példára: a feloszlóban levő Lengyelország sorsát hazánk sem kerülhette volna el, ha jövőjének irányítása visszakerül a fejlődésképtelen, idejétmúlt, beteg rendiség kezébe. Ez a rendiség attól sem riadt vissza, hogy az országgyűlésen a nemesi testőrség költségeit, saját fiainak Bécsben eltartását is jobbágyságukból fizettesse meg.

A gazdasági elnyomás

Az 1764. évi országgyűlés e rendi szűkkeblősége a magyar társadalomra és gazdaságra évszázadokra kiható súlyos következményekkel járt. A királynő az országgyűlés előtt bécsi tanácsosaival nagy programot dolgoztatott ki a magyar gazdasági élet felemelésére az ipar és gyáripar fejlesztése, a belső fogyasztás és a kivitel kiépítése által, de a program életbe léptetésének előfeltétele az volt, hogy a nemesség, az örökös tartományok mintájára, résztvegyen az adózásban. A rendek magatartása nemcsak hogy végkép kiábrándította a királynőt azon hitéből, hogy kívánságának teljesítését a számára egyedül lehetséges békés eszközökkel elérheti, hanem ez utolsó nagy kiábrándulás volt az oka annak is, hogy a tanácsosaitól már korábban megkezdett magyarelles ipari politikát továbbra is fenntartotta, sőt azt uralkodása hátralévő éveiben követke-

zetesen ki is fejlesztette. Az országgyűlésnek a magyar bor-kivitel érdekében előterjesztett kérésére sajátkezűleg írta elutasító rezolúcióit: „A magyar terményeknek és áruknak semmiféle könnyítést nem szabad megadni, hanem mindent úgy kell hagyni, amint az országgyűlés előtt volt... Minden ugyanúgy szabályozandó, mint az országgyűlés előtt volt. Semmi további kedvezés, mivel a nagyok, kiknek egyedül volna hasznuk belőle, nem érdemelték meg azt.“ A 64-i országgyűlés kimenetele volt az, ami a magyarellenes gazdaságpolitikát, eleinte csak felelőtlen próbálkozását osztrák tanácsosoknak, kormányzati maximává, hosszú időn át következetesen végrehajtott alap gondolatává tette.

Emlékszünk, hogy már a XVII. század osztrák kameralistái megkísérelték az akkor divatos merkantilista gazdasági elméleteknek az osztrák gazdasági területen való megvalósítását, legalább képzeletben és javaslatban; azt is tudjuk, hogy az ő elképzelésük szerint a német-cseh örökös tartományokban volt a gyáripar kifejlendődő, s Magyarországnak ebben a programúiban csak a nyersanyagszolgáltatás primitív gyarmati szerepét szánták. A bécsi kormányköröknek európai vonatkozásbeli elmaradottságára jellemző, hogy III. Károly korában néhány jól át nem gondolt részletterv kivételével meg sem kísérelték a program életbeültetését, ez tehát Mária Teréziára maradt, aki a gazdasági ügyek gondozására 1746-ban az ú. n. Kommerzdirektoriumot, 1762-ben pedig közvetlen udvari kormányzóként az udvari Kommerzienrat-ot alapította. Mind ezen hatóságok tanácskozásaiban egyre Hornigk neve merült fel, s az ő 1684-ben megjelent munkájának, az „Österreich über alles“-nek alapelveit próbálják utánozni e kései tanítványok olyképen, hogy állami támogatásban az osztrák, főképp cseh tartományokban részesítik a kezdődő gyáripar, s Magyarországról egyelőre megfeledkeznek.

Magyarország a Kommerzdirektoriumot eleinte a vámok szempontjából érdekli. Mária Terézia trónraléptekor a magyar korona országai több vámterületre oszlottak: a magyar területtel 1748-ban egyesítették az addig külön vámterületet alkotó három szlavón vármegyét, de ekkor is külön vámterülete maradt Horvátországnak, a Bánságnak és Erdélynek. A vámok azonban tisztán pénzügyi szempontból voltak megállapítva, kereskedelmi hatásukkal Bethlen Gábor óta alig törődött valaki. Mária Terézia vámreformja az első lépés volt a magyar és osztrák területek közti kereskedésnek vámtételek útján való szabályozására, aminek jelentőségét a magyar hivatalok egyelőre nem fogták fel: a magyar kancellária, mely a királynő parancsára a Kommerzdirektoriummal megbeszélte a dolgot, a nemesség és papság vámmentességéhez ragaszkodott, nemcsak a saját használatukra behozott áruk után, hanem azok után is, melyeket saját termésükből kereskedés céljából visz-

nek ki. A kancellária emellett maga ajánlotta, hogy Erdély továbbra is külön vámterület maradjon, mivel „más az alkotmánya, mint Magyarorszáé“. A kereskedelempolitikai belátás e csekély mértékével a kancellária nem tudta megakadályozni a végre 1754-ben kiadott magyar vámtarifa hibáit; maga a magyar kamara elnöke, Grassalkovich Antal sem tudott a tervezeten más változtatásokat ajánlani, mint a tokaji bor kivételének megkönnyítését és azt, hogy miután a magyar törvények nem tesznek különbséget behozott és keresztülvitt áruk között, az új vámban is a tranzitó-vám ugyanannyi legyen, mint a behozatali. Az új tarifa, életbeléptetése után, egyszerre kioktatta a rendi kormányférfiakat, mi mindent lehet elérni a vámok berendezésével. Először is teljességgel kiszorította a magyar kereskedőket a német piacról, ahol a boroszlói és lipcsei vásárokon szokták importcikkeiket beszerezni; az örökös tartományokban vásárolt külföldi: német, francia stb. árut a külföldön vásároltakkal szemben 5—15%-kai kedvezőbb behozatali vámmal látták el a magyar határon, úgyhogy a magyar kereskedő ettől kezdve minden külföldi árut a bécsi és más osztrák cégeknél és vásárokon volt kénytelen megvenni. Viszont az osztrák örökös tartományok gyártmányait a behozatalnál, a harmincadkezelésnél 5—15 százalékkal kisebb vámmal sújtották, mint a távolabbi külföld áruit, úgyhogy az osztrák kereskedelem mellett az osztrák iparnak is biztos, kizárólagos piacává lett Magyarország. A hazai kivitel, gyáripár teljes hiánya miatt, csak nyersterményekből állott, s ezek kiviteli vámját az új tarifa már a magyar határon felmelte az addig szokásos 2%-ról, emellett azonban osztrák beviteli vámmal is sújtották, sőt a magyar exportárut, mint tranzitot, az osztrák területen oly magas tételekkel vámolták el, hogy az szintén nem mehetett ki a német birodalmi piacra, s ki Ion szolgáltatva a bécsi piac alacsony vételárainak. Bár e tarifa ellen a vármegyék és központi hatóságok egymásután tiltakoztak, újabb rendeletek, s azután különböző behozatali tilalmak által sikerült az új rendszert megszilárdítani, a magyar kereskedelmet a most már porosz Sziléziától elvágni, s azt a bécsi piacnak, az osztráknémet, stájer vasnak, a cseh nagybirtokosok gyapjújának és szövetének kiszolgáltatni. Ezzel egyidejűleg indult meg az ausztriai terület iparvédelmére a behozatali tilalmak rendszere; az első ily tilalom szólt 1759-ben a varrótűre és a nürnbergi sárgarézárura, hogy a Bécs melletti ilyenmő gyár konkurrenciá nélkül élhesen. A hétéves háború különben is jó alkalom volt e szigorú tilalmi rendszer kiépítésére, melynek sikerült is az örökös tartományok textil- és vasiparát nagyra fejleszteni. Nehézséget eleinte a lengyel kereskedelem okozott, mely vásznat hozott Magyarországra és borokat vitt ki, azonban Galiciának elfoglalása óta Magyar- és Lengyelországnak nem volt többé közös határa, minélfogva az ausztriai vámrendszer fogásai ebben a vi-

szonylatban is alkalmazhatókká váltak: a Lengyelországba kivitt magyar áru, vagy a behozott lengyel áru galíciai területen tranzitó-vám alá esett, s ezenkívül a galíciai lengyel (vagy magyar) határon kiviteli vám alá; Magyarország kereskedelmi elzárása ezzel vált teljessé.

Mária Terézia eleinte érezte az igazságtalanságot, melyet e rendszabályok Magyarországgal szemben magukban foglaltak, de az 1751-i, majd az 1764-i országgyűlés óta maga is szükségesnek látta Magyarország ilyenét megkárosítását, miután tanácsosai folyvást szemé elé tartották, hogy a nemesség adómentessége miatt az ország sokkal kisebb terhet visel, semmint az örökös tartományok. Az új vámrendszer azonban Magyarországnak modern európai fejlődését hosszú időre megakasztotta és minden kényszerítő ok nélkül agrárországgá tette, melynek gazdasági és társadalmi fejlődése sokkal kevésbé rugalmas és primitívebb fokon mozog, semmint iparral rendelkező nyugati szomszédjaié. Azért, mert az ország természetétől fogva termékeny volt, még nem lett volna agrártermelő országgá predestinálva, amint pl. az igen termékeny Lombardia és Belgium is nagy ipari országokká lettek: nálunk a fejlődésnek szinte középkori fokon való megállása egyedül a bécsi kormány irigy és önző iparpolitikájának tudható be.

A hazai gabona- és általában nyersanyagtermelést ez a rendszer egyegyedül az osztrák lakosság és ipar szükségleteinek ellátása szempontjából tekintette. Az osztrák gyárak szaporodásával szükség volt ipari és kereskedelmi növényekre, elsősorban festőanyagot tartalmazókra, miért is 1768 óta a Bánságban nagyban termesztik a búzért és a kékfestő csülleget, melynek termését a schwechati és más pamutárugyárak veszik meg. Ugyancsak a délvidéken próbálják meg, kevés eredménnyel, a kender és len termesztését, legtöbbet fáradoztak azonban az eperfaültetés és selyemtermelés érdekében, hogy az olcsó magyar termelési viszonyok következtében az osztrák gyárak olcsó nyersanyaghoz jussanak. 1763-tól kezdve királyi rendeletek egész sora intézkedik, a Bánság, Szlavónia és Baranya vármegye kivételével nem nagy sikerrel: a parasztok kultúrája sokkal alacsonyabb fokon állott, semhogy e mellékfoglalkozás hasznát felfogták volna, avagy hogy erre a robot és szolgáltatások mellett idejük maradhatott volna. A marhatenyésztés dolgában tisztán a bécsi piac szükségleteit tekintették: az egyetlen cél az volt, hogy a bécsi mészárosok olcsón kaphassanak magyar marhát és így a bécsi élelmiszerárak stabilitásban maradjanak. A Velence felé évszázadok óta irányuló magyar marhakitelt is e cél érdekében áldozták fel: 1748-tól kezdve a stájer határon emelték a fogyasztási illetékeket, s ezzel a velencei kereskedőket rákényszerítették, hogy Magyarország helyett Albánián át Boszniából fedezzék szükségleteiket. A hazai marhavész éveiben a bécsi húsellátási társaság

kérésére egyáltalán eltiltották, hogy a magyar marhát máshová, mint Bécsbe vigyék, egyébként pedig csak hitványabb, páronkint 6—7 mázsán aluli ökröt volt szabad Ausztrián át régi szokás szerint a német birodalmi piacokra vinni, ami szintén kivételi tilalommal volt egyértelmű, mert ilyen könnyebb állatok a hosszú út után alig találhattak vevőre Németországban. Az akkori gyáriparban a szappan- és üveggyártásnál, s a kékfestésnél nagy kereslete volt a hamuzsírnak, melyet kizárólag fából állítottak elő, termelését nálunk 1730 körül a svájci Ott Kristóf honosította meg, s már a 40-es években aránylag nagy kivitelünk volt belőle Danzig felé, ahonnan hajón vitték tovább a nyugati gyáripar számára; az osztrák ipar erre is rátette kezét: 1755-ben eltiltották Ausztrián kívül máshová kivitelét, s itthon a termelést a bécsi üzemek szükségletei szerint racionalizálták, miért is az egyes vármegyéknek (többnyire csak a dunántúliak termelték) évenként jelentést kellett tenniük, hány mázsát termelnek. Utóbb az egész termést a cseh gyárak felé irányították, a más vonalakon való szállítás vámjának erős felemelésével. A leginkább Lengyelországba irányuló gubacskivitel raffinált módon a bécsi marhahús árának leszállítása érdekében áldozták fel: Bécsben a bőrfeldolgozó ipar köteles volt az ottani mészárosoktól magas áron venni meg a bőrt, hogy így a húst olcsóbban adhassák a bécsi közönségnek; hogy azonban ez fenntartható legyen, a bőrgyárosok olcsó nyersanyagot követeltek, mire a magyar gubacs lengyel kivitelét eltiltották, s azt, persze olcsó áron, Bécsbe irányították.

Az itt felsorolt nyerstermékek kivitelének elnyomása és az iparpártolás hiánya annyira szembetűnő volt, hogy a bécsi kormány, eleinte legalább, a gabona- és borkereskedés terén szükségesnek látta Magyarországot kárpótolni. Az európai államokban a népesség szaporodása ekkor kezd nagyobb mértékben gabonabehozatali szükségletet teremteni, így különösen a középső és déli Olaszország államaiban, ahová a 60-as években Fiúmén és Trieszten át szervezni próbálják a magyar búza kivitelét. A vízi szállítás hasonlíthatatlanul olcsóbb lévén, a bányászati bűzát a Száván és Kulpán át Károlyvárosig vitték, onnan nagy nehézségek közt szárazon Fiúméig, a vízi és száraz utak javítását is megkezdték, de már 1765—70 óta a bécsi pékek panaszainak hatása alatt a magyar búzát inkább az ausztriai piac árszabályozására használták fel. Itt Bécs mellett a cseh-morva iparvidék jött számba; úgy Csehország, mint Alsó- és Felső-Ausztria jó években el tudták magukat látni, ilyenkor magas vámokkal csak az éppen szükséges magyar búzamennyiséget eresztették be; a drágaság éveiben a magyar gabona külföldi kivitelét teljesen eltiltották, s azt vámmentesen eresztették be az osztrák fogyasztókhoz. Ezen már a bécsi kormánykörökbe a 70-es években behatoló fiziokrata elméletek sem tudtak változtatni, melyek tudvalevőleg az állam gazdagsá-

gát a földben látták, s annak kihasználását, a földművelés elősegítését követelték. Hatásuk alatt az államtanács javaslatára Mária Terézia elrendelte ugyan a gabonaexport és import szabadságát, de Magyarországgal kivételt tett, mint egyik tanácsosa írja: „A vám eltörléséről ezidőszerint és mindaddig, amíg a magyar nemesség és klérus nem adózik, az örökös tartományokba vitt magyar gabonánál szó sem lehet, hanem továbbra is fenn kell tartani az osztrák uradalmak számára terményeik oly áron való értékesítését, hogy az állami adókat abból megfizethessék.“ Ez az elv azonban nem kívánta volna az Ausztrián kívüli magyar kivitel oly megterhelését, hogy 600 mázsa magyar gabonának Dunahajón a német-bajor határig való szállítása különböző helyeken összesen 386 forinttal terheltesse meg, holott az egész szállítmánynak értéke a termelőhelyen 300 forintot tett ki!

A rendszer nyilván arra törekedett, hogy a magyar exportot ott is elnyomja, ahol erre az államnak nem, csakis ausztriai magánérdekeknek volt szükségük, így különösen a borkereskedelem terén. A nyugatmagyarországi bortermelők az előző századokban Sziléziába vitték termésüket, ahonnan a sopronvidéki erős borok a Keleti-tengerig elterjedtek: ezt a kereskedelmet Szilézia elvesztése, s a II. Frigyessel folytatott elkeseredett vámháború egyszerre elvágta, többé nem is kelhetett életre. A birodalmi piacot ettől kezdve csak Ausztrián, dunai szállítással lehetett megközelíteni, de Mária Terézia az alsóausztriai borokat is favorizálta, s ezért a dunai szállítás vámjait úgy rendezték be, hogy az egy 600 akót magában foglaló hajórakományra, ha osztrák bort vitt Bajorország felé, 193 forintot, ha pedig magyar bort vitt, nem kevesebb, mint 2250 forintot tett ki. Még ennél is szemérmetlenebb pártolását jelentette az osztrák termelésnek azon 1775. évi rendelet, mely szerint Ausztrián át a német birodalomba magyar bor szállítása csak akkor engedtetik meg, ha az illető kereskedő ugyanannyi mennyiségű osztrák bort is kivisz magával. Így a magyar borkereskedő kénytelen volt maga exportálni a konkurrens osztrák bort, s e gyöngye, hitvány borok eladásával a saját, magyar borüzletét megterhelni. A magyar borvidékek között ilyen körülmények közt egyedül a toka j hegy aljai tarthatta fenn kivitelét, de ennek is mindtöbb nehézségei támadtak. Kivitelét mindjobban kezükbe kerítették a lengyel zsidók és a görög-örmény kereskedőtársaságok, mely utóbbiak tokaji és lengyelországi pincéket szervezve, nagyban kezdték meg a tokaji bor hamisítását; súlyos csapás volt Galícia elfoglalása, mi a bécsi kormánynak alkalmat adott arra, hogy tranzító- és kiviteli vámok felállításával a lengyel piac elérését is megnehezítse. A magyar hatóságok már 1780-ban megállapítják, hogy a lengyel piac kezd hozzászokni a francia: bordeaux-i és champagne-i borok fogyasztásához.

Mindebben a bécsi gazdasági politikának aktív romboló hatása nyilvánult meg, a negatív pedig abban, hogy gyáripár nem fejlődhetett ki, Magyarország nem vehette ki részét azon iparosodásból, mely a vámpolitika segítségével zárt nemzetgazdasági egységekben, Colbert Franciaországában, II. Frigyes Poroszországában, Mária Terézia cseh-német tartományaiban létrejött. A királynő uralkodása elején férjétől alapított holicai majolikagyár, sassini pamutgyár azt mutatják, hogy az iparpolitikai mellőzés nem volt benne eredetileg a királynő programme ában, tanácsosai közt főként báró Borié folyvást melegen ajánlotta a magyar gyáripár felkarolását. Borié a kendertermelés mellett, vitorivászón, pamutruhák, lópokrócok, mezőgazdasági szeszgyártás mellett lépett fel, gyáralapításra és a földművelés javítására prémiumok kitűzését ajánlotta és Kautizot is megnyerte azon tervnek, hogy Magyarországon a nyerstermeléssel kapcsolatban olyan gyárakat hívjanak életre, aminők még nincsenek ausztriai területen. 1767-ben sikerült neki az államtanácsal elfogadtatni, hogy bár Magyarországon a nemes adómentes, de az államnak abból is haszna van, ha a gyárak útján a jólét emelkedik, a paraszt igényei nagyobbodnak, ő maga vagyonosodik, s mivel Magyarország is örökös országa az uralkodónak, nincs ok megrövidítésére. Így készültek néhány kamarai birtokon „manufaktúrák/- így Apatinban textilgyár, a cseklészi gróf Esterházy Ferenc-birtokon pamutgyár, s ez utóbbinak szükségletére Komárom, Pozsony, Győr vármegyében kiterjedt háziipart foglalkoztattak pamutfonással. A felsőmagyarországi posztószövő, kalap-, süveggyártó, dunántúli szűcs- és gombkötőipar is fejlődésnek indult, Mária Terézia pedig a magyar kamarától arra kért javaslatokat, hogyan lehetne szabad királyi városokban, nagyobb kamarai községekben és sűrű népességű vidékeken egyszerűbb gyártmányokat termelő manufaktúrákat létesíteni. A magyar kamara azonban nem tudott tanácsot adni, mert rendi műveltségében még az volt a nézete, hogy „gyárak ha rá is szánják a nagy költségeket, annak csak későn, vagy sohase lenne sikere“.

A szigorúbb irány Chotek grófnak, a Kommerzienrat elnökének sürgetésére 1770 óta nyomult előre, amikor sikerült Mária Teréziával elhitetni, hogy a magyar iparpártolás immár az ausztriai ipart fenyegeti, úgyhogy erélyesen véget kell neki vetni. Egyrészt a magyar ipartermékeket kitiltották az örökös tartományokból, másrészt az osztrák termékeknek szabad behozatalt biztosítottak, új gyárak alapítására pedig nem adtak többé engedélyt. Ekkor hozták be az árubélyegzési kényszert, ami a határon a magyar áru felismerését lehetővé tette, s a bécsi hatóságok örömmel konstataálták, hogy az árubélyegzés ezen következtetésére a magyar hatóságok még nem jöttek rá. Bőr-, vas-, textil-, üveggyártás ettől kezdve visszafejlődik, egyedül a durva ruházati cikkek, az abaposztó gyártását enge-

dik meg, ezt pedig olcsóbban. lehet Törökországból hozni. Miként a bécsi kameralista a gyarmatok gazdasági helyzetét körülírta: a gyarmatok célja, hogy az anyaországnak nyersanyagokat szolgáltatassanak, kereskedelmet nem szabad üzniök, mindent az anyaországból kell vásárolniok, egyedül a legközségesebb ruházódás tárgyait szabad maguknak előállítaniok: ebbe a helyzetbe jutott két évtized leforgása alatt Magyarország. Nemcsak a rendi főhivatalnokok gazdasági belátása, hanem az egész rendi államkoncepció is csődöt mondott, amikor ezen egyszerű vám- és kereskedelmi eszközökkel végbemenő degradálását az országnak nem tudta megakadályozni.

A királynő lelke mélyéig meg volt győződve, hogy helyesen járt el, amikor monarchiája egyik államát ily gyarmati helyzetbe süllyesztette. Tanácsosai folyvást hangoztatták előtte, hogy Magyarország kevesebb adót fizet, mint a többi ország, emellett kereskedelmi mérlege folyvást aktív volt, évi IV_2 —5Mí, azaz átlagban kétmillió forinttal. Ez érthető is volt, mivel Magyarország nagy tömegekben szállította a nyersanyagot az ausztriai tartományok gyárai számára, viszont e rtyarak termékeiből csak kis mennyiséget tudott fölvenni, mert még mindig csekély igényű, csekély fogyasztású agrárország volt, helyi szükségletre való termeléssel, középkori viszonyok között, melyeket épp a bécsi politika iparkodott most, elég nagy sikerrel, továbbra is konzerválni. Az ausztriai ipar tehát kevesebbet tudott eladni Magyarországon, mint amit nyersanyagokban magába vett, az aktív kereskedelmi mérleg mellett azonban Magyarországnak erősen passzív fizetési mérlege volt, amit a bécsi tanácsosok már csak azért sem vehettek tekintetbe, mert annak fogalma akkor még ismeretlen volt. A nyersanyagok kivitele volt ugyanis az egyetlen mód, mellyel Magyarország pénzhez jutott, viszont a kereskedelmi mérleg nyereségét jóval felülmúlta az a veszteség, melyet a bányá- és kamarai igazgatás révén szenvedett: a hazai bányákból ekkor évi 1 millió, a megjavított üzemű kamarai birtokról és más kamarai (só, harmincad) jövedelmekből pedig évi 2—4 millió forint ment Bécsbe, ahol hadi vagy udvartartási költségek fedezésére szolgált. Igaz, Magyarország direkt adózás útján kevéssel járult a monarchia költségeihez, a hétéves háború 260 millió forintnyi rendkívüli kiadásából csak mintegy két százalékot fedezett, de már a monarchia évi rendes bevételeinek az 50-es évektől kezdve nem kevesebb, mint 26—29%-át fedezte. Az osztrákok folyvást csak az országgyűléstől megszavazott 3 millió és néhány százezernyi összeget emlegették, ami békés időben is kevés volt: békében ekkor már az állandó hadsereg fenntartása 14—15 millió forintba került. Ezen az alapon mondotta Kaunitz herceg 1766-ban: „Ha bekövetkeznék az a szerencsés időpont, hogy Magyarországtól nagyobb összeg volna kapható az állami szükségletekre és így az örökös tartományok túlnagy terhe

csökkenthető volna, akkor méltányosság és kormányzati bölcsesség egyaránt azt követelnék, hogy az ipar minden ága Magyarországon is ugyanolyan nyomatékosan pártoltassék, mint a többi országban. Mindaddig azonban, míg ez az eset be nem áll és a magyar nemesség az általános terhekhez hozzá nem járul, addig alaposnak és bizonyos mértékig szükséges rossznak ismerem el azon alapelvet, hogy Ausztria és Magyarország gazdasági érdekeivel egyenlőtlenül kell elbánni.“ A valóságban az udvari legfőbb számszék megalapítója és első elnöke, a nagy pénzügyi szaktekintély, gróf Zinzendorf Károly mutatta ki 1773-ban, hogy „Magyarország kisebb hozzájárulása nem egyéb, mint előítélet“. Szerinte a népesség arányát nézve Csehország 11,300.000 forintnyi adójával szemben Magyarországnak melléktartományai nélkül 13,500.000 forintot kellene fizetnie, fizet is 11,500.000 forintot (beleszámítva a kamara-, bánya- és egyéb jövedelmeket), de a katonaságnak adott természetbeli szolgáltatásokon, az ú. n. deperditákon, szénaporciók, fa- és kenyérporciókon, melyekért túlkeveset vagy semmit sem fizetnek, előfogatokon, kaszárnya- és istállóépítéseken legalább hárommilliót veszít el, de Zinzendorf azt hiszi, hogy az országnak ily meg nem térített természetbeli szolgáltatásait évi ötmillióra is lehet tenni, úgyhogy Magyarország a valóságban többet fizet a monarchia számára, mint a leggazdagabb és leginkább elkényeztetett Csehország.

Az ilyen becsületes kimutatás, ha még oly szakembertől származott is, nem dönthette meg az „előítéletet“, melyet a nemesség nemadózása keltett fel minden akkori szemlélőben. A rendiség kétségtelenül fausse position-ba került, mikor adómentességéhez ragaszkodott, miután nyugati szomszéd rangtársai már lemondottak arról. Egyesekből, a vezetőkből, bizonyára hiányzott a politikai belátás, még inkább a gazdasági műveltség, mely a lemondást tanácsolhatta volna nekik, — az egész rendiség állásfoglalását azonban a rendi történet egyenes következményének kell tartanunk, s érte még az akkor élt nemzedékeket sem tehetjük felelőssé. Az ausztriai és más kiváltságos rendek lemondhattak adómentességükről, mert érezték gyöngeségüket, mert tudták, hogy történetük két század óta alig áll egyébből, mint az uralkodó, az államhatalom folytonos előretöréséből az ő rovásukra. A magyar rendiségnek privilegiált helyzetét Hunyadi Mátyás óta I. Lipót korát kivéve soha sem fenyegette komoly veszély, a leopoldi abszolútizmus támadását pedig nemcsak rendi, hanem a magasabb erkölcsi rendbe tartozó nemzeti szempontból is sikerült kivédenie, úgyhogy a szatmári békét követő kompromisszum visszaadta önbizalmát és vele a minden társadalmi osztály lényeges jellemvonását kitévő őszinte önzését. Ez a szociológiai természetű megfigyelés megérteti velünk a helyzetet: a magyar rendiségtől évszázadokon keresztül nem mertek és nem tudtak semmi előjogot el-

venni idegen uralkodói, — igen primitív gondolkodás volna az, mely feltételezhetné, hogy a rendiség most egyszerre lemondhatna jogairól, mikor azok elvételétől nem kell tartania. A rendiség elavult intézmény volt, de még élt és nem volt hajlandó öngyilkosságot elkövetni. Valószínű, hogy a bécsi célt, a rendi adózást, sokkal könnyebben el lehetett volna érni akkor, ha Nyugat és az osztrák tartományok mintájára nálunk is megindítják a merkantilista szellemű fejlődést, iparral és kereskedelemmel foglalkozó erős intellektuális vezető osztályt, s alatta széles ipari munkásságot hoznak létre: ezek belső energiájának a magyar nemesség nem állhatott volna sokáig ellen, s kétségkívül megindult volna a nemesség polgárisodása, miként más országokban.

A következőkben még gyakran lesz alkalmunk rámutatni az önmagát túlélő rendiségnek talán öntudatlan hibáira és a károokra, melyeket az egész nemzettest egészséges fejlődésének okozott. De talán egyik kár sem olyan nagy, mint amivel az adómentesség fenntartása, s az ennek egyenes következményeképp fellépő bécsi gazdasági rendszer sújtotta az országot. Mária Terézia korszakáig a magyar gazdasági és társadalmi struktúra alig különbözött az osztrák, bajor, általában délkeleti német és cseh struktúrától, s benne is megvoltak az újabb európai fejlődésnek, a differenciálódásnak, iparúzó polgárság, városi lakosság, kapitalista felemelkedés, nem nemes származású szabad kis- és középbirtokosság kifejlődésének lehetőségei. A kezdő gyáripar és manufaktúra idehelyezésével nálunk is megindult volna az erjedő folyamat, melynek során egymásba átsímuló társadalmi osztályok álltak elő, nem úgy, mint nálunk, ahol a földhözragadt agrárius jobbagyság és a szintén agrárius úri nemesség közt hiányzott minden átmenet. Az erjedés nálunk csak a magas kultúrával bíró osztályokban indult meg, a rendiségből kidifferenciálódott a felvilágosodás és liberálisizmus hatása alatt egy vékony intellektuális réteg, mely azóta és Kazinczyék óta annyiszor tett kétségbeesett erőfeszítéseket, hogy az úr és paraszt közt tátongó örvényt valamiképp betemesse, de törekvései mindenkor hiábavalónak bizonyultak. Társadalmi fejlődésünk Mária Terézia korában megakadt, szinte még egy századig állott egyhelyben, a rendiségnek kedvező viszonyok között, mialatt Európa népei gyors rohamban haladtak előre. Ezt a ma is csak nehezen jóvátehető késedelmet pedig a rendiség makacs elszántsága okozta, mely a nemesség szempontjából hősi magatartás, régi jogokhoz és ősi életmódhoz ragaszkodás volt, de a magyar nemzetre és társadalmára súlyos csapást hozott. Most bizonyosodott be a magyar történet folyamán legelőször, hogy a nemzet egykori megszervezője és gerince, a nemesség nem egy többé a nemzettel: ami neki jó, az lehet káros a nemzetnek és megfordítva.

Király és nemzet

TÁRSADALMI FOLYAMATOKAT a kortársak még elméletileg képzetesebb korszakokban sem igen tudnak megfigyelni, s innen van, hogy az egykorú magyarság az új bécsi gazdasági rendszerrel szemben alig fejtett ki oly ellenállást, minőt ez messzeható társadalmi következései miatt megérdemelt volna. Egyes konkrét, kiviteli tárgyakra vonatkozó panaszokon kívül nagyobb mozgalommal nem találkozunk, annál kevésbbé, mert a nemesség továbbra is birtokában marad a saját használatára behozott áruk vámmentességének; az egész kérdéskomplexum így alig tudta zavarni a királynő és a nemzet közti régi jóviszonyt. Mária Terézia továbbra is megajándékozta a nemzetet kegyességének messze látható jeleivel. A monarchia összes tartományai számára még mint magyar királynő, 1757 június 18-án megalapította a katonai Mária Terézia-rendet, mely a dinasztia és az egész monarchia szolgálatában végzett hadi tények jutalmazásával minden népfaj fiait egyaránt kitüntetve, formálisan is az első, nagyhatású közös intézménnyé lön — az első kinevezéseknél tizennyolc tagból mindössze három volt magyar, köztük a nagykeresztellett kitüntetett Nádasdy és Hadik, de ezek száma utóbb, részben horvát határőrvidéki származásúak jutalmazásával erősen gyarapodott. Később, 1764-ben, ennek polgári pendantjaként a Szent István-rendet alapítva, ezt már kimondottan magyar renddé tette. A Szent István-rend hazai tagjait a magyar kancellár tette javaslatba és hogy a külföldi tagokra Kaunitz államkancellárnak adatott át a javaslati jog, ez egyenesen a magyar kancellár, gróf Esterházy Ferenc kívánságára történt. A magyar nemesség kitüntetésére a régi, még középkorból származó aulae familiáris intézményt is felújította, az ilykép kitüntetettek büszkén viselték most, már magyar fordításban, a királyi udvar belső embere címet. Bécsi udvarában a magyar nemzeti jelleg erősebb színezése kedvéért 1760-ban a vármegyéktől küldött nemesi ifjakkól magyar nemesi testőrséget állított fel, melynek létszámát utóbb majdnem Ötszázra növelte; ez az új intézmény nemcsak arra szolgált, hogy a királynő még a legtávolabbi megyékben is személyes kapcsolatok útján a befolyásos köznemesi családok közt híveket szerezzen magának, hanem arra is, hogy a magyar jelleg az európai udvarok sorában, legalább a bécsi keretében, hosszú idők óta újra megjelenhessen.

Az akkori barokk-nemzeti gondolkodásra nem csekély hatással volt a magyar állam nemzeti jellegének minden újabb kidomborítása, s mivel a magyar nemzetet e tekintetben a Habsburg-uralom századai éppenséggel nem kényeztették el, Mária Teréziának simogató kezét most annál nagyobb örömmel érezte. A királynő 1758-ban a pápával folytatott érintkezésben minden előzetes tárgyalás nélkül felvette Magyarország apostoli királya címét, mint amely a magyar királyokat Szent

István óta állandóan megillette, bár azt gyakran nem is használták. XIII. Kelemen pápa nem fogadta el ezt a felfogást, bár elismerte, hogy Szilveszter pápa Szent Istvánnak megengedte a keresztnek, mint az apostolság jelvényének maga előtt vite-tését és hogy István utódai magukat „néha“ apostoli királyok-nak is nevezték; a múltbeli érveket nem látván elég erősnek, új kiváltságképen adta Mária Teréziának és utódainak az apos-toli királyi címet és az ezt kihirdető bíbornoki konzisztórium-ban allocutiót tartván, a magyar nemzetnek a szent hit védel-mében a török ellen tanúsított hősiecs buzgóságát, Hunyadi Já-nosnak századokra méltán kiható hírnevét meleg szavakkal ünnepelte. Nem kevésbé mély hatást gyakorolt a kor vallá-sos és nemzeti gondolkodására Szent István jobbjának haza-hozatala. Hogy a szent jobbot Raguzában őrzik, ennek híre már

I. Lipót korában elterjedt, Mária Teréziát Pray György, a nagy jezsuita történész tette erre figyelmessé, mire a királynő Raguzától elkérte az ereklyét, azt nagy egyházi ünnepekkel Bécsben kiállította és a „magyar nemzet iránt érzett szeretetének különös jele“ gyanánt a budai királyi vár Szent Zsigmond-kápolnájának ajándékozta. 1771-ben Grassalkovich Antal és Hadik András gróf királyi biztosok vezetésével a magyar barokk teljes pompakifejtésével hozták haza, útközben a parasztok távoli falvakból processzióval siettek a szent ereklye csókolá-sára, s miután a pápa az ünnepek számának redukálásával épp ekkor szüntette meg Szent István-napját, mint egyházi ünne-pet, Mária Terézia királyi rendelettel augusztus 20-át tette „az apostoli királyság védőszentjének“ országos ünnepévé. Mint látható, az egymásba folyó régi vallásos és nemzeti érzéseknek Mária Terézia adott újabb évszázadokra érvényes formákat. Figyelme arra is kiterjedt, hogy a Szent István-ünnepet magyar-nyelvű énekkel lássa el; az ő utasítására fordítottatta Esterházy kancellár magyarra középkori esztergomi missaléból az „Óh dicsőséges szent jobbkez“ kezdetű éneket, mely a nemzeti és katolikus vallási hagyományokat hatalmas egységbe foglalja.

Az újkori magyar nemzeti gondolat kiteljesedése, s a török-korbéli csonkaság végleges megszűntetése érdekében a Bánság visszacsatolásán kívül egyéb pozitív alkotásokat is hozott. Mi-után a régi magyar tengerpartra az utóbbi évtizedekben a bécsi kereskedelmi tanács terjesztette ki hatáskörét, s ezzel a Buc-carin át irányuló hagyományos kereskedelem tönkre is ment,

II. József pedig utazásai során megállapította, hogy az osztrák kereskedelemnek Trieszten, a magyarnak Fiúmén keresztül van a természettől kijelölt útja: Mária Terézia a háromszáz év óta ausztriai igazgatás alatt lévő Fiúmét 1776-ban a magyar koroná-hoz visszacsatolta, s 1779-i diplomájával a szentkorona külön teste, corpus separatumaként szabad kereskedelmi várossá tette, magyar kormányzó alatt, egyébként a városi autonóm igazgatás, mint elsőfokú hatóság épségbenhagyásával. Hasonló-

kép a szentkorona területének százados csonkaságát tette jóvá, amikor Lengyelország 1773. évi felosztásakor a még Zsigmond királytól elzálogosított szépesi városokat csatolta vissza az ország testéhez, sőt a magyar királyságnak Galíciára, a régi Halics és Lodomériára való jogigényét is kidolgoztatta Kollárral és Pray Györggyel, de különben Galíciának Magyarország-hoz csatolása nem jött komolyan szóba.

Az ország azonban így is lelkes szeretettel övezte a királynő alakját öregségében, szívesen megfelededkeve a kereskedelmi nehézségekről és a protestánsok helyzetének korlátjairól, s mikor 1778—79-ben a királynő a bajor örökösödés miatt ismét kénytelen volt háborúra készülni II. Frigyeszel szemben, urak és vármegyék országgyűlés nélkül is húszezernyi katonaságot állítottak ki, sőt nemesi fölkelésre is hajlandók voltak, melyet vezérelni — a királynő szavai szerint — Nádasdy Ferenc gróf szinte égett a vágytól. Mária Terézia azonban, mint „keresztény fejedelem, mint öregasszony és anya“, inkább kívánt sovány békét, mint dicsőséges háborút és a bajor örökségről lemondva, háború nélkül békét kötött régi ellenségével. Megadatott neki, hogy magas kor békéjében haljon meg, s egykori testőrének, Bessenyei Györgynek igaza volt, mikor évtizedek múlva is sírva emlékezett vissza uralkodásának nagyságára: „Mária Terézia elfelejthetetlen részünkről, hogy mióta a magyar nemzet a világnak ezen részét megülte, nagyobb nyugodalomban, mint alatta, nem volt. A nemesi kar negyven esztendeig élt egy pihenőbe szerencsésével. Uralkodása alatt csendesség, bőség volt egész Magyarországon, attól fogva sem egy, sem más, annyira, hogy tőle elmaradott királyi széki halálát siratni mindeztideig is még meg nem szünhetett“ Mindez pedig elsősorban személyes tulajdonainak volt köszönhető, s Bessenyei, ki jól ismerte őt, így jellemzi ezeket: „Külső, belső tulajdonságai magával elragadó szépség, királyi tekintet, személyes méltóság, nyájas elme, érzékeny szemérmes szív, minden szerencsétlenül való szánakozás, kegyelem, gazdag javadalmazás valának. Tudósokat, vitézeket jutalmazott, magasztalt, kikhez beszélvén kegyelmének ajánlásai között hozzájuk csaknem a hízelkedésig leereszkedett. Az emberi erőtlenség által megesett hibákra szemét lehunyta, nehezen büntetett, örömmel kegyelmezett és valakit egyszer oltalma alá vett, azt árulás által elveszni sohasem engedte, ha különben maga magát kegyelmére érdemlennék lenni nem mutatta“

Magyarország e valóban nagy uralkodó alatt az erőgyűjtés, boldog növekvés éveit élte át és kétszáz év után újból bekapcsolódott önálló egyéniségként a keresztény Európának gyors léptekkel haladó közösségébe. A boldog béke sírbaszállt a királynővel, az ő jóságos mosolya után II. Józsefnek, a kötelesség fanatikusának szigorú pillantása következett, mely a nemzetet kérlelhetetlenül belekényszerítette az európai fejlődés vad rohanásá gyorsuló forgatagába.

K Ú T F Ő K É S I R O D A L O M

Zárójelbe [] tett részek az I. kiadás óta felgyült anyagra vonatkoznak.

ÖTÖDIK KÖNYV

II. RÉSZ

I. A NEMESI ALKOTMÁNY STB.

Az első általánosságra 1. a 3. kötetben az erélyi kérdés kifejlődését. II. Mátyás jellemére 1. Jos. *Fiedler*, Die Relationen der Botschafter Venedigs üb. Deutschland und österreich, im XVII. Jh. I. Kaiser Mathias bis K. Fér? dinand III. (Fontes Rer. Austr. Dipl. 26.), Soranzo 1614η jelentése; Mátyás 1604. évi beadványa és idézett szavak kiadva *Hammer—Purgstall*. Khlesls des Cardinals, Directors des geheimen Cabinets ... Leben, Wien, 1847, 1, 387. I., II., és III. Ferdinándra 1. *Fiedler*, id. m. Erizzo és Contarini 1620, Venier 1630, Zeno és Contarini 1638. és Giustiniani 1654. jelentését, továbbá *Felix Stiévé*, e kor legjobb ismerője jellemrajzait az Allgemeine Deutsche Biographie-ban, Padavin jelentéseit u. ő.: Der oberöst. Bauernaufstand 2, 1891, 241. stb. lí. [III. Ferdinánd jóakarató, de tanácsosai hatása alatt álló egyéniségére sok adatot nyújt *Hajnal István*, Esterházy Miklós nádor lemondása (Akad. székfoglaló) 1929., Esterháznak III. Ferdinándot illető mondását 1. u. az, Az 1642. évi meghíusult országgyűlés, 89 és 16. 1.] Az osztrák dolgokra ma is legjobb előadás *Alfons Huber*, Gesch. österreichs, Gotha, 1892, 4. és 5. kötet. Az abszolutizmus általános ideatartalmára 1. *Friedr. Meinecke*, Die Idee der Staatsraison 1924, továbbá a rendi dualizmust illetőleg felsorolt munkákat a jelen mű 3. kötetében. A közigazgatási fejlődésről 1. *Friedr. Tezner*, Landesfürstliche Verwaltungsrechtspflege in Österr. a XV—XVIII. században (Grünhuts Zeitschrift für das öffentliche Recht, 1897, 98), *Wilhelm H. Loebel*, Der Sieg der Fürstenrechts vor dem 30jährigen Kriege (Schmollers Staats- und Socialwiss. Forschungen, 1916), benne igen nagy irodalom; a hivatalok vontatott ügymenetére, s a hivatalnokok fizetésviszonyaira u. az, Beiträge z. Gesch. der kaiser 1. Zentralverwaltung im ausgehenden XVI. Jh. Mitt, des Institute für. öst.Geschichtsforschung 27, 1906, 629. 1. Khlesl nyilatkozatai *Hammer—Purgstall* id. kiadásában, az id. 160^η kívül 3, 455. 1. (1616-ra); a magyar természetre és a nádorra 3, 657, 660, 662. 1.; a háború nehézségeire 2, 73, 74. és 193. 1., Molarthoz intézett baráti intelmei 2,77, maximái 2, 75.1. [A Khlesl—Thürzöviszonyra és általában a bécsi politikai felfogásra értékes adatokat nyújt *Ila Bálint*, Az 161^η linzi egyetemes gyűlés, Bécsi Tört. Intézet Évkönyve IV., 231. 1. s korábban *Angyal Dávid*, Az 16154 bécsi török békének titkos pontjai, Gr. Klebelsberg Kuno-Emlékkönyv, 1925.] V. ő. még *Anton Kerschibaumer*, Cardinal Kiesel, Minister-Präsident unter K. Mathias, Wien, 1865.

A királyválasztás kérdésére 1. *Fraknoi Vilmos*, A magyar király választások története, Budapest, 1921, ahol az irodalmon kívül levéltári adatok is találhatóak. Egyébként a politikai történet adataira 1. *Huber* id. m. és *Angyal Dávid*, Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig, Budapest, 1898. (a Szilágyi Sándor-féle millenniumi történet 6. kötete), aki a tényekét éles kritikával és az anyag alapos ismerete alapján tisztázta. A soproni követ jelentését 1. *Kovachich*, Scriptorum minores 1, 224. 1. Pázmánynak a pozsonyi megyegyűlésen tartott beszéde kiadva Pázmány Péter összegyűjtött levelei, kiadja *Hanuy Ferenc*, Budapest, 1910, I. 119, az ő szereplésére 1. *Franki Vilmos* alapvető művét: Pázmány Péter és kora, I. Budapest, 1868. II. Ferdinánd végrendelete kiadva G. *Túrba*, Die Grundlagen der pragmatischen Sanktion I. Ungarn, 1911 (— Wiener Staatswissenschaftliche Studien, 10, 2.) 351. 1. *Thomas Balásfi*, De fidelitate subditorum erga principes, Viennae, 1620 (R. M. K. III. 1282). Pázmány udvari kapcsolataira és nagy tekintélyére sok

adat: *Caroli Carafae* episcopi Aversani *Commentaria de Germania sacra restaurata*, Frankfurt, 1641 és *Relation dello Stato dell' Imperio e della Germania* 1628 (Archív für öst. Geschichtquellen, 23, 1860); részben ezek alapján írta le az 1625. országgyűlést *Fraknoi*, *A magyar királyválasztások*, 232.1. (a hitlevél és koronázás dolga). [Pázmány gráci éveinek politikai hatása 1. *Kastner Jenő*, Pázmány Péter gráci évei, Kath. Szemle 1935.] Az 1606, 1608. törvények és hitlevelek a *Corpus Juris* /iung.-ban. [A XVI. és főként XVII. századi rendiségre vonatkozó felfogással szemben a régi felfogást némi szenvedéllyel képviseli *Domanovszky Sándor*, *Századok*, 1929—30, 891 stb., aki nem annyira bizonyít, mint inkább egyszerűen ejlenmond, sőt protestál előadás sommal szemben, erősen szubjektív politikai felfogással. Annál örvedetesebb, hogy a rendiségről kifejtett nézeteimet (Bethlen Gábor c. könyvem alapján) elfogadja és széleskörű levéltári kutatásánál felhasználja *Hajnal István*, id. m. és legújában najly publikációjában: Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka (Esterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok, Esterházy Pál herceg kiadása, 1930); *Hajnal* kutatásai megerősítik felfogásomat a XVII. századi államélet, s benne a rendiség mechanikájáról; az Esterházy Miklóst illető adatokat, valamint e fejezet vége felé a nádor működése jellemzését *Hajnal* könyveiből állítottam össze.] A központi híva@ talokra 1. itt is, mint a jelen mű 4. kötetéhez *Thomas Fellner, Heinr. Kretschmayr*, Die österr. Zentralverwaltung, I., Wien 1907, Pálffy Pál, mint titkos, tanácsosra “. 1., a magyar ügyek a titkos tanácsban: “. 1. Esterházy Miklóshoz Lippay György kancellár id. levelei: *Horváth Mihály*, Kismartoni regesták (Magy. Tört. Tár 10.), 92, 90, 91. 1. Az 1637-i Status particularis. regiminis Ferdinandi II., kiadva *Fellner—Kretschmayr* id. m. 2, 219, az 1672.. kamarai utasítás összehasonlítva az előbbiekkal: *Theodor Mayer*, Das Verhältnis der Hofkammer zür ungar. Kammer bis zür Regierung Maria Theresias (Mitt, des Institute für österr. Geschichtsforschung, 9. Erg.-Bd., 1. Heft), A pénzügyi igazgatás idézett adataira 1. *Takáts Sándor*, A magyar kamara állapota 1627—28 (Magy. Gazdaságtört. Szemle, 1903, 1. 1.) *Ottó Thorsch*, Materialien zür einer Gesch. der öst. Staatsschulden vor dem XVIII. Jh., Berlin 1891 és *Kari Oberleitner*, Finanzlage und Kriegswesen in östereich 1618—24 (Arch, für österr. Geschichtquellen, 19, 1858, 1. 1.). [Esterházy és Pálffy Pál, Ekker Lukács és Walticher dolgaira 1. *Hajnal*, Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés adatait, valamint u. az, Esterházy M. nádor lemondása 96. 1.] A cseh konfiskációkra nagy irodalom, 1. *Huber* id. m. 204—208. L Az appaldókra, az idriai és besztecebányai bérletekre *Takáts Sándor* több úttörő értekezése óta 1. *Heinr. R. v. Srbik*, Der staatliche Exporthandel österrichs von Leopold I. bis Maria Theresia, 1907; a marhakereskedési bérletekre *Takáts S.* id. értekezése, Szegény magyarok c. kötetben, 163, 172. 1. A dika és egyéb adók hozamára vonatkozó számbeli adatokra 1 *Baráth Tibor*, A magyar állam adóügye (diss.), *Századok*, 1929—30. Az 1622—25. öt év számadásaira 1. még *Takáts S.* id. értekezését a M. Gazdaságtört. Szemleben, 1903. Kolowrat-Krakowsky küldetésére 1. O. *Thorsch* id. m. 69. 1. Esterházy javaslatait 1. *Toldy Ferenc*, Galantai gróf Esterházy Miklós munkái., Pest, 1852, két Considerationes et media, 357 és 361. 1., két Opinio seu discursus, 368, 389. 1. [és *Hajnal*, Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés, 118. 1.] A katonaság létszámára *Takáts S.*, A magyar gyalogság története, 1625, 1632, 1652. jegyzékek. Forgách Zsigmond levele, Tört. Tár, 1904, 452. 1. Kanizsai Jánosra és Danka Jánosra, Tört. Tár, 1903, 438. 1. Koháry István levele u. itt 237. 1. Esterházy levelei Győr vármegyéhez: *Ráth Károly*, Gr. Esterházy Miklós nádor levelei, Magy. Tört. Tár, 8, az id. helyek: 22, 62, 78, 55, 89, 92. 1. Az idézett Zrínyi-részletek: Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér, hadtudományi munkái, kiadta *Rónai Horváth Jenő*, 1891, 92, 94—95, 265, 274, 310. 11. -

II. AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG.

Az erdélyi történet e korszakára, a 3. kötetben idézett általános munkákon kívül (1. különösen *Szilágyi Sándor*, Erdélyország története, 2, 1866-és u. az, Erdélyi Országgyűlési Emlékek) igen nagy a monografikus irodalom.

melyet itt alig idézhetek. Bizonyos, hogy politikailag egyetlen magyar kort sem ismerünk oly pontosan, napról-napra, mint Erdély XVII. századi történetét, hála Szilágyi Sándor és utódai, követői munkásságának. Az összefüggéseket illetőleg kénytelen vagyok velük igen gyakran szembe helyezkedni, anélkül, hogy itt polemikus magyarázatokba bocsátkozhatnék. Legyen elég megemlítenem, hogy Szilágyi Sándor megállapításai, minden érdemük méh lett, már 40—50 évesek, úgyhogy a dolog természeté szerint modernebb szellemtörténeti, gazdasági, társadalmi szempontokból úgyis revideálandók. Országgyűlési dolgokban, ahol nem hivatkozom külön forrásra, mindig az E. O. E. illető országgyűlési helye értendő. [Erdélyt illető felfogásom egyik előzményeként 1. *Concha Győző* szavait, Budapesti Szemle 1913, 153. kötet, 61. 1.: „A külön Erdély nagy nemzeti szerencsétlenség volt. A külön Erdély által a magyar nemzetnek tett szolgálatok, ki kell mondanom, meleg rokonszenvem mellett is erdélyi véreink iránt, s éppen mert tudom, hogy „Erdély Magyarország kapuja“, csak olyanok voltak, aminőket a veszett fejszének a nyele tesz a gazdájának“, — Concha szerint Erdélynek a török alatt nem volt függetlensége, s „politikájának szabadelvűségét legjobban cáfolja az az egy tény is, hogy a misera plebs contribuens sorsának enyhítésére csak akkor szánja el magát 1847-ben, midőn a következő év azt teljesen szabad polgárrá teszi.“]

Bocskay végrendeletét I. *Rumy*, Mon. Hung. 2, 317—8. 1., annak kolozsvári felolvasására Segesvári Bálint feljegyzései, *Mikó*, Érd. tört. adatok, 4, 169. A felsőmagyarországi rendek levelét 1. *Komáromy András*, Rákóczi Zsigmond és Homonnai Bálint versengése történetéhez. Tört. Tár, 1899, 281. 1. Thurzó György levele u. itt, 293. 1. IUésházy felterjesztése 1607 márc 9. *Szilágyi Sándor*, Illésházy és más főurak levelezése, Tört. Tár, 1878, 876. 1. [Illésházy levelére Rákóczihoz (kiadva *Mikó*, Erdélyi tört. Adatok 3, 117. 1. *Angyal Dávid* hívta fel a figyelmet, Adalékok Bethlen Gábor történetéhez, kny. a Századok 1930. évfolyamából.] Az erdélyi rendek 1607 márc. 22. levele u. itt 1899, 275. és E. O. E. 8.526. A hajdúkra *Aiailáh Béla*, A hajdúk kibékülési kísérlete Ináncson, Akad. Értek. 1882. Az 1608 febr, feltételek, E. O. E. 5, 570. V. ö. *Komáromy András* id. haj dúspublikációit. Régebbi felfogás: *Szilágyi Sándor*, A Rákócziak kora Erdélyben, 1, Pest, 1868. Ali egri basára *fiaivani*, Brüsszeli okmánytár, 3, 243. 1. Báthory Gábor választási feltételei, E. O. E. 6, 89. 1. Báthory alakját legutóbb *Angyal Dávid*, Báthory Gábor uralkodása (Századok, 1896) állította éles politikai világitásba. Mindezen dolgokra ugyancsak *Angyal* a miilen. történet 6. kötetében és *Lukinich Imre*, Erdély területi változásai, 1918, hozzák jóformán az egész anyag kritikai feldolgozását. A Magyarországgal kötött szerződések szövegét rendesen *Roderick Gooss*, österr. Staatsverträge művéből veszem. A Báthoryra vonatkozó országgyűlési nyilatkozatok E. O. E. 6, 225. 1. V. ö. Thurzó nyilatkozását, *Lukinich* id. m. 215. 1. Weiss Mihály életrajzát 1. *Mika Sándor*, Weiss. Mihály, Magy. Tört. Életrajzok. Khlesl Báthory megöletéséről *Hammer—Purgstall*, id. m. 2, 73. 1.

Bethlen Gáborra lásd könyvemet: Bethlen Gábor, 1929, melyben részletes kútfői utalások találhatók, valamint 280. 1. a korábbi Bethlendrodalom kritikai méltatása. Ezen munkám adatain és felfogásán különböző támadás sok után sincs okom változtatni. [*Angyal Dávid* id. 1930-i Bethlemtanulmánya is tulajdonképp az én Bethlen-rajzommal polemizál, anélkül, hogy feldolgozásaimat megemlítené. Polemikus lendületében gyakran oly vizsgálókat is végez, aminőkkel szemben nem szükséges állást foglalnom, pl. hogy a „transilvanizmus már a középkori királyság idején is megnyilatkozik“ (27.1.), amit pedig történetírásunk már *Deér József* és *Eckhart Ferenc* erdélyi tanulmányai (Magyar Szemle, 1934, 22. kötet) előtt sem fogadott el; vagy amikor azt a kérdést vizsgálja, hogy a „török basák nem voltak rosszabbak Mansfeldnél“ (45. 1.). Troeltsch nézeteit illető magyarázatai is. azt hiszem. Révész Imre újabb tanulmányai után nehezen tarthatók fenn. Tanulmányát nak értékes részei a bécsi spanyol követjelentésekből való idézetek, végső-megállapításai erősen szubjektívek, pl. mikor elismeri az én fejtegetéseim után, hogy Bethlen gazdasági politikáját merkantilizmusnak nevezni „nem

egészen helytelen jellemzés“ (57. l.), másutt szerinte is Bethlen intézkedései a „merkantilizmusra emlékeztetnek,“ de „talán felesleges az ilyen szerény szervezetre ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját“ (59., 60. l.)] Az abszolutizmus akkori koncepcióját összefoglalóan ismertettem u. itt: „Első fejezet. Európai politika a XVII. század elején“; e könyvem szükséges előtanulmány volt a XVII. század új felfogásához és az alapfogadatok tisztázásához. Bethlen választására az idézet Nagy-Szabó Ferenc krónikájából, Mikó id. m. 1, 115. l. Az 1614. propozíciók, E. O. E. 6, 405. l. Az új erdélyi szuverénításra írt művem 155. l., ahol a helvét hitvallásnak Szenei Csene Pétertől készített fordítását is idézem. L. még Pataki Füsüs János, Királyoknak tükröre, Bártfa, 1626, az idézett részek, idézéseim sorrendje szerint „316, 46—53, 117, 125, 29, 283, 290. l. V. ö. még Lethenyi István (csepregi prédikátor), Az calvinisták magyar harmóniájának... meg-hamisítása, 1633 (R. M. K. I. 626.), 99. l., aki a polgári rendelkezések közé egyenesep „az császári avagy más szokott dekrétumból“ a törvények kiszolgáltatását számítja. Szepsi Csombor Márton, Udvari schola, Bártfa, 1623 (R. M. K., I. 527.), id. hely: 46, 47. l. Laskai János, Justus Lipsius-fordítása, Bártfa, 1641 (R. M. K., I. 709.); Fejedelmeknek serkentő órája, Guevarai Antal spanyol püspök után németből fordította Pragay András szerencsi prédikátor, Bártfa 1628. [Azzal az elutasítással szemben, mellyel Domanovszky, id. h. nézi a XVII. századi magyar politikai gondolkodást illető fejtegetéseimet, annál örvendetesebb, hogy erre vonatkozó, először Bethlen-életrajzomban közzétett nézeteim további kutatásnak is tárgyát képezik, így Kerecsényi Dezső, Fejedelmek órája, Protestáns Szemle, 1929, 619. l., aki e XVII. századeleji protestáns gondolatokról megállapítja, hogy „ezek a gondolatok rakták le a magyar szellemi életbe az újabkori isteni eredetű abszolutizmus alapköveit“ (621. l.); a Jakab király könyvéről és Osztrozith műveiről újonnan közölt részleteimet tőle vettem át. V. ö. még O. Hintze, Kalvinismus u. Staatsráson in Brandenburg zu Anfang des 17. Jhs., Sitzungsber. d. Berliner Akademie 1930, akitől csak e mondatot idézem és ajánlom tekintetbevételét: „Wir haben Beispiele, wo durch die spezifische kalvinistische Frömmigkeit eine historische Persönlichkeit derart von innen heraus geformt ist, dass sie sich auch als protestantischer Character bewährt, in dem sie die Staatsráson als eine Berufsaufgabe zur Ehre Gottes mit gewissenhaftem Eifer und vernünftiger Methode zur Ausübung bringt,“ 542. l. V. ö. még Eckhart Ferenc, Bocskay és Hethinek közjogi felfogása, Károlyi Árpád-Emlékkönyv 1934, 133., eszerint Bocskayra még nem hatott a reformatori és abból keletkező új politikai fölfogás, az ő felkelése még tisztán középkori, illetve Verböczisféle közjogi felfogáson alapult, — e tekintetben Bocskay és Bethlen közt éles határvonalat kell vonnunk.] Carafa nyilatkozata, olasz szövegében Arch. f. őst. Geschichtsquellen, 23, 1860, 311. l. Bethlen merkantil szellemű gazdasági működésére l. id. munkámat, 177. stb. 11., u. itt a hadügyekre is. [V. ö. legújabban Gyalokay Jenő, Bethlen Gábor mint hadvezér, Protestáns Szemle 1929, c. kiténő tanulmányát, mely az én felfogásomat hadtudományi szempontból is megerősíti; továbbá Huszár Lajos, A munkácsi pénzverő működése (1624) és a pénzrontás kora Erdélyben Bethlen Gábor idejében, Bécsi Magy. Tört. Int. Évkönyve, 1934, 303. l.] Bethlen külpolitikai működését u. azon munkámban rajzoltam meg; itt legyen elég a rávonatkozó legfontosabb aktapublikációkat említenem: Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 1879, u. az, Bethlen Gábor fejedelem levelezése, 1886, Gindely Antal, Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez, 1890, Óváry Lipót, Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez, 1886, továbbá Szilágyi Sándor, Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez, Akad. Értek., 1873, F. Firnhaber, Aktenstücke zur Aufhellung der ung. Gesch. des XVII. u. XVIII. Jhs. (bécsi Akad. Sitz.-Ber., 28.), 1859. nagyszámú kisebb publikáció a Tört. Tár-ban (id. fenti munkámban), továbbá (Szalay), Esterházy Miklós, Franki, Pázmány, Lukinich id. m., s a Török-magy. államokmánytár 1. és 2. és az E. O. E. kötetei. Gyulafejérvári alapítására l. id. munkám 197. l. és az irodalmat. A portai adóra igen jó összeállítása a nagyszámú adatnak Ijpták János, A portai adó története az erdélyi

fejedelemségben, 35. 1. Erdély három részre osztására id. művem 106. 1. A Bethlen törökbarátságára vonatkozó nyilatkozat Pecsevitől van, kiadva tőlem *Karácson Imre* hagyatékából, *Török történetírók*, 3, 1916, 193. 1.

I. Rákóczi Györgyre 1. *Szilágyi Sándor*, I. Rákóczi György, 1893 (Magy. Tört. Életrajzok közt), továbbá a főpublikációk: *Szilágyi Sándor*, A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése, 1875, u. az, *Levelek és okiratok* I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez, 1883, *Beke Antal* és *Barabás Samu*, I. Rákóczi György és a porta, 1888, *A. Szilágyi*, Actes et documents pour servir á l'histoire de l'alliance de George R. avec les Français et les Suédois, 1874, *Szilágyi Sándor*, Rákóczi és Pázmány, 1870, *L. Hudita*, Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transsylvanie 1635—1683, Páris, 1927 u. az, Répertoire des documents, az előbbi munkához, Paris, 1926, v. ö. *Angyal Dávid* bírálatát, Revue des études Hongroises, 1928. évf. ban. Az 16304 trónváltozásokra 1. *Deák Farkas*, Egy magyar four a XVII. században, gr. Csáky István, 1883, aki Szilágyi Sándor szerető elfogultságától mentesen tárgyalja ezeket a dolgokat. Szilágyi Sándor szinte ügyvédje Rákóczinak. Az 1630. szept. országgyűlés Rákóczi ellen: *E. O. E.*, 9., 139. 1., Katalinra u. itt, 29., 81. stb. 11. Az 1630-as évekre *Kemény János* önéletírási meséit már leszállította *Deák Farkas*, id. m. és u. az, Rövid észrevételek Kemény János Önéletírásáról és az erdélyi történetirodalom egy-két kútfőre rásáról, Akad. Érték., 1886. A nótapörökre és lázadásokra *E. O. E.*, 9. és 10., feldolgozás *Szilágyi Sándor* id. Rákóczibéletrajzában, akinek magyarázatai és jellemzései ma már ki nem elégítőek, így az, hogy Rákóczi a nótapörökhöz „kíméletlen erős, de igazságos kézzel” nyúlt, 213. 1. és hogy „szüksége volt”, az ország érdekében, várakra, ezért vette el, 279. stb. 1. — 16324 portai ajánlata, id. *Levelek és akták*, 27., 33. 1., a gallus követ stimulálása u. itt, 722.

1., a francia nyilatkozat Bisterfeldnek *Hudita*, id. Histoire, 45. 1. V. ö. *Kvas csata János*, Bisterfeld János Henrik, Századok, 1891, “7, 545. 1. A kassai és eperjesi egyezmények története és szövege *Gooss*, id. m.; Pázmány leveleiből az idézetek, *Szilágyi*, Rákóczi és Pázmány, 159., 151. 1. Kemény János, önéletírása 147., 148. lapján található nyilatkozata Pázmánynak („gallérink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki légyen”) kétségtelenül Kemény találmánya; ilyen nyilatkozatot a Habsburg-successióért magát anynyira exponáló Pázmány, a császár valóságos barátja, sem egy erdélyi protestáns fiatal futárnak (aminő akkor Kemény volt), sem másnak nem tehetett. [Deák Farkas és az én nézetemmel szemben nyilatkozik *Angyal* id. 1930. Bethlen-tanulmányában, 9. stb. 1.] A kiadó *Szalay László* a Pázmányéhoz hasonló Esterházy-nyilatkozatot azonnal (148. 1., 1. jegyzet) megcáfolta, a Pázmánysfelét *Deák Farkas*, id. Rövid észrevételek stb. vont a kétségbe, de a nyilatkozat ennek dacára minden iskolakönyvbe bejutott. Kemény (és Szalárdi, Kazy, Bethlen János, Cserei) munkájának nincs kútfőkritikai feldolgozása, holott adatainak összevetéséből világos, hogy csakugyan „politikai irányművet” írt, háborúira vonatkozó tárgyi adatai azonban felhasználhatók.

II. Rákóczi Györgyre *Szilágyi Sándor*, II. Rákóczi György, 1891, és Felsővadászi Rákóczi Zsigmond, 1886 (mindkettő a Magy. Tört. Életrajzok közt). Hatalmas publikáció *Szilágyi Sándor*, Erdély és az északkeleti háború, 2 kötet, 1890, benne a kiadótól írt, tárgyilagos bevezetés. Skytte id. 16524 jelentése u. itt, L, 207. A lengyel tárgyalásokra fontos *Lukinich Imre*, A bethleni gróf Bethlen-család története, 79. stb. 11. Bethlen Ferenc követségeire, u. itt a teljes irodalom. Rákóczi Zsigmond kozák-nyilatkozata *Szilágyi* id. m., I., 58., 59. 1. a kozák királyságra u. itt, 162., 227. 1.; továbbá *Hudita* id. m. 162. 1. Schaum jelentéséből az idézetek *E. O. E.*, 11., 210. 1. v. Ö. *Angyal Dávid* kitűnő értekezését, Erdély politikai érintkezése Angliával, Századok, 1900, 495. stb. 11. A Comenius-vonatkozásokra *Kvacsala János* kuriózus adatokban gazdag cikkei, Comenius és a Rákócziak, Budapesti Szemle, 1889, 60. kötet, 113. 1. és A XVII. századbeli chiliasmus történetéhez, Protestáns Szemle, 1890, 428. 1. Lorántffy Zsuzsánna józan fellépésére id. Családi levelezés, 510., 511. 1. A két Rákóczira vonatkozó köztörténeti dolgokra 1. *Szilágyi*, Erdélyország története, 2., *Angyal* a millen. történet 6. kötetében és ma is használhatóan *Szalay László*, Magyarország története, 2. kiadás, 5. kötet, 1866. Bar-

csayra *Erdélyi Alajos*, Barcsay Ákos fejedelemsége, Századok, 1906. Musztafa bég szereplésére a szász Frank jelentése, *E. O. E.*, 12., 87. 1. a Barcsayhoz írt török levelek Török-magy-kori államokmánytár, 3., 472., 479. 1. A váradi pattantyúra *Szalárdi János* krónikája, 553., 554. 11. A hadisarokra *Lipták*, id. m. 48. stb. 11., a pusztításra *Szalárdinál* sok adat. A hitlevelekre 1. *Biró Vencel*, Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, Kolozsvár, 1917, Barcsay kondíciói *E. O. E.*, 12., 94. 1. Apafié *u. itt*, 13., 78. 1. Hunyadi vármegyei főispánság betöltésének jellegzetes huzavonója: *Gergely Sámuel*, Teleki Mihály levelezése (elsőrangú anyagot tartalmazó kútfőkiadás). 3., 522., 526., 531., 532. 1. A Mikessféle folyamodványra *E. O. E.*, 13., 67. 1., a Telekire vonatkozó idézet *Gergely*, 5., 16. 1. a Naláczira vonatkozó *u. itt*, 33. 1., a bérbeadási manipulációkra (Páter János neve aiatt) *E. O. E.*, 18., 6., 8., 48., 113., 116., 119., 232. 1. és *Gróf Bethlen Miklós* önéletírása, 1., 428., 551. 1. Ispán Ferencre *Gergely*, 5., 10. 1. Bornemisza Anna nyilatkozata *u. itt*, 338. 1. A nótákra *E. O. E.*, 13., 131. 1. 14, 38., 52. 1., 15, 24—28. 1., továbbá sok adat Bethlen Miklósnál. Bánffy Dénesre *Gergely* új publikációjában gazdag anyag; a kiadó bevezetése józan, bár kissé „transzylvanista“ magyarázatokat adnak. *Szilágyi Sándor*, Bánffy Dénes kora és megöletése, Új Magyar Múzeum, 1859, 137., benne akták, *E. O. E.*, 15, 62. stb. 11., ugyancsak *Szilágyi Sándor* foglalja össze a tragédia iratait, magyarázatai azonban, melylyel a fejedelmet és Telekiéket menteni akarja, erőltetettek, így mikor Bánffyt a „ministeri felelősség áldozatának“ tartja, aki amíg él, nem lehet „egészséges politikai működésről“ szó Erdélyben (*E. O. E.*, 16, 29. 1.). Ezen korábbi írók természetesen nem ismerték és nem is használhatták a XVII. századi abszolutizmus általános teóriáit és gyakorlatát. A Bánffyra vonatkozó idézetek: *E. O. E.*, 14, 62. 1. *Gergely*, id. m. 6, “4. 1. Béldi Pálra *E. O. E.*, 16, 141., 403. 1. és *Deák Farkas*, Uzoni Béldi Pál, 1887 (a Magyar. Tört. Életrajzok közt). A liga visszavonására *E. O. E.*, 17, 49., 306. 1. az 1687-i concordia kiadva *Deák Farkas*, A bujdosók levéltára, 1883, 219. 1. Teleki a seregről: *Gegely*, id. m. 8., 240. 1., Bornemissza-idézet *u. itt*, 7., 191. 1. a Teleki-féle 6., 528. 1. Szalárdi transzylvanista javaslati kiadva *Gergely*, id. m. 3., 85., 189. !, v. ö. *u. itt*, 171—173. 1. — *Tolnai F. István*, Haza békessége avagy egyenes ösvény, Szeben, 1664 (R. M. K., I. 1017.). [Az utolsó Esterházy Miklós-mondást idézte már *Szalay László*, Magyarország történelme, 4, 647. 1.]

III. A VALLÁSI KÉRDÉS.

A *Justus Lipsius*-idézet *Laskai János* id. fordításából., 141—143. 1. — A XVII. század vallási fejlődését illetőleg a külföldi elsősorban német tudományos megállapításokkal párhuzamosan ragaszkodnom kell azon, jelen munka előző kötetében, valamint Bethlen Gábor című munkámban kifejtett felfogásomhoz, mely szerint modern értelemben vett vallásszabadság-ideák és tolerancia-eszme azon korokba vissza nem vetíthetők. Jól tudom, hogy ezen nézeteimmel nemcsak főként a protestáns egyháztörténet régebbi képviselőitől térek el, hanem ellentétbe kerülök a közfelfogással is, mely a vallás- és egyháztörténeti tényeknek éppen ezen komplexumára építette fel e századokat illető történetiszemléletét. Ezt az eltérést és újítást azonban nyugodtan vállalom, mert egyrészt a szövegben kifejtett nézeteimet minden lépésnél adatokkal támogatom, még pedig legnagyobb-részt olyan adatokkal, melyek évszázadok óta nyomtatásban lévén, az eddigi kutatás súlyos módszeres hibájának róható fel, hogy sohasem vette őket tekintetbe; másrészt ragaszkodnom kell nézeteimhez azért is, mert azok tulajdonképen nem egyebek, mint a modern szellemtörténet nagy német megalapítói, a protestáns *Dilthey* és *Ernst Troeltsch* nézeteinek a magyar fejlődésre való alkalmazásai. Ma már ezek eredményei nemcsak a tudomány kisebb köreinek, de az egész európai közvéleménynek közkincsévé váltak, s abban, hogy én azokat hazai adatokkal bizonyítom, nem érdemet, hanem keserű kötelességet látok, mert valóban nem nagy tudományos öröm és dicsőség, külföldön évtizedek óta uralkodó tudományos gondolatsorokat némely úgynevezett „szakemberek“ harci kiáltásai és durva vádaskodásai közben át

ültetni. Nem mondhatnám, hogy a hazafiatlanság, hamisítás, békebontás vádjai megkönnyítők feladatokat; e vádakat in ultima analysi (a külföldön ki sem értené meg e helyzetet) azért emelték ellenem, mert ragaszkodom Ernst Troeltschnek a megkülönböztetéséhez, mely szerint a XVI. és XVII. századi protestantizmus társadalomtana más volt, mint a későbbi, racionalistadnindividuális tan. Éppen közvéleményünk ezen különös elmaradott volta kényszerített szövegemben hosszabb bizonyító adatok szó szerinti felvételére.

Ernst Troeltschnek idevonatkozó főmunkája, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, 3. kiadás, 1923, Tübingen (= *Gesammelte Schriften* I.), benne pl. a Luther-féle természetjogról, 532. stb. 11., a kálvini gondolatban az egyháznak állam és társadalom feletti uralmáról, 683. 1. Egyébként megállapításai világosan összefoglalvák a *Gesammelte Schriften* 4. kötetében lévő kisebb értekezésekben (*Protestantisches Christentum und Kirche in der Neuzeit*, *Luther, Der Protestantismus und die moderne Welt, Das Verhältnis des Protestantismus zur Kultur* stb.); [ezeknek a magyar történetben is alkalmazható eredményeit részletesen ismertettem e művem első kiadásában (5. kötet, 414—415. 1.), amely részt azonban itt elhagytam, miután *Révész Imre* újabban magisztrális módon alkalmazta a hazai protestáns fejlődésre ugyanezen tanokat; az ő 1934. évi tanulmányának ismertetését lásd jelen munkám 3. kötete, 600. lapján.]

Előadásomban iparkodtam modern vallás-szociológiai szempontok szerint a vallási érzés primátusát nem téveszteni szem elől; magyar előadásokban a vallásos érzés rendesen háttérbe szorul politikaiak mellett, s legfőlegb mint a hazafiság hordozója érvényesülhet, mintha a vallásos érzésnek önálló létet nem tulajdoníthatnánk. Politikai és vallásos gondolatmenetek módszertelen összekeveréséből következik, hogy még az adatokat kitűnően ismerő kutatók is letérnek az adatok értékelésének útjáról. Pl. *Pokoly József*, *Az erdélyi református egyház története*, 1., 1904, 3. és 4. 1., helyesen konstatálja a tényeket: „A XVI. és XVII. század története eléggé világosan bizonyítja, hogy a túlhatalomra jutott protestantizmus a római katolikussal, egyik protestáns felekezet a másikkal szemben mindig a kizárólagosság alapjára helyezkedett, ha tisztán csak a vallási kérdésekről volt szó. A szászországi lutheránusok nem kevesebb ellenséges indulattal viseltettek a kálvinisták iránt, mint a skót puritánok az anglikánokkal, az anglikánok az ír katolikusokkal, vagy a francia katolikusok a hugenottákkal szemben. Az erdélyi törvényhozás is ellenséges állást foglalt el Izabella idejében a sacramentariusoknak nevezett reformátusok ellen, Báthory István és Kristóf korában az unitáriusok ellen fordult. Majd I. Rákóczi György alatt a szombatosokat üldözte. Az összes protestáns fejedelmek ellene szegültek a római katolikus püspökség visszaállításának és a jezsuita szerzetesrend behozatala elé nehéz akadályokat gördítettek. Az első századok protestantizmusa általában nem volt eléggé türelmes. De mindig türelmesebb volt a római katolikusnál, mely a vallásbeli türelmet elvileg kizárja és hivatalosan kárhóztatja. A régi protestáns türelmetlenségnek azonban volt egy hatalmas korlátja. A protestantizmus sohasem jutott ellentétbe a hazafisággal... Mindig több volt benne a hazaszeretet, a nemzeti ügy iránt való lelkesedés, mint a más vallásúak iránt való gyűlölködés“, protestáns felekezetek lemondtak a kizárólagos uralomról, kiegyeztek egymással, és „együk vagy másik felekezet egyenjogúsága csak ott és annyiban szenvedett csorbát, ahol és amennyiben a haza jóléte, szabadsága, a többség nézete szerint, ezt okvetlenül megkívánta.“ Azaz a jól értesült szerző kitűnően meglátja a XVI. XVII. század általános türelmetlenségét, de azt az egyik félnél hazafias szempontokkal indokolja, sőt jogosnak tünteti fel. Mintha ma toleranciának volna nevezhető az, ha a katolikus többség a protestantizmus és zsidóság vallásgyakorlatát korlátozná a „haza jóléte és szabadsága“ érdekében és ezen jólét- és szabadságfogalmat maga a többség állapítaná meg. A logikai törést s a vallásos érzés jelentőségének és jogainak lebecsülését módszertanilag képzett olvasók azonnal felfedezik *Pokoly* gondolatmenetében. [*Pokoly* hasonló, a tényeket kitűnően meglátó gondolatmeneteire 1. *tölem*, *Az erdélyi tolerancia körül*, *Kath. Szemle*, 1934. 662. 1.]

Az 1608-i vallásügyi tárgyalásokra, valamint a későbbiekre is I. ZsU linszky Mihály, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai, 2, a linzi békekötésig, az idézett hely 121. l. A legfontosabb oklevelek kiadása (*Okolis csányi Pál*), História diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria, 1710, benne az 1647., 49., 62., 81., 87. országgyűlések vallásügyi tárgyalásának irományai; a katolikus egyháztörténet legfontosabb iratait kiadta *Georgius Fejér*, Jurium ac libertatum religionis et ecclesiae catholicae... codicillus diplomaticus, Budáé 1847. [Munkám első kiadásának megjelenése óta jött ki a *Mályusz Elemér* szerkesztette Magy. Prot. Egyháztörténeti Adattár 15. évfolyamaként 1934-ben *Ila Bálint* kitűnő aktaközlése: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai, a sándorfai Apponyi, a Zrinyi György-féle, a hetmény? és a Thurzó Imresféle vágújhelyi adatokat innen vettem, a 210, 284, 168—174 (u. itt a szintén érdekes nagymagyar irat) és 237. l.sról.] Thurzó Szaniszló 1614. utasítása: Magy. Gazdaságtört. Szemle 1897, 476. l. Esters házy Pál 1678. utasítása u. itt 1904, 301. l. Asztalos András id. levele kiadva a pozsonyi ág. ev. főiskola 1862. évi Értesítőjében, 9. l., még a kéziratot idézte *Ipolyi Arnold*, Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái, 1875, 366. l., e korszak szereplő személyeinek részletes rajza u. itt. Kassai statútumok vallási vonatkozásaira Jsz. 2/2., 190., 203. stb. 11.; igen sok adat: *Révész Kálmán*, Százéves küzdelem a református egyház megalakulásáért 1550—1660, Budapest, 1894. Tóth János és Katalin esete, *Szűcs István*, Debrecen történelme, 2., 578. l., a szerző világosan látja adatai következményeit: „e korszakban más felekezetnek, mint ilyennek (reformátusnak) a város körében (Debrecenben) még csak lakhatási szabadságot sem kívánt engedélyezni.“ — „Mai idők és nézetek szerint, legszelídebb néven véve is, az eljárás kiállhatatlan türelmetlennek mondhatnák⁴, amit azzal ment, hogy a katolikusok is így jártak el, s pl. Pest városában 1703. királyi rendelet szerint nem lakhatott protestáns, u. ott, 582. l. Aki a helyi kútfőket, városi jegyzőkönyveket és hasonlókat használja, az nem zárkozhatik el ily felismerés elől, így újabban *Nagy Sándor*, Hajdúhadház története, Hajdúhadház 1928, 126. l.: a XVI. században még katolikus uralom alatt: „a cujus régió, illius religio elvét ugyan akkor még hazánkban nem hangoztatták, de a valóságban gyakorolták. Hadháznak tehát még akkor is meg kellett volna maradni a régi hit mellett, ha különben Debrecenből már a hitjavítás hatása alá került volna“, azután a protestáns János Zsigmond uralma alá került, s „alatta viszont akkor is reformátussá kellett volna lennie Hadháznak, ha különben nem akart volna.“ A szászvárosi oklevél kiadva *Hurmuzaki*, Documente 9/1., 293. l. Szepesi Mihály imája: Consecratio templi növi, a Monaki Miklós patrónustól épített bekeczi templom felavatására, Szenczi Molnár Albert leírásával 1625. (R. M. K., I. 546.). *Pázmány Péter*, Falsae originis motuum hung. succincta reputatio, újra kiadva a budapesti egyetem teológiai kara Pázmány-kiadásában, Theologia scholastica 3., 469. l.

A magánkegyúri jog középkori gyakorlatára kitűnő munka: *Kollányi Ferenc*, A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban, 1906, az elvnek szinte anachronisztikus jellegére a XVII. században l. *Timon Ákos*, A párbér Magyarországon, 1885, 103. l.: „Az ellenreformáció tehát a jus reformandi igazolása végett olyan jogalapra lép, mely már nem létezett többé a katolikus egyházjogban“, ahol a jus reformandi kifejezés alkalmazása kétségtelenül hibás. V. ö. még u. az, A városi kegyuraság Magyarországon, 1889, ahol szintén sok adat. Thurzó György végrendeletét l. *Fahó András*, A magyar- és erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára, Pest, 1869, 1., 114. l., a Dersffy«oklevelek u. itt 146. l., v. ö. még a Harrach—Pázmány magyaróvári dolgot *Timon*, A párbér 102. l. Az 1619-i gravámenekre l. *Zsilinszky*, id. m. 2, 155. stb. 11., a katolikus felterjesztés kiadva *Fejér*, id. m. 146. l. A pozsonyi templom építésre (*Paul Lichner*), Johann Pogners Verzeichnis über den Bau der Kirche in Pressburg 1636—38 (Pressburg, 1861). A pórok prerogatívájára *Szilágyi Sándor*, A linzi béke okirattára, 1885, 109. l., Lónyai Zsigmond javaslata Rákóczihoz, u. itt, 210. l., [Lónyai egyházipolitikai felfogására l. Sárospataki Füzetek 1857, 972 és 473. l., erre szüksé-

gesnek láttam rámutatni, amikor *Mályusz Elemér*, A Rákóczi-dor társadalma, a *Lukinich Imrét* szerkesztette Rákóczi Emlékkönyv (1935), 2, 56. 1. minden bizonyítás nélkül, viszont az ellenkezőt bizonyító nagyszámú adatokat elmeilőzve kijelenti, hogy a földesúri jog helyett a jobbágy vallásszabadságának gondolata a linzi békében nemcsak megvalósult, hanem „ez elv az egész magyarság gondolatvilágában meggyökereződött”; a puritánus mozgalom hasonlóképp téves megítélésére 1. alább.] Esterházy nyilatkozata, u. itt, 108. 1. A Jákóffy-esetre vonatkozó levelek Tört. Tár 1895, 130., 325. 1., a kassai királyi ház kápolnájára *Szilágyi Sándor*, A linzi béke, 561., 568. 1.

Forgách Ferencről igen jó tanulmány: *Ackermann Kálmán*, Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek, Budapest, 1918, 9. lapon Forgách—Pázmány párhuzam, [29. s köv. 1. Forgách és a jezsuiták kapcsolatára.] Pázmány külső élete ma teljes világosságban áll előttünk, nyomtatott munkái, *Hanuyt* tói kiadott id. levelei és főként Fraknoi Vilmos érdemes munkássága folytán, akinek két életrajza anyagi gazdagságával is kiemelkedő munka: *Franki Vilemos*, Pázmány Péter és kora, 3. kötet, Pest 1868 s köv. évek és *Fraknoi ViUmos*, Pázmány Péter 1886 (Magy. Tört. Életrajzok közt). Hiányzik azonban Pázmány egyéniségének összefogó, modern arcképe, valamint vallásos életének rajza, ez utóbbi minden eddigi feldolgozásában háttérbe szorul a politikum mögött. A szövegben éppen ezt, vallásos érzésének determináló hatását próbáltam jellemezni. [Első kiadásom óta jelent meg *Kastner Jenő*, Pázmány Péter gráci éve, kny. a Kath. Szemle 1935. évfolyamából, ahol mintaszerű módszerrel van elemezve a Pázmány vallási és politikai gondolkodására, barokk egyéniségére gyakorolt formáló hatása a gráci éveknél; ez új kiadásom Pázmány-rajzát elsősorban Kastner e tanulmánya alapján egészítettem ki, továbbá *Horváth Jánosnak* már korábban is használt Napkeletbeli (1924) értekezése nyomán; v. ö. még *Petró József*, Pázmány Péter teológiája, a Sz. István-Akadémia felolvasásai, 1932, tudtommal első kísérlet Pázmány teológusi helyének kijelölésére. II. Ferdinánd és Brenner püspök gráci hatására 1. szintén *Kastner* id. h. A Boldogasszony-idézetet *Brisits Frigyes*, Pázmány világa c. szép összeállításából, 168. 1., vettem, a Magyarival szembe szegezett párbeszédét és annak méltatását *Horváth János* id. h. 337. lapról, a cassa parochorumra 1. *Salacz Gábor*, A Cassa par. története, a bécsi Magyar Intézet 1933. évkönyve, szerk. *Angyal Dávid*, továbbá u. attól, A vallásalap kezdeteinek története, III. Ferdinánd alapokmánya, u. ott, 1932. évkönyv.] A jezsuita szellemre 1. *Bernhard Duhr* hatalmas munkáját, Geschichte der Jesuiten kötetét. Pázmánynak Váradról tett nyilatkozatát idéztem *Bethlen Gábor* 59. 1. Egy törökellenes beadványa *Al. Medsnyánszky*, Petri Pázmány... legatio Romana, Pestini 1830, 20—23. 1. Pázmány barokk stílus-sajátságaira 1. *Horváth János* úttörő értekezését, Barokk-ízlés irodalmunkban. Napkelet, 1924, 2., 334. 1. A nagyszombati bíróhoz írt levél. *Hanuy*, Levelek 2, 241. 1. (végén a tót nácio prédikátorral ellátásáról).

Páter Kalauza (*Pathai István*), Amaz hétfejú és tizszarvú fenebestián ülő Babilonnak... mezítelenségének tüköré 1671 (R. M. K. I. 1125), első kiadása 1626; (*Czeglédi István*), Barátságos dorgálás, azaz az igaz calvinista (mert így nevezetik ma) vallásbul kicsapont... embernek megszólítása, 1663 (R. M. K. I. 1002) előszavában a Kalauz „megrázogatásáról”. A főpapok végrendelkezési jogáról *Kollányi Ferenc*, A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története, 1896, alapvető munka, 162., 177. stb. 11. A négy új püspökség alapítására *Mednyánszky*, id. m. 108. 1. Térítéseire, a licentiatu-sokra u. itt 206.; v. ö. *Juhász Kálmán*, A licentiatu-sok jogai és kötelességei, Bp. 1918. Thurzó Ádámról, *Fraknoi*, Pázmány 267. 1., egyéb, pénzbeli adatok, alapításaira is, innen. Levele Thurzó Ádámmal *Hanuy*, id. m. 2, 375. 1. Zrínyi György és Esterházy térítésére *Fraknoi*, id. m. 270., 258. 1.; a vadak lakásáról *Pázmány*, Theologia scholastica 3, 491—92. 1. A jezsuita működésre 1. *Duhr* id. munkáját; a magyar jezsuiták története *Duhr*hoz hasonló alapos-sággal még nincs megírva, *Velics László*, Vázlatok a magyar jezsuiták múlt-jából, 3 füzet, valóban csak vázlat. Sámbar Mátyásra, 1. *Velics*, 2. füzet, 1913, 125. 1.; „meddő talaj” a szatmári kísérlet leírásában az *Annuae Litterae* S. J. 1610. kötetében A jezsuita beszámoló beosztására 1. pl. u. annak 1652. év-

folymát. A kiadott és kiadatlan *Annuae litterae* anyagából sokat felhasznál, liberális-racionalisztikus szellemben *Franz v. Krones*, Zür Gesch. des Jesuitenordens in Ungarn, 1645—71, Wien 1893. (kny. az Archív f. öst. Gesch. 79.-ből) és Zür Gesch. Ungarns (1671—83), mit, besonderer Rücksicht auf die Tätigkeit u. die Geschichte des Jesuitenordens, Wien 1893 (kny. u. azon vállalat 80. kötetéből), egyébként is ez a magyar jezsuiták XVII. századi történetének legrészletesebb adattára. A szervitákra P. F. *Aug. Maria Rosner*, Servitus Mariana auspiciis Austriacis in Germaniae, Hungáriac et Boemiae regna reparata, Vienna 1677, 360. laptól Nádasdyra. A Mária-kongregációkra *Duhr*, id. m. 1, 1907, 357. stb. 11. és 2/2, 81. stb. 11., magyarországiakra *Krones*, id. m. Zür Gesch. des Jesuitenordens 26. 1. Az id. Szent István-ének: Cantus catholici, 1651 (Kisdi Benedek egri püspöknek ajánlva) (R. M. K. I. 856), 147. 1. A másik idézet Surius után: *Brunner András S. /.*, Minden szentek királynéja, boldogságos Szűz Mária tisztelete, Esterházy Pál kiadványa. Nagyszombat, 1698 (R. M. K. I. 1534), augusztus 20. alatt. Báthory Gáborról: Epitaphion catastrophikon, azaz szomorúságról örömré változó versek, Szeben, 1618 (R. M. K. I. 483), (Bethlen Gábor tiszteletére), 14a. 1. — *Kopt csány Marion*, A bódog Szűz Mária élete, Bécs, 1631 (R. M. K. I. 596), 420. 1. (Nyáry Krisztinának ajánlva). [V. ö. legújabban *Kopcsányi Jánosné Schürz Erzsébet*, Kopcsányi Márton ferencdi szerzetes életrajza és irodalmi munkássága, Bpest, 1934, 58. 1. a Mária-kultusz XVII. századi vonatkozásai.] Zrinyire I. *Széchy Károly*, Zrinyi Miklós (Magy. Tört. Életrajzok közt) 5. 212., aki a kor liberális felfogásához híven a katolikumot, mint a régi század hajtóerőjét alig veszi észre. A Nyáry Krisztina, Esterházy Julianna és Pál herceg Mária-tiszteletére I. többek közt: Officium B. Máriac Virginis, azaz Asszonyunk Szűz Máriának ... zsolozsmája, Pozsony, 1643 (R. M. K. I.

745.1.), *Galanthai Esterás Pál*, Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti, 1690 (R. M. K. I. 1394), 117 képpel és leírással, magyar 12, 1. benne a család Mária-tiszteletére a förtői szentkép leírását, 65. 1., u. az, Az boldogságos Szűz Mária szombatja, Nagyszombat, 1701 (R. M. K. I. 1638), az idézet: u. az, Mennyei korona, 1696 (a Szűz Mária-képek leírásának bővített, részben németből fordított kiadása, 1300 história, benne 81 magyar Máriadcpről) (R. M. K. I. 1496), 794. 1. Az Esterházyak Mária-tiszteletére igen kevés található *Bubits Zsigmond—Merényi Lajos*, Hg Esterházy Pál életrajzában, pl. 66, 98. I.

A Náprágyi-ebédre *M. G. Kovachich*, Scriptores rerum Hung, minores, 1, 215; örsy Zsigmond jelentése *E. O. E.* 10, 389. 1. — *Samaraeus János*, Magyar Harmónia, Pápa, 1628 (R. M. K. I. 573), *Lethenyi István*. Az calvinisták magyar harmóniájának... meghamisítása, Csepreg, 1633 (R. M. K. I. 626), az idézetek: 62a. és 121. lapról. *Pathai István Páparól: Payr Sándor*, A dunántúli evangélikus egyházkerület története, 1, Sopron, 1924, 171 1. Az Asztalos András-idézet a pozsonyi id. Értesítő, 1862, 17. 1., Veresmartira különben I. *Ipolyi* id. művét. Az áttérők elnevezései (*Czegledi István*) id. műve címében; a térítés protestáns leírása (*Pathai István*), id. Babilonnak... stb. művében. V. ö. Jesuvita páterek titkai. Magnovardia, 1657, az idézet 169. lapról (R. M. K. I. 926). Sajnos, irodalomtörténetírásunk nem tud mitsem kezdeni e hitvitázó irodalommal, holott jobb módszerrel kezelve szellem-történetünk egyik kiváló forrása lehetne; v. ö. *Pintér Jenő*, A magyar irodalom története a legrégebb időktől Bessenyei György felléptéig, 1909, 2, 230, aki az adatokat összeállítva, igazat ad egy másik irodalomtörténésznek, mikor ez azzal intézi el a „megrovandóan piszkos voltú“ vitáirokat, hogy „nyugodjanak békében“. — (*Veresmarti Mihály*), Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról és az Istennek adott hitnek megtartásáról, 1641 (R. M. K. I. 721), 31, 32, 37. 1. (v. ö. *Ipolyi*, id. m. 634. 1.). A protestáns vallásszabadság-fogalomra I. Pápistáknak méltatlan üldözése a vallásért, mely e kérdésben magyaroztatik meg: Ha szabad-e valakit (és nevezet szerint a pápistáknak az evangélikusokat) erőszakkal vallásra kényszeríteni? 1643. (R. M. K. T. 753), 16, 25, 58. 1.

Az erdélyi fejlődésre I. *Pokoly József*, Az erdélyi református egyház története, 2, 1904, adatokban gazdag mű, amely a negyedszázad előtti fel-

fogáshoz képest magyarázataival a vallásszabadság fennállását akarja bizonyítani. A katolikus fejlődésre: Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene, Dicsőszentmárton, 1925, benne *P. Boros Fortunát* és *Bitay Árpád* cikkei. A törvények és hitlevelek az *E. O. E.* kötetekben és az *Approbatæ* kiadásában. A százokra kitűnő: *Fr. Teutsch*, *Gesch. der evang. Kirche in Siebenbürgen*, az idézett adatok 1, 516 stb.-ből, továbbá *E. O. E.* 13, "3. 1., Brassóra *Teutsch* és *E. O. E.* 16, 24. 1. és 17, 94, 139. 1. Az unitáriusokra *Pokoly* és *Kanyaró* id. művei, a szombatosok tanulságos története, *Kohn Sámuel*, *A szombatosok*, Budapest, 1889; a dési complanatióra *E. O. E.*, 10, 174. 1. Az unitáriusok elleni mozgalom egyik első részét Bethlen Gábor 1614. oklevele képezi, alárendelve a székely unitárius papokat az orthodox szuperintendensnek, 1. *Petri Bod*, *Hist. Hungarorum Ecclesiastica*, Lugd. Batav. 1890, 2, 239. 1., unitárius könyvek beszolgáltatására *E. O. E.*, 10, 166. 1. Keszérii Dayka János foglalásainak magyarázata *Pokoly*, id. m. 2, 72. 1. Az idézetek *Geleji Katona István* művéből: Titkok titka, három többségek felől való mennyei tudomány, Gyulafejérvár, 1645 (R. M. K. I. 772) az Ajánló előbeszéből. [Bethlen toleranciája mellett nyilatkozik *Angyal Dávid* id. értekezése; a tényleges adatokat *Biró Vencel*, Bethlen Gábor és az erdélyi katholicizmus c. tanulmányából (az Erdélyi Kath. Akadémia felolvasásai, szerk. *György Lajos*) 1929, vettem, aki a kitűnően összeállított adatokból néhol túlságosan liberális következtetéseket von le; v. ö. még *u. az*, *A kolozsmonostori belső jezsuita-rendház és iskola Bethlen és a Rákóczi-felkelés idején*, *Erdélyi Tudományos Füzetek*, szerk. *György Lajos*, 35. sz. 1931. V. ö. még *Gállá Ferenc*, *A csíksomlyói ferencrendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idejében*, *Bécsi Magy. Tört. Int. Évkönyve*, 1934, 283. 1., ahol Pázmány és Carafa nuncius erőfeszítései olvashatók a székely katholicizmus színvonalának emelésére; egyideig szó volt arról is, hogy a szalvatorianus ferencsek helyébe kapucinusok hozandók, — ennek a gondolatnak Pázmány ellensége volt.] Taraszovics Bazilra a korábban felsorolt rutén történeti művek. [A puritán-mozgalomra *Mályusz Elemér* id. m. 56. és 67. 1. megjegyzései következtében tértem ki, aki *Révész Imréhez* hasonlóan felismeri, hogy a reformáció nem azonos a toleranciagondolattal, de ez utóbbiról még azt hiszi, hogy a 17. század 30-as éveinek végén fellépő ú. n. hazai puritán-mozgalom tényleg átültette a magyar közfelfogásba; úgy látom, ezt a nézetét *Zoványi Jenő*, *Puritánus mozgalmak a magy. református egyházban*, Bpest, 1911. művére alapítja, holott Zoványi, bármennyire szívesen emelné is ki szubjektív vonzódással a puritánok hazai jelentőségét, a Mályusztféle általánosításra semmi alapot nem nyújt. Szövegemben megpróbáltam a Zoványiféle adatokat részletesebben beilleszteni az általános képbe, s azt hiszem, sikerült bizonyítanom, hogy a csekély körben ható és ott is a régi kegyúri felfogással a sárospataki udvaron keresztül kapcsolatban levő hazai puritanizmustól e korban nem volt várható a tolerancia és a jobbágyok vallási felszabadítása (a földesurak alól) gondolatának behozatala, sem elterjesztése. A protestáns kérdés alkalmi és nagyon is perifériális megtárgyalásai helyett szükséges volna oly átfogó és ennél fogva realiztikusabb tárgyalás is, minő pl. *Justus Hashagen*, *Der rheinische Protestantismus u. die Entwicklung der rheinischen Kultur*, Essen, 1924, ahol a tolerancia lassú, nehéz kezdetei több = bek között gazdasági és politikai okokból, de éppen nem a Mályusztól (és Domanovszkytól is) feltételezett valami nagyszerű eszmei lendületből magyarázhatnának, s ahol többek közt a rajnai kalvinizmusnak egész más, pl. szegénygondozási stb. érdemei is kiemeltetnek, amely kérdésekkel hazai kútatóink még nem igen foglalkoznak. V. ö. e kötetben egyidejűleg megjelenő értekezésem: *A vallási türelem és a hazai puritánok*.] Az 1646. szatmári zsinat aktái kiadva *Fr. Ad. Lampe*, *Hist. ecclesiae reformatæ in Hung. et Transs.*, Trajecti ad Rhen. 1728, 405. 1. A jobbágykérdés presbyterianus vonatkozásáról az idézet: *Medgyesi Pál*, *Dialógus politico-ecclesiasticus*, Bártfa, 1650 (R. M. K. I. 831), 198. 1. A presbyterianus kérdésre nagy egykorú irodalom, közte R. M. K. I. 893. A katolikusokra Bethlen korában 1. *tölem*, Bethlen Gábor, 192. stb. 11., II. Rákóczi György nyilatkozata róla *E. O. E.*, 404. 1. Az 1665. évi országgyűlési dologra *E. O. E.*, 14, 171, 174. 1., az 1670. ebédre *E. O. E.*, 15,

110. 1. a szász követ jelentése, u. ott, 94—96. 1. II. Rákóczi György és Mikes Mihály dologáról *Szilágyi S.*, Erdély és az északkeleti háború, 2, 149. 1.
I. Rákóczi Ferenc conditióira *E. O. E.*, 11, 21, az *E. O. E.* kötetében általában nagy anyag a katolikusokra, főként *Milley János S' J.* jelentései 1648—53-ból, *E. O. E.*, 15, 479—574. 11. A törvényszövegek együtt: *Veszély Károly*, Erdélyi egyháztörténelmi adatok 1. Kolozsvár, 1860-ban.

ÖTÖDIK KÖNYV

III. RÉSZ

I. A WESSELÉNYI, ÖSSZEESKÜVÉSIG.

A Bosnyák Tamásddézet gróf Károlyi-oklevéltár 4, 4. 1. A Lipót előtti kor feldolgozásait 1. főként *Szalay, Huber* és *Angyal* id. rn. Khlesl 1615-i bécsi szerepére az irodalmat 1. *Angyal Dávid*, Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai, Gróf Klebelsberg Kuno-Émlékkönyv, 1925, 367.], továbbá Mátyás levelét, Brüsszeli okmánytár 4, 126. 1. A török viszonyokra *Hammer* id. m. 4. és *Zinkeisen* id. m. 5. kötete, újabban *N. Jorga*, Gesch. des osraa« nischen Reiches, 3, Gotha, 1910, zavaros munka. A német katonaságról Thurzó György nyilatkozatát 1. id. levelezésében, 2, 292. 1., a királyról u. itt 2, 31. 1. Az 1622. országgyűlési jelenetekre többi közt 1. a Nemz. Múzeum 370. Quart. Lat. kéziratbeli naplót, 43—45. 1. Az 1609 dec. 1. titkos tanácsi jegyzőkönyv Jászay Pál másolatában Nemz. Múzeum, 2160. Quart. Lat. kézirat 38a—b. Az 1637—38. országgyűléssel kapcsolatban felhozottakra 1. Mathei Dániel bártfai követ igen érdekes kéziratot naplóját, u. ott, 405. Quart. Lat. (vallási részei hiányosan felhasználva, *Zsilinszky Mihály*, A magy. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai 2. kötetben). Az idézett helyek 29a, 18a (a nádornál), 29b (a katolikus istentiszteletről), 31a—33b (a nádorral összetűzés.) {Legújabban kiadva Szemere Pál követ naplója az 1642. országgyűlésről, *Hajnal* id. nagy Esterházy-kiadványában.} A dunántúli birtokok rekatholizálására igen gazdag anyagot hoz *Payr Sándor*, A dunántúli evang. egyházkerület története 1, Sopron, 1924, így a Nádasdy-birtok 1660 utáni elűzése, egész 1673-ig protestáns falvak. Bethlen Gáborra, az idézetekre is 1. „Bethlen Gábor“ c. munkámat. V. ö. *Lányi Ede S. J.*, A kassai vértanúk, Kalocsa, 1920. I. Rákóczi György manifesztumát 1. *Katona*, Hist. erit., 32., 264. 1., a Rákóczi-idézetek: *Szilágyi*, A két Rákóczi György családi levelezése, 161. és 216. L A Lippayddézet Magy. Tört. Tár, 10., 90. 1. Pázmány 1633-i felterjesztésére *Hanuy*, id. m. 2., „6. 1. Kemény János panaszaira: önéletírása, *Szalay* kiadása, 325. 1., továbbá *Szilágyi Sándor*, Kemény János és Bornemisza Pál levelezése 16—45, Tört. Tár, 1880, 54., 278., 309., 297., 33. 1. A svéd Rebénstock jelentését többek közt felhasználta *Szilágyi Sándor*, I. Rákóczi György, 368. 1. Esterházy leveleit Rákóczihoz 1. *Toldy Ferenc*, Esterházy id. munkái, 254., 255. 1. Kemény a parasztságról, Tört. Tár, 1880, 288. 1., pór katonaságról 1. még A két Rákóczi családi lev., 175., 177., 187. 1. A katolikus papság üldözésére *Toldy*, id. m. 269. 1.

Reniger említett részletét 1. *Veltzé*, Die Hauptrelation des kais. Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger v. Reningen, 1649—66 (Mitth. des k. u. k. Kriegsarchivs, 12, 1900), 149. 1. V. ö. *A. Huber*, österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte 1658—1664 (Arch. f. öst. Gesch., 85.). A török betörésekre 1. *Hammer*, id. m. 5., 560. 1. A Vezekénynél elesett Esterházyakra az idézet *Hoffmann Pál*, pécsi püspök halotti beszédéből (R. M. K. I. 868.), 1653. A Zrínyi-idézetek A török áfium ellen való orvosságból, *Rónai Hortvát Jenő* id. kiadása. A Pálffy Pálidézet *Takáts Sándor*, Magyar küzdelem, 1., 112. 1. A Vitnyéyddézetekre 1. *Fabó András*, Vitnyédy István levelei, 2. kötet, Magy. Tört. Tár, 16, 140. és 141. 1. A Wesselényi-idézetek *Nagy Iván*, Királyi, nádori és némely más nevezetes levelek Nógrádhöz, Magy. Tört. Tár, 10., 122. és 123. 1. [rálfalvay és Zrínyi felfogásának ellentétére 1. *Baranyai Béla*, Az örökös királyság eszméje 1655—87 és Esterházy

Pál, Károlyi Árpád-Emlékkönyv, továbbá u. az, A lengyel királykoronázás, négy közlemény stb. Karcag, 1927, 93. 1. (Pálfalvay javaslata), a Zrínyi-idézetek a *Rónai, Horváth Jenőt* féle kötetből és a Siralmas Panaszból. Tört. Tár, 1890. Zrínyi Miklós egyéniségének elmélyített szemléletét adják, beállítva a barokk gondolkodásba: *Kardos Tibor*, Zrínyi a költő a XVII. század világában, 1932 és *Joó Tibor*, Zrínyi történetiszemlélete és a barokk, Századok, 1932; v. ö. még *Drasenovics Mária*, Zrínyi Miklós könyv jegyzetei, Pécs, 1934.] A hatvanas éveknek, úgy, mint I. Lipót korának, ma sincs pontos feldolgozása, a döntő kérdések irodalma és adatai sehol sincsenek megrostálva. *Acsády Ignác*, Magyarország története I. Lipót és I. József korában (Miilen. tört., 6.), 1898, a szerzőnek egyik leggyengébb munkája, igen sok helyütt minden kútfői tanulmány nélkül felépítve. Ennek a kornak legmodernebb feldolgozását osztrák, német tudóstól bírjuk: *Huber*, Gesch. österreichernek <6. kötetében, írta Osiv. *Redtich*, österreichs Grossmachtsstellung in der Zeit K. Leopolds L, Gotha, 1921, kitűnő kútfőtanulmányon felépült, széles látókörű, tisztán politikai történet, a korábbi osztrák történetírónemzedék hagyományos magyargyűlölete nélkül. Mellettük *Horváth, Krones* és különösen *Szalay* id. m. — A bécsi tárgyalásokra nagy anyag *A. F. Pribram*, Venetianische Depeschen v. Kaiserhoie, II. Abteilung 1. kötetben, 1657—1661, Wien, 1901; az olasz idézet 192. 1. A velencei követjelentéseket felhasználta *Széchy Károly*, Gróf Zrínyi Miklós c. életrajza kötetében, Zrínyi lelki depressziójára u. itt, 4, 17. és 18. 1. Széchy a Rákóczi-ágens Klobusiczkynek jelentéseit kritika nélkül készpénznek veszi (történetírásunk gyakran u. Így jár el a Mednyánszky Jónás-féle jelentésekkel is), munkájának különben nagyrésze elavult *Takáts Sándor* újabb Zrínyi-tanulmánya óta, így különösen Zrínyi Miklós ismeretlen levelei, a Szegény magyarok-kötetben, 287. 1. és Zrínyi-levelek. Magyar küzdelmek, 1, 103. 1. A Zrínyi—Rákóczi-összekötésre az irodalmat 1. *Széchy*, id. m. 3., 82. stb. 1. Gremonvillere általában is *M. Mignet*, Négociations relatives á la succession d'Espagne sous Louis XIV. (Collection des documents inéd.), 3. kötet.

A szerencsi, hiányzó szerződésre 1. *Gooss*, id. m. 816. 1., az északi háború befejezésére *Redlich* id. m. 83. stb. 1. Várad megsegítésére *Deák Farkas*, Nagyvárad elvesztése 1660-ban, Akad. Értek, a tört.-tud. köréből, 1877; *Pribram*, id. m. 474., 475. 1., *Franc. Wagner*, História Leopoldi Magni Caesaris Augusti, Aug. Vind., 1719, 1, 89. 1. félhivatalos mentegetődzések; bécsi felfogás Perellio modenai követ jelentéseiben, *Revue d'histoire diplom.*, 1883, 567—573. 1.; a gráci opinio újabb, töredékes szövege *Hurmuzaki*, Doc. 9/1. 176. 1. A bécsi hatóságokra lesújtó vélemények *Pribram*, passim, továbbá Portiáról a nuncius: *Artur Levinson*, Nuntiatürberichte vom Kaiserhofe Leopolds L, 1657—69 (Archiv für öst. Gesch., 103., 1913), 768., [legújabbban *Vanyó Tihamér*, A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666—83 (A pannonthalmi főiskola könyvei III) 1935, gazdag anyaggal úgy a rekatholizációra, mint a bécsi udvar és főhivatalnokok politikájára]; a velencei követ, nuncius tárgyalására *Pribram*, 580., 615. 1., a jezsuitákra 475. 1., Lippay nyilatkozatára 477. 1. Fontos kútfő: *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli*, kiadta *Alois Veltzé*, Wien u. Leipzig, 1899, 4 kötet, saját védelme 1661-ről, 2., 358. 1., visszatérése okai 374. 1.; 1663-ra 389. és 1664-re 409. 1. A török háborúról szóló műve német szövegben 2., 195. 1., a gyorsaságról id. részlet 276. 1. Egyéb védekezései 3., 341., 374. 1. és 4., 68. 1. A Teleki-idézetek *Gergely*, Teleki Mihály levelei, 2., 148. és 152. 1. A török háborúkra legtöbb irodalom *Redlich*, id. m. Az 1661-i hadjáratra Zrínyi és Montecuccoli vitairait 1. *Hadtört. Közl.*, 1890, 125. 1. Zrínyi szerepére Vasvár után akták: *Theiner*, Monum. Slavor. meridion., 2., 181. stb. 1. Zrínyi Erdélyről: *Ruchich Jánoshoz*, Győri Tört. és Régész. Füzetek, 2., 193., a heliotrop-hasonlat u. itt. Zrínyi a német tanácsosokról *Széchy*, id. m. 3., 198. 1. Lippay érsek nyilatkozata *Mikes Mihálynak*, *E. O. E.*, 11., 410. 1. 1662-re részletes mű *Fabó András*, Az 1662-i országgyűlés, Budapest, 1873. Zrínyi francia kapcsolataira *Pauler* alább id. műve. 1, 20. 1. *Széchy*, id. m. 5, 196. kritikátlan.

A Wesselényi-összeesküvés *Pauler Gyula*, Wesselényi Ferenc nádor és

társainak összeesküvése, 1664—1671, Budapest, 1876, kétkötetes művében teljesen megvilágítva, a bonyolult témának világos, bár szűkszavú, de éles kritikával készült felfejtése a nagyszámú levéltári iratok alapján. Ez iratokból sokat kiadott *Fr. Racki*, Acta conjurationem báni P. a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia, Zagreb, 1873; fontos továbbá Gremonville iratainak kiadása; *V. Bogisic*, Acta conjur. P. a Zrinio et Fr. de Frankopan necnon Fr. Nadasdy illustr. Zagr., 1888 (Mon. Slavor. merid., 19.). Wesselényi Ferenc 16664 török ügybeli irata *Deák Farkas*, A bujdosók levéltára, Budapest, 1883-. 227. A bécsi levéltári iratok egyrészét feldolgozta már *Joh. Gr. Mailáth*, Gesch. des österreichischen Kaiserstaates, 4., Hamburg, 1848, 58—98. 1., ennek alapján is részletesen *Szalay*, id. m. 5., 99. stb. 1., pontos előadás *Redlich*, id. m. 248. stb. 1., az osztrák szereplők jellemzése a bécsi akták alapján: *Adam Wolf*, Fürst Wenzel Lobkowitz, 1609—77, Wien, 1869. Sok adat *Vitnyédy* id. levelezésében. Bornemisza Anna nyilatkozata *Gergely* id. m. 5., 148. 1., u. itt sok ismeretlen adat az erdélyi vonatkozásokra. Abele verse *Racki*, id. m. 526. 1.

II. A LIPÓT-FÉLE ABSZOLUTIZMUS.

A nyugati abszolutizmus modern megítélésére l. *Heinr. R. v. Srbik*, WiL helm v. Schröder (bécsi Akad. Sitz.-Ber., phiUhist. Klasse, 164., 1910), 92. 1.: „Moralische Entrüstung wandelt ja den Historiker nicht an, der erkennt, dass das absolute Fürstentum den modernen Staat geschaffen u. dass der fiskalische Moment zu vielen wirtschaftlichen und sozialen Reformen den Anstoss gegeben hat“. Alapvető előadások: *Reirthold Köser*, Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Gesch., Hist. Zeitschrift, 61., 1889., 246. 1., *Gust. Schmoller*, Das Merkantilsystem in seiner histor. Bedeutung (Umriss u. Untersuchungen, 1898, 1. 1.). [7. *MorinUComby*, Mercantilisme et protectionisme, Paris, 1930.] Lipót alakjáról a régebbi igen rossz vélemény leginkább Pufendorf svéd követ jelentése alapján készült, kiadta *Karl. Gust. Helbig*, Esaias Pufendorfs... Bericht., Leipzig, 1862, a jobb véleményt *A. Fr. Pribram és Oswald Redlich* osztrák történészek alakították ki, v. ö. különösen az utóbbinak *A. Hubert* félé, id. 6. kötetét és *u. az*, Das Tagebuch Esaias Pufendorfs (Mitth. des Institute f. öst. Gf., 1916, 541. L). Fontosak még: *A. Fr. Pribram és M. Landwehr* v. *Pragenau*, Privatbriefe K. Leopolds I. an den Gräfen F. E. Pötting (Fontes Rer. Austr., Dipl., 56. és 57.) két kötet, 1903, 1904 és *Max Dvorák*, Briefe K. Leopolds I. an W. Euseb. Lobkowitz (Arch. f. öst. Gesch., 80., 1894, 459. 1.). Lipót különböző jellemrajzai összeállítva: *Heigel*, Neue Beiträge zur Charakteristik K. Leopolds I. (Müncheni Akad., philos.-philol.-hist. Classe, 1890, II. 109.). Lobkowitzra nagy bécsi levéltári anyagot hoz *Ad. Wolf* id. életrajza. Nádasdy és Frangepán haláláról l. *Dvorák*, id. m. 494. 1. Lipót kalendáriumi bejegyzéseire l. *Maurer*, id. m. 456. 1. A bécsi abszolutizmus magyar vonatkozásaira l. *Osw. Redlich*, Ein angebliches Gutachten des Hofkanzlers Hoher über die ung. Magnatenverschwörung (Beiträge zur neueren Gesch. österreichs, 1909, IV., 119. 1.); tőle a gazdasági értékelésben el kell térnem; bármennyire törekszik is tisztelteméltó objektivitásra, sem ő, sem v. *Srbik* nem veszik észre azon kezdettől fogva rosszabb, gyarmati bánásmódot, melyben a bécsi abszolutisták Magyarországot részesítették. A gazdasági dolgokra *Srbik* id. műve, u. az, Der staatliche Exporthandel österreichs v. Leopold I. bis Maria Theresia, 1907, *Louise Sommer*, Die österr. Kameralisten, I. és II., Wien, 1920, 1925, *Fr. Mart. Mayer*, Die Anfänge des Handels u. der Industrie in öst. u. die orientalische Compagnie, Innsbruck, 1882, *Hans J. Hatschek*, Das Manufakturhaus auf dem Tabor in Wien (Schmollers Forschungen, 1886), a régebbi technikai irodalom, mely magyar szempontból is felhasználatlan, *Herm. Ign. Biedermannnál*, Die technische Bildung im Kaisertum öst., Wien, 1854. A ga=bonakérdésre *W. Naudé*, Die Getreidehandelspolitik der europ. Staaten v. XIII. bis XVIII. Jh. (Acta Borussica, Getreidehandelspolitik, L), Berlin, 1896, 7. 7. *Becher*, Politischer Discurs etc., 3. kiadás, Frankfurt, 1688, a magyar borra 168., 296., 609., 633., 657., 665. (jelentése) stb., u. az, Narrische Weisheit u. weise Narrheit, Frankfurt, 1682, Triangel Fuchs kereskedésére 110. 1.,:

P. W. v. H. (Hornigk), österreich über alles, wenn es nur will, Regensburg» 1717 (első kiadás 1684, Nürnberg), a kenyér- és zsirbánya 37., 38. 1. A Becher-féle és egyéb kísérletek részletes leírása: *Takáts Sándor*, Küllerkeskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt (Magy. Gazdaságtört. Szemle, 1899, 343. 1.), kiadatlan aktákon alapuló nagy értekezés; v. ö. Sedgewick szabadalomlevelét, u. itt, 1897, 305. 1.

I. Lipót kora politikai viszonyaira világos előadás *Angyal Dávid*, Leopolds I. Regierung in Ungarn (Ung. Revue, 1886, 532.), igen sok kérdést tisztázott u. ö, Thököly-életrajzában, Késmárki Thököly Imre, 1657—1705 (Magy. Tört. Életrajzok), két kötet, 1888, a kor legpontosabb feldolgozása. Schröder kamarai tanácsosságára v. *Srbik*, Schröder, 77. 1., Lipót 1672-i nyilatkozata *Dvorák*, id. m. 524. I., a hungarizmusokra u. itt, 495. 1., v. ö. *Pribram*, Vénét. Depeschen, 256. 1. V. ö. *Srbik* id. m., 82. 1. Az első abszolutisztikus nyilatkozat Lipót és Pötting id. levelezésében, 2., 84. 1. *F. Firnhaber*, Gutachten des Hofkanzlers Frh. v. Hoher an K. Leopold üb. die Zrini—Nádasdische Verschwörung, 1672 (Arch. f. öst. Gqu., 8., 1852, 68. 1.), O. *Redlich*, Ein angebliches Gutachten stb. kimutatta, hogy nem Hoher a szerző; a cinikus vérszomj, mely a szövegben nyilatkozik, Abele szerzőségére mutat. Königsberg nyilatkozata O. *Redlich*, Tagebuch, 589. 1. *Monté cuccoli*, Ungheria nell'a. 1677. id. kiadás, 423., főként "8., 450., 452., 454., 471—2. 11. [Szelepcsényi és Esterházy javaslatára 1. *Baranyai Béla*, id. előadását a Károlyi-Emlékkönyvben.] Az abszolutizmus első lépéseire *Pauler*, id. m. 2., 243. stb. 11. Buonvisi szerepére *Fraknoi Vilmos*, XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól, Budapest, 1886, nagy kiadatlan anyag alapján, 28, s következő 11. A berendezésre *Károlyi Ars pád*, A magy. alkotmány fölfüggesztése 1673-ban, Akad. tört.-tud. Érték., 1883; *Botka*, Jogtört. tanulmányok, Bpesti Szemle, Új folyam, 4., 248. stb. 11» *Angyal*, Thököly, L, 39. 1.; *Bársony György*, Veritas toti mundo declarata; az 1671-i kiadás után, új, nagyszombati, 1706»i kiadás, továbbá Bethlen Miklós Falsitas-ára válasszal együtt Nagyszombat, 1681 (R. M. K., 11. 1492.). A városok rekatholizálására *Redlich*, Huber 6. kötetében, 281. 1. és *Lányi Károly* Magyar egyháztörténelme, *Knauz Nándor* átdolg., 2., Esztergom, 1869, 240» stb. II., a pozsonyi templomra *Joh. Liebergotts* Tagebuch (Lichner kiadása» *Joh. Pogner*s Verzeichnis, 43. 1.), u. itt Szelepcsényi levelei, *Maurer* id. m.» *Angyal*, id. m., 1., 46. stb. II., sok adat *Franc. Kazy*, História regni Hungariáé, 3., Tynnaviae, 1751. Sopronra *Hans Tschánys*, Ungarische Chronik, kiadta *Paur Ivén* (Magy. Tört. Tár, 5.). [A végváraakra 1. *Szabó István*, Ellenreformáció a végváraokban 1670—81, a Károlyi Árpád-Emlékkönyvben.] A pozsonyi törvényszéknek ma sincs kritikai előadása, *Rácz Károly*, A pozsonyi vértörvény szék áldozatai 1674-ben, Sárospatak, 1874, egyoldalú; kritikátlanságára jellemző másik értekezése, A magyar átokminta, Prot. Egyh. és Isk. Lap., 1869, 295., 327., 1099., 1132. stb. 11. Az egykorú hivatalos felfogás: (Jo. *Láb-sanszky*), Extractus brevis et verus, Nagyszombat, 1675, *Bethlen Miklós* névtélén műve: Apologia ministrorum evang. Hungáriáé... 1677, tagadásával szemben a Vitnyédy«leveleket hitelesnek fogadja el *Pauler*, id. m. L, 239., 240. 1. és *Angyal*, id. m., 1., 46. 1. A gályarabok és pörbefogottak leírásai ténybeli dolgokban többnyire hitelesek, bár semmi kútfői vizsgálat nem foglalkozott szövegeikkel; v. ö. *Joh. Henr. Heideggeri*, História papatus, Amsterdam, 1698, 489—523., ez a pápaság bűnei közt biztosít a pozsonyi törvényszéknek helyet; *P. Bod*, Hist. Hungaror. eccl., ed. *J. J. Prins*, 2. Lugd. Batav., 1890, 87. 1., *Lampe*, Hist. eccl. reform., Trajecti, 1728, "7. 1., *Jo. Burii*, Micae ed. Lichner, Posonii, 1864, *Kocsi Csörgő Bólint*, Kösziklán épült ház ostroma, kiadta *Bod P.* fordításában Szilágyi Sándor, 1866, továbbá Sárospataki Füzetek, 1861, 2., 740. 1., fontos adatok *Thury Etelétől*, Adatok a magy. protestáns gályarab lelkészek történetéhez, Tört. Tár, 1909 és 1910. A Drabik-stílusra *Burius*, id. m. 19., 21. 1., a hollandi katolikusok kéréseire *Thury*, id. h. 1910, 209., "4., "9. L, Kollonics döntő befolyására minden egykorú előadásban, továbbá a bukkarii parancsnok levele, mely szerint Kollonics utasítására Máltába kellene foglyait küldenie, *Thury*, id. m., 1910, 559. 1., Kollonics javaslata a galérákra küldetéséről, 1672«ből, *Maurer*, id. m. 69. 1. A gályarab-énekek

Thaly Kálmán, Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, I, Pest, 1872, 19., 27., 45., 49., 54., 66. [és *Gulyás József*, Egyháztörténeti háttér, ismeretlen énekek, Theológiai Szemle, 1929, 333. 1.]

Montecuccoli az udv. kamara büneiről *Veltzé*, id. m. 3. 309., 400. 1. Sinzendorfra, *Ad. Wolf*, id. m., továbbá *u. az*, Die Hofkammer unter K. Leop. I. (bécsi Akad. Sitz.-Ber., phil.-hist. Kl., 1853, "0. 1.), ellene Quintin Jörger Gutachtenje, ismertetve *Mailéth*, id. m., 4., 379. 1. A konfiskációkra idézett példa *Maurer*, id. m. 63. 1. *Takáts Sándor*, Kísérletek a magy. haderő feloszlatására, 1671—1702 (új kiadás, Magyar küzdelmek c. kötetben, 183. 1.), az 1672-i létszámra 218., 230. 1., az erdélyiek várására 226. 1. A bujdosókra alapvető akták: *Deák Farkas*, A bujdosók levéltára, Budapest, 1883, 1672-i elismervényük 6. 1. A porta 1673-i nyilatkozata *Angyal*, id. m. 1., 67. 1. A debreceni viszonyokra *Zoltai Lajos*, Debrecen a török uralom végén (Magy. Gazdaságtört. Szemle, 1903, 1904), *Csűrös Ferenc*, A debreceni diárium (Tört. Tár, 1909, 1910) és *Szűcs István* id. Debrecen történelme 2., Szuhayék Torna vármegyéhez *Angyal*, id. m. 1., 59. 1. A Sennyei-kastélyra *u. itt*, 71. 1.

A lengyebrancia stb. politikára *u. itt*, 81. stb. 1., továbbá *Fraknói és RedlichHuber*, id. m., akták nagy számmal: Acta Jo. Sobieski, ed. *Franc. Kluczycki* (krakói akad. kiadványa), 1—2. köt. és *Kazimierz Waliszewski*, Acta quae in archivo ministerii rer. exterar. Gallici ad Joannis III. regnum illustrandum spectant, 1—3., főként 1., 87. (a Wesselényi László-tervre), 270. 1. (1676-i utasítás Béthune-nek), 2., 62., 147. 1. (utasítás), 3., 61. 1. (utasítás), 179., 324. 1. (szakítás Thökölyvel), továbbá *Mignet* id. Négociations, 4. köt. Sok új anyag *Gergely* id. m. A tárgyalások jó leírását adta *Szilágyi Sándor*, *E. O. E.*, 16. és 17. kötet, a fogarasi szerződés *E. O. E.*, 16., 123. L, a varsóira *u. itt*, 52. 1., ratifikációja 363. 1. Teleki Apológiája *u. itt*, 482., 493. 1. A hegyaljai pusztulás jellegzetes képe *Babocsay Izsák*, Fata Tarzaliensia, ed. *Rumy*, Mon. Hung., 1., királypárti úr tipikus elfogása Gróf Károlyi-család oklevélt., 4., 503. 1. Thökölyre *Angyal* id. m. mellett gazdag anyag naplói és iratai kiadásában: *Torma Károly*, Késmárki Thököly I. naplója 1676—78, Pest, 1866, (Apafival és másokkal ital és tánc, 15., 33. stb. 1.), *Thaly Kálmán*, Késmárki Th. I. és némely főbb híveinek naplói, stb., 2 kötet, 1868, 1873, *Deák Farkas*, Gr. Th. I. levelei 1882 (mind a M. Tud. Akadémia kiadása), ez utóbbi igen józan kritikával. Szabolcs megye panasza *Angyal*, id. m., 1., 290. 1. Thököly fenyegetése *u. itt*, 216. 1. A katolikusüldözések összefüggő leírása Szelepcsényitől, Informatio... de“ periculoso statu religionis catholicae, Magyar Sión, 1868, 522., 597., 680. stb. 11., feldolgozva *Meszlényi Antal*, A magy. katolikus vértanúk Thököly felkelése idején (Magy. Kultúra, 1925, 85. I.). A külföldi eseményekre *RedlichHuber*, *Immich* id. m. A Saponarával való tárgyalásokat tisztázta *Angyal*, id. m., 1., 250. stb. 11. Az 1682-i hadjárat török pusztításaira és erdélyi vonatkozásaira a történetíró *Miles Mátyás* naplója, kiadva *E. O. E.*, 17., 341. 1.

A pápaság békítő szerepe részletesen *Fraknói* id. m., ahol a korábbi irodalom is, az 1678-i bécsi (helytelenül pozsonyi) értekezletről 34. 1., [ennek részletes, aktaszerű leírása *Angyal* id. Thököly-életrajzában, 1., 159—164. 1., melyet a szerző szíves figyelmeztetésére használok fel ez új kiadásban.] Az 1681-i országgyűlés vallási tárgyalásait az (*Okolicsányi*), História diplomában közölt akták alapján előadta *Zsilinszky*, Vallásügyi tárgyalások, 3. köt., HamebBruyninx közbenjárására, *u. itt*, 460. 1., a templomok jegyzéke vármegyénként 497. 1. A vallásügyi törvények megítélése logikusan következik a magyar-erdélyi vallás-viszonyok általános felfogásából, amint azt a korábbi fejezetekben előadtam. A mellékelt térkép szerint az ország keleti felében megmaradt a protestáns vallásgyakorlat szabadsága. Esterházy Pál 1684-i nyilatkozatára 1. *Bubics Zs.—Merényi L.*, Hg. Esterházy Pál nádor 1635—1713 (Magy. Tört. Életrajzok), 236. 1. Az 1687—88-i országgyűlésre fontos iratok közölve *Gustav Túrba*, Die Grundlagen der pragmatischen Sanktion, I., Ungarn, 1911 (Wiener staatswissenschaftliche Studien, 10., 2.), az örökösödési kérdés házi és spanyol vonatkozásaira *u. ezen mű* II., Hausgesetze, 1912, továbbá *u. az*, Gesch. des Thronfolgerechtes in allén habsburgischen Ländern, 1156—1732, 1903, a magyar felfogást 1. *Csekey István*, A magy. trónöröklési

jog. Budapest, 1917, nagy munkájában, ahol a kérdések egész irodalma is fel van dolgozva, így különösen az ú. n. Revisionsklausel kérdése (benne gr. Apponyi Albert, gr. Andrassy Gyula és br. Wlassics Gyula cikkeiről), melyben Csekey világos és elfogadható álláspontot foglal el. [Túrba előadását kis egészíti a hitlevélkérdésben *Baranyai Béla*, Hogyan történt az 1687—88. 1—4. tv.-c. szerinti törvényszöveg becikkelyezése? A Károlyi-Emlékkönyvben (nem egészen világos okfejtéssel).] Az akkori publicisztikára id. műve 128. 1. V. ö. *Joh. Nic. Flamitzer*, Der in böhmische Hösen ausgekleideter ungarischer Libertiner, Würzburg, 1688, már címében is: nicht allein ipso facto aller ge- habten Privilegien u. Freiheiten verwürcket..., továbbá: per habenas peregrini militis, 15. 1., Straff-Exempel 19. 1., a német katonaság elleni törvények érvénytelenek, 51. 1., a leges fundamentals a fejedelem által, ki „hier auf Erden Gottes Stelle vertritt“, megváltoztathatók 57. 1., a salus publica elve uralkodik a törvények felett is, stb., a vallási kérdés is igen érdekes nála, 79. 1., *u. az*, Ewige Veimählung des glorwürdigsten Erzhauses österreich mit der ungar. KönigSiOron, Nürnberg, 1688, az örökösödési kérdés történetének hivatalos osztrák felfogása, ezt az örökösödési jogot Lipót már a jus civile alapján is „vermittelst einer beharrlichen u. ununterbrochenen Ersitzung, durch das Prescriptions- u. Verjährungsrecht“ e’ertc, 15. 1. Thököly felfogása az ellenállási jogról 1684-i kiáltványában, kiadva *Br. Prónay Dezső*, Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek, 1905, 153. 1. A magyar közjogi felfogás legnagyobb hatást tett kifejezése (*Bethlen Miklós*), *Austriaca austeritas, Venetiis, typis fratrum Veracii, Constantini et Speracii (1671) (R, M. K., II., 1293)*, benne „leges regni fundamentales“.

III. A TÖRÖK KIÜZÉSE.

A felszabadító háborúknak sem külföldön, sem nálunk nincs modern, kritikai összefoglaló leírása, ami magyar szempontból különösen sajnálatos, mert például *Károlyi Árpádnak* 1686-ról való monográfiája megmutatta, mily fontos ismeretekkel szolgálhat a török háborúk, azok bécsi és diplomáciai, valamint pénzügyi vonatkozásainak leírása. A szövegben *Hammer, Zinkeisen, Immich* id. művein kívül elsősorban *O. Redlich* kötetére (*Huber, 6.*) támaszkodtam, aki a háborúk összefüggéseit és egyes haditényeit is világos kritikával fejti fel. Szelepcsényi pénzére *Maurer*, id. m., 143. stb. 1. Az 1683-i bécsi ostromnak nagy jubiláris irodalma van 1883-ból, amelyben sok általános vonatkozás mellett magyar történetre is fontos adatok, így: *Vidor v. Renner*, Wien, i. J. 1683, Wien, 1883 (benne Alsó-Ausztria részvételére a török védelemben); *Augustin Sauer*, Rom u. Wien i. J. 1683, Wien, 1883 (a pápai politikára *Fraknoi* id. m. mellett is fontos); *Onno Klopp*, Das Jahr 1683 u. der folgende grosse Türkenkrieg bis z. Frieden v. Carlowitz, Graz, 1882. V. ö. *Fr. Kluczycki*, Acta regis Johannis III. ad rés a. 1683 imprimis in expeditione Viennensi gestas, illustrantia, 1883 (krakói akad. kiadvány), benne Thökölyre sok adat; több aktát kiadott *Joh. Newald*, Beiträge zur Gesch. der Belagerung von Wien, Wien, 1883; *Onno Klopp*, Corrispondenza epistolare tra Leopoldo I. imperatore ed il P. Marco d’Aviano capuccino, Graz, 1888. [Becs visszafoglalásának 250. évfordulója kevesebb tudományos feldolgozást hozott, közte igazán értékes, új adatokat hozó *M. Heyret*, P. Markus v. Aviano, 1931, mely a szenttéavatással kapcsolatban készült és a páternak a hadvezetésre való kezdeményező és végrehajtó befolyását még inkább megvilágítja; *Reinhold Lorenz*, Türkenjahr 1683, 1933, a németység zárt lakóhelyétől az Izlám földjéig elnyúló területet Ostraumnak nevezi (a mai nagynémet gondolkodásnak megfelelően, aminthogy ugyanezen problematikából a „Kulturgefälle“ fogalmát is alkalmazza) és mindegyre sejteti, hogy a német népnek saját nagyságából és kulturáltságából adott ösztöne hajtá végre a felszabadítást, s ezzel újabb lehetőségét nyitotta meg annak, hogy a cseh-lengyel-magyar és balkáni „téren“ a „Reich“ ismét rendező és civilizáló módon nyúljon be a dolgokba; ezt a feladatot ugyan Ausztria és Poroszországra osztva a németség nem tudta szerinte teljesen megvalósítani, s 1918 katasztrófát hozott, de

— ez a mű kevéssé történeti tanulsága — újra kell azt kezdeni, amire Bécs 1683-i felszabadítása a követendő példa. Nem csoda, ha ily politikai beállítottság és az „Ostraum” nemzeteinek tisztán német szempontból értékelése mellett a mű magyar vonatkozásban teli van tárgyi hibákkal.] A keresztény szolidaritásra és általában pápai ügyekre *Fraknoi* id. XI. Ince életrajza. Lipót 16824 és 16834 török felfogására *Klopp*, id. d’Aviano 4vevezés, 15. és 16. 1. Buonvisire *Fraknoi* id. m. és (u. ö), Buonvisi bíbornok, bécsi nuncius jelen; tései (Mon. Vatic. Hung.), 1886, bevezetésében. Lotharingiai Károlynak tud; tómmal nincs megfelelő életrajza, v. ö. róla *Redlich*, id. m. A brandenburgi tárgyalásokra *Redlich*, id. m. az ott idézett *Pribramsiéle* alapvető könyvek alapján. V. ö. még *Urkunden u. Aktenstücke zur Gesch. des Kurfürsten Friedrich Wilhelm v. Brandenburg, Auswärtige Aktén*, III., 1. és 2. kötet, A. Fr. *Pribram* kiadása, Berlin, 1890, 1891, sok adat a török segélyre és Thö; kölyre, u. ezen sorozat XX., 1. és 2. kötet, francia akták, szintén. 1686;ra alapvető, formailag is kiváló: *Károlyi Árpád*, Buda és Pest visszavívása 1686;ban, Budapest, 1886, továbbá *Férd. v. Zieglauer*, Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686, Innsbruck, 1886, részletes bibliográfiával, 97., 98. 1., a spanyol és barcelonai résztvevőkről. Tüzes Gábor nevére és alakjára *Takáts Sándor*, Külkereskedelmi mozgalmak, Magyar Gazd.;tört. Szemle, 1899, 391. 1. Buda épületeire *Veress Endre*, Gr. Marsigli Alajos Ferdinánd, olasz hadimérnök jelentései és térképei, stb. (Budapest régiségei, 1906, 103. 1.). Fontos még, főként a benne rendszertelenül közölt akták miatt *Bubics Zsigmond*, Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686;ban tör; tént ostromáról és visszavételéről, Budapest, 1891, bevezetés. A háború to; vábbi folyamára fontos: *Freih. Philipp v. Röder*, Des Markgrafen Ludwig Wilhelm v. Baden Feldzüge wider die Türken, Carlsruhe, 1839, 1842, két kö; tét; Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen (bécsi hadilevéltár kiadása), I., 1. és 2. kötet (16984g, az egyes vezérek életrajzaival); egyes adatok több hadjáratra: *Memorie del maresciallo conte Frederico Veteránt*, 1683—94, Vienna e Lipsia, 1771 (német fordítása 1788), *Alfr. Arneth*, Das Leben des kais. Feldmarschalls Gr. Guido Stahremberg, Wien, 1853 és *A. Gr. Thürs heim*, Feldmarschall Ernst Rüdiger Gr. Stahremberg, Wien, 1882. Szeptember 2;a ünneplésére *Fraknoi*, XI. Ince, 205. 1. Az albániai hadjárata *Hauptmann Gerba*, Die Kaiserlichen in Albanien (Mitth. des Kriegsarchivs, N. F., 2., 1885, 115. 1.) Eugen herceg 16984 haditervére 1. *Alfr. R. v. Arneth*, Prinz Eugen v. Savoyen, Gera, 1888, 1., 113. 1. A karlovici békeszöveg *Katona*, Hist, érit., 36., 106. 1.

A monarchia pénzügyeire 1. *Ad. Wolf*, Die Hofkammer unter K. Leopold I. (bécsi Sitz.;Ber., 1853, “0. 1.), *O. Thorsch*, Materialien zu einer Gesch. der öst. Staatsschulden, Berlin, 1891, az első évekre *Károlyi* id. m., főként 89. és 143. 11. Giustiniani velencei követ 16824 és Corner 16904 jelentései *Fied= térnél*, Fontes Rer. Austr., Dipl. 27. kötet. *Károlyi*, id. m., 142. 1. számításai nem veszik tekintetbe az ausztriai tartományok ma már ismert (1. pl. *Newald*, i. m.) részesedését és a porció elosztásából következtetéseket vonnak az egész teherre. A nádor beadványait 1. *Röder*, id. m. 1., akták 11. 1., *Bubics*, Cornaro XXIV—XXVIII. 1., 375., 380. 1. Esterházy 16834 memorandumára 1. *Bubics—Merényi*, id. m., 213. 1., sok adat az ő irataiból: *Thaly Kálmán*, Az 16834 táborozás történetéből (Akad. Értek, a tört.;tud. köréből, 1883). Badeni Lajos nézetei a magyarokról: *Röder*, id. m., 2., akták 262., 217. 1.; *Veterani*, id. m., német kiadás, 101. 1. Strassoldo pörére *Acsády Ignác*, Magyarország Budavár visszafoglalása korában, Budapest, 1886, 190. 1., ahol sok, rendezet; len adat a pusztulásra; erre különben *Hornyik*, id. m., 2. kötet; — egy terület viszonyainak tipikus keresztmetszete: *Knauz Nándor*, Buda ostromához, Bu; dapest, 1886.

Az ausztriai fene tirannis: *Deák*, Bujdosók, 60. L, Esterházy id. szavai *Bubics—Merényi*, id. m., 236., 239. 1. Carafára gyöngye mentési kísérlet: *Kros nes*, Zür Gesch. Ungarns im Zeitalter Franz Rákóczi’s II. (Archív für öst. Gesch. 42, 340. 1.); u. itt irodalom, — ezóta lényegest nem írtak, az eperjesi vértörvényszék lefolyása, okai és összefüggései ma sincsenek kritikailag tiszt; tázva. V. ö. *Arneth*, Prinz Eugen, 1., 57. 1.; Carafa debreceni szerep-

lésére Szűcs István id. m. 2., 471. 1., továbbá Zoltai és Csűrös id. m., és a Carafa—Dietrichstein levelezés, kiadta *Thallóczy Lajos*, Tört. Tár 1895, 593-1» 1896, 25. 1., a debreceni kínzások jegyzéke *Diplomat. Alvinczianum* 3, 38. 1. és Debrecen 1696. beadványa (*Magazin für Gesch., Statistik u. Staatsrecht der öst. Monarchie* Göttingen, 1808, 2, 231. 1.), Eperjesre: *Das blutige Schauspiel von dem Gráfen Anton Karaffa*, u. itt 7. 1., benne 59. 1. *Joh. Rezik*, *Die Schlachtbank zu Eperjes*, 1688-ból, részletes előadás; a Zimmermann stb. ítéletével, Tört. Tár 1895, 609. 1., Carafa erdélyi beadványa: *Archiv d. Vereins für siebenbg. Landeskunde* N. F. I. 1853, 162. 1.

A magyar katonaság sorsára nagy anyagot hoz *Takáts Sándor* id. értekezése, *Kísérletek a magyar haderő feloszlására*; *Badeni Lajos* *Barkóczyról: Röder* id. m. 2, akták 359. 1.; a miskolci sorozásra *Szendrei* id. *Miskolc története* 2, 195. 1. Esterházy *Hollandiáról: Bubits—Merényi*, id. m. 213. 1., 1684. hadterve *Bubits*, Cornaro, 375. 1. Thököly bukására *Angyal* id. m. 2. kötetét használtam fel; XIV. Lajos 1683. utasítása *Waliszewski* id. m. 3, 324. 1.; az ottomán poklot idézi *Angyal*, 2. 195. 1.

Erdélyre igen nagy anyag van kiadva, melynek jellegzetes részeit hely? szűke miatt alig lehetett felhasználnom. A tények világos előadását adta *Szilágyi Sándor*, *E. O. E.*, 18—20. kötetében, régebben Erdélyország története, 1866, 2. kötetben. Az *E. O. E.* iratain kívül 1. *Diplomatarium Alvinczianum*, Alvinczi Péter okmánytára, kiadta *Szilágyi Sándor*, 1—3, 1870—87; a legfontosabb aktákat kiadta *Carolus Szász de Szemeria*, *Svlloge tractatum... diplomatis Leopoldini, Claudiopoli* 1833. V. ö. *Bethlen Miklós* id. önéletrajzát is, továbbá *Joh. Nic. Flámitzer*, *Siebenbürgens österreicherischer Messias oder das ... aus dem Rachen der barbarischen Dienstbarkeit erlöste Fürstentum... Würzburg*, 1689, 66, 89, 97, 115. 1.; a *Badeni Lajos* környezetéből való *Operationsplan, jRöder-nél*, id. m. 2., akták, 383. 1., továbbá u. itt 205, 273, 306. 1. jellegzetes nyilatkozatok. Teleki nyilatkozata az állandó bizottmányról *E. O. E.*, 19., 16. 1. Erdély és Magyarország belső viszonyait 1. a következő, 6, könyvben.

HATODIK KÖNYV

I. RÉSZ

I. AZ ELSŐ BÉCSI KÍSÉRLET STB.

A Rákócziifelkelést megelőző és ahhoz vezető belső viszonyokra 1. *Szasz lay* és *Horváth Mihály* id. művein kívül *Acsády Ignác*, Magyarország Budavár visszafoglalása korában, Budapest, 1886, sok adattal, ma már elavult gazdasági felfogással, s a politikai momentumok némi elhanyagolásával. Szűkre szabott előadásomban a felszabadító évtizedek gazdasági viszonyairól nem adhattam külön képet, s így csak utalhatok az 5. könyv gazdasági részleteire, valamint az 1711 utáni gazdasági viszonyok rajzára. Esterházy Pálról az irodalmat 1. főntebb. Esterházy tervezete a bécsi Staatsarchiv oklevélkiállításában. Tüzes Gábor = Fra Angelo Gabriele da Nizza memorandumát kivonatossan közölte *Szalay László*, 6., 22. 1., kiadva: *II Governo deli' Ongaria* címen Tört. Tár, 1900, 219., részletesen ismerteti *Takáts Sándor*, *Magy. Gazdaságtört. Szemle*, 1899, 391. sk. 11. A felszabadító korszak pénzügyeire 1. az 5. könyvben felsorolt irodalmat. A szövegben idézett adatokra 1. *J. Maurer*, *Kard. Leop. Gráf Kollonitsch*, Innsbruck, 1887, 63. 1., *Joh. Newald*, *Beiträge*, stb., 2., 137. I. Az *Einrichtungswerk* történetére lásd, amíg a gróf Klebelsberg Kuno vezetése alatt lévő Fontes-vállalat ezt tárgyaló, régóta készülő kötete meg nem jelenik, *Theodor Mayer*, *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*, Wien—Leipzig, 1911, — az újabb osztrák történet-szgeneráció e tagja magyargyűlölettől mentesen tárgyalja a kérdést, Kollonicsot és az egész reformtervet megpróbálja merkantilista tudományos és humanisz-

tikus törekvésekkel kapcsolatba hozni, mi szerintem alig sikerül neki. Maga az *Einrichtungswerk* ma sincs nyomtatásban kiadva, s innen érhető, hogy tartalmáról mindenféle mesék vannak elterjedve. Részletesen ismerteti, túlnagy jóindulattal *Theodor Mayer*, igen zavarosan *Maurer*, id. m., inkább csak politikai szempontból *Szalay*, id. m., 6., 5—22. l., rövid kivonatát, a „Corns pendiumot” kiadta *Th. Mayer*. Nekem a M. Tud. Akadémia kéziratot pék dánya volt kezemben. Werleinre és Aichpichlre l. *Th. Mayer*, id. m. mellett: A budai kamarai jószágkormányzóság jövedelmei és kiadásai, 1686—1700, *Magy. Gazdaságtört. Szemle*, 1895, 285. és (*Tagányi Károly*) A budai kamarai jószágkormányzóság hivatalai, u. ott, 1897, 411. l. Lipótnak Kollonicsot illető nézeteire l. O. *Klopp*, Marco d’Aviano id. művét, 240., 254., 261. l. *Az, Einrichtungswerk* adóleszállító és népjólétet illető részleteiből világos a Kollonics szájába adott mondásnak: *Faciam Hungáriam captivam, postea tñendicam, deinde catholicam, apokrif* volta; egyetlen forrása ennek a Rákóczi-féle *Histoire des révolutions, etc.*, hatkötetes kiadás, 1., 424. l., — Rákóczi, mint tudjuk, Kollonicsra mint szeretetlen gyámjára neheztelt, s így jegyezhetette fel e kósza hírt, — azóta e mondás a legkülönbözőbb latin és magyar változatokban terjedt el, s pl. Thaly Kálmán is különböző formákban, de ugyanazon erős hittel idézgeti műveiben. A katonai elnyomásra az idézet, *Flámitzer*, id. m., *Der in böhm. Hösen ausgekleideter ungar. Liber*; tiner, 1688-ból. Az új szerzemények becsú;tarifájára l. *Magy. Gazdaságtört. Szemle*, 1897, 317. l., Egerre *Szederkényi*, id. Heves vármegye története, 4. ív. ö. *Breznay Imre*. Eger a 18. században, 1., 28, 53, 58. l., ahol az adatok gyakran eltérnek a *Szederkényi*-félektől.] Pécsre *Tört. Tár*, 1897, 396. l. [és újabban *Babits András*, Adalékok Pécs város küzdelméhez a szab. kir. városi rangért (Kny. a Pécs-Baranyai Múzeum?Egyesület Értesítőjéből, Pécs, 1931.)] Székesfejérvár 1689-i rendtartása *Magy. Gazdaságtört. Szemle*, 1898, 35. l., 17034 privilégium *Károly János*, Fejér vármegye története, 2. köt., Budára *Palugyay Imre*, Magyarország történeti földirati és állami legújabb leírása, 1., Pest., 1852, 163., *Pestre u. az*, 1, 303., *Bél*, *Notitia Hungáriáé novae* 3. kötete alapján, továbbá *Gárdonyi Albert*, Pest város újratelepítése a török hódoltság után, *Föld és Ember* 1926, 87. l. V. ö. *GaU góczy Károly*, Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegye monogra; phiája, Budapest, 1876, 1., 64. l.

A gabonaeladás krízise a hadsereg ekorbeli élelmezésének ismeretéből könnyen megállapítható. A cseh viszonyokra l. *Kari Grünberg*, *Die Bauern; befreiung und die Auflösung des gutsherrl.sbauerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren u. Schlesien*, 2. (1893). Kollonics megfigyelése a két érsek gazdálkodásáról *Maurer*, id. m., 167. l.; meliorációs adatok e korból *Magy. Gazdaságtört. Szemle*, 1898, 97. l., 1899, 82. l. Esterházy Pál svájci teheneire u. ott, 1903, 284. l. Az ozorai uradalom viszonyaira l. u. ott, 1904, 304. l. Lipót 17014 rendeletére l. A pannonthalmi főapátság története, 4., 873. l., az idézett vármegyei státútumokra *Jsz.* (— *Kolosvári és Óvári*, A magyar tör; vényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye), 3., 194., 232., 235. l., 5/1., 253. stb. A morvaországi bevándorlás eltiltására *Grünberg* id. m., 2., 10. l. A nagy birtokszerzőkre alig van irodalom; egyes adatok: *Schlickre Zsilinszky*, Csongrád vármegye, 1., 273. l., Salm hercegre *Ottlik György* önéletírása, kiadta *Thaly Kálmán* akadémiai Monumentadeiadás, írók, 27. köt., 80. l., az óbudai uradalomra *Érdy János*, Az óbudai Kiscellről, *Magy. Acad. Értesítő*, 1851. 21. l. az Esterházy;vagyonra l. a már id. *Merényi*— Bubrú;életrajz hiányos adatait. A főnemesi címekre l. *Schiller Bódog*, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, 1901, 261., 285., 305. l., a hittudományokra *Erdélyi Aladár*, Régi magyar családi hitbizományok története és joga, 1912, I. kötet.

A rác betelepülésnek modern feldolgozása, mely a gazdaságföldrajzi és faji szempontokat is figyelembe venné, nincsen, de politikai és közigazgaza; tási lefolyására elég sok régebbi munkánk van. Így elsősorban *Szalay László*. A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz, 1861, rendkívül világos, éles elméjű előadás. *Fr. Vanicek*, *Spezialgeschichte der Militargrcncz*, Wien, 1875. 4 kötet, rendetlen feldolgozásban igen nagy kiadatlan anyagot hoz a bécsi hadilevéltárból. *J. H. Schwicker*, *Politische Gesch. der Serben*

in Ungarn, 1880 (Vaniceket felhasználva világos előadást nyújt); *Thim József*, A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig, Nagybecskerek, 1892, szerb feldolgozásokat is felhasznált; az alapvető, s tölem idézett oklevelek kiadva *Karl. Fr. v. Czoernig*, Ethnographie der österr. xMonarchie, 3., Wien, 1857. Az 1690 április 6. oklevélben a „Lares vestros culturamque agrorum non deserite“ kifejezés non-ját szerb írók következetesen elhagyták, hogy ezzel menekültek helyett behivottaknak legyenek tekinthetők, — ami még *Szalayra* is hatott, aki id. m., 24. 1. *Kerchelich*, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares Hornos kiadását használva mégis megjegyzi, hogy lehet, hogy a *non* itt felesleges; a szerb írók (és velük a bécsi kormányzások) e hibáját leleplezte a nagy szerb történétíró, *Ruvarac Hilarion*, aki után adja a politikai fontosságúvá vált non-kérdés történetét *Érdúj helyi Menyhért*, Újvidék története, Újvidék, 1894, 107. 1. V. ö. még *Szentkláray Jenő*, Száz év Délmagyarország történetéből, Temesvár, 1879, sok adattal. [A Lipót-féle privilégiumok kérdését véglegesen megvilágító *Jánossy Dénes* szép tanulmányában: Die Territorialfrage der serbischen Woiwodschaft in Ungarn, Bécsi Magy. Tört. Intézet Évkönyve 1933, az 1690 ápr. 6. oklevél döntő helyének facsimiléjével; ugyancsak ő mutatott rá az 1691 aug. 20. oklevélre, melyet ő utána idézek.] A gráci hatóságok befolyására *Vanicek*, 1., 126. 1., a tiszta-marosi határőrvidékre alapvető *Iványi István*, A tiszai határőrvidék, 1686—1750 (= Hazánk, 1884., 1885. évf.). V. ö. még *u. az.*, Szabadka sz. kir. város története, 1., 1886. A földalatti lakásokra 1. a mellékleten Edv. Brown útleírásából vett képet. Az „in comitatu“ stb. kifejezésre *Iványi*, Hazánk, 2., 194. 1.

A Magyarország területén végbement unióknak nincs modern feldobozásuk, különösen hiányát érezzük az unionisztikus processzusokat hordozó vallási érzelmek vizsgálatának. Adatokkal nagy számban találkozunk, a szövegben felhasználhatók akták nagy része (így különösen az oláh unióra) kiadva *Nic. Nilles*, *S. J.* nagy művében, *Symbolae*, melyet már előbb is idéztem. A ruthén unióra *J. Fiedler*, Beiträge z. Gesch. der Union der Ruthenen in Nordungarn (—Sitz. Bér. d. Kais. Akad., Wien, 39., 1862); teljes feldolgozása: *Hodinka Antal*, A munkácsi gör.-kath. püspökség története, Budapest, 1939 és hozzá az iratok: *u. az.*, A munkácsi gör.-kath. püspökség okmánytára, Ungvár, 1911. Ravasz Ferenc Schema unionis-át *I. Nilles*, 2., 780. 1.; Kollonics és a magyar jezsuiták szerepére fontos *Mart. Szentiványi*, Dissertatio chronologico-polemica de ortu, progressu et diminutione schismatis Graeci, Tyrnaviae, 1703. Az örmény unióra *Nilles*, 2., 908. 1. és ugyanitt az irodalom. Az oláh unióra 1. *Jancsó Benedek* kitűnő munkáját, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota, 1., 1896, aki azonban itt az uniót speciális régebbi erdélyi felfogással elítélendőnek tartja; az oláh felfogást 1. *Eud. Freih. v. Hurmuzaki*, Fragmente zur Gesch. der Rumänen, 2., Bukarest, 1881, erősen unió-ellenes; a mérsékelt román felfogásra 1. *Lupas János*, Az erdélyi gör.-kel. egyház és a vallási unió a XVIII. század folyamán, Budapest, 1904; a kútfők nagy része *Nillesnél*, továbbá a *Hurmuzak* L. féle Documente-ben elszórva; v. ö. még *Jos. Fiedler*, Die Union der Walachen in Siebenbürgen (= bécsi Akad. Sitz.-Ber., 27., 1858) és *Bunyitay Vince*, Bihar vm. oláhjai és a vallásunió (Akad. Értek. tört.-tud., 1893). A ráesunió kísérleteire 1. *Jos. Fiedler*, Beiträge zur Union der Walachen in Slavonien u. Syrmien (Arch. f. öst. Gesch., 37., 1867) és *u. az.*, Die Union der in Ungarn zwischen der Donau u. Drau wohnenden Bekenner des gr.-or. Glaubens (bécsi Akad. Sitz.-Ber. 38., 1862), *Nilles*, 2., 787. 1. és a fentidézett általános művek a hazai rácság történetére, valamint *Maurer*, id. m., 207., 495. és az 5. könyvben id. *Jo. Simrak*, De relationibus Slavorum etc. 1. kötet.

A századvégi konkurzusokra 1. *Thaly Kálmán*, A székesi gróf Bercsényi-család 2., 1887, 135. 1., *Maurer*, id. m., továbbá a felsőmagyarországiak 1696 febr. 10. felterjesztését az Orsz. Levéltárban, fasc. S S S, egyes adatok e kotbéli kormányzástörténetre *Bubits*, Cornaro, Bevezetés XXII. 1., *Márk Lajos* id. értekezése, Századok 1907, 601, *Botka*, Jogtört. tanulmányok a magy. vármegyék szervezetéről, Bp. Szemle, Új folyam 4, 252. Esterházy Pál hanyatlására *Bártfai Szabó László*, Gróf Széchenyi György levelei báró

Ebergényi Lászlóhoz, Budapest 1929, 1., 41. és 105. 1., 1687-i javaslatára *Gustav Tuba*, Die Grundlagen der Pragm. Sanktion, I. Ungarn, Leipzig u. Wien 1911. 121. 1. és u. az, Reichsgraf Seilern aus Ladenburg am Neckar, Heidelberg 1923, 205. 1. Széchenyi Pál érsek fellépését *Rákóczi* előadásából ismerjük: *Hist. des révol.*, 1. 432. 1., valamint *Károlyi Sándor* önéletírásából, *Szalay* kiadása 1, 45. 1. V. ö. *Lánczy Gyula*, Széchenyi Pál kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika, Századok 18182, 273. 1. A hevesmegyei nemesi adózásra 1. *Szederkényi* id. m. 4, 46 sk. 11.; a jobbágyság nemesellenes magatartására és a vármegyék rendelkezéseire *Jsz.* ^{8/i}, 221, 2°, 210, 246, 196, 202, 219. 11., -/t, 491. 1., ^{5/i}, 228, 240, 198, 199, 194. 11., 3. 214, 215, 222, 208. 1., -/i, 361, 318 stb. 1., a nyolcévés mint dikaegység: ^{2/i} 323 1. Tokaji Ferenc felkeléséről *Thaly*, *Bercsényiscsalád*, 2, 178 1., legújban és legjobban *Takáts Sándor*, A hegyaljai zendülés, a Szegény magyarok c. kötetben; a katonai elnyomás sok adatát lehetetlen volt szövegemben felhozni, ilyenek találhatók; *SziládytSzilágyi*, id. m. 2. köt. (Rhensing rablásai), *Hornyik*, *Kecskémét*, id. m., *Galgóczy Károly*, Nagykorós város monographiája 1896, *Kocsi Csergő Bálint* feljegyzései Lepsényből, Irodalomtört. Közlk. 1892.

Az erdélyi viszonyokra 1. *Szilágyi Sándor*, E. O. E. 21 kötet, Cserei Mihály történeti művét, *Toldy Ferenc* kiadása, 1852, *Férd. v. Zieglauer*, Hars teneck, Gráf der sächs. Nation u. die siebenbürg. Parteikämpfe seiner Zeit 1691—1703, II. kiadás. Hermanstadt 1872, aktákkal, benne az Alvincziféle bécsi tárgyalásokról szóló feljegyzések; *Car. Szász*, *Sylloge tractatum...* Claudiopoli 1833; *Szilágyi Sándor*, Alvinczi Péter okmánytára 1—3, 1870—87; a Csereisidézetek az ő történetbölcseleti műveiből, *Tört. Tár* 1906, 528. sk. 11.; modern transsilvanista felfogású *Gyárfás Elemér*, Bethlen Miklós kancellár, Dicsőszentmárton 1924. A Noé galambja kiadva: *Szalay László*, Gróf Bethlen Miklós önéletírása, Pest, 1860, 2, 396 1., s utána *Gyárfás*, id. m. 193. 1.

II. A RÁKÓCZI-FELKELÉS.

A Rákóczi-kor amennyire gazdag kiadott anyagban, annyira szegény modern történeti módszerrel készült feldolgozásokban. A dolgok összefüggését először *Szalay László* állapította meg, főként *Károlyi Sándor* önéletírása és a kiadatlan *Kolinovics Gábor*-féle történeti mű alapján, az ő befejezetlenül maradt 6. kötetében; *Horváth Mihály*, id. m. 6. kötete szintén világos előadását nyújtja a legfontosabb adatoknak; már gyöngébb *Acsády Ignác* feldolgozása, a *Millenn. Tört.* 7. kötetében. Nagy összefoglalás *Márki Sándortól*, II. Rákóczi Ferenc (*Tört. Életrajzok*), 3 kötet, 1907—10, tiszteletreméltó összehordása a nagy kiadott anyagnak, értékelésében teljesen alávetve a század eleje függetlenségi párti ideológiájának, melynek hatásaként a Rákóczi-felkelés eseményeinek előadásánál párhuzamot talál az ú. n. nemzeti ellenállás vidéki momentumaival, s ehhez képest az 1960-as évtized politikai beszédeit is szorgalmasan idézgeti a Rákóczi-felkelés előadása közben. Egyébként, bár külön fejezetekben szorgalmasan összefoglalja a hadi, társadalmi, gazdasági viszonyokat, ezek hatását a politikai történetre ő sem adja elő. *Freiherr v. Hengelmüller*, Franz Rákóczi u. sein Kampf für Ungarns Freiheit, Stuttgart u. Berlin, 1913, 1. kötet, több nem készült el, a magyar születésű diplomatadró a Márki-féle felfogástól függetlenül méltányolja főként a külpolitikai befolyást, műve e szempontból a legjobb feldolgozás.

Modernebb történeti felfogásnak sokáig útjában volt a *Thaly Kálmán* tői kialakított herosz-tisztelet, mely nála, aki a költészetben át jutott el a történetíráshoz, és pályáján hosszú ideig erősen Habsburg-ellenes függetlenségi politikus volt, természetes jelenségnek tartható. A Thaly-féle felfogással ellentétben a 60-as, 70-es években *Gyulai Pál*, *Pauler Gyula*, *Szilágyi Sándor* józanabb felfogást képviseltek, utódaik azonban nem akadtak, illetőleg aki a Thaly-féle erőszakos idealizálással szemben fellépett, mint pl. *Knauz György* esztergomi kanonok és *Lánczy Gyula*, azt Thaly a közvéleményre támaszkodva, meglehetősen brutálisan elhallgattatta. Így azután a magyar

közönség a Rákóczi-felkelés képét egyedül attól az írótól (és követőjétől. Márkitól) kapta, aki büszkén nevezte magát a vezérlőfejedelem udvari íródeákjának! Hogy mi lenne a történettudományból, ha annak minden egyes művelője, valakinek udvari történetírójának tartaná magát, ezzel *akkor* senkisémmel gondolt, pedig már *Pauler Gyula* nagy hibának tartotta, hogy Thaly „úgy ír, mintha Rákóczinak hivatalos hisztérikusa volna” (Századok, 1870, 245. 1.). A hibából később erényt csináltak, s ezt a történetírás színevéde meg. Ehhez képest Thaly feldolgozásaiban inkább a nagy szorgalmi és a Rákóczi-kor embereit illető kiterjedt ismerettel összehozott levéltári anyag az értékes, nem pedig az ő megjegyzései a dolgok folyásáról, melyet ő egyrészt a kurucok iránti szerető elfogultsága miatt, másrészt történeti metodusbeli járatlansága következtében úgysem látott világosan. Ilyen nagyobb feldolgozásai: a már id. Bercsényi-család, Bottyán János, történeti életrajz a kurucok hadjárataival, Pest, 1865 (v. ö. Gyulai Pál bírálatát, Budapesti Szemle, 1867, aki a szónokias ömledezést és kurucos lelkesedést kifogásolja, mint amely félreismerteti a szerzővel Bottyán harcai jelentőségét), Ocskay László, 2 kötet, 2. kiadás, Budapest, 1905. Felfogása még akta- és szövegkiadásainál is jelentkezik, így írja *Pauler Gyula* (Századok 1875, 269. 1.) a Thaly-féle Ottlik-napló kiadásáról, hogy jegyzetei „csak a közlő kuruc szempontját manifesztálják, az olvasót a pártszempont elfogadására vezérlik, mit nem tartunk üdvös eredménynek”. Mégis Thaly a korszak kútfőinek kiadása terén igen nagy eredményeket ért el, s kiadásait a nemzetegységet méltányoló és magától minden pártszempontot elutasító modern történetírás is csak hálával használhatja. V. ö. életrajzát, *vitéz Veszprémy Dezsőtől*: Thaly Kálmán életrajza, két kötet. Bpest, 1928 és 1931. [A Rákóczi halálának most elmúlt 200 éves évfordulója alkalmából megjelent tudományos természetű irodalom már teljesen elhagyta a Thaly—Márki-féle felfogást, s egészben véve követte és megerősítette azt a rajzot, melyet én a jelen mű első kiadásában nyújtottam. Különösen nagy érdemei vannak az egykorú kútfőkön alapuló józan és realista felfogás kialakításában, mely Rákóczit közelebb hozza a modern nemzetiséghez, *Markó Árpádsn&k*, aki elsősorban a felkelés hadtörténetének legkiválóbb szakembere, de hadtörténeti érdeklődésű működésében úgy Rákóczi alakját, mint a felkelés politikai viszonyait illetőleg is hosszú időre szóló megállapításokat hozott létre, főként II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér, 1934. kiadás c. kötetében. V. ö. még alább idézendő újabb hadtörténeti tanulmányait és II. Rákóczi Ferenc c. rövid életrajzát (Magy. Szemle Társ. Kincsestára, 142. sz.). Ugyancsak sok szempontból objektív, nagy anyagra támaszkodó felfogás *Bállá Antal*, II. Rákóczi Ferenc élete, a *Lukinich Imre* szerkesztette Rákóczi-Emlékkönyv (1935) I. kötetében. E kétkötetes Emlékkönyv több szaktudóstól igen sok részletkérdését is tisztázza a felkelés történetének.]

A korszak kútfői közül a következők említhetők: *II. Rákóczi Ferenc* önéletrajza és egy keresztény fejedelem áhításai c. munkája, akad. kiadás 1876, a Szent Ágoston mintájára készült *Confessio peccatoris* a magyar irodalmi fejlődésben is számottevő, v. ö. *Brisits Frigyes*, Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc Vallomásai, Pécs, 1914; a már id. *Histoire des revolutions de Hongrie*, 6 kötet (in 4° 2 kötet) a fölkelésnek igen ügyes félhivatalos leírása, részben Rákóczi Bechon nevű francia titkárától, részben, így különösen az V. és VI. kötetbeli mémoires, magától Rákóczitól, amint ez a *Thalytól* kiadott *De Saussure Cézárnak... törökországi levelei és följegyzései*, Budapest, 1909, 77. sk. 11. kiderült. — Főként a hadi eseményekre igen fontos *Károlyi Sándor* id. önéletrajza, egyéb naplók: *Beniczky Gáspár* tói, *Szatmári Király Adómtól*, *Ráday Páltól*, *Mikes Kelemen* levelei, *Ottlik György* id. Önéletrajza, *ifj. Tsétsi János*, *Bivolinyi István*, *J. G. Ritter*, *Bella Gergely*, *Szakái Ferenc*, *Vízaknai Briccius György*, *Cserey Mihály* feljegyzései, *Dálnoki Veres Gerzson* verses krónikája (mindezek bibliográfiái adataira 1. *Bartoniek Emma*, *Magy. történeti forráskiadványok*, Bp., 1929 (a Hóman Bálint-féle *A magy. történettudomány kézikönyve* I. kötet 3/b. füzeté). — Diplomáciai iratok kiadásai: *Jos. Fiedler*, *Aktenstücke z. Gesch. Franz Rákóczis u. seiner Verbindungen mit dem Auslande, aus den Papieren Ladis-*

laus Köknyesdis v. Vetés (Fontes Rer. Aiiistriac. Dipl. 9, 1855) és *u. az*, Aus den Papieren Joh. Michael Klements (u. ott 17, 1858), v. ö. *Szalay László* töredékét: Klemens János Mihály, II. Rákóczi Ferenc követe Berlinben, Há? gában, Londonban. Századok, 1870, 1. 1.; igen fontosak az angol diplomáciai iratok, kiadva Archívum Rakocianum (akad. kiadás), II. osztály, *Simcnyi Ernő* kiadása, 1—3, 1871—77, v. ö. *Angyal Dávid*, Erdély politikai érintke? zése Angliával, Századok 1900, 309. stb. 11. Rákóczi diplomáciájára igen sok adat található még az Archívum Rak. I. osztályában is, kiadta *Thaly KáU mán*: Had- és belügy, 1—3. k. II. Rákóczi F. leveleskönyvei, 4—8. k. Bercsényi levelei, 9. Bottyán János iratai, 10. k. index. Bercsényi levelei Károlyihoz a Thalyféle Rákóczi?tár 2. köt., továbbá *Jac. F. Miller*, Epistolae archiepisco? porum Ge. Strig. et Pauli Col. e comitibus Széchenyi, Pest, 1807, 2 köt. (a béketárgyalásokra); *Thaly Kálmán*, Gr. Esterházy Antal kuruc generális tá? bori könyvei 1901 (a hadi adminisztrációra, sok adat a vármegyék szerepére); az oroszísvéd összeköttetésekre *Nedeczky Gáspár*, A Nedeczky?család, Bpest, 1911, benne Nedeczky Sándor, Rákóczi orosz követe iratai. A koré történetileg is fontos kuruc?költészetre 1. *Thaly Kálmán*, Vitézi énekek és elegyes dalok, 1864, 2 köt.; *u. az*, Adalékok a Thököly? és Rákóczi?kor iro? dalomtörténetéhez, 1872, 2 köt., v. ö. *Riedl Frigyes*, A kuruc balladák, Iro? dalomtörténet 1914, akinek élelméjü és finom stílusú zékkcl tett főifede? zését, — hogy t. i. a Thalytól kiadott kurucballadák közül körülbelül 8 da? rab a kiadónak hazafias lelkesedéssel létrehozott saját szerzeménye —, a balladák védelmezőinek eddig még nem sikerült megeáfolniok. V. ö. a Thaly? féle polémiák és a ballada?kérdés irodalmára *Borbély Margit* (diss.), Thaly Kálmán költői munkássága, Pécs, 1927. [A balladák kérdése ma már Riedl javára eldöntöttnek tekinthető, 1. a teljes irodalmat hozó *Szerb Antahiamd*. mányt, A kurucokori költészet (Rákóczi?Emlékkönyv II.), v. ö. u. itt *Császár Elemér*, Rákóczi a magyar költészetben és *Haraszi Emil*, II. Rákóczi Ferenc a zenében, ez utóbbi hatalmas anyag alapján tanulságosan mutatja be az ál? kuruc zenei fejlődést, mely párhuzamos a 19. századi kurucnóta?divattal.] A felkelésnek és Rákóczi alakjának a szövegben nyújtott rajzát nem szükséges külön támogatnom, — természetes következménye ez az én egész munkám felfogásának, mellyel az *egész* magyarság történetét kutatom és méltánylom, távol minden partikuláris, párt?, rend?, osztály?állásfoglalástól. Rákóczi gyermek? és ifjúkorára 1. saját önéletrajzi feljegyzéseit, [továbbá *J. Műk*, Kolonicové a Fr. Rakoczy v. Jindf. Hradci (Knv. a Jihoceskv Histo? ricky Sbornik VI.?bói,] a francia kapcsolatokra a fent felsorolt művek mel? lett *C. G. Picavet*, La diplomatie fran?aise au temps de Louis XIV. Paris, 1930, 159. 1., *Max Immich*, Polit. Gesch. des europáischen Staatensystems 1660—1789. (Below—Meinecke?féle Handbuch 1905), [a francia tárgyaié? sokra nagy, ismeretlen francia levéltári anyagot hoz és alapvető *Emile Pillias*, Rákóczi és Franciaország közbelépésének hiteles története, Rákóczi?Emlék? könyv II.; szövegem illető részletét e tanulmány eredményei szerint dolgoz? tam át], a titkos tanács a bécsújhelyi szökésről, Tört. Tár, 1897, 390. 1. [Az elveszettnek tartott és legutóbb megtalált periratok alapján adja a per pontos történetét *Lukinich Imre*, II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története 1701, 1935. akad. kiadás; a 193. lapon idézett „Ihre Kais. Maiestát“ alatt persze nem a császár értendő. Rákóczi Wolf páttert tartá (éppen nem halával) kiszabadítása főszközlőjének, 1. *Zsilinszky*, A magy. országgyűlé? sek vallásügyi tárgyalásai, 4, 217. 1.] A brezani manifesztum: *Thaly*, A Bér? csényi?család 2, 469. 1. A felkelés katonai erejére 1. a bécsi hadilevéltár ki? adványát, Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen 1/5, 88, 111, 130. stb. 11. A jobbágyvédelmi idézet Arch. Rak. I. 1, 135. 1., a marosszéki jobbágyok beadványa, Tört. Tár 1906, 27. 1. *Szalay László* félbenmaradt művében, II. Rá? kóczi Ferenc bujdosása, Pest, 1864, 1. köt. 6. lapon írta: „Rákóczi szerény, mondhatnám szemérmes s éppen nem sanguinicus egyéniség volt“. Rákóczi? hak az ónodi gyűlésen tartott beszédét nézetem szerint leghitelesebb forrná? ban az *Áldásy Antaltól*, Tört. Tár 1895, 524. 1. kiadott rövid napló tartotta fenn, idézetem innen van. Az id- széchenyies kifejezések: Arch. Rak. I. 3, 9. 1., 2, 138, 130, 140. L, 3, 151 1., a Homonna-örökségről 3, 1“. 1. A had-

viselésről Károlyihoz írt levél u. ott, 2, 275—276. 1.; az akkori stratégiára 1. *Hans Delbrück*, *Gesch. der Kriegskunst im Rahmen der polit. Gesch.* 4. kötet. A romhányi csata után írt levél *Arch. Rak.* 3, 9. és 10. 1., v. ö. *Markó Árpád*, A romhányi csata, 1930 (Kny. a Hadtört. Közleményekből), teljesen modern feldolgozás; továbbá u. az, A történeti átértékelés problémája a hadtörténetben (Magyar Szemle, 1930, X, 24. 1.). [V. ö. *Markó Árpád* újabb alapos tanulmányait: A trencsényi csata (Hadtört. Közl. 1931), Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata 1703 (u. ott 1932), A koroneói csata (Magy. Katonai Szemle 1932), II. Rákóczi Ferenc nemesi testőrsége (u. ott 1933), A liptói kuruc hadjárat 1709 augusztusában (akad. Érték. 1935).] A hadfelszerelésre, Rákóczi munkácsi üzemeire, Körössy Györgyre 1. *Thaly Kálmán*, A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi F. udvarában és korában, *Tört. Tár* 1882; Rákóczi udvartartási szabályzata, *Tört. Tár* 1880; a vármegyei hajdúkra *Jsz.* 5/1, 278. 1. *Tört. Tár* 1901, 402. 1., a csizma stb. szükségletre *Arch. Rak.* I. 6, 49. L [Rákóczi udvarának és hadseregének barokk voltára rámutatott legújabbán *Mályusz Elemér*, Rákóczi-Emlékkönyv II, Rákóczi pénzügyeire többek közt *Bruckner Győző*, *Kray Jakab*, *Akad. Érték.* 1927.] Az 1703 okt. 5. konferencia jegyzőkönyve *Tört. Tár* 1897, 404. 1., Savoyai Eugen szavaira 1. *Feldzüge* L. 6, 123. 1. A *Recrudescunt* kiadva *Hist. des revol.* 2, 55. 1. és *Katona*, *Hist. erit.* 36, 287. 1., a lengyel tanácsos levele kiadva *Daniel Gábor—Thaly Kálmán*, *Történelmi Kalászkok*, Pest, 1862, 122. 1. A kuruc sereg létszámára és beosztására 1. *Márki*, id. m. 2, 161. 1. és az ott id. irodalmat. Rákóczi a köti féle magyarról: *Arch. Rak.* I. 2, 439. 1., Bercsényi a talpasokról u. ott, 4, 149. L Bercsényi pompakifejtésére 1. az ungvári vár leírását, *Thaly*, A Bercsényii család, 2, 219. 1. Bercsényire jellemző részletek *Arch. Rak.* I. 5, 128. 1., 5, 10. 1., 4, 33, 280, 214, 333. 1. Bottyán Vas vármegyéhez, *Tört. Tár* 1886, 538. I., az önadózásról *Arch. Rak.* I. 9, 569. 1. Rákóczi szavai a régi harcendszerről, emlékiratai Ráth Károly—Thaly Kálmán-féle II. magyar kiadásából, Pest, 1866, 86. 1. A magyar és császári hadak arányszámára 1. *Arch. Rak.* I. 1, 46. *Feldzüge* 1/9, 287, *Arch. Rak.* I. 5, 615. 1., egyes számbeli adatokat *Markó Árpád* alezredes úrnak, igen tisztelt barátomnak köszönök. Ugyancsak ő volt szíves megismertetni velem a prágai hadi levéltár kiadványát: *Bedrich Swieteczky*, Kurucke války na Slovensku, Prága, 1928, mely egészében kénytelen elismerni a tótságnak a Rákóczi-felkelésben volt lelkes részvételét. [*Markó Árpád* nagy művéből, II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér, még több adatot is felhasználtam, így műve 21, 245, 80, 131, 193—4, 200. lapjairól.]

A protestánskérdés a felsorolt feldolgozásokban; Bercsényi protestánsellenes nyilatkozatai nagy számmal az *Arch. Rak.*-ban. [A szécsényi gyűlés toleranciájára *Mályusz Elemér*, A Rákócziikor társadalmá, Rákóczi-Emlékkönyv II. hívta fel a figyelmet Zsilinszky nagy műve alapján. Abban teljesen igaza van, hogy a szécsényi határozatok tiszta vallási tolerancia-gondolatot fejeznek ki, de hogy ez akkor az egész ország, s általában a rendek tulajdona lett volna, ebben a Zsilinszkytól hozott adatok, így különösen a bizottságok munkásságát illetők alapján kételkednem kell, v. ö. Zsilinszky 4, 173, 174. 1. protestánsok tiltakozásai (nemcsak katolikusokéi), 203. 1. Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Liptó, Árva vármegyék beadványa a jezsuiták érdekében, a „Marianum Apostolicum Hungariáé Regnum“ szellemében, 241. 1., evangélikusok és reformátusok harcáról, több adat a felvidéki városok éppen nem toleráns magatartásáról. Rákóczi személyes toleranciája könnyen kielemezhető *Zolnai Béla* alapvető műveiből: A janzenista Rákóczi. Szeged, 1927, Magyar janzenisták, *Minerva* 1924—25, és Rákóczi, az író, Rákóczi-Emlékkönyv II., — e „harmadik“ Rákóczi-alak ismeretét teljes egészében Zolnainak köszönjük.] A szécsényi gyűlés lengyeles alkotmányáról Rákóczi emlékiratai referálnak. A gazdasági tanács instrukciója, *Magy. Gazdaságtört.* *Szemle* 1897, 115. 1. A rézpénzre, az erdélyi kérdésre 1. *Márki* id. m., Erdélyre 1, 611. 1. és az ottani irodalom, továbbá *Rác Imre*, Pekrovinai Pekry Lőrinc, Debrecen, 1929, *Csutak Vilmos*, Az utolsó gyulafehérvári országgyűlés, Kolozsvár, 1913. Cserei a kuructisztekről, *Tört. Tár* 1906, 511. Rákóczi az erdélyi földesúri elnyomásról: Emlékiratai, magy. kiadás 210. 1.

A francia dolgoknál a Vetési-szöv egekre 1. *Fiedler* id. m. 15, 51. 1., Béresé-nyire Arch. Rak. I. 6, 3. és 317. 1. Wratlsw jövendölését Rákóczi közli, Emlékiratai, magyarul 177. 1. A nagyszombati tárgyalások legjobb leírása *Hengelmüller* id. m. A varsói szövetség orosz ratifikációját 1. *Fiedler*, Vetési 308. 1. V. ö. *Kvacsala János*, II. Rákóczi F. porosz összeköttetései történetéhez, Századok 1898, 577. 1. „Ratio status Európáéi“ *Fiedler*, Klement, 62—65. 1., továbbá 36—49. 1. az 1709 májusi végreláció. Az 1710-i toborzótiszti vélemény, Orsz. Levéltár, Missilis-gyűjteményében (Markó Árpád alezredes úr szíves közlése).

A felkelés végét illetőleg az aktaszerű anyagot és bevezetesként a szatmári béketárgyalások egész történetét nyújtja *Lukinich Imre*, A szatmári béke története és okirattára, Bpest, 1925 (a gróf Klebelsberg Kunó-féle Fontesisorozatban), aki az összes idevonatkozó kérdéseket tisztázta, s legfőlebb abban térhetek el felfogásától, hogy szerinte, ha Rákóczi még a tárgyalások alatt visszatér, személyes befolyásával még megfordíthatja a dolgokat. A valóságban a fölkelés már évek óta haldoklót, s Rákóczi legfőlebb még egy salánki értekezletet tarthatott volna, mialatt a tavasz beálltával Pálffy, vagy ennek a békekötés nem sikerülése esetén kétségtelenül német utódja, a kurucokat fegyverrel veri le. A muszka segély csalhatatlanságáról *Lukinich* id. m. 69. 1., Pálffy Rindsmaul grófné ellen *u. az.* 183. 1., Nedeczky hire Rákóczi hazatérési szándékáról 192. 1., Bercsenyi a tercerolról, Arch. Rak. I. 7, 47. 1., Rákóczi a citromról *Fiedler*, Vetési 20. 1. Károlyi „árulása“ vádját *Thaly Kálmán* terjesztette el a Hist. des revol.-t követve, bár még 1865-ben maga sem hitt benne, amikor is Szalay László hagyatékából kiadván Károlyi önéletírását, a bevezetésben a szatmári béke taglalása közben konstatálja, hogy bár Károlyi „lépése szigorúan jogi szempontból véve, semmiképen sem menthető: de indoka, célzata nemes, meggyőződése alapos volt, — amint magok az idők bebizonyították“ (XII. 1.). Utóbb ő és a tőle befolyásolt közvélemény nemes és alapos indokok helyett anyagi érdeket szupponáltak és arra támaszkodva, hogy Pálffy az udvar nevében 50.000 forint értékű birtokot ígért Károlynak, őt a vagyonszerzés érdekében elkövetett „árulás“ bűnében marasztalták el. Ez a felfogás természetesen nem hitte el, hogy a felkelés már évek óta csak mesterséges életet élt és Károlyi volt az, kinek bátorsága volt megtenni azt a seregbe nézve, mit a legtöbb megye már önmagától megtett: a konföderáció fantomjától elszakadni. A birtokadományra vonatkozó iratokat, *Thaly*-féle interpretációval *Horánszky Lajos* közölte, *Bacsányi János* és kora, 1907, 16. sk. 11, Kétségtelen, hogy mai polgári erkölcsi szempontokat lehetetlenség az akkori viszonyokra alkalmazni, amikor államérdekek hű szolgálatáért mindenki pénzt is, nemcsak birtokot fogadott el, s pl. Rákóczi is folyton pénzt ígér a külföldi diplomatáknak, ha ügyét pártfogolják, s azok között még Lord Raby sem neheztel meg ily ígérletért. Magyarországon pedig a királyi birtokadomány, vagy annak ígérete soha sem volt dehonesztáló; az árulási vád kialakulására nagy hatása volt a Görgey-ellenes vádnak is, valamint annak a gyermekesen fortélyos felfogásnak, hogy a nemzetnek bukásai esetén bűnbakokra van szüksége, hogy önértétét fenntarthassa! A valóságban nemcsak az „árulás“-ra, de arra sincs semmi bizonyíték, mintha Károlyi Sándor a béketárgyalásokat a legkisebb mértékben is önértéke szerint irányította volna. [Ezt elismeri józan mérlegelés után *Bállá Antal* id. m. 199. 1. is, s kimondja róla „200 esztendő történeti távlatában“, amit magáról állított: hogy sem kuruc, sem labanc, csak jó magyar hazafi volt.] — Pálffy Jánosra hasonlóképp ily árulási árny esett; ezzel szemben magyáros érzületére 1. *Vitéz Málnást Ödön*, Erdödi gróf Pálffy János nádor, Eger, 1929. — Rákóczi lengyelországi fáradozásaira *Fiedler*, Vetési és Klement, későbbi életére *tőlem*, A száműzött Rákóczi, akad. kiadás, 1913, az ezen munkám ellenében a gróf Károlyi Mihály vezetése alatt álló függetlenségi párti orgánumtól és annak embereitől rendezett hajszára *tőlem*, Mit vétettem én? II. kiadás, Bpest. [A száműzött Rákóczi lelkiségére fontosak *Zolnai Béla* id. munkái; v. ö. még *Emile Pillias* nagy levéltári anyagot felhasználó publikációit: Études sur Francois II. Rákóczi, Prince de Transylvanie, pendant son séjour de France, így: Le jeu á l'Hotel de Transylvanie, Revue des Étu-

des Hongroises, Paris, 1934, benne akták Rákóczi hivatalos fellépésére a kártyaház dolgában.] — Az egész Rákóczi-epocha bibliográfiai kritikájára is igen hasznos *F. Kroner* két értekezése: *Zür Rákóczi-Literatur*, *Hist. Zeitschrift* 32, 1874 és *Die Literatur der Geschichte Franz Rákóczi II. im letzten Jahrzehnt*. *Hist. Jahrbuch* (Görres-Gesellschaft) 1882, 631. 1. és 1883, 96. és 159. 1.

HATODIK KÖNYV

II. RÉSZ

I. KÖZJOGI KOMPROMISSZUM.

A magyar rendiség 18. századi, kompromissziv és megmerevedett formájának ismeretéhez csak a korábbi századok és az egykorú nyugati fejlődés együttes tekintetbe vételével juthatunk el. A kezdődő abszolutizmusra és irodalmára régibb és újabb részletező munkák mellett (ma is használható *Paul Janet* műve és *H. Hettner*, *Literaturgeschichte des XVIII. Jhs.*) 1. különösen *Peter Kiessen*, *Die Grundlagen des aufgeklärten Absolutismus* (— *Friedr. List—Studien* 4, Jena 1929), *Hans Voltolini*, *Die naturrechtlichen Lehren u. die Reformen des XVIII. Jhs.* (*Hist. Zeitschrift* 105, 1905), *Hugo Preller*, *Rationalismus u. Historismus* (u. ott, 126, 1922), — a szövegben közölt adataim főként ezekből valók; v. ö. még *Fr. Meinecke*, *Die Idee der Staatsräson*, *Mária Terézia* id. nyilatkozatait 1. *Eugen Guglia*, *Maria Theresia*, 2, 1917, 41. 1. és *Alfred R. v. Arneth*, *Gesch. Maria Theresias* 4, 1870, 15. 1. — A magyar alkotmányjogi fejlődéssel jog- és alkotmánytörténeteink már e korban nem foglalkoznak, *Timon Ákos* sok kiadást ért műve előbb 1608-cal, azután 1711-gyel, s legföllebb a *pragmatica sanctio*val szűnik meg. A nemesiség számára 1. *Illéssy János*, *Az 1754—55. évi országos nemesi összeírás*, Budapest, 1902. *Acsády Ignác*nak alább idézendő nagy statisztikai művében a nemesiség számára vonatkozólag önkényesek a számítások. A *systematica commissiók* munkálataira töredékes adatokat 1. *Horváth Mihály*, *Magyarország történelme*, 7. kötet, *Marczali Henrik*, a milleniumi történet 8. kötetében, *Strickerné Pollacsek Laura*, III. Károly gazdaságpolitikája hazánkban, Bpest, 1909, részletes feldolgozás *Könyi Mária*, [Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai, Bécsi Magy. Tört. Intézet Évkönyve 1932. A bizottság elnökének életrajzát 1. *Málnási Ödön*, *Gr. Csáky Imre* bíbornok élete és kora, Kálcsa, 1933, a bizottságra vonatkozólag kevés pozitív adattal. A közpénztárra vonatkozó végső megjegyzéseimre 1. *Pleidell Ambrus*, *A fundus publicus*, *Károlyi Árpád Emlékkönyv* "0. 1.] *Károlyi szerepére a munkálatokban* 1. *FMe Gábor*, *Károlyi Ferenc gróf és kora*, 1, 1893, 138. 1. — III. Károly spanyol korszakára 1. *Marcus Landau*, *Gesch. K. Karls als König von Spanien*, Stuttgart, 1889, *Károly és Wratislaw leveleit* 1. *Arneth* kiadásában, *Archív f. öst. Gesch.* 16, 1856, főként 160, 207. stb. 11. Az osztrák monarchia e korbéli kifejlődésére 1. az irodalmat és kitűnő megjegyzéseket: *Kari u. Mathilde Uhlirz*, *Handbuch der Gesch. österreichs u. seiner Nachbarländer Böhmen u. Ungarn* 1, 1927, 268. stb. 11. Az 1711 utáni országgyűlési történet nincs feldolgozva, legjobb még *Horváth* id. m., aki épp e korszakra levéltári munkát is végzett; *Katona*, *Hist. érit.* 38. kötet már igen sovány. Sok adat a közjogi kérdésre *Csekey István*, *A magy. trónöröklési jog*, Bpest, 1917 c. nagy és szép művében. A *pragm. sanctio*ra u. ez, továbbá *Gustav Túrba* művei, így: *Die Grundlagen der pragm. Sanction I. Ungarn*, 1911; II. *Die Hausgesetze 1912*, *Die pr. Sanktion 1913* (pontos szövegkiadása a legfontosabb okiratoknak), *Die pr. Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskronen* (öst.-ung. *Revue* 1906), *Reichsgraf Seilern*, *Veröffentlichung der Stadt Ladenburg a. Neckar*, Heidelberg, 1923; *Túrba* műveinek magyar kritikáját, a korábbi kritikák teljes felhasználásával 1. *Csekey* id. m.; *Salamon*

Ferenc, A magy. kir. szék betöltése és a pragm. sanctio története 1806, *Szalay László*, Adalékok az 1723 : 1—3. tv.-cikkek keletkezéséhez, Bp. Szemle 19, 1864, 267 (itt a Szluha—Pálffy-féle levelek). Az 1712. magyar tanácsvéleményt 1. *Szalay* id. m., latinul *Csekey* 492. 1. A Szluhadeveleket 1. *Szalay* mellett *Csekey* 505. 1.; v. ö. *Salamon* id. m. 251. 1. — Az állandó hadsereg *Szabó Dezső*, Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában, Hadtört. Közlemények 1910, levéltári adatokon alapuló hasznos munka, a török veszély emlegetését csak nemesi fogásnak tartja; *Újhelyi Péter*, Az állandó hadsereg története 1657—1780, az Akadémiától koszorúzva, 1914, üres és használhatatlan; több levéltári adat *Bidermann*, Gesch. der öst. Gesamtstaatsidee, 2, 1889. A katonai munkálatokat *Szabó Dezső* használta fel, továbbá *Kónyi Mária*, id. m.

A bécsi központi hatóságokra *Fellner-Kreischmayr*, Die österr. Zentrabverwaltung I. 1, 1907, 56. stb. 11., a titkos tanácsbeli pártokra *Arneth*, Prinz Eugen v. Savoyen, Gera, 1888, 2, 346. stb. 11. [Esterházy Imre kapcsolataira és államelméletére 1. *Ember Győző*, A commissariatus provinciális felállítása Magyarországon 1723-ban, Bécsi Magy. Int. Évkönyve 1934, 347. 1. A polgári biztosságra vonatkozó, az első kiadást kiegészítő adataimat is e nevezett tanulmányból vettem.] A magyar hatóságok ekorbeli története teljesen ismeretlen, ezért kénytelen voltam legalább az utasításokat levéltári példányokból használni, a kancelláriaiak Orsz. Ltár, kanc. no. 16, 963. kötetszám, a helytartótanácsiak u. ott, Instructiones consilii, A 2320. kötetszám. idézeteim ezekből; a bizottságokra Mária Terézia 1741 ápr. 15. rendelete u. ott, továbbá *Bidermann* id. m. 2, 292. 1., *Mathias Bél*, Notitia Hungariæ novae, 2, 155. 1. a helytartótanács működésére vonatkozó adatokat *Ign. Kassics* jegyzékéből: Enchiridion seu extractus benignarum normalium ordinationum 1, 1825-ből [különösen pedig *Ember Győző*, A m. kir. helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában (diss.), 1933 c. művéből vettem, mely utóbbi rendkívül gazdag adataival szinte kútfői jellegű, de emellett helyes szempontú feldolgozás]. Az igazságszolgáltatás reformjára, ami a táblát illeti, levéltári adatokon épülő pontos mű: *Gábor Gyula*, A pesti kir. ítélőtábla felállítása és szervezése (=z Magy. Jogászegyleti Értekezések, 15. köt. 86. füzet, 1925), [továbbá *Bónis György*, A magy. büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben (Angyal Pál-Seminárium 26. sz.), 1934], a Praxis criminálisra: *Pauler Tivadar*, Jog- és államtudományok encyclopaediája, Pest, 1871, 127. 1., *Steph. Huszty*, Jurisprudentia practica, Agria 1758, 11. 1. és Js. VI/1. 531. 1., a XVIII. századi jogfejlődésnek a korábitól való bizonyos elszakadását konstatálja *Wenzel Gusztáv*, Kithonich János magyar jogtudósról (Új Magy. Múzeum 1851—52, II. 14—37, a 18. lapon), de az eltérést nem magyarázza meg; a Planum tabulare-ra u. az, A magy. és erdélyi magánjog rendszere, Budán, 1863, 1, 84. és 220. 1., a nemmemesek birtokképtelenségére, mint kúriai döntvények folyományára u. az, 1, 221. és 349. 11. V. ö. még *Pauler Tivadar*, Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez 1878, 50. lapon a táblabíró-alispánokról, 59. 1. Szegedy Jánosról; az igazságszolgáltatási bajokról *Fessler*, Gesch. der Ungarn 10, 251. 1. A kamaraugyre *Theodor Mayer*, Das Verhältniß der Hofkammer zür ung. Kammer bis zür Regg. Maria Theresias, Mitth. d. Instituts f. öst. Gforschung. Erg.-band 9., *Kérészy Zoltán*, Adalékok a magy. kamarai pénzügyigazgatás történetéhez; az udvari kamarára *Fellner-Kreischmayr*, id. m. főként 3, 281. stb. 11., a bankügyre u. ez 3, 122, 138. 1. mellett főként *Franz Freih. v. Mensi*, Die Finanzen Österreichs 1701—1740, Wien, 1890, 197, “8. (hibásan), 469, 618, 703. 11., a táblai bírák arrhájára *Gábor* id. m. 71. 1., egyes adatok *Bidermann* id. m.-ből, így 2, 174. 1.

Az 1748. bevételekre az adatokat a bécsi udv. kam. Itárból, codex 234. pag. 194. lapról Baráth Tibor úr szívésségéből használok; a konkrusokra vonatkozó adatokat a bécsi Staatsbibliothek, codex 8646-ből vettem; az adókra több adat *Bidermannnál*, valamint *Szabó Dezső* id. m., Trautson és Esterházy Imre szerepére a fenti codex jelentései és levelei és a *Hodinka Antal* tói kiadott III. Károlydevelek, Tört. Tár, 1898. Károlyi Sándor 1736. évi kimutatása *Éble* id. m. 634. 1. Az egyházi hozzájárulásokra *Fraknoi Vil-*

mos, A magy. kir. kegyúri jog 1895 és *Mensi* id. m. 336. 1. [a *cassa parochorum* alapítására és II. József-ig terjedő önálló történetére 1. *Salacz Gábor*, A *cassa parochorum* története, Bécsi Magy. Tört. Int. Évkönyve 1933.] Esterházy József 1728»i országgyűlési szerepére (*Kolinovics Gábor*), Posthuma memória Josephi Esterházi, Tyrnaviae 1754, 72. 1. 1741»re *Kolinovics*, Nova Lügariae periódus, Budáé 1790, ennek és a Torkos»féle előadásnak (Schwandt) ncr, SS. rer. Hung. 2) részeit átírta *Katona*, 39. köt. A katonai élelmezés stb. jó feldolgozása elhatárolt területen *Taubert Ernő*, A katonaság elszállásolása és ellátása Somogy vármegyében a XVIII. század első felében, Pécs 1928., a regulamentumok közül a kevésbé fontos 1747»i különös módon kiadva a *Corpus Juris folio* kiadásai végén, az 1715 és 1751»kit az Orsz. levéltárban használtam, regulamenta, lad. K. fasc. B. A közös hadsereg magyar ezredei»ről *Alexich* értekezése, Mitth. des k. k. Kriegsarchiv 1889, 90. 1. és az österr. Erbfolgekrieg I. 1—2. kötetében, 1896. Károlyi Sándor avatóbeszéde *Éble*, id. m. 223. 1., magyar vezényszó jegyzékek u. *itt* 597 — 623. 1. és Hadtört. Közle»mények 1911, 49, 207, 373, 482 stb. 11. Az 1716—18. háborúra irodalom: *Uhlirz*, id. m., továbbá *Fessler* 10. kötet és *Feldzüge des Prinzen Eugen*, II. Serie, 7. és 8. kötet, 1891. Szerbia incorporatiójára *Éble* id. m. 463. 1., az utolsó tatárjárásra *tölem*, A száműzött Rákóczi 77. 1. és Szilágyi István, Az utolsó tatárjárás, Szigeti Album, 1860. Rákóczi József szerződése Tört. Tár, 1890, 405. 1., v. ö. *Éble* id. m. 438, "3. 1. [Legújabbban Lukinich Imre, Az utolsó Rákócziak, Rákóczi-Emlékkönyv I.] Ferenc herceg helytartói kinevezése ki»adva *Bel*, Notitia 1, 435. 1., v. ö. *Guglia* id. m. 1, 33. 1. A német hivatalnokok ellen 1. *Éble* id. m. 636. 1. [Fenti fejezetemet a következő, 1848»ig tartó rendi korszak megértéséhez alapvetőnek tartom és *Domanovszky* id. m. adatokat nélkülöző ellenvetéseivel szemben is fentartom; történetfelfogásom mind»inkább terjedni fog, amint a XVIII. századi hivataltörténet és rendiségre vonatkozó szaktanulmányok szaporodni fognak, v. ö. pl. *Pleidell Ambrus* id. m. végső megállapítását, mely kissé egyoldalúan fejezi ki fenti felfogásomat: „Szomorú vigasztalás, hogy ennek azért kellett így történnie (hogy t. i. a rendiség 150 év alatt nem valósítsa meg a közpénztárt), mert a merkantilizmus nem fért össze a kontitucionalizmussal, s nálunk a királyságnak nem volt elég ereje ahhoz, hogy a rendi hatalmat összetörje.“ Vizont *Málnási Ödön*, id. m. ahisztorikus módon ítéli el a rendiséget, valóságos gyűlölettel a köznemes»ség iránt, erre vonatkozó adatait gyakran túlozza és félreérti (pl a *tölem* vett helyet, 193. és 315. 1.); III. Károlyt nem lehet a „Habsburgok közül való leg»nagyobb politikai reformátornak“ tartani, még akkor sem, ha II. Józsefet más házból valónak néznék, ugyanily bizarr az a kijelentése, hogy Károlyt III. Károlynak az „alkotmánytörténeti fikciókat kergető provinciális magyar tör»ténétírás“ nevezte el (Vi: Károly helyett, 133, 137. 1.); amennyire értékesek nagy szorgalommal előhozott levéltári adatai (kár, hogy épp ezeket gyakran csak említi, ahelyett hogy részletesen reprodukálná), annyira ferdék azon fejezetei, melyekben a kort akarja rajzolni, pl. mikor sajnálkozik, hogy a magyar katolikus egyház nem vált el az államtól „Locke és a korszellem után igazodva“ és nem lett szociális egyházzá (222. 1.), vagy amikor azt hiszi, hogy a nemzeti haderő szétfoslásával a jobbagylázadás elleni biztosítékul telepítették be a földesurak a szerzetesrendeket, hogy ezek levezzék a job»bágv elkeseredését! (234. 1.)]

II. A BAROKK MŰVELTSÉG.

A XVIII. századnak a felvilágosodás elterjedését megelőző műveltséget a magyar irodalom eddig általában bizonyos lenézéssel kezelte, ami Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténet XIX. századi megalapítójára vezethet' vissza. Toldy Ferenc irodalmunk múltjában mindenütt a magyarnyelviséget kereste, s mivel ezt nem igen találta meg 1711»től Bessenyei fellépéséig, az egész korszakot nemzetietlennek, hanyatlónak tartotta. Felfogása meghódítóttá az egész tudományt, s időnkint újabb megalapozásokban részesült, rendszeren a liberális szabadságelv segítségével, mely e korszakban szabadságharc

vagy arra való hajlandóság hiányát nehezményezte. Ez a felfogás nemcsak azért nem tartható fenn, mivel a múlt minél teljesebb és objektívebb szemlélete érdekében a szabadságelv mint történeti érték és mérték már alig alkalmazható, hanem azért sem, mivel a külföldi tudomány éppen a vizsgált korszakra jellemző barokk műveltségre nézve egész új szempontokat fedezett fel; — v. ö. erre nézve és az európai barokknak a szövegben adott általános jellemzésére: *Werner Weisbach*, *Der Barock als Kunst der Gégén» reformation 1921* (általánosításai nem mindig fogadhatók el), *Emil Ermatinger*, *Barock u. Rokoko in der deutschen Dichtung 1926*, *Hans Neumann* és *Günther Müller*, *Höfische Kultur 1929* (benne a barokk kori G. Müllertől, ez ma a leghasználhatóbb), *Günther Müller*, *Barockromane* (Literarwissenschaftliches Jahrbuch, a Görres»Gesellschaft kiadása 1929), *Friedr. Schürr*, *Barock, Klassicismus u. Rokoko in der franz. Literatur, 1928*, *Karl Joel*, *Wandlungen der Weltanschauung Tübingen 1928*, egyéb irodalmi és művészettörténeti művekből kevés tanulság nyerhető a hazai viszonyokra. A felsorolt új művek gondolatainak még csak hullámtörését sem fedezhetjük fel irodalomtörténetünkben, mely az új kutatások elől elzárkózva, ma is csak a nemzetietlen és hanyatló jelzőket ismételteti és variálja (l. pl. Rácz Lajos, *Irodalmunk „nemzetietlen korának“ okai*, az Orsz. Ref. Tanáregyesület Évkönyve, 1927/28, Debrecen, 3—39. l.). [A barokk-korszakot illető fejtegetéseim, melyekkel először próbáltam e korbéli szellemi fejlődésünket a nyugatival oly kapcsolatba hozni, mint aminőben van a magyar középkor, renaissance, reformáció, liberalizmus ugyanilyen nevű nyugati mozgalmakkal, tudományos világunkban különböző hatást keltett, melynek minőségét gyakran befolyásolta az a sajnálatos körülmény, hogy az illetők a barokk fogalomról csak munkámból értesültek, vagy annak kiterjedt irodalmát, ideatörténeti előképzettség híján, nem tudták méltányolni. Az irodalom összefoglalása és tanulságos magyarázata *Joó Tibor*, *Újabb felfogások a barokról*, Magyar Szemle 19, 1933.; külön kiemelem még a következőket: *Kari Vietor*, *Das Zeitalter des Barock* (Zeitschrift für Deutschkunde 1928), *Willi Flemming*, *Die Auffassung des Menschen im XVII. Jh.* (Deutsche Vierteljahrschr. für Literaturwissenschaft u. Geistesgeschichte 1928), *Willi Drost*, *Barockmalerei in den german. Ländern* és *PevsnerGrautoff*, *Barockmalerei in den roman. Ländern* (mindkettő a *Bruckmann*féle *Handbuch der Kunstwissenschaft*-ban), *J. Huizinga*, *Holländische Kultur des XVII. Jhs.*, Jena, 1933 (kitűnő példánya az ideák egymásmellettiségének a XVII. században.) V. ö. még *N. Czike Gábor*, *A XVII. század művelődéstörténete* (barokk), 1929. Azok közül, akik a fogalommal szembe helyezkedtek, csak *Domanovszky Sándort* említtem (Századok 1933. 308), aki a barokkot még oly szellemnek tartja, amely „a reformáció hideg józanságára és túlzott dísztelenségére reakcióként született meg“ — sajátos felfogás, mely nemcsak a barokkot, de a reformációt is össze zsugorítja és félreismeri; ellentései általában ily alapokon nyugodnak, így az, amikor a barokk építészetet oly módon intézi el, hogy „aránylag keskeny nyugati földsvárra korlátozódtak (notabene Pozsonytól és Szombathelytől csak Nagyváradig és Kolozsvárig), arra a területre, melynek építető főurai az udvar kegyében sütkéreztek; az ő kultúrájukra azonban már alig volt hatása a hazai szellemnek, amellyel nem is tartották fenn a közösséget“. (311. l.) Domanovszky ezzel a tollvonással talán nem is gondolta, hogy Csáky Imrét, Grassalkovichot, Esterházy Józsefet és még jó csomó magyar urat törölt ki a magyar történetből, akik ezen a földön folyton építettek, viszont külföldön alig laktak. V. ö. egyetlen téren *Hekler Antal* legújabb megállapítását, *A magyarországi barokk szobrászat európai helyzete*, Akad. Értek. 1935, 17. l.: „Mindenképen állást kell foglalnunk az ellen a hazai körökben is elterjedt és szívesen hangoztatott felfogás ellen, mintha a magyarországi barokk-művészet a német-osztrák barokknak csak szegényes függvénye, vidéki változata volna... Meg kell szűnni végre ennek a szegényteljes és igazságtalan helyzetnek, hogy a nagy európai művészettörténetekben minden ország művészetéről esik szó, csaié éppen a magyarról nem.“ A magyar szellemi élet közelebbi ismerői csakugyan alkalmazzák különböző tereken a barokkfogalmat, bármennyire helyteleníti is azt Domanovszky az 6 sajátos szemszögéből; így *Hajnal István*,

id. Esterházy Miklós lemondása 73. 1. „igazi nagy magyar barokk“ Pázmányról és Esterházyról, így *Révész Imre*, Századok, 1933, 78. 1.: „az irodalmi barokknak azon sajátosan protestáns és magyar módosulása, amely a (protestáns) prédikáció, de kivált az imádságstilban nálunk oly hamar meghonosodott és olyan feltűnően szívós életűnek bizonyult.“ A barokk irodalmi formáinak részletes elemzését nyújtja *Trócsányi Zoltán*, Régi magy. nyomtatványok nyelve és helyesírása (Magy. Nyelvtud. Kézikönyve I. 10, 1935), aki már Bornemissza prédikációiban felfedezi a barokkot, igen érdekes nála a XVIII. századi protestáns Tséri Verestói György halotti beszédeinek elemzése. — Az újonnan beszűrt részlet a barokk-kort világosabban próbálja elhatárolni; *Asztalos Miklós*, Protestáns Szemle 1932, 266. 1. a barokk mellé egy a protestáns lelkiséget is külön jellemző fejezetet kíván tőlem, kívánsága eszmetörténeti szempontból jogos, de általános történeti műben, aminőt írok, a pozitív alkotó barokkot kell tárgyalnom, amikor a protestáns szellem állami vonatkozásban is háttérbe szorítva de facto téltenségre volt kárhóztartva. *Mályusz Elemér* id. tanulmánya a Rákóczi-Emlékkönyvben előnyösen különbözik Domanovszky felfogásától abban, hogy a barokkban koralkotó és elhatároló jelleget lát, ő azonban barokk-kornak a XVII. századot tartja, s jellegét vallási toleranciában, protestáns-magyaros színben, bizonyos mértékig Habsburg-ellenességben, társadalmi egyensúlyban ismeri fel; mindezek alapján persze a korszakot nem barokknak, hanem racionalistának kellene nevezni; az ismertető jeleket egyrészt bizonyos optimizmussal hámozza ki (fentebb láttuk puritán-toleranciájának alaptalanságát), másrészt a társadalmi mozgalmakat itt is a nagyurak elleni mondhatni ahisztórikus antipátiával nézi, mint a reformkorszakot illető tanulmányában; a szatmári béke utáni barokkot megvetőleg tolja ki a nemzeti élet köréből, bécsi utánzatnak minősítve, melyben magyaros legfőlebb a templomi szentek ruhái; ez a felfogása érintkezik azon német felfogással, mely a barokkot, mint egész műveltségünket, tényleg bécsi lerakatként, fióküzemként kezeli (így, magas szempontokból, de tévesen *Bleyer Jakab*, *Über geistige Rezeption u. nationales Schrifttum*, az *Ermatinger-Festschrift*ből, akivel szemben tudvalevőleg *Horváth János* és *Eckhardt Sándor* körvonalazták a magyar álláspontot). *Mályusz* rálépve a barokk alapra, körülbelül az ellenkezőt mondja, amit én, transzponálva a barokkot a XVIII. századból a XVII-be, katolikusból protestánsba; bátor vagyok hinni, hogy az én nézetem fordította még nem feltétlenül felel meg a történeti tényeknek, főként amikor bizonyító anyag nélkül jelentkezik. — A gráci hatásra *Kastner Jenő* id. m. mellett *Relkovic Néda*, A gráci egyetem legrégebb magy. hallgatói 1586—1640, Magy. Közéiskola 1933, 121. 1.; a leideni diákokra: *Miklós Ödön*, Magyar diákok a leideni Staaten Collegesben, Theol. Szemle 1928, 290. 1.; a wittenbergiekre *Asztalos Miklós*: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601—1812, 1931, a halleiakra *SzenUlványi Béla*: A pietizmus Magyarországon, Századok 1935, 36. 1. Zrínyi barokk voltára 1. *Joó Tibor* id. Zrínyi-tanulmányát 269. 1. és *Kardos Tibor* id. m. 9. 1.; Rákóczi vadászatára 1. *Mályusz* id. m. A puritanizmusra *Zoványi* id. m. és rávonatk. fenti jegyzetem, u. az, A coccejánizmus története 1890, *Turóczi-Utostler József*, Magyar cartesianusok, Minerva 1933 (tőle az Apátira vonatk. részlet), a racionalizmusra és kezdeteire *Fritz Valjavec*, Zu den Richtlinien der ung. Aufklärungsforschung, Ungar. Jahrbücher 1932 (Valjavec, Turóczi-Trostler és Szent-Iványi módszerével tényleg megkezdhető volna a XVII. és XVIII. századi protestáns szellemiség modern feldolgozása).]

A Padányi Bíró Márton-féle idézet az ő Firmamentum regnorum, országoknak erőssége, 1741. évi munkájából, ugyanennek többi beszéde (Diploma securitatis, Regnum decoris, Majestatica sessio, mind 1741-ből, Infanteria azaz... vitézlő magyar serege, 1742, Comitata, azaz országgyűlése, 1751) is rendkívül jellemző a hazai barokk gondolkodásra és stílusra, épp így egyéb feljegyzései, báró *Hornig Károly*, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója, Veszprém, 1903 c. műben. A Regnum Marianum koncepciójának szintén hiányzik a feldolgozása, itt is kénytelen voltam az egykorú nyomtatványokból állítani össze felfogásomat. A legtöbb közjogi vonatkozású idézet

a kassai főiskola kiadásában megjelent *Prima quinque saecula regni Mariano-Apostoliéi denuo ethice adumbrata, pars posterior* c. 1745. munkából való. V. ö. még G. Hevenesí, *Calendarium Marianum e victoriis contra gentiles, Turcas, hereticos et alios injusti belli auctores, ope SS. Dei Genitricis obtentis*, 1685, 1719, 1730, kiadások, az 1733. évi kassai filozófiai promotio kiadványa a *Mariophili poétáéitól*: *História Mariana brevi metro concinnata* 1733; *Fontes Gratiarum Marianarum növi ac veteres seu historica relatio de imaginibus miraculosis per Hungáriám* 1740 (1739-i kolozsvári jezsuita akadémiai kiadvány); [a szentkoronára vonatk. részlet a jezsuita Csete Istvánnak (meghalt 1718-ban) a század közepén újra kiadott és igen elterjedt műveiből. *Piszer Olivér*, *Barokkvilág Győregyházmegeyben Zichy Ferenc gróf püspöksége idején* 1743—83, *Pannonhalmi Füzetek* 13, 1933, 21. 1. után.] *Omnis felicitas Hungáriáé e singulari favore Máriáé {Kéry Ferenc promotor alatt az 1738. évi nagyszombati egyetemi avatásra}*. Az „Extra Hungariam“—ra 1. *Joh. Tomka—Szászky*, *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam*. 1. kötet (1777. évi II. kiadásban), 570. 1., az itt említett *Ludovicus Coelius Rhodiginustra* 1. *Jöcher*, *Gelehrten-Lexikon*, 3, 2053. 1.

A jezsuita-iskolaügyre 1. *Molnár Aladár*, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, 1881, akadémiai kiadás, 269, 273. s köv., 203, 286, 200, 199, 236, 205, 235, 11. (a szövegbeli felhasználás sorrendjében), a piaristákra 539. s köv. 11.; [a nyitrai és pesti létszámra *Friedreich Endre*, *A pesti piarista gimnázium tanulói 1717—1780, 1932.*] A hazai jezsuita drámára jól használható kutatások: *Alszegehy Zsolt*, *A magyartárgyú jezsuita iskoladrámák*, és *u. az*, *Iliéi János élete és irodalmi működése*, 1908, *Prónai Antal*, *A magyar piaristák szín játéka Pesten a XVIII. században*, 1907; az irodalomtörténeti feldolgozások, így *Bayer József*, *A magyar drámai irodalom története* 1, 1897, a műfaj történet és a magyarnyelviség szempontjait alkalmazva teljesen értetlenül állnak szemközt a jezsuita drámával, Bayer hozzá a liberalizmus régi jezsuita-ellenszenvével, ami különben az elmúlt korok embereinél, katolikusoknál is megfigyelhető. A számbeli adatok *Fináczy Ernő* hatalmas munkájából: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában* 1, 1899, 125, 126. 1. *ugyanő*, *Az újkori nevelés története*, 1927, 284. 1. a 10.000-es adatot 1000-re szállítja le, de a „magyarországi jezsuita iskolai drámák számára“ vonatkoztatja, holott 1899-ben nem a drámákra, hanem azok előadásainak számára értette, ami majdnem kétszáz év alatt az ezret bizonyára sokszor felülmúlta. II. Rákóczi Ferenc látogatására *Molnár*, *id. m.* 207. 1. [A protestáns iskoladrámára *Bernáth Lajos*, *A protestáns iskoladrámákról*, *Prot. Szemle* 1901, 383, 475, 573, 745 és 1902, 21. 11.] A jezsuiták történeti oktatására 1. *Balassa Brúnó*, *A történettudomány múltja hazánkban*, 1929, az egyetlen szerző, aki e nehezen olvasható latin irodalmat egészében felhasználta. A magyar királyok erények szerint osztályozva a jezsuita-tankönyvben: *Rudimenta historica, opusculum quartum*, *Nagyszombat*, 1731. kiadás, 87. 1. v. ö. még *Horatii Tursellini*, *Epitome historiarum*, u. ott, 1723, 188. 1. a Rákóczi-felkelésről nyilatkozat. — *P. Franc. Orosz*, *Orationes regum et principum magni regni Hungáriáé 1754. I. és II. Máriáról* még 1. *Padányi Bíró Márton*, *Comitia 1751. beszédét*.

Az államismereti iskolára 1. *Hóman Bálint*, *A forráskutatás és forráskritika története* (A magy. történettudomány kézikönyve, I. 3/A), 1925, 15. 1., ugyancsak az ő kéziratok műve, a XVIII. századi magyar történetírásról, hasznos útmutatásokat nyújtott nekem e nagytömegű és a feldolgozás részéről máig elhanyagolt egykorú művek közt. Az idézett rész (*Turóczi László*) (a név a jezsuita provinciális approbációjában), *Ungaria suis cum regibus compendio data, Tirnaviae*, 1729, 3. 1., *Magyarország mint a világ compendiuma* u. itt 210. 1. A hazai barokk művészetről összefoglaló munkák még nem állnak rendelkezésünkre, a gróf Klebelsberg Kuno vezetése alatt megkezdett munkálatok (főként *Kaposi János* és *Pigler Andor* kutatásai) egyelőre egyes nevezetesebb építmények építéstörténetét tisztázzák levéltári adatok alapján, ami az összefoglaló feldolgozásnak szükséges előfeltétele. [Legújabb rendszerezés, sok önálló szemponttal *Hekler Antal*, *id. m.* nála 7. 1. a németalföldi közvetítés; továbbá *u. az*, *A magy. művészet története* (1934).] Nagy

emlékanyagot levéltári kutatásokkal kombinálva dolgoz fel, az emlékek modern reprodukciójával *Andreas Pigler*, Georg Raphael Donner, 1929, Leipzig u. Wien. Magyar művészettörténet egész mostanáig egyáltalában nem volt, *Péter András*, A magyar művészet története, 2 kötet, 1930, a legelső ily kísérlet, mely a hazai fejlődést néhol erősen a külföldi irányokba skatulyázza ugyan, de a szétszórt anyag felhasználásával jó szolgálatot tesz; több adatát felhasználtam. A hazai barokk speciális jellegét átfogó pillantással látja meg *Gerevich Tibor*, Die Baukunst der Barockzeit in Ungarn (A műgyűjtő c. folyóiratban, 1930, 227. 1.); a ma még alig látható szintézis körvonalait óvatos kritikával vonja meg *Kapossy János*, A magyarországi barokk helyzete (knv. a Magyar Művészet 1931. évfolyamából). *Schoen Arnold* két nagy munkája: A budapesti központi városháza, 1930 és A budai Szent Anna-templom, 1930, (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái) nemcsak építéstudományilag tisztázza a dolgokat, hanem az építésszek, iparművészek és alkalmazott munkások levéltári adatainak kiadásával azt is megmutatja, mint jelentkeznek lassankint hazai mesteremberek és művészek is; a budai jezsuitáktól vezetett barokk életformáit, a szövegben ötlelem használtam fel. A budai és pesti barokkra I. *Schoen* művein kívül *Joh. Schuster*, Geschichte der Stadt Pest, 1815, J. V. *Haeufler*, Buda-Pest, hist.-topographische Skizzen von Ofen u. Pest, Pest 1854, (*Patachich Jós.*) Szab. kir. Pest városában 1767 óta választott külső és belső tanács tagjainak... jegyzéke, Pest, (1834), főként 9. 1. Sok adat, a barokk megismerése előtti felfogással *Peisner Ignác*, Budapest a 18. században, 1900. A hétszemélyes tábla átköltözésére *Gábor*, id. m. 66. I. [A festőiség és rokokó hiányára, a belvárosi Kálváriára és az Angolkisasszonyok főoltárára I. *Hekler*, id. akad. Értek.] A budai templomok jegyzéke *Schoen*, id. m. 5—6. lapról, a jezsuita-plébános gyűjtése 42. 1., a vallásos ünnepségekre 10—14. 1., Szerdahelyre 24. 1. V. ö. még *Takáts Sándor*, A főváros alapította budapesti piarista kollégium története, Budapest, 1895. — Egerre I. *Szmrecsányi Miklós*, Esterházy Károly gróf és a művészet, és *Breznay Imre*, Esterházy Károly gróf és Eger, mindkettő a Galanthai gróf Esterházy Károly egri püspök emlékének ünneplése c., 1926, Eger, kiadványban, továbbá *Nováky József* kömlői plébános halotti beszéde a püspök felett, 1779, id. a 30. lapról, [a lakosság számát *Breznay*, Eger a XVIII. században, 1., 58. 1. után helyesbítettem.] Vácra [az Althanok építkezéseire *Bónisné Wallon Emma*, Vác művészete a XVIII. században, 1935.] *Cölestin Wolfsgruber*, Christoph Anton Kardinal Migazzi, Sulgau 1890, 63 stb. 11., *Joh. Róka*, Alt- und Neu-Waitzen, Pressburg und Kaschau, 1777. Veszprémre: u. az, Das Leben Ignaz Kollers v. Nagymánya, Bischofs zu Veszprim, u. ott, 1776. [Veszprém barokk építéstudománytörténete ma pontos kutatás alapján olvasható: *Lukacsics Pál* és *Pfeiffer János*, A veszprémi püspöki vár a kath. restauráció korában, Veszprém 1933. Kőszeg barokk fejlődésére I. *Horváth Detre*, Kőszeg fejlődéstörténetének vázlata, Föld és Ember, 1929. Szombathelyre *Kapossy János*, A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei, 1922, és általában *Géfin Gyula* adatokban gazdag műve: A szombathelyi egyházmegye története. Szombathely. 1929-től, három kötet. Fontosak még *Kapossy Jánostól*: A magy. kir. udv. kamara építései Mária Terézia és II. József korában, Századok, 1924 és A. F. Hillebrandt, 1924, ez utóbbi a legeutóbb annyira divatosá vált építéstudományi és aktamagyarázatok önkényében biztos pont és útmutatás. Győrre *Csányi Károly*, A régi Győr, é. n., [és *Stengi Marianne*, Győr műemlékei (diss.), Győr, 1932.] Székesfehérvárra a Székesfehérvári Kalauz, 1930, cikkei és a *Magyar Művészet*, 1930, 7. száma. A világi kastélyépítményekre *Péter*, id. m. 2, 36, *Bél*, Notitia, 1, 641, 626, 582, 599, 604—14 (a felhasználás sorrendjében), továbbá *Gerevich*, id. m. [Nagyvárad építkezésére I. *Biró József*, Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei, 1932, az erdélyi renaissance-ra kitűnő *Balogh Jolán*, A renaissance-építészet és szobrászat Erdélyben, Magy. Művészet 1934, az erdélyi barokkot *Biró József* műveiből ismerjük: A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei, Kolozsvár 1934, A kolozsvári Bánffy-palota stb. Erdélyi Múzeum 1933 és Két kolozsvári főúri barokk-palota, Archaeológiai Értesítő, 1934.] Szegedre *Reizner*, Szeged tört., 3. kötet. Ester-

házy Józsefre a már id. (*Kolinovich*) Posthuma memória, 18—19, 22—29, „45. 11., [Csáky érsek magyarbéli berendezésére 1. *Málnást* id. m. 272 sk. 11., a pesti palotákra, Gödöllő minta gyanánt használására *Ráth Elemér*, A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában, 1932.] a nyugati határra *Bél*, id. m. 2, 171, stb. 11., 223. 1., a csallóközi kastélyleírásokat *Des Herrn Gottfr. Edlen v. Rotenstein*, Beschreibung der Insel Schütt in Ungern 1784 c. művéből vettem. Eszterháza: Beschreibung des hochfürstl. Schlosses Esterház im Kgr. Ungern, Pressburg, 1784, Excursion á Esterház en Hongrie en Mai 1784, Vienne és *Besseney György*, Az Eszterházi vigasságok, 1772, a parasztokra itt 14. 1. és a „bágyadt léptekre” 12. 1., a szempci uniformisokra *Rotenstein*, id. m. 177. 1. Koháryra a Kazy Ferenc által vezetett nagyszombati promotio kiadványa: Posthuma memória res pace belloque gestas,, Stephani Kohári, 1732.

A Mária-tiszteletre és búcsú járásokra igen nagy irodalmat ölel fel, s alapvető munka: *Aug. Flór. Balogh de Nemcsicz*, korkóczi plébános, Beattissima Virgo Maria, mater Dei, qua regina et patrona Hungáriáé, Agriae 1872; *Odo Koptik*, domölki apát, Thalleidos liber I., II., Sopron, 1748, az 1748. domölki ünnepekre: Hoch-feyerliche Uebersetzung des Gnaden- u. Wunderreichen Bildes Máriáé v. Döméik, Wien, 1748, a legtöbb adat a búcsúi járásokra és azok helyeire *Balogh*, id. művéből. A kongregációk története terén eddig jóformán semmi sem történt, ezekre és szellemükre v. ö. Sodalitatum Marianarum in Societatis Jesu gymnasiis erectarum utilitas, a nagyváradi sodalitas kiadása, 1748; *Nádasi Joh.* Teophilus Marianus 1747, (első kiadása, Róma, 1663); *Cliens Marianus* gratioso compendio pro consueta pietatis exercitia deductus, Tyrnaviae, 1790; *História sodalitatum B. Máriáé* V in gymnasium Trenchiniensi, Pozsony, 1855. Lásd még: A szentséges rosariumnak congregatiója, mely a Magyarországnak és Erdélynek Krisztus Urunkhoz és Boldogságos Szűz Nagyasszonyunkhoz, Isten anyjához, Máriához való régi kegyességének újítására állított fel, 2. kiadás, Kolozsvár, 1730, ebből a „munkás együgyü életéről” való idézet; v. ö. még: Kurzer Bericht von der gnadenreichen Erzbruderschaft Jesu Máriáé... in Pappa, Raab, 1755; Szent Anna asszony és Szent Gyula, avagy Julius Martyr gyülekezete (1749 Nagyemőken, Nyitra vm., a plébánostól alapítva), Nagyszombat, 1750. A budai kongregációra: A Szent Háromság, t. i. atya, fiú és szentlélek Isten üdvösséges neve és címe alatt Budai fő szab. kir. városban Jézus társasága... templomában ... dicsőségesen felállított kongregációnak könyvecskéje, 1737, Buda, innen az idézetek. [Az újabb adatokat az ájtatóságra és mögötte álló társadalmi jelenségekre, a Pannonhalmi főiskola dolgozataiból vettem, *Piszker*, id. m. mellett *Vanyó Tihamér*, A kath. restauráció Nyugatmagyarországon 1928, *Csóka Lajos*, Sopron vármegye kath. egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában, 1929 és *Kelemen Atanáz*, Keresztély Ágost herceg kath. restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében 1931, a vallásos társulatokra főként *Csóka* id. m. 61, 85. 1.] *Steph. Tarnóczy S. J.*, Rex admirabilis, sive Vita S. Ladislai regia Hungáriáé historico-politica, Vienna 1681, [Csúzy és Verestőira 1. *Trócsányi Zoltán*, id. m. 37. sk. 11.] A fejezet végén az idézet: *Molnár* Jánosnak, Jézus Társasága szerzetes papjának a régi jeles épületekről kilenc könyvei. Nagyszombat, 1760, 21. és 91. 1.

III. AZ ÚJ NÉPESSÉG STB.

A hazai népesedési számadatok *Acsády Ignác* nagy munkájából: Magyarország népessége a pragm. sanctió korában (Magy. Statisztikai Közlemények, új folyam, 12. kötet). 1896, melynek részletei a szerzőtől kifejtett okokból és azonkívül is bizonyára nem pontosak, de általános célokra felhasználhatók; a külföldi számítások néhol még ennyire sem megbízhatók. A külföldi adatokra 1. *Josef Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte (Below&Meinecke Handbuch), 1929, I, 30. 1. és II. 2, 6. stb. 11. A „pusztára” 1. *Ed. Brown*, Durch Niederland, Teutschland, Ungarn, Ser-

bien... gethane ganz sonderbare Reisen, Nürnberg, 1686, 88. 1. — Lady Montague levelei, 1784, mannheimi német fordításában, 1, 104. 1. A III. Károly korabeli rendek modern merkantilista szellemére kizárólag az országgyűlési artikulások igen sovány adataiból általánosítva következtet *Konrad Schünemann*, Zür Bevölkerungspolitik der ung. Standé (Deutsch.sung. Heimatsblätter 1930, 115. 1.). A felvidéki és az alföldi birtokosoknak a populatio dolgában kifejlődött ellentétére rámutat *Strickerné Pollacsek Laura*, III. Károly gazdaságpolitikája hazánkban, Budapest, 1909. [A baranyai nagybirtokra 1. *H. Pálffy Ilona*, Baranyamegye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig, M. Statiszt. Szemle 1933.] Az indigenátust nyertek jegyzékét 1. *Bél*, Notitia 1, 410. 1. Gróf Széchenyi György kifakadását 1. a *Bártfai Szabó Lászlótól* kiadott SzéchenyibEbergényi levelezésben; 2, 997. 1. Az Erdődy-Pallavicini birtokszerzésre 1. *Zsilinszky Mihály*, Csongrád vármegye tört. 2, 130. stb. 11., 297. 1. A Károlyi Sándor szerzéseiről mondottakra 1. *Takács Sándor*, Szalai Barkóczy Krisztina, 1910, 233. 1. *Lukinich Imre*, A szatmári béke id. mű, 212. 1., A nagykárolyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklasi története, kiadja gróf Károlyi László, Budapest, 1911, 1. köt., XI. i. és 2. kötet, 7. s köv. 11. *Eble Gábor*, Károlyi Ferenc gróf és kora, 1, 1^a, 506, 511. 1. Károlyi Sándornak ugyancsak *Éble Gábor-tól* kiadott naplójegyzetei. Tört. Tár, 1902, 89. és 264. 1.; *Éble Gábor*, Az ecsedi uradalom tört., 16. 1., Atzélról és Jankovicsról *Madzsar Imre*, Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései, 1927, 159. 1. [Grassalkovichra *Závodszy Levente*, A Grassalkovichok, Turul, 1931 és *Wellmann Imre*, A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása (*Domanovszky*, Tanulmányok a magy. mezőgazdaság történetéhez, 7, 1933), aki fenti előadásom szempontjaira sok új adatot hoz.] Az idegen és magyar új nagybirtokosoknak még legjobb jegyzékét adja *Marczali Henrik*, Millenn. tört. 8, 92—97. 1. Károlyi Sándor a jobbágy-telepítésekről: *Éble*, Károlyi Ferenc gróf 633. és 87. 1. jegyzete. A hajdúkra *Barcsa János*, Hajdúnánás város és a hajdúk történelme, Hajdúnánás, 1900. [és *Császár Edith* id. m. 61. 1.]

A XVII. és XVIII. századi nagy népmozgalmakra 1. *Kulischer* id. m., 2, 21 stb. 11. A hazai XVIII. századi telepítéstörténetnek, valamint a belső vándorlásnak sincs megfelelő feldolgozása; ez a hiány szorosan összefügg azzal, hogy történettudományunk a helytörténetet még nem műveli modern gazdaság- és társadalomtörténeti módszerrel. Erre a hiányra többször rámutatott *Mályusz Elemér*, legutóbb a *Hóman Bálint* szerkesztette A magyar történetírás új útjai c. kötetben 237. 1. A népiség története címen, ahol a német Volkstum-kutatás módszereinek követését ajánlja. Ami hazai településtörténetünkben modernebb feldolgozásnak mondható, azt hazai németsegünk tudományos törekvéseinek köszönhetjük, így Das Deutschtum in Rumpfungarn c. művet, *Bleyer Jakab* szerkesztésében, ahol *Schmidt Henrik* világosan feldolgozta a hazai dialektusok birodalmi összefüggéseit, u. e. könyvnek történeti és statisztikai részei is alapvetők. Népszerűbb *Hans Götting*, Aus Vergangenheit u. Gegenwart des deutschen Volkes, 1930, modern levéltári kutatás adatait közli a *Bleyer Jakab* szerkesztésében megjelenő Deutsch-ungarische Heimatsblätter, 1929-től. A régebbi német feldolgozások közt ma is használandó: *Czoernig*, Ethnographie der österr. Monarchie, 2. köt. 1855, *Raim. Friedr. Kainál*, Gesch. der Deutschen in den Karpathenländern (az *Ármin Tille-iéle* Deutsche Landesgeschichten között) 2. és 3. kötete, Gotha 1907, foglalkozik a XVIII. századi német bevándorlással, kevés újat zavarosan és magyarelles tendenciával adva elő. Ma is használhatók *Bidermann*, Gesch. d. österr. Gesamtstaatsidee, 2. köt. adatai. Magyar részről *Marczali* (a millenn. történetben) és *Acsády*, A magyar birodalom története, 2. kötet, nem adnak elég világos képet e fontos kérdéssről. I' Tj adatokat nyújt *Baróti Lajos*, A bánági legrégebbi német település története, Temesvár 1892, továbbá *Szentkláray Jenőnek*, a Bánág szorgalmás historikusának nagy műve, Száz év Délmagyarország újabb történetéből. Temesvár, 1879. Különben Magyarország leszakadt területein a német település történetének kutatása máris a magyar tudománytól függetlenül indult meg: az odavaló helyi intelligencia egyes tagjai a német biro-

dalmi tudomány hatása alatt dolgozzák fel falujok vagy vidékük történetét, melyből aztán a magyarság kultúrmunkájának méltatása, részben bizonyára a cseh, oláh vagy szerb hatóságoktól való félelem miatt, szinte egészen kimarad, így *Friedrich Lotz*-nak a Bácska történetére fontos művéből: *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odzaci* (= *Batschkaer Heimatbücher* L), 1929 Novi-Vrbas. Amennyiben történetirodalmunk vezető intézményei, így elsősorban Akadémiánk, tovább is haboznának a Mályusz Elemértői ajánlott kutatási mozgalom megszervezésétől, úgy rövid idő alatt bekövetkezik, hogy a leszakadt területek történetirodalmi termelése teljesen függetlenül tőlünk (amely veszedelemre magam is rámutattam: Trianon revíziója és a történetírás, *Magyar Szemle*, 1931, aug.). Ha mi nem tudunk többé e leszakadt területek számára új anyagról és modern feldolgozásokról gondoskodni, akkor hiába minden jószándék: történettudományunk Trianonja, egyéges hazai történetünk feldarabolása, helyesebben darabokra szakadása kikerülhetetlen. [Az első kiadás e fenti sorai óta mind hazai közönyünk, mind a külföldi veszedelem nagy mértékben megnövekedett. Akadémiánk és Történelmi Társulatunk ma is megmaradtak kényelmes, de nemzeti szempontból annál súlyosabb következtetéseket hozható mozdulatlanságukban, kisebbségi intézetről, melynek keretében kisebbségtörténeti kutatások végezhetőek lennének, mindenütt beszélnek, de cselekvésnek nyoma sincs. Viszont német szempontból lényeges tett volt *O. A. Isbert*, *Das südwestliche ungar. Mittelgebirge, Bauernsiedlung u. Deutschtum* (*Deutsche Hefte für Volks- u. Kulturbodenforschung* 1, 1931) megjelenése, v. ö. *Mályusz Elemér*, Az új német nacionalizmus történetírása, *Magy. Szemle* XV. 1932; ma már kétségtelen, hogy a hazai németiség történetének kutatásában elvesztettük a vezétést, s az is kétségtelen, hogy a kutatás kizárólag német szempontokat érvényesít, v. ö. *Gottlob Holder*, *Das Deutschtum in der unteren Baranya* (*Schriften des Deutschen Auslands-Instituts Stuttgart* A, 29, 1931). Délbaranyát kizárólag két szempontból vizsgálja: 1. rúint „természetes tájegységet“ és 2. mint „német népterületet.“ Ezeket a szempontokat és a mögöttük lévő szellemet ma már az egész német tudományban érvényesíti a politikailag támogatott Volkstum-kutatás nagyban megszervezett kiadványokkal, főként stuttgarti, münsteri, marburgi, majd a müncheni (*Deutsche Akademie*), boroszlói, reichenbergi és hamburgi központokból. Nincs itt hely az irodalom további jellemzésére és főművei felsorolására, elég legyen rámutatni a Volkstum, Volksboden, Volksgrenze, Kulturboden, Raum és Reichsidee fogalmak kapcsolataira, melyek a Südostraumra alkalmazva az ezirányú történeti kutatásoknak is aktuális politikai jelleget adnak. Történeti vonatkozásúak *Lotz*, *Isbert* és *Holder* id. m. mellett *Herm. Rüdiger*, *Die Donauschwaben in der südslawischen Batschka* (id. stuttgarti sorozat, A, 28, 1931), *Andr. Dammang*, *Die deutsche Landwirtschaft im Bánát u. in der Batschka* (a müncheni *Deutsche Akademie* sorozata, 1931), *Theodor Grentrup*, *Das Deutschtum an der mittleren Donau, in Rumänien u. Jugoslawien* (*G. Schreiber*, *Deutschtum u. Ausland* (az első ily kiadványsorozat) münsteri sorozata 32/33, 1930), *Ernst Nowotny*, *Die Transmigration ober- u. inneröst. Protestanten nach Siebenbürgen...* (marburgi sorozat 8, 1931), *Josef Hanika*, *Ostmitteldeutschbairische Volkstumsmischung im westkarpatischen Bergbauggebiet* (münsteri sorozat, 53, 1933, magyarul: a körmöcbányai nyelvsvizet népiségtörténete). Mindezen kutatások mai politikai tanulságaira 1. *Richard Bahr*, *Volk jenseits der Grenzen, Hamburg* 1933, 396—414. 1. a magyar kisebbségkezelési specialitás „gewaltloser Terror“, a svábok a XIX. században a „dürres Habsburger Autokratentum“-mal szemben a magyarhoz simultak, s asszimilálódtak (Görgeytől Herczeg Ferencig), ma már azonban ismeretes a magyar elnyomás és a ritterliches Ungarnról szóló legenda ki van törölve; a félmilliónyi magyarországi német az a gyűrű, mely a kétmillió utódállambeli németet a zárt német területtel összeköti (kötet végén jó irodalom). A Volkstum-irodalomról folytatódatosan tájékoztat a *Deutsche Akademie* „Mitteilungen“ c. folyóirata. — A hazai németiség történetére vonatkozó adatok felkutatása és tudományos feldolgozása terén elsőrangú a *Bleyer Jakab*-tői alapított *Deutsch-ungar. Heimatsblätter*, melynek nagyszámú új adatát művem kompozíciójának

sérelme nélkül már nem illeszthetem be. Ez a folyóirat figyelmeztetett a déldunántúli települési viszonyok egyik kútforrására, mely korábban elkerülte figyelmemet: *Jós. Brüstle*, Recensio universi eléri Dioecesis Quinqueecclesien-sis, Pécs 1874—80, 4 kötet. Ugyanezen területre dülönév-kutatás dolgában úttörő *Weidlein János*, Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában, Századok 1934, pótfüzet; az esztergommegyei településre, pl. a dorogi németiség hosszú meggyökerezésére l. *Sinkovics István*, Élő és halott falvak, Bécsi Magy. Tört. Évkönyv 4. — Módszerileg is kitűnő népiségkutatás, emellett a magyar kapcsolókat sem hanyagolja el *Julius Gréb*, Zipser Volkskunde, Késmárk u. Reichenberg, 1932.] A többmagyar nyelvhatár XVIII. és XIX. századbéli tors-ténét levéltári adatok alapján prágai munka, orosz kutatótól írta meg: *A. Petrov*, Piispévky k historicke demografii Slovenska v XVIII—XIX. stoleti, Prága, 1928, amely munkát hazai tudományunk még csak ismertetésre sem méltatta, még kevésbé adatai szigorú felülvizsgálására. A munka adatait, melyek a XVIII. századra nem változtatják meg az eddig ismert nagy vonásokat, Gogolák Lajos tanítványom volt szíves velem, nagy munka árán, megismertetni. Régebbi mű, ma már ki nem elégítő térképekkel, Kőrösy József, A felvidék eltűnéséről, Budapest, 1898. — A XVIII. század második felére falvak szerint tünteti fel a nemzetiségi állapotokat a trianoni tárgyalások alkalmával nyomtatásban kiadott Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum, 1772. évi kir. rendeletre a helytartótanács-tól 1773-ban elkészítve.

A bevándorlásra, III. Károly leveleire stb. *Bleyer*, id. folyóirata 1, 212. l., a Vogl-tól terjesztett hirdetmény hasonmása u. itt, 1, 150. l., a Károlyi-idezet *Éble*, Károlyi Ferenc 633. l., továbbá 87. l., *Döry-re Bleyer*, id. folyó-irat 1, 226. l., *Göttling*, id. m. 49. l. és *Schmidt* (a Deutschtum in Rumpfungarn kötetben) 59. stb. 11. Az 1712-i telepítésre *Éble*, id. m. 86, 87. l., *Bleyer*, 2, 136. l., *Győry Tibor*, Morbus Hungaricus, Budapest, 1901, 104, Binkóczy művéből. A dialektusok dolgára *Schmidt*, id. m. használtam [A szegedi németekre *Jenőfi Éva*, Adatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez, 1932, Dunakömlőre, *Schilling Roger*, Dunakömlőd és Németkér telepítés-, népiség- és nyelvtörténete, 1933, 48. l., mely e nemben ma a legjobb hazai munka.] Az egyes földbirtokosok telepítéseire a Deutschtum in Rumpfungarnban *Rogerius Schilling* értékes, nagyrészen levéltári adatokon nyugvó megállapításait, [a „Schwábische Türkei“ elnevezést G. *Holder*, id. m. 1845-ből eredezteti. Károlyi Sándor működésére igen értékes levéltári adatokat részletesen hozó mű *Vonház István*, A szatmármegyei német telepítés, Pécs, 1931, adataim 1—33. lapról.] Esterházy Józsefre az id. (*Kolinovich*), Posthuma memoria c. mű, 34. stb. 11.

Savoyai Eugén a Bánságnak vissza nem adásáról: *Arnth*, Prinz Eugen v. Savoyen, Gera, 1888, 2, „6. l., Kollowratra *J. H. Schwicker*, Politische Geschichte der Serben in Ungarn, Budapest, 1880, 52. l. és *Szentkláray* id. m. 137. l., továbbá *Schwicker* id. m. 61, *Szentkláray* 114. l. Mercy működését Szentkláray újabb levéltári adatok alapján utóbb kevésbé optimistán ítélte meg: Mercy Claudius Florimund kormányzata a temesi Bánságban (Akad. Értek. tört. tud. 1909) c. művében; az 1718 első iparostelepítésére l. *Baróti* id. m. 4. l., a többi bánsági adatra *Szentkláray* korábbi műve 21, 32, 34, 132, 142, 150. sköv., 249. stb. 11. Az 53 bánsági német helysége *Baróti* id. m. 17. l., továbbá *Szentkláray* id. m. 253—264. 11. A Mária Terézia-féle telepítésre alapvető leltári adatokat l. *Czoernig* id. m. 2, 18. laptól, ezeket felhasználja *Szentkláray* és *Böhm Lénárt*, Délmagyarország vagy az ú. n. Bánság külön történelme, 2. köt. Pest, 1867. Igen sok fontos adat *Franz Griselini* művében, Versuch einer politischen u. natürlichen Gesch. des Temesvarer Banats in Briefen, Wien, 1780; egyszerű kompiláció: *Joh. Heinr. Schwicker*, Gesch. des Temeser Banats, Nagybecskerek, 1861. A „Wasserschub“-ra az irodalmi adatokat felsorolja *Magyary-Kossa Gyula*, Magyar orvosi emlékek, 1, 214. l. [A kérdést közvéleményünkben sajnálatos módon terjesztett mesékkel szemben végkép tisztázta *Konrad Schünemann*, Der Wiener oder Temesvarer Wasserschub, Bécsi Magy. Tört. Int. Évkönyve, 2.] A népszámra vonatkozó adatokat *Griselini* 197. l.-ről vették át a későbbi írók. Fremaut-ra *Böhm* id. m.

2, 84. 1., magyar bevándorlásra *Szentkláray* id. m. 269, a budai stb. településre *Czoernig* id. m. 2, 31. 1., 37, 54. 1. Hajnóczy tervére *Szentkláray* id. m. 334. 1. Szivác község történetét mintaszerű előadásban adta *Joli. Eimann*, újsziváci nótárius, *Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter K. Josef dem II., 1783—87*, Pest, 1822, hasonló adatok *Lotz* id. művében; v. ö. *Fényes Elek*, Magyarország geographiai szótára, Pest, 1851, 3, 140. 1. Hajós Mária-szobrára *Götting* id. m. 86. 1., a házépítésre *Griselini*, id. m. 187. 1. [A merkantil- és fiziokrata-elvek érvényesülésére és a telepítő hatóságok nézeteire *K. Schünemann*, *Die Einstellung der theses. Impopulation*, Bécsi M. T. Int. Évkönyve 1, Dunakömlőd telepítési költségeire *Schilling* id. m. 78. 1.]

Az oláhok viszonyaira elfogadható az éppen nem magyarbarát *Griselini* lesújtó véleménye, id. m. 196, v. ö. még *Szentkláray* id. m. 267, 268, 460. 1., *Bidermann* id. m. 2, 343. 1., *Szentkláray Jenő*, Az oláhok költöztetése Dél-magyarországon a múlt században, Akad. tört. Ért. 1891, *Joh. Caspar Steube*, *Briefe über das Bánát*, 2, 45. 1. Charlottenburg leírása és 2, 70. 1., *Gróf Hofmansegg* utazása 1793—94-ben, ford. *Berkeszi István* (Olcsó könyvtár 581—2. sz.), 1887, 120. 1., *Márki Sándor*, Arad vármegye 2, 416. és *u. az*, Századok 1894, 610. 1., *Griselini* id. m. 157. 1. A bihari oláhság viszonyaira kitűnő *Bunyitay Vince*, Bihar vármegye oláhjai és a vallásunió, Akad. tört. tud. Ért. 1893, mely *Győrffy Istvánnak* az V. kötetben id. művével együtt az oláh újkori térfoglalás oly teljes képét adja, minőt más vidékről nem bírnak. A bihari unió történetére ugyancsak *Bunyitay*. [Miként már előzőleg említettem, a román történetírás, könnyen érthető politikai okokból, nem szívesen vesz tudomást XVIII. századi magyarországi bevándorlásról; a szövegben nyújtott adataim, bár *Ajtay József*, A magyarság fejlődése az utolsó 200 év alatt, 1905 és *Balogh Pál*, A népfajok Magyarországon, 1902 c. régebbi művekhez képest újat hoznak, még távolról sem merítik ki a témát, ehhez első-sorban levéltári kutatás lesz szükséges. A váradi kincstári uradalom oláhjaira 1. *Könyi Mária*, A váradi kincstári uradalom jobbagysága 1918-ban, Bécsi M. Tört. Int. Évkönyve 4.]

A szerb telepedés és határőrvidéki történetre *Vanicek*, *Czoernig*, *Szentkláray*, *Schwicker*, *Poliiische Gesch. der Serben in Ungarn* c. id. műveket. Joannovics Schakabent beköltözésére *Schwicker* id. m. 74, a püspökségekre *u. itt* 286. 1., a tiszamarosi felosztásra *Vanicek* id. m. 1, 571. 1., *Szentkláray* id. m. 171. 1., a korai bánági határőrvidékre *Vanicek* id. m. 1, 195. 1., az 1751 utáni bánági szétválasztásra *Szentkláray* id. m. 177. 1. Mária Terézia 1745-i id. szavai *Schwicker* id. m. 103. 1., az 17⁴⁵-i nemzeti kongresszusra *u. itt* 84. laptól; az illyr bizottságra *FellnersKretschmayr* és *KallbrunnereWinkier* id. österr. Zentralverwaltung II. 2, 94—129. 1., a Bartenstein—Koller közti viták részletesen *Schwicker* id. m. 215, 225, 233. 1., Koller kinevezése 329. 1. [A deputatio in Transylvanicis, Bannaticis et Ulyricis-re *FellnersKretschmayr (KallbrunnereWinkier)* id. h.] Az alsószlavóniai lakosság számára a visszafoglalás után Nemzeti Múzeum kéziratár, 210. Föl. Germ. függelékben, a Horvátországhoz csatolásra *Czoernig* id. m. 3, 125. 1., *Vanicek* id. m. 1, 519. 1. A Bánág további kormányzására *Szentkláray* id. m. 196, 209, 247, 304, 379. stb. 11., a rác regulamentumokra *Schwicker* id. m. 279, 304. 1., Nagy-kikindára *u. itt* 308. 1. és *Szentkláray* id. m. 233. 1., az 1768 utáni határőrvidékre *Vanicek*, id. m. 2, 160. 1., 1, 514. 1., 2, 182, 231, 254. 1., *Schwicker* id. m. 122, 314, 125, 135, 142. 1.

A görög kereskedőkre *Hodinka Antal*, A tokaji kereskedőtársulat kiváltságának az ügye 1725—1772, Akad. tört. tud. Ért. 1912, *Scháfer László*, A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában, 1930, ahol *Thallóczy Lajos*, *Eckhart Ferenc*, *Takáts Sándor* elszört adatai is idézve, a bánági bérletekre (Prádién-Societát) *Szentkláray*, *Mercy* 111. 1. [Az örményekre *K. Schünemann*, *Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias*, Bécsi M. Tört. Int. Évkönyve 3.] A zsidóságra *Acsády* id. 1721. népszámlálási műve, 25. 1., *Scháfer* id. m. 55. 1., *Szentkláray* id. *Mercy Claudius Flór*. 96. 1., *Czoernig* id. m. 3, 187. 1., [továbbá *Büchlér Sándor* id. A zsidók története Budapesten, 1901 és legújabbban a zsidóság jogviszonyaira alapvető *Virág István*. A zsidók jogállása Magyarországon

(*Eckhart Ferenc* jogtört. szemín. kiadványai 3, 1935), v. ö. még a Mária Terézia-korabeli zsidó kereskedelemre *Sas Andor* cikkét, Századunk 1934, 1. 1.] A tót telepedésre *Czoernig* id. m. 3, 104. 1. és *Mendöl Tibor*, Szarvas földrajza, Debrecen, 1928, aki a telepedés- és gazdaságtörténetre is igen hasznos munkát végzett. Nyíregyházára *Éble Gábor*, Az eccsi uradalom és Nyíregyháza, Bpest, 1898, *Győrffy István*, Nyíregyháza és Debrecen településformája (Föld és Ember, 1929, 1. 1.). [*Győrffy István*, Az alföldi tanyák. Föld és Ember 1923 után legelső aktaszerű feldolgozás, melyet fent fel is használtam, *Szabó István*, A debreceni tanyarendszer kialakulása, u. ott 1929.] A németesség visszafejlődése a felvidéken még nincs feldolgozva, Selmecbánya új lakosságára *Bél*: Notitia, 4, 611. 1., a nagy faházak lakatlanságára Magyar Hírmondó 1782. évf. 245. 1., Korpona stb.-re *Bél*, id. m. 2, 486, 565, 588. 1., a németesség magyar hajlandóságaira u. ott 3, 26. és 4, 609. stb. 11. [Rendkívül tanulságos képet nyújt a pozsonyi német polgárság belső tagozódásáról, s benne a központi kormányzésekben működő magyar nemesség társadalmi és gazdasági elhelyezkedéséről *Kovács Ferenc*, Old curiosity shop, adalékok Pozsony társadalom- és gazdaságtörténetéhez a 18. század első felében (Polner-Emlékkönyvből, 1935.) A magyar területek pusztulását jelző számadatok *Acsády* id. m. és *Czoernig* 3, 178. 1., a jász-kún kerület, különösen a Nagykunság történetére megbecsülhetetlen értékű *Győrffy István* műve, Nagykunsági Krónika, Karcag, 1922, az idézetek innen, 134, 140. 1. [A jászok számára 1. legújabbán *Fodor Ferenc*, A Jászság demográfiája a XVII. században, Akad. Értek., 1934.] A Bánságba be nem eresztett magyarokra *Szentkláray*, id. Mercy Claudius Flór. 35. stb. 11. A régi magyar tradícióknak a XVIII. századi területi összerázás következtében végbement megszakadását az egész későbbi fejlődés, s a magyar parasztnak tájhoz kötetlen volta is bizonyítja; tradíciói ma leginkább földművelő életmódjával vannak kapcsolatban. Viszszont a Nagyvisnyón és általában a palócságon megmaradt kontinuitást szépen kimutatta *Fodor Ferenc*, Egy palócfalu életrajza (*Gróf Teleki Pál* Gazdaságföldrajzi gyűjteménye, II.), 1930. V. ö. már előbb idézve *Kalmár Gusztáv*, A török uralom hatása a Dunántúl népességére (Föld és Ember, 1929. 49. 1.). A török korszak magyarpusztító hatására először vetett éles világot trianoni katasztrófánk hatása alatt *Kovács Alajos*, Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte óta, franciául a magyar kormány kiadásában: Les négociations de la paix Hongroise, Compte rendu tome I, 43, Bpest, 1920.

A gazdasági viszonyok és keresetformák által adott gradációja a társadalomnak és műveltségnek, előmunkálatok híján, csak általánosságban jelezhető, de kétségtelen, hogy ezen szemlélet mellőzésével a magyarság, mint a kultúrában is vezető nép jelentőségét nem láthatnánk oly világosan, mint ezt a szövegben, hiszem, sikerült feltüntetnem. A rácsra 1. *Bél*, Notitia 3, 26. stb. 11., a tót hegyipásztor és falusi életmódra, a felhasznált részek sorrendjében: *Bél*, id. m. 2, 398. 1., 4, 168 1., 4, 30 1., 549, 543. 1., 2, 549 1., a német városokra 4, 217. 1., a szepességi szaporulatra *Julius Gréb*, Gesch. der Gemeinde Grosslornitz, Késmárk, 1926, 31. 1. A magyar köznép helyzetéről *Acsády Ignác* id. jobbágyágtörténetén kívül, mely teljesen elavult, nincs feldolgozás. A mezőgazdasági termelés modern ismerete érdekében igen jelentős lépés *Domanovszky Sándor* kiadványa: „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez”, benne *Jármay Edith*, A regéci uradalom üzeme a XVIII. sz. első felében és *Bakács István*, Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században, Bpest, 1930. [Újabbán megjelentek és e körbe vágnak e sorozatban *Csapody Csaba*, Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében, 1933, *Wellmann Imre* id. m. és *Gerendás Ernő*: Az esztergomi főkapitán garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század II. felében, 1934, mindezek gazdasági és társadalmi szempontból rendkívül gazdag anyagot hoznak és azokban megerősítik a szövegben e témákról előadott felfogásomat. Magyar jobbágyok telepítési megbízására i. *Csapody* id. m. 27. 1.] A vezetés problémája, mely a földesúr hadi jellegének megszűntével merül fel, az „úri” típus kialakulásának igen fontos adaléka, amint ezt már az akkori nemesség is tudta. v. ö. az 1790. regnicola-

ris deputatio in iudicis munkálatát (kiadva Pozsony, 1826), ahol a földesúrnak jobbágya felett való bíraskodását a „publico perutilis ac necessaria autoritás” érdekében tartják továbbra is szükségesnek. A magyar nemes és asszonya erényeiről szépen ír több helyütt is *Bél*, id. m. 4, 308, 549. 1., 3, 29. 1., A jobbágyasszonyokról, férfi ruháról *u. itt*, 4, 5°. és 550. 1., a túl-hosszú szoptatásról 4, 32. 1., a további helyek: 4, 31, 32, 5°. 1. [A gazdasági viszonyoknak a paraszttjellemeire való hatását *Wellmann* id. m. 84. 1. után szűrtem be.] A mezőgazdasági művelésre, a földközösség és három nyomás kérdéseire alapvetők *Tagányi Károly* mesterművei: A földközösség története Magyarországon (Magy. Gazdaságtört. Szemle 1894, 199. 1.) és A hármasyomású rendszer behozatala Erdélyben (u. ott 21. 1.), melyeket *Acsády* id. m. különös módon ignorál, s persze problémáikat sem említi. Tagányit kis területre nézve igazolja *Mendöl* id. m. Ugyancsak Tagányi művei adják meg a kulcsot *Tessedik Sámuel* főműve: Der Landmann in Ungarn, wie er ist und wie er sein soil, 1784 megértéséhez; Tessedik itt a német felvilágosodási irodalom, főként *Justus Möser*, Patriotische Phantasien c. művében foglalt elveket alkalmazza hazai földre, ahol ekkor a Mösertől tárgyalt osnabrücker viszonyoknál kezdetlegesebb volt a helyzet, de előadásából világosan rekonstruálható a földközösség és annak továbbfejlődése. Az állattenyésztésre Tagányihoz hasonló korszakot alkotó munkásságot fejtett ki *Győrffy István* több művében, így az id. Nagykúnsági Krónika, 30, 17, 18. 1., továbbá A szilaj pásztorok, Karcag, 1928, Das Bauwesen der Hirten im ungar. Tiefland (— a debreceni Tisza István tud. társ. honismertető bizottságának kiadványai, IV. kötet), Debrecen, 1927, v. ö. továbbá *Tessedik* id. m., 99, 51, 95, 50—56. 11. [az alföldi vízbőségre 1. *Banner János*, Adatok a békési határ XVIII. századi vízrajzához, Föld és Ember 1924, a rideg pásztorokra vonatkozó békési adatokra *u. az*, A békési pásztorok élete a XVIII. században, Népünk és nyelvünk 1929, Bihar megye kis falvaira *Kónyi Mária* id. értekezése, Bécsi M. Tört. Int. Évkönyve, 4; Grassalkovich és a földközösségre *Wellmann* id. m. 63. 1.], a svájci tehenészetekre *Bélnek* gróf Zichy Jenőtől kiadott Moson vármegye ismerete (Notitia, 5. kötet), Notitia, 2, 225. 1., továbbá 3, 19. 1., 1, 29, 30. 1. A vermekre Von den in Ungarn gebräuchlichen Korngruben (= A. gn. priv. Anzeigen aus sämtlichen kais. kön. Erbländern, II., 1772, 212. 1.), továbbá *Bél* id. m. 1, 29. 1. [Cséplésre és különösen vermekre 1. *Gerendás* id. m. 106, 107. 1.] A szövegben közölt terméseredményeket lásd *Bakács* id. m. 121. és 107. 1., Lövőre *Mohi Adolf*, Lövő története, Győr, 1930, 169. 1., a béresekre *Jármay* id. m. 37. 1., [és *Gerendás* id. m. 73. sk. 11.], a trágyázás hiányára *Wiegand János*, fordította *ifj. Szilágyi Sámuel*, Az ausztriai ifjúságot a jól rendelt mezői gazdaságra oktató kézikönyvecske, Pozsony és Kassa, 1776, a fordító előszava. Az irtványföldekre és szőlőkre vonatkozó tulajdonjogra 1. *Car. Pfahler*, Jus Georgicum regni Hungariæ, Keszthely, 1820, 22. sköv. 11., [a szabadosokra 1. *Csapody* id. m. 26. 1., *Gerendás* id. m. 86. 1., az újévi szolgálatbaállításra, az alább idézett megyei adatokon kívül *Gerendás* id. m. 72. 1.], a vármegyei adatokra *Jsz. {-Kolosvárosivári, A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye}, VI/1, 482. 1. (Baranya, 1733), a jobbágyházasságra és torra VI/1, 494. 1. (Baranya, 1736). Nógrád 1712. statútuma IV/1, 609. 1., III. Károly rendeletére *Acsády* id. m. 357. 1., Heves 1733-ra *Jsz.* II/1, 413. 1., Szabolcsra III. 267. 1., Békésre III. 272. 1., Sopronra, Zalára V/1, 364, 407, 340. 1. (a tücskökre), Krasznára I. 387. 1. A lefegyverzésre V/1. 285, 293, 354, vadászatra 340, 351, 352. s még sok adat, a parasztvármegye megszüntére IV/1, 651. 1. (Esztergom), 733. 1. (Pest), 767, 770, 773. (Nógrád); Fejérre 1745: V/1, 550. 1., a félbíróásra Krasznára, 1. 407. 1., a szegett szűrőkre V/1, 585. 1., Pozsony 17°-re IV/1, 821. 1., Sopron 1759-re V/1, 617. L, Szabolcs II/1, 322. 1., Vas V/1, 335, 389. 1. A „Gutsherrschaft” XVIII. századi borzasztó viszonyaira *Josef Kulischer*, Alig. Wirtschaftsgeschichte, 1928, 2. kötet és *Henri Séé*, Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux 18. et 19. siècles, Paris, 1921; [allodiummá tett pusztákra 1. *Gerendás* id. m. 96. 1.; a magyar viszonyoknak a Gutsherrschaft viszonyaitól különböző és kétségtelenül jobb helyzetére 1. *Wellmann* id. m. adatait és megfontolásait. A parasztság ethnologiai viszonyainak e korbéli elképzelése*

ma még igen nehéz, néprajztudományunk még nincs eléggé megalapozva történetileg, hogy adataiból XVIII. vagy XVII. századi viszonyainkat megismerhettünk, helyesebben: a mai néprajzi képből, melyet ismerünk, nem tudjuk kívánni azon részeket, melyek már korábban is megvoltak; e tekintetben a most megjelenőiben lévő A magyarság néprajza, I. és II., kevés támasztékot nyújt. Sok adat *Rapaics Raymund* műveiben, így A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink mai állása nem ad lehetőséget történeti feldolgozásra. Időben fixált, s így felhasználható sok érdekes adatot nyújt *Trócsányi Zoltán*, A régi falu, 1, 2, 1933.] A vármegyei szervezetre alapvető státutumok: Nyitra *Jsz.* IV/1, 710, Gömör II/1, 420, Szepes II/1, 454. I. A Pérólázadásra *Márki Sándor* id. Arad megye 2, 311. L, *Éble* id. Károlyi Ferenc 257—277. I., *Thaly Kálmán*, Adatok az 1735. Péro s 1754. Törö-, Pethő- és Bujdosó-féle népforgás történetéhez, Századok 1870, 30. 1., az „austriai Mars“-hoz id. fohász-kodás: Rövid példa, miképen ő fölsége, Kegyes Királyunk kegyelmesen ratificált sententiája szerint az 1735. esztendőben Felső Magyarországnban Tiszántúl tumultust kezdők 4. Apr. 1736. exequálttattak. (Nemzeti Múz. nyomtatványa). [A protestáns elégedetlenség és Halász Zsigmond működésében a porosz befolyás megállapítható *Szeremley Samu* igen részletes művéből, Szőnyi Beniámin és a hódmezővásárhelyiek 1717—94, (M. Prot. írod. Társ. kiadványai) 1890.]

IV. MARIA TERÉZIA.

Mária Terézia uralkodásának történetével a hazai tudomány több mint harminc év óta nem foglalkozott. *Marczali Henrik* 1898-ban írta meg történetét a Millenn. Történet 8. kötetében, miután a királynő életrajzát, Mária Terézia, 1891 (Magy. Tört. Életrajzok) korábban elkészítette. Megírásuk idején sok helyütt rapszodikus jellegű részleteik mellett is jelentékeny munkák voltak. *Horváth Mihály* id. története 7. kötetében folyamatos leírását adja a politikai s főként országgyűlési történetnek, mihez nagyszámú aktát is felhasznál. Sajnos, erre a korszakra mai napig sincs számbavehető aktapublikációnk, s így ítéleteink szövegezésénél többnyire esetlegességekre, véletlenül előkerült adatokra kell támaszkodnunk. Az osztrák történészek nagyobb szorgalommal dolgozták fel e kort. Az alapvető munka itt *Alfred Ritter* v. *Arneth* tízkötetes műve, négy különálló munkában: Maria Theresias erste Regierungsjahre, Wien, 1863—65, 3 kötet; Maria Theresia nach dem Erbfolgekriege, 1870, 1 kötet; Maria Theresia und der siebenjährige Krieg, 1875, 2 kötet; Maria Theresias letzte Regierungszeit, 1876—79, 4 kötet; a következőkben ezeket 1—10 kötet szerint fogom idézni. Arneth józan liberális előadást nyújt, gyakran a magyarság elleni antipáthiával, különben a politikai és hadtörténetre nélkülözhetetlen levéltári anyaga van. Az Arneth óta erősen elmélyülő ausztriai és német kutatást modernebb szempontok szerint dolgozta fel *Eugen Guglia*, Maria Theresia, ihr Leben u. ihre Regierung, München u. Berlin, 1917, 2 kötet, Mária Terézia alakját nagynémet szempontokból, bő idézetekkel állította elének *Heinr. Kretschmayr*, Maria Theresia, 1925. A kiterjedt irodalomról egész a legújabb évekig kitűnő feldolgozást nyújt *Kari* u. *Mathilde Uhlirz*, Hand'buch der Gesch. usterreichs u. seiner Nachbarländer Böhmen u. Ungarn, I. kötet 1927, és II/1. kötet 1930, a politikai és hadtörténeti alapvető publikációk nála megtalálhatók. *U. itt* 1, 326. sk. 11. Mária Terézia uralkodásának két korszaka, melyeket én korábbi és későbbi előadásomhoz csatolva a barokk és felvilágosodás kategóriái szerint osztottam meg. [Első kiadásom megjelenése óta lényegesebb publikáció

Mária Teréziára nem jelent meg, így ez előadásomon alig kellett változtatást tennem.]

A hadtörténeti általánosságok a fent id. művek alapján, az európai öszszefüggésekre kitűnő *M. Immich*, *Gesch. des europ. Staatensystems 1660—1789*, München u. Berlin, 1905. Felhasználtam továbbá a bécsi hadilevéltártól készített Österr. Erbfolgekrieg 1740—48 köteteit. Pálffy János mint com) mand. General kinevezése *u. itt* 1, 329. 1., az ő korai insurrectiójára *u. ez és Hauptm. Alexich*, *Die freiwilligen Aufgebote aus den Ländern der ung. Krone im ersten schlesischen Krieg* (Mitth. d. Kriegsarchivs 1889, 1890), az első részben. A pozsonyi várbeli jelenetet *Kolinovich*, *Nova Ung. periódus után* 1. *Horváth* és *Marczali* id. m., újabb adatok *Éble*, Károlyi Ferenc 568, 574, 579. 1. A kiállított magyar seregek számát az österr. Erbfolgekrieg 1, 511. sk. 11. csak a véletlenül megmaradt és bizonyára nem teljes számadásokra tá; maszkodva túlkicsinyre teszi, *Uhlirz* id. m. 40.000-re; viszont a magyar előadásokban emlegetett 100.000 főnyi sereg sem igen fogadható el, főként az akkori nemesség igen csekély száma miatt, miről íróink megfélekednek. Fontos adatok a magyar katonai kérdésre: *Éble* id. Károlyi Ferenc műve 473—489. 11., *u. az*, Az 1741. insurrectio szervezése (Hadtört. Közlemények 1910, 165. 1.), a kiképzetten katonaság hirtelen harcba küldéséről az idézet Szu; hányi helytartótanácsos leveléből, *u. ott* 182. 1. [A katonai dolgokra nemcsak ezen kort, hanem az egész magyar történetet illetőleg igen jó, szak; emberektől első kézből készített előadást tartalmazó munka A magyar ka; tona, vitézségünk ezer éve, írták v. *Berkó István*, *Gyalókey Árpád*, *Markó Árpád*, *Pilch Jenő*, é. n. két kötet.] A Magyarország magatartására vonatkozó idézet *Immich* id. m. 309. lapról, aki ebben előnyös objektivitást tanúsít a régebbi osztrák történészekkel összehasonlítva. II. Frigyesnek Schwerin, által íratott leveleire Erbfolgekrieg 3. köt. A magyar ezredek viseletére Hadtört. Közlemények 1911, 110. 1. Batthyány Károlyra *Arneith* id. m. passim, így 2, 3. 1., Ghillány egy jelentését 1. Erbfolgekrieg 3, 863. Nádasdy a burkers; dorfi csatában *Arneith* id. m. 3, 119, órá és Hadikra 1. *Julier Ferenc*, *Magyar hadvezérek* (1930) c. kötetét. Laudon domstadtli „coup”;jára *Arneith* id. m. 5, 371. 1. II. Frigyes és kora „Ermattungsstrategie”;jára 1. *Hans Delbrück* id. *Gesch. der Kriegskunst* 4, 390. a hétéves háborúról, 426. Nagy Frigyesről. A granicsároknek e háborúban teljesített szolgálatát, minden kis csetepaté; val, várdúlással és égetéssel együtt részletesen és nagy szeretettel dolgozta fel *Vanicek* id. m. 2, 327. sk. 11., — elég sajnálatos, hogy a magyarság rész; vételének mai napig nem akadt köztünk hasonló lelkes felkutatója és re = gisztrálója. A rácoknak a Khevenhüller;seregnél elkövetett dolgaira *Vanicek* id. m. 2, 327—337. és *Arneith* 2, 4. 1.

A királynő id. mondása Pálffy Jánoshoz: *Marczali*, *Mill. Tört.* 8, 247. 1. Gottsched bécsi hatására *Bleyer Jakab*, Gottsched hazánkban, 17. 1. A fő; hercegek magyar beszédére 1. *Rapant*, id. m. 450. 1. 119. jegyzet, a Bánságot visszakapcsoló kifejezésekre *Marczali* id. m. 314. 1. A bécsi udvari életre leg; jobb kútfő *Fürst Joh. Jós. KhevenhülleriMetsch* főudvarmester naplói, *Aus der Zeit Maria Theresias*, kiadta *Rudolf Gf. KhevenhülleriMetsch* u. *Hans Schlitter*, Wien, 1907;től, a kötetek számozás helyett a közölt memoire;részek évszámaival vannak ellátva, én itt sorrendben számozva idézem; az 1755. austerlitz tartózkodástól kezdve sorrendben: *Khevenhüller* 3, 254. 1., *Quin*; *quin* első említései 2, 11, 16, 25. 11., *Esterházy* hercegné 2, 172. 1., *Esterházy*; *Daun* vita 2, 205. 1., *Laxenburg* 4, 69. 1. *Holies* 2, 172. 1., *Cseklész* 1, 46. 1. 17“ *Pozsony* 1, 236—239 1., *Bethlen* 1756—57;re 27. 1. Az *Albert* herceghez írt mondatra *Ad. Wolf*, *Marie Christine*, *Erzherzogin von österreich*, Wien. 1863, 1, 55. 1., a *Mária Krisztinának* adott utasítások *u. itt*, 1, 65. 1. *Ferenc* hercegnek kormánytársi kinevezésére és megválasztására 1. *Koller* memoran; dumát, melyet ez II. József corregensi kinevezése alkalmából készített, *KhevenhüllersSchlitter*, id. m. 1764—67. kötet, 388. 1. *Haugwitz* gróf műkö; désére és egész kormányreformjára 1. *Arneith* és *Guglia* művein kívül *Ad. Beer*, *Die Staatsschulden und die Ordnung des Staatsnaushaltes unter Maria Theresia* (Arch. f. österr. Geschichte 82. köt., 1895); *Guglia* 2, 2. és 12. 1. A királynő szavait a diéta sérelmi szokásairól idézi *Horváth Mihály*, id. m.

7, 300. I. A szövegben közölt részletek a Haugwitz-reformhoz *Feline r-Kretschmayr* id. m. 2/2, 73, 341, 84, 85, 89. lapról. Haugwitz 17484 felterjesztése u. itt 242, 243. I. Sonnenfelsről *Arneth, Guglia* mellett *Wilibald Müller*. Jós. v. Sonnenfels, Wien, 1882, Sonnenfels Polizey-, Handlungs- und Finanzwissenschaft-jának *Wolfg. Beke* munkájából latin fordítása is van, Principia politicae, commercii et rei aerariae, 3 kötet, Posonii, 1807. A királynőnek idézett parasztvédelmi nyilatkozataira I. *Eckhart Ferenc*, Mára Terézia és a magyar parasztkérdés (= Gróf Klebelsberg Kunó-Emlékkönyv, 1925, 499. 1., különösen 502, 504. 1.). Uralkodására visszatekintő mémoires-jait I. *Arneth*, Zwei Denkschriften der Kaiserin Maria Theresia (Arch. f. öst. Gesch. 47. kötet, 1871), főként 286, 296, 302, 295. 1. (az idézés sorrendjében). Az 17514 országgyűlésre Bartenstein több iratát kiadta báró *Hornig* id. m. Padányi Biró; naplóban. Az egészségügyi deputációra *FellnersKretschmayr* id. m. 2/2, 377. I. A közegészségügyi és népjóléti adatokra I. *Franc. X. Linzbauer*, Codex sanitario-medicinalis Hungariáé, 1. kötet, 382. 1., 2. köt., 8, 10, 91. 1., továbbá *Jsz. V/1*, 497. (Győr vm.), IV/1, 762. (Nógrád), [a nagyszombati orvoskarra *Györy Tibor*, A nagyszombati egyetem orvosi fakultásának első évei, Orvosképzés, 1831], *Petliczyre* még *Szinnyei*, Magyar írók 10, 801. 1. és *Magyary;Kossa Gyula*, Magyar orvosi emlékek I, Bpest, 1929, 342. 1., ezen óriási adattömeget nagy orvostörténeti szakértelemmel közlő munkában egyes fejezetek sokban érintik a szövegemben felhözött problémák elágazásait, így a köv. cikkek: Orvosi gyakorlat a régi Magyarországon (pl. 1755 után Magyarországra is kiterjesztett egészségügyi osztrák rendcetek 80. 1.), A pestis-orvos (az 1738—42 pestisre, 121. 1. a központi bizottságokra), Közegészségügy a régi ma» gyáraknál. *Georg Sticker*, Seuchengänge in Ungarn, Budapest, 1931, úgy lát-, szik, alapvető mű, mely az orvostudományi vizsgálatba a földrajzi adott-ságokat is bevonja és Magyarországnak a keleti betegségek fenntartásában kifejtett európai érdemeit méltányolja. A vármegyei igazgatás belső nehézségeire tanulságos (Veszprém megyét illetőleg) a fent idézett P. Biró-napló, főként 109. laptól kezdve. A további adatok sorrend szerint, *Linzbauer* 2, 270, “0, 465, “0, *Felinet—Kretschmayr* 2/2, 385 (az óbudai állatorvosi akadémiáról), *Linzbauer* 2, 535, 617 (az irgalmasokra), 711, 778 (hirtelen balesetekről), 491, 684, 722. 1., 1, 821. 1., 2. 197 (az 1742. éhségről), 235 (sáskákról), 465, 404. 1.; a szempci intézetre *Fináczy*, id. m. 2, 305. 1., *Linzbauer* 2, 404, 411. 430 (árvaházakról), 467, 686. 1. (szegényügy) [az újabb árvaházi adatokra I. *Gönczi Magdolna*, Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában, (diss.) 1933.;] a tortúrára a Sonnenfels-zel foglalkozó művek és *Linzbauer* 2, 703, 399, 635, 636 (börtönügy), 571, 634, 624. 1. Az utcai világitásra *Kulischer*, *Aliq. Wirtschafts-gesch.*, 2, 32. 1., és *Pásztor Mihály*, A közvilágítás alakulása Budapesten (Statistikai közlemények), 1930. 7. 1. tűzbiztosításra *Linzbauer* 2, 410. 1., turfára 2, 431, 434. 1., [és *Bán Imre*, Adatok a magy. köszénbányászat történetéhez a XVIII. században, kny. a Bányászati és Kohászati Lapokból, 1934.,] gazdasági egyesületekre 2, “6. 1., gazdasági dolgokra 649, 736, 301. 1., az akácfa és fűzfá tenyésztésére *Ernyey József*, Az akácfa vándorútja és megtelepülése hazánkban (Kny. a Magy. Botanikai Lapokból), Budapest, 1927.

Az iskolaügyet bevezető viszonyokra I. *Johann Peter Kirsch*, Kirchengeschichte, IV/1. kötet, L. A. *Veit*, Zeitalter des Individualismus 1648—1800, ahol a legújabb irodalom is, főként 298. 1. [Szelepcsényi akciójára és általában a janzenizmus és gallikanizmus szellemi hatására I. *Zolnai Béla* alapvető tanulmányait: A gallikanizmus magyarországi visszhangja, Minerva 1934, A janzenizmus európai útja, u. ott 1933, Magyar janzenisták, u. ott 1923.] Mária Terézia iskolaügyi működésének alapos, ismeretlen levéltári anyagot felhasználó, külföldi viszonyokat is tekintetbe vevő hatalmas feldolgozása: *Fináczy Ernő*, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, Budapest, 1899, 2. kötet, melyre itt leginkább támaszkodtam; az általános-ságokra 2, 21 1., [Urményi és Tersztyánszky alkotó szerepét Fináczyval szemben kétségbevonata és Kollár szerzőségét nagy valószínűséggel bizonyította legújabbban *Csóka Lajos* pannonhalmi főiskolai tanár, kinek sajtó alatt lévő tanulmányára támaszkodom itt; Tersztyánszky szénbánya-üzleteire I. *Bán Imre* id. m.] az osztrák viszonyokra *Fináczy* mellett *Uhlirz*, id. Handbuch-

372. 1., Fináczy 1, 270, 235. 1., továbbá *Molnár Aladár* id. Közoktatás története, 252. 1., Barkóczyra *Fináczy* 1, 276. 1., Niczkyre 1, 310. 1., a további adatokra 2, 129, 143, 176, 155, 181, 182. 1. u. itt az egész Ratio ismertetése, Urményi működése; a papnevelésre 2, 133. 1. A Ratio és a barokk műveltség kapcsolata korábbi előadásomból folyik. A Ratiobeli felvilágosodási és barokk-elemekre 1. *Kornis Gyula* alább idézendő nagy művét, 1, 33, 34 1. Pál Gáspárra *Fináczy* 2, 296. 1.

A jobbágykérdésre az *osztrák* irodalmat (benne *Grünberg* alapos id. művét) 1. *Uhlirz* id., m. 355, 370. stb. 1. Csongrád felemelt szolgáltatásaira *Kovács Katalin*, Csongrád város a XVIII. században, 1929 (diss.), 32, 37. 1., hasonló esetek *Acsády* jobbágy-ság-történetében. Az 1764. országgyűlés tárgyalásaira *Horváth Mihály* id. m. 7, 352. 1. és u. az, Az 1764. országgyűlés története (Kisebb történelmi munkái 1, Pest, 1868, 375. 1.), ahol a rendi szűkeklblüsségnek erélyes elítélése és Mária Terézia eljárásának helyeslése található, Mária Terézia és a parasztok viszonyára 1. *Eckhart Ferenc* id. értekezésén kívül *Szabó Dezső*, Mária Terézia és a parasztok (= Gróf Klebelsberg Kúnó-Emlékkönyv, 513. 1.), az idézeteket e két értekezésből vettem. [Az úrbériség előkészítésére vonatkozó közigazgatási és kormánytárgyalásokra 1. *Szabó Dezső*, A magyarországi úrbérendezés története Mária Terézia korában 1. 1933 (Klebelsberg-féle Fontes-vállalatban), aktapublikáció részletes bevezetéssel; a megyékre nézve felhasználtam *Szabó Dezső*, A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeletével szemben, akad. Értek. 1934. 1766 stb. jobbágyexcessusokra 1. *Gerendás* id. m. 89, 90. 1.; az úrbériség végrehajtására ma legjobb részletkutatás, a Grassalkovich-birtokra nézve, *Wells mann* id. m., az úrbérendezés hasznát és kárát illetőleg szintén az ő előadását 72—80. stb. 11. követtem.] Az urbáriumot 1. *Car. Pauly*, Constitutio rei urbanialis regni Hungariac, Viennac, 1817, pars III., 341. 1., német fordításban kiadta *Friedr. Nicolai*, Beschreibung einer Reise durch Deutschland u. die Schweiz i. J. 1781, 6. kötet, Berlin u. Stettin, 1785, Beylagen 1. 1.; magyarázata az akkori viszonyok alapján *Car. Pfahler*, Jus Georgicum regni Hungariac, Keszthely, 1820, 56. laptól (*Pfahler* és *Pauly* alapvető szerzők az urbárium óta kifejlődött jobbágyviszonyokra; az eddigi feldolgozás elhanyagolta őket), továbbá *Acsády* id. m. 379. 1.

A vallási viszonyokra: állam és vallás kapcsolataira és toleranciára a legújabb adatok alapján *Kirsch-Veit* id. m. 406—4. 1. A hazai viszonyok katolikus feldolgozása *Karácsonyi János*, Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban, Nagyvárad, 1915, aki azonban ép a XVIII. századi dolgokra igen rövid; részletesebb a protestáns feldolgozás: *Zsilinszky Mihály*, A magyarhoni protestáns egyház története, Budapest, 1907, 331. laptól. *Szentiványi Márton* felhasznált művei: Miscellanea, pars IV. Dilemmata 1699, Consultatio saluberrima de reducenda stabili ac constanti tranquillitate et pace in Hungaria; Lutheranorum nunquam et nusquam, 1717. Az idézetek a pesti commissio irataiból *Pe. Bod* id. magyar egyháztörténetéből, Lugduni Batav. 1889, 3, 160. 1. A győri püspökségbeli nem artikuláris helyek protestáns egyházaira *Kelemen Athanáz*, Keresztély Ágost herceg kath. restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében, Pannonhalma, 1931. (Diss.)

A szövegben idézett művek: Opusculum theologicum, in quo queritur, an et qualiter possit princeps, magistratus, dominus catholicus in ditione sua retinere hereticos, vei contra stb. Tyrnaviae, 1721 (nem hihető, hogy Timon Sámuel írta volna); Otia Bachmegeiana, documenta veritatis fidei rom-catholicae, Tyrnaviae, 1733; *Padányi Biró Márton*, Enchiridion de fide, heresiarchis ac eorum asseclis stb. Jaurini, 1750; [Biró Márton pöreire 1. *Pehm József* id. nagy életrajzi művét, 179. 1.]; *Jo. Damiani*, Justa religionis coactio seu apodixis, Budac, 1763 (II. kiadás?); *P. Szerdahelyi Gábor S. J.*, Lelki szem-gyógyító, avagy a szenteknek... vak nem-catholicusoknak megvilágosítására való könyvecske, latinból ford. Kassa (1725). A nagykőrösi viszonyokra *Galgóczy Károly*, Nagykőrös város monographiája, Budapest, 1896, 79. 1. Az ág. evang. urak jegyzéke *Andreas Schmal*, Adversaria c. művéből, cd. *Fabó András*, Monumenta evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica. 2, Pest, 1863. A III. Károly-korabeli tárgyalásokra 1. *Pe. Bod* id. m. és

Jo. Ribini, Memorabilia aug. conf. in regno Hung. 2. köt., továbbá *Schmal* id. m., iratok kiadva *Ge. Fejér*, Jurium ac libertatum religionis et ecclesiae cath. codicillus diplomaticus, Budáé, 1847, a Carolina resolutio itt 389. 1.

A restringált és privilegált vármegyére *Payr Sándor*, A vadosfai artikulás egyházközség Rábaközben, Budapest, 1910, 30. 1. Althan gróf tiltakozására l. *Fejér* id. Codicillus, 350. 1., *Aug. Roskoványi*, Monumenta catholica pro in» dependentia potestatis ecclesiasticae ab imperio civil 3, 146—153. 1.; *Gyöngyösi Pál*, Altare pacis... super tumulum opusculi theologici. Basileae, 1722; régebbi polemikus művek olvasására l. *Rettegi György* emlékiratait, ed. *Torma Károly*, Hazánk, 1884, 219. 1. Tipikus e korbeltől mű *Schmal* id. munkája. A világi elem térfoglalására l. *Révész Imre*, A magyarországi protestantizmus történelme (= Hóman Bálint, A magy. történettudomány kézikönyve, III. 4), 52. 1. A Mária Terézia-korabeli helytartósági rendeletek eddig csak a II. József-féle tolerancia után keletkezett, panaszíratjellegű protestáns művekből ismeretesek, kivéve néhányat, melyet *Padányi Biró Márton*, id. Enchiridionja adott ki (így az aposztaták ellen 1749-ből, 154. 1.); v. ö. *Heinr. Ludvig Lehmann* v. Detershagen, Von dem Zustande der Protestanten in Ungarn seit der Reformation bis auf Joseph d. II. Regierung, Bern, 1789, és Intoleranz des kath. Klérus gégen die ung. Protestanten, 1792. Nevezetes *Barkóczy érsek* beadványa a protestáns vallásgyakorlat megszorítására 1763-ból, ed. *Paul Lichner*, Johann Pogners Verzeichniss, Pressburg, 1861, 127. 1. Althan püspök fogadtatására protestáns városban *Galgóczy* id. m. 79. 1., katolikus papok vizsgálata protestáns templom építése dolgában (anekdotikusan) *Györffy István*, Nagyunsági Krónika, 1922, 86. 1. Vadosfára *Payr Sándor*, Fábri Gergely dunántúli ev. püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán, Budapest, 1891 (Luther-Társaság 19. kiadványa); egykorú kath. előadás *Horváth István* madoccai apát beszéde: ... Vadosfai nevű nemes helységben római anyaszentegyháznak győzödelme, Sopron, 1753. Alföldi viszonyokra l. *Zsilinszky*, Csongrád vm. tört. 2, 111. 1. A protestáns iskolaügyre alapvető ma is: (id.) *Révész Imre*, Adalékok a magy. protestáns iskolák autonómiájának történetéhez, Sárospatak, 1869; v. ö. még (ifj.) *Rétvész Imre* id. történetét a Hóman-féle kézikönyvben. A cenzúrára alapvető, levéltári kutatások alapján *Schermann Egyed*, Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig, Budapest, 1928 (a Szent István-Akadémia felolvasásai), aki *Fináczy* id. művének a cenzúrára vonatkozó részeit is több helyt helyesbíti.

Az államtanáccsal kapcsolatos kormányzástörténeti részre l. *Carl Freih. v. Hock* (ed. *Herm. Ign. Bidermann*), Der österr. Staatsrath 1760—1848, Wien, 1879, főként 11, 18, 21, 86, 58, 79, 80. 11.; az államtanács első éveiből az iratok bő regestáit adja *H. Schlitter* az id. *Khevenhüllertemlékiratok* függelékében. Az osztrák közp. hivataltörténetre nélkülözhetetlen mű: *Ignaz Beidtel*, Gesch. d. öst. Staatsverwaltung 1740—1848, 2 kötet, Innsbruck, 1896, kiadta *Alfonz Huber*, sok személyes tapasztalat után írva. A hetéves háború alatt Mária Terézia személyes lépéseire adó és katona érdekében nagy anyagot nyújt az esztergomi érseki könyvtár Batthyány-iratainak Contr. Vili. 1. sz. kéziratok köteté, mely Batthyány Lajos nádor hivatalos levelezését tartalmazza, a felhasznált részek főként 84. és 609—621. lapról, a nádor 1758 dec. 13. jelentése az egyes ajánlásokról 523—543. 1. [A kamarai viszonyokra Grassalkovich alatt és a hitelfőpénztárra l. *Herzog József* alapvető tanulmányait, A magyar kincstár háborús hitelművelei Grassalkovich kamaraelnöksége idején, Századok, 1923—24, 433. 1. és A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában, u. ott 1925—26, 160, 264. 11.] Pálffy Miklósról l. *Marczali Henrik*, Gróf Pálffy Miklós főkancellár emlékiratai Magyarország kormányzásáról, Akad. tört. Ért. 1884; az 1752. főispáni utasítás Orsz. Levéltár id. Lad. K. Fasc. B. n. 25, 61. 1., egyes részletek a főispáni utasításokból *Linzbauer* id. m., Festetics és Koller beadványai *Khevenhüllerschlitter*, 1764—67. kötet, 382, 389, 390. 1. Benczúr és Kollár műveire használtam *Hdman Bálint* fentemlített kézirat munkáját a XVIII. századi magyar történetírás történetéről, l. továbbá *Jós. Benczúr*, Vngaria semper libera, Vindobonae 1764, u. ettől, *Eusebius Verinus* álnév alatt, Commentatio juridica critica de

hereditario jure... 1771, *Ad. Franc. Kollár*. De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra... Vindobonae 1764, u. az, *Históriae diplomaticae juris patronatus... libri tres*, 1762, tót érzésére az idézetet l. *Rapant* id. művében, 492. l., a könyvével kapcsolatos vita részletes ismertetését l. *Franz Krones*, Ungarn unter Maria Theresia u. Joseph II. 1740—90, Graz, 1871, a Vexatio dat intellectum mélyen járó elemzését és a rendi szellem átgörű elítélését l. *Concha Győző*, Hatvan év tudományos mozgalmi között, 1. köt. 1928, 202. l. (először megjelent Századok 1880), továbbá *Horváth Mihály* id. értekezését.

A gazdasági, vám- és kereskedelempolitikai viszonyok modern leírását adja a teljesen ismeretlen levéltári anyag alapján *Eckhart Ferenc* nagy műm kája: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia kos rában, Bpest, 1922; szövegemben csak e munkára támaszkodtam és összes idézeteim tőle valók; Hornigk művére l. korábbi előadásomat; a Zinzerdorffféle számításra *Eckhart* id. m. 266. és *Károlyi Árpád*, Magyarország társjoga az udvari kincstár javaihoz és az uralkodócsalád hitbizományi vagyonához, Bpest, 1922.

A Mária Terézia-rendre *J. Hirtenfeld*, Der Militär Maria Theresien-Orden u. seine Mitglieder, Wien, 1857, az első promotióra 1, 32. l., [a Mária Terézia?rend körül legutóbb kifejlődött polémiában *Petrichevich György*, *Marczali Henrik* és *Reiner János* nézeteivel szemben a történészek előtt egy» általán nem kétséges tudományos álláspontot *Polner Ödön*, A Mária Teréziái rend közjogi jellege, Akad. Érték. 1934, képviseli]; a Szent Istvánrend alapítására vonatkozó iratokat kiadta *H. Schlitter*, az id. *Khevenhüllerfömlék*-iratok 1764—67. kötetében, 293, 324. l.; az aulae familiárisokra l. *Fináczy* id. m. 2, 405. l.; az apostoli királyi címre *Fraknoi Vilmos*, A magy. kir. kegyúri jog, 1895, 471. l. [Legújabbban *Eckhart Ferenc*, A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig, Kny. a Theologia 1935. évf.éből.] Szent István jobbára l. *Gábor Gyula*, A Szent István-napi ünnepi körmenet története (1927), u. itt az „Óh, dicsőséges szent jobb kéz“-re. *Thallóczy Lajos*, Pray György és a magy. Korona melléktartományai, Századok, 1888; a szepesi városok visszaszerzésére és annak diplomáciai hátterére aktaszerűen *Divéky Adorján*, A Lengyelországnak elzálogosított 16 szepesi város visszacsatolása 1770-ben, 1929 (Akad.); a Bessenyei-idézetekre l. *Bessenyei György*, Tariménes utazása, kiadta a m. kir. V. kér.. Berzsényi Dániel reálgimnázium ifjúsága 1930, 23, 26. l.

MAGYARÁZATOK A TÉRKÉPEKHEZ

A katonai határőrvidékek a XVIII. század elején és végén. Főforrás: Fr. Vaniček: *Spezialgeschichte der Militärgrenze, I—III.* Wien, 1875. A Károlyvárostól északra látható elkülönített határterület a sichelburgi uszkók kapitányság. Ennek területe eredetileg Krajnához tartozott. A kapitányság később a károlyvárosi generalátus alá helyeztetett és területe ezen a révén később horvátországi területté vált. A XVIII. század elején volt állapotot mutató térképen a károlyvárosi határőrvidék keleti és déli határa a későbbi határtól eltérő. Ugyanis a keleti határ mentén egy területsáv Cetnik és Dreznik várakkal csak az 1791-i békekötéssel került vissza a töröktől. A likai terület déli végén pedig vagy négy falut, amelyeket a pestis kiölt, Velence bitorolta el; ezek Velencétől Dalmáciával együtt osztrák uralom alá kerültek.

Pécs, Mohács, Szekszárd környéke, Buda-Pest környéke és a Temesi bánság északnyugati sarka a XV. század, illetve a XVIII. század végén. Főforrások: Csánki Dező: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, Budapest, 1890—1897;* a magyar békeküldöttség által kiadott magyarországi hivatalos *Helységlexicon* 1773-ból, Budapest, 1920; K. Czoernig: *Ethnographie der österreichischen Monarchie, III., Wien, 1855; Szentkláray Jenő: Száz év Délmagyarország újabb történetéből, Temesvár, 1879* (különösen az ebben kiadott két térkép 1725-ből és 1761-ből); A. Petrov: *Püspövények historické demografii Slovenska v XVIII—XIX. století, Praha, 1928.* Ez a három térkép azt a változást akarja szemléltetni, amelyet az ország települési állapotában a török hódítás okozott. Minden vidéket kétszer ábrázoltunk. Egyszer a XV. század végén volt, tehát a török hódító háborúk előtti állapot szerint, másodsor pedig a XVIII. század végére kialakult állapot szerint, amikor az elpusztult vidékek betelepítése nagyjából már befejeződött. A török előtti állapotot feltüntető térképeken elsősorban a telepek sűrűségét akartuk ábrázolni, ezért az egynéhány, elenyésző esekéyszámú oly telepnél, melynek nem magyar, vagy részben nem magyar lakossága volt, ezt nem tüntettük fel. Fekete pontokkal jeleztük azokat a helységeket, amelyeknek helyét megbízhatóan meg tudjuk állapítani; üres karikákkal pedig azokat, amelyeknek helyét csak hozzávetőlegesen ismerjük, amelyekről csak azt tudjuk, hogy mely ismert fekvésű helységek vidékén feküdtek. Hogy a település sűrűségéről általában helyes képet adhassunk, le kellett mondanunk a teljes pontosságról a részletekben. A Temesi bánság települése valószínűleg sűrűbb volt, mint azt a térkép így is ábrázolja; bizonyos jelek arra mutatnak, hogy valószínűleg voltak itt nagyobb számmal is olyan helységek, amelyekről feljegyzés nem maradt ránk. Oka lehet ennek az is, hogy ez a terület már a legkorábbi XV. századi török becsapásoknak is ki volt téve. A telepítések folytán kialakult állapotot mutató térképeken a helységeket a lakosság nemzetisége szerint megkülönböztettük. Mivel minden helységet csak egy színnel ábrázolhattunk, ehhez az ott lakott legnagyobb számú nemzetiség színét használtuk, bár sokszor jelentékeny számú más nemzetiségű lakosság is lakott bennük. A régi vízrajz ábrázolása megbízható és kielégítő adatok hiányában csak általános képet adhat. A vizes területeknél nem tettünk különbséget nyílt víz, mocsár és ártér között. Hogy az ilyen területek az egyes korokban milyen kiterjedésűek és főként milyen jellegűek voltak, azt jelenleg még nem tudjuk.

Gimnáziumok és főiskolák 1766-ban. Főforrások: Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században, Budapest, 1881; Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, Budapest, 1899; Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, Budapest, 1927; Cuvaj Antun: Grada za povijest Skolstva Kraljevina Hrvatske i Slovenije, Zagreb, 1910.* A térkép a Jezsuitarend feloszlata előtti állapotot mutatja. A felvett gimnáziumos helyeken kívül még számos más helyen is tanították a latin nyelv elemeit. Kis gimnáziumnak azokat a latin iskolákat minősítettük, amelyekben a latin tanítás legalább a szintaxist fellelte, teljes gimnáziumnak pedig azokat, amelyekben az oktatás a retorikáig terjedt. Ez a minősítés az oktatás tényleges állapota szerint történt, függetlenül az iskola esetleg eltérő megnevezésétől. Ez az elv volt irányadó a főiskolák feltüntetésénél is. A volt királyi Magyarország területén a városokon kívül csak az 1681 :26 t.-c. szerinti artikulás helyeken találunk protestáns gimnáziumokat. Az egyetemeken és főiskolákon (akadémiák és kollégiumok) jogi és teológiai oktatás folyt. Katholikus főiskola aránylag kevés volt, ezért a katolikus teológiai oktatás mindinkább a teológiai szemináriumokba helyeződött át; ezeket is külön feltüntettük. A szakiskolák közül az egri és a pesti jogiak voltak, a Selmecbányai bányásziskola volt, a kegyesrendiek vezetése alatt állott szenei collegium oeconomicum pedig főként a kamarai szolgálatra előkészítő közigazgatási és közgazdasági iskola volt.

I D Ő R E N D I Á T T E K I N T É S

KÖZTÖRTÉNET

- 1607 febr. 12. Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem.
aug. 5. Forgách Ferenc bíboros kir. helytartó, esztergomi érsek, 1615
okt. 15-ig.
- 1608 jan—febr. pozsonyi országgyűlés, osztrák rendek szövetsége a magya-
rokkal a bécsi és zsitvatoroki béke védelmére.
márc. 5. Rákóczi Zsigmond lemond, 7. Báthory Gábor fejedelem.
márc. 28. Zsitvatoroki béke megújítása.
jún. 25. Rudolf lemond Magyarországról, Ausztriáról és Morvaországról,
29. magyar-morva-osztrák szövetség újítása.
aug. 20. kassai egyezmény.
okt.—nov. koronázás előttiogy., nov. 16. II. Mátyás király, 17. Illésházy
nádor választása, nov.—dec. 6. kor. utániogy.
- 1609 május 5. Illésházy István halála.
dec. 7. Thurzó György nádor 1616 dec. 24-ig.
- 1611 május 23. Mátyás cseh királyi koronáztatása (Rudolf lemondása után).
júl. 9. Báthory Gábor veresége Brassónál, júl.—szept. Forgách Zsig-
mond támadása.
dec. 4. Mátyás házassága.
- 1612 jan. 20. Rudolf halála.
— Géczy András Konstantinápolyban.
okt. 14. földvári csata.
- 1613 okt. 23. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1629 nov. 15-ig, — 27. Báthory
Gábor halála.
- 1615 első nagyszombati egyezmény, — júl. zsitvatoroki béke újítása 20 évre.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

Szögletes zárójelbe foglalva a több országgyűlésen ismétlődő törvények és a hosszabb ideig tartó folyamatok.

- 1607 Barsban (1615 Nyitrában stb.) zapsiz (parasztvármege).
- 1608 kor. előtti 3. nádorválasztásról, 10. magyar ügyekben magyar tanácsosok, — 11. végbeli tisztségek magyarok részére, — 12. idegen katonák kivétele, — 13. szabad városokban magyarok jogai, — 21. végkek védelméről a király gondoskodik
- 1609 : 2—9. Bocskay idejében keletkezett birtoklási zavarok rendezése, — Bocskay koronája, 51. az indigenák adókötelezettsége, — 68. követek választása a szomszéd országokhoz, segítségkérés végett, — 69. robotfólosztás végvárok helyreállítására.
- 1610 márc. erdélyi ogy. Kendy Istvánt és a menekülteket fej- és jószágvesztésre ítéli. [a dikajövedelem apadása, állandó ingyenmunka a végvárokban.]
- 1607 Szenci Molnár Albert zsoldosfordítása, azóta sok kiadás.
- 1608 kor. e. 1. vallás szabad gyakorlata falvak részére is.
- 1608—16. Pázmány és Alvinczy víztája.
- 1610 márc. 28. zsolnai ev. zsinat, — ápr. 17. Forgács Ferenc tiltakozása, aug. 1. nagyszombati zsinat. Lányi Illés védírata, Pázmány felelete. Báthori Gábor a kath. papságot kitiltja. Draskovics János: Horologii Principum... [Pázmány imádságos könyvének II—IX. kiadása 1610—1701.]
- 1612 Szepsi Korocz György: Bazilikon dóron.
- 1613 : 3. t.c. az egri káptalan Jászóra helyezése, 27. Tisza és más folyók kiöntései ellen töltések készítése. ápr. 11. pozsonyi szerződés.
- 1615 szept. Bethlen összeiratja a fejedelmi várakat és jövedelmeket.
- 1615 Jezsuiták Nagyszombatban, — visszakapják a kolozsmonostori iskolát és templomot.

KÖZTÖRTÉNET

- 1616 jún. 14. Lippa átadása a töröknek.
szept. 28. Pázmány Péter prímás 1637 márc. 19-ig.
- 1617 második nagyszombati egyezés.
- 1618 május 16. II. Ferdinánd megválasztása. Az első hitlevél.
— Forgách Zsigmond nádor 1621 jún. 20-ig. — Pázmány védi a földesurak jogát a templomokhoz.
május 28. csehországi felkelés kitörése.
- 1619 márc. 20. II. Mátyás halála.
jún. 13. Ferdinánd elutasítja a magyarok közvetítését a csehek érdekében.
aug. Bethlen támadása. Szept. 6. kassai vértanúk.
- 1619/20 Bethlen pozsonyi országgyűlése számúzi a kath. egyházi rendet.
Vác törökkézre adása.
- 1621 júl. 10. érsekújvári csata.
aug. 25. Bethlen királlyá választása.
- 1622 jan. 6. nikolsburgi béke.
jún. 4. Thurzó Szaniszló nádor 1625 május 1-ig.
- 1623 aug. Bethlen második támadása.
- 1624 máj. 8. második bécsi béke.
- 1625 máj. zsitvatoroki béke újítása Gyarmaton.
okt. 25. Esterházy Miklós nádor 1645 nov. 7-ig.
nov. 26. III. Ferdinánd megválasztása.
- 1626 márc. 2. Bethlen esküvője Brandenburgi Katalinnal.
aug. Bethlen harmadik támadása, — dec. 20. pozsonyi béke.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1618 : 5. Kollonich Ernő horvát születésű komáromi alkapitány honfiúsítása, 34. a végvárakról a király gondoskodjék, 40. a pozsonyi országház javítása, 52. portánként 12 nap állami robot, Pázmány Péter a Habsburgok örökösödési joga mellett.
- 1619 Kithonich János: Directio methodica.
[Katonai erőszakoskodások tilalma, — csavargó lovasok és katonák, — folyók szabályozása, — szökött jobbágyok visszaadása, — nemesi fölkelés szabályozása.]
- 1620 kissárosi nemesség az erdőből kitiltja a jobbágyokat.
- 1621 II. Ferdinánd végrendelete.
[Örökös jobbágyság esetei.]
- 1622 : 2. II. Ferdinánd hitlevele.
18. az udvari és magyar kamara egymás mellé rendelése, — 19. a török béke megszegőinek büntetése, — 73. Vác visszaszerzéséről.
- 1622—24. Landverleger Compagnia, — [Bethlen Gábor merkantil rendszere, — Erdélyben öncélú állami öntudat keletkezése, ennek alapföltétele a török hatalma, — Beniczky Péter verse a nemesi szabadságról, — B. költeményei 1711-ig 6, 1806-ig további 10 kiadásban.]
- 1625 : 24. véghelyeken idegen katonák megtűréséről.
40. a vármegyék limitáló joga, 61. Szlavónia egy követe a főrendek házában, 62. távollevők követei.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1616 Pathai István ref. püspök tiltakozik ev. lelkésznek Pápán járása ellen, helvéciai hitvallás magyar kiadása Bethlen G. költségén.
- 1618—20. erdélyi törvények szombatosok és unitáriusok ellen.
- 1620 Querela Hungariae
- 1621—24. Péchy Simon fogsága.
- 1623 Bethlen István grófsága német mintára.
- 1623 Pazmaneum alapítása.
Wesselényi Ferenc áttérése.
- 1624 nemesi iskola Nagyszombatban.
Pázmány: Kempis Tamás Krisztus követéséről II. kiad. (III—V. 1638—1709.)
Sz. Molnár Albert: A ker. religióra tanítás.
[1567—1662 közt a Palásthy-családból 11 tag török fogsága.]
- 1626 Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre.
Káldi György bibliafordítása.

KÖZTÖRTÉNET

1627 szept. 12. szőnyi béke.

1929 nov. 15. Bethlen Gábor özvegye mellett Bethlen István kormányzó.

1631 segesvári ogy. I. Rákóczi György fejedelem 1648 okt. 11-ig.
márc. kállói és rakamazi ütközetek, ápr. 3. kassai egyezség.

1632 Rákóczi háborúra izgatja a portát.

1633 szept. 28. eperjesi egyezmény.

1634 ápr.—máj. Zólyomi Dávid hűtlenségi pöre.

1636 okt. 6. szalontai csata, — dec. szászvárosi egyezmény.

1637 febr. 15. II. Ferdinánd, márc. 19. Pázmány Péter halála.
nov. 16. Lósy Imre primás 1642 febr. 9-ig.
III. Ferdinánd uralk. 1657-ig.

1642 márc. 19. Szőnyi béke újítása 20 évre.

márc. II. Rákóczi György választása.

1642 Lippay György esztergomi érsek 1666 jan. 2-ig.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1628 a magyar kamara 10 frton fölül nem utalványozhat.
- 1630 : 6. országház építése.
- 1635 : 1. félharmcad a végbeliek fizetésére. — II. török elleni portyázás, a törökkel pajtáskodás tilalma, — 54—58. határvizsgálóbiztosok.
[Horvátszlavonországi oláhokról, — Paradeyser Rudolf uskokjai, — szükségtelen száraz vámok, — Esterházy Miklós nádor honvédelmi javaslatai 1642-ig, apaldo-rendszer.]
- 1637 udvari rendtartás a magyar kamarát az udvari alá rendeli.
- 1638 : 3. török béketárgyaláson magyar követ is legyen, — 33. főispánná csak nagykorú nevezessék.
- 1641 Forgács Zsigmond a honvédelem szükségéről.
- 1642 Besztercebánya rézkereskedelmét a Joanelli-család bérlé.
Lippay György panasz: a titkos tanács előre eldönti a magyar ügyeket.
[jobbágyság italmérése, kölcsönzési joga korlátozva, — vadászati jogot gyakorol, — exemtusok, kiscnemességbe emelkedők szaporodnak, — jobbágycenzus emel-

SZELLEMI MŰVELTSÉG

[Jezsuita iskoladráma, — Bethlen Gábor olasz renaissance építkezése, barokk pompája.]

- 1628 Prágai András: Fejedelmeknek serkentő órája.
Samarjai János: Magyar harmonia.
- 1629 a szuhai templomot Rákóczi Gy. nem adja ki.
- 1630 Batthyány Ádám áttérése.
- 1632 Practica aritmetica (számvető tábla), Gyulafehérvár (később több kiadás).
- 1633 Lethenyei István: Az calvinisták harmoniájának meghamisítása.
- 1634-től pozsonyi ev. templom építése kir. tilalom ellenére.
- 1636 Keserői Dajka János és Geleji Katona István: Öreg Graduál. Pázmány: Prédikációk (II. kiad. 1695).
Medgyesi Pál: Praxis pietatis (II—VII. kiadás, 1641—1678).
- 1637 nagyszombati egyet. templom befejezése.
- 1637/38 magyar országgyűlésen kath. többség.
[protestánsok a kegyúri jog ellen.]
- 1638 erdélyi országgyűlés az unitáriusok ellen,
Szombatosok üldözése, Kolozsvár ref. lesz.
- 1640 Hajnal Mátyás: Kített cégér.
- 1641 Laskai János: Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudománváról írt hat könyveit.
Győr jezsuita temploma.
- 1642 Tarasovics Vazul munkácsi püspök kath. hitre tér.

KÖZTÖRTÉNET

1643 febr. 3. II. Rákóczi Gy. házassága Báthory Zsófiával, ápr. francia-svéd-erdélyi szövetség.

1644 febr. I. Rákóczi György támadása.

1645 dec. 16. linzi béke.

1646 szept. 25. Draskovics János nádor 1648 aug. 6-ig.

1647 jún. 14. IV. Ferdinánd ifjabb király.

1648 török béke újabb 22 évre.

II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1660-ig.

1649 márc. 24. Pálffy Pál nádor 1654 februárig.

1652 febr. 13. I. Rákóczi Ferenc fejedelemmé választása.
ápr. nagyvezekényi ütközet.

ANYAGI MŰVELTSÉG

kedik, lednici uradalomban 20 frt.]

1644 Esterházy Miklós intő levelei Rákóczihoz.

1646 Pálffy Pál titkos tanácsos.

1647 : 32. a Rákóczinak átengedett 7 vármegye adója a végvárak kapitányok a nádor alá rendeltetnek, — 78—82. és 93. a nemes városban is megyei hatóság alatt él. — 108. Csongrád vm. Pest helyett Heveshez csatoltatik, — 136. a török miatt nem bátorságos birtokba iktatás a birtok kezelésében történjék, — 142. hódoltságai jobbágyságok marháit elhajtó szabad hajdúk urai, — 144. 6% a törvényes kamat.

1649 : 2. a király vállalja a végek el látását, — 3. adó helyett katonasajánlás, — 35. a kereskedő kapitányok fizessék a harmincadot, — 63. végekben élő menekült nemesek dézsmamentesek, — 79. zsidó nem lehet harmincados. [oláhok, szlávok és predaucok (Varasd vm.) bekebelezése, — Lubló és a 13 város visszakövetése.]

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1643 Comenius: *Janua linguae latinae*, Nagyvárad. Nádasy Ferenc áttérése.

1645 Apafi Mihály: Az egész ker. vall. fundamentomi (II. kiad., 1753). Geleji Katona István: Titkok titka.

1645 dec. 16. linzi béke: parasztok vallásszabadsága. [templom- és iskolafoglalások büntetése, — kath. plébánosok és ev. lelkészek jövedelmeinek elkülönítése.]

1646 szatmárnémeti zsinat a presbiteriánusok ellen.

1647 : 5. a linzi béke törvénybeiktatása, — 6. a visszaadni rendelt 90 templom felsorolása, — 18., 19. Kassán kath. és ref. vallásgyakorlat engedélyezése.

1649 Diószegi Bónis Mihály a részegség ellen.

1649 erdélyi ogy: vallásgyakorlat szabad, ahol eddig az volt. Erdélyi ref. egyház püspöki formája.

1651 *Cantus catholici*. Zrínyi M.: *Adriai tengernek Szenája*.

KOZTORTENET

- 1655 márc. 15. Wesselényi Ferenc nádor 1667 márc. 28-ig.
jún. 27. I. Leopold ifjabb királlyá koronáztatása.
- 1656 dec. 6. Svéd-erdélyi szövetség.
1656—61 Köprili Mohamed nagyvezír.
- 1657 jan. II. Rákóczi Gy. lengyel földre nyomul.
ápr. 2. III. Ferdinánd halála, — I. Lipót uralk. 1705-ig.
ápr. 11. Rákóczi és X. Károly találkozása, — jún. lengyel betörés Szatmárnémetiig, — jún. 22. Rákóczit a svéd, júl. 21. a kozák segédsapatok elhagyják, — júl. 22. Rákóczi kiegyezése, 31. scregének tatárfogságba esése.
nov. Rédei Ferenc erdélyi fejedelem.
- 1658 jan. 25. Rákóczi újra fejedelem (medgyesi ogy.)
máj. Rákóczi győz Lippa közelében, szept. 2. Jenő eleste.
szept. tatárdulás Erdélyben és a Tiszavidéken, Gyulafehérvár pusztulása, Lugos, Karánsebes török kézben,
szept. 14-én Köprili Mohamed, nov. -ben a marosvásárhelyi ogy. Barcsay Ákost teszi fejedelemmé.
Kemény János hazatérése a tatárabságból.
- 1659 szept. marosvásárhelyi ogy. Rákóczit ismeri el.
Apafi Mihály hazatérése.
- 1660 ápr. hajdúvárosok pusztulása, máj. 22. fenesi csata, jún. 6. Rákóczi halála, aug. 28. Nagyvárad töröknek hódolása.
- 1661 jan. 1. Kemény János fejedelem, febr. Nagyvárad környékének behódolása, jún. Barcsay Ákos halála, Székelyhidát Leopold csapatai átveszik, szept. 14. Apafi Mihály fejedelem uralk. 1690-ig.
- 1661—76 Köprili Ahmed nagyvezír.
- 1662 jan. 23. nagyszöllősi csata. — Kemény János híveinek megnótázása.
szept. 2. az evangélikus rendek eltávoznak az ogy-ról.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1653 *Approbatae constitutiones* (Nagyvárad).
- 1655 : 11. a magyar kamara függetlensége, — 27. görög kereskedők lakóhelyükön adózzanak, — 41—44. végvidékre, Erdélybe, hajdú városokba, a jászkúnok közé szökött jobbágy, — 100. harmincadoknál történt visszaélések, — 107. a jobbágy önkéntes behódolása.
[gabonaraktárak katonai célokra, — borkivitel a szomszéd tartományokba.]
[ellenzéki hangulat Magyarországon.]
- 1658 az erdélyi 7 vármegye adózó jobbágyságát 48.000 családra becslő Rákóczi Gy.
- 1659 : 18. súlyos gonosztettekről hírdetést mágnásokat a nádor büntesse, ha a megyék nem merik, — 39. gönci útjavítást Abaúj, Sáros és Szepes fizesse, — török miatt az út melletti berek irántandó.
- 1659 pórlázadás Arad vm.-ben.
- 1661 parasztmozgalom Tiszántúl. Erdély évi adója 40.000 arany. Zsirinvár építése.
- 1662 : 19. Várad ellenében új erősségek állítandók.
„Piri defter“ Nagyváradtól a Tiszáig és Szamosig.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1653 Apáczai Csere János: *Magyar encyclopédia*.
- 1654 Apáczai Csere J.: *Magyar logika* és *kátska*.
- 1657 Kisdi Benedek egri püspök alapítja a kassai egyetemet.
- 1658 Gyulafehérvár főiskolájának romlása.
- [Zrínyi Miklós politikai művei kéziratban terjednek.]
- 1660 Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika*.
Medgyesi Pál: *Magyarok hatodik jajja*.
Báthory Zsófia rekatholizál, megvonja a ref. iskolák és egyházak segélyeit.
- 1661 Sámbar Mátyás: *Három üdvös kérdés* (II—IV. kiadás, 1690-ig).
Illésházy Gáspár *katholizál*.
- 1662 Zrínyi és Montecuccoli irodalmi vitája.

KÖZTÖRTÉNET

- 1663 aug. 7. párkányi csata. Szept. 25. Érsekújvár eleste.
- 1664 jan.—febr. Zrínyi Miklós hadjárata Eszékig, — ápr. 28.—jún. 2. Kanizsa ostroma, jún. 30. Zerinvár eleste, május 3.—júl. 19. Souches győzelmei: Nyitra, Zsarnóca, Léva, Szentbenedek.
aug. 1. Szentgotthárdi csata, aug. 10. vasvári béke.
aug. Gremonville bécsi követ, — szept. Frangepán Katalin Velencében.
nov. 18. Zrínyi Miklós halála.
1665. jan. 5. Wesselényi tiltakozása a béke ellen, — Székelyhid lerombolása.
- 1666 Szelepcsényi György primás 1685 jan. 14-ig.
1666 Zólyomi Miklós menekülése.
- 1666 márc. 1. Rákóczi Ferenc házassága, — ápr. stubnyai összejövétel, — júl. Nádasdy és Wesselényi szövetsége, — aug. 23. murányi értekezlet, — dec. Wesselényi Gremonvillénél.
- 1667 Baló Kandiában, Panajotti árulása.
1667 helytartó Nádasdy Ferenc (1670-ig).
- 1668 szept. Iványi Fekete László Szelepcsényinek, 1669 jan. Széchy Mária Rottalnak árulja el az összeesküvést.
- 1669 jan. 30. Rottal leleplezi az összeesküvést, — ápr., máj. elnököl az eperjesi gyűlésen, — ápr. 26. pataki egyezmény, — dec. 26. Casanova jelentése.
1669—74. Lobkowitz Vencel hg. első titkos tanácsos.
- 1670 jan. 24. kassai, — 28. breznóbányai, — márc. 16—28. besztercebányai gyűlés, — márc. 22. Tattenbach elfogatása.
- 1670 Német csapatok Magyarországra, — ápr. 17. Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Bécsben, — máj. 1. Rákóczi hódoló levele.
szept. 3. Nádasdy Ferenc elfogatása, — helytartó Szelepcsényi György (1681-ig).
aug. 18—okt. löcsei bizottság.
dec. 3-tól Rottal gr. elnöklete alatt bizottság Pozsonyban.
dec. 10. Árva vára császáriak kezében.
- 1671 febr. 21. Rákóczi Ferenc 400.000 frt fejében kegyelmet kap, — ápr. 30. Nádasdy, Zrínyi és Frangepán, — dec. 1. Tattenbach kivégeztetése.
az erdélyi urak első ligája.
- 1672 a bujdosók Teleki Mihályt ismerik el fejüknek, betörésük Erdélyből, Árva várában év. pórlázadás.
jan. 20. Kollonics kamaraelnök, — júl. 14. Bársony János megöletése.
- 1673 a porta kijelenti, hogy nem tűri Erdély és Magyarország egyesítését.
febr. 27. Ampringen János Gáspár kormányzó.
szept. 25. Szelepcsényi pozsonyi törvényszéke előtt 33 prot. lelkész.

ANYAGI MŰVELTSÉG

1663—72 Kecskemét körüli paraszti vármegyék összetűzése végbeliekkel és Pest vármegyével.

1668 Szatmár vm. zár alá veszi Szatmár és Németi várost.

1669 *Compilatae constitutiones* (Közlösvár).
Nadányi János: Kerti dolgoknak leírása.

1670-től Spankau, Spork, Cobb, Heister kegyetlenkedései.

1670 végén 2000 *interessatus* fogságban, menekülés Erdélybe.

1671 Fogyasztási adók, 5000 magyar katona elbocsátása, — márc.—máj. a hadsereg ellátását a vármegyékre és városokra hárítja a király. Gr. Volkra Ottó német telepítést javasol.

1672 a magyar kamara fontos ügyeket az udvari elé terjesszen. [kuruc-labanc név feltűnése, — világi főurak eladósodása, Széchenyi és Szelepcsényi vagyongyűjtése, — az elkobzott javak elfecsérlése.]

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1663 Czeglédi István: Barátságos dorgálás.

Gyulai Pál: Tanácsi tükör.

1664 Gyöngyösi: Marsal társalkodó murányi Venus.

Sámbár: Egy vén bial orrára való karika.

1664—67. Lippai János: Pisoni kert.

1666 Kézdivásárhelyi Matkó István: Fövényen épített ház romlása.
Pósházi János: Bensült vöröskolop.

ápr. 5. eperjesi líceum megnyitása.

1668 Matkó: X, ut Tök könyvnek eltévése (Spatak).

Pósházi: Görcsös bot (Spatak).

1669 Illyefalvi István: Matkó hazugságinak megtorkolása (Kassa).

1670 kassai nagytemplom katolikus kézben.

1671 Báthori Zsófia prot. üldözései, sárospataki és eperjesi iskolák elvétele.

Első piarista iskoladráma.

1671 Bársony György: Magyarország tüköre (Kassa).

Komáromi Csipkés György: Pápisztaság ujsága.

Pathai István: Babilonnak tüköre.

Austriaca austeritas és más röpiratok a kivégzésekről.

1672 kismartoni kastély építése.

[Szelepcsényi, Bársony György. Kollonics templomfoglaló bizottságai, térítései.]

1673 Némethi Mihály: Mennyei társ ház kulcsa, Közlösvár (II—VI. kiad., 1676—1708).

KÖZTÖRTÉNET

- 1674 márc.—ápr. Szelepcsényi előtt 300-nál több prot. lelkész. Gályarabok.
dec. 28. Bánffy Dénes halála.
- 1675 jan. 13. Leopold véglevele a végbeli prot. katonáknak, dec. 6. Strassoldo Debrecenben.
- 1676 de Ruyter admirális kiszabadítja a gályarab lelkészeket, a bujdosók földülják Hajdúnánást, —
júl. 1. I. Rákóczi Ferenc halála.
- 1676—1683 Kara Musztafa nagyvezér.
- 1677 A bujdosók fölégetik Hajdúhadházat.
máj. 27. varsói szerződés XIV. Lajos és Apafi közt.
- 1678 pozsonyi tanácskozás.
júl.—aug. Teleki hadjárata Eperjesig, — szept.—okt. Thököly a bányavárosokban, — nov. fegyverszünet 1679 végéig. — XI. Ince békeltető utasítása Buonvisihez.
- 1679 Soproni tárgyalások, — Ampringen elhagyja az országot.
- 1680 Báthory Zsófia halála.
Fegyverszünet 1681 júniusig.
- 1681 máj.—dec. soproni egy., — jún. 13. Esterházy Pál nádor (1713 márc. 24-ig).
- 1681 dec. a kath. főpapság, Buonvisi, a protestánsok tiltakozásai a vall. törvények ellen, — aug. Apafi elönyomulása a Tiszáig.
- 1682 máj. Thököly Eudán, — jún. 15. esküvője Zrínyi Ilonával.
aug. 14. Kassa Thököly kezében, Ibrahim budai basa Thökölyt Felső-Magyarország királyává teszi. Apafi eltörli a ligát.
- 1683 márc. 31. Leopold és Sobiesky szövetsége.
aug. 8. Nagyszombat pusztulása.
júl. 14.—szept. 12. Bécs ostroma, okt. 9. Párkány, 27. Esztergom visszafoglalása, dec. 25. Kara Musztafa kivégzése.
- 1684 márc. 5. Szent Szövetség (Lipót, Sobiesky és Velence, a pápa védnök).
jún. 18. Visegrád, 27. Vác, 30. Pest visszavétele.
júl. 14.—nov. 3. Buda ostroma.
aug. 15. XIV. Lajossal 20 évi fegyverszünet.
- 1684/5 Dunod Apafinál.
- 1685 jan. 14. Szelepcsényi György halála.
- 1685 márc. 21. Széchenyi György esztergomi érsek 1695 febr. 18-ig.
aug. 16. táti csata, 19. Érsekújvár visszavétele.
szept. 11. Eperjes, 29. Tokaj, okt. 25. Kassa elfoglalása.
okt. 4.—dec. 4. Thököly török fogsága.
- 1686 febr. 9. Carafa elfoglalja Szentjóbót, — Debrecen sарcolása.
jún. 21.—szept. 2. Buda visszavétele.
szept. 23. Simontornya, okt. 22. Pécs, 30. Siklós, nov. 12. Kaposvár visszavétele.
okt. 20. zentai csata (Veterani), 21. Szeged visszavétele.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1677 Cobb Kassán 100 kurucot végeztet ki, kuruc-labanc pusztítások, karóbahúztatások.
1678—80 pestisjárvány.

1681 : 1. nádorváltás, — 2. a kormányzóság és helytartóság eltörlése, — teljes amnesztia az 1670 óta elkövetett cselekményekért, — magy. kamara független, hivatalnokai magyarok, országgyűlés harmadévenként legyen, — török tárgyalásokban magyar követ is vegyen részt.

1682 Szelepcsényi pásztorlevele a galikanizmus ellen.

1683 jan. 11. kassai kuruc országgyűlés, — dunántúli falvak pusztulása, köztük az 1652-ben újrashállított Kismegyeré, — Pannonthalma újra szállítja Lázit.

1684 Hornigk: Österreich über alles, — konferenciák a neoacquistáról, — Alsó-Ausztria 7 évre fölmentetik a katonai beszállásolás alól.

1685 Magyarország 4,798.000 frt adót fizetett.

1686 a magyar pénzügyigazgatás önállása megszűnik.
első nagyobb szerb bevándorlás (4892 lélek).
Magyarország 3,568.000 frt adót fizetett.
Budai kamarai szervezet idegen hivatalnokokkal.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1674 Apafi Mihály (ford.) M. Frid. Wendelinusnak a ker. tudományról két könyvei.

1676 Kajoni János: Cationale catholicum (csíki klastrom).

[Balassa B. és Rimai János: Is-tenes énekeiből több kiadás a XVII. sz.-ban.]

1677 Barkóczy Ferenc a kurucoknak vármegyénként 1—1 prot. templomot ígér.

1680-tól [magyar apátságokat osztrák kolostoroknak ad a király].

1681 Tarnóczy István: Rex admirabilis.

1681 : 25. szabad vallásgyakorlat az 1608. k. e. l. tc. szerint, a földesúri jog sérelme nélkül, — 26. artikuláris helyek, a nemesek tetszés szerint építhetnek lak-
helyükön imaházat.

Gyulai Mihály: Fertelmeskedő és bujálkodó tánc jutalma (Debrecen).

1682 Szenczi A. Pál: Részegesek jajos pohara.

Otrokócsi Főris Ferenc: Kereszt alatt nyögő magyar Izraelnek imádsági (Kolozsvár).

1683 Comico-*Tragoedia*.

1685 Hevenes G.: *Calendarium Marianum* (későbbi kiadások 1719, 1730).

1686 Brown Ed.: *Durch Niederland... Ungarn... gethane ganz sonderbare Reisen.*

KÖZTÖRTÉNET

- 1687 febr.—nov. eperjesi vértörvényszék.
 aug. 12. nagyharsányi csata. Eszék, Pétervárad, Vaipó, Vukovár visszavétele.
 okt. 27. balázsfalvi szerződés. Téli szállás Erdélyben.
 dec. 7. Eger visszavétele.
 dec. 9. I. József koronázása, hitlevélben revíziós záradék, — erdélyi rendek concordia levele.
- 1688 jan. 17. Munkács átadása.
 máj. 19. Székesfehérvár, jún. 20. Lippa, szept. 6. Nándorfehérvár megvétele. Szept. 5. derbendi csata.
- 1689 jan. 26. Szigetvár visszavétele, aug. 30. batocsinai, szept. 24. nisi ütközet, okt. 19. Viddin elfoglalása, nov. 7. Brankovics György elfogatása.
 aug. 12. XI. Ince pápa halála, Buonvisi távozása Bécsből, — Köprilizádé Musztafa nagyvezér.
- 1690 ápr. 12. Lotharingiai Károly halála.
 ápr. 15. Apafi halála, — aug. 21. zernyesti csata.
 ápr. 13. Kanizsa visszavétele, — okt. 8. Nándorfehérvár eleste.
 okt. 16. Diploma Leopoldianum (Bethlen M.-félc).
- 1691 Erdély gubernátora Bánffy György, kancellárja Bethlen Miklós.
 aug. 19. Zalánkeméni csata. Szept. 12. Lippa visszavétele, okt. 19—1692 jún. 5. Nagyvárad ostroma.
 dec. 14. Diploma Leopoldianum Erdély részére.
- 1692 máj. 2. Pescabara (Veterani)-barlang török kézbe kerül.
- 1693 aug.—szept. Nándorfehérvár ostroma. Jenő és Világos visszavétele. Okt. tatárpusztítás Debrecen környékén.
- 1694 Gyula visszavétele.
- 1695 júl. 14. Kollonich Lipót esztergomi érsek, 1707 jan. 20-ig.
 szept. 7. Lippa újra török kézben, 21. lugosi csata, Veterani halála.
- 1696 aug. 26. Bega mellett (Hettin-nél) csata, II. Apafi Mihály Bécsbe vitele.
 nov. Széchenyi Pál tiltakozása.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1687 erdélyi rendek concordia levele. Esterházy Pál emlékirata az újjászervezésről.
- 1687 :2., 3. fiági örökösödés, 6. eperjesi törvényszék eltörlése, 17. ogy. beleegyezése nélkül újabb város nem hívható ogy. re, — nagyarányú honfiúsítás, köztük a Guadagni-családé.
- 1687/8. Einrichtungswerk szerint a Magyarországon 4 év alatt behajtott 20 millióból 2,690.000 folyt be a kamarához, [alsóausztriai büntetőkodex a magyar törvénykönyv függelékébe, kivallatás rendszeresítése.]
- 1688 a legrégebbi állandó magyar huszárezred fölállításá.
- 1690 új utasítás a magyar kancellária részére. Órás András lázadása Ugocsa vm.-ben. [telepítések és a németesítés kezdete, — a magyarság pusztulása, — katonai adóbehajtás.] ápr. 6. és aug. 21. rációk kiváltáságlevele.
- 1690—1707. neoacquistica bizottság működése.
- 1691 márc. 10. diploma 37.000 szerb család részére, — aug. 20. magyar kancelláriai diploma.
- 1692 Pilisvörösvár telepítése. [a háborús kiadás évi 12 millió, bevétel 7—8 millió.]
- 1696 Kassán a falon belül 294, Debrecenben 2247 jó karban lévő ház.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1687 :21. tc. vallásügyről, — 23. Horvátországban birtokos csak kath. lehet. Esterházy Pál hercegsége német mintára. Ravasz Ferenc S. J. terve a görögkeletiek uniójára.
- 1689 de Camelis József Munkácson, küzdelme a püspökség elismeréséért.
- 1690 Pápai Páriz Ferenc magyarnyelvű műve orvosi tapasztalatairól.
- 1691 Matkó István: Isten haragjának igazat és hitetlent kivágó éles kardja. Explanatio a vallási törvényekről.
- 1691 aug. 27. „nádori“ processzió Máriazellbe.
- 1692 kiváltságlevél az unióról ruthén batykók, — aug. 23. az unióról oláh papok részére.
- 1693 Gyöngyösi: Porából megéledett Phoenix. erdélyi unitáriusok szabadulása a ref. fennhatóság alól.
- 1694 Dányádi János: Siralmas versek Debrecen vidékének pogány tártárok miatt romlását zokogják.
- 1695 Haller János: Hármassz. történet. [transzilván eszme kialakulása.] [XVII. sz. végén épül Budán a szt. józsefhegyi káptalan. — hársányai unitáriusok katholicizálása.]

KÖZTÖRTÉNET

- 1697 jún.—júl. Tokaji Ferenc lázadása.
szept. 11. zentai csata.
- 1699 jan. 26. karlócai béke.
- 1700 nov. 1. Rákóczi Ferenc levele XIV. Lajoshoz, — dec. 11. Barbesieux válasza.
Fra Gabriele javaslata.
- 1701 febr. 11. Rákóczi F. újabb levele XIV. Lajoshoz, — ápr. 18. elfogatása,
- 1702 szerb határőrvidék szervezése.
máj. 16. Esterházy Pál tiltakozása a jászkún kerület elzálogosítása ellen.
- 1703 febr. 18. örökösödési paktum, József ága előnyben.
febr. 18. Zrínyi Ilona halála.
máj. 12. brezani kiáltvány, — jún. 7. dolhai ütközet, 16. Rákóczi F. át-
lépi a határt, — okt. 18. Gyulafehérvár kuruc kézben.
- 1704 jan. 2. Széchenyi Pál megbízatása béketárgyalásra.
jan. 6. Tokaj átadása, febr. 1—3. Pécs égetése, 27. Recrudescunt nyo-
matása Nagyszombatban, márc. gyöngyösi értekezlet.
ápr. a Dunántúl Heister, máj. Forgách Simon kezében.
máj. 28. szomolányi, jún. 13. koroncói, júl. 4. körmendi ütközet, júl. 6.
gyulafehérvári gyűlés Rákóczit fejedelemmé választja.
júl.—aug. Szeged megszállása.
szept. a Dunántúl Heister kezében.
szept. 13. Thököly Imre halála.
okt.—nov. selmecbányai értekezlet.
nov. Érsekújvár, Kassa, dec. 1. Eperjes kuruc kézben, dec. 26. nagy-
szombati csata.
- 1705 jan. 1. lévai államtanács elhatározza rézpénz veretését.
jan. Szatmár kuruc kézben.
jan.—febr. Károlyi a Dunántúl, márc. 31. kiliti ütközet.
máj. 5. I. Leopold halála, — I. József uralk. 1711-ig.
máj. 19. francia segédpénz havi 50.000 livres.
máj. Károlyi a rácokat Gyuláig szorítja.
aug. 10. pudmerci ütközet.
szept.—nov. Herbeville romlása, nov. 11. zsbói ütközet.
okt.—1706 júl. 22. nagyszombati tárgyalások.
nov.—dec. Vak Bottyán a Dunántúl.
- 1706 márc.—ápr. Károlyi Gyulafehérvárig hatol.
máj. Rákócziné Magyarországon.
máj.—július fegyverszünet.
július—1707 jan. Rabutin vonulása Erdélyből Pestig.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1696 rendelet a neoacquista földek becsléséről.
Esterházy Pál javaslata Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár ügyében.
Pesten 228 ház, 342 családfő.
- 1698 a haditanács terve a határőrszévidékről.
- 1699—1702 tiszai és marosi határőrség kiszakítása.
- 1700—1712 likakrbávai határőrség szervezése.
- 1701 rendelet a neoacquistára települő jobbágy háromévi adómentességéről.
- 1701/2, Törökbálint telepítése.
- 1702 Miskolczi Gáspár: Egy jeles vadkert.
- 1702 Bocskay 15.000 hajdújának ivadékaiból 689 családfő él.
[faluközösség kezdetleges formája az Alföldön.]
- 1703 bécsi Banco del Giro alapítása. Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár kiváltságlevele.
- 1704 II. Rákóczi Ferenc manifestuma (Recrudescunt, több kiadás, latin, magyar, később francia).
- 1704—16. Bethlen Miklós fogsága.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1697 Teophil püspök unióra bírja az oláh papság egy részét.
- 1698 Otrokócsi Fóris Ferenc: Róma. Istennek szent városa.
- 1699 Szentiványi Márton: Dilemmata.
- 1699 a volt végvárokban megszűnik a prot. szabad vallásgyakorlat. Mikes-féle pontok az erdélyi katolikusok érdekében.
- 1700 Athanáz püspök unióra bírja az oláh papság egy részét. a rábai esperesi kerületben az artikuláris Vadosfán kívül 13 községben van prot. pap és tanító, a vasváriban Nemescsón kívül 28-ban.
- 1703—11. vármegyei egyenruha a kasztonaságnak.
- 1704 Bethlen Miklós: Columba Noe.
- 1704—16. Bethlen Miklós önéletrajza.
- 1705 Zrínyi Miklós: Symbolum (A török áfium, Forgách S. kiadása). 1705 szept. 12—okt. 1. szécsényi egy., modern tolerancia érvényesülése.
[kuruc költészet.]

- 1706 Armistitum inter s. c. reg. Majestatem necnon confederatos Regni Hung. (Nagyszombat). Hadi regulák (Nagyszombat).

KÖZTÖRTÉNET

- szept. 12. Esztergom kurucoké, okt. 9. császáriaké.
 szept. Pekry Lőrinc Erdélyben.
 nov. 5. egervári ütközet.
- 1707 márc. Károlyi Csanádig vonul, — ápr. 5. Rákóczi F. beiktatása Marosvásárhelyen.
 máj. 31—jún. 22. ónodi gyűlés, jún. 6. Rakovszky és Okolicsányi esete, jún. 14. trónfosztás.
 júl. Arad ostroma.
 aug.—okt. Rabutin vonulása Erdélybe.
- 1707 Keresztély Ágost szász herceg, primás 1725 aug. 22-ig.
- 1708 jan.—febr. Bezerédy Bécsig, Balogh Adám Pécsig, Ocskay Morvaországba, Károlyi Szegedig kalandozik.
 júl.—nov. Károlyi Sándor Erdélyben.
 aug. 3. trencsényi csata, aug. 24. Pálffy elfoglalja Nyitrát, 28. Ocskay átpártol.
 szept. 2. kölesdi harc, — szept. 21—okt. 12. Érsekújvár ostroma.
- 1709 ápr. 10. Árva vára föladata, — júl. 19. Sümeg, szept. 7. Veszprém elfoglalása, — aug. 4. lipcsei sáncok ostroma, — szept. 26. Vak Bottyán halála, — dec. 13. Késmárk elfoglalása.
- 1710 jan. 1. Ocskay elfogatása, kivégeztetése.
 XII. Károly seregéből egy menekülő töredék Rákóczi zsoldjába lép.
 jan. 22. romhányi csata, — febr. Balogh Adám Nagyszombatig kalandozik, — febr. 13. Lőcse, jún. 12. Szepesvár, szept. 23. Érsekújvár, okt. 17. Szolnok, nov. 30. Eger eleste.
 okt. 29. vörösmarti vereség, Balogh Adám kivégeztetése.
 dec. 4. Bártfa, 10. Eperjes eleste.
- 1711 Pálffy János főparancsnok teljhatalmat kap.
 febr. 21. Rákóczi külföldre megy.
 ápr. 17. I. József halála. III. Károly uralk. 1740-ig.
 ápr. 27. Kassa átadása, — ápr. 30. szatmári béke, — máj. 1. a kuruc sereg Nagymajténynál eloszlik, — jún. 23. Munkács eleste.
- 1712 márc. horvát országgyűlés határozata a trónörökösödésről, — Erdély hadiadója 155.000 ft.
 máj. 22. III. Károly koronázása, — hitlevél biztosítja a szabad királyválasztást a fiág kihalta után.
- 1712—15 pozsonyi országgyűlés.
 1712—15 pozsonyi országgyűlés, — Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár, Debrecen, Szeged, Szatmárnémeti szabad királyi városok, — Turóc vármegye új pecsétje, — országgyűlési követek napidíját a nemesség fizeti, — Rákóczi és társai száműzetnek, — egyes vármegyék elhatárolása, — Savoyai Jenő, Heister Szigbert és számos más külföldi honfiúsítása.
- 1713 ápr. 19. osztrák pragmatica sanctio. II. Apafi Mihály halála.
- 1714 Universal Bankalitát.
 okt. 14. Pálffy Miklós nádor 1734 márc. 20-ig.
- 1715—22 ogy. bizottság a helytartótanács kebelében haditanács szervezését ajánlja a magyarországi hadsereg felügyeletére.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1706 31 gyalog, 52 lovas kuruvezred, 116.700 főnyi élelmezési állomány.
 1707 a kuruc sereg 60—70, a császári 30 ezernyi Magyarországon, — rézpénz 60%-os devalvációja.

1708—11. labanc ogy. Pozsonyban, — a kir. tábla egyes pöröket 1650 óta nem intézett el.

1708—15. pestisjárvány Magyarországon 410.000 embert ragad el. [kuruc tábornokok többsége mágánás, kevés polgári eredetű.]

1709 a titkos konferencia újjászervezése. 30 ezer kuruc, 30 ezernyi a császári sereg.

[a konkurzusok által vállalt hadiadó évi 1.600—1.800, 1710-ben 945 ezer frt.]

1710 kuruc 20—22, császári 60 ezer főnyi, — 12 milliónyi rézpénz a forgalomban.

[a kuruc háború 80.000 ember életébe került.]

1711 ápr. 30. általános kegyelem, válásügyi törvények megtartása, — jászkúnok szabadsága.

1711 Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár szabadul a kamara fennhatóságától, az államadósság 48—70 millió között.

[nyugalmi állapot király és rendek közt, — a rendiség megmegevedése, — az uralkodói hatalom túlsúlya, — királyi hivatalokban túlnyomó az idegenek száma, Magyarországon idegen helyőrség, a kevés számú magyar ezred egy része külföldön.]

1714 Csiba Michael Stephanus: de montibus Hungariae.

1715-i törvények: 8.: állandó hadsereg, nemesi konkurzus, — kastonai kihágások, — nemesi adómentesség, — magyar főhivata-

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1707 Jajhalom (Kecskemét romlása).

1709-től Cserei Mihály Históriaja.

[magyar barokk és rendiség szellemi kapcsolata, új arisztokrácia.]

1713 budai Szentháromságszobor. [kegyesrendi gimnáziumok alapítása.]

1714—19. [Sopron vm. katholizálása.]

1715-i törvények: rózsashegyi zsinat határozatainak megsemmisítése, — prot. panaszok a király elé viendők, — nevelőintézetek és

KÖZTÖRTÉNET

1716—18 török háború.

1716 ápr. 13. szövetség Velencével, — aug. 5. pétervárad csata, — okt. 13. Temesvár visszavétele.

1717 máj. 13. Mária Terézia születése.

aug. 16. nándorfehérvári csata, 18. Nándorfehérvár visszavétele, — aug. 22—szept. 4. tatár betörés a Szamos-völgyben.

okt. 10. Rákóczi F. Törökországba érkezik.

1718 júl. 21. passarovici béke, —

[az 53 gyalogezredből 3 magyar.]

1720—22. német-cseh tartományok elfogadják a pragm. sanctiót.

1722 márc. 30. erdélyi egy. elfogadja a nőági örökösödést.

1722—1723 országgyűlés: Mercy Claudius Florimund honfiúsítása, — a földesurak saját jobbágyaikat sem költöztethetik más megyebeli birtokaikra.

1723 a hadiadó 2,138.000 frt.

1724 jan. 20. utasítás a helytartótanács, — máj. 28. a hadbiztosság részére.

1725 Esterházy Imre primás 1745 dec. 6-ig

ANYAGI MŰVELTSÉG

- lok, posta, török békekövet ma-
gyarsága, — Zrinyi és Frange-
pán-javak elvétele a gráci ka-
marától, — 3 bizottság a neo-
acquistára, — curia, — árva- és
gyámügy, — jobbágy-útlevélek,
— majorrá alakítás korlátozása.
[XVIII. sz.-ban gyakorlat: összes
városok szavazata egynek számít
ogy.-en.]
- 1715 Békéscsaba lakossága 22 magyar.
- 1716 a főpapság 48.000 frt adót vál-
lal, — népösszeírás.
- 1717 éhínség Erdélyben.
[jobbágyvándorlás, telepítés a
fölszabadult részekre, 230 új köz-
ség keletkezik 1715—20 közt, —
laktanya-építések kezdete.]
- 1718 a budai várbeli vízvezeték építé-
tése.
- 1719 lázadás a tengerparti végvidéken.
- 1720 Békéscsabára tót telepések.
Magyarország 1,770.000, Erdély
800.000 főnyi népéből magyar
1,160.000, Nyitrában 125.000, Csa-
nád vm.-ben 2500, a Hajdúság-
ban 4700 lélek, a hét erdélyi
megyében 39.271 család, a hazai
zsidóság 11.000 főnyi, — Pest
város határa közös tulajdon.
- 1721 likai lázadás.
- 1722 Szarvas és Mezöherény keletke-
zése.
- 1722/3: 1—3. nőági örökösödés, —
77—102. helytartótanács, — 24—
38. bíróságok, — nemesi kivált-
ságok, — katonai kihágások, —
18. jobbágyelnyomás a köznek
kára, — bérmaximálás a vár-
megye joga, — betelepülőknek
hatévi adómentesség.
[a helyt. tan. a közigazgatás és
bíráskodás uniformizálására tö-
rekszik, — fejleszti az egységes
magyar állam gondolatát.]
- 1725 Tata vízszabályozása Mikovinyi
tervei szerint.
a főpapság pápai engedéllyel
18.000 frt adót vállal.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- kegyes alapítványok felügyeleti
joga a királyé.
- 1715 a gellérthegyi kálvária építése.
Volkra gr. veszprémi püspök
megvizsgáltatja az andocsi cso-
dákat.
- 1717 Szentiványi Márton: Consultatio
saluberrima.
minorita-templom az egri mecset
helyén.
- 1717—1758. Mikes levelei.
- 1719 Komáromi Cs. György biblia-
fordításának lefoglalása.
Pest város színpadot épít a ke-
gyesrendi gimnáziumnak.
- 1719—49. Bél M. a pozsonyi ev. is-
kolát újjászervezi.
- 1720 Tsétsi Joannes: Oratio secularis
altero reformationis jubilaeo...
1720—21. vallásügyi bizottság.
- 1721 Nova Posoniensia.
Opusculum theologicum an et
qualiter possit princeps hereti-
cos ad fidem cath. cogere.
- 1722 Cseklészi kastély.
Szerdahelyi Gabriel: Religio sal-
vifica cum demonstratione tur-
pissimorum errorum a D. Joanne
Tsétsi commissorum.
Gyöngyösi Pál: Altare pacis.
- 1722/23-i törvény a nemesi gyermekek
neveléséről, az alsó papság ja-
vadalmazásáról.
- 1723 Gyöngyösi Pál esete.
- 1724 Budán nyomda.
Károlyi Sándor a francia köny-
veket ajánlja fiának.
- 1725 P. Szerdahelyi Gábor S. J.:
Lelki szemgyógyító.
- 1725 budai Sztháromság kongregáció,
— a szervita templom építése.

KÖZTÖRTÉNET

1727 új utasítás a magy. kancelláriának.

1728 dec. 23. Poroszország elismeri a *pragmatica sancti*ót.
Hadiadó 2,500.000 frt, — az újabb összeírást megakadályozza az egy.

1731 márc. 16. Nagybritánia és Hollandia elismeri a *pragm. sancti*ót.
márc. 21. *Carolina resolutio*.
máj. 23. Althan biboros tiltakozása, — emiatt királyi megrovás.

1732 helytartó Lotharingiai Ferenc (1741-ig).

1733—35 lengyel örökösödési háború.

1734 a nemesi konkurzus a nemesek adóztatása és a katonaság kivitele ellen.
okt. 20. „második“ *Carolina resolutio*.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1726 Nyitra vm. statutuma.
[a töröktől szabadult terület adója emelkedik, a felvidéki csökken, Debrecené több mint Pozsonyé, négyannyi mint Pesté.]
- 1730 Pest vm. megszünteti a paraszti vármegyét.
- 1731-től a helytartótanács beköveteli az egységgel végződő perek iratait.
[Mercy 53 német helységet alapít, — nemesi családok száma 25—28 ezer, — katolikusok és rácok telepítése, — oláh vándorlás, — a magyar kancellária német nyelvű fölterjesztéseket ír a királyhoz.]
- 1733 márc. 27. a Cassa parochorum újjászervezése.
olaszok Mercyfalvára.
[konkurzusok által vállalt rendkívüli adó 1734: 500 ezer, — 1736-ban (vitam et sanguinem) 5 évre 250 ezer frt.]

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1725—28 boszorkánypörök Szegeden. eperfa a temesi bánságban.
- 1726 első magyar nyelvű piarista dráma.
[a nagyszombati egyetem jezsuita tanárainak művei Verbőczyről és a magyar rendi jogról.]
- 1727 gyógyszerész-szakvizsga rendszerezése.
- 1728 hivatali eskü kérdésében a király védi meg a prot. egy. követeket.
- 1729 (Turóczi László:) Ungaria suis cum regibus...
- 1729 Krmann Dániel esete.
- 1730 Nagyváradi vidéken uniálási küzdelmek.
[felvidéki német városok tótosodása erősen folytatódik.]
A Szentséges rosariumnak consgregatiója.
ápr. 4. cenzura-rendelet.
- 1731 [dekrétális eskü, prot. papság a kath. esperesek felügyelete alatt, apostasia tilos, vegyes házasság kath. pap előtt, kath. papnak stóla.
Felső iskola nyitása kir. engedélyhez kötve.]
- 1731 gr. Koháry István halála.
Rudimenta historica (Nagyszombat).
- 1732 (Kazy Ferenc): Posthuma memoria . . . St. Koháry.
[első közzellem Magyarországon, — Regnum Marianum fölfogás, — Mária kongregációk, búcsújárások föllendülése, — extra Hungariam...]
- 1733 Timon Sámuel: Imago antiquae Hungariae. [2—4. kiadás 1736—62).
Mariophili poetae: Historia Mariana...
- 1733 Perliczy János Dániel: utasítás Nógrád vm. főorvosa számára.
Bácsmegey St.: Otia Bácsmegeyana.
Vas vm. katholizálása.
- 1734 pozsonyi dómban magyar ruhászt. Márton-szobor.
Timon S.: Imago novae Hung. (2—3. kiad. 1754—62).
- 1734 4 ev. és 4 ref. superintendencia fennállásának engedélye, — világiak paritásos részvétele az egyh. kormányzatban.

KÖZTÖRTÉNET

- 1735 ápr. 8. II. Rákóczi Ferenc halála.
 ápr.—máj. Péro lázadása.
- 1736 febr. 12. Lotharingiai Ferenc és Mária Terézia esküvője.
 ápr. 20. Savoyai Jenő halála.
 1736—39. török háború.
- 1737 júl. előnyomulás Nisig.
- 1738 nov. 9. Rákóczi József halála.
 nov. 18. Franciaország elismeri a pragm. sanctiót.
- 1739 szept. 1. Nándorfehérvári béke, Nándorfehérvár átadása a töröknek.
- 1740 okt. 20. III. Károly halála, — Mária Terézia uralk. 1780-ig.
 1740—48. osztrák örökösödési háború.
- 1741 jan. 26. Pálffy János fegyverbe hívja a magyarokat.
 jún. 22. Pálffy János nádor 1751 márc. 24-ig.
 jún. 25. Mária Terézia koronáztatása.
 szept. 11. vitam et sanguinem, 60.000 főnyi magyarországi haderő ki-
 állítása.
- 1741 4. tc. Lotharingiai Ferenc kormánytárs, 63. nemesi fölkelés.
- 1742 dec. 24. rendelet a Carolina resolutio végrehajtásáról.
- 1744 aug. 18. nemesi konkurzus által megajánlott insurrekció, Batthyány
 Károly önálló seregvezetést kap.
- 1745 nov. 15. Csáky Miklós primás 1757 máj. 31-ig.
 dec. 25. drezdai béke.
- 1746 Kommerzdirektórium alapítása, — új utasítás a magy. kancelláriának,
 — a Teréziánium megnyitása Bécsben.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1735 Péró lázadása.
- 1736 Rövid példa, miképen az 1735. esztendőben tumultust kezdők exequáltattak.
- 1736 repülőhíd Buda és Pest között. [8 huszár és 3 gyalog magyar ezred.]
- 1738 spanyolok a Temesközbe [cserfa, sciyemtenyésztés.]
- 1738—44 pestis, — vesztegzárak. egészségügyi bizottság Magyarországra részére.
- 1739 a főpapság 170.000 frtot ad a török háborúra.
- 1741 : 8. tc. ne onus in hac reat fundo, — Budán királyi palota, — nádori és primási szék 1 évnél tovább ne legyen üres, — bányák a magyar kamara hatáskörébe, — kivitel szabadsága. pesti invalidus ház építésének félbenmaradása.
- 1742 Soroksár telepítése. Károlyi Sándor küldetése az éhínség területére. [a magyar ezredeknél magyar vezényszó a helyt. tanács közbe lépése folytán.]
- 1744 Orosháza alapítása.
- 1745 bánati (később illir) udvari bizottság. jászkún redemptio.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1735—46. Bél Mátyás: Adparatus ad historiam Hung.
- 1735—42. Bél M.: Notitia Hungariae. III. Károly modernizáltatja a jezsuita tanrendszert.
- 1736 Apor Péter: Metamorphosis Transilvaniae. Nagykőrös a városi hirdetések a ref. templomban közölteti.
- 1737 A Szt. Háromság... Budai Jezus társ. templomában felállított kongregációjának könyvecskéje.
- 1738 Omnis felicitas Hungariae e singulari favore Mariae. Uniált oláh esperes Biharban, [rácok uniója meghiúsul, az örmények uniálnak.] [pietizmus.]
- 1740 Perliczy J. D.: Szegények számára való házi orvosságokról. Fontes gratiarum Marianarum novi ac veteres...
- 1741 P. Bíró Márton: Firmamentum regnorum.
- 1741 Csíksomlyón misztérium-dráma. Budán gkel. szerb templom építése. [1740—1772 közt 12 jezsuita iskolában 621 különböző színdarab, számos a Regnum Marianum szellemében, magyar hősről.]
- 1742-től első szabadkőműves páholy Bécsben, tagjai közt magyar urak. [Gyöngyösi István műveinek számos (Murányi Vénus 5, — Palinodia 5, — Porábúl megéledt Phoenix 6, — Dedalus temploma 4) kiadása 1713—1789 közt.]
- 1743 Maróthi György: Arithmetica. (II. és III. kiad. 1763., 1782.)
- 1744 Sodalitatum Marianarum in S. J. gymnasiis utilitas. 1744-től a toleranciáig 86 prot. templom elvétele.
- 1744-től br. Cörver Elek Newton—Liebnitz—Wolff tanait ismereti a pesti piarista gimn. ban.
- 1745 Prima quinque saecula regni Mariano-Apostolici. [Mária Terézia katolikus-barokk-uralma, — barokk életstílus, — felvilágosodási humanitárius gondolatok a kormányzatban.]

KÖZTÖRTÉNET

1748 a három szlavón megye beolvasztása a magyar vámterületbe, külön marad Horvátország, a Bánság, Erdély.
okt. 23. aacheni béke.
Haugwitz reformja Ausztriában, modern telekkönyv.

1749 máj. 13. a kir. palota alapkövetétele Budán.

1751 a hadiadó 3,200.000 frt. — Győr, Komárom, Zombor és Újvidék sz. kir. városok.
máj. 11. Batthyány Lajos nádor 1765 okt. 26-ig.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1747 Pozsega, Szerém, Verőce vmegyék szervezése a horvát bán-ságba, — a Száva mentén határórség.
- 1748 Nyíregyháza alapítása, — gr. Kollowrat a rácok támogatása mellett, — horvát-vend végek függetlenítése Gráctól, — Országos gyűjtés a kir. palotára, — magyarországi kir. jövedelem az adó nélkül 1,900.000 frt.
- 1749 jezsuiták kiszorítása a bécsi egyetemről.
- 1750 Örkcény alapítása. [jobbágyok fényűző ruházkodásának tilalma.]
- 1751 felső ausztriai parasztok vándorlása Erdélybe, — portaszám csökkentése északon, emelése az Alföldön, — nov. 1. Regulamentum militare, — a Bánság északi részének provincializálása, rác kivándorlás Oroszországba.
- 1752 vármegyei orvos tartására rendelet, — heti postakocsi Bécs és Buda közt, — a főispáni kar ellenszegül a nemesi adófizetés gondolatának.
- 1753 alsóausztriai egészségügyi bizottság udvari bizottsággá emelése.
- 1753/4 Gödöllő telepítése.
- 1754 új vámtarifa magyarelles éllel, — lázadás a Száva mellett, Mezőtúron és Hódmezővásárhelyen.
- 1755 hamuzsirt csak Ausztriába szabad kivinni. Bartenstein megakadályozza magyarok telepítését. 18.000 birtokos, 14.000 címeres nemesi család.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1747 Nádasi Joh.: Theophilus Marianus (I. kiad. 1663 Róma).
- 1748 egyházi rendeletek nyomásához királyi engedély szükséges. Faludi Ferenc: Nemes ember.
- 1750 Szent Anna asszony és Szent Gyula gyülekezete.
- 1750 Padányi Bíró Márton: Enchiridion, kir. rendeletre elkobozva. Faludi Ferenc: Udvari ember. a gödöllői Grassalkovich-kastély
- 1751 Perliczy János javaslata orvosi fakultás alapításáról. Károly és Ferdinánd főherceg magyar válasza az ogy-en. Rubiny János: Oratio de cultura linguae hungaricae.
- 1751/2 piarista tanterv-modernizálás (Cörver János és Bajthay Antal).
- 1752 Apor Péter halála.
- 1752-től francia ref. vallásos művek magyar fordításai.
- 1753 vadosfai eset, — Synesius aradi püspök uniál, — Bél Matth.: Compendium Hungariae geogr. (II—V. kiadás, 1767—1792). Horváth István: Vadosfai helységben r. anyaszentegyház győzödelme.
- 1754 a pozsonyi cenzura a bécsi után igazodik. Orosz P. Franc.: Nagymagyarország királyainak beszédei. Katholikus ünnepek számának csökkentése. Balázsfalván gkath. oláh gimnázium.
- 1755 Amadé László: Buzgó szívnek énekes fohászokdásai (világi versei kéziratban 1836-ig).

KÖZTÖRTÉNET

- 1756—63. hétéves háború.
- 1757 jún. 18. kolini csata, — a Mária Terézia-rend alapítása.
okt. 16. Hadik András Berlinben.
A primási szék üresedésben 1761-ig.
- 1758 jún. 3. Mária Terézia először használja az apostoli címet.
aug. 19. XIII. Kelemen elismeri a magy. kir. apostoli címét.
okt. újabb kaland Berlinig.
- 1760 II. József Réverics c. emlékirata.
gr. Esterházy Antal Potsdamban.
- 1761 júl. 13. Barkóczy Ferenc primás 1765 jún. 18-ig.
Mária Terézia 10,000.000 frtnyi adósság vállalására szólítja fel a megyéket.
- 1762 gr. Kemény László lemond az erdélyi gubernátorságról, a gubernátornak elnöke b. Buccow Adolf.
- 1763 febr. 15. hubertusburgi béke.
- 1764 jan. 6. madéfalvi veszedelem.
Buccow halála.
- 1764/65 ogy.: a hadiadó 3,000.000 frt, — 2. 3.: ogy. és helytartótanács székhelye Buda legyen, — a király lakjék Budán, — nemesi testőrség, — a magyar katonaság ruhája lehetőleg belföldön készüljön

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1755 pórlázadás Szlavóniában. Direktórium az osztrák tartományok igazgatására.
- 1756 Szlavónia urbáriuma. [népjóléti és fölvilágosult szellemű rendeletek a központi hatalmat erősítik.]
- 1759 tilalmak az osztrák ipar védelmére, bánsági határőrvidék zálogban a bécsi banknál.
- 1760 a Hármaskönyv és a szász jog görög nyelven. Staatsrat szervezése, magyarok kizárásával. Nemesi testőrség szervezése, tanulmányi udv. bizottság. [Az osztrák államadósság 118-ról 271 millióra emelkedik a 7 éves háborúban, évi deficit 12 millió.]
- 1762 Molnár Franciscus: Patvarista novitius, — Kommerzienrat alapítása.
- 1763 Kollár Adám: De jure patronatus.
- 1763-tól selyemtermelési rendeletek.
- 1763-tól Migazzi püspök építkezései Vácott.
- 1763—69. Teréz-csatorna.
- 1764 tűzbiztosítás a sz. kir. városokban.
- 1764-től magyarelles gazd. politika
- 1764 Benczur József: Ungaria semper libera. Kollár Adám: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra. (Richwaldsky György:) Vexatio dat intellectum.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1756 az első pesti nyomda.
- 1757 Bartenstein támogatásával az uniált oláhok egy része visszatér, — Cörver-féle tanítási módszer, recentior philosophia.
- 1758 Huszty Steph.: Jurisprudentia practica. [az udvar francia jellege, — felvilágosodás terjedése, — magyar főurak elbécsiesedése.]
- 1759 a máriabesnyői Mária-szobor kiásása.
- 1760 selneci bányász-akadémia. apácaiskolában francia nyelvtanítás. Weszprémi István: Kisdud gyermekeknek neveléséről. Molnár János (S. J.): Régi jeles épületekről.
- 1761 gr. Barkóczy Ferenc megbízatása a tanulmányi ügyek vezetésére. Mikes Kelemen halála.
- 1763-tól főúri könyvtárakban nagy tömeg francia felvilágosodási mű (Csáky, Festetics, Sztáray, Ráday, Apponyi).
- 1762—99 Esterházy Károly gr. egri püspök, barokk városépítés.
- 1763 Ja. Damiani: Justa religionis coactio (elkobozva).
- 1763 a római piar. rendfőnök az új metafizika ellen. Gr. Csáky István rokokó-kertje Illyésfalván. Sasvári Mária-szobor jubileuma. árvaügyi rendelet, — tallósi árvaház, — homlokon bélyegzés eltiltása.
- 1763—1770 Pray Georgius: Annales regum Hungariae (997—1614) I—IV. köt.
- 1764 Dévény András: Nap után forgó virág. Amade László halála. Marosvásárhelyt francia nyelvtanítás.
- 1764—66 az eszterházi rokokó-kastély építése.
- 1764-től Pressburger Zeitung.

KÖZTÖRTÉNET

1765 II. József corregens, helytartó Albert szász herceg (1781-ig).
1765 nov. 2. Erdély nagyfejedelemség.

1767 jan. 23. úrbéri rendelet.
1767 aug. 1-től 1779-ig Horvát-Szlavón-Dalmátország részére külön (helytartó)-
tanács.

1768, 1770 és 1776 II. József utazásai Magyarországon.

1770 gr. Pergen az iskolák államosítását javasolja.

1771 karlócai patriarcha világi hatóságának megszüntetése.

1772 nov. 5. a 13 szepesi város hűségsküje.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- Máj. 5. Szt. István-rend alapítása.
horvát tiltakozás a rác túlsúly ellen.
- 1765 népijóléti utasítás a főispánokhoz.
[jobbágyküldöttségek Bécsben, — magyar gabona elnyomása, — 1763—73 közt évi 200,000 frt állami költségen 50.000 német család betelepítése, — 1760—70 közt török kegyetlenkedések miatt fokozott oláh bevándorlás.]
- 1767 Terézváros (Pesten) keletkezése. osztrák államadósság 260, évi bevétel 23½, kiadás 31 millió, Borie tanácsos a magyar ipar mellett.
- 1768 Planum tabulare.
Vármegyei orvos tartásáról szóló rendelet ismétlése.
Tessedik Sámuel akácfái Szarvason, — Festőnövények termelése a Bánságban.
- 1769 állandó hajóhid Buda és Pest között, — rendelet baleseteknél első segélyről, — temetés szabályozása.
- 1770 hajdú városokban nem sikerül a háromnyomás bevezetése, — Magyarországon (Erdély nélkül) 18700 helység, 4300 különböző vallású lelkészség, 4000 népiskola, 2000-ben a jegyző tanít. közegészségügy rendezése.
Chotek gr. a magyar ipar ellen.
- 1771 Temesköz többé nem büntetőkolónia.
Illyr deputatio szervezése, a karlócai patriarha világi joghatósága megszűnik.
A szarvasi határ egyéni birtokokra osztva.
Eusebius Verinus (Benzúr József): Commentatio juridica de hereditario jure.
- 1772 Magyarország gazdasági elzárása teljessé válik (Lengyelország felosztása), — csak honosított görög élvez kereskedelmi szabadságot, —

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1765 állandó tanulmányi bizottság a helytartótanácsban, — törvény a gyámügyről.
[Orczy Lőrinc költeményei.]
- 1766 rendelet megyei árvaházak állításáról, — Bécsben állatorvosi akadémia.
Bod Péter: Magyar Athenas. Palma, Franc. Car.: Heraldicae regni Hung. specimen.
Weszprémi István: Bába-mesterségre tanító könyv.
- 1767 máj. 18. rendelet a libertinus szellemű könyvek ellen.
- 1767-től gr. Fekete János levelezése Voltaire-ral.
[Kéziratos prot. egyháztörténelmi művek.]
- 1769 Sollenghi Károly: Új-módi magyar selyemruha.
- 1769 orvosi kar szervezése Nagyszombatban, — Eperjesen és Nagyszombatban szabadkőműves páholy, — székesfehérvári karmelita-templom.
- 1770 Sajnovics Joannes: Demonstratio idioma hungarorum et lapponum idem esse.
Hell, Maximilianus: Observatio transitus Veneris.
Palma, Fr.: Notitia rerum hung.
- 1771 Paul János Ventzel: A juhtenyésztésről.
- 1771 a szent jobbkéz Raguzából Magyarországra kerül, aug. 20. nemzeti ünnep,
munkácsi gkath. ruthén püspökség alapítása,
Allergnädigst privilegierte Anzeigen, — [racionalista patriotizmus].
- 1772 irgalmas rend reformja,
Bessenyci György: Ágis tragédiája,
debreceni kollégiumban német-francia nyelvmester.

KÖZTÖRTÉNET

1773 br. Brukenthal erdélyi kormányzó, Erdély kormányzata újra polgári.
aug. 21. Mária Terézia kimondja Galicia birtokbavételét.

1774 gr. Hadik András a haditanács elnöke.
Bukovina megszállása.

1776 máj. 20. Batthyány József primás 1799 okt. 23-ig.

1778—79 bajor örökösödési háború.

1779 máj. 13. tescheni béke.

1780 nov. 29. Mária Terézia halála.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- egyetlen fiú katonaságtól mentesítve.
- 1773 gr. Zinzendorf Károly: Magyarország összes terhelése évi 16 millió fölött van, — a bánság lakossága 318.000-nyi, cigányrendelet.
Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum.
- 1774 debreceni határ belső részének fordulókra osztása, m. kir. főhitelpénztár alapítása, — nagykikindai districtus.
- 1775 szegényügy uniformizálása.
- 1776 kínvallatás tilalma.
[Dunai vám 600 akós szálltmánynál osztrák borért 193, magyarért 2250 frt.]
[Magyarország társadalmi fejlődése elakad.]
- 1777 Versecen, Újvidéken ráclázadás. Mária Terézia jelentést kér az excessiva mortalitas okáról.
- 1778 Temes, Torontál, Krassó-Szőrény szervezése.
- 1779 ápr. 23. Fiume szabad kereskedelmi város Magyarországhoz csatolása,
júl. 16. Rescriptum declaratorium illyricum,
aug. 14. a külön horvát tanács és az illyr deputáció eltörlése.
- 1780 Józsefváros (Pesten) alapítása, a Bánság 450.000-nyi lakosából 12% német, 25% rác, 50%-nál több oláh,
a magyar urbárium kiterjesztése Horvátországra,
francia borok terjedése lengyel piacon.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1773 júl. 21. jezsuita rend feloszlatása, szept. a vagyon lefoglalása, benne 41 gimnázium, 7 konviktus, 3 akadémia és 2 egyetem.
- 1774 Weszprémi, Steph.: Succincta medicorum Hungariae biographia.
- 1774 népiskola porosz-sziléziai mintára, —
kath. templomépítésnél protestánsok segíteni kötelesek.
- 1775 egyetemi és tanulmányi alap.
- 1776 Wiegand János (ford. ifj. Szilágyi Sámuel): Az ausztriai parasztifjúságot a jól rendelt mezői gazdaságra oktató könyvecske.
- 1776 jan. 1. besztercebányai, rozsonyói és szepesi püspökségek alapítása,
Mária Terézia Budára állatorvosi iskolát tervez.
- 1777 Tomka-Szászky: Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam.
- 1777 Ratio educationis, belső szakadás egyház és állam közt,
nagyzombati egyetem Budára helyezése,
a székesfehérvári és szombathelyi rk. és
a körösi gkath. szerb és a váradi gkath. oláh püspökség alapítása.
Benyák Bernát nyilván. disputációja a pesti piar. gimn.-ban Descartes és Leibniz tanairól,
— gr. Teleki József a magyar nyelv használatáról.
- 1778 Bessenyei: Magyarság.
- 1779 Bessenyei György: Holmi (akadémiai terve).
- 1780 Magyarországon 1 rác metropolita és 8 rác püspökség.
Pozsonyi Magyar Hírmondó.

M E L L É K L E T E K J E G Y Z É K E

1. Magyar hímzéssel díszített szoknya és vállfűző (kép)	33
2. Erdélyi fejedelmi birtokok a XVII. század közepén (térkép)	65
3. Török hadjáratok erdélyi területen 1658—1662 (térkép)	81
4. Az 1638-ban elkészült pozsonyi német ág. ev. templom. Gúnyos rajz a hitvitázó irodalomból (képek)	97
5. Templomot és kolostort alapító főúri pár a kath. restauráció korá- ból (kép)	113
6. Jelenet a kuruc életből (kép)	129
7. Hadi jelenet a Thököly-korból (kép)	161
8. A protestáns vallásgyakorlat szabályozása az 1681:26. törvénycik- kel (térkép)	193
9. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683—1699 (térkép) 209	
10. Budavára 1686-i visszavétele (kép)	225
11. Rác telep Szlavóniában a XVII. század végén (kép)	257
12. Túrócmegyei tótok a XVIII. század első felében (kép)	289
13. A katonai határőrvidék a XVIII. század elején és végén (két térkép) 321	
14. Patrona Hungáriáé magyar szentekkel (kép)	353
15. A Regnum Marianum allegóriája (kép)	385
16. Buda város képe a XVIII. század második felében (kép)	401
17. Buda-Pest környéke a XV. század végén és a XVIII. század végén (két térkép)	417
18. A német telepítés ház- és falutípusai (kép)	433
19. Magyar paraszt és nemesúr a XVIII. század végén (kép)	465
20. Pécs, Szekszárd, Mohács környéke a XV. század végén és a XVIII. század végén (térkép)	481
21. A budai vár, mint az egyetem székhelye Mária Terézia korában (kép) 513	
22. A temesi bánság északnyugati sarka a XV. század végén és a XVIII. század végén (két térkép)	529
23. A bölcsészeti kar tudományainak magyar barokk ábrázolása (kép).....	545
24. Gimnáziumok és főiskolák 1766-ban (térkép)	561

A kötetben levő térképeket Gergely Endre és Szekfű Gyula tervezte és
a Magyar Királyi Állami Térképészeti Intézet készítette.
Az időrendi áttekintést Török Pál egyetemi magántanár állította össze.

T A R T A L O M

ÖTÖDIK KÖNYV: A TIZENHETEDIK SZÁZAD. MÁSODIK RÉSZ. AZ ERDÉLYI MAGYAR ÁLLAMRENDSZER. A VALLÁSÜGY.

I. FEJEZET: AZ ÚJ NEMESI ALKOTMÁNY ÉS POLITIKAI GONDOLKOZÁS.

A királyság és Erdély politikai fejlődésének párhuzamossága és ellene tété. A királyságbeli kormányzat. Az uralkodó személye: II. Mátyás, II. és III. Ferdinánd. A nyugati abszolutizmus törekvései és eszközei. A Habsburgabszolutizmus e korbeli kezdetleges volta; Khlesl elvei; az abszolutisztikus hivatalszervezet alacsonyrendűsége. A rendiség közjogi vívmányai. Királyválasztás és hitlevél. Pázmány Péter állásé pontja, a nemesség politikai túlsúlya; a bécsi befolyás további érvényesülése; rendi kormány hiánya; pénzügyek, hadügyek, visszafejlődés, Esterházy Miklós és Zrinyi Miklós nézetei a nemesi hanyatlásról..... 9

II. FEJEZET: AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG.

Bocskay végrendelete, Rákóczi Zsigmond választása, a magyar állásé pont. A hajdúk szerepe. Báthory Gábor belső uralma, török kápe csolatai, bukása. Bethlen Gábor és a török. Belső rendelkezései, a fejedelmi hatalom erősödése. Az erdélyi abszolutizmus formái. Bethlen egyénisége, az erdélyi szuverenitás, ennek vallási alapjai. A merkantilista gazdasági koncepció, külkereskedelmi kapcsolatok. Hadiügy. Külpolitika, köreinek növekedése. A török fennhatóság szes repe az erdélyi államéletben. A gyulafehérvári barokk udvartartás. Trónviszályok, I. Rákóczi György. Egyénisége, hatalmának magyan országú súlypontja, notapörök; külpolitikája; Esterházy Miklós és Pázmány Péter szerepe. II. Rákóczi György. Egyénisége, külpolitú kája, északkeleti kapcsolatok, dinasztikus és chiliasta szempontok. A lengyel hadjárat; a török katasztrófa. Rédey, Barcsay, Kemény János. Apafi Mihály, hatalmi berendezkedése, az udvar, ligák, not as perek. Belső és külső tehetetlenség. Erdélyi gondolkodás kezdetei és elemei 51

III. FEJEZET: A VALLÁSI KÉRDÉS. A KATHOLIKUS RESTAURÁCIÓ.

A vallásszabadság és tolerancia a XVI. és XVII. században. 1606 és 1608 értelmezése; a földesúri jog további gyakorlásának esetei. A patronus szerepe. Pázmány Péter felfogása. A vallásváltoztatás végrendeleti megkötése. A törvények végrehajtása; a vallási ügyek rendi kormánykezelése; országgyűlési tárgyalások. A linzi béketárs gyalások a jobbágyok jogairól. A katolikus térítés. Forgách Ferenc, Pázmány Péter egyénisége, lelki összetétele, alkotásai. A restauráció menete, a földesúri jog szerepe. A térítés lefolyása, a jezsuiták szes repe, pasztoráció. Máriaskultusz, Regnum Marianum. Együttélés küs lönbözö vallásúak közt, protestáns térvesztés, elkeseredés; a vallás szabadság megfogalmazása. Az erdélyi vallásviszonyok; a református egyház uralkodó szerepe. Az unitáriusok visszaszorítása, a szombatos sok megtörése, a katolikusok helyzete 92

HARMADIK RÉSZ. A BÉCSI ABSZOLUTIZMUS ÚTJÁN.

I. FEJEZET: A POLITIKAI FEJLŐDÉS A WESSELÉNYI- ÖSSZEESKÜVÉSIG.

A korszakra ható ellentétes erők: török, német kérdés, idegen katonaság, vallási hatóerők. Az opposzió lassú fejlődése. A nyugati magyarság magatartása az erdélyi támadásokkal szemben: Bethlen és I. Rákóczi György hadjáratai. /Az ellenzéki szellem növekedése; a török kérdés új, döntő jelentősége. Zrínyi Miklós. Az erdélyi török háború hatása a magyar közvéleményre. Várad, 1666i hadjárat, Montecuccoli és Zrínyi. 1663si hadjárat. A vasvári béke hatása. A francia kapcsolat és befolyás. Zrínyi, Lippay és Wesselényi állás foglalása. A Wesselényhösszeesküvés és leverése 145

II. FEJEZET: A LIPÓT-FÉLE ABSZOLUTIZMUS.

A nyugati abszolútizmus az európai fejlődésben. I. Lipót személye és tanácsadói. A népjóléti momentum hiánya. Magyarország kolos niális helyzete az ausztriai abszolútizmusban. A bécsi magyargyűlölet, germanizáló törekvések. A Verwirkungselmélet. A repartíció; a gubernium berendezése, a vallási kérdés; a katolikus restauráció a városokban. A pozsonyi törvényszékek és gályarabok. Pénzügyek, a végvári katonaság redukciója. A bujdosók. Erdély szerepe. Lengyel és francia kapcsolatok. Thököly szerepe, a szervezkedés hiányai; török szövetség. Az 1682. évi hadjárat. Az alkotmány helyreállítása, a pápaság közvetítő szerepe, az 1681. évi országgyűlés; a vallási kéri dés új rendezése. A török háborúk hatása alatt új abszolutisztikus törekvések, az 1687. évi országgyűlés, a fiági örökösödés és az alkotmánybiztosítékok 179

III. FEJEZET: A TÖRÖK KIŰZÉSE.

A felszabadító hadjáratok megindulása; a török harcvágy, a pápa szerepe. Császári-lengyel szövetség. Becs ostroma; hatása a keresztény világra. Lipót elhatározása; a szent liga. Budavár visszafoglalása; a hadjárat a francia támadásig és azután a két fronton. A kart lovici béke. A pápaság, a német nép, az ausztriai tartományok és a Habsburgsház szerepe a felszabadításban. A magyarság pénzügyi részvétele. A hadviselés; a beszállásolás; a vezetés bünei. Caraffa és az eperjesi vér törvény szék. A magyarság véráldozatai; a kurucok részvétele. Thököly bukása. Erdély visszafoglalása, a leopoldi diploma 206

HATODIK KÖNYV: A TIZENNYOLCADIK SZÁZAD.

ELSŐ RÉSZ. AZ ÚJ LEOPOLDI BERENDEZÉS ÉS A RÁKÓCZL-FELKELÉS.

I. FEJEZET: BÉCSI KÍSÉRLET AZ ÚJ BERENDEZÉSRE.

A nemzeti autonómia sérelme a külpolitikai viszonyok nyomása alatt. A rendi központi kormány gyöngesége, Esterházy Pál herceg javaslatai. Bécsi javaslatok az új berendezésre: Fra Angelo memos randuma. A Kollonics-féle Einrichtungswerk és bukása; a katonai hatóságok hatalma és visszaélései. Az udvari kamara szerepe a neos acquista betelepítésében; a városok helyreállítása. A nagybirtok új szerepe; termelési krízis, a munkaerő kérdése; az új telepítések, a

jobbágyság helyzete; a főnemesség átalakulása. A rác bevándorlás; a tiszta—marosi határőrvidék, a lika;krbaviai határőrvidék. A görög katolikusok uniója: ruthén, oláh, örmény, rác uniós törekvések. A rendek erőtlensége, a konkurzusok. A fundus adómentessége; a jobbágyság terhei, Tokaji Ferenc lázadása. Erdélyi viszonyok, a rendek a Magyarországhoz visszacsatolás ellen, az új transzilvanlus mus, belső anarchia jelei..... 235

II. FEJEZET: RÁKÓCZI-FELKELÉS.

II. Rákóczi Ferenc személyisége; fejedelmi magaslat, tartózkodás, jobbágyvédelem, az ónodi kitörés, Bercsényi szerepe mellette, a hadi reform, hadfelszerelés. A kezdetek, a katonai probléma, a közjogi probléma; a hadi helyzet rosszabbodása, a vezérek, a nép. A hadit- események lefolyása. A kormányzat berendezése, a lengyeles kom föderáció, erdélyi fejedelemség; a francia befolyás, az ónodi abt renunciació; a béketárgyalások meghiúsulta. Diplomáciai tárgyaiét sok, orosz, svéd, nyugati próbálkozások. Pálffy János és Károlyi Sándor akciója, a szatmári békekötés, Rákóczi a külföldön 275

MÁSODIK RÉSZ. A BAROKK-RENDI KORSZAK.

I. FELKELÉS: A KÖZJOGI KOMPROMISSZUM.

Rendi dualizmus helyébe 171Uben kompromisszum lép; a magyar alkotmánynak a nyugatiaktól eltérő újabb fejlődése. Az állam főt lénye, az új abszolutizmus humanisztikus vonásai, kezdődő etatizt mus. A hármaskönyv az új fejlődéssel szemben; a nemesség rossz helyzete; a főúri reformok, a rendszeres munkálatok. III Károly állásfoglalása, az új Habsburgtmonarchia, a belső magyar béke szük; sége. A rendi alkotmány megerősödése; a pragmatica sanctio. az unió kérdése; az állandó közös hadsereg felállítás. A bécsi közt ponti hatóságok, a titkos konferencia. A magyar kancellária, a helyt tartótanács, a commissariatica, az igazságszolgáltatás reformja és ennek hatásai, Verbőczy tekintélye. A kamara, az osztrák államadóst ság, Magyarország részvétele annak fedezésében; a nemesi adózás kérdése, a konkurzusok. A főpapok állásfoglalása, a katolikus egy; ház végleges adózása; a nemesi adómentesség biztosítása 174Uben. A magyarság és a közös hadsereg, ennek magyar ezredei. A két török háború 317

II. FEJEZET: A BAROKK MŰVELTSÉG.

XVII. századi barokk jelenségek. A barokk életideál terjedése Eurót pában. A barokk államfelfogás nálunk, rendi jellege. A Regnum Marianum államszemlélete, vallásos alapjai, az alapítás, az alkott mány öt alapelve. Az új optimisztikus történet szemlélet, a magyar történet korszakai. A magyarság történeti öntudata. Az iskolaiügy, állami és rendi tehetetlenség, a jezsuiták szerepe. A jezsuita iskolák, közszellem, iskolai dráma; a keresztény heroikus ideál, ennek nem; zeti és történeti jellege. Más iskolai drámák. A magyar nemzeti barokk forrásai. A magyar föld felfedezése, a barokk építkezés, osztrák és olasz kapcsolatai, udvari jellege. A városkép átalakulása. Buda és Pest, az egyháziak építő szerepe, társadalmi működése, a jezsuiták. Eger és gróf Esterházy Károly püspök. Vác és Migazzi érsek. Veszprém és Székesfehérvár új városképe. Szombathely, Győr. A nyugati barokk városképek, Sopron, Pozsony, Nagyszombat; a felsőmagyarországi barokkváltozatok; a Tiszántúl, Szeged. Főúri kastélyépítkezés, gróf Esterházy József; nyugati kastélykultúra

Csallóköz; a rokokó-kastély, Eszterháza; a nemesi kúriák. Barokki hatás az alsóbb társadalomra; a barokk tekintélyelv, vallásos színezete. Koháry István. Vallási ünnepek, búcsújárások; búcsújáró helyek, Máriaskongregációk, falusi egyesületek, társadalmi tendencia. A barokk gondolat társadalmi, politikai és nemzeti jelentősége; a latinnyelvűség, ennek nemzeti jelentősége; a magyar barokk-stílus jellege 366

III. FEJEZET: AZ ÚJ NÉPESSÉG, GAZDASÁGI ÉS NEMZETISÉGI VISZONYOK.

A lakosság számának csökkenése a török korszak következtében. A magyarság aránya Európa lakosságához képest. A puszták további kiterjedése. Az új telepítés. A nagybirtokosok telepítőmunkája, az új arisztokrácia kiválasztódása. A magyar telepítés akadályai. Német telepítés a főurak részéről; az új német telepek és németországi kapcsolataik. Állami akciók: a kamarai birtokokon, a rácok előnyben részesítve. A temesi bántság benépesítése Mercy alatt. Mária Terézia szervezett akciója, francia, spanyol, bolgár jövevények. II. József akciója, mintaszerű telepítések. A rác és oláh beköltözés, annak veszélyei. Oláh bevándorlás a Bánságba, Biharba, az unió kérdése; a magyarság civilizatórius munkája. A rácok támogatása Bécs részétől, a határőrvidék, rác nemzeti privilégiumok, az illyr deputáció. Visszacsatolások; a rácok kultúrállapota. Városi lakók; görög kereskedők. Zsidók. Tót telepítés. A magyarság belső vándorlása; új ehelyezkedés. Kulturális gazdasági viszonyok az egyes népfajok közt: tót hegyipásztor és falusi jobbágy; német városiak hanyatlása. A magyar kismemesség krízise; a magyar paraszt, jellege, mezőgazdasági műveltsége, az Alföld primitív művelése, gyors fejlődés; állattenyésztés az Alföldön és a nyugati nagybirtokon; a nagybirtok gazdasági üzeme; az úrbéres szolgáltatások; a jobbágy és a vármegye; állami érdeklődés kezdetei; parasztozalmak 417

IV. FEJEZET: MÁRIA TERÉZIA KORSZAKA.

Az egyéniség, barokk és felvilágosodás közt. Első korszak, újabb kompromisszum a rendekkel, 1741, osztrák örökösödési és hetéves háború, a magyarság részvétele; a királynő hálaja; az udvar és Bécs hatása; a főurak, a pozsonyi udvar. Az új kormányrendszer, Haugwitz, a nemesi adózás; a bécsi felvilágosodás, Mária Terézia szubjektív motivumai. Felvilágosodási reformok: népegészségügy, népjólét, gazdasági reformkísérletek. Állami iskolaügy szervezése. A jobbagyviszonyok rendezése az 1764 országgyűlés után. A protestánskérdés fejlődése III. Károly és Mária Terézia alatt. Az utolsó korszak, újabb kormánysszellem. Deficit fedezése; tanácsok, publicisztikai viták. Az 1764-i országgyűlés gazdasági következtetései: 'az új vámpolitika és iparpártolás, Magyarország gyarmati helyzete, kereskedelmi és fizetési mérleg. Mária Terézia személyes viszonya a magyarsághoz..... 488

Kütfők és irodalom	577
Magyarázatok a térképekhez.....	623
Időrendi áttekintés	624
Mellékletek jegyzéke	659